

HENRY KISSINGER

DIPLOMÁCIA

Henry Kissinger

Diplomácia

ELSŐ FEJEZET

AZ ÚJ VILÁGREND

Minden évszázadban színre lép egy ország, amely szinte bizonyos természeti törvényszerűségként mind hatalmánál fogva, mind pedig szellemi és erkölcsi indíttatásból saját értékrendjének képére formálja át a nemzetközi rendszer egészét. A Richelieu bíboros által vezetett XVII. századi Franciaország a nemzetközi kapcsolatok nemzetállamon alapuló és a végső célként a nemzeti érdekek diktálta modern megközelítését vezette be. Nagy-Britannia a XVIII. században dolgozta ki a hatalomegyensúly („balance of power”) elvét, s ez határozta meg az európai diplomácia elkövetkező 200 évét. A XIX. században Metternich Ausztriája szervezte újjá az európai hatalmak közti együttműködést, Bismarck Németországa ezt szétzúzta, s az európai diplomáciát hidegvérű hatalmi politikai játékká tette.

A XX. században egyetlen ország se alakította a nemzetközi kapcsolatokat olyan meghatározó s ugyanakkor olyan ambivalens módon, mint az Egyesült Államok. Nem volt társadalom, amely keményebben kiállt volna a más államok belügyeibe való beavatkozás megengedhetlensége mellett, s állította volna szenvedélyesebben, hogy saját értékei egyetemlegesen alkalmazhatók. Nem volt nemzet, mely diplomáciáját pragmatikusabb módon, de történelmi, erkölcsi elveit ideologikusabban juttatta volna érvényre. Mindenkinél jobban tartózkodott attól, hogy külföldön elkötelezze magát, miközben sohasem látott mértékben kötött szövetségeket és vállalta az ezzel járó kötelezettségeket.

Az az egyedi jelleg, amelyet Amerika egész történelme során magának tulajdonított, a külpolitikával szembeni magatartás két egymásnak ellentmondó felfogását eredményezte. Az egyik, hogy Amerika legjobban úgy szolgálja saját értékrendszerét, ha otthon tökéletesíti a demokráciát, mintegy iránytűként vagy jelzőfényként az emberiség többi részének. A másik, hogy Amerika értékrendje azt a kötelezettséget rója rá, hogy világszerte érte harcoljon. A tiszta múlt iránti nosztalgia és a tökéletes jövő álma között vívódva az amerikai gondolat az elszigetelődés és az aktív szerepvállalás között ingadozott, bár a második világháború vége óta az egymásrautaltság realitása került túlsúlyba.

Mindkét gondolatrendszer – Amerika mint iránytű és Amerika mint az ügy harcosa – természetesnek tekinti egy olyan globális nemzetközi rend létrehozását, amelynek alapja a demokrácia, a szabadkereskedelem és a nemzetközi jog. Minthogy ilyen rendszer sohasem létezett azelőtt, megteremtése más társadalmak számára utópisztikusnak, vagy éppen naivnak tetszik. Ám a külföld szkepticizmusa sohasem tudta megrendíteni Woodrow Wilson, Franklin Roosevel, Ronald Reagan vagy bármelyik huszadik századi amerikai elnök idealizmusát. Ha más nem is, az sarkallta Amerika hitét, hogy a történelem fölött diadalmaskodni lehet, és ha a világ igazán békét akar, Amerika erkölcsi értékrendjét kell követnie.

Mindkét irányzat az amerikai gyakorlat eredménye. Léteztek más köztársaságok is, de egyiket se tudatosan azért hozták létre, hogy igazolják a szabadság gondolatát. Nem volt más nép, amely elindult egy új kontinens felé, s a mindenkit megillető szabadság és jólét nevében megzabolázta a vadont. Így a két felfogás – az elszigetelődés és a küldetés – bár a felszínen ellentétes, mégis osztozik abban a mélyen gyökerező hitben, hogy az Egyesült Államoké a világ legjobb kormányzati rendszere, és az emberiség többi része azáltal érheti el a békét és jólétet, ha feladja a hagyományos diplomáciát, és magáévá teszi Amerika tiszteletét a nemzetközi jog és a demokrácia iránt.

Amerika útja a nemzetközi politikában a hit diadala volt a gyakorlat felett. Amióta Amerika 1917-ben a világpolitika színpadára lépett, olyan túlnyomó erőfölényben volt, és annyira hitt eszményeinek helyességében, hogy századunk jelentősebb nemzetközi egyezményei az amerikai értékek megtestesülései lettek, a Nemzetek Szövetségétől a Briand-Kellogg paktumon^{III} át az Egyesült Nemzetek Alapokmányáig

és a Helsinki Záróokmányig. A szovjet kommunizmus bukása az amerikai eszméket igazolta, s ironikus módon szembesítette Amerikát azzal a világgal, amely elől egész történelme során menekülni próbált. A kialakuló nemzetközi rendben újjászületett a nacionalizmus. A nemzetek inkább saját érdekeik, s nem emelkedett elvek alapján cselekedtek, és sokkal többet versengtek, semmint együttműködtek egymással. Nem sok jel mutat arra, hogy ez az ősrégi magatartásforma megváltozott, vagy hogy az eljövendő évtizedekben megváltoznék.

A most kialakuló világrendben az az új tény, hogy az Egyesült Államok első ízben nem vonulhat vissza a világtól, de nem is irányíthatja azt. Amerika nem változtathatja meg azt az utat, amely történelme folyamán szerepét kialakította, de nem is akarhatja. Midőn Amerika a nemzetközi porondra lépett, fiatal és életerős volt, s elég erős volt ahhoz, hogy elfogadtassa a világgal a nemzetközi kapcsolatokról kialakított elképzeléseit. A II. világháború végén, 1945-ben az Egyesült Államok olyan hatalmas volt (egy időben a világ teljes termelésének 35 %-a amerikai volt), hogy úgy tűnt fel, mintha arra lenne hivatott, hogy a világot a saját igényei szerint formálja.

1961-ben John F. Kennedy magabiztosan jelentette ki, hogy Amerika elég erős ahhoz, hogy „bármilyen árat megfizessen, bármilyen terhet elviseljen, ami a szabadság győzelméhez szükséges. Három évtizeddel később Amerika már kevésbé van abban a helyzetben, hogy ragaszkodjék minden elképzelésének azonnali megvalósításához. Más országok is nagyhatalommá váltak. Az Egyesült Államoknak most azzal a kihívással kell szembenéznie, hogy céljait csak szakaszonként éri el, s ezek mind az amerikai értékek és a geopolitikai szükségszerűségek ötvözetei. Az egyik ilyen új szükségszerűség, hogy a világnak, amely több hasonló erejű államot foglal magában, a rendet bizonyos egyensúlyra kell alapoznia, egy olyan fogalomra, amelytől az Egyesült Államok mindig is idegenkedett.

Amikor 1919-ben a párizsi békekonferencián az amerikai külpolitikai elképzelések szembekerültek az európai diplomáciai hagyományokkal, ezek egymástól való eltérése a történelmi gyakorlatban különösen nyilvánvaló lett. Az európai vezetők a régi módszerek alkalmazásával akarták megújítani a fennálló rendszert. Az amerikai békéltetők úgy vélték, hogy a világháború nem a megoldhatatlan geopolitikai konfliktusoknak, hanem a hibás európai gyakorlatnak a következménye. Híres Tizennégy Pontjában^[2] Woodrow Wilson közölte az európaiakkal, hogy a jövőben a nemzetközi rendszernek nem a hatalmi erőegyensúlyon, hanem a nemzeti önrendelkezésen kell alapulnia, biztonságuk sem katonai szövetségek, hanem a kollektív biztonság függvénye kell hogy legyen, és a mindaddig szakértők által titkosan bonyolított diplomácia helyére a nyilvánosan tárgyalt, nyílt egyezségeknek kell lépniük. Nyilvánvaló, hogy Wilson nem elsősorban azért lépett fel, hogy a háború lezárásának feltételeiről tárgyaljon, vagy a fennálló nemzetközi rendet megerősítse, hanem azért, hogy újraformálja a nemzetközi kapcsolatok mintegy háromszáz éves gyakorlatának egész rendszerét.

Amióta az amerikaiak gondolkodni kezdtek a külpolitikáról, Európa vajúadásának okát mindig a hatalmi egyensúly rendszerében látták. Ugyanígy, amióta Európának először kellett Amerika külpolitikáját figyelembe vennie, vezetői mindig bizalmatlanul néztek Amerika önjelölt küldetésére a globális reformok megvalósítása terén. Mindkét fél úgy viselkedett, mintha a másik szabadon választotta volna a maga diplomáciai módszerét, és ha bölcsebb vagy kevésbé harcias lett volna, választhatott volna valamilyen elfogadhatóbb módszert.

Valójában a külpolitikának mind amerikai, mind európai megközelítése saját, egyedi körülményeik eredménye volt. Az amerikaiak egy majdnem teljesen lakatlan, a rabló hatalmaktól két hatalmas óceán által védett kontinenst népesítettek be, s szomszédaik is gyenge országok voltak. Minthogy egyensúlya érdekében Amerikának egyetlen hatalommal sem kellett összeütköznie, aligha foglalkoztathatták volna az egyensúly kérdései, még ha vezetőinek az a furcsa gondolata támad is, hogy olyan emberek számára utánozzák az európai körülményeket, akik hátat fordítottak Európának.

Amerikát csaknem 150 évig nem érintették az Európát gyötrő biztonsági dilemmák. Ezután kétszer is részt vett az európai nemzetek által kezdett világháborúban. Mire Amerika belépett a háborúba, a

hatalmi egyensúly elve mindkét esetben kudarcot vallott, s ez a következő paradoxont eredményezte: éppen az amerikaiak által annyira lenézett hatalmi egyensúly volt az, ami az amerikai biztonságot garantálta, mindaddig, amíg eredeti formájában működött, s éppen ennek megrendülése sodorta Amerikát a nemzetközi politikába.

Kapcsolataik rendezésére az európai nemzetek a hatalmi egyensúly eszközt nem valamiféle velük született civakodási hajlamból vagy pedig sajátos óvilágbeli viszálykodási szenvedélyből alkalmazták. Az európai diplomácia a kemény küzdelmek iskolájában formálódott, a demokrácia és a nemzetközi jog hangsúlyozása pedig az amerikai biztonságészmé különleges eredménye volt.

Európa akkor sodródott a hatalmi egyensúlyi politizálásba, amikor középkori egyetemes birodalomról való első álma szertefoszlott, és a régi törekvések romjain egy sor többé-kevésbé azonos erejű állam született. Amikor az így kialakuló államok csoportjai egymással kapcsolatba kerülnek, csak két eredmény lehetséges: az egyik állam annyira megerősödik, hogy uralma alá vonva a többi, birodalmat alkot, vagy egyetlen állam sem jut akkora hatalomhoz, hogy ezt a célt valaha is elérhesse. Ez utóbbi esetben a nemzetközi közösség legagresszívebb tagjának törekvéseit a többiek szövetkezése tartja kordában. Ez a hatalmi egyensúly politikája.

A hatalmi egyensúly rendszere nem jelentette a válsághelyzetek vagy akár a háborúk elkerülését. Amikor megfelelően működött, mindössze azt tűzte célul maga elé, hogy korlátozza a konfliktusok kiterjedését és az államoknak azt a lehetőségét, hogy hatalmukat másokra kiterjesszék. Nem annyira a békét, mint inkább a stabilitást és mértéktartást akarta megvalósítani. A hatalmi egyensúlyi egyezségek természetüknél fogva nem elégíthetik ki tökéletesen a nemzetközi rendszer minden részvevőjét. Addig működnek jól, amíg az elégedetlenséget egy bizonyos szinten tartják, amikor a sérelmező fél a fennálló nemzetközi rendet még nem próbálja felborítani.

A hatalmi egyensúlyt teoretikusai gyakran úgy határozzák meg, mintha az a nemzetközi kapcsolatok természetes formája volna. Valójában hatalmi egyensúlyi rendszerek elég ritkák az emberiség történelmében. A nyugati féltekén teljesen ismeretlen volt, akárcsak a mai Kínában, amióta több mint 2000 évvel ezelőtt véget ért a hadakozó államok kora. A történelem leghosszabb korszakaiban az emberiség legnagyobb része számára a tipikus kormányzati forma a birodalom volt. A birodalmaknak nem érdeke egy nemzetközi rendszeren belül maradni, *maguk akarnak* a nemzetközi rendszer lenni. A birodalmaknak nincs szükségük a hatalmi egyensúlyra. Ezen alapult az Egyesült Államok külpolitikája az amerikai földrészen és Kínáé Ázsia történelmének nagy részében.

Nyugaton a hatalmi egyensúly rendszerének egyedüli működő példáit az ókori görög városállamok között, a reneszánsz kori Itáliában és az 1648-as vesztfáliai béke^[3] nyomán kialakuló európai államrendszerben találhatjuk. A több, lényegében egyenlő erejű állam létezésének tényét ezen rendszerek jellegzetes vonása emelte a világrendet irányító elvvé.

Esztelenül a hatalmi egyensúly elve tükrözte a felvilágosodás szinte minden jelentős politikai gondolkodójának meggyőződését. Elképzeléseik szerint a világegyetem, beleértve a politikai szférát is, egymást kiegyensúlyozó racionális elveken alapul. Gondolkodó emberek látszólag véletlenszerű cselekedetei végső eredményükben a közjó felé hatnak, bár ez az állítás nehezen volt bizonyítható a harmincéves háborút követő állandó konfliktusok évszázadában.

Adam Smith „A nemzetek gazdagsága” című művében azt állította, hogy valamely „láthatatlan kéz” az önző gazdasági cselekményekből általános gazdasági jólétet teremt. A „Föderalista Iratok”^[4]-ban Madison azt mondja, hogy egy kellően nagy köztársaságban a különböző, saját érdekeiket önző módon érvényesítő politikai „csoportok” egyfajta automatikus mechanizmus alapján alakítják ki a belső harmóniát. A Montesquieu által megfogalmazott és az amerikai alkotmányba beépített hatalommegosztás, az alkotmányos fékek és egyensúlyok elve ugyanezeket a nézeteket tükrözte. A hatalom megosztásának célja az önkényuralom megakadályozása volt, nem pedig a harmonikus kormányzás. A kormányzat minden ágának saját céljai elérése során őrizkednie kell a végletektől, s így szolgálja a közjót. Ugyanezen elveket

alkalmazták a nemzetközi ügyekben. Feltételezték, hogy minden állam miközben saját önös érdekeit érvényesíti, a haladáshoz járul hozzá, mintha csak valamiféle láthatatlan kéz garantálná, hogy az egyes államok döntési szabadsága biztosítja a köz jólétét.

Több mint egy évszázadon át úgy tűnt fel, hogy ezek a várakozások teljesülnek. A nagy francia forradalom és a napóleoni háborúk által kikököntetett hatalmi egyensúlyt Európa vezetői az 1815-ös bécsi kongresszuson visszaállították, és megkísérelték erkölcsi és jogi kötelekkel enyhíteni a nemzetközi viszonyokat, ezáltal mérsékelni a nyers erőpolitikát. A XIX. század végére azonban az európai hatalmi egyensúlyi rendszer visszatért az erőpolitika elveihez, mégpedig sokkal kegyetlenebb körülmények között. Az ellenfél türelmének próbára tétele a diplomácia megszokott módszere lett, s ez sorozatos erőpróbákhoz vezetett. Végül 1914-ben olyan válság robbant ki, amely elől senki sem riadt vissza. Az első világháború katasztrófája után Európa többé teljesen nem szerezte vissza vezető szerepét a világban. Az Egyesült Államok lépett a színre mint domináns szereplő, azonban Woodrow Wilson hamarosan nyilvánvalóvá tette, hogy országa nem hajlandó az európai szabályok szerint játszani.

Történelme során Amerika sohasem volt hatalmi egyensúlyi rendszer tagja. A két világháborút megelőzően Amerika hasznot húzott a hatalmi egyensúly működéséből, és kedvére bírálhatta anélkül, hogy részt vett volna annak csel fogásaiban. A hidegháború idején Amerika egy olyan ideológiai, politikai és stratégiai küzdelembe keveredett a Szovjetunióval, amelyben egy kéthatalmi pólusú világ a hatalmi egyensúly rendszerétől igencsak eltérő módon működött. Egy kétpólusú világban nem lehet arra hivatkozni, hogy valamely konfliktus a közjót célozza: az egyik oldal nyeresége a másik oldal veszteségét jelenti. A hidegháborúban Amerika valójában háború nélküli győzelmet aratott, s ezáltal szembekerült a George Bernard Shaw által megfogalmazott dilemmával: „Két tragédia van az életben. Az egyik, ha elveszíted, amire a szíved vágyik. A másik, ha elnyered azt.”

Az amerikai vezetők annyira természetesenek vették értékeiket, hogy ritkán ismerik fel, mennyire forradalminak és nyugtalanítónak tűnhetnek ezek mások számára. Egyetlen más társadalom sem állította – Richelieu *raison d'état* gondolatával szöges ellentétben –, hogy az etikus viselkedés elvei egyformán érvényesek a nemzetközi magatartásra és az egyénire. Amerika fenntartotta, hogy a háború megelőzése éppannyira jogi, mint diplomáciai kihívást jelent, és hogy nem a változtatást magát ellenzi, hanem a változtatás módját, különösen az erőszak alkalmazását. Egy Bismarck vagy egy Disraeli – ha egyáltalán felfogja – csak gúnyolódik azon az állításon, hogy a külpolitika lényege inkább a módszer, mint a tartalom. Egyetlen más nemzet se kényszerítette valaha magára azokat az erkölcsi követelményeket, amelyeket Amerika. És egyetlen ország se gyötrődött annyira a lényegét tekintve abszolút érvényű saját erkölcsi értékei és a konkrét szituációkkal járó alkalmazásuk közt tátongó szakadék miatt.

A hidegháború idején Amerika külpolitikához való viszonya figyelemre méltóan megfelelt az éppen aktuális kihívásnak. A mély ideológiai konfliktus során egyetlen ország, az Egyesült Államok rendelkezett a teljes – politikai, gazdasági és katonai – eszköztárral, hogy megszervezze a nem kommunista országok védelmét. Egy ilyen helyzetben levő nemzet képes arra, hogy ragaszkodjék elképzeléseihez, s gyakran el tudja kerülni azokat a problémákat, amelyekkel a kevésbé kedvező helyzetű országok államférfiai szembesülnek: nevezetesen, hogy eszközeik kevésbé nagyratörő célok elérését teszik csak lehetővé, és körülményeik miatt még azokat is csak fokozatosan érhetik el.

A hidegháború alatt az erő hagyományos fogalma alapjaiban megrendült. A történelem folyamán megjelenő katonai, politikai és gazdasági erő szintézise többnyire szimmetrikus volt. A hidegháborús időszakban a hatalom egyes elemei kifejezetten elkülönültek egymástól. A volt Szovjetunió katonai szuperhatalom volt, ám egyidejűleg gazdaságilag törpe. Hasonlóképpen lehetséges volt egy ország számára, hogy gazdaságilag óriási legyen, de katonailag jelentéktelen, mint például Japán.

A hidegháborút követő időszakban ezek a különböző elemek valószínűleg szimmetrikusabbá és összeillőbbé válnak. Az Egyesült Államok relatív katonai hatalma fokozatosan hanyatlik majd. A félreérthetetlen ellenfél hiánya belpolitikai nyomást eredményez, melynek célja az erőforrásoknak a

védelemről más célokra való átcsoportosítása lesz. Ez a folyamat már el is kezdődött. Ha nincs többé egyetlen jól látható fenyegető erő, és minden ország saját nemzeti szemszögéből ítéli meg az őt érintő veszélyeket, akkor az eddig Amerika védelme alá meghúzódó társadalmak egyre inkább érezni fogják a kényszert, hogy saját biztonságukért nagyobb felelősséget vállaljanak. Így az új nemzetközi rendszer még katonai téren is az egyensúly irányába fog elmozdulni, bár néhány évtized is eltelhet, míg ez megvalósul.

E folyamatok még hangsúlyozottabbak lesznek a gazdaságban, ahol az amerikai túlsúly amúgy is csökken, és ahol biztonságosabb lett a versengés az Egyesült Államokkal.

A XXI. század nemzetközi rendszerét látszólagos ellentmondás fogja jellemezni; egyfelől a töredezés, a fragmentáció, másfelől a fokozott egységesedés. Az államok közti kapcsolatok szintjén az új rend inkább hasonlít majd a XVIII-XIX. századi európai államok rendszeréhez, mint a hidegháború merev gyakorlatához. Legalább hat nagyhatalmat foglal majd magában – az Egyesült Államokat, Európát, Kínát, Japánt, Oroszországot, és valószínűleg Indiát –, valamint a közepes nagyságú és kisebb országok sokaságát. Ugyanakkor a nemzetközi kapcsolatok a történelemben első ízben váltak egyetemlegessé. A kommunikáció azonnali, a világgazdaság egyidejűleg működik minden világrészben. A kérdések egész sora merült fel, amelyek csak világszinten oldhatók meg: például az atomfegyverek elterjedése, a környezetszennyezés, a népességszaporodás és a gazdasági egymásrautaltság.

Amerika számára új tapasztalat lesz összhangba hozni a hasonló jelentőségű országok különböző értékrendjeit és erősen eltérő történelmi tapasztalatait, és határozottan eltérni mind a múlt század izolacionizmusától, mind pedig a hidegháborús korszak de facto hegemóniájától. Könyvem ennek módozatait kívánja megvilágítani. Ugyanígy a többi főbb szereplő is nehézségekkel néz szembe, ha alkalmazkodni akar a kialakuló világrendhez.

Európa a modern világnak egyetlen olyan része, ahol több államból álló rendszer működött, itt vezették be a nemzetállam, a szuverenitás és a hatalmi egyensúly fogalmát. Jórészt ezek az eszmék uralták vagy három évszázadon át a nemzetközi kapcsolatokat. Ám a *raison d'état* hajdani európai gyakorlóitól közül egyik sem elég erős ahhoz, hogy a kialakuló nemzetközi világrendben vezető szerepe legyen. Ezt a viszonylagos gyengeséget azzal próbálják kompenzálni, hogy egységes Európát hoznak létre, ám ez az erőfeszítésük felemészti energiájuk nagy részét. De még ha sikerülne is, nincsenek automatikusan alkalmazható irányelvek az egyesített Európa egységes vezetésére, hiszen ilyen egység még sohasem létezett.

Oroszország egész történelme folyamán különleges eset volt. Késve érkezett az európai porondra – jóval az után, hogy Nagy-Britannia és Franciaország helyzete megszilárdult –, és úgy tűnt fel, hogy a hagyományos európai diplomácia elvei közül egy sem alkalmazható rá. Három különböző kultúrkör – az európai, az ázsiai és a muzulmán – határán Oroszország lakosságában mindhárom elem megtalálható, s így európai értelemben sohasem volt nemzeti állam. Az uralkodói által hozzácsatolt szomszédos területek miatt alakja folyamatosan változott, s így Oroszország az európai államokhoz hasonlítva aránytalanul nagyobb birodalom volt. Ezenkívül minden egyes új hódítással az állam jellege is megváltozott, minthogy ilyenkor egy teljesen új, nehezen kezelhető, nem orosz etnikumú csoportot kebelezett be. Ez volt az egyik oka annak, hogy Oroszország olyan hatalmas hadseregek fenntartásának érezte szükségességét, amelyek mérete független volt külső biztonságát fenyegető bármely esetleges veszélytől.

A biztonság hiányának érzése és a hittérítői buzgalom, az európai követelmények és Ázsia kísértései között őrlődve az Orosz Birodalom mindig is szerepet játszott az európai egyensúlyban, ám érzelmiileg sohasem azonosult vele. Az orosz vezetők gondolkodásában a hódítás és a biztonság követelményei összemosódtak. A bécsi kongresszus óta az Orosz Birodalom bármely más nagyhatalomnál gyakrabban küldte külföldre csapatait. Az orosz terjeszkedést elemzők gyakran a bizonytalanság érzésével magyarázzák azt. Ám az orosz írók sokkal gyakrabban igazolták Oroszország hódításait valamiféle messianisztikus elhivatottsággal. Hódító terveiben Oroszország ritkán tanúsított mértékletességet. Ha ezek megghiúsultak, hajlamos volt dacos sértettséggel visszavonulni. Oroszország történelmének nagy része a

megvalósulás lehetőségére váró ügyek jegyében zajlott.

A posztkommunista Oroszország történelmi előzmények nélküli keretek közt találta magát. Akárcsak Európának, neki is energiája jelentős részét önazonosságának új meghatározására kell fordítania. Megpróbál-e majd visszatérni történelmi ritmusához és helyreállítja az elveszett birodalmat? Vagy súlypontját keletre eltolva aktívabb részt vállal az ázsiai diplomáciában? Milyen elvek szerint, milyen eszközökkel reagál majd a határai mentén, különös tekintettel az ingatag Közel-Keleten tapasztalható zavarokra? Oroszország mindig is nagy jelentőségű lesz a világrendben, és az e kérdésekre adandó válaszokhoz kapcsolódó elkerülhetetlen zűrzavarban potenciális fenyegetés is lesz a számára.

Kína szintén egy számára új világrenddel áll szemben. A Kínai Birodalom 2000 éven át egyszemélyi császári hatalom alatt egyesítette világát. Igaz, ez az uralom időről időre megingott. A háborúk Kínában sem voltak ritkábbak, mint Európában. Mivel azonban a háborúk általában a császári hatalomért folytak, természetükben inkább polgárháborúk, mint nemzetközi háborúk voltak, és előbb-utóbb valamiféle új, központi hatalom létrejöttéhez vezettek.

A XIX. század előtt nem volt olyan hatalom, amely kétségbe vonhatta volna Kína elsőbbségét, és Kína sem hitte, hogy ilyen hatalom valaha megszülethet. Külföldi hódítók győztek le kínai dinasztiákat, hogy aztán maguk is annyira beolvadjanak a kínai kultúrába, hogy a Közép Királyság^[5] hagyományait folytassák. A szuverén, egyenrangú államok fogalma ismeretlen volt Kínában. A kívülről jötteket barbároknak tartották, és alárendelt viszonyba sorolták. Így fogadták az első brit követet is Pekingben a XVIII. században. Kína méltóságán alulinak tartotta, hogy követeket küldjön külföldre, de nem riadt vissza attól, hogy a távolabbi barbárokat felhasználja a közelebb levők legyőzésére. Azonban ez csak a vészhelyzetek esetére szolgáló stratégia volt, nem pedig folyamatosan működő rendszer, mint az európai hatalmi egyensúly, és így nem alakult ki az Európára jellemző állandó diplomáciai szervezet. Miután Kína a XIX. században az európai gyarmatosítás megalázott tárgya lett, csak a közelmúltban – a második világháború után – emelkedett fel újra egy addig nem létező, többpólusú világba.

Japán szintén elvágta magát a külvilágtól. 500 éven át, mielőtt Matthew Perry sorhajókapitány 1854-ben erőszakkal megnyitotta, Japán még csak arra sem méltatta a barbárokat, hogy kijátssza őket egymás ellen, vagy hogy Kínához hasonlóan adófizetőként hatalma alá vesse őket. A külvilágtól elvágva Japán büszke volt egyedi szokásaira, polgárháborúkkal tett eleget katonai hagyományainak, és belső struktúráját arra a meggyőződésre alapozta, hogy sajátos kultúrája ellenáll a külföldi hatásoknak, magasabbrendű annál, és a végén inkább legyőzi, mintsem hogy magába olvassza.

A hidegháború időszakában, amikor biztonságára a Szovjetunió jelentette a legfőbb veszélyt, Japán képes volt arra, hogy külpolitikájában szolidaritást vállaljon a tőle több ezer kilométerre lévő Amerikával. Az új világrend kihívásainak sokasága szinte bizonyos, hogy arra ösztönzi a büszke múltú Japánt, hogy felülvizsgálja korlátlan bizalmát egyetlen szövetségeseiben. Japán érzékenyebbé kell hogy váljék az ázsiai hatalmi egyensúly iránt, mint amennyire Amerika, hiszen egy másik féltekén három irányba kell figyelnie: a Csendes-óceánon túlra, az Atlanti-óceánon túlra és Dél-Amerika felé. Kínának, Koreának és Délkelet-Ázsiának más jelentősége lesz Japán, mint Amerika számára, és ez függetlenebb és önállóbb japán külpolitikát fog teremteni.

Ami az épp most dél-ázsiai nagyhatalommá emelkedő Indiát illeti, külpolitikája sok vonatkozásban az európai imperializmus aranykorának utolsó maradványa, amelyet egy ősi kultúra hagyományai befolyásolnak. Az angolok érkezése előtt a szubkontinentet nem kormányozták egységes politikai egységként több ezer évig. A brit gyarmatosítást csekély számú katonai erővel hajtották végre, mivel a helyi lakosság a briteket is csak az egymást váltogató hódítók egyikének tartotta. Ám az egységes kormányzás bevezetése után a Brit Birodalmat éppen az általa behozott értékek – a népi kormányzat és a kulturális nacionalizmus aknázták alá. Ennek ellenére India új a nemzetállamok sorában. Miközben hatalmas népessége élelmiszer-ellátásának gondjával küszködött, a hidegháború idején India belekóstolt az el nem kötelezett országok mozgalmába is. Ám a nemzetközi porondon még meg kell találnia a

méreteihez illő szerepet.

Így valójában az új világrendet felépíteni hivatott országok egyikének sincs tapasztalata a kialakulóban lévő sok államból álló rendszerrel kapcsolatban. Eddig még sohasem kellett egy új világrendet ilyen sokféle szempont szerint és ilyen egyetemes igénnyel létrehozni. És egyetlen korábbi világrendnek sem kellett egyesítenie magában a hatalmi egyensúly történelmi rendszerét, az egyetemes demokrácia gondolatát és a robbanásszerű technikai fejlődést.

Visszatekintve úgy tűnik fel, hogy minden nemzetközi rendszerben elkerülhetetlen a szimmetria. Miután kialakultak, nehéz elképzelni, hogyan fordult volna a történelem, ha másként választanak, vagy hogy létezett-e más választás. Amikor egy nemzetközi rendszer először jön létre, több lehetőség kínálkozik. Ám minden választás leszűkíti a további választási lehetőségek körét. Minthogy az összetettség kizárja a rugalmasságot, a kezdeti döntések különösen nehezek. Az, hogy egy nemzetközi rendszer viszonylag stabil-e, mint a bécsi kongresszus által létrehozott, vagy ingatag, mint a vesztfáliai békéből és a versailles-i békeszerződésből^[6] eredők, azon múlik, hogy milyen mértékben tudja összeegyeztetni a részvevő államok szemében azt, amit ők igazságosnak tartanak, illetve biztonságosnak éreznek.

Annak a két nemzetközi rendszernek, amely a legstabilabb volt – a bécsi kongresszus utániak és annak, amiben a második világháború után az Egyesült Államok dominált – az egységes felfogás volt az előnye. Bécsben az államférfiak arisztokraták voltak, akik azonos elveket tartottak sérthetetlennek, és egyetértettek az alapvető kérdésekben. A háború utáni világot alakító amerikai vezetők rendkívül következetes és életképes hagyományt követtek.

A most kialakulóban lévő rendet egymástól jelentősen különböző kultúrákat képviselő államférfiaknak kell felépíteniük. Hatalmas és bonyolult hivatali gépezeteket irányítanak, így energiájuk nagy részét gyakran nem is annyira a célok meghatározása, mint inkább a szervezet működtetése emészti fel. Olyan képességek révén jutnak ehhez a vezető szerephez, amelyek nem feltétlenül a kormányzáshoz szükségesek, és még kevésbé alkalmasak egy új nemzetközi rend kialakítására. A sok államból álló rendszer egyetlen modelljét ugyanakkor nyugati társadalmak hozták létre, amiktől sok részvevő idegenkedhet.

Mégis a korábbi sok államból álló világrendek kialakulása és bukása a vesztfáliai békétől napjainkig, az egyedüli olyan példák, amelyekből tanulhatunk, ha meg próbáljuk érteni a mai államférfiakra váró feladatokat. A történelem tanulmányozása nem biztosít automatikusan alkalmazható használati utasítást. A történelem analógiákon keresztül tanít, oly módon, hogy összehasonlítható helyzetek esetén bemutatja a lehetséges következményeket. Ámde minden generációnak magának kell eldöntenie, hogy melyek az összehasonlítható szituációk.

Az értelmiségiek elemzik a nemzetközi rendszer működését, de az államférfiak teremtik meg azokat. Óriási a különbség egy elemző és egy államférfi nézőpontja között. Az elemző maga választhatja ki, hogy mely problémát kívánja vizsgálni, míg az államférfi a ténylegesen felmerülő problémákkal kénytelen foglalkozni. Az elemző annyi időt szánhat munkájára, amennyi csak kell, hogy végkövetkeztetésre jusson. Az államférfi számára a legnagyobb kihívást a sürgető idő jelenti. Az elemzőnek nincs kockázata. Ha következtetései helytelennek bizonyulnak, újabb tanulmányt ír. Az államférfi csak egyszer dönthet. Tévedései jóvátehetetlenek. Az elemzőnek minden tényadat a rendelkezésére áll, és csak szellemi teljesítményét ítélik meg. Az államférfinak olyan szempontok alapján kell cselekednie, amelyek helyessége a döntés pillanatában nem bizonyítható. A történelem mond majd ítéletet fölötte annak alapján, hogy mennyi bölcsességgel irányította az elkerülhetetlen változásokat, és legfőképpen, hogy milyen sikerrel őrizte meg a békét. Így aztán annak vizsgálata, hogy az államférfiak hogyan kezelték a világrend problémáját – mi sikerült és mi vallott kudarcot – nem a végső állomása ugyan a jelenkori diplomácia megértésének, de kezdetének éppenséggel tekinthető.

MÁSODIK FEJEZET

A FORDULAT:

THEODORE ROOSEVELT VAGY WOODROW WILSON

Az elszigetelődésre való hajlam egészen a XX. század elejéig uralta az amerikai külpolitikát. Két tényező játszott szerepet abban, hogy Amerika belemerült a világpolitika ügyeibe: gyorsan növekvő hatalmi helyzete és az Európa-központú nemzetközi rend fokozatos összeomlása. Ebben a folyamatban Theodore Rooseveltt és Woodrow Wilson elnöksége jelentette a vízválasztót. Ők ketten álltak a kormánykeréknél, amikor a világ eseményei magukkal sodorták a vonakodó nemzet hajóját. Mindketten ráébredtek, hogy Amerikára kulcsszerep vár a világpolitika terén, de az elszigetelődési törekvés feladását ellentétes érvekkel próbálták igazolni.

Roosevelt a hatalmi erőegyensúly érzékeny elemzője volt. A nemzetközi szerepvállaláshoz a nemzeti érdek szempontjából ragaszkodott, és mert Amerika részvétele nélkül elképzelhetetlennek tartotta az átfogó hatalmi erőegyensúlyt. Wilson Amerika nemzetközi szerepét messianisztikus feladatnak tekintette: Amerika kötelességét nem a hatalmi erőegyensúly fenntartásában, hanem az amerikai eszmények világméretű elterjesztésében látta. Wilson kormányzása alatt Amerika kulcsszereplő lett a világ ügyeiben, olyan elveket hirdetett, amelyek az amerikai gondolkodásmód alaptételei voltak, de az óvilág diplomatái számára forradalmi szakítást jelentettek. Ezek az elvek kimondták, hogy a béke feltétele a demokrácia elterjedése, hogy az államokat ugyanazzal az erkölcsi mércével kell megítélni, mint az egyéneket, és hogy a nemzeti érdek egy átfogó jogrend betartását jelenti.

Wilson alapvető erkölcsi elvekre épülő külpolitikai nézetei szokatlannak, sőt képmutatónak tűntek a hatalmi erőegyensúlyon nyugvó európai diplomácia harcedzett veteránjai szemében. A wilsonizmus mégis túlélte kortársainak ma már történelmileg is meghaladott fenntartásait. Wilson elsőként vetette fel egy univerzális világszervezet, a Nemzetek Szövetségének vízióját, amelyben a béke a kölcsönös biztonságon, nem pedig érdekszövetségeken alapul. Az elgondolás tovább él, bár előnyeiről Wilson éppen saját hazáját nem tudta meggyőzni. Vízválasztó elnökségétől napjainkig, az amerikai külpolitika főként a wilsoni idealizmus dobpergésére menetel.

Amerika különleges nemzetközi politikája nem egy csapásra, s nem is egy magányos elméből kipattant szikra nyomán alakult ki. A köztársaság első éveiben az amerikai külpolitika valójában a nemzeti érdek kifinomult megjelenési formája volt, amely pusztán a fiatal nemzet függetlenségének megszilárdítására irányult. Mivel egyetlen európai állam sem jelentett komoly veszélyt, amíg rivális államokkal kellett számolnia, az Alapító Atyák, ha a szükség úgy hozta, nem haboztak az oly megvetett hatalmi erőegyensúly eszközeivel manipulálni, sőt, kimondottan ügyesen taktikáztak Franciaország és Nagy-Britannia között, nem pusztán az amerikai függetlenség megőrzése, hanem a határok kitolása érdekében is. A francia forradalom alatt a semlegesség álláspontjára helyezkedtek, mivel egyik fél végső győzelmét sem tartották kívánatosnak. Jefferson meghatározása szerint, a napóleoni háborúban a szárazföld zsarnoka (Franciaország) és a tengerek zsarnoka (Anglia) mérte össze erejét – vagyis, az Európában folyó küzdelem szembenálló felei azonos erkölcsi alapon álltak. Az el nem kötelezettség korai formájának alkalmazása jó politikának bizonyult a fiatal nemzet számára, s erre azóta több alakuló nemzet is rájött.

Eközben az Egyesült Államok nem dobta annyira sutba az óvilág módszereit, hogy lemondjon területi terjeszkedéséről. Épp ellenkezőleg, az Egyesült Államok már a kezdetektől igen céltudatos terjeszkedési

politikát folytatott az amerikai földrészen. 1794 után egy sor megállapodás Amerikaszámára előnyös módon rajzolta meg az ország kanadai és floridai határait, biztosította a szabad amerikai áruforgalmat a Mississippin, és lefektette az amerikai kereskedelmi érdekeltség alapjait az Antillákon. A csúcspontot Louisiana megvásárlása jelentette 1803-ban, amely Franciaországtól a fiatal ország kezére játszotta a Mississippitől nyugatra eső hatalmas, felméréstelen területet, valamint igényeket spanyol érdekeltségű floridai és texasi területekre – megteremtve ezzel a nagyhatalommá válás lehetőségét.

Bonaparte Napóleon, akivel az üzlet megkötött, óvilági magyarázatot fűzött az egyoldalúan előnyös vételi ügyletnek. „Ez a területi gyarapodás az Egyesült Államok hatalmát végérvényesen megszilárdítja. Így olyan tengeri vetélytársat adok Angliának, amely előbb-utóbb megtépázza büszkeségét.” Az amerikai államférfiakat nem érdekelte, hogy Franciaország milyen indokkal adja el területeit. Számukra az óvilág politikájának elítélése nem volt összeegyeztethetetlen az északi-amerikai területi terjeszkedéssel. A nyugat felé nyomulást Amerika belügynek, és nem külpolitikai kérdésnek tartotta.

James Madison is ebben a szellemben ítélte el a háborút, mint minden rossz csíráját – az adóké, a hadseregekét és minden más „praktikáét, amelynek célja, hogy a többséget kevesek uralma alá hajtsa.” Utóda, James Monroe sem látott kivétlivalót abban, hogy a nyugat felé terjeszkedést Amerika nagyhatalommá válásához szükséges lépésnek tartsa:

„Mindenki számára nyilvánvalónak kell lennie, hogy minél jobban kiterjesztjük országunk területét, feltéve, ha a helyes mértéken nem lépünk túl, annál nagyobb cselekvési szabadsága lesz mindkét [állami és szövetségi] kormánynak, ahogy biztonságuk is szilárdulni fog: és minden más szempontból is annál kedvezőbb hatással lesz az egész amerikai népre. Egy ország területe, legyen az nagy, vagy kicsi, jelentős mértékben meghatározza a nemzet karakterét. Jelzi erőforrásait, lakossága méreteit, fizikai erejét. Röviden, jelzi a különbséget nagy és kisebb hatalom között.”

Bár a fiatal nemzet vezetői elkötelezett hívei maradtak azoknak az elveknek, amelyek az ország jellegzetességét adták, helyel-közzel éltek az európai hatalmi politika eszközeivel. Az európai hatalmak számtalan háborút vívtak, hogy megakadályozzák a potenciálisan erős hatalmak felemelkedését. Amerika ereje és távolsága olyan magabiztossággal egyesült, hogy minden kihívást leküzdhetőnek tartott, *miután* az adott helyzet előállt. Az életben maradás sokkal kisebb esélyével rendelkező európai nemzetek koalíciókkal védekeztek a változás *lehetősége* ellen; Amerika elég messze volt ahhoz, hogy a változás *megtörténe* esetén fejthesse ki ellenállását.

George Washington ilyen geopolitikai megfontolásból hívta fel a figyelmet a „tartós” szövetségek veszélyére, bármely okból kötessenek is. Szerinte, oktalanság lenne

„mesterséges elkötelezettségekkel beleártakozni [Európa] szokványos politikai bonyodalmaiba, baráti és ellenséges érzelmeinek szokványos kombinációiba és ütközéseibe. Helyzetünk tárgyilagos és távoli jellege ösztönzi, és követni engedi más utak választását.”

Az új nemzet Washington tanácsát nem a geopolitikai helyzet gyakorlatias felmérésének, hanem erkölcsi alapelveknek tekintette. Amerika, a szabadság elvének letéteményese, magától értetődően az isteni gondviselés jelének tulajdonította az óceánok meglétéből adódó védett helyzetét, és felsőbbrendű erkölcsi éleslátásával magyarázta azokat a lépéseit, amelyek az ország, más nemzetekhez képest biztonságosabb helyzetéből adódtak.

A korai köztársaság külpolitikáját az a meggyőződés hatotta át, hogy az Európában állandóan dúló háborúk a cinikus kormányzás következményei. Míg az európai vezetők arra az elgondolásra alapozták nemzetközi kapcsolatrendszerüket, hogy az önző érdekek ütköztetéséből alakítsák ki az összhangot, addig

amerikai kollégáik szeme előtt olyan világ képe lebegett, amelyben az államok nem bizalmatlan vetélytársai, hanem együttműködő partnerei egymásnak. Amerika vezetői visszautasították azt az európai nézetet, mely szerint az államok erkölcsé és a magánerkölcs más elbírálás alá esik. Jefferson szerint,

„egyetlen erkölcsi rend vonatkozik az egyénre és a népekre – a hála, a kötelezettségek minden körülmények közti betartása, a nyíltság és a nagyvonalúság, hosszú távon a közös érdek előmozdítása.”

Az Amerika hangjából – a külföldi fül számára néha oly bántóan – csengő erényesség valójában azt tükrözi, hogy Amerika nem pusztán az óhazához fűződő törvényes kötelekeket akarta szétszakítani, hanem az európai berendezkedést és értékrendet is megtagadta. Amerika az európai háborúk gyakoriságát a szabadság és az emberi méltóság alapelveit megtagadó kormányzati intézményrendszer befolyásának számlájára írta. „Mivel a háború a régi rend kormányzásának eszköze – írta Thomas Paine –, a népek egymás iránti gyűlölködését kormányzatuk politikája ültette a szívükbe, hogy ezzel életben tartsa a rendszer szellemét... Egyik ember nem ellensége a másoknak, csak az álnok kormányzat eszközöként válhat azzá.”

Az amerikai gondolkodásnak mindmáig sarkalatos pontja maradt, hogy a béke legfőképp a fejlett demokratikus intézményrendszer záloga. Az elfogadott amerikai hagyomány kitart amellett, hogy demokráciák nem háborúskodnak egymással. Alexander Hamilton azonban kétségbe vonta azt a tételt, hogy a köztársaságok, lényegüket tekintve, békésebbek a kormányzás más fajtáinál:

„Spárta, Athén, Róma és Karthágó egyaránt köztársaság volt; közülük kettő kereskedelmi jellegű. Mégis ugyanolyan gyakran álltak hódító vagy honvédó háborúban, mint a kor más, szomszédos monarchiája. ...Britannia kormányában a nép képviselői részt vesznek a nemzeti törvényhozásban. Régóta a kereskedelem jelenti az ország fő tevékenységét. Mégis, kevés nemzet viselt annyi háborút, mint ők...”

Hamilton azonban a csekély kisebbséghez tartozott. Amerika vezetőinek túlnyomó többsége, akkor is azt gondolta, s ma is meg van győződve arról, hogy Amerikára az a különleges felelősség hárul, hogy értékrendjének terjesztésével hozzájáruljon a világbékéhez. Akkor is, most is, csak a módszerek kérdése képezi vita tárgyát. Vajon Amerika állítsa külpolitikájának homlokterébe a szabad intézményrendszerek elterjesztésében vállalt aktív szerepet? Vagy csak bízson a példamutatás hatékonyságában?

A köztársaság korai időszakában az a nézet járta, hogy a születőben lévő amerikai nemzet akkor szolgálja legjobban a demokrácia ügyét, ha az ezzel járó erényeket otthon gyakorolja. Thomas Jefferson szavaival Amerikában „az igazság biztos talaján álló köztársasági kormány” a világ összes népének „élő példaképe és emlékműve” lesz. Egy évvel később Jefferson visszatért ahhoz az elgondoláshoz, hogy Amerika „az emberiség javát szolgálja”:

„...a másoktól megtagadott, de nekünk megadott körülmények azt a kötelezettséget rótták ránk, hogy megbizonyosodjunk, milyen mértékű szabadságot és autonómiát hagyhat a társadalom az egyén boldogulásának.”

Az ország vezetői olyan nagy súlyt fektettek az amerikai magatartásforma erkölcsi megalapozottságára és Amerika szabadságot jelképező szerepének fontosságára, hogy elvetették az európai diplomácia következő alapigazságait: a hatalmi egyensúly a végső összhangot az önző érdekek ütköztetéséből alakítja ki, és a biztonsági szempontok a polgári jogoknál előbbre valók; más szóval, az állam céljai szentesítik az eszközt.

Ezeket az előzmény nélküli elképzeléseket egy olyan ország fogalmazta meg, amely a XIX. század folyamán végig virágzott, működőképes intézményrendszere volt, és szilárd értékrendet vallott. Amerika sohasem szembesült a magasröptű elvek és a túlélés kényszerpályái közt feszülő ellentéttel. Az erkölcsi elvek hangoztatása nemzetközi vitás kérdések megoldásaként idővel furcsa kettősséget és jellegzetesen amerikai meghasonlást eredményezett. Ha az amerikaiak kötelezve érzik magukat, hogy külpolitikájukat a magánélet erkölcsi szintjén folytassák, hogyan értelmezhető a biztonság, egyáltalán, jelentheti-e ez azt, hogy a túlélés alárendelt szerepet játszik az erkölccsel szemben? Vagy Amerikának a szabad intézményrendszerrel szembeni elkötelezettsége automatikusan az erkölcsösség színében tüntetheti-e fel még a látszólag legönösebb cselekedeteket is? És ha ez így van, mennyiben különbözik ez a *raison d'état* európai elvétől, amely kimondja, hogy az állam ténykedését egyedül a sikeresség igazolja?

Robert Tucker és David Hendrickson professzorok kiválóan elemezték az amerikai gondolkodásmód ezen ambivalenciáját:

„A jeffersoni államvezetés nagy dilemmája abban állt, hogy kétségtelenül visszautasította azokat az eszközöket, amelyekre az államok biztonságuk megőrzése és becsvágyaik kielégítése miatt végszükség esetén hagyatkoztak, ugyanakkor vonakodott nem elismerni az ilyen eszközökhöz vezető becsvágyak létezését. Más szóval, azt kívánta, hogy Amerika kétfelől is jól járjon – élvezhesse a hatalom gyümölcseit, anélkül, hogy áldozatul esnék a hatalomgyakorlás természetes velejárójának.”

Egészen napjainkig e két nézet közti ingadozás jelenti az amerikai külpolitika egyik fontos motívumát. 1820-ra az Egyesült Államoknak sikerült kibékítenie ezt a két nézetet, és a második világháború végéig mindkét szempontból hasznot húzott. Tovább ostromozta az óceán túloldalán folyó hatalmi erőegyensúly politikájának kifogásolható eredményeit, míg saját észak-amerikai terjeszkedését „nyilvánvaló elhivatottság” címen kezelte.

A századfordulóig az amerikai külpolitika valójában igen egyszerű volt: megfelelni az ország nyilvánvaló elhivatottságának, s közben tartózkodni a tengerentúl ügyeitől. Amerika lelkesen üdvözölt minden demokratikus kormányt, de tevőlegesen egyik mellett sem kötelezte el magát. John Quincy Adams külügyminiszter 1821-ben így foglalta össze ezt az állásfoglalást:

„Bárhol, ahol a szabadság és a függetlenség zászlaja kibomlott vagy ki fog bomlani, Amerika lélekben ott lesz, oda küldi áldását és imáit. De nem lép külhoni talajra, hogy szörnyekkel vívjon meg. Amerika mindenki szabadságának és függetlenségének pártfogója. De csak a saját szabadságának és függetlenségének bajnoka és védelmezője.”

Az ilyen önmegtartóztató amerikai külpolitika ellenpólusát egy másik elhatározás jelentette, amely Európa hatalmi politikáját teljesen száműzni akarta a nyugati féltekéről, még néhány európai diplomáciai módszer alkalmazása árán is. Ezt az elvet vallotta a Monroe-doktrína, amelyet akkor fogalmaztak meg, amikor a Szent Szövetség (fontosabb szövetségesei: Poroszország, Oroszország és Ausztria) megkísérelte az 1820-as évek spanyol forradalmát elfojtani. A Szent Szövetséget Nagy-Britannia sem kívánta támogatni, mert elvileg helytelenítette a belügyekbe való beavatkozást a nyugati féltekén.

George Canning brit külügyminiszter együttműködést ajánlott az Egyesült Államoknak, nehogy a Szent Szövetség megkaparinthassa Spanyolország gyarmatait az amerikai kontinensen. Biztos akart lenni abban, hogy – bármi történjék is Spanyolországban – Latin-Amerika egyik európai hatalom befolyása alá se kerüljön. Gyarmatok nélkül Spanyolország nem nagy préda, érvelt Canning, s ez talán lelohasztja, vagy elhanyagolhatóvá teszi az intervenciós szándékot.

John Quincy Adams átlátta a brit elgondolást, de nem bízott az angolok szándékaiban. Amerika

emlékezetében Washington 1812-es brit megszállása élenkebben élt annál, semhogy az egykori anyaország mellé álljon. Adams arra buzdította Monroe elnököt, hogy egyoldalú határozattal utasítsa vissza az amerikai kontinens európai gyarmati függőségét.

Az 1823-ban bejelentett Monroe-doktrína az óceánt vizesárokká változtatta, amely az Egyesült Államokat elválasztja Európától. Mindaddig az amerikai külpolitika vezérelve abban állt, hogy az Egyesült Államok nem avatkozik Európa hatalmi harcaiba. A Monroe-doktrína tovább lépett, s nyilvánvalóvá tette, hogy Európa se avatkozzon az amerikai ügyekbe. Monroe pedig igen tág körben – az egész nyugati földrész vonatkozásában – értelmezte Amerika ügyeit.

A Monroe-doktrína azonban nemcsak elvi állásfoglalásokra szorítkozott. Vakmerően figyelmeztette az európai hatalmakat, hogy a fiatal amerikai nemzet háborúban fogja megvédeni a nyugati földrész sérthetlenségét. Bejelentette, hogy Európa bármilyen hatalmi törekvését, amely „e félteke bármely részére irányul, békénket és biztonságunkat veszélyeztető tényezőként” fogja kezelni.

Végezetül Monroe elnök, nem olyan ékesszólóan, de világosabban, mint két évvel korábban külügyminisztere tette, megtagadott minden európai viszályba való beavatkozást: „Az európai hatalmak háborúiban, amelyeket saját ügyeikben folytatnak, sohasem vettünk részt, s az ilyesmi nem is egyeztethető össze politikánkkal.”

Amerika ugyanazzal a húzással fordított hátat Európának, amellyel saját magának szabad terjeszkedési lehetőséget biztosított a nyugati földrészen. A Monroe-doktrína Amerika számára olyan politikát tett lehetővé, amely kielégítette volna bármely európai király vágyalmát – kereskedelmi terjeszkedést, befolyásának növelését és területek bekebelezését – röviden, nagyhatalommá válhatott anélkül, hogy hatalmi politikát folytatna. Amerika terjeszkedési vágya sohasem került összeütközésbe azzal a hitével, hogy az európai országokhoz képest szeplőtelenebb és nemesebb elveket vall. Mivel saját terjeszkedését nem minősítette külpolitikának, az Egyesült Államok nyugodt lelkiismerettel érvényesítette hatalmát az indiánokkal és Mexikóval szemben, vagy akár Texasban. Egyszóval, az Egyesült Államok külpolitikája abban állt, hogy nincs külpolitikája.

Mint Napóleon Louisiana megvásárlásakor, Canning is nyugodtan elmondhatta, hogy az Újvilágot csak azért hívta életre, hogy a régit megzabolázza. Nagy-Britannia jelezte ugyanis, hogy a Monroe-doktrínának a Királyi Hadiflottával kíván érvényt szerezni. De Amerika csak azért akarta az európai hatalmi erőegyensúly politikáját megzabolázni, hogy a Szent Szövetséget távol tartsa a nyugati féltekétől. A továbbiakban az európai hatalmak nélküle kellett hogy fenntartsák az egyensúlyi állapotot.

A század hátralevő részében az amerikai külpolitika arra összpontosult, hogy a Monroe-doktrína értelmezési körét kiszélesítse. 1823-ban a Monroe-doktrína figyelmeztette Európát, hogy tartsa távol magát a nyugati féltekétől. Az értelmezés fokozatos kibővítése következtében száz évvel később már Amerika hegemoniáját volt hivatva igazolni a nyugati féltekén. 1845-ben Polk elnök azért tartotta szükséges lépésnek Texasnak az Egyesült Államokhoz való csatolását, nehogy a független állam „egynálánál befolyásosabb nemzettel lépjen szövetségre vagy annak befolyása alá kerüljön,” s ezzel veszélyeztesse Amerika biztonságát. Más szóval, a Monroe-doktrína már nem pusztán a fennálló vészhelyzetekben, hanem a veszély nyilvánvaló lehetősége esetén is igazolást jelentett az amerikai beavatkozás mellett, s így nem sokban különbözött Európa hatalmi erőegyensúly-politikájától.

A polgárháború rövid időre elterelte Amerika figyelmét a területi terjeszkedésről. Washington elsődleges külpolitikai érdekeltsége arra irányult, hogy visszatartsa az európai nemzeteket a déli államok szövetségének elismerésétől, nehogy több állam jöhessen létre Észak-Amerikában, s ezzel együtt az európai diplomácia hatalmi erőegyensúly-politikája. De Alaszka 1868-as megvásárlásakor Andrew Johnson elnök újra a régi álláspontról érvelt a Monroe-doktrínával igazolt területi terjeszkedés mellett:

„Mind ez ideig gátat vetett az Egyesült Államok növekedésének és csorbította befolyását, hogy az ottani társadalmak a külföld birtokát képezték, és külföld ellenőrzése alatt álltak. A

tartós forrongás és az anarchia ugyanilyen kártékony lenne a térségben.”

Eközben az amerikai kontinens területi bekebelezésénél sokkal lényegesebb változás ment végbe, s ez jóformán elkerülte az úgynevezett nagyhatalmak figyelmét. Az Egyesült Államok a világ legerősebb hatalmává vált, s közben ugyanannak a klubnak az ajtaján kopogtatott, amelybe ők is tartoztak. 1885-re az Egyesült Államok ipari termelésének volumene megelőzte Nagy-Britanniának, a kor első ipari nagyhatalmának mutatóit. A századfordulóra az Egyesült Államok energiafogyasztása túlszárnyalta Németországot, Franciaországot, az Osztrák-Magyar Monarchiát, Oroszországot, Japánét és Olaszországot együttvéve. A polgárháború és a századforduló között a széntermelés 800 %-kal, az sínacélgyártás 523 %-kal, a lefektetett vasútvonalak hosszúsága 576 %-kal, a búzatermelés 256 %-kal nőtt. Az emigráció révén a lakosság száma a kétszeresére duzzadt. És a fejlődés mértéke egyre gyorsult.

Egyetlen nemzet sem élt át ilyen mérvű fejlődést anélkül, hogy ne akart volna világméretű befolyást kovácsolni belőle. Az amerikai vezetők is kísértésbe estek. Andrew Johnson elnök külügyminisztere, Seward olyan birodalomról álmodott, amely magában foglalja Kanadát, Mexikó jelentős részét és mélyen benyúlik a Csendes-óceán területére. A Grant-kormány a Dominikai Köztársaságot akarta anektálni, és Kuba megszerzését latolgatta. Ezek olyan kezdeményezések voltak, amelyeket a kor európai vezetői, egy Disraeli vagy egy Bismarck megértett és helyeselt volna.

De az amerikai szenátus továbbra is a belügyeket részesítette előnyben, és ellenállt minden terjeszkedési törekvésnek. Nem emelte a (25 000 fős) hadsereg létszámát, és gyenge hadiflottát tartott. 1890-ig az amerikai hadsereg Bulgária után, a tizennegyedik helyet foglalta el a világ rangsorában, és a hadiflotta Olaszországnál gyengébb volt, noha Amerika ipara tizenháromszor erősebb volt Olaszország iparánál. Amerika nem vett részt nemzetközi tárgyalásokon, és másodrendű hatalomként kezelték. 1880-ban, amikor Törökország csökkentette diplomáciai testületét, visszavonta nagykövetségét Svédországból, Belgiumból, Hollandiából és az Egyesült Államokból. Ekkor történt, hogy egy Madridban szolgáló német diplomata felajánlotta, hogy lemond fizetése egy részéről, csak ne helyezték Washingtonba.

De a polgárháború utáni Amerika olyan hatalmi pozícióba került, ami miatt nem tudott mindvégig ellenállni a kísértésnek, hogy ezt a hatalmat ne kamatoztassa a nemzetközi porondon. Az 1880-as évek végén Amerika hozzálátott a hadiflotta fejlesztéséhez, amely egészen 1880-ig gyengébb volt Chile, Brazília vagy Argentína flottájánál. 1889-re Benjamin Tracy haditengerészeti miniszter már csatahajóért lobbizott és igyekezetéhez a haditengerészet kortárs történésze, Alfred Thayer Mahan szolgáltatta az okfejtést.

Bár a Brit Királyi Flotta megvédte Amerikát az európai hatalmak kalózkodása ellen, az amerikai vezetők mégsem tudták Nagy-Britanniában a haza védelmezőjét látni. A XIX. században mindvégig Nagy-Britanniát tekintették az amerikai érdekek fő ellenlábásának, amelynek legveszélyesebb stratégiai eszköze a Királyi Flotta volt. Nem csoda, hogy Amerika, mikor hozzáfogott, hogy izmait megacélozza, legelőször Nagy-Britannia befolyása alól akarta kivonni a nyugati féltekét, s a Monroe-doktrínára hivatkozott, amelynek bevezetését éppen Nagy-Britannia támogatta olyan hathatósan.

Az Egyesült Államok nem kerülgette a forró kását. 1895-ben Richard Olney külügyminiszter a Monroe-doktrínára hivatkozva figyelmeztette Nagy-Britanniát az egyenlőtlen erőviszonyokra. „Ma – írta – az Egyesült Államok gyakorlatilag egyeduralkodó ezen a kontinensen, és a szava törvénynek számít a reá tartozó kérdésekben. – Amerika kimeríthetetlen erőforrásai és elszigetelt helyzete a térség urává és gyakorlatilag sebezhetetlenné teszik, bármely vagy minden más hatalommal szemben.” Amerika hatalmi politizálásról való lemondása nem vonatkozott a nyugati féltekére. 1902-re Nagy-Britannia belátta, hogy nem pályázhat kulcsszerepre Közép-Amerikában.

Az Egyesült Államok mint a nyugati földrész legelső hatalma, a tágabb nemzetközi porondon is megjelent. Amerika szinte akarata ellenére nötte ki magát nagyhatalommá. Az egész kontinenst átfogó terjeszkedés megalapozta uralmát a kontinens partjai felett, miközben váltig ragaszkodott ahhoz, hogy nem

kíván élni a nagyhatalmi külpolitika eszközeivel. A folyamat végén Amerika rádöbrent, hogy olyan hatalmat birtokol, amely fontos nemzetközi tényezővé teszi, függetlenül attól, hogy ez ínyére van-e, vagy sem. Az ország vezetői tovább hangoztathatták, hogy külpolitikai téren Amerika az emberiség „jelzőtüze” szerepét kívánja betölteni, de néhányan közülük kétségkívül ráébredtek arra a hatalomra, amely feljogosította Amerikát, hogy beleszóljon a világ aktuális kérdéseibe, és részt vállaljon a nemzetközi kapcsolatrendszerből, anélkül, hogy megvárná, míg az egész emberiség a demokrácia útjára lép.

Ezt az érvrendszert Theodore Rooseveltnél erőteljesebben senki sem fogalmazta meg. Ő volt az első elnök, aki szerint Amerika köteles világviszonylatban is éreztetni befolyását, és jól felfogott nemzeti érdekből beilleszkedni a világrendbe. Mint elődei, Rooseveltt is szilárdan hitt abban, hogy Amerika jótékony szerepet tölt be a világban. De velük ellentétben Rooseveltt szerint Amerikának léteztek igazi külpolitikai érdekei, amelyek jóval fontosabbak voltak, mint a kívülállásból származó előnyök. Rooseveltt abból a tételből indult ki, hogy az Egyesült Államok nem a megtestesült erény, hanem éppen olyan hatalom, mint a többi. Ha érdekei ütköznek más országok érdekeivel, Amerikának jogában áll erővel érvényesíteni akaratát.

Rooseveltt első lépésként a Monroe-doktrínának olyan intervencionalista értelmezést adott, amely megfelelt a korszak más imperialista doktrínáinak. Egy általa „Függelék”-nek nevezett kiegészítést csatolt a Monroe-doktrínához, amely 1904. december 4-én „néhány civilizált nemzet” általános intervenciósjogáról rendelkezett, amellyel a nyugati féltekén egyedül az Egyesült Államok élhetett: „az Egyesült Államok a nyugati féltekén a Monroe-doktrína értelmében rákényszerülhet, bármennyire vonakodva is, hogy kirívó büntettek vagy a teljes tehetetlenség esetén nemzetközi rendőri hatalmat gyakoroljon.”

Rooseveltt nem csak a levegőbe beszélt. 1902-ben Amerika arra kényszerítette Haitit, hogy rendezze adósságait az európai bankoknál. 1903-ban nyílt felkeléssé szította a panamai villongásokat. Amerika segítségével a helyi lakosságnak sikerült kiharcolnia függetlenségét Kolumbiától, de csak azután, hogy az Egyesült Államok amerikai fennhatóság alá vonta a Csatorna-övezetet, a majdani Panama-csatorna partjain. 1905-ben az Egyesült Államok pénzügyi protektorátusa alá helyezte a Dominikai Köztársaságot. 1906-ban amerikai csapatok szállták meg Kubát.

Rooseveltt szerint ez az erőfitogtató diplomáciája a nyugati féltekén Amerika új világméretű szerepéhez tartozott. A két óceán már kevésnek bizonyult, hogy Amerikát elszigetelje a világ többi részétől. Az Egyesült Államoknak szerepet kellett vállalnia a nemzetközi színpadon. Maga Rooseveltt mondta a kongresszushoz intézett 1902-es beszédében: „A nemzetközi politikai és gazdasági kapcsolatok fokozódó egymásra utaltsága és összetettsége egyre sürgetőbben hárítja a világ minden civilizált és rendszerető hatalmára, hogy ragaszkodjék a világrend megfelelő felügyeletéhez.”

Amerika nemzetközi kapcsolatairól alkotott felfogásával Rooseveltt egyedülálló történelmi helyet vívott ki magának. Kívülről egyetlen elnök sem határozta meg Amerika világban elfoglalt szerepét ilyen teljes mértékben a nemzeti érdek szempontjából, vagy azonosította a nemzeti érdeket ilyen teljeskörűen a hatalmi erőegyensúllyal. Rooseveltt osztotta honfitársai véleményét, hogy Amerika a világ utolsó reménysége. De legtöbbször ellentétben ő nem hitte, hogy Amerika pusztán a polgári erények gyakorlásával megőrizheti a békét vagy beteljesítheti rendeltetését. Roosevelttnek a világrend természetéről alkotott felfogása sokkal közelebb állt Palmerstonhoz vagy Disraelihez, mint Thomas Jeffersonhoz.

Egy nagy elnöknek a nevelő szerepét is be kell töltenie, hogy hidat verhessen a nép jövője és tapasztalatai közötti szakadék felett. Rooseveltt különlegesen szigorú leckét adott népének, amely abban a hitben nőtt fel, hogy a nemzetek közti béke normális állapot, hogy a magán- és a közkerölcs közt nincs különbség, és hogy Amerika biztonságos elszigeteltséget élvez a világ többi részét érintő megrázkódtatásokkal szemben. Rooseveltt megcáfolta mindezeket a feltevéseket. Számára a nemzetközi élet harcokat jelentett; és Darwinnak a rátermettebb faj küzdelemben kivívott életben maradásáról szóló

elméletét jobb történelmi vezérelvnek tartotta, mint a magánérkölcset. Rooseveltt azt tartotta, hogy a szelídek csak akkor öröklik a földet, ha erősek is. Amerika Rooseveltt számára nem az ügyet jelentette, hanem nagyhatalom volt – potenciálisan a legnagyobb. Azt remélte, hogy ő lesz az az elnök, aki a nemzetet a világ színpadára állítja, s ahogyan Nagy-Britannia rányomta bélyegét a XIX. századra, úgy fogja Amerika kialakítani a XX. század képét – hatalmas erejű országgént, amely magára vállalta, hogy mértéktartással és bölcsességgel munkálkodjék a stabilitás, a béke és a haladás ügyén.

Rooseveltt türelmetlen volt az amerikai külpolitikára jellemző jámbor gondolkodásmóddal szemben. A nemzetközi jogrend hatékonyságát kétségbe vonta. Amit egy nemzet saját erejéből nem tud megvédeni, azt a nemzetközi együttműködés sem tudja oltalmába venni. Visszautasította a leszerelést, amely a nemzetközi közvéleményt akkoriban foglalkoztatta:

„Mivel olyan nemzetközi hatalom felállítására még nincs esély... amely hatékonyan megakadályozhatja a jogsértést, ilyen körülmények között ostobaság és bűn volna megfosztani egy nagy és szabad nemzetet jogai megvédésének és kivételes esetben, a mások jogaiért való kiállásnak hatalmától. Semmi sem szülne több igaztalanságot annál ... mint ha a szabad és felvilágosult népek ... szándékosan lemondva hatalmukról, átengednék a teret a felfegyverzett despotikus és barbár erőknek.”

Rooseveltt még maróbban fogalmazott, amikor a világméretű kormányzás került szóba:

„A Wilson-Bryan álláspontot, amely hitelt ad fantázia szülte béke-egyezményeknek, lehetetlen ígéreteknek és a hatékony erő háttérét nélkülöző mindenféle irománynak, elképesztőnek tartom. Egy nemzet és a világ számára mérhetetlenül üdvösebb, ami külpolitikáját illeti, ha Nagy Frigyes és Bismarck nyomdokába lép, mint ha a Wilson-Bryan-féle nézet válik nemzetünk tartós álláspontjává... Az erőt nélkülöző langymeleg erényeskedés legalább olyan rossz, de még kártékonyabb is, mint a tisztességtől megfosztott erő.”

Rooseveltt szerint az erő által szabályozott világban a dolgok természetes rendje az „érdekszférák” alapján működik, amelyek lehetővé teszik egyes hatalmak nagyobb régiók feletti döntő befolyását, amilyen például az Egyesült Államoké a nyugati féltekén, vagy Nagy-Britanniáé az indiai szubkontinensen. 1908-ban Rooseveltt belenyugodott Korea japán megszállásába, mert az ő elgondolása szerint, a japán-koreai kapcsolatot a két ország egymáshoz viszonyított ereje, nem pedig egyezményes intézkedések és a nemzetközi jog döntheti el:

„Korea teljes mértékben megilleti Japánt. Igaz ugyan, Korea függetlenségét ünnepélyesen szerződésbe foglalták. De Korea még ahhoz is gyenge volt, hogy ezt a szerződést kiharcolja, annak feltevése pedig szóba sem jöhetett, hogy más nemzet... megtegye Koreának azt, amit maga teljességgel képtelen volt megtenni saját magának.”

Nem csoda, hogy Rooseveltt, aki ennyire átvette az európai stílust, olyan kifinomult módon közelítette meg a világméretű hatalmi erőegyensúly kérdését, hogy abban Amerika egyetlen elnöke sem érte el, egyedül Richard Nixon jutott hozzá a legközelebb. Rooseveltt eleinte nem látta szükségesnek, hogy Európa hatalmi erőegyensúly-politikájának részleteibe beavatkozzon, mert azt többé-kevésbé önszabályozónak tartotta. De nem hagyott kétséget afelől, hogy ha ítéletében csalatkozik, arra fogja buzdítani Amerikát, hogy az egyensúlyi helyzet visszaállításából vegye ki a részét. Rooseveltt fokozatosan ráébredt, hogy Németország veszélyeztetheti az európai egyensúlyt, ezért azonosítani kezdte Amerika, illetve Nagy-Britannia és Franciaország nemzeti érdekeit.

Ezt 1906-ban nyilvánította ki az algecirasi konferencián, amely Marokkó sorsát volt hivatott rendezni. Németország a „nyitott kapu” mellett kardoskodott, hogy megakadályozza a francia túlsúlyt, és abban a hitben, hogy Amerikának jelentős kereskedelmi érdekei fűződnek a térséghez, indítványozta az amerikai részvételt. Végül Amerikát olaszországi nagykövete képviselte Marokkóban, de szereplése csalódást okozott a németeknek. Rooseveltt alárendelte Amerika – valójában nem túl jelentős – kereskedelmi érdekeit geopolitikai álláspontjának, amely Henry Cabot Lodge-nak a marokkói válság tetőzése idején Roosevelthez intézett levelében fogalmazódik meg: „Franciaországnak – írja – mellettünk és Anglia mellett lenne a helye – a mi övezetünkben és a mi együttesünkben. Ezt diktálja a józan gazdasági és politikai megfontolás.”

Míg Rooseveltt Európa legnagyobb veszélyforrásának Németországot tartotta, Ázsiában az orosz aspirációk nyugtalanították, és ezért Oroszország fő ellenlábását, Japánt részesítette előnyben. „Nincs Oroszországon kívül más nemzet, amelytől az elkövetkező évek sorsa jobban függene” – mondta Roosevelt. – 1904-ben Japán egy Nagy-Britanniával kötött szövetség védelmében megtámadta Oroszországot. Noha Rooseveltt bejelentette Amerika semlegességét, Japánnal szimpatizált. Az orosz győzelem – érvelt – „a civilizációra mért csapás lenne.” Lelkesedett, amikor Japán szétverte az orosz flottát: „A japán győzelem kimondhatatlan elégedettséggel töltött el. Japán a mi játszmányunkat játssza.”

Előnyösebbnek tartotta, ha Oroszország helyzete csak meggyengül, de az ország továbbra is a hatalmi erőegyensúly tényezője marad – mivel a hatalmi erőegyensúly diplomáciájának elvei szerint Oroszország elvérzése Japánt ugyanolyan veszélyessé tenné, mint amilyen veszélyt az oroszok addig jelentettek. Rooseveltt átlátta, hogy Amerikának legjobban az a végkifejlet felelne meg, amelyben „Oroszország és Japán szembenállása megmaradna, s így egymással szemben mérséklő szerepet játszanának.”

Rooseveltt inkább a geopolitikai valóság, semmint az emelkedett altruizmus talaján állt, amikor a háborúban álló országoknak azt javasolta, hogy egy békeszerződés kidolgozásához küldjenek tárgyaló feleket saját, Oyster Bay-i otthonába. A megállapodás, amelyre végül a New Hampshire-i Portsmouth-ban került sor, megszorításokat alkalmazott a japán győzelemmel szemben, és fenntartotta az erőegyensúlyt a Távols-Keleten. Rooseveltt, elsőként az amerikaiak közül, Nobel Béke-díjat kapott, amiért elősegítette a hatalmi erőegyensúly és az érdekszférák alapelvén nyugvó megállapodást, bár utóda, Wilson szerint ez egyáltalán nem számítana amerikai érdemnek.

1914-ben Rooseveltt még viszonylag szenvtelen nézeteket vallott, amikor Németország lerohanta Belgiumot és Luxemburgot, bár ez botrányos megsértését jelentette a két ország semlegességét biztosító szerződéseknek:

„Nem állok egyik fél pártjára sem, ami a szerződések felrúgását vagy figyelmen kívül hagyását illeti. Amikor óriások halálos küzdelemben kapaszkodnak össze, elkerülhetetlen, hogy az egyik vagy a másik roppant, erejét megfeszítő küzdő fél letiporjon mindent, ami az útjába kerül, *kivéve, ha ezzel veszélyt idéz elő.*”

Néhány hónappal az európai háború kitörése után Rooseveltt megváltoztatta Belgium semlegességének megsértéséről alkotott eredeti véleményét, bár jellemző módon, nem a német megszállás törvénytelenége, hanem a hatalmi erőegyensúly felborításával fenyegető veszélyessége miatt: „...nem látják, hogy ha Németország megnyerné a háborút, szétzúzná az angol flottát és lerombolná a Brit Birodalmat, akkor egy-két éven belül vezető szerepre törekednék Dél- és Közép-Amerikában...?”

Fokozott fegyverkezést sürgetett, hogy Amerika az antanthatalmak hátvédjeként vethesse latba erejét. Elképzelhetőnek és Amerika számára veszélyesnek tartotta a német győzelmet. A központi hatalmak győzelmével megszűnt volna a Brit Királyi Flotta nyújtotta védelem, és lehetővé vált volna, hogy a német imperializmus megvesse lábát a nyugati féltekén.

Rooseveltt a kulturális affinitás és a történelmi tapasztalat, tehát nem hatalmpolitikai tényezők miatt

tartotta az Atlanti-óceán brit fennhatóságát biztonságosabbnak a német hegemoniánál. Angliát és Amerikát valóban olyan erős kulturális kötelékek fűzték össze, amelyeknek megfelelője nem létezett az Egyesült Államok és Németország között. Mi több, az Egyesült Államok már megszokta, és kedvezőnek ítélte, hogy Nagy-Britannia a tengerek ura, és már nem tartott attól, hogy Anglia területi igényekkel lép fel az amerikai kontinensen. Németországot azonban fenntartással kezelte. 1914. október 3-án Rooseveltt (nagyvonalúan megfedkezve korábbi véleményéről, hogy a Belgium semlegességének megsértése elkerülhetetlen volt) a következőket írta a washingtoni brit nagykövetnek:

„Ha én lettem volna az elnök, már július harmincadikán vagy harmincegyedikén felléptem volna Németország ellen”

Egy hónappal később, Rudyard Kiplinghez írt levelében Rooseveltt elismerte, milyen nehézséget jelent rávenni saját meggyőződése alapján Amerikát, hogy befolyásolja az európai háborút. Az amerikai nép vonakodott kizárólag hatalompolitikai megfontolásból cselekedni:

„Ha a személyes meggyőződésem szószólója lennék, ártanék népünknek, mert nem hallgatnának rám. Népünk rövidlátó, és érzéketlen a nemzetközi ügyek iránt. Az Önök népe is rövidlátó ezekben az ügyekben, de nem annyira, mint a miénk. ...Az óceán szélessége népünket azzal a hittel tölti el, hogy nem kell tartania a jelen háborútól, és annak felelőssége sem hárul rá.”

Ha Rooseveltt az amerikai külpolitikai gondolkodás csúcspontját jelentette volna, akkor olyan fejlődési folyamatról lehetne beszélni, amely a különleges amerikai jelleghez fokozatosan hozzárendelte a hagyományos európai államvezetés elveit. Rooseveltben azt az elnököt kellene látnunk, aki alatt Amerika, miután saját kontinensén kiépítette egyeduralmát, erejét világhatalomként is kezdte éreztetni. Csakhogy Rooseveltt nem jelentette, nem is jelenthette az amerikai külpolitikai gondolkodás végpontját. Az olyan vezető, aki népe tudatállapotához igazítja saját szerepét, egy helyben topogásra kárhuztatja önmagát; míg az a vezető, aki népe tudatállapotát megelőzi, azt kockáztatja, hogy értetlenségbe ütközik. Amerikát sem történelmi tudata, sem értékei nem készítették fel arra a szerepre, amelyet Rooseveltt szánt neki.

A történelem furcsa firtora, hogy Amerika mégis valóra váltotta azt a vezető szerepet, amelyet Rooseveltt megálmodott, ráadásul még Rooseveltt életében, csakhogy olyan elvek alapján, amelyeket Rooseveltt kigúnyolt, és egy olyan elnök vezetésével, akit Rooseveltt megvetett. Woodrow Wilson azt a hagyományt testesítette meg, amely szerint Amerikára kivételes szerep hárul, s az általa kezdeményezett irányzatból később az amerikai külpolitika legmarkánsabb intellektuális iskolája lett, amelynek tanait Rooseveltt, jobb esetben lényegtelennek, rosszabb esetben – Amerika hosszú távú érdekeit tekintve – kártékonynak tartott.

Amerika e két legjelentősebb elnöke közül Rooseveltt érvrendszerét a kormányzás bármely fennálló elmélete hatékonyabbnak minősítené. És mégis Wilson kerekedett felül: egy évszázaddal később Roosevelttre eredményei miatt emlékeznek, de Amerika gondolkodásmódját Wilson alakította ki. Rooseveltt megértette a nemzetközi politika játékszabályait, amellyel korának nagyhatalmai a világot igazgatták – egyetlen amerikai elnök sem látta át ilyen élesen a nemzetközi rend működését. De Wilson Amerika lelki mozgatórugóit értette meg, amelyek közül talán az a legfontosabb, hogy Amerika másnak érzi magát, mint a többi nemzet. Wilson diplomáciája minden elméleti és gyakorlati alapot nélkülözött, ami az állandóan változó egyensúlyi helyzetben manőverező, az erkölcsi semlegesség színében mutatkozó, és pusztán a különböző erőeltolódások aprólékos korrekciójára irányuló európai stílusú diplomáciához volt szükséges. Mégis, a hatalmi helyzettől és annak tanulságaitól függetlenül, az amerikai nép megőrizte töretlen meggyőződését, hogy országának kivételessége a szabadság gyakorlásában és hirdetésében áll.

Az amerikaiakat csak olyan látomásokkal lehetett nagy tettekre sarkallni, amelyek egybeestek országuk kivételességéről alkotott elképzeléseikkel. Rooseveltt, bármennyire is sikerült intellektuálisan ráhangolódnia a nagyhatalmak éppen aktuális diplomáciai módszerére, nem tudta honfitársait meggyőzni arról, hogy Amerikának be kell lépnie az első világháborúba. Ezzel szemben, Wilson érvei a nemzet érzelmeire hatottak, s minél fennköltebb erkölcsi töltésük volt, annál érthetlenebbek voltak a külföldi vezetők számára.

Wilson rendkívüli dolgot vitt véghez. Nem élt a hatalmi politizálás eszközeivel, de tudta, hogyan mozgósítsa az amerikai népet. Tudományos pályafutását csak később cserélte fel a politikai karrierrel, megválasztását a Republikánus Pártban előállt, Taft és Roosevelt közti szakadásnak köszönhetően. Wilson megértette, hogy csak akkor győzheti le Amerika ösztönös elszigetelődési hajlamát, ha az amerikai eszmények kivételességébe vetett hitre hivatkozik. Lépésről lépésre vette rá az elszigeteltségre hajló országot a hadba lépésre, miután kormányzatának elkötelezett békepártiságát előbb a semlegesség melletti szenvedélyes védőbeszédében fejtette ki. Minden önző nemzeti érdeket visszautasított, hangsúlyozva, hogy Amerika nem kíván más hasznot, csak elveinek akar érvényt szerezni.

Wilson 1913. december 2-iki, első, évi elnöki beszámolójában mindazt körvonalazta, ami később wilsonizmus néven vált ismertté. Wilson nézete szerint az egyetemleges törvények, és nem az erőegyensúly, a nemzet megbízhatósága, és nem a nemzeti önző érdekek a nemzetközi rend alapjai. Wilson javaslatot tett számos egyezmény ratifikálására, ezzel kinyilvánítva, hogy a nemzetközi viták megoldásának egyetlen módszere a szerződésben vállalt kötelezettségek betartása, nem pedig az erőpolitika:

„Egyetlen irányelv dönthet az Egyesült Államok és más nemzetek közti vitás kérdésekben, ez pedig a következő két összetevőből áll: saját becsületünk és a világbéke iránti elkötelezettségünk. Az új szerződési kötelezettségek vállalását, és a már megkötöttek alkalmazását nem nehéz e kettős próbának alávetni.”

Rooseveltet semmi sem ingerelte annyira, mint a hangzatos elvek, amelyek háttérben nem állt sem a megvalósításához szükséges erő, sem a megvalósítás szándéka. „Ha választanom kellene a kemény kezű és a langymeleg politizálás között... hát én a kemény kéz politikáját választanám. Nemcsak a nemzet számára célravezetőbb, de hosszú távon a világ számára is.”

Ugyanebből az okból a védelmi kiadások növelésére tett Rooseveltt-javaslatnak Wilson nem látta értelmét. 1914. december 8-iki, második, évi elnöki beszámolójában, miután az európai háború már hónapok óta dühöngött, Wilson elutasította Amerika fegyverkezésének növelését, mivel szerinte ez azt jelentette volna, hogy „elveszítettük önuralmunkat” egy olyan háború következtében „amelynek ügye nem érint minket, s amelynek létezése új barátságok megkötésére és önzetlen szolgálatra ad módot nekünk...”

Wilson szerint Amerika befolyása önzetlenségén alapult, amelyet meg kellett őrizni, hogy Amerika a háború befejeztével hiteles döntőbíróként léphessen a küzdő felek elé. Rooseveltt azt hangsúlyozta, hogy az európai háború, és különösen Németország győzelme, végső soron Amerika biztonságát veszélyezteti. Wilson szerint Amerika pártatlan maradt, s éppen ezért töltheti majd be a közvetítő szerepét. Mivel Amerika a hatalmi erőegyensúly politikájánál magasabb rendű értékeket vall, az európai háború rendkívüli alkalmat nyújt számára, hogy híveket toborozzon egy új, az eddiginél különb nemzetközi helyzet létrehozásához.

Az efféle nézeteket Rooseveltt neveltség tárgyává tette, és azzal vádolta Wilsont, hogy 1916-os újraválasztása lebeg a szeme előtt, amikor az elszigetelődés érzelmi húrjait pengeti. Valójában Wilson politikája éppen az elszigetelődés ellentéte volt. Wilson nem a világ ügyeitől való visszavonulást, hanem Amerika értékrendjének egyetemes alkalmazhatóságát és Amerika elkötelezettségét hirdette, hogy idővel ezeket az elveket elismertesse. Wilson csak újrafogalmazta azt, ami Jefferson óta hagyományos amerikai

bölcsességnek számított, csak éppen egy keresztes hadjárat ideológiájaként:

- Amerika különleges küldetése fontosabb a napi politikánál, és arra kötelezi az országot, hogy a szabadság jelzőfényeként szolgálja az emberiséget.
- A demokráciák külpolitikája erkölcsileg felsőbbrendű, mert polgáraik természetükből adódóan békeszeretők.
- A külpolitikának azonos morális szinten kell állnia a magánerkölccsel.
- Az állam nem formálhat jogot saját külön erkölcsi rendre.

Wilson az amerikai erkölcsi kiválóság fenti állításait egyetemes dimenziókba vetítette ki:

„Más nemzet erejétől nem tartunk. A kereskedelem területén vagy más, békés célú vívmány elérésében vetélytársi irigységet nem táplálunk. A magunk életét akarjuk, és fogjuk élni; de célunk másokat is élni hagyni. Mi valóban igaz barátai vagyunk a világ minden nemzetének, mert senki számára nem jelentünk fenyegetést, senki tulajdonát nem kívánjuk, más bukására nem áhítózunk.”

Nem volt még olyan nemzet, amely altruista alapon pályázott volna nemzetközi vezető szerepre. Minden más nemzet azon az alapon várta elismerését, hogy nemzeti érdekeit mennyire találják összeegyeztethetőnek más társadalmak érdekeivel. Mégis, Amerika elnökei, Woodrow Wilsontól George Bushig, Amerika vezető szerepének legmeghatározóbb jellemzőjeként az ország önzetlenségét emelték ki. Wilson és követői mindmáig nem szívesen szembesültek azzal a ténnyel, hogy a kevésbé magasztos elveket valló külföldi vezetők szemében Amerika önjelölt altruizmusa a kiszámíthatatlanság érzését kelti, holott, míg a nemzeti érdekek kiszámíthatók, az altruizmus attól függ, hogy alkalmazója mit ért rajta.

Wilson számára az amerikai társadalom altruista természete az isteni kegyelem bizonyítéka volt:

„Mintha az isteni gondviselés azért tartogatott volna egy földrészt, hogy jöjjön egy békés nép, amely a szabadságot és az emberek jogait mindennél többre becsüli, használatba vegye ezt a kontinenst, és felállítsa önzetlen államközösségét.”

Az a kijelentés, hogy Amerika célkitűzései az isteni gondviselés által rendeltettek el, Amerikát olyan világméretű szerepkörbe állította, amely sokkal átfogóbbnak bizonyult, mint amelyről Roosevelttől valaha is álmódott. Ő csak tökéletesíteni akarta a hatalmi erőegyensúlyt, s benne olyan szerephez jutni, amely megfelel Amerika növekvő erejének. Roosevelttől elméletében Amerika csak egy lett volna a többi nemzet közül – erősebb ugyan, mint a legtöbbjük, és tagja a nagyhatalmi elitnek – de olyan, amelyre ugyanúgy vonatkoznak az erőegyensúly történelmileg megalapozott szabályai.

Wilson teljesen kiragadta Amerikát ebből az összefüggésből. Lenézte a hatalmi erőegyensúlyt, és Amerika szerepét abban látta, hogy „nem önzésünk, hanem nagyságunk ... bizonyítékát kell adnunk.” Ha pedig így van, Amerika nem tartogathatta értékeit csak saját magának. Wilson már 1915-ben kifejtette példa nélkül álló tételét, mely szerint Amerika biztonsága elválaszthatatlan az *egész* emberiség biztonságától. Következésképpen, Amerika köteles *mindenütt* szembeszállni az agresszióval:

„...mivel ragaszkodunk ahhoz, hogy háborítatlanul fejlődhessünk és zavartalanul kormányozhassuk életünket a magunk választotta jog- és szabadságelvek alapján, az agressziót, amellyel magunk nem kívánunk élni, visszautasítjuk bárholonnan jön is. Ragaszkodunk ahhoz, hogy biztonságban járassuk végig a nemzeti fejlődés magunk választotta útját. De nem érjük be ennyivel. Követeljük, hogy ez mások számára is lehetővé váljék. A személyes szabadság és a

szabad nemzeti fejlődés iránti lelkesedésünket nem korlátozzuk csupán a bennünket érintő eseményekre és folyamatokra. Kívánatosnak érezzük ezt bárhol, ahol egy nép a függetlenség és a jogszerűség nehéz ösvényein próbál utat törni.”

Ez a látomás, amelyben Amerika a világ jótékony rendőrének szerepét tölti be, a második világháború után teret nyerő feltartóztatási politika árnyékát vetette előre.

Roosevelt legmerészebb álma is eltörpült a világméretű intervencionalizmus ilyen magával ragadó előérzete mellett. Hiába, ő katona-államférfi volt, Wilson pedig látnok-pap. Egy államfő, ha katonaként is, azt a valóságot tartja fontosnak, amelyben él; egy látnok számára a „valóság” a megvalósítandó világot jelenti.

Az a törekvés, amely eredetileg a semlegességhez való visszatérést jelentette, Wilson okfejtésében egy világméretű keresztes háború alapvetésévé vált. Wilson szemében nem volt lényeges különbség Amerika szabadsága és a világszabadság között. Bebizonyította, hogy a szörszálhasogató szövegmagyarázatokról hírhedt szakbizottsági ülések nem hiábavaló időpocsékolással töltik az időt, és különlegesen újszerű megvilágításba helyezte George Washington intését, hogy jobb a külföldi ügyektől távol maradni. Wilson a „külföld” fogalmának olyan új értelmezést adott, amely minden bizomnyal meglepte volna az első elnököt. Wilson szerint Washington azt akarta mondani, hogy Amerikának az idegen *céloktól* kell távol tartania magát. Wilson azonban úgy vélte, semmi sem lehet „idegen vagy közömbös számunkra”, ami az emberiség sorsát érinti. Vagyis, Amerika a korlátlan mérvű beavatkozás jogosítványával léphetett fel külföldön.

Micsoda önhittség kellett ahhoz, hogy a külfölddel szemben tartózkodó magatartást előíró Alapító Atyák utasításából a korlátlan beavatkozás jogkörét vezesse le, és a semlegesség olyan filozófiáját dolgozza ki, amely elkerülhetetlenné teszi a hadbalépést! Ahogy az ország, amely elé Wilson egy jobb világ vízióját festette, egyre közelebb került a világháborúhoz, annyi vitalitást és idealizmust hívott életre, amely azt látszott igazolni, mintha a százéves tetszhalott állapot csak arra szolgált volna, hogy Amerika most olyan dinamizmussal és ártatlansággal lépjen a nemzetközi porondra, amely még a legtapasztaltabb partnereit is meglepte. A történelem olvasztójában megedződött és megalázott európai diplomácia vezető politikusai mindent a szertefoszló álmok, a meghíúsuló nagy remények és az emberi előrelátás próbáján elbukó eszmények tükrében láttak. Amerika nem ismerte ezeket a korlátokat, fennen hirdette, ha nem is a történelem végét, de annak jelentéktelenségét, miközben az addig kizárólagosan amerikainak tartott értékeket mindenkire érvényes, egyetemleges elvekké formálta. Így Wilson, legalábbis egy időre, át tudta hidalni az amerikai mentalitásban a biztonságos Amerika és a feddhetetlen Amerika ellentéte közt tátongó szakadékot. Amerika csak úgy készülhetett az első világháborúba való belépésre, ha az egyetemes szabadságjogok keresztes lovagjaként, nem magáért, hanem az összes nemzetért szállt síkra.

Amerika hadüzenetének közvetlen okát az szolgáltatta, hogy Németország elsüllyesztette a *Lusitaniát* és felújította a korlátlan tengeralattjáró-harcot. De Wilson nem egyedi sérelmekben keresett igazolást Amerika hadbalépésére. A nemzeti érdek nem számított; Belgium jogainak megsértése és a hatalmi erőegyensúly kérdése szóba se jöhetett. A háborúnak erkölcsi oka volt, elsődleges célját pedig egy új és igazságosabb nemzetközi rend felállítása jelentette. Félelmetes dolog – mondta Wilson a hadüzenetért folyamodó beszédében –

„ezt a hatalmas, békeszerető népet háborúba vezetni, minden idők legborzalmasabb és legpusztítóbb háborújába, amelyben a civilizáció léte forog kockán. De a jog értékesebb, mint a béke, és mi olyan ügyért fogunk harcolni, amelyet mindig is szívünkön viseltünk, a demokráciáért, a hatalom alávetettjeinek jogaiért, hogy hallathassák szavukat a saját kormányaikban, a kis nemzetek jogaiért és szabadságáért, az igazság egyetemes uralmáért, amelyet a szabad népek együttműködésben gyakorolnak, hogy békét és biztonságot nyújtsanak az

összes nemzetnek, és végre megteremtsék a szabad világot.”

Egy ilyen elvekért folytatott háborúban nem volt helye a kompromisszumoknak. Az egyetlen lehetséges cél a teljes győzelem volt. Roosevelttel Amerika háborús célkitűzéseit minden biztonnal politikai és stratégiai kategóriákban állapította volna meg; Wilson az amerikai pártatlanság zászlaját lobogtatva Amerika háborús céljait kizárólag erkölcsi síkon fogalmazta meg. Wilson szerint a háború nem a gátlástalanul hajszolt nemzeti érdekek összeütközésének következménye volt, hanem Németország indokolatlan támadása a nemzetközi rend ellen. Az igazi bűnös pedig nem a német nemzet, hanem maga a német császár volt. Wilson így érvelt a hadüzenet fogantatása mellett:

„Nincs vitás ügyünk a német néppel. Irántuk táplált érzelmeinket a rokonszenv és a barátság hatja át. Nem az ő hibájuk, hogy kormányuk a háború mezejére lépett. A háború előzetes tudomásuk és egyetértésük nélkül következett be. A háborút úgy robbantották ki, ahogy azt mindig is tették a régi, szomorú időkben, amikor egy ország uralkodója sem kérte ki népe véleményét, és a háborúk dinasztikus érdekek miatt törtek ki és dúltak.”

Bár II. Vilmos már régóta időzített bombának számított az európai színtéren, eltávolítására egyetlen európai államfő sem tett javaslatot; az európai béke kérdésének megoldását senki sem a császár és dinasztiája megbuktatásában látta. De miután előtérbe kerültek Németország belügyének kérdései, már nem lehetett az ütköző érdekek közti megegyezéssel véget vetni a háborúnak, ahogyan az Rooseveltnak tíz évvel korábban, Japán és Oroszország esetében sikerült elérnie. 1917. január 22-én, még mielőtt Amerika hadba lépett volna, Wilson a „győzelem nélküli béke” célját tűzte ki. Azonban Amerika hadbalépésekor Wilson a teljes győzelem útján elérendő békét tűzte ki célul.

Wilson kijelentései közkinccsé váltak. Még az olyan tapasztalt ember, mint Herbert Hoover is a született gonoszt kezdte látni a német uralkodó osztályban, amely „más népek vérért szívja”. A kor hangulatát jól foglalta össze Jacob Schurman, a Cornell University elnöke, aki a háborút a „mennyek országa” és „a hatalom és a rettegés barbár birodalma” közti összecsapásnak tekintette.

Csakhogy, egyetlen dinasztia megbuktatása még nem váltotta volna be a Wilson retorikájában szereplő ígéreteket. Wilson, a hadüzenetet sürgetve, az egész világot erkölcsi hatósugarába vonta; nemcsak Németország, hanem az összes többi nemzet számára is biztosítani kell a demokráciát, mert a békéhez a „demokratikus nemzetek együttműködése” szükséges. Egy másik beszédében Wilson még ennél is tovább ment, mondván, hogy Amerika hatalma elsorvad, ha az Egyesült Államoknak nem sikerül világszerte elterjeszteni a szabadságot:

„Azért vetettük meg e Nemzet alapjait, hogy szabadságot vigyen az embereknek, és ezt nem korlátoztuk Amerikára, most hát szabaddá tesszük az embereket. Ha ezt elmulasztjuk, Amerika minden dicsősége elszáll, minden hatalma szertefoszlik.”

Wilson háborús célkitűzéseit legrészletesebben a Tizennégy Pontban fejtette ki, amelyet majd a 9. fejezetben tárgyalunk. Wilson történelmi szerepe abban áll, hogy felismerte: Amerika csak erkölcsi meggyőződését igazoló nemzetközi kötelezettségeket tud vállalni. Bukását annak köszönhette, hogy a történelmi tragédiákat eltévelyedéseknek, vagy az egyes vezetők rövidlátásának és gonoszságának tulajdonította, visszautasította a béke minden más objektív feltételét, úgy véelve, hogy a békét egyedül a közvélemény és a demokratikus intézmények világméretű elterjedése alapozhatja meg. Ennek során olyan lépésekre szólította fel az európai nemzeteket, amelyre azok sem filozófiailag, sem történelmileg nem voltak felkészülve, ráadásul egy olyan háborút követően, amelyben teljesen felőrlődtek.

Háromszáz éven át az európai államok a nemzeti érdekek egyensúly-politikájára alapozták

világrendjüket, biztonságra irányult külpolitikát folytattak, és minden más előnyt csak ráadásnak tekintettek. Wilson arra akarta rávenni Európa nemzeteit, hogy külpolitikájukat helyezték erkölcsi alapokra, amelynek vagy velejárója a biztonság, vagy sem. Európa nem rendelkezett elég elméleti felkészültséggel egy ilyen önzetlen politika folytatásához, és az is eldöntetlen kérdés maradt, vajon a százéves elszigeteltségét feladó Amerika tud-e tartósan vállalni olyan nemzetközi kötelezettségeket, mint amelyek Wilson elméletében szerepeltek.

Wilson színre lépése döntő jelentőségű volt Amerika számára; ritka példája annak, amikor egy vezető gyökeresen megváltoztatja országa történelmi útját. Ha 1912-ben Roosevelt nézetei érvényesültek volna, a háborús célkitűzéseket Amerika nemzeti érdekeinek tükrében határozták volna meg. Rooseveltt arra alapozta volna Amerika hadbalépését – ebbéli nézetét ki is fejtette –, hogy Amerika csatlakozása nélkül az antanthatalmak elvesztenék a háborút, s a győztes központi hatalmak előbb-utóbb veszélyeztetnék Amerika biztonságát.

Az amerikai nemzeti érdek ilyen értelmezése idővel hasonló szerepkörrel ruházta volna fel Amerikát, mint amelyet Nagy-Britannia játszott az európai kontinenssel szemben. A brit vezetők háromszáz éven át abból a feltevésből indultak ki, hogy ha Európa erőforrásai egyetlen hatalom kezében összpontosulnak, úgy ez megkérdőjelezné Nagy-Britannia tengeri fölényét, és ezzel országuk függetlenségét veszélyeztetné. Az Egyesült Államok geopolitikailag ugyanilyen szigetnek minősül az eurázsiai kontinens partjain, s ugyanígy meg kell akadályoznia, hogy egyetlen hatalom kerüljön befolyásos helyzetbe Európában vagy Ázsiában, de még ennél is inkább, hogy *mindkét* kontinens *egyetlen* hatalom befolyása alá kerüljön. Eszerint, a *casus bellit*, elsősorban Németország geopolitikai adottságai, nem pedig erkölcsi bűnei szolgáltatták volna.

Csakhowy az ilyen óvilági megfontolások szöges ellentétben álltak a Wilson vitorláit is dagasztó amerikai hazafias érzülettel – s ez a helyzet még ma is. Még Theodore Rooseveltt sem tudott volna érvényt szerezni az általa hirdetett hatalmi politikának, bár haláláig meg volt róla győződve. Tény azonban, hogy már nem Rooseveltt volt az elnök, és Wilson még Amerika hadbalépése előtt kinyilvánította, hogy ellent fog állni minden kísérletnek, amely a háborút követő világrendet a fennálló nemzetközi politika színvonalára próbálja süllyeszteni.

Wilson nem csak a német vezetés megátalkodottságában látta a háború okát, hanem az európai hatalmi erőegyensúly-politikában is. 1917. január 22-én kirohanást intézett a háborút megelőző nemzetközi helyzet ellen, „szervezett vetélkedés”-nek minősítve azt:

„A világ eljövendő békéje és politikája a következő kérdéstől függ: az igazságon és a biztonságon alapuló békéért, vagy csak új erőegyensúly létrehozásáért folyik a jelenlegi háború? ...Nem hatalmi erőegyensúlyra, hanem a hatalom közösségére, nem szervezett vetélkedésre, hanem szervezett közös békére van szükség.”

Amit Wilson „a hatalom közösségén” értett, teljesen új fogalomnak számított akkor, és később „kollektív biztonság” néven vált ismertté (bár William Gladstone már az 1880-ban használt hasonló kifejezést, de az nem került be a köztudatba). Wilson meg volt győződve, hogy a világ minden nemzete egyformán érdekelt a békében, és egyesült erővel sújt le a békebontóra, ezért azt javasolta, hogy a békeszerető hatalmak erkölcsi együttműködéssel öröködjenek a nemzetközi rend felett:

„...olyan korban élünk... amely visszautasítja a nemzeti önzés azon kritériumait, amelyek egykor a népek tanácsait vezérelték, s helyükbe a dolgok újfajta rendje kell hogy lépjen, amelyben ezek az egyedüli kérdések: »Helyes-e ez?«; »Igazságos-e ez?«; »Előmozdítja-e ez az emberiség érdekét?«”

Az együttműködés intézményesítésére Wilson a velejéig amerikai Nemzetek Szövetségét javasolta. Ennek a világméretű szervezetnek a védnöksége alatt a hatalom majd teret enged az erkölcsnek, a fegyverek ereje pedig behódol a közvélemény előtt. Wilson nem győzte hangsúlyozni, hogy a nyilvánosság megfelelő tájékoztatása mellett a háború sohasem tört volna ki – megfélemlítve arról, mekkora lelkesedés és megkönnyebbülés fogadta a háború kitörését *minden* fővárosban, beleértve a demokratikus Nagy-Britanniát és Franciaországot is. Wilson szerint, az új elmélet érvényesülésének két változást kell hoznia a nemzetközi kormányzás szintjén: először is, világszerte demokratikus kormányok elterjedését, másodsor pedig, egy „új, egészségesebb diplomácia” kidolgozását, amely az „egyénektől is elvárt becsületkódexen” alapul.

1918-ban Wilson hallatlan és lélegzetelállítóan ambiciózus célként tűzte ki, hogy a béke feltétele „minden olyan korlátlan hatalom szétzúzása, amelynek módjában áll egymagában, titokban és saját indíttatásból megbolygatni a világbékét; vagy, ha azonnali hatállyal nem zúzható szét, teljes tehetetlenné tétele” szükséges. Az ilyen elvek alapján szervezett Nemzetek Szövetsége a válságos helyzeteket fegyveres konfliktus nélkül oldaná meg, mondta Wilson 1919. február 14-én a Békekonferencián:

„ez az intézmény [a Nemzetek Szövetsége] gyakorolná az elsődleges és legfontosabb hatalmat: a világ közvéleményének erkölcsi erejét, a nyilvánosságát, amely megtisztít, megvilágít és hatékonyan befolyásol ... hogy mindazt, amit a fény eloszlat, a világ rosszállásának egyetemlegesen megnyilvánuló fénye végérvényesen megsemmisítsen.”

A béke megőrzése ezután nem a hatalom hagyományos számításain, hanem a rendfenntartó mechanizmussal alátámasztott, világméretű konszenzuson alapulna. A többségében demokratikus nemzetekből álló világméretű csoportosulás a „béke letéteményeseként” a hatalmi erőegyensúly és szövetségek alapján álló rendszer helyébe lépne.

Ilyen túlfűtött érzésekkel eddig egyetlen nemzet sem hozakodott elő, és megvalósulásukra sem volt még példa. Az amerikai idealizmusnak mégis sikerült közös nyelvre fordítania őket, ami a külpolitikáról alkotott nemzeti elképzeléseket illeti. Wilson óta mindegyik amerikai elnök a wilsoni téma variációit adta elő. A rövidesen közhellyé váló, s már nem is az ő nevével fémjelzett wilsoni eszmék megvalósítása során elszenvedett kudarc többször vált belpolitikai viták tárgyává, mint az, hogy vajon megfelelő útmutatást nyújtanak-e egy nyugtalan világ olykor brutális kihívásai közepette. Három nemzedék bírálói szedték ízekre Wilson elemzéseit és következtetéseit, és eközben Wilson eszmerendszere mégis az amerikai külpolitikai gondolkodásmód alapköve maradt.

S mégis, Wilson hatalmat és elvszerűséget összevegyítő nézetei évtizedekig vegyes érzelmeknek adtak tápot, amikor Amerika lelkiismerete megpróbálta összebékíteni elveit és szükségleteit. A kölcsönös biztonság alaptételét az jelentette, hogy az összes nemzet azonos módon ítél meg minden béke ellen irányuló veszélyhelyzet, és ugyanolyan kockázatot vállal annak elhárításában. Nemcsak addig nem volt még ilyenre példa, de nem is került hasonlóra sor a Nemzetek Szövetsége és az Egyesült Nemzetek Szervezete egész történetében. Csak akkor lehetséges ilyen együttműködés, ha a vészhelyzet tényleg komoly, és valóban minden vagy majdnem minden társadalmat érint – amint az a két világháború, vagy regionális szinten majd a hidegháború idején történt. De az esetek döntő többségében – s majdnem minden súlyos helyzetben – a világ nemzetei hajlanak a nézetkülönbségre, akár a vészhelyzet megítélésében, akár abban, hogy milyen jellegű áldozatvállalásra készek a megoldás érdekében. Ez történt Olaszország 1935-ös Abesszínia elleni agressziójától kezdve egészen az 1992-es boszniai válságig. Még nehezebbnek bizonyult a világméretű együttműködés, amikor pozitív célok elérése vagy napvilágra került jogsérelmek orvoslása tette volna szükségessé. A sors furcsa fintora, hogy a hidegháború utáni világban, amelyben nem fenyeget jelentős ideológiai vagy katonai veszély, s amely többet papol a demokráciáról, mint az előző korok bármelyike, ez még nehezebbé vált.

A wilsonizmus az amerikai külpolitika egy másik lappangó ellentmondását is felszínre hozta. Volt-e egyáltalán Amerikának olyan biztonsági érdeke, amelynek védelmében, a fenyegetés módszerétől függetlenül, fel kellett lépnie? Vagy Amerikának csak olyan változásokkal szemben kellene ellenállni, amelyek kimerítik a törvénytelen fogalmát? Vajon Amerikát a nemzetközi átalakulás ténye vagy módszere kell hogy aggassa? Vajon Amerika teljesen visszautasította a geopolitikai érveket? Vagy ezeket az elveket az amerikai értékek tükrében kellett újraértelmezni? És a kettő ütközésekor melyiknek kell túlsúlyba kerülnie?

A wilsonizmus azt sugallta, hogy Amerikának mindenekelőtt a változás módszere ellen kellett ellenállást kifejtenie, és nem volt olyan stratégiai érdeke, amelyért érdemes lett volna kiállnia, ha azokat látszólag törvényes veszély fenyegette. Bush elnök még az Öböl-háború idején is azt hangoztatta, hogy nem is annyira a létfontosságú olajkészlet védelmében, hanem az agresszió elve ellen lép fel. És Amerikában a hidegháború idején egyes belpolitikai viták akörül zajlottak, vajon hogy Amerikának, minden hibája ellenére, van-e erkölcsi alapja a moszkvai veszedelem ellen ellenállást szervezni.

Theodore Rooseveltnek nem lettek volna kételyei a választ illetően. Annak feltételezése, hogy a nemzeteknek egyöntetűen kell megítélniük az őket fenyegető veszélyt, vagy hogy azonos módon kell reagálniuk rájuk, szöges ellentétben állt mindennel, amit Roosevelt képviselt. Olyan világszervezetet sem tudott volna elképzelni, amelynek áldozat és agresszor egyaránt tagja volna. Egy 1918 novemberében kelt levelében így ír:

„Támogatom egy ilyen Szövetség gondolatát, feltéve, ha nem várunk tőle túl sokat. ...Nem szívesen vállalkoznék olyan szerepre, amelyet még Aiszóposz is nevetség tárgyává tett, amikor elmesélte, hogyan kötöttek a farkasok és a bárányok leszerelési egyezményt, majd a bárányok, jóhiszeműségük jeléül, hogyan menesztették a nyáját őrző kutyákat, mire a farkasok nyomban felfalták őket.”

Egy hónappal később a következőket írta a pennsylvaniai Knox szenátornak:

„A Nemzetek Szövetségének lehet valami kis haszna, de minél fennhéjázóbb és minél többet fontoskodik, annál kevesebbet fog ténylegesen elérni. Amit róla beszélnek, sötét humorral emlékeztet a Szent Szövetségre, amely elsődleges céljául az örök béke fenntartását tűzte ki egy évszázaddal ezelőtt. A száz évvel ezelőtti mozgalom Wilson elnöke Sándor cár volt.”

Roosevelt szerint csak a misztikusok, az álmodozók és az entellektüelek hitték, hogy a béke természetes emberi állapot, és érdektelen együttműködéssel fenntartható. Számára a béke természettől fogva törékeny állapot volt, amely felett állandó éberséggel, az erők fegyvereivel és az azonos gondolkodásúak szövetségeivel kellett őrködni.

Rooseveltnek száz évvel korábban vagy később kellett volna születnie. Az általa képviselt külpolitikai irányvonal 1919-ben, halálával megszűnt létezni, s azóta sem hivatkozik rá egyetlen külpolitikai iskola sem. Másrészt, Wilson szellemi győzelmét tükrözi, hogy még Richard Nixon is, akinek külpolitikai nézetei sokat köszönhetnek Theodore Rooseveltnek, elsősorban Wilson tanítványának vallotta magát a nemzetközi diplomácia terén, és a világháborús évek elnökének képét akasztotta a tanácsterem falára.

A Nemzetek Szövetsége nem gyökeresedett meg Amerikában, mert az ország még nem érett meg egy ilyen világméretű szerepre. Mégis, Wilson szellemi győzelme sokkal termékenyebbnek bizonyult, mint bármely más politikai győzelem. Valahányszor Amerika egy új világrend kialakításának feladatával szembesült, valamilyen formában visszatért Woodrow Wilson tanaihoz. A II. világháború végén az Egyesült Nemzetek Szervezetét hasonló elvek alapján sikerült létrehozni, abban a hitben, hogy a béke a

győztesek egyetértésén fog nyugodni. Amikor ez a hit szertefoszlott, az Egyesült Államok nem két szuperhatalom konfliktusa, hanem a demokráciáért folytatott erkölcsi küzdelem szellemében folytatta a hidegháborút. A kommunizmus összeomlásával a két legnagyobb amerikai párt kormányzati működése magáévá tette Wilson nézetét, mely szerint a békéhez vezető út a kölcsönös biztonságot és a demokratikus intézményrendszer világméretű elterjedését jelenti.

A wilsonizmusban Amerika központi drámája testesült meg a világ színpadán: Amerika bizonyos szempontból forradalmi ideológiát vall, másrészt, az amerikaiak megelégszenek a belpolitikai *status quo*-val. Hajlottak arra, hogy a külpolitikai ellentéteket a jó és a rossz küzdelmévé egyszerűsítsék, és ez megnehezítette számukra a kompromisszum lehetőségét, és a részleges, vagy nem végleges megoldások elfogadását. Azt a tényt, hogy Amerika nem törekszik a nagy geopolitikai átalakulások kiharcolására, gyakran a területi és néha a politikai *status quo* védelmével hozták összefüggésbe. A törvény erejében bízó Amerika nehezen tudta összeegyeztetni békés fordulatokba vetett hitét azzal a történelmi ténnyel, hogy a történelem szinte minden jelentős fordulata erőszak és megrázkódtatás közepette ment végbe.

Amerika ráébredt, hogy eszményeit egy olyan világban kell megvalósítania, amely kevésbé szerencsés, mint Amerika; olyan államokkal kell együttműködni, amelyeknek sokkal kisebb a túlélési esélye, sokkal korlátozottabbak a céljaik, és jóval kisebb az önbizalmuk. Amerika mégis kitartott. A háború utáni világot jórészt Amerika alkotta meg. Így Wilson látomása beteljesült, Amerika végül mégis betöltötte szerepét, mint követésre méltó jelzőfény, megvalósításra váró reménysugár.

HARMADIK FEJEZET

AZ EGYETEMESSÉGTŐL AZ EGYENSÚLYIG: RICHELIEU, ORÁNIAI VILMOS ÉS PITT

Amit korunk történészei az európai hatalmi erőegyensúly politikájaként írnak le, nem más, mint a XVII. században kialakult világrend, amely a középkori egyetemességre való törekvés végső összeomlását követte, s amelyben a Német-Római Birodalom és a katolikus egyház hagyományai keveredtek. A világot a mennyország tükörképeként képzelték el, s ahogy a mennyországban egy Isten uralkodik, úgy birtokolná a világi hatalmat egy császár, és az egyetemes egyházat egy pápa.

Következésképpen Németország feudális államai és Észak-Itália a német-római császár uralma alatt álltak. A XVII. század közepéig a birodalom potenciálisan elég erős volt ahhoz, hogy Európát uralma alá hajtsa. Franciaország partjai a Rajnától jóval nyugatabbra estek, ezért Angliával együtt a perifériára szorult. Ha a német-római császárnak sikerült volna az összes, gyakorlatilag birodalmi törvénykezés alatt álló terület fölött központi ellenőrzést kialakítania, a nyugat-európai államok viszonya hasonlított volna Kína Középső Birodalma és a szomszédos országok közt létrejött állapothoz, amelyben Franciaország Vietnammak vagy Koreának, Anglia pedig Japánnak felelt volna meg.

A középkor legnagyobb részében azonban a német-római császár sohasem került ilyen központi hatalom birtokába. Ennek egyik oka a megfelelő közlekedés és a kommunikációs rendszerek hiánya volt, amely megnehezítette az összeköttetést ilyen hatalmas területek között. Mégis, leginkább annak tulajdonítható, hogy a Német-Római Birodalom szétválasztotta az egyházi és a világi kormányzást. A fáraókkal és a római császárokkal ellentétben a német-római császár nem rendelkezett isteni jellemzőkkel. Nyugat-Európán kívül mindenhol, még a keleti egyház fennhatósága alatt álló területeken is, a vallás és a kormányzat egyesült, abban az értelemben, hogy mindkét területen a központi kormányzat nevezte ki a legfontosabb tisztségviselőket; jogi szempontból az egyházi hatóságoknak sem eszközeik, sem hatalmuk nem volt ahhoz, hogy olyan önálló helyet vívjanak ki, mint a nyugati kereszténység.

Nyugat-Európában a pápa és a császár közt fennálló potenciális, és esetenként tényleges hatalmi harc végső soron létrehívta az alkotmányosságot és a hatalom szétválását, amely a modern demokrácia alapját jelentette. Ez ugyanis lehetővé tette, hogy a különböző feudális urak, kihasználva a felek széthúzását, megnövekedett autonómiához jussanak, ez pedig a fejedelemségekre, grófságokra, városokra és püspökségekre szakadozott Európához vezetett.

Bár a feudális urak elvileg a császár hűbéresei voltak, valójában azt tettek, amit akartak. Több dinasztia pályázott a császári koronára, és a központi hatalom jóformán eltűnt. A császár továbbra is megőrizte látszólagos egyetemes hatalmát, de élni nem tudott vele. Európa peremén Franciaország, Anglia és Spanyolország elutasította a Német-Római Birodalom hatalmát, bár az egyetemes egyház tagjai maradtak.

A német-római császárnak az egyetemes hatalomra való törekvést csak akkor sikerült politikai berendezkedésként megszilárdítania, amikor a XV. században a Habsburg-dinasztia majdnem állandó jogot formált a császári koronára, és egyes házasságok révén megszerezte a spanyol koronát, a hozzá tartozó hatalmas erőforrásokkal. A XVI. század első felében V. Károly császár olyan mértékben visszaállította a császárság tekintélyét, hogy felmerülhetett a közép-európai birodalom lehetősége, amely a jelenlegi Németországból, Ausztriából, Észak-Itáliából, a Cseh Köztársaságból, Szlovákiából, Magyarországból, Kelet-Franciaországból, Belgiumból és Hollandiából állt volna. Ez a csoportosulás potenciálisan el tudta volna fojtani az európai hatalmi egyensúly legkisebb csíráját is.

Csakhoggy, ebben a történelmi pillanatban a reformáció hatására meggyengült pápaság hiúsította meg Európa birodalmi hegemoniájának lehetőségét. Az ereje teljében lévő pápaság mindig is szálfka volt a német-római császár szemében, és egyben félelmetes vetélytársnak is számított. Amikor a XVI. században bekövetkezett a hanyatlás, a pápaság ismét a birodalom ellen ható tényezőnek bizonyult. A császárok Isten nevében akartak uralkodni és arra törekedtek, hogy ez mások számára is nyilvánvaló legyen. De a XVI. századi protestáns országok nem Isten képviselőjét látták a császárban; csupán egy bécsi hadvezért, akinek szövetségese, a pápa, egyre hanyatló hatalommal bírt. A reformáció megnövelte a lázadó fejedelmek cselekvési szabadságát, mind a vallás, mind a politika terén. A Rómával való szakítás egyben szakítás volt a vallás egyetemességével; a fejedelmeknek a Habsburg-császárral folytatott harcaiban megmutatták, hogy a birodalomhoz való hűség már nem számít vallási kötelességnek.

Az egység eszméjének összeomlásával Európa felemelkedő államainak olyan eszmerendszerre volt szükségük, amellyel igazolva láthatták eretnokségüket és rendet teremthettek kapcsolataik között. Ezt az eszmerendszert a *raison d'état* és a hatalmi erőegyensúly elméletében találták meg. E két elgondolás összefüggésben állt egymással. A *raison d'état* szerint egy állam jóléte minden olyan eszközt igazol, amely ezt a célt előmozdítja; vagyis, a középkor egyetemes erkölcsi normáit felváltotta a nemzeti érdek. Az egyetemes monarchia iránti nosztalgia helyébe a hatalmi erőegyensúly lépett, amely azzal kecsegtetett, hogy minden állam, miközben saját önző érdekeit próbálja kielégíteni, valamilyen módon hozzájárul a többi állam biztonságához és fejlődéséhez is.

Legelőször és legteljesebben Európa első nemzetállamában, Franciaországban bontakozott ki az újfajta eszmerendszer. Ha a Német-Római Császárság újra megerősödik, a legtöbb veszítenivalója Franciaországnak lett volna, hiszen ezzel olyan helyzet állhatott volna elő, amilyen a XX. században Finnország esetében jött létre. A vallási korlátok leomlásakor Franciaország hasznot kezdett húzni azokból a viszályokból, amelyeket a reformáció szított a szomszédos országok között. A francia uralkodók felismerték, hogy a Német-Római Császárság folyamatos hanyatlása (de méginkább széthullása) elősegíti Franciaország megerősödését, és kis szerencsével lehetővé teszi keleti irányú terjeszkedését.

Bármilyen valószínűtlen, de ennek a francia politikának fő képviselője egyházi fejedelem, Armand Jean du Plessis, de Richelieu bíboros, 1624 és 1642 közt Franciaország első minisztere volt. Amikor VIII. Orbán pápa értesült Richelieu bíboros haláláról, állítólag a következőket mondta: „Ha van Isten, Richelieu bíborosnak sok mindenért felelnie kell. Ha nincs... nos, akkor sikeres ember volt.” Egy ilyen kétértelmű sírfelirat biztosan tetszett volna Richelieu-nek, aki valóban rendkívüli sikereket ért el azzal, hogy teljesen figyelmen kívül hagyta, sőt túlhaladta kora uralkodó vallásosságát.

Kevés államférfi mondhatja el magáról, hogy ilyen nagy hatást gyakorolt a történelemre. Richelieu a modern államrend atyja volt. Ő hirdette és alkalmazta fáradhatatlanul hazája érdekében a *raison d'état* koncepcióját. Az ő égisze alatt lépett a *raison d'état* a középkori egyetemes erkölcsi értékek helyébe a francia politikai gyakorlatban. Kezdetben meg akarta hiúsítani a Habsburg-befolyást Európára, de végül öröksége arra csábította követőit, hogy Franciaország európai elsőségéért szálljanak síkra. E megvalósulatlan ambíciókból alakult ki a hatalmi erőegyensúly, először a gyakorlati életben, aztán pedig a nemzetközi kapcsolatok elméleti rendszereként.

Richelieu 1624-ben lépett hivatalba, amikor II. Ferdinánd német-római császár megkísérelte helyreállítani a katolikus egyetemességet, kiirtani a protestantizmust és kiterjeszteni a császári fennhatóságot Közép-Európa fejedelmei felett. Ez a folyamat, az ellenreformáció vezetett a harmincéves háborúhoz – ahogyan később nevezték –, amely 1618-ban robbant ki Közép-Európában és a történelem egyik legkegyetlenebb, legpusztítóbb háborújává vált.

1618-ra Közép-Európa német nyelvterületei, amelyek nagyrészt a Német-Római Császárság részét képezték, két fegyveres táborra oszlottak – a protestánsra és a katolikusra. Ebben az évben Prágában pattant ki az a szikra, amely a háború kirobbanásához vezetett, és nemsokára egész Németország belesodródott a konfliktusba. Amint Németország lassan elvérzett, fejedelemségei könnyű prédává váltak

a külső betolakodók számára. Dánia és Svédország csapatai nemsokára betörték Közép-Európába, végül pedig a francia hadsereg is felvette a harcot. Mire a háború 1648-ban véget ért, Közép-Európa siralmas állapotba került, Németország pedig lakosságának majdnem egyharmadát elvesztette. A tragikus események közepette Richelieu bíboros megvalósította a *raison d'état* elméletét a francia külpolitikában, azt az elméletet, amelyet az európai államok a következő század során tettek magukévá.

Mint egyházfejedelemnek, Richelieu-nek üdvözlőnie kellett volna II. Ferdinánd törekvését, amely a katolikus ortodoxia helyreállítására irányult. Csakhogy Richelieu minden vallási cél fölé a francia nemzeti érdekeket helyezte. Bíborosi rangja nem akadályozta meg abban, hogy a katolikus vallás helyreállítására tett Habsburg-kísérletben a francia biztonság geopolitikai fenyegetettségét lássa. Mindezt Richelieu nem vallási kérdésnek, hanem politikai manővernek minősítette, amely azt a célt szolgálta, hogy Ausztria Közép-Európában hatalmi helyzetbe kerüljön és Franciaországot a második vonalba kényszerítse.

Richelieu aggodalma nem volt alaptalan. Egy pillantás a térképre bebizonyíthatja, hogy Franciaországot minden oldalról Habsburg-országok határolták; délen Spanyolország; délkeleten a spanyol befolyás alatt álló észak-itáliai városállamok; keleten a Franche-Comté (ma a Lyon és Szavoja fölötti terület) szintén spanyol fennhatóság alatt, északon pedig a spanyol Németalföld. Az a néhány határterület, amely nem a spanyol Habsburgok hatalma alatt állt, a család osztrák ágához tartozott. A Lotharingiai Fejedelemség az osztrák német-római császár hűbérbirtoka volt, csakúgy, mint a Rajna menti stratégiaileg fontos terület, a mai Elzász. Ha Észak-Németország is a Habsburgok kezére kerül, Franciaország vészesen meggyengült volna a Német-Római Birodalommal szemben.

Richelieu-t kevésbé vigasztalta, hogy Spanyolország és Ausztria is ugyanolyan katolikus állam, mint Franciaország. Éppen ellenkezőleg, Richelieu az ellenreformáció győzelmét akarta megakadályozni. A mai értelemben vett nemzetbiztonsági érdektől vezérelve, amelyet akkor illettek először a *raison d'état* névvel, Richelieu kész volt a protestáns fejedelmek pártjára állni, és kiaknázni a vallásszakadás előnyeit.

Ha a Habsburg-császárok elfogadják ugyanezeket a játékszabályokat, vagy felismerik a *raison d'état* jelentőségét a világpolitikában, láthatták volna, milyen jó esélyeik vannak mindarra, amitől Richelieu a legjobban tart – Ausztria elsőségére, és arra, hogy a Német-Római Birodalom a kontinens döntő befolyású hatalmává váljék. A Habsburgok ellenségei évszázadokon át a dinasztíának éppen azt a nehézkességét használták ki, amely megakadályozta, hogy a Habsburgok a taktikai szükséghelyzetekhez alkalmazkodjanak és a jövőbe mutató tendenciákat felismerjék. A Habsburg-uralkodók az elvek emberei voltak. Csak vereség esetén változtattak meggyőződésükön, s ennek a politikai odisszeának az elején teljesen kiszolgáltatottnak bizonyultak a bíboros irgalmatlan mesterkedéseivel szemben.

II. Ferdinánd császár, Richelieu ellenfele, minden bizonnyal soha életében nem hallott a *raison d'état*-ról. Még ha hallott volna is, biztosan istenkáromlásnak minősíti azt, mivel saját feladatát Isten akaratának végrehajtásában látta, és a Szent Német-Római Császár címben mindig nagy hangsúlyt szánt a „szent” szónak. Sohasem fogadta volna el, hogy a szent célok nemcsak erkölcsileg feddhetetlen eszközökkel érhetők el. Sohasem jutott volna eszébe, hogy a protestáns svédekkel vagy a mohamedán törökökkel egyezkedjék, ahogyan ezt a bíboros minden további nélkül megtette. Ferdinánd jezsuita tanácsadója, Lamormaini így összegezte a császár elképzeléseit:

„Őfelsége kezdettől fogva bölcsen elítélte azt a hazug és romlott politikát, amely oly elterjedt napjainkban. Úgy vélte, nem lehet tárgyalni azzal, aki ilyen politikát követ, mert álnok tetteket visz véghez, és visszaél Istennel és a vallással. Nagy balgaság lenne egy Istentől kapott királyságot Isten előtt gyűlöletes eszközökkel megszilárdítani.”

A megingathatatlan értékrendet valló uralkodó kizártnak tartotta a kompromisszumot, arról nem is beszélve, hogy sohasem mesterkedett volna előnyösebb tárgyaló pozíció kiharcolásán. 1596-ban még

főhercegként Ferdinánd kijelentette: „Inkább meghalok, semmint engedményt tegyek a vallás területén a szektariánusoknak.” Valóban beváltotta az ígérteit, országa kárára. Mivel inkább Isten akaratának akart engedelmeskedni, mint a birodalom javáról gondoskodni, kötelességének érezte a protestantizmus szétzúzását, noha a protestantizmussal való bizonyos kompromisszum a legfőbb érdeke lett volna. Mai mércével mérve, fanatikus volt. Az egyik császári tanácsadó, Caspar Scioppius szavai jól megvilágítják a császár elveit: „Jaj annak a királynak, aki nem hallgat Isten szavára, amely arra szólítja fel, hogy leszámoljon az eretnekekkel. Nem magatokért, hanem Istenért kell háborúznodotok” (*Bellum non tuum, sed Dei esse statuas*). Ferdinánd szerint az állam azért volt, hogy szolgálja a vallást, és nem megfordítva: „Állami dolgokban, amelyek hitvallásunk szempontjából oly fontosak, nem lehet mindig számításba venni az emberi megfontolásokat, inkább hinni kell... Istenben... és csak Benne bízni.”

Richelieu stratégiai kihívásként kezelte Ferdinánd hitét. Magánemberként vallásos volt, de miniszteri kötelességeit teljesen világi feladatkörnek tartotta. Lehet, hogy Richelieu személyes célja az üdvözülés volt, de ezt államférfiként félre tudta tenni. „Az ember halhatatlan, mert üdvözülése nem evilági”, mondta egyszer. „Az állam nem halhatatlan; vagy most üdvözül, vagy soha.” Más szóval, az államok sehol sem részesülnek jutalomban, ha azt teszik, ami helyes; csak akkor ismerik el őket, ha elég erősek ahhoz, hogy megtegyék, ami szükséges.

Richelieu sohasem engedte volna meg magának, hogy olyan lehetőséget szalasszon el, amely Ferdinándnak 1629-ben, a háború tizenegyedik évében kínálkozott. A protestáns fejedelmek készek voltak elismerni a Habsburgok politikai elsőségét, ha ez vallásszabadsággal párosul, és megtarthatják az egyház birtokait, amelyeket a reformáció során szereztek meg. De Ferdinánd nem rendelte alá vallási elhivatottságát politikai szükségleteinek. Visszautasította a kínálkozó hatalmas győzelmet és birodalma garanciáját, csak azért, hogy a protestáns eretnekséget felszámolja. Kiadta restitúciós rendeletét, amelyben követelte, hogy a protestáns uralkodók szolgáltatassák vissza az egyház birtokait, amelyeket 1555 óta szereztek meg. A túlbuzgóság győzelme volt ez a célszerűség felett, tipikus esete annak, amikor a hit figyelmen kívül hagyja a politikai érdekek szempontjait. A háborút pedig a végkifejletig kellett vívni.

Ilyen kezdet után Richelieu elhatározta, hogy addig húzza a háborút, amíg Közép-Európa teljesen el nem vérzik. Még a belpolitika területén is félretette vallási aggályait. Az 1629-es Alés-i Kegyelem (Grace d'Alés) szabad vallásgyakorlatot biztosított a francia protestánsoknak, pontosan azt, amelynek megtagadása miatt a császár a német fejedelmekkel harcolt. Richelieu Franciaországban így hártotta el azt a zűrzavart, amely Közép-Európában uralkodott, és hozzálátott, hogy Ferdinánd vallási buzgalmát a francia nemzeti célok érdekében használja fel.

A Habsburg-császár nemzetének érdekeivel kapcsolatos értetlensége – sőt, minden ilyen gondolat érvényességének visszautasítása – lehetővé tette Franciaország első minisztere számára, hogy a német-római császár ellenében a protestáns német fejedelmeket támogassa és pénzelje. A protestáns fejedelmek szabadságának védelme a központosításra törekvő német-római császárral szemben nem igazán illő feladat volt egy francia főpap és a katolikus francia király, XIII. Lajos számára. Az a tény, hogy egy katolikus egyházfejedelem pénzzel támogatja a protestáns Gusztáv Adolf svéd királyt, hogy az háborút folytasson a német-római császár ellen, olyan mély forradalmi jelentőségű tett volt, mint 150 évvel később a francia forradalom eseményei.

Abban a korban, amelyben még a vallásos érzület és az ideológiai fanatizmus uralkodott, az erkölcsi aggályok nélküli külpolitika olyan volt, mint egy sivatagból kimagasló hófödte hegycsúcs. Richelieu célja az volt, hogy véget vessen Franciaország bekerítésének, hogy kifárassza a Habsburgokat, és megakadályozza Franciaország szomszédságában, kiváltképp a német határ mentén, egy nagyhatalom létrejöttét. Szerződéseinek egyetlen kritériuma az volt, hogy azok Franciaország érdekeit szolgálják, vagyis előbb a protestáns államokkal, később pedig még a mohamedán hitű Török Birodalommal is egyezségekre lépett. Hogy a háborús feleket kifárassza, és a háborút meghosszabbítsa, Richelieu támogatta ellenségeinek ellenségeit, megvesztegetett, lázadásokat szított, és mérhetetlenül sok dinasztikus és jogi

viszályt kavart. Olyan sikeresen űzte mindezt, hogy az 1618-ban kirobbant háború évtizedről évtizedre húzódott, míg végül a történetírás sem talált jobb elnevezést rá, mint időtartamának megjelöléseként a harmincéves háború nevet.

Franciaország tétlenül nézte, ahogy Németország elvérzik, egészen 1635-ig, amikor a teljes kimerültség miatt már tarthatatlanná vált a hadiállapot, és kompromisszumkészség mutatkozott a béke iránt. Richelieu-nek azonban nem állt érdekében a kompromisszum, amíg csak a francia király kezében akkora hatalom nem összpontosul, amekkorával a Habsburg-császár rendelkezett, sőt, ha lehet, még annál is nagyobb. Ezért a háború tizenhetedik évében Richelieu meggyőzte az uralkodót annak szükségességéről, hogy a protestáns fejedelmek oldalán lépjen hadba, és azzal évelt, hogy ki kell használni az alkalmat Franciaország hatalmi befolyásának megerősítésére:

„Amilyen rendkívüli bölcsesség jele volt, hogy Ön tíz éven keresztül az ország ellenséges erőit lekötötte a szövetségeseink erőivel való harccal, miközben az Ön keze a zsebében és nem a kardja markolatán volt, ugyanolyan nagy bátorság és bölcsesség akkor felvenni a nyílt harcot, amikor a szövetségeseink helyzete az Ön segítsége nélkül már ellehetetlenül: ez azt mutatja, hogy Ön úgy sáfarkodik királyságának békéjével, mint az a takarékos ember, aki nemcsak nagy vagyont képes felhalmozni, de azt is tudja, hogy azt mire fordítsa...”

A *raison d'état* sikere mindenekfölött a hatalmi kapcsolatok felbecsülésén múlik. Az egyetemes értékek elméleti síkon ragadhatók meg, és nincs szükségük állandó újraértelmezésre, sőt ez éppenséggel összeegyeztethetetlen lenne természetükkel. A hatalom korlátainak meghatározásához azonban szükség van a tapasztalattal párosult élelméljűségre, valamint az adott helyzethez való állandó alkalmazkodásra. Elméletileg persze, a hatalmi egyensúlynak eléggé kiszámíthatónak kell lennie; ezt azonban nagyon nehéznek bizonyult megvalósítani a gyakorlatban. Még nehezebb összhangot találni számításaink és más államok számításai között, ez pedig előfeltétele az erőegyensúly működésének. Az egyensúly természete feletti konszenzus általában időszakosan visszatérő konfliktusokban alakul ki.

Richelieu-nek nem volt kétsége afelől, hogy úrrá tud lenni a kihívások felett, és szinte matematikai pontossággal tudja majd az eszközöket a célokhoz igazítani. „A logika megköveteli – írta *Politikai Végrejelenésében* –, hogy a támogatásra szoruló ügyet és az azt támogató erőt mértani arányba állítsuk egymással.” A sors egyházi főméltóságra emelte őt, meggyőződése a racionalisták olyan szellemi társaságába sorolta, mint Descartes és Spinoza, akik azt tanították, hogy az emberi cselekedetek tudományosan feltérképezhetők; a kínálkozó alkalom pedig lehetővé tette számára, hogy a nemzetközi rendszert nagymértékben országa előnyére alakítsa. Olyan kivételes államférfiú volt, akinek önértékelése helytállóan bizonyult. Richelieu pontosan felmérte elérendő céljait, de nem lett volna képes érvényesülni – és elveit érvényesíteni –, ha a taktikai lépéseket nem igazítja stratégiájához.

Egy ilyen újszerű és hidegvérűen számító tan nem kerülhette el a támadásokat. Bármennyire túlsúlyba került is a hatalmi erőegyensúly elmélete a későbbi években, mélyen sértette az erkölcsi renden alapuló egyetemesség hagyományát. Ennek legbeszédesebb példája az a kritika, amellyel Jansenius, a híres tudós támadta az erkölcs talajáról elszakadt politizálást:

„Valóban azt hiszik, hogy a világi, halandó állam erősebbnek bizonyul a vallásnál és az egyháznál?... A legkeresztényibb királynak valóban azt kellene hinnie, hogy birodalma irányítása és kormányzása közben semmi sem kötelezi ura, Jézus Krisztus országának kiterjesztésére és védelmére? ... Merészelheti-e azt mondani Istenének, hogy vesszen és pusztuljon a Te hatalmad, dicsőséged és a vallás, amely a Te tiszteletedet hirdeti az emberek között, csak azért, hogy az én államom biztonságban legyen és mentes maradjon a kockázatoktól?”

Richelieu természetesen pontosan ezt mondta kortársainak, és ha jól tudjuk, Istenének is. Bár kritikusan szerint az általa véghezvitt forradalom mérve volt a *reductio ad absurdum* (olyan erkölcstelen és veszélyes elv, amely önmagát cáfolja), de valójában pontosan ebben állt eszmerendszerének summázata. Mint a király első minisztere mind a vallást, mind az erkölcsöt alárendelte vezérelvének, a *raison d'état*-nak.

Richelieu védői, bebizonyítva, hogy mesterük cinikus módszerét milyen jól elsajátították, a bírálók érveit visszajukra fordították. Szerintük a nemzeti érdek politikája a legmagasabb rendű erkölcsöt képviselte; s éppen Richelieu kritikusan vétettek az etika elvei ellen, nem pedig a miniszter.

Daniel de Priezac egy, a királyi körökhöz közel álló tudós, minden bizonnyal Richelieu jóváhagyásával adta meg a hivatalos cáfolatot. Priezac tipikusan machiavellista módra vonta kétségbe azt a vádat, amely szerint Richelieu halálos bűnt követ el, amikor az eretnokség elterjedését elősegítő politikát folytat. Inkább Richelieu kritikusan lelki üdve forog veszélyben – érvelt –, mivel Franciaország az európai katolikus hatalmak közül a legtisztább és legodaadóbb, s ezért a Franciaország érdekeit szolgáló Richelieu egyben a katolikus egyház érdekeit is szolgálja.

Priezac nem fejtette ki, hogyan jutott arra a következtetésre, mely szerint Franciaországnak ilyen egyedülálló vallási elhivatottsága volna; mégis, gondolatmenete arra utal, hogy Franciaország megerősítése a katolikus egyház érdekében áll; ezért Richelieu politikája mélységesen erkölcsös. Való igaz, hogy az országot körülfogó Habsburg gyűrű olyan nagy veszélyt jelentett Franciaország biztonságára, amely ellen fel kellett lépni, s ez felmentette a francia királyt minden vád alól, hogy egy ilyen nemes célt bármilyen módszerrel elérhessen.

„Fegyverrel akar érvényt szerezni a békének, és ha eközben olyasmi történik, ami óhajaival ellentétes, az nem az akarat bűne, hanem a szükségszerűsége, amelynek törvényei a legkegyetlenebbek és parancsai a legkíméletlenebbek... A háború igazságosnak minősül, ha a szándék, amely vezérli, igazságos. Ezért az akaratot kell legelőbb megfontolni, és nem az eszközöket. ...Aki a bűnöst akarja megölni, néha akaratlanul az ártatlanok vérének is ontja.”

Egyszóval: a cél szentesíti az eszközt.

Richelieu egy másik kritikus, Mathieu de Morgues azzal vádolta a bíborost, hogy manipulálja a vallást „akárcsak tanítómestere, Machiavelli, aki az ókori rómaiak cselekedeteit úgy mutatta be... saját elgondolásának alátámasztása szerint magyarázta és alkalmazta.”

De Morgues kritikája éppoly beszédes, és éppolyan hatástalan maradt, mint Janseniusé. Richelieu valóban olyan fondorlatos volt, amilyennek leírták, és valóban úgy manipulált a vallással, ahogyan állították róla. A vádakra valószínűleg azt válaszolta volna, hogy csak a világot vette elemzés alá, ahogyan Machiavelli is tette. Akárcsak Machiavelli, ő is vágyhatott volna erkölcsi szempontokra érzékenyebb világra, de meggyőződése volt, hogy a történelem aszerint fog ítélni államférfiúi működése felett, hogy miként élt az adott körülményekkel és a rendelkezésére álló eszközökkel. S valóban, ha azzal akarjuk felmérni egy államférfi sikerességét, hogy a maga elé tűzött célokat mennyire tudja megvalósítani, Richelieu-t a modern történelem egyik legnagyobb hatású alakjának kell tekintenünk. Hiszen olyan világot hagyott maga után, amely gyökeresen különbözött attól, amelyben működését megkezdte, és olyan politikát indított útjára, amelyet Franciaország az elkövetkező három évszázadon keresztül folytatott.

Így válhatott Franciaország Európa vezető hatalmává, és így növelhette nagymértékben területét. A harmincéves háború befejezését jelentő 1648-as vesztfáliai békét követő században, a *raison d'état* az európai diplomácia vezérelve lett. Sem az a nagyrabecsülés, amellyel az elkövetkező századok államférfiai adóztak Richelieu-nek, sem pedig az, hogy vetélytársa, II. Ferdinánd osztályrésze a feledés

lett, nem lepte volna meg túlságosan a bíborost, akinek egyáltalán nem voltak illúziói, még saját személyével kapcsolatban sem. „Az államvezetés ügyeiben – írta *Politikai Végrendeletében* – gyakran azé a jog, akinek hatalma van, miközben a gyenge gyakran csak nagy nehézségek árán kerülheti el, hogy a világ elítélje.” Olyan irányelv ez, amelyet ritkán cáfoltak meg az azóta eltelt századok.

Richelieu hatása Közép-Európa történelmére éppen ellentétes viszonyban állt Franciaország számára kivívott eredményeivel. Richelieu tartott az egységes Európa gondolatától és megakadályozta, hogy létrejöjjön. Valószínűleg neki köszönhető, hogy a német államok egyesítése csak vagy két évszázaddal később valósult meg. A harmincéves háború első szakaszában a Habsburg-dinasztia kísérletet tett arra, hogy összefogja Németországot – hasonlóan ahhoz, ahogy Anglia a normann dinasztia alatt vált nemzetállammá, és ahogy néhány évszázaddal később ugyanez történt a franciákkal is a Capetingek alatt. Richelieu szétzilálta a Habsburgokat, és a Német-Római Császárság több mint 300 fejedelemségre szakadt, amelyek mindegyike független külpolitikát folytathatott. Németország nem válhatott nemzetállammá; kicsinyes, dinasztikus viszályokban őrlődött fel, figyelmét lekötötték a belső ügyek. Ennek eredményeképpen Németországban nem fejlődött ki nemzeti politikai kultúra, és az ország olyan megcsontosodott provincializmusba süllyedt, amelyből egészen a XIX. század második feléig, amikor Bismarck egyesítette az országot, nem tudott kiemelkedni. Németország a legtöbb európai háború hadszínterévé vált, e háborúk közül nem egyet Franciaország kezdeményezett, s lemaradt a tengerentúli gyarmatszerzés első hullámáról is. Mire Németország végre egységessé válhatott, olyan tapasztalatlanak bizonyult nemzeti érdekei meghatározásában, hogy századunk sok tragikus eseménye ennek tulajdonítható.

De az istenek gyakran büntetnek azzal, hogy az emberek kívánságait az utolsó betűig beteljesítik. A bíboros helyzetelemzése, hogy az ellenreformáció Franciaországot kiszolgáltatottá tenné egy egyre erősebb központi hatalommal bíró Német-Római Császársággal szemben, csaknem teljesen helyesnek bizonyult, főként, ha feltételezzük, amint bizonyára Richelieu is ezt tette, hogy beköszöntött a nemzetállamok kora. Ám míg a wilsoni idealizmus végzete a kinyilatkoztatott elvek és a valóság közti szakadék volt, addig a *raison d'état* végzetét a túlságosan nagy területi terjeszkedés jelenti – kivéve, ha ezt mesteri módon valósítják meg, de talán még akkor is.

Richelieu *raison d'état* elgondolásának ugyanis nem volt beépített fékrendszere. Meddig kell elmenni egy ország érdekeinek kielégítésében? Hány háborút kell megvívni, amíg a biztonság megszilárdul? A wilsoni önzetlen politikát hirdető idealizmus azzal az állandó veszéllyel fenyegetett, hogy az állam érdekei elhanyagolódnak, Richelieu *raison d'état*-ja az önpusztító *tour de force* lehetőségének veszélyét rejtette magában. Ez a helyzet állt elő XIV. Lajos trónra lépését követően. Richelieu ugyanis rendkívül erős államot hagyott örökül a francia királyoknak a gyenge és területekre szakadozott Németországgal, valamint a szomszédos, hanyatlásnak indult Spanyolországgal a határain. De XIV. Lajost nem elégítette ki a biztonság tudata, ő ebben a hódítás lehetőségét látta. XIV. Lajos a *raison d'état* túlzásba vitt hevületében egész Európát riadalommal töltötte el, és olyan franciaellenes koalíciót hívott ki maga ellen, amely végül keresztülhúzta számításait.

Ettől függetlenül, Richelieu után még kétszáz évig Franciaországnak volt a legnagyobb befolyása Európában, és mindmáig az egyik legjelentősebb tényező maradt a nemzetközi porondon. Ilyen teljesítményt csak kevés államférfi mondhat magáénak. Csakhogy Richelieu akkor aratta legnagyobb sikereit, amikor még egyedül ő vetette el a középkor erkölcsi és vallási kötöttségeit. Richelieu követőinek szükségképpen már olyan helyzetben kellett folytatniuk a rendszer működtetését, amelyben a legtöbb állam ugyanilyen elméleti alapon próbált boldogulni. Ezáltal Franciaország elvesztette azt az előnyét, hogy ellenfeleit erkölcsi gátlások kötik, mint Richelieu idejében II. Ferdinándot. Ha már minden állam azonos játékszabályok szerint játszott, sokkal nehezebb volt nyerni. A *raison d'état* minden dicsősége ellenére Franciaország taposómalomba került, amelyben minden figyelmét lekötötte határainak kitolása, a folytonos döntőbíráskodás a német államok közti konfliktusokban, hogy az első állam szerepét játssza Közép-Európában, egészen addig, amíg mindez el nem szívta az erejét, és folyamatosan el nem vesztette

azt a képességét, hogy Európa arculatát a saját elgondolására formálja.

A *raison d'état* elvi támpontot jelentett az egyes államok viselkedésében, de nem oldotta meg a világrend kérdését. A *raison d'état* vezérelve lehet egy elsőszégre törő államnak vagy segíthet az egyensúlyi helyzet kivívásában, de tudatos tervezéssel csak nagyon ritkán alakul ki egyensúlyi helyzet. Ez többnyire fokozatosan bontakozik ki, amikor egy elsőszégre törő állam erejét megtörik, ahogyan az európai erőegyensúly is a Franciaország megzabolázására tett erőfeszítésekből alakult ki.

A Richelieu által kialakított világban az államokat már nem kötötte az erkölcsi szabályrendszer. Ha az állam érdeke volt a legfőbb érték, a dicsőség növelése és előmozdítása jelentette az uralkodó kötelességét. Az erősebbek a hatalomra törtek, a gyengébbek koalíciók alakításával álltak ellen, hogy erejüket megsokszorozza az egység. Ha a koalíció elég erősnek bizonyult ahhoz, hogy az agresszort féken tartsa, kialakult az erőegyensúly, ha nem, akkor valamelyik állam hegemoniára tett szert. A végső kimenetelt nem lehetett előre meghatározni, a próbát háborúk során keresztül kellett kiállni. Kezdetben egy francia vagy német birodalom létrejöttének ugyanakkora esélye volt, mint az erőegyensúly kialakulásának. Ezért tartott több mint száz évig, amíg az egyértelmű erőegyensúlyon alapuló európai rend kialakult. Eleinte az egyensúlyt szinte a véletlen hívta életre, elérése nem volt nemzetközi politikai célkitűzés.

Különös módon a kor filozófusai ezt másképp látták. Mint a felvilágosodás korának szülöttei azt a XVIII. századi meggyőződést vallották, hogy az érdekek összecsapásából összhang és méltányosság születik. Az erőegyensúly elve csak járulékos eleme volt az általánosan elfogadott bölcsességnek. Az elsődleges cél abban állt, hogy megakadályozzák egyetlen állam fölényét, és megőrizték a nemzetközi rendet. Nem a konfliktusok elkerülése volt fontos, hanem a korlátozásukban játszott szerep. A XVIII. század józan államférfiai számára a konfliktus (vagy a nagyra törés és a mohóság) teljes megszüntetése utópisztikus volt; a megoldás az emberi természetben rejlő fogyatékoságok megfékezése vagy ellensúlyozása volt, hosszú távon csak ez nyújthatta a legkívánatosabb eredményt.

A felvilágosodás korának filozófusai a nemzetközi rendet a világegyetem részének tekintették, amely akár egy hatalmas óramű, sohasem áll meg, s feltartóztathatatlanul halad egy jobb világ felé vezető úton. 1751-ben Voltaire leírt egy „Keresztény Európát, amely ...hatalmas, több állam alkotta köztársaság, némelyikük monarchia, a többi más és más ... de mindegyik összhangban van egymással... az érvényes törvények és a politikai törvények azonos elveken alapulnak, és ezek az elvek ismeretlenek a világ más tájain.” Ezek az államok „mindenekfelett... egységesen vallják azt a bölcs politikát, hogy amennyire csak lehet kiegyenlített erőegyensúlyt tartsanak fenn egymás között”.

Montesquieu ugyanezzel a kérdéssel foglalkozott. Szerinte a különbözőségekből az egységet az erőegyensúly alakítja ki:

„Európában az a helyzet alakult ki, hogy mindegyik állam kölcsönösen függ a másiktól. ... Európa több tartományból álló egyetlen állam.”

Amikor ezeket a sorokat írták, a XVIII. század már két háborút élt meg a spanyol örökösödés miatt, egyet a lengyel örökösödésért, és sorozatos háborúk folytak az osztrák trón örökléséért.

1758-ban, a hétéves háború második évében, Emmerich de Vattel történelemfilozófus ugyanilyen szellemben vethette papírra a következőket:

„Az állandóan folyó egyezkedések a modern Európából olyan köztársaságot csinálnak, amelynek külön-külön független, de közös érdekeltsgű tagjai a rend fenntartására és a szabadság megőrzésére egyesülnek. Ebből alakult ki az erőegyensúly ismert elve; ezen a dolgok olyan elrendezése értendő, amely egyetlen államot sem hagy a többi fölé emelkedni, és uralkodni felettük.”

A filozófusok azonban összetévesztették az eredményt a szándékkal. A XVIII. század során Európa fejedelmei számtalan háborút vívtak meg annak legcsekélyebb bizonyítéka nélkül, hogy valamilyen átfogó elgondolást akartak volna megvalósítani a nemzetközi rend területén. Amint a nemzetközi kapcsolatok alapja az erőegyensúlyi helyzet lett, annyi új tényező került előtérbe, hogy egyre kevésbé lehetett előzetes számításokba bocsátkozni.

Ettől kezdve a különböző dinasztiák arra fordították a legnagyobb figyelmet, hogy biztonságukat területi terjeszkedéssel fokozzák. Eközben többségük egymáshoz viszonyított hatalmi helyzete jelentős mértékben változott. Spanyolország és Svédország a másodrendű államok sorába süllyedt. Lengyelország egyre lejjebb csúszott a megsemmisülés lejtőjén. A vesztfáliai békekötésből teljesen kimaradt Oroszország és az addig jelentéktelen szerepet játszó Poroszország jelentős hatalommá vált. A hatalmi egyensúly elemzése még akkor is meglehetősen nehéz, ha az összetevők viszonylag állandóak. Az erőegyensúly felmérése és a különböző hatalmi erők összehangolása reménytelenül bonyolulttá válik, ha a résztvevő hatalmak ereje állandó változásban van.

A harmincéves háború okozta vákuum Európában arra készítette a környező országokat, hogy éljenek a kínálkozó lehetőséggel. Franciaország nyugat felől gyakorolt folyamatos nyomást, Oroszország kelet felől nyomult előre, Poroszország a kontinens közepén terjeszkedett. A kontinens egyetlen kulcsfontosságú országa sem érzett elkötelezettséget a filozófusok által annyira magasztalt hatalmi erőegyensúly iránt. Oroszországnak az volt a véleménye, hogy túl messze van, Poroszország, a nagyhatalmak közül a legkisebb, még gyengének bizonyult ahhoz, hogy befolyást gyakorolhasson az általános erőegyensúlyra. Minden uralkodó azzal a gondolattal vigasztalódott, hogy saját erejének növelése fog majd legjobban hozzásegíteni az általános békéhez, és a gondviselésre hagyta erőfeszítéseit beigazolódását, anélkül, hogy korlátokat szabott volna ambícióinak.

A *raison d'état* alapvető természetét, a kockázatvállalást mutatja az is, ahogyan Nagy Frigyes Szilézia Ausztriától való megszerzését indokolta, bár eddig Poroszországnak jó kapcsolatai voltak Ausztriával, és egyezség kötelezte Ausztria területi integritásának tiszteletben tartására.

„Csapataink fölénye és az a gyorsaság, amellyel mozgósítani tudjuk őket; röviden, a szomszédainkkal szemben élvezett előnyös helyzetünk végtelen fölényel ruháznak fel minket Európa összes többi hatalma felett ebben a váratlan szükséghelyzetben. ...Anglia és Franciaország ellenségei egymásnak. Anglia nem engedheti meg, hogy Franciaország beleszóljon a birodalom ügyeibe, tehát egyik vagy másik jó szövetségesnek bizonyulhat számomra. Anglia nem lehet féltékeny, amiért megszerzem Sziléziát, ebből számára semmilyen hátrány nem származik; és szövetségesekre van szüksége. Hollandia közömbös lesz, annál is inkább, mert így az amszterdami üzleti világ kölcsöneinek biztonsága nem fog veszélybe kerülni Sziléziában. Ha Angliával és Hollandiával mégsem tudnánk egyezsége jutni, Franciaországgal minden bizonnyal megegyezünk, ők ugyanis nem állhatnak vágyaink útjába, és szívesen fogják venni a birodalmi uralkodóház leáldozását. Egyedül Oroszország okozhat nekünk gondot. A császárnő életében... megvesztegethetjük a vezető tanácsadókat. Halála után az oroszoknak annyi dolguk akad majd, hogy nem lesz idejük külpolitikával foglalkozni...”

Nagy Frigyes úgy bánt a nemzetközi ügyekkel, mintha sakkozna. Meg akarta szerezni Sziléziát, hogy Poroszország hatalmát növelje. Tervei útjában az egyetlen akadályt nem az erkölcsi aggályok, hanem a nagyhatalmak ellenállása jelenthette. Az „aki mer, az nyer” alapján latolgatta az esélyeket: vajon a többi állam visszavág-e, vagy más kárpótlást fog keresni, ha meghódítja Sziléziát?

Frigyes a maga javára döntötte el számításait. Szilézia meghódítása Poroszországot *bona fide* nagyhatalommá tette, de a háborúk újabb sorát is elindította, mert a többi ország hozzá akart igazodni az

új játékoshoz. Először az osztrák örökösödési háború robbant ki 1740-ben, és tartott 1748-ig. Ennek során Franciaország, Spanyolország, Bajorország és Szászország csatlakozott Poroszországhoz, Szászország 1743-ban átállt a másik oldalra, míg Nagy-Britannia Ausztriát támogatta. 1756 és 1763 között a hétéves háború következett, amely alatt a szerepek felcserélődtek. Ausztriához most Oroszország, Franciaország, Szászország és Svédország csatlakozott, míg Nagy-Britannia és Hannover Poroszországot támogatta. Az átpártolás egyszerű számítás eredménye volt, amely a közvetlen haszon és a különböző kárpótlások mérlegelésén, nem pedig a nemzetközi rend átfogó elveinek figyelembevételén alapult.

Mégis, ebből a látszólag anarchikus és az „aki kapja, marja” elvre épülő helyzetből, amelyben minden állam egyoldalúan a saját hatalmának növelését kereste, fokozatosan kialakult az egyensúlyi helyzet. Ez azonban nem az önmérsékletnek volt köszönhető, hanem annak a ténynek, hogy Franciaországot beleértve, egyik állam sem volt elég erős ahhoz, hogy az összes többi országra rákényszerítse az akaratát, s ezzel egységes birodalmat alakítson ki. Amikor felmerült annak veszélye, hogy az egyik állam meghatározó helyzetbe kerül, szomszédai koalíciót alakítottak – nem a nemzetközi kapcsolatok valamilyen eszméjének jegyében, hanem pusztán önértékből, hogy a legerősebbek becsvágyának gátat vessenek.

Két oka volt annak, hogy ezek az állandó háborúk kisebb pusztítást okoztak, mint a vallásháborúk. Paradox módon a XVIII. századi abszolutisztikus uralkodók nem voltak olyan befolyásos helyzetben, hogy az erőforrások nagyobb mérvű mozgósítására legyenek képesek a háború érdekében. A vallás, az ideológia vagy a népszerű kormányzat sokkal hatékonyabban kavarta fel az érzelmeket. Az uralkodókat a hagyomány is kötötte, s talán saját bizonytalan helyzetük is, hogy jövedelemadót és más, modern adónemeket vessenek ki, s ez is korlátozta a háborúra fordítható nemzeti vagyont mértékét, ráadásul a hadi technológia is kezdetleges volt.

Ami a legfontosabb, megjelent egy állam, amely a kontinensen uralkodó egyensúlyi helyzetet megszilárdította, és valójában fenntartotta, s amelynek külpolitikája már nyíltan az egyensúly kezelésére irányult. Anglia politikája elsősorban abban állt, hogy amikor a helyzet úgy kívánta, a gyengébb és leginkább fenyegetett ország mellett szálljon síkra, hogy ezzel helyreállítsa az egyensúlyi állapotot. Ezt a politikát legelőször a holland származású, szigorú és józan III. Vilmos, Anglia királya alkalmazta. Szülőföldje, Hollandia, ki volt téve a francia Napkirály hódítási törekvéseinek, ezért amikor Anglia királya lett, Vilmos olyan koalíciók alakítását tűzte célul, amelyek XIV. Lajos hatalmát minden oldalról megtépázzák. Anglia volt az egyetlen európai ország, amelynek *raison d'état* politikája nem a kontinensen való terjeszkedésre irányult. Egyedül Anglia látta át, hogy nemzeti érdeke fűződik az európai erőegyensúlyhoz, nem saját magának akart előnyöket kiharcolni a kontinensen, hanem meg akarta akadályozni, hogy Európát egyetlen hatalom tartsa kézben. Ebből a célból minden olyan nemzettel kész volt szövetséget kötni, amely ellenezte az efféle törekvéseket.

A hatalmi erőegyensúly akkor alakult ki fokozatosan, amikor Anglia átvette a vezető szerepet a francia egyeduralmi kísérletek megakadályozására alakult koalíciókban. Ez az ellentét mozgatta ugyanis a XVIII. századnak majdnem minden háborúját, és ez állt az angolok által vezetett minden koalíció mögött.

Azt a francia egyeduralmi kísérletet akarták letörni, amelyet az európai államok szabadsága nevében Richelieu alkalmazott először Németországban a Habsburgok ellen. A hatalmi erőegyensúly működőképesnek bizonyult, mert a francia egyeduralom ellen fellépő nemzetek erősebbnek bizonyultak annál, semhogy legyőzzék őket, és mert így a másfél évszázados francia terjeszkedési politika fokozatosan kimerítette Franciaország tartalékait.

Nagy-Britannia egyensúlyt fenntartó szerepe valós geopolitikai helyzetet tükrözött. Egy viszonylag kis sziget Európa partjai közelében nem maradhatott volna független, ha a kontinens minden erőforrása egyetlen uralkodó kezében összpontosul. Hiszen Angliának (1707-es Skóciával való egyesülése előtt) sokkal kevesebb erőforrása és lakosa volt, s ez előbb-utóbb kiszolgáltatottá tette volna valamelyik európai birodalommal szemben.

Anglia 1688-as Dicsőséges forradalma rögtön kiélezte a helyzetet a francia királlyal, XIV. Lajossal. A

Dicsőséges forradalom megbuktatta a katolikus II. Jakabot. Anglia protestáns királyt keresett a kontinensen, és Orániai Vilmost, Németalföld uralkodóját (*Stadthalter*) választotta, aki Máriával, a trónfosztott király lányával kötött házassága révén bizonytalan igényt támaszthatott az angol trónra. Vilmos révén Anglia folyamatos háborúba került XIV. Lajossal a későbbi Belgium területéért, ahol sok fontos erődítmény és kikötő volt, veszélyes közelségben a brit partokhoz (bár ez az aggodalom csak idővel alakult ki). Vilmos tudta, hogyha XIV. Lajosnak sikerül elfoglalnia ezeket az erődöket, Németalföld elveszítene függetlenségét és ezzel a francia egyeduralom lehetősége megsokszorozódna Európában, Anglia pedig közvetlen veszélybe kerülne. Vilmos elhatározása, hogy angol csapatokat küld a mai Belgium területére Franciaország ellen, előfutára volt annak a döntésnek, amely alapján 1914-ben Anglia a Belgiumot megszálló németek ellen lépett harcba.

Ettől kezdve a XIV. Lajos elleni harcban Vilmos járt az élen. Az alacsony, púpos és asztmás Vilmos első látásra nem olyan embernek tűnt, aki képes lenne megalázni a Napkirályt. De Oránia hercegének vasakarata rendkívül gyors észjárással párosult. Meg volt győződve (nyilván alapos okkal), hogy ha XIV. Lajos, Európa leghatalmasabb uralkodója elfoglalja a spanyol Németalföldet (a mai Belgiumot) Anglia veszélybe kerül. Olyan koalíciót kellett tehát kötni, amely képes féken tartani a francia királyt, nem az erőegyensúly elmélete nevében, hanem Németalföld és Anglia függetlensége érdekében. Vilmos átlátta, hogy ha XIV. Lajos Spanyolországra és a hozzá tartozó birtokokra vonatkozó tervei megvalósulnak, Franciaországból olyan szuperhatalom lesz, amellyel semmiféle államszövetség nem tud megbirkózni. Tehát partnereket keresett és talált, hogy megelőzze a veszélyt. Svédország, Spanyolország, Szavoja, az osztrák császár, Szászország, a Holland Köztársaság és Anglia megkötötte a Nagy Szövetséget – a modern Európa legnagyobb koalícióját, amelyet egyetlen hatalommal szemben valaha is alkotott. Körülbelül negyedszázadon át (1688-1713) Lajos szinte folyamatos háborút folytatott ezzel a koalícióval.

Végül Franciaország *raison d'état* politikájának más európai államok érdekei vetettek gátat. Franciaország megmaradt Európa leghatalmasabb államának, de nem vált egyeduralmúvá. Mindez tankönyvekbe illő példája az erőegyensúly működésének.

Vilmos XIV. Lajos iránti ellenszenvé nem személyes okokból, és nem franciaellenes érzületből, hanem a Napkirály hatalmának és határtalan ambícióinak tárgyilagos felméréséből fakadt. Vilmos egyszer elárulta egyik segéd tisztjének, hogy ha az 1550-es években élt volna, amikor a Habsburgok egyeduralma jelentette a veszélyt, akkor „ugyanannyira francia lett volna, mint amennyire most spanyol”. Ugyanezzel az érveléssel válaszolt Winston Churchill is az 1930-as években, amikor németellenességgel vádolták: „Megfordított esetben ugyanannyira lehetnénk németbarátok és franciaellenesek”.

Vilmos kész volt arra, hogy XIV. Lajossal tárgyaljon, amikor úgy érezte, hogy a hatalmi erőegyensúly szempontjából ez a legmegfelelőbb. Vilmosnak egyszerűen mérlegelnie kellett, hogy Anglia hozzávetőleges egyensúlyi helyzetet tartson fenn a Habsburgok és Bourbonok között, és mindig a gyengébb hatalmat támogatva megőrizze az európai egyensúlyt. Richelieu óta a gyengébb fél Ausztria volt, tehát Nagy-Britannia szövetséget kötött a Habsburgokkal a terjeszkedő franciák ellen.

A mérleg nyelvének szerepe eleinte nem nagyon tetszett a brit közvéleménynek. A brit közhangulat a XVII. század végén elszigetelődés-párti volt, igen hasonlóan ahhoz, ahogy kétszáz évvel később Amerika. Az általános vélemény szerint éppen elég lett volna akkor fogadni a kihívást, amikor a vészhelyzet már előállt. Szükségtelennek tartották, hogy feltételezett veszéllyel számoljanak, amelynek lehetősége abban áll, hogy egy másik ország hogyan *léphet*.

Vilmos ugyanazt a szerepet játszotta, mint Theodore Roosevelt Amerikában. Figyelmeztette alapvetően elszigetelődésre hajlamos népét, hogy a biztonság azon múlik, részt vesznek-e a tengerentúli hatalmi erőegyensúlyban. Honfitársai sokkal hamarabb elfogadták Vilmos nézeteit, mint az amerikaiak Roosevelttét. Körülbelül húsz évvel Vilmos halála után a *The Craftsman* című kimondottan ellenzéki lap megjegyezte, hogy a hatalmi egyensúly „a brit politika egyik legeredetibb és legmaradandóbb érvényű elve” és hogy a kontinens békéje „annyira létfontosságú egy kereskedelmet folytató sziget felvirágzásához,

hogy ...a brit kormányoknak állandóan arra kell törekedniük, hogy ezt a békét megőrizték, és helyreállítsák, ha mások csorbítják vagy háborgatják.”

A hatalmi erőegyensúly kérdésében mutatkozó egyetértés ellenére véleménykülönbség volt abban, hogy ezt a politikát milyen stratégiával lehet a leghatékonyabban megvalósítani. Két elméleti iskola volt, s ez egyben a parlament két legfontosabb politikai pártját képviselte, igencsak emlékeztetve az Egyesült Államok két világháború utáni hasonló vitáira. A whigek azt tartották jónak, ha Nagy-Britannia csak akkor lép fel, amikor az egyensúlyt már veszély fenyegeti, és akkor is csak addig, amíg a veszély el nem hárult. Ezzel szemben, a toryk úgy vélték, hogy Nagy-Britannia fő feladata nem pusztán a hatalmi erőegyensúly megvédése, hanem annak alakítása is. A whigek úgy gondolták, hogy sok idő marad még akkor is visszaverni a támadást Németalföldön, amikor az már bekövetkezett; a toryk szerint a kivárási politika esetén az agresszor jóvátehetetlenül felboríthatja az egyensúlyi állapotot. Azaz, ha Nagy-Britannia el akarja kerülni, hogy Doverben kelljen harcba szállnia, már a Rajna mentén vagy Európában bárhol másutt vissza kell vernie az agresszort, ahol csak az erőegyensúly veszélybe kerül. A whigek csak átmeneti szövetségek kötését tartották szükségesnek, amelyek feloszlanak, amikor a győzelem kivívása hatálytalanná teszi a közös célt, a toryk pedig arra buzdítottak, hogy a britek tegyenek lépéseket a tartós együttműködésben való részvételre, hogy Nagy-Britannia képes legyen az események befolyásolására és a béke megőrzésére.

A tory Lord Carteret, aki 1742-től 1744-ig volt külügyminiszter, kitűnő példáját adta egy ilyen tartós európai szövetségnek. Visszautasította a whigek véleményét, hogy „figyelmen kívül kell hagyni a kontinens minden viszályát és nyugtalanságát, ne hagyjuk hogy szigetünk ellenséget keressen, inkább törődjünk kereskedelmünkkel és saját örömeinkkel, és ahelyett, hogy idegen országokban veszélybe sodródnánk, mindaddig biztonságban hajtsuk álomra a fejünket, amíg arra nem ébredünk, hogy partjainknál megkondulnak a vészharangok.” De Nagy-Britanniának – mondta Carteret – szembe kell néznie a valósággal, ami a Habsburgok tartós támogatását jelenti a franciák ellen, „mert lehet, hogy ha a francia uralkodó megérzi, hogy megszabadult vetélytársától a kontinensen, hódításaival megelégszik, kiüríti laktanyáit, elhagyja erődítményeit, elbocsátja csapatait; hanem azt a gazdagságot, amelyből a síkságot most katonákkal tölti meg, más, országunkra nézve sokkal veszélyesebb tervekre fogja fordítani. Ezért, uraim ...az osztrák uralkodóházat kell támogatnunk, mert ez az egyetlen hatalom, amely a mérleg serpenyőjét az egyensúly irányába billentheti a Bourbon-család hercegeivel szemben.”

A whigek és a toryk külpolitikáját illető különbség gyakorlati jellegű volt, nem pedig filozófiai; taktikai, nem pedig stratégiai, és azt tükrözte, hogy a két párt hogyan látja Nagy-Britannia sebezhetőségét. A whigek kivárási játszó politikája azt a meggyőződésüket tükrözte, hogy szerintük Nagy-Britannia biztonsága nem könnyen veszélyeztethető. A toryk már kétségesebbnek látták Nagy-Britannia helyzetét. Szinte pontosan ugyanez a különbség választotta el az amerikai elszigetelődés és a globális szerepvállalás politikáját hirdető két tábor a XX. században. Mind Nagy-Britannia a XVIII. és XIX. században, mind pedig Amerika a XX. században csak nehezen győzte meg polgárait, hogy a biztonság inkább tartós elkötelezettséget, mint elszigetelődést kíván.

Mindkét országban időről időre felbukkant egy vezető, aki a tartós elkötelezettség szükségességének hirdetésével állt népe elé. Wilson a Nemzetek Szövetségét hozta létre, Carteret a kontinensen vállalt tartós elkötelezettségekkel kacérkodott, Castlereagh, aki 1812-től 1821-ig volt külügyminiszter, európai kongresszusi rendszer bevezetéséért harcolt, és Gladstone, a XIX. század végének miniszterelnöke, elsőként javasolta a kollektív biztonságot. Végül kérésük nem teljesült, mert egészen a második világháború végéig, sem az angol, sem az amerikai népet mindaddig nem lehetett meggyőzni arról, hogy végveszély fenyegeti őket, míg a legrosszabb be nem következett.

Így lett Nagy-Britannia, először véletlenszerűen, később azonban tudatos stratégiával a mérleg nyelve az európai egyensúlyi helyzetben. Nagy-Britannia állhatatos, elkötelezett szerepvállalása nélkül Franciaország hegemoniája minden bizonnyal létrejött volna a XVIII. vagy XIX. században, és

Németország ugyanígy hatalomra került volna a legújabb korban. Ebben az értelemben, két évszázaddal később Churchill joggal állíthatta, hogy Nagy-Britannia „megőrizte Európa szabadságát”.

A XIX. század elején Nagy-Britannia tudatos törekvéssé tette a hatalmi erőegyensúly korábbi *ad hoc* jellegű védelmét. Mindaddig pragmatikus politikát folytatott, ellenállva minden, egyensúlyt veszélyeztető országnak. A XVIII. század során ez mindig Franciaország volt. A háborúk kompromisszummal végződtek, amelyek Franciaországot juttatták kisebb előnyökhöz, de nem annyira, hogy eredeti célját, az egyeduralomra való törekvést megvalósíthassa.

Következésképpen, Franciaország szolgáltatta az alkalmat, hogy Nagy-Britannia először fejthesse ki részletesen, mit ért a hatalmi erőegyensúlyon. Franciaország, amely másfél évszázadon keresztül a *raison d'état* szellemében tört egyeduralomra, a forradalom után visszatért az egyetemesség korábbi eszméihez. Többé már nem a *raison d'état* elvét hívta segítségül terjeszkedési politikájának igazolásához, ahogyan bukott királyainak dicsőségével sem érvelt. A forradalom után Franciaország azért lépett hadba Európa többi országával, hogy a forradalom vívmányait megőrizze, és a köztársaság eszményeit terjessze Európaszerte. Újra előállt az a helyzet, amelyben az erőfölénybe került Franciaország egyeduralmi törekvése veszélybe sodorta Európát. A besorozott katonákból álló, ideológiai hevülettől vezérelt francia csapatok az egyetemes szabadság, egyenlőség és testvériség nevében vonultak végig Európán. Napóleon alatt hajszál híján megvalósult a francia központú európai nemzetközösség. 1807-re a francia seregek csatlós királyságokat hoztak létre a Rajna mentén, Itáliában és Spanyolországban; Poroszországot másodrendű állammá fokozták és súlyosan meggyengítették Ausztriát. Csak Oroszország állt Napóleon és terve, a franciák európai egyeduralma között.

Oroszországra azonban már akkor kettős érzellemmel tekintettek, részben reménykedve, részben félelemmel. Ez maradt a sorsa mindmáig. A XVIII. század elején az orosz határt a Dnyeper jelentette, az ország száz évvel később már 500 mérfölddel nyugatabbra, a Visztuláig terjedt. A XVIII. század elején Oroszországnak Poltavánál, a mai Ukrajna közepén, az életben maradásért kellett küzdenie Svédország ellen. A század derekán Oroszország részt vett a hétéves háborúban, és csapatai Berlinig vonultak. A század végén főszerepet játszott Lengyelország felosztásában.

Oroszország nyers fizikai erejét csak növelte az ország intézményeiben fennálló kíméletlen önkényuralom. Abszolutizmusát nem csökkentette sem a hagyomány, sem magabiztos, független arisztokrácia, amely jellemző volt az Isten kegyelméből uralkodó nyugat-európai királyok alatt. Oroszországban minden a cár kénye-kedvén múltott. Teljesen elképzelhető volt, hogy az éppen uralkodó cár hangulata szerint az orosz külpolitika liberalizmusból konzervativizmusba csaphat át – ahogyan ez I. Sándor cár alatt is történt. A belpolitika területén azonban sohasem tettek kísérletet a liberalizmus bevezetésére.

1804-ben a szeszélyes I. Sándor, minden oroszok cárja, ajánlattal fordult a brit miniszterelnökhöz, ifjabb William Pitthez, Napóleon legengesztelhetlenebb ellenfeléhez. I. Sándor a felvilágosodás filozófusainak hatása alatt magát Európa lelkiismeretének képzelve és a liberális intézmények iránti utolsó fellángolásában az egyetemes béke homályos tervét vetette fel Pittnek, felszólítva a világ nemzeteket, hogy változtassák meg alkotmányukat, és alkotmányos renddel váltsák fel a feudalizmust. Az így megreformált államok elvetnék az erőszakot, és vitáikat közös egyetértésben döntenék el egymás között. Így vált hihetetlen módon az orosz egyeduralkodó előfutárává a wilsoni eszméknek, melyek szerint a liberális intézmények a béke előfeltételét jelentik; bár I. Sándor ezeket az elveket saját népe körében sohasem alkalmazta a gyakorlatban. Néhány éven belül a politikája a skála ellentétes, végletesen konzervatív irányzatába csapott át.

Pitt tehát ugyanolyan helyzetben találta magát I. Sándorral, mint csaknem 150 évvel később Churchill Sztálinnal. Pittnek óriási szüksége volt az orosz támogatásra Napóleon ellen, mert elképzelni sem lehetett, hogy Napóleont másként hogyan tudná legyőzni. Másrészt, Pittnek nem állt érdekében – akárcsak később Churchillnek sem –, hogy egyik erőfölénnyel rendelkező országot egy másikkal váltsa fel, mint ahogy az

sem, hogy Oroszországot az európai békebíró szerepével bízta meg. Mindenekelőtt, a brit belpolitikai tilalmak még egyetlen miniszterelnök számára sem tették lehetővé, hogy kitegye az ország békéjét Európa politikai vagy társadalmi reformjának. Ilyen ügy érdekében a britek még soha sem folytattak háborút, ugyanis az angolok nem érezték fenyegetettséget a kontinens politikai és társadalmi hullámverésétől, egyedül a hatalmi erőegyensúly változására voltak érzékenyek.

Pitt I. Sándornak adott válasza mindezeket az elemeket magában foglalta. Figyelmen kívül hagyta Oroszország felhívását, hogy Európa hajtson végre politikai reformot, és körvonalazta azt az egyensúlyi helyzetet, amelyet a béke megőrzése érdekében kívánatosnak látott. A másfél évszázaddal korábbi vesztfáliai béke óta először került napirendre egy általános európai rendezési terv. Ez lett volna minden idők első megállapodása, amely nyíltan a hatalmi erőegyensúly elvein alapul.

Pitt az ingatag helyzet legfőbb okát Közép-Európa gyengeségében látta, amely a franciákat újabb és újabb betörésekre, és a hatalmi befolyás megszerzésére készítette. (Pitt udvariasabb volt annál – és az orosz segítség reményében elhallgatta –, hogy a megerősödött Közép-Európa nemcsak a francia nyomást tudná visszaszorítani, hanem ugyanolyan ellenállónak bizonyulna majd az orosz terjeszkedéssel szemben is.) Az európai megegyezés alapja az lehetett volna, hogy Franciaországot megfosszák minden területétől, amelyet a forradalom óta hódított meg, és eközben helyreállítsák a németalföldi országok függetlenségét, vagyis a legfőbb angol érdeket vegyék fel a megállapodás alapelvei közé?

A francia fölény csökkentésének semmi értelme sem lenne, ha a háromszázegynéhány német állam továbbra is kísértést jelentene a francia befolyás és intervenció számára. Ezt megakadályozandó, Pitt szükségesnek tartotta „nagy blokkok” létrehozását Európa közepén, rábeszélve a német fejedelemségeket nagyobb csoportosulások alakítására. Azokat az államokat, amelyek Franciaországhoz csatlakoztak vagy széthullottak, Poroszországhoz vagy Ausztriához csatolnák. A többiek nagyobb egységekben tömörülnének.

Pitt nem tett említést Európa kormányzásáról. Ezzel szemben azt javasolta, hogy Nagy-Britannia, Ausztria és Oroszország tartós szövetségben egyesülve garantálhatná az új európai területi rendezést a francia agresszióval szemben – ahogyan később Franklin D. Rooseveltt próbálta Németország és Japán elleni szövetségre alapozni a második világháború utáni nemzetközi rendet. Sem Nagy-Britannia a Napóleon utáni korszakban, sem Amerika a II. világháborúban nem képzelte, hogy a jövőben a békére leselkedő legnagyobb veszélyt nem a még le nem győzött ellenség, hanem az akkori szövetséges jelentheti majd. Abból ítélhető meg a Napóleontól való félelem mértéke, hogy egy brit miniszterelnök olyan egyezsége vállalkozott, amelyet az ország mindaddig határozottan elutasított – vagyis tartós szerepvállalásra a kontinensen – és abból is, hogy Nagy-Britannia egy állandó ellenség feltételezésére alapozza politikáját, ahelyett, hogy megőrizné taktikai rugalmasságát.

A XVIII. és XIX. században létrejött hatalmi erőegyensúly-politika bizonyos szempontból párhuzamba állítható a hidegháború utáni politikával. Akkor, ahogyan ma is, az összeomló világrend nyomán elszaporodtak az olyan kis államok, amelyek a saját nemzeti érdekeikért minden általános elvet figyelmen kívül hagytak. Akkor is és ma is, a nemzetközi rendet alkotó államok tapogatózva keresték nemzetközi szerepüket. Akkoriban a különböző államok úgy döntöttek, hogy teljes mértékben saját nemzeti érdekeiket tartják szem előtt, és bizalmukat a sors kegyelmébe ajánlják. Eldöntetlen kérdés, hogy a hidegháborút követő világ megtalálja-e a hatalmat és az önérdet megfékező elvet. Természetesen, a hatalmi erőegyensúly végül *de facto* bekövetkezik, ha az államok kölcsönhatásba kerülnek egymással. A kérdés csak az, hogy a nemzetközi rend fenntartása tudatos tervvé tud-e válni, vagy csak egy sor erőpróba után lép életbe.

A napóleoni háborúk végére Európa – történelme során először – késznek bizonyult arra, hogy a hatalmi erőegyensúly elve alapján, tervszerűen alakítsa ki a nemzetközi rendet. A XVIII. és XIX. század háborúi megtanították, hogy nem szabad hagyni, hogy a hatalmi erőegyensúly az európai államok összeütközéseinek hordaléka legyen. A Pitt tervében körvonalazott területi megállapodás a XVIII. századi

világrend hiányosságainak kiigazítását célozta. De Pitt szövetségeseinek a kontinensen egy másik leckét is meg kellett tanulniuk.

A hatalmat nagyon nehéz megkaparintani, túl sokan is pályáznak a megszerzésére, s emiatt megengedhetetlen, hogy a hatalom a nemzetközi rend megbízható vezérelve legyen. Az egyensúly akkor működik a legjobban, ha a közös értékek pilléreire áll. A nagyhatalmi erőegyensúly gátat vet a nemzetközi rend *megdönthetőségének*; a közös értékekben való megegyezés meggátolja a nemzetközi rend *megdöntésének szándékát*. A törvény nélküli erő erőpróbákra csábít, a hatalom nélkül törvényesség csábítást jelent az üres pózolásra.

E két tényező összehangolásában állt a Bécsi Kongresszus feladata és sikere, amelynek következtében egy évszázadig általános háborúk nélküli nemzetközi rend uralkodott.

NEGYEDIK FEJEZET

AZ EURÓPAI HATALMAK EGYÜTTMŰKÖDÉSE: NAGY-BRITANNIA, AUSZTRIA ÉS OROSZORSZÁG

Napóleon első elbai száműzetése alatt^[7], a napóleoni háborúk győztesei 1814 szeptemberében Bécsben egybegyűltek, hogy kialakítsák a háború utáni világrendet. Folyamatosan ülésezett a bécsi kongresszus Napóleon Elba szigetéről történt szökése és Waterloonál bekövetkezett végső veresége^[8] alatt is. Ezalatt még sürgetőbbé vált a nemzetközi rend újjáalakítása.

Ausztria részéről Metternich herceg volt a tárgyaló fél, bár miután a kongresszus Bécsben ülésezett, az osztrák uralkodó sem volt soha messze a helyszíntől. A porosz király^[9] von Hardenberg herceget delegálta, míg a francia restauráció nyomán nemrég trónra került XVIII. Lajos Talleyrand-t bízta meg, akinek egyedülálló politikusi teljesítménye volt, hogy a forradalom előtti időtől kezdve minden francia uralkodót kiszolgált. I. Sándor cár nem engedte át senkinek a tárgyalás dicsőségét, és személyesen ment el. Nagy-Britannia részéről Lord Castlereagh angol külügyminiszter tárgyalta.

Ez az öt férfi sikeresen megvalósította azt, amit maga elé tűzött. A bécsi kongresszus után Európa addigi leghosszabb békés korszakát élte meg. A nagyhatalmak között negyven évig egyáltalán nem volt háború, és az 1854-es krími háborút követően^[10] további hatvan évig nem került sor kiterjedt háborúra. A bécsi rendezés annyira szó szerint megfelelt a Pitt-tervnek, hogy amikor Castlereagh a parlament elé terjesztette, mellékelte az eredeti brit tervezetet, hogy megmutassa, milyen pontosan egyezik vele.

Ez a nemzetközi rend, amelyet minden addigi és azóta létrehozott rendnél kifejezettebben a hatalmi egyensúly nevében alkottak meg, paradox módon a legkevésbé támaszkodott fennmaradása érdekében az erő alkalmazására. A kivételes helyzet részben azért alakulhatott ki, mert olyan jól tervezték meg az egyensúlyt, hogy csak túlságosan nagy erőfeszítés árán lehetett volna felborítani. A legfontosabb ok mégis az volt, hogy az európai kontinens országait közös értékek fűzték egymáshoz. Nemcsak fizikai, hanem morális egyensúly állt fenn köztük. A hatalom és az igazság lényegében összhangban volt egymással. A hatalmi erőegyensúly léte kevesebb alkalmat kínál az erőszak alkalmazására, a közös igazságérzet pedig csökkentette az erő alkalmazásának igényét. Egy igazságtalannak tekintett nemzetközi rend előbb-utóbb kérdésessé válik. Azt azonban, hogy egy nép milyennek érzi egy konkrét világrend igazságosságát, egyrészt hazai intézményrendszerétől, másrészt a külpolitika taktikai kérdéseinek megítélésétől függ. Éppen ezért a részvevő országok belső intézményrendszereinek összeegyeztethetősége a béke biztosítója. Ironikusnak hathat, hogy Metternich Wilson előfutárának tekinthető abban az értelemben, hogy ő is úgy hitte, az igazságosságról alkotott közös felfogás a nemzetközi rend előfeltétele, bár az ő igazságességmije szöges ellentétben állt azzal, amit Wilson a huszadik században kísérelt meg bevezetni.

Az általános hatalmi erőegyensúly megteremtése viszonylag egyszerűnek bizonyult. Az államférfiak úgy követték a Pitt-tervet, mint egy építészeti tervrajzot. Mivel a nemzeti önrendelkezés elvét még nem találták fel, a legkevésbé sem törődtek azzal, hogy a Napóleontól visszahódított területeken etnikailag homogén államokat hozzanak létre. Ausztriát Itáliában, és Poroszországot a német területeken növelték meg. A Holland Köztársaság megszerezte Osztrák Németalföldet (nagyjából a mai Belgiumot). Franciaországnak fel kellett adni minden hódítását, és visszavonulni a forradalom előtti területeinek ősi határai közé.

Oroszország megkapta Lengyelország legfontosabb részét. (Nagy-Britannia területnyeresége a déli féltékére, a Jóreménység-fokra korlátozódott, ami összhangban volt azzal a politikájával, hogy nem szerez területeket a kontinensen.)

Nagy-Britannia világrendről alkotott felfogásában a hatalmi egyensúly próbája az volt, hogy mennyire képesek az egyes nemzetek az átfogó elgondolásban nekik szánt szerepet eljátszani. Ez sok szempontból hasonlított ahhoz, ahogy az Egyesült Államok tekintett szövetségeseire a második világháború utáni időszakban. Ennek a szemléletnek az alapján Nagy-Britannia a kontinens országait fontosságuk tekintetében ugyanúgy megkülönböztette, mint az Egyesült Államok a hidegháború során. A nemzetek ugyanis szerepüket egy biztonsági rendszerben nem egyszerűen úgy határozzák meg, mintha egy fogaskerék fogai volnának. A biztonság teszi lehetővé ugyan fennmaradásukat, de sohasem ez az egyetlen vagy akárcsak fő céljuk.

Ausztria és Poroszország éppúgy nem tekintette magát a „nagy tömegnek”, mint ahogyan később Franciaország sem látta a NATO célját a pusztá munkamegosztásban. Az általános hatalmi erőegyensúly keveset jelentett Ausztria és Poroszország számára, ha egyidejűleg nem tett eleget saját külön, bonyolult kapcsolataiknak vagy ha nem vette figyelembe országaik történelmi szerepét.

Miután a harmincéves háborúban a Habsburgoknak nem sikerült megszerezniük a közép-európai hegemoniát, Ausztria lemondott a német területek egésze feletti uralom igényéről. 1806-ban a Német-római Birodalom maradványait megszüntették, de Ausztria továbbra is elsőnek tekintette magát az egyenlők között, és eltökélte, hogy minden német államot, különösen Poroszországot megakadályoz abban, hogy magához ragadja Ausztria vezető történelmi szerepét.

És Ausztriának minden oka megvolt, hogy óvatos legyen. Amióta Nagy Frigyes megszerezte Sziléziát, Poroszország azonnal vitatottá tette Ausztria igényét a vezető szerepre a német területeken. Könnyörtelen diplomáciája, a katonai tudományok iránti erős vonzalma és a magas fokú fegyelem Poroszországot egy évszázad alatt a kopár észak-német síkság másodrendű fejedelemségéből olyan királysággá tette, amely noha még csak a legkisebb, de katonailag az egyik legfélelmetesebb volt. Határainak szeszélyes vonala Észak-Németországon át a részben lengyelek lakta kelettől a valamennyire ellatinosodott népeknek otthont adó Rajna-vidékig húzódott (amit az eredeti porosz területektől a Hannoveri Királyság választott el), és ez túlaradó nemzeti küldetéstudattal töltötte el a porosz államot, ha nem is magasabb célok, de legalább szétföredezett területeinek védelme nevében.

E két legnagyobb német állam egymás közti és a többi német állammal való viszonya egyaránt központi kérdése volt az európai stabilitásnak. Valóban, legalábbis a harmincéves háború óta Németország belső berendezkedése Európát mindig ugyanazon dilemma elé állította: valahányszor Németország gyenge és megosztott volt, kísértésbe hozta szomszédait, főleg Franciaországot, hogy terjeszkedő politikát folytassanak. Ugyanakkor a német egység lehetősége félelemmel töltötte el a környező államokat, akárcsak napjainkban. Richelieu félelmét, hogy az egyesült Németország túlsúlyba kerülhet Európában és eltiporhatja Franciaországot, egy brit kortárs előre látta, amikor 1609-ben ezt írta: „...ami Németországot illeti, ha egyetlen monarchia uralma alá kerülne, ez rettenetes volna a többi számára.” Történelmileg Németország mindig vagy túl erős, vagy túl gyenge volt Európa békéje szempontjából.

A bécsi kongresszus alkotóművészei felismerték, hogy ha békés és stabil Közép-Európát akarnak, le kell rombolniuk Richelieu 1600-as években létrehozott művét. Richelieu egy gyenge és szétdarabolt Közép-Európa létrejöttén fáradozott, állandó kísértésben tartva Franciaországot, hogy beavatkozzék, s e területeket lényegében a francia hadsereg gyakorlóterévé tegye. Ezért Bécsben az államférfiak hozzáfogtak, hogy Németországot konszolidálják, anélkül, hogy egyesítenék. Ausztria és Poroszország volt a két vezető német állam, utánuk következett néhány közepes nagyságú állam – köztük Bajorország, Württemberg és Szászország, amelyeket megnöveltek és megerősítettek. A Napóleon előtti mintegy 300 államot körülbelül harminc állammá alakították, és egy új, Német Szövetségnek nevezett egységbe vonták össze. A külső támadással szemben közös védelmet nyújtó Német Szövetség létrehozása zseniális

gondolat volt. Túl erős volt ahhoz, hogy Franciaország megtámadja, de túl gyenge és decentralizált ahhoz, hogy szomszédait fenyegetse. A Szövetség egyensúlyt teremtett Poroszország nagyobb katonai ereje és Ausztria felsőbbrendű legitimációs tudata és presztízse között. A Szövetség célja az volt, hogy nemzeti alapon vessen gátat a német egyesítésnek, megőrizze a különböző német hercegek és uralkodók trónját, és megakadályozza a francia agressziót. Mindezen céloknak meg is felelt.

Ami a győzteseknek a legyőzöttekhez való viszonyát illeti, a béke megtervezésekor bizonyos átmenetet kell megvalósítani a győzelemhez szükséges meg nem alkuvás és a tartós béke eléréséhez szükséges békülékenység között. Egy megtorló jellegű béke megterheli a nemzetközi rendet, mert a háborús erőfeszítésektől kimerült győztesekre azt a feladatot rója, hogy féken tartson egy országot, amely elszánta magát a rendezés aláaknázására. Bármely sérelmet szenvedett ország bizton számíthat az ellenséges érzületű legyőzött országok csoportjából jövő, szinte automatikus támogatásra. Ez volt később a versailles-i békeszerződés átka.

A bécsi kongresszuson részt vevő győztesek, a második világháború győzteseivel hasonlóan, nem követték el ezt a hibát. Nem volt könnyű nagylelkűnek lenni azzal a Franciaországgal, amely másfél évszázadon át próbált uralkodni Európa felett, és amelynek hadseregei negyedszázadon át szomszédai területén tartózkodtak. Az államférfiak Bécsben mégis úgy döntöttek, hogy Európa biztonságosabbá válik, ha Franciaország viszonylag elégedett lesz, nem pedig megbántott és neheztelő. Franciaországot megfosztották hódításaitól, de garantálták „ősi”, vagyis forradalom előtti határait, bár ez lényegesen nagyobb területet jelentett, mint amekkorát Richelieu kormányzott. Napóleon legengesztelhetlenebb ellenfelének külügyminisztere, Castlereagh így jellemezte a helyzetet:

„Franciaország további rendellenes viselkedése kétségtelenül belesodorhatja Európát... egy bizonyos fokú szétdaraboltságba... (de) mégis ragadják meg a Szövetségesek az alkalmat az összes európai hatalom által oly nagyon áhított nyugalom megóvására, azzal a biztos tudattal, hogyha csalódnának, ...újra fegyvert foghatnak, és ekkor nemcsak a katonai fölény lesz a kezükben, hanem az az erkölcsi erő is, ami egyedül képes egy ilyen szövetséget összetartani...”

1818-tól Franciaországot befogadták az időszakonként megtartott európai kongresszusoknak abba a rendszerébe, amely fél évszázadon át majdnem hogy Európa kormányát jelentette.

Nagy-Britannia valószínűleg ennyiben hagyta volna a dolgot. Meg volt győződve arról, hogy a különböző nemzetek eléggé jól felfogták saját érdekeiket ahhoz, hogy szükség esetén megvédhessék azokat. Az angolok úgy vélték, formális garanciákra nincs szükség, hiszen nem sokkal járulna hozzá a józan ész diktálta helyzetértékeléshez. A másfél évszázadon át háborúk által sújtott közép-európai országok azonban ragaszkodtak a kézzelfogható biztosítékokhoz.

Különösen Ausztria nézett szembe olyan veszéllyel, ami Nagy-Britannia számára felfoghatatlan volt. A feudális viszonyok maradványaként Ausztria többnyelvű birodalom volt, a Duna-medence sokféle nemzetiségét egyesítette a hagyományosan birtokában lévő német és észak-itáliai területei körül. Ausztria erkölcsi kötelek megteremtésével kísérelte meg elejét venni az erőpróbáknak, mivel tudatában volt a liberalizmus és a nacionalizmus egyre növekvő disszonáns áramlatainak, amelyek létében veszélyeztették. Metternich rendkívüli ügyességgel rávette a kulcsfontosságú országokat, hogy ellentéteiket vessék alá egy közös értékrendnek. Talleyrand ezt írja valamiféle korlátozó elv fontosságáról:

„Ha ... az ellenálló erő minimuma megegyezne a támadó erő maximumával ... igazi egyensúlyról lehetne beszélni. Azonban a tényleges helyzet csak olyan egyensúlyt enged meg, amely mesterséges és ingatag, és amely csak addig tarthat, amíg bizonyos nagy államokat a mértéktartás és igazságosság eszméje vezérel.”

A bécsi kongresszus után a hatalmi egyensúly és az azonosan értelmezett legitimitás közötti kapcsolatot két dokumentum fejtette ki: a Négyes Szövetség, amely Nagy-Britanniából, Porosországból, Ausztriából és Oroszországból állt, és a Szent Szövetség, ami a három ún. Keleti Udvarra – Porosországra, Ausztriára és Oroszországra korlátozódott. A XIX. század elején Franciaországtól ugyanúgy tartottak, mint a XX. században Németországtól – mint egy állandóan agresszív, alapvetően destabilizáló hatalomtól. Ezért az államférfiak Bécsben a Négyes Szövetséget úgy kovácsolták össze, hogy bármilyen agresszív francia törekvést még csírájában elfojthassanak. Ha a győztesek Versailles-ban 1918-ban hasonló szövetséget kötöttek volna, talán sohasem tör ki a második világháború.

A Szent Szövetség ettől teljesen eltérő jellegű volt; amióta II. Ferdinánd majd két évszázada távozott a Német-római Birodalom trónjáról, Európában nem született ilyen dokumentum. Az orosz cár javaslatára jött létre, aki nem tudott lemondani önjelölt missziós tevékenységéről, hogy a nemzetközi rendszert átalakítsa, és megreformálja a részt vevők nézeteit. 1804-ben Pitt megakadályozta a liberális szervezetek érdekében javasolt keresztes hadjáratát; 1815-re azonban az orosz uralkodó már túl diadalittas volt ahhoz, hogy ily módon visszautasítsák – függetlenül attól, hogy új „keresztes hadjárata” szöges ellentétben állt azzal, ami mellett 11 évvel korábban kardoskodott. Sándor most a vallás és a konzervatív értékek rabja lett, és nem kevesebbet javasolt, mint hogy a nemzetközi rendszer teljes reformját arra alapozzák, hogy a „hatalmak által egymás közti kapcsolataikban *korábban* alkalmazott ügymenetet *alapvetően* megváltoztassák, és *sürgősen* helyettesítsék a dolgok olyan rendjével, amely Üdvöztőnk örök vallásának magasztos igazságain alapul.”

Zavarban van, hogy vajon a kérdést a minisztertanácsban vagy a gyóntató székben vesse-e fel – tréfálkozott az osztrák császár^[1]. Csakhogy azt is tudta, hogy sem a cár keresztes hadjáratához nem csatlakozhat, de azt sem teheti meg, hogy visszautasítva a cárt, ürügyet szolgáltat Sándornak arra, hogy egyedül cselekedjék, és ezáltal Ausztriát szövetségesek nélkül hagyja a korszak liberális és nacionalista áramlataival szemben. Ezért alakította át Metternich a cár tervezetét úgy, amint az később Szent Szövetség néven vált ismertté, s amelynek a kitételeit úgy értelmezte, mint az aláírók kötelezettségvállalását, miszerint megőrzik az európai államok belső *status quo*-ját. Az európai hatalmak a modern történelemben első ízben tűztek maguk elé közös célt.

Valószínűleg egyetlen angol államférfi sem csatlakozhatott olyan kezdeményezéshez, amely általánosságban jogot formált – valójában kötelezettséget vállalt –, hogy más államok belső ügyeibe avatkozzék. Castlereagh a Szent Szövetséget a „fennkölt miszticizmus és a képtelenség példájának” nevezte. Metternich azonban lehetőséget látott benne arra, hogy elkötelezze a cárt a legitim uralmak fenntartására, és mindenekfelett arra, hogy visszatartsák misszionáriusi célkitűzéseinek egyoldalú és korlátlan megvalósításától. A Szent Szövetség a konzervatív uralkodókat összehozta a forradalmak elleni harcra, de egyben kötelezte is őket arra, hogy csak egyetértésben cselekedjenek. Valójában elvileg lehetővé tette, hogy Ausztria megvétózza orosz szövetségesének kalandos vállalkozásait. Az ún. Európai Nagyhatalmak Együttműködése azt jelentette, hogy a bizonyos szinten egymással versengő nemzeteknek az általános stabilitást érintő ügyekben egyhangú megegyezéssel kell intézkedniük.

A Szent Szövetség volt a bécsi rendezés legeredetibb aspektusa. Magasztos neve elterelte a figyelmet működésének jelentőségétől, ami abban állt, hogy a nagyhatalmak kapcsolataiba bizonyos erkölcsi korlátozó elemet vezettek be. Érdekelteknek nyilvánították magukat belső intézményeik változatlan formában történő fennmaradására, és ez arra készítette a kontinentális országokat, hogy elkerüljék azokat a konfliktusokat, amelyeket az előző században gondolkodás nélkül vállaltak volna.

Túl egyszerű lenne azonban úgy érvelni, hogy azonos belső elven működő intézmények maguktól garantálják a békés hatalmi egyensúlyt. A XVIII. században a kontinens országainak minden uralkodója isteni joggal kormányzott – tehát belső intézményeik legnagyobb mértékben azonos elven alapultak. Mégis, ugyanezek az uralkodók az állandóság egyfajta érzetével kormányoztak, és véget nem érő háborúkat vívtak egymással pontosan azért, mert belső intézményeiket sérthetetlennek tartották.

Nem Woodrow Wilson volt az első, aki azt hitte, hogy a belső intézmények jellege határozza meg egy állam viselkedését nemzetközi szinten. Metternich is így gondolta, de teljesen más premisszák alapján. Míg Wilson a demokráciákat éppen jellegüknél fogva békeszeretőknek és ésszerűeknek képzelte, addig Metternich veszélyeseknek és kiszámíthatatlanoknak tartotta őket. Tanúja lévén annak, hogy egy köztársasági Franciaország mekkora szenvedést hozott Európára, Metternich a békét a legitim uralommal azonosította. Az ősi dinasztiák koronás főitől azt várta, hogy ha a békét nem is, de legalább a nemzetközi kapcsolatok alapvető struktúráját megőrzik. Ebben a vonatkozásban a legitimitás volt a nemzetközi rendet összetartó eszme.

A belső igazságról és a nemzetközi jogrendről való, a wilsoni és metternichi felfogás közötti különbség alapvető fontosságú Amerika és Európa eltérő szemléletének megértéséhez. Wilson olyan elvekért szállt síkra, melyeket ő újaknak és forradalmiaknak tartott. Metternich olyan értékek intézményesítésére törekedett, amelyeket ősieknek gondolt. Wilson mint egy tudatosan az ember szabadságának érdekében létrehozott ország elnöke azért küzdött, hogy a demokratikus értékek törvényesíthetők legyenek, majd egy teljesen új, világméretű intézményrendszerbe épüljenek be. Metternich, aki egy nagy múltú országot képviselt, amelynek intézményei fokozatosan és majdnem észrevehetetlenül fejlődtek ki, nem hitte, hogy a jogokat törvényhozás útján lehet létrehozni. A „jogok” Metternich elképzelése szerint a dolgok természetéből fakadtak. Hogy azokat törvény vagy alkotmány biztosítja-e, kizárólag technikai kérdés volt, aminek semmi köze sem volt a szabadság létrejöttéhez. Metternich a jogok garantálását önellentmondásnak tartotta. „Azok a dolgok, amelyeket maguktól értetődőnek kellene tekinteni, elveszítik hatásukat, mielőtt önkényes nyilatkozatokként jelennek meg... Amennyiben bizonyos célokat téves módon törvényhozási úton próbálnak megvalósítani, ezzel azokat biztosítás helyett csak korlátozzák vagy teljesen megsemmisítik.”

Metternich irányelveinek egy része abban állt, hogy saját hasznára ésszerűsítette az igazgatás gyakorlatát a kialakult új világrendhez igazodni képtelen Osztrák Birodalomban. De felfogása azt a racionalista meggyőződést is tükrözte, hogy a törvények és jogok a dolgok természetében rejlenek, és nem az önkényes akarat termékei. Személyiségformáló élmény volt számára a francia forradalom, amely az Emberi és Polgári Jogok Deklarációjával kezdődött és a terror uralmával végződött. Wilson egyéniségét sokkal ártatlanabb nemzeti élmények formálták, és a modern totalitarizmus fellépése előtt tizenöt évvel el sem tudta elképzelni, hogy a népakarat eltorzult formában is megnyilvánulhat.

A bécsi kongresszus utáni időszakban Metternich döntő szerepet játszott a nemzetközi rendszer irányításában és a Szent Szövetség követelményeinek értelmezésében. Metternich azért kényszerült elvállalni ezt a szerepet, mert Ausztria útvonalába esett minden történelmi vihar, és belső intézményei egyre kevésbé voltak összeegyeztethetők a század nemzeti és liberális irányzataival. Fenyegetően feltűnt Poroszország, hogy elragadja Ausztria pozícióit Németországban, és Oroszország, hogy ugyanezt tegye a balkáni szláv népeknél. És most is ott volt Franciaország, amely mohón próbálta visszakövetelni Richelieu örökségét Közép-Európában. Metternich tudta, hogyha megengedik, hogy ezek a veszélyek tényleges erőpróbává váljanak, Ausztria teljesen kimerül, bármi legyen is egy ilyen konfliktus kimenetele. Ezért az volt a politikája, hogy egy erkölcsi közös nevező létrehozásával kerülte el a válsághelyzeteket. Amelyek pedig elkerülhetetlenek voltak, azokat úgy próbálta más irányba téríteni, hogy óvatosan támogatta azt a nemzetet, amely a konfrontációban hajlandó volt vállalni a tényleges összecsapás fő terheit. – Nagy-Britanniát Franciaországgal szemben a Németalföldön, Nagy-Britanniát és Franciaországot Oroszországgal szemben a Balkánon, a kisebb államokat Poroszországgal szemben Németországban.

Metternich rendkívüli diplomáciai ügyessége lehetővé tette számára, hogy a szokványos diplomáciai igazságokat működőképes külpolitikai elvekké formálja. Sikerült meggyőznie Ausztria két legszorosabb szövetségését, amelyek egyaránt geopolitikai veszélyt jelentettek az Osztrák Birodalom számára, hogy a forradalom okozta ideológiai veszély súlyosabb, mint esetleges stratégiai lehetőségeik. Ha Poroszország

megkísérelte volna kiaknázni a német nacionalizmust, ez egy emberöltővel Bismarck előtt megkérdőjelezte volna Ausztria elsőségét a német területeken. Ha I. Sándor és I. Miklós cár csupán Oroszország geopolitikai lehetőségeit vette volna figyelembe, sokkal döntőbb módon használhatták volna ki az Oszmán Birodalom széthullását Ausztria kárára, ahogy azt majd utódaik tették a század végén. Mindkét ország tartózkodott attól, hogy kiaknázza helyzeti előnyét, mivel ez ellentétes lett volna a *status quo* fenntartásának domináns elvével. A Napóleon támadása után látszólag haldokló Ausztria a metternichi rendszer által szinte újjászületett, ami újabb száz évre biztosította számára a fennmaradást.

Az az ember, aki ezt az anakronisztikus birodalmat megmentette, és majd ötven éven át irányította politikáját, 13 éves koráig még csak látogatóban sem járt Ausztriában, és 17 éves koráig nem is élt ott. Klemens von Metternich herceg apja az akkoriban Habsburg-birtokban lévő Rajna-vidék kormányzója volt. A kozmopolita beállítottságú Metternich mindig könnyebben beszélt franciául, mint németül. „Már hosszú ideje – írta Wellingtonnak 1824-ben – Európa tölti be számomra a haza (*patrie*) szerepét.” Kortárs ellenfelei gúnyos megjegyzéseket tettek fennkölt elveire és csiszolt epigrammáira. Azonban Voltaire és Kant megértette volna nézeteit. A felvilágosodás racionalista szülötteként, a vérmérsékletétől idegen forradalmi küzdelembe sodródott, és egy olyan ostromlott állam vezető minisztere lett, amelynek szerkezetét nem állt módjában megváltoztatni.

A lélek józansága és a mérsékelt célok jellemezték Metternich stílusát: „Kevés teret hagyva az elvont elgondolásoknak, a dolgokat úgy fogadjuk el, ahogy vannak, és legjobb képességünkkel azon vagyunk, hogy megóvjuk magunkat a valóság félreismerésétől.” És „a civilizáció védelme és más szölamok, amelyek ha közelebről megvizsgáljuk őket, szertefoszlanak, alkalmatlanok bármiféle konkrét dolog meghatározására.”

Ilyen beállítottsággal Metternich arra törekedett, hogy ne kerüljön a pillanatnyi érzelmek hatása alá. Mihelyt Napóleon vereséget szenvedett Oroszországban, és még mielőtt az orosz csapatok egyáltalán elérték volna Közép-Európát, Metternich máris felismerte Oroszországban a hosszú távon fennálló potenciális veszélyt. Amikor Ausztria szomszédai a francia uralom lerázására összpontosítottak, ő attól tette függővé a Napóleon-ellenes koalícióban való részvételt, hogy képesek-e kidolgozni az ingatag birodalom fennmaradásával összeegyeztethető háborús célkitűzéseket. Metternich viselkedése szöges ellentéte volt annak, amit a második világháborúban a demokráciák tanúsítottak, mikor hasonló körülmények közt találták magukat a Szovjetunióval szemben. Akárcsak Castlereagh és Pitt, Metternich is az erős Közép-Európát tartotta az európai stabilitás előfeltételének. Mivel eltökélt szándéka volt lehetőség szerint elkerülni az erőpróbákat, Metternich éppúgy érdekelve volt mérsékelt módszerek bevezetésében, mint a nyers erő felépítésében:

„Az (európai) hatalmak magatartása éppúgy különbözik egymástól, mint földrajzi helyzetük. Franciaországnak és Oroszországnak egyetlen, nehezen sebezhető határa van. A Rajna hármas erődítményvonalával biztosítja Franciaország nyugalma; a félelmetes klímájú... Nyeman nem kevésbé biztonságos határt jelent Oroszország számára. Ausztria és Poroszország minden oldalról ki van téve a szomszédos hatalmak támadásának. Az e két hatalom erőfölénye miatt állandóan veszélyeztetett Ausztria és Poroszország csak egy bölcs és mérsékelt politika, és az egymás közti, valamint a szomszédos országokkal való jó szándékú kapcsolattartás révén nyerhet nyugalmat...”

Noha Ausztriának szüksége volt Oroszországra mint védősáncra Franciaországgal szemben, mégis óvatos volt féktelen szövetségesével szemben, különösen a cár keresztes hadjáratok iránt érzett hajlandósága miatt. Talleyrand mondta I. Sándor cárról, hogy nem véletlenül volt az örült Pál cár fia. Metternich Sándort úgy írta le, mint a „férfias erényeknek és a női gyengeségeknek különös kombinációját, aki túl gyönge az igazi ambíciókhoz, de túl erős a tiszta hiúsághoz”.

Metternichnek elsősorban nem Oroszország agresszivitásának féken tartása okozott gondot – ami teljesen kimerítette volna Ausztriát –, hanem nagyravágyásának mérséklése. „Sándor a világ békéjét akarja – írta egy osztrák diplomata –, de nem a béke áldásaiért, hanem inkább a saját céljai miatt, nem feltétel nélkül, hanem hátsó szándékkal: kell hogy ő legyen e béke irányítója, a világ nyugalmanak és boldogságának tőle kell származnia, és egész Európának el kell ismernie, hogy ez a nyugalom az ő munkájának eredménye, az ő jóakarától függ, s egyetlen szeszélye felboríthatja...”

Castlereagh és Metternich a csapongó és mindenbe beavatkozó Oroszország megfékezésének kérdése miatt távolodtak el egymástól. Egy szigetország külügyminisztereként, távol a konfrontációk színhelyétől, Castlereagh csak a nyílt támadásokkal volt hajlandó szembenézni, s ezekkel is csak úgy, ha az egyensúlyt fenyegették. Metternich országa azonban a kontinens közepén feküdt, s így nem vállalhatta ezt a kockázatot. Éppen, mert Metternich nem bízott Sándorban, ragaszkodott hozzá, hogy jó viszonyban maradjon vele, és elkerülje, hogy valaha is fenyegetés érje erről az oldalról. „Ha csak egyetlen ágyút is elsütnek – írta –, Sándor a kíséretével együtt itt hagy bennünket, és többé semmi sem korlátozhatja abban, hogy mit tart az Isten által elrendelt törvényeknek.”

Sándor fanatizmusát enyhítendő, Metternich kettős alapokon nyugvó stratégiát követett. Vezetése alatt Ausztria a nacionalizmus elleni harc élharcosa volt, ám eközben óvta Ausztriát attól, hogy támadásoknak legyen kitéve, illetve, hogy egyoldalú akciókban vegyen részt. Még kevésbé kívánt bátorítani másokat, hogy a saját szakállukra cselekedjenek, attól félve, hogy Oroszország vallási fanatizmusa expanzionizmusba torkollhat. Metternich számára a mértéktartás egyszerre volt filozófiai erény és gyakorlati szükségszerűség. Egy osztrák nagykövethez írt utasításában találjuk a következőket: „Fontosabb, hogy mások követeléseinek gátat szabjunk, mint hogy a sajátjainkat érvényesítsük... Minél kevesebbet kérünk, aránylag annál többet nyerünk.” Amikor csak lehetett, megkísérelte a cár megszállott terveit mérsékelni hosszadalmas tárgyalásokkal, és azzal, hogy tevékenységét az Európában elfogadott keretek közé szorította.

Metternich stratégiájának másik alapja a konzervatív egység volt. Bármikor, ha a közvetlen cselekvés már elkerülhetetlen volt, Metternich bűvészmutatványokba fogott. Ezeket egyszer a következőképpen jellemezte: „Ausztria mindent a *lényeg* szempontjából vesz figyelembe. Oroszország mindenekfelett a *formát* akarja, míg Anglia a *lényeg*et a forma nélkül... A mi feladatunk, hogy Anglia *képtelenségeit* Oroszország *módszereivel* egyesítsük.” Metternich ügyessége lehetővé tette Ausztria számára, hogy az események menetét egy emberöltőn át kézben tartsa azzal, hogy Oroszországot, amelytől tartott, a közös konzervatív érdekek alapján partnerré, míg Nagy-Britanniát, amelyben megbízott, végső menedékké tette a hatalmi erőegyensúlyt érő kihívások ellen. A végeredményt azonban csupán késleltetni lehetett, de elkerülni nem. Még így is nem csekély teljesítményt kívánt egy, a körülötte uralkodó trendekhez képest elavult rendszert fenntartani egy teljes évszázadon át.

Metternich dilemmáját az okozta, hogy minél inkább közeledett a cárhoz, annál inkább veszélyeztette brit kapcsolatait, minek következtében egyre közelebb *kényszerült* a cárhoz, hogy elkerülje az elszigetelődést. Metternich számára az ideális az angol támogatással fenntartott területi egyensúly és az orosz támogatással elfojtott belső zavargások – a külpolitikai biztonság érdekében a Négyes Szövetség, a belső felkelések ellen a Szent Szövetség.

Ám az idő múltával, ahogy Napóleon emléke elhalványult, ezt a felállást egyre nehezebb volt fenntartani. Minél jobban közelítettek a szövetségek az összeurópai kormányzás és a kollektív biztonság felé, annál inkább szükségesnek érezte Anglia, hogy elhatárolódjék tőlük. S minél jobban elhatárolódott Anglia, annál inkább volt kénytelen Ausztria Oroszországra támaszkodni, s ennél fogva még merevebben védelmezni a konzervatív értékeket. Ebből az ördögi körből nem lehetett kitörni.

Bármennyire megértette is Castlereagh Ausztria problémáit, nem tudta rávenni Angliát, hogy a tényleges fenyegetéseken kívül a lehetséges veszélyekkel szemben is állást foglaljon. „Amikor Európa területi egyensúlya forog veszélyben – jelentette ki Castlereagh –, Anglia hatékonyan avatkozhat közbe,

azonban ő az utolsó hatalom Európában, amelytől elvárható, vagy amely megtehetné, hogy bármiféle elvont kérdésben elkötelezze magát... Ha tényleges veszély fenyegeti az európai berendezkedést, mi a helyünkön leszünk; de ez az ország nem tud és nem is fog elvont és bizonytalan elővigyázatossági elvek alapján cselekedni.” Metternich problémáját különösen nehezítette, hogy amit Nagy-Britannia elvontnak és bizonytalannak minősített, azt neki kényszerűségből gyakorlatiként kellett kezelnie. Éppen a belső felkelések jelentették Ausztria számára a legnehezebben kezelhető problémát.

Az elvi viták enyhítésére Castlereagh a külügyminiszterek rendszeres találkozóit vagy konferenciáit javasolta, az európai helyzet felülvizsgálatára. A kongresszusi rendszerként ismertté vált intézmény az Európát foglalkoztató kérdésekben konszenzus elérésére törekedett, és arra, hogy ezekkel a problémákkal többoldalú megegyezések révén birkózzanak meg. Mindazonáltal Anglia nem volt elégedett az európai kormányzat ilyen rendszerével, hiszen ez túl közel volt már az általa következetesen ellenzett egyesült Európához. A hagyományos brit politikának megfelelően soha egyetlen angol kormányzat nem vállalta azt a kötelezettséget, hogy konkrét fenyegetés hiányában foglalkozzék a felmerülő problémákkal. Egy európai kormányzásban részt venni semmivel sem volt vonzóbb az angol közvélemény számára, mint nagyon is hasonló okokból a Nemzetek Szövetsége volt száz évvel később az amerikaiak számára.

Az angol kormányzat már az első, Aix-la-Chapelle-ben 1818-ban tartott ilyen konferencián teljesen nyilvánvalóvá tette fenntartásait. Castlereaghet a következő kelletlen hangú utasításokkal küldték el: „Jóváhagyunk – habár fenntartásokkal – egy általános nyilatkozatot, amely biztosítani hivatott a kisebb hatalmakat arról, hogy a rendszeres találkozók egyetlen témára, sőt egyetlen hatalomra, Franciaországra korlátozódnak, és semmilyen más kötelezettség sem vállalható, amely bármiféle beavatkozást igényelne, hacsak a nemzetek törvénye nem indokolja azt... Következetes politikánk mindenkor a be nem avatkozás volt, kivéve a végveszély helyzetét, amikor jelentős erőkkel léptünk fel.” Anglia sakkban akarta tartani Franciaországot, de azon túl Londonban a kontinentális ügyekbe való belekeveredés és az egyesült Európa kettős félelme érvényesült.

A kongresszusi diplomáciát Anglia egyetlen alkalommal találta céljaival összeegyeztethetőnek. Az 1821-es görög forradalom^[12] idején Anglia a cár azon kívánságát, hogy megvédje az összeomlófélben levő Oszmán Birodalom keresztény lakosságát, Oroszország Egyiptom elfoglalására megtett első lépéseként értelmezte. Castlereagh, mivel úgy látta, hogy brit stratégiai érdekek forognak kockán, nem habozott a cár előtt éppen arra a szövetségi egységre hivatkozni, amelynek tevékenységét eladdig Franciaország féken tartására kívánta korlátozni. Jellemző módon hangsúlyozta a különbséget az elméleti és a gyakorlati kérdések között: „Törökország problémája teljesen más jellegű, amelyet Angliában nem elméleti, hanem gyakorlati fontosságúnak ítélünk...”

Azzal azonban, hogy Castlereagh a szövetséghez fordult, kiderült annak belső törekvése. Egy szövetség, amelyben az egyik fél saját stratégiai érdekeit tekinti egyedül mérvadónak, nem nyújt nagyobb biztonságot tagjai számára, minthogy bármely esetben nem jelent nagyobb kötelezettséget, mint amit a nemzeti érdekek megkívánnának. Metternichnek kétségtelenül jólesett Castlereagh nyilvánvaló személyes rokonszenve Metternich céljai, sőt maga a kongresszusi rendszer iránt. Egy osztrák diplomata szerint Castlereagh olyan volt „mint a zene szerelmese a templomban; szeretne tapsolni, de nem mer.” De ha a leginkább európai gondolkodású angol államférfi sem merte megtapsolni azt, aminek az értékéről meg volt győződve; Nagy-Britannia szerepe az európai hatalmak egyetértésében csak ideiglenes és hatástalan lehet.

Némiképp hasonlóan Wilsonhoz és a Nemzetek Szövetségéhez egy évszázaddal később, Castlereagh törekvése, hogy Angliát bevonja az európai kongresszusok rendszerébe, messze túlment azon a határon, amit az angol képviseleti intézmények akár filozófiai, akár stratégiai téren még el tudtak viselni. Castlereagh, akárcsak majd Wilson, meg volt győződve arról, hogy országa legjobban úgy kerülheti el az újabb agressziók veszélyét, ha csatlakozik egy olyan állandó európai fórumhoz, amely még kirobbanásuk előtt kezelni tudja a fenyegető válságokat. Jobban ismerte Európát, mint legtöbb angol kortársa, és tudta,

hogy az újonnan kialakított egyensúly óvatos bánásmódot igényel. Azt hitte, hogy sikerült olyan megoldást kidolgoznia, amelyet Nagy-Britannia támogathat, hiszen nem lépte túl a négy győztes hatalom külügyminiszteri szintű tárgyalásainak kereteit, és nem tartalmazott kötelező erejű kitételeket.

Azonban még ezek az eszmecsere-találkozók is túlságosan európai kormányzatízűek voltak az angol kabinet számára. Így aztán a kongresszusi rendszer már a kezdeti akadályt sem tudta elhárítani. Amikor Castlereagh 1818-ban, Aix-la-Chapelle-ben részt vett az első konferencián, ahol Franciaországot felvették a konferenciák rendszerébe, Anglia kilépett belőle. Az angol kormány nem engedélyezte Castlereagh-nek, hogy részt vegyen a további európai kongresszusokon. Ezekre 1820-ban Troppauban, 1821-ben Laibachban (Ljubljana), és 1822-ben Veronában került sor. Nagy-Britannia éppúgy tartózkodó maradt a saját külügyminisztere által kidolgozott kongresszusi rendszerrel szemben, mint ahogy egy évszázaddal később az Egyesült Államok is elhatárolta magát a saját elnöke által javasolt Nemzetek Szövetségétől. Mindkét esetben a hazai tabukon és történelmi tradíciókon bukott meg a leghatalmasabb ország vezetőjének kísérlete a kollektív biztonság rendszerének létrehozására.

Mind Wilson, mind Castlereagh hitt abban, hogy egy pusztító erejű háború után létrehozott nemzetközi rendet csak a nemzetközi közösség kulcsországainak, s különösen a saját országának aktív közreműködésével lehet megvédeni. Castlereagh és Wilson számára a biztonság csak kollektív formában létezett; ha bármely nemzetet feláldoznak, a végén mind áldozatokká válnak. Ha a biztonságot ily módon határok nélkülinek tekintik, minden állam közös érdeke, hogy az agresszióknak ellenálljon, s még inkább, hogy megakadályozza. Castlereagh szerint Nagy-Britanniának, bármi legyen is az álláspontja egyes kérdésekben, valódi érdeke az általános béke és a hatalmi erőegyensúly fenntartása. Akárcsak Wilson, Castlereagh is úgy vélte: ezeket az érdekeket legjobban akkor lehet megvédeni, ha részt vállal a nemzetközi rendet érintő döntések meghozatalában, és a békét veszélyeztető erőszak elleni lépések megszervezésében.

A kollektív biztonság gyenge pontja, hogy az érdekek ritkán azonosak, és a biztonság is csak ritkán egységes. Ezért nagy a valószínűsége, hogy a kollektív biztonság átfogó rendszerének tagjai a közös cselekvés helyett inkább a be nem avatkozást választják; vagy összetartják őket a felszínes általánosságok, vagy tanúi lehetnek a legerősebb, s emiatt magát biztonságban érző, ezért a rendszertől legkevésbé függő tag elpártolásának. Sem Wilson, sem Castlereagh nem tudta országát a kollektív biztonság rendszeréhez csatolni, hiszen országaik társadalmi nem érezték semmiféle fenyegető veszélyt, és úgy gondolták, hogy egyedül vagy szükség esetén az utolsó pillanatban kötött szövetség által megbirkóznának vele. Számukra a Nemzetek Szövetségében vagy az európai kongresszusi rendszerben részt venni többszörös kockázatot jelentett anélkül, hogy nagyobb biztonságba kerültek volna.

Mindazonáltal volt egy óriási különbség a két angolszász államférfi között. Castlereagh nemcsak kortársai között találkozott értetlenséggel, hanem az újkori brit külpolitikai irányvonalától is jelentősen eltért. Nem teremtett hagyományt; egyetlen angol államférfi sem tekintette példaképének. Wilson nemcsak hogy a kifejezetten amerikai eredetű motivációkra reagált, hanem azokat új, magasabb szintre is emelte. Minden utóda egy kicsit wilsoniánus is volt, és az utána következő amerikai külpolitikát az ő irányelvei alakították.

Lord Stewart, Castlereagh féltestvére, akinek engedélyezték, hogy angol „megfigyelőként” jelen legyen a különböző európai kongresszusokon, energiái jelentős részét arra fordította, hogy meghatározza Nagy-Britannia részvételének korlátait, mintsem, hogy az európai konszenzushoz hozzájáruljon. Troppauban memorandumot nyújtott be, amelyben leszögezte az önvédelemhez való jogot, de ragaszkodott ahhoz, hogy Anglia „nem vállalja a szövetség tagjaként az általános európai rendőrség irányításának erkölcsi felelősségét.” A laibachi kongresszuson Lord Stewartnak újból el kellett ismételnie, hogy Nagy-Britannia sohasem köti le magát „spekulatív” veszélyek miatt. 1820. május 5-én pedig maga Castlereagh ismertette a brit álláspontot egy hivatalos nyilatkozatban. A Négyes Szövetség – mint írja – azért jött létre, hogy „az európai kontinens jelentős részét felszabadítsa Franciaország katonai uralma alól... Szó sem volt azonban

arról, hogy szövetség legyen a világ kormányzására vagy pedig más államok belügyeit ellenőrizze.”

Castlereagh végül saját meggyőződése és a hazai szükségserűségek malomkövei közé került. Ebből a tarthatatlan állapotból nem talált kiutat. „Felség – mondta Castlereagh a királynak^[13] legutolsó kihallgatásán –, búcsút kell mondani Európának; csak Ön és én ismerjük, és mentettük meg; utánam már senki sem fogja érteni a kontinens ügyeit.” Négy nappal később öngyilkos lett.

Amint Ausztria egyre inkább függő helyzetbe került Oroszországtól, Metternich számára a legtöbb fejtörést az okozta, hogy vajon a cár konzervatív elveire való hivatkozás meddig tarthatja vissza Oroszországot attól, hogy kihasználja lehetőségeit a Balkánon és Európa peremterületein. Ez végül is majdnem három évtizeden át sikerült, amely idő alatt Metternich megbirkózott forradalmakkal Nápolyban, Spanyolországban és Görögországban, sikerrel tartotta fenn az európai konszenzust, és megakadályozta az orosz intervenciót a Balkánon.

A keleti kérdés azonban nem oldódott meg. Lényegében a balkáni függetlenségi mozgalmak eredménye volt, amelyek során a különböző nemzetiségek megpróbálták megszabadulni a török uralomtól. Ez azért okozott gondot a metternichi rendszernek, mert a *status quo* fenntartása iránti elkötelezettség elvébe ütközött, és a ma még Törökország ellen irányuló függetlenségi mozgalmak holnap már Ausztria ellen fordulhatnak. Mi több, a cár, aki a legitimitás legelkötelezettebb híve, egyben az intervenció legbuzgóbb támogatója is volt. Senki sem hitte – különösen Londonban vagy Bécsben –, hogy a cár, ha seregeit elindítja, beéri a *status quo* fenntartásával.

Egy időre az összeomló Oszmán Birodalom zűrzavarának mérséklése mint Ausztria és Nagy-Britannia közös érdeke, szorosabb kapcsolatot jelentett a két ország között. Bármilyen keveset törődtek is az angolok egyes balkáni kérdésekkel, az orosz terjeszkedést a tengersizorsok irányába a földközi-tengeri angol érdekeket fenyegető lépésként értékelték, és makacs ellenállásukba ütközött. Bár Metternich üdvözölte az angolok kísérleteit az orosz terjeszkedés megfékezésére, közvetlenül sohasem nem vett bennük részt. Óvatos, és mindenekelőtt a háttérből való politizálása, amellyel egyszerre hízelgett az oroszoknak és vette le az angolokat a lábukról, biztosította Európa egységét és elérte, hogy Ausztria megőrizhette Oroszország esetleges szövetségének lehetőségét, míg más államok az orosz terjeszkedő politika teljes súlyát kényszerültek elviselni.

Metternich eltávolítása a színről 1848-ban annak a kötéláncos mutatóvannak a végét jelezte, amellyel Ausztria a konzervatív érdekek egységét felhasználva fenntartotta a bécsi egyezséget. A legitimitás persze nem egyenlíthette ki vég nélkül Ausztria geopolitikai helyzetének tartós romlását, azt, hogy belső intézményei és az uralkodó nemzeti tendenciák összeegyeztethetetlenek voltak. De az államférfiúi tulajdonságok legfontosabbika a finom árnyalatok megkülönböztetésének képessége. Metternich finom ravaszsággal kezelte a keleti problémát, de utódai, akik képtelenek voltak Ausztria hazai intézményeit a megváltozott időkhöz igazítani, úgy próbálták tehetetlenségüket kompenzálni, hogy az osztrák diplomáciát a kialakuló, a legitimitás elve által immár nem korlátozott hatalmi politika vonalába illesztették. Ez a nemzetközi rend végét jelentette.

Így esett, hogy az európai hatalmak együttműködése végleg szétzúzódott a keleti kérdés üllőjén. 1854-ben a nagyhatalmak – Napóleon ideje óta először – álltak harcban egymással. Ironikus bár, de ezt a történészek által már hosszú ideje értelmetlennek és teljesen elkerülhetőnek tartott krími háborút nem a keleti kérdésben nagyon is érdekelt Oroszország, Nagy-Britannia vagy Ausztria robbantotta ki, hanem Franciaország.

Az 1852-ben államcsínnel frissen hatalomra jutott III. Napóleon rávette a török szultánt, hogy adományozza neki a keresztények védelmezője az Oszmán Birodalomban pusztá címet, amelyet addig hagyományosan az orosz cárok tartottak fenn maguknak. I. Miklós, akit felháborított, hogy az általa illegitim törtetőnek tartott Napóleon Oroszország szerepét bitorolva a balkáni szlávok védelmezőjeként tetszeleg, Franciaországgal azonos státust követelt. Amikor aztán a szultán gorombán visszautasította az orosz követet, Oroszország megszakította Törökországgal a diplomáciai kapcsolatot. Lord Palmerston, aki

az angol külpolitikát a XIX. század derekán irányította, betegesen bizalmatlan volt az oroszok iránt, és követelte, hogy a hadiflottát irányítsák a Dardanelláknál lévő a Bezika-öbölbe. A cár továbbra is a metternichi rendszer szellemében cselekedett: „Négyen együtt kényszeríthetnének – mondta a többi nagyhatalomra utalva –, de ez soha sem fog megtörténni. Számíthatok Bécsre és Berlinre.” Bizonyítandó, mennyire nem nyugtalanítja a dolog, I. Miklós elrendelte a Havasalföldi és a Moldvai fejedelemség (ma Románia területe) elfoglalását.

Ausztria, amelynek egy háború esetén a legtöbb vesztenivalója volt, azt a nyilvánvaló megoldást javasolta, hogy Franciaország és Oroszország lépjenek fel az Oszmán Birodalom keresztény lakóinak közös védelmezőiként. Palmerston egyik megoldásért sem lelkesedett. Nagy-Britannia alkupozíciójának megerősítésére a királyi flottát a Fekete-tenger bejáratához küldte. Ez felbátorította Törökországot arra, hogy hadat üzenjen Oroszországnak. Nagy-Britannia és Franciaország Törökország mellé állt.

A háború valódi okai azonban mélyebben rejlettek. A vallási igények valójában csak ürügyül szolgáltak a politikai és stratégiai tervek leplezésére. Miklós Konstantinápoly és a tengerszorosok megszerzésének régi orosz álmát kergette. III. Napóleon jó alkalmat látott arra, hogy véget vessen Franciaország elszigeteltségének, és hogy Oroszország gyengítésével felbomlassza a Szent Szövetséget. Palmerston ürügyet keresett arra, hogy egyszer s mindenkorra megakadályozza Oroszország előrenyomulását a tengerszorosok irányába. A háború kitörésekor a brit hadihajók behatoltak a Fekete-tengerre, és megtámadták az orosz fekete-tengeri flottát. Az angol-francia haderő partra szállt Krímben, hogy elfoglalja Szevasztopolt, az orosz hadiflotta támaszpontját.

Ezek az események nehéz helyzetbe hozták Ausztria vezetőit. Fontosnak tartották az Oroszországgal való hagyományos barátságot, de tartottak attól, hogy Oroszország balkáni térhódítása növelheti Ausztria szláv nemzetiségeinek nyugtalanságát. Félték attól is, hogy régi szövetségeseik, Oroszország oldalára álljanak a Krímben, mert ez ürügyet szolgáltatna Franciaországnak, hogy megtámadja Ausztria itáliai területeit.

Ausztria először semlegességet hirdetett, ami ésszerű volt. Ám Buol gróf, az új osztrák külügyminiszter a tétlenséget túl idegtépőnek, az Ausztria itáliai birtokaira irányuló francia fenyegetést túl nyugtalanítónak találta. Miközben a brit és francia hadsereg Szevasztopolt ostromolta, Ausztria ultimátumot nyújtott át a cárnak azt követelve, hogy Oroszország vonuljon ki Moldvából és Havasalföldről. Ez volt a döntő tényező a krími háború befejezésében – legalábbis az orosz vezetők később így gondolták.

Ausztria megszabadult I. Miklóstól és a napóleoni háborúk óta fennálló barátságától Oroszországgal. Metternich utódainak könnyelműsége és páni félelme együttesen oda vezetett, hogy elvetették a több mint egy egész emberöltőn át oly gondosan és néha csak kínos erőfeszítések árán megőrzött konzervatív egység örökségét. Hiszen azzal, hogy Ausztria ledobta magáról a közös értékek kötelékét, Oroszország is szabad kezet kapott, hogy politikáját szigorúan geopolitikai érdekek alapján folytassa. Ezen az úton haladva Oroszországnak elkerülhetetlenül szembe kellett kerülnie Ausztriával a Balkán jövőjének kérdésében, és idővel megkísérelnie az Osztrák Birodalom aláaknázását.

Annak oka, hogy a bécsi rendezés 50 éven át működött, abban keresendő, hogy a három keleti hatalom – Poroszország, Oroszország és Ausztria – az egységben látta a forradalmi felkelések és egyben Európa francia uralom alá kerülésének fő akadályát. A krími háborúban azonban Ausztria („Európa főrendiháza” – ahogy Talleyrand nevezte) előnytelen szövetségbe bonyolódott III. Napóleonnal, aki Ausztria itáliai helyzetének aláásásán buzgólkodott, és Nagy-Britanniával, amely vonakodott az európai ügyekbe való beavatkozástól. Ausztria ezáltal szabaddá tette hajdani mohó szent szövetségbeli partnereit, Oroszországot és Poroszországot, hogy saját kizárólagos nemzeti érdekeiket kövessék. Poroszország benyújtotta a számlát, kényszerítve Ausztriát, hogy vonuljon ki Németországból. Ugyanakkor Oroszország növekvő ellenségessége a Balkánon az I. világháború kirobbanásához és Ausztria végső összeomlásához vezetett.

Amikor az erőpolitika realitásaival szembe kellett nézni, Ausztria nem ismerte fel, hogy boldogulása a

legitimáció iránti európai kötelezettségvállalásától függ. Az egységes konzervatív érdekek elve fölötté állt az országhatároknak, és ezáltal a hatalmi politika konfliktusait enyhítette. A nacionalizmusnak épp ellenkező hatása volt: előtérbe helyezte a nemzeti érdekeket, növelte a vetélkedést, fokozta mindenkinek számára a kockázatot. Ausztria olyan vetélkedésbe kezdett, amelyben, tekintettel számos gyenge pontjára, nem győzhetett.

A krími háborút követő öt éven belül az olasz nemzeti vezér, Camillo Cavour háborút provokálva megkezdte Ausztria kiűzését Itáliából, és ebben segítségére volt a francia szövetség és Oroszország hallgatólagos jóváhagyása, ami korábban szinte elképzelhetetlen lett volna. Újabb öt év múlva Bismarck legyőzte Ausztriát a német területek feletti befolyásért vívott háborúban. Oroszország ismét távol maradt, és Franciaország, vonakodva bár, de hasonlóan cselekedett. Metternich idejében az európai hatalmak együttműködése megtárgyalta és megoldotta volna ezeket a konfliktusokat. Ettől kezdve a diplomácia inkább a nyers erőn, semmint a közös értékeken alapult. A béke újabb ötven évig fennmaradt, de a feszültségek évtizedről évtizedre növekedtek, és a fegyverkezési verseny fokozódott.

Nagy-Britannia, mivel a kongresszusi rendszert nem tartotta képesnek arra, hogy biztonságát szavatolja, egészen más úton haladt a hatalmi politika által vezérelt nemzetközi rendszerben, ahol az új kapcsolatok számára már szinte megszokottak voltak. A XIX. század folyamán Nagy-Britannia Európa legjelentősebb országává vált. Pontosabban, elég jelentős volt ahhoz, hogy csak önmagára támaszkodjon, ezenkívül rendelkezett a földrajzi elszigeteltség és a kontinens belső zavaraival szembeni érzéketlenség előnyével. Vezetői a nemzeti érdekeket józan elkötelezettséggel képviselték.

Castlereagh utódai sokkal kevésbé értették a kontinens ügyeit, mint ő, de az elsőrendű fontosságú brit nemzeti érdekeket nagyobb biztonsággal ismerték fel, és különleges ügyességgel, állhatatossággal képviselték azokat. George Canning, Castlereagh közvetlen utóda nem vesztegetett sok időt, hogy kiküszöbölje az utolsó kötöttségeket is, amelyek révén Castlereagh fenntartotta viszonylag gyenge befolyását az európai kongresszusi rendszerre. 1821-ben, egy évvel azelőtt, hogy Castlereagh helyébe lépett, Canning olyan politikára szólított fel, amely „szavakban és tettekben semleges.” „Ne tételezzük fel ostoba romantikából – jelentette ki –, hogy egymagunk megújíthatjuk Európát.” Amikor külügyminiszter lett, nem hagyott kétséget aziránt, hogy vezérlő elve a nemzeti érdek, amely nézete szerint összeegyeztethetetlen a tartós európai elkötelezettséggel:

„...bármilyen szorosán kötődünk is az európai rendszerhez, ebből nem következik, hogy minden adandó alkalommal izgága és minden lében kanál módon bele kellene keverednünk a minket körülvevő államok ügyeibe.”

Más szóval, Nagy-Britannia fenntartotta magának a jogot, hogy politikáját az egyes ügyek érdemi része és saját nemzeti érdekei szabják meg. Ez az elv a szövetségeket másodrendűvé vagy fölöslegessé fokozta le.

Palmerston a brit nemzeti érdekeket 1856-ban az alábbi módon határozta meg. „Ha az emberek felteszik a kérdést... mit nevezünk politikának, az egyetlen válasz az lehet, hogy azt szándékozzuk cselekedni, ami a legjobbnak látszik az egyes konkrét esetekben, s egyedül országunk érdekei vezérelnek bennünket.” Fél évszázaddal később a brit külpolitika hivatalos leírása nem lett sokkal pontosabb, ahogyan Sir Edward Grey külügyminiszter szavaiból kitűnik: „A brit külügyminisztereket az vezérelte, ami számukra az ország pillanatnyi érdekének tűnt, anélkül hogy a jövőt illetően alaposabb számításokat végeztek volna.”

A legtöbb más országban az efféle kijelentéseket kinevelték volna a bennük rejlő tautológia miatt: – azt tesszük, ami a legjobb, mert mi azt a legjobbnak tartjuk. Angliában a megvilágosodás erejével hatónak tartották ezeket a szavakat. Nagyon ritkán kellett a sokat idézett „nemzeti érdek” kifejezést definiálni: „Nincsenek sem örök szövetségeink, sem állandó ellenségeink” – mondta Palmerston. Nagy-Britanniának nem volt szüksége formális stratégiára, mert vezetői ösztönösen olyan jól fogták fel a brit

érdekeket, hogy spontán módon cselekedtek minden váratlanul előálló helyzetben, bízva abban, hogy népük követi őket. Palmerston szavaival: „Érdekeink örökösek és kötelességünk, hogy azokat képviseljük.”

Az angol vezetők inkább hajlottak arra, hogy azt tisztázzák, mi az, amit nem fognak védelmezni, mint arra, hogy előre meghatározzák, mi jelenti a *casus belli*. Még inkább tartózkodtak attól, hogy konkrét célkitűzéseket hangoztassanak, talán azért, mert nagyon elégedettek voltak a *status quo*-val. Mivel az angol vezetők meg voltak győződve arról, hogy adott esetben felismerik a brit nemzeti érdekeket, nem is tartották szükségesnek, hogy azokat előre meghatározzák. Inkább vártak, amíg egy-egy eset felmerül. A kontinens országai számára ez az álláspont lehetetlen lett volna, hiszen éppen *ők voltak* ezek a konkrét esetek.

A brit álláspont a biztonság kérdésében hasonlított az amerikai izolacionizmus híveiéhez, amennyiben Nagy-Britannia közömbösen reagál minden felfordulásra, kivéve a katasztrófa jellegűeket. De Amerika és Nagy-Britannia eltérően viselkedett, amikor a béke és a belső struktúra közti kapcsolatról volt szó. A brit vezetők a legcsekélyebb mértékben sem tekintették a béke kulcskérdésének a képviseleti intézmények elterjedését, ahogy azt az amerikai fél rendszerint tette, és nem aggasztották őket az övéiktől eltérő intézmények.

Így 1841-ben Palmerston a szentpétervári angol nagykövetnek pontosan kifejtette, hogy mi az, amivel Nagy-Britannia katonai erővel is szembeszállna, és miért nem állna ellen tisztán belpolitikai változásoknak:

„Őfelsége kormánya szeretné, ha az Anglia és más államok között kialakított kapcsolatokban alapelveként az szolgálna, hogy a változtatásokra, amelyeket idegen nemzetek belső alkotmányuk és kormányzati formájukban esetleg eszközölnek, úgy kell tekinteni, mint amihez Angliának nincs köze, és amibe nem avatkozik fegyveres erővel...”

Ha azonban valamely nemzet megtámad és eltulajdonít olyan területeket, amelyek egy másik nemzethez tartoznak, az már egészen más lapra tartozik, ugyanis egy ilyen kísérlet a fennálló hatalmi egyensúly megbontásához vezet, és az államok erőviszonyainak megváltoztatása révén veszélybe sodorhat más államokat is; éppen ezért a brit kormány fenntartja magának azt a jogot, hogy az ilyen törekvéseknek ellenálljon...”

Az angol miniszterelnökök kivétel nélkül mindenekfelett arra törekedtek, hogy megőrizték országuk cselekvési szabadságát. 1841-ben Palmerston megint elismételte, mennyire irtózik országa az elvont esetektől:

„...Angliának nem szokása, hogy kötelezettségeket vállaljon olyan esetekben, amelyek még nem merültek fel, vagy a közeljövőben nem következnek be...”

Csaknem harminc évvel később Gladstone Viktória királynőnek írt egyik levelében ugyanezt az elvet említette:

„Angliának teljesen szabadon kell tudnia mérlegelni a kötelezettségeit illetően az egyes események felmerülésekor. Nem szabad kizárnia, vagy korlátoznia mozgási szabadságát azáltal, hogy más hatalmak vélt vagy valódi érdekeit szem előtt tartva olyan kijelentéseket tegyen, amelyek közös értelmezésére ezek a hatalmak legalábbis jogot formálhatnak...”

A cselekvési szabadsághoz való ragaszkodás alapján a brit államférfiak általában elvetették a kollektív biztonság minden variációját. A később „splendid isolation”-nek nevezett politikai irány Angliának azt a

meggyőződését tükrözte, hogy szövetségek révén többet veszíthet, mint nyerhet. Ilyen elzárkózó magatartást csak az az ország tanúsíthatott, amely elég erős volt, hogy egymagában helytálljon, nem látott előre olyan veszélyt, amelynek elhárításához szövetségesek segítségére lett volna szüksége, és amely biztosnak érezte, hogy bármilyen szélsőséges fenyegetés még jobban veszélyeztetné lehetséges szövetségeseit. Nagy-Britannia európai egyensúlyt fenntartó szerepe biztosította vezetői számára mindazt a választási lehetőséget, amire igényük vagy szükségük lehetett. E politika azért volt fenntartható, mert Anglia nem törekedett területszerzésre Európában; azért válogathatott szabadon, hogy melyik európai konfliktusba avatkozik be, mert kizárólagos érdeke az európai egyensúly volt, (habár a tengerentúli gyarmatok szerzésében az angol étvágy kielégíthetetlen volt).

Nagy-Britanniát azonban „fényes elszigeteltsége” nem tartotta vissza, hogy ideiglenes egyezségeket kössön más országokkal, ha különleges helyzetekre kellett reagálni. Tengeri hatalomként, nagyobb állandó hadsereg nélkül Angliának alkalmanként együtt kellett működnie egy kontinentális szövetséggel, akit a felmerült helyzet alapján választott ki. Ilyenkor a brit vezetők figyelemreméltó módon el tudták felejteni a múltbeli ellenségeskedést. Belgiumnak Hollandiától való elszakadásakor 1830-ban Palmerston előbb háborúval fenyegette Franciaországot, ha az fennhatósága alá akarná vonni az új államot, majd néhány évvel később szövetséget ajánlott neki Belgium függetlenségének garantálása céljából: „Anglia nem tudja egyedül keresztülvinni elgondolásait a kontinensen; szüksége van szövetségesekre mint eszközökre céljai eléréséhez.”

Nagy-Britannia különböző *ad hoc* szövetségeseinek természetesen megvoltak a saját céljaik, amelyek rendszerint befolyásuk vagy területük növelésére irányultak. Amikor túllépték az Anglia által elfogadhatónak tartott határt, az angolok átálltak a másik oldalra vagy új koalíciót szerveztek korábbi szövetségeseik ellen az egyensúly megóvása érdekében. Ez az érzelemmentes következetesség és egocentrikus elszántság vívta ki az „álnok Anglia” nevet Anglia számára. Lehet, hogy ebben a diplomáciában nem tükröződött különlegesen emelkedett magatartás, de meg tudta őrizni Európa békéjét, főleg azután, hogy a metternichi rendszer kopásnak indult a peremterületeken.

A XIX. század jelentette a brit befolyás csúcspontját. Nagy-Britannia magabiztos volt, és erre minden oka meg is volt. A vezető ipari ország volt, és a királyi flotta uralta a tengereket. A belpolitikai felfordulások korában a brit belpolitika figyelemreméltóan békés volt. Amikor a XIX. század nagy kérdései felmerültek – beavatkozás, vagy be nem avatkozás, a *status quo* védelmezése vagy a változások támogatása –, a brit politikai vezetők elutasították a dogmatikus kötöttségeket. Az 1820-as évek görög függetlenségi háborújában Nagy-Britannia rokonszenvezett Görögországnak az Oszmán Birodalomtól való függetlenedésével, de csak olyan mértékig, hogy az még ne veszélyeztesse a Földközi-tenger keleti medencéjében meglévő stratégiai pozícióit azáltal, hogy Oroszország befolyását növeli. Ugyanakkor 1840-re Nagy-Britannia kész volt közbelépni, hogy fékezze Oroszországot, és ezáltal támogassa a *status quo*-t az Oszmán Birodalomban. Az 1848-as magyarországi forradalomban Nagy-Britannia formálisan be nem avatkozó politikát hirdetett, valójában azonban üdvözölte a *status quo* Oroszország általi helyreállítását. Amikor az 1850-es években Itália fellázadt a Habsburg-uralom ellen, Nagy-Britannia szimpatizált a törekvéssel, de nem avatkozott be. A hatalmi egyensúly védelmében Nagy-Britannia sem kategorikusan beavatkozó, sem be nem avatkozó politikát nem folytatott, nem volt a bécsi kongresszuson létrehozott rend védelmezője, de revizionista hatalom sem. Stílusát következetes pragmatizmus hatotta át, és a brit nép büszke volt arra, hogy mindig ki tudott evickélni a bajból.

Minden pragmatikus politikának – sőt, éppen a pragmatikus politikának – valamilyen határozott elven kell alapulnia, nehogy a taktikai manőverezés vaktában tett lépésekké fajuljon. A brit külpolitikának ez a szilárd alapelve pedig, akár elismerték, akár nem, a hatalmi erőegyensúly védelme volt, ami általában a gyengébb támogatását jelentette az erősebbel szemben. Palmerston idejére a hatalmi erőegyensúly a brit politikának már annyira beidegződött alapulnévé vált, hogy nem is volt szüksége ideológiai alátámasztásra; egy adott helyzetben a követendő politikát mindenkor automatikusan a hatalmi egyensúly

megőrzése szempontjából vizsgálták. Több meghatározott és gyakorlati probléma különleges rugalmassággal párosult. Például a nagyobb hatalmak távoltage Németalföldről olyan célkitűzés volt, amely nem változott III. Vilmos kora és az I. világháború kitörése közti időszakban. 1870-ben Disraeli ezt az elvet így erősítette meg:

„Ennek az országnak a kormánya mindig is úgy vélte, hogy Angliának az az érdeke, hogy az európai tengerparti országokat Dunkerque-től és Ostende-től az északi-tengeri szigetekig szabad és virágzó közösségek birtokolják, amelyek a béke művészetét gyakorolják, élvezik a szabadsághoz való jogot, az emberi civilizációt elősegítő kereskedelmi tevékenységet űznek, és ne legyenek valamelyik nagyobb katonai hatalom uralma alatt...”

A német vezetés gondolkodásának bezártságát jellemzik, hogy milyen őszinte meglepetéssel fogadták 1914-ben a Belgium lerohanását követő angol hadüzenetet.

A XIX. század derekáig Ausztria fennmaradását fontos brit célkitűzésnek tekintették. A XVIII. században Marlborough, Carteret és Pitt több háborút is viselt, hogy megakadályozza Franciaországot Ausztria meggyöngyítésében. Noha Ausztriának a XIX. században kevésbé kellett félnie a francia agressziótól, az angolok továbbra is hasznos ellensúlynak tekintették Ausztriát a tengerszorosok felé irányuló orosz expanziós törekvésekkel szemben. Amikor az 1848-as forradalom Ausztriát széthullással fenyegette, Palmerston kijelentette:

„Ausztria Európa közepén helyezkedik el, és ily módon gátja lehet a sértő beavatkozásnak egyfelől és az invázióknak másfelől. Véleményem szerint Európa politikai függetlensége és szabadsága szorosan összefügg Ausztria mint európai nagyhatalom fennmaradásával és integritásával, ezért bármi, ami közvetlenül vagy akár közvetve is Ausztria meggyöngyítésére vagy megnyomorítására, még inkább nagyhatalomból másodrendű állammá való degradálására irányul, Európa számára nagy csapást jelent, és ezért minden angolnak elleneznie kell, és meg kell kísérelnie ennek megakadályozását.”

Az 1848-as forradalom után Ausztria fokozatosan meggyöngyült, és politikája egyre kiszámíthatatlanabbá vált; így csökkent a Földközi-tenger keleti medencéjével kapcsolatos brit politikában addigi jelentősége is.

Anglia politikájának gyújtópontjában az állt, hogy megakadályozza Oroszországot a Dardanellák elfoglalásában. Az osztrák-orosz vetélkedés jórészt az Ausztria szláv nemzetiségű tartományaira irányuló orosz tervekből következett, ami Nagy-Britanniát nem nagyon érdekelte, míg a Dardanellák feletti ellenőrzés Ausztriának nem volt létfontosságú, s így Nagy-Britannia már nem tekintette Ausztriát alkalmasnak Oroszország ellensúlyozására. Ezért aztán Nagy-Britannia tétlenül szemlélte, hogy először Piemont győzze le Ausztriát Itáliában, majd Poroszország is a német területeken az elsőbbségért való versengésben; egy emberöltővel korábban ez a közömbösség elképzelhetetlen lett volna. A századforduló után a brit politikát a Németországtól való félelem dominálta, és Ausztria Németország szövetségeseként első ízben merült fel mint ellenfél a brit elképzelésekben.

A XIX. században senki sem gondolta volna, hogy egy napon Nagy-Britannia szövetkezhet Oroszországgal. Palmerston nézete szerint Oroszország „minden irányban általános agressziót tanúsít, részben uralkodójának [I. Miklós] személyes jellemvonásai, részben kormányának állandó jellege miatt.” Huszonöt évvel később ugyanezt a nézetet hangoztatta Lord Clarendon, mondván, hogy a krími háború „a civilizáció küzdelme volt a barbarizmus ellen.” Nagy-Britannia szinte az egész évszázad folyamán fékezni próbálta az orosz terjeszkedést Perzsia irányába és az orosz közeledést Konstantinápoly és India felé. Több évtizednek kellett eltelnie, hogy a német harciasság és érzéketlenség miatt az angolok

Németországban lássák biztonságuk veszélyét. Erre azonban csak a századforduló után került sor.

A brit kormányok gyakrabban változtak, mint az úgynevezett keleti hatalmak kormányai; Anglia egyetlen vezető politikai személyisége – Palmerston, Gladstone és Disraeli – sem volt megszakítás nélkül hivatalban, nem úgy, mint Metternich, I. Miklós és Bismarck. Ennek ellenére Nagy-Britannia egyedülállóan következetes tudott maradni célkitűzéseiben. A kijelölt úton töretlen konoksággal és szívóssággal haladt, s ennek köszönhetően döntő jelentőségű befolyása lehetett Európa nyugalma érdekében.

Nagy-Britannia válságok idején tanúsított céltudatosságának egyik oka politikai intézményeinek képviseleti rendszerében rejlett. 1700 óta a közvélemény fontos szerepet játszott a brit külpolitikában. A XVIII. századi Európában egyetlen országban sem létezett a külpolitikával kapcsolatban „ellenzéki” vélemény; Nagy-Britanniában ez a rendszer szerves része volt. A XVIII. században a toryk rendszerint a király külpolitikáját képviselték, amely hajlott arra, hogy beavatkozzék a kontinentális vitákba; a whigek, mint Sir Robert Walpole is, előnyben részesítették a tartózkodó magatartást a kontinens konfliktusaiban, és nagyobb súlyt fektettek a tengerentúli terjeszkedésre. A XIX. századra ez a szereposztás felcserélődött. A whigek, mint például Palmerston, aktívabb külpolitikát sürgettek, míg a toryk, mint például Derby vagy Salisbury, óvatosak voltak külföldi ügyekbe való belekeveredést illetően. A radikálisok, mint például Richard Cobden, a konzervatívokkal szövetkeztek a brit be nem avatkozás álláspontja mellett érvelve.

Minthogy a brit külpolitika nyílt viták során alakult ki, az angol nép háborúk idején rendkívüli egységet tanúsított. Másrészről, ilyen pártalapon történő külpolitika mellett megtörténhetett, ámbar nagyon ritkán, hogy miniszterelnök-váltás esetén a külpolitika is megváltozzék. Például, Nagy-Britannia váratlanul abbahagyta Törökország 1870-es években folytatott támogatását, amikor Gladstone, aki a törököket erkölcsileg elítélendőnek tartotta, az 1880-as választáson legyőzte Disraelit.

Saját képviseleti intézményeit Nagy-Britannia mindenkor a maga nemében egyedülállóként kezelte. A brit politikát a kontinensen mindenkor a brit nemzeti érdekekkel és nem ideológiai megfontolásokkal igazolták. Valahányszor Nagy-Britannia rokonszenvezett egy forradalommal, amint Itáliában tette 1848-ban, ezt messzemenően praktikus alapon tette. Ahogyan Palmerston egyetértően idézte Canning pragmatikus mondását: „Azok, akik megakadályozzák a jobbítást, mert az újításként jelentkeznek, egykor majd arra kényszerülnek, hogy elfogadják az újításokat, amikor azok már többé nem jelentenek jobbítást.” Ez azonban csak egy tapasztalatokon alapuló tanács volt és nem a brit értékek vagy intézmények elterjesztésére irányuló felhívás. A XIX. század folyamán Nagy-Britannia más országokat külpolitikájuk alapján ítélte meg, és egy rövid gladstone-i közjátéktól eltekintve közömbös maradt belső rendszerük iránt.

Noha Nagy-Britannia és Amerika egyaránt bizonyos mértékig tartózkodott a mindennapi nemzetközi ügyekbe való belebonyolódástól, Nagy-Britannia saját izolacionizmusát egészen más alapon igazolta. Demokratikus intézményeit Amerika példaként állította a világ többi országa elé; Nagy-Britannia parlamentáris intézményrendszerét alkalmazhatatlannak tartotta más társadalmakban. Amerika arra a meggyőződésre jutott, hogy a demokrácia elterjedése biztosíthatja a békét; sőt, csakis ily módon lehet megbízhatóan a békét biztosítani. Nagy-Britannia bizonyos berendezkedéseket esetleg előnyben részesített, de ezek érdekében nem vállalt semmiféle kockázatot.

1848-ban Palmerston félretette Nagy-Britannia történelmi kétségeit a francia királyság megdöntésével és egy új Bonaparte megjelenésével kapcsolatban, amikor a brit állambölcselet következő praktikus szabályát hangoztatta: „Anglia cselekvésének változatlan elve az, hogy minden nemzet intézményeit elismeri, amelyet az illető nemzet szabadon választott a maga számára.”

Palmerston Nagy-Britannia külpolitikájának legfőbb alakítója volt közel harminc éven át. Pragmatikus stílusát 1841-ben Metternich az alábbi módon jellemezte némi cinikus csodálattal:

„...mit is akar lord Palmerston? Úgy akarja éreztetni Franciaországgal Anglia hatalmát, hogy bebizonyítja neki, az egyiptomi ügy az angolok szája íze szerint fog befejeződni, anélkül, hogy

Franciaországnak bármilyen joga lenne a beleszólásra. Be akarja bizonyítani a két német hatalomnak, hogy nincs rájuk szüksége, és Angliának elegendő Oroszország segítsége. Oroszországot sakkban akarja tartani, és maga mögé akarja állítani azáltal, hogy állandóan aggodalomra készteti, vajon Anglia nem közeledik-e újra Franciaországhoz.”

A fenti megállapítás jól kifejezte, hogy mit értett Nagy-Britannia hatalmi egyensúlyon. Végül is, Nagy-Britannia képes volt az évszázadot átvészelné úgy, hogy csupán egyetlen rövid háborút vívjon egy nagyobb hatalommal – a krími háborút. Noha a háború indulásakor senkinek sem volt ez a szándéka, mégis pontosan a krími háború volt az, amelyik a bécsi kongresszuson oly lelkiismeretesen összekovácsolt metternichi rend összeomlásához vezetett. A három kelet-európai uralkodó közötti egység felbomlása kiiktatta a mértékletesség morális elemét az európai diplomáciából. Tizenöt év zűrzavar következett ezután, amíg egy új és sokkal kétebb stabilitás nem jött létre.

ÖTÖDIK FEJEZET

KÉT FORRADALMÁR:

III. NAPÓLEON ÉS BISMARCK

A metternichi rendszernek a krími háborút követő összeomlása közel két évtizedes konfliktust eredményezett: Piemont és Franciaország Ausztria elleni háborúját 1859-ben, a Schleswig-Holsteinért vívott háborút 1864-ben, az 1866-os osztrák-porosz háborút, valamint az 1870-es francia-porosz háborút. Ebből a zűrzavarból új erőegyensúly született Európában. Franciaország, amely három háborúban is részt vett, a többiek kirobbanását pedig elősegítette, elvesztette vezető szerepét Németországgal szemben. Ami még ennél is lényegesebb, a metternichi rendszer erkölcsi gátjai átszakadtak. Ezt a hatalmas változást a hatalmi egyensúly-politikára alkalmazott új szó is jelképezte: a német *Realpolitik* kifejezés felváltotta a francia *raison d'état*-t anélkül azonban, hogy a kifejezés jelentése megváltozott volna.

Az új európai rend két olyan, egyáltalán össze nem illő ember – III. Napóleon és Otto von Bismarck – munkája révén született meg, akik végül egymás fő ellenségeivé váltak. Ez a két ember semmibe vette Metternich elavult szentenciáit, hogy a stabilitás érdekében Európa államai törvényesen megkoronázott uralkodóit meg kell őrizni, hogy a nemzeti és a liberális mozgalmakat el kell fojtani, és hogy, mindenekfelett, az egyes országok közötti kapcsolatokat a hasonló felfogású uralkodók közötti egyetértésre kell alapozni. III. Napóleon és Bismarck a *Realpolitik*ra építették a politikájukat – arra az elvre, mely szerint az államok közötti kapcsolatokat a nyers erő dönti el, és az erősebb győzedelmeskedik.

Az Európát feldúló nagy Napóleon unokaöccse, III. Napóleon fiatalkorában az itáliai osztrák uralom ellen harcoló titkos olasz társaságok tagja volt. Az 1848-ban államelnökké választott Napóleon egy államcsíny eredményeként, 1852-ben kiáltotta ki magát császárnak. Otto von Bismarck előkelő porosz családból származott, s ő maga szenvedélyesen ellenezte az 1848-as porosz liberális forradalmat. Bismarck csak azért lett *Ministerpräsident* (miniszterelnök) 1862-ben, mert a makacs király nem látott más kiutat a katonai költségvetés miatt a széthúzó parlament és maga között kialakult ellentét feloldására.

III. Napóleonnak és Bismarcknak sikerült megsemmisíteni a bécsi rendezést, s ami a legfontosabb – a konzervatív értékek közös elfogadásából eredő önmegtartóztatást. Nem lehetett volna elképzelni két, egymástól jobban különböző embert, mint Bismarckot és III. Napóleont. A Vaskancellárt és a Tuileriák Szfínxét a bécsi rendszer iránti ellenszenv kötötte össze. Mindketten úgy érezték, hogy a Metternich által 1815-ben Bécsben kialakított rendszer csak nyűg. III. Napóleon azért gyűlölte a bécsi rendszert, mert azt kimondottan Franciaország megfélemezésére hozták létre. Noha III. Napóleonnak nem voltak olyan megalomániás vágyai, mint nagybátyjának, ez a rejtélyes uralkodó úgy érezte, hogy Franciaországnak időnként kijár egy kis területi növekedés, s nem óhajtotta, hogy mindenek útjába álljon egy egyesült Európa. Ráadásul úgy vélte, hogy a nacionalizmus és a liberalizmus olyan értékek, amelyeket a világ Franciaországgal azonosít, és hogy a bécsi rendszer, amely ezeknek a megzabolására jött létre, csak gátolja ambícióit. Bismarck azért nem rajongott Metternich alkotásáért, mert az Poroszországot Ausztria alávetettjeként bezárta a Német Szövetségbe, s szilárdan hitt abban, hogy a Szövetség olyan nagyszámú apró német fejedelemséget őrzött meg, hogy a Szövetség már gúzsba köti Poroszországot. Ha Poroszország meg akar felelni küldetésének és egyesíteni akarja Németországot, akkor a bécsi rendszert le kell rombolni.

Miközben a két forradalmár egyaránt megvetette a fennálló rendet, eredményeiket tekintve egymással ellentétes pólusokon kötöttek ki. Napóleon pontosan annak az ellenkezőjét érte el, mint amit szeretett volna. Mialatt a bécsi rendszer lerombolójának és az európai nacionalizmus ösztönzőjének szerepében

tetszelgett, az európai diplomáciát olyan zűrzavarba taszította, amelyből hosszú távon Franciaország semmit sem nyert, más államok viszont hasznot húztak. Napóleon lehetővé tette Olaszország egyesítését és – akaratlanul – elősegítette Németország egyesítését is. Ez a két esemény Franciaországot geopolitikailag meggyengítette, és lerombolta a közép-európai francia befolyás történelmi alapjait. A két esemény bármelyikének meggátolása meghaladta volna ugyan Franciaország képességeit, de ennek ellenére Napóleon kiszámíthatatlan politikája nagymértékben hozzájárult ennek a folyamatnak a meggyorsításához, miközben a császár végzetesen meggyengítette Franciaország képességét, hogy az ország a saját hosszú távú érdekei szerint alakítsa a nemzetközi helyzetet. Napóleon megpróbálta megsemmisíteni a bécsi rendszert, azt gondolta, hogy az elszigetelte Franciaországot – ami részben igaz is volt –, amikor azonban 1870-ben uralkodása véget ért, Franciaország jobban el volt szigetelve, mint a metternichi időszak alatt.

Bismarck pontosan ellenkező eredményeket ért el. Nálánál jobban kevés államférfi változtatta meg a történelem folyását. Bismarck hivatalba lépése előtt a német egységet egy olyan parlamentáris, alkotmányos kormányzati úton képzelték el, mint ami az 1848-as forradalom alatt működött. Öt évvel később Bismarck már nagy haladást ért el a német egyesítés kérdésében, noha a probléma megoldhatatlannak bizonyult három német generáció számára is. Bismarck viszont mindezt a porosz hatalom elsőségének hirdetésével, nem pedig demokratikus alkotmányos folyamattal érte el. Bismarck megoldását egyetlen fontosabb választói csoport sem tette magáévá. Az új Németország, amely a legitimistáknak túlságosan demokratikus, a liberálisoknak túlságosan parancsuralmi, a konzervatívoknak túlságosan hatalomcentrikus volt, egy olyan lángelme testére volt szabva, aki az általa felszabadított belső és külső erőket az ellentétek manipulálására használta; olyan mutatvány volt ez, amellyel ő sikerrel megbirkózott, de amely utódai képességeit már meghaladta.

III. Napóleon életében „a Tuileriák Szfinxének” nevezték, mivel azt tartották róla, hogy grandiózus és ragyogó terveket szövöget, amelyeket senkinek sem árul el addig, amíg azok fokozatosan meg nem valósulnak. Titokzatosan okosnak vélték azért, mert véget vetett a Franciaországot a bécsi rendszer alatt sújtó elszigeteltségnek, és mert a krími háborúval elindította a Szent Szövetség felbomlását. Mindössze egyetlen európai vezető, Otto von Bismarck látott keresztül rajta kezdettől fogva. Az 1850-es években az alábbi epés megjegyzést tette Napóleonra: „Az intelligenciáját túlbecsülik a szentimentalizmusa rovására.”

Nagybátyjához hasonlóan III. Napóleon is sokat szenvedett a legitimitás hiányától. Jóllehet forradalmárnak tartotta magát, mégis arra vágyott, hogy Európa legitim uralkodói elfogadják. Természetesen, ha a Szent Szövetség még mindig eredeti elvei alapján állt volna, akkor megpróbálta volna megdönteni azokat a köztársasági intézményeket, amelyek 1848-ban felváltották a francia királyi uralmat. A Nagy Francia Forradalom véres kilengései még éltek az emberek emlékezetében, de az a tény is, hogy külföldi hatalmak franciaországi beavatkozása Európára szabadította a francia forradalmi hadsereget.

Ugyanakkor, a külföldi beavatkozástól való hasonló félelem arra készítette a köztársasági Franciaországot, hogy tartózkodjék forradalma exportálásától. Ebben a patthelyzetben a konzervatív hatalmak nagynehezen rászánták magukat a köztársasági Franciaország elismerésére, amelyet először Alphonse de Lamartine költő és államférfi irányított, majd Napóleon mint megválasztott államelnök, s végül „III.” Napóleon császárként 1852-től, miután az előző év decemberében államcsínyt hajtott végre annak érdekében, hogy kiküszöbölje az újraválasztása előtt álló alkotmányos akadályokat.

Alighogy III. Napóleon bejelentette a második császárság megszületését, ismét felmerült az elismerés kérdése. Ez alkalommal az volt a kérdés, hogy elismerjék-e Napóleon császárnak, ugyanis a bécsi rendezés kifejezetten megtiltotta, hogy a Bonaparte család tagjai foglalják el a francia trónt. Ausztria fogadta el először a megváltoztathatatlant. Hübner báró, a párizsi osztrák nagykövet egy különösen cinikus megjegyzésről számolt be, amelyet főnöke, Schwarzenberg herceg ejtett el 1851. december 31-én, s amely a metternichi korszak végét csak még jobban aláhúzta: „Az elvek ideje lejárt.”

Napóleon következő aggodalma az volt, hogy a többi uralkodó „testvérként” fogja-e szólítani, amelyet egymás között használtak a koronás fők, vagy csak valamilyen alacsonyabbrendű kifejezéssel szólítják meg. Végül is az osztrák és a porosz uralkodó engedett Napóleon óhajának, de I. Miklós cár mereven elzárkózott ettől, s mindössze a „barátom” megszólításra volt hajlandó. Ismerve a cárnak a forradalmárokról alkotott véleményét, még mindig úgy érezhette, hogy így is érdemén felül becsülte meg Napóleont. Hübner feljegyezte a Tuileriákban uralkodó sértett hangulatot:

„Az embernek az az érzése, hogy a régi kontinentális uralkodói udvarok lenézik. Ez az a féreg, amely Napóleon császár szívét rágja.”

Hogy valóban lenézték-e Napóleont vagy mindezt csak képzelte, mindez megmutatta a francia császár és a többi európai uralkodó közti szakadékot, s ez lehetett egyik pszichológiai mozgó rugója Napóleon európai diplomácia elleni féktelen és kíméletlen támadásának.

Napóleon életének iróniája abban rejlett, hogy sokkal alkalmasabb volt a belpolitika irányítására, amely alapjában véve untatta, mint a külföldi kalandok folytatására, amelyekhez nem volt sem elég merész, sem elég bölcs. Amikor Napóleon lélegzethez jutott önjelölt forradalmi misszionáriusi tevékenységében, komoly szerepet játszott Franciaország belső fejlődésében. Neki köszönhető az ipari forradalom Franciaországban. Elősegítette a nagy hitelintézetek megalapítását, ami Franciaország gazdasági fejlődésében kulcsfontosságú szerepet játszott. És ő alakította ki Párizs nagyszabású, modern városképét. A korai tizenkilencedik században Párizs még mindig középkori város volt szűk, kanyargós utcákkal. Napóleon közeli tanácsadóját, Haussmann bárót elegendő hatalommal és pénzzel látta el ahhoz, hogy az széles sugárutakkal, hatalmas középületekkel és nagyszerű fasorokkal ellátott modern várost tervezzen. A széles sugárutak ugyan azért épültek, hogy adott esetben jól be lehessen azokat löni, és így megnehezíteni a forradalmi felkeléseket, de ez a tény nem von le a csodálatos és máig ható eredmények értékéből.

A külpolitika volt azonban Napóleon szenvedélye, és itt többféle érzelem között hányódott. Egyfelől felismerte, hogy soha nem lesz képes a legitimitását elismertetni, mivel egy uralkodó legitimitása a születésében rejlik, amit nem lehet senkire ráruházni. Másfelől, tulajdonképpen nem legitimistaként szeretett volna a történelem lapjaira kerülni. Olasz karbonári (függetlenségi harcos) volt valaha, és önmagát a nemzeti önrendelkezés védelmezőjének tartotta. Napóleon végső célja a bécsi rendezés területi rendelkezéseinek eltörlése és az alapját képező államrendszer megváltoztatása volt. Soha nem értette meg, hogy céljának megvalósulása magával hozza az egyesült Németországot is, amely egyszer s mindenkorra véget vet a közép-európai francia dominanciára való törekvéseknek.

Politikájának ellentmondásosságában saját személyes konfliktusai tükröződtek. Napóleon, aki nem bízott uralkodó „testvéreiben”, a közvéleményhez menekült, és a politikája aszerint változott, hogy – véleménye szerint – mire volt szükség népszerűségének fenntartásához. 1857-ben a mindenhol jelenlévő Hübner báró az alábbiakat írta az osztrák uralkodónak:

„Az ő [Napóleon] szemében a külpolitika csupán az egyik eszköze annak, hogy uralmát megszilárdítsa Franciaországban, hogy legitimizálja trónját, hogy dinasztiát alapítson. ... Nem riadna vissza semmiféle eszköztől, semmiféle kombinációtól sem, mely népszerűvé tenné otthon.”

Eközben Napóleon az általa okozott válságok foglyává vált, mivel nem rendelkezett belső irányítással, amely megmutatta volna neki a helyes irányt. Újra meg újra lánggra lobbantott egy konfliktusgócot – hol Itáliában, hol Lengyelországban, majd később Németországban –, de mindig meghátrált azok végső következményei előtt. Megvolt benne a nagybátyja nagyravágyása, de hiányzott belőle annak kötélidegzete,

lángelméje vagy, egyszerűen a hatalma. Támogatta az olasz nacionalizmust, amíg az Észak-Olaszországra korlátozódott, s kiállt a lengyel függetlenség mellett, amíg az nem vonta maga után a háború kockázatát. Ami Németországot illeti, egyszerűen nem tudta, melyik oldal mellé álljon. Miután hosszan elhúzódó küzdelemre számított Ausztria és Poroszország között, Napóleon nevéssé tette magát, amikor arra kérte a győztes Poroszországot, hogy az események után kárpótolja őt, amiért nem tudta megjósolni ki lesz a nyertes.

Ami leginkább megfelelt Napóleon stílusának, az egy európai kongresszus lett volna, ahol újrajzolja Európát, mert ott minimális kockázattal tündökölt volna. Napóleonnak arról sem volt kialakult elképzelése, hogy hogyan is szeretné a határokat megváltoztatni. Mindenesetre, egyetlen másik nagyhatalom sem volt hajlandó Napóleon belpolitikája kedvéért ilyen fórumot összehívni. Egyetlen nemzet sem egyezik bele a határai megváltoztatásába – különösen nem a saját hátrányára –, hacsak rá nem kényszerül. Így történhetett, hogy az egyetlen olyan kongresszus, amelyen Napóleon elnökölt – a krími háborút lezáró párizsi kongresszus – nem rajzolta újjá Európa térképét; mindössze a háborús eredményeket ratifikálta. Oroszországnak megtiltották, hogy hadiflottát tartson a Fekete-tengeren, s ezzel megfosztották attól a képességétől, hogy védekezzen egy újabb brit támadás ellen. Oroszországot ezenkívül kötelezték, hogy szolgáltassa vissza Törökországnak Besszarábiát és a Fekete-tenger keleti partján lévő Karsz területét. Továbbá, a cárnak le kellett mondani a török keresztények védelmezőjének szerepéről; ez szolgáltatta ugyanis a háború közvetlen okát. A párizsi kongresszus a Szent Szövetség darabokra szakadását jelképezte, de egyetlen részvevő sem volt hajlandó Európa térképének megváltoztatására.

Napóleonnak sohasem sikerült újabb kongresszust összehívni Európa térképének átrajzolására, mégpedig azon alapvető okból, amit Lord Clarendon brit nagykövet fejtett ki előtte: egy olyan ország, amely nagy változtatásokat tervez, de ugyanakkor nem hajlandó nagy kockázatokat is vállalni, kudarcra van ítélve.

„Látom, hogy egy európai kongresszus gondolata fészkelte be magát a császár fejébe, és azzal együtt a francia határ *arrondissement*-ja, az elavult szerződések eltörlése, és még más, szükséges *remainiement*-ok. Hosszú listát rögtönöztem egy ilyen kongresszus jelentette veszélyekről és nehézségekről, amelyekkel az fenyegethet, ha a határozatok nem egyhangúan születnek meg, ami valószínű, vagy ha egyik-másik erősebb hatalom fegyverrel próbálja megszerezni azt, amit akar.”

Palmerston egyszer a következőképpen foglalta össze Napóleon államférfiúi teljesítményét: „... az ötletek olyan szaporasággal születtek a fejében, mint nyulak az ólban.” A baj az volt ezekkel az ötletekkel, hogy nem álltak össze egésszé. A metternichi rendszer összeomlását követő zűrzavarban Franciaország két stratégiai lehetőség között választhatott volna. Folytathatta volna Richelieu politikáját és megpróbálkozhatott volna Közép-Európa megosztottságának megtartásával. Ez a megoldás megkövetelte volna Napóleon forradalmi meggyőzésének elvetését, legalábbis Németországon belül, a létező legitim uralkodók javára, akik készek voltak Közép-Európa megosztottságát fenntartani. Vagy Napóleon a köztársasági mozgalom élére állhatott volna, ahogyan azt nagybátyja tette, abban a reményben, hogy Franciaország így elnyeri a nacionalisták háláját és talán Európa politikai vezetését is.

Franciaország balszerencséjére Napóleon egyszerre követte mindkét stratégiát. Mint a nemzeti önrendelkezés bajnoka elfeledkezett arról, hogy ez az álláspont milyen geopolitikai kockázatot rejt Franciaország számára Közép-Európában. Támogatta a lengyel forradalmat, ám visszariadt, amikor annak következményeivel szembesült. Ellenezte a bécsi rendezést, mint amely Franciaország számára sértő, amíg – már elkésve – megértette, hogy a bécsi rendezés által létrehozott világrend a lehető legjobb biztonsági garancia volt Franciaország számára is.

A Német Szövetséget ugyanis úgy alkották meg, hogy az kizárólag rendkívül erős külső fenyegetés esetén működjön egységes egészként. Az azt alkotó államoknak kifejezetten megtiltották, hogy támadó célzattal szövetségre lépjenek egymással, s azok soha sem lettek volna képesek valamilyen támadó stratégiában megállapodni – amit a legjobban bizonyít az, hogy a Szövetség fél évszázados fennállása alatt ez a kérdés még fel sem merült. Franciaország rajnai határa, amely sérthetetlen volt, amíg a bécsi szerződés sértetlenül fennállt, nem bizonyult biztonságosnak a Szövetség összeomlását követő száz évben, s ezt Napóleon politikája idézte elő.

III. Napóleon soha nem fogta fel a francia biztonság e kulcsfontosságú elemét. Még az 1866-os osztrák-porosz háború kitörésekor is – annak a konfliktusnak a kirobbanásakor, mely véget vetett a Szövetségnek – ezt írta az osztrák császárnak:

„Be kell vallanom, hogy nem minden elégedettség nélkül tekintem a Német Szövetség felbomlását, melyet elsősorban Franciaország ellen hoztak létre.”

A Habsburg uralkodó sokkal éleslátóbban válaszolt: „...a Német Szövetség, amelyet kizárólag védelmi célokra hívtak életre, fennállásának fél évszázada alatt, sohasem fenyegette egyik szomszédját sem.” A Német Szövetség alternatívája nem Richelieu szétdarabolt Közép-Európája volt, hanem egy olyan egyesült Németország, amelynek a lakossága lélekszámban felülmúlta Franciaországét, és amelynek ipari kapacitása hamarosan háttérbe szorította a franciát. Napóleon a bécsi rendszer aláaknázásával elérte, hogy egy, a francia biztonságra nézve védelmi akadályt potenciális támadó veszély váltsa fel.

Egy államférfi próbája az, hogy a taktikai lépések forgatagában fel tudja-e ismerni az országa valódi hosszú távú érdekeit és megfelelő stratégiát tud-e kidolgozni azok megvalósítására. Napóleon sütkérezhetett volna annak az elismerésnek a fényében, amelyet a krími háború alatt követett okos taktikája eredményezett (s amelyet az osztrák rövidlátás is elősegített), és élvezhette az ekkor a számára kitarulkozó diplomáciai lehetőségek körét. Franciaország érdekei azt diktálták volna, hogy maradjon közel Ausztriához és Nagy-Britanniához, ahhoz a két országhoz, amelyek a leginkább érdekeltek voltak a közép-európai területi rendezés fenntartásában.

A császár politikája azonban rendkívül kiszámíthatatlan volt, amelyet nyughatatlan természete diktált. Mint Bonaparte sohasem működött szívesen együtt Ausztriával, bármit is kívánt volna a *raison d'état*. 1858-ban Napóleon ezt mondta egy piemonti diplomatának: „Ausztria olyan kormányzat, amellyel szemben mindig is, és most is, a legnagyobb utálatot táplálom.” A forradalmi tervek iránti vonzalma háborúba sodorta Ausztriával Olaszország miatt 1859-ben. Napóleon Szavoja és Nizza háború utáni annektálásával, s azzal az ismételt javaslatával, hogy európai konferenciát hívjanak össze, amely átrajzolja Európa határait, elidegenítette Nagy-Britanniát. Elszigeteltségének betetőzésére Napóleon feláldozta azt a lehetőséget, hogy szövetségre léphessen Oroszországgal, amikor 1863-ban támogatta a lengyel forradalmat. Miután az európai diplomáciát Napóleon a nemzeti önrendelkezés zászlajának lobogtatásával mozgásba hozta, hirtelen egyedül találta magát, amikor a nagyrészt maga előidézte zűrzavarból egy német nemzet emelkedett ki, hogy véget vessen Franciaország európai primátusának.

A császár első lépését Itáliában tette 1859-ben, a krími háború lezáródása, valamint három évvel a párizsi kongresszus után. Senki sem hitte volna, hogy Napóleon visszatér fiatalkori foglalatosságához, amikor megpróbálta Észak-Olaszországot felszabadítani az osztrák uralom alól. Franciaország nem sokat nyerhetett egy ilyen kalandtól. Ha sikerül, úgy olyan állam jön létre, mely sokkal erősebb pozícióban van a hagyományos francia támadási útvonal lezárására, mint elődje; ha nem, a megaláztatást a homályos célkitűzés is súlyosbítani fogja. És akár sikerül az akció, akár nem, az Olaszországban megjelenő francia seregek mindenképpen nyugtalanságot fognak okozni Európában.

Mindezen megfontolásokból Lord Henry Cowley brit nagykövet úgy vélte, hogy egy francia háború Olaszországban a lehetőségek határán kívül esik. „Nem áll érdekében hadat viselni.” – idézte Hübner

Cowley-t - „Az Angliával fennálló szövetség, noha jelenleg kissé meggyengült, és még mindig eléggé gyenge lábakon áll, mégis III. Napóleon politikájának alapját jelenti.” Körülbelül három évtizeddel később Hübner az alábbiakat fűzte mindehhez:

„Alig hittük, hogy ez az ember, miután dicsőségének csúcspontjára ért, hacsak nem volt örült, vagy nem hajtotta a szerencsejátékosok megszállottsága, komolyan fontolóra veszi, minden ésszerű indíték nélkül, hogy újabb kalandba bocsátkozzon.”

Napóleon azonban minden diplomatát meglepett, későbbi végzete, Bismarck kivételével, aki megjövendölte a franciák háborúját Ausztria ellen és szívből kívánta is azt, mivel a háború együtt járt Ausztria németországi helyzetének gyengülésével.

1858 júliusában Napóleon titkos egyezséget kötött a legerősebb itáliai állam, Piemont (Szárdínia) miniszterelnökével, Camillo Benso di Cavourral, amely szerint együttműködnek egy Ausztria elleni háborúban. Tisztán machiavellista lépés volt, amelynek értelmében Cavour egyesíti Észak-Olaszországot, míg Napóleon viszonzásként megkapja Nizzát és Szavoját Piemonttól. 1859 májusára már megfelelő ürügyet találtak. A mindig kissé idegesen döntő Ausztria engedte, hogy a piemonti zaklatások hadüzenetet provokáljanak ki belőle. Napóleon nyilvánosságra hozta, hogy ez a lépés egy Franciaország elleni hadüzenettel ér fel, és megindította csapatait Olaszország felé.

Különös módon, III. Napóleon idején, amikor a franciák a nemzetállamok megszilárdulásáról mint a jövő útjáról beszéltek, elsősorban Olaszországra gondoltak, nem pedig a sokkal erősebb Németországra. A franciák olyan rokonszenvvel és kulturális vonzódással viseltettek Olaszország iránt, amely mindig is hiányzott belőlük baljós keleti szomszédjukat illetően. Ráadásul, az a hatalmas gazdasági fellendülés, amely majd Németországot az európai hatalmak élére állítja, éppen hogy csak elkezdődött; ezért ekkor még nem volt nyilvánvaló, hogy Olaszország sokkal gyengébb lesz Németországnál. Poroszországnak a krími háborúban tanúsított óvatossága megerősítette Napóleon nézetét, hogy Poroszország a leggyengébb a nagyhatalmak közül, és hogy orosz segítség nélkül képtelen minden nagyobb lépésre. Így, Napóleon véleménye szerint, egy Ausztriát meggyengítő olasz háború csökkenteni fogja Franciaország legveszélyesebb német ellenfelének erejét is, és növelni fogja Franciaország jelentőségét Olaszországban – ez hatalmas tévedés volt mindkét esetben.

Napóleon két, egymásnak ellentmondó lehetőséget is nyitva hagyott. A jobbik esetben Napóleon eljátszhatja az európai államférfi szerepét: Észak-Olaszország lerázza magáról az osztrák igát, és az európai hatalmak egy Napóleon védnöksége alatt tartandó kongresszuson találkoznak, ahol beleegyeznek azokba a nagyarányú területi változtatásokba, amelyeket a párizsi kongresszuson nem sikerült elérnie. A rosszabbik esetben a háború zsákutcába torkollik, és Napóleon eljátszhatja a *raison d'état* machiavellista manipulátorának szerepét, és valamit nyerhet Ausztriától Piemont rovására, annak fejében, hogy véget vet a háborúnak.

Napóleon mindkét célt egyszerre akarta megvalósítani. A francia seregek győztek ugyan Magentánál és Solferinónál, de olyan erős franciaellenes érzelmeket váltottak ki Németországban, hogy – egy ideig – úgy tűnt, mintha a kisebb német államok egy új napóleoni csapástól tartva, ráveszik Poroszországot a beavatkozásra Ausztria oldalán. A német nacionalizmus jelei láttán visszahőkölt és a solferinói csatatéren tett látogatástól megrendült Napóleon 1859. július 11-én Villafrancában békét kötött Ausztriával anélkül, hogy erről piemonti szövetségeseit értesítette volna.

Napóleon nemcsak, hogy kudarcot vallott mindkét célját illetően, de még súlyosan meg is gyengítette országa pozícióját a nemzetközi szinten. Ezután az olasz nacionalisták valósították meg az elveit olyan mértékben, amelyenről ő még álmodni sem mert. Napóleonnak az az elképzelése, hogy egy közepes nagyságú csatlósállamot hoz létre egy körülbelül öt államból álló Olaszországban, bántotta Piemontot, amely nem kívánta feladni nemzeti hivatását. Ausztria legalább olyan elszántan ragaszkodott Velencéhez,

mint amilyen határozottan Napóleon vissza akarta adni Olaszországnak, olyan újabb konfliktust teremtve, amelyben semmilyen francia érdek nem forgott kockán. Nagy-Britannia Szavoja és Nizza bekebelezését egy újabb napóleoni terjeszkedés kezdeteként értékelte, és elutasított minden francia javaslatot Napóleon makacs kívánságát – egy európai kongresszust illetően. Ezalatt a német nacionalisták az európai felfordulásban saját nemzeti egységük reménységét látták felcsillanni.

Napóleonnak az 1863-as lengyel felkelés alatt tanúsított magatartása csak még jobban elmélyítette elszigeteltségét. A Lengyelországgal való barátság bonapartista hagyományát felelevenítve Napóleon először Oroszországot próbálta rávenni arra, hogy tegyen engedményeket lázadó alattvalóinak. A cár azonban hallani sem akart ilyen javaslatról. Ezután Napóleon közös akciót próbált indítani Nagy-Britanniával, de Palmerston túlságosan is óvakodott a szeszélyes francia császártól. Végül, Napóleon Ausztriához fordult azzal a javaslattal, hogy adja fel a saját lengyel tartományait a még meg sem született lengyel állam javára, és engedje át Velencét Olaszországnak, cserében Sziléziában és a Balkánon kaphatna kárpótlást. Az ötlet hidegen hagyta Ausztriát, mivel lényegében azt kérték tőle, hogy háborút kockáztasson Poroszországgal és Oroszországgal azért a kiváltságért, hogy határainál egy francia csatlós állam jelenjék meg.

A könnyelműségért nagy árat kell fizetni az államférfiaknak, s ez alól nem lehet egykönnyen kibújni. A pillanat hatása alatt született és egy általános stratégiába nem illeszkedő cselekedetekkel nem lehet a végtelenségig operálni. III. Napóleon alatt Franciaország elvesztette a befolyását Németország belső ügyeire, noha ez volt a francia politika alapköve Richelieu óta. Míg Richelieu megértette, hogy egy gyenge Közép-Európa a francia biztonság záloga, addig a közvélemény kegyeit kereső napóleoni politika Európa perifériáira koncentrált, az egyetlen olyan területre, ahol minimális kockázattal lehetett eredményeket elérni. Miközben az európai politika középpontja Németország felé gravitált, Franciaország egyedül találta magát.

1864-ben baljós esemény történt. Ausztria és Poroszország a bécsi kongresszus óta első ízben együttesen megbolygatta Közép-Európa békéjét, és egy német ügyért háborút kezdett egy nem német hatalommal. A szóban forgó kérdés Schleswig és Holstein elbai hercegségek sorsa volt, amelyeket ugyan dinasztikus szálak a dán koronához fűztek, de amelyek egyben a Német Szövetség tagjai is voltak. A dán uralkodó halála olyan bonyolult politikai, dinasztikus és nemzeti helyzetet teremtett, hogy Palmerston szellemes mondása szerint mindössze három ember értette valaha is a helyzetet: közülük az egyik már halott, a másik elmebetegintézetben van, s ő maga a harmadik, de már elfelejtette, miről van szó.

A vita tárgya sokkal kevésbé volt fontos, mint az a tény, hogy a két legfontosabb német állam koalícióban hadat visel az apró Dánia ellen, hogy az lemondjon két, a dán koronához tartozó ősi német területről. Az eset bebizonyította, hogy Németország igenis képes támadó akciókra, és amennyiben a Szövetség struktúrája túlságosan nehézkesnek bizonyul, a két német szuperhatalom egyszerűen figyelmen kívül hagyja.

A bécsi rendszer hagyományai szerint a nagyhatalmaknak ekkor egy kongresszust kellett volna tartaniuk a *status quo ante* megközelítően pontos helyreállítására. Európa azonban, jórészt a francia császár akciói nyomán, a teljes zűrzavar állapotában volt. Oroszországnak semmi kedve sem volt az ellen a két ország ellen fellépni, amelyek tétlenül szemlélték, amint elfojtja a lengyel lázadást. Nagy-Britannia nem vette jó néven a Dánia elleni támadást, de szüksége lett volna egy kontinentális szövetségre a beavatkozáshoz, és Franciaország, az egyetlen szóba jöhető partner, nem tűnt nagyon bizalomgerjesztőnek számára.

A történelem, az ideológia és a *raison d'état* elég figyelmeztetés lehetett volna Napóleon számára, hogy az események lassan kicsúsznak a kezéből. Ennek ellenére tovább habozott a hagyományos francia külpolitika elveinek fenntartása, azaz egy megosztott Németország konzerválása, és a nacionalizmus elvének támogatása között, amely fiatalkorának vezéreszméje volt. Drouyn de Lhuys francia külügyminiszter az alábbiakat írta La Tour d'Auvergne londoni francia nagykövetnek:

„Mivel egy számunkra régóta rokonszenves ország jogai és a német lakosság általunk ugyancsak figyelembe veendő törekvései közé szorultunk, nagyobb körültekintéssel kell cselekednünk, mint Angliának.”

Az államférfiak feladata azonban inkább az, hogy megoldják a bonyolult eseteket, semmint, hogy elmélkedjenek felettük. Azoknak a vezetőknek, akik képtelenek választani a lehetőségek közül, a körülmények mindig megfelelő alibivel szolgálnak a tétlenségre. Napóleon úgy vélte, hogy a legbölcsebb semmit sem tenni, és lehetőséget adni Poroszországnak és Ausztriának, hogy maguk oldják meg az elbai hercegségek sorsát. Ezek pedig leválasztották Schleswig-Holsteint Dániáról, és közösen megszállták a területet, miközben Európa tétlenül szemlélte – ami elképzelhetetlen lett volna a metternichi rendszer alatt. A franciák lidérces álma – a német egység – egyre közelebb került, hiába sikerült Napóleonnak ezt a kérdést egy évtizedig kikerülnie.

Bismarck nem szándékozott Németország vezető szerepét megosztani senkivel. A Schleswig-Holsteinért viselt közös háborút Ausztria szinte végeérhetetlennek látszó balfogásainak részévé változtatta, mely már egy évtizede folyamatosan aláásta Ausztria nagyhatalmi pozícióit. Ezeknek a hibáknak mindig ugyanaz volt a forrása – Ausztria következetesen úgy próbálta ellenfeleit megbékíteni, hogy felajánlotta velük az együttműködést. A megbékítési politika ugyanúgy nem működött Poroszország esetében, mint egy évtizeddel korábban, a krími háború alatt, Franciaország viszonylatában. A Dánia felett aratott közös győzelem nemhogy kiszabadította volna Ausztriát a porosz nyomás alól, hanem még új, és Ausztria számára rendkívül hátrányos fórumot is teremtett a porosz zaklatásokhoz. Ausztriának most egy olyan porosz szövetséggel kellett kormányoznia az elbai hercegségeket, amelynek miniszterelnöke, Bismarck készen állt arra, hogy megkezdje a régen várt leszámolást az osztrák határtól több száz mérföldnyire fekvő területen, amely Poroszország legfontosabb területeinek szomszédságában volt.

Amint a feszültség fokozódott, Napóleon tehetetlensége még élesebb fényben mutatkozott meg. Rettegett a német egyesítéstől, de rokonszenvezett a német nacionalizmussal, és fogalma sem volt, hogyan oldja meg a feloldhatatlan dilemmát. Poroszországot a legvalódibb német államnak tartotta, s 1860-ban így írt:

„Poroszország testesíti meg a német nacionalizmust, a vallási reformot, az üzleti fejlődést, a liberális alkotmányosságot. A legnagyobb a valóban német monarchiák közül; több lelkiismereti szabadsággal, felvilágosodással bír, mint a legtöbb más német állam, és több politikai jogot is biztosít azoknál.”

Akár Bismarck is mondhatta volna mindezt. Ennek ellenére, Bismarck számára a Napóleon által Poroszországnak juttatott kiváltságos hely jelentette a kulcsfontosságú tényezőt Poroszország esetleges diadalában. Végeredményben Napóleon Poroszország iránt kinyilvánított csodálata csak újabb érvet szolgáltatott számára a tétlenségre. A határozatlanságot okos manőverezésnek feltüntető Napóleon lényegében elősegítette az osztrák-porosz háború kirobbanását, részben azért is, mert azt hitte: Poroszország lesz a vesztes. 1865 decemberében az alábbiakat mondta egykori külügyminiszterének, Alexandre Walewskinek: „Higgyen nekem, drága barátom, az Ausztria és Poroszország közötti háború azon váratlan események közé tartozik, amelyek több szempontból is hasznosak lehetnek számunkra.” Érdekes módon Napóleon, miközben elősegítette a háború kirobbanását, egyszer sem tette fel magának a kérdést, hogy Bismarck miért annyira eltökélt a háború kérdésében, ha Poroszország valószínűleg vereséget fog szenvedni.

Négy hónappal az osztrák-porosz háború kezdete előtt Napóleon már teljesen nyíltan beszélt. A háború megindítását sürgetve 1866 februárjában kijelentette a párizsi porosz nagykövetnek, von der Goltz grófnak:

„Arra kérem, közölje [Poroszország] királyával, hogy mindig számíthat a barátságomra. Egy Poroszország és Ausztria közötti konfliktus esetén a legteljesebb semlegességet fogom tanúsítani. A Hercegségek [Schleswig-Holstein] és Poroszország egységesítését kívánom. Amennyiben a háború olyan fordulatot venne, amelyet senki sem láthat előre, biztos vagyok benne, hogy mindig megtalálom a közös hangot Poroszországgal, amelynek érdekei sok kérdésben megegyeznek Franciaországéival, miközben semmi esélyt sem látok arra nézve, hogy megegyezzem Ausztriával.”

Mit akart valójában Napóleon? Tényleg hitt egy olyan patthelyzet lehetőségében, amely majd javít tárgyalási pozícióin? Mindenképpen valamilyen porosz engedményt várt semlegességért cserében. Bismarck átlátott ezen a játékon. Ha Napóleon semleges marad, akkor felajánlotta, hogy jóindulattal fogja szemlélni Belgium francia bekebelezését, amely azzal a további előnnyel járt számára, hogy így szembeállítja Franciaországot és Nagy-Britanniát. Napóleon valószínűleg nem vette ezt az ajánlatot túlságosan komolyan, mivel Poroszország vereségét várta; a lépései inkább arra irányultak, hogy Poroszországot háborúba vezető úton tartsa, s nem pedig arra, hogy előnyöket csikarjon ki. Pár évvel később a francia külügyminiszter legfőbb tanácsadója, Armand gróf bevallotta:

„Egyedül amiatt aggódtunk a külügyminisztériumban, hogy Poroszországot túlságosan nagy mértékben fogják legyőzni és megalázni, s fel voltunk készülve, hogy ezt kellő időben végrehajtott intervencióval megakadályozzuk. A császár azt akarta, hogy Poroszországot legyőzzék, hogy azután beavatkozhassék és a saját elképzelései szerint alakítsa Németországot.”

Napóleon Richelieu mesterkedéseinek felmelegített változatát forgatta a fejében. Elképzelései szerint Poroszország kárpótlást nyújt Franciaországnak nyugaton azért, hogy megmentették a vereségtől, Velencét Olaszország kapja meg, és egy új német rendezés keretében egy porosz vezetésű Észak-német Szövetség, valamint egy Franciaország és Ausztria által támogatott délnémet csoportosulás jönne létre. Az egyetlen baj ezzel a tervvel az volt, hogy míg a bíboros fel tudta mérni az erőviszonyokat és hajlandó is volt harcba szállni az elképzeléseiért, addig Napóleon egyikre sem volt felkészülve.

Napóleon kivárt, s arra számított, hogy az események előbb vagy utóbb lehetővé teszik leghőbb vágyainak beteljesülését minden kockázat nélkül. Ismét csak szokásos eszközhöz folyamodott, és egy európai kongresszust akart összehívni a háborús veszély elhárítására. A reagálás is immár a megszokott volt. A többi hatalom, Napóleon terveitől tartva, nem volt hajlandó részt venni ilyen tanácskozáson. Bármerre fordult, ugyanaz a dilemma fogadta: fenntarthatja a *status quo*-t nacionalista elveinek feladásával; vagy elősegítheti a revíziót és a nacionalizmust, de eközben Franciaország történelmileg kialakult nemzeti érdekeit teszi kockára. Napóleon a kiutat abban vélte megtalálni, hogy „kompenzációkra” célozgatott Poroszországnak anélkül, hogy bővebben kifejtette volna, miben állnak azok, s ez arról győzte meg Bismarckot, hogy a francia semlegesség nem elv, hanem ár kérdése. Goltz ezt írta Bismarcknak:

„Az egyetlen nehézség, amit a császár Poroszország, Franciaország és Olaszország egy kongresszuson történő közös fellépésében lát az, hogy milyen kárpótlást lehetne Franciaországnak felajánlani. Mindenki tudja, mi mit akarunk; mindenki tudja, mit akar Olaszország; de a császár nem tudja megmondani, mit szeretne Franciaország, mi pedig nem adhatunk neki tanácsot ebben a kérdésben.”

Nagy-Britannia attól tette függővé részvételét egy ilyen kongresszuson, hogy Franciaország előre beleegyezik a *status quo*-ba. III. Napóleon ahelyett, hogy megragadta volna az alkalmat a német helyzet

szentesítésére, melynek a francia vezetés olyan sokat köszönhetett, és amelytől Franciaország biztonsága függött, inkább visszatáncolt, és ismételten kijelentette, hogy „a béke fenntartásához a nemzeti érzelmeket és követelményeket is figyelembe kell venni”. Azaz, Napóleon hajlandó volt megkockáztatni egy osztrák-porosch háborút, valamint egy egyesült Németország létrejöttét azért, hogy bizonytalan zsákmányhoz jusson Olaszországban, amely nem érintett valódi francia nemzeti érdekeket, és hogy előnyökhöz jusson Nyugat-Európában, amelyeknek mibenlétét nem volt hajlandó közölni. Bismarckban azonban emberére akadt, aki ragaszkodott a realitások hatalmához és aki a saját javára aknázza ki azokat a kozmetikai manővereket, amelyekben Napóleon otthon érezte magát.

Voltak francia vezetők, akik megértették, mekkora kockázatokat vállalt Napóleon, és akik tudták, hogy a császár által óhajtott ügynevezett kárpótlások semmilyen alapvető francia érdeket nem érintenek. Adolphe Thiers, Napóleon elkötelezetten republikánus ellenfele és Franciaország későbbi elnöke egy 1866. május 3-ikán elmondott ragyogó beszédben pontosan megjövendölte, hogy Poroszország lesz Németország vezető ereje:

„Megérjük még V. Károly császár birodalmának visszatérését azzal a különbséggel, hogy most nem Bécsben, hanem Berlinben lesz a székhelye, és hogy közel lesz a határainkhoz, és nyomást fog rá gyakorolni ... Jogunk van rá, hogy Franciaország érdekeinek nevében ellenálljunk ennek a politikának, mert Franciaország túlságosan fontos ahhoz, hogy egy ilyen forradalom ne jelentsen súlyos fenyegetést számára. És amikor két évszázadon át azért küzdött, hogy szétzúzza ezt a kolosszust, most tehetetlenül kell-e szemlélnie, hogy az a szeme láttára ismét testet ölt?!”

Thiers azt fejtegette, hogy Napóleon hiú ábrándjai helyett Franciaországnak egyértelműen poroszellenes politikát kellene folytatnia, és ennek érdekében a német államok függetlenségére kellene hivatkozni – azaz a régi Richelieu-féle formulára. Franciaországnak – jelentette ki – joga van a német egyesítés ellen fellépni „először is a német államok függetlenségének nevében ... másodszor a saját függetlensége nevében és, végül, az európai erőegyensúly nevében, amely mindenki, az egész világ érdeke ... Ma mindenki csak kigúnyolja az »európai erőegyensúly« kifejezést ..., de mi is az európai erőegyensúly? Európa függetlensége.”

Túlságosan késő volt már annak a porosz-osztrák háborúnak a megakadályozására, amely azután végérvényesen megváltoztatta az európai erőegyensúlyt. Thiers-nek elméletileg igaza volt, de egy ilyen politika feltételeit már egy évtizeddel korábban kellett volna megteremteni. Bismarckot talán még most is meg lehetett volna állítani, ha Franciaország komolyan figyelmeztet, hogy nem tűri el Ausztria vereségét vagy az olyan hagyományos hercegségek felszámolását, mint a Hannoveri Királyság. Napóleon azonban elutasított egy ilyen lépést, mert arra számított, hogy Ausztria győz, és mivel – a jelek szerint – többre tartotta a bécsi rendezés felrobbantását és a Bonaparte-hagyomány folytatását a történelmi francia nemzeti érdekeknél. Három nappal később válaszolt Thiers-nek: „Megvetem azokat az 1815-ös szerződéseket, amelyekre egyesek manapság politikánkat alapozni kívánják.”

Alig egy hónappal Thiers beszéde után Poroszország és Ausztria harcban állt egymással. Napóleon minden várakozása ellenére Poroszország gyors és döntő győzelmet aratott. Richelieu politikájának szellemében Napóleonnak a vesztest kellett volna segítenie, és megakadályoznia a teljes porosz győzelmet. Ennek ellenére, bár egy hadosztályt a Rajnához vezényelt „megfigyelés” céljából, tovább habozott. Bismarck odavetett egy kis koncot Napóleonnak, amennyiben engedte, hogy közvetítsen a béke ügyében, jóllehet ez az üres gesztus nem tudta feledtetni az, hogy Franciaország egyre jelentéktelenebbé válik Németországgal szemben. Az 1866. augusztusi prágai béke értelmében Ausztriának ki kellett vonulnia Németországból. Két, aháborúban Ausztria mellé állt német államot, Hannovert és Hessen-Kasselt Schleswig-Holsteinnel és Frankfurt szabad várossal együtt Poroszország anektált. Uralkodóik

trónfosztásával Bismarck egyértelművé tette, hogy Poroszország, mely egykor a Szent Szövetség tartópillére volt, feladta a legitimitást mint a nemzetközi rend vezérlő elvét.

A függetlenségüket megtartó észak-német államokat a Bismarck által létesített Észak-német Szövetségbe vonták, amelyben a kereskedelempolitikától kezdve a külpolitikáig porosz vezetés érvényesült. Bajorország, Baden és Württemberg délnémet államok megtarthatták a függetlenségüket Poroszországgal kötött szerződések árán, amelyek hadseregeiket külső hatalom ellen vívandó háborúban porosz katonai vezetés alá rendelték. Németország egyesítéséhez mindössze egyetlen válságra volt még szükség.

Napóleon olyan zsákutcába vezette az országot, amelyből nem volt kiút. Elkésve, most szerződést szeretett volna kötni Ausztriával, amelyet korábban katonai akcióval kiűzött Olaszországból, és semlegességével Németországból is. Ausztriát azonban már nem érdekelte, hogy visszaszerezze elveszett pozícióit, s inkább arra koncentrált, hogy – elsősorban – Bécs és Budapest központtal felépítsen egy kettős monarchiát és – másodsorban – megszilárdítsa birtokait a Balkánon. Nagy-Britanniát elriasztották a Luxemburggal és Belgiummal kapcsolatos francia tervek; Oroszország pedig soha nem bocsátotta meg Napóleonnak a lengyel események idején tanúsított magatartását.

Franciaországnak így egyedül kellett végignéznie történelmi európai vezető szerepének elvesztését. Minél reménytelenebb volt a helyzet, Napóleon annál nagyobb erőfeszítéseket tett az ország régi pozícióinak visszaszerzésére, akár egy szerencsejátékos, aki minden vesztesége után megduplázza tétjeit. Bismarck azzal vette rá Napóleont a semlegességre az osztrák-porosz háborúban, hogy területi gyarapodások lehetőségét csillantotta fel előtte – először Belgiumban, majd Luxemburgban. Ezek a lehetőségek mindig kicsúsztak Napóleon kezei közül, amikor meg akarta azokat ragadni, mert Napóleon arra várt, hogy megkapja „kárpótlását”, viszont Bismarck semmi szükségét sem látta, hogy kockáztasson, miután már előre learatta Napóleon határozatlanságának gyümölcsseit.

Megaláztatva tehetetlenségének e megnyilvánulásaitól, s főleg az európai erőegyensúly Franciaország érdekei elleni egyre nagyobb eltolódása miatt, Napóleon azzal próbálta jóvátenni az osztrák-porosz háborúban elkövetett baklövését, mely szerint Ausztria nyerné a háborút, hogy az üressé vált spanyol trón utódlásából csinált ügyet. Biztosítékot követelt a porosz királytól, hogy egyetlen Hohenzollern (azaz a porosz dinasztiából származó) herceg sem tart igényt a trónra. Ez újabb üres gesztus volt, a legjobb esetben is csak presztízsgyőzelem, amelynek semmi jelentősége sincs a közép-európai hatalmi viszonyokhoz.

Bismarck eszén egy cseppfolyós diplomáciai helyzetben senki sem tudott túljárni. Egyik ügyes húzásával Napóleon pózolását arra használta ki, hogy hadat üzentetett vele Poroszországnak 1870-ben. Valóban provokatív volt az a francia követelés, hogy a porosz király mondjon le arról, hogy a családjának egyetlen tagja sem próbál ezután a spanyol trónra kerülni. A méltóságteljes öreg Vilmos király azonban ahelyett, hogy elvesztette volna a fejét, türelmesen és korrekt módon elutasította a francia nagykövet kérését, akit az ígéret megszerzésére küldtek hozzá. A király ezután Bismarckhoz küldte a történekről készített feljegyzését, aki megváltoztatta a távirat szövegét – kihagyva belőle mindazokat a részeket, amelyek a királynak a francia követtel szemben tanúsított valóban türelmes és a kellő tiszteletet megadó viselkedésére vonatkoztak. Bismarck, jóval megelőzve korát, ezután ahhoz a technikához folyamodott, amit a későbbi államférfiak tökélyre fejlesztettek: kiszivárogtatta az ún. Emsi táviratot a sajtónak. A király táviratának módosított változata egy Franciaország elleni királyi sértéssel ért fel. A felháborodott francia közvélemény háborút követelt, és Napóleon engedett a nyomásnak.

Poroszország könnyen és meggyőző fölényrel győzött a többi német állam segítségével. Az út most megnyílt Németország egyesítése előtt, amelyet a porosz vezetés, meglehetősen tapintatlanul, a versailles-i palota Tükörtermében kiáltott ki 1871. január 18-án.

Napóleon kicsikarta az általa olyan hön óhajtott forradalmat, bár annak a következményei pontosan az ellenkezőjét hozták annak, mint amit eredetileg remélt. Európa térképét valóban újrarajzolták, de az új

rendezés jövátéhetetlenül meggyengítette Franciaország befolyását, anélkül, hogy meghozta volna Napóleon számára az annyira áhított hírnevet.

III. Napóleon elősegítette a forradalmat anélkül, hogy tisztában lett volna annak várható következményeivel. Mivel képtelen volt felmérni az erőviszonyokat és azokat hosszú távú terveinek szolgálatába állítani, ezért szükségszerűen elbukott. Külpolitikája nem azért omlott össze, mintha nem lett volna elég ötletgazdag, hanem azért, mert képtelen volt bármiféle rendet teremteni sokféle törekvése, valamint a realitás között. A népszerűség hajhászása közben Napóleonnak soha sem volt semmilyen politikai vezérelve. Ehelyett többféle cél elérését hajszolta, amelyek közül nem egy ellentmondásban volt egymással. Amikor pályájának legkritikusabb válságához érkezett, a különböző impulzusok kölcsönösen kioltották egymást.

Napóleon a metternichi rendszert Franciaország számára megalázónak és a saját ambícióira nézve gátlónak találta. Sikeresen robbantotta szét a Szent Szövetséget azzal, hogy éket vert Ausztria és Oroszország közé a krími háborúban. Azonban nem tudott mit kezdeni sikerével. 1853 és 1871 között viszonylagos káosz uralkodott, miközben egy új európai rend kezdett testet öltetni. E korszak lezárultával Németország vált a kontinens legerősebb hatalmává. A legitimitás – a konzervatív uralkodók egységének elve, mely sokat enyhített a hatalmi egyensúly politikájának durvaságán a metternichi időkben – üres jelszóvá vált. Maga Napóleon nagyban hozzájárult ezekhez a fejleményekhez. Franciaország erejét túlbecsülve minden radikális megmozdulást bátorított abban a hitben, hogy azokat Franciaország javára tudja majd kiaknázni.

Végül, a nemzetközi politikában a nyers erő kezdett döntő szerepet játszani. És egy ilyen világban komoly szakadék keletkezett aközött, ahogy Franciaország önmagát, mint vezető európai nagyhatalmat látta, és képességei között, amelyekkel ezt a hiedelmet alá tudta volna támasztani – s ez a szakadék mind a mai napig üldözi a francia politikát. III. Napóleon uralkodása alatt mindez úgy nyilvánult meg, hogy a császár képtelen volt érvényt szerezni egymást követő javaslatainak, hogy tartsanak egy európai kongresszust Európa határainak felülvizsgálatára. Napóleon kongresszus összehívását sürgette a krími háború után 1856-ban, az olasz háború előtt 1859-ben, a lengyel felkelés alatt 1863-ban, a dán háború alatt 1864-ben és az osztrák-porosz háború előtt 1866-ban – minden alkalommal a konferenciaasztalnál szerette volna azokat az általa soha pontosan meg nem határozott határrevíziókat elérni, melyekért soha nem mert háborút kockáztatni. Napóleon legnagyobb baja az volt, hogy nem volt elég kitartó, tervei pedig túlságosan radikálisak voltak ahhoz, hogy egyetértés alakuljon ki róluk.

A krími háború óta a francia külpolitika állandó hajlama volt, hogy a vezető szerepét elfogadni hajlandó országokkal kívánt szövetkezni. Mivel képtelen lett volna vezető szerepet játszani egy Nagy-Britanniával, Németországgal, Oroszországgal vagy az Egyesült Államokkal kötött szövetségben, és mivel az alárendelt szerepet összeegyeztethetetlennek ítélte meg a nemzeti nagyság eszméjével és a világban játszott messianisztikus szerepével, Franciaország kisebb hatalmakkal kötött szövetségekben próbált vezető szerepet játszani – így a Szárdíniával, Romániával, valamint a közép-német államokkal a tizenkilencedik században, s Csehszlovákiával, Jugoszláviával és Romániával a két világháború közötti időszakban.

Hasonló magatartást lehet felfedezni a De Gaulle utáni francia külpolitikában is. Egy évszázaddal a francia-porosz háború után, egy erős Németország továbbra is Franciaország rémálma maradt. Franciaország megtette azt a bátor lépést, hogy rettegett és csodált szomszédjával baráti viszonyt alakítson ki. Ennek ellenére a geopolitikai logika azt sugallta volna, hogy Franciaország szorosabb kapcsolatokat alakítson ki az Egyesült Államokkal is – ha másért nem, a mozgásterének bővítésére. A francia büszkeség azonban mindezt nem tette lehetővé, s ezért áll elő az a helyzet, hogy Franciaország, sokszor elérhetetlen ábrándokat kergetve, olyan – időnként *bármilyen* összetételű – európai csoportosulást próbál létrehozni, még a német túlsúly árán is, amely ellensúlyozhatná az Egyesült Államokat. Az újabb időkben Franciaország alkalmanként az amerikai vezető szerep egyfajta parlamenti ellenzékét alkotta, amikor

megpróbálta az Európai Közösséget egy alternatív vezető erővé tenni a világban, és amikor olyan nemzetekkel kereste a kapcsolatokat, amelyeket uralni tud, vagy legalábbis úgy vélte, hogy uralni tudja őket.

III. Napóleon uralkodásának végétől kezdve Franciaországnak már nincs meg az ereje ahhoz, hogy a francia forradalomtól örökölt univerzalista törekvéseket megvalósíthassa, s nem is talál olyan helyet, ahol misszionáriusi hajlamait kiélheti. Franciaország több mint egy évszázada nehezen tudja elfogadni azt a tényt, hogy a Richelieu által az országnak megszerzett vezető szerephez szükséges objektív feltételek megszűntek, mielőtt a nemzetállamok megszilárdultak Európában. Diplomáciájának sokszor érdekes stílusa nagyrészt annak a következménye, hogy vezetői továbbra is az európai politika középpontjában próbálják tartani az országot egy olyan környezetben, amely egyre kevésbé alkalmas az ilyen törekvésekre. Ironikus tény, hogy az az ország, mely feltalálta a *raison d'état*-t, az utóbbi évszázad nagyobbik részében azzal van elfoglalva, hogy törekvéseit összhangba hozza lehetőségeivel.

A bécsi rendszer lerombolását, melyet még III. Napóleon kezdett el, Bismarck fejezte be. Bismarck az 1848-as liberális forradalom ókonzervatív ellenfeleként vált politikailag ismertté. Egyben ő volt az első olyan vezető is, aki Európában bevezette az általános férfi választójogot, s aki egy olyan átfogó jóléti programot hozott létre, aminek hatvan évig nem volt párja a világon. 1848-ban Bismarck elkeseredetten harcolt a választott parlament azon döntése ellen, amely felajánlotta a német császári koronát a porosz királynak. Alig több mint két évtizeddel később azonban ő maga nyújtotta át a császári koronát egy porosz királynak annak a folyamatnak a végén, amely a német nemzetet egyesítette a liberális elvek elleni platformon és abból az alapállásból, hogy Poroszország képes akarátát erővel is másokra kényszeríteni. Ez a bámulatos fordulat azt eredményezte, hogy a nemzetközi politikai élet visszatért a XVIII. századi korlátlan versengés állapotához, csak hogy most jóval veszélyesebbé vált az ipari technológia fejlődése és a hatalmas nemzeti erőforrások mozgósítása révén. Ekkor már nem esett szó a koronás fők közötti egységről vagy Európa ősi államai közötti harmóniáról. Bismarck *Realpolitik*ja alatt a külpolitika az erők versengésévé vált.

Bismarck eredményei legalább olyan meglepőek voltak, mint személyisége. A „vér és vas” embere rendkívül tiszta és szép prózai műveket alkotott, rajongott a költészetért és egész oldalakat másolt Byrontól a naplójába. Annak az államférfinak, aki a *Realpolitik*ot mindenek fölé helyezte, kivételes arányérzéke volt, mely a hatalmat az önmegettartoztatás eszközévé változtatta.

Mi egy forradalmár? Ha erre a kérdésre egyértelmű választ lehetne adni, kevés forradalmár ütné meg a mértéket. A forradalmárok ugyanis mindig erőhátrányból indulnak. Azért érnek el sikert, mert a fennálló hatalom képtelen felmérni a saját sebezhetőségét. Ez különösen igaz akkor, amikor a forradalmi kihívás nem egy Bastille elleni támadással indul, hanem konzervatív köntösben jelentkezik. Kevés intézmény tud védekezni azok ellen az emberek ellen, akik arra hivatkoznak, hogy ők akarják megőrizni őket.

Így volt ez Otto von Bismarckkal is. Élete a metternichi rendszer virágkorában kezdődött, egy olyan világban, amely három fő elemből tevődött össze: az európai hatalmi egyensúlyból, az Ausztria és Poroszország között fennálló belső német egyensúlyból és egy, a konzervatív értékek egységén alapuló szövetségi rendszerből. A bécsi rendezést követően egy nemzedéknyi időszakra a nemzetközi feszültségek elhanyagolhatóak voltak, mert az összes jelentősebb állam érdekelt volt a közös túlélésben, és mivel Poroszország, Ausztria és Oroszország ún. keleti udvarai figyelembe vették egymás értekeit.

Bismarck kihívást intézett mindezen előfeltételek ellen. Meg volt győződve, hogy Poroszország vált időközben a legerősebb német állammá, és immár nincs szüksége a Szent Szövetségre, amely Oroszországhoz kapcsolja. Véleménye szerint a közösen vallott nemzeti érdekek elég erős kötést jelentenek, és a porosz *Realpolitik* felválthatja a konzervatív egységet. Bismarck Ausztriában Poroszország német küldetésének akadályát, nem pedig partnerét látta. Majdnem minden kortársa, kivéve talán Cavour piemonti miniszterelnök véleményével ellentétben Bismarck III. Napóleon nyughatatlan

politikáját stratégiai lehetőségként, nem pedig fenyegetésként fogta fel. Amikor Bismarck egy 1850-ben elmondott beszédében támadta azt a széles körben elfogadott elképzelést, hogy a német egység megteremtése parlamentáris intézmények létrehozásával lehetséges, konzervatív támogatói az első pillanatban fel sem fogták, hogy amit hallanak, az mindenekelőtt a metternichi rendszer konzervatív premisszáinak bírálata.

„Poroszország küldetése nem abban áll, hogy egész Németországban a Don Quijote szerepét játssza el olyan nyugtalan parlamenti hírességek kedvéért, akik veszélyeztetve érzik a helyi alkotmányaikat. Poroszország küldetését abban látom, hogy tartsa távol Poroszországot a demokráciával való mindenféle szégyenteljes kapcsolattól, és hogy soha ne hagyja, hogy bármi is történjék Németországban Poroszország beleegyezése nélkül...”

Bismarcknak a liberalizmus elleni támadása látszólag a metternichi filozófia alkalmazása volt. Hangsúly tekintetében azonban a kettő között döntő volt a különbség. A metternichi rendszer arra a feltevésre épült, hogy Poroszországnak és Ausztriának közös érdekei fűződnek a konzervatív intézmények fenntartásához, és hogy a két országnak szüksége van egymásra a liberális demokrata tendenciák elfojtására. Bismarck arra célzott, hogy Poroszország egymaga is képes érvényesíteni az érdekeit; hogy Poroszország konzervatív lehet otthon anélkül, hogy Ausztriához vagy bármely más konzervatív államhoz kötné a külpolitikáját; és hogy nincs szüksége semmilyen szövetségre ahhoz, hogy megküzdjön belső bajaival. Bismarckban a Habsburgok ugyanazzal a kihívással álltak szemben, mint annak idején Richelieu személyében – egy olyan politikával, amely az állam dicsőségén kívül nem ismer el semmilyen értékrendet. És, pontosan amint Richelieu esetében, most sem tudtak mit kezdeni ezzel a kihívással, sőt, még annak természetét sem fogták fel.

Hogyan képzelte azonban Poroszország a *Realpolitik* fenntartását egymaga, a kontinens közepén? 1815 óta a porosz politika válasza erre a szinte mindenáron a Szent Szövetséghez való kötődés volt; Bismarck válasza ennek pontosan az ellenkezője volt – szövetségeket és kapcsolatokat kell létesíteni mindenfelé, hogy Poroszország mindig közelebb legyen minden, egymással versengő félhez, mint azok egymáshoz. Ily módon egy látszólagos elszigeteltség képessé teszi Poroszországot a többi hatalom kötelezettségeinek a manipulálására és arra, hogy a támogatását a legtöbbet ígérőnek adja.

Bismarck véleménye szerint Poroszország jó helyzetben lesz egy ilyen politika megvalósítására, mivel Németországon belüli helyzetének javításán kívül kevés külpolitikai érdeke van. Minden más hatalom több bonyolult kötelezettséggel bír: Nagy-Britanniának nemcsak a saját birodalmáért, hanem az általános hatalmi erőegyensúlyért is aggódnia kellett; Oroszország egyszerre próbált behatolni Kelet-Európába, Ázsiába és a Török Birodalomba; Franciaország egy újonnan létesített birodalommal rendelkezett, tervei voltak Olaszországban, és belebonyolódott egy mexikói kalandba is; és Ausztriát pedig lekötötte Olaszország és a Balkán, valamint a Német Szövetségben játszott vezető szerepe. Miután Poroszország politikája oly mértékben koncentrált Németországra, lényegében semmilyen jelentősebb érdekellentéte sem volt a többi hatalommal, kivéve Ausztriát, s ekkoriban az Ausztriával fennálló nézetkülönbségek elsősorban Bismarckot foglalkoztatták. Az el nem kötelezettség, hogy ezt a modern kifejezést használjuk, volt lényegében Bismarck politikájának funkcionális megfelelője, amikor megpróbálta Poroszország együttműködését eladni egy általa kínálati piacnak tartott helyzetben:

„A jelen helyzetben nem szabad előre elkötelezni magunkat egyik hatalom mellett sem. Nem vagyunk képesek a nagyhatalmak egymáshoz való viszonyát a saját szánk íze szerint alakítani, de fenntarthatjuk cselekvési szabadságunkat, hogy a saját előnyünkre kihasználjuk az adódó kapcsolatokat ... Az Ausztriához, Nagy-Britanniához és Oroszországhoz való viszonyunk nem akadályozza annak, hogy jó viszonyt alakítsunk ki ezen hatalmak bármelyikével. Egyedül a

Franciaországgal fennálló kapcsolataink igényelnek nagyobb figyelmet azért, hogy nyitva hagyjuk azt a lehetőséget, hogy ugyanolyan könnyen együttműködjünk Franciaországgal, mint a többi hatalommal...”

A bonapartista Franciaországhoz való közeledésre tett célzás azt is jelentette, hogy az ideológia nem fog többé szerepet játszani – annak érdekében, hogy Poroszország szabadon köthessen szövetséget (függetlenül annak belpolitikai intézményeitől) bármely országgal, ha az előmozdítja az érdekeit. Bismarck politikája visszatérést jelentett Richelieu elveihez, aki, jóllehet a katolikus egyház bíborosa volt, szembeszállt a katolikus német-római császárral, amikor Franciaország érdekei azt kívánták. Hasonlóképpen, a meggyőződéses konzervatív Bismarck szakított konzervatív tanítómestereivel, amikor úgy tűnt fel, hogy azok legitimista elvei korlátozzák Poroszországot a szabad cselekvésben.

Ez a lappangó ellentét 1856-ban került a felszínre, amikor Bismarck, aki akkor a Német Szövetséghez akkreditált porosz követ tisztét töltötte be, részletesen kifejtette azt a véleményét, hogy Poroszországnak szívélyesebbnek kellene lennie III. Napóleonhoz, aki a porosz konzervatívok szemében a legitim királyi előjogok bitorlója volt.

Napóleonnak mint a porosz érdekek lehetséges közbenjárójának az előterjesztése már túl sok volt Bismarck konzervatív támogatóinak, akik pedig elindították és egyengették diplomáciai karrierjét. Bismarck kialakuló filozófiáját ugyanolyan felháborodott hitetlenség fogadta egykori támogatói körében, mint amellyel Richelieu találkozott két évszázaddal korábban, amikor azt az akkoriban forradalminak számító tézist hirdette, hogy a *raison d'état* előbbrevaló a vallásnál, s mint amely korunkban Richard Nixonnak a Szovjetunióval szemben folytatott enyhülési politikáját fogadta. A konzervatívoknak III. Napóleon a francia expanzionizmus egy újabb fordulójának a veszélyét jelentette és, ami még ennél is fontosabb, a francia forradalom gyűlölt eszméinek a megerősítését jelképezte.

Bismarck ugyanúgy nem vitatta Napóleon konzervatív bírálatát, mint ahogy Nixon sem szállt szembe a kommunista indítékok konzervatív interpretálásával. Bismarck a nyughatatlan francia uralkodóban, Nixon pedig az elaggott szovjet vezetésben (lásd a 28. fejezetet) egyszerre látott lehetőséget és veszélyt. Bismarck úgy vélte, hogy Poroszország kevésbé van kitéve akár a francia expanzionizmusnak, akár egy forradalom hatásainak, mint Ausztria. Bismarck nem osztotta a Napóleon ravaszságáról szóló elterjedt hiedelmet sem; s mint szarkasztikusan megjegyezte, mások csodálata nem tartozik legnagyobb erényei közé. Minél inkább fél Ausztria Napóleontól, annál inkább hajlandó lesz engedményeket tenni Poroszországnak, és annál nagyobb lesz Poroszország diplomáciai mozgástere is.

Bismarck nagyjából hasonló okokból szakított a porosz konzervatívokkal, mint amiért Richelieu keveredett vitába egyházi bírálóival, azzal a legfőbb különbséggel, hogy a porosz konzervatívok univerzalista politikai elvek, s nem univerzalista egyházi elvek mellett törtek lándzsát. Bismarck azt állította, hogy a hatalom megteremti a saját legitimációját; a konzervatívok azzal érveltek, hogy a legitimáció a hatalmi számításoknál magasabbrendű érték. Bismarck véleménye szerint a hatalom helyes felfogása az önkorlátozás doktrínáját is magába foglalja; a konzervatívok azt hangoztatták, hogy végső soron kizárólag erkölcsi elvek korlátozhatják a hataloméhséget. A konfliktus csípős levélváltáshoz vezetett az 1850-es évek végén Bismarck és öreg tanítómestere, a porosz király hadsegéde, Leopold von Gerlach között, akinek Bismarck lényegében mindent köszönhetett – első diplomáciai kinevezését, az udvarhoz való bejárást, az egész karrierjét.

A két férfi közötti levélváltás akkor kezdődött, amikor Bismarck javaslatot küldött egy levél kíséretében Gerlachnak arról, hogy Poroszország hagyjon nyitva egy diplomáciai kaput Franciaország felé is. A kísérő levélben Bismarck a hasznosságot az ideológia fölé helyezte:

„Mindenképpen arra a matematikai logikai következtetésre kell hogy jussak, hogy a mai Ausztria nem lehet a barátunk. Amíg Ausztria nem egyezik bele az érdekszférák elkülönítésébe

Németországban, addig nem zárhatjuk ki egy konfliktus lehetőségét vele, amelyet békeidőben diplomáciai úton és hazudozással kell folytatni, de minden lehetőséget meg kell ragadni a *coup de grâce* megadására.”

Gerlach azonban nem tudta elfogadtatni azt a javaslatot, hogy a stratégiai előny igazolhatja az elvek feladását, különösen akkor nem, ha Bonapartéről van szó. A metternichi orvosságot ajánlotta ehelyett – azaz, hogy Poroszország hozza Ausztriát és Oroszország egymáshoz közelebb, és állítsa helyre a Szent Szövetséget Franciaország elszigeteltségének megerősítésére.

Amit Gerlach még érthetlenebbnek talált, az Bismarcknak az a javaslata volt, hogy Napóleont hívják meg egy porosz hadtest hadgyakorlatára, mivel „a Franciaországgal való jó kapcsolataink ezen bizonyítéka ... növelni fogja befolyásunkat minden diplomáciai kapcsolatunkban is”.

A javaslat, hogy egy Bonaparte vegyen részt porosz hadgyakorlaton, valósággal sokkolta Gerlachot: „Hogyan lehetséges, hogy egy ekkora tehetségű ember mint Ön, feláldozza elveit egy olyan alakért, mint Napoleon? Napoleon természetes ellenségünk.” Ha Gerlach látta volna Bismarck cinikus megjegyzését a levél margóján – „No és?” – biztosan nem írta volna meg következő levelét, amelyben megismételte egész életében vallott forradalomellenes eszméit, amelyek a Szent Szövetség támogatására, valamint Bismarck korai karrierjének egyengetésére vitték:

„Politikai elvem a forradalom elleni háború és az is marad. Ön nem fogja meggyőzni Bonapartét, hogy ne a forradalom oldalára álljon. És nem is fog semmilyen más oldalra állni, mert nyilvánvaló előnye származik ebből. ... Így ha az én forradalomellenes elvem helyes ... ehhez kell ragaszkodni a gyakorlatban is.”

Bismarck nem azért nem értett egyet Gerlachal, mert nem értette meg, ahogy Gerlach feltételezte, hanem azért, mert túlságosan is jól megértette. Bismarck számára a *Realpolitik* a rugalmasságon és azon a képességen múlt, hogy ideológiai korlátozások nélkül ki kell használni minden adódó lehetőséget. Pontosan úgy, ahogyan Richelieu védelmezői tettek egykor, Bismarck a vitát arra az egyetlen elvre szűkítette, amelyben ő és Gerlach egyetértett, s amely Gerlachot egyértelműen hátrányos helyzetbe hozta – a porosz patriotizmus mindent háttérbe szorító fontosságára. Bismarck szerint Gerlachnak a konzervatív érdekek egységébe vetett hite összeegyeztethetetlen volt az országuk iránti lojalitással:

„Franciaország annyiban érdekel, amennyiben az országom helyzetét érinti, és csak azzal a Franciaországgal tudunk politizálni, amelyik létezik. ... Mint romantikus lélek könnyet tudnék ejteni V. Henrik (a Bourbon trónkövetelő) sorsa miatt; diplomataként szolgálnám, ha francia lennék, de, a dolgok mostani állása szerint, Franciaország – függetlenül attól, hogy jelen pillanatban ki vezeti – kikerülhetetlen gyalog a diplomácia saktábláján, ahol nekem egyetlen kötelességem az *én* királyomat és az *én* hazámat szolgálni [Bismarck kiemelése]. Nem tudom idegen hatalmak iránt érzett személyes rokonszenveimet és ellenszenveimet összeegyeztetni kötelességtudatommal a külpolitikában; sőt, az általam szolgált uralkodó és az ország elleni illojalitás csíráit vélem felfedezni bennük.”

Hogyan válaszoljon egy hagyománytisztelő porosz arra a feltevésre, hogy a porosz patriotizmus előbbrevaló a legitimitás elvénél, és hogy – ha a körülmények azt kívánnák – egy nemzedék konzervatív értékekbe vetett hite az illojalitás szélét súrolná? Bismarck kíméletlenül elvágott minden intellektuális menekülési útvonalat, amikor előre elutasította Gerlach érvét, mely szerint éppen a legitimitás Poroszország nemzeti érdeke és hogy ennél fogva Napoleon Poroszország állandó ellensége:

„...Meg tudnám ezt cáfolni – de még ha igaza van is, akkor sem tartanám politikailag bölcs dolognak, ha más államok is megtudnák, mitől félünk békeidőben. Amíg az Ön által jósolt szakadás be nem következik, hasznosnak tartanám azt a hitet erősíteni, ... hogy a Franciaországgal fennálló feszültség nem a mi természetünk szerves velejárója...”

Más szóval, a *Realpolitik* taktikai rugalmasságot követelt, és a porosz nemzeti érdek azt kívánta, hogy a Franciaországgal való megegyezést sem lehet kizárni. Egy ország tárgyalási pozíciója az előtte álló lehetőségektől függ. Ha ezeket megszüntetjük, akkor ezzel megkönnyítjük az ellenfél számításait és a *Realpolitik* híveit kordába szorítjuk.

A Gerlach és Bismarck közötti szakítás az Olaszország miatt vívott francia-osztrák háborúban tanúsítandó porosz álláspont miatt vált véglegessé 1860-ban. Gerlach számára a háború minden kétséget eloszlatott afelől, hogy Napóleon valódi célja az első Bonaparte stílusú agresszió alapjainak megvetése. Gerlach ezért arra ösztönözte Poroszországot, hogy támogassa Ausztriát. Bismarck ehelyett egy lehetőséget látott az esetben, ha Ausztriát kiszorítják Olaszországból, akkor az az osztrákok Németországból való kiűzésének az előfutára lehet. Bismarck számára Metternich nemzedékének elvei veszélyes gátló tényezőkké váltak:

„Uralkodómmal együtt állok vagy bukom, még akkor is, ha véleményem szerint ostobán saját romlására tör, de számomra Franciaország mindig Franciaország marad, függetlenül attól, hogy Napóleon vagy Szent Lajos irányítja, és Ausztria számomra idegen ország ... Tudom, hogy azt fogja válaszolni, hogy aényt és az igazságot nem lehet elválasztani egymástól, hogy egy helyesen felfogott porosz politika tisztaságot követel a külügyekben, még a hasznosság szempontjából is. Készen állok a hasznosság kérdését megvitatni Önnel; de ha Ön szembeállítja az igazságot és a forradalmat, a kereszténységet és a hitetlenséget, az Istent és az ördögöt, akkor nincs helye további vitának és csak annyit mondhatok: »Nem osztom a véleményét és olyan dolgokat ítélek el bennem, amelyekről Önnel nem volna szabad ítélni.«”

Ez a keserű hitvallás funkcionálisan felért Richelieu azon állításával, mely szerint mivel a lélek halhatatlan, az embernek alá kell vetnie magát Isten ítéletének, de mivel az államok halandók, csak azt lehet megítélni, hogy mi működik esetükben. Richelieu-höz hasonlóan Bismarck sem utasította el Gerlach erkölcsi nézeteit, mint egyéni hitvallást – feltehetően legtöbb véleményét osztotta is; de tagadta azok jelentőségét az állam vezetésében azzal, hogy megfogalmazta a személyes hit és a *Realpolitik* közötti különbséget:

„Nem kerestem a király szolgálatát. ... Az Isten, aki váratlanul erre e helyre tett, talán előbb mutatja meg az abból kivezető utat, semmint hagyja, hogy a lelkem elkárhasson. Talán még hajlamos is lennék túlértékelni ennek az életnek az értékét ..., ha nem volnék meggyőződve arról, harminc év múlva mindegy lesz majd nekem, milyen politikai sikereket értem el én vagy az országom Európában. Még azt is el tudom képzelni, hogy egy nap »hitetlen jezsuiták« fogják uralni Brandenburgot [Poroszország magját] bonapartista abszolútizmussal karöltve. ... Más kor gyermeke vagyok, mint Ön, de ugyanolyan becsületes gyermeke vagyok az én koromnak, mint Ön a magáénak.”

Poroszország egy évszázaddal későbbi jövőjének erre a kísérteties megjövedülésére soha nem válaszolt az az ember, akinek Bismarck a karrierjét köszönhette.

Bismarck valóban más kor gyermeke volt, mint egykori tanítómestere. Bismarck a *Realpolitik* korához tartozott; Gerlachot Metternich kora alakította. A metternichi rendszer a világmindenségnek azt a XVIII.

századi felfogását tükrözte, mely szerint a világmindenség egy pontosan összeillő részekből álló hatalmas óraműre hasonlít, melyben egy darab meghibásodása a többiek működését is megzavarja. Bismarck új kort képviselt mind tudományos, mind politikai téren. A világmindenséget nem mechanikus egyensúlyban lévő egésznek fogta fel, hanem annak modern változatában hitt – azaz állandóan mozgásban álló részecskékből álló rendszernek, amelyben azok egymásra gyakorolt hatását fogjuk fel valóságként. Ennek a felfogásnak biológiailag rokon filozófiája Darwinnak a legéletképesebb túlélésére alapozott evolúciós elmélete volt.

Az ilyen meggyőződésektől vezérelt Bismarck *minden* hit relativitását hirdette, beleértve a saját országának állandóságába vetett hitet is. A *Realpolitik* világában az államférfi szerepe az volt, hogy az eszmék mint erők szerepét felbecsülje minden olyan erő viszonylatában, melyek szerepet játszanak a döntéshozatalban; és a különböző elemeket nem előítéletek alapján kell megítélni, hanem aszerint, hogy mennyire szolgálják a nemzeti érdeket.

Mégis, bármennyire keménynek tűnhetett is fel Bismarck filozófiája, éppolyan bebizonyíthatatlan meggyőződésre épült, mint Gerlach premisszái – nevezetesen arra, hogy adott körülmények gondos elemzése után minden államférfi szükségszerűen ugyanarra a következtetésre jut. Pontosán ugyanúgy, ahogyan Gerlach elképzelhetetlennek tartotta, hogy a legitimitás elve egynél több értelmezésre adjon lehetőséget, Bismarck számára is felfoghatatlan volt, hogy különböző államférfiak különbözőképpen foghatják fel a nemzeti érdeket. A hatalom árnyalatainak és azok következményeinek bámulatos megértésével Bismarcknak egész életében sikerült az önmegtartóztatás politikájával helyettesíteni a metternichi rendszer filozófiai korlátait. Mivel ezek a finom árnyalatok nem voltak ilyen maguktól értetődőek Bismarck utódai és utánczói számára, a *Realpolitik* szó szerinti alkalmazása a katonai hatalomra való túlzott támaszkodáshoz, s onnan pedig a fegyverkezési hajszához és a két világháborúhoz vezetett.

A siker gyakran olyan tünékeny, hogy az azt kergető államférfiak ritkán veszik tekintetbe, hogy annak súlyos ára is lehet. Így, pályája kezdetén Bismarck elsősorban azzal volt elfoglalva, hogy a *Realpolitik* alkalmazásával lerombolja azt a világot, amit még mindig jórészt Metternich elvei uraltak. Ez azt jelentette, hogy le kell szokatni Poroszországot arról az elképzelésről, hogy Ausztria németországi vezető szerepe létfontosságú Poroszország biztonsága, valamint a konzervatív értékek megőrzése szempontjából. Bármennyire igaz lehetett is ez a bécsi kongresszus idején, a XIX. század közepén Poroszországnak már nem volt szüksége Ausztria szövetségére belső stabilitása vagy az európai béke biztosítására. Sőt, Bismarck szerint az osztrák szövetség szükségességének illúziója mindenekelőtt arra szolgált, hogy megakadályozza Poroszországot végső céljának, Németország egyesítésének megvalósításában.

Ahogy Bismarck látta, Poroszország történelme tele volt olyan bizonyítékkal, amelyek mind az ország Németországon belüli primátusát, valamint azt támasztották alá, hogy Poroszország egyedül is meg tud állni a saját lábán. Poroszország ugyanis nemcsak a sok német állam egyike volt. Bármit mondtak is konzervatív belpolitikájáról, nem homályosíthatták el azt a nemzeti dicsfényt, amit a Napóleon elleni felszabadító háborúk alatt hozott óriási áldozatai révén szerzett. Úgy tűnt fel, mintha Poroszország határainak maguk a körvonalai – a Visztulától a Rajna nyugati partjáig az észak-német alföldön át terjedő különös alakú enklávék – még a liberálisok szemében is arra rendelték volna az országot, hogy vezető szerepet játsszon a német egység megteremtésében.

Bismarck azonban ennél is tovább ment. Megkérdőjelezte azt az általánosan elterjedt nézetet, mely a nacionalizmust a liberalizmussal azonosította, vagy legalábbis azzal az elképzeléssel, hogy a német egységet kizárólag liberális intézményeken keresztül lehet létrehozni:

„Poroszország nem a liberalizmus és a szabadgondolkodás miatt vált nagyvá, hanem egy sor erős, határozott és bölcs uralkodója révén, akik gondosan gazdálkodtak az állam katonai és pénzügyi erőforrásaival, és a saját kezükben tartották őket annak érdekében, hogy mihelyt

megfelelő alkalom adódott rá, kíméletlen bátorsággal az európai politika mérlegébe vessék őket...”

Bismarck a konzervatív elvek helyett a porosz intézmények egyediségére támaszkodott; Poroszországnak a németországi vezető szerepre tartott igényét az erőre, nem pedig az univerzális értékekre alapozta. Bismarck véleménye szerint a porosz intézmények annyira védettek voltak a külső hatásokkal szemben, hogy Poroszország nyugodtan kiaknázhatta a kor demokratikus áramlatait külpolitikájának eszközeiként, azzal fenyegetőzve, hogy nagyobb szólásszabadságot engedélyez otthon – mellékesen egyetlen porosz király sem kísérletezett ilyen politikával az utóbbi negyven évben, sőt, talán soha:

„Az a fajta biztonságot, hogy a király országa ura marad akkor is, ha az egész hadsereg külföldön van, Poroszországon kívül egyetlen kontinentális hatalom, s mindenekelőtt egyetlen másik német állam sem érezheti. Mindez lehetővé teszi, hogy a közügyekben végbemenő változásokat sokkal inkább a jelen követelményeivel összhangban fogadjuk. ... A királyi hatalom Poroszországban olyan szilárd, hogy a kormány minden kockázat nélkül elősegítheti a sokkal élénkebb parlamenti tevékenységet, ily módon, nyomást gyakorolhat a németországi körülményekre.”

Bismarck elutasította azt a metternichi álláspontot, hogy a belső sebezhetőségük közös érzete szoros együttműködést kíván meg a három Keleti Udvartól. Ennek pontosan az ellenkezője az igaz – vélte. Mivel Poroszországot nem fenyegette belső megrázkódtatás, szilárdsága fegyverként szolgálhat a bécsi rendezés aláaknázására azért, hogy más hatalmakat, elsősorban Ausztriát, azok belső helyzetét destabilizáló politikával fenyegethette. Bismarck elgondolása szerint Poroszország kormányzati, katonai és pénzügyi intézményeinek ereje megnyitotta az utat a németországi porosz primátus felé.

Amikor Bismarckot 1852-ben kinevezték a Német Szövetség Gyűlése mellé akkreditált nagykövetnek, majd 1858-ban szentpétervári nagykövetnek, olyan pozíciókba került, amelyekből elősegíthette politikája sikerét. Ragyogóan megírt és figyelemreméltóan tömör stílusú jelentései olyan külpolitikát javasoltak, amely sem érzelmeken, sem legitimitáson, hanem a hatalom helyes felmérésén alapszik. Így Bismarck olyan XVIII. századi uralkodók hagyományához tért vissza, mint XIV. Lajos és Nagy Frigyes. Az állam befolyásának a növelése lett a fő, s talán az egyetlen cél, amelyet kizárólag az ellene felsorakoztatott erők korlátoznak:

„...Egy érzelmi politika nem ismer viszonzást. Ez kizárólag porosz különlegesség.”

„...Az isten szerelmére, ne legyen egyetlen érzelmeken alapuló szövetség sem, amelyben egy jó tett tudata szolgáltatja az egyetlen jutalmat erőfeszítéseinkért.”

„...A politika a lehetséges művészete, a viszonylagosság tudománya.”

„Még a királynak sincs joga az állam érdekeit saját személyes rokonszenveinek vagy ellenszenveinek alávetni.”

Bismarck véleménye szerint a külpolitika majdnem tudományos alapokon állt, amely lehetővé tette a nemzeti érdekek elemzését objektív ismérvek alapján. Az ilyen számításokból Ausztria ellenséges, s nem baráti államként került ki, és mindenekelőtt olyan országgént, mely akadályozza Poroszországot abban, hogy elfoglalja az őt megillető helyet Németországban.

„A mi politikánk egyetlen valódi terepe Németország, és pontosan ez az a hely, amit Ausztria is nagyon szeretne megszerezni magának ... Egymást fosztjuk meg az éltető levegőtől. ... Ez

olyan tény, amit nem hagyhatunk figyelmen kívül, bármennyire is kellemetlen.”

Az első porosz király, aki alatt Bismarck nagykövetségként szolgált, IV. Frigyes Vilmos, nem tudott dönteni Gerlach legitimista konzervativizmusa és a Bismarck *Realpolitik*ja által kínált lehetőségek között. Bismarck kitartott azon álláspontja mellett, hogy a király személyes rokonszenve a hagyományos vezető német állammal szemben ne akadályozza a porosz politikát. Mivel Ausztria sohasem fogadta volna el a porosz hegemoniát Németországban, Bismarck stratégiája arra irányult, hogy minden lehetséges alkalommal gyengítse Ausztriát. 1854-ben, a krími háború alatt Bismarck amellett kardoskodott, hogy Poroszország aknázza ki Ausztria és Oroszország szakítását, és támadja meg a még mindig Poroszország szent szövetségbeli partnerének számító országot, minden különösebb magyarázat nélkül, kivéve, hogy erre a megfelelő alkalom kínálkozik:

„Ha sikerülne ráébreszteni Bécsset, hogy egy Ausztria elleni porosz támadás egyáltalán nem esik a fantázia birodalmába, hamarosan sokkal ésszerűbb dolgokat hallanánk onnan...”

1859-ben, Ausztria Franciaország és Piemont ellen viselt háborúja során Bismarck ugyanezre a témára tért vissza:

„A jelenlegi helyzet ismét felkínálja számunkra a nagy díjat; ha hagyjuk, hogy az Ausztria és Franciaország közötti háború elmérgesedjen, majd a hadseregünkkel megindulunk délnek, elfoglaljuk a határállomásokat, hogy ne kerítsék be őket ismét egészen a Konstanzi-tóig vagy legalábbis addig a területig megyünk, ahol a protestáns vallás egyeduralma megszűnik.”

Metternich eretnekségnek tekintett volna ilyen tervet, de Nagy Frigyes elégedetten nyugtázta volna azt, hogy tanítványa milyen ügyesen használja az ő saját okfejtését Szilézia elfoglalásakor.

Bismarck az európai hatalmi egyensúlyt is annak a hidegvérű, relativista elemzésnek vetette alá, mint a belső német helyzetet. A krími háború csúcspontján Bismarck az alábbiak szerint vázolta fel a Poroszország előtt álló főbb lehetőségeket:

„Három módon fenyegethetünk: (1) Szövetség Oroszországgal; és ostobaság mindig esküdni, hogy soha nem állunk össze Oroszországgal. Még ha igaz lenne is, nyitva kell tartani a lehetőséget fenyegetés gyanánt. (2) Egy olyan politikával, amelyben Ausztria karjaiba vetjük magunkat, és a csalárd [német] szövetségi államok rovására kárpótoljuk magunkat. (3) Egy baloldali kabinet alakításával, miáltal hamarosan annyira »nyugatiak« lennénk, hogy teljesen keresztülhúznánk Ausztria számításait.”

Ugyanebben a jelentésben hasonlóképpen indokolt további porosz lehetőségeket is felsorolt Bismarck: szövetség Oroszországgal Franciaország ellen (feltehetően a közös konzervatív érdekek alapján); megegyezés Ausztriával a másodrangú német államok (és valószínűleg Oroszország) ellen; és egy liberális belpolitikai fordulat Ausztria és Oroszország ellen (feltehetően Franciaországgal közösen). Richelieu-höz hasonlóan Bismarck sem korlátozta magát a partnerek megválogatásában, mivel hajlandó lett volna szövetséget kötni Oroszországgal, Ausztriával vagy Franciaországgal is; teljesen attól függött a választás, hogy melyik szolgálhatja a legjobban Poroszország nemzeti érdekeit. Jóllehet Bismarck Ausztria elszánt ellenfele volt, még Béccsel is hajlandó lett volna megállapodásra jutni, ha megfelelő kompenzációt kap Németországban. És bár a belpolitikában ókonzervatív volt Bismarck, semmilyen akadályát sem látta volna Poroszország belpolitikája balratolásának, amennyiben az külpolitikai célokat szolgált volna. A belpolitika is a *Realpolitik* egyik eszköze volt.

Természetesen még a metternichi rendszer fénykorában is történtek kísérletek a hatalmi egyensúly megváltoztatására. Akkoriban azonban minden követ megmozgattak volna, hogy a változást európai egyetértés útján legitimálják. A metternichi rendszer inkább európai kongresszusok segítségével próbált kiigazításokat tenni, semmint fenyegetéseken és ellenfenyegetéseken alapuló külpolitikával. Bismarck lett volna az utolsó ember, aki elutasítja az erkölcsi konszenzus hatékonyságát. Számára azonban ez csak a hatalom egyik eleme volt a sok közül. A nemzetközi rend stabilitása pontosan ezen az árnyalaton állt vagy bukott. Változtatásokat követelni anélkül, hogy legalább a forma kedvéért fennálló szerződésekre, közösen vallott értékekre, vagy az Európai Együttműködésre utalna valaki, felért egy diplomáciai forradalommal. Idővel, amikor egyedül a hatalom lett az egyetlen kritérium, minden nemzet arra kényszerült, hogy beszálljon a fegyverkezési versenybe, és a konfrontációs külpolitikába.

Bismarck nézetei akadémikusak maradtak mindaddig, amíg a bécsi rendezés sarokköve – Poroszország, Ausztria és Oroszország konzervatív udvarainak egysége – még sértetlen volt, és ameddig Poroszország önmagában nem merte megbontani ezt az egységet. A Szent Szövetség váratlanul és meglehetősen gyorsan felbomlott a krími háború után, amikor Ausztria feladta azt az ügyes névtelenséget, amellyel Metternich elhárította a válságokat törékeny birodalmától, és hosszas habozás után Oroszország ellenségei mellé állt. Bismarck azonnal megértette, hogy a krími háború diplomáciai forradalmat hozott. „A leszámolás napja pár év múlva eljön” – jelentette ki.

S valóban, a krími háborúra vonatkozó talán legfontosabb dokumentum Bismarcknak az a jelentése, amelyben 1856-ban, a háború végén, a kialakult helyzetet elemezte. Jellemző módon a jelentés a diplomáciai módszerek korlátlan rugalmasságát és az adott lehetőség megragadása során minden aggályoskodás mellőzését tükrözte. A német történetírás joggal nevezte el Bismarck jelentését „*Prachtbericht*”-nek, azaz „mesteri jelentés”-nek. Az iratban ugyanis bennfoglaltatik a *Realpolitik* lényege, bár az még mindig túl merésznek tűnt a jelentés címettjének, Otto von Manteuffel porosz miniszterelnöknek, akinek a margóra írt számos megjegyzése jelzi, hogy egyáltalán nem győzte meg Bismarck érvelése.

Bismarck III. Napóleon krími háború végén élvezett kivételes kedvező helyzetének leírásával kezdte az elemzését. Ezután, jegyezte meg, Európa minden hatalma Franciaország barátságát fogja keresni, s közülük Oroszországnak vannak a legjobb esélyei:

„Egy Franciaország és Oroszország közötti szövetség túlságosan is természetes ahhoz, hogy ne jöjjön létre... Idáig a Szent Szövetség szilárdsága ... távol tartotta egymástól a két államot; most viszont, hogy Miklós cár halott és Ausztria széteszlatta a Szent Szövetséget, semmi sem akadályozza a két állam természetes kibékülését, mivel semmi érdekütközés nem áll fenn közöttük.”

Bismarck megjósolta, hogy Ausztria olyan kelepcebe került, amelyből nem tud kikeveredni azáltal, hogy a cárt Párizsba kergeti. Napóleonnak ugyanis ahhoz, hogy meg tudja tartani hadserege támogatását, valami olyan ügyre van szüksége, amely azonnal „egy nem túl önkényes és igazságtalan ürügyet szolgáltat a katonai beavatkozásra. Olaszország kiválóan alkalmas erre a szerepre. Szárdínia törekvései, Bonaparte és Murat emléke elegendő okot szolgáltat, és az Ausztria iránt érzett gyűlölet csak megkönnyíti a helyzetet.” Természetesen, pontosan ez történt három évvel később.

Hová helyezkedjék Poroszország egy elkerülhetetlen hallgatóságos francia-orosz együttműködés, valamint egy valószínű francia-osztrák konfliktus esetén? A metternichi rendszer szerint Poroszországnak szorosabbra kellett volna fűznie a szövetséget a konzervatív Ausztriával, meg kellett volna erősítenie a Német Szövetséget, szoros kapcsolatokat kellett volna kiépítenie Nagy-Britanniával, s meg kellett volna próbálni elvonni Oroszországot Napóleontól.

Bismarck egymás után cáfolta meg ezeket a lehetőségeket. Nagy-Britannia szárazföldi erői túlságosan

jelentéktelenek voltak ahhoz, hogy egy francia-orosz szövetség esetén számolni lehessen velük. Ausztriának és Poroszországnak kellene a háború oroszlánrészét viselni. A Német Szövetség sem jelentene semmilyen valódi további erőt:

„Az Oroszország, Poroszország és Ausztria által segített Német Szövetség talán egyben maradna, mert hinne abban, hogy még az ő támogatása nélkül is győzhetnének a többiek; de egy Kelet és Nyugat ellen viselt kétfrontos háborúban azok a hercegek, akiket szuronyaink nem ellenőriznek, semlegesség kinyilvánításával próbálják magukat megmenteni, hacsak nem sorakoznának fel ellenünk a csatatéren...”

Bár Ausztria Poroszország legfontosabb szövetségese volt már több mint egy nemzedék óta, most meglehetősen oda nem illő partnernek tűnt Bismarck szemében. Poroszország növekedésének legfőbb akadályává vált: „Németország túl kicsi kettőnk számára..., amíg ugyanazt a célt hajszoljuk, addig Ausztria az egyetlen olyan állam, amely ellen tartós eredményeket tudunk elérni és amely tartós veszteségeket tud nekünk okozni.”

A nemzetközi kapcsolatok bármely aspektusát is vette górcső alá Bismarck, mindig azzal az okfejtéssel oldotta meg a kérdést, hogy Poroszországnak fel kell bontani szövetségi viszonyát Ausztriával és a metternichi időszak politikájának ellenkezőjét kell folytatnia, hogy korábbi szövetségesét minden lehetséges alkalommal gyengítse: „Amikor Ausztria előlről húz egy lovat, nekünk hátulról kell ugyanazt tenni.”

A stabil nemzetközi rendszerek veszedelme az, hogy szinte képtelenek előrelátni a rájuk leselkedő halálos kihívást. A forradalmárok gyenge pontja pedig az a meggyőződésük, hogy a céljaik minden előnyét képesek az általuk megdöntendő intézmények legjobb jellemzőivel vegyíteni. A forradalmak által felszabadított erők azonban saját tehetetlenségi erővel bírnak, s nem mindig lehet kikövetkeztetni támogatóik nyilatkozataiból, hogy végül milyen irányt vesznek.

Így történt ez Bismarck esetében is. Miután 1862-ben hatalomra került, öt éven belül elsöpörte a német egység útjában álló osztrák akadályt, követve az előző évtizedben adott saját tanácsát. A jelen fejezetben tárgyalt három háború során kiűzte Ausztriát Németországból, és szertefoszlatta a még esetleg fel-felbukkanó richelieu-i illúziókat Franciaországban.

Az új, egyesült Németország nem testesítette meg annak a két nemzedéknyi németnek az elképzeléseit, akik egy alkotmányos, demokratikus állam felépítéséről álmodoztak. A valóság az, hogy semmilyen korábbi német elképzeléshez sem hasonlított a megvalósult állam, miután a német uralkodók közötti diplomáciai szerződés, s nem pedig a népakarat kifejeződéseként jött létre. Legitimitása Poroszország hatalmából, nem pedig a nemzeti önrendelkezés elvéből fakadt. Bismarck ugyan megvalósította azt, amit akart, sikerének nagysága elzálogosította Németország és lényegében az európai világrend jövőjét is. Hangsúlyozni kell, hogy legalább olyan mérsékelt volt háborúi befejezésekor, mint amilyen kíméletlen azok elindításában. Mihelyt Németország elérte azokat a határokat, amelyeket biztonsága szempontjából létfontosságúnak vélt, Bismarck meggondolt és stabilizáló külpolitikát folytatott. Két évtizeden keresztül mestéri módon kezelte Európa kötelezettségeit és érdekeit a *Realpolitik* alapján és Európa békéje javára.

A hatalom szellemeit azonban, ha egyszer kiengedték őket a palackból, nem lehetett visszaparancsolni, bármennyire is látványos vagy visszafogott bűvészmutatványokkal. Németországot olyan diplomácia segítségével egyesítették, mely végtelen rugalmasságot feltételezett; de éppen ennek a politikának a sikere fosztotta meg minden rugalmasságától a nemzetközi rendszert. Kevesebb részvevő maradt a porondon. S mikor a játékosok száma csökken, a korrekciók lehetősége is összeszűkül. Az új nemzetközi rendszer kevesebb, de egyben súlyosabb elemet is tartalmazott, s emiatt nehezzé vált egy általánosan elfogadott egyensúlyt létrehozni vagy fenntartani azt állandó erőpróbák nélkül.

Ezeket a strukturális bajokat Poroszországnak a francia-porosz háborúban elért nagy sikere, valamint az

azt követő béke természete csak felnagyította. Elzász-Lotharingia német annektálása kibékíthetetlen francia ellenérzéseket szült, amelyek megsemmisítettek minden német diplomáciai lehetőséget Franciaország irányában.

Az 1850-es években Bismarck annyira fontosnak ítélte a franciákkal való megegyezés lehetőségét, hogy a kedvéért feláldozta Gerlachhal való barátságát. Elzász-Lotharingia bekebelezése után a francia ellenségeskedés „a természetünk szerves bajává” vált, amitől Bismarck oly kitartóan óvott. És egyben kizárta „Mesteri jelentés”-ének azon kitételét, mely szerint Poroszországnak meg kell várnia, amíg a többi hatalom elkötelezi magát, s csak akkor szabad a legtöbbet ígérőnek adni támogatását.

A Német Szövetség csak olyan súlyos fenyegetésekkel szemben volt képes egységesen fellépni, melyek megszüntették az egyes államok közötti versengést; a közös támadó akció szerkezetileg lehetetlen volt. Ezeknek a megállapodásoknak a gyengesége volt valójában az egyik ok, ami miatt Bismarck ragaszkodott a porosz vezetés alatt létrejövő német egyesítéshez. De nagy árat fizetett ezért a megoldásért. Mihelyt Németország külső agresszió potenciális áldozatából az európai egyensúlyt fenyegető veszéllyé alakult át, a távoli eshetősége annak, hogy Európa többi állama összefog Németország ellen, valódi lehetőséggé vált. És ez a rémálom sarkallta azután azt a német politikát, amely Európát hamarosan két ellenséges táborra osztotta.

Benjamin Disraeli volt az az európai államférfi, aki a leggyorsabban megértette a német egyesítés jelentőségét, Disraeli éppen ekkoriban készült elfoglalni a brit miniszterelnöki posztot. 1871-ben a következőket mondta a francia-porosz háborúról:

„A háború a német forradalmat jelenti, amely sokkal jelentősebb politikai esemény, mint a múlt századi francia forradalom volt... Minden diplomáciai hagyományt elsöpörtek. Egy új világ köszöntött ránk. ... A hatalmi egyensúly teljesen felborult.”

Amíg Bismarck volt a kormányrúdnál, ezeket a dilemmákat elfedte bonyolult és finom diplomáciája. Hosszú távon azonban éppen Bismarck megoldásainak bonyolultsága ítélte kudarcra őket. Disraeli fején találta a szöveget. Bismarck átrajzolta Európa térképét és a nemzetközi kapcsolatokat új mederbe terelte, de végeredményben nem volt képes olyan politikát kialakítani, amit utódai követhettek volna. Mihelyt Bismarck taktikájának újdonsága elmúlt, utódai és versenytársai a fegyverkezésben kerestek biztonságot, mivel ilyen módon csökkentették a diplomácia egyenletének ismeretlenségétől való függésüket. A Vaskancellár nem tudta politikáját intézményesíteni, s ez Németországot olyan diplomáciai mókuserékbe juttatta, amelyből először fegyverkezéssel, majd háborúval próbált szabadulni.

Bismarck belpolitikában sem tudott utódai által követhető irányelveket adni. Az életében is magányos Bismarckot még kevésbé értették meg, amikor lelépett a színről, és szinte mitikus alakká vált. Honfitársai emlékeztek arra a három háborúra, amely Németország egyesítéséhez vezetett, de elfeledkeztek azokról a fárasztó és aprólékos előkészületekről, amelyek azokat lehetővé tették, valamint arról a mérsékletről, amellyel azok gyümölcseit learatták. Látták az erő megnyilvánulásait, de nem ismerték fel azt a finom elemzést, amelyen alapult.

A Bismarck által Németország számára tervezett alkotmány csak súlyosbította ezeket a bajokat. A parlament (Reichstag), jóllehet az első európai általános férfi választójogon alapult, nem ellenőrizte a kormányt, amelyet a császár nevezett ki, és amelyet csak ő oszthatott fel. A kancellár közelebb állt mind a császárhoz, mind a Reichstaghhoz, mint az utóbbi kettő egymáshoz. Ennélfogva, bizonyos határok között Bismarck ki tudta játszani Németország belső intézményeit egymás ellen nagyjából úgy, ahogy más államokkal bánt a külpolitikájában. Bismarck egyik utóda sem rendelkezett azzal a tehetséggel vagy bátorsággal, hogy mindezt folytassa. Ennek eredményeképpen a demokrácia által nem fékezett nacionalizmus egyre inkább sovinizmusba csapott át, mialatt a felelősség nélküli demokrácia terméketlenné vált. Bismarck életének lényegét legjobban talán a magának a Vaskancellárnak jövődöbeli

feleségéhez írt egyik levele fejezte ki:

„Aki tiszteletet parancsoló ezen a Földön ... mindig magában hordoz valamit a bukott angyalból, aki gyönyörű, de nyughatatlan, gondolatai és erőfeszítései gigantikusak, de sikertelenek, aki büszke és magányos.”

Az a két forradalmár, aki a mai európai államrendszer születésénél bábáskodott, a modern kor számos dilemmáját testesítette meg. III. Napóleon, a vonakodó forradalmár, a közvéleményre hangolt politikát jelképezte. Bismarck, a konzervatív forradalmár, azt a tendenciát tükrözte, amely a politikát az erő elemzésével azonosítja.

III. Napóleonnak forradalmi elképzelései voltak, de visszariadt azok következményeitől. Miután a fiatalságát, huszadik századi kifejezéssel élve, a tiltakozó mozgalomban töltötte, soha nem volt képes hidat verni az elképzelései és azok megvalósítása közé. Mivel bizonytalan volt a céljait és még a saját legitimitását illetően is, a közvéleményre bízta az úr áthidalását. Napóleon azon modern politikai vezetők stílusában vezette a külügyeket, akik a sikert az esti televíziós hírműsorok reagálásával mérik. Hozzájuk hasonlóan III. Napóleon a tisztán taktikai dolgok foglyává vált, a rövid távú célokra és a közvetlen eredményekre koncentrált, s a közvélemény imponálására felnagyította azokat a válságokat, amelyeket ő maga idézett elő. Eközben a külpolitikát összekeverte egy bűvész mutatványaival. Végül ugyanis a realitás, s nem pedig a publicitás az, amely meghatározza, hogy egy vezető mit alkotott.

Az emberek általában hosszú távon nem tisztelik azokat a vezetőket, akik a saját bizonytalanságaikat tükrözik, vagy akik csak a válságok tüneteit veszik észre, de nem a hosszú távú trendeket. A vezető szerepe az, hogy vállalja a felelősséget azokért a döntéseikért, amelyeket az események irányának felbecsülése és az azok befolyásolására alkalmas eszközök kiválasztása után hozott. Ha ebben kudarcot vall, a válságok száma megnő, ami egyenlő azzal, hogy a vezető elvesztette az uralmát az események fölött. III. Napóleon egy furcsa modern jelenség előfutárának bizonyult – annak a politikusnak, aki mindent megtesz a közvélemény kívánságának kifürkészésére, de akit végül elutasít, sőt meg is vet a közvélemény.

Bismarcknak megvolt az önbizalma, hogy saját döntése alapján cselekedjék. Ragyogóan elemezte a realitás mélyebb rétegeit és Poroszország lehetőségeit. Olyan kiválóan építkezett, hogy az általa létrehozott Németország túlélte két világháborús vereséget, két idegen megszállást, s két nemzedéknyi megosztottságot. Bismarck ott hibázott, hogy olyan politikára ítélte az országát, melyet csak akkor lehetett volna végrehajtani, ha generációnként egy kiemelkedő államférfi születik. Ez ritkán adódik, és a császári Németország intézményei is ez ellen dolgoztak. Ebben az értelemben Bismarck nemcsak országa sikereinek, hanem annak huszadik századi tragédiáinak a magvait is elvetette. „Senki sem ehet büntetlenül a halhatatlanság fájáról” – írta Bismarckról barátja, von Roon.

III. Napóleon tragédiája abban rejlett, hogy becsvágya meghaladta képességeit; Bismarck tragédiája pedig az volt, hogy a képességei meghaladták kora társadalmának képességét, hogy azokat befogadja. A III. Napóleon által Franciaországra hagyott örökség a stratégiai bénultság állapota volt; Bismarck pedig befogadhatatlan nagyságot hagyományozott Németországnak.

HATODIK FEJEZET

A REÁLPOLITIKA ÖNMAGA ELLEN FORDUL

A *reálpolitika* – az erő számbavételén és a nemzeti érdekeken alapuló külpolitika – meghozta Németország egyesítését. Németország egyesítése pedig önmaga ellen fordította a *reálpolitikát*, épp az ellenkezőjét érve el eredeti célkitűzéseinek. A *reálpolitika* gyakorlása ugyanis csak akkor akadályozza meg a fegyverkezési versenyt és a háborút, ha egy nemzetközi rendszer nagyhatalmai a változó viszonyokkal összhangban, szabadon módosíthatják kapcsolataikat, vagy a közös értékek valamiféle rendszere korlátozza őket, esetleg mindkettő egyszerre érvényesül.

Egyesítése után Németország vált a kontinens legerősebb országává, és egyre erősebb lett a következő évtizedek alatt, ezáltal forradalmasítva az európai diplomáciát. *Richelieu* ideje óta, amikor is a modern államrendszer kialakult, az Európa szélein elhelyezkedő hatalmak – Anglia, Franciaország, Oroszország – nyomást gyakoroltak Közép-Európára. Most, a történelemben először, Közép-Európa elég erős lett, hogy nyomást gyakoroljon a peremországokra. Hogyan tud majd Európa megbirkózni ezzel a kebelén kialakuló új óriással?

A földrajzi helyzet megoldhatatlan problémát okozott. A *reálpolitika* minden hagyománya szerint olyan európai szövetségek létrejötte volt várható, amelyek megkísérlik Németország növekvő potenciális befolyását megfékezni. Tekintettel arra, hogy Németország a kontinens közepén terült el, állandó veszélynek volt kitéve attól, amit Bismarck „*le cauchemar des coalitions*”-nak, azaz az országot körülvevő ellenséges hatalmak szövetsége rémálmának nevezett. Ám ha Németország megkísérelte megvédeni magát összes keleti és nyugati szomszédjának koalíciójától, ezzel egyidejűleg biztos, hogy fenyegetést jelentett számukra egyenként, ezáltal felgyorsítva a koalíciók kialakulását. Így az önbeteljesítő jóslatok a nemzetközi rendszer részévé váltak. A még mindig az Európai Hatalmak Megállapodásaként ismert konstrukciót két alapvető ellentét szakította szét: Franciaország és Németország ellenségeskedése, valamint az Osztrák-Magyar Monarchia és Oroszország között növekvő ellentét.

Ami Franciaországot és Németországot illeti, az 1870-es háború porosz győzelmének nagysága állandó revansvágyat keltett a franciákban, Elzász-Lotharingia német annexiója ennek középpontjában állt. A francia ellenérzés hamarosan félelemmel keveredett, amint a francia vezetők ráébredtek arra, hogy az 1870-71-es háború a francia fölény végét és az erőviszonyok megmásíthatatlan áthelyeződését is jelentette. Többé már nem volt alkalmazható *Richelieu* módszere, hogy a különböző német államokat kijátssza egymás ellen egy széttagolt Közép-Európában. Nagy ambíciók és a dicső múlt között őrlődve Franciaországot frusztrációja levezetésében csaknem ötven éven át az az egyetlen cél vezérelte, hogy Elzász-Lotharingiát visszaszerezze. Fel sem merült benne, hogy a siker legfeljebb balzsam lehet a francia büszkeségen ütött sebre, de a mélyen húzódó stratégiai realitáson mit sem változtat. Franciaország egymaga már nem volt elég erős ahhoz, hogy Németországot féken tartsa. A továbbiakban szövetségesek nélkül nem tudná megvédeni magát. Ennek jegyében Franciaország minden esetben szóba jöhető szövetségesként állt Németország ellenfeleinek a rendelkezésére. Ezzel azonban a német diplomácia hajlékonyságát korlátozta, fölerősített minden olyan konfliktust, amelyben Németország is részt vett.

A második nagy európai szakadás az Osztrák-Magyar Monarchia és Oroszország között szintén a német egyesülésből folyt. Bismarck, aki 1862-ben lett miniszterelnök, felkérte az osztrák nagykövetet, hogy továbbítsa uralkodójának azt a megdöbbentő javaslatot, miszerint Ausztria, az ősi Német-római Birodalom központja, helyezze át súlypontját Bécsből Budapestre. A nagykövet ezt az ötletet annyira abszurdnak tartotta, hogy Bécsbe írt jelentésében az egészet Bismarck idegkimerültségének tulajdonította. Mindazonáltal a német területek fölötti befolyásért folyó küzdelemben alulmaradt Ausztriának nem volt

más választása, minthogy elfogadja Bismarck elképzelését. Budapest egyenlő, esetenként domináns féllé vált az újonnan megszülető dualista monarchiában.

A német területekről kiszorított, új Osztrák-Magyar Monarchia csak a Balkán irányába terjeszkedhetett. Mivel Ausztria nem vett részt a tengerentúli gyarmatosításban, vezetői úgy tekintettek a Balkánra és az ott élő szláv népekre, mint az osztrák geopolitikai törekvések természetes színterére, ha másért nem, azért, hogy lépést tarthasson más nagyhatalmakkal. Ez a politika magában hordozta a konfliktust Oroszországgal.

A józan ész azt sugallta volna az osztrák vezetőknek, hogy ne ébresztgessék a balkáni nacionalizmust, és ne tegyék permanens ellenségükké Oroszországot. Azonban éppen a józan észben nem bővelkedett Bécs és még ennél is kevésbé Budapest. Az ultranacionalizmus győzedelmeskedett. A bécsi kormányzat tovább haladt a tehetetlen belpolitika és a hisztériás rohamokkal tarkított külpolitika útján, amely Metternich óta folyamatosan elszigetelte.

Németországnak nem fűződött nemzeti érdeke a Balkánhoz. Annál inkább érdekének tekintette az Osztrák-Magyar Monarchia fenntartását. A kettős monarchia összeomlása ugyanis magában hordta annak veszélyét, hogy Bismarck egész német politikája kudarcot vall. A birodalom német ajkú katolikus része Németországhoz kívánt volna csatlakozni, ezzel veszélyeztetve a protestáns Poroszország elsőségét, amelyért Bismarck olyan kitartóan küzdött. És az osztrák birodalom felbomlása egyben megfosztotta volna Németországot egyetlen megbízható szövetségesétől. Másrésztől viszont, bár Bismarck meg akarta őrizni Ausztriát, semmi kedve sem volt arra, hogy kihívja maga ellen Oroszországot. Ez olyan rejtvény volt, amelyet kikerülhetett néhány évtizedre, de teljesen nem tudta megoldani.

A helyzetet csak súlyosbította a Török Birodalom felbomlásának agóniája, amely számos konfliktust okozott a nagyhatalmak között a zsákmány felosztását illetően. Bismarck egy alkalommal kijelentette, hogy öt játékos esetén mindig jobb háromnak az oldalán állni. Mivel azonban az öt nagyhatalomból – Anglia, Franciaország, Oroszország, Ausztria és Németország – Franciaország ellenséges volt, Anglia a „fényes elszigeteltség” politikájának jegyében nem mutatkozott partnernek, Oroszország pedig Ausztriával való ellentéte miatt kétes értékű szövetséges lett volna, Németországnak *mind* Oroszországgal, *mind* Ausztriával kellett szövetségre lépnie, hogy a többség meglegyen. Csak egy Bismarck képességével és akaraterével rendelkező államférfi agyában születhetett meg egy ennyire ingatag egyensúly gondolata. Így a Németország és Oroszország közötti kapcsolat az európai béke kulcsa lett.

Alighogy Oroszország a nemzetközi porondra lépett, megdöbbenő gyorsasággal jutott vezető szerephez. 1648-ban a vesztfáliai békében Oroszországot még nem tekintették annyira jelentősnek, hogy képviseltesse magát. 1750-től azonban Oroszország aktív részvevője lett minden jelentősebb európai háborúnak. A XVIII. század közepére Oroszország már valami ködös aggodalmat váltott ki a nyugati megfigyelőkből. 1762-ben a francia szentpétervári követségi ügyvivő az alábbiakat jelentette:

„Ha az orosz törekvéseket nem tartják kordában, annak végzetes hatása lehet a szomszédos hatalmak számára... Tudom, az orosz hatalom mértékét nem területének nagyságával kell mérni, és a keleti területekre kiterjedő uralma inkább csak fenyegető rém, semmint igazi erőforrás. Ám azt is gyanítom, hogy egy nemzet, amely képes bármely más nemzetnél jobban megbirkózni az évszakok szélsőségeivel időjárása miatt, amely szolgálai engedelmességhez szokott, és nagyon kevésből is megél, és így képes kis költséggel is háborút viselni... gyanítom, egy ilyen nemzet hajlik a hódításra...”

A bécsi kongresszus idejére Oroszország egyértelműen a kontinens leghatalmasabb országa lett. A XX. század közepére a világ két superhatalma közül ő volt az egyik, amíg majd negyven évvel később összeroppant, és néhány hónap alatt elveszítette az előző két évszázad hódításait.

A cár hatalmának abszolút volta lehetővé tette az orosz uralkodók számára, hogy a külpolitikát önkényesen és a saját ízlésüknek megfelelően irányítsák. Az 1756 és 1762 között eltelt hat év alatt

Oroszország részt vett a hétéves háborúban Ausztria oldalán és megtámadta Poroszországot. 1762 januárjában, Erzsébet cárnő halálakor Poroszország mellé állt, majd a semlegesség álláspontjára helyezkedett, amikor 1762 júniusában Nagy Katalin megdöntötte férje hatalmát. Ötven évvel később Metternich rámutatott arra, hogy I. Sándor cár öt évnél tovább sohasem tartott ki egyetlen meggyőződés mellett sem. Friedrich von Gentz, Metternich tanácsadója a következőképp írta le a cár hozzáállását: „A más uralkodókat korlátozó és gátló tényezők – hatalommegosztás, alkotmányos formák, közvélemény stb. – közül egy sem létezik az orosz uralkodó számára. Amit éjszaka megálmodik, másnap reggel véghezviheti.”

Oroszország legfeltűnőbb vonása az ellentmondásosság volt. Bár állandóan háborút viselt, és minden irányban terjeszkedett, mégis folyamatosan fenyegetve érezte magát. Minél többnyelvűvé vált a birodalom, Oroszország annál sebezhetőbbnek érezte magát, részben mivel szükségét érezte, hogy különféle nemzetiségeit elszigetelje szomszédaitól. Hatalma fenntartása érdekében, és hogy felülkerekedjék a birodalom népei közötti feszültségeken, Oroszország minden uralkodója elterjesztette valami nagy, külső veszedelem legendáját, s ez idővel szintén egyike lett azon önbeteljesítő jóslatoknak, amelyek megpecsételték Európa stabilitásának sorsát.

Amint a Moszkva központú Oroszország nyomulni kezdett Európa közepe, a Csendes-óceán partjai és Közép-Ázsia felé, biztonságának keresése az önmagáért való terjeszkedéssé fajult. Vaszilij Kljucsevszkij orosz történész a következőképpen írta le ezt a folyamatot: „...Ezek az eredetileg védelmi háborúk észrevétlenül és a moszkvai politikusok szándékától függetlenül agresszív háborúkká váltak – egyenes folytatásaként a régi (Romanovok előtti) dinasztia egyesítő politikájának. Olyan területekért folyó küzdelemmé, amelyek sohasem tartoztak a moszkvai államhoz.”

Oroszország fokozatosan éppoly veszélyessé vált az európai hatalmi egyensúly, mint az óriási területe mentén fekvő szomszédos államok szuverenitása számára. Függetlenül attól, hogy mekkora területet birtokolt, Oroszország kérlelhetetlenül egyre kijebb tolta határait. Ez eredetileg alapvetően védelmi okból kezdődött, mint amikor Potjomkin herceg (akinek a neve elsősorban a cárnő által használt utak mentén felállított díszletfalvokról ismeretes)^[14] 1776-ban a Krím elfoglalását javasolta Törökországtól azon ésszerű megfontolásból, hogy ez növelné Oroszország képességét arra, hogy megvédje területét. 1864-re azonban a biztonság már egyet jelentett a folyamatos terjeszkedéssel. Alekszandr Gorcsakov kancellár Oroszország közép-ázsiai terjeszkedését úgy határozta meg, mint állandó kötelezettséget arra, hogy a pusztá lendület által vezérelve a peremterületeket pacifikálják:

„Oroszország helyzete Közép-Ázsiában hasonló minden civilizált államhoz, amely félvad, szilárd társadalmi szervezet nélküli, nomád törzsekkel kerül kapcsolatba. Ilyen esetekben a határok biztonsága és a kereskedelmi kapcsolatok szükségessé teszik, hogy a civilizáltabb állam bizonyos fennhatóságot gyakoroljon szomszédai fölött...”

Az állam tehát választás elé kerül: vagy feladja folyamatos erőfeszítéseit és ezzel határait állandó zavargásoknak teszi ki...vagy egyre mélyebbre hatol a vad területek szíve felé, ...ahol az igazi problémát az okozza, hogy időben meg tud-e állni a hódításban.”

Számos történésznek eszébe jutott ez a szakasz; amikor 1979-ben a Szovjetunió behatolt Afganisztánba.

Paradox módon az is igaz, hogy az elmúlt kétszáz év során az európai hatalmi egyensúly több alkalommal csak a hősies orosz erőfeszítéseknek köszönhetően maradt fenn. Oroszország nélkül Napóleonnak és Hitlernek szinte bizonyosan sikerült volna világbirodalmat létrehozni. A Janus-arcú Oroszország egyszerre volt a hatalmi egyensúly fő összetevője és veszélyeztetője. Elengedhetetlen az egyensúlyhoz, de nem teljesen része annak. Történelme folyamán Oroszország többnyire csak azokat a korlátokat fogadta el, amelyeket külföldről rákényszerítettek, és ezeket is csak nehezen. És mégis voltak időszakok, kiváltképpen a napóleoni háborúk utáni negyven év, amikor nem használta ki hatalmi fölényét

sőt, a közép- és nyugat-európai konzervatív értékek védelmére fordította.

Oroszország még amikor a legitimitáció jegyében cselekedett is, hozzáállását sokkal inkább a küldetéstudat – s ezzel együtt az imperializmus – hatotta át, mint más konzervatív udvarokét. Míg a nyugat-európai konzervatív körök az önkorlátozás filozófiájának jegyében cselekedtek, az orosz vezetők a „keresztes hadjáratok” szolgálatába állították magukat. Minthogy a cárok uralmának legitimitását gyakorlatilag semmi sem kérdőjelezte meg, vajmi keveset fogtak fel a köztársasági törekvések lényegéből, azonkívül, hogy alapvetően erkölctelennek tartották. Az egységes konzervatív értékek szószólójaként – legalábbis a krími háborúig – készek voltak arra is, hogy a legitimitizmus örve alatt saját befolyásukat növeljék, ily módon megszerezve I. Miklós cár számára az „Európa zsandára” gúnynevet. A Szent Szövetség virágzásának csúcspontján Friedrich von Gentz a következőket írta I. Sándorról:

„I. Sándor az az uralkodó, aki noha a legnagyobb hévvel lelkesedik a Nagy Szövetségért, a legkönnyebben meglenne nélküle... Számára a Szövetség csak eszköz, amellyel elérheti ambícióinak elsődleges célját: befolyását az általános politikai ügyekre... Az ő érdeke a rendszer fenntartásában Ausztriával, Poroszországgal vagy Angliával ellentétben nem a szükségszerűségein vagy a félelmen alapul; ez kiszámított és rugalmas érdek, és amelyet módjában áll bármikor feladni, ha egy másik rendszer nagyobb előnyökkel kecsegteti.”

Az oroszok is, akárcsak az amerikaiak, kivételesnek tartották rendszerüket. Minthogy Közép-Ázsia felé terjeszkedve Oroszország kizárólag nomád vagy feudális társadalmakkal került szembe, hódításainak az amerikai nyugatra irányuló terjeszkedéssel több közös vonása volt. Az orosz indoklás pedig a fent említett Gorcsakov-idézetnek megfelelően egybecsengett az amerikai igazolással, a „sorsszerű elhivatottsággal”. Ám minél közelebb jutott Oroszország Indiához, annál inkább felkeltette Nagy-Britannia gyanakvását, mígnem a XIX. század második felében a Közép-Ázsiába irányuló orosz terjeszkedés, az amerikai nyugati térhódítással ellentétben, külpolitikai problémává vált.

A határterületek nyitottsága egyike volt annak a néhány közös vonásnak, amelyen Amerika és Oroszország osztozott. Az amerikai kivételesség érzése a szabadság eszméjén alapult, míg Oroszországé a közös szenvedés élményéből eredt. Mindenki szabadon magáévá tehetett Amerika értékeit, míg Oroszországét csak az orosz nemzet, s ebből is kizárták a nem orosz nemzetiségű alattvalók nagy részét. Amerikát kivételessége hol alkalmi erkölcsi keresztes hadjáratok, hol pedig az elszigetelődés politikájához vezette, míg Oroszországban olyan küldetéstudatot ébresztett, amely gyakran háborús kalandokba sodorta.

Mihail Katkov orosz nacionalista publicista a következőképpen írta le a különbséget a nyugati és az orosz értékek között:

„...ott minden a szerződéses viszonyokon alapul, itt minden a hiten; ez az ellentét abból az eltérő pozícióból fakad, amelyet az egyház nyugaton, illetve keleten elfoglalt. Míg ott alapvetően kettős hatalomról, itt egyetlen irányító hatalomról beszélhetünk.”

Orosz és pánszláv nacionalista írók és értelmiségiek kivétel nélkül az ortodox hitnek tulajdonították az állítólagos orosz altruizmust. Fjodor Dosztojevszkij, a nagy regényíró és szenvedélyes nacionalista az orosz altruizmust olyan kötelezettségként értelmezte, amelynek a célja a szláv népek felszabadítása az idegen uralom alól, ha kell, akár egész Nyugat-Európa ellenében is. Oroszország 1877-es balkáni hadjárata idején Dosztojevszkij így írt:

„Kérdezzük meg a népet, kérdezzük meg a katonákat; Miért keltek fel? Miért mennek harcba és mit várnak tőle? Egy emberként fogják felelni, hogy Krisztust szolgálják, és mennek

felszabadítani elnyomott testvéreiket... Meg kell őriznünk ezt a harmóniát, és meg kell védenünk szabadságukat és függetlenségüket akár egész Európa ellen is.”

Nyugat-Európa államaival ellentétben, amelyeket egyszerre csodált, megvetett és irigyelt, Oroszország magát nem egy nemzetként, hanem egy olyan ügyként tekintette, amely túlnyúlik a geopolitikai határokon, a hit vezérli, és a fegyverek tartják össze. Dosztojevszkij nem korlátozta Oroszország szerepét a szláv testvérnépek felszabadítására, hanem az egyetértésük feletti örökös társadalmi kötelessége könnyedén a felettük való uralomba csaphatott át. Katkov számára Oroszország a harmadik Róma volt:

„Az orosz cár több, mint ősei örököse; egyben utóda a Keletrómai Birodalom császárainak, akik megszervezték a egyházat és a keresztény hit tanait lefektető zsinatokat. Bizánc bukásával egyidejűleg Moszkva felemelkedett, és Oroszország nagysága kezdetét vette.”

A forradalom után ezt a szenvedélyes küldetéstudatot a kommunista internacionáléba vitték át.

Az orosz történelem ellentmondása a messianisztikus elhivatottság és a mindent átható bizonytalanságérzet folyamatos kettősségében rejlik. A végletekig fokozódva ez a kettősség eljutott addig a félelemig, hogy ha a birodalom nem terjeszkedik tovább, belső robbanás következik be. Így tehát, amikor Oroszország Lengyelország felosztásának fő támogatója volt, részben biztonsági szempontok alapján cselekedett, részben azért, hogy a XVIII. század szellemének megfelelően saját szerepét fontosabbá tegye. Egy évszázaddal később ez a hódítás önálló jelentőségre tett szert. Rosztiszlav Andrejevics Fagyjev, egy a pánszláv eszmét valló katonatiszt 1869-ben a „Vélemény a keleti kérdéstről” című nagy hatású esszéjében azt írta, hogy Oroszországnak tovább kell nyomulnia nyugat felé, hogy megvédhesse addigi hódításait.

„Oroszországnak a Dnyepertől a Visztuláig való történelmi jelentőségű előrenyomulása (Lengyelország felosztása) hadüzenet volt Európának, amely a kontinensnek egy hozzá nem tartozó területét foglalta el. Oroszország most ellenségek által van körülvéve – de ez az állapot csak ideiglenes: vagy visszaszorítja az ellenséget, vagy feladja pozícióit... vagy kiterjeszti befolyását az Adriáig, vagy ismét visszahúzódik a Dnyeperen túlra...”

Fagyjev elemzése nem sokban tért el George Kennanétól, aki a választóvonal másik oldalán korszakalkotó cikket írt a szovjet magatartás forrásairól. Ebben megjósolta, hogy ha a Szovjetunió nem sikerül tovább terjeszkednie, összeroppan és széthullik.”

A külvilág ritkán osztotta Oroszország magáról alkotott fennkölt véleményét. Kimagasló irodalmi és zenei alkotásai ellenére Oroszországnak sohasem volt olyan kulturális vonzereje a meghódított népek számára, amilyen nem egy gyarmatbirodalom anyaországának volt. Ugyanígy soha sem tekintettek példaként Oroszországra akár más társadalmak, akár saját alattvalói. A külvilág számára Oroszország elementáris erő – rejtélyes terjeszkedő jelenlét volt, amelyet fel kell tartóztatni akár szövetségkötés révén, akár konfrontáció árán is.

Metternich a szövetségessé emelés útjára lépett, és az egy emberöltőn keresztül nagyrészt sikerrel járt. Ám Németország és Itália egyesítése után a XIX. század nagy ideológiai célkitűzései elveszítették összetartó erejüket. A nacionalizmust és a forradalmi republikánizmust többé már nem tekintették az európai rend számára veszélyesnek. Amint a nacionalizmus vált a legfőbb szervező elvvé, Oroszország, Poroszország és Ausztria koronás fői egyre kevésbé érezték annak szükségességét, hogy a legitimizmus közös védelmében szövetkezzenek egymással.

Metternich azért tudott egy többé-kevésbé összeurópai kormányzatot életre hívni, mert Európa uralkodói ideológiai egységüket a forradalmat feltartóztató gát elengedhetetlen feltételének tekintették.

Azonban az 1870-es évekre vagy a forradalomtól való félelem hagyott alább, vagy a különböző kormányzatok vélték úgy, hogy meg tudnak vele birkózni külső segítség nélkül is. Ekkorra már két emberöltő is eltelt XVI. Lajos kivégzése óta;^[15] az 1848-as liberális forradalmakat levertek; Franciaország, bár köztársaság volt, elveszítette forradalmasító, térítő hevületét. Nem volt már közös ideológiai kötelék, amely korlátozta volna az ellentétet Ausztria és Oroszország között a Balkán, vagy Németország és Franciaország között Elzász-Lotharingia miatt. A nagyhatalmak már nem egy közös ügy érdekében tevékenykedő partnereket láttak egymásban, hanem veszélyes, sőt halálos ellenfeleket. A konfrontáció vált a diplomácia elfogadott eszközévé.

Egy korábbi időszakban Nagy-Britannia azzal járult hozzá a politikai mérséklődéshez, hogy az európai egyensúlyban a mérleg nyelvének szerepét töltötte be. Még most is az egyetlen olyan erőt jelentette az összes jelentősebb európai hatalom közül, amely abban a helyzetben volt, hogy a többi nagyhatalom iránti kibékíthetetlen ellenségesség béklyójától mentesen követhette a hatalmi erőegyensúly politikáját. Azonban Nagy-Britannia zavarban volt a tekintetben, hogy mi jelenti a legnagyobb veszélyt, és jó néhány évtizedig eltartott, amíg újból kiismerte magát.

A bécsi rendszer hatalmi erőegyensúlya, amit Anglia jól ismert, radikális változáson ment át. Az egyesített Németország olyan erőre kezdett kapni, hogy egyedül is képes volt uralni Európát. Ez olyan fordulat volt, amelyet Anglia a múltban is, amikor hódítás eredményeként jött létre, mereven elutasított. Ennek ellenére Disraelit kivéve az angol vezetők nem látták okát, hogy ellenezzék egy nemzet megszilárdulását Közép-Európában, amelyet az angol politikusok már évtizedek óta támogattak, és amelynek betetőzése egy olyan háborúban következett be, amelyben formailag Franciaország volt az agresszor.

Amióta csak Canning negyven évvel korábban kivonta Nagy-Britanniát Metternich rendszeréből, Anglia fényes elszigeteltség politikája nagyrészt azért tette lehetővé számára, hogy eljátssza az európai egyensúly védelmezőjének szerepét, mert nem akadt olyan ország, amely egymagában uralkodhatott volna a kontinensen. Egyesítése után Németország fokozatosan képessé vált erre, és különös módon még csak nem is külső hódítások révén, hanem saját nemzeti területeinek fejlesztésével. Nagy-Britannia módszere azonban az volt, hogy csakis az egyensúly tényleges veszélyeztetése esetén avatkozik közbe, de nem akkor, ha annak csak eshetősége áll fenn. Minthogy pedig az európai egyensúlyt érintő német fenyegetés csak évtizedek múlva vált nyilvánvalóvá, az angol külpolitika figyelme az évszázad hátralevő részében egyfelől Franciaországra irányult, amelynek gyarmati törekvései angol érdekeket sértettek, különösen Egyiptomban, másfelől Oroszországra, amely a tengerszorosok, Perzsia, India, majd később Kína irányába terjeszkedett. Ezek mind gyarmati kérdések voltak. A huszadik századi válságokat és háborúkat okozó európai diplomácia tekintetében Anglia tovább folytatta az elszigeteltség politikáját.

Így aztán egészen 1890-ben bekövetkezett menesztéséig Bismarck volt az európai diplomácia kulcsfigurája. Ő békét akart az újonnan létrejött Német Birodalom számára és nem kereste a konfliktust egyetlen más nemzettel sem. Ez azonban herkulusi feladatnak bizonyult egy olyan Európában, ahol hiányoztak az államok közti erkölcsi kötelékek. Az volt a feladata, hogy mind Oroszországot, mind Ausztriát visszatartsa francia ellenfeléhez való csatlakozástól. Ehhez arra volt szükség, hogy megakadályozza a legitim orosz célok Ausztria által való megkérdőjelezését, és elejét vegye annak, hogy Oroszország aláaknázza az Osztrák-Magyar Monarchiát. Jó kapcsolatokra volt szüksége Oroszországgal, anélkül, hogy elidegenítené Nagy-Britanniát, amely gyanakodva szemlélte a Konstantinápolyval és Indiával kapcsolatos orosz terveket. Még egy Bismarck kaliberű zseni sem folytathatott korlátlan ideig ennyire bizonytalan egyensúlyozó mutatványt; a nemzetközi rendszerre nehezedő nyomás kezelése egyre nehezebbnek bizonyult. Mindezek ellenére közel húsz év alatt, amíg Bismarck vezette Németországot, olyan visszafogottan és finoman gyakorolta az általa hirdetett *réalpolitikát*, hogy a hatalmi egyensúly egyszer sem borult fel.

Bismarck célja az volt, hogy az engesztelhetetlen Franciaország kivételével egyetlen hatalomnak se

szolgáltasson okot arra, hogy egy Németország elleni szövetséghez csatlakozzék. Bismarck kijelentette, hogy az egyesített Németország „jóllakott”, és nem támaszt további területi igényeket. Meg kívánta nyugtatni Oroszországot afelől, hogy Németország nem érdekelt a Balkánon; amint mondta, a Balkán egyetlen pomerániai gránátost sem ér meg. Angliára való tekintettel Bismarck egyetlen olyan támadást sem intézett a kontinens országai ellen, amely aggodalmat válthatott volna ki az angolokból az egyensúlyt illetően, és Németországot visszatartotta a gyarmatokért folyó versenytől. „Ez itt Oroszország, és ez itt Franciaország, és mi itt vagyunk a kettő között. Számomra ebből áll Afrika” – volt Bismarck válasza a német gyarmatosítást sürgetőknek. Ezt a véleményét azonban a belpolitikai fejlemények hatására később módosítania kellett.

A megnyugtatás azonban nem volt elegendő. Németországnak mind Ausztria, mind Oroszország szövetségére szüksége volt, noha ez első pillantásra valószínűtlennek tűnt fel. És 1873-ban Bismarck mégis létrehozott egy ilyen szövetséget, az úgynevezett Három Császár Szövetségét. A három konzervatív uralkodói udvar egységének kihirdetése sokban hasonlított Metternich Szent Szövetségéhez. Vajon Bismarck hirtelen vonzódni kezdett Metternich rendszeréhez, amelynek megszüntetéséhez olyan tevékenyen hozzájárult? Az idők nem kis mértékben Bismarck sikerének köszönhetően megváltoztak. Bár Németország, Oroszország és Ausztria híven a metternichi politika szelleméhez, megfogadták, hogy együttműködnek az egymás területein a fennálló rend megdöntésére irányuló tendenciák elfojtásában, a politikai radikálisoktól való idegenkedés már nem tudta a keleti udvarokat összetartani – elsősorban azért, mivel valamennyien meg voltak győződve arról, hogy a belpolitikai zavargásokkal külföldi segítség nélkül is meg tudnak birkózni.

Ezenkívül pedig Bismarck elveszítette a legitimizmusba vetett szilárd bizalmát. Bár a Gerlachhal való levelezését nem tették közzé, hátsó szándékai köztudottak voltak. Lévéen, hogy egész közszereplése ideje alatt a *reálpolitikának* volt a szószólója, nem volt hihető, hogy hirtelen a legitimizmus elkötelezett híve lett. Az Oroszország és Ausztria között folyó, egyre keményebb geopolitikai versengés lassan túlnőtt a konzervatív uralkodók egységén. Mindketten a hanyatló Török Birodalom által a Balkánon hátrahagyott zsákmányra pályáztak. A pánszlávizmus és a régi típusú terjeszkedés egyaránt hozzájárult Oroszország kalandos balkáni politikájához. A puszta félelem hasonló magatartást eredményezett az Osztrák-Magyar Monarchiában. Így, noha papíron a német császár szövetségben állt Oroszország és Ausztria konzervatív uralkodóival, a „két testvér” egymás torkát szorongatta. A bismarcki szövetségi rendszernek Bismarck életének hátralevő részében állandó problémája maradt, hogy hogyan lehet két, egymást halálos ellenségnek tekintő partnerrel együttműködni.

A három császár első szövetsége megértette Bismarckkal, hogy azokat az erőket, amelyeket felszabadított, már nem tudja kordában tartani pusztán Ausztria és Oroszország belpolitikai vezérelveire hivatkozva. Ettől kezdve a hatalmat és az önérdeket hangsúlyozva próbálta manipulálni őket.

Két esemény tanúsítja mindenekfelett, hogy a *reálpolitika* vált a korszak uralkodó irányzatává. Az első 1875-ben következett be egy ál-válság alakjában. A kitalált háborús fenyegetettség érzését egy vezető német újságban megjelent provokatív című vezércikk – „Küszöbön a háború?” – („Krieg an Sicht?”) váltotta ki. A vezércikk a francia hadikiadások növelése és a francia hadsereg által felvásárolt nagyszámú lövedék jelent meg. Lehet, hogy Bismarck állt a háborús riadalom mögött anélkül, hogy szándékában állt volna tovább élezni a helyzetet, hiszen nem került sor semmiféle részleges német mozgósításra vagy fenyegető hadseregmozgásra.

Egy nem létező fenyegetésnek fittyet hányni könnyű lehetőség arra, hogy egy nemzet tekintélyét növeljük. Az ügyes francia diplomácia azt a látszatot keltette, hogy Németország megelőző támadásra készül. A francia külügyminisztérium elhintette, hogy a cár a francia nagykövettel folytatott egyik beszélgetésen jelezte, hogy egy francia-német konfliktus esetén Franciaországot támogatná. Nagy-Britannia, amely mindig is érzékenyen reagált annak a veszélyére, hogy egyetlen hatalom uralja Európát, nyugtalankodni kezdett. Disraeli miniszterelnök utasította külügyminiszterét, lord Derbyt, hogy keresse

meg az orosz kancellárt, Gorcsakovot, és vesse fel Berlin megfélemlítésének gondolatát:

„Az a benyomásom, hogy együttes lépéseket kellene tennünk Európa békéjének megőrzése érdekében valahogy úgy, mint amikor Pam (Lord Palmerston) megzavarta Franciaországot, és kiűzte az egyiptomiakat Szíriából. Esetleg szövetséget köthetünk Oroszországgal ebből a különleges célból, és más hatalmakat is, mint Ausztriát vagy netán Olaszországot is fel lehet szólítani a csatlakozásra...”

Az, hogy az orosz imperialista törekvések miatt mélyen gyanakvó Disraeli akárcsak utalt is egy esetleges angol-orosz szövetség lehetőségére, mutatja, hogy mennyire komolyan vette annak a veszélyét, hogy Németország dominálhat Nyugat-Európában. A háborús riadalom éppoly gyorsan elült, mint ahogy kirobbant, így Disraeli terve nem került kipróbálásra. Noha Bismarck nem ismerte a Disraeli-terv részleteit, túlságosan okos volt ahhoz, hogy ne érzékelte volna Anglia leplezett aggodalmát.

Amint azt George Kennan kimutatta, ez a válság sokkal kevésbé volt valódi, mint amekkora nyilvánosságot kapott. Bismarcknak nem állt szándékában újból háborút viselni Franciaország ellen rövid idővel azután, hogy megalázta, bár az nem volt ellenére, hogy sejtesse, megteszi, ha túlfeszítik a húrt. II. Sándor nem akart valójában a köztársasági Franciaország mellé állni, bár nem bánta, ha jelzik Bismarcknak, hogy ennek a lehetősége is fennáll. Így tehát Disraeli egyelőre pusztán egy elképzelt veszélyre reagált. Mégis az angol nyugtalanság, a francia taktikázás és az orosz bizonytalanság arról győzte meg Bismarckot, hogy csak aktív politizálással veheti elejét a koalíció szerveződésének, amely egy emberöltővel később a Németország-ellenes Három Antant létrejöttét eredményezte.

A második válság azonban nagyon is valóságos volt. Egy újabb balkáni krízis formájában következett be, és azt bizonyította, hogy semmiféle filozófiai vagy ideológiai kötelék nem tarthatja össze a Három Császár Szövetségét, ha az ütközik a felszín alatt húzódó nemzeti érdekekkel. Minthogy ez a válság tette nyilvánvalóvá azt a konfliktust, amely végleg bukásra ítélte a Bismarck-féle európai rendet és Európát az I. világháborúba sodorta, itt egy kicsit bővebben foglalkozunk vele.

A keleti kérdés, amely a krími háború óta nem került napirendre, most újra a nemzetközi figyelem középpontjába került, első felvonásaként azoknak a zűrzavaros bonyodalmaknak, amelyek az idő előrehaladtával egyre inkább úgy kezdtek egymáshoz hasonlítani, mint a japán kabuki-drámák. Néhány majdhogynem véletlenszerű esemény válságot robbant ki; Oroszország fenyegetőzik, és Anglia kiküldi a Királyi Haditengerészetet. Erre Oroszország túszként elfoglalja az Oszmán Birodalom valamelyik balkáni területét. Nagy-Britannia háborúval fenyegetőzik, mire tárgyalások indulnak, és Oroszország mérsékeli követeléseit. És ezen a ponton aztán kirobban a konfliktus.

1876-ban az évszázadokon át török uralom alatt élő bolgárok felkeltek, s hozzájuk más balkáni népek csatlakoztak. Törökország felháborító kegyetlenséggel reagált, és Oroszország pánszláv érzelmeitől vezettetve beavatkozással fenyegetőzött.

Londonban ez az orosz reakció a már jól ismert rém újramegjelenését jelentette: ez a tengerszorosokat ellenőrző Oroszország réme volt. Canning óta az angol politikusok alaptételnek tekintették, hogy ha Oroszország ellenőrizné a tengerszorosokat, egyben a Földközi-tenger keleti medencéjét és a Közel-Keletet is uralná, ezáltal veszélyeztetné az angol érdekeket Egyiptomban. Ezért a hagyományos angol okoskodás szerint, bármilyen embertelen és roszakatag volt is az Oszmán Birodalom, még az Oroszországgal való háború kockázatát vállalva is fenn kellett tartani.

Ez a helyzet Bismarckot nehéz dilemma elé állította. Egy, az angol katonai reagálást kiváltó orosz előrenyomulás valószínűleg Ausztriát is bevonja a küzdelembe. Ha pedig Németország választani kényszerül Oroszország és Ausztria között, Bismarck külpolitikája a Három Császár Szövetségével együtt összeomlik. Akárhogy dönt is, Bismarck vállalja a kockázatot, hogy vagy Oroszországot, vagy Ausztriát teszi ellenségévé, és ha semleges álláspontra helyezkedik, könnyen lehet, hogy mindkét fél haragját

magára vonja. „Ha Oroszország és Ausztria között nézeteltérés támadt, mindig elkerülni próbáltuk, hogy állást foglaljunk bármelyik fél mellett, kettő az egyhez arányú többséget alakítva ki...” – mondta Bismarck a Reichstagban 1878-ban.

Ez a megfontoltság klasszikusan bismarcki volt, bár a válság kibontakozásával egyben a fokozódó kényszerhelyzetet is jelezte. Bismarck első lépése az volt, hogy megkísérelte szorosabbra fogni a kötelékeket a Három Császár Szövetsége között, igyekezve közös álláspontot kialakítani. 1876 elején a Három Császár Szövetsége megszövegezte az úgynevezett Berliini Memorandumot, amely óvta Törökországot attól, hogy folytassa a lázadás elnyomását. Úgy tűnt fel, hogy néhány feltétellel bár, de Oroszország éppúgy beavatkozhat a Balkánon az európai egyezség nevében, mint ahogy a Metternich-féle veronai, laibachi és troppai kongresszusok kijelölték néhány európai hatalmat, hogy azok végrehajtsák határozataikat.

Hatalmas volt azonban a különbség az akkori ilyen jellegű lépés és a jelenlegi között. Metternich idejében Castlereagh volt a brit külügyminiszter, aki rokonszenvezett a Szent Szövetség intervenciójával, még ha Nagy-Britannia nem is akart benne részt venni. De most Disraeli volt a miniszterelnök, és ő úgy tekintette a berliini memorandumot, mint az első lépést azon az úton, amely az Oszmán Birodalom felbomlásán át vezet Nagy-Britannia kirekesztéséhez. Ez már túl közel volt ahhoz az európai hegemoniához, amely ellen Anglia évszázadokon át küzdött. Suvalov londoni orosz nagykövetnek Disraeli így panaszkodott: „Úgy kezelték Angliát, mintha Montenegró vagy Bosznia volna”. Lady Bradfordnak, gyakori levelezőpartnerének a következőket írta:

„Nincs egyensúly, és hacsak nem teszünk különleges erőfeszítéseket, hogy a három északi hatalommal összhangban cselekedjünk, nélkülünk is léphetnek, és ez elfogadhatatlan egy olyan állam számára, mint Anglia.”

A Szentpétervár, Berlin és Bécs által demonstrált egység miatt különösen nehéz lett volna Nagy-Britannia számára, hogy ellenszegüljön, bármit határoznak is. Úgy tűnt fel, Disraelinek nem volt más választása, mint hogy csatlakozzon az északi királyi udvarokhoz, miközben Oroszország megtámadja Törökországot.

Ennek ellenére Disraeli úgy döntött, hogy Palmerston szellemében Anglia inkább erőt demonstrál. A Földközi-tenger keleti részére küldte a királyi flottát, és kinyilvánította törökbarát érzelmeit – garantálva ezzel Törökország hajthatatlanságát, és minden eszközzel igyekezve a felszínre hozni a Három Császár Szövetségében lappangó ellentéteket. A nem éppen túlzott szerénységéről híres Disraeli kijelentette Viktória királynőnek, hogy felbomlasztotta a Három Császár Szövetségét, amely állítása szerint „gyakorlatilag felbomlott, éppúgy, mint ahogyan felbomlott a római triumvirátus is.”

Benjamin Disraeli egyike volt a legfurcsább és rendkívülibb embereknek, akik valaha a brit kormány élén álltak. Amikor 1868-ban megtudta, hogy őt nevezik ki miniszterelnöknek, így örvendezett: „Éljen, éljen, fölmásztam a csúszós pózna tetejére!” (Angol falusi népiünnepélyek alkalmával felállított, zsírral bekent, hosszú rúd, amelynek tetején díjat helyeznek el azok számára, akik fel tudnak mászni. A ford. megj.) Ezzel ellentétben, amikor még ugyanabban az évben Disraeli örökös ellenlábását, William Ewart Gladstone-t felkérték, hogy utóda legyen, egy terjengős elmélkedést fogalmazott meg a hatalom felelősségéről, az Isten iránti szent kötelezettségről, valamint belefoglalt egy imádságot is, amelyben kéri a Mindenhatót, hogy ruházza fel a fontos miniszterelnöki hivatal viselésének felelősségéhez szükséges lelkierővel.

A XIX. század második felének brit politikáját irányító két nagy ember megnyilvánulásai jól érzékeltetik ellentétes természetüket: Disraeli – feltűnő, briliáns és csapongó; Gladstone – művelt, kegyes és ünnepélyes. Nem kis finta a sorsnak, hogy a viktoriánus tory párt, amely vidéki földbirtokosokból és buzgón vallásos anglikán arisztokrata családokból állt, éppen ezt a zseniális zsidó kalandort tette meg

vezetőjének, és a szinte kivétel nélkül a beavatottakat tömörítő párt éppen azt az embert emelte a világ színpadának előterébe, aki a leginkább kívülállónak számított. Egyetlen zsidó sem emelkedett azelőtt ilyen magasra a brit politikai életben. Egy évszázaddal később megint csak a látszólag szűk látókörű toryk és nem az öntudatosan haladó szellemű Munkáspárt lesz az, akik Margaret Thatchert hivatalba juttatják – egy zöldeséges lányát, aki megint csak kimagasló vezetőnek bizonyult, és egyben Nagy-Britannia első női miniszterelnöke is volt.

Disraeli hihetetlen karriert futott be. Fiatalon regényíróként inkább tartozott az irodalmárok közé, mint a politikacsinálókhoz. Nagyobb volt az esélye annak, hogy sziporkázó íróként és társalgóként fejezi be életét, mint hogy egyike lesz a XIX. századi brit politika nagy hatású alakjainak. Akárcsak Bismarck, Disraeli is hitt abban, hogy meg kell adni a választójogot az egyszerű embereknek, meg lévén győződve arról, hogy az angol középosztály a konzervatívokra szavaz.

Tory vezetőként Disraeli újfajta imperializmust hangsúlyozott, amely eltért az Anglia által a XVII. század óta gyakorolt alapvetően kereskedelmi terjeszkedéstől és amellyel, mint mondták, szórakozottságában birodalmat alapított. Disraeli számára a birodalom nem gazdasági, hanem lelki szükségszerűség volt, és országa nagyságának elengedhetetlen eszköze. „Nem kis jelentőségű üggyről van szó,” jelentette ki, híres 1872-es Kristály palotabeli beszédében.^[16] „A kérdés az, hogy megelégszenek-e önök azzal, hogy pusztán kényelmes, a kontinens elvei szerint megmintázott Anglia legyünk és idővel szembesüljünk elkerülhetetlen végzetünkkel, vagy nagy ország akarnak lenni – uralkodó ország – olyan ország, melynek fiai felemelkednek, a legmagasabb pozíciókba jutnak, és nemcsak honfitársaik megbecsülését szerzik meg, hanem kivívják az egész világ csodálatát.”

Ehhez a meggyőződéséhez ragaszkodva Disraelinek szembe kellett szegülnie az Oszmán Birodalmat veszélyeztető orosz fenyegetéssel. Az európai egyensúly nevében nem fogadta el a Három Császár Szövetsége által kínált megoldást, és a Brit Birodalom nevében elutasította Oroszországot mint amely az európai egyetértést kényszeríteni akarta Konstantinápolyval kapcsolatban. A XIX. század folyamán ugyanis az a gondolat, hogy az elsődleges veszélyt Anglia világban betöltött szerepére nézve Oroszország jelenti, szilárd meggyőződéssé vált. Nagy-Britannia tengerentúli érdekeit az orosz harapófogó által látta veszélyeztetve, amelynek egyik ága Konstantinápolyt, a másik pedig Közép-Ázsián keresztül Indiát fenyegette. A XIX. század második felére a közép-ázsiai terjeszkedése folyamán Oroszország a hódításnak később is változatlanul alkalmazott módszereit dolgozta ki. Az áldozat mindig olyan távol esett a nemzetközi ügyek központjától, hogy a nyugati hatalmak közül csak kevesen fogták fel, hogy mi is történik. Így megnyugodhattak abban az elképzelésükben, hogy a cár tulajdonképpen jó szándékú, és csak az alattvalói harciasak. Így a távolság és a bizonytalanság fegyverré vált az orosz diplomácia kezében.

Az európai hatalmak közül egyedül Angliát érdekelte Közép-Ázsia. Ahogy az orosz terjeszkedés egyre délebbre irányult, India felé, London tiltakozása megtört Alekszandr Gorcsakov herceg, orosz kancellár időhúzásán, aki sokszor nem is tudta, hogy mit csinál éppen az orosz hadsereg. Lord Augustus Loftus szentpétervári angol nagykövet úgy vélte, hogy az Indiára irányuló orosz nyomás „nem a cártól eredt, bár abszolútista uralkodó, hanem inkább az uralkodó szerepet játszó katonai vezetéstől, noha az uralkodó abszolút hatalommal rendelkezett. Ahol hatalmas állandó hadsereget tartanak fenn, ott elfoglaltságot is találni kell számára... Amikor hódítások sorozata veszi kezdetét, mint Közép-Ázsiában, az egyik terület meghódítása maga után vonja a másikat, és a nehézséget az jelenti, hogy mikor tudnak megálljt parancsolni maguknak.” Ez az észrevétel persze gyakorlatilag megismételte Gorcsakov fent már idézett szavait (lásd fent). Másrészt az angol kormánynak mindegy volt, hogy Oroszország csak a lendülettől, vagy szándékos imperialista törekvésektől vezérelve fenyegeti Indiát.

Ugyanaz a sablon ismétlődött újra meg újra. Az orosz csapatok évről évre egyre mélyebbre hatoltak Közép-Ázsiába. Anglia magyarázatot követelt; és mindenféle megnyugtatókat kapott, miszerint a cárnak nem áll szándékában akárcsak egy négyzetméternyi területet is anektálni. Eleinte ezek a megnyugtató szavak elegendőknek bizonyultak, hogy az ügy annyiban maradjon. Ám a következő orosz előrenyomulás

elkerülhetetlenül újra napirendre tűzte a dolgot. Például miután az orosz hadsereg megszállta 1868 májusában a mai Üzbegisztánban található Szamarkandot, Gorcsakov közölte Sir Andrew Buchanan angol nagykövettel, hogy „az orosz kormányzat nemcsak hogy nem akarta a város elfoglalását, de mélyen sajnálta is, hogy az bekövetkezett, és biztos abban, hogy nem állandó megszállásról van szó.” Szamarkand természetesen orosz uralom alatt maradt még több mint száz évig, a Szovjetunió összeomlásáig.

1872-ben ez a kitalálósdi-játék néhány száz mérföldnyire délkeletre, a Khivai kánság vonatkozásában, a mai Afganisztán határán ismétlődött meg. Suvalov grófot, a cár szárnysegédjét küldték Londonba, hogy megnyugtassa az angolokat, miszerint Oroszországnak nem áll szándékában további területeket elfoglalni Közép-Ázsiában:

„Nemcsak hogy távol állt az uralkodó szándékától, hogy elfoglalja Khivát, de egyenesen parancsba is adták, hogy ezt meg kell akadályozni. Az utasítás szerint olyan helyzetet kellett teremteni, amely semmiféleképpen sem vezethetett Khiva huzamosabb ideig tartó megszállásához.”

Alig érkezett meg ez a megnyugtató üzenet, amikor hírért hozták, hogy az orosz Kaufmann tábornok leverte Khivát, és olyan békét kényszerített rá, amely homlokegyenest ellentétben állt Suvalov állításaival.

1875-ben ugyanezeket a módszereket alkalmazták egy másik kánsággal kapcsolatban Afganisztán határán. Ezúttal Gorcsakov kancellár már némi szükségét érezte, hogy igazolja Oroszország nyilatkozatai és tettei közötti szakadékot. Találékony és precedens nélküli módon különbséget tett az egyoldalú biztosítékok (amelyek az ő definíciója szerint nem bírtak kötelező erővel) és a hivatalos, kétoldalú megállapodások között. „A londoni kormányzat”, írta egy jegyzékben, „úgy tűnik fel, hogy abból a tényből, miszerint mi több alkalommal kötetlenül és baráti szándékkal ismertettük álláspontunkat Közép-Ázsiáról, különös tekintettel szilárd elhatározásunkra, hogy nem kívánunk hódító vagy anektáló politikát folytatni, azt a következtetést szűrte le, hogy mi ebben a kérdésben konkrét kötelezettséget vállaltunk vele szemben.” Más szóval, Oroszország ragaszkodott ahhoz, hogy szabad kezet kapjon Közép-Ázsiában, maga szabhatta meg cselekvése határait, és még saját biztosítékai se korlátozzák cselekedeteiben.

Disraeli nem kívánta ezeket a módszereket Konstantinápolyval kapcsolatban is megengedni. Arra ösztönözte a törököket, hogy utasítsák vissza a Berliini Memorandumot és folytassák balkáni megtorlásaikat. A kifelé megmutatkozó szilárd angol álláspont ellenére Disraelire jelentős hazai nyomás nehezedett. A török atrocitások ellenük hangolták a brit közvéleményt, és Gladstone hevesen kikelt Disraeli erkölcstelen külpolitikája ellen. Így aztán Disraeli kénytelen volt csatlakozni az 1877-es Londoni Jegyzőkönyvhöz, amelyben a három északi királyi udvarral egyetemben felszólította Törökországot, hogy vessen véget a balkáni vérengzéseknek, és reformálja meg ottani közigazgatását. A szultán azonban meg volt győződve, hogy Disraelit a maga oldalán tudhatja, függetlenül attól, hogy milyen hivatalos követeléseket szegeztek neki, s még ezt a dokumentumot is elutasította. Oroszország hadüzenettel válaszolt.

Egy pillanatra úgy tűnt, hogy Oroszország nyerte meg a diplomáciai játékot. Nemcsak a másik két északi királyi udvar támogatását bírta, de Franciaországét is, és még az angol közvélemény jelentős része is mellette volt. Disraeli keze meg volt kötve, hiszen ha Törökország mellett lép háborúba, az egyben kormányának bukását is jelentheti.

Ám, mint oly sok megelőző válság esetén, az orosz vezetők most is túlzásba estek. A zseniális, de vakmerően meggondolatlan tábornok és diplomata, Nyikolaj Ignatyev vezetésével orosz csapatok érkeztek Konstantinápoly kapui elé. Ausztria újra fontolgatni kezdte, hogy támogassa-e az orosz hadjáratot. Disraeli angol hadihajókat küldött a Dardanellákba. Ezen a ponton Ignatyev egész Európát megijesztette a San Stefano-i béke feltételeinek kihirdetésével, amelyek Törökországot megcsönkítva létrehozták „Nagy

Bulgáriát”. Ez a területileg jócskán megnövelt állam, mely a Földközi-tengerig terjedt volna ki, a többség véleménye szerint orosz befolyás alatt állt volna.

1815 óta a hagyományos európai okoskodás szerint az Oszmán Birodalom sorsát csak az európai hatalmak együttes megállapítása dönthette el, és nem egyetlen hatalom, legkevésbé pedig Oroszország. Ignatyev San Stefano-i békéje¹⁷ felvetette annak a lehetőségét, hogy az oroszok ellenőrzik a tengerszorosokat, ami elfogadhatatlan volt Nagy-Britannia számára, és az orosz befolyás lehetőségét a balkáni szlávokra, amely Ausztria számára elfogadhatatlan. Mind Anglia, mind pedig Ausztria-Magyarország kinyilvánította tehát, hogy a békeszerződés elfogadhatatlan.

Disraeli többé nem állt egyedül. Lépései az orosz vezetők számára a krími háborús koalíció visszatérésének baljós előjelét hordozták magukon. Amikor Lord Salisbury külügyminiszter 1878-ban kibocsátotta híres áprilisi memorandumát, amelyben körvonalazta, hogy miért kell a San Stefano-i békét felülvizsgálni, még Suvalov londoni orosz nagykövet, Ignatyev régi ellenfele is egyetértett vele. Nagy-Britannia háborúval fenyegetőzött, ha Oroszország elfoglalja Konstantinápolyt, Ausztria pedig a balkáni zsákmány felosztásáért indított volna háborút.

Bismarck féltő gonddal óvott Három Császár Szövetségét az összeomlás fenyegette. Eddig a pontig Bismarck rendkívül körültekintően viselkedett. 1876 augusztusában, egy évvel az előtt, hogy az oroszok „az ortodox vallás és a szlávok nevében” megtámadták volna Törökországot, Gorcsakov azt javasolta Bismarcknak, hogy rendezzen kongresszust a balkáni válság megoldására. Míg Metternich vagy III. Napóleon kapva kapott volna az alkalmon, hogy fő közvetítője legyen az európai hatalmak megegyezésének, Bismarck habozott, mert úgy hitte, hogy egy kongresszus csak még nyilvánvalóbbá tenné az ellentéteket a Három Császár Szövetségén belül. Bizalmas körben bevallotta, hogy minden résztvevő, beleértve Angliát is, egy ilyen kongresszusról „irányunkban nehezteléssel távozna, mert egyikük sem kapná meg tőlünk azt a támogatást, amire számítana.” Ezenfelül Bismarck azt sem tartotta bölcsnek, hogy Disraelit és Gorcsakovot összehozzák – „mindketten egyaránt veszélyesen hiú miniszterek” – írta róluk.

Mindazonáltal, amint egyre nyilvánvalóbb lett, hogy a Balkán lehet az a gyutacs, amely egy általános európai háborút kirobbant, Bismarck vonakodva bár, de megszervezett egy kongresszust Berlinben, az egyetlen fővárosban, ahova az orosz vezetők hajlandók voltak elmenni. De még ekkor is inkább távol tartotta magát a mindennapi diplomáciától és rábírta Andrásyot, az osztrák-magyar külügyminisztert, hogy ő küldje ki a meghívókat.

A kongresszust 1878. június 13-ára hívták össze. Mielőtt azonban összeült, Nagy-Britannia és Oroszország már egyezsége jutott a kulcskérdésekben. A megállapodás szerint, amelyet Lord Salisbury és az új orosz külügyminiszter, Suvalov írt alá május 30-án, a San Stefano-i béke által létrehozott „Nagy Bulgáriát” három kisebb egységgel váltották fel: egy sokkal kisebb független Bulgáriával; egy független önkormányzattal rendelkező állammal, Kelet-Ruméliával, amely alakilag ugyan egy török kormányzó alá tartozott, de a működését egy európai bizottság ellenőrizte (a huszadik századi ENSZ békefenntartó programjainak előfutáraként); Bulgária többi része pedig visszakerült török fennhatóság alá. Korlátozták Oroszország szerzeményét Örményországban. Külön titkos megállapodásokban Anglia ígéretet tett Ausztriának, hogy támogatni fogja Bosznia-Hercegovina Ausztria által való megszállását, és biztosította a szultánt, hogy garantálja Törökország ázsiai területeit. Cserébe a szultán Angliának engedte át Ciprust tengerészeti bázisként.

Mire a berlini kongresszus összeült, jelentősen csökkent a háborús veszély, ami miatt Bismarck beleegyezett, hogy helyet adjon az összejövetelnek. A kongresszus fő funkciója már csak az lett, hogy Európa áldását adja arra, amiben már megegyeztek. Az ember eltűnődik, vajon Bismarck akkor is vállalta-e volna a közvetítő eleve veszélyes szerepét, ha előre látja ezt a végeredményt. Persze valószínű az is, hogy a küszöbönálló kongresszus okozta, hogy Anglia és Oroszország ilyen gyorsan külön megegyeztek, nem akarva kitenni egy európai kongresszus szeszélyeinek azokat az előnyöket, amelyeket sokkal könnyebben elérhettek egymástól közvetlen tárgyalás útján.

Egy már elfogadott megállapodás részleteit kidolgozni nem éppen hősi feladat. Nagy-Britannia kivételével minden nagyobb ország külügyminiszteri szinten képviseltette magát. Az angol történelemben először fordult elő, hogy egy a brit szigeteken kívül tartott nemzetközi konferencián mind a miniszterelnök, mind a külügyminiszter jelen legyen. Disraeli ugyanis nem akarta átengedni Salisburynak a már nagyrészt biztosított diplomáciai siker dicsőségét. Az idős és hiú Gorcsakov, aki már Metternichhel is tárgyalt több mint fél évszázaddal korábban a laibachi és a veronai kongresszusokon, a berlini kongresszust választotta utolsó nemzetközi szereplésének színterül. „Nem akarok úgy kialudni, mint egy füstölgő lámpa. Úgy akarok eltűnni, mint egy fényes csillag”, jelentette ki Berlinbe érkezésekor.

Amikor Bismarckot megkérdezték, hogy szerinte hol van a kongresszus súlypontja, Disraelire mutatott: „*Der alte Jude, das ist der Mann*” (Az öreg zsidó, ő az igazi). Gyökereiket tekintve ugyan jobban nem is különbözhetek volna egymástól, ez a két férfi mégis megtanulta csodálni egymást. Mindketten a *réalpolitikára* voksoltak és utálták azt, amit moralizáló álszenteskedésnek tekintettek. A mind Disraeli, mind Bismarck által megvetett Gladstone nyilatkozatainak vallásos felhangjai a szemükben pusztá szélhámosságnak tűntek fel. Sem Disraeli, sem Bismarck nem érzett szimpátiát a balkáni szlávok iránt, akiket örökös, erőszakos bajkeverőknek tekintettek. Mindketten hajlamosak voltak a cinikus csipkelődésekre, a nagy általánosításokra és a szarkasztikus megjegyzésekre. Bismarckot és Disraelit egyaránt untatták a bosszantó részletek, és mindketten jobb szerették a politika merész, drámai módon való megközelítését.

El lehet tünődni azon, hogy Disraeli volt-e az egyetlen államférfi, aki felülkerekedett Bismarckon. Disraeli már eleve győztes pozícióban érkezett a kongresszusra. Ugyanebben a pozícióban volt Castlereagh Bécsben és Sztálin a II. világháború után. A fennmaradó napirendi pontok a Nagy-Britannia és Oroszország közötti szerződés részleteinek végrehajtására, és arra a lényegében technikai jellegű katonai problémára vonatkoztak, hogy a balkáni hágók Törökország vagy az új Bulgária fennhatósága alá tartozzanak-e. Disraeli számára az volt a kongresszus stratégiai kérdése, hogyan tudja minél jobban elhárítani Nagy-Britanniától Oroszország afeletti csalódottságát, hogy néhány hódításáról le kellett mondania.

Disraelinek mindez azért sikerülhetett, mert Bismarck helyzete rendkívül kényes volt. Bismarck nem tartotta érdekeltnek Németországot a Balkánon, és a szőnyegen lévő kérdések tekintetében nem voltak más céljai, mint hogy a háborút Ausztria és Oroszország között szinte mindenáron el kell kerülni. Saját, kongresszuson betöltött szerepét „*ehrlicher Makler*”-ként (a becsületes közvetítőként) jellemezte, és majdnem minden kongresszusi nyilatkozatát a következő szavakkal kezdte: „*L'Allemagne, qui n'est liée par aucun intérêt direct dans les affaires d'Orient...*” (Németország, amelynek semmiféle közvetlen érdekeltsége nincs a keleti kérdésekben...).

Noha Bismarck nagyon is jól felfogta, mire megy ki a játék, mégis úgy érezte magát, mint aki lidérces álmában látja a veszély közeledtét, de képtelen elkerülni. Amikor a német parlament Bismarckot erőteljesebb fellépésre sürgette, azzal vágott vissza, hogy neki feltett szándéka, hogy kívülálló marad. Bismarck rámutatott a közvetítés veszélyességére egy 1851-es incidensre utalva, amikor is I. Miklós cár közvetíteni próbált Ausztria és Poroszország között Ausztria érdekében:

„Akkor Miklós cár játszotta azt a szerepet, amit [ellenfelem] most vélhetően Németországnak szán; Miklós jött, és azt mondta: „Aki az első lövést leadja, arra én lövök”, és ennek eredményeként a béke fennmaradt. Hogy kinek az előnyére vagy hátrányára, az a történelemre tartozik, és én most itt nem akarom megvitatni. Én csak azt kérdezem, hogy Miklós cárnak ezt a szerepvállalását, amellyel egyik oldal mellé állt, meghálálták-e valaha? Poroszország részéről természetesen nem!... Hát Ausztria mondott-e köszönetet Miklós cárnak? Három évvel később bekövetkezett a krími háború, és ennél többet nem is kell mondanom.”

Még hozzátehető volna ehhez, hogy a cár beavatkozása sem akadályozhatta meg Poroszországot Észak-Németország fölötti befolyása megszilárdításában, ami pedig a tényleges problémát jelentette 1851-ben.

Bismarck a lehető legjobban játszotta ki saját lapjait. Módszere a következő volt: a Balkán keleti felén felmerülő kérdésekben (mint például Besszarábia anektálása) általában Oroszország mellé állt, míg a Balkán nyugati részén (mint például Bosznia-Hercegovina megszállása) Ausztriát támogatta. Egyetlen esetben lépett fel Oroszországgal szemben, amikor is Disraeli azzal fenyegetőzött, hogy otthagyja a kongresszust, ha Törökországnak nem hagyják meg a Bulgáriával összekötő hegyi hágókat, s így Bismarck közbenjárt a cárnál, hogy másítsa meg az orosz tárgyaló felet képviselő Suvalov döntését.

Így Bismarck elkerülte, hogy elhidegüljön Oroszországtól, amint Ausztriával történt a krími háború után. De így sem úszta meg teljesen sértetlenül. Sok orosz vezető úgy érezte, hogy megfosztották a győzelemtől. Oroszország későbbre halaszthatja területi igényeinek érvényesítését a legitimitás kedvéért (ahogy azt I. Sándor tette az 1820-as évek görög felkelésénél, vagy I. Miklós az 1848-as forradalmak idején), de Oroszország soha nem adta fel valamely végső cél elérését vagy ismert el kompromisszumokat igazságosnak. Az orosz terjeszkedési törekvések bármiféle akadályozása sértődött hallgatást vont maga után.

Ily módon a berlini kongresszus után Oroszország inkább az európai hatalmak egyetértését, mintsem saját túlzott ambícióit hibáztatta azért, hogy nem sikerült elérnie minden célkitűzését; nem Disraelire neheztelt, aki megszervezte ellene a koalíciót és háborúval fenyegette, hanem Bismarckra, aki tető alá hozta a kongresszust az európai háború elkerülésére. Oroszország már hozzászólt a brit szembenálláshoz; de hogy a becsületes közvetítő szerepét éppen hagyományos szövetségesük, Németország vállalja magára, azt a pánszláv körök sértésként könyvelték el. Az orosz nacionalista sajtó a kongresszust egy „Oroszország ellen szervezett koalíciónak” minősítette; amelyet a túlzó orosz célkitűzések megghiúsulásának bűnbakjává kikiáltott Bismarck vezetett.

Suvalov, a berlini kongresszus orosz küldöttségének vezetője a tényleges helyzetet jól ismerve, a kongresszus után a következőképpen összegezte az orosz sovinszta körök véleményét:

„Hajlunk arra, hogy azt az örültséget hitessük el az emberekkel, hogy Oroszország érdekeit egy bizonyos külhatalom cselekedetei súlyosan sértették, és ezzel tápot adunk a legkárosabb indulatoknak. Mindenki békét akar; az ország jelenlegi helyzete ezt megköveteli, de ugyanakkor megpróbáljuk a külvilágra hárítani az általunk követett politika hibái miatt létrejött elégedetlenség hatásait.”

Suvalov véleménye azonban nem tükrözte az orosz közvéleményt. Noha a cár nem ment olyan messzire, mint a sovinszta sajtó vagy a radikális pánszláv körök, korántsem volt elégedett a kongresszus eredményével. Az elkövetkező évtizedekben a Berlinben tapasztalt német álnokság hangoztatása lett nem egy orosz politikai dokumentum alap gondolata, beleértve ebbe néhányat az I. világháborút közvetlenül megelőzőkből. A konzervatív uralkodók egységén alapuló Három Császár Szövetségét tovább már nem lehetett fenntartani. Ezentúl, ha valami összetarthatta a nemzetközi ügyeket, az csak a *réalpolitika* lehetett.

Az 1850-es években Bismarck egy olyan politika szószólója volt, ami Anglia „splendid isolation” (fényes elszigeteltség) politikájának kontinentális megfelelője volt. Tartózkodó magatartást javasolt Poroszországnak, mielőtt teljes súlyával azon oldal mellé áll, amely legjobban szolgálja Poroszország nemzeti érdekeit. Ezzel a magatartással elkerülte a cselekvési szabadságot korlátozó szövetségek kötését, és így Poroszország számára sokkal tágabb mozgásteret biztosított, mint amilyennel bármelyik lehetséges ellenfele rendelkezett. Az 1870-es években Bismarck azzal akarta megerősíteni Németország egységét, hogy visszatért az Oroszországgal és Ausztriával való hagyományos szövetséghez. Azonban az 1880-as években egy addig nem tapasztalt helyzet állt elő. Németország túl hatalmas volt ahhoz, hogy távol tartsa magát a nemzetközi ügyektől, mert ez ellene való szövetkezésre készíthette volna Európát. És többé már

nem számíthatott a történelmi hagyományokkal bíró, szinte ösztönös orosz támogatásra. Németország olyan óriás volt, akinek szüksége volt barátokra.

Bismarck ezt a dilemmát úgy oldotta meg, hogy a külpolitikáról addig vallott álláspontját teljesen a visszajára fordította. Ha a hatalmi erőegyensúlyt többé nem tarthatta fenn úgy, hogy minden más lehetséges ellenfélnél kevesebb elkötelezettsége legyen, úgy most minél több országgal próbált kapcsolatot felvenni, hogy így szükség esetén minden riválisánál több szövetséges közül válogathasson. A megelőző húsz év politikájára jellemző, kötöttségektől tartózkodó diplomáciáját feladva Bismarck egy olyan szövetséges rendszer kiépítésébe kezdett, amely ügyes irányítás mellett egyrészt Németország potenciális ellenfeleit volt hivatva visszatartani a szövetkezéstől, másrészt Németország szövetségeseinek lépéseit korlátozni. Bismarck összes, időnként ellentmondásos koalíciójában Németország mindig szorosabb kapcsolatban volt egyes partnereivel, mint azok egymással; ezért aztán Bismarck bármikor megvétózhatta a közös akciókat, és ugyanakkor megvolt a lehetősége a független cselekvésre is. Egy évtizeden keresztül sikerült szövetségeseinek ellenfeleivel olyan szerződéseket kötnie, amelyekkel enyhítette a feszültségeket mind a két oldalon.

Bismarck 1879-ben indította meg új politikáját, amikor titkos szövetséget kötött Ausztriával. Tudatában lévén Oroszország neheztelésének a berlini kongresszust követően, most megkísérelt gátat vetni a további orosz terjeszkedésnek. Mindazonáltal nem volt kedvére az sem, hogy Ausztria Németország mögé húzódva hívja ki maga ellen Oroszországot, ezért biztosította a maga számára a vétót Ausztria balkáni politikájával szemben. Salisbury olyan lelkesedéssel fogadta az osztrák-német szövetség létrejöttét, ahogy az „evangéliumi örömhírt” fogadják, és ez bizonyosságot jelentett Bismarck számára, hogy nem marad magára az orosz terjeszkedés elleni küzdelemben. Ettől kezdve Salisbury kétségtelenül azt várta, hogy a Németország által támogatott Ausztria átvállalja a tengerszorosok irányába való orosz terjeszkedés elleni harc angol terhét. A más országok nemzeti érdekeiért való küzdelem azonban nem volt jellemző Bismarckra. Különösen a Balkánon idegenkedett az ilyesmitől, hiszen annyira megvetette az ott élő népek marakodásait. „Világosan meg kell értetnünk ezekkel a birkatolvajokkal – jegyezte meg egy alkalommal a Balkánnal kapcsolatban –, hogy Európa egyetlen kormányának sincs szüksége arra, hogy mohóságuk és vetélkedésük eszköze legyen.” Az utána jövő politikusok azonban sajnos megfélelkeztek figyelmeztetéseiről, s ezt Európa békéje sínylette meg.

Bismarck javaslata az volt, hogy Oroszországot a Balkánon inkább szövetséges rendszer létrehozásával kell megfékezni, semmint nyílt konfrontációval. A cár megtorpant az elszigetelődés veszélye előtt, és mivel Nagy-Britanniát tartotta legfőbb ellenfelének, Franciaországot pedig túl gyengének és mindenekfelett túl köztársaságinak ahhoz, hogy szövetségese lehessen, beleegyezett abba, hogy új életre keltsék a Három Császár Szövetségét, de ezúttal a *reálpolitika* alapján.

A legfőbb ellenfelével kötendő szövetség előnyei nem váltak azonnal nyilvánvalóvá az osztrák uralkodó számára. Szívesebben állt volna Anglia oldalára, amellyel közös érdeke volt, hogy megakadályozza az orosz terjeszkedést a tengerszorosok irányába. Disraeli 1880-ban elszenvedett veresége és Gladstone hatalomra kerülése azonban véget vetett ennek a lehetőségnek; Nagy-Britannia részvételére – akárcsak közvetve is – egy oroszellenes, törökbarát szövetségben, nem lehetett többé reálisan számítani.

A második Három Császár Szövetsége nem is kívánta bármiféle erkölcsi megfontolás látszatát kelteni. A *reálpolitika* feltételelességének alapján jóindulatú semlegességre kötelezte az aláíró feleket arra az esetre, ha valamelyikük egy negyedik országgal fegyveres konfliktusba keverednék – például, ha Anglia háborút kezdene Oroszország ellen vagy Franciaország Németország ellen. Így Németország védve volt a kétfrontos háborútól, Oroszország pedig a krími koalíció (Nagy-Britannia, Franciaország és Ausztria) megismétlődésétől. Ugyanakkor Németországnak megmaradt az a kötelezettsége, hogy Ausztriát megvédi az agresszióval szemben. A balkáni orosz terjeszkedés megakadályozásának terhe Nagy-Britanniára hárult azáltal, hogy eleve kizárták Ausztriát egy Oroszország ellen irányuló szövetségből – legalábbis papíron.

Bismarck a részben ellensúlyozó szövetségek létrehozásával majdnem ugyanolyan politikai mozgástérre tett szert, mint amelyet a korábbi diplomáciai távolságtartás politikájával élvezett. Főként pedig megszüntette azokat az indítékokat, amelyek a helyi válságokat általános háborúvá eszkalálhatták volna.

1882-ben, a második Három Császár Szövetsége megalakulását követően, Bismarck kibővítette koalíciós rendszerét, amikor rábírta Olaszországot, hogy az Ausztria és Németország között fennálló kettős szövetséghez csatlakozva azt hármas szövetséggé alakítsa. Általában Olaszország távol tartotta magát a közép-európai diplomáciától, de most nehezményezte a francia hódítást Tunéziában, amely megghiúsította saját észak-afrikai terveit. Ugyanakkor az ingatag olasz monarchia úgy vélte, hogy a köztársasági mozgalmaknak leginkább úgy tud ellenállni, ha részt vesz a nagyhatalmi diplomáciában. Ausztria a maga részéről további biztosítékokat keresett arra az esetre, ha a három császár szövetsége képtelen lenne megfékezni Oroszországot. A hármas szövetség megalakulásával Németország és Olaszország kölcsönös segítséget ígért egymásnak egy francia támadás esetére, és Olaszország semlegességet ígért Ausztria-Magyarországnak, ha egy orosz háború fenyegetne, elosztatva ezáltal Ausztria félelmeit a kétfrontos háborút illetően. Végül 1887-ben Bismarck támogatásával, két szövetségese, Olaszország és Ausztria, valamint Nagy-Britannia között létrejött a földközi-tengeri antant, amely szerint az érintett hatalmak kötelezettséget vállaltak a földközi-tengeri *status quo* közös fenntartására.

Bismarck politikája egy sor olyan szövetségi kombinációt eredményezett, amelyek részben átfedték egymást, részben egymással rivalizáltak; ami biztosította Ausztriát az orosz támadás ellen, Oroszországot az osztrák kalandorpolitika ellen, Németországot a bekerítés ellen, és amely bevonta Angliát a földközi-tengeri orosz terjeszkedés elleni lépésekbe. Hogy ezt a bonyolult rendszert megóvja, Bismarck minden tőle telhetőt megtett, hogy kielégítse a francia igényeket, kivéve Elzász-Lotharingia tekintetében. Támogatta a francia gyarmati törekvéseket, részben, hogy a francia energiákat elterelje Közép-Európától, de még inkább azért, hogy gyarmati ellenfeleket szerezzen neki, elsősorban Angliát.

Számításai több mint egy évtizeden át helyesnek bizonyultak. Franciaország és Nagy-Britannia majdnem összecsaptak Egyiptom miatt, Franciaország elhidegült Olaszországtól Tunézia miatt, és Nagy-Britannia továbbra is szemben állt Oroszországgal Közép-Ázsia és Konstantinápoly kérdésében. Bismarck, aki kitartóan törekedett arra, hogy elkerülje a konfliktust Angliával, egészen az 1880-as évek közepéig lemondott a gyarmati terjeszkedésről, a német külpolitika tevékenységét a kontinensre korlátozva, ahol is a célja a *status quo* fenntartása volt.

Végül azonban a *reálpolitika* követelményei túlságosan bonyolultakká váltak ahhoz, hogy fenn lehessen tartani. Az idő múltával az Ausztria és Oroszország közötti konfliktus a Balkán kapcsán kezelhetetlenné vált. Ha a hatalmi erőegyensúly politikájának elve a legtisztább formában érvényesült volna, akkor a Balkánt orosz és osztrák érdekszférára osztották volna fel. A közvélemény azonban még a legautokratikusabb államokban is már túlságosan felbolydult ahhoz, hogy egy ilyen megoldás lehetővé váljék. Oroszország nem egyezhetett bele egy olyan érdekszféra kialakításába, amely szláv népességet hagyott volna Ausztria fennhatósága alatt, Ausztria pedig nem egyezhetett bele egy olyan rendezésbe, amellyel szerinte az Oroszországtól függő szlávokat erősítette volna meg a Balkánon.

Bismarck XVIII. századi stílusú kabinet-diplomáciája összeegyeztethetlenné kezdett válni a tömeges közvélemény korával. A két népképviselői kormányzat Angliában és Franciaországban magától értetődően fogadta a közvélemény reakcióit. Franciaországban ez egyre növekvő igényt jelentett Elzász-Lotharingia visszaszerzésére. A közvélemény új szerepének legnyilvánvalóbb példája azonban Nagy-Britanniában jelentkezett, amikor 1880-ban Gladstone legyőzte Disraelit az egyetlen olyan választáson Angliában, amelyet nagyrészt a külpolitikai kérdésekben elfoglalt álláspontok alapján vívtak, és Disraeli balkáni politikáját Gladstone teljesen az ellenkezőjére fordította.

Gladstone a XIX. századi angol politika talán legjelentősebb alakja, nagyon hasonlóan gondolkodott a külpolitikáról, mint az amerikaiak tették Wilsont követően. A külpolitikát inkább erkölcsi, semmint

geopolitikai szempontok alapján ítélve meg, Gladstone úgy vélekedett, hogy a bolgárok nemzeti célkitűzései ténylegesen törvényesek és, hogy Nagy-Britannia mint keresztény nemzet köteles támogatni Bulgáriát a muzulmán törökök ellen. A törököket olyan hatalmi koalíciónak kell ráncba szednie, amely később vállalná a bolgár közigazgatás megteremtését – állította Gladstone. Gladstone ugyanazt az elképzelést javasolta, amely később Wilson elnök idején a „kollektív biztonság” néven vált ismertté: Európának együtt kell cselekednie, különben Anglia nem tesz semmit.

„Ezt meg kell tenni, de ez csak az európai hatalmak egyesült erőfeszítése által végezhető el biztonságosan. Nagy az önök hatalma; de ami mindennekfelett fontos, az az, hogy ebben a kérdésben Európa egy szívvel-lélekkel cselekedjen. Most csak a hat nagyhatalmat kell említenem; Oroszországot, Németországot, Ausztriát, Franciaországot, Angliát és Olaszországot. Ezek mindegyikének egyesülése nemcsak hogy fontos, de elengedhetetlenül szükséges is, ha teljes sikert és elégedettséget akarunk elérni.”

1880-ban Gladstone, akit sértett az, ahogyan Disraeli kihangsúlyozta a geopolitika jelentőségét, elindította korszakalkotó midlothianai választási hadjáratát, amely a történelem első korteskörúttal járó választási kampánya lett, és amelyben a külpolitika kérdéseit először vitték közvetlenül az emberek elé. Idős korára Gladstone váratlanul nyilvános szónokként is bizonyította tehetségét. Azt állította, hogy az erkölcsösség lehet a működőképes külpolitika egyetlen alapja. Gladstone kitartott azon állítása mellett, hogy az angol külpolitika alapelvei a keresztényi erények és az emberi jogok tiszteletben tartása kell hogy legyenek, nem pedig a hatalmi egyensúlyi politika és a nemzeti érdek. Egy alkalommal a következőket mondta:

„Jusson eszünkbe, hogy az Afganisztán hegyi falvaiban lakók életének szentsége éppoly sérthetetlen a Mindenható szemében, mint a miénk. Jusson eszünkbe, hogy ő, aki mindnyájunkat ugyanolyan hús-vér emberi lényeknek teremtett, a kölcsönös szeretet kötelékével kötött össze bennünket... amelyet nem korlátozott a keresztény civilizációra...”

Gladstone kijelölte azt az utat, amelyet később Wilson is követett, amikor azt állította, hogy nem lesz különbségtétel az egyén és az állam erkölcsi érzéke között. Akárcsak Wilson egy emberöltővel később, Gladstone is úgy vélte, hogy létezik egy olyan egyetemes tendencia, amely a közvélemény felügyelete alatt lehetővé teszi a békés változásokat.

„Az bizonyos, hogy a nemzetek között fokozatosan új jog van kialakulóban, amely hatalmába keríti az emberek gondolkodását, és megváltoztatja az eddigi gyakorlatot; olyan jog, amely elismeri a függetlenséget, elítéli az agressziót, amely a viták véres rendezése helyett a békés megegyezést helyezi előtérbe, amely tartós és nem ideiglenes megoldásokat keres; és legfőképpen, amely mint legfőbb ítélkezési fórumot, a civilizált emberiség általános ítéletét fogadja el.”

A fenti bekezdés minden egyes szavát akár Wilson is mondhatta volna, és az, amire célzott, nagyon is hasonló volt Wilson Népszövetségéhez. Amikor 1879-ben Gladstone egyértelművé akarta tenni a különbséget saját és Disraeli politikája között, azt hangsúlyozta, hogy a hatalmi erőegyensúly gyakorlása helyett inkább az „európai hatalmakat kell egységbe tömöríteni. Hogy miért? Mert ezáltal semlegesíteni és korlátozni lehet az egyes hatalmak önző céljait... A közös cselekvés az önző érdekek végét jelenti...” Persze éppen az okozta a fokozódó feszültséget, hogy képtelenség volt Európa egészét összetartani. Nem volt látható cél – legkevésbé Bulgária jövője –, amely megszüntethette volna a nézeteltérést akár

Franciaország és Németország, akár Ausztria és Oroszország között.

Gladstone-t megelőzően egyetlen angol miniszterelnök sem alkalmazott ilyen fennkölt stílust. Castlereagh az európai hatalmak megállapodását úgy tekintette, mint a bécsi szerződés betartatásának eszközét. Palmerston a hatalmi erőegyensúly fenntartásának lehetőségét látta benne Gladstone-nal ellentétben, aki korántsem a *status quo* biztosításának eszközeként fogta fel, inkább az új világrend kialakításának forradalmi szerepét tulajdonította neki. Ezeket az elképzeléseket a továbbiakban egészen az egy emberöltővel később fellépő Wilsonig nem is vették elő.

Bismarck számára az ilyen gondolatok testesítették meg a legkárhóztathatóbb szemléletet. Nem csoda tehát, hogy ez a két kimagasló férfi őszintén utálta egymást. Bismarck hasonlóan vélekedett Gladstone-ról, mint ahogy Theodore Roosevelt Wilsonról: a nagy viktoriánus politikust részben szélhámosnak, részben fenyegető veszélyforrásnak tekintette. 1883-ban a következőket írta a Vaskancellár a császárnak^[18]:

„Könnyebb dolgunk lenne, ha Angliában nem halt volna ki teljesen azoknak a régi nagy államférfiaknak a fajtája, akik még értették az európai politikát. Egy annyira tehetségtelen politikussal, mint Gladstone, aki nem más, mint egy nagy szónok, lehetetlenség úgy politizálni, hogy Anglia állásfoglalásával biztosan lehessen számolni.”

Gladstone sokkal egyértelműbb képet alkotott ellenfeléről, amikor például Bismarckot a „gonosz megtestesülésének” nevezte.

Gladstone külpolitikai elképzelései Wilsonéihoz hasonló sorsra jutottak annyiban, hogy honfitársait ahelyett, hogy nagyobb aktivitásra ösztönözték volna, inkább a nemzetközi ügyektől való visszavonulásra készítették. A mindennapi diplomáciában Gladstone hatalomra jutása 1880-ban nem hozott jelentős változást Nagy-Britannia külpolitikájában Egyiptom és a Suez-től keletre eső területek tekintetében, ezzel szemben visszatartotta az országot attól, hogy meghatározó tényező legyen a Balkánon és általában az európai egyensúly alakításában.

Gladstone második hivatali időszaka (1880-1885) azt az ellentmondást rejtette magában, hogy kihúzta a talajt a kontinens legmértékertartóbb politikusa alól, éppúgy, mint ahogy annak idején Canning visszahúzódása Európából Metternichet a cárhoz való közeledésre kényszerítette. Amíg a Palmerston/Disraeli elképzelés érvényesült a brit külpolitikában, Nagy-Britannia lehetett az utolsó kijátszható kártya, ha Oroszország túl messzire ment a Balkánon vagy a Konstantinápolyval való terveiben. Gladstone esetében ez mind nem volt lehetséges, ezért Bismarck még inkább függővé vált az Ausztriával és Oroszországgal kötött egyre időszerűtlenebb hármasszövetségtől.

A keleti uralkodói udvarok – azelőtt a konzervativizmus bátyái – bizonyos értelemben talán még fogékonyabbaknak bizonyultak a nacionalista közvélemény iránt, mint a népképviselői kormányzatok. Németország belső rendszerét Bismarck úgy tervezte meg, hogy lehetősége legyen az erőegyensúly elvének diplomáciáját alkalmazni, de a rendszer ugyanakkor erősen hajlott a demagógiára is. Noha egész Európában a Reichstag képviselőit választották a legszélesebb körű választójog alapján, a német kormányokat a császár jelölte ki, és neki tettek jelentést, nem pedig a Reichstagnak.

Így a Reichstag képviselői minden felelősségtől mentesen szabadon tobzódhattak a legszélsőségesebb frázisokban. Az, hogy a katonai költségvetést öt évre előre szavazták meg, kísértésbe hozta a kormányokat, hogy válságokat produkáljon azokban az években, amikor a védelmi program megszavazásra került. Ha elegendő idő állt volna rendelkezésére, ez a rendszer akár alkotmányos monarchiává is fejlődhetett volna, ahol a kormány a parlamentnek felelős. Azonban az új Németország kialakulásának döntő éveiben a kormányzatok erősen fogékonyak voltak a nacionalista propagandára, és hajlottak arra, hogy a választóik megnyerésére nem létező külső veszélyeket eszeljenek ki.

Az orosz külpolitika is megsínylette a pánszlávizmus elvakult propagandáját, ami alapvetően a balkáni támadó politika és a Németországgal való leszámolás követelésében nyilvánult meg. 1879-ben, II. Sándor

uralkodásának vége felé egy orosz tisztségviselő a következőket mondta az osztrák nagykövetnek:

„Az emberek itt egyszerűen *félnek* a nacionalista sajtótól... A nacionalizmus zászlajába burkolóznak, ez védi meg őket és biztosít számukra erőteljes támogatást. Amióta csak a nacionalista irányzat ennyire előtérbe került, és különösen amióta minden józan tanács ellenére győzedelmeskedett a háború kérdésében (Törökország ellen), az úgynevezett „nemzeti” párt... igazi hatalommá vált, főleg mivel majdnem az egész hadsereget behálózza.”

Ausztria, a másik soknemzetiségű birodalom hasonló helyzetben volt.

Ilyen körülmények között egyre nehezebbé vált Bismarck számára, hogy veszélyes egyensúly-politikáját folytassa. 1881-ben új cár, III. Sándor került a trónra Pétervárott, akit nem kötöttek konzervatív ideológiák, mint nagyapját, I. Miklóst, és személyes barátságot sem érzett az idős német császár iránt, mint apja, II. Sándor. A tunya és zsarnoki III. Sándor elsősorban azért nem bízott Bismarckban, mert Bismarck politikája túl bonyolult volt számára, hogy megértse. Egy alkalommal még azt is mondta, hogy valahányszor meglátja Bismarck nevét egy jelentésben, mindig keresztet rajzol a neve mellé. A cár gyanakvását csak fokozta dán felesége, aki nem tudta megbocsátani, hogy Bismarck elvette szülőhazájától Schleswig-Holsteint.

Végül az 1885-ös bulgáriai válság a felszínre hozta mindezeket az indulatokat. Egy újabb felkelés eredményeként létrejött a megnövekedett Bulgária, amelyért Oroszország olyan szenvedélyesen küzdött égy évtizeddel korábban, és amelytől Anglia és Ausztria annyira tartott. Azonban a történelmi elvárásokra rácáfolva, az új Bulgáriát nemhogy nem uralta Oroszország, de egy német herceg koronája alatt egyesült. A pétervári udvar Bismarckot vádolta azzal, amit pedig a német kancellár nagyon szívesen elkerült volna. Az orosz udvar dühöngött, és a pánszláv körök, amelyek a Visztulától nyugatra mindenütt összeesküvést szimatoltak, elterjesztették, hogy Bismarck egy ördögi oroszellenes szervezkedés háttérében áll. Ilyen körülmények között III. Sándor 1887-ben nem volt hajlandó megújítani a Három Császár Szövetségét.

Bismarck ennek ellenére sem akarta feladni az orosz kapcsolatot. Tudta, hogy ha magára marad, Oroszország előbb-utóbb egy Franciaországgal való szövetségbe sodródik. Mégis, az 1880-as években, amikor Oroszország és Anglia állandóan a háború küszöbén álltak, egy ilyen lehetőség csak fokozta Oroszország veszélyességét Németországgal szemben, anélkül, hogy a brit ellentétet kiküszöbölte volna. Mi több, Németországnak még Anglia felé is volt nyitási lehetősége, különösen most, Gladstone távozása után. Sándornak jó oka volt kételkedni abban, hogy Franciaország a Balkán miatt megkockáztatna egy háborút. Más szóval, az orosz-német kapcsolatokban még mindig a nemzeti érdekek egybeesésének valóságos, noha egyre halványuló lehetősége rejlett és nemcsak Bismarck ez irányú elfogultságának köszönhetően. Az is igaz azonban, hogy az ő diplomáciai ügyessége nélkül ezek a közös érdekek nem jutottak volna formális kifejezésre.

A mindig találékony Bismarck ekkor előállt utolsó javaslatával, az úgynevezett viszontbiztosítási szerződéssel. Németország és Oroszország kölcsönösen megígérték, hogy semlegesek maradnak egy harmadik országgal vívott háború esetén, kivéve ha Németország Franciaországot, illetve Oroszország Ausztriát támadja meg. Elméletileg most már mind Oroszország, mind Németország biztosítva volt a kétfrontos háború ellen, mindaddig, amíg nem támadnak. Mindazonáltal sok múlt azon, hogy az agresszort hogyan határozzák meg, különösen mivel a mozgósítást egyre gyakrabban azonosították a hadüzenettel. Minthogy ezt a kérdést soha nem tették fel, a viszontbiztosítási szerződésnek megvoltak a nyilvánvaló korlátai, amellet, hogy hasznosságát az is csökkentette, hogy a cár ragaszkodott a titkosságához.

Az egyezmény titokban tartásának igénye illusztrálta legjobban a különbséget a kabinetdiplomácia és az egyre jobban demokratizálódó külpolitika követelményei között. A dolgok annyira bonyolulttá váltak, hogy a titkos viszontbiztosítási szerződésen belül is a titkosságnak két szintje létezett. A második szint egy olyan különlegesen bizalmas záradék volt, amelyben Bismarck megígérte, hogy nem fogja Oroszország

útját állni Konstantinápoly megszerzésében, és segít növelni az orosz befolyást Bulgáriában. Egyik biztosítéknak sem örült volna Németország szövetségese, Ausztria, Angliáról nem is beszélve – bár Bismarck nem különösebben bánta volna, ha Oroszország és Nagy-Britannia összeütközésbe kerül a tengerszorosok jövőjét illetően.

A viszontbiztosítási szerződés minden bonyolultsága ellenére fenntartotta a létfontosságú kapcsolatot Szentpétervár és Berlin között. Továbbá megnyugtatta Szentpétervárt, hogy bár Németország megvédi az Osztrák-Magyar Monarchia területi épségét, nem fogja támogatni terjeszkedését Oroszország rovására. Ily módon Németország elodázta egy francia-orosz szövetség létrejöttét.

Az, hogy Bismarck az önmérséklet és a béke megőrzése szolgálatába állította szövvényes külpolitikáját, megmutatkozott abban, ahogy a megelőző háborút sürgető német katonai vezetők nyomására reagált 1887-ben, a Három Császár Szövetségének felbomlásakor. Bismarck lehűtött minden ilyen tervezetést egy, a Reichstagban tartott beszédében, amelyben megpróbálta Szentpétervárt úgy beállítani, mint amellyel az együttműködést csak a francia-orosz szövetség megakadályozására tartja fent:

„Részünkről nem fogjuk megzavarni a békét Oroszországgal és nem hiszem, hogy Oroszország megtámadna minket. Azt sem hiszem, hogy az oroszok szövetségeseket keresnek, akikkel együtt megtámadhatnak minket. Azt sem gondolom, hogy ki akarnák használni azokat a nehézségeket, amelyekbe netán más oldalról ütköznénk, hogy könnyebben megtámadhassanak.”

Minden rugalmassága és mértékletessége ellenére Bismarck kötéltáncos mutatványának hamar vége kellett hogy szakadjon. Még egy ilyen mester számára is túl bonyolulttá vált a szálak kézben tartása. Egymást átfedő szövetségek, amelyek az önmérsékletet voltak hivatottak biztosítani, gyanakvásba torkollottak, mialatt a közvélemény növekvő fontossága valamennyi fél rugalmasságát csökkentette.

Bármilyen mesteri volt is Bismarck diplomáciája, az, hogy ilyen mértékű manőverezésre volt szükség, bizonyította, hogy micsoda súlyos terhet rótt egy erős, egységes Németország Európa hatalmi erőegyensúlyára. A császári Németország már akkor is nyugtalanságot keltett, amikor Bismarck volt a kormánykeréknél. Valójában Bismarck mesterkedései, amelyek a biztonság érzetét kívánták megerősíteni, idővel furcsán nyugtalanító hatásúvá váltak, részben azért, mert kortársainak komoly nehézségeket okozott felfogni egyre fokozódó bonyolultságukat. Attól tartva, hogy kijátsszák őket, hajlamosak voltak arra, hogy ne valljanak színt. De ez a fajta politizálás a rugalmasság rovására is ment, amely pedig a konfliktusokat helyettesítő *Realpolitik* fő mozgatórugója volt.

Bár Bismarck diplomáciai stílusa kormányzatának vége felé már halálra volt ítélve, korántsem volt elkerülhetetlen, hogy azt egy esztelen fegyverkezési hajsza és merev szövetségek váltsák fel, amelyek inkább hasonlíthatók a későbbi hidegháborúhoz, mint a hagyományos hatalmi egyensúly-politikához. Közel húsz éven át Bismarck rugalmas és mérsékelt politikájával megőrizte a békét, és enyhítette a nemzetközi feszültséget. Csakhogy meg kellett fizetnie minden meg nem értett nagyság árát, hiszen utódai és gyenge utánpótlás nem tudtak többet tanulni példából, mint hogy fegyverkezzenek, és egy olyan háborút viseljenek, amely az európai civilizáció öngyilkosságához vezetett.

1890-re a hatalmi erőegyensúly elve betöltötte történelmi szerepét. Megszületését elsősorban a középkori egyetemes birodalom iránti megghiúsult vágy romjaiból kiemelkedő államok nagy száma tette szükségessé. A tizenkilencedik században a *raison d'état* eredménye a gyakori háborúhoz vezetett, amelyek elsődleges feladata az volt, hogy megakadályozzák egy domináns hatalom kialakulását és egy európai birodalom feltámadását. A hatalmi erőegyensúly az államok szabadságát őrizte meg, de nem Európa békéjét.

A hatalmi erőegyensúly politikája a napóleoni háborúkat megelőző negyven évben élte fénykorát. Azért működhetett zökkenőmentesen, mert az egyensúlyt eleve úgy hozták létre, hogy fokozza a stabilitást, s ugyanakkor, mert egy közös értékrendszert támasztott alá, legalábbis a konzervatív uralkodói udvarok

számára. A krími háborút követően a közösen vallott értékek fokozatosan megszűntek és visszaállt a XVIII. századi állapot, amelyet most tovább súlyosbított a modern technológia és a közvélemény egyre növekvő befolyása. Még a despotikus rendszerű államok is számíthattak saját népük közvéleményére, ha külső veszélyre hivatkoztak, és így a fenyegetettség érzésével helyettesítették a demokratikus konszenzust. Az európai államok nemzeti konszolidációja csökkentette a politikai szereplők számát és annak a lehetőségét, hogy diplomáciai manőverekkel helyettesítsék az erődemonstrációkat. Ezalatt az egykor közösen vallott legitimációs eszme bukása az erkölcsi gátak gyengülését eredményezte.

Bár Amerika mindig is idegenkedett a hatalmi erőegyensúly politikájától, ezek a tapasztalatok igen fontosak a hidegháborút követő amerikai külpolitika számára. Történelme során Amerika először vált részévé egy olyan nemzetközi rendszernek, amelyben ő a legerősebb ország. Noha Amerika katonai nagyhatalom, mégsem erőszakolhatja rá akaratát erre a rendszerre, mivel sem ideológiája, sem hatalmi berendezkedése nem támasztja alá a birodalmi ambíciókat. A nukleáris fegyverek, amelyek tekintetében Amerika hadászati túlsúlyban van, a felhasználható katonai erő szempontjából kiegyenlítő szerepet játszanak.

Mindezek következtében az Amerikai Egyesült Államok egyre inkább olyan helyzetben találja magát, amely világméreteken bár, de alapvetően a XIX. századi európai berendezkedésre hasonlít. Esélye van egy, a metternichihez hasonló rendszer kialakulásának, amelyben a hatalmi erőegyensúlyt egy közösen vallott értékrend is megerősíti. A modern korban ezek az értékek a demokrácián kell hogy alapuljanak.

Metternichnek azonban nem kellett megteremtenie a maga törvényes rendszerét; az már lényegében megvolt. Napjainkban azonban a demokrácia távolról sem egyetemes, és még ahol kinyilvánították is, ott sem értelmezik azonos módon. Az Amerikai Egyesült Államok számára az az ésszerű, ha az egyensúlyt erkölcsi konszenzussal próbálja alátámasztani. Hagyományaihoz híven meg kell próbálnia kialakítani a legszélesebb körű erkölcsi egyetértést a demokrácia iránt elkötelezett államok között. Ugyanakkor nem hanyagolhatja el a hatalmi erőegyensúly tanulmányozását, ugyanis az erkölcsi konszenzusért való küzdelem önpusztítóvá válik, ha az egyensúlyt megszünteti.

Ha a legitimáción alapuló metternichi struktúra nem lehetséges, akkor Amerikának meg kell tanulnia a hatalmi erőegyensúly rendszerében működni, bármennyire kényelmetlennek találná is azt. A XIX. században két mintája volt a hatalmi erőegyensúly-rendszereknek: a brit modell, amely a Palmerston-Disraeli féle megközelítést jelentette; és a bismarcki modell. A brit megközelítésben kivárták, amíg a hatalmi erőegyensúlyt közvetlenül veszély fenyegeti, és csak akkor avatkoztak be, szinte minden esetben a gyengébb oldalán. A Bismarck-féle modell szerint oly módon kell megakadályozni a konfliktusok kialakulását, hogy minél több fél részvételével, lehetőleg egymást átfedő szövetségeket kell létrehozni, és az így kialakuló befolyást felhasználva mérsékelni az egymással vetélkedő hatalmak igényeit.

Furcsának tűnhet fel, hogy a két világháború során a németekkel szerzett tapasztalatok ellenére, a hatalmi erőegyensúly működtetésének bismarcki modellje közelebb áll a nemzetközi kapcsolatok hagyományos amerikai megközelítéséhez, mint a Palmerston-Disraeli módszer, amely a vitás kérdésekben egyfajta fegyelmezett távolságtartást követelne meg, és szilárd elkötelezettséget az egyensúlyt érő fenyegetések esetén. Mind a vitás kérdéseket, mind a fenyegetéseket szinte teljesen a hatalmi erőegyensúly viszonylatában kellene értelmezni. Amerika azonban nehezen tudná akár elég távol tartani magát, akár megfelelő keménységet tanúsítani, nem is beszélve idegenkedéséről, hogy nemzetközi politikáját egyértelműen a hatalmi viszonyok alá rendelje.

Bismarck későbbi politikája úgy próbálta már eleve korlátok közé szorítani a hatalmi politizálást, hogy az országok különböző csoportjaival megpróbált közös célokra alapuló konszenzust kialakítani. Egy kölcsönösen függésben lévő világban Amerika nehezen alkalinizhatja az angol fényes elszigeteltség politikáját. De az is valószínűtlen, hogy képes lesz olyan átfogó biztonsági struktúrát kialakítani, amely egyaránt alkalmazható a világ minden táján. A legmegfelelőbb és legkonstruktívabb megoldás olyan egymást részben átfedő szövetségi rendszerek kialakítása lenne, amelyek egy része a biztonságra, más

része a gazdasági kapcsolatokra koncentrálna. Amerika számára az jelenti majd a kihívást, hogy az amerikai értékekből olyan célokat alakítson ki, amelyek össze tudják tartani ezeket a különféle csoportosulásokat (lásd a 31. fejezetet).

Mindenesetre a XIX. század végére a külpolitika mindkét irányzata eltűnőben volt. Nagy-Britannia már nem érezte magát elég hatalmasnak ahhoz, hogy megkockáztassa az elszigetelődést. Bismarckot pedig felmentette állásából egy türelmetlen új uralkodó, aki azt a szerénytelen célt tűzte ki maga elé, hogy tökéletesíti a mester politikáját. A próbálkozás során a hatalmi erőegyensúly megmerevedett, és Európa elindult a katasztrófa felé, amely különösen azért volt rettenetes, mert senki sem hitte, hogy bekövetkezhet.

HETEDIK FEJEZET

AZ ÍTÉLETNAP POLITIKAI GÉPEZETE: EURÓPAI DIPLOMÁCIA AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ELŐTT

A huszadik század első évtizedének végére a békét egy évszázadon át fenntartó európai hatalmak együttműködése gyakorlatilag megszűnt. A nagyhatalmak vak könnyelműséggel vetették magukat a kétpólusú küzdelembe, amely a két hatalmi tömb megmerevedéséhez vezetett, mintegy előrevetítve az ötven évvel későbbi hidegháborús időszak berendezkedésének árnyékát. Volt azonban egy lényeges különbség. Az atomfegyverek korában a háború elkerülése lényeges, sőt legfőbb külpolitikai célkitűzés lesz. A XX. század elején háborúkat még mindig bizonyos könnyelműséggel lehetett megindítani. Mi több, néhány európai gondolkodó úgy vélte, hogy egy időnkénti vércsapolás kifejezetten tisztító hatású lehet. Ezt a naiv feltételezést aztán az első világháború kegyetlenül megcáfolta.

A történészek évtizedeken át vitatkoztak azon, hogy ki miatt tört ki az első világháború. Mégsem lehet egyetlen országot megnevezni, mint az örült katasztrófa felelősét. A nagyhatalmak mindegyike hozzájárult szűklátókörűséggel, felelőtlenességgel, és tették ezt olyan gondtalanul, amelyre az után, hogy az általuk okozott tragédia Európa kollektív tudatának részévé vált, többé már nem volt módjuk. Megfeledkeztek, ha egyáltalán tudtak róla, Pascal figyelmeztetéséről, amit a *Pensées*-ben írt: „Ész nélkül rohanunk a szakadék felé, miközben magunk elé tartunk valamit, hogy ne lássuk, mi van az út végén.”

Tény az, hogy mindenkire bőven jut a felelősségből. Az európai nemzetek a hatalmi egyensúlyt fegyverkezési versennyé alakították át, s nem fogták fel, hogy a modern technológia és az általános hadkötelezettség következtében az általános háború vált a biztonságukat és az összeurópai civilizációt fenyegető legnagyobb veszéllyé. Noha Európa minden nemzete hozzájárult politikájával a katasztrófához, mégis természetükből fakadóan Németország és Oroszország volt az a két hatalom, amely mindennemű mérsékletet lehetetlenné tett.

A német egyesítés folyamán nem sokat törődtek azzal, hogy az milyen hatással lesz a hatalmi erőegyensúlyra. Kétszáz éven át Németország áldozata és nem kirobbanója volt az európai háborúknak. Becslések szerint a harmincéves háborúban a német lakosságnak mintegy 30 %-a kipusztult, és a XVIII. század dinasztikus háborúinak, valamint a napóleoni háborúk valamennyi döntő csatája német földön zajlott.

Ennélfogva szinte nyilvánvaló volt, hogy egy egyesült Németország célkitűzése az ilyen tragédiák megismétlődésének elkerülése lesz. Nem volt azonban törvényszerű, hogy az új német állam ezt a kihívást elsősorban katonai kérdésként kezelje, s az sem, hogy a Bismarckot követő német diplomácia külpolitikája oly mértékben erőszakos legyen. Míg Nagy Frigyes Poroszországa a leggyengébb volt a nagyhatalmak között, az egyesítést követően hamarosan Németország vált a legerősebbé, és ez nyugtalanítóan hatott szomszédaira. Azért, hogy részt vehessen tehát az európai hatalmak együttműködésében, külpolitikájának különlegesen mértéktartónak kellett lennie. Bismarck távozása után azonban legjobban sajnos éppen a mértéktartás hiányzott Németországból.

Az ok, amiért a német államférfiak annyira a szertelen hatalom megszállottjai voltak, az volt, hogy más nemzetállamokkal ellentétben Németországnak nem volt semmilyen egységbe foglalt filozófiai rendszere. Az Európa többi nemzetállamát formáló eszmék egyike sem volt jelen a bismarcki államban: sem Anglia ragaszkodása a hagyományos szabadságjogokhoz, sem a francia forradalom hivatkozása az egyetemes

szabadságra, de még Ausztria jóindulatú univerzalisztikus imperializmusa sem. Bismarck Németországa egyáltalán nem testesítette meg a nemzetállami törekvéseket, hiszen tudatosan kirekesztette az ausztriai németeket. Bismarck birodalma elsősorban csel volt: egy nagyobb Poroszország, melynek fő célja saját hatalmának növelése volt.

A szellemi gyökerek hiánya volt a német külpolitika céltalanságának legfőbb oka. A német népben mélyen rejlő bizonytalanságérzet annak az emlékek volt a következménye, hogy a német területek olyan hosszú ideig voltak Európa fő hadszínterei. Noha Bismarck birodalma immár a kontinens legerősebb hatalma lett, a német vezetők mindig homályos fenyegetettséget éreztek, mint azt a harcias retorikával párosuló rögeszmés katonai készültség is bizonyította. A német katonai szakértők mindig abban gondolkodtak, hogy Németországnak egyszerre kell visszavernie minden ellenfelének egyidejű támadását. S azzal, hogy erre a legrosszabb eshetőségre készültek, elősegítették annak bekövetkezését. Hiszen az a Németország, amely képes lett volna legyőzni az összes szomszédait egyesítő koalíciót, nyilvánvalóan több mint elég erős volt ahhoz, hogy bármelyiküket külön is legyőzze. Németország szomszédai, látva azt a határaikon születőben levő óriási katonai hatalmat, közeledtek egymáshoz a kölcsönös védelem reményében, s ezáltal épp Németország biztonságra való törekvése lett bizonytalan helyzetének okozója.

Bölcs és mérsékelt politikával késleltetni, vagy akár meg is lehetett volna előzni a fenyegető veszélyt. Bismarck utódai azonban elvetve az ő mérsékletét, egyre inkább a puszta erőre támaszkodtak, mint ahogy egyik kedvelt kijelentésükben megfogalmazták: Németország az európai diplomácia kalapácsa, nem pedig üllője kell hogy legyen. Úgy tűnt fel, Németország annyi energiát fordított a nemzetté válásra, hogy nem volt ideje átgondolni, milyen célt is szolgáljon az új állam. A birodalmi Németországnak sohasem sikerült kialakítania saját nemzeti érdekeinek koncepcióját. A pillanatnyi hangulatok sodrában más országok gondolkodása iránt teljesen érzéketlen, azt megérteni képtelen német vezetők Bismarck után erőszakossággal elegendő bizonytalansággal először elszigetelték, majd háborúba sodorták országukat.

Bismarck mindent elkövetett, hogy a német erő jelentőségével kapcsolatos állításokat csökkentse, és bonyolult szövetségi rendszerét arra használta, hogy számos partnerét visszatartsa, nehogy lappangó ellentétek háborúba torkolljanak. Bismarck utódainak sem türelme, sem finom érzéke nem volt az ilyen összetett problémákhoz. Amikor I. Vilmos császár 1888-ban meghalt, fia, Frigyes (akinek liberalizmusa annyira aggasztotta Bismarckot), csupán kilencvennyolc napig uralkodott, mielőtt meghalt gégerákban. Őt fia, II. Vilmos követte a trónon, akinek ripacskodása azt a kellemetlen érzést keltette a megfigyelőkben, hogy Európa legnagyobb hatalmának uralkodója egyszerre éretlen és kiszámíthatatlan. Pszichológusok Vilmos nyughatatlan erőszakosságát annak tulajdonították, hogy ezzel akarta kompenzálni karja veleszületett nyomorékságát, hiszen ez súlyos csapás volt a porosz királyi család tagja számára, amely mindennél többre becsülte a katonai hagyományokat. 1890-ben a hetyke fiatal uralkodó menesztette Bismarckot, mivel nem akart egy ilyen jelentős ember árnyékában kormányozni. Ettől kezdve a császár diplomáciája lesz központi fontosságú Európa békéje szempontjából. Winston Churchill keserű gúnnyal így jellemezte Vilmost:

„Csak parádézott, pózolt és a kardját csörgette anélkül, hogy kivonta volna. Minden vágya az volt, hogy Napóleonnak érezhesse magát és hasonlítson hozzá anélkül, hogy meg kellene vívni a csatáit. Ennél kevesebb bizonyára nem elégítette volna ki. Ha vulkán csúcsa vagy, a legkevesebb, amit tehetsz az, hogy füstöt okádsz. Így aztán eregette is a füstöt nappal, és tűzszlopnak látszott éjszaka mindazoknak, akik távolról figyelték; és lassacskán ezek a megriadt távoli szemlélők közelebb húzódtak egymáshoz, hogy kölcsönösen védjék egymást.

... de minden pózolás és dísz-egyenruha mögött egy nagyon hétköznapi, nagyon hiú, ám egészében véve jó szándékú embert rejtett, aki szerette volna, ha a második Nagy Frigyesnek tekintik.”

A császár leginkább Németország jelentőségének és hatalmának nemzetközi elismerésére vágyott. Valamiféle átfogó, maga és környezete által *Weltpolitik*nak nevezett politikát próbált kialakítani anélkül, hogy valaha is meghatározták volna ennek a kifejezésnek a jelentését vagy összefüggését a német nemzeti érdekekkel. A jelszavak mögött szellemi űr tátongott; az erőszakos megnyilvánulások belső ürességet takartak; a hangzatos kijelentések elfedték a féltékenységet és a tájékozódó képesség teljes hiányát. A hencegés párosulva a határozatlansággal két évszázad német provincializmusának örökségét tükrözte. Még ha a német politika megfontolt és felelősségteljes lett volna is, a német óriást a fennálló nemzetközi keretek közé szorítani akkor is ijesztően nehéz feladat lett volna. Ám a személyiségek és a hazai intézmények kölcsönhatásából születő robbanékony elegy minden ilyenfajta lehetőséget kizárt, és egy esztelen külpolitikához vezetett, amely csak arra volt jó, hogy rászabadítsa Németországra mindazt, amitől mindig is félt.

A Bismarck menesztését követő húsz évben Németország hatására a fennálló szövetségek egyedülálló módon átcsaptak az ellentétükbe. 1898-ban Franciaország és Anglia a háború küszöbén állt Egyiptom miatt.^[19] A XIX. század nagy részében Oroszország és Anglia ellenséges viszonya állandó tényezője volt a nemzetközi politikának. Különböző időkben Anglia szövetségeseket keresett Oroszország ellen, előbb Németországgal próbálkozva, mielőtt megállapodott volna Japánnal. Senki sem hitte volna, hogy Nagy-Britannia, Franciaország és Oroszország valaha is azonos oldalra áll. Mégis, tíz év múlva pontosan ez következett be, az állandóan fenyegető német diplomácia hatására.

Bonyolult taktikázása ellenére Bismarck sohasem próbált túllépni az erőegyensúly hagyományain. Utódai azonban egyértelműen elégedetlenek voltak az erőegyensúllyal, és úgy látszik, sohasem fogták fel, hogy minél inkább felnagyítják a hatalmukról alkotott képet, annál inkább elősegítik az európai egyensúlyi rendszertől elválaszthatatlan fegyverkezést és az őket ellensúlyozó koalíciók kialakulását.

A német vezetők zokon vették más országok vonakodását, hogy olyan országgal lépjenek szövetségre, amely már amúgy is a legerősebb volt Európában, és amelynek hatalma a német hegemoniától való féltelmet növelte. Az erőszakos politika látszott a németek szemében a legalkalmasabbnak arra, hogy szomszédaikkal megértessék erejük korlátait és feltehetőleg a német szövetség előnyeit. Ez a kötekedő hozzáállás épp az ellenkező hatást érte el. A Bismarck utáni német vezetők a tökéletes biztonság elérésére törekedve Európa minden országát teljes bizonytalanságban tartották, aminek hatására szinte automatikusan ellensúlyozó koalíciók jöttek létre. Nem lehet lerövidíteni a hatalom felé vezető utat; az egyetlen ilyen út a háború, és ezt a leckét a Bismarck utáni szűk látókörű német vezetés már csak akkor tanulta meg, amikor túl késő volt, hogy a teljes katasztrófát elkerüljék.

Ironikus bár, de a birodalmi Németország történetének nagy részében nem Németországot, hanem Oroszországot tartották a béke legfőbb veszélyeztetőjének. Először Palmerston, majd utána Disraeli is meg volt győződve arról, hogy Oroszország Egyiptomban és Indiában hódítani akar. 1913-ra a német vezetőknek ugyanez a féltelme, hogy az orosz hordák lerohanni készülnek Németországot, olyan méreteket öltött, hogy az jelentős mértékben hozzájárult a következő évben kikényszerített végzetes leszámolóhoz.

Valójában kevés tény támasztotta alá, hogy Oroszország európai birodalmat akarna létrehozni. A német katonai hírszerzés állításai, miszerint Oroszország háborúra készülődik, éppannyira voltak igazak, mint amennyire jelentéktelenek. Mindkét szövetség minden országát annyira megrészegették a vasútvonalak újfajta technológiája és a mozgósítási tervek, hogy bármiféle vitás kérdés megoldását aránytalanul nagy katonai készülődés jellemezte. Azonban éppen azért, mert ezeket a buzgó készülődéseket nem lehetett semmiféle határozott célokkal összefüggésbe hozni, bizonytalan, de hatalmas törekvések baljós előjeleként értelmezték. Jellemző módon az 1900 és 1909 közötti német kancellár, von Bülow herceg, magáévá tette Nagy Frigyes nézetét, miszerint „Poroszország minden szomszédja közül mind helyzetét, mind erejét tekintve az orosz birodalom a legveszélyesebb.”

Egész Európa valami egyértelműen háborzongatót talált Oroszország hatalmas méreteiben és szívóosságában. Európa minden nemzete fenyegetések és viszontfenyegetések révén akarta hatalmát

gyarapítani. Oroszország azonban úgy tűnt fel, hogy arra kényszerül, hogy egyéni üteme szerint terjeszkedjék, amit legfeljebb nagyobb katonai erő felvonultatásával és háborúval lehetett megakadályozni. Nem egy válsághelyzetben Oroszország sokkal kedvezőbb egyezséget érhetett volna el, mint ami végül létrejött. Mégis Oroszország mindig előnyben részesítette a vereség kockázatát, mint a megegyezést. Érvényes volt ez a krími háborúban 1854-ben, az 1875-78-as balkáni háborúkban és az 1904-es orosz-japán háborút megelőzően is.

Ennek egyik magyarázata az volt, hogy Oroszország részben Európához, részben Ázsiához tartozott. Nyugaton Oroszország az európai hatalmak együttműködéséhez tartozott, és az erőegyensúly bonyolult szabályai szerint járt el. Az orosz vezetők általában még ott is türelmetlenül fogadták az egyensúlyra való hivatkozást, és hajlamosak voltak a háború eszközéhez nyúlni, ha követeléseiket nem teljesítették. Például az 1854-es krími háború előjátékában és a balkáni háborúkban vagy akár 1885-ben, amikor Oroszország majdnem háborúba keveredett Bulgáriával. Közép-Ázsiában Oroszországnak gyenge fejedelemségekkel volt dolga, amelyekre az erőegyensúly elvei nem voltak érvényesek, és Szibériában – míg csak nem került összeütközésbe Japánnal – Amerikához hasonlóan szabadon terjeszkedhetett a gyéren lakott kontinensen.

Az európai fórumokon Oroszország végighallgatta az egyensúlyi politika mellett szóló érveket, de korántsem mindig cselekedett azoknak megfelelően. Míg az európai nemzetek mindig azt tartották, hogy Törökország és a Balkán sorsát az európai hatalmak együttműködésének kell eldöntenie, Oroszország mindenkor egyoldalúan és az erő pozíciójából kívánta megoldani ezt a kérdést – az 1829-es drinápolyi békében^[20], az 1833-as Unkiar-Yskelesz-i békében^[21], a Törökországgal 1853-ban kirobbant konfliktusban és az 1875-78-as, valamint az 1885-ös balkáni háborúban. Oroszország elvárta Európától, hogy elfordítsa a tekintetét és sértve érezte magát, amikor ezt nem tette. Ugyanez a probléma tér majd vissza a második világháború után, amikor a nyugati szövetségesek úgy tartották, hogy Kelet-Európa sorsa egész Európát érinti, míg Sztálin ragaszkodott hozzá, hogy Kelet-Európa és különösen Lengyelország a szovjet érdekszférába tartozik, és így jövőjükbe a nyugati demokráciáknak nem lehet beleszólásuk. Akárcsak cári elődei, Sztálin is egyoldalúan cselekedett. Elkerülhetetlen volt azonban, hogy előbb vagy utóbb valamiféle nyugati koalíció kialakuljon, hogy megkísérelje megakadályozni az Oroszország által a szomszédaira gyakorolt nyomás növelését. A második világháborút követően egy teljes emberöltőig tartott, amíg ez a történelmi séma ismét utat talált magának.

A lendületbe jött Oroszország ritkán tanúsított mérsékletet. Ha megakadályozták céljai elérésében, őrizte sérelmeit és kivárta, amíg bosszút állhatott – Nagy-Britannián a XIX. század nagy részében, Ausztrián a krími háború után, Németországon a berlini kongresszust követően és az Amerikai Egyesült Államokon a hidegháború alatt. A jövő titka, hogy az ex-Szovjetunió hogyan reagál történelmi birodalmának és csatlós államainak széthullására, ha majd teljesen megemésztette a felbomlás okozta sokkot.

Ázsiában Oroszország küldetésstudatát még kevésbé korlátozták politikai vagy földrajzi körülmények. Az egész XVIII. században és a XIX. század nagy részében Oroszország egyedül volt jelen a Távol-Keleten. Az első európai hatalom volt, amely kapcsolatba került Japánnal, és amely egyezségre jutott Kínával. Ez a terjeszkedés, amelyet viszonylag kisszámú telepessel és katonai erővel hajtottak végre, nem okozott konfliktust az európai hatalmakkal. Az alkalmankénti orosz-kínai összeütközés sem bizonyult jelentősnek. Cserébe azért a segítségért, amit az orosz kormányzattól az egymással marakodó törzsek ellen kapott, jelentős területeket engedett át Oroszországnak a XVIII. és a XIX. században, olyan „egyenlőtlen egyezségek” keretében, amiket azóta is minden kínai kormányzat, különösen a kommunista elítélt.

Jellemző módon Oroszország étvágya az ázsiai területek iránt minden egyes újonnan megszerzett területtel nőni látszott. 1903-ban Szergej Vitte orosz pénzügyminiszter, a cár bizalmasa a következőket írta II. Miklósnak: „Figyelembe véve a hosszan húzódó határunkat Kínával és kivételesen előnyös helyzetünket, csak idő kérdése, hogy Oroszország a kínai birodalom jelentős területeit magába olvassza.” Akárcsak az Oszmán Birodalommal kapcsolatban, az orosz vezetők úgy tartották, hogy a Távol-Kelet

kérdése csak Oroszországra tartozik, és a világ többi részének nincs joga beavatkozni. Az orosz terjeszkedés időnként minden fronton egyszerre zajlott; még gyakrabban azonban ide-oda tolódott, attól függően, hogy a hódítás hol tűnt a legkevésbé kockázatosnak.

Az Orosz Birodalom közigazgatása a birodalom kettős természetét tükrözte. A külügyminisztérium a kancellária alá tartozó, független tisztviselőkből álló, nyugati irányba orientálódó osztály volt. A gyakran balti német tisztviselőket tömörítő hivatal Oroszországot európai államnak tekintette, amelynek politikáját az európai hatalmak együttműködése keretében kell folytatni. Azonban a kancellária szerepével az ázsiai osztály versengett, amely hasonlóképpen független és felelős volt az Oszmán Birodalomért, a Balkánért és a Távols-Keletért, egyszóval minden olyan területért, ahol Oroszország terjeszkedett.

A kancelláriától eltérően az ázsiai osztály nem tartotta magát az európai hatalmi együttműködés részének. Az európai nemzeteket a céljai elérésében akadálynak tekintő ázsiai osztály az európai államokat jelentékteleneknek tartotta, és ha csak lehetett, megkísérelte az orosz célkitűzéseket egyoldalú szerződésekkel vagy olyan háborúkkal biztosítani, amelyekbe Európának nem volt beleszólása. Minthogy Európa ragaszkodott ahhoz, hogy a Balkánt és az Oszmán Birodalmat érintő kérdéseket egyetértésben kell rendezni, a gyakori konfliktusok elkerülhetetlenek voltak, miközben Oroszország felháborodása egyre nőtt, amiért általa betolakodónak tekintett hatalmak akadályozzák ügyeiben.

Részben védekező, részben támadó politikája miatt Oroszország terjeszkedését mindig kettősség jellemezte, és ez a kettősség okozta a vitákat Oroszország igazi szándékait illetően az egész szovjet időszakon át. Az orosz célok megértésének örökös nehézségét részben az okozta, hogy az orosz kormányzat még a kommunista időszakban is inkább hasonlított egy XVIII. századi autokratikus királyi udvarhoz, semmint egy huszadik századi szuperhatalomhoz. Sem a cári, sem a kommunista Oroszországnak nem volt soha nagy kaliberű külügyminisztere. Akárcsak Nesselrode, Gorcsakov, Girsz, Lamsdorff vagy akár Gromiko, mindegyik külügyminisztere képzett és rátermett volt, azonban nem volt hatalma, hogy hosszú távú politikát tervezzen. Alig voltak többek, mint kiszolgálói egy ingatag, könnyen befolyásolható egyeduralkodónak, akinek a kegyeiért számos egymást túllicitáló belső üggyel kellett megküzdeniük. A cári Oroszországnak nem volt egy Bismarckja, egy Salisburyje vagy egy Rooseveltje, röviden egy olyan teljes hatáskörrel rendelkező minisztere, aki a külpolitika minden vonatkozásában végrehajtó hatalommal bírt.

Még amikor az adott cár jelentős személyiség volt, az orosz politikai rendszer autokratikus volta akkor is megakadályozta egy egységes külpolitikai rendszer létrehozását. Ha a cárok találtak egy számukra megfelelő külügyminisztert, hajlamosak voltak megtartani jócskán az öregkori szenilitás határán túl, mint ahogy ez Nesselrode, Gorcsakov, és Girsz esetében történt. Ők hárman voltak hivatalban a XIX. század legnagyobb részében. Még nagyon öregen is felbecsülhetetlenül értékeseknek bizonyultak a külföldi államférfiak számára, mert az egyedüli személyeknek tartották őket, akiket érdemes Szentpétervárott felkeresni, mivel csak ők juthattak be a cárhoz. A protokoll lényegében mindenki mást megakadályozott abban, hogy a cártól kihallgatást kérjen.

A döntéshozatalt tovább nehezítette, hogy a cár végrehajtó hatalmának gyakorlása sokszor ütközött fejedelmi életmódjával. Például, alighogy aláírták a viszontbiztosítási szerződést, ami Oroszország külpolitikájában kulcsfontosságú volt, III. Sándor 1887 júliusától októberéig, négy egymást követő hónapra elhagyta a fővárost, hogy jachttúrára menjen, megtekintse a hadgyakorlatokat és meglátogassa feleségének dániai rokonságát. Így az egyetlen, döntéshozatalra jogosult személy távollétében az orosz külpolitika akadozott. Azonban a cár politikáját gyakran nemcsak a pillanatnyi érzelmei határozták meg, hanem sokszor a katonaság által szított nacionalista propaganda is erősen befolyásolta. A Kaufmann tábornokhoz hasonló katonai kalandorok Közép-Ázsiában vajmi kevéssé hallgattak a külügyminiszterekre. Gorcsakov feltehetően az igazat mondta, amikor az előző fejezetben leírt tárgyalásakor az angol nagykövettel közölte, hogy mennyire keveset tud Kelet-Ázsiáról.

II. Miklós idejére, aki 1894-től 1917-ig uralkodott, Oroszországnak fizetnie kellett önkényesen

berendezett intézményeiért. Miklós először katasztrofális háborúba^[22] sodorta országát Japánnal, majd engedte, hogy egy olyan szövetségi rendszer fogságába essen, amely gyakorlatilag elkerülhetetlenné tette a háborút Németországgal. Mialatt Oroszország energiáját a hódítás és az azt követő külpolitikai bonyodalmak kötötték le, társadalmi és politikai rendszere egyre törekenyebbé vált. Az 1905-ös japán háborúban elszenvedett vereségnek figyelmeztetnie kellett volna, hogy a belpolitikai konszolidációt amint azt a nagy reformer Pjotr Sztolipin javasolta – nem lehet tovább halogatni. Oroszországnak egy kis nyugalomra lett volna szüksége, de ehelyett újabb vállalkozásba kezdett. Mivel Ázsiában feltartóztatták, Oroszország visszatért pánszláv álmaihoz, és újból Konstantinápoly irányába orientálódott, ám ezúttal az események irányítása kicsúszott a kezéből.

A dolog iróniája abban rejlett, hogy egy bizonyos ponton túl a terjeszkedés már nem növelte Oroszország hatalmát, sőt, hozzájárult hanyatlásához. 1849-ben Oroszországot tartották széles körben a legerősebb európai hatalomnak. Hetven évvel később uralkodóháza összeomlott, és az ország egy időre eltűnt a nagyhatalmak sorából. 1848 és 1914 között Oroszország több mint fél tucat háborúban vett részt (a gyarmati háborúkat nem számítva), sokkal többen, mint bármelyik másik nagyhatalom. E konfliktusok mindegyikében, kivéve az 1849-es magyarországi intervenciót, az anyagi és politikai költségek messze meghaladták a lehetséges nyereséget. Noha minden ilyen konfliktusnak megfizette az árát, Oroszország továbbra is a területi terjeszkedéssel azonosította a nagyhatalmi státust. Egyre több területre éhezett, pedig sem szüksége nem volt rá, sem megemészteni nem tudta. II. Miklós cár bizalmas tanácsadója, Szergej Vitte azt ígérte az uralkodónak, hogy „a Csendes-óceán partjaitól a Himalája csúcsáig Oroszország nemcsak Ázsia, de Európa ügyeit is irányítani fogja.” A gazdasági, társadalmi és politikai fejlődés az ipari fejlődés korában sokkal előnyösebb lett volna, mint egy csatlós állam – Bulgária – vagy egy protektorátus Koreában.

Néhány orosz vezető politikus, mint Gorcsakov, elég bölcs volt ahhoz, hogy felismerje, Oroszország számára „területének kiterjesztése gyengeségének kiterjesztését jelenti,” de elképzeléseik sohasem tudták megfékezni a rögeszmés terjeszkedést. Végül a kommunista birodalom alapvetően ugyanazon okból omlott össze, mint a cári Oroszország. A Szovjetunió sokkal jobban járt volna, ha a második világháborút követően megmarad a határain belül, és megpróbál a később csatlós államokként ismert országokkal olyan jellegű kapcsolatot kialakítani, mint Finnországgal.

Amikor két olyan óriás, mint az erős és fékezhetetlen Németország, valamint a hatalmas kiterjedésű és kérlelhetetlen Oroszország a kontinens közepén összeütközésbe kerül, a konfliktus nagyon valószínű, még akkor is, ha Németország semmit sem nyerhet egy orosz háborúval és Oroszország mindent elveszíthet a Németországgal való háborúban. Európa békéje tehát azon az országon múlt, amely a XIX. század folyamán olyan mesterien és mérsékletet tanúsítva játszotta a mérleg nyelvének szerepét.

1890-ben a „splendid isolation” (fényes elszigeteltség) kifejezés még mindig pontosan írta le az angol külpolitikát. Az angol alattvalók büszkén úgy emlegették országukat, mint Európa stabilizátorát, azt a súlyt, amely megakadályozza, hogy a különböző kontinentális hatalmak koalíciói közül egy is uralkodóvá váljék. Ezekbe a szövetségekbe belekeveredni hagyományosan csaknem éppoly visszaszító gondolat volt az angol államférfiak számára, mint az amerikai elszigetelődés-pártiak számára. Mégis, alig huszonöt évvel később angolok százezrei estek el Flandria sáros mezőin, a franciák oldalán küzdve a német ellenféllel.

Figyelemreméltó változás következett be az angol külpolitikában 1890 és 1914 között. A sors különös iróniája, hogy az az ember, aki Nagy-Britanniát ennek a változásnak az első szakaszában vezette, a legteljesebb mértékben képviselte Anglia és az angol külpolitika hagyományait. Salisbury márki ugyanis teljes mértékben a beavatottak közé tartozott. Annak az ősrégi Cecil családnak volt a sarja, amelynek ősei már I. Erzsébet királynő ideje óta főminiszterekként szolgálták az angol uralkodókat. VII. Edward király, aki 1901 és 1910 között uralkodott, és akinek a családja újonnan felkapaszkodott volt a Cecilekhez képest, olykor panaszkodott is Salisbury vele szemben használt leereszkedő hangneme miatt.

Salisbury politikai karrierje épp annyira könnyed, mint amennyire előrelátható volt. Az oxfordi Christ Church-ben végzett tanulmányai után a fiatal Salisbury bejárta Európát, tökéletesítette francia nyelvtudását és államfőkkel találkozott. Negyvennyolc éves korára, miután India alkirályaként szolgált, Disraeli külügyminisztere lett, és jelentős szerepet játszott a berlini kongresszuson, ahol a részletes mindennapi tárgyalások reá hárultak. Disraeli halála után ő vette át a tory párt vezetését és Gladstone 1892-94-es utolsó kormányzását leszámítva a XIX. század utolsó tizenöt évében az angol politika meghatározó alakja volt.

Salisbury helyzete némely vonatkozásban eléggé hasonlított George Bush elnökéhez, bár az utóbbinál hosszabban szolgált állama legmagasabb tisztségében. Mindketten egy megszűnőfélben lévő világban kerültek hatalomra, noha ezt ők maguk nem tudták. Mindketten nagy hatást gyakoroltak azzal, hogy politikai örökségüket megfelelő módon tudták kezelni. Bush világképét a hidegháború formálta, amelynek időszakában felemelkedett, és amelynek a végén kellett elnöknek lennie, karrierje csúcán. A Salisbury kialakító évek a Palmerston-korszakban a vitathatatlan tengerentúli angol elsőség és az állandósuló angol-orosz vetélkedés idejére estek, ám vezetése alatt mindkettő egyértelműen a vége felé közeledett.

Salisbury kormányzatának meg kellett küzdenie azzal, hogy Anglia viszonylagos jelentősége fokozatosan hanyatlott. Óriási gazdasági hatalmát addigra Németország is elérte; Oroszország és Franciaország kiterjesztették birodalmi törekvéseiket, és szinte mindenütt fenyegették Nagy-Britanniát. Bár Nagy-Britannia még mindig első volt, de az a befolyás, amit a XIX. század közepén élvezett, egyre csökkent. Amint Bush is ügyesen alkalmazkodott az előre nem látott körülményekhez, 1890-re Anglia vezetői is felismerték annak szükségességét, hogy a hagyományos politikát egyeztessék a váratlan realitásokkal.

Az elhízott és elhanyagolt külsejű lord Salisbury hívebben testesítette meg Anglia elégedettségét a status quo-val, mint a változásokkal. Salisbury, akitől a „splendid isolation” elnevezés eredt, annak jegyében megígérte, hogy a hagyományos angol politikát folytatja: Anglia szilárdan ellenszegül a tengerentúlon minden más imperialista hatalomnak, és csak végső megoldásként köt szövetséget kontinentális országgal, ha másképp már nem tudja megakadályozni, hogy az egyensúlyt valamely agresszor felborítsa. Salisbury számára Anglia sziget volta aktivitást jelentett a nyílt tengereken és kívülmaradást a szokványos kontinentális szövetségeken. „Halak vagyunk”, jelentette ki nyersen egy alkalommal.

Végül Salisburyynak be kellett látnia, hogy Nagy-Britannia túlméretezett birodalma a Távolsági- és a Közel-Keleten orosz, Afrikában francia nyomás alatt nyög. Noha Franciaország, Németország és Oroszország gyakran került konfliktusba egymással a kontinensen, a tengerentúlon mindegyikük Nagy-Britanniával került összeütközésbe. Anglia ugyanis nemcsak Indiát, Kanadát és Afrika jelentős részét birtokolta, de olyan hatalmas területek uralmához is ragaszkodott, amelyeket bár közvetlenül nem akart irányítani, mégsem akarta, hogy más hatalmak kezébe kerüljön. Salisbury ezt az igényt úgy határozta meg, mint „egyfajta ismertetőjelet azokon a területeken, amelyeket egy esetleges osztozkodás esetén nem akart, hogy más hatalmak szerezzenek meg.” E területek közé tartozott a Perzsa-öböl, Kína, Törökország és Marokkó. Az 1890-es években Nagy-Britannia úgy érezte, hogy vég nélküli csatározásokat kell folytatnia Oroszországgal Afganisztánban, a tengerszorosok körül és Észak-Kínában, Franciaországgal pedig Egyiptomban és Marokkóban.

Az 1887-es földközi-tengeri antant létrejöttével Anglia közvetetten kapcsolatba került a Németországot, Ausztria-Magyarországot és Olaszországot tömörítő hármas szövetséggel abban a reményben, hogy Olaszország és Ausztria támogatást jelenthet számára a franciákkal szemben Észak-Afrikában, és Oroszországgal szemben a Balkánon. A földközi-tengeri antantról azonban kiderült, hogy csak szükségmegoldás.

Az új német birodalom fő stratégiáját elvesztvén nem tudott mit kezdeni lehetőségeivel. A geopolitikai helyzet alakulása fokozatosan kimozdította Nagy-Britanniát a fényes elszigeteltségből, noha ez mélyen

aggasztotta a tradicionális politika híveit. Az első lépés a kontinens ügyeibe való nagyobb mértékű beleszólás felé a birodalmi Németországgal való barátságosabb kapcsolatok létesítése volt. A német politikusok meg voltak győződve arról, hogy mind Oroszországnak, mind Angliának óriási szüksége van Németországra, ezért úgy vélték, egyidejűleg mindkettővel előnyös üzletet köthetnek a maguk számára anélkül, hogy konkrétan meghatároznák az üzlet mibenlétét, s közben fel sem merült bennük, hogy ez esetleg Oroszországot és Nagy-Britanniát egymás karjaiba kényszerítheti. Amikor visszautasították ezeket a mindent-vagy-semmit ajánlataikat, a német vezetés előbb sértődötten visszavonult, ami azonban hamarosan erőszakosságba csapott át. Ez a stratégia élesen eltért Franciaországtól, amely az apró lépések politikáját követve húsz évet várt Oroszországra és újabb másfél évtizedet Angliára, amíg előálltak ajánlataikkal. A nagy felhajtás ellenére, amit a Bismarck utáni német külpolitika csapott, a maga által kiváltott konfliktusok kezelésében túlnyomóan amatőrnek, szűk látókörűnek, sőt még félénknek is bizonyult.

II. Vilmos első diplomáciai lépése azon a végzetes úton, amely a világháborúhoz vezetett, 1890-ben következett be, nem sokkal Bismarck menesztése után, amikor nem volt hajlandó újabb három évre meghosszabbítani a cár által felajánlott viszontbiztosítási szerződést. Azzal, hogy uralkodása legelején visszautasította Oroszország ajánlatát, a császár és tanácsadói talán a legfontosabb összetartó elemtől fosztották meg Bismarck egymást átfedő szövetségeinek rendszerét. Ebben három megfontolás vezérelte őket: elsősorban annyira „egyszerűvé és áttekinthetővé” kívánták tenni politikájukat, amennyire csak lehetett (Caprivi az új kancellár, egy alkalommal be is vallotta, hogy egyszerűen nincs meg benne Bismarck azon képessége, hogy egyidejűleg nyolc labdával zsonglörködjön); másrészt meg akarták nyugtatni Ausztriát, hogy a vele való szövetség elsődleges fontosságú számukra; végül a viszontbiztosítási szerződést akadálynak tekintették áhított céljuk, az Angliával való szövetség elérésében.

Mindezen megfontolások arról árulkodtak, hogy nincsenek tisztában a geopolitikai helyzettel, és így II. Vilmos Németországa fokozatosan elszigetelte magát. Németország földrajzi helyzetéből és történelméből elkerülhetetlenül folyt a komplexitás; semmiféle „egyszerű” politikával nem lehetett minden vonatkozását számításba venni. Éppen az oroszokkal és az osztrákokkal kötött egyidejű szerződés kettős volta tette lehetővé Bismarck számára, hogy húsz éven át egyensúlyozzon az osztrák félelmek és az orosz ambíciók között anélkül, hogy bármelyikükkel szakított volna, vagy a korlátozott balkáni válság kiterjedt volna más területekre is. A viszontbiztosítási szerződés felbontása épp az ellenkező helyzetet eredményezte. Németország lehetőségeinek beszűkülése növelte Ausztria kalandor szellemét. Nyikolaj Girsz orosz külügyminiszter azonnal belátta ezt, és a következőket jegyezte meg: „Szerződésünk (a viszontbiztosítási szerződés) felbontása által Bécs felszabadult Bismarck herceg bölcs és jó szándékú, ám ugyanakkor szigorú ellenőrzése alól.”

A viszontbiztosítási szerződés felmondásával Németország nemcsak elvesztette Ausztriával szembeni előnyét, de főként felkeltette Oroszország aggodalmát. Pétervárott úgy értelmezték Németország Ausztriába vetett bizalmát, mint új keletű hajlandóságot arra, hogy Ausztriát támogassa a Balkánon. Mihelyt Németország Oroszország törekvéseinek útjába állt egy olyan régióban, ahol soha azelőtt nem volt létfontosságú német érdekeltség, Oroszország természetesen megfelelő ellensúly után nézett, s erre a szerepre Franciaország több mint szívesen vállalkozott.

A készítés, hogy Oroszország közeledjék Franciaország felé, csak fokozódott, amikor röviddel a viszontbiztosítási szerződés felmondása után sor került a gyarmati egyezségekre Németország és Nagy-Britannia között. Anglia megkapta Németországtól a Nílus forrásvidékét és különböző földterületeket Kelet-Afrikában, beleértve Zanzibár szigetét. A *quid pro quo* elvnek megfelelően Németország egy viszonylag jelentéktelen földszárvot kapott, az úgynevezett Caprivi sávot, amely összekötötte Délnyugat-Afrikát a Zambezi folyóval. Ezenfelül megkapta az északi-tengeri Helgoland szigetet, amelyet stratégiai fontosságúnak tartottak a német tengerpart védelmében a tenger felől jövő támadások ellen.

Ez nem volt rossz üzlet egyik fél számára sem, első példája lett több, egymást követő félreértésnek.

London úgy tekintette az egyezséget, mint az afrikai gyarmati kérdések rendezésének eszközét; Németország egy angol-német szövetség nyitányaként fogta fel; Oroszország még ennél is tovább ment, és úgy értelmezte, mint Anglia első lépését a hármas szövetség felé. Így Staal báró, a berlini orosz nagykövet aggódva jelentette a paktumot Németország és Nagy-Britannia, országa hagyományos barátja és ellensége között:

„Ha egy országot számos érdek és elkötelezettség köt egy másikhoz a Föld valamely részén, szinte bizonyos, hogy a nemzetközi élet területén felmerülő összes jelentős kérdésben összhangban fognak dönteni... Gyakorlatilag az antant Németországgal létrejött, ami elkerülhetetlen hatást gyakorol Anglia és hármas szövetség többi hatalmának kapcsolatára.”

Bismarck félelmei a koalícióktól mostanra realizálódni kezdtek, ugyanis a viszontbiztosítási szerződés felmondása egy francia-orosz szövetség előtt egyengette az utat.

Németország úgy számított, hogy Franciaország és Oroszország között sohasem fog szövetség létrejönni, mivel Oroszországnak nem érdeke harcolni Elzász-Lotharingiáért, Franciaországnak pedig nem érdeke küzdeni a balkáni szlávokért. Mint kiderült, ez egyike volt a Bismarck utáni német vezetés számos óriási félreértésének. Mihelyt Németország végérvényesen elkötelezte magát Ausztria oldalán, Franciaország és Oroszország, bármilyen eltérőek voltak is céljaik, ténylegesen is egymás támogatására szorult, mert egyikük sem érthette el saját stratégiai célját anélkül, hogy előbb Németországot legyőzte vagy legalábbis meggyengítette volna. Franciaországnak erre azért volt szüksége, mert Németország háború nélkül sohasem adta volna fel Elzász-Lotharingiát. Oroszország pedig tudta, hogy az osztrákok legyőzése nélkül sohasem birtokolhatja az Ausztriához tartozó szláv területeket. Németország azonban a viszontbiztosítási szerződés felbontásával egyértelművé tette, hogy minden ilyen törekvésnek ellenáll. Oroszországnak pedig semmi esélye sem volt Németország ellen Franciaország segítségével.

Egy évvel azután, hogy Németország felmondta a viszontbiztosítási szerződést, Franciaország és Oroszország aláírta az Entente Cordiale-t, amely kölcsönös diplomáciai segítséget garantált. Girsz, a tiszteletreméltó orosz külügyminiszter figyelmeztetett arra, hogy az egyezmény nem oldja meg azt az alapvető problémát, hogy Oroszország fő ellensége Anglia, és nem Németország. Franciaország olyan kétségbeesetten próbált szabadulni a Bismarck által rákényszerített elszigeteltségből, hogy beleegyezett a francia-orosz egyezmény kiegészítésébe egy olyan záradékkal, miszerint Franciaország kötelezte magát, hogy diplomáciai támogatást nyújt Oroszországnak egy Angliával való gyarmati konfliktus esetén.

A francia vezetők számára ez az angolelleses kitétel vajmi kis árnak tűnt egy németellenes koalíció későbbi megalapításáért, és a hozzá való csatlakozásért. A francia törekvések ettől kezdve arra irányultak, hogy katonai szövetséggé bővítsék a francia-orosz egyezményt. Az orosz nacionalisták ugyan az osztrák birodalom bomlásának felgyorsítását várták egy ilyen katonai paktumtól, a tradicionális politika hívei azonban nyugtalanok voltak. Vlagyimir Lamsdorff gróf, Girsz utóda a külügyminiszteri székben 1892 kora februárjában a következőket írta naplójába:

„Ők (a franciák) is arra készülnek, hogy egy harmadik fél támadása esetére együttes katonai akcióról szóló egyezmény ajánlatával ostromoljanak bennünket... Miért kellene egy működő dolgot túlzásba vinni? Tekintettel az éhínség borzalmaira, rossz anyagi helyzetünkre, félig végrehajtott fegyverkezési programunkra, közlekedési rendszerünk kétségbeejtő állapotára, és végül a nihilisták felélénkülő tevékenységére, békére és nyugalomra van szükségünk.”

A végén a francia vezetők legyőzték Lamsdorff kétségeit, vagy a cár döntött ellenkező értelemben. 1894-ben katonai egyezményt írtak alá, amelyben Franciaország beleegyezett, hogy segíti Oroszországot, ha akár Németország, akár Ausztria, akár a kettő együtt megtámadná. Oroszország támogatja

Franciaországot egy esetleges német vagy német-olasz támadás esetén. Míg az 1891-es francia-orosz egyezmény pusztán diplomáciai eszköz volt, ebben a katonai egyezményben az egyetlen előre megnevezett ellenség Németország volt. Amit George Kennan később „végzetes szövetségnek” nevezett (az 1891-es antantot Franciaország és Oroszország között, amit az 1894-es katonai egyezmény követett), vízváltó volt a háborúba sodródó Európa történetében.

Ez volt a hatalmi erőegyensúly végének kezdő akkordja. A hatalmi egyensúly akkor működik a legjobban, ha a következő feltételek egyike érvényesül: először, minden nemzetnek szabadnak kell éreznie magát, hogy bármely másik nemzet mellett felsorakozhasson az adott körülményeknek megfelelően. A XVIII. század nagy részében az egyensúly állandóan változó és kiigazított társulásokon jött létre. Ez volt a helyzet a bismarcki időszakban egészen 1890-ig. Másodszor, kell hogy legyen egy kötött hovatartozási rendszer, ahol azonban egy kiegyensúlyozó ügyel arra, hogy egyik fennálló koalíció se jusson főhatalomhoz. Ilyen volt a helyzet a francia-orosz szerződés után, amikor Nagy-Britannia a kiegyensúlyozó szerepét játszotta, amelyet igyekeztek mindkét oldalról körüludvarolni. Harmadszor, amikor a szövetségek merevek és nincs egyensúlyozó, de a koalíciók összetartó ereje viszonylag kicsi, és így bármely adott kérdésben vagy kompromisszum születik, vagy változnak a szövetségek.

Ha ezen feltételek egyike sem áll fenn, a diplomácia megmerevedik. Egy olyan játék veszi kezdetét, ahol bármelyik oldal nyeresége a másik oldal veszteségeként jelenik meg. Elkerülhetetlenné válik a fegyverkezési hajszája és a növekvő feszültség. Ez a helyzet alakult ki a hidegháború időszakában, és hallgatólagosan Európában, miután Anglia, csatlakozva a francia-orosz szövetséghez, megalakította a hármas antantot 1908-ban.

A hidegháborús időszaktól eltérően a nemzetközi rend 1891 után nem merevedett meg egyetlen kihívás következtében. Tizenöt évbe került, amíg a rugalmasság mindhárom elemét sorban kiiktatták. A hármas antant megalakulása után a hatalmi erőegyensúly megszűnt működni. Az erőpróbálgatás politikája többé már nem kivétel, hanem általános módszer lett. A diplomácia mint a kompromisszumok művészete véget ért. Csak idő kérdése volt, hogy valamely konfliktus kicsússzon az ellenőrzés alól.

Ám 1891-ben, amikor Franciaország és Oroszország felsorakozott ellene, Németország még mindig bízott abban, hogy létrehozhat egy ezt ellensúlyozó szövetséget Nagy-Britanniával. Ezt a II. Vilmos által annyira áhított szövetséget saját heveskedése hiúsította meg. Az 1890-es gyarmati egyezség nem vezetett ahhoz a szövetséghez, amelytől az orosz nagykövet tartott, részben az angol belpolitika miatt. Amikor az idős Gladstone 1892-ben utoljára tért vissza a hatalomba, alaposan megsértette a császár érzékeny lelkiállapotát azzal, hogy nem volt hajlandó az autokratikus Németországgal és Ausztriával semmiféle szorosabb kapcsolatra lépni.

Egy angol-német szövetség elmaradásának alapvető oka azonban abban rejlett, hogy a német vezetés éppannyira kevésbé volt képes megérteni a hagyományos brit külpolitikát, mint felismerni saját biztonságának igazi feltételeit. Másfél évszázadon keresztül Anglia megtagadta, hogy egy tág körűen értelmezhető katonai szövetség részese legyen. Legfeljebb kétféle kötelezettséget vállalt: korlátozott katonai egyezségeket, amelyek jól körülhatárolható konkrét veszélyek ellen jöttek létre; vagy antantszerű egyezségeket, amelyek diplomáciai úton voltak hivatva megoldani olyan kérdéseket, ahol Anglia érdekei egy másik országgal egybeestek. Bizonyos értelemben az antant angol definíciója tautológia volt: Nagy-Britannia akkor működik együtt, ha hajlandó együttműködni. Ám egy antantnak megvolt az a hatása is, hogy morális és pszichológiai kötelezettségeket is létrehozott, valamint azt a feltételezést – ha nem jogi kötelezettséget –, hogy válság esetén együttműködnek. Ez pedig távol tartotta volna Angliát Franciaországtól és Oroszországtól, de legalábbis megnehezítette volna újabb közeledésüket.

Németország nem volt fogékony az ilyen kötetlen eljárásokra. II. Vilmos ragaszkodott ahhoz, amit ő a kontinentális típusú szövetségnek nevezett. „Ha Anglia szövetségeseket vagy segítséget akar – jelentette ki 1895-ben –, fel kell hagynia az el-nem-kötelezettség politikájával, és kontinentális típusú garanciákat és szerződéseket kell kötnie.” De mit érthetett a császár a kontinentális típusú garanciákon? Közel egy

évszázados fényes elszigeteltség után Anglia nyilvánvalóan nem volt kész arra, hogy olyan állandó kontinentális elkötelezettséget vállaljon, amit 150 éven át oly következetesen elkerült. Különösen nem Németország kedvéért, amely lassan a kontinens legerősebb hatalmává vált.

A német követelődzést a formális garanciák vállalására az tette annyira önpusztítóvá, hogy Németországnak igazán nem is volt rá szüksége, hiszen elég erős volt, hogy legyőzze bármelyik lehetséges kontinentális ellenfelét vagy akár többöket is, feltéve, ha Anglia nem áll melléjük. Németországnak nem szövetséget kellett volna kérnie Nagy-Britanniától, hanem jóindulatú semlegességet egy kontinentális háború esetén. Ehhez pedig egy antant-típusú egyezmény elegendő lett volna. Azáltal, hogy azt kérte, amire nem volt szüksége, és azt ajánlotta, amire Anglia nem vágyott (általános elkötelezettséget a Brit Birodalom megvédésére), Németország azt a gyanút keltette Angliában, hogy valójában világuralomra tör.

A német türelmetlenség csak fokozta az angolok tartózkodását, akik kezdtek súlyos kétségeket táplálni tárgyalópartnerük iránt. „Nem szívesen hagyom figyelmen kívül német barátaim aggodalmait”, írta Salisbury. „Most azonban úgy vélem, nem lenne túlzottan bölcs dolog a tanácsukat megfogadni. Achitophelük távoztával sokkal kellemesebb és könnyebb velük tárgyalni, de az embernek hiányzik az öregúr (Bismarck) egyedülálló éleslátása”.

Míg a német vezetés meggondolatlanul igyekezett szövetségeket kötni, a német közvélemény egyre határozottabb külpolitikát követelt. Csak a szociáldemokraták tartottak ki egy darabig, azonban végül ők is engedtek a közvélemény nyomásának, és támogatták Németország 1914-es hadüzenetét. A német vezető rétegeknek semmi tapasztalatuk nem volt az európai diplomáciáról, még kevésbé a *Weltpolitikáról*, amit pedig olyan szenvedélyesen hangoztattak. A junkerek, akik Poroszországot Németország vezetőjévé emelték, viselhették a szégyen súlyát a két világháborút követően, különösen az Amerikai Egyesült Államok szemében. Valójában ez volt az a társadalmi réteg, amely a legkevésbé volt felelős az erejüket meghaladó külpolitikai törekvésekért, ugyanis őket alapvetően a kontinentális politika érdekelte, és vajmi kevés érdeklődést tanúsítottak az Európán kívüli események iránt. Inkább az új ipari vezető réteg és a felemelkedő értelmiségi rétegek jelentették a nacionalista agitáció bázisát, miközben politikai rendszerükből hiányzott az a fajta parlamentáris ütköző, amely Angliában és Franciaországban jó néhány évszázad alatt kialakult. A nyugati demokráciákban az erős nacionalista áramlatokat a parlamenti intézményrendszer vezette le; Németországban ezeknek a parlamenten kívüli csoportok tevékenységében kellett lecsapódnia.

Habár Németország különösen autokratikus állam volt, vezetői mégis igen érzékenyen reagáltak a közvéleményre, és erősen befolyásolták őket a nacionalista csoportok. Ezek a csoportok szinte úgy tekintették a diplomáciát és a nemzetközi politikát, mint valamiféle sporteseményt, folyamatosan arra szorítva a kormányt, hogy keményebben foglaljon állást, nagyobb mértékben terjeszkedjék, többet gyarmatosítson, erősebb hadsereget vagy flottát szereljen fel. A diplomáciában természetes adok-veszek tendenciát, vagy Németország engedményeinek legcsekélyebb jelét is égbekiáltó megalázásnak tekintették. A hadüzenet idején hivatalban levő Theobald von Bethmann-Hollweg német kancellár politikai államtitkára, Kurt Rietzler találóan jegyezte meg: „A háború veszélye napjainkban azon országok nemzetközi politikájában rejlik, amelyekben egy gyenge kormányzattal erős nacionalista mozgalom áll szemben.”

Ez az érzelmi és politikai légkör eredményezte azt a súlyos német diplomáciai baklövést, amely Krüger-táviratként ismeretes, és amellyel a császár legalább a század végéig aláaknáztta annak a lehetőségét, hogy Angliával szövetséget köthessen. 1895-ben egy bizonyos Jameson ezredes, a brit gyarmati érdekeltségű és különösképpen Cecil Rhodes támogatásával megtámadta a dél-afrikai Transvaalban a független búr államot. A támadás teljes kudarcot vallott, és nagyon kellemetlenül érintette Salisbury kormányzatát, amely azt állította, hogy nem volt közvetlen része az eseményekben. A német nacionalista sajtó kárörvendően követelte Anglia még alaposabb megaláztatását.

Friedrich von Holstein külügyminisztériumi főtanácsadó és szürke eminenciás a balsikerű támadásban

jó lehetőséget látott arra, hogy megleckéztesse az angolokat és demonstrálja, hogy milyen előnyökkel jár Németország barátsága. Ezt úgy gondolta elérni, hogy megmutatta, milyen csípős ellenfél tud lenni Németország. A császár a maga részéről nem tudott ellenállni a kísértésnek, hogy fontoskodjon. Nem sokkal 1896 újévét követően Paul Krüger transvaali elnöknek küldött üzenetében gratulált neki ahhoz, hogy „visszaverte a külső támadást”. Ez nyilvánvaló pofon volt az angolok számára, akikben felkeltette a félelmet egy német protektorátustól Anglia saját érdekszférájának tartott területen. Valójában a Krüger-távirat sem a német gyarmati törekvéseket, sem a német külpolitikát nem jellemezte, mivel pusztán propagandacélokat szolgált, és ezt a célját el is érte: „A kormány egyetlen lépése sem okozott ilyen teljes körű meglepedést évek óta – írta a liberális *Allgemeine Zeitung* január 5-i számában –, a német nép szívéből íródott.”

Németország szűklátókörűsége és tapintatlansága csak felgyorsította a folyamatot. A császár és környezete meggyőzték magukat arról, hogy mivel az udvarlás nem vezetett célra, talán ha demonstrálják, milyen kellemetlen tud lenni Németország, ha megharagítják, hatékonyabb eszköz lesz arra, hogy Angliát szövetségkötésre ösztönözze. Németország számára sajnálatos módon egyetlen történelmi tapasztalat sem ezt bizonyította, hiszen Nagy-Britannia sohasem volt hajlamos engedni az erőszaknak.

Az eredetileg csak piszkálódásnak indult ügy, ami a német jóindulat előnyeit volt hivatva bizonyítani, fokozatosan igazi stratégiai kihívássá vált. Egyetlen más kérdés sem tehetett Angliát olyan kérlelhetetlen ellenséggé, mint tengeri hatalmának veszélyeztetése. Mégis éppen ezt tette Németország, láthatólag nem is sejtve, hogy visszafordíthatatlan lépéseket tesz. Az 1890-es évek közepétől egyre nőtt a belpolitikai nyomás, hogy fejlesszék a német flottát. E törekvések élén a „flottapártiak” csoportja állt, amely nagyiparosokat, és tengerésztiszteket tömörített magába, és egyike volt az egyre növekvő számú érdekcsoportoknak. Minthogy alapvető érdekük fűződött az Angliával való feszült viszonyhoz, amivel indokolni tudták a tengerészeti kiadásokat, a Krüger-táviratot nem remélt szerencsének tekintették, mint mindent, ami konfliktust jelenthetett Angliával, lett légyen az bármilyen távoli sarkában a világnak, kezdve Samoa státusától Szudán határáig és a portugál gyarmatok jövőjéig.

Így keletkezett az az ördögi kör, amely fegyveres konfliktushoz vezetett el. Azért az előnyért, hogy egy olyan flottát építhessenek, amelyet a bekövetkező háborúban egyetlen alkalommal, a Jütland-szigeti nem döntő csatában^[23] vonultatnak fel az angol flotta ellen, Németországnak sikerült Nagy-Britanniát is bevonnia ellenfeleinek egyre bővülő körébe. Az ugyanis nem volt kérdéses, hogy Anglia nem nézi majd jó szemmel, ha egy olyan kontinentális ország, amely Európa legerősebb hadseregével rendelkezik, egyenlő erőre törekedjék vele a tengereken.

A császár azonban úgy látszik, nem volt tisztában politikájának hatásaival. Az angol neheztelés a német kérdés és flottaépítés miatt eleinte nem változtatott azon a tényen, hogy Franciaország Egyiptomban, Oroszország pedig Közép-Ázsiában fenyegette Angliát. Mi lesz, ha Franciaország és Oroszország úgy dönt, hogy egyidejűleg és együttműködve gyakorol nyomást Afrikában, Afganisztánban és Kínában? Mi lesz, ha a németek csatlakoznak hozzájuk a Birodalom dél-afrikai területe elleni támadás keretében? Az angol politikusok kétkedni kezdtek abban, hogy vajon még mindig helyes-e a „splendid isolation” politikája.

Ennek a csoportnak a legjelentősebb és hangosabb tagja Joseph Chamberlain, gyarmatügyi miniszter volt. A magával ragadó egyéniségű férfi, aki egész nemzedékkel fiatalabb volt Salisburyénél, úgy tűnt fel, hogy a XX. század parancsát követve valamiféle – lehetőleg német – szövetséget sürgetett, míg az idős főúr szigorúan ragaszkodott az előző évszázad elszigetelődő irányzatához. 1899 novemberében Chamberlain nagy beszédében a „teuton” szövetséget sürgette, amely Nagy-Britanniából, Németországból, és az Amerikai Egyesült Államokból állt volna. Chamberlain annyira ragaszkodott ehhez az elképzeléshez, hogy Salisbury tudta nélkül elküldte azokat Németországba. A német vezetők azonban továbbra is formális garanciákat követeltek, megfeledeztek arról a tényről, hogy a feltételek lényegtelenek, és hogy ami nekik a legfontosabb lett volna, az Anglia semlegessége egy esetleges

kontinentális háború esetén.

1900 októberében Salisburynek, gyenge egészségi állapota miatt fel kellett adnia külügyminiszteri pozícióját, bár megmaradt miniszterelnöknek. Utóda a külügyminiszteri székben lord Landsdowne volt, aki egyetértett Chamberlainnel abban, hogy Nagy-Britannia számára többé már nem biztonságos a fényes elszigeteltség. De Landsdowne mégsem tudott egy Németországgal való teljes körű formális szövetséghez konszenzust biztosítani a parlamentben. A kormány ugyanis nem volt hajlandó egy antant-típusú egyezsénél tovább lépni: „...hogy a világ bizonyos pontjain, bizonyos kérdésekben, amelyekben az angol és a német kormány egyaránt érdekelt, politikai egyetértés álljon fenn.” Ez lényegében ugyanaz a megfogalmazás volt, amely az Entente Cordiale-hoz vezetett Franciaországgal néhány évvel később, és ami épp elégnek bizonyult ahhoz, hogy Nagy-Britanniát a világháborúba sodorja Franciaország oldalán.

Azonban Németország megint visszautasította azt, ami elérhető volt, azért, ami első pillantásra elérhetetlen volt. Bülow, az új német kancellár azért utasított vissza egy antant-típusú egyezséget Nagy-Britanniával, mert jobban tartott a közvéleménytől, mint a geopolitikai perspektíváktól. Különösen pedig mert elsődlegesnek tartotta, hogy meggyőzze a parlamentet arról, hogy a flottaépítésre jelentős összeget szavazzanak meg. A flottaprogram költségvetését legfeljebb abban az esetben nyirbálta volna meg, ha Anglia csatlakozik egy Németországból, Ausztriából és Olaszországból álló hármas szövetséghez. Salisbury visszautasította Bülow mindent-vagy-semmit trükkjét, és így egy évtizeden belül harmadszor vetélt el egy angol-német szövetség terve.

A két ország külpolitikai elképzelései között feszülő alapvető ellentmondás abban is tükröződött, hogy a két vezető hogyan magyarázza meg a megegyezés sikertelenségét. Bülow érzelmektől túlfűtve Nagy-Britanniát szűk látókörű provincializmussal vádolta, megfélemlítve arról, hogy Nagy-Britannia már jó egy évszázaddal azelőtt foglalkozott világszinten külpolitikával, hogy Németország egyesült volna:

„Az angol politikusok keveset tudnak a kontinensről. A kontinensről tekintve mondható, hogy annyit tudnak, mint mi a perui vagy sziámi eszméről. Naivak tudatos egoizmusukban és vak bizakodásukban. Nehezen tulajdonítanak rossz szándékot másoknak. Nyugodtak, nagyon hidegvérűek és nagyon optimisták...”

Salisbury válaszában nyughatatlan és ködösen fogalmazó vitapartnerének leckét adott a magasabb stratégiai elemzés tárgyában. A londoni német nagykövet tapintatlan nyilatkozatát idézve, miszerint Nagy-Britanniának azért van szüksége a német szövetségre, hogy kiszabaduljon veszélyes elszigeteltségéből, a következőket írta:

„Annak a veszélye, hogy a német és osztrák határokat kell megvédeni Oroszország ellen, fenyegetőbb, mint hogy a *brit szigeteket kell megvédeni* Franciaország ellen... Hatzfeld gróf [a német nagykövet] a mi *elszigeteltségünkről* beszél, mint ami komoly veszélyt jelent számunkra. *Éreztük-e mi valaha ezt a veszélyt a gyakorlatban?* Ha részt vettünk volna a forradalmi háborúban, bukásunk oka nem az elszigetelődés lett volna. Sok szövetségesünk volt, de nem védtek volna meg bennünket, ha a francia császár uralta volna a csatornát. Az ő [Napóleon] uralkodását kivéve soha nem voltunk veszélyben, így aztán lehetetlenség számunkra megítélni, hogy veszedelmet rejt-e számunkra az elszigeteltség, amelytől állítólag szenvedünk. Aligha lenne tehát bölcs dolog, ha új és felettébb terhes kötelezettségeket vállalnánk magunkra, hogy *védekezzünk olyan veszélyek ellen, amelyek létezésében nincs történelmi okunk hinni.*”

Nagy-Britanniának és Németországnak egyszerűen nem volt annyi közös érdeke, ami indokoltá tette volna azt az átfogó szövetséget, amelyet a birodalmi Németország annyira akart. Az angolok attól tartottak, hogy a német erő további növelése jövőbeni szövetségesüket olyan domináns hatalommá tenné,

amelynek létrejötte ellen mindig is küzdött. Ugyanakkor Németországnak nem tetszett az a szerep, amit Nagy-Britannia segédjeként játszott volna olyan problémák megoldásában, amelyek a német érdekek szempontjából mindig is periférikusak voltak. Ilyen volt például az Indiát fenyegető veszély, és Németország túl öntelt volt, hogy megértse: mekkora előnyt jelentene számára a brit semlegesség.

Lansdowne külügyminiszter következő lépése bebizonyította, hogy a német vezetők azon meggyőződése, miszerint Angliának feltétlenül szüksége van Németországra, csupán saját fontosságuk túlzott felülértékelése. 1902-ben azzal döbentette meg Európát, hogy szövetséget kötött Japánnal. Richelieu Törökországgal való kapcsolatfelvétele óta először történt meg, hogy egy európai hatalom az európai hatalmi együttműködés országain kívül keressen támogatást. Anglia és Japán megegyezett, hogy ha bármelyikük háborúba keveredik egyetlen harmadik országgal Kína vagy Korea miatt, a másik szerződő fél semleges marad. Ha azonban *két* ellenfél támad az egyezség aláíróira, a másik szerződő fél köteles segítségére sietni. Mivel a szövetség csak abban az esetben lépett volna életbe, ha Japán egyszerre két ellenféllel küzd, Nagy-Britannia végre olyan szövetségest talált, aki nagyon is hajlandó volt Oroszországot megfékezni, anélkül, hogy Angliát mindenféle, tőle távol álló szerződésekbe kívánta volna keverni. Mi több, ennek a távol-keleti szövetségnek a földrajzi fekvése nagyobb stratégiai jelentőséggel bírt Nagy-Britannia számára, mint az orosz-német határ. És Japán védelmet nyert Franciaország ellen, amely ha nem létezik ez a szövetség, az igényeinek kielégítését célzó háborút orosz támogatással vívta volna meg. Ettől kezdve Anglia elveszítette érdeklődését Németország mint stratégiai partner iránt, sőt, geopolitikai fenyegetést látott benne.

Még 1912-ben is volt esély az angol-német problémák rendezésére. Lord Haldane, az admirális első lordja, Berlinbe látogatott, hogy a feszültségek enyhítéséről tárgyaljon. Haldane utasítása úgy szólt, hogy egyezzen ki Németországgal a tengerészeti egyezség alapján brit semlegességet ígérve: „Ha a magas szerződő felek bármelyike (Anglia, illetve Németország) olyan konfliktusba keveredik, amelyben nem ő az agresszor, a másik fél legalábbis jóindulatú semlegességgel viszonyul a háborúba keveredett hatalomhoz.” A császár azonban ragaszkodott ahhoz, hogy Anglia arra az esetre is fogadjon semlegességet, ha „Németországot belekényszerítik egy konfliktusba”, ami London számára úgy hangzott, mintha azt követelnék Angliától, hogy álljon félre, ha Németország megelőző támadást akar indítani Oroszország vagy Franciaország ellen. Amikor az angolok visszautasították a császár által megszövegezett verziót, ő a maga részéről visszautasította az övét. A német hajózási törvényt elfogadták, és Haldane üres kézzel tért haza Londonba.

A császár még mindig nem fogta fel, hogy Nagy-Britannia nem fog túllépni egy hallgatóságos megállapodáson, aminél többre egyébként Németországnak nem is volt szüksége. „Ha Anglia mindössze a kezét nyújtja, de azzal a feltétellel, hogy korlátozzuk flottánk fejlesztését – írta –, az olyan mérhetetlen szemtelenség, amely egyaránt sérti a német népet és a császárt. Ezt az ajánlatot a limine vissza kell utasítani...” A császár, aki jobban meg volt győződve, mint valaha, hogy Angliát bele tudja rángatni egy formális szerződésbe, így dicsekedett: „Megmutattam az angoloknak, hogy ha a fegyverkezésünkhöz nyúlnak, beletörik a bicskájuk. Lehet, hogy ezzel felébresztettem a gyűlöletüket, de kivívtam a tiszteletüket, ami idővel arra fogja ösztönözni őket, hogy újraindítsák a tárgyalásokat, remélhetőleg szelídebb hangnemben és szerencsésebb eredménnyel.”

A császár féktelen és parancsoló modorú kísérlete egy szövetség létrehozására csak növelte Nagy-Britannia gyanakvását. A német tengeri program Németországnak az 1899-1902-es búr háború alatt tanúsított kötekedő magatartásával együtt alaposan hozzájárult a brit külpolitika felülvizsgálatához. Másfél évszázadon keresztül Nagy-Britannia Franciaországot tekintette az európai egyensúly legfőbb veszélyeztetőjének, amelynek valamelyik német állam segítségével ellen kell állni. Ez többnyire Ausztria, esetenként Poroszország volt. Birodalmára nézve pedig a legkomolyabb fenyegetésnek Oroszországot tartotta. Mihelyt azonban kezében volt a japán szerződés, Anglia kezdte átértékelni hagyományos prioritásait. 1903-ban Nagy-Britannia szisztematikusan rendezni kezdte jelentősebb gyarmati vitáit

Franciaországgal, ami az 1904-es *Entente Cordiale*-ba (Antant) torkollott. Ez volt az az informális együttműködést célzó egyezmény-típus, amit Németország következetesen visszautasított. Szinte közvetlenül ezután Anglia Oroszország felé is hasonló egyezséggel próbált közeledni.

Minthogy az antant formailag gyarmati egyezmény volt, elvben nem jelentett szakítást a hagyományos angol „splendid isolation” politikájával. Gyakorlati hatása azonban az volt, hogy Nagy-Britannia felhagyott az egyensúlyozó szereppel, és csatlakozott a két szemben álló szövetség egyikéhez. 1903 júliusában, miközben az antantról folytak a tárgyalások, egy francia képviselő a *quid pro quo* jegyében azt mondta Landsdowne-nak Londonban, hogy Franciaország minden tőle telhetőt megtesz, hogy Angliát egy kissé felszabadítsa az orosz nyomás alól:

„...az európai békét legsúlyosabban fenyegető hatalom Németország, a francia-angol egyetértés lehet az egyetlen eszköz arra, hogy Németországot sakkban tartsák, és ha ilyen egyetértésre jutnának, Anglia tapasztalná, milyen hasznos befolyása van Franciaországnak Oroszországra, és így képes lenne megszabadítani minket a vele való számos problémától.”

Egy évtizeden belül Oroszország, amely előzőleg a viszontbiztosítási szerződés révén Németországhoz kötődött, Franciaország katonai szövetségese lett, míg a német szövetség gondolatával időnként kacérkodó Anglia csatlakozott a francia diplomácia táborához. Németországnak sikerült az a rendkívüli mutatvány, hogy míg önmagát teljesen elszigetelte, három eredetileg egymással ellenséges hatalmat egy ellene irányuló koalícióba tömörített.

Egy a közelgő veszéllyel tisztában lévő államférfinak egy alapvető döntést kell hoznia. Ha attól tart, hogy a fenyegetés az idő múlásával egyre fokozódik, meg kell kísérelnie még csírájában elfojtani. Ám ha úgy gondolja, hogy a veszély előre nem látott váratlan körülmények kombinációja lehet, általában jobban teszi, ha vár, és hagyja, hogy az idő megoldja a helyzetet. Kétszáz évvel korábban Richelieu felismerte annak veszélyét, hogy ellenséges hatalmak bekerítik Franciaországot. Ettől kezdve ennek az elkerülése került politikájának középpontjába. De éppúgy ismerte a lehetséges veszélyek különböző összetevőit is. Úgy ítélte, hogy az elhamarkodott cselekvés a Franciaországot körülvevő államokat csak még közelebb kényszerítené egymáshoz. Így az idő lett a szövetségese, és várta, hogy a rejtett különbségek Franciaország ellenségei között felszínre törjenek. Csak ezeknek a megjelenésével engedte Franciaországot részt venni a küzdelemben.

A császárnak és tanácsadóinak sem türelme, sem megfelelő ítélőképessége nem volt egy ilyenfajta politikához – még akkor sem, ha azok az országok, amelyek által Németország fenyegetve érezte magát, tulajdonképpen természetes szövetségesei voltak. Németország reakciója a fenyegető bekerítésre az volt, hogy éppen azt a diplomáciát erősítette, amely a problémát elsősorban okozta. Megkísérelte megosztani az újonnan alakult *Entente Cordiale*-t úgy, hogy ürügyet keresett Franciaország megfélemlítésére, ezzel akarva bizonyítani, hogy az angol támogatás vagy hatástalan, vagy nem is létezik.

Németország számára Marokkóban adódott a lehetőség, hogy kipróbálja az antant erejét, ahol a francia tervek sértették a Marokkó függetlenségét garantáló szerződést, és ahová Németországot is jelentős gazdasági érdekek fűzték. A császár 1905 márciusában egy hajóút alkalmával döntött úgy, hogy dűlőre viszi a dolgot. Kikötött Tangerban, és kinyilvánította Németország azon szándékát, hogy fenntartja Marokkó függetlenségét. A német vezetők hazardírozva arra számítottak, hogy először is az Amerikai Egyesült Államok, Olaszország és Ausztria támogatni fogja a nyitott kapuk politikáját, másodsor, hogy az orosz-japán háború után Oroszországnak nem lesz ereje, hogy beavatkozzon, harmadszor, hogy Nagy-Britannia örömmel megszabadulhat a Franciaország iránti elkötelezettségétől egy nemzetközi konferencia alkalmával.

Mindezek a feltételezések hamisnak bizonyultak, mivel a Németországtól való félelem minden más megfontolásnál nagyobb volt. Az első kihívásnál Anglia körömszakadtáig kitartott Franciaország mellett,

és nem egyezett bele egy konferencia összehívásába Franciaország jóváhagyása nélkül. Ausztria és Olaszország vonakodott attól, hogy akárcsak a háború közelében is manőverezzenek. Mindazonáltal a német vezetők óriási presztízskérdést csináltak a vitából, abból a megfontolásból, hogy csak az antant teljes jelentéktelenségének bizonyítása lehet kielégítő számukra.

A császár uralkodása alatt mindvégig jobban értett a válságok kirobantásához, mint azok kezeléséhez. A drámai szembenállásokat izgalmasnak találta, de nem volt elég hidegvére a hosszan tartó konfrontációkhoz. II. Vilmos és tanácsadói nem tévedtek abban, hogy Franciaország még nem állt készen a háborúra. Amint azonban az is kiderült, ők maguk sem álltak készen. Mindössze a francia külügyminiszter, Delcassé menesztését érték el, de ez is csak látszatgyőzelem volt, mert Delcassé hamarosan visszatért más pozícióban, és a francia politika jelentős szereplője lett. A vitás kérdés lényegi részét illetően a német vezetők annak a bátorságnak híján, amit nagyhangú kijelentéseik sejtettek, hagyták hogy lerázzák őket egy hat hónappal később, a spanyol Algeciras városkába tervezett konferenciával.^[24] Ha egy ország háborúval fenyegetőzik, és aztán meghátrál egy későbbi időpontban tartandó konferencia kedvéért, automatikusan lerontja fenyegetésének a hitelét. [Ugyanígy hatástalanítják fél évszázaddal később a nyugati demokráciák Hruscsov berlini ultimátumát.]

Hogy Németország mennyire elszigetelte magát, az az algecirasi konferencián vált nyilvánvalóvá 1906 januárjában. Anglia új liberális kormányának külügyminisztere, Edward Grey figyelmeztette a londoni német nagykövetet, hogy háború esetén Anglia Franciaország mellé áll:

„...ha Németország a marokkói egyezmény miatt megtámadná Franciaországot, Angliában a közvélemény nyomására egyetlen angol kormány sem maradhatna semleges...”

A német vezetők lobbanékonyága és képtelensége, hogy hosszú távú érdekeket határozzanak meg, Algecirast országuk diplomáciai vereségévé változtatta. Az Amerikai Egyesült Államok, Olaszország, Oroszország és Anglia nem volt hajlandó Németország mellett állást foglalni. Ennek az első marokkói válságnak az eredménye épp az ellenkezője volt annak, amit a német vezetők el akartak érni. Ahelyett, hogy szétbomlasztotta volna az Entente Cordiale-t, francia-angol katonai együttműködéshez vezetett, és lendületet adott az 1907-es angol-orosz antant megkötéséhez is.

Algeciras után Nagy-Britannia olyan katonai együttműködésbe egyezett bele egy kontinentális hatalommal, amilyent már nagyon hosszú ideje elkerült. Tárgyalások kezdődtek az angol és a francia haditengerészet parancsnokai között. Az angol kormányt nyugtalanították az új fejlemények. Grey, miközben igyekezett nem színt vallani, a következőket írta a londoni francia nagykövetnek, Paul Cambonnak:

„Megegyeztünk abban, hogy a szakértői egyeztetés nem tekintendő olyan kötelezettségnek, amely bármelyik kormányt arra kényszerítené, hogy még fel nem merült és esetleg soha fel nem merülő eshetőség kapcsán bármit is cselekedjék...”

Ez volt az a hagyományos angol kibúvó, amely lehetővé tette, hogy London ne kötelezze el magát törvényesen bizonyos körülmények esetére, amikor is *kénytelen* lenne katonai lépéseket tenni. Franciaország elfogadta ezt a parlamenti ellenőrzésnek tett engedményt, abban a meggyőződésben, hogy a katonai vezérkar tárgyalásai a jogi kötelezettségektől függetlenül érvényre juttatják saját szempontjaikat. Másfél évtizeden át a német vezetés megtagadta Angliától ezt a kiskaput. A franciákban megvolt a politikai éleslátás, hogy elviseljék az angol kétértelműséget, és hogy megbízzanak abban, hogy egy olyan erkölcsi elkötelezettség van kialakulóban, amely válság esetén a javukra dönti el a küzdelmet.

Az 1907-es angol-francia-orosz tömb kialakulásával már csak két erő maradt játékban az európai diplomáciai szinten: a hármas antant és a német-osztrák szövetség. Németország bekerítése teljes lett.

Akár az angol-francia antant, az angol-orosz egyezmény is gyarmati megállapodásnak indult. Ekkor már néhány éve Anglia és Oroszország lassan háttérbe szorította gyarmati vitáit. A japánok 1905-ös győzelme az oroszok fölött alaposan meghiúsította Oroszország távol-keleti terveit. 1907 nyarára Anglia már nyugodtan tehetett nagylelkű ajánlatot Oroszországnak Afganisztánban és Perzsiában. Perzsiát három érdekszférára osztotta fel: az oroszok kapták az északit, a középső régiót semlegesnek nyilvánították, Nagy-Britannia ellenőrizte a déli régiót. Afganisztán brit érdekszférába került. A tíz évvel korábban még a földgolyó egyharmadán, Konstantinápolytól Koreáig vitákkal háborított angol-orosz kapcsolatok végre békések lettek. Hogy az angolok mennyire tartottak a németektől, az is mutatja, hogy Nagy-Britannia az orosz együttműködés érdekében hajlandónak mutatkozott még a Dardanellákhoz is beengedni Oroszországot. Amint azt Grey külügyminiszter megjegyezte: „Az Oroszországgal való kapcsolatok azt jelentették, hogy régi politikánkat, miszerint nem engedjük Oroszországot a tengersizorsokhoz, és ellene fordulunk a nagyhatalmak bármelyik konferenciáján, fel kell adni.”

Vannak történészek, akik azt állítják, hogy az igazi hármass antant két félresikerült gyarmati megállapodás volt, és hogy Nagy-Britannia pusztán a birodalmát akarta megvédeni és nem Németországot bekeríteni. Mindazonáltal létezik egy klasszikus dokumentum, az úgynevezett Crowe-memorandum, amely nem hagy kétséget afelől, hogy Anglia azért csatlakozott a hármass antanthez, hogy megakadályozza Németország világuralmi törekvéseit, amelyektől tartott. 1907. január elsején Sir Eyre Crowe, kiemelkedő angol külpolitikai szakértő kifejtette, hogy véleménye szerint miért lehetetlen a megegyezés Németországgal, és miért a Franciaországgal való antant az egyetlen lehetőség. A Crowe-memorandum olyan magas színvonalú elemzés volt, amelyet a Bismarck utáni Németországban egyetlen dokumentum sem ért el. A konfliktus végül is a nyers erő és a stratégia között állt fenn, és hacsak nincs aránytalanul nagy túlerő – de nem ez volt a helyzet –, a stratégia van fölényben, mert ő megtervezheti a lépéseit, míg ellenfele improvizálni kénytelen. Crowe ugyan elismerte, hogy nagy nézeteltérések vannak Nagy-Britannia, Franciaország és Oroszország között, ám szerinte ezek kompromisszumokkal megoldhatók, mivel meghatározott és ennél fogva korlátozott céljaik vannak. Németország külpolitikáját az tette oly fenyegetővé, hogy egész régiókat átfogó, szüntelen kihívásai mögött semmiféle látható ésszerűség nem volt, holott kiterjedtek Dél-Afrikától Marokkóig és a Közel-Keletig. Emellett a német tengeri hatalomra való törekvés „összeférhetetlen a Brit Birodalom fennmaradásával”.

Crowe szerint Németország gátlástalan viselkedése garantálta a konfrontációt: „A legnagyobb szárazföldi katonai hatalom és a legnagyobb tengeri hatalom egy állam kezében való összpontosulása arra kényszerítené a világot, hogy együttesen próbáljon egy ilyen rémtől szabadulni.”

A *Realpolitik* elveinek megfelelően Crowe úgy vélekedett, hogy a stabilitást a szerkezet és nem a motiváció határozza meg: Németország szándékai lényegében mellékesek voltak; a képességei számítottak. Két hipotézist állított fel:

„Németország vagy határozottan általános politikai hegemoniára és tengeri főhatalomra törekszik, amivel szomszédai függetlenségét és végső soron Anglia létét fenyegeti; vagy Németország minden ilyen egyértelmű törekvéstől mentesen a jelenben csak a nemzetek tanácsában akarja érvényesíteni törvényes befolyását, mint az egyik vezető hatalom. Külkereskedelmét kívánja fejleszteni, a német kultúra áldásait kívánja terjeszteni, nemzeti energiáinak terét akarja kibővíteni, és új német érdekeltségeket akar szerezni szerte a világon, ahol, és amikor csak békés lehetőség nyelik rá...”

Crowe szerint ezek a különbségek teljesen mellékesek, mivel a végén mindent háttérbe szorít a németek növekvő hatalmából fakadó kísértés:

„...nyilvánvaló, hogy a második gondolat (a félig független, kormányzati támogatással

végbemenő fejlődés) bármely ponton beleolvadhat az első, tudatos tervezési elképzelésbe. Sőt, ha az evolúciós gondolat valaha valóra válna, Németország olyan pozícióba jutna, amitől éppen annyira félelmetes fenyegetés lenne a világ többi része számára, mintha előre kitervelt rosszhiszemű szándékos hódításba kezdene.”

Noha a Crowe-memorandum nem ment tovább a Németországgal való megegyezés ellenzésénél, mondanivalója egyértelmű volt: ha Németország nem adja fel a tengeri hatalmi törekvéseit és nem mérsékeli az úgynevezett *Weltpolitik*ját, Nagy-Britannia feltétlenül csatlakozik Oroszországhoz és Franciaországhoz, és szembeszáll vele. Mindezt pedig olyan kérlelhetetlen kitartással teszi, ami az elmúlt évszázadokban a francia és spanyol nagyravágyásnak is gátat szabott.

Nagy-Britannia egyértelművé tette, hogy nem tűri tétlenül a német hatalom további növekedését. 1909-ben Grey külügyminiszter kifejtette a fentiekben foglaltakat mintegy válaszképpen arra a német ajánlatra, hogy Németország hajlandó *lassítani* (de nem leállítani) flottaépítését, ha Nagy-Britannia hajlandó semleges maradni egy német-orosz-francia háború esetén. A javasolt egyezség Grey szerint

„...az európai német hegemonia megalapozását szolgálja és célja elérése után nem tartana sokáig. Ez valójában nem más, mint felhívás arra, hogy segítsük Németországot egy olyan európai helyzet kialakításában, amelyet aztán kedve szerint ellenünk fordíthat... Ha feláldozzuk a többi hatalmat Németországnak, végül mi is sorra kerülünk.”

A hármasság létrehozása után Németország és Nagy-Britannia között az 1890-es években folytatott macska-egér játék halálosan komolyra fordult, és a *status quo* fenntartását kívánó és az egyensúly megváltozását követő hatalmak közti küzdelemmé vált. Mivel a hatalmi egyensúly megváltoztatása rugalmas diplomáciával többé már nem volt lehetséges, az egyetlen lehetőség erre az erőltetett fegyverkezés vagy a háborús győzelem lehetett.

A két szövetség között az egyre mélyülő kölcsönös bizalmatlanság szakadéka tátongott. A hidegháború időszakával ellentétben a két csoportosulás nem fél a háborútól: inkább azzal törődtek, hogy megőrizték összetartozásukat, mintsem azzal, hogy elkerüljék az erőpróbát. A konfrontáció vált a diplomácia elfogadott módszerévé.

Mindezek ellenére volt esély a katasztrófa elkerülésére, mert valójában csak néhány olyan ügy volt, ami a széthúzó szövetségesek szemében igazolta volna a háborút. A hármasság egyetlen más résztvevője sem szállt volna harcba, hogy segítsen Franciaországnak visszaszerezni Elzász-Lotharingiát. Németország még a túlfűtöttség pillanataiban sem valószínű, hogy támogatta volna Ausztriát egy balkáni agresszív háborúban. Egy mérsékelt politika késleltethette volna a háborút, és a mesterségesen összetákolts szövetségek fokozatos szétbomlásához vezethetett volna, különösen, mert a hármasság elsősorban a Németországtól való félelem hatására kovácsolódott össze.

A huszadik század első évtizedének vége felé a hatalmi egyensúly egymással ellenséges viszonyban lévő koalíciókká fajult, amelyek merevsége párosult a várható következmények gondatlan semmibevevélével. Oroszország olyan nacionalista, sőt terrorista szerb csoportosulásokhoz kötődött, amelyeknek nem lévén veszténivalójuk, nem törődtek az általános háború kockázatával. Franciaország bízik abban, hogy az orosz-japán háború után önbecsülését mohón visszaszerezni vágyó Oroszországnak. Németország ugyanígy cselekedett Ausztriával, amely kétségbeesetten próbálta megvédeni szlávok lakta területeit az Oroszország által támogatott Szerbiából származó agitációtól. Európa népei hagyták, hogy gátlástalan balkáni klienseik játékszerévé váljanak. Nemhogy nem tartották vissza ezeket a végtelenül szenvedélyes és korlátozott felelősségtudattal rendelkező népeket, de hagyták magukat áldozatul esni annak a paranoid gondolatnak, hogy nyughatatlan szövetségeseik, ha akaruk nem teljesülhet, más partner után néznek. Néhány évig még úrrá lettek a válságokon, habár mindegyik egyre

közelebb hozta az elkerülhetetlen leszámolást. Németországnak pedig a hármassá váló reakciója felfedte azt a makacs eltökéltséget, amivel ugyanazt a hibát újra meg újra elkövették, nevezetesen, minden problémát a férfiasság próbájának tekintettek, ahol bizonyítani kellett, hogy Németország határozott és hatalmas, míg ellenfeleiből hiányzik az elszántság és az erő. Minden új német kihívásra azonban a hármassá váló összetartó kötelékek egyre szorosabbá váltak.

1908-ban Bosznia-Hercegovinában robbant ki nemzetközi válság, amit azért is érdemes felidézni, mert jól bemutatja a történelemnek önmagát ismétlő tendenciáját. Bosznia-Hercegovina Európa holtága volt, mivel sorsát a berlini kongresszus nem határozta meg egyértelműen nem tudva, mit kezdeni vele. Ez az Oszmán és Habsburg Birodalom között elterülő senkiföldje, ahol a római katolikus, ortodox és mohamedán vallás, továbbá horvát, szerb és muzulmán népesség egyaránt megtalálható, sohasem volt önálló állam, sőt még önkormányzata sem volt. Csak úgy látszott kormányozhatónak, ha a fenti csoportok egyikét sem akarták a másik fennhatósága alá vonni. Harminc éven át Bosznia-Hercegovina török főhatalom, osztrák közigazgatás és helyi önkormányzat irányítása alatt állt anélkül, hogy komoly kihívást jelentett volna számára ez a többnemzetiségű elrendezés, ami a szuverenitás kérdését nyitva hagyta. Ausztria harminc évig várt, mielőtt nyíltan hozzákezdett volna Bosznia-Hercegovina annektálásához, mivel ennek a soknyelvű területnek az indulatai még Ausztria számára is túl szövevényesek voltak, bár nagy tapasztalatai voltak a zűrzavaros helyzetekben való kormányzásban. Amikor végül ténylegesen annektálták Bosznia-Hercegovinát, ezt inkább Szerbia (s közvetve Oroszország) elleni lépésként tették, semmint bármiféle következetes politikai cél érdekében. Ennek eredményeként Ausztria felborította a gyűlölködés kényes egyensúlyát.

Három emberöltővel később, 1992-ben ugyanilyen elementáris szenvedélyek szabadultak fel hasonló okokból kifolyólag, ami mindenkit összezavart, kivéve az ügyben érdekelt fanatikusokat és azokat, akik ismerték a régió képlékeny történelmét. Megint egyszer egy váratlan rendszerváltás tette Bosznia-Hercegovinát forrongó katlanná. Abban a pillanatban, hogy Boszniát független állammá nyilvánították, minden nemzetisége egymásnak esett a többiek feletti uralom megragadására, miközben Szerbia különösen brutális módon törlesztette régi sérelmeit.

Kihasználva Oroszországnak az orosz-japán háborút követő gyengeségét, Ausztria könnyelműen életbe léptette a berlini kongresszusnak egy harminc évvel korábbi titkos záradékát, amelyben a résztvevő hatalmak megegyeztek, hogy megengedik Ausztriának Bosznia-Hercegovina annektálását. Mindaddig Ausztria megelégedett a *de facto* fennhatósággal, mivel nem akart több szláv alattvalót. Azonban 1908-ban Ausztria megváltoztatta ezt az elhatározását, mert attól félt, hogy a birodalom felbomlik a szerb agitáció hatására, és úgy vélte, hogy szüksége van valamilyen sikerre, amivel demonstrálhatja, hogy továbbra is ő diktál a Balkánon. Az eltelt harminc év során Oroszország elvesztette befolyását Bulgáriában, és a Három Császár Szövetsége összeomlott. Nem volt tehát túlzás, hogy Oroszország felháborodott azon, hogy egy már-már elfeledett egyezség életre keltésével lehetővé tegyék Ausztria számára, hogy olyan területhez jusson, amelyet egy orosz háború során szabadítottak fel.

A felháborodás azonban nem garantálja a sikert, különösen akkor nem, ha a másik fél már megszerezte a terület birtoklását. Először fordult elő, hogy Németország egyértelműen Ausztria mögé állt, jelezve, hogy készen áll egy európai háború kockázatát vállalni, ha Oroszország kétségbe vonja az annexiót. A feszültséget csak tovább növelte, hogy Németország azt követelte Oroszországtól és Szerbiától, hogy formálisan ismerjék el Ausztria lépését. Oroszország kénytelen volt elviselni ezt a megaláztatást, mert Nagy-Britannia és Franciaország még nem volt felkészülve arra, hogy háborúba bonyolódjék egy balkáni ügy miatt, és mert Oroszország ilyen röviddel az orosz-japán háborús vereség után nem volt abban a helyzetben, hogy egyedül lépjen be egy háborúba.

Ily módon Németország akadályt jelentett Oroszország számára egy olyan térségben, amelynek azelőtt sohasem tulajdonított létfontosságú érdekeket – sőt, ahol Oroszország addig bizton számíthatott arra, hogy Németország fékezi Ausztria ambícióit. Németország ezzel nem csak felelőtlenségét bizonyította, hanem

súlyos történelmi emlékezetkiesését is. Alig fél évszázaddal korábban Bismarck pontosan megjósolta, hogy Oroszország sohasem bocsát meg Ausztriának, amiért megalázta a krími háborúban. Most Németország ugyanazt a hibát követte el, felgyorsítva Oroszország elidegenedését, ami a berlini kongresszuson kezdődött.

Egy hatalmas országot megalázni, anélkül, hogy előbb meggyengítenénk, mindig veszélyes játék. Bár Németország úgy gondolta, hogy ezzel megtanítja Oroszországot arra, hogy milyen fontos a német jó szándék elnyerése, Oroszország úgy döntött, hogy soha többé nem hagyja, hogy megalázzák. Így a két kontinentális nagyhatalom belekezdett egy olyan játékba, amit az amerikai szleng „csirke”-játéknak nevez. Ennek során két autós egymás felé robog abban reménykedve, hogy az utolsó pillanatban a másik félrerántja a kormányt, miközben arra számít, hogy a saját idegei jobbak, mint a másiké. Sajnos ezt a játékot számos alkalommal játszották az első világháború előtti Európában. Valahányszor sikerült elkerülni az összeütközést, megerősödött a kollektív bizalom a játék biztonságos voltában, és mindenki elfelejtette, hogy egy apró hiba is elegendő a jóvátehetetlen katasztrófához.

Mintha Németország biztosra akart volna menni abban, hogy már minden lehetséges ellenfelével szemben erőszakosan lépett fel, s hogy elegendő okot szolgáltatott arra, hogy egymás közti védelmi kapcsolataikat szorosabbá tegyék, következőként Franciaországhoz intézett kihívást. 1911-ben Franciaország, amely most Marokkó tényleges közigazgatását intézte, a helyi zavargásokra reagálva csapatokat küldött Fez városba, s ez nyilvánvaló megsértése volt az algecirasi egyezségnek. A német nacionalista sajtó harsány lelkesedésére a császár azzal válaszolt, hogy a *Párduc* nevű csatahajót a marokkói Agadir kikötőjébe vezényelte. „Éljen! Hőstett!” írta a *Rheinische Westfälische Zeitung* 1911. július 2-án. „Végre egy olyan felszabadító tett, ami eloszlatja a mindent beborító pesszimizmus felhőjét.” A *Münchener Neueste Nachrichten* azt tanácsolta, hogy a kormány minden erejével nyomuljon tovább, „még akkor is, ha az ilyen politikából egy általunk most még nem látott helyzet állna elő.” A német sajtóban finomnak számító célzással az újság gyakorlatilag arra biztatta Németországot, hogy kockáztasson egy háborút Marokkó miatt.

A fellengzősen „Párducgrásnak” nevezett ügy vége ugyanaz lett, mint Németország korábbi kísérleteinek, hogy kitörjön a saját maga okozta bezártságból. Úgy tűnt fel, hogy Németország és Franciaország megint csak a háború szélén egyensúlyoz, noha Németország céljai most is, mint mindig, homályosak voltak. Miféle kompenzációt várt ezúttal? Egy marokkói kikötőt? Marokkó atlanti-óceáni partvidékének egy részét? Gyarmatainak gyarapítását máshol? Meg akarta félemlíteni Franciaországot, de nem talált ennek kifejezésére megfelelő alkalmat.

Egyre szorosabb kapcsolatukkal összhangban Nagy-Britannia szilárdabban támogatta Franciaországot, mint Algecirásban 1906-ban. Az angol közvélemény megváltozását jól érzékelteti David Lloyd George pénzügyminiszter állásfoglalása, aki határozottan pacifista volt, és a németekkel való jó viszony szószólójának hírében állt. Ezen alkalommal azonban egy nagy beszédet tartott, amelyben figyelmeztetett, hogy ha

„...olyan helyzetbe kényszerítenek, amelyben a békét csak az évszázadok során hősiességgel és eredményeinkkel elnyert nagyszerű és kedvező pozíciónk feladásával lehetne megőrizni..., akkor nyomatékosan kijelentem, hogy a béke ilyen áron megaláztatás lenne, amit egy olyan hatalmas ország, mint a miénk, nem viselhet el.”

Még Ausztria is elutasítóan viselkedett hatalmas szövetségesével, mivel nem látta értelmét, hogy biztonságát egy észak-afrikai kalandban tegye kockára. Németország visszakozott, amikor elfogadott egy nagy, de érdektelen földterületet Közép-Afrikában, ami a német nacionalista sajtó rosszálló morgását váltotta ki. „Gyakorlatilag a világháborút kockáztattuk néhány kongói mocsárért”, írta a *Berliner Tageblatt* 1911. november 3-án. Mégsem az új szerzemény értékét kellett volna kritizálni, hanem azt, hogy

értelmes dolog-e egy másik országot pár évenként háborúval fenyegetni, anélkül, hogy akár egyetlen konkrét célt is képesek lennénk felmutatni – s így minden egyes alkalommal csak növelni azt a félelmet, amely az ellenséges koalíciót létrehozta.

Amennyire sablonossá vált a német politika, ugyanannyira azzá váltak az ezekre reagáló angol és francia válaszlépések is. 1912-ben Nagy-Britannia, Franciaország és Oroszország katonai vezérkari megbeszéléseket kezdeményezett, amelyek jelentőségét csak formálisan csökkentette a szokásos brit cáfolat, hogy a maguk részéről nem vállaltak elkötelezettséget. Még ezt a megszorítást is bizonyos mértékig megcáfolta az 1912-es angol-francia flottaegyezmény, amelynek alapján a francia flottát a Földközi-tengerre vezényelték, és Nagy-Britannia felelősséget vállalt a francia atlanti partok védelméért. Két évre rá ezt a megállapodást idézték, mint erkölcsi kötelezettséget Nagy-Britannia számára, hogy belépjen az első világháborúba, mert azt állították, hogy Franciaország a La Manche-csatorna felé eső partszakaszt a brit támogatásban bízva hagyta védelem nélkül. (Huszonnyolc évvel később, 1940-ben egy hasonló egyezmény Nagy-Britannia és az Amerikai Egyesült Államok között tette lehetővé Nagy-Britanniának, hogy csendes-óceáni flottáját az Atlanti-óceánra vezényelje, ami maga után vont a Egyesült Államok részéről azt az erkölcsi kötelezettséget, hogy megvédje Anglia ezáltal védtelessé vált ázsiai birtokait a japán támadás ellen.)

1913-ban a német vezetők véglegessé tették Oroszország elidegenedését egy újabb szeszélyes és értelmetlen manőverrel. Az idő tájt Németország megállapodott Törökországgal, hogy újjászervezi a török hadsereget, és egy német tábornokot küld, hogy átvegye a katonai parancsnokságot Konstantinápolyban. II. Vilmos tovább élezte a helyzetet azzal, hogy a kiképző csapatok búcsúztatásakor egy fellengzős beszédben annak a reményének adott hangot, hogy „a német zászló hamarosan a Boszporusz erődtímein fog lobogni.”

Kevés dolog bőszíthette volna jobban fel Oroszországot, mint Németország igénybejelentése a tengerszorosokra, amit Európa már száz éve megtagadott tőle. Oroszország nagy nehezen beletörődött már, hogy a tengerszorosok felett egy gyenge ország, mint Törökország gyakorolja az ellenőrzést, de sohasem ment volna bele, hogy a Dardanellákat egy másik nagyhatalom uralja. Szergej Szazonov orosz külügyminiszter a következőket írta a cárnak 1913 decemberében: „A tengerszorosok átengedése egy erős államnak egyenértékű lenne azzal, hogy Dél-Oroszország gazdasági fejlődését ennek az államnak alárendeljük.” II. Miklós azt közölte az angol nagykövettel, hogy „Németország célja konstantinápolyi pozíciójának megszerzésével az, hogy teljesen bezárja Oroszországot a Fekete-tenger medencéjébe. Ha megkísérli ezt a politikát végigvinni, Oroszország minden erejével ellen fog állni, még ha a háború lenne is az egyetlen alternatíva.”

Noha Németország kitalált egy, a presztízsét megmentő megoldást a német tábornok Konstantinápolyból történő visszahívására (előléptették tábornaggyá, ami a német tradíciók szerint azt jelentette, hogy csapatszolgálatra többé már nem osztották be), a kár mégis helyrehozhatatlan volt. Oroszország megértette, hogy Ausztria német támogatása Bosznia-Hercegovina kérdésében nem egyszeri kisiklás volt. A császár, aki ezeket a fejleményeket a férfias keménység próbájának tekintette, 1914. február 25-én ezt mondta kancellárjának: „Az orosz-porosz kapcsolat egyszer s mindenkorra halott! Ellenségekké váltunk!” Hat hónappal később kitört az első világháború.

Olyan nemzetközi helyzet kezdett kialakulni, amelynek merevsége és konfrontációs stílusa a későbbi hidegháborúval volt összemérhető. Valójában azonban az első világháború előtti nemzetközi rend sokkal képlékenyebb volt, mint a hidegháború világa. Az atomkorszakban csak az Egyesült Államok és a Szovjetunió rendelkezett olyan technikai eszközökkel, hogy általános háborút indíthasson, amelyben azonban olyan világhatalom kockázata rejlett, hogy egyik szuperhatalom sem mert ilyen félelmetes hatalmat átengedni egy hozzá bármennyire is közelálló szövetségesnek. Ezzel szemben az első világháború előtt a két fő koalíció mindegyik tagja olyan helyzetben volt, hogy nemcsak elindíthatott egy háborút, hanem zsarolhatta is szövetségeseit, hogy támogassák benne.

Egy ideig a szövetségi rendszer maga bírt bizonyos mérséklő hatással. Franciaország visszatartotta Oroszországot az olyan konfliktusoktól, amelyek elsősorban Ausztriát érintették; Németország ugyanezt a szerepet játszotta Ausztriával az orosz konfliktusok alkalmával. Az 1908-as boszniai válságban Franciaország egyértelművé tette, hogy nem lép háborúba egy balkáni ügyben. Az 1911-es marokkói kríziskor Calliaux francia elnöknek határozottan megmondták, hogy bármilyen francia kísérlet egy gyarmati válság erővel történő megoldására nem kapna orosz támogatást. Még az 1912-es Balkán-háborúban is Németország figyelmeztette Ausztriát, hogy a német támogatásnak határai vannak. Nagy-Britannia pedig nyomást gyakorolt Oroszországra, hogy mérsékelje a Szerbia által vezetett kiszámíthatatlan és ingatag Balkán-szövetség érdekében tett lépéseit. Az 1913-as londoni konferencián Nagy-Britannia segített megghiúsítani Albánia Szerbia által való annektálását, ami elfogadhatatlan lett volna Ausztria számára.

Az 1913-as londoni konferencia azonban az utolsó alkalom, amikor az első világháború előtti nemzetközi rendszer még fel tudta oldani a feszültségeket. Szerbia nem volt elégedett Oroszország kelletlen segítségével, míg Oroszország nehezményezte az Anglia által felvett pártatlan ítélőbíró szerepet és azt, hogy Franciaország egyértelműen vonakodott harcba szállni. Ausztria, amelyet az orosz és délszláv nyomás a széthullással fenyegetett, azt sérelmezte, hogy Németország nem támogatta lelkesebben. Mind Szerbia, mind Oroszország és Ausztria nagyobb támogatást várt a szövetségeseitől; Franciaország, Nagy-Britannia és Németország attól tartott, hogy elveszíthetik partnereiket, ha a következő válságban nem segítik őket erőteljesebben.

Ezt követően minden nagyhatalom attól félt, hogyha békítő hangot üt meg, gyengének és megbízhatatlannak fog látszani, és szövetségesei faképnél hagyják, hogy egyedül nézzen szembe az ellenséges koalícióval. Az országok olyan mértékű kockázatokat kezdtek vállalni, amit sem hagyományos nemzeti érdekeik, sem ésszerű hosszú távú stratégiai céljaik nem indokoltak. Richelieu meggyőződését, hogy az eszközöknek meg kell felelniük a céloknak, szinte naponta figyelmen kívül hagyták. Németország vállalta a világháború kockázatát csak azért, hogy olyan színben tűnjön fel, mint aki támogatja Ausztria délszláv politikáját, noha semmiféle nemzeti érdeke nem fűződött a térséghez. Oroszország hajlandó volt élethalálharcot vívni Németországgal csak azért, hogy Szerbia hűséges szövetségeseinek látszódjék. Németországnak és Oroszországnak nem volt egymással jelentősebb konfliktusuk; csak mások érdekében kerültek egymással szembe.

1912-ben Raymond Poincaré, az új francia elnök tájékoztatta az orosz nagykövetet a balkáni kérdés kapcsán, hogy „ha Oroszország belép a háborúba, Franciaország is csatlakozik, mivel tudjuk, hogy ebben a kérdésben Németország Ausztria mögött áll”. Az örvendező orosz nagykövet „egy teljesen új francia megközelítés”-ről tett jelentést, miszerint „Ausztria területi igényei fenyegetik az általános európai egyensúlyt, és így Franciaország biztonságát is”. Ugyanabban az évben az angol külügyminisztérium államtitkára, Sir Arthur Nicholson, a következőket írta a szentpétervári angol nagykövetnek: „Nem tudom meddig folytathatjuk jelenlegi borotvaélen táncoló politikánkat, és mikor kényszerülünk egyértelmű döntést hozni. Akárcsak Ön, én is attól félek, hogy Oroszországnak elege lesz belőlünk és Németországgal állapodik meg.”

Nem maradt el felelőtlenségben a császár sem, aki 1913-ban megígérte Ausztriának, hogy a következő válság alkalmával Németország, ha kell, akár a háborúba is lép. 1914. július 7-én a német kancellár elmagyarázta azt a politikát, amely alig négy héttel később háborúhoz vezetett: „Ha rábeszéljük őket [Ausztriát], azt fogják mondani, hogy mi rángattuk országukat a háborúba; ha lebeszéljük őket, azt mondják, cserbenhagytuk őket. Ebben az esetben a nyugati hatalmakhoz fordulnak, akik tárt karokkal várják Ausztriát és mi elveszítjük utolsó szövetségeseinket is.” Azt, hogy Ausztriának pontosan milyen előnye származna a hármas antanttal való szövetségből, nem határozták meg. Az sem volt valószínű, hogy Ausztria egy olyan csoportosuláshoz csatlakozzon, amelyhez Oroszország is tartozik, és amely Ausztria balkáni pozícióját akarta gyengíteni. Hagyományosan a szövetségeket azért kötötték, hogy egy nemzet

erejét megnöveljék háború esetére; az első világháború közeledtével a háború elsődleges motivációja azt volt, hogy a szövetségeket megerősítsék.

A nagyhatalmak vezetői egyszerűen nem fogták fel a rendelkezésükre álló technológia, illetve az általuk lázasan összekovácsolt koalíciók következményeit. Elfelejtették látszólag a viszonylag nemrég lezajlott amerikai polgárháború nagyszámú áldozatát, és rövid, gyors konfliktusra számítottak. Még se fordult a fejükben, hogy ha szövetségeik nem felelnek meg ésszerű politikai céloknak, ez az általuk ismert civilizáció összeomlását okozhatja. Mindegyik szövetségnek túl sok forgott kockán ahhoz, hogy a hagyományos európai hatalmi együttműködés diplomáciájára bízzák a megoldást. Ehelyett a nagyhatalmak egy, a végítélthez hasonló diplomáciai mechanizmust hoztak létre anélkül, hogy ezzel tisztában lettek volna.

NYOLCADIK FEJEZET

SODRÓDÁS AZ ÖRVÉNYBE: AZ ÍTÉLETNAP HÁBORÚS GÉPEZETE

Az első világháború kitörésében nem az a meglepő, hogy egy válság – egyszerűbb a számos, korábban már megoldottnál – végül globális katasztrófához vezetett, hanem az, hogy mindez nem történt már jóval korábban. Németország és Ausztria-Magyarország, illetve másfelől az Antant ellentétei 1914-re halálosan komolyra fordultak. A nagyobb államok államférfiai valamennyien részt vettek az ítéletnap diplomáciai gépezetének felépítésében, s ezáltal az egymást követő válságok megoldása egyre nehezebb lett. Nagymértékben növelték a veszélyt a katonai vezetők stratégiai terveik kidolgozásával, amelyek azt eredményezték, hogy kevesebb időt hagytak a döntések meghozatalához. Mivel a katonai tervek kidolgozásában fő szerepe volt a gyorsaságnak, a diplomáciai gépezet ezzel szemben hagyományosan kényelmes tempóban működött, az időhiány óriási nyomása lehetetlenné tette a válság békés megoldását. S ami csak fokozta a bajt: a katonai tervek készítői elmulasztották, hogy kellően megmagyarázzák a politikusoknak, milyen következményekkel járhat munkájuk.

A katonai tervezőmunka valójában önállósult. Az első lépést ebben az irányban 1892-ben tették meg, a francia-orosz katonai szövetség megkötésével kapcsolatos tárgyalások során. A szövetségek megkötésére irányuló tárgyalások mindaddig a *casus belli* kérdését illették, vagyis azt, hogy a szembenálló fél milyen különleges lépései kényszeríthetik a szövetségeseket a hadüzenetre. Ennek meghatározása szinte kivétel nélkül azon múltott, hogy kit tartottak a szövetségesek az ellenségeskedések kezdeményezőjének.

1892 májusában Nyikolaj Obrucsev tábornok-hadsegéd, az orosz tárgyaló fél levelet intézett Girsz orosz külügyminiszterhez, amelyben megmagyarázta, hogy a *casus belli* régi meghatározását miért haladta meg a modern technológia. Obrucsev úgy vélekedett, hogy nem az a fontos, hogy ki lött először, hanem az, hogy ki mozgósított először: „A mozgósítás elrendelése többé nem tekinthető békés lépésnek; ellenkezőleg: a leghatározottabb háborús lépésnek tekinthető.”

A mozgósításban késlekedő fél tehát elveszíti szövetségeiből folyó előnyeit, és elősegíti, hogy az ellenség egyik szövetségese a másik után győzze le. Az a követelmény, hogy a szövetségesek egyidejűleg mozgósítsák haderőiket, annyira sürgetővé vált az európai vezetők gondolkodásában, hogy az ünnepélyes diplomáciai kötelezettségvállalások középpontjába került. A szövetségek célja többé már nem az volt, hogy biztosítsák szövetségeseik támogatását *miután* már kitört a háború, hanem annak garantálása, hogy minden egyes szövetséges a leggyorsabban mozgósítsa haderőit, lehetőleg még mielőtt valamelyik ellenfél mozgósítana. Ha az így kötött szövetségek összeütközésbe kerülnek, a mozgósításon alapuló fenyegetés már visszafordíthatatlan, mert egy mozgósítást menet közben megállítani veszélyesebb volt, mintha el sem kezdtek volna. Ha az egyik fél leállítaná a mozgósítást, miközben a másik folytatja, a helyzet napról napra súlyosbodnék. Ha mindkét fél megkísérelné a mozgósítás egyidejű leállítását, ez akkora technikai nehézséget okozna, hogy csaknem bizonyos, hogy a mozgósítás megtörténik, mielőtt még a diplomaták megállapodtak a leállítás mikéntjében.

Így a „háborús ítéletnap” eljárás módja valójában kivonta a *casus bellit* a politika ellenőrzése alól. Minden válságnak háborúhoz vezető „mozgólépcsője” volt – a mozgósításról szóló döntés –, s minden háború általánossá válhatott.

Obrucsev korántsem sajnálkozott afölött, hogy a háború automatikusan eszkalálódhat, sőt, lelkesen fogadta ezt. A legkevésbé sem vágyott helyi konfliktusra. Hiszen, ha Németország kimarad egy orosz-osztrák háborúból, a végén egyszerűen olyan helyzetbe kerül, hogy ő diktálja a békefeltételeket. Obrucsev

képzeletében éppen ezt tette Bismarck a berlini kongresszuson:

„Diplomáciánk mindennél kevésbé számíthat Oroszország elszigetelt konfliktusára, pl. egyedül Németországgal, Ausztriával vagy Törökországgal. A berlini kongresszus ezen a téren jó lecke volt számunkra, és megtanított bennünket arra, hogy kit tekintünk legveszélyesebb ellenségünknek – azt-e, aki közvetlenül ellenünk harcol vagy azt-e, aki kivárja, míg meggyengülünk, hogy azután ő diktálja a békefeltételeket?...”

Obrucsev szerint Oroszország érdeke, hogy biztos legyen abban, hogy minden háború általános legyen. Egy Franciaországgal jól megkötött szövetség Oroszország számára azzal az előnnyel járna, hogy megelőzze egy helyi háború lehetőségét:

„Minden európai háború kezdetekor a diplomata mindig nagy kísértést éreztek, hogy lokalizálják a konfliktust, és a lehetőség szerint korlátozzák annak hatását. De a kontinentális Európa jelenlegi felfegyverzett és nyugtalan állapotában Oroszországnak különleges kétellyel kell tekintenie a háború lokalizálására, mert az indokolatlanul megnövelheti nemcsak azon ellenségeink lehetőségeit, akik haboznak, és még nem nyilvánították ki szándékukat, hanem szövetségeseinket is habozásra készítheti.”

Más szóval, egy korlátolt céllal vívott önvédelmi háború Oroszország nemzeti érdekei *ellen* volt. Bármilyen háborúnak totálisnak kellett lennie, és a stratégiai tervek kidolgozói nem adtak lehetőséget más választásra politikai vezetőiknek:

„Ha már háborúba keveredtünk, nem folytathatjuk másként, mint minden erőnkkel, és mindkét szomszédunk ellen. Egész, felfegyverzett és háborúra kész népek szemében semmiféle más háború nem képzelhető el, mint a döntő háború – olyan háború, amely hosszú időre eldönti az európai hatalmak politikai pozícióját – különösen Oroszországét és Németországét.”

Bármennyire csekély fontosságú is a háború kitörésének oka, a háború totális lesz; ha a kezdetekor csak egyetlen szomszéd az ellenfél, Oroszországnak gondoskodnia kell róla, hogy a másikat is bevonja. Szinte groteszk módon az orosz vezérkar *előnyösebbnek tartotta* a háborút Németország és Ausztria-Magyarország ellen egyidejűleg, mint csak egyikük ellen. Az Obrucsev eszméit megvalósító katonai egyezményt 1894. január 4-én kötötték meg. Franciaország és Oroszország megállapodott, hogy egyidejűleg mozgósítanak, ha a hármasszövetség *bármely* tagja *bármely* okból mozgósítja hadseregét. Így készen állt a háborús ítéletnap gépezet. Ha például Olaszország, amely Németország szövetségese, Szavoja miatt mozgósít Franciaország ellen, Oroszországnak mozgósítania kell Németország ellen; ha Ausztria Szerbia ellen mozgósít, úgy Franciaország ily módon köteles lesz mozgósítani Németország ellen. Miután jóformán biztos volt, hogy egy bizonyos időpontban valamelyik nemzet valami okból mozgósítani fog, csak idő kérdése volt, hogy kitörjön az általános háború, hiszen ahhoz, hogy beinduljon az ítéletnap háborús gépezet, mindegyikük számára elég volt, ha csupán *egyetlen* nagyobb hatalom mozgósít.

III. Sándor cár legalább megértette, hogy a játék a legmagasabb tétben folyik. Amikor Girsz megkérdezte a cárt: „...mit nyernénk azzal, ha Franciaországnak segítünk szétzúzni Németországot? – így felelt: Azt nyernénk, hogy Németország mint olyan eltűnne a Föld színéről. Több apró, gyenge állammá szakadna szét, amilyen valaha volt.” A német háborús célok éppen ilyen lendületesek és ködösek voltak. A sokat idézett európai egyensúly életre-halálra vívott küzdelemmé vált, noha egyetlen érintett államférfi sem tudta volna megmagyarázni, hogy milyen ok igazolt ekkora nihilizmust vagy milyen politikai célt

szolgálna az ilyen tűzvész.

Amit az orosz stratégiák elméletként fogalmaztak meg, azt a német vezérkar már hadműveleti tervként dolgozta ki szinte pontosan ugyanakkor, amikor Obruchev a francia-orosz katonai szövetségről tárgyalt. S a Német Birodalom tábornokai német alapossággal maximális mértékben kidolgozták mozgósítási tervüket. Von Schlieffen német vezérkari főnök éppen olyan megszállottja volt a mozgósítási terveknek, mint orosz és francia kollégái. Míg azonban a francia és orosz katonai vezetők figyelmüket arra összpontosították, hogy meghatározzák a mozgósítás kötelezettségét, Schlieffen a koncepció megvalósításán fáradozott.

Schlieffen, aki a kiszámíthatatlan politikai környezet esetlegességeinek semmi lehetőséget sem akart hagyni, megkísérelte, hogy tökéletesen biztos tervet dolgozzon ki Németország rettegett szomszédaitól való megszabadulásra. Éppúgy, mint Bismarck utódai is hátat fordítottak a kancellár összetett diplomáciájának, Schlieffen is elvetette Helmuth von Moltke stratégiai koncepcióit. Moltke volt Bismarck három gyors győzelmének kovácsa 1864 és 1870 között.

Moltke olyan stratégiát dolgozott ki, amely nyitva hagyta a lehetőségét Bismarck rémálma – az ellenséges koalíciók – politikai megoldására. Kétfrontos háború esetére Moltke a német hadsereget többé-kevésbé egyenlő arányban kétfelé – kelet és nyugat felé – osztotta volna, s mindkét fronton védekező állást foglalt volna el. Miután Franciaország fő célja Elzász-Lotharingia visszaszerzése volt, bizonyos volt, hogy támadni fog. Ha Németország e támadást visszaveri, Franciaország kénytelen lesz megfontolni a kompromisszumos békét. Moltke különösen hangsúlyozta, hogy nem szabad a hadműveleteket Párizs felé kiterjeszteni, hiszen a porosz-francia háborúban megtanulta, mennyire nehéz békét kötni, ha megostromolják az ellenség fővárosát.

Moltke ugyanezt a stratégiát javasolta a keleti fronton is: vagyis, vissza kell verni az orosz offenzívát, és visszavonulásra készíteni bizonyos, stratégiaileg jelentős távolságra, majd kompromisszumos békét ajánlani. Amelyik oldal haderői elsőként győznek, segítségére lehetnek a másik fronton harcolóknak. Ily módon a háború mértéke, az áldozatok száma és a politikai megoldás bizonyos egyensúlyban tartható.

De éppúgy, mint ahogyan Bismarck politikai utódai számára kényelmetlenek voltak a kancellár egymást átfedő szövetségei, Schlieffen is elvetette Moltke tervét, mert az Németország ellenségeinek kezébe adta katonai kezdeményezést. De Schlieffen nem értett egyet azzal sem, hogy Moltke a politikai kompromisszumot előnyben részesítette a feltétel nélküli győzelemmel szemben. Schlieffen, aki olyan feltételeket kívánt szabni, amelyek lényegében azonosak voltak a feltétel nélküli megadással, kidolgozta a gyors és döntő győzelem tervét az egyik fronton, hogy ezután Németország teljes haderejét a másik ellenség ellen vesse be, s ezzel mindkét fronton nyilvánvaló győzelmet arasson. Miután keleten a gyors győzelmet akadályozta az orosz mozgósítás lassúsága, amely feltételezés szerint hat hetet vesz igénybe, s figyelembe véve Oroszország hatalmas területét, Schlieffen úgy döntött, hogy először a francia hadsereget semmisíti meg, még mielőtt az orosz hadsereget teljes mértékben mozgósították. Hogy megkerülje a német határon felépített francia erődítményvonalat, Schlieffen úgy döntött, hogy megsérti Belgium semlegességét, és a német hadsereget annak területén vonultatja keresztül. El akarta foglalni Párizst, és bekeríteni a francia hadsereget határmenti erődvonalának belső oldaláról. Ezalatt a német hadsereg keleten védekező állásban marad.

Ez a terv éppoly ragyogó volt, mint amilyen vakmerő. A történelem legcsekélyebb ismerete megmutathatta volna, hogy Nagy-Britannia egészen bizonyosan hadat üzen, ha Belgiumot megtámadják; ez a körülmény, úgy látszik, tökéletesen elkerülte mind a német császár, mind pedig vezérkarának figyelmét. A Schlieffen-féle terv elkészülte, 1892 óta Németország vezetői számtalan javaslattal fordultak Nagy-Britanniához, hogy megnyerjék támogatását – vagy legalább semlegességét – egy európai háború esetén, mindezek a javaslatok azonban a német katonai készülődés tükrében illuzórikusakká váltak. Egyetlen ügy érdekében sem harcolt Nagy-Britannia oly következetes és könyörtelen kitartással, mint Németalföld függetlenségéért. Nagy-Britanniának ezt a kitarását bizonyították XIV. Lajos és Napóleon elleni háborúi.

Ha egyszer elkötelezi magát, akkor a végsőig harcolni fog, még ha Franciaország vereséget szenved is. A Schlieffen-terv ezenkívül nem vette tekintetbe a kudarc lehetőségét sem. Ha Németország nem zúzza szét a francia hadsereget, aminek megvolt a lehetősége, hiszen a francia belső utak és vasútvonalak sugár alakban Párizsból indultak az ország minden része felé, míg a német hadseregnek gyalogosan, ív alakban kellene előrenyomulnia az elpusztított országrészen keresztül, akkor Németország kénytelen lenne Moltke védelmi stratégiáját alkalmazni mindkét fronton, miután a politikai, kompromisszumos béke lehetőségét Belgium megszállásával maga zárja ki. Míg Bismarck külpolitikájának legfőbb célja a kétfrontos háború elkerülése, Moltke katonai stratégiájának célja pedig e háború korlátozása volt, Schlieffen olyan kétfrontos háború mellett tört lándzsát, amelyet teljes erővel vívnak.

Míg Németország felvonulási tervének fő célja Franciaország volt, holott a konfliktus minden valószínűség szerint Kelet-Európában támad, Bismarck lidércnyomásos kérdése: „Mi lesz, ha kétfrontos háborút kell vívnunk?“, Schlieffen szemében az alábbi lidércnyomásos kérdéssé alakult át: „Mi lesz, ha nem lesz kétfrontos háború?” Ha Franciaország semlegességét nyilvánítja ki egy Balkán-háború esetén, Németországot az a veszély fenyegetheti, hogy Franciaország hadat üzen, *miután* Oroszország mozgósítása megtörtént, amint ezt Obrucsev az Európát kettéválasztó vonal másik oldalán már kifejtette. Másfelől pedig ha Németország nem veszi tudomásul Franciaország semlegességi ajánlatát, a Schlieffen-terv abba a kellemetlen helyzetbe hozná Németországot, hogy megtámadja a nem hadviselő Belgiumot, hogy így jusson el a nem hadviselő Franciaországba. Így Schlieffennek okot kellett találnia Franciaország megtámadására arra az esetre, ha az ki akarna maradni. Lehetetlen ismérvet gondolt ki arra nézve, hogy mit fogadna el Németország francia semlegességként. Németország csakis akkor tekintené Franciaországot semleges állammak, ha az átengedné Németországnak egyik nagy erődítményét – azaz, ha Franciaország kiszolgáltatná magát Németországnak, és lemondana nagyhatalmi státusáról.

Az általános politikai szövetségek és agyafűrt katonai stratégiák tisztátalan vegyülete óriási vérfürdőt ígért. A hatalmi egyensúly már nem is emlékeztetett XVIII-XIX. században szerzett hajlékonyságára. Ha bárhol háború robban ki (s ez szinte bizonyosan a Balkán térsége lesz), a Schlieffen-terv gondoskodott arról, hogy az első csatákat Nyugaton vívják meg, mégpedig olyan országok, amelyeknek szinte semmi érdekük nem fűződik az adott válsághoz. A külpolitika lemondott a katonai stratégiáról, amely mostanára már csak egyetlen kockavetésen múló hazardjátékká vált. Alig volt elképzelhető a háború kérdésének ennél értelmetlenebb és technokratikusabb megközelítése.

A katonai vezetők ugyan mindkét oldalon ragaszkodtak a legpusztítóbb háború viseléséhez, de végzetes hallgatásba burkolóztak annak politikai következményeiről katonai technológiájuk fényében. Hogyan festene Európa egy olyan mérvű háború után, amelyre ők készülnek? Nem létezett egyetlen különös orosz igény Németországgal szemben vagy egyetlen német igény Oroszországgal szemben, amelyik megért volna akár egy helyi, még kevésbé egy általános háborút.

Mindkét fél diplomatái is hallgattak, főként azért, mert nem fogták fel az országukban ketyegő időzített bomba politikai következményeit, és mert az egyes országok nacionalista politikája elriasztotta őket a katonai vezetés céljainak megkérdőjelezésétől. Ez a konspiratív hallgatás akadályozta meg azt, hogy valamennyi nagyobb ország politikai vezetői olyan katonai terveket követeljenek, amelyek révén a katonai és a politikai célok között némi összhang jöjjön létre.

Ha arra gondolunk, hogy micsoda katasztrófát készítenek elő, szinte hátborzongatónak tűnik fel az európai vezetők gondtalansága, amellyel baljós útjukon elindultak. Meglepően kevés figyelmeztetés hangzott el; tiszteletreméltó kivétel volt Pjotr Durnovo, volt orosz külügyminiszter, utóbb az államtanács tagja írása. 1914 februárjában – fél évvel a háború kitörése előtt – jóslatnak beillő memorandumot intézett a cárhoz:

„A háború fő súlya kétségtelenül ránk fog nehezedni, mert Anglia aligha lesz képes jelentős részvételre a kontinensen folyó háborúban, míg a csekély emberanyaggal rendelkező

Franciaország valószínűleg szigorúan védekező taktikát fog folytatni, figyelembe véve azt az óriási vérvesztést, amely a jelenlegi haditechnika színvonala miatt várható. Ránk vár a faltörő kos szerepe, amelynek át kell törnie a német védelem roppant vastag falát...”

Durnovo úgy vélekedett, hogy mindez az áldozat hiábavaló lesz, mert Oroszország nem lesz képes tartós területi nyereséghez jutni hagyományos geopolitikai ellenfele, Nagy-Britannia oldalán harcolva. Nagy-Britannia ugyan átengedne területeket Oroszországnak Közép-Európában, de a Lengyelországból leszakítandó további darab csak a már meglévő erős centrifugális tendenciákat erősítené az Orosz Birodalomban. Ha az ukrán népességet tovább növelnék – mondta Durnovo –, ez tovább gerjesztené az önálló Ukrajna iránti törekvést. Ennélfogva egy győzelemnek az lehetne az ironikus következménye, hogy elegendő etnikai nyugtalanságot keltene ahhoz, hogy a cári birodalom Kis-Oroszországgá zsugorodjon össze.

Ha Oroszország el is érné évszázados célját – a Dardanellák meghódítását –, stratégiaileg ez az eredmény is értéktelen volna – mutatott rá Durnovo.

„Nem kapnánk általa kijáratot a nyílt tengerre, mert a másik végében csaknem teljes egészében felségvizek vannak, olyan tenger, amelynek számos szigetén például a brit hajóhad a legcsekélyebb nehézség nélkül megakadályozhatna számunkra mindennemű ki- és bejárást, függetlenül a tengerszoros birtoklásától.”

Hogy ez az egyszerű geopolitikai tény miért kerülte el a Konstantinápoly meghódítására vágyó oroszok három nemzedékének figyelmét, továbbá azokét az angolokét, akik ezt meg akarták akadályozni – örök titok marad.

Egy háború – folytatta Durnovo – még kevesebb gazdasági előnnyel járna Oroszország számára. A számítások szerint jóval többbe kerülne, mint amennyit nyerni lehetne általa. Egy német győzelem tönkretenné az orosz gazdaságot, míg egy orosz győzelem annyira kivéreztetné a német gazdaságot, hogy a jóvátételre semmi sem maradna, bármelyik oldal győzne is:

„Nem lehet kétséges, hogy a háború olyan kiadásokat jelentene, amelyek meghaladják Oroszország korlátolt pénzügyi lehetőségeit. Hitelt kell kérnünk szövetséges és semleges országoktól, amihez azonban nem jutunk ingyen. Hogy mi történnék, ha a háború számunkra szerencsétlenül végződik, arra most nem kívánok kitérni. A vereség pénzügyi és gazdasági következményei kiszámíthatatlanok, de még előre sem láthatók, s kétségtelenül egész nemzetgazdaságunk teljes tönkremenetelét fogja jelenteni. Ám még a győzelem is rendkívül kedvezőtlen pénzügyi kilátásokat ígér: egy teljesen tönkretett Németország nem lesz képes kárpótolni számunkra a háború árát. A békeszerződés, amelyet Anglia érdekei fognak diktálni, nem teszi majd lehetővé Németország számára, hogy kellő gazdasági kárpótlást nyújtson háborús kiadásainkért, még hosszú távon sem.”

Durnovo legerősebb érve a háború ellenzésében mégis az volt, hogy a háború elkerülhetetlenül maga után vonja a társadalmi forradalmat – először a legyőzött országban, majd áttérjedve a győztes országra is:

„Szilárd meggyőződésünk, amely valamennyi jelenkori felforgató tendencia hosszas és gondos tanulmányozásán alapul, az, hogy a legyőzött országban elkerülhetetlenül kitör a szociális forradalom, amely a dolgok természetéből kifolyólag át fog terjedni a győztes országra.”

Nincs bizonyosságunk arról, hogy a cár olvasta ezt a memorandumot, amely megmenthette volna dinasztiáját. Más európai fővárosban sem található ehhez hasonló elemzés. Durnovo nézeteihez a legközelebb még Bethmann-Hollweg német kancellár néhány megjegyzése áll, azé a kancelláré, aki Németországot a háborúba vitte. 1913-ban, nagyon is későn, meglehetősen pontosan kifejtette, miért nyugtalanította a német külpolitika a többi európai országot:

„Ha mindenkit kihívunk, mindenkinek útjába állunk, ily módon senkit sem gyengítünk meg. S az ok: a céltalanság, kis presztízs-növelési sikerek és aggályoskodás a közvélemény minden megnyilvánulásával szemben.”

Ugyanabban az évben Bethmann-Hollweg még egy alapelvet fogalmazott meg, amely megmenthette volna országát, ha húsz évvel korábban alkalmazták a gyakorlatban:

„Franciaországot sakkban kell tartanunk egy Oroszországgal és Angliával folytatandó óvatos politikával. Ez természetesen nincs ínyére sovínisztáinknak, s ezért népszerűtlen. De a közeljövőben nem látok Németország számára más alternatívát.”

Mire ezeket a sorokat leírták, Európa már az örvény felé sodródott. Az európai egyensúly szempontjából nem volt jelentősége annak, hogy hol keletkezett a válság, amely az első világháborút kirobbantotta; a casus belli éppoly véletlenszerű volt, mint amilyen vakmerő volt az azt megelőző diplomácia.

1914. június 28-án Ferenc Ferdinánd, a Habsburg-trón örököse az életével fizetett Bosznia-Hercegovina Ausztria által 1908-ban történt elhamarkodott annexiójáért. Még a merénylet módja sem nélkülözte a tragikumnak és az abszurditásnak azt a különleges keverékét, amely Ausztria széthullását jellemezte. A fiatal szerb terrorista első kísérlete Ferenc Ferdinánd meggyilkolására nem sikerült: helyette a főherceg gépkocsijának sofőrjét sebezte meg a lövés. Ferenc Ferdinánd megérkezvén a kormányosság épületébe megrögtte az osztrák hatóságokat mulasztásukért, majd elhatározta, hogy felesége társaságában meglátogatja a kórházban fekvő sebesültet. A főhercegi pár új sofőrje nem a megfelelő utcába fordult be, és miközben hátramenetben elhagyta az utcát, a gépkocsi egy pillanatra megállt a meghökkenő jövőbeli merénylet előtt, aki rosszul sikerült lövése feletti bánatát egy kávéház teraszán akarta italba fojtani. Amikor áldozatait a sors ismét elébe hozta, a gyilkos másodízben már nem hibázott.

Egy csaknem balesetnek minősülő eset a görög tragédiák elkerülhetetlenségével vezetett világegéshez. A főherceg hitvese nem volt királyi vérből való, így Európa egyetlen királya sem vett részt a temetésen. Ha a koronás fők összegyűltek volna, és lehetőségük nyílt volna a nézeteik kicserélésére, jobban vonakodtak volna néhány hét elteltével háborút indítani valami miatt, ami végül is terrorcselekmény volt.

Am valószínűbb, hogy még egy királyi csúcsértekezlet sem akadályozta volna meg Ausztriát, hogy meggyújtsa a kanócot, amelyet a német császár most elhamarkodottan átnyújtott neki. Emlékeztetve előző évi ígéretére, hogy támogatja Ausztriát a legközelebbi válság esetén, július 5-én ebédre hívta az osztrák nagykövetet, és sürgős akciót javasolt Szerbiával szemben. Bethmann-Hollweg július 6-án megerősítette a császár ígéretét: „Ausztriának kell megítélnie, hogy mi a teendő Szerbiával való kapcsolatának tisztázására, de bárhogyan dönt is, bizton számíthat Németországra, amely mint szövetségese melléje áll.”

Ausztria végre megkapta a biankó csekket, amire oly régóta várt, s hozzá a valódi sérelmet, amelyet felhasználhat hozzá. II. Vilmos, aki éppoly kevésbé fogta fel hősködő gesztusának összes következményeit, mint azelőtt, eltűnt a szem elől, hogy jachtkirándulásra induljon a norvég fjordokba (s mindez akkor, amikor még nem volt rádió-összeköttetés). Hogy pontosan mire gondolhatott, az nem világos, de nyilvánvalóan nem várta egy európai háború kirobbanását. A német császár és kancellárja feltehetőleg

úgy számított, hogy Oroszország még nem készült fel a háborúra, és passzív marad, mialatt Szerbiát megalázzák, amint az 1908-ban is történt. Mindenesetre azt hitték, hogy most jobb helyzetben vannak ahhoz, hogy leszámoljanak Oroszországgal, mint esetleg néhány évvel később.

A német vezetők továbbra is tartották a rekordot potenciális ellenfeleik lélektanának fel nem ismerésében; így ezúttal az volt a meggyőződésük, hogy éppoly nagy lehetőségük van a sikerre, mint akkor, amikor hatalmas hadiflottájuk felépítésével próbálták Nagy-Britanniát rávenni a szövetségkötésre, illetve, amikor Franciaországot a Marokkóval való háborús fenyegetéssel akarták elszigetelni. Abból a feltételezésből indultak ki, hogy Ausztria hadi sikerei meglazítják egyre fenyegetőbb és szorosabb körülményeket oly módon, hogy Oroszország kiábrándul az Antantból, nem vették figyelembe a kiengesztelhetetlennek vélt Franciaországot, és nem voltak hajlandók Nagy-Britanniát felkérni a közvetítésre, nehogy az elrontsa győzelmüket. Meggyőzték magukat, hogy ha a háború minden várakozás ellenére kitör, Nagy-Britannia vagy semleges marad, vagy túlságosan későn avatkozik be. Ám Szergej Szazonov, Oroszország külügyminisztere a háború kitörésekor megírta, hogy Oroszország ezúttal miért nem maradna ki a háborúból:

„A krími háború óta nem lehettek illúzióink afelől, hogy milyen érzéseket táplál irántunk Ausztria. Amikor megkezdte áruló balkáni politikáját, abban reménykedve, hogy ezzel megerősítheti roskadozó uralmát, velünk való kapcsolatai egyre barátságatlanabbakká váltak. Azonban mindaddig meg tudtunk békülni ezzel a kellemetlen helyzettel, amíg nem derült ki, hogy Ausztria balkáni politikáját Németország rokonszenve kíséri, és azt Berlin támogatja.”

Oroszország úgy érezte, hogy ellen kell állnia annak, amit a balkáni szlávok körében elfoglalt helyzetének szétzúzására irányuló német mesterkedésként fogott fel – s ez az a német törekvés volt, hogy megalázza Oroszország legmegbízhatóbb balkáni szövetségeseit, Szerbiát. „Nyilvánvaló volt – írta Szazonov –, hogy nem egy rövidlátó miniszter saját felelősségére tett elhamarkodott lépésről volt szó, hanem a német kormány támogatásával gondosan kidolgozott tervről, hiszen beleegyezése nélkül, hogy Ausztria-Magyarországot támogatja, az utóbbi sohasem vállalkozott volna a terv megvalósítására.”

Egy másik orosz diplomata később nosztalgikus hangon írt Bismarck Németországa, illetve a német császár Németországa közti különbségről:

„A nagy háború annak elkerülhetetlen következménye, hogy Németország felbátorította Ausztria-Magyarországot a Balkánra való behatolás politikájára, s ezt összekapcsolta az elnémetesített „Közép-Európa” grandiózus pángermán eszméjével. Bismarck idejében ez sohasem történhetett volna meg. Ami történt, az Németország ama törekvésének volt az eredménye, hogy a Bismarckéhoz hasonló óriási feladattal birkózzon meg – de egy Bismarck nélkül.”^[25]

Az orosz diplomaták túlságosan nagyra értékelték a németek terveit, mert a császárnak és tanácsadóinak 1914-ben éppúgy nem volt hosszú távú terve, mint egyetlen más korábbi válság idején. A trónörökös elleni merénylet okozta válság azért siklott ki a vezetők keze közül, mert egyetlen vezető sem volt felkészülve arra, hogy meghátráljon, és minden országnak inkább az volt a legfőbb gondja, hogy teljesítse a formális szerződésben lefektetett kötelezettségeit, semmint az, hogy hosszú távú, közös érdekeket szolgáló koncepciót dolgozzon ki. Európa nélkülözte azt a mindent felölelő értékrendszert, amely a hatalmakat egymáshoz fűzte volna, s ami jelen volt Metternich rendszerében vagy éppen nélkülözte Bismarck *Realpolitik*jának hidegvérű diplomáciai rugalmasságát. Az I. világháború nem azért tört ki, mert az államok megszegték, hanem azért, mert betű szerint teljesítették a szerződéseket.

Az I. világháború előjátékának egyik legkülönösebb vonása az volt, hogy először semmi sem történt.

Ausztria – szokás szerint – húzta az időt, részben azért, mert Bécsnek időre volt szüksége, hogy legyőzze Tisza István magyar miniszterelnök vonakodását, aki nem akarta kockáztatni a birodalom létét. Amikor végül engedett, Bécs 48 órás ultimátumot küldött Szerbiának, szándékosan oly súlyos feltételekkel, amelyeket minden biztonnal el fog utasítani. A késlekedés azonban megfosztotta Ausztriát a főherceg meggyilkolása feletti széles körű felháborodás adta kezdeti előnyöktől. Metternich Európájában, ahol az országok kölcsönösen osztották a legitimitás iránti tiszteletet, kevés kétség lehetett volna afelől, hogy Oroszország elismeri Ausztria Szerbia elleni lépését egy osztrák főherceg, a trón örököse meggyilkolásával kapcsolatban. 1914-ben azonban a legitimitás többé már nem volt az államok közt összekötő kapocs, Oroszország rokonszenve szövetségese, Szerbia iránt többet nyomott a latban, mint a Ferenc Ferdinánd elleni merénylet elleni felháborodása.

Az osztrák diplomácia a merénylet után egy teljes hónapon át halogatta lépéseit. Majd kevesebb, mint egy hét alatt megindult az örült rohanás a pusztulásba. Az osztrák ultimátum következtében a politikai vezetők kezéből kicsúszott az események feletti ellenőrzés. Hiszen ha az ultimátumot már elküldték, bármelyik nagyobb ország abban a helyzetben volt, hogy megkezdje a visszafordíthatatlan mozgósítási hajszát. Ironikus tény, hogy az örült mozgósítást éppen az az ország kezdte el, ahol a mozgósítási terveket alapvetően lényegtelennek tartották. A nagyobb hatalmak közül egyedül éppen Ausztria katonai tervei voltak még mindig idejétmúltak, miután a gyorsaság nem játszott bennük szerepet. Ausztria katonai tervei szempontjából keveset jelentett, hogy melyik héten kezdődik a háború, amíg hadserege képes előbb vagy utóbb támadást kezdeni Szerbia ellen. Ausztria azért intézett ultimátumot Szerbiához, hogy elébe vágjon a közvetítéseknek, s nem azért, hogy felgyorsítsa a hadműveleteket. Azonkívül az ausztriai mozgósítás nem fenyegetett egyetlen más nagyobb hatalmat sem, hiszen megvalósításához egy teljes hónapra volt szükség.

Így a mozgósítási terveket, amelyek a háborút elkerülhetetlenné tették, egy olyan ország kezdte megvalósítani a gyakorlatban, amelynek hadserege ténylegesen nem lépett harcba, csak *miután* nyugaton a nagy csaták már le is zajlottak. Másrészt – bármilyen fokú volt is Ausztria készenléte –, ha Oroszország fenyegetni akarta volna Ausztriát, mozgósítania kellett volna néhány hadosztályát, ami viszont visszafordíthatatlan helyzetet teremtett volna Németországban (bár a veszéllyel ott egyetlen politikai vezető sem vetett számot). 1914 júliusának paradoxona az volt, hogy azokat az országokat, amelyeknek politikai okaik voltak a hadba lépésre, nem kötötték merev mozgósítási tervek, míg a szigorú mozgósítási tervekkel bíró Németországnak és Oroszországnak nem voltak politikai okai a hadviselésre.

Nagy-Britannia – az az ország, amely a legkedvezőbb helyzetben volt ahhoz, hogy az események láncolatát megszakítsa, habozott. A balkáni válságban szinte egyáltalán nem volt érdekelve, bár erős érdeke fűződött az Antant megőrzéséhez. Rettegett a háborútól, de még inkább a német győzelemtől. Ha Nagy-Britannia egyértelműen kijelentette volna szándékait, és értésére adta volna Németországnak, hogy belép az általános háborúba, a Kaiser biztonnal el akarta volna kerülni az összecsapást. Így látta ezt később Szazonov:

„Nem hallgathatom el véleményemet, hogy ha Sir Edward Grey 1914-ben – amint nyomatékosan kértem – idejében és egyértelműen kinyilvánította volna Nagy-Britannia szolidaritását Franciaországgal és Oroszországgal, megmentette volna az emberiséget attól a rettenetes kataklizmától, amelynek következményei magát az európai civilizációt fenyegették pusztulással.”

A brit vezetők nem akarták kockáztatni az Antant egységét azzal, hogy haboznak szövetségeseiket támogatni, s némileg ellentmondásos módon nem akarták Németországot fenyegetni, hogy nyitva hagyják a közvetítés lehetőségét a megfelelő pillanatban. Így azután Nagy-Britannia két szék közt a pad alá esett. Nem volt törvényes kötelezettsége, hogy hadba lépjen Franciaország és Oroszország oldalán – amint Grey az alsóházban 1914. június 11-én, alig több, mint két héttel a trónörökös meggyilkolása előtt kijelentette:

„Ha háború törne ki az európai hatalmak között, nem bírunk olyan nyilvánosságra nem hozott szerződésekkel, amelyek akadályoznák vagy gátolnák kormányunkat vagy parlamentünket abban, hogy eldöntse: vajon részt vegyen Nagy-Britannia egy háborúban vagy sem...”

Jogszerűen ez nyilván igaz volt. De létezett a kérdésnek egy morális oldala is. A francia hadiflotta azért állomásozott a Földközi-tengeren, mert Franciaország haditengerészeti egyezményt kötött Nagy-Britanniával; ennél fogva amennyiben Nagy-Britannia távol marad a háborútól, Észak-Franciaország partjai ki lennének téve a német flotta támadásának. A válság fokozódásával Bethmann-Hollweg megígérte, hogy nem veti be a német hadiflottát Franciaország ellen, ha Nagy-Britannia ígéretet tesz, hogy semleges marad. De Grey ezt az ajánlatot elutasította, pontosan azért, amiért 1909-ben elutasította azt a német ajánlatot, hogy az utóbbi lassítja hadiflottájának kifejlesztését, ha Nagy-Britannia semleges marad egy európai háború esetén. Grey gyanakodott, hogy ha Franciaországot legyőzik, Nagy-Britannia ki lesz szolgáltatva Németországnak.

„Közölnie kell a német kancellárral, hogy javaslata, miszerint kötelezzük magunkat ilyen feltételek mellett a semlegességre, egy pillanatra sem fogadható el.

...Alkura lépni Németországgal Franciaország rovására olyan szégyen lenne, amelyet jó nevééről ez az ország soha le nem moshatna.

A kancellár ténylegesen azt is kéri, hogy bocsássuk alku tárgyává mindennemű kötelezettségünket vagy érdekünket Belgium semlegességével kapcsolatban. Ezt az alkut sem fogadhatjuk el.”

Grey dilemmája az volt, hogy országa két malomkő – a közvélemény nyomása és az ország külpolitikai hagyományai – között őrlődött. Egyfelől az a tény, hogy a közvélemény nem támogatta a hadbavonulást egy balkáni konfliktus miatt, a közvetítés szükségességét sugalmazta. Másfelől, ha Franciaország vereséget szenved vagy elveszíti bizalmát a brit szövetségben, Németország uralkodó helyzetbe kerül, aminek Nagy-Britannia mindig is ellenállt. Éppen ezért igen valószínű, hogy Nagy-Britannia belép a háborúba, hogy megakadályozza a francia összeomlást még akkor is, ha Németország nem rohanja le Belgiumot, bár némi időre lett volna szükség ahhoz, hogy megerjen a brit közvélemény háborús támogatása. Ezalatt Nagy-Britannia megkísérelhette volna a közvetítést. Mindazonáltal az a német döntés, hogy megkérdőjelezze az angol külpolitika egyik legrégebb és legszilárdabb alapelvét – hogy Németalföld nem kerülhet egyetlen nagyobb hatalom kezébe –, arra szolgált, hogy eloszlassa a brit kételyeket, és biztosítsa, hogy a háború nem végződhet kompromisszummal.

Grey azzal érvelt, hogy ha Nagy-Britannia a válság első szakaszában nem áll egyik fél mellé sem, megtarthatja a maga számára a pártatlanság igényét, s ez lehetővé tenné, hogy közvetítsen egy megoldást. A múlt tapasztalatai megerősítették ezt a stratégiát. Húsz év óta a kiéleződött nemzetközi feszültségek minden esetben konferenciával végződtek. Ám egyetlen korábbi válság idején sem volt mozgósítás. Miután minden nagyhatalom kész volt a mozgósításra, már nem volt többé idő a hagyományos diplomáciai módszerek alkalmazására. Így ama döntő kilencvenhat órában, amely alatt a mozgósítási tervek a politikai manőverezés lehetőségét semmivé tették, a brit kormány valójában a kívülálló szerepét vállalta.

Az osztrák ultimátum falhoz szorította Oroszországot éppen abban az időpontban, amikor már úgy vélte, hogy súlyos sérelem érte. Bulgária, amelyet Oroszország több hadjárat árán szabadított fel a török uralom alól, Németország felé hajolt. Ausztria, miután annektálta Bosznia-Hercegovinát, úgy látszott, hogy Oroszország utolsó jelentős balkáni szövetségését, Szerbiát saját protektorátusává teszi. Végül miután Németország pozíciót teremtett Konstantinápolyban, Oroszország feltehetette a kérdését, hogy vajon nem vet-e ez véget a pánszlávizmusnak, s nem váltja-e azt fel a német hatalom minden felett, amire

Németország már egy évszázada törekedett.

Mindamellet II. Miklós cár nem sürgette a leszámolást Németországgal. Egy július 24-i minisztertanácsi ülésen áttekintette Oroszország lehetőségeit. Pjotr Bark pénzügyminiszter szerint a cár kijelentette: „A háború szerencsétlenséget hozna a világra, és ha egyszer már kitört, nehéz volna véget vetni neki.” Bark továbbá hozzátette: „A német császár nemegyszer biztosította a cárt, hogy őszintén törekszik a béke megőrzésére Európában.” És emlékeztette a minisztereket „a német császár lojális magatartására az orosz-japán háború idején, valamint az azt követő orosz belpolitikai zavarok során.”

A cáfolat Alekszandr Krivosejin, a nagy hatalmú mezőgazdasági miniszter ajkáról hangozott el. Ismét bizonyítva, hogy Oroszország sohasem volt hajlandó elfelejteni az őt ért sértést, úgy érvelt, hogy a császárnak unokatestvéréhez, II. Miklós cárhoz intézett szívélyes levelei ellenére Németország az 1908. évi boszniai válság idején terrorizálta Oroszországot. Éppen ezért „a közvélemény és a parlament aligha tudná megérteni, hogy egy olyan időpontban, amikor Oroszország legfontosabb érdekeiről van szó, a Birodalmi Kormány vonakodik bátor lépést tenni... Túlzottan óvatos viselkedésünkkel sajnos nem sikerült megbékíteni a közép-európai hatalmakat.”

Krivosejin érvét alátámasztotta a szófiai orosz nagykövet jelentése, amely szerint ha Oroszország nem lép be a háborúba, akkor „tekintélyünk a szláv világban és a Balkánon mindörökre megsemmisül.” A kormányfők közismerten érzékenyek olyan érvekre, amelyek bátorságukat kérdőjelezzik meg. Végül is a cár elnyomta baljós előérzeteit, és úgy döntött, hogy támogatja Szerbiát még akkor is, ha ezzel megkockáztatja a háborút. Ugyanakkor azonban nem rendelte el a mozgósítást.

Amikor Szerbia július 25-én váratlanul békülékeny hangú választ küldött az osztrák ultimátumra, elfogadva – egy kivétellel – minden követelését, a német császár visszaérkezvén hajóútjáról, úgy vélte, hogy a válság megoldódott. Ám nem számolt azzal, hogy Ausztria úgy határoz, hogy kihasználja az általa oly könnyelműen tett támogatási ígéretet. Mindenekelőtt arról feledkezett meg – ha ugyan valaha is tudott róla –, hogy ha a nagyhatalmak már olyan közel jutottak a háború küszöbéhez, akkor a mozgósítási tervek végrehajtása minden valószínűség szerint megelőzi a diplomáciai tárgyalásokat.

Ausztria július 28-án hadat üzent Szerbiának, bár a hadműveletekre augusztus 12-ig nem volt készen. Ugyanazon a napon a cár részleges mozgósítást rendelt el Ausztria ellen, és meglepetve tapasztalta, hogy a vezérkar egyetlen létező mozgósítási terve általános mozgósításról szólt, együttesen Németország és Ausztria ellen, noha Ausztria állt az elmúlt ötven év alatt Oroszország balkáni törekvéseinek útjában, továbbá, egy helyi, osztrák-orosz háború képezte a vezérkari akadémiák egyik legfőbb tanulmányi anyagát az egész korszak során. Az orosz külügyminiszter, aki nem jött rá, hogy boldog tudatlanságban él, július 28-án így akarta biztosítani Berlint: „Katonai lépéseink közül, amelyeket az osztrák hadüzenet következtében tettünk, egyik sem irányult Németország ellen.”

Az orosz katonai vezetők – egytől egyig Obrucsev elméletének hívei – megdöbbenek a cár tartózkodó magatartásától. Általános mozgósítást akartak, tehát háborút Németország ellen, amely mindaddig nem tett katonai lépéseket. Az egyik vezető orosz tábornok ezt mondta Szazonovnak: „A háború elkerülhetetlenné vált, és féltő, hogy elveszítjük, még mielőtt időnk volna kardot rántani.”

Ha a cár túlságosan habozónak tűnt fel tábornokai szemében, nagyon is határozottnak látták Németországban. Minden német terv arra irányult, hogy Franciaországot hat héten belül megverik, majd pedig az addig még feltehetően nem teljesen mozgósított orosz hadsereg ellen fordulnak. Mindennemű orosz mozgósítás – még a részleges is – ebbe a menetrendbe illett bele, és csökkentette volna Németországnak már így is túlságosan nagy tétjét. Így július 29-én Németország azt követelte, hogy Oroszország állítsa le a mozgósítást, ellenkező esetben Németország is hasonlóan cselekszik. Azt pedig mindenki tudta, hogy a német mozgósítás egyenlő volt a háborúval.

A cár túlságosan gyenge volt ahhoz, hogy engedjen. A részleges mozgósítás leállítása felfedné az egész orosz katonai tervezés szerkezetét, s így a tábornokok ellenállása meggyőzte a cárt, hogy a kocka el van vetve. A cár július 30-án teljes mozgósítást rendelt el. Németország július 31-én ismét követelte az orosz

mozgósítás leállítását. Amikor követelését nem teljesítették, Németország hadat üzent Oroszországnak. Mindez anélkül történt, hogy akár egyetlen komoly politikai üzenetváltás történt volna Szentpétervár és Berlin között a válság tárgyáról, s anélkül, hogy Németország és Oroszország között bármilyen lényeges vita merült volna fel.

Németország most szembekerült azzal a problémával, hogy katonai tervei szerint azonnal megtámadja Franciaországot, amely az egész válság idején nyugodtan hallgatott, kivéve azt az üzenetét, hogy mivel Oroszország élvez Franciaország feltétel nélküli támogatását, ne lépjen kompromisszumra. A német császár, aki végre ráébredt, hova juttatta el őt húszévi színpadias kardcsörtetése, megkísérelte, hogy Németország mozgósítását Franciaország helyett Oroszország felé irányítsa. Kísérlete azonban a dolgok megfélemezésére éppen olyan hasztalan volt, mint a cár korábbi hasonló erőfeszítése, amivel csökkenteni kívánta a mozgósítás mértékét. A német vezérkar orosz kollégáinál semmivel sem volt hajlandóbb, hogy elvesse húszévi tervező munkájának eredményét, s ami azt illeti, neki sem volt alternatív terve, éppúgy, mint az oroszoknak sem. Mind a cár, mind a német császár szeretett volna visszalépni a szakadék széléről, de egyikük sem tudta, hogy miként tegye ezt; a cár azért nem, mert megakadályozták abban, hogy részleges mozgósítást rendeljen el, a német császár pedig azért nem, mert megakadályozták abban, hogy kizárólag Oroszország ellen adjon ki mozgósítási parancsot. Mindkettőjüket az a katonai gépezet bénította meg, amelynek felépítésében segédkeztek, s amely, ha egyszer megindult, már feltartóztathatatlan volt.

Augusztus 1-jén Németország megkérdezte Franciaországtól, szándékában áll-e semlegesnek maradni. Ha Franciaország igennel válaszolt volna, Németország a verduni és a touli erődítményeket követelte volna jóhiszeműsége jeléül. Ehelyett Franciaország meglehetősen talányosan azt válaszolta, hogy nemzeti érdekeinek figyelembevételével fog eljárni. Németországnak, természetesen nem volt indoka, amely igazolhatott volna egy Franciaország ellen indítandó háborút, hiszen az utóbbi a balkáni válság idején kívülálló volt. A mozgósítási tervek szolgáltak ismét mozgatóerőül. Így Németország kiagyalt néhány francia részről történt határsértési esetet, s augusztus 3-án hadat üzent. Ugyanaznap a Schlieffen-terv alapján a német csapatok megrohanták Belgiumot. Másnap, augusztus 4-én Anglia hadat üzent Németországnak. Ez egyedül Németország számára volt meglepetés.

A nagyhatalmaknak sikerült világháborúvá növelniük egy másodrangú balkáni válságot. A Bosznia és Szerbia feletti vita Belgium megszállásához vezetett – Európa másik végében –, s ez elkerülhetetlenné tette, hogy Nagy-Britannia hadba lépjen. Ironikus dolog, hogy amikor már a nyugati fronton folytak a döntő ütközetek, az osztrák csapatok még mindig nem kezdték meg támadásukat Szerbia ellen.

Németország túlságosan későn ébredt rá, hogy egy háborúban semmi sem lehet biztos, s hogy megszállott meggyőződése, hogy gyors és döntő győzelmet arat, erőket felőrlő, véres háborúhoz vezetett. A Schlieffen-terv végrehajtása során Németországnak minden reménye meghiúsult, hogy Nagy-Britannia semleges marad, s közben nem sikerült szétzúznia a francia hadsereget, ami miatt elsősorban vállalta a kockázatot. Ironikus módon Németország elvesztette támadó hadjáratát nyugaton, s megnyerte a védekező hadműveleteket keleten, nagyon is úgy, ahogyan az idősebb Moltke megjósolta. Végül is Németország kénytelen volt nyugaton Moltke védelmi stratégiáját alkalmazni, miután előzőleg olyan politika mellett tett hitet, amely kizárja a kompromisszumos politikai békét, amelyre Moltke stratégiája felépült.

Az európai együttműködés siralmas kudarcot vallott, mert a politikai vezetők feladták. Ennek eredményeként még csak meg sem kísérelték egy európai kongresszushoz hasonló intézmény létrehozását, amely a XIX. század nagy részében meghozta a szenvedélyek csillapodásának időszakát vagy éppen konkrét megoldáshoz vezetett. Az európai vezetők mindenről gondoskodtak, egyetlen kivétellel: arról az időről, amely a diplomáciai békéltetéshez lett volna szükséges. És megfélemeztek Bismarck figyelmeztetéséről: „Jaj annak a vezetőnek, akinek érvei egy háború végén nem éppoly szavahihetők, mint az elején.”

Az események végére 20 millió ember vesztette életét, az Osztrák-Magyar Monarchia eltűnt a térképről, s a háborút kezdő négy királyi ház közül három – a német, az osztrák és az orosz – trónfosztottá vált.

Csupán a brit királyi ház maradt fenn. Az események múltával már nehéz volt pontosan visszaidézni, hogy mi robbantotta ki a világégést. Amit mindenki tudott, az mindössze az volt, hogy kolosszális méretű örültség okozta hamuból fel kell építeni egy új európai rendszert, bár a szenvedélyek dühöngése és a vérfürdő okozta kimerültség közepette nehéz volt megállapítani, hogy milyen lesz annak természete.

KILENCEDIK FEJEZET

EGY ÚJ ARCÚ DIPLOMÁCIA: WILSON ÉS A VERSAILLES-I BÉKESZERZŐDÉS

1918. november 11-én David Lloyd George angol miniszterelnök a következő szavakkal jelentette be a Németország és a szövetséges hatalmak között létrejött fegyverszünetet: „Bízom abban, hogy elmondhatjuk, ezen a sorsdöntő reggelen örökre véget vetettünk a háborúnak.” Valójában Európát alig két évtized választotta el egy még pusztítóbb háborútól.

Tekintve, hogy az első világháborúval kapcsolatban semmi sem zajlott terv szerint, elkerülhetetlen volt, hogy a béketörekvések éppen annyira hiábavalóknak bizonyuljanak, mint azok a várakozások, amelyekkel a nemzetek a katasztrófába rohantak. Minden résztvevő rövid háborúra számított, és így békefeltételeinek meghatározását egy olyan jellegű kongresszusra hagyta, amilyen az elmúlt évszázad konfliktusait szokta lezárni. Azonban a veszteségek egyre szörnyűbb növekedése elfeledtette velük a háborút megelőző vitás politikai kérdéseket: a balkáni befolyásért való küzdelmet, Elzász-Lotharingia birtoklását és a flottaépítési versenyt. Az európai nemzetek szenvedéseik okát az ellenfeleikben rejlő gonoszságában kezdték látni és meggyőzték magukat, hogy a kompromisszum nem hozhat igazi békét; az ellenséget teljesen el kell pusztítani, vagy a végkimerülésig kell küzdeni.

Ha az európai vezetők a háború előtti nemzetközi rendnek megfelelően cselekedtek volna, 1915 tavaszán megszülethetett volna egy kompromisszumos béke. Mindkét oldalon lefutottak a véres offenzívák, és állóháború alakult ki minden fronton. Azonban, ahogy a mozgósítási tervek a háború kitörését megelőző héten magukkal ragadták a diplomáciát, most a veszteségek nagysága akadályozta meg egy ésszerű megegyezés létrejöttét. Az európai vezetők egyre növelték követeléseiket, s ezáltal nemcsak tovább tetézték felelőtlenségüket és hozzá nem értésüket, amely belesodorta őket a háborúba, hanem azt a világrendet is szétrombolták, amelyben nemzeteik közel egy évszázadon át együtt éltek.

1914-15 telére a katonai stratégia és a külpolitika között teljesen megszűnt a kapcsolat. A hadviselő felek egyike sem merte a kompromisszumos béke lehetőségét kutatni. Franciaország nem érte be kevesebbel, mint Elzász-Lotharingia visszaszerzésével; Németország megfontolni se volt hajlandó egy olyan békét, amely a már meghódított területek feladására kényszerítette volna. Az európai vezetők a háború kitörése után olyan megszállottsággal vetették magukat a testvérgyilkosságba és olyan örült dühvel járultak hozzá saját fiatal nemzedékeik elpusztításához, hogy a győzelem hamarosan öncéllá változott függetlenül attól, hogy romokra épült volna. Véres offenzívák erősítették még a fennálló katonai patthelyzetet, és olyan veszteségeket okoztak, amelyek a modern technológia megszületése előtt elképzelhetetlenek voltak. Az új szövetségesek bevonására tett kísérletek csak még inkább holtpontra juttatták a politikai helyzetet, ugyanis minden új szövetséges – Olaszország, Románia a szövetségesek oldalán, Bulgária a Központi Hatalmak oldalán – részt követelt a várható zsákmányból, s ezzel megsemmisítette a diplomácia még megmaradt rugalmasságát is.

A békefeltételek fokozatosan nihilista jellegűekké váltak. A XIX. századi arisztokratikus diplomácia kissé konspiratív stílusa alkalmatlannak bizonyult a tömegmozgósítás korában. A szövetségesek különösen jól öltöztették háborús céljaikat olyan erkölcsi szölamok köntösébe, mint „a háború, amely örökre véget vet minden háborúnak”, vagy „biztonságossá tenni a világot a demokrácia számára” főleg azután, hogy Amerika is belépett a háborúba. E célok közül az első érthető is volt, noha nem sok sikerrel kecsegtetett,

hiszen a nemzetek ezer éve harcoltak egymással különféle kombinációkban. Gyakorlati értelmezése Németország teljes leszerelését jelentette. A második elképzelés – a demokrácia elterjesztése – Németország és Ausztria belső intézményrendszerének szétverését jelentette. Így mindkét szövetséges jelszó egyet jelentett a végsőig való harccal.

Anglia, amely a napóleoni háborúkban a Pitt-tervvel megalkotta az európai egyensúly alapját, támogatta a végső győzelemre való törekvéseket. 1914 decemberében Grey, az angol külügyminiszter visszautasította azt a német puhatolódzó ajánlatot, hogy Belga Kongóért cserébe kivonulnak Belgiumból. Indokként azt hozta fel, hogy a szövetségeseket „biztosítani kell bármilyen jövőbeni német támadással szemben”.

Grey megjegyzése változást jelentett az angol álláspontban. Kevéssel a világháború kitörése előttig biztonságát Nagy-Britannia a hatalmi erőegyensúlyban látta, s ezt úgy védelmezte, hogy a gyengébb oldalára állt az erősebbel szemben. 1914-re Anglia egyre kényelmetlenebbnek találta ezt a szerepet. Nagy-Britannia érezte, hogy Németország erősebbé vált, mint az egész kontinens együttvéve, s így többé már nem követheti az európai csatározások fölé emelkedés hagyományos politikáját. Mivel Németországot európai hegemoniára törő országnak tekintette, a visszatérés a *status quo ante*-hoz nem enyhítette volna az alapvető problémát. Így Anglia többé már nem fogadott el kompromisszumos megoldást, és ragaszkodott a saját „garanciáihoz”, ami Németország permanens meggyengítését jelentette, különös tekintettel a német hadiflotta radikális csökkentésére. Ebbe azonban Németország soha nem egyezett volna bele, hacsak végső vereséget nem szenved.

A német feltételek konkrétabbak voltak, és elsősorban a geopolitikára vonatkoztak. Ám a rájuk jellemző aránytévesztéssel a német vezetők is olyasmit követeltek, ami a feltétel nélküli megadással lett volna egyenlő. Nyugaton az észak-francia szénmezők annexióját, valamint a Belgium feletti katonai ellenőrzést követelték, beleértve Antwerpen kikötőjét, amivel magukra vonták Nagy-Britannia engesztelhetetlen haragját. Keleten Németország csak formális feltételeket szabott Lengyelországot illetően, ahol „egy örökletes és alkotmányos monarchiával rendelkező független államot” ígért alakítani, és ezzel az Oroszországgal való kompromisszumos béke minden eshetőségét szétzúzta. (Németország abban reménykedett, hogy a lengyel függetlenség ígérete legalább öt hadosztálynyi önkéntest jelent majd; mint kiderült, alig háromezer újonc jelentkezett.) 1918. március 3-án Németország rákényszerítette a legyőzött Oroszországra a breszt-litovszki békét, amely annektálta Oroszország európai területeinek egyharmadát, és Ukrajnából protektorátust csinált. Németország végre egyértelművé tette, mit is ért a *Weltpolitikon*: nem érte be az európai dominanciánál kevesebbel.

Az első világháború tipikus kormányzati háborúként indult: követségek közötti jegyzékváltással, és az uralkodókhoz juttatott táviratokkal a tényleges küzdelem felé vezető út döntő állomásainál. Mihelyt azonban kitört a háború, és az európai fővárosok utcáit ujjongó tömegek lepték el, a konfliktus többé már nem a kancelláriák között zajlott, hanem a néptömegek küzdelmévé vált. Az első két háborús év elteltével mindkét oldal az egyensúllyal tökéletesen összeegyeztethetetlen feltételeket szabott.

Amit azonban senki nem gondolt volna, az az, hogy mindkét oldal egyszerre lesz vesztes és győztes is: hogy Németország legyőzi Oroszországot, és súlyosan meggyengíti mind Franciaországot, mind Angliát; ám, hogy a végén a nyugati szövetségesek, Amerika nélkülözhetetlen segítségével győztesként kerülnek ki a harcból. A napóleoni háborúkat egy évszázadon át tartó, egyensúlyon alapuló és a közös értékek által fenntartott béke követte, míg az első világháborút társadalmi felfordulás, ideológiai konfliktusok és egy újabb világháború.

A kezdeti lelkesedés hamarosan szertefoszlott, amint Európa népei ráébredtek, hogy kormányaik képessége a győzelem kivívására vagy akár a béke elérésére korántsem áll arányban azzal, amekkora vérontást képesek okozni. A bekövetkező zűrzavarban a kelet-európai királyi udvarok, amelyek egysége a Szent Szövetség idején fenntartotta Európa békéjét, összeomlottak. Teljesen megszűnt az Osztrák-Magyar Monarchia. Az orosz birodalomban a bolsevikok kerültek hatalomra, és mintegy két évtizedre Európa

perifériájára szorultak. Németország az egymás után következő vereség, forradalom, infláció, gazdasági válság és diktatúra szorításában vergődött. Franciaország és Nagy-Britannia nem látta hasznát ellenfelei meggyengült állapotának. Ifjaik legjavát áldozták fel egy olyan békéért, amely után az ellenfél geopolitikailag erősebb volt, mint a háború előtt.

Mielőtt ez a főleg önmaguk okozta összeomlás teljes méreteiben nyilvánvalóvá vált volna, új szereplő tűnt fel a színen, hogy egyszer és mindenkorra véget vessen annak, amit addig európai hatalmi együttműködésnek neveztek. A háromévi vérontás okozta rombolás és kiábrándulás közepette Amerika olyan önbizalommal, hatalommal és idealizmussal lépett a nemzetközi porondra, amely elképzelhetetlen volt elfásult európai szövetségesei számára.

Amerika belépése a háborúba, noha technikailag lehetővé tette a végső győzelem elérését, olyan célokért történt, amelyeknek kevés köze volt ahhoz a világrendhez, amelyet Európa vagy három évszázad óta ismert, és a célokhoz, amelyekért feltehetőleg a háborút indította. Amerika megvetette a hatalmi erőegyensúly elvét és a *Realpolitik* gyakorlatát erkölcsstelennek tartotta. A demokrácia, a kollektív biztonság és az önrendelkezés alapján képzelte el a nemzetközi rendet, s ezek közül egyik sem jellemezte a korábbi európai egyezményeket.

Az amerikaiak számára az európai gondolkodásmód és az amerikai filozófia eltérő volta csak még inkább hangsúlyozta elképzeléseik helyességét. Radikális szakítást hirdetve az óvilág rendezési gyakorlatával, Wilson elképzelése a világrendről abból az amerikai hitből eredt, hogy az ember alapvetően békés természetű, és a világban lényegében harmónia uralkodik. Ebből az következett, hogy a demokratikus nemzetek eredendően békések; az önrendelkezési joggal bíró népeknek többé nem lesz oka, hogy háborúskodjanak vagy más népeket elnyomjanak. Ha egyszer a világ minden népe belekóstolt a béke és demokrácia áldásaiba, egy emberként kel majd fel, hogy megvédelmezze azokat.

Az európai vezetőknek nem voltak olyan fogalmi kategóriáik, hogy e nézeteket gondolatrendszerük részévé tehessék. Sem hazai intézményeik, sem nemzetközi rendszerük nem alapult az ember alapvető jóságát feltételező politikai elgondoláson. Sokkal inkább az ember nyilvánvaló önzését kívánták egy magasabb szempont szolgálatába állítani. Az európai diplomáciát nem az államok békeszeretetére alapozták, hanem a háború iránti hajlandóságukra, amit vagy visszaszorítani, vagy ellensúlyozni kellett. A szövetségeket konkrét, jól körülhatárolható célok érdekében, nem pedig egy elvont békeeszmé védelmében kötötték.

Wilson önrendelkezésről és a kollektív biztonságról szóló tanai teljesen ismeretlen területre kényszerítették az európai diplomatákat. Minden addigi európai egyezmény háttérében az a feltételezés állt, hogy a határok módosíthatók az erőegyensúly érdekében, amelynek elsőbbsége volt az érintett népesség kívánalmaival szemben. Pitt képzelte el így a Franciaországot megfélemező „nagy tömegeket” a napóleoni háborúk végén.

A XIX. század folyamán például Nagy-Britannia és Ausztria azért ellenezte az Oszmán Birodalom felosztását, mert meg volt győződve arról, hogy a romjain felemelkedő kisebb államok aláaknáznák a nemzetközi rendet. Véleményük szerint a kisebb nemzetek tapasztalatlansága növelné a helyi etnikai konfliktusokat, és viszonylagos gyengeségük beavatkozásra csábítaná a nagyhatalmakat. A brit és osztrák elképzelések szerint a kisebb nemzeteknek nemzeti törekvéseiket alá kell vetniük a béke magasabb szempontjának. Az egyensúly jegyében Franciaországot megakadályozták, hogy annektálja Belgium francia ajkú vallon területeit, míg Németországot visszatartották attól, hogy Ausztriával egyesüljön (bár Bismarcknak megvolt a saját oka is arra, hogy elkerülje az Ausztriával való egyesülést).

Wilson teljes mértékben visszautasította ezt a megközelítést, mint ahogy az Amerikai Egyesült Államok azóta is teszi. Amerika szemében nem az önrendelkezés, hanem annak hiánya okozta a háborúkat; nem az erőegyensúly hiánya, hanem az elérésére tett lépések okozták az instabilitást. Wilson azt javasolta, hogy a békét a kollektív biztonság elvére alapozzák. Mind ő, mind későbbi követői úgy vélték, hogy a világ biztonságához nem a nemzeti érdekek, hanem a béke mint jogi fogalom védelmére van szükség. Annak

eldöntésére, hogy ténylegesen megsértették-e a békét, nemzetközi intézményre volt szükség, amelyet Wilson Nemzetek Szövetségeként határozott meg.

Bármilyen furcsa is, de egy ilyen szervezet ötlete először éppen abban a Londonban merült fel, amely annak előtte mindig az erőegyensúly-diplomácia bástyája volt. Nem egy új világrend létrehozásának kísérlete volt az indítéka, hanem az, hogy Anglia megfelelő okot keresett, amivel bevonhatja Amerikát a régi rend háborújába. 1915 szeptemberében Grey külügyminiszter az angol gyakorlattól merőben eltérően olyan javaslattal fordult levelében Wilson bizalmasához, House ezredeshez, amelyet, úgy vélte, az idealista amerikai elnök nem fog tudni elutasítani.

Milyen mértékben érdekelné az elnököt egy Nemzetek Szövetsége, amely a leszerelést és a konfliktusok békés rendezését volna hivatott elősegíteni? – kérdezte Grey.

„Javasolná-e az elnök, hogy létrejöjjön egy Nemzetek Szövetsége, amely kötelezi magát, hogy egyként fordul bármely hatalom ellen, amely megszeg valamely szerződést... vagy amely vita esetén nem hajlandó más úton rendezni azt, mint háború segítségével?”

Valószínűtlen volt, hogy Nagy-Britannia, amely 200 éven át elkerülte, hogy tágan értelmezhető szövetségeket kössön, világviszonylatban éppen most kapott volna erre kedvet. Nagy-Britannia elszántsága azonban, hogy felülkerekedjen a közvetlen német fenyegetésen, olyan mértéket öltött, hogy külügyminisztere még arra is képes volt, hogy vállalja a lehető legtágabban értelmezhető kötelezettséget, a kollektív biztonság elvét is. Az általa javasolt világszervezetnek kötelessége lett volna ellenállni a bárhol, bármilyen hatalom részéről kezdeményezett agresszióknak, és szankciókkal sújtani minden nemzetet, amely elutasítja a viták békés rendezését.

Grey tudta, kihez fordul. Wilson már fiatalkorától kezdve hitt abban, hogy az amerikai szövetségi intézmények egy előbb vagy utóbb kialakuló „emberiség parlamentjének” kell hogy példaként szolgáljanak; elnökségének korai szakaszában már a nyugati félteke érdekében kötött pánamerikai szerződés tervét fontolgatta. Így Grey nem lehetett különösebben meglepve – bár bizonyára nagy öröme szolgált –, hogy gyors kedvező választ kapott, így utólag, némiképp átlátszónak tűnő célzására.

Ez az üzenetváltás talán az első demonstrációja volt az Amerika és Nagy-Britannia közti „speciális kapcsolat”-nak, amelynek révén hatalmának a második világháborút követő hanyatlása után Anglia még sokáig megőrizhette különleges befolyását Washingtonban. A közös nyelv és kulturális örökség nagy tapintattal párosulva lehetővé tette az angol vezetők számára, hogy elképzeléseiket oly módon csempésszék be az amerikai döntéshozatal folyamatába, hogy azok észrevétlenül Washington sajátjainak tűnjenek fel. Így, amikor 1916 májusában Wilson először adta elő tervét egy világszervezetről, kétségtelenül meg volt győződve arról, hogy az a saját ötlete volt. Valójában az is volt, hiszen Grey, javaslatának megtételekor, teljesen tisztában volt Wilson feltehető meggyőződésével.

Eredetétől függetlenül a Nemzetek Szövetsége alapvetően amerikai elképzelés volt. Wilson elképzelése, „a nemzetek közötti egyetemes társulás volt, amelynek feladata megőrizni a nyílt tengeri hajózás akadálytalanságát és biztonságának sérthetlenségét a világ minden nemzete számára, továbbá megakadályozni bármely nemzetközi szerződések ellenére kezdeményezett, illetve hadüzenet nélkül indított háborút, és minden ügyet a világ közvéleménye elé tárni. Mindez gyakorlatilag a területi sérthetlenséget és a politikai függetlenséget garantálja.”

Mindazonáltal kezdetben Wilson tartózkodott attól, hogy felajánlja Amerika részvételét ebben az „egyetemes társulásban”. Végül, 1917 januárjában megtette a végső lépést, és támogatta az amerikai tagságot, meglepő módon a Monroe-elvet^[26] használva érvként:

„Javaslatom szerint a nemzeteknek egyöntetűen Monroe elnök elvét kellene alkalmazniuk a világ rendező elveként: egyetlen nemzet sem törekedjék kiterjeszteni politikai befolyását egy

másik nemzet vagy nép felett, ezentúl minden nemzetnek el kell kerülnie azokat a szövetségeket, amelyek bevonják őket a hatalomért való küzdelembe...”

Mexikó minden bizonnyal meglepődött azon, hogy annak az országnak az elnöke, amelyik a XIX. században területének egyharmadát elfoglalta, és az előző évben csapatokat küldött Mexikóba, most a Monroe-elvet tünteti fel mint a testvérnépek területi sérthetlenségének garanciáját és a nemzetközi együttműködés klasszikus példáját.

Wilson még idealizmusában sem képzelte, hogy Európa pusztán a bennük rejlő értékek miatt fogja elfogadni elképzeléseit. Kellőképpen felkészültnek látszott arra, hogy érveit nyomással is alátámassza. Nem sokkal azután, hogy Amerika 1917 áprilisában belépett a háborúba, a következőket írta House ezredesnek: „Ha a háború véget ér, rájuk kényszeríthetjük a saját elképzeléseinket, mivel addigra többek közt pénzügyileg is a kezünkben lesznek.” Egy ideig még a szövetségesek egy része habozott, hogy válaszoljon-e Wilson javaslatára. Nem tudták ugyan igazán rászáni magukat, hogy helyeseljenek történelmi hagyományaiktól ennyire eltérő nézeteket, de túlságosan rászorultak Amerika segítségére ahhoz, hogy hangot adjanak fenntartásaiknak.

1917 késő októberében Wilson azzal a megbízással küldte el House-t, hogy kérje fel az európaiakat olyan háborús célkitűzések kialakítására, amelyek megfelelnek javaslatának – az annexiók vagy jóvátétel nélküli béke megteremtésére, amelynek egy világszervezet a biztosítója. Wilson hónapokon keresztül nem tette meg saját javaslatát, mert, mint House-nak kifejtette, attól tartott, hogy Franciaország és Olaszország tiltakozna, ha amerikai részről hangot adnának kétségeiknek ezen államok területi igényeit illetően.

Végül 1918. január 18-án Wilson egyedül kezdett bele a feladatba. Egyedülálló ékesszólással és emelkedettséggel beszélt a kongresszus együttes ülésén Amerika háborús célkitűzéseiről, amelyeket tizennégy pontba foglalva – két részre osztva – fogalmazott meg. Nyolcat közülük úgy írt le, mint elengedhetetleneket, abban az értelemben, hogy ezeket feltétlenül meg *kell* valósítani. Közéjük tartozott a titkos diplomácia megszüntetése, a tengeri hajózás szabadsága, általános lefegyverzés, a gazdasági korlátozások megszüntetése, a gyarmati igényekről való pártatlan döntés, Belgium függetlenségének helyreállítása, az orosz területek kiürítése és, mintegy az egész megkoronázásaként a Nemzetek Szövetségének létrehozása.

Wilson a fennmaradó sokkal konkrétabb hat pontot úgy határozta meg, mint amelyeket inkább tanácsos, semmint muszáj végrehajtani, feltehetően azért, mert ezeket nem tartotta teljesen elengedhetetleneknek. Meglepő módon Elzász-Lotharingia visszaadása a nem kötelező kategóriába került, noha ez a cél éltette a francia politikát fél évszázadon át hihetetlen háborús áldozatvállalások árán. Egyéb „kívánatos” célokként jelölte meg a tizennégy pont az Osztrák-Magyar Monarchia és az Oszmán Birodalom nemzeti kisebbségeinek autonómiáját, az olasz határok kiigazítását, a Balkán kiürítését, a Dardanellák nemzetközivé tételét és egy független tengeri kijáráttal bíró Lengyelország létrehozását. Vajon Wilson ezt a hat pontot alkualapként kezelte? Lengyelország tengeri kijáráta és az olasz határkiigazítás nehezen volt összeegyeztethető az önrendelkezés elvével, és így, az első részt jelentette a wilsoni rendszer erkölcsi szimmetriáján.

Wilson üzenetét egy Németországnak címzett felhívással zárta annak a megbékélésnek a szellemében, amellyel Amerika az új nemzetközi rend kialakításához állni fog, és amely hozzáállás eleve kizárta a hagyományos háborús célkitűzéseket:

„Nem irigyeljük sem a műveltsége vagy békés vállalkozásai által kivívott kiemelkedő helyzetét, sem elért teljesítményeit, amelyekkel fényesen beírta nevét a történelem könyvébe. Nem kívánjuk sérelmét, vagy bármi módon akadályozni törvényes hatalmában és befolyásában. Nem áll szándékunkban küzdeni vele sem fegyverrel, sem ellenséges kereskedelmi egyezményekkel, amennyiben hajlandó velünk és a világ más békeszerető nemzeteivel az

igazság, a törvény és a tisztesség alapján társulni. Mindössze azt kívánjuk, hogy foglalja el az őt megillető egyenlő helyét a világ népeinek sorában...”

Soha addig még nem fogalmaztak meg egy ennyire forradalmi célt ilyen kevés, megvalósításának módjára vonatkozó útmutatással. A Wilson által elképzelt világ az elveken és nem a hatalmon, a törvényeken, és nem az érdekeken alapult – mind a győző, mind a legyőzött számára –, más szóval a nagyhatalmak történelmi gyakorlatának és módszereinek tökéletes ellentéte volt. Ezt jelképezte az, ahogy Wilson saját és Amerika háborús szerepét jellemezte. Wilson fenntartásokkal viseltetett a „szövetséges” elnevezés iránt, s ezért inkább úgy mondta, hogy Amerika a történelem egyik legvéresebb háborújában az „egyik fél” oldalára állt. Ugyanakkor Wilson úgy viselkedett, mint a legfőbb egyeztető. Úgy tűnt fel, hogy szerinte a háborút nem valamiféle konkrét helyzet eléréséért vívták, hanem azért, hogy Németországot valamilyen magatartásra bírják. Ennélfogva a háború már nem a geopolitikáról, hanem a nézetek megváltoztatásáról szólt.

A londoni Guildhallban a fegyverszünetet követően 1918. december 28-án tartott beszédében Wilson nyíltan elítélte az erőegyensúly elvét, mint amely bizonytalan, az irigy egymásra sandításon és „az érdekek kibékíthetetlen ellentétén alapul”:

„A szövetséges katonák azért harcoltak, hogy a régi rendet megszüntessék, és hogy egy újat hozzanak létre. A régi rend legjellemzőbb vonása éppen az a bizonytalan „erőegyensúly” volt, amelyben az egyensúlyt az egyik vagy másik oldalon a serpenyőbe vetett kard, illetve az egymással vetélkedő érdekek ingatag egyensúlya határozta meg... Ebben a háborúban a szabad nemzetek férfiai harcoltak, akik el voltak szánva arra, hogy egyszer és mindenkorra véget vetnek ennek a gyakorlatnak.”

Wilsonnak minden bizonnyal igaza volt abban, hogy az európai nemzetek alaposan megkeverték a dolgokat. Mindazonáltal nem az erőegyensúly, hanem az arról való lemondás okozta az első világháborús összeomlást. Az első világháborút megelőző időszak európai vezetői elhanyagolták az erőegyensúlyt, és elhagyták a rendszeres kiigazításokat, amelyek elkerülhetővé tették volna a végső leszámolást. Olyan kétpólusú rendszert hoztak létre helyette, amely sokkal kevésbé volt rugalmas, mint akár az eljövendő hidegháborús világrend, annyiban, hogy nélkülözte az atomkorszak végzetes gátját. Európa vezetői, miközben az egyensúlyról prédikáltak, saját közvéleményük legnacionalistább irányzatának szolgálatába álltak. Sem politikai, sem katonai egyezményeik nem hagytak teret a rugalmasságnak. Nem volt biztonsági szelep a *status quo* és a robbanás között. Ez megoldhatatlan krízisekhez, valamint vég nélküli nyilvános szerepjátszáshoz vezetett, ami aztán lehetetlenné tette a visszakozást.

Wilson pontosan meghatározta a huszadik század néhány fő, megoldásra váró problémáját – különösen azt, hogy hogyan lehet a hatalmat a béke szolgálatába állítani. Megoldásai azonban az általa meghatározott problémákat nemegyszer csak még jobban összezavarták. Az államok közötti vetélkedést ugyanis elsősorban az önrendelkezés hiányának és gazdasági okoknak tudta be. A történelem azonban sokkal több és gyakoribb okot mutat a vetélkedésre, s ezek közül is az első helyen a nemzeti gyarapodás és az uralkodó, vagy az uralkodó réteg túlfűtöttsége állt. Wilson megvetette ezeknek a csoportoknak a motivációit és meg volt győződve arról, hogy a demokrácia elterjedése ezeket megfékezné, és az önrendelkezés bevezetése megfosztaná őket elvi támaszaiktól.

A wilsoni elképzelés a kollektív biztonságról mint megoldásról feltételezte, hogy a világ népei együttesen lépnek fel az agresszió, az igazságtalanság, és feltehetőleg a túlzott önzés ellen. 1917 elején, a szenátus előtt tartott egyik beszédében Wilson kijelentette, hogy az államok közötti egyenlő jogok biztosítása előfeltétele a kollektív biztonság által fenntartott békének, függetlenül az egyes nemzetek hatalmától.

„A jogoknak nem az egyéni erőn, hanem azon nemzetek közös erején kell alapulnia, amelyeknek egyetértésén a béke múlik. Természetesen nem beszélhetünk a terület vagy a gazdasági erőforrások egyenlőségéről; sem pedig bármiféle olyan egyenlőségről, amelyet a népek nem normális, békés fejlődésük során értek el. Azonban senki sem kér vagy vár mást, mint egyenlő jogokat. Az emberiség az élet szabadságára, s nem a hatalom egyensúlyi állapotának elérésére törekszik.”

Wilson olyan világrendet javasolt, amelyben az agresszióval szembeni ellenállás inkább erkölcsi, semmint geopolitikai megítélésen alapul. Elképzelése szerint a nemzetek inkább arra helyezik a hangsúlyt, hogy egy lépés igazságtalan volt-e, nem pedig arra, hogy fenyegető-e vagy sem. Bár Amerika szövetségesei kevésbé bíztak ezekben az újfajta elképzelésekben, túl gyengének érezték magukat ahhoz, hogy szembeszegüljenek velük. Tudták, vagy legalábbis tudni vélték, hogyan kell a hatalmon alapuló egyensúlyt felmérni; abban azonban nem bíztak, hogy akár ők, akár bárki más tudná, hogyan kell az erkölcsi alapokon nyugvó egyensúlyt felbecsülni.

Mielőtt Amerika belépett a háborúba, az európai demokráciák nem mertek nyíltan hangot adni a Wilson ötleteivel kapcsolatos kétségeiknek, sőt, mindent megtettek annak érdekében, hogy Wilson kedvében járva megszerezzék támogatását. Mire Amerika csatlakozott a szövetségeseihez, azok már mindenre el voltak szánva. Anglia, Franciaország és Oroszország egyesült hadereje sem volt elégséges Németország legyőzéséhez, és az orosz forradalom után attól tartottak, hogy Amerika belépése a háborúba mindössze ellensúlyozni tudja Oroszország összeomlását. A breszt-litovszki béke^[27] megmutatta, hogy milyen sorsot szánt Németország a vesztesek számára. A német győzelemtől való félelem tartotta vissza Nagy-Britanniát és Franciaországot attól, hogy a háború céljairól vitába szálljanak idealista amerikai szövetségeseikkel.

A fegyverszünet után a szövetségesei úgy érezték, hogy előnyösebb helyzetben vannak ahhoz, hogy kifejezésre juttassák fenntartásaikat. Nem az első alkalom lett volna, hogy egy európai szövetségi viszony feszültté válik, vagy akár fel is bomlik a győzelmet követően (például a bécsi kongresszusnak volt olyan időszaka, amikor a győztesek háborúval fenyegették egymást). Az első világháború győzteseit azonban túlságosan kimerítették a győzelem eléréseért hozott áldozatok és túlságosan függtek az amerikai óriástól ahhoz, hogy megkockáztassanak egy élesebb hangú vitát vagy azt, hogy az visszavonuljon a béketárgyalásoktól.

Ez különösen Franciaországra állt, amely valóban tragikus helyzetbe került. Két évszázadon keresztül küzdött azért, hogy irányíthassa Európát, de a háborút követően már abban is megrendült a hite, hogy meg tudja védeni határait egy legyőzött ellenféltől. A francia vezetők ösztönösen érezték, hogy Németország féken tartása meghaladja kimerült társadalmuk erejét. A háború kimerítette Franciaországot, és a béke további katasztrófák árnyékát vetítette előre. Az eddig léteért küzdő Franciaország most identitástudatáért harcolt. Félt attól, hogy magára marad, ugyanakkor leghatalmasabb szövetségese azt javasolta, hogy a békét olyan elvekre alapozzák, amelyek a biztonság kérdését jogi kérdéssé alakítják.

A győzelem rádöbentette Franciaországot, hogy a *revanche*-ért túl nagy árat kellett fizetnie, és hogy közel egy évszázad alatt felélte tartalékait. Egyedül Franciaország tudta, hogy mennyire legyengült Németországhoz képest, bár ezt senki, különösen Amerika, nem volt hajlandó elhinni. Így a győzelem előestéjén kezdetét vette egy francia-amerikai párbeszéd, amely felgyorsította a francia demoralizáció folyamatát. Mint Izrael a modern korban, Franciaország is érzékenységgel leplezte sebezhetőségét és meg nem alkuvással kezdődő kétségbeesését, és akárcsak Izraelt a modern korban, őt is az elszigetelődés állandó veszélye fenyegette.

Noha Franciaország szövetségesei azt állították, hogy félelmei túlzottak, a francia vezetők jobban ismerték a helyzetet. 1880-ban Franciaország Európa népességének 15,7 százalékát tette ki. 1900-ra ez a szám 9,7 százalékra csökkent. 1920-ban a francia lakosság lélekszáma 41 millió, Németországé 65 millió

volt. Így Briand francia államférfi, amikor kritizálták Németországgal szembeni békülékeny politikáját, azt felelte, hogy külpolitikáját a francia születési arány irányítja.

Még feltűnőbb volt Franciaország viszonylagos gazdasági visszaesése. 1850-ben Franciaország volt a legnagyobb ipari nemzet a kontinensen. 1880-ra a német acél-, szén- és vastermelés meghaladta Franciaországét. 1913-ban Franciaország 41 millió tonna szenet termelt Németország 279 milliójával szemben; az 1930-as évek végére ez az egyenlőtlenség csak tovább nőtt. Franciaország 47 millió tonnájával szemben Németország 351 millió tonna széntermelése állt.

A legyőzött ellenfél megmaradt ereje jelezte az alapvető különbséget a bécsi békét és a versailles-i békét követő nemzetközi rend között. Az ok pedig a versailles-i békekötést követően a győztesek közötti nézeteltérés volt. Napóleont a nagyhatalmak koalíciója győzte le, és ugyanígy a nagyhatalmak koalíciójára volt szükség ahhoz, hogy a birodalmi Németországon felülkerekedjenek. Mindkét legyőzött – 1815-ben Franciaország, 1918-ban Németország – még a vereség után is elég erős maradt ahhoz, hogy megbirkózzon a koalíció bármely egyetlen tagjával vagy akár kettővel is egyszerre. A különbség abban állt, hogy 1815-ben a bécsi kongresszuson a koalíció tagjai egységesek maradtak, és létrehozták a négyes szövetséget, amely négy hatalom együttműködése volt, és bármilyen revíziós álomnak gátat tudott volna szabni. A Versailles utáni időszakban a győztesek nem maradtak meg szövetségeseknek, Amerika és a Szovjetunió teljesen visszahúzódott, Anglia pedig Franciaországot illetően felettébb ambivalens érzelmeket táplált.

Egészen a versailles-i békét követő időszakig Franciaország nem ismerte fel, hogy a Németországtól elszenvedett 1871-es veresége nem a véletlen műve volt. Az egyetlen mód arra, hogy Franciaország és Németország között erőegyensúly jöhessen létre, az lett volna, ha felosztotta volna az őt alkotó kisebb államokra, esetleg oly módon, hogy újra létrehozza a XIX. századi Német Szövetséget. Franciaország görcsösen meg is próbálkozott ezzel, bátorítva a Rajna-vidék elszakadási törekvéseit és elfoglalva a Saar-vidék szénbányáit.

Németország felosztásának azonban két akadálya is volt. Az egyik, hogy Bismarck túl erős rendszert épített ki. Az általa megalkotott Németország megőrizte egységtudatát a két világháborúban elszenvedett vereségek, a Ruhr-vidék 1923-as francia megszállása, és a második világháborút követő egész emberöltőn át a Szovjetunió által Kelet-Németországra kényszerített csatlósállam szerep ellenére. Amikor 1989-ben a berlini fal összeomlott, Mitterrand francia elnök egy darabig játszott a gondolattal, hogy Gorbacsovval együttműködve megakadályozza a német egység létrejöttét. Gorbacsovot azonban túlságosan lefoglalták a belpolitikai problémák ahhoz, hogy ilyen kalandba bocsátkozzék, Franciaország pedig nem volt elég erős egymagában, hogy megkísérelje. Egy ehhez hasonló francia gyengeség akadályozta meg Németország felosztását 1918-ban. Am még ha Franciaország győzte volna is erővel, szövetségesei, különösen Amerika, nem egyeztek volna bele az önrendelkezés elvének ilyen durva megsértésébe. Mindazonáltal Wilson sem tudott a teljes megbékélést hirdető békeszerződés mellett kitartani. A végén beleegyezett egy sor büntető jellegű intézkedésbe, amelyek a tizennégy pont egyenlőségre vonatkozó ígéreteivel ellentétesek voltak.

Kiderült, hogy a kísérlet, hogy az amerikai idealizmust összeegyeztessék a francia félelmekkel, meghaladott minden emberi leleményességet. Wilson a tizennégy pontból engedett annak fejében, hogy létrehozzák a Nemzetek Szövetségét, amely szerinte a békeszerződés nyomán felmerülő törvényes sérelmeket volt hivatva orvosolni. Franciaország sokkal kevesebb büntető jellegű intézkedéssel beírta, mint amennyi szerinte összemérhető lett volna elszenvedett sérelmeivel és veszteségeivel. Tette ezt annak reményében, hogy létrejön egy hosszú távú amerikai elkötelezettség a francia biztonságot illetően. Végül egyetlen ország sem érte el a célját: Németországot nem békítették meg, Franciaország biztonságát nem garantálták, és az Amerikai Egyesült Államok visszahúzódott a rendezéstől.

Az 1919 januárja és júniusa között összehívott párizsi békekonferencia főszereplője Wilson volt. Wilsont tanácsadói figyelmeztették, hogy egy amerikai elnök sem engedheti meg magának, hogy

hónapokon keresztül távolmaradjon Washingtontól, amikor csak a tengeren való átkelés Európába egy hétig tartott. Wilson távolléte valóban meggyengítette pozícióját a kongresszusban, ami különösen a békeszerződés ratifikálásánál bizonyult súlyos veszteségnek. Amellett, hogy Wilson távol volt Washingtontól, szinte mindig hiba, ha egy államfő egy tárgyalás részleteibe ártja magát. Ilyenkor arra kényszerülnek, hogy olyan konkrét problémákat oldjanak meg, amelyek általában a külügyminisztériumuk feladata, és olyan problémák terelik el figyelmüket, amelyeket beosztottjaik jobban meg tudnának oldani, miközben távol maradnak olyanoktól, amiket csak az államfő tud megoldani. Minthogy senki nem juthat a legmagasabb posztra jól fejlett éntudat nélkül, nehezen kötnek kompromisszumot és könnyen holtpontra jutnak a tárgyalások. Mivel a tárgyaló partnerek hazai helyzete gyakran legalábbis a siker látszatán múlik, a tárgyalások nemegyszer inkább a nézeteltérések takarására, semmint a lényegi kérdések megoldására irányulnak.

Wilsonra is ez a sors várt Párizsban. Ahogy múltak a hónapok, egyre inkább belegabalyodott olyan részletkérdések fölötti alkudozásokba, amik addig nem érintették. Minél tovább maradt, annál inkább előtérbe került az a törekvés, hogy sürgősen megoldják a helyzetet, egy új világrend megalkotásával szemben. A végső eredmény szinte törvényszerűvé vált a békeszerződés tárgyalási módszere következtében. Minthogy aránytalanul sok időt töltöttek a területi igények tárgyalásával, a Nemzetek Szövetsége mintegy *deus ex machina* jött létre, hogy majd a későbbiekben áthidalja az egyre mélyülő szakadékot Wilson erkölcsi igényei és a békeszerződés tényleges pontjai között.

David Lloyd George, az élénk szellemű walesi, aki Angliát képviselte, a béketárgyalásokat közvetlenül megelőző választási kampányában azt ígérte, hogy megfizettetik Németországgal a háború teljes költségét, és ha kell „az utolsó garasig kiforgatják a zsebeit”. Szembekerülve azonban egy ingatag Németországgal és egy ingerlékeny Franciaországgal, arra koncentrált, hogy Clemenceau és Wilson elképzelése között manőverezzen. Végül beleegyezett a büntető jellegű intézkedésekbe és a Nemzetek Szövetségének létrehozásába, mint a méltánytalanságok későbbi orvoslásának eszközébe.

Franciaországot a harcedzett veterán, az idős George Clemenceau képviselte. A „Tigris” becenevet viselő Clemenceau a belpolitikai csatározások hosszú évtizedeinek veteránja volt, III. Napóleon megbuktatásától^[28] Dreyfus kapitány rehabilitálásáig.^[29] A párizsi békekonferencián azonban olyan feladatot vállalt, amely még az ő félelmetes képességeit is meghaladta. Olyan békét akart elérni, amely megbontotta volna Bismarck művét, és biztosította volna Franciaország számára a Richelieu-féle elsőbbséget a kontinensen. Túllépte azonban a nemzetközi rendszer tűrőképességének határait, sőt a francia társadalom teherbíró képességét is. Az idő kerekét nem lehetett 150 évvel visszaforgatni. Egyetlen más nemzet sem osztotta vagy fogta fel teljesen Franciaország elképzeléseit. Clemenceau sorsa a frusztráció, Franciaország jövője pedig az egyre fokozódó demoralizáció lett volna.

A „négy nagy” közül Vittorio Orlando, az olasz miniszterelnök volt a negyedik. Noha impozáns személyiség volt, gyakran elhomályosította őt lendületes külügyminisztere, Sidney Sonnino. Mint kiderült, az olasz tárgyaló felek nem azért jöttek Párizsba, hogy egy új világrendet hozzanak létre, hanem hogy begyűjtsék a zsákmányt. A szövetségeseiknek azzal sikerült Olaszországot bevonni a háborúba, hogy az 1915-ös londoni szerződésben neki ígérték Dél-Tirolt és a dalmát tengerpartot. Minthogy azonban Dél-Tirol túlnyomóan osztrák-német, a dalmát tengerpart pedig szláv többségű volt, ez homlokegyenest ellenkezett az önrendelkezés elvével. Ennek ellenére Orlando és Sonnino holtpontra juttatta a békekonferenciát egészen addig, amíg az a végsőkéig kimerülve Olaszországnak nem adta Dél-Tirolt (de nem a dalmát tengerpartot). Ez a kompromisszum bebizonyította, hogy a wilsoni tizennégy pont nem szentírás, és megnyitotta a sorompót számos olyan határmódosítás előtt, amelyek az önrendelkezés elvének teljesen ellentmondtak anélkül, hogy javítottak volna a régi erőegyensúly-politikán vagy egy új egyensúlyt hoztak volna létre.

A bécsi kongresszustól eltérően a párizsi békekonferencián nem vettek részt a legyőzött hatalmak. Ennek eredményeként a több hónapig húzódó tárgyalások bizonytalanságban hagyták Németországot, ami

illúziókra adott okot. Szinte kívülről fújták a wilsonipontokat, és noha a saját békefeltételeik győzelem esetén kegyetlenek lettek volna, azzal áltatták magukat, hogy a szövetségesek békeprogramja viszonylag enyhe lesz. Ennek következtében, amikor a konferencia 1919 júniusában nyilvánosságra hozta művét, a német társadalom megdöbbsent, és hozzáfogott, hogy az elkövetkező két évtizedben szisztematikusan aláássa.

A lenini Oroszország, amelyet szintén nem hívtak meg a béketárgyalásra, az egész békerendszert támadta, arra hivatkozva, hogy az nem más, mint az olyan országok által szervezett kapitalista érdekek tobzódása, amelyeknek végső célja az intervenció volt az oroszországi polgárháborúban. Így történt, hogy a minden háborúnak véget vető békéből kizárták Európa két legerősebb nemzetét – Németországot és Oroszországot –, amelyek együtt Európa népességének jóval több mint felét adták és a legnagyobb katonai erővel rendelkeztek. Már ez a tény önmagában is elég lett volna ahhoz, hogy a versailles-i békét kudarcra ítélje.

Eljárásai sem ösztönözték az átfogó hozzáállást. A négy nagy – Wilson, Clemenceau, Lloyd George és Orlando – volt az irányító személyiség, de korántsem tudták úgy irányítani a tárgyalásokat, mint a száz évvel korábbi bécsi kongresszus nagyhatalmainak miniszterei. A bécsi kongresszus tárgyaló felei elsősorban egy új hatalmi erőegyensúlyt akartak létrehozni, amihez a Pitt-terv szolgáltatta az alapot. Párizsban a vezetők figyelmét állandóan elterelték az egymást követő mellékes cselekmények.

Huszonhét államot hívtak meg. Az eredetileg a világ minden népének fórumaként elképzelt konferencia végül általános verekedéssé fajult. Az Anglia, Franciaország, Olaszország és az Amerikai Egyesült Államok kormányfőiből álló legfelső tanács volt a legnagyobb jelentőségű a konferenciát alkotó számtalan bizottság és szekció közül. Ezenfelül létezett még az ötök tanácsa, amely a legfelső tanács tagjaiból és a japán kormányfőből állt; a tízek tanácsa, amely az ötök tanácsából és országaik külügyminisztereiből állt. A kisebb országok küldöttségei szabadon fordulhattak különféle problémáikkal a magasabb rangú csoportokhoz. Ez hangsúlyozta a konferencia demokratikus jellegét, ám egyben nagyon időigényes is volt.

Minthogy a konferenciát megelőzően nem fogadtak el együttesen semmiféle napirendet, a delegációk anélkül érkeztek, hogy tudták volna milyen sorrendben kerülnek terítékre a konkrét kérdések. Így a párizsi békekonferencián a végén ötvennyolc különböző bizottság alakult. A legtöbbjük területi kérdésekkel foglalkozott. Mindegyik ország részére egy külön bizottságot hoztak létre. Ezenkívül voltak olyan bizottságok, amelyek a háborús felelősséggel, a háborús bűnösökkel, a jóvátétellel, kikötőkkel, vízi utakkal, vasúttal és munkával és végül a Nemzetek Szövetségével foglalkoztak. Mindent összevetve a bizottsági tagok 1646 ülésen vettek részt.

A mellékes kérdéseket tárgyaló vég nélküli megbeszélések miatt háttérbe szorult a központi kérdés: ahhoz, hogy a béke tartós legyen, szükség lett volna valamiféle átfogó rendezőelvre – különösen ami Németország hosszú távú szerepét illette. Elvben a kollektív biztonság és az önrendelkezés amerikai elképzelése töltötte volna be volna ezt a funkciót. A gyakorlatban a konferencia igazi témája, amely később megoldhatatlan problémának bizonyult, a nemzetközi rendről alkotott amerikai és európai, különösen a francia elgondolás közötti különbség volt. Wilson tagadta, hogy a nemzetközi konfliktusoknak az intézmények rendszerében rejlő okai lennének. Véleménye szerint a harmónia lévén a természetes állapot, olyan intézmények létrehozását tűzte ki célul, amelyek rácáfolnak az egymással ütköző érdekek illúziójára, és lehetővé teszik a világ közösségében rejlő értelem számára, hogy érvényre jusson.

Franciaországot, amely számos európai háború színteréül szolgált, és még többnek volt aktív részvevője, nem lehetett meggyőzni arról, hogy nemzeti érdekek ütközései illuzórikusak, és hogy léteznék valamiféle homályos, alapvető harmónia, amely addig rejtve maradt az emberiség előtt. Két német megszállás ötven év alatt rögeszmés félelmet ültetett el Franciaországban egy következő hódítástól. Biztonságát illetően kézzelfogható garanciák megszerzésére törekedett, másokra hagyva az emberiség erkölcsi fejlődését. Ám a kézzelfogható garanciák vagy Németország meggyengítését jelentették volna,

vagy Franciaország számára nyújtottak volna olyan biztosítékot, hogy egy újabb háború esetén más országok, különösen az Amerikai Egyesült Államok és Nagy-Britannia Franciaország mellé állnak.

Minthogy Amerika ellenezte Németország felosztását, a kollektív biztonság pedig túl homályos fogalomnak bizonyult Franciaország számára, az egyetlen megoldás az volt, ha Amerika és Anglia ígéretet tesz arra, hogy megvédik. Éppen ez volt az, amit mindkét angolszász ország különösen vonakodott megígérni. A megnyugtató ígéret híján Franciaországnak nem maradt más lehetősége, mint valamilyen félmegoldást keresni. Amerikát földrajzi helyzete védte. A német flotta felosztása pedig megszüntette a tengerek feletti uralommal kapcsolatos angol félelmeket. A győztesek közül egyedül Franciaországtól várták el, hogy biztonságának védelmét a világ közvéleményére bízva. André Tardieu, a francia tárgyaló küldöttség egyik vezetője a következőképpen érvelt:

„Franciaország számára éppúgy, mint Nagy-Britannia és az Amerikai Egyesült Államok számára, szükséges egy biztonsági zóna létrehozása... Ezt a zónát a tengeri hatalmak a saját flottájukkal és a német flotta megszüntetésével érik el. Franciaország azonban, amelyet nem véd az óceán, és nem képes eliminálni a háborúra kiképzett németek millióit, a Rajnát kénytelen biztonsági övezetként felhasználni, úgy, hogy a folyót közös szövetséges megszállás alá vonja.”

Azonban Franciaország ama követelése, hogy a Rajna-vidéket leválasszák Németországról, ellentétben állt azzal az amerikai meggyőződéssel, hogy „egy ilyen béke ellentétes lenne mindazzal, amit vallunk”. Az amerikai küldöttség úgy érvelt, hogy a Rajna-vidék Németországról való leválasztása és szövetséges csapatok ottani állomásoztatása örökös német sérelmet jelentene. Philip Kerr angol küldött közölte Tardieu-vel, hogy Anglia egy független rajnai államot „bonyodalmak és a bizonytalanság forrásának tartana... Vajon hova vezetnének az esetleges helyi konfliktusok? Ha ezek a konfliktusok háborúhoz vezetnének, sem Anglia, sem domíniumai nem éreznék azt az erős szolidaritást Franciaországgal, amely a legutóbbi háborúban ösztönözte őket.”

Franciaországot sokkal kevésbé aggasztották Németország esetleges későbbi sérelmei, mint Németország nyomasztó ereje. Tardieu azonban kitartott:

„Önök azt mondják, hogy Anglia nem szereti csapatait külföldön bevetni. Ez ténykérdés. Anglia mindig is állomásoztatott csapatokat Indiában és Egyiptomban. Miért? Mert tisztában van azzal, hogy határai nem Dovernél húzódnak... *Arra kérni minket, hogy mondjunk le a megszállásról, éppolyan lenne, mintha Angliát vagy az Amerikai Egyesült Államokat akarnánk rávenni, hogy süllyessze el hadiflottáját.*”

Ha Franciaországtól megtagadják egy ütköző állam létrehozását, másmilyen biztosítékra van szüksége. A legalkalmasabb egy Amerikai Egyesült Államokkal és Nagy-Britanniával kötött szövetség lett volna. Ha a szükség úgy hozta volna, Franciaország fel volt készülve arra, hogy elfogadja a kollektív biztonság eszméjét, amennyiben az eredménye nem különbözik a hagyományos szövetségtől.

Wilson annyira lelkesítette a Nemzetek Szövetségének gondolata, hogy esetenként a francia reményeknek tápot adó ötletekkel állt elő. Wilson több alkalommal is úgy írta le a Nemzetek Szövetségét, mint olyan nemzetközi fórumot, amely vitás kérdéseket dönt el, határokat módosít, és a szükséges rugalmasságot nyújtja a nemzetközi kapcsolatoknak. Dr. Isaiah Bowman, Wilson egyik tanácsadója, memorandumában, amelyet az őket a békekonferenciára szállító hajó fedélzetén fogalmazott meg, így foglalta össze Wilson elképzeléseit 1918 decemberében. Eszerint a Nemzetek Szövetsége biztosítaná:

„...a területi sérthetetlenség elvét, valamint azt, hogy később a békefeltételeket és a határokat megváltoztatja, ha igazságtalanság történt, vagy a körülmények megváltoztak. Az ilyen

változtatásokat pedig könnyebben lehetne végrehajtani, amikor a szenvedélyek alábbhagynak és a problémákat inkább az igazság fényében, semmint egy hosszan tartó háborút lezáró békekonferencia hatása alatt lehet szemlélni... Ennek a gondolatnak az ellentéte, ha megtartják a nagyhatalmak és az erőegyensúly gondolatát, amely mindig kizárólag »agressziót, önzést és háborút eredményezett«.

Az 1919. február 14-i plenáris ülés után, ahol Wilson előterjesztette a Népszövetség alapokmányát, majdnem ugyanazokat a szavakat használta, amikor beszámolt a feleségének: „Úgy hiszem, ez az első igazán nagy lépés előre, mivel egyre inkább meg vagyok győződve arról, hogy megalakulása után a Nemzetek Szövetsége döntéseket tud majd hozni, és korrigálni tud olyan hibákat, amelyeket óhatatlanul elkövetünk most a béke megkötésekor.”

Wilson elképzelése az volt, hogy a Nemzetek Szövetségének kettős jogköre is lesz: egyfelől betartani a békét, másfelől helyrehozni az abból eredő egyenlenségeket. Ugyanakkor Wilson felismerte a helyzet alapvető kettősségét. Nem lehetett volna egyetlen történelmi példát sem találni arra, hogy az európai határokat valaha is a jogra való hivatkozással törvényi úton változtatták volna meg; szinte minden esetben a nemzeti érdekek nevében változtatták vagy védelmezték meg őket. Wilson azt is jól tudta, hogy mi sem áll távolabb az amerikai néptől, mint hogy a versailles-i béke védelmében bármiféle katonai kötelezettséget vállaljon. Lényegében Wilson elképzelései intézményekbe átültetve egyet jelentettek volna valamiféle világkormányzattal, amelynek elfogadására az amerikaiak még kevésbé voltak készek, mint arra, hogy létrehozzanak egy átfogó világrendőrséget.

Wilson úgy akarta ezt a problémát megkerülni, hogy nem egy világkormányzatra vagy katonai erőre, hanem a világ közvéleményére bízta az agresszió elleni végső szankciók meghozatalát. A következőképpen írta ezt le a békekonferenciának 1919 februárjában:

„...ezt az eszközt (a Nemzetek Szövetségét) alkalmazva mindvégig elsősorban és legnagyobb mértékben a világ közvéleményének erkölcsi erejére támaszkodunk...”

Amit pedig a közvélemény hatása nem tud megoldani, azt el lehet érni gazdasági nyomásgyakorlással. A Bowman-memorandum szerint:

„Ami az önfegyelmet illeti, van alternatívája a háborúnak, nevezetesen a bojkott; azt az államot, amely vétkesnek találhatik, teljes kereskedelmi zár alá lehet venni, beleértve a postai és távíró szolgáltatásokat is.”

Egyetlen európai állam sem látott még ilyen rendszert működni, és elképzelni sem tudták, hogy megvalósítható lenne. Mindenesetre Franciaországtól nem lehetett elvárni, hogy miután annyi vér- és anyagi áldozatot hozott a puszta fennmaradásért, most szembekerüljön egy kelet-európai politikai vákuummal és egy nálánál sokkal erősebb Németországgal.

Franciaország számára tehát a Nemzetek Szövetsége egyetlen célt szolgált, hogy szükség esetén Németország ellen katonai segítséget nyújtson. Az ősi és ekkorra már kimerült Franciaország nem bízhatta magát a kollektív biztonság azon alapfeltételezésére, miszerint minden nemzet azonos módon értékeli bizonyos veszélyeket, és ha igen, akkor meg is egyezik az ellenállás módjában. Ha a kollektív biztonság csődöt mond, Amerika és feltehetően Anglia úgyszintén végső esetben meg tudja magát védeni. Franciaország számára azonban ez a végső lehetőség nem létezett. Már az elsőre jól kellett döntenie. Ha a kollektív biztonság alapfeltevése hamisnak bizonyul, Franciaország Amerikától eltérően nem tudott volna megvívni még egy hagyományos háborút; megszűnt volna létezni. Franciaország éppen ezért nem valamiféle általános biztatást várt, hanem különleges helyzetére alkalmazható garanciákat. Az amerikai

küldöttség azonban ettől határozottan elzárkózott.

Noha Wilson vonakodása attól, hogy Amerikát egy elvi állásfoglaláson túl is elkötelezze, érthető volt a reá nehezedő belpolitikai nyomást miatt, ez megerősítette Franciaország balsejtelmeit. Az Amerikai Egyesült Államok sohasem habozott, ha erővel kellett támogatni a Monroe-elvet, amelyet Wilson újra meg újra az új nemzetközi rendszer modelljeként emlegetett. Mégis Amerika bizonytalanná vált, mihelyt felmerült az európai erőegyensúlyt fenyegető Németország kérdése. Nem azt jelentette-e ez, hogy az Egyesült Államok számára az európai erőegyensúly kevésbé volt biztonsági kérdés, mint a nyugati féltéke helyzete? Ennek a megkülönböztetésnek a kiküszöbölésére tett kísérletet Léon Bourgeois, az illetékes bizottság francia küldöttje, aki olyan nemzetközi hadsereg vagy más hasonló szervezet felállítását sürgette, amely valamiféle végrehajtó mechanizmust ad a Nemzetek Szövetsége kezébe arra az esetre, ha Németország figyelmen kívül hagyja a versailles-i békét. Franciaország számára ugyanis csak ez volt háborús ok.

Rövid időre úgy tűnt fel, hogy Wilson támogatja ezt az elképzelést, amikor úgy utalt az alapokmányra, mint a „világ területi felosztásának garanciájára.” Wilson kísérete azonban elszörnyedt. Tagjai tudták, hogy a szenátus soha nem ratifikálna egy olyan egyezményt, amely bármiféle állandó nemzetközi hadsereg fenntartására vagy egy állandó katonai elkötelezettségre vonatkozna. Wilson egyik tanácsadója egyenesen azt állította, hogy egy olyan kitétel, amelyben katonai erő alkalmazásáról állapodnak meg agresszió esetére, alkotmányellenes lenne:

„Jelentős ellenérv egy ilyen rendelkezés ellen az, hogy érvénytelen lenne, ha az Egyesült Államokkal kötendő békében foglaltatnék benne, ugyanis az alkotmány rendelkezése értelmében a kongresszus joga a hadüzenet. Az a háború, amely egy békébe foglalt rendelkezés értelmében valamilyen automatikusan előálló helyzet nyomán tör ki, nem tekinthető a kongresszus által megüzent háborúnak.”

Szigorúan értelmezve ez azt jelentette, hogy az Amerikai Egyesült Államokkal kötött egyetlen szövetség sem bírt kötelező erővel.

Wilson gyorsan visszatért a kollektív biztonság eredeti elképzeléséhez. A francia javaslatot visszautasítva azt állította, hogy a tartalék rendfenntartó gépezet fölösleges, mivel a Nemzetek Szövetsége önmagában az egész világon bizalmat fog ébreszteni. Továbbra is fenntartotta, hogy „az egyetlen lehetőség az, ...hogy bízunk a Nemzetek Szövetségébe tartozó nemzetek jóhiszeműségében... Ha veszély fenyeget, jövünk mi is, de bízniuk kell bennünk.”

A bizalom azonban nem olyan cikk, amelynek a diplomaták bővíben vannak. Amikor nemzetek fennmaradása forog kockán, az államférfiak valamivel kézzelfoghatóbb garanciák után néznek, különösen, ha egy ország annyira bizonytalan helyzetben van, mint Franciaország. Az amerikai érvek meggyőző ereje inkább abban rejlett, hogy nem volt alternatívájuk. Bármennyire homályosak voltak is a Nemzetek Szövetségének kötelezettségei, még mindig többet jelentettek a semminél. Az egyik angol küldött, Lord Cecil éppen ezt mondta, amikor szemére vetette Léon Bourgeois-nak azt, hogy a szövetségtől való távolmaradással fenyegetőzik, hacsak az alapokmányba nem foglalnak bele valamilyen végrehajtási mechanizmust. „Amerika – mondta Cecil Bourgeois-nak – semmit sem nyerhet a Nemzetek Szövetségétől... Hagyhatná az európai ügyeket és foglalkozhatna a sajátjaival; a Franciaország támogatására tett amerikai ajánlat gyakorlatilag ajándék volt...”

Noha kétségek és baljós előérzetek gyötörték, bármilyen fájdalmasak voltak is, Franciaországnak végül el kellett fogadnia a brit érveket, és elfogadta a Nemzetek Szövetsége alapító okiratának tizedik cikkelyében megfogalmazott tautológiát: „A tanács megfontolás tárgyává teszi azokat az eszközöket, amelyekkel ezen kötelezettségének (a területi sérthetlenség elvének megőrzése) eleget tehet.” Ez azt jelentette, hogy veszély esetén a Nemzetek Szövetsége megegyezik abban, amiben meg tud egyezni.

Természetesen ezt tették volna a világ nemzetei akkor is, ha a nem lett volna alapokmány; és éppen ez volt az a helyzet, amelyet a hagyományos szövetségek orvosolni kívántak azáltal, hogy a kölcsönös segítségnyújtás formális kötelezettségét vállalták bizonyos, jól meghatározott esetekre.

Egy francia memorandum nyersen kihangsúlyozta a Nemzetek Szövetsége javasolt biztonsági mechanizmusának elégtelenségét:

„Tételezzük fel, hogy az 1914-ben Anglia és Franciaország között fennálló igen korlátozott katonai védelmi együttműködés helyett a két ország között nem lett volna más egyezmény, mint a Nemzetek Szövetségének alapokmánya által tartalmazott általános megállapodások. Anglia beavatkozása kevésbé lett volna gyors, és ezáltal a német győzelem biztosítva lett volna. Ezért úgy véljük, hogy a jelenlegi helyzetben a Nemzetek Szövetségének alapokmánya által garantált segítség túl későn érkezne.”

Amint nyilvánvalóvá vált, hogy Amerika nem hajlandó semmiféle konkrét biztonsági rendelkezést belefoglalni az alapokmányba, Franciaország visszatért Németország feldarabolását célzó korábbi politikájához. Javasolta egy független rajnai köztársaság létrehozását, amely demilitarizált ütköző-államként szolgált volna, és azzal próbálta ösztönözni egy ilyen állam megalakulását, hogy kivonta volna a jóvátételi kötelezettség alól. Amikor Anglia és az Egyesült Államok ez ellen foglalt állást, akkor azt akarta, hogy a Rajna-vidéket legalábbis elválasszák Németországtól mindaddig, amíg a Nemzetek Szövetségének intézményei nem fejlődnek ki, és végrehajtó mechanizmusa nem bizonyul megbízhatónak.

Abbéli igyekezetükben, hogy kibékítsék Franciaországot, Wilson és az angol vezetők Németország feldarabolása helyett felajánlottak egy egyezményt, amely garantálja az új rendezést. Amerika és Anglia hajlandó belépni a háborúba, ha Németország megsérti a megállapodást. Nagyon hasonlított ez ahhoz az egyezséghez, amelyet a bécsi kongresszuson kötöttek a szövetségesek azért, hogy bebiztosítsák magukat Franciaország ellen. Volt azonban egy lényeges különbség: a napóleoni háborúk után a szövetségesek ténylegesen tartottak a francia fenyegetéstől és próbálták bebiztosítani magukat ellene; az első világháború után Nagy-Britannia és az Egyesült Államok valójában nem hittek a német fenyegetésben; felajánlották garanciájukat anélkül, hogy akár meg lettek volna győződve annak szükségességéről, vagy akár csak eltökéltek lettek volna annak foganatosítására.

A francia tárgyaló küldöttség vezetője ujjongott, és „példa nélkülinek” nyilvánította a brit garanciát. Nagy-Britannia alkalomszerűen belement ideiglenes megállapodásokba – mondotta –, de soha azelőtt még nem kötelezte el magát tartósan: „Időnként segítséget nyújt, de sohasem vállal kötelezettséget előre, hogy meg is adja azt.” Tardieu az Amerika által felajánlott kötelezettségvállalást is a történelmi izolacionizmusától való jelentős eltávolodásként értékelte.

A formális garanciára való mohó törekvésükben a francia vezetők figyelmét elkerülte az a lényeges tény, hogy a „példa nélkül álló” angolszász döntések elsősorban taktikai okokból születtek, hogy Franciaországot rávegyék Németország felosztására irányuló követeléseinek elvetésére. A külpolitikában a „példa nélkül álló” kifejezés mindig kissé gyanús, mert a lehetséges újítások tényleges terjedelmét erősen korlátozzák a történelem, a honi intézmények és a földrajz által megszabott körülmények.

Ha Tardieu tudott volna az amerikai delegáció reakciójáról, megértette volna, hogy ez a garancia valójában milyen sovány. Wilson tanácsadói egyhangúlag szembeszálltak főnökükkel. Hát nem kimondottan azért hozták létre az új diplomáciát, hogy eltöröljék a nemzeti kötelezettségvállalásnak ezt a típusát? Hát Amerika csak azért harcolt a háborúban, hogy egy hagyományos szövetségben kössön ki? House ezt írta naplójába:

„Úgy gondoltam, hogy fel kell hívnom az Elnök figyelmét egy ilyen szerződés veszélyeire. Többek között ezt is a Nemzetek Szövetsége elleni direkt támadásként értékelhetik. A Nemzetek

Szövetségről feltételezik, hogy éppen az a feladata, amit ez a szerződés javasol, és ha szükség volna arra, hogy a nemzetek ilyen szerződéseket kössenek, akkor mire való a Nemzetek Szövetsége?”

Ez jogos kérdés volt. Mert ha a Nemzetek Szövetsége úgy működik, ahogy azt meghirdették, akkor a garancia felesleges; ha pedig a garanciára szükség van, akkor a Nemzetek Szövetsége nem váltja be a megtervezésekor hozzá fűzött reményeket, és akkor minden háború utáni elgondolás kétségessé válik. Az Egyesült Államok elszigetelődéspárti szenátorainak is megvoltak a maguk kételyei. Ők nem annyira azért aggódtak, hogy a garancia konfliktust jelent a Nemzetek Szövetségével, hanem, hogy a fondorlatos és korrump európaiak belekeverik Amerikát ősrégi bonyolult ügyeikbe. A garancia nem tartott soká. A versailles-i szerződés ratifikálását a szenátus elutasította, s ez a garanciát függőben hagyta. Ebben Nagy-Britannia is ürügyet látott arra, hogy felszabadítsa magát a kötelezettség alól. Franciaország kénytelen volt végleg lemondani igényeiről, és így a garancia csak tiszavirág-életű volt.

Mindezen ellenáramlatokból született végül is a versailles-i szerződés, amelyet a versailles-i palota tükörterméről neveztek el, ahol aláírták. Úgy tűnt fel, hogy a hely kiválasztása egy felesleges megalázásra kínált alkalmat. Ötven évvel korábban Bismarck tapintatlanul itt kiáltotta ki az egyesült Németországot; most a győzők visszaadták az őket ért inzultust. De művük egyébként sem volt alkalmas a nemzetközi környezet lecsillapítására. A megbékéléshez túlzottan büntető jellegű, és Németország feléledésének megakadályozásához túlzottan enyhe versailles-i szerződés állandó éber örökösre ítélte a kimerült demokráciákat, amelyeknek folyamatos erődemonstrációra volt szükségük a kibékítetlen és revizionista Németországgal szemben.

A békeszerződés a Tizennégy Pont ellenére büntető jellegű volt területi, gazdasági és katonai téren. Németországnak át kellett adnia háború előtti területeinek 13 %-át. A gazdaságilag fontos Felső-Sziléziát át kellett engednie az újonnan létrejött Lengyelországnak, amely ezenkívül egy kijáratot kapott a Balti-tengerhez és egy területet Poznan körül; és ezáltal létrejött a „lengyel korridor”, amely Kelet-Poroszországot elválasztotta Németország többi részétől. A parányi Eupen-et-Malmédy-t Belgiumnak adták, és Elzász-Lotharingia visszakerült Franciaországhoz.

Németország elvesztette gyarmatait, amelyek törvényes státusa vitát váltott ki egyrészt Wilson, másrészt Franciaország, Nagy-Britannia és Japán között, mivel mindhárman anektálni szerették volna részüket a zsákmányból. Wilson kitartott amellett, hogy egy ilyen közvetlen átadás megsértené az önrendelkezés elvét. A szövetségesek végül is eljutottak az úgynevezett mandátum-elvhez, amely éppoly zseniális volt, mint amennyire képmutató. A német gyarmatokat és az Oszmán Birodalom korábbi középkeleti területeit a különböző győztes hatalmakhoz rendelték a Nemzetek Szövetségének felügyelete alatti „mandátummal”, hogy megkönnyítsék azok függetlenné válását. Hogy ez mit jelentett, azt pontosan sohasem definiálták, és végül is ezek a mandátumok sem vezettek gyorsabb függetlenséghez, mint más gyarmati területek esetében.

A békeszerződés katonai megszorításai a német hadsereget 100 000 önkéntesre, hadiflottáját hat cirkálóra és néhány kisebb egyéb hajóra korlátozták. Németországnak megtiltották, hogy olyan támadó fegyvereket birtokoljon, mint a tengeralattjárók, repülőgépek, tankok vagy nehéztüzérség, vezérkarát pedig feloszlatták. A német leszerelés felügyeletére egy szövetséges katonai ellenőrző bizottságot hoztak létre, és ezt, mint utóbb kiderült, rendkívül bizonytalan és hatástalan jogkörrel ruházták fel.

Lloyd George kortesbeszéde ellenére, miszerint Németországot „megszorongatják”, a szövetségesek kezdtek rájönni, hogy egy gazdaságilag tönkretett Németország saját társadalmukra is kiható világgazdasági válságot okozhat. Azonban a győzelemittas tömegeket nem nagyon érdekelte az elméleti közgazdászok figyelmeztetése. Az angolok és franciák azt követelték, hogy Németország kártalanítsa polgári lakosságukat minden okozott kárért. Jobb belátása ellenére Wilson végül is beleegyezett egy olyan cikkelybe, amely a háborús rokkantak számára nyugdíj, és családtagjaiknak valamilyen kártérítés

fizetésére kötelezte Németországot. Ilyen cikkely beiktatása precedens nélkül állt; soha európai békeszerződés ilyen még nem tartalmazott. A követeléshez számokat nem adtak meg; ezt egy későbbi időpontban kellett meghatározni, ami vég nélküli viták forrásává vált.

Egyéb gazdasági büntető intézkedések között szerepelt 5 milliárd dollár azonnali megfizetése készpénzben vagy természetben. Franciaországnak nagy mennyiségű szén kellett kapnia a kelet-franciaországi bányáknak a német megszállás idején történt tönkretétele kompenzációjaként. A német tengeralattjárók által elsüllyesztett hajók helyett Nagy-Britanniának adományozták a német kereskedelmi flotta nagy részét. Németország körülbelül 7 milliárd dollárt kitevő külföldi vagyonát lefoglalták, sok német szabadalommal együtt (a versailles-i szerződésnek köszönhető, hogy a Bayer-aszpirin amerikai és nem német gyártmány). Németország nagyobb folyóit nemzetközi ellenőrzés alá helyezték és az országot a vámtarifa szedésében korlátozták.

Ezek az intézkedések megterhelték az új nemzetközi rendet ahelyett, hogy segítették volna annak kialakulását. Amikor a győztesek összeültek Párizsban, új történelmi korszak kezdetét jelentették be. Annyira eltökéltek voltak abban, hogy elkerüljék mindazt, amit a bécsi kongresszus hibáinak tartottak, hogy a brit delegáció megbízta Sir Charles Webstert, a híres történészt, hogy írjon tanulmányt erről a tárgykőről. Mégis, amit végül létrehozta, az az amerikai utópia és az európai paranoia közötti törekeny kompromisszum volt – túlzottan feltételes ahhoz, hogy az előbbi álmait beteljesítse, és túlzottan kísérleti jellegű ahhoz, hogy az utóbbi félelmét csillapítsa. Törekeny az a nemzetközi rend, amelyet csak erővel lehet megőrizni, annál is inkább, mivel azok az országok, amelyek az erőt elvileg biztosítani hivatottak – ez esetben Nagy-Britannia és Franciaország – rossz viszonyban voltak.

Hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy gyakorlatban az önrendelkezés elvét nem lehet a Tizennégy Pontban kitűzött, tisztán megfogalmazott formában alkalmazni, különösen nem az Osztrák-Magyar Monarchia utódállamai között. Csehszlovákia körülbelül 15 millió lélekszámából 3 millió némettel, 1 millió magyarral és félmillió lengyellel gazdagodott a megosztás révén; a teljes lakosságnak közel egyharmada nem volt sem cseh, sem szlovák. És Szlovákia sem volt lelkes tagja a csehek által uralt államnak, ahogy azt 1939-ben, majd 1992-ben elszakadásukkal demonstrálták.

Az új Jugoszlávia megvalósította a délszláv értelmiség törekvéseit, de ennek az államnak a létrehozásához át kellett lépni az európai történelem törésvonalán, amely kettéosztotta a Nyugat- és Keletrómai Birodalmat, a katolikus és ortodox vallást, a latin és cirill írást, s amely törésvonal nagyjából Horvátország és Szerbia között húzódott, s ezek bonyolult történelmük során sohasem voltak egy és ugyanazon politikai egység részei. A számlát mindezért 1941 után nyújtották be, egy véres polgárháború formájában, ami 1991-ben újra kezdődött.

Románia magyarok millióit szerezte meg, Lengyelország németek millióihoz és a Kelet-Poroszországot Németország többi részétől elválasztó folyosó őrzéséhez jutott hozzá. Ennek a folyamatnak végén, amit az önrendelkezés nevében hajtottak végre, csaknem ugyanannyi ember élt idegen uralom alatt, mint az Osztrák-Magyar Monarchia idején, azzal a különbséggel, hogy most sokkal több, sokkal gyengébb nemzetállam között osztották meg őket, s ezek, hogy még jobban aláássák a stabilitást, egymással is konfliktusban álltak.

Túl késő volt már, amikor Lloyd George felfogta, hogy milyen kutyaszorítóba manőverezték magukat a győztes szövetségesek. Egy Wilsonnak küldött, 1919. március 25-re keltezett memorandumban ezt írta:

„Egy eljövendő háborúnak nem tudok nagyobb okot elképzelni, mint azt, hogy a német nép, amely világosan bebizonyította, hogy a világ egyik legéleterősebb és leghatalmasabb népe, körül lesz véve egy csomó kis állammal, amelyek legtöbbször népe soha azelőtt nem bírt saját stabil kormányzattal, viszont mindegyikükben hatalmas német tömeg él, amely az anyaországgal való egyesülést követeli.”

De addigra már a konferencia túl közel volt júniusi befejezéséhez. S most, miután az erőegyensúly elvét elvetették, amúgy sem volt alternatív elv a világrend megszervezésére.

Később sok német vezető hangoztatta, hogy országukat beugratták a fegyverszünetbe Wilson Tizennégy Pontjával, amit aztán szisztematikusan megsértettek. Az ilyen érvelések azonban száralmas képtelenségek voltak. Németország ugyanis mindaddig figyelmen kívül hagyta a Tizennégy Pontot, amíg esélyt látott a győzelemre, és nem sokkal a Tizennégy Pont deklarálása után karthágói békét kényszerített rá Oroszországra Breszt-Litovszknál, megsértve minden wilsoni elvet. Az egyetlen ok, amiért Németország végre abbahagyta a háborút, tisztán az erőviszonyok számításán alapult, az amerikai hadsereg beavatkozása miatt végső veresége csak idő kérdése volt. Amikor Németország fegyverszünetet kért, teljesen ki volt merülve, védelme megtört, és a szövetséges hadseregek éppen német területre való behatolás előtt álltak. A wilsoni elvek valójában Németországot egy sokkal súlyosabb megtorlástól mentették meg.

A történészek okkal érveltek úgy, hogy az Egyesült Államok tartózkodása a Nemzetek Szövetségébe való belépéstől pecsételte meg a versailles-i szerződés sorsát. Az, hogy Amerika nem ratifikálta a szerződést vagy ezzel kapcsolatban nem garantálta a francia határokat, minden bizonnyal hozzájárult Franciaország demoralizálásához. De ismerve az ország izolacionista hangulatát, Amerika tagsága a Nemzetek Szövetségében, vagy a garancia ratifikálása sem jelentett volna lényeges különbséget. Az Egyesült Államok semmi esetre sem alkalmazott volna katonai erőt az agresszióval szemben, vagy másképpen, úgy definiálta volna az agressziót, hogy az nem lett volna alkalmazható Kelet-Európára – ahogy azt nagyrészt Nagy-Britannia tette az 1930-as években.

A versailles-i szerződés bukásának strukturális okai voltak. A bécsi kongresszus által létrehozott évszázados béke három tartópilléren nyugodott, amelyek mindegyike nélkülözhetetlen volt: a Franciaországgal való megbékélés, a hatalmi egyensúly, és a legitimitáció közös érzése. A viszonylagos megbékélés Franciaországgal önmagában nem akadályozta volna meg a francia revíziós törekvéseket. De Franciaország tudta, hogy a Négyes és a Szent Szövetség mindig túlerőben lévő hatalmat képvisel, ami a francia expanzionizmust túl kockázatosná tette. Ugyanakkor az időszakos európai kongresszusok lehetőséget adtak Franciaországnak az európai együttműködésben egyenlő félként részt venni. S mindenekfelett: az összes nagyobb ország egyforma elveket vallott, és ezért a létező sérelmek nem eredményezték a nemzetközi rend felforgatásának megkísérlését.

A versailles-i szerződés a fenti feltételek egyikét sem teljesítette. Feltételei túl súlyosak voltak a megbékéléshez, de nem voltak elég szigorúak a tartós leigázáshoz. Az igazat megvallva, nem volt könnyű megtalálni az egyensúlyt Németország kielégítése és leigázása között. Mivel a háború előtti világrendet Németország túlságosan korlátozónak tartotta, nem volt valószínű, hogy a veresége után vele szemben támasztott *bármilyen* feltétellel elégedett lett volna.

Franciaország három stratégia között választhatott: megkísérelhette egy németellenes koalíció létrehozását, próbálkozhatott volna Németország feldarabolásával, vagy megpróbálhatott volna megbékélni Németországgal. A szövetség létrehozására tett minden kísérlete meghiúsult, mert Nagy-Britannia és Amerika visszautasította, és Oroszország nem volt többé részvevője az egyensúlynak. Németország feldarabolása ugyanazon országok ellenállásába ütközött, amelyek visszautasították a szövetséget, de akiknek támogatására Franciaország mégiscsak számíthatott végszükség esetén. És végül, túl késő és egyben túl korai volt a megbékélés Németországgal – túl késő, mert a megbékélés összeegyeztethetetlen volt a versailles-i szerződéssel, és túl korai, mert a francia közvélemény még nem volt rá felkészülve.

Paradox módon, büntető feltételei ellenére a versailles-i szerződés révén felerősödött mind Franciaország sebezhetősége, mind Németország stratégiai előnye. A háború előtt Németország mind keleten, mind nyugaton erős szomszédokkal állt szemben. Nem terjeszkedhetett egyik irányban sem anélkül, hogy egy nagyobb állammal ne találta volna magát szemben – Franciaországgal, az Osztrák-

Magyar Monarchiával vagy Oroszországgal. De a versailles-i szerződés után nem volt többé keleten ellensúly Németországgal szemben. A legyengült Franciaországgal, a feloszlott Osztrák-Magyar Monarchiával és az egy időre perifériára szorult Oroszországgal egyszerűen lehetetlen volt a régi hatalmi egyensúlyt visszaállítani, különösen azért, mert az angolszász hatalmak visszautasították a versailles-i megállapodások garantálását.

Lord Balfour, az akkori brit külügyminiszter már 1916-ban előre látta legalábbis egy részét az Európa felett lebegő veszélynek, amikor arra figyelmeztetett, hogy egy független Lengyelország védtelessé teszi Franciaországot egy eljövendő háborúban: Ha „Lengyelország függetlenné válik, és ezáltal ütköző állam lesz Oroszország és Németország között, Franciaország egy következő háborúban ki lesz szolgáltatva Németországnak azon okból, hogy Oroszország nem siethet segítségére Lengyelország semlegességének megsértése nélkül” – ami pontosan az 1939-es dilemmának felel meg. Németország megfélemezésére Franciaországnak szüksége volt keleten egy szövetségre, amely Németországot kétfrontos háború megvívására kényszeríthette volna. Oroszország volt az egyetlen elég erős hatalom, amelyik ezt a szerepet betölthette volna. De az Oroszországot Németországtól elválasztó Lengyelország miatt Oroszország csak Lengyelország sérelme révén gyakorolhatott nyomást Németországra. És Lengyelország túl gyenge volt, hogy átvegye Oroszország szerepét. A versailles-i szerződés ez esetben éppen ösztönzést adott Németországnak és Oroszországnak, hogy felosszák Lengyelországot, pontosan úgy, ahogy azt húsz évvel később tették.

Mivel keleten nem létezett olyan nagyhatalom, amellyel szövethetett volna, Franciaország az új államokat próbálta erősíteni, hogy ezzel a kétfrontos németellenes kihívás illúzióját megteremtse. Támogatta az új kelet-európai államokat, hogy minél több területet vegyenek el Németországtól és abból, ami még Magyarországból megmaradt. Nyilvánvalóan az új államoknak megvolt az indítéka, hogy bátorítsák azt a francia téveszmét, miszerint ők fogják alkotni az ellensúlyt Németországgal szemben. Azonban ezek az újonc államok nem voltak képesek átvenni Ausztria és Oroszország addigi szerepét. Túl gyengék voltak, belső konfliktusok és kölcsönös rivalizálások gyötörték őket. És tőlük keletre feltűnt egy újjászervezett Oroszország, amely saját területvesztései miatt háborgott. Oroszország, amint visszanyeri erejét, ugyanakkora veszélyt jelent majd a kis országok számára, mint Németország.

Ily módon adódott, hogy a kontinens stabilitása Franciaországon nyugodott. Amerika, Nagy-Britannia, Franciaország és Oroszország egyesített ereje kellett Németország megfélemezésére. Ezen országok közül Amerika ismét elszigetelődött, és Oroszország el volt választva Európától egy forradalmi dráma és a kis kelet-európai államok által alkotott úgynevezett *cordon sanitaire* révén, amelyek útját állták a közvetlen orosz-francia segítségnyújtásnak. A béke megőrzéséhez Franciaországnak egész Európa csendőrének szerepét kellett volna vállalnia. Nemcsak kedvét és erejét veszítette el egy ilyen intervencionista politikához, hanem ha megpróbálta volna, egyedül találta volna magát, magára hagyatva mind Amerikától, mind Nagy-Britanniától.

A versailles-i rendezés legveszélyesebb gyengesége azonban lélektani jellegű volt. A bécsi kongresszus által teremtett világrend, konzervatív egység, olyan elvek alapján állt össze, amelyek a hatalmi egyensúly követelményeinek megfelelően illeszkedtek egymáshoz; azok a hatalmak, amelyeknek leginkább szükségük volt a rendezés fenntartására, ténylegesen igazságosnak tartották azt. A versailles-i rendezés azért volt halva született, mert az általa magasztalt értékek az őket kikényszerítő indítékokkal ellentmondásban álltak, amennyiben az egyezményt védelmezni kényszerülő országok nagyobb része így vagy amúgy igazságtalannak tekintette azt.

Az első világháború paradoxonja az volt, hogy noha a német hatalmi törekvések és felsőbbrendűség megfélemezése érdekében vívták meg, oly mértékben felingerelte a közvéleményt, ami megakadályozta egy valódi megbékélés létrejöttét. Ennek ellenére a befejezéskor a wilsoni elvek megakadályozták egy olyan békét, amely korlátozza Németország erejét, és nem sikerült kialakítani egy közös felfogást az igazságról. Ha a külpolitikát elvont elvek alapján irányítják, annak az lesz az ára, hogy nem lehet különbséget tenni az

egyedileg kezelendő esetek között. Mivel Versailles-ban a vezetők nem voltak hajlandók Németország erejét sem a győzőknek kijáró jogok, sem a hatalmi egyensúly szabályai alapján korlátozni, kénytelenek voltak a német leszerelést egy általános leszerelési terv első lépéseként, és a háború kirobbantásáért való bűnösség jóvátételeként igazolni.

Azáltal, hogy a német leszerelést ily módon igazolták, a szövetségesek saját lélektani készülségi állapotukat gyengítették meg, amire megállapodásuk érvényben tartásához szükségük volt. Első pillanattól kezdve Németország megtehette és meg is tette, hogy tiltakozzék az ellene alkalmazott diszkrimináció ellen, és követelte, hogy vagy engedjék újra felfegyverkezni, vagy más nemzetek is ugyanolyan mértékben szereljenek le. Ebben a folyamatban a versailles-i szerződés leszerelési intézkedései a győztesek demoralizálásához vezettek. Minden egyes leszerelési konferencián Németország magának tulajdonította az erkölcsi felsőbbrendűséget, amiben rendszerint Nagy-Britannia támogatta. De ha Franciaország biztosította volna Németország egyenlőségét az újrafegyverkezésben, a kelet-európai népek függetlensége megvédésének lehetősége megsemmisült volna. A leszerelésről szóló záradékoknak ezért szükségszerűen maguk után kellett vonniuk vagy Franciaország leszerelését, vagy Németország újrafegyverzését. Franciaország egyik esetben sem lett volna elég erős, hogy megvédje Kelet-Európát, vagy hosszabb távon még saját magát sem.

Hasonlóképpen, Ausztria és Németország egyesülésének megtiltása megsértette az önrendelkezés elvét, ahogy ezt tette egy nagyszámú német kisebbség jelenléte Csehszlovákiában, és, kisebb mértékben, egy német kisebbség jelenléte Lengyelországban is. A német irredentizmust ily módon a versailles-i szerződés szervezői alapelve is támogatta, megnyugtatta ezáltal a demokráciák büntudatos lelkiismeretét.

A szerződést lélektanilag leginkább megterhelő a 231-es cikkely, az úgynevezett háborús bűnösség cikkelye volt. Ez azt állította, hogy Németország volt egyedül felelős az első világháború kitöréséért, és emiatt a legkomolyabban elmarasztalta erkölcsileg. A Németország elleni legtöbb gazdasági, katonai és politikai büntető intézkedés a békeszerződésben azon az állításon alapult, hogy a világegés kizárólag Németország hibájából jött létre.

A XVIII. századi békeszerződések készítői a „háborús bűnösség cikkelyét” abszurdnak tekintették volna. Számukra a háborúk amorális, elkerülhetetlen események voltak, amelyeket az összeütközésbe került érdekek váltottak ki. A XVIII. századi háborúkat lezáró szerződésekben a vesztes fél megfizette az árat anélkül, hogy ezt erkölcsi alapon igazolták volna. De Wilson és a versailles-i tárgyaló felek számára az 1914-18-as háborút valamiféle gonoszságnak tulajdonították, amit meg kellett büntetni.

Azonban a gyűlölködés múltával okos megfigyelők kezdtek észrevenni, hogy a háború kitöréséért való felelősség sokkal komplikáltabb dolog. Az biztos, hogy Németországnak súlyos felelőssége volt ebben, de vajon tisztességes dolog volt-e Németországot külön kiemelni a büntető intézkedések kiszabásakor? Valóban megfelelő volt-e a 231. cikkely? Amint ezek a kérdések felvetődtek, különösen Nagy-Britanniában az 1920-as években, a szerződésben foglalt, Németország elleni büntető intézkedések erőltetésének akarata megingott. A békecsinálók, saját lelkiismeretük hangjára eltűnődtek, vajon tisztességes dolog volt-e, amit kidolgoztak, és ennek köszönhető a szerződés fenntartására irányuló eltökéltség gyengülése. Németország ebben a kérdésben természetesen beszámíthatatlan volt. A német köznapi társalgásban a 231. cikkelyt a „háborús bűnösség hazugsága” néven emlegették. A hatalmi egyensúly megvalósításának fizikai nehézsége egybeesett a morális egyensúly létrehozásának pszichológiai nehézségeivel.

Ily módon a versailles-i rendezés megalkotói éppen az ellenkezőjét érték el, annak, amit maguk elé tűztek. Megpróbálták meggyengíteni Németországot fizikailag, de ehelyett megerősítették geopolitikailag. Hosszú távon Németország sokkal jobb pozícióba került Versailles után az Európa feletti uralom szempontjából, mint a háború előtt. Amint Németország megszabadult a leszerelés béklyójától, ami csak idő kérdése volt, szükségképpen nagyobb hatalom birtokában lépett fel, mint bármikor korábban. Harold Nicolson ezt így összegezte: „Abban bízva jöttünk Párizsba, hogy az új rendet megalapozzuk; avval a

meggyőződéssel távoztunk, hogy az új rend pusztán csak összegubancolta a régit.”

TIZEDIK FEJEZET

A GYŐZTESEK DILEMMÁI

A versailles-i szerződés megtartása két alapvető elképzelésen nyugodott, amelyek kölcsönösen kioltották egymást. Az első azért vallott kudarcot, mert túl általános volt, a másik mert túl szűkre szabott. A kollektív biztonság eszméje annyira átfogó volt, hogy nem lehetett alkalmazni azokra az esetekre, amelyek leginkább veszélyeztethették a békét; a nemhivatalos francia-angol együttműködés, amely átvette a helyét, túl bizonytalan és laza volt ahhoz, hogy egy nagyobb német támadás ellen védelmet nyújtson. Öt év sem telt el, és a háborúban legyőzött két ország egymásra talált Rapallóban. A Németország és a Szovjetunió közötti növekvő együttműködés végzetes hatását a versailles-i békerendszerre az egyre inkább demoralizálódó demokráciák eleinte fel sem tudták mérni.

Az első világháború végén úgy tűnt fel, hogy az évszázados vita az erkölcs és az érdekek relatív szerepéről a nemzetközi politikában az etika és a jog javára dőlt el. A világegést követően sokan bizakodtak egy olyan világban, amely amennyire csak lehet, mentes attól a *Realpolitik*től, amely szerintük egy teljes fiatal generációt tizedelt meg. Amerika ezeknek a változásoknak a mozgatójaként szerepelt, noha maga egyre inkább az elszigetelődést választotta. A wilsoni örökség az volt, hogy Európa a wilsoni utat választotta azáltal, hogy Amerika távolmaradása ellenére inkább a kollektív biztonság megteremtésével próbálta elérni a stabilitást, mint a hagyományos európai szövetségi rendszerekkel és az erőegyensúly-politikával.

A későbbiekben a szövetségek, amelyekben Amerika is részt vett (mint a NATO) az amerikai értelmezésben általában a kollektív biztonság eszközei voltak. Eredetileg azonban ezt a fogalmat nem ennek megjelölésére használták, hiszen a kollektív biztonság és a szövetségek kötésének gondolata homlokegyenest ellenkezett egymással. A hagyományos szövetségek konkrét fenyegetések ellen jöttek létre, és a közös biztonsági vagy nemzeti érdekek által összekapcsolódó államok csoportja számára jelöltek meg pontosan meghatározott kötelezettségeket. A kollektív biztonság nem jelöl meg konkrét veszélyforrást, nem nyújt garanciát egyes államoknak, és nem elfogult valamelyikükkel szemben. Elvben arra hozták létre, hogy a békét fenyegető *bármilyen* veszélyt elhárítson, bárhonnan eredjen és bárki ellen irányuljon is. A szövetségek mindig feltételeznek egy meghatározott potenciális ellenséget; a kollektív biztonság az elvont nemzetközi jogot védelmezi, amelyet hasonló módon próbál fenntartani, mint ahogy egy ország jogrendszere a hazai büntetőjog előírásait. Éppúgy nem feltételez konkrét bűnöst, mint a hazai jogrend. Egy szövetségnél a *casus belli* a tagok biztonsága vagy érdekei ellen elkövetett támadás. A kollektív biztonság rendszere szerint a *casus bellit* az egész világ közös érdekének tartott vitás kérdések „békés” rendezése elv megsértése szolgáltatja. Ezért a szükséges erőt alkalmanként kell összetoborozni a nemzetek egyre változó összetételű csoportjából, akiknek közös érdeke „a béke fenntartása”.

Egy szövetség célja az, hogy kiszámíthatóbb és konkrétabb kötelezettségeket fogalmazzon meg, mint a nemzeti érdekek. A kollektív biztonság rendszere épp az ellenkező módon működik. Elveinek alkalmazását egyes konkrét helyzetekben, azok értelmezésének függvényeként képzelel el, de csak amikor ezek a helyzetek már előálltak. Ezzel akaratlanul is nagy teret enged a pillanatnyi viszonyoknak és ezzel együtt a nemzeti akaratnak.

A kollektív biztonság rendszere csak abban az esetben járul hozzá a biztonsághoz, ha minden nemzetnek – vagy legalábbis minden, a kollektív védelem szempontjából jelentős nemzetnek – közel azonos elképzelései vannak a veszély természetéről és fel vannak készülve az erő alkalmazására, vagy szankciók bevezetésére az ügy „érdemének” megfelelően, függetlenül az ahhoz fűződő speciális nemzeti érdektől. Csak e feltételek megléte esetén tud egy világszervezet szankciókat érvényesíteni vagy a nemzetközi

kérdésekben döntőbíróként fellépni.

1918 szeptemberében, a háború végének közeledtével Wilson így látta a kollektív biztonság rendszerének szerepét:

„A nemzeti célok egyre inkább háttérbe szorultak, és átadták helyüket a felvilágosult emberiség közös céljainak. A hétköznapi emberek tanácskozásai mindenhol egyszerűbbé, nyíltabbá és egységesebbé váltak, mint az államügyekkel foglalkozó kifinomult gondolkodású emberek tanácskozásai, noha ez utóbbiak továbbra is úgy érzik, hogy nagy tétben, hatalmi játékot játszanak.”

E szavakban visszatükröződik a nemzetközi konfliktusok okainak wilsoni és európai értelmezése közötti alapvető különbség. Az európai stílusú diplomácia feltételezi, hogy a nemzeti érdekek hajlamosak összeütközni egymással, és a diplomáciát úgy tekinti, mint az ezek kibékítésére szolgáló eszközt; Wilson viszont úgy vélte, hogy a nemzetközi viszálykodás nem az érdekek tényleges ütközésének, hanem valamiféle „homályos gondolkodás”-nak az eredménye. A réalpolitika gyakorlatában az államférfiak arra vállalkoznak, hogy az ösztönzés és büntetés egyensúlyának módszerét alkalmazva az egyes érdekeket az általánoshoz kapcsolják. A wilsoni elképzelés szerint a politikusoknak az egyetemes elveket kell az egyes esetekre alkalmazni. Mi több, a politikusokat általában úgy tekintik, mint a konfliktusok okait, mivel az a kép él róluk, hogy homályos és önző számításaikkal eltorzítják az emberek természetes hajlamát a harmóniára.

A Versailles-ban jelenlévő politikusok legtöbbször nem váltotta be Wilson hozzájuk fűződő reményeit. Kivétel nélkül nemzeti érdekeiket hangoztatták, a közös célok védelmét Wilsonra hagyva, holott az ő országának nem is voltak nemzeti érdekei (európai értelemben) a megegyezés területi kérdéseit illetően. Prófétákra jellemző tulajdonság, hogy a tények makacsságával szemben ahelyett, hogy feladnák, inkább megduplázzák erőfeszítéseiket. A Versailles-ban tapasztalt akadályok ellenére sem fordult meg Wilson agyában, hogy kételkedjék új elrendezésének megvalósíthatóságában. Ellenkezőleg, éppen hogy megerősítették a szükségességébe vetett hitét. Biztos volt abban, hogy a Nemzetek Szövetsége és a világ közvéleményének súlya korrigálni tudja majd a béke azon feltételeit, amelyek eltértek az ő elveitől.

Valóban, Wilson elképzeléseinek hatását mi sem bizonyította jobban, mint az a befolyás, amit Nagy-Britanniára, az erőegyensúly-politika szülőhazájára gyakorolt. Az angol hivatalos kommentár a Nemzetek Szövetségének alapokmányával kapcsolatban kimondta, hogy a „végső és leghatásosabb szankciót a civilizált világ közvéleménye kell hogy képviselje.” Vagy ahogy lord Cecil érvelt az alsóház előtt, „a közvéleményben bizakodunk... és ha tévesen ítéltük meg, akkor az egész rendszer rossz.”

Valószínűtlennek tűnik, hogy Pitt, Canning, Palmerston és Disraeli politikájának örökösei maguktól jutottak volna ilyen következtetésekre. Eleinte azért támogatták Wilson politikáját, hogy biztosítsák Amerika támogatását a háborúban. Az idő múlásával a wilsoni elvek jelentős hatással kezdtek lenni a brit közvéleményre. Az 1920-as és 30-as évekre Nagy-Britannia már nem taktikai okokból védte a kollektív biztonság rendszerét. Valóban wilsoniánus eszméket vallottak.

A végén a kollektív biztonság rendszere annak esett áldozatul, hogy központi elve gyengének bizonyult. Nevezetesen az, hogy minden nemzet egyenlően érdekelt abban, hogy bizonyos agresszióknak ellenálljon, és kész azonos kockázatot vállalni a leküzdésében. A gyakorlat bebizonyította, hogy e feltételezések hamisak. Soha egyetlen nagyhatalom által végrehajtott agressziót nem küzdöttek le a kollektív biztonság elvét alkalmazva. Vagy a világ közössége nem volt hajlandó elismerni, hogy egy cselekmény agresszív, vagy nem értette egyet a megfelelő szankciókban. Amikor pedig szankciókat alkalmaztak, azok óhatatlanul a legkisebb közös nevezőt tükrözték, és annyira hatástalanok voltak, hogy több kárt okoztak, mint hasznot.

Mandzsúria 1932-es megszállásakor a Nemzetek Szövetségének semmiféle eszköz nem állt

rendelkezésre a szankcióra. Helyrehozta ugyan ezt a hiányosságot, de amikor az Abesszília elleni olasz agresszióval kellett szembenéznie, noha a szankciók mellett döntött, mégsem ment el odáig, hogy tilalmat rendeljen el az olajszállításra. Tette ezt azzal a felkiáltással, hogy: „Bármilyen szankciót, kivéve a háborút”. Amikor Ausztriát erőszakkal Németországhoz csatolták, és Csehszlovákia függetlenségét megszüntették, a Nemzetek Szövetsége egyáltalán nem reagált rá. A Nemzetek Szövetségének, amelynek már nem volt tagja Németország, Olaszország és Japán, utolsó ténykedése az volt, hogy 1939-ben kizárta soraiból a Szovjetuniót, Finnország megtámadását követően. Ez semmiféle hatással nem volt a szovjet lépésekre.

A hidegháború éveiben az ENSZ éppily tehetetlennek bizonyult minden esetben, amikor a nagyhatalmak agressziója került napirendre is. Ez részben a Biztonsági Tanácson belül érvényesülő kommunista vétónak volt köszönhető, részben pedig annak, hogy a kis államok vonakodtak olyan ügyekben kockázatot vállalni, amely szerintük nem érintette őket. Az ENSZ tehetetlennek vagy jelentéktelen tényezőnek bizonyult a berlini válság és Magyarország, Csehszlovákia és Afganisztán szovjet megszállásakor. A kubai rakétaválságban is jelentéktelen szerepet játszott, amíg a két szuperhatalom meg nem egyezett egymással. 1950-ben az észak-koreai agresszió ellen csak azért tudta Amerika az ENSZ tekintélyét használni, mert a Szovjetunió éppen bojkottálta a Biztonsági Tanácsot, és a Közgyűlésben még azok az országok voltak túlsúlyban, amelyek be akarták vonni Amerikát a szovjet veszély elleni harcba. Az ENSZ alkalmas találkozóhelyet biztosított a diplomaták számára, és hasznos fóruma volt a vélemények kicserélésének is. Fontos gyakorlati funkciói is voltak. Nem volt képes azonban betölteni azt a lényegi szerepet, amely a kollektív biztonság rendszerében rá hárult: nevezetesen a háború megakadályozását és az agresszióval szembeni kollektív ellenállás megvalósítását.

Ez érvényes az ENSZ-szel kapcsolatban még a hidegháború lezárultával is. Az 1991-es Öböl-háborúban ratifikálta ugyan az amerikai lépéseket, de az iraki agresszió elleni fellépés aligha nevezhető a kollektív biztonság elve alkalmazásának. Az Amerikai Egyesült Államok anélkül, hogy megvárta volna a nemzetközi jóváhagyást, egyoldalúan hatalmas expedíciós hadsereget küldött a térségbe. Más nemzetek csak azzal gyakorolhattak befolyást az amerikai lépésekre, hogy csatlakoztak ahhoz, ami alapvetően amerikai vállalkozás volt, mivel megvétőzésével nem kerülhették volna el a konfliktus kockázatát. Továbbá a Szovjetunióban és Kínában időközben zajló belső zavarok az ENSZ Biztonsági Tanácsának állandó tagjait arra ösztönözték, hogy biztosítsák Amerika jóindulatát. Az Öböl-háborúban a kollektív biztonság elvét az amerikai vezető szerep igazolásaként és nem helyette keltették életre.

Persze, ezeket a leckéket az ártatlanság korában, amikor a kollektív biztonság rendszerét először vezették be a diplomáciában, még nem tanulták meg. A versailles-i béke utáni időszak államférfiai félig meggyőzték magukat arról, hogy a fegyverkezés az oka és nem az eredménye a feszültségeknek, és félig-meddig azt is elhitték, hogy ha a jó szándék veszi át a hagyományos diplomácia gyanakvásának a helyét, a nemzetközi konfliktusokat meg lehet szüntetni. Az európai vezetőknek, bár érzelmileg kimerítette őket a háború, fel kellett volna ismerniük, hogy a kollektív biztonság rendszere sohasem működhet, még ha legyőzné is az összes előtte álló akadályt, mindaddig, amíg a világ három leghatalmasabb nemzete – az Amerikai Egyesült Államok, Németország és a Szovjetunió – nem tartozik a tagok közé. Az Amerikai Egyesült Államok ugyanis nem volt hajlandó belépni, Németországot kirekesztették, a Szovjetunió pedig, amelyet páriaként kezeltek, megvetette az egész rendszert.

A „győzelmes” Franciaország szenvedett a legtöbbet a háborút követően előállt helyzettől. A francia vezetők tisztában voltak azzal, hogy a versailles-i szerződés határozatai nem fogják Németországot tartósan meggyengíteni. Az utolsó európai háborút – az 1854-56-os krími háborút – követően a győztesek, Nagy-Britannia és Franciaország kevesebb mint húsz évig voltak képesek érvényben tartani a katonai határozatokat. A napóleoni háborúkat követően Franciaország alig három év alatt vált az európai együttműködés teljes jogú tagjává. Versailles után a francia hanyatlás Németországhoz viszonyítva egyre nyilvánvalóbbá vált, bár katonailag Franciaország látszott Európa vezető hatalmának. Ferdinand Foch

marsall, a franciák győzelmes főparancsnoka nem tévedett, amikor azt mondta a versailles-i békéről: „Ez nem béke, csak fegyverszünet húsz évre”.

1924-re a brit szárazföldi haderő vezérkara hasonló következtetésre jutott, amikor megjósolta, hogy Németország újra háborúba fog keveredni Nagy-Britanniával olyan kérdések miatt, amelyek „pusztán a legutóbbi háború problémáinak ismétlései lesznek.” A versailles-i béke által kikényszerített megkötések szerintük alig kilenc hónapra tartják vissza Németországot a fegyverkezés újrakezdésétől, ha egyszer úgy dönt, hogy politikailag elég erős ahhoz, hogy lerázza magáról a versailles-i béklyókat. Ennek bekövetkezését a hadsereg vezetése tíz éven belülre becsülte. A francia elemzésekkel egybehangzóan a brit hadvezetés azt is megjósolta, hogy Franciaország tehetetlen lesz, hacsak időközben nem köt szövetséget „első osztályú hatalmakkal”.

Az egyetlen rendelkezésre álló első osztályú hatalom Nagy-Britannia volt, amelynek politikai vezetői nem osztották katonai tanácsadóik nézeteit. Ellenkezőleg, arra a téves elképzelésre alapozták politikájukat, hogy Franciaország már épp elég erős, és a legkevésbé arra van szükség, hogy egy brit szövetség tovább erősítse. Nagy-Britannia vezetői a demoralizált Franciaországot tekintették a lehetséges domináns hatalomnak, amelyet ellensúlyozni kell, míg a revizionista Németországot sértett félnek tartották, amelyet meg kellett békíteni. Mindkét feltételezés – hogy a franciák a domináns katonai hatalom és a németeket sérelmesen kezelték – igaz volt rövid távon; de mint a brit politika kiindulópontja, hosszú távon végzetesnek bizonyult. „Az államférfi attól függően áll vagy bukik, hogy mennyire képes felismerni a tendenciákat”. És a háború utáni brit vezetők nem ismerték fel a fenyegető hosszú távú veszélyeket.

Franciaország kétségbeesetten törekedett egy Nagy-Britanniával kötendő katonai szövetségre, pótolandó azt a garanciát, amely megszűnt, amikor az Egyesült Államok szenátusa nem ratifikálta a versailles-i békét. A brit vezetők, akik hagyományosan nem kötöttek katonai szövetséget az általuk legerősebbnek ítélt európai hatalommal, úgy látták, hogy Franciaország megint a kontinens feletti uralmat célozza. A brit külügyminisztérium főosztálya 1924-ben a Rajna-vidék francia megszállását úgy tekintette, mint „ugródeszkát, amelyről behatolnak Közép-Európába.” Ez a következtetés teljesen ellentétben állt az akkori francia hozzáállással. Még ostobább volt az a külügyminisztériumi memorandum, amelyben a Rajna-vidék megszállását Belgium bekerítésére tett kísérletként értelmezték, „közvetlen veszélyként a Scheldére és a Zuider Zee-re, és ezzel közvetett fenyegetést erre az országra.” Az admirális, nem akarva kimaradni a franciaellenes gyanakvásból, egyenesen a spanyol örökösödési háború vagy a napóleoni háborúk idejéből kölcsönözte érveit: a Rajna-vidék által uralt holland és belga kikötők komoly akadályt jelentenének az Angol Királyi Flotta tervei számára egy esetleges francia háború esetén.

Reménytelen volt az európai erőegyensúly fenntartása mindaddig, amíg Nagy-Britannia elsődleges veszélyforrásnak épp azt az országot tartotta, amelynek majdhogynem kétségbeesett külpolitikája egy újabb német támadás elhárítására irányult. S valóban, bizonyos történelmi reflexként Nagy-Britanniában sokan tekintettek Németország felé, amely egyensúlyozhatná Franciaországot. Így például D’Abernon vicomte, berlini angol nagykövet jelentése szerint Angliának érdeke Németország fenntartása Franciaország ellensúlyaként. „Amíg Németország egységes egész, Európában többé-kevésbé fennáll az erőegyensúly” – írta 1923-ban. Ha Németország széthullana, Franciaország „vitathatatlan katonai és politikai előnyben lenne, hadserege és katonai szövetségei alapján.” Ez ugyan igaz volt, de egyben felettébb valószínűtlen is, hogy a angol diplomácia ezzel a felállással találkozik az elkövetkező évtizedek során.

Nagy-Britanniának igaza volt abban, amit mindig is állított, hogy a győzelem után a nemzetközi rend helyreállítása megkövetelte a korábbi ellenség visszatérését a nemzetek közösségébe. Ám Németország sérelmeinek enyhítése nem szolgálta volna a stabilitást mindaddig, amíg az erőegyensúly továbbra is Németország javára mozdul el. Franciaország és Nagy-Britannia, amelyeknek egysége nélkülözhetetlen volt az európai erőegyensúly utolsó maradványainak fenntartásához, frusztráltan és értetlenül meredt egymásra, miközben az egyensúlyt valóban fenyegető Németország és Szovjetunió konok sértődöttséggel a

hátterbe szorult. Nagy-Britannia mértéktelenül eltúlozta Franciaország erejét; Franciaország mérhetetlenül túlbecsülte saját képességét arra, hogy a versailles-i szerződés segítségével kompenzálja Németországgal szemben érzett növekvő kisebbségi komplexusát. Nagy-Britannia félelme a francia hegemoniától a kontinensen teljesen abszurd volt; Franciaország elképzelése, hogy külpolitikáját Németország elnyomására alapozhatja, csak a kétségbeesés szülte illúzióknak bizonyult.

Az angolok talán legfontosabb indoka a francia szövetség elutasítására az volt, hogy vezetői szívük mélyén nem tartották a versailles-i békét igazságosnak. Különösen nem a kelet-európai rendezéseket, és attól tartottak, hogy az esetleges szövetség Franciaországgal, amely a kelet-európai országokkal kötött szerződéseket, nem a megfelelő problémák és országok védelmében keverné őt konfliktusokba. Lloyd George így fejezte ki a kor hagyományos bölcsességét:

„Az angol nép nem szívesen keveredne olyan konfliktusokba, amelyek Lengyelország vagy a felső-sziléziai Danzig miatt támadnának... Az angolok érezték, hogy Európa azon részének lakossága ingatag és könnyen felizgatható; bármikor kitörhet közöttük a harc, és nagyon nehéz lenne kibogozni a vitából, hogy kinek van igaza és kinek nincs.”

Ilyen álláspontra helyezkedve a brit vezetők az esetleges francia szövetségről szóló tárgyalásokat elsősorban taktikai eszközként használták, hogy a Németországra nehezedő nyomást enyhítsék, nem pedig komoly hozzájárulásként a nemzetközi biztonsághoz.

Franciaország tehát folytatta reménytelen igyekezetét, hogy Németországot ne hagyja megerősödni; Nagy-Britannia olyan biztonsági intézkedéseket akart, amelyek megnyugtadják a franciákat, de nem jelentenek brit kötelezettségvállalásokat. Ez a kör négyszögesítése volt, mivel Nagy-Britannia nem tudta rászanni magát, hogy biztosítsa az egyetlen feltételt, amely egy higgadtabb és békülékenyebb francia külpolitikát eredményezhetett volna Németország irányában – a teljes körű katonai szövetséget.

Briand francia miniszterelnök 1922-ben ráébredve arra, hogy a brit parlament soha nem támogatna egy formális katonai kötelezettséget, visszatért a *Entente Cordiale* – az 1904-es angol-francia diplomáciai megállapodás példájához, amely nem tartalmazott katonai kikötéseket. Azonban 1904-ben Anglia fenyegetve érezte magát a német haditengerészeti programtól és állandó erőszakoskodásától. 1920-ra Németországtól kevésbé tartott, mint Franciaországtól, amelynek viselkedését arroganciájának, nem pedig pánikhangulatának tulajdonította. Noha Nagy-Britannia kelleltenül beleegyezett Briand javaslatába, ennek valódi indokát egy cinikus kormányjegyzék tükrözi, amely a francia szövetséget mint a német kapcsolatok erősítésének eszközét védelmezi:

„Németország számunkra a legfontosabb ország Európában, nemcsak kereskedelmi kapcsolataink miatt, hanem mert ő az orosz helyzet kulcsa. Németországot segítve a jelenlegi feltételek mellett kitehetjük magunkat azoknak a vádaknak, hogy cserbenhagyjuk Franciaországot; ha azonban Franciaország szövetségünk volna, ilyen vádakkal nem illethetnénk.”

Hogy azért-e, mert Alexandre Millerand francia elnök érzékelte az angol vonakodást, vagy mert túl megfoghatatlannak találta a megállapodást, elvetette Briand tervezetét, ami a miniszterelnök lemondásához vezetett.

Franciaország, miután nem sikerült a hagyományos brit szövetséget tető alá hoznia, a továbbiakban ugyanazt próbálta elérni a Nemzetek Szövetsége által úgy, hogy pontosan meghatározta az agresszió fogalmát. Ez aztán a Nemzetek Szövetsége keretein belül konkrét kötelezettségeket jelentett volna – így ezzel a Nemzetek Szövetsége egyetemes szövetséggé alakult volna át. 1923 szeptemberében francia és brit sürgetésre a Nemzetek Szövetségének Tanácsa kidolgozott egy általános kölcsönös segítségnyújtási

szerződést. Konfliktus esetén a tanácsot felhatalmazták, hogy eldöntse, melyik ország volt az agresszor, és melyik az áldozat. Minden tagot köteleztek arra, hogy akár fegyveres segítséget is nyújtson azon a kontinensen, amelyen az aláíró ország feküdt (ezt a kitélet azért foglalták írásba, hogy elkerüljék a Nemzetek Szövetségének gyarmati konfliktusokba való belekeveredését). Minthogy a kollektív biztonság elve inkább az egyetemes célokból, semmint a nemzeti érdekekből ered, a szerződés kikötötte, hogy az áldozat csak abban az esetben jogosult a segítségre, ha megelőzően aláírt egy, a Nemzetek Szövetsége által jóváhagyott leszerelési egyezményt, és haderejét a szerződés szerinti ütemben csökkentette.

Mivel általában az áldozat a gyengébb fél, a Nemzetek Szövetségének kölcsönös segítségnyújtási szerződése gyakorlatilag ösztönözte az agressziót azáltal, hogy a kiszolgáltatottabb felet problémáinak növelésére kötelezte. Volt valami abszurd abban a javaslatban, hogy a nemzetközi rendet a továbbiakban kiemelkedő fegyverzetcsökkentők nevében, és nem az alapvető nemzeti érdekek miatt védik meg. Ráadásul, mivel az általános fegyverzetcsökkentési ütemtervek megtárgyalása évekbe kerül, az átfogó Kölcsönös Segítségnyújtási Szerződés hatalmas vákuumot teremtett. Azzal, hogy a Nemzetek Szövetsége ellenállási kötelezettségét a távoli és ködös jövőbe helyezték, Franciaországnak vagy bármelyik veszélyeztetett országnak egyedül kellett szembenéznie a fenyegetésekkel.

A kiskapuk ellenére a szerződés nem talált támogatásra. Az Egyesült Államok és a Szovjetunió megfontolni sem voltak hajlandók a szerződést. Németország véleményét soha ki sem kérték. Miután világossá vált, hogy a szerződéstervezet arra kötelezte volna a minden kontinensen gyarmatokkal bíró Nagy-Britanniát, hogy bárhol az agresszió áldozatainak segítségére siessen, Ramsay MacDonald munkáspárti miniszterelnök kötelességének érezte, hogy jelezze, miszerint Anglia ugyan részt vett a megszövegezésben, mégsem tudja elfogadni a szerződést.

Ekkorra Franciaország már szinte megszállottan törekedett a biztonságra. Távol állt attól, hogy belenyugodjék erőfeszítésének hiábavalóságába, és nem hagyott fel a kollektív biztonság rendszerével összeegyeztethető kritériumok keresésével. Különösen azért, mert a Ramsay MacDonald vezette brit kormány olyan erősen támogatta a kollektív biztonság rendszerét és a leszerelést – a Nemzetek Szövetsége által képviselt ügynevezett haladó célokat. Végül MacDonald és Edouard Herriot, az új francia miniszterelnök a korábbi javaslat új változatával állt elő. Az 1924-es genfi jegyzőkönyv a Nemzetek Szövetsége bírói döntését igényelte minden nemzetközi konfliktushoz és a megtámadott ország támogatása általános kötelezettségének három alapvető feltételét állapította meg: ha az agresszor visszautasítja a tanács próbálkozását a vitás kérdés tárgyalásos úton való rendezésére; ha az agresszor nem engedi, hogy az ügyet döntőbíráskodás útján oldják meg; és, ha persze, a megtámadott fél részt vesz az általános leszerelési programban. Az így meghatározott agresszor ellen az összes aláíró fél köteles volt minden rendelkezésére álló eszközzel fellépni.

A genfi jegyzőkönyv azonban ugyanazon okokból nem valósult meg, mint a kölcsönös segítségnyújtási szerződés és az 1920-as évek valamennyi kollektív biztonsági javaslata. Anglia számára túl nagy elkötelezettséget jelentett, Franciaország számára túl kicsit. Nagy-Britannia azért javasolta, hogy Franciaországot is rábírja a leszerelésre, nem pedig azért, hogy eggyel több védelmi kötelezettséget vállaljon. Franciaország elsősorban azért ragaszkodott a jegyzőkönyvhöz, mert az magába foglalta a kölcsönös segítségnyújtást és csak másodlagosan – ha egyáltalán – volt érdekelve a leszerelésben. Ennek a próbálkozásnak a sikertelenségéhez járult hozzá az Egyesült Államok azzal, hogy kijelentette: nem tartja tiszteletben a genfi jegyzőkönyvet, és semmiféle, annak határozatain alapuló beavatkozást nem fog eltérni kereskedelmével kapcsolatosan. Amikor a brit birodalmi védelmi vezérkar elnöke figyelmeztetett, hogy a jegyzőkönyv veszélyesen megnövelné a brit haderőt, a kormány 1925 elején visszavonta javaslatát.

Így teljesen abszurd helyzet alakult ki. Az agresszor elleni fellépés feltételeként a megtámadott fél megelőző leszerelését jelölték meg. A geopolitikai megfontolások és az adott terület stratégiai fontossága – két olyan ok, melyből kifolyólag a nemzetek évszázadok óta viseltek háborút – most elveszítette létjogosultságát. Ezen logika alapján Nagy-Britannia nem azért védte volna Belgiumot, mert stratégiaileg

fontos volt számára, hanem mert az részt vett a leszerelési programban. Hosszú hónapok tárgyalásai után a demokráciák semmivel sem jutottak közelebb sem a leszereléshez, sem a biztonsághoz. Az a tendencia, hogy a kollektív biztonság rendszere az agressziót elvont jogi problémaként kezelje, és elutasítsa minden konkrét fenyegetés vagy elkötelezettség figyelembevételét, inkább demoralizálóan, mint megnyugtatóan hatott.

A szóban szenvedélyes elkötelezettséget színlelő Nagy-Britannia a kollektív biztonság kötelezettségeit egyértelműen kevésbé tartotta kötelező erejűeknek, mint a hagyományos szövetségeket. A kormányzat ugyanis felettebb termékenynek bizonyult a kollektív biztonságot célzó formulák kidolgozásában, azonban szilárdan megtagadta egészen a világháború előestéjéig, másfél évtizeddel később, hogy Franciaországgal hivatalosan szövetséget kössön. Bizonyára nem tett volna ilyen különbséget, ha csak nem vélekedik úgy, hogy a kollektív biztonság rendszeréből fakadó kötelezettségek teljesítésének kisebb a valószínűsége és könnyebben elkerülhetők, mint a szövetségekből fakadók.

A szövetségesek számára a legbölcsebb az lett volna, ha önként felmentik Németországot a versailles-i béke legmegterhelőbb szakaszai alól, és szilárd francia-angol szövetséget kötnek. Ezt tartotta szem előtt Winston Churchill, amikor szövetséget ajánlott Franciaországnak, „akkor (és csakis akkor), ha teljesen megváltoztatja Németországgal kapcsolatos politikáját és lojálisan elfogadja az ezzel kapcsolatos brit barátság és segítségnyújtás politikáját”. Ezt a politikát azonban sohasem vitték végig teljes következetességgel. A francia vezetők túlságosan félték mind Németországtól, mind a Németországgal szemben mélységesen ellenséges saját közvéleményüktől, az angol vezetők pedig túlságosan gyanakodva tekintettek a francia elképzelésekre.

A versailles-i békeszerződés fegyverzetcsökkentési szakaszai csak tovább mélyítették a franciák és az angolok közti szakadékot. Ironikus tény, de mindketten megkönnyítették Németország útját a katonai egyenlőség felé, ami, tekintve Kelet-Európa gyengeségét, hosszú távon maga után vonta a németek geopolitikai fölényét. A szövetségesek ügyetlen diszkriminációs politikája hozzá nem értéssel párosulva abban is megmutatkozott, hogy elmulasztotta bármiféle ellenőrző mechanizmussal biztosítani a fegyverzetcsökkentési előírások betartását. André Tardieu, a versailles-i francia tárgyaló delegáció egyik vezetője 1919-ben House ezredeshez írott levelében megjósolta, hogy az ellenőrzési mechanizmus felállításának elmulasztása meg fogja bénítani a szerződés leszerelési cikkelyeit:

„...gyenge eszközt dolgozunk ki, amely veszélyes és abszurd... Azt mondja-e majd a Nemzetek Szövetsége Németországnak: »Bizonyítsd be, hogy az információnk hamis,« vagy még inkább, »Szeretnénk azokat ellenőrizni.« De az akkor olyan ellenőrzési jogot igényel, amelyre Németország joggal teszi fel a kérdést: »Milyen alapon?«

Ezt fogja válaszolni Németország és igaza lesz, ha így válaszol, ha a szerződés nem kényszeríti arra, hogy elismerje az ellenőrzés jogát.”

Azokban az ártatlan időkben, amikor a fegyverzet-ellenőrzés még nem vált illuzórikus elképzeléssé, senki sem gondolta furcsának, hogy megkérje Németországot, bizonyítsa be, hogy leszerelése folyamatban van. Biztonság okáért létrehoztak egy Szövetségesközi Katonai Ellenőrző Bizottságot. De ennek nem volt független felügyeleti jogköre; csak annyit tehetett, hogy információt kérhetett a német kormánytól a német szerződészegésekről – ami nem éppen üzembiztos eljárás. A bizottságot 1926-ban feloszlatták, és ezáltal a német teljesítés ellenőrzését a szövetségesek hírszerző szolgálatára hagyták. Ezek után nem csoda, hogy a leszerelési rendelkezéseket durván megsértették már jóval korábban, mielőtt még Hitler bejelentette, hogy elutasítja végrehajtását.

Politikai téren a német vezetők okosan ragaszkodtak a versailles-i békeszerződésben megígért általános leszereléshez, amelynek első állomása az ő saját leszerelésük lett volna. Az idő múlásával elnyerték ehhez az angolok támogatását, és ezt felhasználták arra, hogy igazolást találjanak a békeszerződés más

intézkedéseinek be nem tartására. A Franciaországra kifejtendő nyomás céljából Nagy-Britannia bejelentette saját szárazföldi csapatainak drasztikus csökkentését (erre azonban sohasem alapozta saját biztonságát), de nem tette ezt flottájánál (amelyre természetesen mindig is alapozta azt). Másrésről viszont, Franciaország biztonsága teljesen a Németországnál lényegesen nagyobb állandó hadseregétől függött, mert Németország ipari potenciálja és népessége jelentős mértékben felülmúlta az övét. Az a nyomás, hogy ez az egyensúly megváltozzék, a német újrafegyverkezés, akár a francia leszerelés révén, gyakorlatilag a háború eredményeinek visszajára fordítását jelentette. Mire Hitler hatalomra került, már teljesen nyilvánvaló volt, hogy a békeszerződés leszerelési intézkedései nem jelentenek többet egy papírdarabnál, s nyilvánvalóvá váltak Németország geopolitikai előnyei.

A Franciaország és Nagy-Britannia közötti nézeteltérések másik eleme a jóvátétel kérdése volt. A versailles-i békeszerződésig magától értetődő volt, hogy a legyőzött jóvátételt fizet. Az 1870-es francia-porosz háború után Németország nem érezte szükségét, hogy győzelmének tényén kívül bármi más elvre hivatkozzék a Franciaországra rótt kártérítés ügyében; 1918-ban sem, amikor Oroszországnak a breszt-litovszki békeszerződéshez megdöböntő mértékű jóvátételi számlát nyújtott be.

Ezzel szemben a versailles-i új világrendben a szövetségesek úgy hitték, hogy a jóvátétel erkölcsi igazolást igényel. Ezt a 231. cikkelyben, vagyis a háború felelőséről szóló záradékban találták meg, amiről az előző fejezetben már beszéltünk. A cikkelyt dühödten támadták Németországban, és létezése a békeszerződés intézkedéseivel való amúgy is csekély együttműködési hajlandóságot is csökkentette.

A versailles-i békeszerződés egyik meglepő jellegzetessége, hogy megszerkesztői irigylésre méltóan precíz cikkelyt illesztettek bele a háborús felelősségről, anélkül, hogy megszabták volna a jóvátételként fizetendő teljes összeget. A jóvátétel mértékének meghatározását későbbi szakértői bizottságokra hagyták, mert annak nagysága a szövetségesek közvéleményének elvárása szerint olyan mértéktelenül magas volt, hogy az nem állta volna ki Wilson alapos vizsgálódását, vagy komoly gazdasági szakértők véleményét.

Ily módon a jóvátétel, a leszereléshez hasonlóan, a német revizionisták fegyverévé vált; a szakértők egyre jobban kételkedtek nemcsak a követelések etikusságában, hanem megvalósíthatóságában is. John Maynard Keynes könyve, a *Treatise on the Economic Consequences of the Peace*^[30] kiváló példa erre.” Végül is a győztesek alkupozíciói az idő múlásával egyre jobban gyengülnek. Amit a vereség sokkoló hatása alatt nem tudnak kicsikarni, később sokkal nehezebb elérni – olyan lecke ez, amit Amerika is kénytelen volt megtanulni Irakkal kapcsolatban az 1991-es Öböl-háború végén.

Csupán 1921-ben – két évvel a versailles-i békeszerződés aláírása után – állapítottak meg számszerű adatokat a jóvátételre. Képtelenül nagy szám volt: 132 milliárd aranyárka (mintegy 40 milliárd dollár; mai értékben körülbelül 323 milliárd dollár), aminek törlesztéséhez szükség lett volna az évszázad egész hátralévő részére. Amint előre látni lehetett, Németország fizetéképtelenséget jelentett be; még ha a nemzetközi pénzügyi rendszer ilyen óriási anyagi források átutalását tudta volna is biztosítani, egyetlen demokratikus német kormány sem élte volna túl, ha elfogadja ezt.

1921 nyarán Németország kifizette a jóvátétel első részletét, átutalva 1 milliárd márkát (250 millió dollárt). De ezt papírmárka nyomásával és annak külföldi valutáért szabadpiaci eladásával tette – más szóval, fizetési eszközét olyan mértékig inflálta, hogy már csak jelentéktelen értékkel bírt az átutalt összeg. 1922 végén Németország négyéves moratóriumot javasolt a jóvátételre.

A versailles-i nemzetközi rendnek, és fő tartóoszlopának, Franciaországnak demoralizálódása most már messze előrehaladott állapotban volt. Nem volt a jóvátételnek kényszerítő eszköze, és a leszerelésnek nem volt ellenőrzési mechanizmusa. Mivel Franciaország és Nagy-Britannia mindkét kérdésben eltérő véleményt vallott, Németország elégedetlenkedett, az Egyesült Államok és a Szovjetunió nem avatkozott bele az ügyekbe, valójában Versailles inkább egyfajta nemzetközi gerillaháborút, semmint egy új világrendet eredményezett. Négy évvel a szövetségesek győzelme után Németország alkupozíciói erősebbekké váltak, mint Franciaországé. Ebben a légkörben Lloyd George brit miniszterelnök nemzetközi konferencia összehívását kérte 1922 áprilisára Genovába, értelmetlen kísérletet téve, hogy

egyetlen csomagban megtárgyalják a jóvátételt, a háborús adósságokat és az európai gazdasági talpraállás kérdését – nagyon hasonlóan ahhoz, ahogy az egy emberöltővel később a Marshall-terv keretében történt. Mivel az európai gazdasági talpraállást lehetetlen volt a két legnagyobb kontinentális hatalom (Németország és a Szovjetunió) nélkül elképzelni, (amelyek egyben a két legfőbb adós országot is jelentették) az európai diplomácia két páriáját a háború után most első ízben hívták meg egy nemzetközi konferenciára. Az eredmény nem a nemzetközi rendhez Lloyd George által remélt hozzájárulás lett, hanem jó alkalom a két katasztrofált számára, hogy egymásra találjanak.

A francia forradalom óta az európai diplomácia horizontján semmi sem tűnt föl, ami akár csak távolról is hasonlított volna a Szovjetunióra. Több mint egy évszázada először szentelte magát egy ország hivatalosan a fennálló rend megdöntésének. A francia forradalmárok az állam jellegének megváltoztatásáért küzdöttek; a bolsevikok egy lépéssel tovább menve, az állam teljes eltörlését javasolták. Mihelyt az állam, Lenin kifejezésével élve, elsovrad, nem lesz többé szükség diplomáciára vagy külpolitikára.

Kezdetben ez a magatartás megzavarta mind a bolsevikokat, mind azokat, akikkel tárgyalniuk kellett. A korai bolsevikok kidolgozták azt az elméletet, hogy a háború okai az osztályharc és az imperializmus. Azonban sohasem foglalkoztak avval a kérdéssel, hogyan kell szuverén államok között a külpolitikát irányítani. Meg voltak győződve arról, hogy a világforradalom néhány hónapon belül követni fogja az ő oroszországi győzelmüket; a nagyon pesszimisták azt hitték, hogy ez esetleg néhány évet is igénybe vehet. Lev Trockij, az első szovjet külügyminiszter alig tekintette feladatát többnek, mint ami egy olyan tisztviselőre hárul, akinek feladata a kapitalizmus diszkreditálása, és ezért nyilvánosságra hozza a különféle titkos egyezményeket, amelyekben azok a hadizsákmány egymás közti szétosztását javasolták. Ő maga úgy határozta meg feladatát, hogy „kibocsát néhány forradalmi proklamációt a világ népeinek, és aztán becsukja a boltot.” A korai kommunista vezetők egyike sem gondolta lehetségesnek, hogy a kommunista állam évtizedeken át együtt élhet a kapitalista országokkal. Mivel az államnak néhány hónap vagy néhány év múlva várhatóan teljesen el kellett tűnnie, a korai szovjet külpolitika fő feladatának a világforradalom bátorítását gondolta, és nem az államok közötti kapcsolatok intézését.

Ilyen közegben érthető volt a Szovjetunió kizárása a versailles-i békerendezésből. A szövetségeket nem nagyon ösztönözte, hogy olyan országot vonjanak be a tanácskozásokba, amely már különbékét kötött Németországgal, és amelynek ügynökei megpróbálják megdönteni az ő kormányaikat. De Lenin és kollégái sem vágyakoztak arra, hogy részt vegyenek abban a nemzetközi rendben, amelyet mindenáron lerombolni óhajtottak.

Vég nélküli, nehezen érthető belső vitáikban a korai bolsevikokat semmi sem készítette fel a háborús állapotra, amelyet ténylegesen megörököltek. Nem volt specifikus békeprogramjuk, mert nem úgy tekintettek országukra, mint államra, hanem mint az Ügyre. Ezért úgy cselekedtek, mintha a háború befejezése és az európai forradalom előmozdítása egy és ugyanazon folyamat volna. Valóban, első külpolitikai dekrétumuk, amelyet az 1917-es forradalom másnapján bocsátottak ki, az úgynevezett békéről szóló dekrétum volt – felhívás a világ kormányaihoz és népeihez egy – úgymond – demokratikus béke érdekében.

A bolsevik illúziók hamar összeomlottak. A német vezérkar beleegyezett egy békekötést célzó tárgyalásba Breszt-Litovszkban és a fegyverszünetbe, amíg a tárgyalások tartanak. Eleinte Trockij azt hitte, hogy módja lesz felhasználni a világforradalommal való fenyegetést mint alkudozási fegyvert, és hogy mintegy a proletariátus ügyvédjeként léphet fel. Trockij balszerencséjére a német tárgyaló fél egy győzelmes tábornok volt, nem pedig filozófus. Max Hoffmann, a keleti front vezérkari főnöke jól ismerve az erőviszonyokat, 1918 januárjában kemény feltételeket nyújtott át. Követelte a teljes balti térség annexióját, Belorusszia egy részét, egy *de facto* protektorátust a független Ukrajna felett, és óriási kártérítést. Belefáradva Trockij huzavonájába Hoffmann végül is átadott egy térképet, amelyen egy széles

kék vonal tüntette fel a német követeléseket, és világossá tette, hogy Németország nem vonul vissza a vonal mögé, amíg Oroszország le nem szerel – más szóval, amíg védtelenné nem válik.

Hoffmann ultimátuma váltotta ki az első jelentősebb kommunista külpolitikai vitát, amely 1918 januárjában kezdődött. Sztálin által támogatva Lenin a békét sürgette; Buharin a forradalmi háború mellett szólalt fel. Lenin úgy érvelt, hogy ha „a német forradalom a legközelebbi hónapokban nem következik be, akkor a háború folytatása esetén az események menete elkerülhetetlenül úgy fog alakulni, hogy az igen nagy vereségek Oroszországot még hátrányosabb különbéke megkötésére fogják kényszeríteni, és ezt a békét nem szocialista, hanem valamilyen más kormány fogja megkötni.” Az ügyek ilyen állása esetén teljesen megengedhetetlen taktika lenne az Oroszországban elkezdődött szocialista forradalom sorsát kockára tenni pusztán annak esélyét megjátszva, hogy a német forradalom esetleg a közeli jövőben elkezdődik.

Egy alapjaiban ideologikus külpolitika mellett érvelve Trockij a „sem háború, sem béke” politikája mellett tört lándzsát. A gyengébb félnek ugyanis megvan az a lehetősége, hogy húzza az időt egy olyan ellenféllel szemben, aki a tárgyalásokat saját belső logikájának megfelelően működőnek tételezi fel – ez olyan illúzió, amiben különösen az Egyesült Államok gyakran ringatta magát. A németeknek nem voltak ilyen nézeteik. Amikor Trockij olyan utasításokkal érkezett vissza, amely egy sem háború, sem béke politikáját proklamálta, és egyoldalúan bejelentette, hogy a háborúnak vége, a németek újramegkötötték a hadműveleteket. A teljes vereséggel szembekerülve Lenin és társai elfogadták Hoffmann feltételeit, és aláírták a breszt-litovszki békeszerződést, elfogadva ezáltal az együttélést az imperialista Németországgal.

Az együttélés elvét az elkövetkező hatvan év során a szovjetek újra és újra felidéztek az érintettek mindenkor azonos reakciójával, miszerint a demokráciák minden egyes a békés együttéléstről szóló szovjet nyilatkozatot úgy üdvözöltek, mint a permanens békepolitika felé fordulás jelét. A maguk részéről azonban a békés együttélés periódusait a kommunisták mindig azon az alapon igazolták, hogy az erőviszonyok nem kedveznek a konfrontációnak. Ennek nyilvánvaló következménye az volt, hogy a bolsevikok lelkesedése a békés együttélés iránt a viszonyok változásával együtt változott volna. Lenin szerint a realitás diktálta az együttélést a kapitalista ellenséggel:

„A különbéke megkötésével *a jelenlegi pillanatban* lehetséges legnagyobb mértékben megszabadulunk mindkét egymással ellenségeskedő imperialista csoporttól; kihasználjuk ellenségeskedésüket és háborújukat..., amely megnehezíti nekik hogy paktumot kössenek egymással ellenünk.”

Ennek a politikának a csúcspontja természetesen az 1939-es Hitler-Sztálin paktum^[31] volt. A lehetséges következetlenségeket könnyedén ésszerűsítették. „Meg vagyunk győződve” – mondta egy kommunista nyilatkozat, „hogy a legkövetkezetesebb szocialista politika is megbékélhet a legszigorúbb realizmussal és a legmegfontoltabb gyakorlatiassággal.” 1920-ban a szovjet politika megtette a végső lépést, hogy elismerje egy, a Nyugattal szemben követett tradicionálisabb politika szükségességét, amikor Georgij Csicserin külügyminiszter ezt mondta:

„Lehetnek véleménykülönbségek a kapitalista rendszer fennmaradását illetően, de jelenleg a kapitalista rendszer létezik, és így találni kell egy *modus vivendit*...”

A forradalmi retorika ellenére, végül is a nemzeti érdek lépett elő mint legfőbb szovjet célkitűzés, és szocialista igazsággá emelkedett; éppúgy, mint ahogy oly sokáig ez volt a kapitalista államok politikájának lényege is. A túlélés volt most a közvetlen cél, és az együttélés a taktika.

A szocialista állam azonban hamarosan másik katonai fenyegetéssel is szembenézett, amikor 1920

áprilisában Lengyelország megtámadta. A lengyel csapatok már Kijev környékén voltak, mielőtt vereséget mértek rájuk. Amikor a Vörös Hadsereg ellentámadása során megközelítette Varsót, a nyugati szövetségesek közbeléptek, és az offenzíva befejezését és békét követeltek. Lord Curzon brit külügyminiszter egy választóvonalat javasolt Lengyelország és Oroszország között, amit a szovjetek készek voltak elfogadni. Lengyelország azonban visszautasította, így a végső rendezés a harcok előtt kialakult katonai vonalak mentén jött létre, messze keletre attól, amit Curzon javasolt.

Lengyelország ily módon elérte, hogy kiéleződött a kibékíthetetlen ellentét két történelmi ellenségével: Németországgal, amelytől megszerezte Felső-Sziléziát és a lengyel korridort, és a Szovjetunióval, amelytől elragadta a Curzon-vonal néven ismertté vált sávotól keletre fekvő területet. Mire a harc véget ért, a Szovjetunió végre megszabadult a háborútól és forradalomtól, de ezért a legtöbb cári hódítás elvesztésével kellett fizetnie a Baltikumban, Finnországban, Lengyelországban, Besszarábiában és a török határ mentén. 1923-ra Moszkva visszaszerezte az ellenőrzést Ukrajna és Grúzia felett, amelyek a zűrzavar idején leváltak az Orosz Birodalomról – ezt sok orosz vezető azóta sem felejtette el.

Ahhoz, hogy a belföldi viszonyok feletti ellenőrzést helyreállítsa, a Szovjetunióknak pragmatikus kompromisszumot kellett kötnie a forradalmi keresztes háborúk és a *Realpolitik*; a világorradalom hirdetése és a békés egymás mellett élés gyakorlata között. A Szovjetunió, noha úgy döntött, hogy elhalasztja a világorradalmat, távolról sem támogatta a fennálló rendszereket. A békét jó alkalomnak látta arra, hogy a kapitalistákat egymás ellen uszítsa. Különösen Németországot tekintette céltáblának, amely mindig kiemelkedő szerepet játszott a szovjet gondolkodásban és az orosz érzelmekben. 1920 decemberében Lenin így írta le a szovjet stratégiát:

„Fennmaradásunk azzal függ össze, hogy egyrészt mélyreható ellentét van az imperialista hatalmak között, másrészt pedig, hogy az antant győzelme és a versailles-i béke olyan helyzetbe taszította a német nemzet óriási többségét, amelyben lehetetlen élnie... A burzsoá kormány halálosan gyűlöli a bolsevikokat, de a nemzetközi helyzetből fakadó érdekei saját kívánsága ellenére rákényszerítik arra, hogy békét kössön Szovjet-Oroszországgal.”

Németország ugyanerre a következtetésre jutott. Az orosz-lengyel háború idején Hans von Seeckt tábornok, a háború utáni német hadsereg megszervezője ezt írta:

„A jelenlegi lengyel állam az antant kreatúrája. Az a feladata, hogy Németország keleti határait a korábban Oroszország által kifejtett nyomást most ő gyakorolja. A küzdelem Szovjet-Oroszország és Lengyelország között nemcsak az utóbbi ellen irányul, hanem mindenekelőtt az antant – Franciaország és Anglia ellen. Ha Lengyelország összeomlik, a versailles-i békeszerződés egész építménye meginog. Ebből tisztán következik, hogy Németországnak nem áll érdekében, hogy segítséget nyújtson Lengyelországnak Oroszországgal való küzdelmében.”

Von Seeckt nézetei megerősítették a Lord Balfour által néhány évvel korábban megszűlt félelmet – hogy Lengyelország léte közös ellenséget szolgáltat Oroszországnak és Németországnak, és megakadályozza, hogy egymást kölcsönösen kiegyensúlyozzák, ahogy azt a XIX. század folyamán tették. A versailles-i rendszerben Németországnak nem egy hármassal kellett szembenéznie, hanem az egymás közötti egyet nem értés különböző fokán álló államok sokaságával, miközben valamennyien egyformán szemben álltak a Szovjetunióval a Németországhoz nagyon hasonló területi sérelmei miatt. Pusztán csak idő kérdése volt, hogy a két katasztrofált közös táborba viszik sérelmeik.

Az alkalom erre 1922-ben nyílt meg Rapallóban, egy olasz tengerparti városban Genova közelében, Lloyd George nemzetközi konferenciája színhelyén. Ironikus, hogy ezt a versailles-i szerződés megkötése

óta zajló jóvátétel miatti állandó kicsinyes alkudozás tette lehetővé, amely felerősödött, amikor a szövetségesek benyújtották a jóvátételi számlát, és Németország bejelentette fizetéseképtelenségét.

A konferencia sikerének legfőbb akadálya az volt, hogy Lloyd George-nak sem hatalma, sem bölcsessége nem volt akkora, mint amellyel George Marshall külügyminiszter később saját rekonstrukciós programját sikerre vitte. Az utolsó pillanatban Franciaország elutasította a jóvátétel ügyének napirendre tűzését, mert teljesen jogosan attól félt, hogy Franciaországot arra fogják kényszeríteni, hogy mérsékelje a teljes összeget. Úgy látszott, hogy Franciaország többre becsülte teljesíthetetlen, ámbar nemzetközileg elismert követelését valamilyen elérhető kompromisszumnál. Németország moratóriumot szeretett volna elérni jóvátétel ügyében. A szovjetek arra gyanakodtak, hogy a szövetségesek esetleg megkísérlik a kimozdulást a holtpontról úgy, hogy összekötik a cári adósságokat a német jóvátétellel, miáltal felszólítanak a Szovjetuniót, hogy ismerje el a cári adósságokat, és kártalanítsa magát a német jóvátételből. A versailles-i békeszerződés 116. cikkelye pontosan ezt a lehetőséget hagyta nyitva.

A szovjet kormány nem állt szándékában a cári adósságok elismerése, csupán annyit tett, hogy tudomásul vette a brit és francia pénzügyi igényeket. Továbbá nem nagyon égett a vágytól, hogy Németországot ellenségeinek amúgy is kiterjedt listájához sorolhassa azáltal, hogy beszáll a jóvátételi körhintába. Hogy eltérítse a genovai konferenciát ennek a kérdésnek a szovjetek hátrányára való megoldásától, Moszkva már a konferencia előtt előre javasolta, hogy a két pária létesítsen diplomáciai kapcsolatot, és kölcsönösen mondjon le minden, egymással szembeni igényről. Mivel Németország nem akart az első európai ország lenni, amelyik diplomáciai kapcsolatot létesít a Szovjetunióval, és ezáltal esetleg veszélyeztesse esélyeit a jóvátétel könnyítésére, Németország kitért a javaslat elől. De a javaslat továbbra is terítéken maradt, amíg csak a genovai események nem kényszerítették ki a magatartás megváltozását.

Az arisztokrata származású szovjet külügyminiszter, Georgij Csicserin, aki meggyőződéses bolsevikká vált, felhasználta a Genova nyújtotta lehetőségeket, hogy a forradalmi meggyőződést a *Realpolitik* szolgálatába állítsa. A „békés egymás mellett élést” olyan módon definiálta, amely a gyakorlati együttműködést az ideológiai követelmények fölé helyezte:

„...az orosz delegáció felismeri azt, hogy a jelen történelmi szakaszban, amely lehetővé teszi a régi társadalmi rend és a most születőben lévő új rend párhuzamos létezését, a kétféle tulajdonviszonyokat képviselő államok közötti gazdasági együttműködés parancsolóan szükségszerű az általános gazdasági rekonstrukció érdekében.”

Egyidejűleg Csicserin a kooperációra való felhívást olyan jól megtervezett javaslatokkal párosította, amelyekkel a demokráciákat sikerült összezavarnia. Olyan átfogó napirendet terjesztett elő, hogy azt a demokratikus kormányok sem elfogadni, sem figyelmen kívül hagyni nem tudták – ez a taktika a szovjet diplomáciában állandósult. Ez a napirend tartalmazta a tömegpusztító fegyverek betiltását, egy világgazdasági konferencia összehívását és minden vízi út nemzetközi ellenőrzését. A cél az volt, hogy mozgósítsa a nyugati közvéleményt, és Moszkvának megszerezze a békés internacionalizmus jó hírnevét, ami megnehezítette volna a demokráciáknak, hogy kommunistaellenes keresztes hadjáratot hirdessenek, ami a Kreml rémálma volt.

Csicserint kívülállónak kezelték Genovában, bár a német delegáció tagjait sem kevésbé. A nyugati szövetségesek nem vették figyelembe azt a kísértést, amit mind Németország, mind a Szovjetunió számára az jelentett, hogy úgy tettek a többiek, mintha a kontinensnek ezt a két legnagyobb országát egyszerűen figyelmen kívül hagyhatnák. A német kancellárnak és külügyminiszterének háromszor is visszautasították azt a kérelmét, hogy Lloyd George-dzal találkozhassanak. Ezzel egyidejűleg Franciaország magánjellegű konzultációkat javasolt Nagy-Britanniának és a Szovjetunióval, amelyről Németországot kizárták volna. Ezeknek a találkozásoknak az lett volna a célja, hogy felélesszék a cári adósságok német jóvátételbe való

beszámításának agyontárgyalt tervezetét – egy olyan javaslatot, amit még a szovjeteknél kevésbé gyanakvó diplomaták is csak csapdaként értelmeztek volna, a német-szovjet kapcsolatok megjavításának aláásására.

A konferencia első hetének végére mind Németország, mind a Szovjetunió aggódni kezdett, hogy egymás ellen uszítják őket. Amikor Csicserin egyik munkatársa 1922. április 16-án konspirációs időpontban, hajnali egy óra tizenötökor telefonált a német delegációnak, és aznapra Rapallóban találkozót javasolt, a németek rögtön kaptak az alkalmon. Éppúgy égtek a vágytól, hogy véget vessenek elszigeteltségüknek, mint amennyire a szovjetek elkerülni óhajtották azt a kétes privilégiumot, hogy a németek hitelezőivé válhatnak. A két külügyminiszter rövid idő alatt megfogalmazott egy egyezményt, amelynek értelmében Németország és a Szovjetunió teljes értékű diplomáciai kapcsolatot létesít, lemond minden egymással szembeni követelésről, és biztosítja egymásnak a legnagyobb kedvezmény elvét. Amikor Lloyd George megkésve megkapta a hírszerzés jelentését a találkozóról, kétségbeesetten próbálta elérni a német delegációt, hogy meghívja arra a beszélgetésre, amit korábban többször megtagadott. Az üzenetet Rathenau, a német tárgyaló fél éppen akkor kapta, amikor a szovjet-német egyezmény aláírására indult. Habozott, majd ezt mormolta: „*Le yin est tiré; il faut le boire*” (A bort lefejtettük, meg kell inni).

Egy éven belül Németország és a Szovjetunió katonai és gazdasági együttműködésére vonatkozó titkos egyezményeket tárgyaltak. Noha Rapallo később vált a szovjet-német kiengesztelődés veszélyének szimbólumává, ténylegesen ama végzetes események egyike volt, amelyek csak visszatekintve tűnnek elkerülhetetlenek: előre nem láthatóak abban az értelemben, hogy egyik fél sem tervezte, ami megtörtént; elkerülhetetlen, mert az alapot ehhez a kontinens két legnagyobb országának a nyugati szövetségesek általi kiközösítése jelentette azzal, hogy kettőjük közé mindkettőjükkel ellenséges gyenge államok övezetét létesítette, és végül azzal, hogy mind Németországot, mind a Szovjetuniót megcsonkították. Mindezek maximálisan arra ösztönözték Németországot és a Szovjetuniót, hogy túltegyék magukat ideológiai ellentéteiken, és együttműködjenek Versailles aláásásában.

Rapallónak önmagában még nem volt ez a következménye; de egy közös, mindent felülmúló érdeket szimbolizált, ami folyamatosan közel hozta a szovjet és német vezetőket a két világháború közötti periódus hátralévő részében. George Kennan ezt az egyezményt részben a szovjet állhatatosságnak, részben a Nyugat megosztottságának és önteltségének tulajdonította. A nyugati demokráciák nyilvánvalóan rövidlátóak és ostobák voltak. De ha már elkövették azt a hibát, hogy megfogalmazták a versailles-i békeszerződést, csak rendkívül vészjósló választásaik maradtak. Hosszabb távon a szovjet-német együttműködésnek csak egy brit és francia megegyezés tudott volna gátat vetni, valamelyikükkel. De egy ilyen Németországgal kötött megegyezésnek minimális ára a lengyel határ kiigazítása, és majdnem biztosan a lengyel korridor eltörlése lett volna. Ebben az Európában Franciaország csak Nagy-Britanniával való szilárd szövetséggel tudta volna elkerülni a német dominanciát, de ennek megfontolását az angolok természetesen visszautasították. Hasonlóképpen, a Szovjetunióval való bármilyen megegyezés gyakorlatilag maga után vonta volna a Curzon-vonal visszaállítását, amit Lengyelország visszautasított volna, és Franciaország sem lett volna hajlandó megfontolni. A demokráciák egyik ár megfizetésére sem voltak felkészülve, vagy akár csak teret adni a gondolatnak, hogy hogyan védjék meg a versailles-i megállapodásokat anélkül, hogy akár Németországnak, akár a Szovjetunióknak jelentősebb szerepet engednének át.

Ebben a helyzetben mindig fennállt a lehetőség, hogy a két kontinentális óriás úgy dönt, hogy felosztja egymás között Kelet-Európát, mintsem hogy csatlakozzék egy koalícióhoz, amelyik a másik ellen irányul. Ily módon Hitler és Sztálin számára mindössze az maradt, hogy a múlt bilincseit lerázva és hatalomvágyuktól űzve lerombolják a kártyavárat, amit a két világháború közötti időszak jóhiszemű, békeszerető és lényegében bátortalan államférfiai építettek.

TIZENEGYEDIK FEJEZET

STRESEMANN ÉS A VESZTESEK FELTÁMADÁSA

Az Európában III. Vilmos kora óta gyakorolt hatalmi erőegyensúly-politika minden alapelve mellett szólt volna, hogy Nagy-Britannia és Franciaország németellenes szövetséget kössön nyughatatlan szomszédok revíziós hajlamainak kordában tartására. Nagy-Britannia és Franciaország végül is, külön-külön gyengébb volt Németországnál – még a legyőzött Németországnál is –, s csak koalícióban volt reményük az ellensúly kialakítására. Ez a koalíció azonban soha nem alakult meg. Nagy-Britannia feladta a politikáját – három évszázada jellemző egy célra irányuló egyensúly-politikai törekvését. Az ország ingadozott az elsősorban Franciaország ellen irányult hatalmi egyensúly felszínes alkalmazása, és a kollektív biztonság új elve között, de ennek érvényesítésétől már visszariadt. Franciaország a kétségbeesés külpolitikáját folytatta: ide-oda ingadozott aközött, hogy a versailles-i szerződéssel elodázza a német talpraállást vagy lagymatag kísérleteket tegyen a baljós szomszédvaló kibékülésre. Így történhetett, hogy Gustav Stresemann – az az államférfi, aki az 1920-as évek diplomáciai életében a legdöntőbb szerepet volt hivatva játszani – nem az egyik győztes hatalom, hanem Németország állampolgára volt.

Még Stresemann megjelenése előtt Franciaország egy utolsó elvetélt kísérletet tett arra, hogy saját maga teremtsen meg a biztonságát. 1922 végén, amikor a jóvátétel bizonytalanná, a leszerelés ellentmondásossá vált, amikor számottevő brit biztonsági garanciának se híre, se hamva nem volt, viszont megtörtént a német-szovjet közeledés, Franciaország nem bírta már tovább idegekkel. Az ország háborús elnöke, Raymond Poincaré lett a miniszterelnök, aki úgy határozott, hogy a versailles-i békeszerződés jóvátételi paragrafusainak egyoldalúan érvényt szerez. 1923 januárjában francia és belga csapatok szállták meg Németország ipari központját, a Ruhr-vidéket, anélkül, hogy erről konzultáltak volna a többi szövetséges hatalommal.

Évekkel később Lloyd George megjegyezte: „Ha nem lett volna Rapallo, nem lett volna Ruhr sem.” De az is igaz, hogy ha Nagy-Britannia megadja a biztonsági garanciát, Franciaország nem tesz olyan elkeseredett lépést, mint a német ipar szívének megszállása. És ha Franciaország hajlott volna a kompromisszumra a jóvátétel (és a leszerelés) kérdésében, Nagy-Britannia esetleg nagyobb kedvet mutatott volna a szövetségkötésre – bár az, hogy egy ilyen szövetség mit ért volna a majdnem pacifista brit közvélemény mellett, más lapra tartozik.

A sors fintora, hogy Franciaország egyoldalú katonai lépése éppen azt mutatta, hogy az ország valójában elvesztette az erejét a magányos akcióra. Franciaország azért vette ellenőrzése alá a Ruhr-vidéket, hogy annak acél- és szénforrásait kiaknázza, mivel a németek megtagadták a jóvátételi fizetések teljesítését. A német kormány passzív ellenállást hirdetett, és azért fizette a szén- és acélipari munkásokat, hogy ne dolgozzanak. Jóllehet ez a politika anyagilag tönkretette a német kormányt, és hiperinflációt indított el, ugyanakkor megakadályozta azt is, hogy Franciaország elérje célját, s ezáltal a Ruhr-vidék megszállását óriási francia kudarccá változtatta.

Franciaország most teljesen elszigetelődött. Az Egyesült Államok úgy fejezte ki rosszallását, hogy kivonta saját megszálló csapatait a Rajna-vidékről. Nagy-Britannia haragudott. Németország a szövetségesek között keletkező szakadásban lehetőséget látott a Nagy-Britanniával való kibékülésre. A francia megszállás elleni nemzeti ellenállás lelkes légkörében egyes német vezetők egyenesen egy angol-német szövetség régi gondolatát is felelevenítették – újabb bizonyítékként arra, hogy Németországnak

veleszületett hajlama van lehetőségeinek túlértékelésére. Lord d'Abernon berlini brit nagykövet jelentést tett egy megbeszélésről, amelyben egy vezető német politikus a császári Németország egy brit szövetséggel kapcsolatos néhány érvét melegítette fel, kijelentve, hogy: „ma az 1914-es helyzet fordítottja érvényes. Teljesen világos, hogy amint 1914-ben Anglia azért szállt szembe Németországgal, hogy Európa katonai egyeduralmát megakadályozza, úgy néhány év múlva Franciaországgal harcolhat ugyanezért. A kérdés az, hogy vajon Anglia egyedül folytatja-e ezt a harcot, vagy szövetségesek oldalán.”

Egyetlen felelős brit vezető sem jutott addig a gondolatig, hogy országát szövetségre léptesse Németországgal. Ennek ellenére, 1923. augusztus 11-én Curzon külügyminiszter és Sir Eyre Crowe külügyminisztériumi hivatalnok (az 1907-es Crowe-memorandum szerzője) azt követelték Franciaországtól, hogy vizsgálja felül Ruhr-politikáját, mert különben elvesztheti Nagy-Britannia támogatását egy újabb Németországgal szembeni válságban. Poincarét mindez nem hatotta meg. A brit támogatást nem Franciaországnak tett szívességnek fogta fel, hanem inkább brit nemzeti érdeknek: „...ha egy 1914-hez hasonló helyzet alakul ki ... Anglia, saját érdekében, ugyanazokat az intézkedéseket hozná, mint annak idején.”

Poincarének igaza volt abban, hogy Nagy-Britannia végül hogyan választana egy 1914-es helyzet megismétlődésekor. Elszámította azonban magát a tekintetben, hogy mennyi ideig tart, amíg Nagy-Britannia felismeri, hogy valóban hasonló válsággal néz szembe, és időközben, az ingatag versailles-i rendszer már romokban fog heverni.

A Ruhr-vidék megszállása 1923 őszén véget ért. Franciaországnak nem sikerült komoly szeparatista mozgalmat elindítani a Ruhr- vagy akár a Rajna-vidéken, ahová, a versailles-szerződés rendelkezései szerint a német hadsereg nem léphetett be és így nem is fojthatott volna el egy szeparatista mozgalmat. A megszállás alatt kifejtett szén értéke alig volt elég a terület igazgatásának költségeire. Ezalatt Németországot baloldali felkelések rázták meg Szászországban és jobboldaliak Bajorországban. Tombolt az infláció, és azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy a német kormány nem tudja kötelezettségeit teljesíteni. Franciaországnak a teljes jóvátételre való igénye a francia akciók miatt teljesíthetetlené vált.

Franciaországnak és Angliának sikerült egymást sarokba szorítani: Franciaország azzal, hogy egyoldalú akcióval megpróbálta gyengíteni Németországot és ezáltal eljátszotta a brit támogatást; Nagy-Britannia azzal, hogy a kibékülést sürgette anélkül, hogy figyelembe vette volna annak a hatalmi egyensúlyra gyakorolt hatását, s ezáltal eljátszotta a francia biztonságot. Még egy lefegyverezett Németország is elég erősnek bizonyult az egyoldalú francia lépések megghiúsításához – baljós előjele annak, hogy mi lesz a jövőben, ha egyszer Németország lerázza a versailles-i béklyókat.

Az 1920-as években valahányszor csak a demokráciák zsákutcába jutottak, a Nemzetek Szövetsége hivatkoztak, ahelyett, hogy inkább szembenéztek volna a geopolitikai realitásokkal. Még a brit vezérkar is beleesett ebbe a csapdába. Az előző fejezetben idézett memorandum, amely Németországot jelölte meg fő veszélyként, és amely úgy ítélte meg, hogy a franciák képtelenek hatékony ellenállást kifejteni, az általánosan elfogadott tételekkel egyezett: következtetései levonásánál a vezérkarnak nem volt jobb javaslata, mint a Nemzetek Szövetségének „megerősítése” (bármit jelentett is ez) és „*ad hoc* szövetségek” kötése „abban a helyzetben ... , ha Németország megvadul.”

Ez a javaslat szinte biztos kudarcot jelentett volna adott esetben. A Népszövetség túlságosan megosztott volt, és amikor Németország megkezdte átokfutását, már túl késő lett volna szövetségeket szervezni. Ebben a helyzetben Németországnak csak egy megfelelően széles látókörű és türelmes államférfira volt szüksége, aki lassan eltünteti a versailles-i békeszerződés diszkriminatív határozatait, s akkor egy még erősebb hosszú távú pozícióra tehet szert, mint a háború előtt.

Ilyen vezető tűnt fel 1923-ban, amikor Gustav Stresemann előbb külügyminiszter, majd kancellár lett. Stresemann Németország hatalmának megújítását az ún. teljesítési politikában látta, amely a korábbi német politika ellentétjét és az elődei által a versailles-i békeszerződés pontjai ellen vívott diplomáciai gerillaháború feladását jelentette. A „teljesítés” Nagy-Britanniának és Franciaországnak azt a

nyilvánvalóan kínos érzését igyekezett Németország számára kihasználni, amely az elveik és a versailles-i békefeltételek között lévő távolságból fakadt. Stresemann a könnyített jóvátételi feltételek teljesítésére irányuló német erőfeszítésekért cserében arra törekedett, hogy a szövetségesek maguk mentsék fel Németországot a versailles-i békeszerződés legterhesebb politikai és katonai rendelkezései alól.

Egy háborúban legyőzött és idegen csapatok által megszállt nemzet lényegében kétféle lehetőség közt választhat. Ellenállhat a győztesnek, abban a reményben, hogy a béke betartatása így túlságosan nehéz lesz a számára; vagy együttműködhet a győztesrel, mialatt visszanyeri az erejét egy későbbi összecsapáshoz. Mindkét stratégiának megvannak a maga kockázatai. Egy katonai vereség után az ellenállás a maximális gyengeség pillanatában kíván erőpróbát; az együttműködés demoralizáló hatással járhat, mert a győztesnek tetsző politika megzavarja a legyőzött nemzet közvéleményét.

Stresemann előtt Németország az ellenállás politikáját folytatta. A konfrontációs taktika győzelemre vezetett a Ruhr-válságban, de Németország sérelmeit alig csökkentette a Ruhr-vidékről történt francia kivonulás. Érdekes módon, Elzász-Lotharingiának Franciaországhoz való visszakerülése nem váltott ki vitákat. Németország határainak átrajzolása, nagy német területek Lengyelországhoz csatolása, viszont szenvedélyes nemzeti ellenállásba ütközött. Végül széles körben indult mozgalom a német katonai erő korlátozására vonatkozó előírások törlésére. És szinte egyhangú egyetértés alakult ki Németországban arra vonatkozóan, hogy a szövetségesek jóvátételi követelései felháborítóan súlyosak.

A nacionalistákkal ellentétben Stresemann felismerte, hogy függetlenül attól, hogy mennyire népszerűtlen a versailles-i békeszerződés – sőt, függetlenül attól is, hogy ő maga, személyesen, mennyire gyűlölte –, szüksége van a brit, és bizonyos mértékben a francia segítségre, hogy az ország a legsúlyosabb terheket lerázhassa. A rapallói megállapodás hasznos taktikának bizonyult a nyugati demokráciák elbátortalanítására. Mivel azonban a Szovjetunió túlságosan elszegényedett ahhoz, hogy segítse a német gazdasági újjászületést, és túlságosan el volt szigetelve ahhoz, hogy támogatást nyújtson a legtöbb diplomáciai vitában, a valódi hatás csak akkor mutatkozhat meg, ha Németország már eléggé megerősödött a versailles-i rendezés nyílt megkérdőjelezésére. Mindenekfelett, a gazdasági erő visszanyerésére külföldi kölcsönökre volt szükség, s ezeket Németország egy konfrontációs légkörben nehezen kaphatta volna meg. Ily módon Stresemann teljesítési politikája elsősorban a német politikai és gazdasági talpraállás követelményeinek reális felmérését tükrözte: „Németország alapvető katonai gyengesége – írta – kijelöli Németország külpolitikájának határait, természetét és módszereit.”

Noha a teljesítési politika a realizmuson alapult, ebből az erényből ugyanúgy hiány volt a háború utáni Németországban (különösen a konzervatív körökben), mint azokban az időkben, amikor a konzervatív körök politikája olyan nagy mértékben hozzájárult az I. világháború kitöréséhez. Mivel a háború úgy ért véget, hogy a német erők még mindig a szövetségesek területén álltak, Németországnak a háborúban való részvételéért felelős személyek megmenekültek a számonkéréstől, hogy azután sokkal mérsékeltebb utódaikra hárítsák a felelősséget. Lloyd George előre látta ezt az eredményt, amikor 1918. október 26-án Németország első béketapogatózásairól beszélt a háborús kabinetnek:

A miniszterelnök kijelentette, hogy az ipari Franciaország le van rombolva, és Németország megmenekült. Abban a pillanatban, amikor megzabolázhattuk volna Németországot, azt mondta: „Feladom”. A kérdés az, hogy nem kellene-e ugyanúgy megkorbácsolnunk [Németországot], ahogy az végigverte Franciaországot.

A kollégái azonban úgy vélték, hogy Nagy-Britannia túlságosan kimerült egy ilyen vállalkozáshoz. Austen Chamberlain külügyminiszter fáradtan annyit válaszolt, hogy „a bosszúállás túl költséges mulatság manapság”.

Ahogy Lloyd George megjósolta, az új Weimari Köztársaságot a nacionalista agitátorok az első naptól kezdve támadták, noha sokkal enyhébb feltételekkel köthetett békét, mint amit a katonai vezetés elérhetett

volna. Németország új, demokratikus vezetői semmilyen elismerést sem kaptak, amiért az országukat megőrizték a legnehezebb körülmények között is. A politikában azonban kevés jutalmat várhatnak azok, akik a károkat enyhítik, mert csak ritkán bizonyítható, hogy a dolog sokkal rosszabb következményekkel is járhatott volna.

Pontosan úgy, ahogy két nemzedéknyi idővel később egy konzervatív elnökre volt szükség ahhoz, hogy Amerika nyisson Kína felé, csak a Stresemann makulátlan konzervatív háttérével rendelkező vezető gondolhatott arra, hogy a német külpolitikát a gyűlölt versailles-i rendezéssel való – jöllehet meglehetősen kétértelmű – együttműködésre alapozza. Stresemann egy sörkereskedő fiaként 1878-ban született Berlinben és a politikai karrierjét a konzervatív, üzletbarát polgári Nemzeti Liberális Párt nézeteire építette. 1917-ben került a párt élére. Rendkívül kedélyes ember volt, imádta az irodalmat és a történelmet, s a beszélgetéseit teleszította a német klasszikusokra való utalásokkal. A külpolitikáról alkotott korai nézetei azonban a hagyományos konzervatív szemléletet tükrözték. Például, meg volt győződve arról, hogy Németországot egy irigy Nagy-Britannia csalogatta be a háborúba, hogy így őrizze meg vezető szerepét.

Stresemann még 1917-ben is nagy hódítások mellett állt ki keleten és nyugaton, valamint ázsiai és afrikai francia és brit gyarmatok bekebelezése mellett. Támogatta a korlátlan tengeralattjáró-háborút is, azt a végzetes döntést, amely miatt Amerika hadba lépett. Az, hogy az a férfi, aki a versailles-i békeszerződést „a történelem legnagyobb csalásának” nevezte, indította el a teljesítési politikát, csak azoknak tűnhet különösnek, akik azt hiszik, hogy a *Realpolitik* nem tanít a mérséklet előnyeire is.

Stresemann volt az első olyan háború utáni német vezető – és az egyetlen demokratikus vezető –, aki kiaknázza a versailles-i békeszerződés által Németországnak juttatott geopolitikai előnyöket. Megértette a francia-angol kapcsolat alapján törékeny voltát, és ezt arra használta ki, hogy a két háborús szövetség közötti szakadékot kimélyítse. Ügyesen használta ki a brit félelmet a mind a Franciaországgal, mind a Szovjetunióval szembeni német összeomlást illetően. Egy hivatalos brit elemző Németországot a bolsevizmus terjeszkedése elleni kulcsfontosságú bástyaként jellemezte, s olyan érveket sorakoztatott fel, amelyek a „teljesítési politika” sikere mellett szólnak. A német kormányt „a Nemzetgyűlés többsége támogatja, ténylegesen demokratikus, mindent megtesz a békeszerződés kikötéseinek végrehajtásáért, s valóban megérdemli a szövetségesek támogatását.” Ha a brit támogatás elmarad, Németország „most elkerülhetetlenül a bolsevizmus és végül talán ismét az abszolút monarchia felé fog sodródni.”

A Németország támogatásáról elhangzott korabeli brit érvek bizonyos hasonlóságot mutatnak a Jelcinkorszakban Oroszország megsegítését szorgalmazó amerikai javaslatokkal. Egyik esetben sem mérték fel azt, hogy mi történik, ha az éppen támogatott politika „sikerrel jár”. Ha a teljesítési politika sikerül, Németország fokozatosan megerősödik és abba a helyzetbe kerül, hogy ismét fenyegetheti az európai egyensúlyt. Hasonlóképpen, ha a hidegháború utáni Oroszországnak szánt nemzetközi segélyprogram eléri a célját, a növekvő orosz erőnek bizonyos geopolitikai következményei lesznek a korábbi orosz birodalom egész szomszédságában.

A megbékélés támogatóinak mindkét esetben pozitív, sőt előrelátó céljai voltak. A nyugati demokráciák okosan tették, hogy elfogadták Stresemann teljesítési politikáját. Hibáztak viszont abban, hogy nem fűzték szorosabbra egymás között a kötelekeket. A teljesítés politikája közelebb hozta azt a napot, amit von Seeckt tábornok a következőképpen írt le: „Vissza kell nyernünk hatalmunkat, s mihelyt ez megtörtént, természetesen vissza fogjuk szerezni mindazt, amit elvesztettünk.” Amerika előrelátóan cselekedett, amikor gazdasági segítséget ajánlott a hidegháború utáni Oroszországnak; mihelyt azonban Oroszország gazdaságilag talpraáll, bizonyosra vehető, hogy a szomszédaira nehezedő nyomása növekedni fog. Erdemes talán ezt az árat is megfizetni, de hiba lenne figyelmen kívül hagyni.

A teljesítési politika korai szakaszában Stresemann végső céljai nem számítottak. Függetlenül attól, hogy tartós kiegyezésre törekedett-e, vagy a fennálló rendszer megbuktatására – vagy, ami a legvalószínűbb, mindkét lehetőséget nyitva hagyta –, először meg kellett szabadítani Németországot a

jóvátétel körül folyó vitától. Franciaország kivételével a szövetséges hatalmak is a legszívesebben elfelejtették volna az egész vitát, és szerettek volna valamit látni már a jóvátételekből. Ami Franciaországot illeti, szeretett volna kiszabadulni a maga állította csapdából – a Ruhr-vidék megszállásából.

Stresemann ügyesen nemzetközi döntőbíráskodást javasolt az új jóvátételi tervek jóváhagyására abban a reményben, hogy egy nemzetközi fórum kevésbé követelőző lesz, mint Franciaország lenne önmagában. 1923 novemberében Franciaország elfogadta Charles G. Dawes amerikai bankár, mint „pártatlan döntőbíró” kinevezését Franciaország jóvátételi követeléseinek csökkentésére – e tény a háborús szövetség felbomlásának igen kínos jelképe volt. A Dawes-bizottság javaslatait a jóvátételi kifizetések öt évre vonatkozó könnyítését illetően 1924 áprilisában fogadták el.

A következő öt évben Németország körülbelül 1 milliárd dollár jóvátételt fizetett, és nagyjából 2 milliárd dollár kölcsönt kapott, nagyobbrészt az Egyesült Államoktól. Gyakorlatilag Amerika fizette Németország jóvátételi kötelezettségeit, mialatt Németország az amerikai kölcsönökből származó felesleget az ipara modernizálására használta. Franciaország korábban azért ragaszkodott a jóvátételi fizetésekhez, hogy Németországot továbbra is gyenge állapotban tartsa. Amikor Franciaországnak választania kellett egy gyenge Németország és egy, a jóvátételeket fizetni képes Németország közötti, az utóbbi mellett döntött, s azután végig kellett néznie, amint a jóvátételek segítették Németországot gazdasági, és végeredményben katonai talpraállításában.

1923 végén Stresemann már abban a helyzetben volt, hogy bizonyos sikerekről is beszámoljon:

„Minden politikai és diplomáciai jellegű intézkedésünk, a két angolszász hatalommal való tudatos együttműködésen, Olaszországnak szomszédjától (Franciaországtól) való elidegenítésén, valamint Belgium habozásán keresztül együttesen olyan helyzetet teremtett Franciaország számára, amelyet az az ország hosszú távon nem tarthat fent.”

Stresemann helyzetértékelése pontos volt. A teljesítési politika megoldhatatlan dilemmát jelentett Franciaország és az egész európai rend számára egyaránt. A francia biztonság bizonyos fokú diszkriminációt követelt meg Németország ellen katonai téren; máskülönben Németország emberanyagban és erőforrásokban rejlő fölénye miatt túlsúlyba kerül. Egyenlőség nélkül azonban – azaz anélkül, hogy a többi európai államhoz hasonlóképpen joga legyen fegyverkeznie – Németország soha nem fogadta volna el a versailles-i rendszert, és a teljesítési politika is megakadt volna.

A teljesítési politika a brit diplomatákat is nehéz helyzetbe hozta. Ha Nagy-Britannia nem biztosít Németországnak katonai egyenlőséget a jóvátételi fizetéseket teljesítő politikájának *quid pro quo*-jaként, Németország könnyen visszatérhet a korábbi ellenállásához. A katonai egyenlőség viszont veszélybe sodorja Franciaországot. Nagy-Britannia szövetséget köthetett volna Franciaországgal Németország ellensúlyozására, de nem óhajtott belekeveredni Franciaország kelet-európai szövetségeibe vagy Németországgal háborúskodni valamilyen lengyel vagy cseh területért. „A lengyel korridorért – jelentette ki Austen Chamberlain 1925-ben, Bismarck Balkánról tett megjegyzésének parafrázisaként – egyetlen brit kormány sem lesz hajlandó vagy képes egyetlen brit gránátos életét kockáztatni.” Jóslatára, mint Bismarckéra is, rácafoltak az események: Nagy-Britannia hadba lépett – pontosan úgy, ahogy századunkban korábban Németország – mégpedig abból az okból, amit korábban következetesen megvetett.

Ennek a dilemmának az elkerülésére Austen Chamberlain 1925-ben egy Nagy-Britannia, Franciaország és Belgium közötti korlátozott szövetség gondolatát terjesztette elő, amely csak az ő határait garantálná Németországgal szemben – a javaslat lényegében egy katonai szövetség volt a nyugati német agresszió megfékezésére. Erre az időre azonban a teljesítési politika olyan előrehaladott állapotba került, hogy Stresemann majdnem vétót emelt a szövetségesek kezdeményezései ellen. Hogy megakadályozza

Németországnak potenciális agresszorként való feltüntetését, kijelentette: egy Németország nélküli egyezmény azonos egy Németország elleni egyezménnyel.

Chamberlain félig-meddig meggyőződve, hogy Németország háború előtti harcias politikáját a bekerítéstől való félelem váltotta ki, egy furcsa hibrid-megállapodáshoz visszakozott, amelyben megkísérelte a hagyományos szövetséget a kollektív biztonság új elvével ötvözni. Az eredetileg javasolt szövetségi elképzeléssel összhangban a svájci Locarnóban aláírt új megállapodás a Franciaország, Belgium és Németország közötti határokat garantálta agresszió esetén. A kollektív biztonság elvével megegyezően a tervezet nem nevezett meg sem agresszort, sem áldozatot, hanem ellenállást ígért minden agresszió ellen *bármelyik* irányból jönné. A *casus belli* többé nem egy bizonyos ország agresszív cselekedete volt, hanem egy jogi norma megsértése *bármely* ország részéről.

Az 1920-as évek közepére sokkal inkább a legyőzött Németország minisztere, Stresemann kezében volt a kormányrúd, semmint a győztesek képviselői, Briand és Chamberlain kezében. A nyugaton végrehajtandó revízióról való lemondás fejében Stresemann hallgatólagos egyetértést csikart ki Briandból és Chamberlainból arra nézve, hogy a versailles-i békeszerződést keleten módosítani kell. Németország elfogadta Franciaországgal és Belgiummal szomszédos *nyugati* határait és a Rajna-vidék tartós demilitarizálását; Nagy-Britannia és Olaszország garantálta ezt a megállapodást és ígéretet tett a segítségnyújtásra ezeken a határokon keresztül jövő, vagy a demilitarizált Rajna-vidéket bármely irányban érő agresszió ellen. Ugyanakkor Stresemann nem volt hajlandó elfogadni a német-lengyel határt, amelyet az egyezményt aláíró többi állam sem garantált. Németország döntőbíráskodási megállapodásokat kötött keleti szomszédaival, amelyekben ígéretet tett a viták békés rendezésére. Nagy-Britannia azonban még ezt az ígéretet sem volt hajlandó garantálni. Végül, Németország belépett a Nemzetek Szövetségébe, s ezzel általános kötelezettséget vállalt a viták békés rendezésére, amely elvben kiterjedt a keleten el nem ismert határokra is.

A locarnói szerződést nagy megkönnyebbüléssel egy új világrend hajnalaként köszöntötték. A három külügyminiszter – a francia Aristide Briand, a brit Austen Chamberlain és a német Gustav Stresemann – Nobel Béke-díjat kapott. A nagy ünneplés közepette azonban senki sem vette észre, hogy az államférfiak kikerülték a legfontosabb kérdéseket; Locarno nem annyira az európai békét teremtette meg, mint amennyire az új csatateret jelölte ki.

A demokráciák megkönnyebbülése, amellyel azt a tényt fogadták, hogy Németország formálisan elismerte a nyugati határait, rávilágított annak a demoralizáltságnak és zűrzavarnak a mélységére is, amelyet a régi és az új eszmék keveredése okozott a nemzetközi kapcsolatokban. Ebben az elismerésben ugyanis hallgatólagosan az is benne volt, hogy a győztes háborút lezáró versailles-i békeszerződés alkalmatlan a győztesek békefeltételeinek betartására, és hogy Németország szert tett arra a lehetőségre, hogy csak azokat az intézkedéseket vegye figyelembe, amelyeket maga is elismer. Ebben az értelemben baljós jel volt, hogy Stresemann elutasította Németország keleti határainak elismerését; míg az a tény, hogy Nagy-Britannia még a döntőbíráskodási egyezmények garantálását is megtagadta, nemzetközileg jóváhagyta Európa határainak két csoportba sorolását – arra, amelyeket Németország elismert és a többi hatalom garantált, és arra, amelyeket Németország nem ismert el, s a többi hatalom sem garantált.

A dolgokat még csak tovább bonyolította, hogy ezzel három különböző szintű kötelezettség volt párhuzamosan érvényben Európában. Az elsőt a vezérkari megbeszélések és politikai konzultációk bevett mechanizmusára alapozott hagyományos szövetségek jelentették. Ezek a divatjamúlt szövetségek Franciaország és a gyenge, új kelet-európai államok között létrejött kapcsolatokra korlátozódtak – Nagy-Britannia nem is volt hajlandó e szövetségekhez csatlakozni. Egy kelet-európai német agresszió esetén Franciaországnak kínos alternatívák között kellett volna választania: vagy magára hagyja Lengyelországot és Csehszlovákiát, vagy egyedül harcol, mely utóbbi lehetőség 1870 óta Franciaország rémálma volt, és nem volt nagyon valószínű, hogy vállalkozik rá. A második szintet olyan speciális garanciák jelentették, mint Locarno, amelyek nyilvánvalóan kevésbé voltak kötelező jellegűek, mint a formális szövetségek, s ez

magyarázza, miért nem ütköztek soha akadályba a brit alsóházban. Végül, ott volt a Nemzetek Szövetségének saját kollektív biztonság melletti elkötelezettsége, amelyet – gyakorlatilag – Locarno leértékelt. Ha ugyanis a kollektív biztonságra támaszkodni lehet, akkor Locarno felesleges; ha azonban Locarno szükséges, akkor a Nemzetek Szövetsége, ebből következően, alkalmatlan még arra is, hogy főbb alapító tagállamainak biztonságát garantálja.

Miután sem a Locarno-típusú garancia, sem a kollektív biztonság általános elve nem nevezte meg a potenciális agresszort, mindkét esetben lehetetlenné vált az előzetes katonai tervezés. Még akkor is, ha közös katonai akció lehetséges lett volna – amire nincs példa a Nemzetek Szövetségének ideje alatt – a bürokratikus gépezet végtelen huzavonát garantált tényfeltáró és más békéltető népszövetségi eljárások miatt. Mindezek az újszerű diplomáciai megfontolások csak növelték azoknak az országoknak a nyugtalanságát, amelyek a legveszélyeztetettebbeknek tartották magukat. Olaszország a Rajna melletti határokat garantálta, amely területet egész történelme során nem azonosított nemzeti biztonságával. Olaszország Locarnóban elsősorban nagyhatalmi státusának elismerését várta. Miután ezt a célját elérte, semmi okot sem látott arra, hogy valódi kockázatot vállaljon – ahogy ez a napnál is világosabban kiderült, amikor tíz évvel később a rajnai határok veszélybe kerültek. Ami Nagy-Britanniát illeti, Locarno az első olyan megállapodást jelentette, amelyben egy vezető hatalom egyszerre nyújt garanciát egy egykori szövetségesnek és egy nemrég legyőzött ellenségnek, miközben pártatlanságot mutat kettejükkel szemben.

Locarno nem is annyira a Franciaország és a Németország közötti kibékülést, mint inkább az elmúlt háború katonai eredményének elfogadását jelentette. Németországot legyőzték nyugaton, de diadalmaskodott Oroszország fölött keleten. Locarno gyakorlatilag megerősítette mindkét eredményt, és megalapozta Németország későbbi támadásait a keleti rendezés ellen.

Locarno, melyet 1925-ben a tartós béke felé vezető út egyik mérföldköveként üdvözöltek, valójában a versailles-i nemzetközi rend végének a kezdetét jelentette. Ettől kezdve a győztes és a legyőzött közötti különbség egyre inkább elmosódott – s ez a helyzet akár előnyös is lehetett volna, amennyiben a győztes nagyobb biztonságérzetre tesz szert, vagy a vesztes megbékél azzal, hogy módosított rendezéssel él együtt. Azonban egyik sem történt. Franciaország frusztrációja és tehetetlenségérzete évről évre növekedett. Hasonlóképpen felerősödött a nacionalista agitáció Németországban. A háborús szövetségesek minden felelősséget leráztak magukról – Amerika megtagadta a béke megteremtésében játszott szerepét, Nagy-Britannia feladta történelmi kiegyensúlyozó szerepét, és Franciaország a versailles-i rendezés védnökének szerepéről mondott le. Egyedül a legyőzött Németország vezetője, Stresemann rendelkezett hosszú távú politikával, és országát rendíthetetlen elszántsággal kormányozta a nemzetközi színpad közepére.

Az egyetlen remény egy békés új világhoz az maradt, hogy magának az egyezménynek érzelmi töltete és az általa keltett várakozások, amelyeket összefoglalóan „locarnói szellem”-ként emlegettek, talán legyőzi a dokumentum szerkezeti hiányosságait. Ennek a légkörnek a megszületését – Wilson tanításaival ellentétben – nem a széles néptömegek segítették elő, hanem azoknak az országoknak a külügyminiszterei – Chamberlain, Briand és Stresemann –, amelyeknek gyanakvása és rivalizálása robbantotta ki a háborút és akadályozta meg a béke megszilárdítását.

Mivel a versailles-i rendnek semmilyen geopolitikai alapja nem volt, az államférfiak arra kényszerültek, hogy személyes kapcsolataikkal tartsák fent azt – ilyen lépést elődeik sohasem tettek. Azok az arisztokraták, akik a XIX. században a külpolitikát irányították, olyan világhoz tartoztak, amelyben a dolgokat azonos módon fogták fel. A legtöbbjük jól kijött a többiekkel. Ennek ellenére nem hitték azt, hogy személyes kapcsolataik befolyásolhatják az országaik nemzeti érdekeiről kialakult álláspontjukat. A megállapodásokat soha nem az azok által létrehozott „légkörrel” magyarázták, s soha nem tettek engedményeket azért, hogy egyes vezetőket a helyükön tartsanak. A vezetők sem keresztnévükön szólították egymást, hogy a közvélemény előtt mutassák személyes jó kapcsolatukat.

Ez a diplomáciai stílus megváltozott az I. világháború után. Ettől kezdve a kapcsolatok

elszemélyesítése felgyorsult. Amikor Briand Németországot üdvözölte a Nemzetek Szövetségében, kiemelte Stresemann emberi erényeit, és Stresemann hasonló szellemben válaszolt. Hasonlóképpen, Austen Chamberlain állítólagos személyes részrehajlása Franciaország irányában arra készítette Stresemant, hogy felgyorsítsa a teljesítési politikát, és elismerje Németország nyugati határait, amikor Chamberlain 1924-ben felváltotta a külügyminiszeri poszton az inkább németbarát Lord Curzont.

Austen Chamberlain előkelő család sarja volt. A ragyogó képességű és fürgé észjárású, a század elején a német szövetség mellett kiálló Joseph Chamberlain fia és a müncheni szerződést majdan nyélbe ütő Neville Chamberlain mostohatestvére volt. Édesapjához hasonlóan Austennek is nagy hatalma volt Nagy-Britannia koalíciós kormányaiban. De édesapjához hasonlóan neki sem sikerült a legmagasabb hivatalt elfoglalnia; ő volt a konzervatív párt egyetlen olyan vezetője a XX. században, aki nem lett miniszterelnök. Ahogy valaki szellemesen megjegyezte: „Austen mindig játszott, és mindig veszett.” Harold Macmillan a következőképpen nyilatkozott Austen Chamberlainról: „Jól beszélt, de nem nagyszabásúan. Precíz volt, de nem mélyenszántó. ...Tisztelték, de soha nem félték tőle.”

Chamberlain legnagyobb diplomáciai teljesítménye a locarnói szerződés létrehozása volt. Mivel Chamberlain franciabarát hírében állt, s egyszer megjegyezte, hogy „úgy szereti Franciaországot, mint egy asszonyt”, Stresemann egy kialakuló francia-angol szövetségtől tartott. Stresemann-nak ez a félelme indította el azon az úton, amely Locarnóba vezetett.

Visszatekintve, a kétfajta európai határ létrehozása politikájának gyengeségei egyre nyilvánvalóbbakká váltak. De Chamberlain mindezt Nagy-Britannia stratégiai kötelezettségvállalásai lényeges kiterjesztésének vélte, amelynél többet a brit közvélemény nem támogatna. A XVIII. század elejéig Nagy-Britannia biztonsági határa a La Manche-csatorna volt. A XIX. század során a biztonsági határ a németalföldi államok határainál húzódott. Austen Chamberlain megpróbálta azt kiterjeszteni a Rajnáig, amit, végül is, minden ellenállás nélkül feladott Nagy-Britannia, amikor Németország 1936-ban bevonult a területre. Egy Lengyelországnak adott biztonsági garancia 1925-ben már kívül esett a brit államférfiak látókörén.

Aristide Briand a harmadik köztársaság klasszikus politikai vezetője volt. Radikális baloldaliként kezdte pályáját, majd a francia kabinetek állandó szereplője lett – időnként mint miniszterelnök, de gyakrabban mint külügyminiszter (tizennégy kormányt szolgált ebben a minőségében). Korán felismerte, hogy Franciaország helyzete Németországhoz viszonyítva egyre romlik, és arra a következtetésre jutott, hogy a Németországgal való kibékülés jelenti Franciaország számára a legtöbb reményt a hosszú távú biztonságra. Kedélyes személyiségére támaszkodva azt remélte, hogy sikerül Németországot felmenteni a versailles-i békeszerződés legterhesebb rendelkezései alól.

Briand politikája nem lehetett népszerű abban az országban, amelyet német hadseregek dúltak fel. Azt sem könnyű eldönteni, hogy Briand milyen mértékben kísérelte meg az évszázados ellenségeskedés feloldását, vagy pedig mindössze vonakodó *Realpolitik*-ként kell értékelni. Válságok idején a franciák inkább a kemény és zord Poincarét választották, aki a versailles-i rendelkezések szigorú betartását követelte. Amikor a válságok fenntartása túlságosan megerőltető lett – mint például a Ruhr-vidék megszállása után – Briand újra előkerült. Az volt a baj ezzel az állandó váltogatással, hogy Franciaország elvesztette a képességét arra, hogy a két ellentétes nézetű személyiség bármelyikének a politikáját végigvigye annak logikus végkifejletéig. Franciaország nem volt immár elég erős Poincaré politikájának megvalósítására, ennek ellenére a francia közvélemény túlságosan keveset nyújtott Briand-nak, amit az Németországnak felkínálhatott volna a tartós kibékülés fejében.

Bármi volt is Briand végső célja, megértette, hogy ha Franciaország nem hajlandó a kibékülésre, akkor az angolszász nyomás és Németország növekvő ereje fogja azt kikényszeríteni. Stresemann, noha hevesen ellenezte a versailles-i békeszerződést, hitt abban, hogy a Franciaországgal szemben fennálló feszültségek enyhítése felgyorsítja a lefegyverzési paragrafusok felülvizsgálatát és megalapozhatja Németország keleti határainak revízióját.

1926. szeptember 27-én Briand és Stresemann Genf mellett, a francia Jura-hegységben fekvő Thoiry faluban találkoztak. Németországot nemrég vették fel a Nemzetek Szövetségébe, ahol Briand meleg és személyes hangú, ékesszóló beszéddel üdvözölte az új tagot. Ebben a lelkes hangulatú légkörben a két államférfi egy olyan megállapodás-csomagot dolgozott ki, amelynek egyszer s mindenkorra le kellett volna zárnia a háború kérdését. Franciaország visszaadná a Saar-vidéket a versailles-i békeszerződés által előírt népszavazás nélkül. A francia csapatok egy éven belül kiürítenék a Rajna-vidéket, és a Szövetégközi Katonai Ellenőrző Bizottságot (Inter-Allied Military Control Commission – IMCC) visszavonnák Németországból. Ellentétként Németország 300 millió márkát fizetne a Saar-vidék bányáiért, felgyorsítaná a jóvátételi fizetéseket Franciaországnak, és végrehajtaná a Dawes-tervet. Briand gyakorlatilag Versailles leggyűlöltebb rendelkezéseinek eltörlését ajánlotta fel a francia gazdasági talpraállítás segítése fejében. A megállapodás a két fél egyenlőtlen tárgyalási pozícióját tükrözte. Németország nyeresége állandó és visszavonhatatlan lenne; Franciaország egyszeri, átmeneti, pénzügyi hozzájárulást kapna, amelynek egyes pontjai valójában a korábbi német ígéreteket ismételték meg.

A megállapodás mindkét fővárosban nehézségekbe ütközött. A német nacionalisták hevesen elleneztek mindenféle együttműködést Versailles-jal, bármennyire előnyösek voltak is az egyes feltételek, Briand-t pedig azzal vádolták, hogy elkótyavetyéli a rajnai ütközőzónát. További gondok adódtak azzal a kötvénykibocsátással, melynek a megnövekedett német kiadásokat kellett volna finanszíroznia. November 11-én Briand váratlanul félbeszakította a tárgyalásokat, kijelentve, hogy „a thoiry-i elképzelés haladéktalan megvalósítását a technikai akadályok lehetlenné tették.”

Ez volt az utolsó kísérlet egy Franciaország és Németország közötti általános rendezés megkötésére a két világháború között. Nem világos, hogy változtatott volna-e egyáltalán a dolgok menetén, amennyiben megvalósult volna. A locarnói diplomácia által felvetett alapvető kérdés megmaradt – az ugyanis, hogy a kibékülés elfogadtatta volna-e Németországgal a versailles-i nemzetközi rendet vagy az csak felgyorsította volna-e Németország megerősödését a rendszer veszélyeztetésére.

Locarno után ez a kérdés fokozatosan eldöntetlenné vált. Nagy-Britannia meg volt győződve arról, hogy a kiegyezés az egyetlen járható út. Amerika véleménye szerint ez egyben morális követelmény is volt. Miután a stratégiai vagy a geopolitikai elemzés kiment a divatból, a nemzetek akkor is igazságról beszéltek, amikor homlokegyenest ellenkező véleményen voltak annak meghatározása tekintetében. Egy csomó, általános elveket és a Nemzetek Szövetségéhez való folyamodást kimondó szerződést kötöttek – részben meggyőződésből, részben kimerültségből, s részben azért, hogy kikerüljék a kínos geopolitikai realitásokat.

A Locarno utáni időszakban Franciaország – meggyőződése ellenére – lépésről lépésre távolodott a versailles-i rendezéstől, mert a britek (és az amerikaiak) egyre további engedményekre kényszerítették. Locarno után nagy mennyiségű – főleg amerikai – tőke áramlott be Németországba, felgyorsítva annak ipari fejlődését. A Szövetégközi Katonai Ellenőrző Bizottságot, amelyet a német leszerelés ellenőrzésére hoztak létre, 1927-ben feloszlatták, funkcióit a Nemzetek Szövetsége vette át, amelynek nem voltak eszközei a megállapodás végrehajtásának ellenőrzésére.

Németország titkos újrafegyverkezése felgyorsult. Walter Rathenau ipari miniszter már 1920-ban azzal vigasztalta a német hadsereget, hogy a versailles-i szerződésnek a német nehézfegyverzet leszerelésére vonatkozó pontjai elsősorban olyan fegyvereket érintenek, amelyek úgyszólván hamarosan elavulttá válnának. Ugyanakkor hozzátette: semmi sem akadályozhatja meg a modern fegyverekkel kapcsolatos kutatásokat vagy olyan ipari kapacitás létesítését, mely lehetővé teszi ezek gyors ütemű gyártását. Röviddel a locarnói szerződés ratifikálása után és pontosan akkor, amikor Briand és Stresemann Thoiryban találkozott, von Hindenburg tábornagy, a háború utolsó három évében német hadseregpáncsnok, akit nemrég választották meg Németország elnökének is, 1926-ban egy hadgyakorlat megtekintése közben kijelentette: „Ma szemtanúja voltam annak, hogy a német hadsereg megőrizte hagyományos szellemét és felkészültségét.” Ha pedig ez így volt, akkor Franciaország biztonsága veszélybe kerül, mihelyt a német hadsereg

létszámára vonatkozó korlátozásokat feloldják.

Amint a leszerelés kérdése a nemzetközi diplomáciai érdeklődés homlokterébe került, ez a veszély egyre közelebbinek tűnt fel. A politikai egyenlőséget követelő Németország gondosan előkészített egy olyan lélektani atmoszférát is, amelyben később katonai téren is egyenlőséget követelhet. Franciaország nem volt hajlandó hadseregét leszerelni addig, amíg további biztonsági garanciákat nem kap; Nagy-Britannia viszont, az egyetlen olyan ország, mely megadhatta volna azokat, nem volt hajlandó a keleti rendezést garantálni és a locarnói szerződésben előírtaknál továbbmenni a nyugati rendezést illetően, s ezáltal kihangsúlyozta azt a tényt, hogy Locarno nem is annyira elkötelezettséget, mint inkább szövetséget jelentett a számára.

A formális német egyenlőség elkerülésére, vagy legalábbis késleltetésére, Franciaország a Nemzetek Szövetsége szakértői által ajánlott fegyverzetcsökkentési kritériumokkal kezdett foglalkozni. Elemzést terjesztett a Nemzetek Szövetségének Előkészítő Bizottsága elé, amely összevetette a valós erőt a potenciális erővel, és vizsgálta a kiképzett tartalékosok és a demográfiai trendek viszonyát, valamint a létező fegyverek és a technológiai változások gyorsasága közötti kapcsolatot. De egyik gondosan kidolgozott elmélet sem kerülhette el a döntő kérdést, amely szerint a fegyverzetek egyenlő szintjén, bármennyire alacsony is az, a francia biztonság mindig veszélyben lesz, mert a németek jobb mozgósítási potenciállal rendelkeznek. Minél inkább magáévá tette Franciaország az Előkészítő Bizottság előfeltevéseit, annál nagyobb nyomást hozott létre maga ellen. Végül, az összes francia manővernek az lett a vége, hogy az angolszászokat megerősítette abban a meggyőződésükben, hogy Franciaország a leszerelés, s következésképpen a béke igazi akadály.

A francia dilemmában az volt a megrendítő, hogy – Locarno után – Franciaország többé nem volt abban a helyzetben, hogy érvényt szerezzen elképzeléseinek, mindössze a félelmeit kellett valahogyan enyhítenie. A francia politika egyre inkább védekező jellegűvé vált. Mindennek jelképes kifejeződése volt az, hogy Franciaország Locarno után két évvel hozzáfogott a Maginot-vonal építéséhez, amikor Németország még mindig le volt szerelve, és Kelet-Európa új államainak függetlensége azon múlt, hogy Franciaország – adott esetben – segítségükre tud-e sietni. Egy német agresszió esetén Kelet-Európa csak úgy menekülhetett volna meg, ha Franciaország a demilitarizált Rajna-vidéket túszként felhasználva offenzív stratégiába kezd. A Maginot-vonal azonban azt jelezte, hogy Franciaország a saját határain belül kíván védekezni, s ezáltal szabad utat engedett a német törekvéseknek keleten. A francia politikai és katonai stratégia közötti összhang megszűnt.

A megzavarodott vezetők hajlamosak arra, hogy határozott célkitűzéseket a közvélemény megnyerésével helyettesítsenek. Briand, aki mindenképpen demonstrálni szeretne volna, hogy valamit csinál, 1927 júniusában, Amerika hadbalépésének tizedik évfordulóján olyan szerződéstervezetet nyújtott át Washingtonnak, amely szerint a két kormányzat lemond a háborúról az egymás közötti kapcsolatokban, és kötelezi magát a vitás kérdések békés rendezésére. Frank B. Kellogg amerikai külügyminiszter eleinte nem is tudta, hogy mit válaszoljon egy olyan dokumentumra, ami elítélte azt, amitől senki sem tartott, és ami azt ajánlotta, amit mindenki természetesnek vett. Az 1928-as elnökválasztási év azután megvilágosította Kellogg gondolkodását; a „béke” népszerű volt, és Briand tervzetének megvolt az az előnye, hogy semmilyen gyakorlati következménnyel nem járt.

1928 elején Kellogg külügyminiszter hallatott magáról, és elfogadta a szerződéstervezetet. Egy fokkal azonban még túl is tett Briand-on, amennyiben azt javasolta: a háborúról való lemondás annyi nemzetet érintsen, amennyit csak lehet. Az ajánlat legalább olyan ellenállhatatlannak bizonyult, mint amilyen semmitmondónak. 1928. augusztus 27-én tizenöt ország nagy hírveréssel aláírta a háborút mint a nemzeti politika eszközét elítélő párizsi paktumot (vagy ahogy általában emlegetik, a Kellogg-Briand Paktumot). A megállapodást gyorsan ratifikálta gyakorlatilag a világ összes országa, így Németország, Japán és Olaszország is, tehát azok, amelyeknek agressziója a következő évtizedet megrontotta.

Alighogy a paktumot aláírták, a világ államférfiai a fejükhöz kaptak. Franciaország eredeti ajánlatát

azzal a záradékkal módosította, hogy jogszerűek az önvédelmi és a Nemzetek Szövetsége Alapokmányában vállalt kötelezettségekből, illetve a Locarnói garanciákból, valamint Franciaország összes szövetségéből következő háborúk. Mindez visszavitte a dolgokat a kiindulópontra, mivel a kivételek felöleltek szinte minden elképzelhető gyakorlati esetet. Ezután Nagy-Britannia is ragaszkodott a cselekvési szabadsághoz birodalma védelmében. Amerika feltételei voltak a legátfogóbbak: hivatkoztak a Monroe-doktrínára, az önvédelem jogára, és azt a kiegészítést is magukba foglalták, hogy minden nemzet saját maga határozza meg önvédelmére vonatkozó kritériumait. Az Egyesült Államok az összes lehetséges kiskapu biztosítása mellett minden részvételt megtagadott a szerződés pontjainak betartásában.

Néhány hónappal később a szenátus külügyi bizottsága előtti meghallgatáson Kellogg azt a meglepő elméletet fejtette ki, hogy az Egyesült Államokat semmilyen kötelezettség sem terheli egy agresszió áldozatának megsegítésére, mivel egy ilyen agresszió már azt jelentené, hogy a paktum érvénytelenné vált. „Tegyük fel, hogy valamely más nemzet megsérti ezt a szerződést; miért tegyük magunkat abban érdekeltté? – kérdezte a montanai Walsh szenátor. – Semmi szükség sincs erre” – válaszolta a külügyminiszter.

Kellogg a szerződést arra a tautológiára szűkítette le, mely szerint a párizsi paktum megőrzi a békét addig, amíg betartják a békét. A háborút megtiltották minden esetben, kivéve az előre látható alkalmakat. Semmi meglepő sincs tehát abban, hogy D. W. Brogan így nyilatkozott a Kellogg-Briand-paktumról: „Az Egyesült Államok, amely korábban már eltörölte az alkoholfogyasztásból származó károkat a tizennyolcadik alkotmánykiegészítéssel, most arra hívta fel a világot, hogy helyezték a háborút is törvényen kívül. A világ, amely szinte nem mert hinni fülének vagy nem mert kételkedni, engedelmeskedett.”

Végeredményben Briand eredeti gondolatát egykori szövetségesei olyan eszközzé alakították át, amellyel ismét csak nyomást lehetett gyakorolni Franciaországra. Ezután egyre sűrűbben hivatkoztak arra, hogy miután a háborút törvényen kívül helyezték, Franciaország kötelessége saját leszerelésének felgyorsítása. Annak jelképeként, hogy érkezett a jóakarát ideje, a szövetségesek 1928-ban, öt évvel a tervezett időpont előtt, megszüntették a Rajna-vidék megszállását.

Mindezt kiegészítendő Austen Chamberlain nyilvánosságra hozta, hogy ami Nagy-Britanniát illeti, az ország készen áll a német-lengyel határ esetleges, sőt kívánatos, módosítására, amennyiben a németek civilizáltan le tudják azt bonyolítani:

„Ha [Németország] belép a Nemzetek Szövetségébe és ott baráti és békülékeny magatartást tanúsít, akkor jómagam azt hiszem, hogy belátható időn belül olyan helyzetben fogja magát találni, amelyben a gazdasági és kereskedelmi támogatása olyannyira szükséges, valamint politikai barátsága olyannyira kívánatos lesz Lengyelország számára, hogy – a Népszövetség gépezete nélkül – közvetlenül rendezheti viszonyát a lengyelekkel. ... Ha a német sajtót és a közvéleményt egy kicsit mérsékelni lehetne a keleti határok tárgyalása területén, akkor hamarabb megoldhatnák a problémát.”

Stresemann ügyesen kihasználta Németország csatlakozását a Népszövetséghez a Szovjetunióval szembeni nagyobb diplomáciai térnyerésre, valamint a Franciaországra gyakorolt német nyomás fokozására a fegyverzetek egyenlősége terén. Például, Stresemann felmentést kért és kapott az alól, hogy Németország részt vegyen a Népszövetség Alapokmánya pontjainak kötelező betartására vonatkozó rendelkezéseiben (16. cikkely) azon az alapon, hogy egy lefegyverzett Németország nincs abban a helyzetben, hogy szankciókat kockáztasson maga ellen. Ezután, igazi bismarcki módon, Stresemann arról értesítette Moszkvát, hogy azért kérte a felmentést, mert Németország nem kíván egy szovjetellenes koalícióhoz csatlakozni.

Moszkva megértette a célzást. Alig egy évvel Locarno után, 1926 áprilisában, Berlinben aláírták a

Szovjetunió és Németország közötti semlegességről szóló egyezményt. Mindkét fél ígéretet tett a semlegességre, amennyiben a másikat támadás éri; mindketten vállalták, hogy nem csatlakoznak semmilyen politikai csoportosuláshoz vagy gazdasági bojkotthoz, amely a másik fél ellen irányul – feltehetően függetlenül az azt kiváltó kérdéstől. Gyakorlatilag ez azt jelentette, hogy a két ország kizárta magát az egymás ellen esetleg alkalmazott kollektív biztonsági keretből. Németország pedig már felmentést kapott bárki más ellen irányuló szankciók alól is. Berlin és Moszkva egyaránt ellenséges érzelmekkel viseltetett Lengyelország iránt, ahogy azt Wirth német kancellár közölte moszkvai nagykövetével, Ulrich von Brockdorff-Rantzauval: „Egy dolgot nyíltan ki kell mondanom Önnek: Lengyelországot fel kell számolni. ... Semmi olyan szerződést nem kötök, amely megerősíthetné Lengyelországot.”

Ennek ellenére a francia vezetők, különösen Briand arra a következtetésre jutottak, hogy a teljesítési politika maradt Franciaország egyetlen reális lehetősége. Ha Franciaország félelmei mégis beigazolódnak, és Németország ismét harcias politikához folyamodik, akkor a jövőbeli brit támogatást és Amerika jóindulatát Franciaország eljátszaná, ha a megbékélés megtorpedózásával lehetne vádolni.

Európa súlypontja fokozatosan Berlinbe tolódott át. Így, legalábbis visszatekintve, Stresemann belpolitikája meglepő módon ez alatt esett szét. A domináns nacionalista hangulatot tükrözi az ún. Young-tervre adott válasz, amelyet a szövetségesek a Dawes-terv öt éves határidejének lejártakor, 1929-ben terjesztettek be. A Young-terv tovább csökkentette a német jóvátételi fizetések mértékét, és egy végső, igaz, meglehetősen távoli, lejáratí idôt is szabott azoknak. 1924-ben a Dawes-tervet a német konzervatívok segítségével sikerült elfogadtatni; 1929-ben a Young-tervet, amely jelentősen könnyebb feltételeket tartalmazott, élesen támadták a konzervatívok, akiket a megerősödő náci párt és a kommunisták is támogattak. Végül mindössze húszfős többséggel fogadta el a Reichstag.

Néhány évig Locarno szelleme jellemezte az I. világháborúban egymással szemben álló egykori ellenségek jóindulatra törekvését. A német nyelvben azonban a „szellem” szó azt is jelenti, hogy „kísértet” és az évtized végére nacionalista körökben divatossá vált Locarno „kísértetével” viccelődni. A versailles-i nemzetközi rend sarokkövével szemben tanúsított cinikus magatartás már a német gazdasági talpraállás fénykorában is létezett, még mielőtt a gazdasági világválság jóvátehetetlenül radikalizálhatta volna a német politikai életet.

Stresemann 1929. október 3-án meghalt. Pótolhatatlannak bizonyult, mert Németország nem rendelkezett egy hozzá hasonlóan tehetséges és okos vezetővel, s főleg azért nem, mert Németország rehabilitálása és Európa pacifikálása nagymértékben a nyugati hatalmak által a személyébe vetett bizalmon nyugodott. Hosszú időn keresztül úgy tartották, hogy Stresemannban testesül meg a „jó európai”. Ebben az értelemben a kiemelkedő Konrad Adenauer elődjének tekintették, aki felismerte: Franciaország és Németország sorsa lényegében egy és ugyanaz, az őket elválasztó történelmi rivalizálások ellenére.

Amikor azonban Stresemann iratai hozzáférhetőkké váltak, azok megcáfolni látszottak a róla kialakult kedvező képet. A *Realpolitik* olyan számító politikusát tárták elénk, aki kíméletlen következetességgel próbálta érvényesíteni a hagyományos német nemzeti érdekeket. Stresemann számára ezek az érdekek egyértelműek voltak: Németország 1914 előtti állapotának visszaállítása, a jóvátételi fizetések pénzügyi terheitől való megszabadulás, a Franciaországgal és Nagy-Britanniával elérendő katonai paritás, Németország keleti határainak revíziója és Ausztria és Németország egyesítése (*Anschluss*). Stresemann egyik tanácsadója, Edgar Stern-Rubarth, a következőképpen jellemezte főnöke céljait:

Stresemann álma – ahogy azt egyszer megvallotta nekem – az alábbi volt: a Rajna-vidék felszabadítása, Eupen-Malmédy és a Saar-vidék visszaszerzése, az Ausztriával való *Anschluss* végrehajtása és, mandátumterületként vagy más formában, olyan afrikai gyarmat megszerzése, ahonnan a legfontosabb trópusi nyersanyagokat biztosítani lehetne és egy olyan terület, ahol a fiatalabb nemzedék fölös energiáit levezetheti.

Stresemann tehát a kifejezés II. világháború utáni értelmében egyértelműen nem volt „jó európai”, s egyébként sem létezett akkoriban még ez a fogalom. A legtöbb nyugati államférfi egyetértett Stresemannal, hogy Versailles-t, kiváltképpen keleten, revízió alá kell venni, és hogy Locarno csak egy állomása volt ennek a folyamatnak. Franciaország számára elviselhetetlenül fájdalmas volt egy talpraállt Németországgal szembenézni egy olyan háború után, amelyben végső erőforrásait is kimerítette. Ugyanakkor a helyzet a hatalom új elosztásának hű tükörképe volt. Stresemann megértette, hogy Németország, még a Versailles által szabott korlátok között is Európa potenciálisan legerősebb nemzete. Ebből a helyzetértékelésből arra a reálpolitikai következtetésre jutott, hogy lehetősége van Németországot legalább az 1914 előtti szintre, de esetleg azon túl is, fejleszteni.

Nacionalista bírálóival ellentétben azonban – és mindenképpen a náciaktól eltérően – Stresemann a türelemre, kompromisszumra és az európai egyetértés jóváhagyására épített céljai elérésében. Volt annyira okos, hogy semmitmondó engedményeket tegyen – különösen a jóvátételi fizetések kényes és jelképes kérdésében – Németország katonai megszállásának megszüntetése és olyan hosszú távú változások érdekében, amelyek az országot mindenképpen egyre központibb helyzetbe hozzák. A német nacionalistákkal ellentétben azonban nem gondolta, hogy erőszakkal kellene Versailles revízióját végrehajtani.

Stresemann politikájának lehetőségeit Németország erőforrásai és potenciálja szolgáltatta. A háború nem bénította meg a német hatalmat, és Versailles csak javította geopolitikai helyzetét. Még a II. világháborúban elszenvedett sokkal katasztrofálisabb vereség sem tudta Németország európai befolyását megsemmisíteni. Ahelyett, hogy Stresemannban a nyugati értékek elleni náci támadások előfutárát látnánk, helyesebb a náci szélsőségekben Stresemann fokozatos és kétségtelenül fájdalmasan lassú, békés lépéseinek időleges megszakítását látni, amelyek célja az volt, hogy biztosítsa országa európai vezető szerepét.

Idővel Stresemann taktikája akár stratégiává, a kiegészítő megoldások akár meggyőződéssé alakulhattak volna. Korunkban Szadat elnök eredetileg azért akart kiegyezni Izraellel, hogy megszüntesse a Nyugatnak az arab harciasságról kialakított képét, és hogy Izraelt lélektanilag védekező állásba kényszerítse. Stresemannhoz hasonlóan Szadat is megpróbált éket verni az ellenségei és azok barátai közé. Az ésszerű izraeli követelések kielégítésével azt remélte, hogy változtathat az arab és kiváltképpen, az egyiptomi földek visszaadásának izraeli elutasításán. Idő múltával azonban Szadat ténylegesen a béke apostolává és a nemzetközi feszültségek enyhítőjévé vált, amely magatartás kezdetben akár csak póz lehetett. Idővel a béke keresése és a megbékélés Szadat számára többé már nem a nemzeti érdek eszközei voltak, hanem magukban való értékeké alakultak át. Vajon Stresemann is hasonló irányban haladt? Korai halála ezt a lehetőséget a történelem egyik megoldatlan rejtélyeként hagyta ránk.

Stresemann halálakor a jóvátétel kérdésének végleges megoldása a legjobb úton haladt, és Németország nyugati határai is megszilárdultak. Németország a revízió harcosa maradt keleti határait, valamint a versailles-i békeszerződés leszerelési rendelkezésit illetően. Kudarcot vallott az a kísérlet, hogy Németországra területének megszállásával gyakoroljanak nyomást, s Locarno módosított kollektív biztonsági megközelítése még mindig nem csillapította a német igényt a katonai paritásra. Európa államférfiai ekkor, a leszerelés melletti általános kötelezettségvállalással próbáltak tartós békét teremteni.

Az az elképzelés, hogy Németországnak joga van a paritáshoz, ekkorra már általánosan elfogadottá vált a britek körében. Ramsay MacDonald munkáspárti miniszterelnök már első kormányalakításakor, 1924-ben kijelentette, hogy a leszerelést tekinti legfőbb feladatának. 1929-ben kezdődő második miniszterelnöki periódusa alatt leállította egy szingapúri hadiflotta-bázis építkezését, és felfüggesztette az új torpedórombolók és tengeralattjárók építését. 1932-ben kormánya moratóriumot hirdetett a repülőgépgyártásban. MacDonald első számú tanácsadója ezen a téren, Philip Noel-Baker kijelentette,

hogy kizárólag a leszerelés előzheti meg az újabb háború kirobbanását.

Az alapvető ellentét Németország paritása és Franciaország biztonsága között azonban megoldatlan maradt, talán azért, mert nem is lehetett volna megoldani. 1932-ben, egy évvel Hitler hatalomra jutása előtt, Edouard Herriot francia miniszterelnök megjósolta: „Nincsenek illúzióim. Tudom, hogy Németország fegyverkezni akar. ... A történelem fordulópontjához érkezünk. Ezidáig Németország elfogadta az alárendelt szerepet... Most aktív politikába kezd. Holnap pedig területi követelésekkel fog fellépni.” Ennek a nyilatkozatnak a legfigyelemreméltóbb vonása a passzív, lemondó hangvétel volt. Herriot egy szót sem szólt a francia hadseregről, amely még mindig a legnagyobb volt Európában; a Rajna-vidékről, amelyet a locarnói szerződés demilitarizált; vagy a Kelet-Európa biztonságát érintő francia kötelezettségvállalásról. Franciaország, mely nem óhajtott harcolni meggyőződéséért, most egyszerűen csak sorsa beteljesedését várta.

Nagy-Britannia egészen más szemszögből látta a kontinensen lezajló fejleményeket. Mivel ki akarta békíteni Németországot, állandó nyomást gyakorolt Franciaországra a német fegyverkezési egyenlőséghez való hozzájárulásáért. A leszerelési szakértők hírhedten ügyesek olyan tervezetek gyártásában, melyek a biztonsági igényeket formailag kielégítik ugyan, de nem érintik a lényegét. Így, a brit szakértők kidolgoztak egy olyan javaslatot, mely megadta volna Németországnak a paritást anélkül, hogy engedélyezte volna a sorozást, s ezáltal – elméletileg – előnyhöz juttatta volna Franciaországot nagyobb, kiképzett tartalékosállománya miatt (mintha Németország, ha már idáig eljutott, nem tudott volna újabb kibúvókat találni ezen utolsó, s meglehetősen csekély akadály leküzdésére).

Ugyanebben, a Hitler hatalomrajutását megelőző végzetes esztendőben a demokratikus német kormány elég erősnek gondolta magát ahhoz, hogy kivonuljon a leszerelési konferenciáról az általuk francia diszkriminációnak nevezett magatartás miatti tiltakozásul. Azzal az ígérettel csalogatták vissza a németeket, hogy „egyenlő jogokat kapnak egy olyan rendszerben, mely minden nemzet számára biztonságot ad”; ez a nyakatekert kifejezés olyan, „biztonsági” feltételekkel rendelkező elméleti paritásjogot foglalt magába, amelyet azonban túlságosan nehéz volt érvényesíteni. A közvélemény nem foglalkozott ilyen finomságokkal. A brit baloldal lapja, a *The New Statesman* a formulát mint „az államok egyenlősége elvének feltétel nélküli elismeréseként” üdvözölte. A brit politikai élet másik végletén a *Times* elismerően szólt „az egyenlőtlenség időszerű megszüntetéséről”.

A „biztonsági rendszeren belüli egyenlőség” kifejezés azonban önmagában ellentmondásos volt. Franciaország többé már nem volt elég erős ahhoz, hogy megvédje magát Németországgal szemben, és Nagy-Britannia továbbra sem volt hajlandó olyan katonai szövetséget kötni Franciaországgal, amely legalább nagy vonalakban geopolitikai egyenlőséget teremtett volna (habár, az I. világháború tapasztalatai alapján ez is kérdéses volt). Mialatt Anglia ragaszkodott az egyenlőség olyan kizárólagosan formalista meghatározásához, mely véget vetett a Németország elleni diszkriminatív korlátozásoknak, egy szót sem ejtett arról, hogy egy ilyen egyenlőség milyen hatással lesz az európai egyensúlyra. 1932-ben a felfingerelt MacDonald miniszterelnök azt vágta oda Paul-Boncour francia külügyminiszternek: „A francia követelések mindig azt a nehézséget támasztották Nagy-Britanniával szemben, hogy az vállaljon újabb kötelezettségeket, holott ilyenekről jelenleg szó sem lehet.” Ez a demoralizáló pathhelyzet addig tartott, amíg végül 1933 októberében Hitler ki nem vonult a leszerelési tárgyalásokról.

Egy olyan évtized után, amelyben a diplomácia Európára összpontosított, meglepő módon Japán volt az az ország, mely bebizonyította a kollektív biztonság és magának a Népszövetségnek a tartalmatlanságát, s ezzel kezdetét vette egy egyre több erőszakot hozó évtized.

1931-ben japán erők szállták meg a jogilag Kínához tartozó Mandzsúriát, noha a kínai központi kormányzat hatóságai már évek óta nem működtek ott. A Nemzetek Szövetsége megalapítása óta nem került sor ilyen nagyméretű fegyveres beavatkozásra. A Nemzetek Szövetségének azonban nem volt olyan mechanizmusa sem, amellyel kikényszeríthette volna akár a saját 16. cikkelyében előírt gazdasági szankciókat is. Az eset kapcsán habozó Nemzetek Szövetsége a kollektív biztonság alapvető dilemmáját

példázta: egyetlen ország sem volt hajlandó Japánnal harcba szállni (vagy lett volna abban a helyzetben, hogy amerikai segítség nélkül megtegye ezt, ugyanis a japán hadiflotta uralta az ázsiai vizeket). Még ha a gazdasági szankciók mechanizmusa létezett is volna, egyetlen ország sem akarta csökkenteni a Japánnal folytatott kereskedelmét a gazdasági világválság kellős közepén; másfelől, egyetlen ország sem volt hajlandó Mandzsúria elfoglalását elfogadni. A Nemzetek Szövetsége egyik tagállamának sem volt fogalma arról, hogyan lehetne ezt az önellentmondást feloldani.

Végül, létrehoztak egy gépezetet, amely az égvilágon semmit sem csinált. Egy tényfeltáró küldöttséget neveztek ki – általában ez biztos jele annak, amikor a diplomata véleménye szerint semmit sem kell tenni. Időbe telik, amíg egy ilyen bizottság összeáll, amíg tanulmányokat folytat, és amíg egyezsége jut – amikor, szerencsés esetben, a kérdéses probléma már meg is oldódott. Japán annyira biztos volt a dolgok ilyen kimenetelében, hogy maga javasolt egy ilyen tanulmányt. A később Lytton-bizottságként ismert testület azt jelentette, hogy Japánnak bizonyos jogos sérelmei voltak, de hibázott abban, hogy előbb nem merítette ki azok békés megoldásának lehetőségeit. E saját területénél nagyobb föld meghódítása miatt elhangzott szelíd feddés is túlságosan sok volt Japánnak, amely a Nemzetek Szövetségéből való kilépéssel válaszolt. Ez volt az első lépés az egész intézmény felbomlása felé vezető úton.

Európában az egész esetet úgy kezelték, mint távoli földrészekre jellemző eltévelyedést. A leszerelési tárgyalások folytatódtak, mintha a mandzsúriai válság nem is létezett volna, s a biztonság és a paritás viszonya fölötti vita egyfajta rituálé jellegét öltötte. Azután, 1933. január 30-án Németországban Hitler hatalomra került, s bebizonyította, hogy a versailles-i rendszer valóban nem volt egyéb, mint kártyavár.

TIZENKETTEDIK FEJEZET

AZ ILLÚZIÓK VÉGE: HITLER ÉS A VERSAILLES-I BÉKE LEROMBOLÁSA

Hitler hatalomra jutása a világtörténelem egyik legnagyobb sorscsapása volt. Ha ő nincs, akkor a Versailles-ban felépített nemzetközi rend kártyavára kisebb zajjal és kevésbé katasztrofális módon omlik össze. Elkerülhetetlen volt, hogy ebből a folyamatból Németország mint a kontinens legerősebb hatalma kerüljön ki; a gyilkolás és rombolás ezt követő orgiája egyetlen ördögi személy műve volt.

Hitler szónoklatai révén jutott vezető pozícióba. Más forradalmi vezetőktől eltérően magányos politikai kalandor volt, aki nem tartozott semmiféle jelentősebb elméleti politikai iskolához. A *Mein Kampf*-ban kifejtett gondolatai a banalitásoknak és a valóságtól való elrugaszkodásnak a keveréke volt, és a hagyományos, jobboldali, radikális bölcsességeket tartalmazta új, népszerű csomagolásban. Önmagában ez sohasem lehetett volna kiindulópontja annak a forradalomban kicsúcsosodó szellemi mozgalomnak, amelyet Marx A Tőkéje vagy a tizennyolcadik századi filozófusok művei elindítottak.

Hitlert demagógiája emelte Németország élére, és pályája során végig erre a képességére támaszkodott. A kitalált ösztönével, éles szemmel fedezte fel a lélektani gyengeségeket, és ellenfeleit addig szorította egyik hátrányos helyzetből a másikba, amíg azok teljesen demoralizálódva készek voltak behódolni neki. Nemzetközi szinten könyörtelenül kihasználta a demokráciák rossz lelkiismeretét, amelyet a versailles-i béke miatt éreztek.

Hitler kormányfőként inkább ösztönösen, semmint tudatos megfontolások alapján hozta döntéseit. Művésznek képzelve magát képtelen volt egy helyben maradni, örökösen úton volt. Nem szerette Berlint, és gyakran utazott bajorországi rezidenciájára, ahova egy időben hónapokra is ellátogatott, noha ott is hamar elfogta az unalom. Minthogy idegenkedett a rendszeres munkától, és miniszterei nehezen juthattak eléje, politizálása rendszertelenné és ötletszerűvé vált. Bármi, ami összecsengett felvillanásszerű, kapkodó tevékenységével, előnyben részesült; minden, amihez kitartó erőfeszítésre lett volna szükség, háttérbe szorult.

A demagógia lényege abban a képességben rejlik, hogy az érzelmeket és a frusztrációt egyetlen pillanatba sűríti. Megragadni ezt a pillanatot, és egy hipnotikus, majd hogyanem érzéki kapcsolatot kialakítani környezetével és a tömeggel, ezek voltak Hitler erősségei. Hitler külföldön akkor volt a legsikeresebb, amikor úgy tűnt a fel világ számára, hogy normális korlátok közé szorított célokat tűz ki maga elé. Összes jelentős külpolitikai eredményét uralmának első öt évében, 1933-38 között érte el, és mindegyik azon alapult, hogy áldozatai azt hitték, egyetlen célja a versailles-i rendszert egyeztetni annak lényegi elveivel.

Mihelyt Hitler feladta annak színlelését, hogy az igazságtalanságokat kívánja helyrehozni, hitele azonnal szertefoszlott. A pusztán öncélú hódítást tűzve ki maga elé, elveszítette varázsát. Időnként még felvillant nyomokban a régi intuíció, mint például 1940-ben a franciaországi hadjárat megtervezésénél, vagy amikor nem engedte, hogy 1941-ben Moszkva alól visszavonuljanak, ami a német hadsereg szinte bizonyos összeomlásához vezetett volna. Úgy tűnik fel azonban, hogy Hitler élete legdöntőbb élménye Németország veresége volt az első világháborúban. Számталanszor felidézte, hogyan jutott ez tudomására, miközben ágyhoz kötve, félig megvakultan a mustárgáztól egy katonai kórházban lábadozott. Németország összeomlását árulással, zsidó összeesküvéssel és az akarat hiányával magyarázta, és egész életében kitartott amellett, hogy Németország csak magát győzheti le, a külföld nem bánhat el vele. Ez a gondolatmenet odáig vezetett, hogy az 1918-as vereséget hazaárulásnak tulajdonította, míg a német

vezetők végsőig való kitartásának hiánya Hitler rögeszmés szónoklatainak és zsibbasztó monológjainak legfőbb elemévé vált.

Hitler furcsamód mindig elégedetlennek látszott a győzelmeivel; a végén úgy tűnt fel, hogy csak úgy tudja elképzelni saját magát, mint aki pusztá akaraterével diadalmaskodik a fenyegető vesz fölött. A pszichológusok ebben magyarázatot találhatnak arra, hogy miért vezette a háborút olyan módon, ami nélkülözni látszott minden stratégiát és politikai megfontolást, egészen addig, amíg Németország minden tartalékát felélte, és Hitler végül meg nem hajolva megvalósíthatta önmagát azzal, hogy majdnem teljesen megszállt országának bekerített fővárosában, egy óvóhelyen ellenállt az egész világnak.

Demagógia és egocentrikusság volt ugyanannak az éremnek két oldala. Hitler nem volt képes normális társalgásra, és vagy hosszú monológokba bocsátkozott, vagy unatkozó hallgatásba merült, esetenként el is szunyókált, ha egyik-másik beszélgetőpartnere magához ragadta a szót. Hitler hozzászólt ahhoz, hogy valóban mesébe illő felemelkedését a bécsi alvilágból a Németország fölött gyakorolt kétségtelen hatalomig olyan személyes adottságoknak tulajdonítsa, amelyek párjukat ritkították kortársai között. Így a hatalomra jutásának tanítványainak leírásában felidézett ernyesztő liturgiája részévé vált Hitler „asztali beszélgetéseinek.”

Hitler egocentrikusságának voltak azonban súlyosabb következményei is: meggyőzte önmagát – és ami fontosabb, környezetét –, hogy mivel ennyire egyedülálló képességekkel rendelkezik, minden célkitűzésének még saját életében kell beteljesednie. Minthogy családjának története alapján úgy becsülte, hogy viszonylag rövid ideig fog élni, sohasem engedhette meg magának, hogy megvárja, amíg sikerei beérnek, és a felbecsült fizikai erőnlétére alapozott menetrend szerint tört előre céljai elérésére. A történelemben nincs még egy példa arra, hogy egy jelentős háborút orvosi vélemények alapján indítottak volna.

Mindent összevetve Hitler megdöbbenő korai sikere végül az általa annyira megvetett elődök, különösen Stresemann politikája által teremtett lehetőségek gyors ütemű kihasználása volt. Akárcsak a vesztfáliai béke, a versailles-i békeszerződés is védtelenül hagyott egy sor kis államot egy erős hatalom keleti határai mentén. A különbség azonban az, hogy míg ez szándékolt volt a vesztfáliai békében, Versailles-ban épp az ellenkezője történt. Versailles és Locarno^[32] egyengette Németország útját Kelet-Európa felé, ahol egy türelmes német vezetés idővel békés eszközökkel jutott volna túlnyomó befolyáshoz, vagy az is lehet, hogy a Nyugat adta volna át a kulcspozíciókat. Hitler gátlástalan megalomániája azonban egy lehetséges békés fejlődési folyamatból világháborút csinált.

Eleinte Hitler igazi énjét elfedte látszólagos hétköznapisága. Sem Németország, sem a nyugat-európai kormányzatok nem hitték el, amit pedig olyan gyakran hangoztatott, hogy valóban fel akarja forgatni a fennálló rendet. Belefáradva az egyre növekvő náci párt zaklatásaiba, a világválságtól és a politikai káosztól demoralizálva a konzervatív német vezetés Hitlert nevezte ki kancellárnak, és azzal próbálta bebiztosítani magát, hogy megbízható konzervatív politikusokkal vette körül. (1933. január 30-án Hitler első kormányában mindössze hárman voltak náci párt-tagok.) Hitler azonban nem azért tette meg a hatalomhoz vezető hosszú utat, hogy most parlamenti taktikák tartsák vissza. Néhány nyers húzással (és 1934. június 30-án egy sor ellenfelét és vetélytársát eltávolító tisztogatással) alig tizennyolc hónappal hivatalba lépése után Németország diktátorának kiáltotta ki magát.

A nyugati hatalmak kezdeti reakciója Hitler hatalomra jutására az volt, hogy egyre inkább elkötelezték magukat a fegyverzetcsökkentés mellett. Németország kormánya élére most olyan kancellár került, aki kinyilvánította abbéli szándékát, hogy felrúgja a versailles-i békét, újrafegyverkezik, hogy aztán hódító politikába kezdjen. A demokráciák azonban még így sem látták szükségét, hogy különleges óvintézkedéseket tegyenek. Ha valami, hát Hitler hatalomra jutása erősítette meg Nagy-Britannia eltökéltségét, hogy végrehajtsa a leszerelést. Némely angol vezető még azt is tartotta, hogy Hitler inkább jelentette a béke lehetőségét, mint az őt megelőző gyengébb kormányzatok. „[Hitler] aláírása inkább kötné egész Németországot, mint bármely más németé a történelem folyamán” – áradozott Phipps angol

nagykövet jelentésében a külügyminiszteriumnak. Ramsay MacDonald szerint egy angol garancia Franciaország részére fölösleges volt, hiszen ha Németország felrúgja a leszerelési egyezséget, „nem lehet nagyobbat elképzelni sem, mint az egész világ vele szemben felvonultatott erejét”.

Franciaországot természetesen nem nyugtatták meg ezek a csitító hangok. Legfőbb problémája továbbra is az maradt, hogy hol talál biztonságot, ha Németország újra felfegyverkezik, és Anglia megtagadja a garancia vállalását. Ha ugyanis a világ közvéleménye valóban olyan döntő jelentőségű lenne az agresszorokkal szemben, akkor miért vonakodik Anglia annyira a garanciák adásától? Mivel „az angol közvélemény nem támogatná”, válaszolta Sir John Simon külügyminiszter, ezzel is igazolva Franciaország legszörnyűbb félelmét, miszerint Nagy-Britanniára nem lehet számítani, hogy megvédi azt, amit nem hajlandó garantálni. De miért is ne támogatná az angol közvélemény a garanciát? Mert nem tartja valószínűnek egy ilyen támadás bekövetkezését, válaszolta Stanley Baldwin, a konzervatív párt feje, gyakorlatilag a brit kormány vezetője:

„Ha Németország bizonyíthatóan fegyverkezne, azonnal új szituáció állna elő, amellyel Európának szembe kellene néznie... Ha ez a helyzet alakul ki, Ófelsége kormányának azt alaposan meg kéne fontolnia, azonban ez a helyzet még nem áll fenn.”

Ez az érvelés egy végtelenített körforgáshoz hasonlított és végtelenül ellentmondásos volt: a garancia adása egyszerre volt túl kockázatos és fölösleges; az egyensúly elérésével Németország is megelégszik. Mégis garantálni azt, hogy mi az, amit Németország feltehetően nem veszélyeztet, túl kockázatos lenne, noha a világ közvéleményének rosszsallása azonnal visszarettené az agresszort. Végül Hitler vetett véget a probléma képmutató kerülgetésének. 1933. október 14-én Németország végleg otthagya a leszerelési konferenciát – nem azért, mintha Hitler követeléseit visszautasították volna, hanem éppen azért, mert attól félt, hogy teljesítik a német igényeket az egyenlőséggel kapcsolatosan, és így megakadályozzák korlátlan fegyverkezését. Egy héttel később Hitler kilépett a Nemzetek Szövetségéből. 1934 elején bejelentette a német újrafegyverkezést. Azzal, hogy Németország szembeállította magát a világ közvéleményével, semmiféle látható hátrányt nem szenvedett.

Hitler egyértelműen megjelölte szándékait, azonban a Nyugat nem tudta, hogy ezek valóban mit is jelentenek. Az újrafegyverkezéssel nem azt tette-e vajon Hitler, amibe a Nemzetek Szövetségének tagjai nagyrészt elvben már úgyszólván beleegyeztek? Miért reagálnak, mielőtt Hitler valamiféle egyértelmű agressziót elkövetne? Végül is nem erről szól a kollektív biztonság rendszere? Ily módon a nyugati demokráciák vezetői elkerülhették a bizonytalan döntések meghozatalát. Sokkal könnyebb volt arra várni, hogy Hitler rosszhiszeműsége egyértelműen megnyilvánuljon, mivel annak hiányában az erőteljes intézkedések közvélemény általi támogatottságára nem lehet számítani – vagy legalábbis így képzelték a demokráciák vezetői. Hitlernek természetesen minden szándéka az volt, hogy valódi céljait mindaddig elrejtse, amíg már túl késő nem lesz a nyugati demokráciák számára, hogy hatékonyan felléphessenek ellene. Mindenesetre a két háború közötti időszak államférfiai jobban tartottak a háborútól, mint az erőegyensúly felborulásától. A biztonságot, állította Ramsay MacDonald „nem katonai, hanem erkölcsi eszközökkel” kell megtartani.

Hitler mesterien kihasználta ezeket a véleményeket azzal, hogy időről időre békét hangoztatott, és ezzel ügyesen növelte potenciális áldozatainak illúzióit. Amikor visszavonult a leszerelési tárgyalásoktól, felajánlotta, hogy a német hadsereg létszámát 300 000 főre korlátozza, a német légierő pedig Franciaországnak a fele lesz. Ez az ajánlat elterelte a figyelmet arról, hogy Németország a Versailles-ban megállapított 100 000 fős határt túllépte, miközben olyan új felső határt állapított meg, amelynek az elérése néhány éven belül nem volt lehetséges, de amelyet majd adott esetben kétségtelenül újból túllépnek.

Franciaország visszautasította az ajánlatot, mondván, hogy maga örködik majd saját biztonságán. A

dölyfös francia válasz nem rejthette el azt aényt, hogy Franciaország félelme – a katonai egyenlőség (vagy még rosszabb) Németországgal – megvalósulófélben volt. Nagy-Britannia következtetése az volt, hogy a fegyverzetcsökkentés fontosabb mint valaha. A kormány kijelentette: „Mi továbbra is azt a politikát folytatjuk, hogy nemzetközi együttműködés útján próbáljuk a világ fegyverkezését csökkenteni, hiszen erre kötelez minket az alapokmány és ez az egyetlen eszköze a fegyverkezési hajsza megfékezésének.” Valóban a kormány azt a különös döntést hozta, hogy a legkevésbé hátrányos lehetőség egy, a saját megítélése szerint is erőtlenné váló helyzetből alkudozni. 1933. november 29-én – hat héttel azután, hogy Hitler utasította a német delegációt a leszerelési konferencia elhagyására, Baldwin a következőket mondta a kormánynak:

„Ha nem volna reményünk arra, hogy fegyverzetkorlátozást érijünk el, minden okunk megvolna a nyugtalanságra nemcsak a légierő, de a hadsereg és a haditengerészet helyzetét illetően is. (Nagy-Britannia) minden lehetséges eszközt megragad, hogy egy Németországot is érintő fegyverzetcsökkentést érjen el.”

Mivel Németország újrafegyverkezett, és az angol védelem állapota – Baldwin saját szavaival – nyugtalanságra adott okot, egy nagyobb szabású angol védelmi erőfeszítés igazán helyénvalónak tűnhetett. Baldwin azonban éppen ellenkezőleg gondolta. Folytatta az 1932-ben bevezetett katonai repülőgépgyártás befagyasztását. Ez a gesztus azt a célt szolgálta, hogy „hangsúlyozza Őfelsége kormányának azon őszinte kívánságát, hogy a leszerelési konferencia munkáját még jobban elősegítse.” Baldwin nem tudta megmagyarázni, hogy mi indítaná Hitlert arra, hogy a leszerelésről tárgyaljon, amíg Anglia egyoldalúan csökkenti fegyverzetét. (Baldwin tevékenységének jobbindulatú magyarázata lehet az, hogy Nagy-Britannia éppen új repülőgéptípusok tervezésén dolgozott; így amíg ezek el nem készültek, nem volt mit gyártani, Baldwin tehát a szükségből kovácsolt erényt.)

Franciaország pedig ábrándokban keresett menedéket. A párizsi angol nagykövet a következőket jelentette: „Franciaország gyakorlatilag a legnagyobb óvatosság politikájában keres menedéket. Bármiféle olyan erélyes intézkedést ellenez, ami a katonai kalandorság látszatát kelthetné.” Egy Edouard Daladiernek, az akkori hadügyminiszternek küldött jelentés mutatja, hogy még Franciaország is a Nemzetek Szövetsége elképzelései felé kezdett hajlani. A berlini francia katonai attasé a fegyverzetkorlátozást nevezte meg, mint a legalkalmasabb eszközt Hitler megfékezésére, miután meg volt győződve arról, hogy nálánál még szélsőségesebb elemek hatalomra jutása is elképzelhető:

„Úgy tűnik fel, hogy számunkra nincs más út, mint hogy megegyezésre jussunk, ami visszatartja...legalábbis egy időre Németország katonai megerősödését... Ha Hitler őszintén békét akar, ahogy hangoztatja, gratulálhatunk magunknak, hogy egyezsége jutottunk; ha más terve van, vagy ha teret kell majd valamikor engednie egy fanatikusnak, legalább elodáztuk a háború kitörését, és ez is valami.”

Nagy-Britannia és Franciaország úgy döntött, hogy hagyja Németországot újrafegyverkezni, mert a szó szoros értelmében nem tudták, mi mást tehetnének. Nagy-Britannia még nem készült fel arra, hogy lemondjon a közös biztonsági intézkedésekről és a Nemzetek Szövetségéről; Franciaország pedig annyira elcsüggedt, hogy képtelen volt az előérzeteinek megfelelően cselekedni: egyedül cselekedni nem mert, Nagy-Britannia pedig visszautasította az együttműködést.

Visszatekintve könnyű kigúnyolni Hitler kortársainak ostoba vélekedését Hitler szándékairól. De kezdetben a céljai, nem is beszélve a gonoszságáról, nem voltak teljesen nyilvánvalóak. Hivatalában töltött első két éve alatt Hitler elsősorban hatalma megszilárdításával foglalkozott. Sok francia és angol vezető azonban úgy látta, hogy Hitler erőszakos külpolitikáját nagyon is ellensúlyozta rendületlen

kommunistaellenessége és a német gazdaság helyreállítása.

Az államférfiak mindig szembesülnek a dilemmával, hogy amikor a legnagyobb a lehetőségük a cselekvésre, akkor tudják a legkevesebbet. Mire megszerzik a szükséges tudást, a hatáskörük a döntő lépés meghozatalára valószínűleg megszűnik. Az 1930-as években az angol vezetők túl bizonytalanok voltak Hitler céljai felől, a francia vezetők pedig nem bíztak eléggé magukban ahhoz, hogy olyan feltételezések alapján cselekedjenek, amelyeket nem tudtak bizonyítani. Hitler valódi természete megismerésének a tandíja több tízmillió sír volt Európa egyik végétől a másikig. Másrészt, ha a demokratikus hatalmak Hitlerrel még uralma elején kikényszerítettek volna egy leszámolást, a történészek a mai napig arról vitatkoznának, hogy vajon Hitler félreértett nacionalista volt-e vagy világhuralomra törő örült.

A Nyugat rögeszméje Hitler szándékait illetően természetesen mindenekelőtt téves feltételezésen alapult. A hatalmi egyensúly elvének egyértelművé kellett volna tennie, hogy egy keletről kicsi és gyenge államok által határolt nagy és erős Németország veszélyes fenyegetést jelent. A *Realpolitik* azt tanítja, hogy tekintet nélkül Hitler céljaira Németország viszonyát a szomszédaihoz azok relatív hatalma határozza meg. A Nyugatnak kevesebb időt kellett volna töltenie Hitler szándékainak mérlegelésével, és többet Németország növekvő erejének kompenzálásával.

Senki sem összegezte jobban a nyugati szövetségesek tévovázásának eredményét a Hitlerrel való szembeszállással kapcsolatban, mint Joseph Goebbels, Hitler ördögi propagandaminisztere. 1940 áprilisában, Norvégia náci lerohanásának éjszakáján, titkos tájékoztatót tartott:

„Mindeddig sikerült eltitkolnunk az ellenség előtt Németország valódi céljait, amint 1932 előtt hazai ellenségeink sem tudták soha, merre tartunk, és hogy a törvényességre tett eskünk is csak trükk volt... Elnyomhattak volna minket. Letartóztathattak volna néhányunkat 1925-ben, és ezzel végünk lett volna. Nem, átengedtek bennünket a kritikus ponton. Ugyanez történt a külpolitikában is... 1933-ban a francia miniszterelnöknek azt kellett volna mondania (és ha én lettem volna a francia miniszterelnök, én meg is teszem), hogy: „az új birodalmi kancellár az az ember, aki megírta a *Mein Kampf*ot amiben ez és ez áll. Ez az ember nem tűrhető meg a közelünkben. Vagy eltűnik, vagy bevonulunk!” De nem tették ezt. Békén hagytak minket, engedték hogy átcsússzunk a kritikus ponton, hogy kikerüljük a veszélyes zátonyokat. *És amikor készen voltunk, jól felfegyverkezve, jobban, mint ők, akkor elkezdték a háborút!* [Kiemelés az eredetiben.]”

A demokratikus hatalmak vezetői vonakodtak szembenézni azzal a ténnyel, hogy amint Németország elérte a fegyverkezés egy adott szintjét, Hitler valódi céljai lényegtelenné válnak. A német katonai erő gyors növekedése elkerülhetetlenné tette az egyensúly felborulását, hacsak nem állítják meg, vagy nem egyensúlyozzák ki.

Valójában ez volt Churchill magányos üzenete. De az 1930-as években a prófétai szavak megértése még elég hosszú időt vett igénybe. Így a brit vezetők a politika egész színterén átívelő egyetértés ritka példáját mutatva elutasították Churchill figyelmeztetését. Abból a feltevésből kiindulva, hogy a béke kulcsa a leszerelés, nem pedig a készenlét, úgy bántak Hitlerrel, mint egy pszichológiai esettel, nem pedig mint stratégiai veszéllyel.

Amikor 1934-ben Churchill sürgette, hogy Nagy-Britannia válaszoljon a német újrafegyverkezésre a Királyi Légierő növelésével – mind a kormány, mind az ellenzéki vezetők megvető elutasítással reagáltak. Herbert Samuel a Liberális Párt nevében beszélt: „Úgy tűnik fel, mintha nem józan és épelméjű tanácsok adásával lenne elfoglalva... hanem... egy vakmerő bridzsjátszmával. Ezeknek a javaslatoknak mindegyike veszélyes.” Sir Stafford Cripps gögös szarkazmussal terjesztette elő a Munkáspárt álláspontját:

„Olyan ő, mint egy régi, középkori báró, aki kineveti a leszerelés lehetőségét az ország báróságában, és aki rámutat, hogy a saját és a feudális követői biztonsága és tehenei megőrzésének egyetlen lehetséges módja a lehető legerőteljesebb fegyverkezés.”

Baldwin konzervatív miniszterelnök Churchill elutasítását egyhangúvá tette, amikor tájékoztatta az alsóházat, hogy nem „adta fel sem bizonyos fegyverek csökkentésének, sem korlátozásának reményét”.

Baldwin szerint a német légi erőről pontos információt „szerezni rendkívül nehéz”, bár nem árulta el miért kell ennek így lennie. Mindazonáltal biztos volt benne, hogy „ez nem az az eset, hogy Németország gyorsan közelítene a velünk való egyenlőséghez.” Baldwin úgy érezte, hogy „ebben a pillanatban semmi ok sincs az alaptalan aggodalomra, és még kevésbé a pánikra.” Churchillt „túlzott” adatai miatt megróttá, és hangsúlyozta, hogy „semmi sem fenyeget közvetlenül sem minket, sem bárki más Európában ebben a pillanatban – nincsen aktuális veszély.”

Franciaország úgy keresett menedéket a lagymatag szövetségek együttesén kívül, hogy kölcsönös segítségnyújtási szerződésekkel alakította át Csehszlovákiával, Lengyelországgal és Romániával az 1920-as években létrejött egyoldalú biztosítékvállalást. Ez azt jelentette, hogy ezeknek az országoknak kötelességük volt Franciaország segítségére sietni még akkor is, ha Németország úgy dönt, hogy mielőtt keletnek fordulna, rendezze az ellentéteit Franciaországgal.

Ez üres és igen patetikus gesztus volt. A szövetségek elég ésszerűek voltak mint francia garanciák a most született gyenge kelet-európai államok számára. De nem voltak alkalmasak kölcsönös segítséget nyújtó szerződéseként működni, amelyek Németországot egy kétfrontos háború veszélyével szembesítenék. Túl gyengék voltak ahhoz, hogy megfékezzék Németországot keleten; támadó hadműveleteik Németország ellen Franciaország felmentése érdekében pedig kizártak voltak. Ezen szerződések jelentéktelenségének aláhúzására, Lengyelország Franciaország iránti kötelezettségeit egy Németországgal kötött megneemtámadási szerződéssel egyensúlyozta, így egy Franciaországot ért támadás esetén Lengyelország formális kötelezettségei érvénytelenítenék egymást, vagy, még pontosabban, Lengyelország szabadon választhatná azt a szövetséget, amelyik nagyobb előnyt jelentene a válság idején.

Egy új, 1935-ben aláírt francia-szovjet megegyezés^[33] kimutatta Franciaország lélektani és politikai demoralizáltságának mértékét. Az első világháború előtt Franciaország mohón kereste az Oroszországgal való politikai szövetséget, és nem nyugodott addig, amíg ez a politikai egyetértés katonai szerződéssé nem alakult. 1935-ben Franciaország stratégiaileg sokkal gyengébb volt, és égetően szüksége volt a szovjet katonai támogatásra. Mindazonáltal Franciaország vonakodva kötött politikai szövetséget a Szovjetunióval, de hajthatatlanul visszautasította azt, hogy a katonai vezetők tárgyaljanak. Franciaország még 1937-ben sem engedte, hogy szovjet megfigyelők részt vegyenek éves hadgyakorlatain.

A francia vezetők zárkózott magatartásának három oka volt, amelyek bizonyára mind növelték Sztálin veleszületett bizalmatlanságát a nyugati demokráciák iránt. Az első az attól való félelem volt, hogy egy túl szoros szövetség a Szovjetunióval gyengítené Franciaország nélkülözhetetlen kötelékeit Nagy-Britanniával. Másodszor, Franciaországnak a Szovjetunió és Németország között elhelyezkedő kelet-európai szövetségesei nem voltak felkészülve arra, hogy engedélyezzék szovjet csapatoknak a területükre való belépését, megnehezítve egy ésszerű francia-szovjet vezérkari tárgyalást. Végül a francia vezetők már 1938-ban annyira meg voltak félemlítve Németországtól, hogy attól tartottak, hogy a katonai vezetők tárgyalásai a Szovjetunióval, Chautemps akkori miniszterelnök szavaival „Németország hadüzenetét eredményeznék.”

Így Franciaország olyan országokkal lépett szövetségre, amelyek túl gyengék voltak, hogy segítsék. Politikai szövetséget kötött a Szovjetunióval, amellyel nem mert katonailag együttműködni, és stratégiaileg függött Nagy-Britanniától, amely kereken visszautasított *mindenféle* katonai elkötelezettséget. Ez a felállás inkább egy idegösszeomlást, nem pedig egy nagyszabású stratégiát

eredményezhetett.

Az egyetlen komoly válaszlépést Németország erejének növekedésére Franciaország Olaszország irányába tette. Mussolini ugyan nem éppen a kollektív biztonság rendszerének elkötelezett híve volt, de tisztában volt Olaszország korlátaival, különösen Németországot illetően. Attól félt, hogy Ausztria német annektálása az etnikailag német Dél-Tirol visszaköveteléséhez fog vezetni. 1935 januárjában Pierre Laval akkori külügyminiszter tető alá hozott egy megállapodást, ami közel volt egy katonai megállapodáshoz. Olaszország és Franciaország megegyezett abban, hogy konzultálnak egymással, ha Ausztria függetlenségét veszély fenyegetné, és katonai tárgyalásokat kezdeményezett, amelyeken egészen addig elmenték, hogy megvitatták olasz csapatok állomásoztatását a Rajna mentén és francia csapatokét az osztrák határon.

Három hónappal később, amikor Hitler újra bevezette a sorozást, egy szövetség körvonalai látszottak kibontakozni Nagy-Britannia, Franciaország és Olaszország között. A kormányfők Stresában, egy olasz üdülőhelyen találkoztak. Megállapodtak, hogy ellenállnak minden erőszakos német kísérletnek, ami a versailles-i szerződés megváltoztatására irányul. Kiseb történelmi ironia, hogy Mussolininek, aki régóta kritizálta a versailles-i szerződést Olaszország megrövidítése miatt, kellett házigazdának lennie egy olyan konferencián, ami a versailles-i szerződés megvédésére irányult.

Stresa volt az utolsó alkalom, ahol az első világháború győztesei közös akciót fontolgattak. Két hónappal a konferencia után Nagy-Britannia haditengerészeti egyezményt írt alá Németországgal, ami azt mutatta, hogy a saját biztonságát illetően Nagy-Britannia előnyben részesítette a kétoldalú megállapodásokat az ellenséggel, stresai partnereivel szemben. Németország beleegyezett abba, hogy flottáját a következő tíz évben a brit flotta méretének 35 %-ára korlátozza, bár ugyanakkor azonos számú tengeralattjáróra kapott engedélyt.

A Tengerészeti Szerződés feltételei jóval kevésbé voltak lényegesek annál, amit a demokráciák lelkiállapotáról elárultak. A brit kormánynak fel kellett ismernie, hogy a tengeri egyezséggel lényegében beletörődött abba, hogy Németország figyelmen kívül hagyja a versailles-i béke tengeri feltételeit és így ez a szerződés legalábbis ellentmondott Stresa szellemének. A gyakorlatban a szerződés a kétoldalú kapcsolatokban új keretszámok kialakításához vezetett. A keretszámok ráadásul elérték Németország kapacitásának felső határát. A fegyverzetcsökkentésnek ez a módszere a hidegháborúban vált egyre népszerűbbé. A tengeri szerződésből az is kiderül, hogy Nagy-Britannia inkább az ellenféllel békült ki, semhogy stresai partnereire támaszkodjon, ez a lélektani váza annak, ami később enyhülési politikaként vált ismertté.

Nem sokkal ezután a stresai front teljesen összeomlott. A *Realpolitik*ban hívó Mussolini úgy gondolta, hogy szabad kezet kapott a gyarmati terjeszkedéshez, ami az első világháborút megelőző időkben megszokott volt. Így hozzáfogott egy afrikai birodalom létrehozásához, Afrika utolsó független állama, Abesszínia elfoglalásával 1935-ben. Ezzel az akcióval egy, még a század elején Abessziniától elszenvedett megszegyenítő olasz vereséget is megbosszult.

Amíg Mussolini támadása elfogadható lett volna az első világháború előtt, most olyan világban történt, ami a kollektív biztonság rendszerének és a Nemzetek Szövetségének rabja volt. A közvélemény, elsősorban Nagy-Britanniában már szidta a Nemzetek Szövetséget, amiért „nem sikerült” megakadályoznia Mandzsúria Japán általi meghódítását.^[34] Mindeközben gazdasági szankciókat alkalmaztak. Mire Olaszország megtámadta Abessziniát 1935-ben, a Nemzetek Szövetségének már hivatalos jogorvoslata volt az ilyen támadásokra. Abesszínia ráadásul tagja volt a Nemzetek Szövetségének, bár csak a körülmények furcsa fordulata folytán. 1925-ben Olaszország ajánlotta Abesszínia felvételét a Nemzetek Szövetségébe, hogy ellenőrizhesse a feltételezett brit szándékokat. Nagy-Britannia vonakodva törődött bele, mert Abessziniát túl primitívnek találta ahhoz, hogy a nemzetközi szervezet teljes jogú tagja legyen.

Most mindkét ország beleesett a saját maga által ásott verembe: Olaszország egy minden szempontból

indokolatlan agressziót követett el a Nemzetek Szövetségének egy tagja ellen; Nagy-Britannia pedig szembesült a kollektív biztonság egy kérdésével, ami nemcsak egy újabb afrikai gyarmati probléma volt. Ráadásul Nagy-Britannia és Franciaország Stresában beleegyezett, hogy Abesszínia Olaszország érdekszférájába tartozzék. Laval később azt mondta, hogy Olaszországnak olyan szerepet képzelt, amilyen a franciáké Marokkóban – tehát a közvetett felügyeletet. Nem lehetett azonban elvárni Mussolinitól, hogy megértse, hogy Franciaország és Nagy-Britannia ebbe beleegyezve feláldozna egy már majdnem szövetséget Németország ellen, azon vitatkozva, hogy az abesszíniai uralom közvetett vagy közvetlen megszállás legyen-e.

Franciaország és Nagy-Britannia sohasem fogta fel, hogy két egymást kölcsönösen kizáró lehetőséggel szembesültek. Ha azt a következtetést vonják le, hogy Olaszország nélkülözhetetlen Ausztria megvédésében, és közvetve a Rajna-vidék demilitarizáltságának fenntartásában, amit Locarnóban vállalt, valamilyen kompromisszumot kellett volna kötni, hogy megmentse Olaszország tekintélyét Afrikában, és egybetartsák a stresai frontot. Vagy ha a Nemzetek Szövetsége volt a legjobb eszköz mind Németország megfékezésére, mind a nyugati közvélemény meggyőzésére az agresszió ellen, szankciókat kellett volna alkalmazni, míg ki nem derül, hogy az agresszió nem fizetődik ki. Középut nem volt.

Mindazonáltal a köztes megoldás pontosan az volt, amit a választásaik megokolására többé képtelen demokráciák kerestek. Brit vezetés alatt a Nemzetek Szövetsége gazdasági szankciós gépezetét aktiválták. Ugyanekkor Laval bizalmasan megnyugtatta Mussolinit, hogy Olaszország továbbra is hozzáférhet az olajhoz. Nagy-Britannia ugyanezen az úton haladva udvariasan arról érdeklődött Rómában, hogy vajon az olajszankciók háborúhoz vezetnek-e. Amikor Mussolini – megjósolhatóan és hazugul – igennel válaszolt, a brit kormány megkapta a szükséges alibit arra, hogy a Nemzetek Szövetsége támogatását egy széles körű háborús fenyegetésre való utalással kombinálja. Ezt a politikát a következő jelszóval fejezték ki: „bármilyen szankciót, csak háborút ne.”

Később Stanley Baldwin miniszterelnök némileg rezignáltan azt mondta, hogy minden szankció, ami működhetett volna, ugyanúgy háborúhoz is vezethetett volna. Ennyit arról, hogy a gazdasági szankciók alternatívái lehetnek a katonai fellépésnek egy agresszióval szemben – egy érv, ami körülbelül ötven évvel később megismétlődött az Egyesült Államokban Kuvait iraki bekebelezése kapcsán, bár pozitívabb eredménnyel.

Samuel Hoare külügyminiszter megértette, hogy Nagy-Britannia kisíklatta a saját stratégiáját. Nagy-Britannia úgy tudott volna ellenállni a fenyegető német veszélynek, hogy szembeszáll Hitlerrel, és kibékíti Mussolinit. Ennek éppen az ellenkezőjét tették: kibékítették Németországot, és szembeszálltak Olaszországgal. Megértve a dolgok abszurditását, Hoare és Laval kompromisszumot dolgozott ki 1935 decemberében, amely szerint: Olaszország megkapná Abesszínia termékeny síkságait; és Hailé Szelasszié uralkodna továbbra is a hegyi erődben, ami királyságának történelmi területe volt; Nagy-Britannia úgy járul hozzá ezekhez a kompromisszumokhoz, hogy a szárazfölddel körülvett Abessziniának kijutást biztosított a tengerre Brit Szomálián keresztül. Úgy gondolták, Mussolini elfogadja a tervet, és Hoare terjesztette volna elő a Nemzetek Szövetségének jóváhagyásra.

A Hoare-Laval terv azonban kudarcba fulladt, mert kiszivárogtatták a sajtónak, mielőtt a Nemzetek Szövetsége elé került volna – ami akkoriban rendkívül ritka volt. Az ebből következő botrány Hoare-t lemondásra kényszerítette – ő volt a praktikus kompromisszumkeresés áldozata a felizgatott közvéleménnyel szemben. Utóda, Anthony Eden gyorsan visszatért a kollektív biztonság rendszeréhez és a gazdasági szankciókhoz – anélkül azonban, hogy hajlandó lett volna erőszakhoz folyamodni.

Az egymást követő válságok során a demokráciák mindig azzal indokolták idegenkedésüket az erőszaktól, hogy erősen túlbecsülték az ellenfél katonai képességeit, London meggyőzte magát arról, hogy francia segítség nélkül képtelen megbirkózni az olasz flottával. Franciaország beletörődően a Földközi-tengerre vezényelte a flottáját, tovább rontva a kapcsolatát Olaszországgal, amely Locarnóban garanciákat vállalt és Stresában partnere lett. De a katonai erő ilyen túlnyomó felduzzadásakor sem alkalmazták az

olajszankciókat. A közönséges szankciók pedig nem működtek elég gyorsan ahhoz – ha működtek egyáltalán –, hogy meg tudják akadályozni Abesszínia vereségét.

Abesszínia olasz meghódítása 1936 májusában fejeződött be, amikor Mussolini Viktor Emanuel olasz királyt az újonnan átkeresztelt Etiópia császárának nyilvánította. Június 30-án, kevesebb mint két hónappal később, a Nemzetek Szövetségének Tanácsa összeült, hogy megvitassa a *fait accompli*-t. Hailé Szelasszié meghúzta a kollektív biztonság lélekharangját kétségbeesett személyes felhívásában:

„Az olasz agresszió ügye nem csupán a rendezés kérdése. Ez a kollektív biztonság kérdése, a Nemzetek Szövetsége tényleges létének, az államok nemzetközi szerződésekbe helyezett bizalmának; a kis államoknak tett ígéretnek értékének kérdése; annak az ígéretnek, hogy integritásukat és a függetlenségüket megbecsülik és biztosítják. Választani lehet az államok egyenlőségének elve és a között, hogy a kis államokra vazallusi kötelekeket erőltessenek.”

Július 15-én a Nemzetek Szövetsége minden szankciót Olaszország ellen életbe léptetett. Két évvel később, Münchent követően, Nagy-Britannia és Franciaország alárendelték erkölcsi ellenvetéseiket Németországtól való félelmüknek, és elismerték az abesszin hódítást. A kollektív biztonság rendszere arra ítélte Hailé Szelassziét, hogy *egész* országát elveszítse, helyett hogy a Hoare-Laval terv *réalpolitikája* alapján a felét vesztette volna el.

Katonai tekintetben Olaszország meg sem közelítette Nagy-Britannia, Franciaország vagy Németország erejét. De a Szovjetunió zárkózottsága által keletkezett új Olaszországot hasznos segéddé tette Ausztria függetlenségének, és bizonyos fokig a demilitarizált Rajna-vidék fenntartásában. Amíg Nagy-Britannia és Franciaország látszott Európa legerősebb országának, Mussolini támogatta a versailles-i szerződést, különösen azért, mert mélységesen bizalmatlan volt Németországgal, és mert eleinte lenézte Hitlert. Az Etiópiával kapcsolatos haragja az aktuális hatalmi kapcsolatok elemzésével párosulva arról győzte meg Mussolinit, hogy ha Olaszország a stresai fronton marad, úgy kénytelen lesz viselni a német agresszió túlnyomó részét. Így Etiópia jelentette Olaszország visszatarthatatlan megindulását Németország felé, amit kapzsiság és félelem egyaránt motivált.

Az etióp kudarc mégis Németországra tette a legtovább tartó hatást. A berlini angol nagykövet jelentette: „Olaszország győzelme új fejezetet nyitott. Elkerülhetetlen volt, hogy egy országban, ahol a hatalmat imádják, Anglia tekintélye gyengüljön” Olaszország kilépésével a stresai frontból Németország számára egyetlen akadály maradt Ausztria és Kelet-Európa felé: a demilitarizált Rajna-vidék nyitott ajtaja. Hitler pedig nem vesztegette az időt, hogy az ajtót becsapja.

1936. március 7-én, egy vasárnap reggel Hitler a demilitarizált Rajna-vidékre irányította hadseregét, ami a versailles-i szerződés utolsó biztosítékának felrúgását jelentette. A versailles-i szerződés alapján a Rajna-vidékről és a tőle ötven kilométerre keletre fekvő övezetből ki kellett vonni a német katonai erőket. Németország megerősítette ezt a határozatot Locarnóban; amit a Nemzetek Szövetsége is jóváhagyott, Nagy-Britannia, Franciaország és Olaszország pedig garanciát vállalt a szerződés betartására.

Ha hagyják, hogy Németország érvényesítse akaratát a Rajna-vidéken, Kelet-Európa teljesen kiszolgáltatottá válik Németországnak. Kelet-Európa egyik új államának sem volt lehetősége, hogy szembeszálljon a revizionista Németországgal, sem egyedül, sem együttműködve. Egyetlen reményük az volt, hogy Franciaország a Rajna-vidékre való bevonulással fenyegetőzve, vissza tudja tartani a német agressziót.

A nyugat-európai demokráciák ismét bizonytalanok voltak Hitler szándékait illetően. Tulajdonképpen nem történt más, mint hogy Németország német területeket foglalt vissza. Ezzel párhuzamosan különféle biztosítékokat ajánlott fel, többek között egy megnemtámadási szerződést Franciaországgal. Ismét azzal érveltek, hogy Németország megelégszik azzal, ha megkapja a jogot arra, hogy megvédje a saját határait, egy olyan jogot, amit minden európai ország természetesnek tekintett. Volt-e erkölcsi joguk a francia és a

brit vezetőknek arra, hogy kockára tegyék állampolgáruik életét csak azért, hogy fenn tudjanak tartani egy ennyire szembetűnő diszkriminációt? Másrészt viszont nem az volt-e erkölcsi kötelességük, hogy szembeszálljanak Hitlerrel, amíg Németország még nincs teljesen felfegyverkezve, és ezáltal számtalan emberéletet megmentsenek?

A történelem megadta a választ, de a kortársak kétségek között vergődtek. 1936-ban Hitler lélektani intuíciójának és démoni akaraterejének páratlan összekapcsolásával további sikereket ért el. A demokráciák még mindig azt hitték, hogy egy normális, bár némileg túlzásokba is eső nemzeti vezetővel van dolguk, aki országát ismét a többi európai országgal azonos helyzetbe kívánja hozni. Nagy-Britannia és Franciaország megszállottan próbáltak olvasni Hitler gondolataiban. Őszinte volt-e vajon? Tényleg békét akart? Ezek kétségkívül reális kérdések voltak, de a külpolitika futóhomokra épül, ha figyelmen kívül hagyja a mindenkori erőviszonyokat és mások szándékait illető jóslatokban bízik.

Hátborzongató képességével, amellyel ellenfeleinek gyengeségét kihasználta, Hitler a legmegfelelőbb pillanatot választotta a Rajna-vidék visszafoglalására. A Nemzetek Szövetsége, amelyet az Olaszország elleni szankciók kötöttek le, egyáltalán nem kívánt szembeszállni még egy nagyhatalommal. Az abesszíniai háború éket vert a nyugati hatalmak és Olaszország, Locarno egyik garanciája közé. Egy másik garanciát vállaló Nagy-Britannia, amely éppen ekkor hátrált meg az Olaszország elleni tengeri olajsankciók érvényesítésétől, ahol Olaszország túlsúlyban volt, még kevésbé kívánt egy szárazföldi hadviselést megkockáztatni, egy olyan ügy miatt, ami nem jelentette az országhatárok megsértését.

Bár egyetlen ország számára sem volt olyan fontos a demilitarizált Rajna-vidék, mint Franciaországnak, mégis egyik országnak sem voltak olyan ambivalens érzései: ellenálljon-e a német erőszaknak. A Maginot-vonal elárulta Franciaország rögeszméjét a stratégiai védelemről, a francia hadsereg katonai felszerelése és képzése pedig nem sok kétséget hagyott afelől, hogy az első világháború megölte a hagyományos védekező szellemét. Úgy tűnt fel, hogy Franciaország kivárja a sorsát a Maginot-vonal mögött, és nem kockáztat semmit a határain túl – sem Kelet-Európában, sem a Rajna-vidéken.

Ennek ellenére a Rajna-vidék újraelfoglalása vakmerő hazardjáték volt Hitler részéről. A sorozási törvény kevesebb mint egy éve volt hatályban. A német hadsereg korántsem volt kész a háborúra. A demilitarizált zónába érkező kis előőrs parancsot kapott, hogy harcolva vonuljon vissza a francia közbelépés első jeleire. Hitler katonai erejének hiányát nagyfokú lélektani merészséggel pótolta. Javaslatokkal árasztotta el a demokráciákat, amelyekben csapatcsökkentésről való hajlandóságára célozgatott a Rajna-vidéken, illetve Németország visszalépéséről a Nemzetek Szövetségbe. A Szovjetunió elleni széles körű bizalmatlanságra építve azt állította, hogy lépése csupán az 1935-ös francia-szovjet szerződésre való visszavágás volt. Ötven kilométeres demilitarizált övezetet a német határ mindkét oldalán, és huszonöt éves megnektámadási szerződést ajánlott fel. A demilitarizálási javaslatnak az a kettős erénye volt, hogy utalt arra, hogy a tartós béke csupán egyetlen tollvonásnyira volt, miközben teljesen elpusztította a Maginot-vonalat, amely védelmet nyújtott Németországgal szemben.

Hitler tárgyaló partnerei nem igényeltek túl sok bátorítást egy passzív állás elfogadásához. Egy megfelelő alibi itt-ott jól megfelelt semmittevő kedvüknek. Locarno óta a francia politika legfőbb elve az volt, hogy sohasem szabad háborút kockáztatni Németországgal, hacsak nem szövetségben Nagy-Britanniával, még akkor is, ha a brit segítség technikailag szükségtelen mindaddig, míg Németország fegyvertelen marad. Ennek a célnak az elérésére koncentrálna a francia vezetők számtalan frusztrációt nyeltek le, sok leszerelési szerződést kezdeményeztek, amikről a szívük mélyen tudták, hogy nem megfelelőek.

Franciaország nagymértékű pszichológiai függősége Nagy-Britanniától adhat magyarázatot arra, miért nem tett katonai előkészületeket még akkor sem, amikor a berlini francia nagykövet, André Francois-Poncet 1935. november 21-én – három és fél hónappal az események előtt – figyelmeztetett, hogy a Rajna-vidéken küszöbön áll egy német megmozdulás. Franciaország mégsem mert sem mozgósítani, sem elővigyázatossági katonai lépéseket tenni, nehogy azzal vádolják, hogy kiprovokálta azt, amitől félt.

Franciaország a Németországgal való tárgyalásokon sem említette a témát, mert nem tudta, mit tegyen, ha Németország figyelmen kívül hagyja a figyelmeztetéseit, vagy kinyilvánítja szándékait.

Ami szinte érthetetlen Franciaország 1935-ös viselkedésében az az, hogy a francia vezérkar miért nem dolgozott ki semmiféle belső előkészületet, még Frangois-Poncet figyelmeztetése után sem. Nem hitt a francia vezérkar a saját diplomatainak? Vagy Franciaország nem tudta rászáni magát arra, hogy elhagyja az erődítményei védelmét, még az alapvető fontosságú ütközőzóna védelmében sem, amit a demilitarizált Rajna-vidék jelentett? Vagy Franciaország annyira kudarcra ítéltnek gondolta magát, hogy a fő célja a háború halogatása volt abban a reményben, hogy történik valami számára kedvező, előre nem látható dolog – és ilyen változást saját erejéből már nem tudna előidézni?

Ennek a lelkiállapotnak jelképe volt a Maginot-vonal, amelyet Franciaország hatalmas költséggel több mint tíz évig épített. Franciaország tehát ugyanabban az évben kötelezte el magát egy védelmi stratégia mellett, amikor garantálta Lengyelország és Csehszlovákia függetlenségét. Ugyanilyen zavar jele volt, hogy Franciaország érthetetlen módon úgy döntött, hogy a belga határnál abbahagyja a Maginot-vonal építését, ami meghazudtolta az első világháború minden tapasztalatát. Hiszen fennállt egy német-francia háború lehetősége, miért ne támadna Németország Belgiumon keresztül?

Ha Franciaország attól tartott, hogy Belgium összeroppan, ha a védelem nem terjedne ki Belgiumra, fel lehetett volna neki ajánlani, hogy engedélyezze a Maginot-vonal továbbépítését a belga-német határ mentén, és a javaslat elutasítása esetén a Maginot-vonalat tovább lehetett volna építeni a francia-belga határ mentén egészen a tengerig. Franciaország azonban egyiket sem tette.

A politikusok döntéseit a hírszerző szolgálatok igazolni próbálják. A népszerű könyvek és filmek gyakran ennek az ellenkezőjéről szólnak: a döntéshozók a hírszerző szolgálatok tehetetlen eszközei. A valóságban a hírszerzők értékelései gyakrabban követik, semmint irányítják a politikai döntéseket. Talán ezzel lehet magyarázni a túlzott francia elképzeléseket a német katonai erőről. A Rajna-vidék német visszafoglalásakor Maurice Gamelin tábornok, francia vezérkari főnök közölte a civil vezetőkkel, hogy Németország kiképzett katonai ereje már elérte Franciaországét, és hadfelszerelés tekintetében már túl is szárnyalta – ami a német újrafegyverkezés második évében képtelen állítás volt.

Az ezt követő politikai ajánlások a német katonai potenciál nagyságának hibás feltételezéséből eredtek. Gamelin azt a következtetést vonta le, hogy Franciaországnak nem szabad semmiféle katonai ellenintézkedést tennie anélkül, hogy előtte ne hajtana végre általános mozgósítást. Ezt a lépést azonban a politikai vezetők brit támogatás nélkül nem kockáztatták volna meg, még akkor sem, ha a Rajna-vidékre vezényelt német haderő mindössze 20 000 főt számlált, míg a francia hadsereg létszáma mozgósítás nélkül is elérte az 500 000-et.

Mindez visszavezethető volt arra a dilemmára, amely a nyugati demokráciákat húsz év óta kísértette. Anglia az európai hatalmi egyensúlyt veszélyeztetőnek csak a francia határok megsértését ismerte el. Eltökélte, hogy soha sem fog harcba bocsátkozni Kelet-Európáért, és így nem tartotta létfontosságú brit érdeknek, hogy a demilitarizált Rajna-vidék mintegy túszként szolgáljon a Nyugat számára. Azért sem szállt volna harcba, hogy saját locarnói garanciavállalásának eleget tegyen. Egy hónappal a Rajna-vidék megszállása előtt Eden ezt teljesen egyértelművé tette. 1936 februárjában a francia kormány végre rászánta magát, hogy megkérdezze Angliától, hogy mi lenne az álláspontja, ha Hitler beváltaná azt, amire Frangois-Poncet figyelmeztetett. Eden hozzáállása a két nemzetközi egyezmény – Versailles és Locarno – esetleges megsértéséhez, nagyon hasonlított egy kereskedelmi egyezkedés kezdőakkordjaihoz:

„...minthogy a zónát elsősorban azért hozták létre, hogy biztonságot nyújtson Franciaország és Belgium számára, elsősorban ennek a két kormányynak kell eldöntenie, hogy mennyire tekintik értéknek és milyen áldozat meghozatalára hajlandók fenntartása érdekében... Nagy-Britannia és Franciaország számára előnyösebb volna, ha a kellő időben tárgyalásokba kezdhetne a német kormánnyal az övezetben minket illető jogainkról való lemondásról bizonyos feltételek mellett,

amíg még ennek a lemondásnak van csereértéke.”

Eden a gyakorlatban arra az álláspontra helyezkedett, hogy a legtöbb, amit remélni lehetett, az olyan alku volt, amelyben a szövetségesek elismert és megalapozott jogaikért (és amelyben Anglia megtagadta saját garanciavállalását) cserébe kapnák – mit is? Időt? Egyéb biztosítékokat? A *quid pro quo* meghatározását Nagy-Britannia Franciaországra bízta, de magatartásával egyértelművé tette, hogy a brit stratégiának nem része az ünnepélyes kötelezettségvállalások alapján való háborúskodás a Rajna-vidéken.

Miután Hitler bevonult a Rajna-vidékre, Nagy-Britannia álláspontja még nyilvánvalóbbá vált. A német lépés utáni napon a brit hadügyi államtitkár a következőket mondta a német nagykövetnek:

„...noha az angol nép kész volt harcolni Franciaországért a francia területekre való német behatolás esetén, nem fognak fegyverekhez nyúlni a Rajna-vidék közelmúltbeli megszállása miatt.

...nagy részük (az angol nép) valószínűleg úgy gondolta, hogy egy fikarcnyit sem izgatja az, hogy a németek visszafoglalják saját területeiket.”

Nagy-Britannia kételyei hamarosan tovább növekedtek és kiterjedtek a háborút megelőző ellenintézkedések körére is. A külügyminisztérium közölte az amerikai követségi ügyvivővel: „Anglia mindent elkövet, hogy megakadályozza a Németországot sújtó katonai és/vagy gazdasági szankciók bevezetését.”

Pierre Flandin külügyminiszter hiába védelmezte Franciaország álláspontját. Előre megmondta az angoloknak, hogyha egyszer Németország megerősíti a Rajna-vidéket, Csehszlovákia elvesz, és azután hamarosan elkerülhetetlenné válik az általános háború. Noha igaza lett, sohasem derült ki, hogy Flandin angol támogatást akart-e szerezni a francia katonai tevékenységekhez, vagy ürügyet a francia tétlenségre. Churchill nyilván az utóbbit gondolta, amikor szárazon megjegyezte „Bátor szavak voltak, de a tettek hangosabban beszéltek volna.”

Flandin könyörgései Angliánál süket fülekre találtak. Vezetőinek túlnyomó része még mindig úgy vélte, hogy a béke a fegyverzetcsökkentésen múlik, és az új nemzetközi rendszernek a Németországgal való megbékélésen kell alapulnia. Az angolok úgy érezték, hogy fontosabb Versailles hibáit helyrehozni, semmint megvédeni a Locarnóban vállalt kötelezettségeket. Egy március 17-i kormányjavaslat – Hitler lépése után tíz nappal – megjegyezte, hogy „a saját magatartásunkat az a vágy befolyásolta, hogy hasznosítsuk Herr Hitler ajánlatait, hogy tartós egyezsége jussunk.”

Amit a kormány csak *sotto voce* mondhatott, azt az ellenzék nyíltan és korlátozás nélkül kimondhatta. Ugyanabban a hónapban egy a védelmi ügyekről szóló vita alkalmával a képviselőházban Arthur Greenwood munkáspárti képviselő ezt mondta:

„Herr Hitler egyik kezével vétkezve, a másikban olajágot tartva nyilatkozott, amit készpénznek kell vennünk. Lehet, hogy ezek a legjelentősebb gesztusok, amelyeket eddig tettek... Fölösleges azt állítani, hogy ezek az állítások hazugok... Itt a békéről és nem a védelemről van szó.”

Más szóval az ellenzék nyíltan javasolta a versailles-i béke revízióját és Locarno figyelmen kívül hagyását. Azt akarták, hogy Nagy-Britannia helyezkedjék várakozó álláspontra, és várja meg, amíg Hitler céljai nyilvánvalóvá válnak. Ez ésszerű politikának tűnt fel, mindaddig amíg támogatói rá nem jöttek, hogy az ellenállás végső ára évről évre exponenciálisan növekszik, amennyiben ez a politika hibásnak bizonyul.

Nem szükséges lépésről lépésre követni azt az utat, amelyen haladva Franciaország és Nagy-Britannia

megkísérelte a stratégiából adódó selejtet aranyat érő politikává, vagy a zűrzavart a megbékítés politikájává alakítani. Csak az számít, hogy ennek a folyamatnak végén a Rajna-vidéket katonailag megerősítették, Kelet-Európa a francia katonai segélynyújtás hatókörén kívül esett, és Olaszország közelebb került ahhoz, hogy a hitleri Németország első szövetségese legyen. Franciaország éppen megbékült Locarnóval egy kétértelmű brit garancia miatt – aminek az angolok szemében az volt a legnagyobb erénye, hogy *kevesebb volt*, mint egy szövetség – ezért Locarno hatályon kívül helyezése egy még kétebb értékű brit kötelezettséget csikart ki, hogy két hadosztályt küldjenek Franciaország védelmére, ha a francia határt megsértenék.

Nagy-Britannia megint csak kicselezte, hogy ne vállaljon teljes körű kötelezettséget Franciaország védelmére. De valójában mit is ért el vele? Franciaország természetesen átlátott ezen a köntörfalazáson, de a régóta vágyott formális szövetségkötés irányába tett lagymatag brit lépésként fogta fel. Nagy-Britannia a két hadosztályra tett ígéretét úgy értelmezte, mint annak eszközét, hogy Franciaországot visszatartsa Kelet-Európa védelmének vállalásától. Ugyanis a brit kötelezettség nem volt érvényes arra az esetre, ha a francia haderő Csehszlovákia vagy Lengyelország védelmében támad Németországra. Másrésztől azonban, két brit hadosztály távolról sem volt megfelelő egy Franciaország ellen irányuló német támadás elrettentésére. A hatalmi egyensúlypolitika szülőhazájának számító Nagy-Britannia teljesen elvesztette a kapcsolatot eddigi alapelveivel.

Hitler számára a Rajna-vidék visszafoglalása megnyitotta az utat Közép-Európa felé mind katonailag, mind lélektanilag. Ha a demokráciák ezt elfogadták mint *fait accompli*-t, megszűnt Kelet-Európában a Hitlerrel szembeni ellenállás stratégiai alapja. Nicolae Titulescu román külügyminiszter azt kérdezte francia kollégájától: „Ha március 7-én önök nem tudták megvédeni magukat, hogyan fognak megvédeni minket az agresszortól?” Ez a kérdés még inkább megválaszolatlanul maradt, amikor a Rajna-vidéken kiépült az erőrendszer.

A demokráciák passzív beállítottságának lélektani hatása még mélyrehatóbb volt. A megbékítés lett a hivatalos politika, és Versailles igazságtalanságainak kiigazítása a konvencionális bölcsesség. Nyugaton nem maradt már semmi kiigazítanivaló. De magától értetődött, hogyha Franciaország és Nagy-Britannia nem védené Locarnót, amit garantáltak, nem lenne esélye a Kelet-Európára vonatkozó azon versailles-i rendelkezések megvédésének, amelyeket Nagy-Britannia amúgy is kezdettől fogva megkérdőjelezett, és több alkalommal is kifejezetten visszautasította azok garantálását – legutóbb, amikor vállalta két hadosztály küldését Franciaországba.

Most már Franciaország felhagyott a richelieu-i tradíciók követésével. Már nem bízott többé saját magában sem, hanem az őt fenyegető veszélyek enyhítését Németország jóindulatának megnyerésében kereste. 1936 augusztusában, öt hónappal a Rajna-vidék megszállása után, dr. Hjalmar Schacht német gazdasági minisztert fogadta Párizsban Léon Blum – egy népfront-kormány miniszterelnöke, amelynek kommunista tagjai is voltak. „Marxista és zsidó vagyok – mondta Blum –, de semmit sem tudunk elérni, ha az ideológiai korlátokat áthághatatlanoknak tekintjük.” Blum külügyminisztere, Yvon Delbos zavarban volt, mert nem tudta másképp meghatározni, hogy ez gyakorlatilag mit jelent, mint hogy „apránként engedményeket teszünk Németországnak a háború elhárítása érdekében”. Azt sem tudta megmondani, hogy ennek a folyamatnak lesz-e egyáltalán vége. Az a Franciaország, amelyik 200 év alatt számtalan háborút vívott Közép-Európában, hogy saját sorsát maga irányíthassa, most meghátrált, hogy kisebb-nagyobb engedmények árán valamiféle biztonságot erőszakoljon ki abban reménykedve, hogy ezen az úton Németország étvágyát kielégítheti, vagy valamilyen más *deus ex machina* hárítja majd el a veszélyt.

A megbékítésnek ezt a politikáját, amit Franciaország csak óvatosan alkalmazott, Nagy-Britannia sokkal erőteljesebben képviselte. 1937-ben, a Rajna-vidék újrafelfegyverzése utáni évben Lord Halifax brit külügyminiszter a demokráciák morális visszakoását avval is szimbolizálta, hogy meglátogatta Hitlert berchtesgadeni sásfészkében. Dicsérte a náci Németországot „mint Európának a bolsevizmus elleni védőbástyáját”, és felsorolt néhány témakört, amelyekkel kapcsolatosan „az idő multával

esetlegesen változtatások eszközlésére is nyílhat lehetőség”. Külön említette Danzigot, Ausztriát és Csehszlovákiát. Halifax egyetlen kikötése a változtatások módszerére vonatkozott: „Anglia fontosnak tartja, hogy bármilyen változtatás csakis békés fejlődéssel jöjjön létre, és minden olyan módszert el kell kerülni, ami messzeható zavarokhoz vezethet.”

Egy Hitlernél kevésbé eltökélt vezető felfogó képességét is próbára tette volna az, hogy ha már egyszer késznek mutatkozott elismerni a változtatásokat Ausztriában, Csehszlovákiában és a lengyel korridornál, miért makacsolta meg magát Nagy-Britannia a Németország által alkalmazott módszerek miatt. Ha a lényegi kérdésben engedett, miért torpanna meg Anglia a kivitelezésnél? Milyen lehetséges békés érveléstől várta Halifax, hogy meggyőzi az áldozatokat az öngyilkosság előnyeiről? A Nemzetek Szövetsége ortodox felfogásából és a kollektív biztonság doktrínájából adódott, hogy a változtatás *módszerével* kell szembeszállni: de a történelem arra tanít, hogy a népek a változtatások *ténye* ellen lépnek háborúba.

Halifax Hitlernél tett látogatásának idejére Franciaország stratégiai helyzete még tovább romlott. 1936 júliusában a Francisco Franco tábornok által vezetett katonai puccs fellobbantotta a spanyol polgárháborút. Francót nagy katonai szállítmányokkal nyíltan támogatta Németország és Olaszország; ezután nemsokára német és olasz „önkénteseket” küldtek oda, és úgy tűnt fel, a fasizmus eltökélte magát eszméinek erőszakos terjesztésére. Franciaország most ugyanazzal a kihívással került szembe, amelynek Richelieu 300 évvel korábban ellenállt – azzal a kilátással, hogy határain minden oldalról vele ellenséges kormányzat kerül uralomra. Azonban nagy elődjével ellentétben az 1930-as évek francia kormánya reszketve habozott, nem tudva eldönteni, hogy mitől féljen jobban – a veszélyektől, amelyekkel szembenéz, vagy a helyzet orvoslásához szükséges eszközöktől.

Nagy-Britannia részt vett a spanyol örökösödési háborúban a XVIII. század elején és egy évszázaddal később a Napóleon elleni spanyolországi háborúban is. Mindkét esetben Nagy-Britannia ellenállt a legagresszívabb európai hatalmak azon kísérletének, hogy Spanyolországot hatalmi befolyásuk alá vonják. Most ugyancsak Nagy-Britannia vagy fel sem fogta a hatalmi egyensúlyt fenyegető veszélyt egy spanyolországi fasiszta győzelem esetében, vagy a fasizmust kisebb fenyegetésnek tekintette, mint egy a Szovjetunióhoz kötődő radikális baloldali Spanyolországot (ami a legtöbbször szemében a legvalószínűbb alternatíva volt). De mindenekfelett Nagy-Britannia a háborút akarta elkerülni. Kormánya figyelmeztette Franciaországot, hogy Nagy-Britannia fenntartja magának a jogot, hogy semleges maradjon, ha a köztársasági Spanyolország részére történő francia fegyverszállítás háborút eredményezne – noha a nemzetközi jog szerint Franciaországnak minden joga megvolt, hogy a törvényes spanyol kormánynak fegyvereket adjon el. Erre Franciaország elkezdett mellébeszélni, majd embargót hirdetett meg a fegyverszállításokra, miközben időnként hallgatólagosan tudomásul vette azok megsértését. Ez a politika azonban csak demoralizálta Franciaország barátait, és ez Franciaország ellenfeleinek tekintélyét növelte.

Ebben a légkörben találkoztak Londonban a francia és angol vezetők 1937. november 29-30-án, hogy közös álláspontot fogalmazzanak meg. Neville Chamberlain, aki Baldwint a miniszterelnökségben felváltotta, egyenesen a tárgyra tért. A Franciaországnak Csehszlovákiával való szövetségéből fakadó kötelezettségek megtárgyalását óhajtotta. Ez puhatolózó kezdeményezés volt, ami diplomataknál akkor szokásos, amikor azok kibúvót keresnek kötelezettségeik teljesítése alól. Ausztria függetlenségéről feltehetően még tárgyalni sem volt érdemes.

A francia külügyminiszter, Delbos válasza egyértelművé tette, hogy valóban megértette a kérdés implikációit. A cseh témának inkább jogi, mint politikai, stratégiai megfontolásokkal való kezelésével Franciaország kötelezettségeinek szigorúan legális szövegmagyarázatára korlátozta magát:

„...ez az egyezmény Franciaországot arra az esetre kötelezte el, ha Csehszlovákia agresszió áldozatává válik. Ha a német nemzetiségű lakosság körében felkelés törne ki, és ezt Németország fegyveres intervencióval támogatná, az egyezmény csak a tények súlyossága által

meghatározott módon kötelezné el Franciaországot.”

Delbos nem fontolta meg Csehszlovákia geopolitikai fontosságát, sem azt, hogy milyen hatással lesz egy szövetségesének sorsára hagyása hazája ígéretének hihetőségére, hogy más kelet-európai országok függetlenségét megvédi. Ehelyett arról beszélt, hogy Franciaország kötelezettségeinek kell-e vagy nem kell-e eleget tenni egy konkrét, valóban létező fenyegetés esetén, amikor nyugtalanság támad Csehszlovákia német ajkú kisebbsége körében, és ezt Németország katonai erővel támogatja. Chamberlain lecsapott a felkínált kibúvóra és a megbékítési politika megmagyarázására használta fel:

„Kívánatosnak látszott megkísérelni valamiféle megegyezést elérni Németországgal Közép-Európa kérdésében, bármi legyen is Németország célja, még ha egyes szomszédait be is akarná olvasztani; az ember reménykedhet abban, hogy sikerülhet késleltetni a német tervek végrehajtását, és talán még vissza is lehet tartani a Birodalmat annyi ideig, hogy tervei hosszabb távon kivihetetlenekké váljanak.”

De hogyha a halogató taktika mégsem sikerül, mit szándékozott Nagy-Britannia tenni? Miután beleegyezett, hogy Németország revideálja keleti határait, hadat üzent volna Nagy-Britannia pusztán ennek menetrendje miatt? A válasz magától értetődő – az országok nem kezdenek háborút egy olyan változtatás megvalósításának ütemezése miatt, amelybe már beleegyeztek.

Csehszlovákia nem Münchenben lett halálra ítéelve, hanem Londonban, csaknem egy évvel korábban.

Úgy alakult, hogy Hitler körülbelül ugyanekkor határozta el, hogy felvázolja saját hosszú távú stratégiáját. 1937. november 5-én egy értekezletre hívta hadügyminiszterét, vezérkari főnökét és külügyminiszterét^[35], és nyíltan beavatta őket stratégiai elképzeléseibe. Adjutánsa, Hossbach megőrizte ennek részletes feljegyzéseit. Ezek után egyetlen résztvevő sem panaszkodhatott, hogy nem volt tudomása, milyen irányba indult el a vezére. Ugyanis Hitler nem hagyott kétséget afelől, hogy célja sokkal tovább megy annál, mint hogy megkísérelje visszaállítani Németország első világháború előtti pozícióit. Amit Hitler körvonalazott, az a *Mein Kampf* programja volt – nagy földterületek leigázása Kelet-Európában és a Szovjetunióban gyarmatosítás céljából. Hitler nagyon jól tudta, hogy egy ilyen terv ellenállást vált ki: „a német politikának számolnia kell két gyűlölködő ellenlábassal, Angliával és Franciaországgal.” Hangsúlyozta, hogy Németország váratlanul előnyt szerzett az újrafegyverkezés terén Nagy-Britanniával és Franciaországgal szemben, de ez az előny csak időleges, és egyre gyorsabban el fog tűnni 1943 után. Ezért a háborúnak ez előtt kell elkezdődnie.

Hitler tábornokait zavarba hozta terveinek roppant túlméretezettsége és megvalósításuknak ilyen közelsége. De félénken elfogadták Hitler terveit. Néhány katonai vezető ugyan homályosan játszott egy puccs gondolatával, amikor Hitler kiadja a parancsot a háború megindítására. De Hitler mindig túl gyorsan lépett. Az ő meglepő kezdeti sikerei megfosztották tábornokait (saját szemszögükből nézve) egy ilyen lépés morális igazolásától – nem mintha a fennálló hatalom megdöntésére irányuló összeesküvés valaha is a német tábornokok specialitása lett volna.

Ami a nyugati demokráciákat illeti, ők még nem fogták fel azt az ideológiai szakadékot, amely őket a német diktátortól elválasztotta. Hittek a végső békében, és minden erejüket megfeszítették, hogy elkerüljék a Háborút. Hitler viszont félt a békétől, és óhajtotta a háborút. „Az emberiség az örökös küzdelemben vált erőssé – írta a *Mein Kampf*-ban –, és csak elpusztul az örökös békében.”

1938-ra Hitler elég erősnek érezte magát, hogy áthágja a Versailles-ban megalkotott nemzeti határokat. Első célpontja szülőhazája, Ausztria volt, amelyet természetellenes helyzetbe hozott az 1919-es St. Germain-i^[36] és az 1920-as trianoni rendezés (Versailles ekvivalense az Osztrák-Magyar Monarchia számára). 1806-ig Ausztria volt a Német-római Birodalom központja; 1866-ig ő volt az egyik – egyesek számára a vezető – német állam. Miután ezt a történelmi szerepét Bismarck Németországban megszüntette,

a hangsúlyt balkáni és közép-európai területeire helyezte át mindaddig, míg azokat is elnem vesztette az első világháborúban. Ausztriának, amely az egykori hatalmas birodalom apró német ajkú magjára zsugorodott, a versailles-i békeszerződés megtiltotta a Németországhoz való csatlakozást – ez a cikkely nyilvánvaló ellentmondásban volt az önrendelkezés jogával. Noha a Németországgal való *Anschluss* sokak célkitűzése maradt az osztrák-német határ mindkét oldalán (Stresemann is beleértve), a szövetségesek 1930-ban ismét megakadályozták.

Ily módon Németország és Ausztria egyesülése magán hordozta azt a kétértelműséget, amely annyira elengedhetetlen volt Hitler korai vállalkozásainak sikerei számára. Kielégítette az önrendelkezés elvét, miközben aláasta a hatalmi egyensúlyt, amire az államférfiak egyre kevésbé voltak hajlandók hivatkozni, hogy igazolják az erő alkalmazását. Egy hónapig tartó náci fenyegetés, osztrák engedmények és újabb alapos megfontolás után 1938. március 12-én a német csapatok bevonultak Ausztriába. Nem volt ellenállás, és Ausztria népe, sokan közülük örömmámorban úszva, úgy érezte, hogy megfosztva birodalmától és támasz nélkül maradván Közép-Európában, jobban jár, ha a jövőben Németország egyik tartományává válik, semmint mellékszereplővé Közép-Európa színpadán.

A demokráciák Ausztriának Németország által történt bekebelezése miatti lagymatag tiltakozása aligha váltott ki erkölcsi aggályokat, miközben bármilyen konkrét lépéstől visszaretentek. Amikor a kollektív biztonság lélekharangja megszólalt, a Nemzetek Szövetsége hallgatott, miközben egyik tagországot egy hatalmasabb szomszédja bekebelezte. A demokráciák most még inkább a megbékítés politikájához fordultak abban a reményben, hogy Hitler megszünteti előnyomulását, mihelyt minden etnikai németet visszahozott az anyaországba.

A sors Csehszlovákiát választotta e kísérlet alanyául. A többi osztrák-magyar utódállamhoz hasonlóan ez is éppoly soknemzetiségű volt, mint maga a monarchia. A mintegy 15 milliós népesség közel egyharmada nem volt sem cseh, sem szlovák, és az állam iránti szlovák elkötelezettség is ingatag volt. Három és fél millió német, közel egymillió magyar, majd félmillió lengyel került be az új államba. A helyzetet még súlyosbította, hogy ezek a kisebbségek eredeti anyaországukkal területileg összefüggő helyeken éltek, ami még jobban alátámasztotta azt a követelést, hogy ezeknek vissza kell csatlakozniuk az anyaországukhoz, különös tekintettel az önrendelkezéstről szóló ortodox versailles-i uralkodó nézetekre.

Ugyanakkor Csehszlovákia az utódállamok közül politikailag és gazdaságilag a legfejlettebb volt. Valóban demokratikus ország volt, és életszínvonala Svájcéhoz volt mérhető. Nagy hadsereget tartott fenn, amelynek kiváló felszerelése nagyrészt hazai cseh tervezésű és kivitelezésű volt; katonai szövetségben állt Franciaországgal és a Szovjetunióval. Ezért hagyományos diplomáciai értelemben nem volt könnyű dolog sorsára hagyni Csehszlovákiát; az önrendelkezést is tekintetbe véve azonban ugyanilyen nehéz ügy volt a megvédése. A Rajna-vidék sikeres újrafelfegyverzésén felbátorodva, Hitler 1937-ben fenyegetni kezdte Csehszlovákiát német ajkú nemzetisége érdekében. Kezdetben ezek a fenyegetések látszólag azt a célt szolgálták, hogy nyomást gyakoroljanak a csehekre, hogy különleges jogokat biztosítsanak a német kisebbségnek „Szudétaföldön”, ahogyan ezt a területet a német propaganda nyelvén emlegették. De 1938-ban Hitler felizzította retorikáját, és tudtul adta, hogy szándékában áll Szudétaföldet erővel annektálni a Német Birodalomhoz. Franciaország el volt kötelezve Csehszlovákia védelmére, ahogyan a Szovjetunió is, habár a szovjet segítség előzetes francia akciótól volt függővé téve. Ezenkívül az is nagyon kétséges volt, hogy Lengyelország vagy Románia megengedné-e szovjet csapatoknak területükön való átvonulását Csehszlovákia védelmére.

Nagy-Britannia kezdettől fogva a megbékélés mellett döntött. Március 22-én, röviddel Ausztria annektálása után, Halifax emlékeztette a francia vezetőket, hogy a locarnói garancia csak a francia határra vonatkozik, és érvényét veszti, ha Franciaország foganatosítja szerződéses kötelezettségeit Közép-Európában. Egy külügyminiszteri memorandum így figyelmeztetett: „Azok a kötelezettségek (a locarnói garanciavállalás) nem kis hozzájárulások az európai béke fenntartásához, és bár nem áll szándékukban visszalépni, nem látják, hogy milyen módon járulhatnának még hozzá.” Nagy-Britannia egyetlen biztonsági

határa Franciaország határainál volt, és ha Franciaország biztonsági megfontolásból Csehszlovákia védelmére kelne, magára hagyja.

Néhány hónappal később az angol kormány egy tényfeltáró küldöttséget indított Prágába Lord Runciman vezetésével, hogy kipuhatolja a békéltetés lehetséges módozatait. Ennek a missziónak az volt a gyakorlati célja, hogy demonstrálja Nagy-Britannia vonakodását Csehszlovákia megvédésétől. A tények ismertek voltak; bármilyen szóba jövő békéltetés Csehszlovákia részbeni szétdarabolását követelte volna. Ezért München nem behódolás volt, hanem egyfajta hozzáállás, és majdnem elkerülhetetlen következménye a demokráciák azon törekvésének, hogy fenntartsanak egy geopolitikai szempontból hibás elrendezést egy kollektív biztonságról és önrendelkezésről hangoztatott retorika segítségével.

Még a Csehszlovákia létrehozásával legjobban azonosuló ország, Amerika is már egy korai stádiumban elhatárolta magát a krízistől. Szeptemberben Roosevelt elnök javasolta, hogy tartsanak tárgyalásokat valamilyen semleges területen. Azonban, ha a külföldi amerikai követségek jelentései pontosak voltak, Rooseveltnek nem lehettek illúziói arról, hogy milyen magatartást fog tanúsítani Franciaország, és még inkább Nagy-Britannia egy ilyen konferencián. Valójában Roosevelt is megerősítette ezt a magatartást, amikor azt nyilatkozta, hogy „az Egyesült Államok kormánya ... nem vállal semmilyen kötelezettséget jelen tárgyalások folyamányaként.”

A helyzet olyan volt, mintha csak megrendelésre, a Hitler szája íze szerinti pszichológiai hadviselésre készítették volna elő. A nyár folyamán azon munkálkodott, hogy háborús hisztériát keltsen egy küszöbönálló háború körül, anélkül, hogy ténylegesen bármilyen konkrét fenyegetést alkalmazott volna. Végül, miután Hitler dühödt személyes támadást intézett a cseh vezetők ellen a náci párt évenkénti nürnbergi seregszemléjén – 1938. szeptember elején Chamberlain idegei felmondták a szolgálatot. Noha nem történt formális megkeresés és valódi diplomáciai eszmecsere sem volt ebben az ügyben, Chamberlain szeptember 15-én mégis úgy döntött, hogy véget vet a feszültségnek, és felkeresi Hitlert. Hitler azzal mutatta ki megvetését, hogy Berchtesgaden választotta a találkozó helyszínéül – Németországnak Londontól legtávolibb és legnehezebben elérhető helyét. Azokban az időkben a Londonból Berchtesgadenbe való utazáshoz ötórás repülőútra volt szükség, ami egyben a hatvankilenc éves Chamberlain első repülőútja volt.

Miután végighallgatta Hitler többórás nagyhangú beszédét a szudétanémetek állítólagos bántalmazásáról, Chamberlain beleegyezett Csehszlovákia megcsonkításába. Minden csehszlovák területet, amelynek lakossága több mint 50 százalékban német volt, vissza kellett csatolni Németországhoz. A részleteket Bad Godesbergben, a Rajna-vidéken, egy második találkozón kellett kidolgozni néhány napon belül. Jellemző Hitler tárgyalási stílusára, hogy a következő helyszínnek ezt a megválasztását „engedménynek” tüntette fel; igaz, sokkal közelebb volt Londonhoz, mint az első helyszín, de mégis alaposan Németország belsejébe esett. A köztes időben Chamberlain „rábeszélte” a csehszlovák kormányt, hogy fogadják el az ő ajánlatát – a cseh vezetők szavaival élve „sajnálkozva”.

Bad Godesbergben szeptember 22-én Hitler megemelte a tétet és világossá tette, hogy Csehszlovákia aljas megaláztatására törekszik.

Nem egyezett bele az időt rabló, körzetről körzetre történő népszavazásba és határdemarkációba, hanem a teljes Szudéta-vidék azonnali kiürítését követelte úgy, hogy az eljárás kezdődjék meg szeptember 26-án – négy nap múlva – és alig negyvennyolc órán belül fejeződjék be. A cseh katonai létesítményeket érintetlenül ott kell hagyni a német hadsereg részére. És hogy még jobban meggyengítse a csonka államot, Hitler még határkiigazításokat is követelt Magyarország és Lengyelország javára, azok kisebbségeinek érdekében. Amikor Chamberlain tiltakozott, hogy egy ultimátummal szembesítették, Hitler ravaszul rámutatott az általa előterjesztett irat tetejére gépelt „memorandum” szóra. Többórás elkeseredett vita után Hitler további „engedményt” tett: szeptember 28-án délután 2 óráig adott időt Csehszlovákiának a válaszadásra, és október 1-jéig a Szudéta-vidékről való kivonulás megkezdésére.

Chamberlain nem tudta vállalni, hogy ilyen totális megaláztatást mérjen Csehszlovákiára, és Daladier

francia miniszterelnök még hajthatatlanabban ellenállt. Néhány napig a háború küszöbönállónak látszott. Az angliai parkokban lövészárkokat ástak. Ez volt az az időszak, amikor Chamberlain azt a melankolikus megjegyzést tette, hogy Nagy-Britanniát arra kényszerítik, hogy olyan országért lépjen háborúba, amelyről nem tud semmit – mondta ezt egy olyan ország vezetője, amelyik évszázadokon át rezzenéstelenül harcolt India birtoklásáért.

De mi is volt a *casus belli*? Nagy-Britannia már elfogadta Csehszlovákia megcsonkításának a szudétánémetek önrendelkezése jogával igazolt elvét. Nagy-Britannia és Franciaország nem azért álltak közel az elhatározáshoz, hogy háborúba keveredjenek, mert egy szövetségest meg kell menteni, hanem csak néhány hetes különbségért, amivel később történe meg annak szétzilálása, és néhány területi kiigazításért, amelyek a már elfogadottakhoz képest jelentéktelenek voltak. A helyzetet mindenki számára Mussolini mentette meg. Éppen a határidő lejárta előtt javasolta, hogy egy már korábban tervezett olasz-német külügyminiszeri találkozót terjesszenek ki Franciaország (Daladier), Nagy-Britannia (Chamberlain), Németország (Hitler) és Olaszország (Mussolini) kormányfőinek részvételével.

A négy vezető szeptember 29-én találkozott Münchenben, a náci párt születési helyén, a győztes által saját magának nyújtott egyfajta szimbólumként. Nem sok időt töltöttek el tárgyalással: Chamberlain és Daladier lagymatag kísérletet tett, hogy eredeti javaslatához visszatérjen; Mussolini előterjesztett egy iratot, amely tartalmazta Hitler Bad Godesberg-i javaslatait; Hitler az egész témát szarkasztikus ultimátumként kezelte. Mivel az október 1-jei határidő miatt azzal vádolták, hogy erőszakos légkört teremtett, ezért azt mondta, hogy az a feladatuk, hogy „mentsék fel az akciót ettől a jellegtől”. Más szóval, a konferencia kizárólagos célja az volt, hogy elfogadják Hitler Bad Godesberg-i programját békésen, mielőtt háborút indítana annak kikényszerítésére.

Chamberlain és Daladier utóbbi hónapokban tanúsított magatartása nem adott más reális lehetőséget nekik, mint hogy elfogadják Mussolini tervezetét. A cseh képviselőket hagyták ácsorogni az előszobában, miközben országuk megcsonkításáról tárgyaltak odabenn. A Szovjetuniót meg sem hívták. Nagy-Britannia és Franciaország avval csillapította le rossz lelkiismeretét, hogy garanciát ígért a fegyvertelen Csehszlovákia megmaradt töredékének – ami ostoba gesztus olyan országok részéről, amelyek megtagadták a garanciát egy érintetlen, jól felfegyverzett társ-demokráciától. Mondani sem kell, hogy ezt a garanciát sohasem váltották be.

München úgy került be a szótárunkba, mint speciális aberráció – a zsarolásnak való engedés büntetése. München azonban nem egyetlen aktus volt, hanem egy magatartás kicsúcsosodása, amely az 1920-as években kezdődött, és minden egyes engedménnyel felgyorsult. Egy évtizeden keresztül Németország egymás után félrelökte Versailles-ból adódó kötelezettségeit; a weimari köztársaság megszabadította Németországot a jóvátételtől, a Szövetséges Katonai Ellenőrző Bizottságtól és a Rajna-vidék szövetségesek általi megszállásától. Hitler érvénytelenítette a német fegyverkezési korlátozásokat, a sorozási tilalmat, és Locarno demilitarizálási előírásait. Németország már az 1920-as években sem ismerte el egy percig sem a keleti határokat, és a szövetségesek sohasem ragaszkodtak, hogy elismerje őket. Végül is, ahogy az oly gyakran megtörténik, ezek a döntések halmozódva önmozgásba kezdtek.

Annak beismerésével, hogy a versailles-i rendezés igazságtalan volt, a győzők aláásták megvédésének pszichológiai alapjait. A napóleoni háborúk győztesei nagyvonalú békét kötöttek, de ők ezzel egyidejűleg mégis megszervezték a Négyes Szövetséget, hogy ne hagyjanak kétséget az iránt, hogy készek azt megvédelmezni. Az első világháború győztesei büntető békét alkottak, és miután maguk is mindent megtettek azért, hogy a revizionizmust maximálisan ösztönözzék, még együtt is működtek saját rendszerük lerombolásában.

Két évtizeden át a hatalmi egyensúlyt felváltva elutasították vagy nevetségessé tették; a demokráciák vezetői azt mondták népeiknek, hogy mostantól a világrendet egy emelkedettebb erkölcsiségre alapozzák. Aztán amikor az új világrendnek végül szembe kellett néznie a kihívással, a demokráciák nem tehettek mást, mint hogy kiürítsék a békéltetés poharát – Nagy-Britannia meggyőződéssel, Franciaország

kétségbeeséssel vegyes kétellyel –, hogy demonstrálják népeiknek, hogy Hitlert nem lehetett ténylegesen megbékíteni.

Ez magyarázza, hogy a müncheni egyezményt miért üdvözlte a kortársak nagy többsége olyan lelkes helyesléssel. Franklin Rooseveltt azok között volt, akik gratuláltak Chamberlainnek: „Jó ember” mondta. A Brit Nemzetközösség vezetői még ömlengőbbben nyilatkoztak. Kanada miniszterelnöke ezt írta:

„Engedje meg, hogy átadjam Önnek a kanadai nép forró gratulációját, és egyben hálája kifejezését, amit a domínium minden részében éreznek az emberek. Kollégáim és az egész kormány csatlakozik hozzám az Ön emberiség érdekében tett szolgálatának határtalan csodálatában.”

Ezt szinte túllicítálva az ausztrál miniszterelnök ezt mondta:

„Kollégáim és én ki óhajtjuk fejezni legmelegebb gratulációnkat a müncheni tárgyalások befejezése alkalmából. Az ausztráliai emberek a Brit Birodalom minden népéhez hasonlóan mélyszégyen hálával tartoznak Önnek a béke megőrzésére tett szakadatlan erőfeszítéseikért.”

Furcsa módon, a müncheni konferencia minden szemtanúja egyetértett abban, hogy Hitler nemhogy diadalittas nem volt, hanem inkább mogorva. Ő a háborúra vágyott, amit nélkülözhetetlennek tartott ambícióinak realizálásához. Lehet, hogy pszichológiai okból is szükségét érezte; majdnem minden nyilvános szónoklatában, amelyeket nyilvános szereplése legfontosabb részének tekintett, valamilyen formában utalást tett háborús tapasztalataira. Bár Hitler tábornokai igen erősen elleneztek a háborút – olyan mértékig, hogy görcsösen tervezték megbuktatását, ha végső döntést hozna egy támadás indítására – Hitler mégis azzal az érzéssel távozott Münchenből, hogy becsapták. És az ő feje tetejére állított okoskodása szerint még igaza is lehetett ebben. Mert ha nyélbe tudott volna ütni egy háborút Csehszlovákia miatt, kétséges, hogy a demokráciák meg tudták volna-e hozni azokat az áldozatokat, amelyek egy ilyen háború megnyeréséhez szükségesek. Ez az ügy túlságosan összeegyeztethetetlen volt az önrendelkezés elvével, és a közvélemény nem volt eléggé felkészítve az ilyen háborúnál majdnem biztosan fellépő kezdeti kudarcokra.

Paradox módon München pszichológiai határvonalat jelentett Hitler stratégiájában. Mindaddig módja volt a demokráciák Versailles igazságtalanságai miatt érzett bűntudatára apellálni; ezután egyetlen fegyvere a nyers erőszak maradt, és megvannak a korlátai annak is, hogy akik a háborútól leginkább félnek, mennyi zsarolást tudnak elviselni, amíg egyszer csak felállnak.

Ez különösen igaz volt Nagy-Britanniára. Bad Godesberg-i és müncheni magatartásával Hitler felélte a brit jóindulat utolsó tartalékait. Londonba való visszaérkezésekor tett ostoba nyilatkozata ellenére, hogy „egyszer s mindenkorra békét” hozott magával, Chamberlain el volt tökélve, hogy soha többé nem hagyja magát megszarolni, és nagyvonalú fegyverkezési programot indított be.

Valójában Chamberlain magatartása a müncheni válság idején összetettebb volt, mint ahogy az utókor azt lefesti. München utáni rendkívüli népszerűségét később felváltotta nevének a megadással történő asszociálása. A demokratikus közvélemény egy nagy kudarccal való szembekerüléskor engesztelhetetlen lesz, még akkor is, ha ez az ő saját pillanatnyi óhajának teljesítése miatt következett be. Chamberlain tekintélye összeomlott, amint világossá vált, hogy nem tudta elérni az „egyszer s mindenkorra szóló békét”. Hitler hamarosan más ürügyet talált a háborúra, és addigra még nem tudta Chamberlain leszüretelni annak gyümölcseit, hogy kialakította a módot, amelynek segítségével Nagy-Britannia képes volt dacolni a viharral, megteremtve a nép teljes egységét és egy megerősített légierőt.

Utólag könnyű ócsárolni a békítőket gyakran naiv nyilatkozatait. Legtöbbjük azonban tisztességes ember volt, aki őszintén kereste a wilsoni idealizmus által elképzelt új intézkedések bevezetését a hagyományos

európai diplomácia iránti általános illúzióvesztés és a lelki és fizikai kimerültség általános érzésének ködfátyola mögött. Soha azelőtt még brit miniszterelnök nem igazolt úgy egy egyezményt, ahogy azt Chamberlain tette München esetében – mint „megszüntetését azon gyanakvásoknak és gyűlölködéseknek, amelyek oly sokáig mérgezték a légkört” –, mintha csak a külpolitika a pszichológia egyik ága lett volna. Mégis, ezek a nézetek abból az idealisztikus próbálkozásból eredtek, hogy a *Realpolitik* és az európai történelem örökségén túllépjenek a józan észre és az igazságra hivatkozva.

Nem tartott sokáig, hogy Hitler szétzúzza a békéltetők illúzióit, ezáltal siettetve saját végső bukását. 1939 márciusában, alig hat hónappal München után Hitler elfoglalta a csonka Csehszlovákiát. A cseh rész német protektorátussá vált; Szlovákiát technikailag független állammak nyilvánították, bár csak német csatlós állam volt. Noha Nagy-Britannia és Franciaország Münchenben garanciát vállalt Csehszlovákiáért, ezt a fogadkozást soha sem öntötték – nem is önthették – hivatalos formába.

Csehszlovákia szétrombolásának nem volt geopolitikai értelme; azt azonban megmutatta, hogy Hitler túljutott az ésszerű kalkulációkon és mindenáron háborút akar. A védelmétől valamint francia és szovjet szövetségeseitől megfosztott Csehszlovákia német pályára kényszerült beállni, és Kelet-Európa biztosan az új hatalmi realitásokhoz igazodott. A Szovjetunió éppen ekkor vetette alá tisztogatásnak teljes politikai és katonai vezetőségét, és egy ideig megszűnt mint számottevő tényező. Az egyetlen dolog, amit Hitlernek tennie kellett, várni, mert a lényegében semlegesített Franciaország mellett Németország vált volna ténylegesen Kelet-Európa uralkodó hatalmává. Természetesen a várakozásra volt Hitler legkevésbé képes.

Az angol és francia reakció, hogy meghúzzák a határvonalat (és ebben London járt élen) hagyományos hatalmi politikai vonatkozásban egyaránt kis jelentőséggel bírt. Prága megkaparintása nem változtatott sem a hatalmi egyensúlyon, sem az események várható folyásán. De a versailles-i elvek szemszögéből Csehszlovákia megszállása vízváltó volt, mert megmutatta, hogy Hitler az Európa feletti uralmat célozta meg, és nem az önrendelkezést vagy egyenlőséget.

Hitler baklövése nem elsősorban az egyensúly történelmi elvének áthágása volt, hanem hogy a háború utáni brit külpolitika erkölcsi premisszáit megsértette. Az ő vétke az volt, hogy nem-német lakosságot kebelezett be a birodalomba, és ezáltal megsértette az önrendelkezés elvét, amelynek nevében minden korábbi zsarolását eltűrték. Nagy-Britannia türelme nem volt sem kimeríthetetlen, sem nem volt gyenge nemzeti karakterrel magyarázható; és Hitler végre már megfelelt a közvélemény agresszióról alkotott morális definíciójának, noha a brit kormány még nem minősítette annak. Néhány napi habozás után Chamberlain összehangolta politikáját a brit közvéleménnyel. Ettől kezdve Nagy-Britannia nem azért állt ellen Hitlernek, hogy a történelmi egyensúly elméletével összhangba kerüljön, hanem egyszerűen azért, mert Hitlerben többé már nem lehetett megbízni.

Ironikus tény, hogy a nemzetközi kapcsolatoknak az a wilsoni megközelítése, ami megkönnyítette Hitler előrenyomulását túl azon, amit bármely korábbi európai rendszer elfogadhatónak ítélt volna, egy bizonyos ponton túl arra készítette Nagy-Britanniát, hogy egy sokkal szigorúbb határt szabjon, mint amit a *Realpolitik* alapján álló világban tett volna. Ha a wilsonizmus korábban gátolta a Hitlerrel szembeni ellenállást, ugyanúgy ez alapozta meg a kérlelhetetlen szembenállást vele, amint morális kritériumait félreérthetetlenül megsértették.

Amikor Hitler 1939-ben bejelentette igényét Danzigra, és a lengyel korridor módosítását követelte, az ügy lényegében nem különbözött az egy évvel korábbiaktól. Danzig teljesen német város volt, és szabadvárosi státusa éppúgy ellentétben volt az önrendelkezés elvével, mint a Szudéta-vidék Csehszlovákiának való odaítélése. Noha a lengyel korridor lakossága sokkal kevertebb volt, a határok némi kiigazítása, ami megfelelt volna az önrendelkezés elvének, elképzelhető lett volna – legalábbis elméletileg. De ami Hitler várakozásain felül megváltozott, az az volt, hogy amint ő átlépte a még morálisan elviselhető határvonalat, ugyanaz a morális perfekcionizmus, ami korábban rugalmasságot kölcsönzött a demokráciáknak, soha nem tapasztalt hajthatatlansággá alakult át bennük. Miután Németország megszállta Csehszlovákiát, a brit

közvélemény nem tűrt további engedményeket; ettől kezdve a második világháború kitörése pusztán idő kérdése volt – hacsak Hitler nem marad tétlenül, ami az ő részére pszichológiailag lehetetlennek bizonyult.

Mielőtt azonban ez a nagy jelentőségű esemény bekövetkezett volna, a nemzetközi rendszert még egy megrázkódtatás érte – ezúttal a másik nagy revizionista hatalomtól, amiről nem vett tudomást a zűrzavaros 1930-as években – Sztálin Szovjetuniójától.

TIZENHARMADIK FEJEZET

A SZTÁLINI BAZÁR

Ha az ideológia szükségszerűen meghatározná a külpolitikát, Hitler és Sztálin szövetségének valószínűsége nem lett volna nagyobb, mint Richelieu és a szultán szövetségének három évszázaddal korábban. A közös geopolitikai érdekeknek azonban hatalmas az összetartó erejük, és a régi ellenfeleket, Hitlert és Sztálint kérlelhetetlenül hajtotta egymás karjaiba.

Amikor aztán bekövetkezett, a demokráciák hitetlenkedtek; döbbsent meglepetésük arról tanúskodott, hogy semmivel sem értették jobban Sztálin mentalitását, mint Hitlerét. Sztálin karrierje, akár Hitleré is, a társadalom perifériáján alakult, bár neki sokkal több időre volt szüksége, hogy teljhatalomhoz jusson. Hitler fantasztikus demagógiájára támaszkodott, és mindent egy lapra tett fel. Sztálin az által kerekedett felül, hogy a kommunista gépezeten belül ásta alá ellenfeleit, akik a hatalomért folytatott harcban nem vettek róla tudomást, mert nem tekintették a baljóslatú grúzt komoly riválisnak. Hitler az által győzedelmeskedett, hogy elementáris céltudatosságával mintegy lehengerelte partnereit, Sztálin fokozatosan szerezte meg a hatalmat könyörtelen arcnélküliségének segítségével.

Hitler átültette rendszertelen munkastílusát és gyors észjárású személyiségét a döntéshozatalba, ezáltal kormányzata egyfajta ötletszerű, alkalmanként dilettáns jelleget öltött. Sztálin fiatalkori szigorú vallásos nevelését ötvözte a bolsevik világnézet könyörtelen értelmezésével és az ideológiát a politikai ellenőrzés eszközévé tette. Hitler a tömegek felől feléje irányuló hódolatra támaszkodva érte el sikereit. Sztálin túl paranoiás volt ahhoz, hogy ennyire személyes módszerre támaszkodjék. Sokkal jobban vágyott a végső győzelemre, mint a közvetlen egyetértésre, és a győzelmet potenciális riválisainak egyenkénti elpusztításával kívánta elérni.

Hitlernek még életében be kellett teljesítenie vágyait, tehát kijelentéseiben csak saját magát képviselte. Sztálin éppannyira megalomániás volt, de magát a történelmi igazság szolgájának tekintette. Hitlertől eltérően Sztálinnak hihetetlen türelme volt. Nem hasonlított a demokráciák vezetőihez abban sem, hogy mindenkor hajlandó volt nagyon aprólékos gonddal megvizsgálni a hatalmi erőviszonyokat. Éppen mert meg volt győződve arról, hogy ideológiája képviseli a történelmi igazságot, Sztálin könyörtelenül képviselte a szovjet nemzeti érdekeket, és nem hátráltatták ebben az általa képmutatónak tartott erkölcsi megfontolások és érzelmi nehezékek.

Sztálin valóban szörnyeteg volt; de a nemzetközi kapcsolatok terén ő volt a legrealistább – türelmes, ravasz és engesztelhetetlen – korának Richelieu-je. A nyugati demokráciák tudtukon kívül a sorsot kísértették, amikor a Sztálin és Hitler közötti kibékíthetetlen ideológiai konfliktusra számítottak, amikor francia katonai egyezményrel kecsgették Sztálint, amikor kirekesztették a Szovjetuniót a müncheni konferenciáról, és amikor felettébb bizonytalan katonai tárgyalásokba kezdtek Sztálinnal, de már csak akkor, amikor túl késő volt ahhoz, hogy megakadályozzák egyezségét Hitlerrel. A demokráciák vezetői összetévesztették Sztálin elmélkedő, enyhén teológiai színezetű beszédeit a gondolati és a politikai merészséggel. Sztálin merevsége azonban csak a kommunista ideológiára terjedt ki. Kommunista meggyőződése tette lehetővé számára, hogy taktikája rendkívül rugalmas legyen.

E lélektani szempontokon túl Sztálin jellemének volt egy olyan pszichológiai magja, amely szinte érthetlenné tette őt a nyugati vezetők számára. Hatalomra jutása előtt, mint régi bolseviknak, meggyőződése miatt évtizedeken át börtönben, száműzetésben, és nyomorban volt része. A bolsevikok azzal büszkélkedtek, hogy tökéletesen belelátnak a történelem objektív folyamataiba, és annak segítségével látták szerepüket. Véleményük szerint köztük és a nem kommunisták között a különbség olyan volt, mint a tudós és a laikus között. A fizikai jelenségeket tanulmányozva a tudós nem hozza azokat létre; az okok

ismerete teszi számára lehetővé néha, hogy befolyásolja a folyamatot, bár mindig csak a jelenség belső törvényszerűségei alapján. Ebben a szellemben a bolsevikok úgy tekintették magukat, mint a történelem tudósait, akik segítik, hogy dinamikája nyilvánvalóvá váljon, esetleg fel is gyorsítva azt, de semmiképpen nem változtatva meg irányát.

A kommunista vezetők kérlelhetetlenek és az együttérzés felett állónak, történelmi feladatuktól eltántoríthatatlannak mutatták magukat, amint hogy nem is lehetett megingatni őket szokványos érveléssel, különösen nem, ha ezek az érvek a hitetlenektől származtak. A kommunisták úgy érezték, hogy előnyük van a hagyományos diplomáciában, mert azt hitték, hogy jobban megértik tárgyaló partnereiket, mint ahogy azok valaha is képesek lennének megérteni önmagukat. A kommunisták szerint engedményeket, ha egyáltalán, úgy csak az „objektív realitás” számára lehetett tenni, de sohasem a velük tárgyaló diplomaták meggyőző erejének hatására. Így a diplomácia ahhoz a folyamathoz tartozott, amely adott esetben felforgathatta a fennálló rendet; s az, hogy ez a békés egymás mellett élés diplomáciájának vagy katonai konfliktusnak lesz az eredménye, az az erőviszonyoktól fog függni.

Sztálin hidegvérű és embertelen számításának egyik alapelve mindazonáltal megdönthetetlen volt: a reménytelen küzdelmeket kétes célok érdekében semmi sem igazolhatja. Filozófiailag az ideológiai konfliktus a náci Németországgal része volt a kapitalizmussal való általános konfliktusnak, s ez Sztálin szemében kiterjedt Franciaországra és Nagy-Britanniára is. Azt, hogy a szovjet ellenségesség nagy részét melyik ország kell hogy elviselje, teljesen attól függött, hogy melyik országot tekintette Moszkva az adott pillanatban a legnagyobb fenyegetésnek.

Sztálin erkölcsileg nem tett különbséget a kapitalista országok között. Az igazi véleménye azokról az országokról, amelyek magasztalták az egyetemes béke erényeit, akkor vált nyilvánvalóvá, amikor 1928-ban aláírta a Kellogg-Briand paktumot:

„Pacifizmusról beszélnek; az európai államok közötti békéről beszélnek. Briand és (Austen) Chamberlain összeölelkeznek... Ez mind ostobaság. Tudjuk az európai történelemből, hogy minden alkalommal, amikor az új háborúkra való felkészülés miatt a haderők új elrendezését felvázoló szerződéseket kötöttek, békeszerződéseknek nevezték ezeket... (habár) a közelgő háború új elemeinek az előrevetítéseként írták alá ezeket.”

Sztálin legszörnyűbb rémálma természetesen az volt, hogy az összes kapitalista állam koalíciója egyszerre támadja meg a Szovjetuniót. 1927-ben Sztálin ugyanúgy írta le a szovjet stratégiát, mint Lenin egy évtizeddel korábban: „...legnagyobb részt ... azon múlik, vajon sikerül-e nekünk elodáznia az elkerülhetetlen háborút a kapitalista világgal ... addig ... amíg a kapitalisták kezdenek egyszer harcolni egymással...” Hogy bátorítsa ezeket a kilátásokat, a Szovjetunió 1922-ben megkötötte Németországgal a rapallói egyezményt, és a berlini megnemtámadási szerződést 1926-ban, amit 1931-ben megújítottak, kifejezetten megígérve ezzel, hogy egy kapitalista háborúból kimaradnak.

Ami Sztálint illette, Hitler gyalázkodó kommunistaellenessége nem jelentett leküzdhetetlen akadályt a Németországgal fenntartott jó kapcsolatok számára. Amikor Hitler hatalomra került, Sztálin nem késlekedett békéltető gesztusokat tenni. „[Mi] távolról sem lelkesedünk a németországi fasiszta rezsimért”, állapította meg Sztálin a XVII. pártkongresszuson 1934 januárjában. „[Itt] nálunk a fasiszmussal nem foglalkozunk, hacsak olyan értelemben nem, hogy például Olaszországban sem akadályozta meg a fasiszmus az SZSZKSZ-t (Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége) abban, hogy az említett országgal a legjobb viszonyt tartsa fenn ... A mi orientációnk a múltban és a jelenben is csakis kizárólag az SZSZKSZ felé irányul. És ha az SZSZKSZ érdekei azt kívánják, hogy közeledjünk egyik vagy másik olyan ország felé, amelyik nem érdekelt a béke felborításában, akkor habozás nélkül elfogadjuk ezt az utat.”

Sztálin, a nagy ideológus valójában a *Realpolitik* szolgálatába állította ideológiáját. Sem Richelieu-

nek, sem Bismarcknak nem esett volna nehezére, hogy megértse stratégiáját. Éppen a demokráciákat képviselő államférfiak hordtak ideológiai szemellenzőt; azzal, hogy elutasították az erő politikáját, azt hitték, hogy a népek közötti jó viszony előfeltétele a kollektív biztonság premisszáiban való általános hit, és hogy az ideológiai összeférhetetlenség kizárja a fasiszták és kommunisták közötti gyakorlati együttműködés minden lehetőségét.

A demokráciák mindkét következtetésükben tévedtek. Annak rendje s módja szerint Sztálin csatlakozott a Hitler-ellenes táborhoz, de nagyon vonakodva, és csak az után, hogy közeledési szándékát a náci Németország visszautasította. Végül, miután meggyőződött, hogy Hitler antibolsevista retorikája komolyan értendő, Sztálin hozzákezdett ellene a lehető legszélesebb alapokon álló koalíció megszervezéséhez. Az ő új stratégiája a Kommunista Internacionálé hetedik (és egyben utolsó) kongresszusán merült fel 1935 júliusában és augusztusában. Egységfrontra szólítva fel minden békeszerető népet, jelezte, hogy az 1920-as évek kommunista taktikája véget ért, amikor az európai parlamentáris intézmények megbénítására törekedve a kommunista pártok következetesen együtt szavaztak az antidemokratikus csoportokkal, beleértve a fasisztákat is.

Az új szovjet külpolitikának legfőbb szóvivője Makszim Litvinov volt, akit azért neveztek ki külügyminiszternek, hogy pontosan ezt a szerepet játssza el. Sima modorú volt, folyékonyan beszélt angolul, zsidó volt, polgári származású, és egy angol történész lányát vette feleségül. Formailag személyi okmányai inkább illettek volna egy osztályellenséghez, mint olyan valakihez, akinek a szovjet diplomáciában szántak nagy jövőt. Litvinov sáfarkodása idején a Szovjetunió csatlakozott a Nemzetek Szövetségéhez, és egyik legerélyesebb indítványozójává vált a kollektív biztonságnak.

Sztálin teljesen késznek mutatkozott a wilsoni retorikához folyamodni, hogy biztosítékot nyerjen az ellen, hogy Hitler esetleg beválthatja, amit a *Mein Kampf*-ban írt, és a Szovjetuniót teszi legfőbb célpontjának. Amint Robert Legvold politológus rámutatott, Sztálin célja az volt, hogy a maximális támogatást sajtolja ki a kapitalista világból, és nem az, hogy békét kössön vele.

A demokráciák és a Szovjetunió közötti kapcsolatokat mélységes kölcsönös bizalmatlanság hatotta át. Sztálin 1935-ben egyezményt írt alá Franciaországgal és Csehszlovákiával a rákövetkező évben. De az 1930-as évek francia vezetői ezzel ellentétes politikát követtek, és visszautasították a vezérkarok közötti tárgyalást. Ezt Sztálin elkerülhetetlenül úgy értékelte, mint egy felhívást Hitlernek, hogy elsőnek a Szovjetuniót támadja meg. Hogy biztosítsa magát, Sztálin attól tette függővé a Csehszlovákiának nyújtandó segítséget, hogy előzetesen Franciaország teljesítse Csehszlovákia iránt vállalt kötelezettségeit. Ez természetesen lehetőséget adott Sztálinnak, hogy hagyja az imperialistákat, harcoljanak csak egymás között. A francia-szovjet egyezmény aligha volt égben köttetett kapcsolat.

Franciaország hajlandósága, hogy politikai kapcsolatokat létesítsen a Szovjetunióval, miközben visszautasította a katonai szövetséget vele, jól illusztrálja azt a valóságtól elrugaszkodottságot, amibe a demokráciák külpolitikája csúszott a két világháború között. A demokráciák nagyra értékelték a kollektív biztonság retorikáját, de meghátráltak attól, hogy ennek működőképes tartalmat is adjanak. Az I. világháború megtaníthatta volna Nagy-Britanniát és Franciaországot, hogy a Németország elleni harc, még ha egymással szövetségben folytatják is, kétes eredményű vállalkozás. Végül is Németország 1918-ban kis híján diadalmaskodott, annak ellenére, hogy Amerika csatlakozott a szövetségesekhez. A Németország elleni küzdelmet szovjet és amerikai segítség nélkül elképzelni, a Maginot-vonal mentalitásának és a saját erejük erős túlbecsülésének kombinálása volt.

Csakis a demokráciák vezetőinek túlzó vágyálmaiban alakulhatott ki az a széles körben elterjedt nézet, hogy Sztálin – az igazi bolsevik és az ún. materializmus meggyőződéses híve – a kollektív biztonság jogi és morális doktrínája mellé állítható. Ugyanis Sztálinnak és kollégáinak az ideológián kívül is megvolt az okuk, hogy ne lelkesedjenek a fennálló nemzetközi rendért. Végül is a szovjet-lengyel határt erőszakkal állapították meg, és Románia birtokba vette Besszarábiát, amit a szovjetek a sajátjuknak tekintettek.

De Németország kelet-európai potenciális áldozata sem óhajtották a szovjet segítséget. A versailles-i

rendezés és az orosz forradalom kombinációja megoldhatatlan problémát jelentett Kelet-Európában bármilyen kollektív biztonsági rendszer számára: a Szovjetunió nélkül nem működhetett katonailag; vele együtt nem működhetett politikailag.

A nyugati diplomácia nem sokat tett azért, hogy csökkentse Sztálinnak a szovjetellenes kapitalista összeesküvésre vonatkozó üldözési mániáját (paranoia). A Szovjetunióval nem konzultáltak a locarnói szerződés hatályon kívül helyezését kísérő diplomáciai lépések során, és teljesen ki volt zárva a müncheni konferenciáról. A kelet-európai biztonsági rendszer létrehozására irányuló megbeszélésekbe is csak kellenként és későn vonták be Csehszlovákia 1939-es elfoglalása után.

Ennek ellenére, Sztálin lelkiállapotának félreismerését jelentené, ha a Hitler-Sztálin paktumért főleg a nyugati politikát hibáztatnánk. Sztálin paranoiáját bőségesen bizonyítja összes hazai riválisának eltávolítása és további milliók meggyilkolása vagy deportálása, akik csak az ő fantáziájában szálltak vele szembe. Mindezek ellenére, amikor külpolitikáról volt szó, Sztálin a végsőig megfontolt, hideg, számító egyéniség maradt, aki büszke volt arra, hogy nem hagyta magát semmiféle meggondolatlan lépésre provokálni, főleg nem a kapitalista vezetők által, akiknek képességét az erőviszonyok megítélésére a sajátjánál sokkal kevesebbre tartotta.

Csak találgatni lehet, hogy mi is lehetett Sztálin szándéka München idején. Azonban a legkevésbé valószínű, hogy amikor országát sorozatos tisztogatásokkal rázkódtatta meg, akkor egy kölcsönös segítségnyújtási szerződés öngyilkossággal felérő beiktatásának útjára lépett volna. Mivel a Csehszlovákiával kötött szerződés a Szovjetuniót csak az után kötelezte volna bármire, miután Franciaország már belépett a háborúba, ez számos opciót hagyott meg Sztálinnak. Például, követelhetette az átvonulást Románián vagy Lengyelországon keresztül, és a majdnem biztos visszautasítást ezen országok részéről alibiként használhatta volna arra, hogy kivárja a csaták kimenetelét Közép- és Nyugat-Európában. Vagy egy másik lehetőségként, a következmények felbecsülésétől függően visszafoglalhatta volna az oroszországi forradalom utáni időkben Lengyelországot és Romániát gyarapító területeket, ahogyan azt egy évvel később valóban meg is tette. A legkevésbé valószínű fejlemény az lett volna, ha a Szovjetunió a versailles-i területi rendezés utolsó védelmezőjeként a kollektív biztonság nevében barikádokat kezdett volna emelni.

Kétségtelen, hogy München megszilárdította Sztálin demokráciák iránti gyanakvását. Azonban alapjában véve semmi sem tudta eltéríteni, hogy megpróbálja szinte bármi áron elérni azt, amit ő bolsevik kötelességének hitt – hogy egymásra uszítsa a kapitalistákat, és a Szovjetuniót megőrizze attól, hogy ennek a háborúnak áldozatává váljék. München hatása ezért elsősorban Sztálin taktikájának megváltozásában nyilvánult meg. Mert ezután bazárt nyitott, ahol licitálni lehetett egy szovjet paktumra – amelyben a demokráciáknak nem volt nyerési esélyük, ha Hitler el volt szánva a komoly ajánlattételre. Amikor 1938. október 4-én a francia nagykövet felkereste a szovjet külügyminisztériumot, hogy megmagyarázza a müncheni egyezményt, Vlagyimir Potyemkin, a helyettes külügyi népbiztos ezekkel a vészjósló szavakkal üdvözölte: „Szegény barátom, mit cselekedtetek? Számunkra nem látok más kiutat, mint Lengyelország negyedik felosztását.”

E két rövid mondat bepillantást nyújtott Sztálin kökemény külpolitikai szemléletmódjába. München után Lengyelország biztos volt abban, hogy ő lesz Németország legközelebbi célpontja. Miután Sztálin sem a jelenlegi szovjet határon nem akart szembeszállni a német hadsereggel, sem Hitler ellen harcolni, Lengyelország negyedik felosztása volt az egyetlen alternatíva (valójában hasonló okoskodás készítette Nagy Katalin cárnőt, hogy hozzájáruljon Lengyelország első felosztásához Poroszországgal és Ausztriával együtt 1772-ben). Az a tény, hogy Sztálin egy egész évet várt, amíg Hitler az első lépést megtette, bizonyítja kötélidegzetét, amellyel külpolitikáját intézte.

Ezt a kitűzött célt szilárdan magáévá téve Sztálin legközelebbi lépése az volt, hogy gyorsan visszavonta a Szovjetuniót a politikai frontvonalról. 1939. január 27-én a londoni *News Chronicle*-ben cikk jelent meg a lap diplomáciai tudósítója tollából (aki közismerten közel állt Ivan Majszkij szovjet nagykövethoz),

amelyben körvonalazta a Szovjetunió és Németország közötti megállapodás esetleges lehetőségét. A szerző megismételte Sztálinnak azt az alapvető tézisét, hogy a nyugati demokráciák és a fasiszta diktatúrák között nincs lényeges különbség, és ezt használta fel arra, hogy felszabadítsa a Szovjetuniót a kollektív biztonság irányába teendő bármilyen automatikus kötelezettségvállalás alól:

„Jelenleg a szovjet kormány nyilvánvalóan nem szándékozik bármilyen segítséget nyújtani Nagy-Britanniának és Franciaországnak, ha az utóbbi konfliktusba kerül Németországgal és Olaszországgal... A szovjet kormány szemszögéből nézve, nincs nagy különbség egyrészt a brit és francia kormány, másrészt a német és olasz kormány között, amivel igazolni lehetne, hogy a nyugati demokráciák védelmére komoly áldozatot vállaljon.”

Mivel a Szovjetunió nem látta szükségét, hogy ideológiai alapon válasszon a különböző kapitalisták között, a nézeteltéréseket Moszkva és Berlin között gyakorlati megfontolások alapján meg lehetett oldani. Hogy a dolog érthetőbbé váljon, Sztálin megtette azt a példa nélkül álló lépést, hogy szó szerint kinyomatta a cikket a *Pravdá*-ban, a Kommunista Párt hivatalos lapjában.

1939. március 10-én – öt nappal mielőtt Hitler elfoglalta Prágát – Sztálin előlépett saját hivatalos állásfoglalásával Moszkva új stratégiájáról. Az alkalmat erre a XVIII. pártkongresszus adta, amely az első ilyen találkozó volt, amióta öt évvel ezelőtt Sztálin támogatta a kollektív biztonságot és az „egységfrontot”. A küldöttek érzelmeiben nyilván a megkönnyebbülés dominált, hogy még életben vannak, mert a tisztogatások megtizedelték soraikat: az öt év előtti 2000 delegátusból csak 35 volt most is jelen; a többiek közül 1100-at ellenforradalmi tevékenység miatt letartóztattak; a 131 tagú Központi Bizottságból 98-at likvidáltak, hasonlóképpen a Vörös Hadsereg öt marsallja közül hármat, mind a 11 hadügyi népbiztos-helyettest, valamennyi katonai körzet parancsnokát, és a 80 tagú Legfelsőbb Katonai Tanácsból 75-öt. A XVIII. pártkongresszus aligha volt a folytonosság ünnepe. Küldötteit sokkal inkább foglalkoztatta, hogy mit kell tenniük saját személyes túlélésük érdekében, mintsem hogy a külpolitika rejtett finomságaival törődtek volna.

Amint 1934-ben is, Sztálin beszédének fő témája a megfélemlített hallgatóság előtt a Szovjetuniónak egy ellenséges nemzetközi környezetben tanúsított békés szándékairól szolt. Végkövetkeztetései azonban gyökeresen eltértek az előző pártkongresszuson elfogadott kollektív biztonsági koncepciótól. Sztálin ugyanis lényegében kinyilvánította a szovjet semlegességet a kapitalisták közötti konfliktusban:

„A Szovjetunió külpolitikája nyílt és tiszta. Mi kiállunk a békéért és minden országgal való üzleti kapcsolataink megerősítéséért. Ez a mi álláspontunk; és mi addig ragaszkodunk ehhez az állásponthoz, amíg ezek az országok hasonló viszonyt tartanak fenn a Szovjetunióval, és amíg nem kísérlik meg, hogy megsértsék országunk érdekeit.”

Nehogy a nehéz felfogású kapitalista vezetők félreértsék álláspontját, Sztálin szinte szó szerint megismételte a *News Chronicle* cikkének központi érvelését: hogy, mivel a demokráciáknak és Németországnak hasonló társadalmi szerkezete van, a Németország és a Szovjetunió közötti ellentétek semmivel sem kevésbé áthidalhatók, mint bármely másik kapitalista ország és a Szovjetunió közötti ellentétek. Összegezve, hangot adott annak az elhatározásának, hogy visszaszerezze cselekvési szabadságát, és a legtöbbet licitálónak adja el Moszkva jóindulatát bármilyen küszöbönálló háborúban. Egy ominózus mondatában Sztálin ünnepélyesen megígérte, hogy „óvatos leszek, és nem engedem meg, hogy országunkat konfliktusokba sodorják olyan háborús uszítók, akik megszokták, hogy másokkal kapartassák ki maguknak a gesztenyét a tűzből.” Ezzel Sztálin ténylegesen felszólította a náci Németországot, hogy tegyen ajánlatot.

Sztálin új politikája elsősorban hangsúlyában különbözött a régitől. Sztálin még a kollektív biztonság

és az „egységfront” támogatásának aranykorában is mindig bebiztosította magát a szovjet kötelezettségvállalásokat illetően, ami garantálta számára, hogy a háború kezdete után különmegállapodást köthessen. De most, 1939 tavaszán, amikor Csehszlovákia megmaradt töredékét a németek még nem foglalták el, Sztálin egy lépéssel továbbment. Manőverezni kezdett egy olyan lehetőségért, hogy még a háború kitörése *előtt* különmegállapodást köthessen. Senki sem panaszkodhatott, hogy Sztálin titokban tartotta volna szándékait; a demokráciák megdöbbenését az okozta, hogy képtelenek voltak megérteni, hogy Sztálin, a szenvedélyes forradalmár mindenekelőtt hidegvérű stratégia volt.

Prága megszállása után Nagy-Britannia felhagyott a Németországgal kapcsolatban követett megbékítési politikával. A brit kormány most éppúgy eltúlozta egy náci támadás küszöbönállását, amennyire ezt korábban alábecsülte. Meg volt győződve arról, hogy Csehszlovákia megsemmisítését Hitler azonnal újabb támadással folytatja – egyesek Belgiumra, mások Lengyelországra gondoltak. 1939 márciusának végén olyan hírek kezdtek lábra kapni, hogy Románia vált céltáblává, amelynek még csak közös határa sem volt Németországgal. Mindazonáltal nagyon nem volt jellemző Hitlerre, hogy ilyen hamar megtámadjon egy másik, vele semmilyen vonatkozásban nem lévő célpontot. Inkább az volt jellemző taktikája, hogy előző akciójának hatása demoralizálja legközelebbi kiszemelt áldozatát, mielőtt újra lecsap. Mindenesetre utólag visszatekintve már tudjuk, hogy Nagy-Britanniának sokkal több ideje lett volna stratégiájának megtervezésére, mint azt vezetői hitték. Sőt, ha a brit kormány gondosan tanulmányozta volna Sztálinnak a XVIII. pártkongresszuson tett nyilatkozatait, felismerhette volna, hogy minél eltökéltebben szervezte Nagy-Britannia a Hitlerrel szembeni ellenállást, annál visszafogottabban viselkedett Sztálin, hogy növelhesse helyzeti előnyét mindkét féllel szemben.

A brit kormány alapvető stratégiai választás előtt állt, noha nem tudjuk, hogy tudatában volt-e ennek. El kellett döntenie, hogy a Hitlerrel való szembeszállást a kollektív biztonság rendszerére alapozva vagy hagyományos szövetségi rendszerrel akarja-e megvalósítani. Ha az előbbit választja, akkor a népek legszélesebb csoportját kell meghívnia, hogy csatlakozzanak a náciellenes ellenálláshoz; ha az utóbbit választja, akkor Angliának kompromisszumokat kell kötnie, hogy összehangolja érdekeit olyan potenciális szövetségeseivel, mint például a Szovjetunió.

A kormány a kollektív biztonság mellett döntött. Március 17-én jegyzéket küldtek Görögországnak, Jugoszláviának, Franciaországnak, Törökországnak, Lengyelországnak és a Szovjetunióknak, amelyben feltették a kérdést, hogyan reagálnának a Románia ellen intézett feltételezett fenyegetésre – az lévén a premissza, hogy mindannyiuknak közös érdeket kell kialakítani, és egyöntetű viselkedésre van szükség. Hirtelen úgy látszott, hogy Anglia felajánlja azt a területi garanciát egész Kelet-Európa számára, amit 1918 óta mindig megtagadott.

A különböző nemzetek válasza megint egyszer megmutatta a kollektív biztonság doktrínájának alapvető gyengeségét – azt a feltételezést, hogy minden népnek, de legalábbis a potenciális áldozatoknak közösen az érdekeik az agresszióval való szembeszállást illetően. Minden kelet-európai ország előadta saját speciális problémáját, és nemzeti, nem pedig kollektív aggályait hangsúlyozta. Görögország Jugoszláviáétól tette függővé reakcióját; Jugoszlávia visszakérdezte Nagy-Britannia szándékait – ezzel az egész ügy visszakerült a kiindulási pontra. Lengyelország jelezte, hogy nincs felkészülve arra, hogy állást foglaljon Nagy-Britannia és Németország között, vagy hogy elkötelezze magát Románia védelmére. Lengyelország és Románia nem kívánt beleegyezni, hogy a szovjetek részt vegyenek országuk védelmében.

Végül, a Szovjetunió válasza az volt, hogy Bukarestben tartsanak konferenciát, s ezen részt venne minden ország, amely a brit jegyzéket megkapta.

Ez ügyes manőver volt. Ha a konferenciára sor kerül, ez kimondja, hogy a szovjetek részt vehetnek olyan országok védelmében, amelyek éppúgy féltek Moszkvától, mint Berlintől; ha viszont a kezdeményezést visszautasítják, akkor a Kremlnek meglesz a mentsége, ha közömbösen félreáll, miközben megpróbálja kipuhatolni a Németországgal való kiegyezés lehetőségét. Moszkva ily módon arra szólította

fel a kelet-európai országokat, hogy nyilvánítsák Németországot a létüket fenyegető legnagyobb veszélynek, és provokálják ezzel, mielőtt még Moszkva tisztázta volna szándékait. Mivel egyetlen kelet-európai ország sem volt kész ezt megtenni, a bukaresti konferencia sohasem jött létre.

A lelkesedés nélküli válaszok arra késztették Neville Chamberlaint, hogy más megoldásra törekedjék. Március 20-án javasolta, hogy Nagy-Britannia, Franciaország, Lengyelország és a Szovjetunió tegyen szándéknyilatkozatot, hogy amennyiben bármilyen fenyegetés éri bármelyik európai állam függetlenségét, konzultálni fognak egymással „egy közös akció kidolgozása céljából”. Az I. világháború előtti hármas antant újraélesztésének ez a javaslata semmit sem mondott az alkalmazandó katonai stratégiáról arra az esetre, ha nem sikerülne az elrettentés, sem arról, hogy milyen kilátásai vannak Lengyelország és a Szovjetunió közötti együttműködésnek, amit egyszerűen adottnak tételezett fel.

Lengyelország, amelynek katonai ütőerejét saját maga és Nagy-Britannia egyaránt romantikusan túlbecsülte, a maga részéről visszautasította, hogy a Szovjetunióval közös akcióban vegyen részt, és ezáltal Nagy-Britanniát azzal szembesítette, hogy válasszon Lengyelország és a Szovjetunió között. Ha Anglia garanciát ad Lengyelországnak, akkor Sztálin ajánlkozását a közös védelemben való részvételre el lehetne hárítani: Mivel Lengyelország Németország és a Szovjetunió között helyezkedett el, Nagy-Britannia belekényszerült volna a háborúba, mielőtt Sztálinnak bármilyen döntést kellett volna hoznia. Másrészt viszont, ha Nagy-Britannia egy szovjet paktumra összpontosít, biztos, hogy a lengyelek megsegítéséért Sztálin kikövetelné a maga részét, a szovjet határnak nyugat felé, a Curzon-vonal irányába történő eltolásával.

A közvélemény felháborodásától ösztökélve és meggyőződve, hogy minden további visszakozás gyöngítene Nagy-Britannia pozícióit, az angol kormány elutasította, hogy bármely más országot feláldozzanak, bármit diktál is a geopolitika. A brit vezetők még abban a téves felfogásban éltek, hogy Lengyelország valamivel erősebb katonailag, mint a Szovjetunió, és hogy a Vörös Hadsereg támadó harcban nem képvisel kellő erőt, ami a szovjet katonai vezetők közt nemrég végzett tömeges tisztogatások fényében eléggé kézenfekvő feltevés volt. S mindenekfelett, a brit vezetők mélységesen bizalmatlanok voltak a Szovjetunióval szemben. „Meg kell vallanom – írta Chamberlain – legmélyebb bizalmatlanságomat Oroszországgal szemben. Nem hiszem, hogy képes lenne egy hatásos offenzíva indítására, még ha erre el is szánná magát. És bizalmatlan vagyok szándékai iránt is, amelyeknek szerintem kevés köze van a mi szabadság-eszményeinkhez, és csak avval törődik, hogy mindenkit összeveszítsen egymással”.

Nagy-Britannia miután azt hitte, hogy súlyos időzavarban van, döntő lépésre szánta el magát, és bejelentett egy olyan békebeli kontinentális garanciát, amit következetesen visszautasított a versailles-i békeszerződés óta. A Lengyelország ellen küszöbönálló német támadásról szóló jelentések miatt aggódva, meg sem várta, hogy kétoldalú szövetségi tárgyalásokat kezdjen Lengyelországgal. Ehelyett 1939. március 30-án saját kezűleg felvázolt egy egyoldalú garanciatervezetet Lengyelország részére, és a következő napon benyújtotta a parlamentnek. Ez a garancia szükségmegoldást jelentett a náci agresszió elrettentésére, amelyről kiderült, hogy téves információon alapult. Ezt a garanciát követnie kellett a megfontoltabb kísérletnek egy tágabb körű kollektív biztonsági rendszer létrehozására. Hamarosan ezután ugyanilyen indoklással az egyoldalú garanciát kiterjesztették Görögországra és Romániára is.

Az erkölcsi felháborodás és stratégiai zavar hatására Nagy-Britannia ily módon olyan országokért vállalt garanciát, amelyekről minden világháború utáni miniszterelnöke azt állította volna, hogy nem tudja és nem is akarja azokat megvédeni. A Versailles utáni kelet-európai realitások olyan távol álltak a brit tapasztalatoktól, hogy az angol kormány még csak nem is érzékelte, hogy olyan utat választott, ami megsokszorozza Sztálin lehetőségeit Németország irányában, és megkönnyíti neki a kivonulást a javasolt közös frontból.

Nagy-Britannia vezetői olyan biztosra vették Sztálin részvételét stratégiájukban, hogy azt hitték, befolyásolni tudják annak időzítését és mértékét. Lord Halifax külügyminiszter azt sürgette, hogy a

Szovjetuniót hagyják meg tartaléknak, és „hívják meg közreműködőként bizonyos körülmények között, a legalkalmasabb formában.” Speciálisan Halifax fegyverszállításra gondolt, és nem arra, hogy szovjet csapatok határaikon túllépjenek. Azt nem magyarázta meg, hogy mi ösztönözné a Szovjetuniót ilyen másodrendű szerep vállalására.

Ténylegesen a Lengyelországnak és Romániának adott brit garancia minden olyan ösztönzést megszüntetett, ami arra készítette volna a szovjeteket, hogy komoly tárgyalást kezdjenek a nyugati demokráciákkal egy szövetségről. Egyrészt garantálta a Szovjetunió minden európai szomszédjának határait, kivéve a balti államokét, másrészt, legalábbis papíron, éppúgy keresztezte a szovjet ambíciókat, mint Németországeit. (Az a tény, hogy Nagy-Britannia elfeledkezhetett erről a realitásról, jellemző volt arra, hogy mennyire elhatalmasodott a nyugati gondolkodásban a „békeszerető országok egységfrontjának” eszméje.) De ami ennél még fontosabb, azért jelentettek az egyoldalú garanciák Sztálinnak valóságos ajándékot, mert biztosították a maximumát annak, amit bármilyen tiszta lappal induló tárgyalás során követelt volna. Ha Hitler elindulna kelet felé, Sztálin biztos lehetett, hogy Nagy-Britannia kötelezettségvállalása miatt háborúba lép még jóval az előtt, hogy a németek a szovjet határt elérték volna. Így tehát Sztálin élvezte volna a Nagy-Britanniával való de facto szövetség előnyeit anélkül, hogy viszonzásul bármit is adnia kellett volna.

Nagy-Britannia Lengyelországnak adott garanciája négy feltételezésen alapult, amelyek mindegyike tévesnek bizonyult: hogy Lengyelország jelentős katonai hatalom, esetleg a Szovjetuniónál jelentősebb; hogy Franciaország és Nagy-Britannia együtt más szövetségesek nélkül is elég erősek Németország legyőzéséhez; hogy a Szovjetunió érdekében áll a *status quo* fenntartása Kelet-Európában; és hogy az ideológiai szakadék Németország és a Szovjetunió között olyan végletesen áthidalhatatlan, hogy a Szovjetunió előbb-utóbb csatlakozni fog a Hitler-ellenes koalícióhoz.

Lengyelország hősies, de jelentéktelen katonai hatalom volt. Feladatát azért sem tudta ellátni, mert a francia vezérkar félrevezette Lengyelországot tényleges szándékait illetően, amikor arra utalt, hogy valamiféle francia offenzíva van kilátásba helyezve. Az a defenzív stratégia, amelyre Franciaország elszánta magát, arra kényszerítette Lengyelországot, hogy a német támadás teljes súlyával egymaga nézzen szembe – ami olyan feladat, amiről a nyugati vezetőknek tudniuk kellett volna, hogy messze meghaladja Lengyelország képességeit. Ugyanakkor Lengyelországot nem lehetett rávenni, hogy fogadjon el szovjet segítséget, mert vezetői meg voltak győződve (ahogy később kiderült, helyesen), hogy bármilyen „felszabadító” szovjet hadseregből megszálló hadsereg lesz. És a demokráciák úgy értékelték a helyzetet, hogy önmagukban is megnyerhetik a háborút Németországgal szemben, még ha Lengyelországot le is győzik.

A *status quo* megőrzése Kelet-Európában a XVIII. pártkongresszus után már nem volt többé szovjet érdek, ha egyáltalán valaha is az volt. Lényegében Sztálinnak ténylegesen megvolt az a lehetősége, hogy Hitlerhez forduljon, és a Lengyelországnak nyújtott brit garancia után meglehetősen biztonsággal játszhatta ki a náci ütőkártyát. Feladatát megkönnyítette, hogy a nyugati demokráciák nem voltak képesek felfogni stratégiáját, ami pedig teljesen világos lett volna Richelieu, Metternich, Palmerston vagy Bismarck számára. Egészen egyszerűen ez abból állt, hogy biztosan a Szovjetunió legyen az utolsó nagyobb hatalom, amelyik elkötelezi magát, és ezáltal egy olyan bazárban tudott szabadon működni, amelyben akár a szovjet kooperációt, akár a szovjet semlegességet kínálhatja fel a legtöbbit licitálónak.

A Lengyelországnak adott brit garancia előtt Sztálinnak óvatosnak kellett lennie, nehogy a Németország felé tett szovjet nyitás arra készítse a demokráciákat, hogy Kelet-Európa ügyében mossák kezüket, és hagyják, hogy egyedül szálljon szembe Hitlerrel. A garancia megadása után nemcsak arra volt biztosítéka, hogy Nagy-Britannia harcolni fog az ő nyugati határaiért is, hanem hogy a háború 600 mérfölddel nyugatabbra, a német-lengyel határon fog elkezdődni.

Sztálinnak csak két aggálya maradt. Először biztosnak kellett lennie a Lengyelországnak adott brit garancia szilárdságában; másodsor, meg kellett győződnie arról, hogy a német lehetőség valóban létezik-

e. Paradox módon, minél inkább kimutatta Nagy-Britannia a jóhiszeműségét Lengyelországgal kapcsolatban, amire Hitler elriasztása miatt volt szükség, annál több manőverezési lehetőséget kapott Sztálin Németországot illetően. Nagy-Britannia mindenáron meg akarta őrizni a kelet-európai *status quo-t*. Sztálin célja a lehető legnagyobb választási lehetőség megszerzése és a versailles-i rendezés eltörlése volt. Chamberlain el akarta kerülni a háborút. Sztálin, aki elkerülhetetlennek érezte a háborút, el akarta nyerni a háború hasznát anélkül, hogy részt vett volna benne.

Sztálin illedelmesen ide-oda táncolt a két fél között. De végül is nem volt tényleges vetélkedés. Egyedül Hitler volt abban a helyzetben, hogy az annyira áhított kelet-európai területi gyarapodást felajánlhassa neki, és ezért ő hajlandó volt megfizetni egy olyan európai háború árát, amelyből a Szovjetunió kimarad. Április 14-én Nagy-Britannia azt javasolta, hogy a Szovjetunió tegyen egyoldalú nyilatkozatot, hogy „a Szovjetunió bármelyik európai szomszédja elleni minden olyan agressziós cselekmény esetében, amely ellen a szóban forgó ország ellenállást tanúsít, számíthat a szovjet kormány segítségére”. Sztálin nem volt hajlandó fejét a hurokba dugni, és visszautasította az egyoldalú és naiv javaslatot. Április 17-én három részből álló ellenjavaslattal válaszolt: szövetséget ajánlott a Szovjetunió, Franciaország és Nagy-Britannia között; egy katonai egyezményt, amely ezt hatásossá teszi; és garanciát minden országnak a Balti-tenger és a Fekete-tenger között.

Sztálinnak tudnia kellett, hogy egy ilyen javaslatot sohasem fognak elfogadni. Először is, a kelet-európai államok nem akarták; másodsorban, egy részletes katonai egyezmény megtárgyalása sokkal több időt venne igénybe, mint amennyi rendelkezésre állt; és végül, Nagy-Britannia nem azért utasította el másfél évtizeden át a Franciaországgal való szövetség kötését, hogy most egy olyan országnak adja meg, amelynek fontosságát úgy ítélte meg, hogy csak fegyverszállítási szerepet szánt neki. „Nem tagadhatjuk – mondta Chamberlain – hogy egy ilyen szövetségre azért volna szükség, hogy Kelet-Európa kisebb államai hadianyaggal legyenek ellátva.”

Túllépve fenntartásaikon, a brit vezetők hétről hétre közeledtek ahhoz, hogy elfogadják Sztálin ajánlatait, miközben azonban ő folyamatosan emelte a tétet. Májusban Vjacseszlav Molotov, Sztálin belső bizalmasa váltotta fel Litvinovot a külügyminiszeri poszton, ami azt jelezte, hogy Sztálin személyesen is befolyásolni akarta a tárgyalásokat, és hogy a tárgyaló felek közötti jó személyes kapcsolatok többé már nem jelentettek szovjet prioritást. Rámenősen pedáns módján Molotov azt követelte, hogy a Szovjetunió nyugati határán fekvő minden országot garantálják mindkét oldalról, és hogy ezek legyenek pontosan felsorolva (ezáltal biztosítson legalábbis néhány formális visszautasítást). Ahhoz is ragaszkodott, hogy az „agresszió” kifejezést oly módon terjesszék ki, hogy az „indirekt agressziót” is beleértsék, amit úgy definiálnának, hogy az a német fenyegetésre tett bármilyen engedmény, még ha ténylegesen erőt nem is alkalmaznának hozzá. Mivel a Szovjetunió fenntartotta volna magának, hogy meghatározza mit ért „engedményen”, ezzel Sztálin lényegében korlátlan jogot követelt a Szovjetunió minden európai szomszédjának belügyeibe való beavatkozásra.

Júliusra Sztálin már eleget tudott. Tudta, hogy a brit vezetők beleegyeznének – noha vonakodva – egy szája íze szerinti szövetségbe. Július 23-án a szovjet és nyugati tárgyaló felek megállapodtak egy szerződéstervezetben, ami mindkét félnek nyilvánvalóan kielégítő volt. Sztálin ezzel megszerezte a biztonsági hálót, ami ahhoz kellett hogy kideríthesse mit is tud Hitler ajánlani.

Tavaszi és nyári folyamán Sztálin gondosan jelezte, hogy készen áll egy német ajánlat fogadására. Hitler azonban óvatos volt az első lépés megtételében, nehogy ezt Sztálin arra használja fel, hogy jobb feltételeket csikarjon ki Nagy-Britanniából és Franciaországból. Sztálinnak is ugyanilyen félelme volt ellenkező értelemben. Ő is vonakodott megtenni az első lépést, mert ha nyilvánosságra kerül, Nagy-Britannia esetleg megszünteti keleti elkötelezettségét, és akkor arra kényszerülne, hogy Hitlerrel egymaga kerüljön szembe. De neki amúgy sem kellett sietnie; Hitlerrel ellentétben őt nem szorította határidő, és idegei jók voltak. Így tehát Sztálin várt, növelve ezáltal Hitler aggodalmait.

Július 26-án Hitler vesztette el előbb a türelmét. Ha szándékában áll még az őszi esőzések előtt

megtámadni Lengyelországot, legkésőbb szeptember 1-jéig tudnia kellett, mit szándékozik Sztálin tenni. A Szovjetunióval új kereskedelmi megállapodásról tárgyaló német küldöttség vezetőjét, Karl Schnurrét utasították, hogy kezdjen el politikai témakörökről is tárgyalni. Közös kapocsként használva a kapitalista Nyugat iránt érzett kölcsönös ellenséges érzületet, arról biztosította a szovjet felet, hogy „nincs országaik között olyan probléma a Balti-tengertől a Fekete-tengerig vagy a Távols-Keletig, amit ne lehetne megoldani”. Schnurre azt ajánlotta, hogy ezeket a tárgyalásokat magasabb szintű politikai találkozón folytassák.

Türelmetlenség kimutatásával ritkán lehet egy tárgyalást felgyorsítani. Tapasztalt államférfi nem zárja le a szóban forgó kérdés tárgyalását pusztán azért, mert tárgyaló partnere úgy érzi, hogy a dolog sürgős; sokkal valószínűbb, hogy ezt a türelmetlenséget arra használja, hogy még jobb feltételeket csikarjon ki. Mindenesetre Sztálin nem vesztette el a fejét. Ezért aztán egészen augusztus közepéig eltartott, amikor Molotovot utasította, hogy fogadja von der Schulenburgot, a német nagykövetet a kérdéseknek egy jegyzékével, és pontosan tudja meg, hogy mit ajánl Schnurre. Nyomást gyakorolnának-e Japánra, hogy ne fenyegetse Szibériát? Egy megneemtámadási szerződést? Egy a balti államokra vonatkozó paktumot? Egy Lengyelországra vonatkozó alkut?

Ekkor már Hitlernek annyira sürgős volt, hogy minden vonalon kész volt engedni, bár nagyon nem volt ínyére, hogy ezt tegye. Augusztus 11-én ezt mondta a danzigi főmegbízottnak:

„Minden, amibe belekezek, Oroszország ellen irányul. Ha a Nyugat túl ostoba és túl vak ahhoz, hogy ezt megértse, kénytelen leszek kiegyezni az oroszokkal a Nyugat szétzúzása érdekében, és aztán, a vereségük után a Szovjetunió ellen forduljak egyesített haderőmmel.”

Ez minden bizonnyal pontosan megfelelt Hitler prioritásainak: Nagy-Britanniától azt akarta, hogy ne avatkozzék be a kontinentális ügyekbe, a Szovjetuniótól pedig *Lebensraumot*, vagyis életteret akart. Az már Sztálin eredménye volt, hogy sikerült neki Hitler prioritásainak sorrendjét, hacsak ideiglenesen is, megfordítani.

Molotov kérdéseire válaszként von der Schulenburg tájékoztatta őt, hogy Hitler készen áll, hogy külügyminiszterét, Joachim von Ribbentropot azonnal Moszkvába küldje teljes felhatalmazással arra, hogy minden rendezésre váró ügyben megállapodjék. Sztálinnak nem kerülhette el a figyelmét, hogy Hitler hajlandó olyan szinten folytatni tárgyalásokat, amit Nagy-Britannia következetesen elkerült, ugyanis egyetlen miniszter sem tartotta célszerűnek, hogy Moszkvába utazzon a több hónapos tárgyalássorozat idején, bár egyesek elmerészkedtek egészen Varsóig is.

Sztálin mivel nem akarta addig kártyáit fölfedni, amíg pontosan nem tudja, mit is ajánlanak, még egyet csavart a Hitlerre nehezedő nyomáson. Molotovnak azt az utasítást adta, hogy fejezze ki nagyrabecsülését Ribbentropnak buzgóságáért, de mondja azt, hogy előbb egy elvi megállapodásra van szükség, mielőtt a látogatás hasznosságát el lehetne dönteni. Hitlert ezúttal felszólították, hogy fogalmazzon meg egy pontos ajánlatot, beleértve egy titkos jegyzőkönyvet is, amely a speciális területi kérdésekkel foglalkozott. Még a nehéz felfogású Ribbentropnak is meg kellett értenie Molotov kívánságának célját. A tervezet bármilyen kiszivárogtatása esetén német terv volna; Sztálin keze tiszta maradna, és a tárgyalások kudarcát a német terjeszkedés elleni szovjet elutasításként lehetne értelmezni.

Eddigre már Hitler idegessége elérte csúcspontját. A Lengyelországra való csapás döntését ugyanis néhány napon belül meg kellett hozni. Augusztus 20-án közvetlenül Sztálinnak írt levelet. A levél maga komoly fejtörést okozott a német protokoll-tisztviselőknek, mivel Sztálin egyedül a „Szovjetunió Kommunista Pártjának főtitkára” címet viselte, és nem volt kormányzati pozíciója, így nem tudták, hogyan szólítsák meg. Végül a levelet egyszerűen „Sztálin úrnak, Moszkvába” címzéssel küldték el. Ebben az állt, hogy „meg vagyok győződve arról, hogy a Szovjetunió által kívánt kiegészítő jegyzőkönyv anyagát a lehető legrövidebb idő alatt tisztázni lehet, ha egy felelős német államférfi jöhet személyesen Moszkvába

ennek megtárgyalása céljából.”

Sztálin azzal nyerte meg ezt a játszmát, hogy az utolsó másodpercig nyitva hagyta a szovjet lehetőséget. Ugyanis Hitler ingyen felajánlotta neki azt, amit egy Nagy-Britanniával és Franciaországgal kötött szövetség esetén csak egy Németország elleni véres háborúban nyerhetett volna el. Sztálin augusztus 21-én válaszolt, kifejezve reményét, „hogy a német-szovjet megnemtámadási szerződés döntő fordulatot jelent majd az országaink közötti politikai kapcsolatok megjavításában...” Negyvennyolc órával később, augusztus 23-án Ribbentropot meghívták Moszkvába.

Ribbentrop egy órája sem volt még Moszkvában, amikor sietve bevezették Sztálinhoz. A szovjet vezető kevés érdeklődést mutatott a megnemtámadási szerződés iránt, és még kevesebbet a barátságra tett nyilatkozatok iránt, amit Ribbentrop minduntalan beleszólt mondandójába. Figyelme középpontjában a titkos jegyzőkönyv állt, amely felosztotta Kelet-Európát. Ribbentrop azt javasolta, hogy Lengyelországot osszák fel érdekszférákra az 1914-es határok mentén, de azzal az elvi különbséggel, hogy Varsó a német oldalra kerül. Hogy a lengyel függetlenség valamiféle látszatát fenntartják-e, vagy hogy Németország és a Szovjetunió anektálja-e minden hódítását, nyitva maradt. A Baltikummal kapcsolatban Ribbentrop azt javasolta, hogy Finnország és Észtország kerüljön az orosz érdekszférába (megadva ezzel Sztálin régóta óhajtott ütközőzónáját Leningrád körül), hogy Litvánia kerüljön Németországhoz, és Lettországot osszák fel. Amikor Sztálin egész Lettországot követelte, Ribbentrop táviratozott Hitlernek, aki beleegyezett – éppúgy, mint mikor Sztálin benyújtotta igényét Besszarábiának Romániától való elvételére. Egy örömmámorban úszó Ribbentrop tért vissza Berlinbe, ahol egy eufórikus Hitler „mint második Bismarckot” üdvözölte. Csupán három nap telt el Hitlernek Sztálinhoz intézett kezdeti üzenete és egy diplomáciai forradalom véghezvitele között.

Ezután következett a szokásos boncolgatás, vajon ki volt felelős az eseményeknek ilyen megrázó fordulatáért. Egyesek Nagy-Britannia kelletlen tárgyalási stílusát hibáztatták. A. J. P. Taylor történész kimutatta, hogy a Nagy-Britannia és a Szovjetunió közötti üzenetváltások során a szovjetek, rájuk egyáltalán nem jellemző módon, sokkal gyorsabban válaszoltak a brit ajánlatokra, mint az angolok a szovjet üzenetek esetében. Ebből a tényből Taylor azt a következtetést vonta le, véleményem szerint helytelenül, hogy a Kreml jobban sóvárgott egy szövetség után, mint London? Én azt hiszem, hogy inkább arról volt szó, hogy Sztálin nagyon benn akarta tartani Nagy-Britanniát a játszmában, és nem idő előtt felizgatni – legalábbis addig nem, amíg meg nem ismeri Hitler szándékait.

Az angol kormány nyilvánvalóan számos súlyos lélektani hibát követett el. Nemcsak hogy egyetlen miniszter sem látogatott el Moszkvába, hanem London egészen augusztus elejéig halogatta beleegyezését egy közös katonai terv készítésébe. És akkor is, a brit delegáció vezetőjének egy tengernagyot neveztek ki, amikor a szárazföldi hadviselés volt a fő vagy akár az egyetlen kérdés a szovjet gondolkodásban. Ezenkívül, a delegáció hajóval utazott a Szovjetunióba, ami öt napot vett igénybe, s ez egyáltalán nem jelezte a dolgok sürgősségét.

Végül, bármilyen nemesek voltak is Nagy-Britannia erkölcsi megfontolásai, vonakodását, hogy garanciát adjon a balti államoknak, egy paranoid vezető Moszkvában úgy értelmezhetette, mint felszólítást Hitlernek, hogy Lengyelország megkerülésével támadja meg a Szovjetuniót.

Azonban mégsem Nagy-Britannia kétbalkezes diplomáciai tevékenysége vezetett a náci-szovjet paktumhoz. A valós probléma az volt, hogy Nagy-Britannia nem tudta teljesíteni Sztálin igényeit anélkül, hogy meg ne tagadott volna minden alapelvet, amit az I. világháború óta vallott. Nem tehetette meg, hogy határt szab a kis országok Németország által való leigázásának, ha hallgatólagosan ugyanezt a kiváltságot megadja a Szovjetunióknak. Egy cinikusabb brit vezetés ezt a határt meghúzhatta volna Lengyelország határa helyett a szovjet határnál, ezáltal lényegesen javítva Nagy-Britannia alkupozícióit a Szovjetunióval szemben, és komolyan ösztönözte volna Sztálint, hogy Lengyelország megvédéséről tárgyaljon. Erkölcsi érdemüknek tekintendő, hogy a demokráciák nem szentesíthettek újabb agressziókat még saját biztonságuk érdekében sem. A *Realpolitik* azt diktálta volna, hogy Nagy-Britannia vizsgálja meg a Lengyelországnak

adott garancia stratégiai következményeit, míg a versailles-i nemzetközi rend azt követelte meg, hogy Nagy-Britannia irányvonalát lényegében morális és törvényességi megfontolások szabják meg. Sztálinnak volt stratégiája, de nem voltak elvei; a demokráciák védelmezték elveiket anélkül, hogy ehhez bármikor is kidolgoztak volna stratégiát.

Lengyelországot nem lehetett megvédeni a Maginot-vonal mögé behúzódott tétlen francia hadsereggel, és a saját határain belül várakozó szovjet hadsereggel. 1914-ben Európa népei azért mentek a háborúba, mert megszakadt a katonai és politikai tervek közötti kapcsolat. A vezérkarok által csiszolatott terveket a politikusok meg sem értették, de nem is volt olyan politikai célkitűzésük, ami nagyságrendileg összemérhető lett volna a tervezett katonai erőfeszítéssel.

1939-ben ismét megszűnt a kapcsolat a katonai és politikai tervek között, de ezúttal éppen ellenkező okból kifolyólag. A nyugati hatalmaknak volt egy elsőrendűen értelmes és morális politikai célkitűzésük – megállítani Hitlert. De képtelenek voltak katonai stratégiát kidolgozni e cél elérésére. 1914-ben a stratégiák túlzottan vakmerőek voltak; 1939-ben túl szerények. 1914-ben minden ország katonai vezetése alig várta, hogy megkezdődjék a háború; 1939-ben olyan sok kétségük volt (még Németországban is), hogy átengedték a döntést a politikai vezetőknek. 1914-ben volt stratégia, de nem volt politika; 1939-ben volt politika, de nem volt stratégia.

Oroszország döntő szerepet játszott mindkét háború kitörésében. 1914-ben Oroszország avval járult hozzá a háború elkezdéséhez, hogy mereven kitartott szövetségese, Szerbia mellett, és hogy egy rugalmatlan mozgósítási ütemtervet alkalmazott; 1939-ben, amikor Sztálin megszabadította Hitlert a kétfrontos háborútól való félelemtől, tudnia kellett volna, hogy ezzel elkerülhetetlenül általános háborút robbant ki. 1914-ben Oroszország azért lépett be a háborúba, hogy megvédje becsületét; 1939-ben azért segítette elő a háborút, hogy osztozzék Hitler hódításainak koncán.

Németország pontosan ugyanígy viselkedett mindkét világháború kitörése előtt – türelmetlenül és előrelátás nélkül. 1914-ben azért indult háborúba, hogy megtörjön egy szövetséget, ami szinte biztosan nem maradt volna fenn, ha nem lett volna a német erőszak; 1939-ben nem volt hajlandó kivárni, amíg elkerülhetetlen fejlődése Európa domináns nemzetévé teszi. Ehhez a hitleri stratégiának éppen az ellenkezőjére lett volna szükség – egy nyugalmi periódusra, ami lehetővé tette volna, hogy a München utáni geopolitikai realitások belemenjenek a köztudatba. 1914-ben a német császárt érzelmi kiegyensúlyozatlansága és a nemzeti érdekek világos koncepciójának hiánya tette türelmetlenné; 1939-ben egy örült zseni döntötte el, hogy elindítja a háborút, amikor még erejének teljében félresöpört minden ésszerű számítást. Hogy mindkét esetben szükségtelen volt Németországnak a háborút indítani, mi sem bizonyítja jobban, hogy két nagy vereség ellenére és az I. világháború előtti területeinek mintegy egyharmadának elvesztése után is Németország maradt Európa leghatalmasabb és talán legbefolyásosabb nemzete.

Ami az 1939-es Szovjetuniót illeti, rosszul volt felszerelve az éppen kitörni készülő küzdelemhez. Mégis, a II. világháború befejezésekor globális szuperhatalomnak számított. Ahogyan Richelieu a XVII. században, úgy Sztálin a XX. században Közép-Európa széteséséből húzott hasznot. Az Egyesült Államoknak a szuperhatalmi státusba való felemelkedését Amerika ipari hatalma biztosította. A szovjet felemelkedést a sztálini bazár gátlástalan manipulációja alapozta meg.

TIZENNEGYEDIK FEJEZET

A NÁCI-SZOVJET PAKTUM

1941 előtt Hitler és Sztálin szokatlan célkitűzéseket akartak hagyományos eszközökkel megvalósítani. Sztálin arra a napra várt, amikor egy kommunista világot kormányozhat a Kremlből, Hitler pedig *Mein Kampf* című könyvében felvázolta örült elképzelését a fajilag tiszta államról, amelyet a felsőbbrendű német faj irányít. Két ennél forradalmibb víziót nehezen lehetne elképzelni, ám Hitler és Sztálin az 1939-ben megkötött paktumhoz alkalmazott eszközeiket akár egy XVIII. századi, államirányításról szóló műből is kölcsönözhetné volna. Egyfelől a náci-szovjet paktum megismételte Lengyelországnak Nagy Katalin cárnő, Nagy Frigyes és Mária Terézia császárnő által 1772-ben végrehajtott felosztását. E három uralkodótól eltérően azonban Hitler és Sztálin ideológiai ellenfelek voltak. Egy időre a közös nemzeti érdek, Lengyelország megsemmisítése, háttérbe szorította a közöttük levő világnézeti különbségeket. Amikor a paktum 1941-ben részleteiben nyilvánosságra került, már tartott az emberiség történelmének legnagyobb szárazföldi háborúja, lényegében egy személy akarata következtében. A sors nem csekély iróniája, hogy a XX. századot a népakarat és a személytelen erők korát oly csekély számú ember alakította, és egyetlen ember eltávolításával talán meg lehetett volna menteni a legnagyobb csapástól.

Miközben a német hadsereg egy hónapnál is rövidebb idő alatt szétúzta Lengyelországot, a francia erők, amelyek csak kis létszámú német alakulatokkal kerültek szembe, passzívan várakoztak a Maginot-vonal mögött. Az ezután következő időszakot méltán nevezik „furcsa háborúnak”, melynek során teljessé vált Franciaország demoralizálódása. Hiszen a franciák évszázadokon át harcoltak különböző politikai célokért, így például Közép-Európa megosztottságának konzerválásáért, vagy az I. világháborúban Elzász-Lotharingia visszaszerzéséért. Most azonban egy olyan ország érdekében kellett volna harcolniuk, melyet már leigáztak, s amelynek megvédéséért korábban egyetlen ujjukat sem mozdították. Franciaország csüggedt lakossága tehát egy újabb *fait accompli*-val és egy minden átfogó stratégiát nélkülöző háborúval került szembe.

Hogyan is akarta Nagy-Britannia és Franciaország megnyerni a háborút egy olyan ország ellen, amely nemrégén kis híján győzedelmeskedett fölöttük, pedig akkor az U.S.A. és Oroszország is az antant oldalán álltak? Most úgy viselkedtek, mintha tétlenül ki lehetne várni a Maginot-vonal mögött, míg Németország brit blokádja megadásra kényszeríti Hitlert. Németország viszont miért várakozna nyugodtan addig, míg szép csendesen megfojtják? És miért támadná meg a Maginot-vonalat, amikor Belgiumon keresztül szabad az út a teljes német hadsereg számára, hiszen a keleti hadszíntér nem létezik többé? S amennyiben a védelem valóban annyira meghatározó eleme egy háborúnak, mint ahogyan a francia vezérkar – a lengyel hadjárat ellenpéldája dacára – gondolta, mi más sors várhatott Franciaországra, mint egy második állóháború egyetlen nemzedéken belül, mielőtt még az elsőt is kiheverte volna?

Míg Franciaország tétlenül várakozott, Sztálin kihasználta stratégiai előnyét. De mielőtt még a Kelet-Európa felosztására vonatkozó titkos szerződés életbe lépett volna, máris módosítani akarta. Mint egy XVIII. századi fejedelem, aki birtokairól magabiztosan, az önrendelkezés semmibevevételével rendelkezik, a náci-szovjet paktum megkötését követő egy hónapon belül új ajánlatot tett Németországnak. Ennek értelmében a Varsó és a Curzon-vonal közötti területet, mely a titkos szerződés értelmében a Szovjetunióé lett volna, el kívánta cserélni Litvániáért, amelyet Németország kapott volna meg. Természetesen Sztálin célja az volt, hogy újabb ütközőzónát biztosítson Leningrád számára. Nem érezte szükségét sem, hogy más látszatindoklást találjon geostratégiai manővereinek igazolására, mint a szovjet biztonság szükségességét. Hitler elfogadta Sztálin javaslatát.

Sztálin nem vesztegette az idejét, ami a titkos szerződés rá vonatkozó részét illette. Lengyelországban

még mindig dúlt a háború, amikor a Szovjetunió katonai szövetségre tett ajánlatot a három apró balti államnak azzal, hogy területükön katonai támaszpontokat hozzon létre. Mivel a Nyugat megtagadta a segítséget, a kis köztársaságoknak nem maradt más alternatívája, minthogy megtegyék az első lépést függetlenségük elvesztése felé. 1939. szeptember 17-én, nem egészen három héttel a háború kitörése után a Vörös Hadsereg elfoglalta Lengyelországnak azt a részét, melyet korábban szovjet érdekszférának jelöltek ki.

Ezután Finnország következett. Sztálin szovjet katonai bázisokat követelt finn területeken, valamint a Leningrádhoz közeli karéliei földszoros átadását. De Finnországot, úgy látszott, keményebb fából faragták. A finnek megtagadták a szovjet követelések teljesítését, és bátran harcoltak, amikor Sztálin háborúval válaszolt. Bár a finn erők súlyos veszteségeket okoztak a tömeges tisztogató akciók következtében meggyengült Vörös Hadseregnek, végül a nagy számok győzedelmeskedtek. Néhány hónapos hősies ellenállás után Finnország megadta magát a Szovjetunió elsöprő fölényének.

A második világháború nagy stratégiájának szempontjából az orosz- finn háború csak kis epizód volt. De azt jól demonstrálta, hogy Franciaország és Nagy-Britannia mennyire elvesztette a stratégiai realitások iránti érzékét. A kis lélekszámú Finnország által okozott ideiglenes pathelyezettől megtévesztett London és Párizs abban az öngyilkos spekulációban ringatta magát, hogy a Szovjetunió lehet a tengelyhatalmak könnyű, sebezhető pontja (ami természetesen nem volt igaz). Előkészületek is történtek megközelítően 30 000 főnyi katona Finnországba küldésére Svédországon és Norvégia északi részén keresztül. Ennek feladata még az lett volna, hogy elvágja Németországot a svéd és norvég vasércről, melyet az észak-norvégiai Narvik kikötőjéből szállítottak Németországba. Az a tény, hogy a fent említett országok egyikének sem állt szándékában átvonulási jogot biztosítani Franciaország és Nagy Britannia csapatai számára, nem csökkentette a brit és francia tervezgetők lelkesedését.

A szövetségesek fenyegető intervenciója hozzásegíthette volna Finnországot az eredeti orosz követeléseknél kedvezőbb békekötéshez, de végül semmi sem akadályozhatta meg Sztálint abban, hogy a szovjet védelmi vonalakat a Leningrádba vezető utaktól távolabb húzza meg. A történészek számára örök rejtély marad, hogy miért került Nagy-Britannia és Franciaország karnyújtásnyi közelségbe ahhoz, hogy mind a Szovjetunióval, mind a náci Németországgal háborúba lépjen, amikor három hónappal később a francia összeomlás bebizonyította, hogy az egész terv nem volt egyéb, mint ábránd.

1940 májusában véget ért a „furcsa háború”. A német hadsereg megismételte 1914-es manőverét, amikor legázolta Belgiumot; az egyetlen különbség csupán annyi volt, hogy a fő áttörést ezúttal a front közepén, s nem a jobbszárnyon hajtotta végre. Másfél évtizednyi kétkedés és kibúvókeresés árát is megfizetve Franciaország összeroppant. Bár a német hadigépezet hatékonysága ekkorra már közismert volt, a megfigyelőket mégis megdöbbenetette Franciaország gyors összeomlása. Az első világháborúban a német csapatoknak négy évébe került a hiábavaló előrenyomulás Párizs felé, amelynek minden kilométerét óriási emberáldozatok árán sikerült megtenniük. 1940-ben a német villámháború végigszáguldott Franciaországon. Június végére már német csapatok vonultak a Champs-Élysées-n. Úgy látszott, hogy Hitler a kontinens ura.

Annyi más korábbi hódítóhoz hasonlóan azonban Hitler sem tudta, hogyan is fejezze be a háborút, amelyet olyan vakmerően elindított. Három választási lehetősége volt: megpróbálkozhatott volna Nagy-Britannia meghódításával: békét köthetett volna Nagy-Britanniával; vagy pedig a Szovjetunió meghódításával, annak óriási potenciálját felhasználva, visszafordulhatott volna a Nyugat felé, hogy teljes erejével szétzúzza Nagy Britanniát.

1940 nyarán Hitler az első két lehetőséggel próbálkozott. Egy július 19-i nagyhangú beszédében célzott arra, hogy hajlandó kompromisszumos békét kötni Nagy-Britanniával. Valódi szándéka az volt, hogy a britek vonuljanak ki a háború előtti német gyarmatokról, s ne avatkozzanak be a kontinens ügyeibe. Viszonzásképpen megígérte a Brit Birodalom érdekeinek tiszteletben tartását.

Hitler javaslata hasonlít ahhoz, amit a birodalmi Németország kínált fel az angoloknak két évtizeddel az

első világháború előtt bár akkor sokkal békülékenyebb hangnemben, s Anglia is sokkal kedvezőbb stratégiai helyzetben volt. Talán, ha Hitler részletesebben kifejti elképzeléseit az általa kormányzandó Európáról, egyes brit vezetők, mint például lord Halifax, a csábításnak engedve eljátszottak volna a németekkel való tárgyalás gondolatával. Churchill azonban soha. Amikor Hitler teljesen szabad kezet kért Angliától a maga számára a kontinensen, a válasz a hagyományos brit reakció volt: ugyanaz, mint 1909-ben, amikor pedig Franciaország még nagyhatalmi pozícióban volt. Sir Edward Grey akkor a Hitlernél sokkal racionálisabb német vezetés hasonló ajánlatára azzal válaszolt, hogy ha Anglia feláldozza az európai kontinens népeit Németországnak, az előbb vagy utóbb megtámadja a brit szigeteket is (l. 7. fejezet). Anglia a Brit Birodalomra vonatkozó német garanciákat sem vehette komolyan. A német vezetők soha nem értették meg azt az angol álláspontot, mely szerint ha egy nép képes a Brit Birodalom megvédésére, az annak meghódítására is képes lesz – ahogy sir Eyre Crowe híres 1907-es memorandumában rámutatott (l. 7. fejezet).

Churchill természetesen sokkal okosabb volt annál, és túlságosan jól ismerte a történelmet ahhoz, hogy illúziói legyenek Nagy-Britannia háború utáni világelső vagy élvonalbeli szerepét illetően. Tudta, hogy ezt a szerepet vagy Németország, vagy az Egyesült Államok fogja igényelni. Az a kérlelhetetlenség, melyet Churchill 1940 nyarán Németország iránt mutatott, az amerikai hegemoniának a német fölé helyezését is jelenthette. Az amerikaiak vezető szerepe ugyan időnként kényelmetlen lehetett, ezt azonban ellensúlyozták a közös kulturális és nyelvi gyökerek, és a két ország között nyilvánvaló érdekellentétek sem voltak. Végül pedig az Egyesült Államok és a Nagy-Britannia „speciális” kapcsolatrendszere sem lett volna elképzelhető a náci Németországgal. 1940 nyarára Hitler már olyan pozícióba manőverezte magát, hogy már ő maga lett a *casus belli*.

Hitler ekkor második választási lehetőségének megvalósítására szánta el magát: meg próbálta semmisíteni a brit légierőt, s szükség esetén a brit szigeteket is meg kívánta szállni. A gondolatlanul való eljátszozásnál azonban soha nem ment messzebbre. A partraszállási hadműveletek eredetileg nem képezték a német háborús tervek részét, a későbbiekben pedig a tervet végleg elvetették a német partraszállítási vízi járművek elégtelensége és amiatt, hogy a Luftwaffe nem tudta megsemmisíteni a Brit Királyi Légierőt. A nyár végére Németország ismét az első világháborúban már egyszer átélt helyzethez hasonlóan találta magát: bár jelentős sikereket ért el, képtelen volt azokat végső győzelemre váltani.

Hitler stratégiai helyzete a kivárásnak kedvezett volna: Anglia nem volt elég erős ahhoz, hogy egyedül szembeálljon a német hadsereggel, Amerika számára csaknem lehetetlen volt a háborúba való belépés, s Sztálin, bár eljátszozott az intervenció gondolatával, végül mindig talált valami ürügyet annak elhalasztására. Hitler természetével azonban nem fért össze, hogy másnak engedje át a kezdeményezést. Ezért elkerülhetetlenül felvetődött benne a Szovjetunió megtámadása.

Hitler már 1940 júliusában elrendelte, hogy készítsenek előzetes hadműveleti terveket a szovjet hadjáratra. Tábornokainak elmondta, hogy ha a Szovjetuniót térdre kényszerítik, Japán teljes hadierőjével Amerika ellen fordulhat, s ezzel Washington figyelme a csendes-óceáni térségre terelődik. Az elszigetelődött Anglia pedig az amerikai támogatás kilátásai nélkül a harc feladására kényszerülne. „Nagy-Britannia reménye Oroszország és az Egyesült Államok”, jegyezte meg Hitler találóan. „Ha az Oroszországba vetett remények megghiúsulnak, akkor Amerika is mellékvágányra kerül, mert Oroszország kiiktatása aránytalanul megnövelné Japán hatalmát a Távols-Keleten.” Hitler azonban még nem állt egészen készen, hogy kiadja a támadási parancsot. Először ki akarta aknázni annak a lehetőségét, hogy a szovjeteket rávegye a Brit Birodalom elleni közös támadásra, s így megszabaduljon a britektől, mielőtt kelet felé fordulna.

Sztálin túlságosan is jól látta helyzetének súlyosságát. Franciaország összeomlása szétoslatta azt az elképzelést, amit Sztálin is osztott a nyugati szakértőkkel, mely szerint a háború ugyanolyan hosszantartó állóháború lesz, mint amilyen az I. világháború volt. Szétfoszlott Sztálin legdédelgettebb reménye, hogy Németország és a nyugati demokráciák kimerítik tartalékaikat. Ha Nagy-Britannia is elesne, a német

hadsereg számára megnyílta az út egy keleti irányú támadásra, miközben egész Európa forrásai rendelkezésre állnának, ahogyan azt Hitler a *Mein Kampf*ban kifejtette.

Sztálin a tőle várható módon reagált. Pályafutásának nem volt olyan időszaka, amikor a veszélyhelyzetre félelem kimutatásával reagált volna, még akkor sem, amikor pedig minden bizomnyal félt. Abban a meggyőződésben, hogy a gyengeség legkisebb jele is a feltételek szigorítására készíti az ellenfelet, stratégiai dilemmáit mindig hajthatatlanság mögé próbálta rejteni. Ha Hitler nyugati győzelmeit kiaknázva megpróbálna nyomást gyakorolni a Szovjetunióra, akkor Sztálin mindent megtenne, hogy ezt keservessé tegye a számára. Sztálin roppant hidegfejű és számító volt, de mégsem sikerült kiismernie Hitler neurotikus személyiségét, ezért kizárta annak lehetőségét, hogy Hitler a kihívásra kétfrontos háborúval felel, bármily meggondolatlan is egy ilyen lépés.

Sztálin kettős stratégiát választott. Felgyorsította a titkos szerződésben neki ígért előnyök kiaknázását. 1940 júniusában, míg Hitler még Franciaországgal volt elfoglalva, Sztálin ultimátumot intézett Romániához, követelve Besszarábia és Észak-Bukovina átadását. Ez utóbbi terület nem volt része a titkos szerződésnek, de birtoklása szovjet haderő elhelyezését jelentette volna a Duna teljes romániai szakasza mentén. Még ugyanebben a hónapban bekebelezte a balti államokat a Szovjetunióba, választásokat kényszerítve rájuk, amelyeken a lakosság nem egészen 20 %-a vett részt. A folyamat végén Sztálin visszanyerte mindazt a területet, amelyet Oroszország az I. világháború végén elveszített. A volt antant-hatalmak most fizették ki az utolsó részletét is annak, hogy az 1919-es béketárgyalásokból mind Németországot, mind a Szovjetuniót kizárták.

Stratégiai pozíciójának megerősítésével egyidejűleg Sztálin a hitleri hadigépezetet ellátó nyersanyagszállítványokkal további erőfeszítéseket tett fenyegető szomszédjának kiengesztelésére. Még 1940 februárjában – Németország franciaországi győzelmét megelőzően – Sztálin jelenlétében kereskedelmi egyezményt írtak alá, amely szerint a Szovjetunió nagy mennyiségű nyersanyagot szállít Németországnak. Ennek fejében Németország a Szovjetuniót szénrel és késztermékekkel látja el. A Szovjetunió gondosan betartotta az egyezmény pontjait, sőt többször túl is teljesítette azokat. A szovjet szállítványok szinte a német támadás pillanatáig folytatódtak.

Sztálin egyik lépése sem tudta azonban megváltoztatni azt a geopolitikai realitást, hogy Németország domináns hatalommá vált Közép-Európában. Hitler teljesen világossá tette, hogy a titkos szerződés cikkelyein túl nem tűrne el semmiféle szovjet terjeszkedést. 1940 augusztusában Németország és Olaszország arra kényszerítette Romániát, amelyet Sztálin ekkor már szovjet befolyási övezetnek tekintett, hogy visszaadja Erdély kétharmad részét Magyarországnak, a tengelyhatalmak majdnem-szövetségesének. A román olajkészlet biztosítása érdekében Hitler szeptember folyamán még világosabban kinyilvánította akaratát: védelmi garanciát nyújtott Romániának, s ennek biztosítására egy gépesített hadosztályt és légiert küldött az országba.

Ugyanebben a hónapban Európa másik felében is nőtt a feszültség. A Finnországot szovjet befolyás alá rendelő titkos szerződés ellenére a finnek beleegyeztek abba, hogy német csapatok vonuljanak át országukon, útban Észak-Norvégia felé. Sőt jelentős német fegyverszállítások is folytak, melyeknek egyetlen elképzelhető célja az lehetett, hogy megerősítsék Finnországot a szovjet nyomás ellenében. Amikor Molotov konkrét információkat kért Berlintől, kitérő válaszokat kapott. Szovjet és német csapatok ütköztek állandóan egymásba Európa teljes hosszában.

Sztálin számára a legbaljóslatúbb új fejlemény azonban 1940. szeptember 27-én következett be, amikor Németország, Olaszország és Japán háromhatalmi egyezményt írt alá, mely arra kötelezte a feleket, hogy háborút indítsanak bármely olyan ország ellen, amely szövetségre lép Angliával. Az egyezmény azonban a biztonság kedvéért nem tért ki az aláírók Szovjetunióval való kapcsolataira. Ez azt jelentette, hogy Japán nem kötelezte el magát egy német-szovjet háborúban való részvételre, bármelyik fél kezdeményezné is azt, de kötelezettséget vállalt arra, hogy hadba lép Amerika ellen, ha az hadat üzen Németországnak. Bár a háromhatalmi egyezmény látszólag Washington ellen irányult, Sztálinnak semmi oka nem volt, hogy

biztonságban érezze magát. Bármit tartalmaztak is a jogi cikkelyek, arra kellett számítani, hogy a paktum aláíróinak valamelyike ellene fordul majd. Hogy ő volt a kakukktójás, az nyilvánvaló volt abból a tényből, hogy még csak nem is tájékoztatták a tárgyalásokról, míg az egyezmény végleges formát nem öltött.

1940 őszére a feszültség olyan méretet öltött, hogy a két diktátor megtette utolsó diplomáciai erőfeszítését egymás kijátszására. Hitler célja az volt, hogy Sztálint rávegye a Brit Birodalom elleni közös agresszióra, s ezzel minél biztosabban tönkregye, hiszen a német háterszág biztosítva volt. Sztálin időnyerésre tett kísérletet abban a reményben, hogy Hitler valahol talán túlbecsüli képességét, neki pedig ideje legyen eldönteni, milyen további nyereségekre tehet szert. Semmi sem lett azokból az erőfeszítésekből, melyek Hitler és Sztálin személyes találkozására irányultak a háromhatalmi egyezményt követően. A két vezető mindent elkövetett a személyes találkozás elkerülésére, azzal az ürüggyel, hogy nem hagyhatják el országaikat, s a logikus találkozóhelyre, a határ menti Breszt-Litovszkra, súlyos történelmi árnyék vetődött.

1940. október 13-án Ribbentrop hosszú levelet írt Sztálinnak, amelyben az egy év előtti moszkvai látogatása óta bekövetkezett eseményeket magyarázta. Egy külügyminiszter részéről a protokoll szokatlan megszegése volt, hiszen nem minisztertársának címezte a levelet, hanem egy olyan vezetőnek, akinek még csak hivatalos kormánytiszsége sem volt. (Sztálin egyedüli pozíciója a Kommunista Párt főtitkári funkciója maradt.)

Ribbentrop levelének dagályossága kiegyenlítette a diplomáciai finomság hiányát. Brit mesterkedéseket tett felelőssé a Finnországgal és Romániával kapcsolatos szovjet-német ellentétekért, anélkül, hogy megmagyarázta volna, hogyan érte el London ezt a bravúrt. Ktartott amellett, hogy a háromhatalmi egyezmény nem irányul a Szovjetunió ellen, sőt, az európai diktátorok és Japán háború utáni osztozkodásában a Szovjetunió szívesen látott részvevő lenne. Ribbentrop levelét azzal zárta, hogy berlini látogatásra hívta meg Molotovot. Erre az esetre megerősítette annak lehetőségét, hogy megtárgyalják a Szovjetunióval a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozása kérdését.

Sztálin túl óvatos volt ahhoz, hogy megossa a még nem is létező hadizsákmányt, vagy hogy egy mások által koreografált összecsapás tűzvonalába kerüljön. A biztonság kedvéért nyitva hagyta a Hitlerrel való osztozkodás lehetőségét arra az esetre, ha Nagy-Britannia egyszerően összeomlana. Így cselekedett 1945-ben, amikor a háború utolsó szakaszában jókora hadizsákmányért csatlakozott a Japán elleni hadműveletekhez. Ribbentrop levelére Sztálin október 22-én iróniával fűszeresett derűvel válaszolt. Megköszönte Ribbentropnak az „aktuális események tanulságos elemzését”, de tartózkodott attól, hogy azokat önmaga is értékelje. Talán, hogy megmutassa, hogy ők ketten áthághatják a protokoll szabályait, elfogadta Molotov számára a berlini meghívást, s egyoldalúan egy nagyon korai, nem egészen három héttel későbbi dátumot, november 10-ét, jelölt meg.

Hitler azonnal elfogadta a javaslatot, mely egy újabb félreértéshez vezetett. Sztálin úgy értelmezte a gyors elfogadást, hogy Németország számára a Szovjetunióval való kapcsolat ugyanolyan kulcsfontosságú maradt, mint egy évvel korábban, tehát a kemény taktika kifizetődik. Hitler készségessége azonban abból fakadt, hogy előre akart lépni tervezésében, ha valóban meg akarta támadni a Szovjetuniót 1941 tavaszán.

A mély bizalmatlanság a két leendő partner között már a tárgyalások megkezdése előtt nyilvánvaló volt. Molotov nem volt hajlandó felszállni a határra érte küldött német különvonatra, mely Berlinbe volt hivatva őt szállítani. A szovjet delegáció joggal aggódott amiatt, hogy a vasúti kocsik eleganciája a lehallgatókészülékek nagy számával van egyenes arányban. (Végül a német kocsikat a szovjet vonat végéhez kapcsolták, amelynek az alvázat speciálisan úgy képezték ki, hogy a határtól alkalmas legyen a keskenyebb nyomtávú európai pályákon is közlekedni.)

A tárgyalások november 12-én kezdődtek meg. Molotov, aki képességeivel még Hitlernél sokkal kiegyensúlyozottabb személyiségeket is képes volt irritálni, rámenős taktikáját keményen alkalmazta a náci vezetéssel szemben. Veleszületett féltelenségét még csak fokozta Sztálintól való félelme, akitől

sokkal jobban rettegett, mint magától Hitlertől. Molotov megszállott aggodalma hazai helyzetéért jellemző volt az egész szovjet időszak diplomataira, de különösen felerősödött a sztálini időszakban. A szovjet tárgyaló felek láthatóan sokkal jobban tudatában voltak hazai korlátaiknak, mint azoknak, melyeket a nemzetközi színtér jelentett számukra.

Mivel a szovjet külügyminiszterek csak a legritkább esetben voltak a Politikai Bizottság tagjai (Gromiko például csak 1973-ban vált taggá, miután 16 évet töltött el a külügyminiszteri székben), ezért hazai helyzetük ingatag volt, s mindig az a veszély fenyegette őket, hogy sikertelen tárgyalások esetén őket teszik meg bűnbakká. Sőt, mivel a szovjetek abból az alapállásból indultak ki, hogy a történelmi igazság az ő oldalukon áll, átfogó megoldások keresése helyett hajlamosabbak voltak az időhúzásra, a biztonsági játéokra. A szovjet diplomatákkal folytatott minden egyes tárgyalás a türelem próbája volt; semmiféle eredmény nem volt várható, míg a szovjet tárgyaló fél meg nem győzte magát – és főleg azokat, akik a táviratokat olvasták Moszkvában – hogy az engedmények minden cseppjét kisajtolták már a másik félből. Az ilyen diplomáciai gerillaháború eredményeképpen meg tudtak szerezni mindent, amit kitartással és nyomással egyáltalán lehetett, de általában elszalasztották a lehetőséget a valódi áttörésre. A szovjet tárgyaló partnerek Gromikóval mint mesterjátékoskal az élen, a legjobban értettek az előítéletekkel terhelt, megoldást türelmetlenül hajszólo ellenfél kifárasztásához. Másrészt a szovjetek hajlamosak voltak arra, hogy ne lássák a fáktól az erdőt. Így például 1971-ben elszalasztották a Nixonnal való csúcstalálkozó lehetőségét azzal, hogy valójában jelentéktelen feltételek miatt kicsinyes alkudozást folytattak hosszú hónapokon át. Holott a találkozó késleltethette volna az amerikai nyitást Peking felé. Amikor azután a nyitásra sor került, már későn engedték el feltételeiket.

Nehéz elképzelni két embert, aki kisebb valószínűséggel képes egymással kommunikálni, mint Hitler és Molotov. Hitler semmi esetre sem volt alkalmas tárgyalásokra, ő inkább le akarta hengerelni beszélgetőtársait hosszadalmas monológjaival, miközben semmi jele nem volt annak, hogy meghallgatja a válaszokat, ha egyáltalán időt hagyott a válaszadásra. Ha külföldi államfőkkel tárgyalt, többnyire általános jellegű szenvedélyes kijelentésekre szorítkozott. Abban a néhány esetben, amikor ténylegesen részt vett tárgyalásokon – mint például Kurt von Schuschnigg osztrák kancellár, vagy Neville Chamberlain esetében – megfélemlítő modort vett fel, és ellentmondást nem tűrő követelésekkel állt elő, melyeket csak ritkán módosított. Molotovot ellenben nem érdekelték az elvek, inkább az alkalmazásuk. Nála egyáltalán nem volt tere a kompromisszumnak.

1940 novemberében Molotov valóban bonyolult helyzetbe került. Nehéz volt olyan lépést tenni, ami Sztálinnak tetszik – így őrlődött a között, hogy vonakodott részt venni a német győzelemben, és az aggodalom között, hogy ha Németország mégis legyőzné Angliát szovjet segítség nélkül, akkor elveszítik a Hitlerrel való osztozkodás lehetőségét. Bármi történjék is, Sztálin elszánta magát, hogy soha nem lesz visszatérés a versailles-i megoldáshoz, és úgy próbálta megvédeni saját pozícióját, hogy nem játszott nyílt kártyákkal. A titkos egyezmény és az azt követő események elég világossá tették a megfelelő lépéseket a németek számára – talán túlságosan is világossá. Ebben az értelemben Molotov berlini látogatását úgy értelmezték, mint a továbblépés egy lehetőségét. Ami a nyugati demokráciákat illeti, Sztálin az új brit nagykövet, sir Stafford Cripps 1940. júliusi látogatását használta fel arra, hogy megtagadja a Versailles-hoz való visszatérés lehetőségét. Amikor Cripps azzal érvelt, hogy Franciaország eleste érdekeltté tette a Szovjetuniót a hatalmi egyensúly helyreállításában, Sztálin jéghidegen válaszolt:

„Az úgynevezett európai hatalmi egyensúly ezideig nemcsak Németországot, hanem a Szovjetuniót is elnyomta. Ezért a Szovjetunió minden eszközt kész bevetni, hogy megakadályozza ennek a hatalmi egyensúlynak a visszaállítását.”

Diplomáciai nyelven a „minden eszköz” kifejezés a háborús fenyegetést sem zárja ki.

Molotov számára a tét nem is lehetett volna nagyobb. Mivel Hitler addigi tevékenysége nem hagyott

kétséget afelől, hogy az 1941-es évet sem hagyja elmúlni fontos hadjárat indítása nélkül, valószínűvé vált, hogyha Sztálin nem csatlakozik az Anglia elleni támadáshoz, akkor akár a Szovjetunió elleni támadás is bekövetkezhet. Molotov tehát egy cukormázba csomagolt de facto ultimátummal került szembe, bár Sztálin nem jól becsülte fel a támadásig eltelt idő rövidségét.

A tárgyalást Ribbentrop nyitotta meg annak felvázolásával, hogy miért is elkerülhetetlen a német győzelem. Arra ösztönözte Molotovot, hogy csatlakozzanak a háromhatalmi egyezményhez, cseppet sem zavartatva magát attól, hogy az az egyezmény lényegében az Antikomintern-paktum továbbfejlesztett változata volt. Ebből kiindulva – érvelt Ribbentrop – lehetséges volna, hogy „befolyási övezeteket hozzanak létre a teljes fronton Oroszország, Németország, Olaszország és Japán között.” Ribbentrop szerint ez nem vezetett volna konfliktushoz, mivel a leendő partnerek mindegyike elsősorban a déli irányú terjeszkedésben érdekelt. Eszerint Japán Délkelet-Ázsia felé, Olaszország Észak-Afrika irányába terjeszkedne, míg Németország visszakövetelné korábbi afrikai gyarmatait. Saját bölcsességét hangsúlyozó szóvirágait követően Ribbentrop végül megnevezte a Szovjetunió számára fenntartott díjat: „Oroszország vajon hosszú távon nem kíván-e dél felé fordulni, hogy megszerezze a számára annyira fontos természetes kijáratot a nyílt tengerhez?”

Aki csak kicsit is tájékozott volt Hitler nyilvános szerepléseiről, tudhatta, hogy ez a kijelentés ostobaság. Nemcsak, hogy Afrika eléggé hátul állt a nácik kívánságlistáján, de Molotov is valószínűleg beleolvasott annyira a *Mein Kampf*-ba, hogy tudja, Hitler valójában az oroszországi *Lebensraum* álmát kergeti. Csendben végigülte Ribbentrop expozéját, s ezután szárazon, kissé szemtelenül érdeklődött, hogy vajon a feltételezés szerint Oroszország melyik tengerhez óhajt kijáratot szerezni. Egy újabb terjedelmes cikornyával válaszolva Ribbentrop végül is a Perzsa-öblöt nevezte meg, mintha az már Németország birtokában levő, s továbbadható terület volna:

„A kérdés most az, hogy a felek folytathatják-e a jövőben a jó közös együttműködési politikát... hogy hosszú távon az Oroszország számára annyira kedvező tengeri kijárat nem a Perzsa-öbölben és az Arab-tengernél van-e, s hogy Oroszország ez irányú bizonyos törekvéseit – s Ázsia szóban forgó része Németország számára teljesen érdektelen – miért ne tudná megvalósítani.”

Molotov nem tanúsított érdeklődést e bombasztikus javaslat iránt. Németországnak még nem is volt birtokában az a terület, amit a szovjeteknek fel akart kínálni, s egyébként is a Szovjetunióknak nem volt szüksége Németországra ahhoz, hogy ezeket a területeket megszerezze a maga számára. Kifejezve a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozás elméleti lehetőségét, Molotov azonnal általános síkra terelte a német felvetést, úgy érvelve, hogy „meglehetősen hosszú távon pontosan kell kijelölni az érdekszférákat.” Ezt természetesen nem lehetett megvalósítani egyetlen berlini látogatás keretében, hanem hosszadalmas további konzultációkat igényelt, Ribbentrop moszkvai viszontlátogatását beleértve.

Délután Molotov találkozott Hitlerrel a Kancellária újonnan épült márványpalotájában. A németek mindent úgy rendeztek, hogy elkápráztassák a Moszkvából érkezett proletár-minisztert. Molotovot egy hosszú folyosón vezették végig, melynek mindkét oldalán szálfamagas, fekete egyenruhás SS-ek sorfala lendítette karját náci üdvözlésre. A Hitler irodájába nyíló ajtók a magas mennyezetig értek, s két szálfatermetű SS-őr tárta a szárnyakat szélesre, majd csúcsívet formáló karjaik alatt vezették be Molotovot Hitlerhez. Az óriási terem túlsó végében ülő Hitler először egy ideig csendben szemlélte látogatóit, majd felugrott, s anélkül, hogy egy szót is szólt volna, kezét fogott a szovjet delegáció minden tagjával. Amint hellyel kínálta őket a társalgóban, félrehúzták a függönyöket, s Ribbentrop és néhány tanácsadó csatlakozott a csoporthoz.

A náci stílusú pompa bemutatása után, Hitler körvonalazta vendégeinek elképzelését a találkozói céljáról. Hosszú távú közös stratégiában való megegyezést javasolt, mivel „mind Németországban, mind a

Szovjetunióban a kormányrúdnál olyan emberek állnak, akiknek elegendő hatalom van a kezében ahhoz, hogy országaikat egy bizonyos fejlődés irányába mozdítsák el.” Hitler itt egy egész Európára és Afrikára kiterjedő közös, Monroe-doktrína típusú megegyezésre gondolt, felosztva egymás között a gyarmati területeket.

Molotov meg akarta mutatni, hogy a bécsi nagyoperettek által sugallt pompa jegyében megszervezett fogadtatás egyáltalán nem hozta zavarba, s igen precízen megfogalmazott kérdéssort tett fel vendéglátójának: Mi a háromhatalmi egyezmény végső célkitűzése? Mi az ún. Új rend hitleri definíciója? Mi a véleménye a nagy ázsiai befolyási övezetről? Mi Németország szándéka a Balkánon? Finnország szovjet érdekszférába való helyezése érvényben van-e még?

Hitlertől ily módon még soha senki nem vette át a társalgás irányítását, vagy tette ki keresztkérdések ösztűzésnek. Hitler számára szóba sem jöhetett a német cselekvési szabadság korlátozása egyetlen területen sem, amely hadserege számára elérhető volt, főképpen nem Európában.

A másnapi találkozón, amelyet egy spártai ebéd vezetett be, sem történt előrehaladás. Jellemző módon Hitler hosszú monológgal kezdte a tárgyalást, amelyben kifejtette, hogyan képzei el a világ felosztását Sztálin és önmaga között.

„Anglia meghódítása után a Brit Birodalom felosztásra kerülne, mint egy óriási, csődbe jutott birtok. Ezen a csődtömegben belül Oroszország számára elérhetővé válik a valódi, jégmentes óceán. Ezidáig egy 45 milliós angol kisebbség uralkodott a Brit Birodalom 600 milliányi lakosság felett. Ezt a kisebbséget akarja ő szétzúzni...

Ilyen körülmények között világszerte új perspektívák tárultak fel. Oroszország részvételét e problémák megoldásában biztosítani kellene. Minden egyes országnak, melynek érdekében áll a csődbe ment birtok felosztásában való részvétel, abba kell hagynia minden ellenségeskedést, és erre a feladatra kell koncentrálnia.”

Molotov gúnyosan azt válaszolta, hogy egyetért mindazzal, amit mindebből meg tudott érteni, a többi információt pedig továbbítani fogja Moszkvába. Elvben egyetértve Hitler állításával, mely szerint a Szovjetunió és Németország között nincsenek érdekellentétek, rögtön próbára is tette a javaslatot azzal, hogy megkérdezte: hogyan reagálna Németország, ha a Szovjetunió kiterjesztené védnökségét Bulgáriára, hasonló módon, ahogy Németország tette ezt Románia esetében (s amely ténylegesen megállítaná Németország további balkáni terjeszkedését.) És mi történnék, ha a Szovjetunió annektálná Finnországot? Az önrendelkezés érthető módon nem tartozott a szovjet külpolitika alapelvei közé és Sztálin sohasem habozott volna nem-orosz népeket annektálni a német beavatkozás kockázata nélkül. Ekkor már a versailles-i egyezménynek nemcsak a területi vonatkozásai, de erkölcsi elvei is halottak voltak.

A találkozó feszült légköre akkor sem enyhült, amikor Hitler eléggé ingerlékenyen rámutatott, hogy Bulgária tudomása szerint egyáltalán nem kérte a szovjetek szövetségét. Finnország annexióját pedig azon az alapon vetette el, hogy ez a titkos szerződés keretein túllépne, figyelmen kívül hagyva a tényt, hogy ez volt a lényege Molotov berlini utazásának. A találkozó keserű szájízzel végződött. Amint Hitler egy brit légitámadás lehetőségéről mormolva valamit felállt, Molotov újra elismételte fő mondanivalóját: „A Szovjetunió mint nagyhatalom nem maradhat távol Európa és Ázsia nagy ügyeitől.” Azt nem pontosította, hogy a Szovjetunió mivel viszonzná, ha Hitler teljesítené a kívánságait; egyszerűen csak megígérte, hogy miután beszámolt Sztálinnak, továbbítani fogja Hitlernek a főtitkár gondolatait a számára elfogadható befolyási övezetekről.

Hitlert mindez annyira felbosszantotta, hogy el sem ment a vacsorára, melyet Molotov adott a szovjet nagykövetségen, bár a náci vezetők többsége jelen volt. A vacsorát egy brit légitámadás szakította félbe, s mivel a szovjet nagykövetségnek nem volt óvóhelye, a vendégek szétszóródtak. A náci vezérkar limuzinokban elhajtott, a szovjet delegáció pedig a Bellevue kastélyba távozott (amely jelenleg a német

elnöki rezidencia, amikor Berlinbe látogat), míg Ribbentrop saját közeli óvóhelyére vitte Molotovot. Ott meglobogtatta a Szovjetunió háromhatalmi egyezményhez való csatlakozásának tervezetét anélkül, hogy bármit is megérteni látszott volna abból, hogy Molotov sem szándékai, sem hatásköre alapján nem tehetett többet annál, mint amit már Hitlernek elmondott. Ami Molotovot illeti, a tervezetet figyelmen kívül hagyva olyan kérdéseket vetett fel, melyeket Hitler korábban kikerült. Ismételten hangsúlyozva, hogy a Szovjetunió nem hagyható ki egyetlen európai kérdés megoldásából sem. Ezt pontosítva ezután felsorolta Jugoszláviát, Lengyelországot, Görögországot, Svédországot és Törökországot, feltűnő módon kihagyva azokat a „fontos” helyeket az Indiai-óceán mentén, melyekre Hitler és Ribbentrop korábban oly nagy súlyt helyezett.

Molotov arcátlan és megalkuvást nem tűrő stílusa tulajdonképpen időnyerési kísérlet volt, hogy Sztálin dönthessen egy csaknem megoldhatatlannak tűnő kínos ügyben: Hitler partneri viszonyt ajánlott neki Anglia legyőzésében. De nem kellett nagy fantázia annak belátásához, hogy ezután viszont a Szovjetunió kiszolgáltatottan állna háromhatalmi egyezménybeli leendő partnerei előtt, melyek mindegyike korábban aláírója volt az Antikomintern-paktumnak. Másrészt, ha Anglia szovjet részvétel nélkül kényszerül térdre, a Szovjetunió javítania kellene stratégiai pozícióján a Hitlerrel való végső összecsapásra.

Végül is Sztálin sohasem döntötte el, hogy melyik megoldást válassza. November 25-én Molotov elküldte Ribbentropnak Sztálin feltételeit a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozásról: Németország köteles visszavonni csapatait Finnországból és a Szovjetunió kapjon ott szabad kezet. Bulgária lépjen katonai szövetségre a Szovjetunióval, és járuljon hozzá szovjet katonai támaszpontok létesítéséhez a területén. Törökország egyezzen bele szovjet támaszpontok létrehozásába, a Dardanellákat is beleértve. Németország nem lép közbe, ha a Szovjetunió stratégiai célkitűzéseit erővel valósítja meg a Balkánon és a Dardanellákban. Hitler saját ajánlatát, mely szerint a Batumitól és Bakutól délre fekvő területek szovjet érdekszférává válnak, Sztálin úgy fejlesztette tovább, hogy még hozzácsatolta Iránt és a Perzsa-öböl térségét is. Ami Japánt illeti, fel kellene adnia a Szahalinon való bányászat jogát. Sztálinnak tudnia kellett, hogy a másik fél számára ezek a feltételek elfogadhatatlanok, mivel elzárják a kelet felé való további német terjeszkedést, továbbá, mert nem kínál semmiféle megfelelő ellenértéket szovjet részről.

Sztálin Hitlerhez intézett válasza ezért inkább annak a jelzésére szolgált, hogy mit ért szovjet érdekszférán, továbbá figyelmeztetés volt, hogy ha meg akarnák sérteni, akkor ellenáll, legalábbis diplomáciailag. A következő évtized során, a cárok taktikáját alkalmazva, Sztálin ezt az érdekszférát kívánta megvalósítani; ha lehetséges volt, megegyezés útján, ha pedig nem, akkor erőszakkal. A november 25-i memorandumban megfogalmazott célkitűzéseket követte, először Hitlerrel összhangban, majd a Hitler-ellenes demokráciák oldalán, végül ezekkel a demokráciákkal konfrontálódva is. Élete vége felé pedig közel állt egy olyan alkuhoz a nyugati demokráciákkal, mely az általa mindig is szovjet érdekszférának tartott területek megtartását biztosította volna a számára (1. 20. fejezet).

Hitler számára a kocka már el volt vetve. Molotov Berlinbe érkezésének napján elrendelte a felkészülés folytatását a Szovjetunió megtámadására, azzal a meghagyással, hogy a végső döntést a haditerv jóváhagyásáig el kell halasztani. Hitler gondolkodásában az egyetlen dilemma mindig csak az volt, hogy Anglia legyőzése előtt vagy után támadja-e meg a Szovjetuniót. Molotov látogatása eldöntötte ezt a problémát. November 14-én, azon a napon, amikor Molotov elhagyta Berlint, Hitler megparancsolta vezérkarának, hogy 1941 nyarára a Szovjetunió elleni támadás hadműveleti koncepciója készen álljon. Amikor Sztálin november 25-i javaslatát megkapta, utasítást adott, hogy ne reagáljanak rá. Sztálin maga sem számított válaszra. A német katonai előkészületek a Szovjetunió elleni háborúra nagy sebességre váltottak.

Jelentős vita volt mindig azzal kapcsolatban, hogy vajon Sztálin megértette-e valaha is taktikájának hatását egy olyan személyiségre, mint Hitler. Minden valószínűség szerint alábecsülte ellenfelének halálos türelmetlenségét. Valószínűleg azt gondolta, hogy Hitler, hozzá hasonlóan, hűvös és óvatosan

számító típus, aki nem szívesen indítja el csapatait a nagy orosz síkságra, mielőtt a háborút nyugaton befejezte volna Sztálinnak ez a feltételezése téves volt. Hitler úgy gondolta, hogy az akaraterő minden akadályt legyőzhet. Az ellenállással szembeni tipikus reakciója az volt, hogy személyes konfrontációra váltott. Hitler soha sem tudta kivárni, míg a feltételek teljesen megértek, már csak azért sem, mert maga a várakozás jelentette azt, hogy a körülmények túlnőhetnek a szándékán.

Sztálin nemcsak türelmesebb volt, de kommunistaként jobban tisztelte a történelmi erőket is. Hatalmának csaknem harminc éve alatt sohasem tett fel mindent egyetlen lapra, s tévesen úgy gondolta, hogy Hitler sem tenne ilyet. Ugyanakkor Sztálin betegesen aggódott, hogy az elhamarkodott szovjet csapatösszevonás preventív német támadást provokálhat ki. Tévesen ítélte meg Hitler buzgalmát, hogy a háromhatalmi egyezmény tagjainak sorába a Szovjetuniót is felvegyék, s mintegy bizonyítékául annak, hogy a náci az 1941-es évet Anglia két vállra fektetésére kívánják szánni. Sztálin minden bizonnyal úgy gondolkodott, hogy a rákövetkező (1942-es) év fogja eldönteni a Németországgal való háború kérdését. Életrajzírója, Dmitrij Volkogonov azt mondta nekem, hogy Sztálin nyitva hagyta a Németország elleni preventív háború lehetőségét abban az évben, amely meg is magyarázza a szovjet csapatok elhelyezkedését és készülségi fokát 1941-ben. Azt várva, hogy Hitler a támadás előtt jelentős követeléseket fog támasztani, Sztálin valószínűleg messzire ment volna, hogy teljesítse ezeket – legalábbis 1941-ben.

Mindezek a számítások kudarcra voltak ítélve, mert azon alapultak, hogy Hitler racionálisan gondolkodik. A náci vezér azonban nem tartotta maga számára kötelezőnek a kockázat normális számbavételét. Hatalmának egyetlen éve sem telt el olyan esemény nélkül, amit környezete ne ítelt volna túlságosan veszélyesnek: 1934-35-ben az újrafegyverkezést, 1936-ban a Rajna-vidék visszafoglalását, 1938-ban Ausztria és Csehszlovákia megszállását, 1939-ben Lengyelország megtámadását, 1940-ben pedig a Franciaország elleni hadjáratot. Hitlernek nem állt szándékában az 1941-es évet sem kivételé tenni. Személyiségét figyelembe véve őt csak azzal lehetett volna megvásárolni, ha a Szovjetunió minimális feltételekkel csatlakozik a háromhatalmi egyezményhez, és részt vesz a közép-keleti brit érdekeltségek elleni hadműveletekben. S akkor, Nagy-Britannia legyőzése és a Szovjetunió elszigetelése után Hitler minden bizonnyal elindult volna, hogy élete rögeszméjét, a keleti hódításokat megvalósítsa.

Sztálin semmiféle ügyes manőverezése nem tudta volna megakadályozni, hogy országa ne hasonlóképpen végezze, mint Lengyelország egy évvel korábban. A lengyel kormány csak akkor tudta volna elkerülni az 1939-es német támadást, ha beleegyezik a lengyel korridor és Danzig (Gdansk) átadásába, majd csatlakozik a Szovjetunió elleni náci keresztes háborúhoz, melynek befejeztével Lengyelország még mindig ki lett volna szolgáltatva Hitlernek. Most, egy évvel később, a Szovjetunió csak úgy kaphatott volna haladékot a német agresszortól, ha aláveti magát a náci javaslatoknak (a teljes elszigeteltség és a Nagy-Britannia elleni kockázatos háborúba lépés árán). Bárhogyan legyen is, végül mindenképpen szembe kell majd néznie a német támadással.

A kötélidegzetű Sztálin fenntartotta kétkulacos politikáját: egyrészt együttműködött a németekkel, s hadianyagokkal látta el őket, másrészt geopolitikailag ellenállt nekik, mintha ez semmiféle veszéllyel nem járna. Bár nem állt szándékában a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozás, így is megadta Japánnak azt az előnyt, amit a szovjet csatlakozás adott volna: szabad kezet az ázsiai kalandokra.

Bár Sztálinnak nyilvánvalóan nem volt tudomása Hitlernek a német vezérkar számára adott tájékoztatásáról, hogy a Szovjetunió elleni támadás lehetővé teszi Japánnak az Egyesült Államok elleni nyílt provokációját, Hitlertől függetlenül mégis ugyanerre a következtetésre jutott, és ki akarta iktatni ezt a lehetőséget. 1941. április 13-án Moszkvában Japánnal egy megneemtámadási szerződést kötött, lényegében ugyanazt a taktikát követve a növekvő ázsiai feszültség időszakában, mint amit másfél esztendővel korábban, a lengyel válság során. Mindkét esetben kiiktatta az agresszor kétfrontos harcának kockázatát, és sikerült távol tartania a háborút szovjet területről azzal, hogy másutt viszont ösztönözte az általa kapitalista polgárháborúnak tartott konfrontációt. A Hitler-Sztálin paktum kétéves haladékot jelentett

számára, a Japánnal kötött megneemtámadási szerződés pedig hat hónappal később lehetővé tette, hogy távol-keleti hadseregét a moszkvai csatában vesse be, amely végül is javára döntötte el a háború kimenetelét.

A megneemtámadási szerződés megkötése után Sztálin egy korábban soha nem tapasztalt gesztussal kikísérte Yosuke Macuoka japán külügyminisztert a vasútállomásra. Sztálin szimbolikus jelentőséget tulajdonított az egyezménynek, amely arra is alkalmat adott számára, hogy – a teljes diplomáciai testület jelenlétében – tárgyalásokat sugalljon Németországnak, miközben eldicsekedhetett tárgyalási képességeivel. „Az európai problémát természetes módon lehet megoldani, ha a Szovjetunió és Japán együttműködnek” – mondta Sztálin a külügyminiszternek, elég hangosan ahhoz, hogy mindenki hallja, valószínűleg azzal a mellékgondolattal, hogy ha a Szovjetunió keleti határa biztos, akkor a tárgyalási pozíciója is javul Európában, sőt, talán Németországnak sem kell háborút kezdenie a Szovjetunióval, hogy Japán szabad kezet kapva háborúba léphessen az Egyesült Államokkal.

„Nemcsak az európai problémát” – válaszolt a japán külügyminiszter. „Az egész világot elrendezhetjük” – erősítette meg Sztálin, arra gondolva, hogy míg a többiek harcolnak, a Szovjetunió learathatja a sikereket győzelmeikért.

Hogy mondanivalóját tudassa Berlinnel, Sztálin ekkor odalépett von der Schulenburg német nagykövethez, és karját a vállára téve a következőképpen nyilatkozott: „Jó barátok kell hogy maradjunk, és Önnek el kell követnie mindent ennek érdekében.” Mivel azonban biztos akart lenni abban, hogy minden lehetőséget kihasználtsa az üzenetének célba juttatására, beleértve a katonait is, Sztálin most a német megbízott katonai attaséhoz lépett, és hangosan így szólt: „Barátok maradunk, bármi történjék is.”

Sztálinnak minden oka megvolt arra, hogy tartson a német reakciótól. Ahogy Molotov erre már Berlinben célzást tett, Sztálin már jó ideje nyomást gyakorolt Bulgáriára, hogy fogadja el a szovjet védnökséget. 1941 áprilisában barátsági és megneemtámadási szerződést kötött Jugoszláviával is; éppen abban a történelmi pillanatban, amikor Németország tranzitjogokat akart szerezni Jugoszláviában Görögország megtámadásához. Ez a tény arra ösztönözte a jugoszlávokat, hogy ellenálljanak a német nyomásnak. Amint kiderült, a szovjet-jugoszláv egyezményt mindössze néhány órával az előtt írták alá, hogy a német hadsereg átlépte a jugoszláv határt.

Sztálin fő államférfiúi gyengesége abban rejlett, hogy ellenfeleinek hajlamos volt ugyanolyan hideg számítóképességet tulajdonítani, mint amelyekre ő maga olyan büszke volt. Ennek az volt az eredménye, hogy alábecsülte saját rendíthetetlenségének hatását, s túlértékelte – egyébként ritka – megegyezési kísérleteinek mozgásterét. Ez a magatartás tette lehetetlenné a nyugati demokráciákhoz fűződő viszonyát a háború után. 1941-ben, míg csak a németek át nem lépték a szovjet határt, teljesen meg volt győződve arról, hogy az utolsó pillanatban elháríthatja a bajt tárgyalások kezdeményezésével, melyek során kész lenne nagy engedményeket tenni.

Sztálin biztosan nem azért nem tudta elhárítani a német támadást, mert nem kellően próbálkozott. 1941. május 6-án a szovjet lakosság értesült arról, hogy Sztálin átvette Molotovtól a miniszterelnöki posztot, aki továbbra is miniszterelnök-helyettes és külügyminiszter maradt. Most először vállalt Sztálin nyilvánosan felelősséget mindennapi ügyekben, kilépve a párt berkeiből.

Csak rendkívüli veszély esetén mondhatott le Sztálin arról a rejtélyes auráról, mely kedvelt kormányzási stílusát jellemezte. Andrej Visinszkij, az akkori külügyminiszter-helyettes azt mondta a vichyi kormány nagykövetének, hogy Sztálin közhivatali szerepvállalása „a legnagyobb történelmi esemény a Szovjetunióban annak megalakulása óta”. Von der Schulenburg úgy gondolta, hogy megsejtette Sztálin célkitűzését. „Véleményem szerint – mondta Ribbentropnak – bizton feltételezhetjük, hogy Sztálin olyan hatalmas jelentőségű külpolitikai célt tűzött ki a Szovjetunió számára, amelyet személyes erőfeszítéseivel remél elérni. Szilárdan hiszem, hogy egy általa komolynak ítélt nemzetközi helyzetben Sztálin *célja* csak az lehet, hogy tartózkodjék egy szovjet-német konfliktustól.”

Az elkövetkező hetek igazolták a német nagykövet jóslatának pontosságát. Szándéka megerősítésének

jelélül, a TASZSZ május 8-án cáfolta a szokásosnál nagyobb mértékű csapatösszevonást a nyugati határon. Az ezt követő hetekben Sztálin megszakította a diplomáciai kapcsolatokat az összes Londonban székelő, száműzetésben levő európai kormánnyal – azzal a sértő magyarázattal, hogy ügyeikkel a továbbiakban a német nagykövetségnek kell foglalkoznia. Ugyanakkor elismerte a németek által létesített bábkormányokat az elfoglalt területeken. Összegezve: mindent megtett, hogy biztosítsa Németországot összes hódításának elismeréséről.

Az agresszió gondolatának még az árnyékát is kerülve, Sztálin nem engedte meg csapatainak riadókészültségbe helyezését. És nem vette tudomásul a brit és amerikai figyelmeztetéseket egy küszöbönálló német támadásról – főképpen azért, mert gyanúja szerint az angolszászok bele akarták őt rángatni egy Németország elleni háborúba. Bár Sztálin megtiltotta, hogy lőjenek az egyre gyakrabban megjelenő német felderítő repülőkre, a hátszágban engedélyezte a polgári védelmi gyakorlatokat, és a tartalékosok behívását. Nyilván úgy döntött, hogy legjobb esélye az utolsó percben történő megegyezésre akkor van, ha biztosítja a németeket szándékairól, főképpen azért, mert jelentős eredménnyel egyik rendelkezésre álló ellenintézkedés sem kecsegtetett.

Június 13-án, kilenc nappal a német támadás előtt a TASZSZ újabb hivatalos nyilatkozatot tett közzé, amely cáfolta az általánosan elterjedt híreszteléseket a közelgő háborúról. A nyilatkozat szerint a Szovjetunió a Németországgal megkötött valamennyi egyezményt be kívánja tartani. A nyilatkozat némi célzást tartalmazott újabb tárgyalások lehetőségére, amelyek valamennyi vitás kérdésben jobb eredményekhez vezethetnek. Sztálinnak valóban szándékában állt lényeges engedményeket tenni. Ez Molotov reakciójából is látható volt, amikor június 22-én von der Schulenburg átadta a német hadüzenetet. A Szovjetunió, hangsúlyozta Molotov keserűen, kész volt összes csapatát kivonni a határközeleli területekről, hogy ismételten garanciát nyújtson Németországnak. Az összes többi követelés pedig rendezhető lenne tárgyalásos úton. Molotov, rá nem jellemző módon, védekezően hozzátette: „Ezt egészen biztosan nem érdemeltük meg.”

Sztálint annyira megdöbbenette a német hadüzenet, hogy mintegy 10 napig szinte depresszióba esett. Július 3-án azonban egy fontos rádióbeszéddel újra kezébe vette az irányítást. Hitlertől eltérően nem volt született szónok. Ritkán beszélt a nyilvánosság előtt, s ha meg is tette, rendkívül száraz volt. Ebben a beszédben is a rideg tényekre szorítkozott, amikor a szovjet emberek előtt álló feladat nagyságát hangsúlyozta. Ez a tárgyilagosság azonban eltökéltséget is sugallt s azt, hogy a feladat – bármily nagy is – megoldható.

„A történelem tanúsága szerint – mondotta Sztálin – nincs és soha nem létezett legyőzhetetlen hadsereg.” Parancsot adott a frontvonalak mögött maradt gépek és szállítóeszközök megsemmisítésére és gerillacsapatok létrehozására a német vonalak mögött. Ezután számokat olvasott fel, akár egy könyvelő. A retorikának csak beszéde elején adózott. Korábban soha nem beszélt az emberekkel személyes hangnemben – ezt később sem fogja megismételni. „Elvtársak, állampolgárok, testvéreim, harcoló katonáink és tengerészeink! Hozzatok szólok, barátaim!”

Hitler végül is megkezdte a háborút, amelyre mindig is vágyott. Ezzel megpecsételte sorsát, amit talán szintén mindig akart. A német vezetés, egy nemzedéken belül már másodszor két fronton harcolva, ismét túl sokat markolt. 70 milliónyi német harcolt 700 milliónyi ellenséggel, amikor Hitler Amerikát is hadba kényszerítette 1941 decemberében. Még Hitlert is nyilván megfélemlítette a vállalt óriási feladat kockázata. A támadás előtt néhány órával a következőket mondotta vezérkarának: „Úgy érzem, mintha egy soha nem látott, sötét szoba ajtaját tárnám szélesre, s nem tudom, mi rejlik az ajtó mögött.”

Sztálin Hitler racionalitására épített, és tévedett. Hitler arra épített, hogy Sztálin gyorsan összeomlik, de ő is tévedett. De míg Sztálin hibája jóvátehető volt, Hitleré végzetesnek bizonyult.

TIZENÖTÖDIK FEJEZET

AMERIKA ISMÉT RINGBE SZÁLL: FRANKLIN DELANO ROOSEVELT

Azoknak a jelenkori politikusoknak, akik a közvélemény alapján kormányoznak, Roosevelttel szerepe, ahogy elszigetelődéspárti nemzetét a háborúban való részvétel felé vezette, kitűnő példával szolgálhat arra, hogy egy demokráciában milyen mozgástere van egy vezetőnek. Az európai hatalmi egyensúly felbomlása előbb vagy utóbb arra készítette volna az Egyesült Államokat, hogy közbelépjen Németország világhatalmi törekvéseinek megghiúsítására. Az Egyesült Államok és egyre növekvő pusztító ereje mindenképpen a nemzetközi színtér közepére vitte volna az országot. Az, hogy mindez ilyen gyorsan és határozottan történt, Franklin Delano Roosevelttel érdeme.

Minden kiemelkedő vezető magányos. Különlegességük abból fakad, hogy olyan kihívásokat is észrevesznek, amelyek kortársaik előtt rejtve maradnak. Roosevelttel egy olyan országok között dúló háborúba vitt egy izolacionista nemzetet, melyeknek a konfliktusait pár évvel korábban a legtöbb ember még az amerikai értékekkel összeegyeztethetetleneknek és az amerikai biztonság szempontjából elhanyagolható jelentőségűeknek tartotta. 1940 után Roosevelttel rábeszélte a kongresszust, amely mindössze néhány évvel azelőtt hatalmas többséggel fogadott el egy sor semlegességi törvényt, hogy szavazza meg a Nagy-Britanniának szánt segítség állandó növelését, és ezzel alig-alig maradt a hadviselés határain kívül, sőt, időnként még túl is lépte azokat. Végül, a Pearl Harbor elleni japán támadás eloszlatta Amerika utolsó kétségeit is. Roosevelttel képes volt arra, hogy egy olyan országot győzzön meg a tengelyhatalmak győzelmének végzetes következményeiről, amely két évszázadon keresztül hitt sérthetetlenességében. Roosevelttel arról is gondoskodott, hogy ezúttal Amerikának a nemzetközi konfliktusokba való belebonyolódása a tartós nemzetközi kötelezettségvállalás első lépése is legyen. A háború alatt az ő vezetése tartotta össze a szövetséget, és ő alakította ki azokat a multilaterális intézményeket, amelyek mind a mai napig a nemzetközi közösség javát szolgálják.

Talán Abraham Lincoln kivételével egyetlen amerikai elnök sem nyomta rá jobban bélyegét az amerikai történelemre, mint Franklin D. Roosevelttel. Roosevelttel rendkívül súlyos időkben tette le a hivatali esküt, amikor a gazdasági világválság megrendítette Amerikának az Újvilág korlátlan fejlődésébe vetett hitét. Az elnök körül demokráciák roskadoztak, és mind baloldali, mind jobboldali antidemokratikus kormányok alakultak egyre több országban.

Miután Roosevelttel visszaadta az emberek hitét otthon, a sors arra szemelte ki, hogy szerte a világon is lépjen fel a demokrácia védelmében. Roosevelttel személyiségének ezt az oldalát legjobban Isaiah Berlin ragadta meg:

„[Roosevelttel] nyugodtan nézett a jövő elé, mintha azt mondta volna: »Jöjjön, aminek jönnie kell, minden a mi malmunkra hajtja a vizet. Mindent a magunk javára fogunk fordítani.« ... Egy olyan világban, mely gonosz és halálosan hatékony, rombolásra kész fanatikusokra, valamint megfélemlített és menekülő embertömegekre és egy számukra homályos ügyért harcoló, fásult mártírokra szakadt, ő hitt abban, hogy amíg ő van a kormányrúdnál, képes lesz megfékezni ezt a rettenetes áradatot. Egy diktátor minden jellemvonásával, energiájával és képességével bírt, és a mi oldalunkon állt.»

Roosevelttel korábban már haditengerészeti miniszterhelyettesként szolgált Wilson kormányában, és

1920-ban demokrata alelnökjelölt volt. Számos vezetőnek, így De Gaulle-nak, Churchillnek és Adenauernek is meg kellett alkudnia a nagyság felé vezető úton a magánnyal, azzal, hogy egy időre visszavonulnak a közéletől. Rooseveltre mindezt a sors gyermekparalízis formájában kényszerítette 1921-ben. Ritka akaratereővel felülkerekedett ezen a testi fogyatékoságon, megtanult járógéppel állni, még pár lépést is tenni, s ez lehetővé tette számára, hogy úgy jelenjék meg a nyilvánosság előtt, mintha nem is volna béna. Egészen a jaltai találkozóról szóló jelentéséig a Kongresszus előtt 1945-ben, Rooseveltt minden jelentősebb beszédét állva mondta el. Mivel a tömegkommunikáció együttműködött Roosevelttel abban, hogy méltósággal játssza szerepét, az amerikaiak döntő többsége soha nem is volt tisztában Roosevelttel testi fogyatékoságával, s a róla kialakult képet soha nem befolyásolta az iránta érzett sajnálat.

Az energiától duzzadó Rooseveltt, aki kedvességét a távolságtartásra használta, a politikai manipulátor és a vizionárius kissé kétértelmű keverékét alkotta. Inkább ösztöneire, semmint elemzésekre hagyatkozva kormányzott, s egymással rendkívül ellentétes érzelmeket váltott ki az emberekből. Ahogy azt már Isaiiah Berlin is megállapította, Roosevelttnek súlyos jellemgyengeségei voltak, köztük a gátlástalanság, a kíméletlenség és a cinizmus. Berlin azonban végeredményben arra a következtetésre jutott, hogy ezeket Rooseveltt pozitív tulajdonságai messze túlszárnyalták:

„Híveit a fentiekkel ellentétes ritka és felemelően lelkesítő tulajdonságai vonzották: nagylelkű volt, széles politikai látókörrrel és szárnyaló képzelőerővel rendelkezett, s korát, valamint a huszadik századi történelmet alakító nagy erőket kívülről-belülről ismerte...”

Ez volt az az elnök, aki Amerikát nemzetközi vezető szerephez vezette, s olyan helyzetbe juttatta, ahol a háború és béke, a haladás vagy pangás kérdése az egész világon az ő jövőkéjétől és kötelezettségvállalásától kezdett függni.

Hosszú utat tett meg Amerika az első világháborúban való részvételtől a második világháborúban való aktív részvételig – a két eseményt az országnak az elszigetelődésbe való visszatérése választotta el egymástól. A nemzetközi ügyek iránt tanúsított amerikai irtózás mértékének fényében értékelhetjük csak igazán Rooseveltt eredményének a jelentőségét. Emiatt szükséges röviden áttekinteni a Rooseveltt politikájának történelmi háttéréül szolgáló eseményeket.

Az 1920-as években az amerikai közhangulat ide-oda hullámozott általánosan felhasználható eszmék vállalása és aközött, hogy egy izolacionista külpolitika védelmében is tudják azokat igazolni. Az amerikaiak külpolitikájuk hagyományos témáit egyre nagyobb hangsúllyal kezdték ismételtetni: Amerika küldetésének egyediségét mint a szabadság példaképéét, a demokratikus külpolitika erkölcsi felsőbbrendűségét, a személyes és a nemzetközi erkölcs töretlen egységét, a nyílt diplomácia fontosságát, valamint a hatalmi politika felváltását olyan nemzetközi egyetértéssel, mint amelyet a Nemzetek Szövetsége testesített meg.

Mindezeket a feltételezhetően univerzalista elveket az amerikai elszigetelődés védelmében sorolták fel. Az amerikaiak még mindig képtelenek voltak elhinni, hogy a nyugati féltekén kívül történő események befolyásolhatják biztonságukat. Az 1920-as és 1930-as évek Amerikája még a saját, kollektív biztonságra vonatkozó doktrínáját is megtagadta, nehogy az távoli, harcias társadalmak vitáiba keverje az országot. A versailles-i békeszerződés rendelkezéseit bosszúállónak, míg a jóvátételeket önpusztítónak vélték. Amikor a franciák megszállták a Ruhr-vidéket, Amerika arra használta fel az eseményt, hogy kivonja utolsó megszálló egységeit is a Rajna-vidékről. Az, hogy a wilsoni kivételesség eszméje olyan ismérveket fogalmazott meg, amelyeknek egyetlen nemzetközi rend sem tudott megfelelni, elkerülhetetlenül magában hordta a kiábrándulást.

A háború eredményeiből való kiábrándulás nagymértékben elmosta az internacionalisták és az izolacionisták közötti különbségeket. Még a legliberálisabb internacionalisták is egyetértettek abban, hogy

Amerikának semmi érdeke sem fűződik a háború utáni elhibázott rendezés fenntartásához. Egyetlen jelentősebb csoport sem akadt, amelynek egy jó szava is lett volna a hatalmi egyensúly-politikáról. Az internacionalizmust többnyire a Nemzetek Szövetségében való tagsággal azonosították, semmint a nemzetközi diplomácia mindennapi életében való részvétellel. És még a legelszántabb internacionalisták is úgy vélték, hogy a Monroe-doktrína feleslegessé teszi a Nemzetek Szövetséget, s ők is visszariadtak attól, hogy Amerika csatlakozzék a Népszövetség kényszerítő intézkedéseihez, akár csak gazdaságiakhoz is.

Az elszigetelődéspártiak mindezen nézeteiket a logikai végkövetkeztetésig vitték. Elvileg támadták a Nemzetek Szövetséget azon az alapon, hogy az a hagyományos amerikai külpolitika ikerpilléreit – a Monroe-doktrínát és az izolacionizmust – veszélyezteti. A Nemzetek Szövetséget összeegyeztethetetlennek tartották a Monroe-doktrínával, mert a kollektív biztonság felhatalmazta a Nemzetek Szövetséget, sőt, megkívánta tőle, hogy beavatkozzék a nyugati féltekén *belül* zajló vitákba is. Az izolacionizmusnak pedig azért mondott ellent, mert a Nemzetek Szövetsége megkövetelte Amerikától, hogy részt vegyen a nyugati féltekén *kívül* folyó vitákban.

Az elszigetelődéspártiak álláspontja ez volt: ha a nyugati féltekét valahogyan kizárták volna a kollektív biztonság működésének hatókörzetéből, akkor mi tartotta volna vissza a világ többi nemzetét attól, hogy saját regionális csoportokat szervezzenek, és azokat kivegyék a Nemzetek Szövetségének fennhatósága alól? Ebben az esetben a Nemzetek Szövetsége a hatalmi egyensúlyi rendszer visszaállításához vezetett volna, noha regionális alapon. Az internacionalisták és az izolacionisták gyakorlatilag egy közös külpolitika felé közeledtek. Mindkét csoport elutasította az idegen beavatkozást a nyugati féltekén belül, és mindenféle részvételt a Népszövetség kényszerítő gépezetében rajta kívül. Támogatták a leszerelési konferenciákat, mert egyetértés alakult ki közöttük, hogy a fegyverek okozzák a háborút és a fegyverzetcsökkentés hozzájárul a békéhez. A békés rendezés olyan nemzetközileg elfogadott általános elvei mellett álltak ki, mint például a Kellogg-Briand-paktum, feltéve, hogy ezek a megállapodások nem tartalmaztak kényszerítő paragrafusokat is. Végül az Egyesült Államok mindig segítőkész maradt közvetlen politikai következményekkel nem járó technikai, elsősorban pénzügyi, kérdésekben, példa erre a jóvátételi fizetésekről szóló megállapodások kidolgozása.

Az elvek elfogadása és azok betartatása közötti szakadék az amerikai gondolkodásban leginkább az 1921-22-es washingtoni haditengerészeti (leszerelési) konferencia után nyilvánult meg. A konferencia két szempontból is jelentős volt. Korlátot szabott az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Japán hadiflottáinak, így az Egyesült Államok akkora hajóhadat tarthatott, mint Nagy-Britannia, míg Japán az Egyesült Államok hajóhada nagyságának háromötödével rendelkezhetett. Ez a döntés megerősítette Amerika új, domináns szerepét Japáné mellett, a Csendes-óceánon. Nagy-Britannia szerepe ettől kezdve ebben a térségben másodlagossá vált. Ami ennél fontosabb volt, egy második, ún. négyhatalmi egyezmény, mely a régi, 1902-es angol-japán szövetséget váltotta fel: Japán, az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Franciaország között a viták békés rendezését írta elő, s így módon az együttműködés időszakának a kezdetét jelentette a Csendes-óceánon. Ha azonban a négyhatalmi szerződést aláíró egyik fél megszegi annak pontjait, fellépnek-e a többiek vele szemben? „A négyhatalmi szerződés nem tartalmaz háborús kötelezettségvállalást. Kötelezettséget sem ír elő ami a fegyveres erőket illeti, semmilyen szövetségről nem beszél, s semmilyen írásos vagy erkölcsi kötelezettséget nem tartalmaz a közös védelemre...” – magyarázta Harding elnök a szkeptikus amerikai szenátusnak.

Charles Evans Hughes külügyminiszter azzal is megerősítette az elnök szavait, hogy a szerződés aláíróit értesítette: Amerika semmilyen körülmények között sem vesz részt a szerződés betartására hozott intézkedések erővel való végrehajtásában. A szenátus azonban még mindig nyugtalan volt. A négyhatalmi szerződés ratifikálásakor a szenátus olyan kikötéseket fűzött a dokumentumhoz, melyek kimondták, hogy az nem kötelezi az Egyesült Államokat fegyveres erő alkalmazására egy agresszió elhárításakor. Más szóval, a szerződés betartása az aláírók jóindulatán múlt; ha valaki mégsem tartja be,

ez semmilyen következménnyel nem jár. Amerika minden egyes esetet külön-külön fog megvizsgálni, mintha nem is léteznék egyezmény.

A diplomácia sok évszázados szokásaihoz képest ugyancsak különös álláspont volt, hogy egy ünnepélyesen aláírt szerződés, annak betartására vonatkozó semmiféle záradékot ne tartalmazzon, s hogy a betartás kérdését külön kell megvitatni a kongresszussal minden egyes esetben. Mindez szinte előrevetítette a Nixon-kormányzat és a kongresszus között az 1973 januárjában megkötött vietnami békeegyezmény után zajló vitákat, amikor is a kongresszus azzal érvelt, hogy egy olyan egyezmény, amelyért Amerika három, mindkét pártjából származó kormány harcolt, semmilyen betartatási joggal sem ruházta fel az országot. Eszerint az elmélet szerint az Amerikával kötött megállapodások mindig Washington pillanatnyi hangulatát fejeznék ki; az azokból adódó bármilyen következmények pedig hasonlóképpen majd Washington akkori hangulatától fognak függni – e megközelítési mód aligha ébresztene bizalmat Amerika kötelezettségei iránt.

A szenátus fenntartásai nem csökkentették Harding elnök lelkesedését a négyhatalmi szerződés iránt. Az ünnepélyes aláírási aktus során dicsérte, mert megvédi a Fülöp-szigeteket és „az emberi fejlődés új és jobb szakaszának hajnalát” jelenti. Hogyan volt lehetséges, hogy egy betartatási klauzula nélküli egyezmény akkora és olyan gazdag területet védjen meg, mint a Fülöp-szigetek? Harding bár politikailag a Wilsonnal átellenes oldalon állt, a szokásos wilsoni retorikához folyamodott. A világ – jelentette ki – a szerződésszegőket „a hitszegés és a becstelenség ódiúmával” fogja megbélyegezni. Harding azonban nem fejtette ki, hogyan határozandó meg a világ közvéleménye, nem is szólva arról, hogyan lehet azt irányítani, milyen célok érdekében, ha egyszer az Egyesült Államok nem volt hajlandó a Nemzetek Szövetségéhez csatlakozni.

A Kellogg-Briand-paktum, amelynek Európára gyakorolt hatásáról a 11. fejezetben esett szó, megint csak Amerikának azt az elképzelését példázta, hogy az elvek önmaguktól is megvalósulnak. Jóllehet az amerikai vezetők lelkesen ecsetelték a szerződés történelmi fontosságát, mert hatvankét nemzet lemondott a háborúról mint a nemzeti politika eszközéről, következetesen elutasították, hogy bármilyen gépezet hozzanak létre annak megvalósítására, nem is szólva annak betartatására. Calvin Coolidge elnök 1928 decemberében a kongresszus előtt így ömlengett: „Ennek a megállapodásnak a betartása... többet jelent a világ békéje számára, mint a nemzetek között ezidáig kötött összes többi szerződés.”

Hogyan lehetett volna mégis megvalósítani ezt az utópiát? Coolidge-nak a Kellogg-Briand-paktum melletti ékesszólása a Népszövetség támogatóit és az internacionalistákat teljesen logikusan arra ösztönözte, hogy kijelentsék: miután a háborút törvénytelennek nyilvánították, a semlegesség is elvesztette az értelmét. Nézetük szerint, mivel a Nemzetek Szövetségét az agresszorok meghatározására hozták létre, a nemzetközi közösségnek megfelelően meg is kell büntetnie őket. „Komolyan gondolja-e bárki – tette fel a kérdést ennek a véleménynek egyik támogatója –, hogy Mussolini agressziós szándékait kizárólag az olasz nemzet jóhiszeműségével és a közvélemény erejével meg lehet fékezni?”

E kérdés prófétai volta nem növelte népszerűségét. Még mialatt a nevét viselő szerződés fölötti vita folyt, Kellogg külügyminiszter a Nemzetközi Kapcsolatok Tanácsa előtt elmondott beszédében hangsúlyozta, hogy nem lehet erőt alkalmazni a paktum betartatására. Az erőre való támaszkodás azt jelentené, hogy ahelyett, hogy a béke felé tennék további lépést, pontosan olyanfajta katonai szövetség alakulna ki, amelyet meg kellene tiltani. A paktumnak nem is kell meghatároznia az agressziót, mivel minden meghatározásból kimaradna valami, és az csak gyengítené a megállapodás nemes szövegét. Kellogg számára az ige nemcsak a kezdetet, de a véget is jelentette:

„Egy önvédelemre hivatkozó nemzetnek igazolna kell cselekedeteit a világ közvéleménye előtt éppúgy, mint a szerződés aláírói előtt. Emiatt nem voltam hajlandó sem az agresszor, sem az önvédelem meghatározását belevenni a szövegbe, mert úgy véltem, előre semmilyen átfogó jogi meghatározást nem lehet megfogalmazni. ... Ez egy agresszor állam számára inkább

megnehezíti, semmint megkönnyíti ártatlanságának bizonyítását.”

A szenátust nem hatották meg jobban Kellogg magyarázatai, mint hat évvel korábban Harding szövegmagyarázatai azt illetően, hogy a négyhatalmi szerződés miért nem azt jelenti, amit mond. Ezúttal három saját „értelmezést” fűztek a szöveghez: a szenátus véleménye szerint a szerződés nem korlátozza sem az önvédelem jogát, sem a Monroe-doktrínát, s nem is jelent semmilyen kötelezettséget az agresszió áldozatainak megsegítésére – ami azt jelentette, hogy minden előrelátható esetet kiemelték a megállapodás hatálya alól. A szenátus a Kellogg-Briand-paktumot elvi nyilatkozatként fogadta el, s egyben leszögezte: a szerződés semmilyen gyakorlati következménnyel sem jár. Ez felveti a kérdést, hogy akkor mi szükség volt a fenntartásokra.

Ha az Egyesült Államok elvetett minden szövetséget, és kétségbe vonta a Nemzetek Szövetségének hatékonyságát, akkor hogyan lehetett a versailles-i rendszert megvédeni? Kellogg erre adott válasza jóval kevésbé volt eredeti, mint a rendszerről kifejtett bírálata, amennyiben a jó öreg közvéleményre apellált:

„...ha ezzel a szerződéssel minden nemzet ünnepélyesen állást foglal a háború, mint a nemzetközi viták elintézési módja ellen, akkor a világ lépést tesz előre, alakítja a közvéleményt, a világ nagy erkölcsi erejének segítségével tartatja azt be, és egy olyan szent kötelezettséget vállal, amely miatt ezután sokkal nehezebb lesz a világot egy újabb nagy konfliktusba sodorni.”

Négy évvel később Amerika két világháború közötti legkiemelkedőbb és legcsiszoltabb elméjű köztisztviselője, Kellogg utóda, Henry Stimson nem tudott jobb megoldást ajánlani az agresszió ellen, mint a Kellogg-Briand-paktumot – amelyet, természetesen, a közvélemény ereje támogat:

„A Kellogg-Briand-paktum semmilyen erő alkalmazását sem tartalmazza ... Ehelyett a közvélemény szankciójára alapszik, amely a világ egyik legerősebb szankciójává válhat. ... Azok a bírálók, akik lebecsülik az erejét, nem mérték fel helyesen a világ közvéleményének fejlődését a nagy háború [I. világháború] óta eltelt időben.”

Egy távoli szigetországi hatalomnak – ha az Egyesült Államok helyzetét nézzük Európához és Ázsiához viszonyítva – az európai viták szükségszerűen homályosnak és jelentéktelennek tűnhettek. Mivel Amerikát biztos védelmi pozíciók szigetelték el az európai országokat fenyegető kihívásoktól, az utóbbiak lényegében Amerika biztonsági szelepeként működtek. Hasonló megfontolások vezették Nagy-Britanniát a mindennapi európai politikától való távolmaradásra a „fényes elszigeteltsége” időszakában.

Volt azonban egy alapvető különbség Nagy-Britannia XIX. századi „fényes elszigeteltsége” és Amerika huszadik századi izolacionizmusa között. Igaz, Nagy-Britannia sem óhajtotta beleártani magát Európa mindennapos vitáiba. Felismerte azonban, hogy saját biztonsága a hatalmi egyensúlyon múlik, s kész volt ezt az egyensúlyt megvédeni az európai diplomácia hagyományos módszereivel. Ezzel szemben Amerika soha nem fogadta el sem a hatalmi egyensúly fontosságát, sem az európai stílusú diplomáciát. Amerika, egyedi és felsőbbrendű elhivatottságába vetett hittel, egyszerűen nem avatkozott az európai ügyekbe, vagy ha igen, akkor kizárólag általános ügyekért és a saját különleges diplomáciai gyakorlatával összhangban – amely sokkal nyitottabb, erősebb jogi és ideológiai megalapozottsággal bíró volt, mint Európáé.

Az európai és az amerikai stílusú diplomácia találkozása és egymásra hatása a két világháború között ezért mindkettőből a legrosszabbat hozta ki. A magukat fenyegetettnek érző európai országok, elsősorban Franciaország és Kelet-Európa új államai nem fogadták el sem az amerikai hagyományokon alapuló kollektív biztonságot és nemzetközi döntőbíráskodást, sem Amerika háborút és békét illető jogi meghatározásait. Az amerikai gondolkodást átvevő nemzetek, főleg Nagy-Britannia, semmilyen gyakorlattal sem rendelkeztek egy ilyen jellegű politika megvalósításában. Mindezek az országok azonban

nagyon is tisztában voltak azzal, hogy Amerika segítsége nélkül sohasem lehetett volna legyőzni Németországot. A háború vége óta a hatalmi egyensúly a háborús szövetségesek számára még kedvezőtlenebbé vált. Egy Németországgal esetleg kirobbanó új háborúban még nagyobb szükség lesz az amerikai támogatásra, s talán hamarabb is, mint legutóbb, különösen mivel a Szovjetunió nem vett részt a nemzetközi életben.

A félelemnek és a reménynek e keveréke következtében az európai diplomácia egyre inkább letért hagyományos alapjairól, érzelmileg mindinkább Amerikától kezdett függeni, s mindez kettős vétóhelyzetet teremtett: Franciaország nem akart Nagy-Britannia nélkül cselekedni, Nagy-Britannia pedig nem volt hajlandó Washington szilárdan védett nézeteivel szemben politizálni, függetlenül attól, hogy az amerikai vezetők fáradhatatlanul hajtogatták: semmilyen körülmények között sem kockáztatnak háborút európai ügyekért.

Amerikának a versailles-i rendszer biztosítására vonatkozó következetesen elutasító magatartása az 1920-as években félelmetes lélektani előkészületet jelentett az 1930-as évekhez, amikor egyik nemzetközi válság a másik után robbant ki. A későbbi események ízelítője Japán mandzsúriai hódítása volt 1931-ben, amikor Japán a területet Kínáról leválasztva csatlós államává tette. Az Egyesült Államok elítélte Japán akcióját, de nem volt hajlandó a kollektív fellépésre ellene. Japán megfegyvelmezésére Amerika különálló szankciót léptetett életbe, amely akkor a kérdés kikerülésének tűnt fel, de amely – egy évtizeddel később – Rooseveltnél kezében olyan fegyverré vált, amely a Japánnal való leszámolóhoz vezetett. Ez a szankció annak a politikának az elfogadása volt, amely nem ismert el fegyveres erővel elért területi változásokat. Az 1932-ben Stimsontól származó elvet Rooseveltnél 1941 őszén alkalmazta, amikor azt követelte Japántól, hogy vonuljon vissza Mandzsúriából és minden más meghódított területről.

1933. január 30-án, amikor Hitler foglalta el a német kancellári széket, a világ válsága komolyra fordult. A sors szeszélye folytán Franklin Delano Rooseveltnél, aki ugyanannyit tett, mint bárki más Hitler legyőzéséért, alig négy héttel később tette le a hivatali esküjét. Ennek ellenére, Rooseveltnél első elnöksége alatt semmi sem utalt a későbbi végkifejletre. Rooseveltnél ritkán tért el a két világháború közötti megszokott frázisoktól, és az elődeitől örökölt izolacionista szövegeket ismételte. A Woodrow Wilson Alapítvány előtt 1933. december 28-án elmondott beszédében Rooseveltnél az 1920-as években megkötött haditengerészeti egyezmények közeli lejártával foglalkozott. Azt javasolta, hogy hosszabbítsák meg azok érvényét, s egyben az összes támadó fegyver felszámolására szólított fel, valamint – Kellogg-hoz visszatérve – olyan kötelezettségvállalást sürgetett, amely kizárja azt, hogy egy nemzet fegyveres erővel lépjen egy másik területére.

A téma legalább olyan ismerős volt, mint Rooseveltnél megoldása arra az esetre, ha valaki megsértené az általa javasolt kötelezettségeket. Ismét a közvélemény ítélete került elő mint az egyetlen járható út:

„...az agresszió vagy a támadó hadműveletekben használt fegyverek kiküszöbölésére szolgáló egyetlen olyan általános megegyezés sem érne semmit ezen a világon, hacsak minden nemzet, kivétel nélkül, ünnepélyes kötelezettséget nem vállalna ennek a szerződésnek az elfogadására... Akkor, barátaim, nem lesz nehéz elválasztani a búzát az ocsútól. ... Mindössze Woodrow Wilson ismételve javasoljuk ennek az új szerződésnek, hogy máától kezdve a kormányok közötti háborút a népek közötti béke váltsa fel.”

Arról egy szó sem hangzott el, mi történik majd az ocsúval, ha majd egyszer elválasztják a búzától.

Rooseveltnél javaslata már elhangzása pillanatában vitás volt, hiszen Németország két hónappal korábban otthagya a leszerelési konferenciát és nem is volt hajlandó visszatérni. Akárhogyan állt is a dolog, a támadó fegyverek eltörlése nem szerepelt Hitler tervei között. Ahogy azután később kiderült, Hitler globális szemrehányásban sem részesült, amiért a fegyverkezés mellett döntött.

Rooseveltnél első elnöksége egybeesett az I. világháború újraértékelésének fénykorával. 1935-ben az

észak-dakotai Gerald Nyeszenátor vezetése alatt álló különleges szenátusi bizottság egy 1400 oldalas jelentésben a fegyvergyárosokra hárította a felelősséget Amerika I. világháborúba való belépése miatt. Röviddel később Walter Mills bestsellere, a *The Road to War* (Út a háborúhoz) tette ugyanezt a gondolatot népszerűvé a nagyobb tömegek számára. Ennek a felfogásnak a hatására Amerika háborús részvételét törvénysértéssel, összeesküvéssel és árulással magyarázták, nem pedig alapvető vagy tartós nemzeti érdekekkel.

Annak megakadályozására, hogy Amerikát ismét belerángassák egy háborúba, a kongresszus három ún. semlegességi törvényt fogadott el 1935 és 1937 között. Ezek a Nye-jelentés hatása alatt született törvények megtiltották a hadviselőknek adandó kölcsönöket vagy bármely egyéb pénzügyi jellegű segítséget (függetlenül a háború okától) és minden hadviselő félre kiterjedő fegyverembargót rendeltek el (bárki is közülük az áldozat). A nem hadijellegű áruk készpénzért való vásárlását csak akkor engedélyezték, ha azokat nem amerikai hajókon szállítják el. A kongresszus nem is annyira a profit ellen, mint inkább a kockázatvállalás ellen volt. Amint az agresszorok egyre inkább hatalmukba kerítették Európát, Amerika eltörölte az agresszor és az áldozat közötti különbséget azzal, hogy azonos korlátokat szabott mindkettő számára.

A nemzeti érdeket inkább jogi, s nem geostratégiai alapon fogalmazták meg. 1936 márciusában Hull külügyminiszter kizárólag jogi kifejezésekkel adott tanácsot Rooseveltnek a Rajna-vidék remilitarizálásának jelentőségéről, amely akció felborította Európa katonai egyensúlyát, és védtelenül hagyta a kelet-európai országokat: „Ebből a rövid elemzésből az derül ki, hogy a német kormány akciója mind a versailles-i, mind a locarnói szerződés megszegését jelenti, de ami az Egyesült Államokat illeti, az nem sérti az 1921. augusztus 25-én Németországgal kötött megállapodásunkat...”

Roosevelt 1936-os elsöprő választási győzelme után messze túllépett a fennálló kereteken. Az igazság az, hogy bebizonyította: noha elsősorban a gazdasági válsággal van elfoglalva, mégis jobban megértette a diktátorok jelentette veszély lényegét bármely európai vezetőnél, kivéve Churchillt. Eleinte, mindössze Amerikának a demokráciák melletti erkölcsi elkötelezettségéről beszélt. Roosevelt ezt a népoktatói programját az 1937. október 5-én Chicagóban elmondott ún. karantén-beszéddel kezdte. Ekkor figyelmeztette Amerikát először a közelgő veszélyre, s ez jelentette az első olyan nyilvános állásfoglalását is, mely szerint Amerikának mégis valami kötelezettséget kellene vállalnia vele szemben. A háttérret Japánnak Kína elleni újabb agressziója, valamint a Berlin-Róma-tengely előző évi bejelentése adta, s ezek az események globális dimenziókat adtak Roosevelt aggodalmainak:

„A világ lakossága kilencven százalékanak békéjét, szabadságát és biztonságát veszélyezteti az a maradék tíz százalék, amely a nemzetközi rend és jog sárba tiprásával fenyeget. ... Sajnos el kell ismerni, hogy a törvénytelenység járványszerűen elharapózik világszerte. Amikor valamilyen fizikai betegség járványként kezd terjedni, a közösség helyeslésével a betegek számára karantént állítanak fel, hogy megvédjék a közösséget a járvány tovaterjedésétől.”

Roosevelt gondosan ügyelt arra, hogy ne árulja el, mit ért „karantén”-en, és hogy pontosan milyen rendszabályokra gondolt, ha egyáltalán gondolt. Amennyiben a beszéd bármilyen lépésre kitért volna, akkor összeütközésbe került volna azokkal a semlegességi törvényekkel, amelyeket a kongresszus nagy többséggel megszavazott, és amelyeket az elnök nemrégén írt alá.

Semmi meglepő sincs tehát abban, hogy a karantén-beszédet az izolacionisták megtámadták, és követelték, hogy az elnök pontosan fejtse ki szándékait. Szenvedélyesen azzal érveltek, hogy a „békeszerető” és a „háborúpárti” nemzetek közötti különbségtétel amerikai értékítéletet rejt magába, amely azután annak a be nem avatkozási politikájának a feladásához fog vezetni, amely mellett Roosevelt és a kongresszus is elkötelezte magát. Két évvel később Roosevelt így jellemezte a beszéde által kavart vihart: „Sajnos, ez a javaslat süket – méghozzá ellenséges és haragos – fülekre talált. Háborús izgatásként

fogták fel; a külügyekbe való beavatkozásnak minősítették; s még ki is figurázták, mint nemlétező háborús veszélyek után való »ágy alatti keresgélést«.

Roosevelt minden további nélkül véget vethetett volna a vitának, ha egyszerűen letagadja a neki tulajdonított szándékokat. A bírálatok özöne ellenére Roosevelt elég kétértelműen fogalmazott egy sajtóértekezleten ahhoz, hogy nyitva hagyjon valamiféle kollektív védelmi lehetőséget. A kor újságírói gyakorlatának megfelelően az elnök a sajtó képviselőivel nemhivatalosan is mindig találkozott, s az ekkor elhangzottakat nem lehetett idézni vagy akár csak hivatkozni is rájuk; ezeket a szabályokat mindenki betartotta.

Évekkel később Charles Beard történész egy olyan másolatot tett közzé, amely azt bizonyította, hogy Roosevelt ötölt-hatolt, de sohasem cáfolta, hogy a karantén-beszéd új megközelítést jelentett, s azt sem volt hajlandó elárulni, miben is áll az új megközelítés. Roosevelt kitartott amellett, hogy a beszéde az agresszió erkölcsi elítélésen túlmenő cselekedetekre vonatkozik: „Sok olyan módszer van még a világon, amit nem próbáltak ki.” Amikor megkérdezték tőle, hogy ez azt jelenti-e, hogy valamilyen terve van, Roosevelt ezt válaszolta: „Nem adhatok semmi fogódzót. Maguknak kell egyet kitalálni. *Nekem már van.*” Soha nem közölte, hogy mi volt a terve.

Roosevelt, az államférfi figyelmeztetett a közelgő veszélyre; Rooseveltnek, a politikai vezetőnek figyelembe kellett vennie az amerikai közvélemény három áramlatát is: egy kis csoport a „békeszerető nemzetek” egyértelmű támogatását követelte; egy valamivel jelentékenyebb csoport támogatta minden ilyen elképzelést, amennyiben az nem járt háborúval; és a döntő többség a semlegességi törvények betűit és szellemét követte. Az ügyes politikai vezető mindig annyi lehetőséget próbál nyitva tartani, amennyit csak lehetséges. A végső döntését a saját optimális választásaként hozza nyilvánosságra, s elkerüli azt a látszatot, hogy a körülmények kényszerítették rá. S e taktikai fortélyokban egyetlen modern amerikai elnök sem tett túl Roosevelten.

Egy 1937. október 12-én közvetített s többnyire belpolitikai kérdésekkel foglalkozó, ún. kandalló melletti beszélgetés során – egy héttel a karantén-beszéd után – Roosevelt megpróbálta kielégíteni mind a három fent megnevezett csoportot. Miközben kiemelte a béke melletti elkötelezettségét, támogatólag szolt az 1922-es washingtoni haditengerészeti egyezmény aláíróinak közelgő találkozásáról és az abban való amerikai részvételt „a szóban forgó egyezményben részt vevő aláíró országokkal, így Kínával és Japánnal való együttműködésre való törekvésünk” jeleként értékelte. A békülékeny hangnem békevágyat fejezett ki, még Japánnal is; ugyanakkor a jóhiszeműség demonstrálására is szolgált arra az esetre, ha a Japánnal való együttműködés mégis lehetetlennek bizonyulna. Roosevelt hasonlóképpen kétértelmű volt Amerika nemzetközi szerepét illetően is. A hallgatóságot saját, haditengerészeti miniszterhelyettesként átélt háborús tapasztalataira emlékeztette: „...emlékszem, hogy 1913-tól 1921-ig meglehetősen közel voltam a világeseményekhez és abban az időszakban, mialatt sokat tanultam azt illetően, hogy mit kell tennem, azt is megtanultam, hogy mit nem kell tennem.”

Rooseveltnek biztosan nem lett volna kifogása az ellen, ha a hallgatósága ezt a kétértelmű kijelentést úgy értelmezi, hogy háborús tapasztalatai megtanították a be nem avatkozás fontosságára. Másfelől, ha ténylegesen ezt akarta volna mondani Roosevelt, akkor nagyobb népszerűsége tehetett volna szert, ha nem kertetel. Későbbi tetteinek fényében valószínűbbnek tűnik, hogy Roosevelt azt kívánta sugallni, hogy a wilsoni hagyományokat akarja követni, realistább módszerek felhasználásával.

Kijelentéseinek ellenséges fogadtatása ellenére Roosevelt Edward House ezredesnek, Wilson egykori bizalmasának 1937 októberében azt mondta, hogy időbe telik, amíg „az embereket rá lehet ébreszteni arra, hogy a háború sokkal nagyobb veszélyeket rejteget számunkra, ha magunkra zárunk ajtót és ablakot, mintha kimegyünk az utcára és megpróbáljuk lecsendesíteni a ricsajt.” Ez lényegében azt jelentette, hogy az Egyesült Államoknak részt kell vennie a nemzetközi ügyekben valamilyen még meg nem határozott módon, hogy segítsen megfékezni az agressziót.

Roosevelt közvetlen problémája az elszigetelődéspárti érzelmek kitörése volt. 1938 januárjában a

képviselőház kis híján elfogadott egy olyan alkotmánykiegészítést, amely népszavazást írt volna elő hadüzenet esetére, kivéve akkor, ha az Egyesült Államokat közvetlen támadás éri. Rooseveltnek személyesen kellett közbeavatkozni a törvény elfogadásának megghiúsításáért. Ilyen körülmények között Roosevelt úgy gondolta, hogy jobb az óvatosság. 1938 márciusában az Egyesült Államok semmit sem tett Ausztria Németországhoz való *Anschluss*-a esetében, az európai demokráciákhoz hasonlóan, amelyektől mindössze néhány lagymatag tiltakozásra telt. A müncheni konferenciához vezető válság alatt Roosevelt szükségesnek tartotta ismételt kijelenteni, hogy Amerika nem csatlakozik egy Hitler-ellenes koalícióhoz. Egyben rendreutasította azokat a beosztottait és még közeli barátait is, akik ilyen jellegű célzásokat tettek.

1938. szeptember elején a franciaországi amerikai nagykövet, William C. Bullitt egy, a francia-amerikai kapcsolatokat ünneplő vacsorán megismételte a szokásos frázist, mely szerint Franciaország és az Egyesült Államok „háborúban és békében is szövetséges”. Már ez elég volt az izolacionista felhördüléshez. Roosevelt, aki nem tudhatott előre Bullitt kijelentéséről, mert az a nagykövetekre bízott sztereotip szöveg volt, mindenesetre nem sajnálta a fáradságot, és elutasította azt a gondolatot, hogy az Egyesült Államok elkötelezte volna magát a demokráciák mellett, mondván, hogy ez „100 százalékig téves”. Még ugyanabban a hónapban, amikor a háború elkerülhetetlennek látszott, és miután már Chamberlain kétszer is találkozott Hitlerrel, Roosevelt szeptember 26-án és 28-án is üzenetet küldött Chamberlainnek, amelyekben az érdekelt hatalmak részvételével megtartandó konferenciát javasolt, amely – az adott körülmények között – csak még nagyobb cseh engedmények követelését jelenthette.

A jelek szerint München volt az a fordulópon, mely Rooseveltet az európai demokráciák melletti, előbb politikai, majd fokozatosan anyagi elkötelezettség felé vitte. Ettől kezdve a diktátorok terveit rendíthetetlenül akadályozta, s e folyamatot az tetőzte be, hogy Amerika három évvel később belépett a második világháborúba. Egy demokráciában a vezető és a nép közötti kölcsönhatás mindig bonyolult. Az a vezető, aki zűrzavaros időkben kizárólag a népe tapasztalataira hagyatkozik, ideiglenes népszerűséget vásárol, amelynek ára a figyelembe nem vett utókor szigorú ítélete. Egy olyan vezető, aki túlságosan messze jár társadalma előtt, jelentéktelenné válhat. Egy nagy vezetőnek egyben jó pedagógusnak is kell lennie, aki a jövőképe és a köznap közötti távolságot át tudja hidalni. Ugyanakkor azonban arra is készen kell állnia, hogy utat törjön, amelyen azután az általa vezetett társadalom követni tudja.

Minden kiemelkedő vezetőben megvan a ravaszságnak az a foka, amellyel időnként a célok, máskor pedig a vállalt feladat nagyságát lekicsinyíti. Végző sorban azonban az a mércéje, hogy megtestesíti-e társadalma értékeinek igazát, valamint a társadalom előtt álló kihívásokat. Roosevelt ezeknek az erényeknek bővében volt. Szívvel-lélekkel hitt Amerikában; meg volt győződve, hogy a náciizmus gonosz és egyúttal Amerika biztonságát fenyegető tényező, és rendkívül fortélyos gondolkodású volt. És kész volt arra, hogy vállalja a magányos döntéseket. Kötéltáncosként óvatos, gyötrelmes lépésekkel kellett araszolnia az általa kitűzött cél és társadalmának realitása között tátongó szakadék fölött, s közben meg kellett mutatnia az embereknek, hogy a túlsó part mégis biztonságosabb, mint az ismerős terep.

1938. október 26-án, alig egy hónappal a müncheni egyezmény után, Roosevelt visszatért karanténbeszédének témájához. A Herald-Tribune Forumnak adott rádiónyilatkozatában figyelmeztetett a meg nem nevezett, de könnyen azonosítható agresszorok jelentette veszélyre, akiknek „nemzeti politikája tudatosan a háborús fenyegetés eszközét használja fel”. Ezután, miközben a leszerelés elve mellett általában hitet tett, Roosevelt szólta Amerika védelme megerősítésének szükségességéről is:

„...mindig következetesen rámutattunk arra, hogy sem mi, sem bármely nemzet nem fog a leszerelés útjára lépni addig, amíg a szomszédos államok állig felfegyverkeznek. Ha nincs általános leszerelés, akkor magunknak is fegyverkezünk kell. Nem nagy örömmel tesszük meg ezt a lépést, és nem is szeretnénk megtenni. Addig azonban, ameddig az agresszióhoz szükséges fegyvereket nem semmisítették meg mindenhol, a nemzet érdeke és a józan ész azt diktálja, hogy

mi is fel legyünk készülve.”

Roosevelt titokban még ennél is sokkal tovább ment. 1938. október végén a brit légügyi miniszterrel és Neville Chamberlain miniszterelnök egy személyes jó barátjával külön-külön folytatott beszélgetés során olyan tervet említett meg, mely a semlegességi törvények megkerülésére szolgált. Egy általa csak nemrég aláírt törvény nyílt kijátszása érdekében Roosevelt azt javasolta, hogy létesítsenek brit és francia repülőgép-összeszerelő üzemeket Kanadában, az amerikai határ közelében. Az Egyesült Államok szállítaná az összes alkatrészt, s Nagy-Britanniára és Franciaországra mindössze a végső összeszerelés hárul. Ez a megoldás technikailag a semlegességi törvény betűihez hű maradna, feltehetően azon az alapon, hogy a részegységek polgári rendeltetésű árucikkek. Roosevelt közölte Chamberlain megbízottjával, hogy „a diktátorokkal kirobbant háború esetén az amerikai nemzet ipari erőforrásait [Chamberlain] maga mögött tudhatja.”

Rooseveltnak a demokráciák légierejének megerősítésére vonatkozó terve kudarcot vallott, mint ahogy az várható is volt, ha másért nem amiatt, mert egy ilyen nagyszabású vállalkozást pusztán utánpótlási okokból sem lehetett volna titokban tartani. Ettől kezdve azonban Rooseveltnak Nagy-Britanniának és Franciaországnak nyújtott segítsége csak akkor volt korlátozott mértékű, amikor nem tudta sem kijátszani, sem meggyőzni a kongresszust és a közvéleményt.

1939 elején, évi elnöki beszámolójában Roosevelt Olaszországban, Németországban és Japánban jelölte meg az agresszor államokat. Karantén-beszédének témájára visszautalva rámutatott arra, hogy „számos, a pusztas szavaknál erősebb és hatékonyabb, de nem háborút jelentő módszere van annak, hogy az agresszor kormányokkal megértessük népünk érzelmeit.”

1939 áprilisában, alig egy hónappal Prága náci megszállása után Roosevelt első alkalommal beszélt arról, hogy a kis országok ellen elkövetett agresszió általános fenyegetést jelent az amerikai biztonságra nézve. 1939. április 8-án egy sajtótájékoztató keretében Roosevelt azt mondta a tudósítóknak, hogy „a világ minden kis nemzetének politikai, gazdasági és társadalmi függetlensége hatással van nemzetbiztonságunkra és jólétünkre. Minden kis ország, amely eltűnik, gyengíti nemzetbiztonságunkat és csökkenti jólétünket.” A Pan American Union előtt április 14-én mondott beszédében még egy lépéssel tovább ment, amikor kijelentette, hogy az Egyesült Államok biztonsági érdekeit nem lehet többé a Monroe-doktrínára korlátozni:

„Vitán felül áll, hogy rövid pár éven belül repülőrajok ugyanolyan könnyen fognak átrepülni az óceánon, mint most a zárt európai tengerek fölött. Akkor a világ szükségszerűen gazdasági egységet fog alkotni; s ha a jövőben bárhol is megzavarják, a gazdasági életet ez mindenütt nem szakíthatja szét.

A pánamerikai kérdésekben érdekelt korábbi nemzedék azokat az elveket és mechanizmusokat tartotta szem előtt, melyek elősegítették ennek a féltekének az együttműködését. A következő nemzedéknek már arról kell gondoskodnia, hogy miként élhet együtt békében az Újvilág és az Óvilág.”

1939 áprilisában Roosevelt közvetlenül Hitlerhez és Mussolinihez fordult egy üzenettel, ez, bár a diktátorok kigúnyolták, ügyesen úgy volt megfogalmazva, hogy bemutassa az amerikai népnek: a tengelyhatalmaknak valóban agresszív tervei vannak. Rooseveltnak, Amerika egyik legelmésebb és legkörmönfontabb gondolkodású elnöke arra kérte a diktátorokat – de nem Nagy-Britanniát és Franciaországot –, hogy adjanak biztosítékot arra: nem támadnak meg az elkövetkező tíz évben harmincegy megnevezett európai és ázsiai nemzetet. Roosevelt ezután hasonló biztosítékot kért a szóban forgó harmincegy államtól Németországot és Olaszországot illetően. Végül, felajánlotta Amerika részvételét a feszültségek csökkentésének eredményeként megrendezendő bármilyen leszerelési

konferencián.

Roosevelt jegyzéke nem a legpontosabban összeállított dokumentumként fog bevonulni a diplomácia történetébe. Például, Szíria és Palesztina, azaz egy francia és egy brit mandátumterület, önálló államként szerepel. Hitler a Reichstagban tartott egyik beszédében Roosevelttel üzenetét nagy kéjjel szedte ízekre. Általános derültség közepette lassan felolvasta azoknak az országoknak a hosszú listáját, amelyek esetében Roosevelttel kérte, hogy ne nyúljon hozzájuk. Amint a Führer eltorzított hangon sorolhatta az egyik ország nevét a másik után, egyre-másra harsány kacagás tört ki a Reichstag falai között. Hitler ezután Roosevelttel jegyzékén szereplő minden egyes országtól megkérdezte, melyek közül néhány már előtte remegett, hogy valóban fenyegetve érzik-e magukat. Azok, természetesen, hevesen visszautasítottak minden ilyen célzást.

Jóllehet Hitler szónoki győzelmet aratott, Roosevelttel elérte politikai célját. Miután csak Hitlertől és Mussolinitól kért biztosítékot, agresszorként bélyegezte meg őket az egyetlen olyan közönség előtt, amely, abban a pillanatban Roosevelttel számított – az amerikai nép előtt. Ahhoz, hogy a demokráciák támogatására megnyerje az amerikai közvéleményt, Roosevelttel olyan módon kellett a dolgokat tálalni, amely túlmutatott a hatalmi egyensúlyon, és amely rámutatott az ártatlan áldozatok küzdelmére a gonosz agresszor ellen. Mind a jegyzék, mind Hitler reagálása segített neki ezen célja elérésében.

Roosevelttel nem késlekedett Amerika új lélektani előnyét stratégiai aprópénzre váltani. Még ugyanabban a hónapban, 1939 áprilisában, egy arasszal közelebb vitte az Egyesült Államokat a Nagy-Britanniával való *de facto* katonai együttműködéshez. A két ország közötti megállapodás lehetővé tette a Királyi Hadiflottának, hogy az Atlanti-óceánra koncentrálja erőit, míg az Egyesült Államok haditengerészete nagy részét áttelepítette a Csendes-óceánra. A munkamegosztás azt is jelentette, hogy az Egyesült Államok felelősséget vállalt Nagy-Britannia ázsiai birtokainak Japán elleni védelmére. Az I. világháború előtt a Nagy-Britannia és Franciaország között létesített hasonló megállapodást (amelynek értelmében a francia hajóhadat a Földközi-tengerre összpontosították) érvként használták fel arra, hogy Nagy-Britanniának erkölcsi kötelessége belépni az I. világháborúba Franciaország atlanti partjainak védelmére.

A Roosevelttel döntéseit figyelő izolacionistákat mély aggodalom fogta el. 1939 februárjában, a háború kitörése előtt, Arthur Vandenberg szenátor ékesszólóan fejtette ki az elszigetelődés-pártiak álláspontját:

„Igaz, olyan összeszűkült világban élünk, amelyben a tér és idő, Washington korához képest, viszonylag megszűnt. De még mindig hálát adok az Úristennek a két, bennünket védő óceánért; és ha még vesztek is a határfokukból, akkor is a legnagyobb jótéteményt jelentik számunkra, ha okosan és széleskörűen használjuk ki őket. ...

Mindannyian együtt érzünk a nemzeti vagy nemzetközi támadások áldozataival az egész világon; de nem vagyunk, s nem lehetünk a világ védelmezője vagy a világ csendőre.”

Amikor Nagy Britannia válaszul a Lengyelország elleni német támadásra, 1939. szeptember 3-án hadat üzent, Roosevelttel nem tehetett mást, mint hogy hivatkozzék a semlegességi törvényekre. Ugyanakkor viszont késlekedés nélkül lépéseket tett a törvények olyan jellegű módosítása felé, mely lehetővé teszi Nagy-Britanniának és Franciaországnak amerikai fegyverek vásárlását.

Roosevelttel látszólag nem hivatkozott a semlegességi törvényekre a Japán és Kína között kitört háború esetében, mert nem történt hadüzenet egyik részről sem, a valóságban azonban azért, mert úgy gondolta: egy fegyverembargó Kínát nagyobb mértékben sújtaná, mint Japánt. Ha azonban háború törne ki Európában, akkor hivatalosan is hadat üzennének egymásnak a részvevők, s akkor nem tudna kibúvót találni a semlegességi törvények megkerülésére. Ezért Roosevelttel még 1939 elején a semlegességi törvények felülvizsgálatát kérte azon az alapon, hogy azok „részhajlóan és nem egyenlő módon működnek – és valójában az agresszort támogatják és nem az áldozatot.” A kongresszus nem mozdult mindaddig, amíg a háború ki nem tört Európában. Az izolacionista hangulatot jelezte az a tény, hogy

Rooseveltnak ezt az indítványát korábban, abban az évben háromszor is leszavazták a kongresszusban.

Azon a napon, amikor Nagy-Britannia hadat üzent, Roosevelt rendkívüli ülésre hívta össze a kongresszust szeptember 21-ére. Ezúttal keresztülvitte az akaratát. Az 1939. november 4-én elfogadott ún. negyedik semlegeségi törvény megengedte a hadviselőknek, hogy fegyvereket és lőszeret vásároljanak az Egyesült Államoktól, feltéve, ha készpénzzel fizetnek, és az áruikat saját, vagy semleges hajókon szállítják el. Mivel a brit blokád miatt egyedül Nagy-Britannia és Franciaország volt ebben a helyzetben, a „semlegeség” egyre inkább csak technikai kifejezéssé vált. A semlegeségi törvények addig léteztek csak, ameddig semmi olyan eset sem akadt, amiben semlegesnek kellett volna lenni.

Az ún. furcsa háború alatt az amerikai vezetők továbbra is hitték, hogy csak anyagi segítséget várnak tőlük. Az általános vélemény szerint a Maginot-vonal mögött felsorakozott francia hadsereg, a Királyi Hadiflotta támogatásával, előbb-utóbb megfojtja Németországot a védekező szárazföldi háború és a tengeri blokád együttes alkalmazásával.

1940 februárjában Roosevelt Sumner Welles külügyminiszter-helyettest Európába küldte, hogy mérje fel, milyenek a béke lehetőségei a „furcsa háború” alatt. Daladier francia miniszterelnök arra a következtetésre jutott, hogy Welles olyan kompromisszumos békét sürget, mely Közép-Európát Németország ellenőrzése alatt hagyná, bár Welles tárgyalópartnereinek többsége egyáltalán nem így értelmezte a szavait; ami pedig Daladier-t illeti, ő esetleg azt hallotta, amit hallani szeretett volna. Roosevelt elsősorban nem közvetíteni küldte Wellest Európába, mint inkább azért, hogy ezzel is demonstrálja elszigetelődéspárti népének a béke melletti elkötelezettségét. Egyben biztosítani szeretne volna Amerika részvételét a rendezésben, amennyiben a „furcsa háború” békekötéssel végződne. Németország Norvégia elleni támadása pár héttel később véget vetett ennek a küldetésnek.

1940. június 10-én, amint Franciaország elesett a náci támadókkal vívott küzdelemben, Roosevelt felhagyott a formális semlegességgel és ékesszólóan kiállt Nagy-Britannia mellett. A virginiai Charlottesville-ben tartott hatásos beszédében élesen elítélte Mussolinit, akinek a csapatai aznap támadták meg Franciaországot, s egyben ígéretet tett arra, hogy Amerika a legszélesebb körű anyagi segítséget nyújt a német agresszió ellen harcoló minden egyes államnak. Ugyanakkor azt is bejelentette, hogy Amerika növelni fogja saját védelmi kapacitását:

„Ezen az 1940. június tizedikén, azon az egyetemen, amelyet a demokrácia első nagy amerikai tanítója alapított, azokhoz száll az imánk és a reménységünk az óceán túlsó partjára, akik csodálatos bátorsággal küzdenek a szabadságért.

A mi egységes Amerikánkban két egyértelmű és egymással párhuzamos politikát fogunk folytatni; az erőszak ellen küzdőknek felajánljuk országunk anyagi erőforrásait; és, egyben, késlekedés nélkül felhasználjuk ugyanezen erőforrásokat arra, hogy mi magunk az amerikai földrészen felszereljük magunkat és felkészüljünk minden sürgősségi helyzetre és védelemre.”

Roosevelt charlottesville-i beszéde fordulópontot jelentett. Nagy-Britannia küszöbönálló vereségének fényében bármelyik amerikai elnök beláthatta volna, hogy a Brit Királyi Haditengerészet életbevágóan szükséges eleme a nyugati félteke védelmének. Nehéz azonban elképzelni azt, hogy Roosevelt bármelyik párthoz is tartozó kortársa, miután a veszélyt bátran és jóelőre felismerte, elég akaraterővel bírt volna ahhoz, hogy izolacionista népét lépésről lépésre elvezesse addig, amíg kötelezettséget vállal a náci Németország minden áron való legyőzésére.

Az ily módon felkeltett várakozás, hogy Amerika előbb vagy utóbb Nagy-Britannia szövetségese lesz, mindenképpen egyik legdöntőbb tényezője volt Churchill elhatározásának, hogy egyedül is tovább harcol:

„A végsőig kitartunk. És még akkor is – amit egy pillanatra sem hiszek –, ha ez a sziget vagy annak nagy része elesik és éhez, akkor Birodalmunk a tengereken túl a brit hadiflotta

fégyvereivel és védelmében folytatja a harcot, míg az Isten által elrendelt időpontban az Újvilág minden erejével és hatalmával nem siet az Óvilág megmentésére és felszabadítására:”

Roosevelt komplex módszereket használt – kijelentései a kitűzött célokról ékesszólóak, amíg taktikai körmönfontak, a kérdések általa történt meghatározásai pontosak voltak, és az egyes események bonyolultságát jóval kevésbé nyíltan tárta fel. Roosevelt számos cselekedetével az alkotmányosság határait súrolta. Egyetlen mai amerikai elnök sem folyamodhatna Roosevelt módszereihez úgy, hogy egyben hivatalban is maradhasson. Ám Roosevelt tisztán látta, hogy Amerika biztonsága csökken, és hogy a tengelyhatalmak győzelme fel is számolná azt. Mindenekelőtt Hitlerben látta a legkárhözatosabb személyiséget mindazon értékekre, amelyekre Amerikát történelme során alapozták.

Franciaország eleste után Roosevelt egyre inkább hangsúlyozta az amerikai biztonságra leselkedő közvetlen veszélyt. Roosevelt számára az Atlanti-óceán ugyanazt jelentette, mint a La Manche-csatorna a brit államférfiaknak. Létfontosságú nemzeti érdeknek fogta fel, hogy Hitler ne uralhassa azt. Így, 1941. január 6-iki évi elnöki beszámolójában Roosevelt az amerikai biztonságot összekötötte a Királyi Hadiflotta megmaradásával:

„Nemrégén már rámutattam arra, hogy a modern hadviselés milyen gyorsan ránk hozhatja azt a fizikai támadást, amit nem tudunk elkerülni akkor, ha a diktatórikus nemzetek győznek.

Sokat beszélnek az emberek arról, hogy védettek vagyunk, a tengereken át ellenünk intézett közeli közvetlen invázióval szemben. Nyilvánvaló, hogy ameddig a brit hadiflotta megőrzi az erejét, semmilyen hasonló veszély sem fenyeget”

Természetesen, ha ez igaz, akkor Amerikának mindent meg kell tennie Nagy-Britannia vereségének elhárításához – végső esetben akár még háborúba is kell lépnie.

Roosevelt hosszú hónapokig abból a megfontolásból cselekedett, hogy Amerikának esetleg be kell lépnie a háborúba. 1940 szeptemberében eredeti megoldást talált arra, hogy Nagy-Britanniának ötven, állítólagosan elavult torpedórombolót adjon cserébe azért a jogért, hogy amerikai haditengerészeti bázisokat létesítsenek nyolc, brit fennhatóság alatt álló területen, Újfundlandtól a dél-amerikai kontinensig. Winston Churchill később „egyértelműen nem semleges döntésnek” nevezte az esetet, mivel a torpedórombolók sokkal fontosabbak voltak Nagy-Britannia számára, mint a haditengerészeti bázisok Amerikának. Az utóbbiak közül a legtöbb meglehetősen távol volt minden elképzelhető hadszíntértől, sőt, egyik-másik már meglévő amerikai bázisokat kettőzött meg. A torpedóromboló-csere a Roosevelttel által kinevezett Francis Biddle igazságügy-miniszter jogi véleményén alapult – akit nem lehet elfogulatlansággal vádolni.

Roosevelt meg sem kísérelte, hogy kongresszusi jóváhagyást kapjon vagy a semlegességi törvények módosítására várjon a rombolókat támaszpontokért üzletben. Ami még ennél is meglepőbb, legalábbis a korabeli légkört tekintve, senki sem kérdőjelezte meg az ügyletet. Rooseveltnak a lehetséges náci győzelem fölött érzett aggodalmát és a brit morál támogatása melletti elkötelezettségét jelezte, hogy ilyen lépést mert tenni az elnökválasztási kampány kezdetén. (Nagy-Britannia és az amerikai egység szerencséjére ellenfele, Wendell Willkie külpolitikai nézetei nem sokban tértek el a Rooseveltéitől.)

Roosevelt egyidejűleg hatalmas mértékben megnövelte az amerikai védelmi költségvetést, és 1940-ben rávette a Kongresszust, hogy vezessék be a békeidőben is a sorozást. Az izolacionista érzelmek olyan erősek voltak, hogy 1941 nyarán, alig négy hónappal a háború kitörése előtt, a képviselőházban mindössze egyetlen szavazattöbbséggel sikerült megújítani a sorozást.

Közvetlenül az elnökválasztás után Roosevelt hozzáfogott, hogy eltöröltesse a negyedik semlegességi törvény azon előírását is, mely szerint az amerikai hadianyagokat kizárólag készpénzért lehetett vásárolni. Egy kandalló melletti beszélgetés során Wilson kifejezését alkalmazva, az Egyesült Államokat a

„demokrácia fegyvertárává” szeretne volna tenni. Mindehhez a jogi keretet a kölcsönbérleti törvény szolgáltatta, amely az elnök belátására bízta, hogy védelmi eszközöket adjon kölcsön vagy bérletbe, adjon el, vagy cseréljen el, vagy juttasson bármilyen általa helyesnek tartott formában „bármely olyan ország kormányának, amelynek védelmét az elnök létfontosságúnak ítéli az Egyesült Államok védelme számára.” Hull külügyminiszter, aki általában elszánt wilsonista, és a kollektív biztonság támogatója volt, meglehetősen szokatlan módon stratégiai alapon magyarázta a kölcsönbérleti törvényt. Véleménye szerint, nagy volumenű amerikai segítség nélkül Nagy-Britannia elesne, és az Atlanti-óceán feletti ellenőrzés ellenséges kezekbe jutna, veszélyeztetve a nyugati félteke biztonságát.

Ha viszont ez igaz volt, akkor Amerika csak úgy tudja elkerülni a háborúban való részvételt, ha Nagy-Britannia egymagában is le tudja győzni Hitlert, amiben még Churchill sem hitt. Taft szenátor pontosan erre hivatkozott, amikor a kölcsönbérlet ellen lépett fel. Az elszigetelődéspártiak a Sears, Roebuck and Company igazgatótanácsának elnöke, Robert E. Wood tábornok vezetésével az ún. America First Committee-be tömörültek, mely szervezetet olyan prominens vezetők támogattak különböző területekről, mint Kathleen Norris, Irvin S. Cobb, Charles A. Lindbergh, Henry Ford, Hugh S. Johnson tábornok, Chester Bowles és Theodore Rooseveltné leánya, Mrs. Nicholas Longworth.

A kölcsönbérletet ellenző izolacionisták indulatait egyik legkomolyabb szóvivőjük, Arthur Vandenberg szenátor egy 1941. március 11-én elhangzott kijelentése jellemezte a legjobban: „Kidobtuk Washington búcsúbeszédét az ablakon, egyértelműen belevetettük magunkat Európa, Ázsia és Afrika hatalmi politikájába és hatalmi harcaiba. Megtettük az első lépést egy olyan irányban, amelyből már nincs visszaút.” Vandenberg elemzése helytálló volt, de a világ maga követelte ki ezt a lépést; és Rooseveltné érdemének tudható be, hogy mindezt felismerte.

A kölcsönbérlet bevezetése után Rooseveltné elhatározta, hogy hónapról hónapra közelebb hozza a nácik vereségét. Még mielőtt a törvényt elfogadták volna, a kongresszusi jóváhagyásban bízva a brit és amerikai vezérkari főnökök találkoztak, hogy meghatározzák, milyen forrásokra lesz szükség. Ha már együtt voltak, terveket kezdtek készíteni arra az időre, amikor az Egyesült Államok aktívan is bekapcsolódik a háborúba. Ezeknek a tervezőknek mindössze Amerika hadbalépésének időpontja volt kérdéses. Rooseveltné nem látta el a kézjeggyel az ún. ABC-1 megállapodást, mely szerint háború esetén a Németország elleni küzdelem kapna elsőbbséget. Nyilvánvaló volt azonban, hogy ennek mindössze belpolitikai szükségszerűségek és alkotmányos megkötések állták útját, s nem pedig a célokat illető bizonytalanságok.

A náci atrocitások fokozatosan elmosták a különbséget az amerikai értékek érdekében, valamint az amerikai biztonság megvédéséért folytatandó harc között. Hitler olyan mértékben megszegett minden elfogadható erkölcsi normát, hogy az ellene folytatott harcban a jó győzelme a rossz fölött beleolvadt a puszta túlélésért folytatott küzdelembe. Így, 1941 januárjában Rooseveltné az általa Négy Szabadságnak nevezett programban összegezte Amerika céljait: szólásszabadság, vallásszabadság, szabadság a nélkülözéstől és szabadság a félelemtől. Ezek a célok messze túllépték a korábbi európai háborús célkitűzéseket. Még Wilson sem foglalt háborús céljai közé olyan társadalmi kérdést, mint a nélkülözésmentes élet.

1941 áprilisában Rooseveltné újabb lépést tett a háború felé, amikor a Washingtonban (követi minőségben) tartózkodó dán képviselővel olyan megegyezésre adott engedélyt, amelynek értelmében amerikai erők foglalhatták el Grönlandot. Miután Dánia német megszállás alatt volt, és miután emigráns dán kormány sem alakult korábban, egy ország nélküli diplomata „hatalmazta fel” az amerikaiakat haditengerészeti bázisok létesítésére dán területen. Ugyanakkor Rooseveltné magánúton értesítette Churchillt, hogy ettől kezdve amerikai hajók fognak őrjáratokat tartani Izlandtól nyugatra az Atlanti-óceán északi medencéjében – az egész óceán körülbelül kétharmadára kiterjedően – és „a lehetséges támadó hajók és repülőgépek helyzetét közölni fogják, ha azok az amerikaiak által ellenőrzött területre tévednek”. Három hónappal később a helyi kormányzat kérésére amerikai csapatok szálltak partra egy másik dán felségterületen, Izlandon, hogy felváltsák az ottani brit katonákat. Majd kongresszusi jóváhagyás nélkül

Roosevelt ezen dán területek és Észak-Amerika közé eső egész területet a nyugati félteke védelmi rendszere részének nyilvánította.

Egy 1941. május 27-én elmondott hosszú rádióbeszédében Roosevelt szükségállapotot hirdetett az országban, és megismételte Amerika elkötelezettségét a társadalmi és gazdasági haladás mellett:

„Nem fogunk elfogadni egy Hitler által uralt világot. És nem fogunk elfogadni egy olyan világot sem, mint az 1920-as évek háború utáni világa, amelyben a hitlerizmus magvait újra el lehet hinteni és azok újra szárba szökkenhetnek.

Csak olyan világot fogadunk el, amely a szólásszabadságnak, a kifejezés szabadságának – hogy minden ember a saját maga módján imádkozhasson az Istenhez – a nélkülözésmentes életnek – és a terrormentes életnek van szentelve.”

A „nem fogunk elfogadni” kifejezésnek azt volt az értelme, hogy Roosevelttel gyakorlatilag elkötelezte Amerikát, hogy a Négy Szabadságért harcba száll, ha másképpen nem lehet azokat megvalósítani.

Kevés amerikai elnök volt olyan érzékeny és élesen látó népe lélektanát illetően, mint Franklin Delano Roosevelt. Roosevelttel megértette, hogy kizárólag a biztonságukat fenyegető veszély készíti az amerikaiakat arra, hogy a hadi készültséget támogassák. Ahhoz azonban, hogy hadba vigye őket, tudta, hogy idealizmusukra is apellálni kell úgy, ahogy azt Wilson tette annak idején. Roosevelttel úgy vélte, hogy Amerika biztonsági igényeit kielégítheti az Atlanti-óceán feletti ellenőrzés, de a háborús célok meghatározásához szükség volt egy új világrend felvázolására is. Így a „hatalmi egyensúly” kifejezés sohasem szerepelt Roosevelttel szótárában, hacsak nem akkor, amikor becsmérő szavakkal illette. Olyan világot szeretett volna létrehozni, amely összeegyeztethető Amerika demokratikus és társadalmi eszményeivel, mint ami a béke legjobb biztosítója.

Ebben a légkörben találkozott egy technikailag semleges Egyesült Államok elnöke és Nagy-Britannia ízig-vérig háborús vezetője, Winston Churchill 1941 augusztusában Újfundland partjai mellett, egy cirkáló fedélzetén. Nagy-Britannia helyzete némiképp javult, amikor Hitler júniusban megtámadta a Szovjetuniót, de Anglia még távol állt a biztos győzelemtől. Ennek ellenére e két vezető közös nyilatkozata nem a hagyományos háborús célokat, hanem egy, Amerika kézjegyét magán viselő teljesen új világ tervét tükrözte. Az Atlanti Charta egy sor „közös elvet” fektetett le, amelyekre az elnök és a miniszterelnök „egy jobb világba vetett hitét” alapozta. Ezek az elvek kibővítették Roosevelttel eredeti Négy Szabadságát azzal, hogy magukban foglalták a nyersanyagokhoz való jutás egyenlő esélyét és a világ társadalmi helyzetének javítását célzó közös erőfeszítéseket is.

Az Atlanti Charta a háború utáni biztonság kérdését teljesen wilsoni keretekben vetette fel, és semmilyen geopolitikai elemet nem tartalmazott. „A náci zsarnokság végső megsemmisítése után” a szabad nemzetek lemondanak az erő alkalmazásáról és örökös leszerelést kényszerítenek azokra a nemzetekre, „amelyek ... agresszióval fenyegetnek”. Ez „minden olyan gyakorlati intézkedést” elő fog mozdítani, „ami könnyít majd a fegyverkezés rettenetes terhein a békeszerető népek számára”. Kétféle nemzetet képzeltek el: az agresszor nemzeteket (különösképpen Németországot, Japánt és Olaszországot), amelyeket örökre leszerelnek, és a „békeszerető országokat”, amelyek tarthatnak fegyveres erőket, bár, a remények szerint csak erősen csökkentett mértékben. Ennek az új világrendszernek a sarokköve a nemzeti önrendelkezés lesz.

Az Atlanti Charta és a Nagy-Britannia által a napóleoni háborúk befejezésére előterjesztett Pitt-terv közötti különbség mutatta meg, hogy Nagy-Britannia milyen mértékben vált a gyengébb partnerré az angol-amerikai viszonyban. Az Atlanti Charta egyszer sem utal a hatalmi egyensúlyra, míg a Pitt-terv szinte másról sem szól. Nem arról volt szó, hogy Nagy-Britannia elfeledkezett volna a hatalmi egyensúlyról közvetlenül hosszú történelmének legsúlyosabb háborúja után; inkább arról, hogy Churchill felismerte: Amerika belépése a háborúba önmagában is meg fogja változtatni a hatalmi egyensúlyt Nagy-Britannia

javára. Időközben a hosszú távú brit célokat a közvetlen szükségszerűségeknek kellett alárendelnie – amire Nagy-Britannia sohasem kényszerült a napóleoni háborúk alatt.

Az Atlanti Charta kihirdetése idején a német csapatok megközelítették Moszkvát, a japán erők pedig Délkelet-Ázsiába készültek behatolni. Churchill elsősorban Amerika háborús részvételének akadályait kívánta elhárítani. Nagyon jól tudta ugyanis, hogy Nagy-Britannia egymagában képtelen lesz döntő győzelmet aratni, még a szovjet háborús részvétellel és az amerikai anyagi segítséggel sem. Ráadásul a Szovjetunió összeomolhat, és egy Hitler és Sztálin közötti megegyezés mindig elképzelhető volt, ami Nagy-Britanniát újabb elszigeteltségbe taszítaná. Churchill semmi értelmét sem látta, hogy a háború utáni világról vitatkozzon addig, amíg azt sem tudta biztosan, hogy lesz-e egyáltalán ilyen.

1941 szeptemberében az Egyesült Államok átlépte a hadviseléstől elválasztó vonalat. Rooseveltnak az az utasítása, hogy a német tengeralattjárók helyzetét jelentsék a brit haditengerészetnek, előbb-utóbb elkerülhetetlenné tette az összecsapást. 1941. szeptember 4-én az amerikai *Greer* nevű torpedórombolót torpedótámadás érte, miközben egy német tengeralattjáró helyzetét jelezte a brit repülőgépeknek. Szeptember 11-én Rooseveltnél, hogy kitért volna a körülményekre, elítélte a német „kalózkodást”. A német tengeralattjárókat támadásra kész csörgőkígyókhoz hasonlította, és elrendelte, hogy az Egyesült Államok haditengerészete „minden figyelmeztetés nélkül” süllyessze el az előzőleg már egész Izlandig kiterjesztett amerikai védelmi övezetben észlelt német vagy olasz tengeralattjárókat. Amerika így a tengereken gyakorlatilag harcban állt a tengelyhatalmakkal.

Ezzel egy időben Rooseveltnél elfogadta a Japán által jelentett kihívást is. Válaszul arra, hogy Japán 1941 júliusában elfoglalta Indokínát, semmisnek nyilvánította a Japánnal kötött kereskedelmi egyezményt, megtiltotta az ócskavas Japánnak történő eladását, és arra ösztönözte az emigráns holland kormányt, hogy állítsa le a Holland Kelet-Indiákról (a mai Indonéziából) Japánba irányuló olajexportot. Ezek a fejlemények japán-amerikai tárgyalásokhoz vezettek, melyek 1941 októberében kezdődtek. Rooseveltnél utasította az amerikai küldötteket, hogy követeljék Japántól minden korábbi hódításának feladását, beleértve Mandzsúriát is, Amerika korábbi álláspontjára hivatkozva, amely elutasította az ilyen lépések „elismerését”.

Rooseveltnél bizonyára tisztában volt azzal, hogy Japán nem fogja ezeket a feltételeket elfogadni. 1941. december 7-én, az orosz-japán háború mintájára, Japán meglepetésszerű támadást intézett Pearl Harbor ellen, és megsemmisítette az amerikai csendes-óceáni flotta jelentős részét. December 11-én Hitler, a Tokióval és Rómával kötött hármas egyezménynek megfelelően hadat üzent az Egyesült Államoknak. Az, hogy Hitler miért tette ezzel lehetővé Rooseveltnél, hogy Amerika háborús erőfeszítéseit arra az országra összpontosítsa, amelyet mindig is fő ellenségének tartott, máig sem tisztázódott teljesen.

Amerika hadba lépése egy kiemelkedő és merész vezető rendkívüli diplomáciai teljesítményének megkoronázása volt. Szűk három év alatt Rooseveltnél az elszántan izolacionista amerikai népet globális háborúba vitte. Az amerikaiak 64 százaléka még 1940 májusában is úgy vélekedett, hogy a béke megőrzése előbbrevaló, mint a nácik legyőzése. Tizennyolc hónappal később, 1941 decemberében, közvetlenül a Pearl Harbor elleni támadás előtt, az arány megfordult – mindössze 32 százalék választotta a békét a nácik győzelmének megakadályozásával szemben.

Rooseveltnél türelmes és kitartó munkával érte el a célját, s mindig az éppen előttük álló lépés szükségszerűségéről győzte meg az embereket. Hallgatósága a saját előítéletein keresztül szűrte át szavait, és emiatt nem mindig értette meg, hogy az elnök végső célja a háború, bár azzal tisztában volt, hogy Rooseveltnél a konfliktust kereste. Az igazság az, hogy Rooseveltnél nem is annyira a háború, mint a nácik legyőzése érdekelte; azonban az idő múlásával világossá vált, hogy a nácikat kizárólag Amerika háborúba lépésének árán lehet legyőzni.

Az, hogy az amerikaiak számára olyan hirtelen jött a háborúba lépés; három tényezőre vezethető vissza: az amerikaiak azelőtt soha nem léptek háborúba a nyugati féltekén kívül eső biztonsági megfontolások miatt; sokan hitték, hogy a nyugati demokráciák egymaguk is győzhetnek, míg csak kevesen értették a Pearl

Harbor elleni japán támadást megelőző diplomácia természetét vagy Hitler elhamarkodott hadüzenetét az Egyesült Államoknak. Az Egyesült Államok mélyen gyökerező izolacionizmusának jele volt, hogy ahhoz, hogy a Csendes-óceánon hadba lépjen, meg kellett történnie Pearl Harbor bombázásának, és hogy Európában végül Hitler volt az, aki hadat üzent az Egyesült Államoknak, s nem megfordítva.

Az ellenségeskedések megkezdésével a tengelyhatalmak megoldották Roosevelttel hosszán tartó dilemmáját: hogyan vigye háborúba az amerikai népet. Ha Japán Délkelet-Ázsiát támadta volna meg, és Hitler nem üzent volna hadat az Egyesült Államoknak, Rooseveltnak sokkal nehezebb lett volna az amerikaiakat saját nézeteiről meggyőzni. Roosevelttel nyilvánosság előtt hangoztatott erkölcsi és stratégiai elveinek fényében kevés kétség férhet ahhoz, hogy végül valamiképpen sikerült volna maga mellé állítania Amerikát abban a küzdelemben, amelyet mind a szabadság jövője, mind Amerika biztonsága szempontjából sorsdöntőnek ítélt.

Az amerikaiak későbbi nemzedékei többre értékelik elnökük teljes őszinteségét. Roosevelttel azonban, Lincolnhoz hasonlóan, megérezték, hogy országának fennmaradása és annak értékei forognak kockán, s hogy egyedül a történelem előtt kell felelnie magányos döntéseinek következményeiért. És, Lincolnhoz hasonlóan, a szabad népek Franklin Delano Roosevelttel iránt érzett hálája miatt magányos döntéseinek bölcsessége ma már egyszerűen természetesnek tekinthető.

TIZENHATODIK FEJEZET

BÉKE HÁROMFÉLE MEGKÖZELÍTÉSSEN: ROOSEVELT, SZTÁLIN ÉS CHURCHILL A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚBAN

A Szovjetunió megtámadásával Hitler az emberiség történetének legnagyobb méretű szárazföldi háborúját indította el. E háború borzalmi még a régebbi európai konfliktusok barbárságaihoz képest is példa nélküliek; egészen az utolsó percig tömegvérengzés folyt. Miközben a német csapatok mélyen benyomultak Oroszország belsejébe, Hitler hadat üzent az Egyesült Államoknak, világháborúvá változtatva az addig európai háborút. A német hadsereg végigpusztította Oroszországot, de nem volt képes azt két vállra fektetni. 1941 telén Moszkva alatt a németeket megállították. Ezt követően 1942-43 telén az Oroszország déli része ellen irányuló német offenzíva is elakadt. A kemény téli fagyban vívott rettenetes sztálingrádi csatában Hitler teljes hatodik hadseregét elvesztette. Ezzel a német hadsereg gerince megroppant. A szövetségesek vezetői – Churchill, Rooseveltt és Sztálin – most már a lehetséges győzelemről és a világ majdani arculatáról kezdhettek gondolkodni.

A győztesek mindegyike saját népének történelmi tapasztalatait figyelembe véve érvelt. Churchill a hagyományos erőegyensúlyt kívánta visszaállítani Európában. Ez Nagy-Britannia, Franciaország, sőt még a legyőzött Németország talpraállítását is jelentette, hogy ezek az országok, az Egyesült Államokkal együtt ellensúlyozni tudják a keleti szovjet kolosszust. Rooseveltt olyan háború utáni rendet képzelt el, amelyben a három győztes, Kínával együtt, a világ igazgatótanácsaként működve öröködné a világbéke felett a potenciális gonosztevők kordában tartásával. Utóbbiakon főleg Németországot értette. Ez az elképzelés a „négy csendőr” elméleteként vált ismertté. Sztálin megközelítése egyrészt kommunista ideológiáját, másrészt a hagyományos orosz külpolitikát tükrözte. Arra törekedett, hogy győzelmének előnyeit kihasználva kiterjessze befolyását Közép-Európára. Szándéka az volt, hogy a szovjet hadsereg által megszállt országokat ütköző zónaként használja annak érdekében, hogy megvédjék a jövőben az esetleges német agressziótól.

Rooseveltt honfitársainál jóval előbb felismerte, hogy Hitler győzelme Amerika biztonságát veszélyeztetné. Abban viszont osztozott az amerikaiak véleményét, hogy elutasította az európai diplomácia hagyományait. Annak hangsúlyozása azonban, hogy a náci győzelem Amerika számára fenyegetés lenne, nem jelentette az Egyesült Államok csatlakozási készségét az európai hatalmi egyensúly helyreállításához. Rooseveltt számára a háború célja Hitlernek mint a legfőbb akadálnak eltávolítása volt, az együttműködésen, de nem egyensúlyon alapuló nemzetközi rend megvalósítása útjában.

Az elnök ezért türelmetlenül reagált a történelmi tanulságokat kisajátító közhelyekre. Nem hitt abban, hogy Németország teljes térdre kényszerítése hatalmi vákuumot eredményezhet, amelyet azután a győztes Szovjetunió próbálna meg betölteni. Nem volt hajlandó támogatni olyan biztonsági intézkedéseket sem, amelyek a győztesek háború utáni esetleges rivalizálását voltak hivatva megelőzni, mert ezek az erőegyensúly helyreállítását jelentették volna, amelyet tulajdonképpen meg akart semmisíteni. Szerinte a békét a háborús szövetségesek által létrehozott kollektív biztonsági rendszer biztosítaná, amelyet összehangolt cselekvéssel, kölcsönös jóakarattal és éberséggel lehetne fenntartani.

Mivel nem volna fenntartandó egyensúly, hanem az általános béke állapota, Rooseveltt úgy határozott, hogy a náci Németország legyőzése után az Egyesült Államoknak haza kell hívnia haderejét. Nem állt szándékában amerikai haderő állandó állomásoztatása Európában, legkevesbé a szovjetek

ellensúlyozására, melyet véleménye szerint az amerikai közvélemény sohasem támogatna. 1944. február 29-én, még az amerikai csapatok franciaországi partraszállása előtt a következőket írta Churchillnek:

„Örömmel venném, ha óvakodna attól a kéréstől, hogy amerikai erőket állomásoztassak Franciaországban. Egyszerűen nem tehetem! Mindannyiukat haza kell majd hoznom. Mint azt már korábban is jeleztem, tiltakozom a Belgium, Franciaország és Olaszország feletti atyáskodás ellen, és elítélem azt. Önnek kellene felnevelnie és megfegyelmeznie saját gyermekeit. Figyelembe véve a tényt, hogy a jövőben védőbástyát jelenthetnek az Ön számára, most legalább az iskoláztatásukat kellene megfizetnie!”

Más szóval, Nagy-Britanniának amerikai segítség nélkül, magának kellene megvédenie Európát.

Roosevelt ugyanebben a szellemben utasította vissza az európai gazdasági újjáépítésben játszó amerikai szerep gondolatát:

„Nem szeretném, ha az Egyesült Államok venné magára a Franciaország, Olaszország és a Balkán háború utáni újjáépítésének terhét. Ez nem lehet a mi természetes feladatunk 3500 mérföld vagy még annál is nagyobb távolságból. Ez határozottan brit feladat, melyben ők nálunk jóval érdekeltőbbek.”

Roosevelt alaposan túlbecsülte Nagy-Britannia háború utáni lehetőségeit, amikor azt várta, hogy Európa védelmét és újjáépítését egyaránt magára vállalja. Tervében a briteknek szánt szerep túlsúlyát az is motiválta, hogy Rooseveltnél mélységesen lenézte a franciákat. 1945 februárjában Jaltában, a győztesek legjelentősebb konferenciáján Rooseveltnél Sztálin jelenlétében korholta Churchillt, amiért „mesterségesen” megpróbálja Franciaországot nagyhatalommá tenni. S mintha e terv abszurditása nem is kívánna további megbeszélést, kigúnyolta Churchill szándékát, úgy állítva be azt, mint ha egy védelmi vonalat szeretne létesíteni Franciaország keleti határa mentén, mely mögött Nagy-Britannia felsorakoztathatja csapatait. Akkor ez látszott az egyetlen elképzelhető megoldásnak a szovjet expanzionizmus megfékezésére.

Anélkül, hogy elkötelezte volna magát a tartós amerikai szerepvállalás mellett, Rooseveltnél elképzelése szerint a szövetségesek ellenőrizték volna Németország lefegyverzését és felosztását, valamint más országoknak a szövetségesek ellenőrzése alá helyezését. (Meglepő módon Rooseveltnél Franciaországot is az ellenőrizendő országok közé sorolta.) Rooseveltnél már 1942 tavaszán, Molotov szovjet külügyminiszter washingtoni látogatása alkalmával felvázolta a háború utáni béke fenntartását biztosító „négy csendőr” elméletét. Harry Hopkins Churchillhez intézett levelében így írja le az elnök elképzelését:

„Rooseveltnél olyan rendszerről beszélt Molotovnak, amely csak a nagyhatalmak számára tenné lehetővé a fegyverkezést. Ezek Nagy-Britannia, az Egyesült Államok, a Szovjetunió, s esetleg Kína lennének. A »csendőrök« a béke megőrzése érdekében együttműködnének.”

Végül az is Rooseveltnél szándékában állt, hogy véget vessen a brit és francia gyarmatbirodalmaknak:

„Ha majd megnyerjük a háborút, minden erőmet latba vetem, hogy az Egyesült Államokat ne lehessen rábírní egyetlen olyan terv elfogadására sem, amely Franciaország imperialisztikus törekvéseit előmozdítja, vagy a brit birodalom saját gyarmatosító ambícióit segíti, illetve azokban részt akar vállalni.”

Rooseveltnél politikájában szenvedélyesen keveredett a hagyományos amerikai izolacionalizmus, a wilsoni idealizmus, és saját véleménye az amerikai lélek rejtelméről. Gondolkodását mindig inkább

egyetemes érvényű megfontolások, semmint jutalmak és büntetések mérlegelése vezérelték. Churchillnek túlságosan is sikerült olyan illúziót kelteni, hogy Nagy-Britannia még mindig nagyhatalom, amely egymagában is ellen tud állni a szovjet expanzionizmusnak. Csak egy ilyen meggyőződés magyarázhatja, hogy Rooseveltt az amerikai csapatok visszavonásán, a lefegyverzett Németországon, a másodosztályúvá degradált Franciaországon és a németek visszaszorításával keletkezett vákuumba bevonuló Szovjetunió alapuló világrendért emelt szót. A háború utáni időszak tanította meg Amerikát arra, hogy mennyire fontos a szerepe az új hatalmi egyensúlyban.

Rooseveltnak a négy csendőrrel kapcsolatos terve a világbéke megteremtésére és megőrzésére kompromisszumot jelentett Churchill tradicionális erőegyensúly-konceptiója és az elnök tanácsadóinak korlátlan wilsonianizmusa között, ahogyan ezt Cordell Hull külügyminiszter megfogalmazta. Roosevelt eltökélte, hogy elkerüli a Nemzetek Szövetsége és az I. világháborút követően létrehozott biztonsági rendszer hibáit. Egyfajta kollektív biztonságra törekedett, de a 20-as évek tapasztalatai alapján azt is tudta, hogy a kollektív biztonsághoz azt végrehajtókra is szükség van, s ez lenne a „négy csendőr” szerepe.

Roosevelt elképzelése a „négy csendőrrel” szerkezetileg Metternich Szent Szövetségéhez hasonlít, bár az amerikai liberálisokat elképesztené ez a gondolat. Mindkét rendszer olyan békefenntartó kísérlet volt, mely a közös értékeket valló győztesek szövetségén keresztül valósul meg. Metternich rendszere azért volt működőképes, mert valódi erőegyensúlyon alapult, a kulcsfontosságú országok ténylegesen is közös értékeket tartottak a magukénak. Ebben még az olykor zavarbaejtően viselkedő Oroszország is többé-kevésbé együttműködött. Roosevelt koncepcióját viszont nem lehetett a gyakorlatba átültetni, mivel a háború nyomán semmiféle valódi hatalmi egyensúly nem jött létre, mert a győztesek között mély ideológiai szakadék tátongott, és mert Sztálin a német fenyegetéstől megszabadulván gátlástalanul folytatta a szovjet ideológiai és politikai célok megvalósítását, még a korábbi szövetségeseivel való összetűzés árán is.

Roosevelt a tekintetben nem intézkedett, hogy mi történhet, ha az általa javasolt „csendőrök” közül valamelyik nem hajlandó a neki szánt szerepet eljátszani – főképpen, ha ez a „csendőr” a Szovjetunió. Ebben az esetben ugyanis az általa lenézett hatalmi egyensúlyt kellett volna ismét helyreállítani. S minél inkább elvetette a hagyományos erőegyensúly elemeit, annál herkulesibbnak tűnt fel az új erőegyensúly létrehozásának feladata.

Roosevelt még keresve sem találhatott volna magától jobban különböző tárgyalópartnert Sztálinnál. Míg Rooseveltt a nemzetközi harmónia wilsoni koncepcióját óhajtotta megvalósítani, Sztálin külpolitikai elképzelései szigorúan az óvilági *Realpolitikot* képviselték. Amikor a potsdami konferencián az egyik amerikai tábornok hízelegve megjegyezte Sztálinnak, milyen felemelő érzés lehetett az orosz csapatokat Berlinben látni, Sztálin csípősen felelt: „I. Sándor cár Párizsig eljutott.”

A béke feltételeit Sztálin a több évszázaddal korábbi orosz államférfiakhoz hasonlóan a Szovjetunió óriási területe körüli lehető legszélesebb biztonsági sáv létrehozásában látta. Üdvözölte, hogy Roosevelt ragaszkodott a feltétel nélküli megadáshoz, mivel az a tengelyhatalmakat mint a békekötés jelentős tényezőit kiküszöbölné, s megakadályozná egy Talleyrand-hoz hasonló német politikus feltűnését a békekonferencián.

Az ideológia hagyományerősítőnek bizonyult. Sztálin mint kommunista nem volt hajlandó különbséget tenni demokratikus és fasiszta nemzetek között, jóllehet a demokráciákat kevésbé könyörtelennek és talán kevésbé félelmetesnek tartotta. Nem rendelkezett olyan fogalmi apparátussal, mely lehetővé tette volna, hogy a jóakarát nevében területi engedményt tegyen vagy az „objektív” realitástól eltérjen az adott időpontban uralkodó hangulat kedvéért. Ezért demokratikus szövetségeseinek ugyanazokat a javaslatokat óhajtotta tenni, mint egy esztendővel korábban Hitlernek. A Hitlerrel való együttműködés eredményeképpen nem szimpatizált jobban a náciizmussal, mint ahogy ezt követően a nyugati demokráciákhoz való kötődés sem készítette arra, hogy értékelje a szabad intézmények előnyeit. Mindkét ideiglenes partneréből ki akarta csikarni mindazt, amit csak diplomáciai úton lehetett, s erőszakkal vette

volna el, amit önként nem adtak oda neki – amennyiben ezt háború veszélye nélkül megtehetette. Vezérelve mindvégig a szovjet nemzeti érdek maradt, a kommunista ideológia prizmáján át nézve. Palmerston szavainak parafrázisaként nem voltak barátai, csak érdekei.

Sztálin akkor hajlott leginkább a háború utáni rendezés megtárgyalására, amikor katonai helyzete a legnehezebb volt. Amikor szó szerint torkának szegezték a kést 1941 decemberében, tárgyalással próbálkozott Anthony Eden külügyminiszter moszkvai látogatása alkalmával, majd 1942 májusában ismét, amikor Molotovot Londonba és Washingtonba küldte. Ezek a törekvések azonban kudarcot vallottak, mivel Roosevelttel szenvedélyesen ellenezte a béke feltételeinek részletes megtárgyalását. A sztálingrádi csatát követően Sztálin egyre biztosabb lett abban, hogy a háború befejeztével a Szovjetunió fogja birtokolni a kérdéses területek nagy részét. Miután kevesebbet nyerhetett a tárgyalásoktól, a háború utáni világrendet hadseregének hatósugarától tette függővé.

Churchill készen állt volna a Sztálinnal való tárgyalásokra a háború utáni Európát illetően, még mielőtt a szovjet vezető abba a helyzetbe kerül, hogy learathatja babérjait. Elvégre a Sztálinhoz hasonló terjeszkedni akaró szövetségesekkel nem egy alkalommal kellett már Angliának szembenéznie és győzedelmeskednie történelme folyamán. Ha Nagy-Britannia erősebb lett volna, Churchill minden bizonnyal gyakorlati megegyezéseket csikart volna ki Sztálinból, amikor annak még segítségre volt szüksége – hasonlóan ahhoz, ahogy Castlereagh még a napóleoni háborúk befejezése előtt megszerezte szövetségeseinek beleegyezését Németalföld szabadságához.

Churchill hosszabb ideje folytatott háborút, mint partnereinek bármelyike. Franciaország 1940. júniusi eleste után Anglia csaknem egy éven át egyedül állt Hitlerrel szemben, és egyáltalán nem volt abban a helyzetben, hogy a háború utáni rendezésen gondolkodjon. Minden erejét a pusztán túlélés emésztette fel, s a háború kimenetele eléggé bizonytalan volt. Még jelentős amerikai anyagi segítséggel sem remélhetett győzelmet. Ha Amerika és a Szovjetunió nem lép háborúba akkor, amikor belépett, Anglia talán kompromisszumra kényszerül vagy vereséget szenved.

Hitler Szovjetunió elleni támadása 1941. június 22-én, Japán Pearl Harbor elleni támadása 1941. december 7-én, majd Hitler bizarr hadüzenete az Egyesült Államoknak néhány nappal később biztosította, hogy Nagy-Britannia a győztesek oldalán lesz, bármilyen hosszú és fájdalmas legyen is a háború. Csak ettől a perctől kezdve tudott Churchill reálisan foglalkozni a háború távlati céljaival. Olyan összefüggésben kellett azonban ezekkel foglalkoznia, amely példa nélküli volt Anglia történelmében. Ahogy a háború folytatódott, egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy a hagyományos brit célkitűzés, azaz az európai egyensúly fenntartása elérhetetlenné válik, s Németország feltétel nélküli megadásával a Szovjetunió a kontinens vezető országává lesz, főképpen, ha az Egyesült Államok kivonja csapatait.

Churchill diplomáciája a háború alatt ezért elsősorban a két óriás közötti manőverezésből állott, hiszen mindketten Nagy-Britannia pozícióját fenyegették, bár ellenkező irányból. A világméretű önrendelkezés roosevelti támogatása a Brit Birodalom számára jelentett kihívást, míg Sztálin kísérlete, hogy a Szovjetunió Európa közepére jusson, a brit biztonság aláásásával fenyegetett.

A wilsoni idealizmus és az orosz expanzionizmus közé ékelődött Churchill mindent megtett, hogy viszonylag gyenge pozíciójából országának ősi politikáját érvényesítse: ha a világ nem kerül a legerősebb és legkönyörtelenebb kézbe, akkor a békének valamiféle egyensúlyon kell alapulnia. Az is világos volt számára, hogy a háború végén Nagy-Britannia nem lesz képes egyedül megvédeni alapvető érdekeit, még kevésbé tudja egymaga fenntartani a hatalmi egyensúlyt. Bár kívülről magabiztosnak látszott, Churchill tudta – amerikai barátainál sokkal jobban, akik még mindig hitték, hogy Nagy-Britannia egyedül is képes lesz fenntartani az európai egyensúlyt –, hogy népének a háborúban betöltött szerepe az utolsó lesz, amelyet mint független nagyhatalom töltött be. Számára ezért a szövetségesek diplomáciájában a legfontosabb az Amerikához fűződő baráti kapcsolat szorosabbra fűzése volt, hogy Nagy-Britanniának ne kelljen egyedül szembenéznie a háború utáni világ nehézségeivel. Ez a magyarázata annak, hogy végül is mindig beadta a derekát az amerikai preferenciáknak – bár gyakran meg tudta győzni amerikai

tárgyalópartnereit arról, hogy érdekeik teljesen megegyeznek London érdekeivel.

Ez hatalmas feladatnak bizonyult, mivel Rooseveltt és környezete mélységesen gyanakvóak voltak a brit indítékokat illetően, főleg attól tartva, hogy Churchill főként brit nemzeti és birodalmi érdekekért fáradozik, s inkább hatalmi egyensúlyra törekszik a világrend általuk képviselt változatával szemben.

A briteknek saját nemzeti érdekeik előtérbe helyezését más országok magától értetődőnek tartották volna. Az amerikai vezetők számára azonban ez a britek vele született jellembeli hibája volt. Nem sokkal a Pearl Harbor-i támadást követően, egy magánvacsorán Rooseveltt a következőket mondta:

„Lehet, hogy a mi általános véleményünk e szerepről nem teljesen objektív, lehet, hogy brit szempontból nem száz százalékig igaz. De mégis létezik; és én próbálom neki [Churchillnek] megmagyarázni, hogy figyelembe kellene vennie. Az amerikai hagyományokban rejlik ez a bizalmatlanság, ez a nemtetszés, sőt gyűlölet Nagy-Britannia iránt.”

Mivel Rooseveltt Sztálingrád előtt nem akart a háború utáni rendezésről tárgyalni, s mivel Sztálin inkább a harcvonalakra bízta az új rend kialakítását, az ezzel kapcsolatos elképzelések többsége Churchilltől származott. Az amerikai reakciókat igen jól tükrözte Hull külügyminiszter 1943 novemberében, amikor rendkívül becsúszva nyilatkozott a hagyományos brit felfogásról:

„...többé nem lesz szükség befolyási övezetekre, szövetségekre, hatalmi egyensúlyra, vagy valami másféle különleges egyezségekre, melyek segítségével a gyászos múltban az országok biztonságuk megvédésére vagy érdekeik előmozdítására törekedtek.”

A háború alatt emberileg Rooseveltt közelebb volt Churchillhez, mint bármelyik honfitársához. De bizonyos témákat illetően sokkal csípősebb tudott lenni hozzá, mint például Sztálinhoz. Churchillben háborús fegyvertársra talált, Sztálinban a háború utáni béke őrzőjét látta.

Amerika Nagy-Britanniához fűződő ambivalens viszonya három témában: önmaga gyarmattellenes tradícióiban, a háborús stratégiában és a háború utáni Európa alakulásában csúcsosodott ki. Oroszország, persze, nagy birodalom volt, de gyarmatai határosak voltak vele, s az orosz imperializmus soha nem került összeütközésbe az amerikai tudattal úgy, ahogyan a brit kolonializmus. Churchill joggal panaszkodhatott, hogy amikor Rooseveltt a tizenhárom gyarmatot a huszadik századi brit birtokokkal hasonlította össze, azt bizonyította, hogy nehéz összehasonlítani a „különböző századok és helyszínek szituációit, hiszen csaknem valamennyi tényező teljesen eltérő volt...” Rooseveltt ugyanakkor kevésbé érdekelték a történelmi analógiák, mint az amerikai alapelvek lefektetése. Churchill-lel való első találkozásán, melyen a két vezető közzétette az Atlanti Chartát, Rooseveltt ragaszkodott ahhoz, hogy a dokumentum ne csak Európára vonatkozzon, hanem általános érvénnyel a gyarmatokra is:

„Meg vagyok győződve arról, hogy ha stabil békét akarunk elérni, a fejlődésben hátramaradott országok fejlesztésére is törekednünk kell... Nem hiszem, hogy sikerrel tudunk harcolni a fasiszta rabszolgaság ellen, ha ezzel párhuzamosan nem harcolunk a világ népeinek a maradi gyarmati politika alóli felszabadításáért.”

A brit háborús kabinet határozottan elutasította ezt a felfogást:

„...Az Atlanti Charta... az európai népekhez szólt, amelyeket a náci elnyomás alól akartunk felszabadítani, s nem állt szándékában beleszólni a brit belügyekbe, vagy például az Egyesült Államok esetében a Fülöp-szigetek problémájába.”

A Fülöp-szigeteki utalás arra szolgált, hogy féken tartsa a brit vélemény szerinti amerikai túlkapaszkodásokat, s megértesse az amerikaiakkal, hogy mit is veszíthetnek, ha túlságosan messzire mennek érvelésükben. A magyarázat azonban értelmét veszítette, mert Amerika valójában azt tette, amit prédikált: már eldöntötte, hogy amint a háborúnak vége, függetlenséget biztosít egyetlen gyarmatának.

A gyarmatokról folytatott angol-amerikai vita nem ért véget ezzel. 1942-ben a Emlékezés Napján^[37] tartott beszédében Roosevelt barátja és bizalmasa, Sumner Welles külügyminiszter-helyettes ismételtén kifejezésre juttatta Amerikának a kolonializmussal szembeni történelmi ellenérzését.

„Ha ez a háború valóban a népek felszabadításáért folyik, akkor az egész világ népeinek szuverén egyenlőségét biztosítani kell, mindkét amerikai kontinenst is beleértve. Győzelmünknek együtt kell járnia minden nemzet felszabadításával... Az imperializmus kora véget ért.”

Ezt követően Roosevelttel feljegyzést küldött külügyminiszterének, Hullnak, hogy a helyettes nyilatkozata hitelt érdemlő volt. Ez a gesztus nem okvetlenül erősítette a külügyminiszter és helyettese kapcsolatát, mert arra utalt, hogy a helyettest szorosabb szálak fűzik az elnökhöz, mint magát a külügyminisztert. Hullnak végül is sikerült elérnie Welles felmentését.

Rooseveltnak a gyarmatosításról vallott nézeteit az idő igazolta. Azt akarta, hogy Amerika töltsön be vezető szerepet a gyarmati területek elkerülhetetlenül bekövetkező felszabadításában, nehogy az önrendelkezésért folytatott küzdelmek faji ellentétekké szélesedjenek – amint ezt tanácsadójának, Charles Taussignak bizalmasan kifejtette:

„Az elnök kijelentette, hogy aggódik a keleten élő nem fehérbőrűek miatt. Azt mondta, hogy számuk egymilliárd-egyszázmillió körül van. Több keleti országban maroknyi fehér uralkodik felettük, amit gyűlölettel fogadnak. Azt kell célul kitűznünk, hogy segítsük őket függetlenségük kivívásában – egymilliárd-egyszázmillió potenciális ellenség veszélyes lehet.”

A kolonializmusról folytatott vitának nem lehetett gyakorlati jelentősége egészen a háború végéig, amikor Roosevelttel már nem volt az élők sorában. A stratégiát illető ellentmondásos vélemények azonban azonnal éreztették hatásukat a háború és béke kérdésében, visszatükrözve az egyes országok közötti igen nagy nemzeti eltéréseket. Míg az amerikai vezetők hajlamosak voltak azt hinni, hogy a katonai győzelem önmagában is végcél, brit társaik a hadműveleteket igyekeztek a háború utáni világ térképének pontos diplomáciai megrajzolásával összekötni.

Amerika legfontosabb háborús élményei saját végigharcolt polgárháborúja, s az első világháború voltak. Mindkettő teljes győzelemmel végződött. Az amerikai politikai gondolkodás a külpolitikát és a stratégiát teljesen különválasztva kezelte mint a nemzet politikájának egymást követő fázisait. Az amerikaiak számára ideális világban a diplomaták távol tartották magukat a stratégiától; előbb a hadvezetés végezte el feladatát, s a diplomaták csak ezután láttak munkához. Ezért a nézetért az Egyesült Államok drágán megfizetett később a koreai és a vietnami háborúban.

Ezzel ellentétben Churchill szemében a háborús stratégia és a külpolitika szorosan összefüggött egymással. Mivel Nagy-Britannia erőforrásai sokkal korlátozottabbak voltak, mint az Egyesült Államokéi, stratégiáinak mindig egyformán fontosnak kellett tartaniuk az eszközöket és a célkitűzéseket. S mivel a britek kis híján elvérezték az első világháborúban, a vezetők most mindenképpen el akarták kerülni az újabb hasonló vérfürdőt. Bármiféle stratégia, amely minimálisra csökkenthette az áldozatok számát, vonzó volt számukra.

Csaknem Amerika háborúba lépésével egy időben Churchill javaslatot tett annak a területnek a megtámadására, amelyet a tengelyhatalmak lágy altestének tartott Dél-Európában. A háború végén

kitartóan, bár teljesen hiába arra ösztökélte Eisenhower, hogy a szovjet csapatokat megelőzve vegye be Berlint, Prágát és Bécset. Churchill számára nem a Balkán sebezhetősége (amely valójában igen nehéz terep) vagy a közép-európai fővárosok katonai potenciálja tette ezeket a célpontokat vonzóvá, hanem az, hogy korlátozhatták volna a háború utáni szovjet befolyást.

Az amerikai katonai vezetők Churchill javaslataira dühvel határos türelmetlenséggel reagáltak. A „lágymű” stratégiájában újabb példáját látták az Amerikát a brit nemzeti érdekekhez hozzárendelő törekvésnek, s a javaslatot azzal az érveléssel vetették el, hogy másodrendű célokért nem tesznek kockára életüket. A közös tervezés első stádiumától kezdve az amerikai katonai vezetők egy második, franciaországi front megnyitását szorgalmazták. A frontvonalak pontos földrajzi fekvése érdektelen volt a számukra mindaddig, amíg a teljes győzelem biztosítható volt. Érvelésük szerint csak így lehet a német főerőket ütköztetve kényszeríteni. 1942 márciusára George Marshall tábornok, az amerikai hadsereg vezérkari főnöke, akit felbőszített a második front megnyitását szorgalmazó javaslatai elleni brit ellenállás, azzal fenyegetőzött, hogy az európai hadszíntérnek elsőbbséget adó, egy évvel korábbi, ún. ABC-1 döntést megváltoztatva az amerikai főerőket a csendes-óceáni térségbe fogja átcsoportosítani.

Roosevelt most megmutatta, hogy háborús időkben is olyan erős vezető, mint akkor volt, amikor annak idején országát a háborúba vitte. Marshallt felülbírálván emlékeztette a civakodó tábornokokat, hogy az elsődleges döntés értelmében a legfontosabb feladat Németország legyőzése, ez pedig közös érdek, nem pedig szívesség Nagy-Britanniának.

„Legnagyobb fontosságú annak megértése, hogy Japán legyőzése nem jelenti Németország legyőzését, s hogy az amerikai erők Japán elleni összpontosítása ebben az évben vagy 1943-ban megnöveli a totális német fölény esélyét Európában vagy Afrikában... Németország legyőzése viszont Japán legyőzését jelenti, valószínűleg embervesztés vagy egyetlen puska lövés nélkül.”

Roosevelt jórészt elfogadta Churchill stratégiáját, de a határt a Balkánon való partraszállásnál húzta meg. Az amerikai elnök az 1942. novemberi észak-afrikai partraszállást támogatta, majd a Földközi-tenger északi partjának meghódítása után 1943 tavaszán itáliai partraszállás következne, amelynek eredményeként Olaszország kiesik a háborúból. A második frontot Normandiában pedig csak akkor nyitná meg 1944 júniusában, amikor Németország már annyira meggyengül, hogy a szövetségesek döntő győzelme minimális veszteségek árán elérhető közelségbe kerül.

Sztálin legalább annyira szenvedélyes szószólója volt a második front megnyitásának, mint az amerikai katonai vezetők, de az ő érvei inkább geopolitikaiak, mint katonaiak voltak. 1941-ben kétségtelenül el kívánta vonni a német erőket az orosz frontról. Annyira kívánta a katonai segítséget, hogy felkérte Nagy-Britanniát expedíciós csapatok küldésére a Kaukázusba. 1942-ben, a dél-oroszországi német előrenyomulás idején tovább erőltette a második front megnyitását, bár a továbbiakban már nem tett említést a szövetséges csapatok Kaukázusba küldéséről.

Sztálin erőfeszítései a második front megnyitásáért 1942 végén, a háború menetében fordulópontot jelentő sztálingrádi csata után is folytatódtak. Sztálin a második frontban mindenekelőtt azt találta vonzósnak, hogy elég nagy távolságban volt Kelet- és Közép-Európától, valamint a Balkántól, ahol a nyugati és a szovjet érdekek minden valószínűség szerint összeütköztek volna. Sőt azzal az előnnyel is járt, hogy a kapitalisták nem tudják veszteség nélkül befejezni a háborút. Jellemző módon Sztálin, míg ragaszkodott ahhoz, hogy beleszólhasson a szövetségesek terveibe, a nyugati demokráciáktól megtagadta a szovjet tervekhez való hozzáférhetőséget a szovjet katonai helyzetet illető legcsekélyebb információkon kívül.

Amint kiderült, a szövetségesek pontosan annyi – kb. harminchárom – német hadosztályt kötöttek le Olaszországban, mint amennyit Sztálin a franciaországi második front megnyitását követelve igényelt.

(Harminc és negyven között volt a sztálini követelés.) Sztálin mégis egyre inkább tiltakozott a déli front ellen. Az ő szempontjából annak elsődleges hibája a sztálini ambíciók célpontjaként szereplő országokhoz való közelsége volt. Sztálin 1942-ben és 1943-ban ugyanazon okok miatt sürgette a második frontot, amiért Churchill halogatni kívánta: mert elvonta volna a szövetségeseket a politikailag vitatott területekről.

A hidegháború eredetéről folytatott vitában néhány elismert tudós úgy érvelt, hogy a második front korábbi megnyitásának sikertelensége okozta Sztálin kelet-európai kérlelhetetlenségét. Eszerint az érvelés szerint „a késlekedés a második front megnyitásával szovjet részről olyan mértékű haragot és cinizmust váltott ki, mint egyetlen más tényező sem.” Aligha hihető azonban, hogy az öreg bolsevikban, aki nemrég kötött paktumot Hitlerrel, s a világ felosztásáról tárgyalt a náci vezetővel, csalódottságot kelthetett a *Realpolitik* – ha egyáltalán így nevezhető a szövetségesek politikája. Nehéz elképzelni, hogy a párttisztogató akciók és a katyni tömegvérengzés^[38] fő szervezőjéből a katonai és a politikai célkitűzések összekapcsolását célzó stratégiai döntés cinizmust váltott volna ki. A második front megnyitásának játékát ugyanúgy játszotta, mint bármi mást: hidegen, számítóan és gyakorlatiasan.

A vezérkari főnökök egyesített tanácsának álláspontja mindenesetre az amerikai politikai vezetésnek csupán azt a meggyőződését tükrözte, hogy a háború utáni rendezés megtárgyalását a végső győzelem megszerzése utánra kell halasztani. Ez volt az a végzetes döntés, mely a háború utáni világot kialakította, és a hidegháborút elkerülhetlenné tette.

Általános szabályként fogadható el, hogy a stabilitásra és egyensúlyra törekvő országoknak minden tőlük telhetőt el kell követniük, hogy békekötési feltételeiket még a háború ideje alatt elfogadtassák. Amíg az ellenfél a harcmezőn van, ereje indirekt módon a békét óhajtó felet erősíti. Ha ez a szempont nem kap megfelelő hangsúlyt, és a kulcsfontosságú kérdések megoldatlanok maradnak egészen a békekonzferenciáig, akkor ott már a határozottabb fél fogja besöpörni a nyereséget, s ezt csak súlyos konfrontáció árán lehet megakadályozni.

A háború utáni célokról való megállapodás, vagy legalábbis azok megvitatása különösen szükséges volt a II. világháború alatt, mégpedig a Rooseveltt és Churchill által Casablancában 1943 januárjában nyilvánosságra hozott, feltétel nélküli megadásra törekvő politika miatt. Rooseveltt ezt a megoldást több ok miatt is támogatta. Attól tartott, hogy a békekötés feltételeinek a németekkel való megtárgyalása megosztottságot eredményezne; és azt akarta, hogy a szövetségesek minden energiájukat a háború megnyerésére fordítsák. Ezenkívül a sztálingrádi csata agóniájában vergődő Sztálint is igyekezett biztosítani arról, hogy nem akar különbékét. S főképpen, Rooseveltt meg akarta előzni az újabb német revizionista követeléseket azon az alapon, hogy Németországot be nem váltott ígéretekkkel vették rá a háború idő előtti befejezésére.

Ugyanakkor a háború utáni világ arculatának a háború alatti megtárgyalását elvető roosevelti politika Amerika óriási befolyását egy olyan lényeges elemeket nélkülöző megoldás irányába terelte, mint például az erőegyensúly vagy a politikai megoldás kritériumai. Az összes olyan kérdésben, amelyre a wilsoni harmónia elve vonatkozhatott, Rooseveltt játszott a főszerepet a háború utáni világ kialakításában. Az ő égisze alatt dolgozták ki több nemzetközi konferencián a háború utáni világrend együttműködési terveit: a leendő Egyesült Nemzetek Szervezetét (Dumbarton Oaksban), a világ pénzügyeinek vitelét (Bretton Woodsban), az élelmezést és a mezőgazdaságot (Hot Springsben), a segélynyújtást és rehabilitációt (Washingtonban), valamint a polgári repülést Chicagóban. Nem volt azonban továbbra sem hajlandó a háború utáni rendezésről tárgyalni, illetve nem akarta vállalni a szovjetekkel való szembekerülés kockázatát ebben a kérdésben.

Kezdetben Sztálin a háború utáni rendezés megtárgyalásának roosevelti halogatását geopolitikai szinten az ő katonai nehézségeit kihasználni kívánó taktikai manőverezésnek tartotta. Számára a háború a tengelyhatalmak küszöbönálló széthullása utáni vákuumból egy új, a réginél kedvezőbb hatalmi egyensúly létrehozását jelentette, mivel túlságosan konzervatív volt ahhoz, hogy azt gondolja, a Nyugat majd a

békekötés végső feltételeit csak a hadműveletek kimenetelétől teszi függővé. Még 1941 decemberében, amikor a németek már Moszkva elővárosait közelítették meg, megpróbálta Edent egyezkedésre bírni a háború utáni rendezésről. Ez alkalommal Sztálin bevezető szavai rávilágítottak arra, hogy nem az Atlanti Chartára gondol. Az elvek kinyilatkoztatása – mondta – olyan, mint az algebra; ő a maga részéről a gyakorlati számtant kedveli. Nem óhajtotta idejét absztrakt dolgokra fecsérelni, inkább kölcsönös engedményeket kihasználva akart alkudozni, lehetőleg területekkel.

Amire Sztálin gondolt, az egyszerű, régimódi *Realpolitik* volt. Németországot fel kell osztani, Lengyelországot nyugatabbra kell tolni. A Szovjetunió így visszatérhetne 1941-es határaihoz, ez Lengyelország esetében a Curzon-vonalra vonatkozott, illetve a Balti-államok megtartására. Mindez az Atlanti Chartában kinyilatkoztatott önrendelkezési elv nyilvánvaló megsértését jelentette. Viszonzásképpen a Szovjetunió támogatná Nagy-Britannia követeléseit támaszpontok létesítésére Franciaország, Belgium, Hollandia, Norvégia és Dánia területén – mely országok mindegyike egyébként a britek szövetségese volt. Sztálin egy XVIII. századi fejedelem szemével tekintette át ezt a helyzetet: a hadizsákmány a győztest illeti meg.

Ekkor azonban Sztálin még nem állt elő a kelet-európai országok politikai jövőjére vonatkozó követelésekkel, sőt, némi rugalmasságra is tett homályos célzást a lengyel határral kapcsolatban. Nagy-Britannia azonban nem sérthette meg teljesen az Atlanti Chartát mindössze három hónappal annak kihirdetése után. Az amerikai vezetők számára pedig még csak szóba sem jöhetett egy olyan megoldás, amit az első világháborús diplomáciát megbénító titkos rendezéshez való visszatérésnek vélhettek. Így a Sztálin által felkínált feltételek, bármennyire kegyetleneknek látszottak is, még mindig jobbak voltak, mint ami végül is a háború után létrejött – s tárgyalásokkal minden bizonnyal tovább lehetett volna finomítani őket. Eden azzal az ígérettel mozdította el a tárgyalásokat a holtpontról, hogy ígéretet tett: beszámol megbeszélésükről Rooseveltnek és Churchillnek, s a párbeszéd a jövőben folytatódni fog.

Végtelenül súlyos katonai helyzete ellenére – vagy talán éppen emiatt – 1942 tavaszán Sztálin ismét felvetette ezt a kérdést. Churchill kész volt egy szovjet *quid pro quo*-t kiaknázni az 1941-es határok elismeréséért. De Roosevelt és a tanácsadói, el akarván kerülni minden hatalmi egyensúlyhoz hasonló elrendezést, elutasították a háború utáni helyzetről való tárgyalást. Hull Roosevelt nevében a következőket írta Churchillnek:

„...kétséges megoldás lenne, ha lemondanánk politikánk, elveink és gyakorlatunk alapelveinek deklarálásáról. Ha egy vagy két fontos esetben ezektől eltérünk, amint azt Ön javasolja, akkor a két fél egyike sem rendelkezne olyan precedenssel, amire támaszkodhat, vagy olyan szilárd szabályokkal, melyek alapján kormányozhat, vagy nem követelhetné meg, hogy más ország eszerint kormányozzon.”

Ezt követően Sztálin 1942 májusában Molotov Londonba küldésével kívánta dűlőre vinni a dolgot. A külügyminiszter látogatását előkészítő megbeszéléseken 1942 áprilisában, Ivan Majszkij szovjet nagykövet Sztálin négy hónappal korábbi feltételeit vetette fel. A Szovjetunió most kölcsönös együttműködési megállapodásokat akart Romániával és Finnországgal a háború utáni időszakra. Mivel a német csapatok ekkor még mindig mélyen a Szovjetunió belsejében voltak, ez Sztálin hosszú távú célkitűzéseinek újabb rendkívüli megnyilvánulásának tűnt fel, bár megjegyzendő, hogy a befolyási övezetet és lényegét tekintve a feltételek lényegesen szerényebbek voltak annál a csatlósrendszerénél, amely megegyezés hiányában a háború végén ténylegesen kialakult.

Churchillnek e megbeszéléseit heves washingtoni tiltakozás követte. Hull az angol-szovjet véleménycserét az Atlanti Chartával ellentétesnek tekintette, s úgy értékelte, mint Amerika erőszakos területszerzésekkel szembeni történelmi szembenállásának semmibevevését, és visszatérést a dicstelen múlt hatalmi politikájához. Roosevelt ehhez hasonlóan érvelt Sztálinnal szemben. Sztálin kurta jegyzékben

válaszolt, melyben nyugtázta Roosevelt üzenetének vételét anélkül, hogy kommentárt fűzött volna hozzá. Ez félreérthetetlen jele volt annak, hogy Roosevelt üzenete nem talált kedvező fogadtatásra. Egy Churchillnek ezzel egy időben elküldött sztálini levél arra ösztönözte a brit miniszterelnököt, hogy ne vegye figyelembe az „amerikai beavatkozást”.

A háború kezdetén Sztálin teljesen nyilvánvalóan az 1941-es határok szerinti elrendezést akarta elérni. Ahhoz túlságosan is cinikus volt, hogy ne várjon el valamilyen *quid pro quo* nevében megfogalmazott kívánságot. Nincs azonban a történelmi találgatásoknál hiábavalóbb dolog. Sohasem fogjuk megtudni, hogy Sztálin milyen árat lett volna hajlandó fizetni, mert Roosevelt az angol-szovjet dialógust rövidre zárta azzal, hogy meghívta Molotovot Washingtonba.

1941 decemberében, Eden moszkvai látogatása alkalmával Sztálin jelezte a lengyel határokkal kapcsolatos rugalmasságát, „nyitott kérdés”-nek nevezve az ügyet. Egyes amerikai tv-műsorokra jellemző utólagos történelmi spekulációval élve feltehető, hogy Sztálin talán hajlandó lett volna az 1941-es határok elismerését a száműzetésben levő kelet-európai kormányok elismerésére cserélni (amelyeket eddig nem kifogásolt), biztosítékot nyújtva, hogy a balti államok visszatérhetnek 1940-es független státusukhoz azzal, hogy tegyék lehetővé területükön szovjet katonai támaszpontok létrehozását. Ez Kelet-Európa számára a finn modellhez hasonló helyzetet teremtett volna – a szovjet biztonság garantálása mellett demokratikus berendezkedést és el nem kötelezett külpolitika folytatását. Ez minden bizonnyal kedvezőbb megoldás lett volna Kelet-Európa népei s végső soron talán még a Szovjetunió számára is annál, ami ténylegesen történt.

Mindezek a remények szertefoszlottak, amint Molotov 1942. május végén Washingtonba érkezett és megtudta, hogy Amerika a Szovjetuniót nem a politikai rendezésre kéri, hanem arra, hogy egyezzen bele a háború utáni világrend újfajta megközelítésébe. Roosevelt ismertette Molotovval a befolyási övezetekkel kapcsolatos sztálini (és churchilli) elméletek amerikai változatát. Egyszerűen fogalmazva, a képlet a kollektív biztonság wilsoni koncepciójához való visszatérés volt, a „négy csendőr” elméletével módosítva. Egy ilyen megoldás Roosevelt érvelése szerint a Szovjetunió számára nagyobb fokú biztonságot jelentene, mint ami a hagyományos hatalmi egyensúly.

Nem világos, miért is hitte Roosevelt, hogy a Churchillnek machiavelliánus ajánlatokat tevő Sztálin vonzónak fogja találni a világkormányzás elvét. Talán arra gondolt, hogy a legrosszabb esetben, ha Sztálin ragaszkodni fog ahhoz, hogy megtarthassa a csapatai által elfoglalt területeket, akkor Amerikában könnyebb lesz elfogadtatni a *fait accompli* elvét, mint Sztálin követeléseinek akkor helyt adni, amikor a háború katonai kimenetele még bizonytalan.

A gyarmati kérdésekre Roosevelt részletesebben kitért. Valamennyi egykori gyarmat számára, melyeket „a saját érdekünkben el kellene vennünk a gyenge nemzetektől” (s ebbe a kategóriába sorolta Franciaországot is), nemzetközi védnökség létrehozását javasolta. Egyben felkérte a Szovjetuniót, legyen alapító tagja a Védnökség Tanácsának.

Ha Molotov filozofikusabb hajlamú lett volna, elmeditálhatott volna a történelem körforgásán, hiszen tizennyolc hónapon belül már a második szövetségre tettek neki ajánlatot, méghozzá két teljesen különböző, egymással szembenálló szövetségben. Hitler és Ribbentrop a Németországból, Olaszországból és Japánból álló háromhatalmi egyezményhez való csatlakozást, Roosevelt pedig koalíciót kínált neki az Egyesült Államokkal, Nagy-Britanniával és Kínával. Mindkét esetben a kérő egzotikus déli területek ígéretével akarta a Szovjetuniót megnyerni: Berlin a Közép-Keletet kínálta fel, Washington a gyarmatok feletti védnökséget. Molotov azonban egyik esetben sem engedte magát eltéríteni a közvetlenebb szovjet célok megvalósításának szándékától, azaz a szovjet csapatok által elérhető célpontoktól.

Molotov azt sem látta szükségesnek, hogy aktuális tárgyalópartnerének taktikájához igazodjon. Washingtonban, amint ezt korábban Berlinben is tette, elvi beleegyezését adta a javasolt szövetséghez való csatlakozáshoz. Nem zavartatta magát attól a gondolattól, hogy a „négy csendőr” közé kerülve annak

a csoportnak lenne a tagja, amely esküdt ellensége a tizennyolc hónappal korábbi ajánlattevőknek. Ugyanakkor, csakúgy, mint korábban Berlinben, Molotov elvi egyetértése nem jelentett okot arra, hogy a szovjetek lemondjanak Sztálin európai területi ambícióiról. Washingtonban, csakúgy, mint Berlinben, Molotov hajthatatlan volt az 1941-es határokat, a bulgáriai, romániai és finnországi szovjet érdekszférát, valamint a szorosokban őket megillető speciális jogokat illetően. Mindkét esetben azt javasolta, hogy későbbi időpontra halasszák a gyarmati kérdések megtárgyalását.

Minden valószínűség szerint Sztálin alig akarta elhinni, milyen szerencsés csillagzat alatt született, amikor Molotov tájékoztatta őt arról, hogy Washington nem hajlandó a politikai rendezésről tárgyalni, amíg tart a háború. Ez ugyanis azt jelentette, hogy nem kellett engedményeket tennie, amíg a német hadsereg még harcolt. Jelentős mozzanat volt, hogy amikor megtudta: Amerika a háború befejezése utáni időszakra halasztotta a politikai rendezést, felhagyott szokásos erőszakos stílusával, s többé soha nem hozta fel ezt a témát. A szövetségesek győzelme felé vezető minden egyes lépés javította Sztálin alkupozícióját, s akkor nyerhette a legtöbbet, ha késleltette a politikai tárgyalásokat, és ha a legtöbb hadizsákmányt szerezte, hogy később ezeket a részeredményeket alku tárgyává tegye a békekonferencián. Senki nem volt nála jobban tudatában annak a régi közmondásnak, hogy aki birtokon belül van, azé a jog.

Roosevelt vonakodott kockára tenni a Szovjetunióval való háború utáni együttműködést a háborús célok idő előtti tárgyalásával. Ennek oka részben a stratégiában, részben a wilsoni gondolkodásmódban kereshető. Lehet, hogy tudatában volt a háború utáni szovjet expanzionizmusnak, de úgy érezte, saját népének meggyőződése és leselkedő stratégiai veszedelmek csapdájába került. Hogy országát további háborús erőfeszítésekre ösztönözze, a befolyási övezeteket és a hatalmi egyensúlyt elvető amerikai idealizmusnak tetsző irányban kellett tevékenykednie. Elvégre csak néhány év telt el azóta, hogy a kongresszus lelkesen elfogadta a Semlegességi Törvényt,^[39] s az ebben rejlő gondolatok még jelen voltak a közvéleményben. Roosevelt arra a következtetésre juthatott, hogy bármi is a szovjetek szándéka, optimális stratégiája az lehet, ha biztosítja Sztálin számára a kitartás nimbuszát. Csak egy ilyen háttérrel lehet esélye arra, hogy a szovjet expanzionizmus ellen mozgósítsa Amerikát, ha az valóban bekövetkezik.

Ez volt ifj. Arthur Schlesinger véleménye, aki úgy érvelt, hogy Rooseveltt kidolgozta a visszavonulás stratégiáját is arra az esetre, ha megromlanának a szovjet-amerikai kapcsolatok: „nagy hadsereg, az európai katonai támaszpontok egész hálózata, békebeli átfogó katonai kiképzési terv, s az atombomba angol-amerikai monopóliuma.”

Rooseveltnak mindezek az eszközök valóban a rendelkezésére álltak. De az eszköztár létrehozását inkább a harckészség buzdítása, semmint a szovjet expanzió elleni védekezésre való törekvés motiválta. A katonai támaszpontokat azért létesítették, hogy torpedórombolókat telepíthessenek át Nagy-Britanniába. Az atombomba a náci és Japán ellen irányult, s minden jel arra mutatott, hogy Rooseveltt gyorsan leszerelné és hazavinné hadseregét, amint ezt annyiszor elmondta. Nem lehet kétséges, hogy ha Rooseveltt meggyőződött volna Sztálin rossz szándékairól, akkor a szovjet expanzionizmus elszánt és okos ellenfele lett volna az előbbieken leírt eszközöket is felhasználva. Arra azonban nincs bizonyítékunk, hogy valaha is erre a véleményre jutott, vagy hogy katonai potenciálját a Szovjetunióval való esetleges konfrontáció fényében is vizsgálta volna.

Amint azonban közeledett a háború befejezése, Rooseveltt kifejezésre juttatta Sztálin taktikája miatti ingerültségét. Ugyanakkor a háború alatt figyelemreméltó módon következetes maradt, sőt ékesszólóan nyilatkozott a szovjet-amerikai együttműködés iránti elkötelezettségéről, s egyetlen feladatát sem tekintette fontosabbnak, mint azt, hogy legyőzze Sztálin bizalmatlanságát. Walter Lippmann-nak igaza lehetett, amikor a következőket mondta Rooseveltről: „Nem bízott senkiben. Azt gondolta, hogy túljárhat Sztálin eszén, ami egészen más dolog.” Ha ez volt a szándéka, akkor nem járt sikerrel.

Rooseveltt személyes kapcsolatokra támaszkodott Sztálinhoz való viszonyában, amit Churchill sohasem tett volna. A Szovjetunió Hitler általi lerohanása alkalmával Churchill olyan szavakkal magyarázta meg

Nagy-Britannia segítőkészségét Sztálin irányában, amelyek semmiféle személyes vagy erkölcsi elkötelezettséget nem sugalltak: „Ha Hitler a poklot foglalja el, ő (Churchill) legalábbis egy jó ajánlólevelet adna az Ördögnek.” Rooseveltnem mutatott ehhez hasonló fenntartást. Nem sokkal Amerika háborúba lépését követően Churchillt kihagyva megpróbált találkozót összehozni Sztálinnal a Bering-szorosnál. Ez egy „néhány napos nem hivatalos, teljesen egyszerű találkozó lesz kettőnk között”, azzal a célkitűzéssel, hogy „a nagy szellemek találkozzanak.” Rooseveltnem csak Harry Hopkinst, egy tolmácsot és egy gyorsírót hozna magával; rajtuk kívül csak a főkák és a sirályok lennének a tanúk.

A találkozó a Bering-szorosnál soha nem jött létre. De két csúcstalálkozó megvalósult: az egyik Teheránban, 1943. november 28. és december 1. között, a másik Jaltában, 1945. február 4-től 11-ig. Mindkét alkalommal Sztálin a legmesszebbmenőig hangoztatta a másik két vezetőnek, hogy nekik sokkal nagyobb szükségük volt a találkozóra, mint neki; még a helyszínt is úgy választották meg, hogy csökkentsék az angolszások reményeit arra, hogy engedményeket csikarhatnak ki belőle. Teherán csupán néhány száz mérföldnyire volt a szovjet határtól, Jalta pedig természetesen szovjet terület volt. Mindkét esetben a nyugati vezetőknek több ezer mérföldet kellett megtenniük, mely már a teheráni konferencia idejében is rendkívüli megterhelést jelentett egy olyan beteg ember számára, mint Roosevelt. A jaltai konferencia idején az elnök már halálosan beteg volt.

Jalta viseli a világ háború utáni arculata kialakításának szegényét. Ám, amikor ez a konferencia összeült, a szovjet csapatok már mindenütt átlépték a Szovjetunió 1941-es határait, s így lehetővé vált, hogy Kelet-Európa többi része egyoldalú szovjet politikai ellenőrzés alá kerüljön. Ha a háború utáni rendezési tervet valamelyik csúcstalálkozón valaha meg kellett volna tárgyalni, akkor a megfelelő idő a tizenöt hónappal korábbi teheráni konferencia lett volna. A teheráni konferencia előtt a Szovjetunió még azért küzdött, hogy elkerülje a vereséget. A konferencia idejére azonban megnyerték a sztálingrádi csatát, a győzelem így biztossá vált, a szovjet-náci különbéke pedig a legnagyobb mértékben valószínűtlen volt.

Teheránban Rooseveltnem először az amerikai követségen akart tartózkodni, mely meglehetősen távol esett az egymás közelében levő szovjet és a brit képviseletektől. Így állandósult az aggodalom, hogy útban valamelyik találkozóra a szovjet vagy a brit követség épületében, a tengelyhatalmak egy szimpatizánsa bombamerényletet követhet el Rooseveltnem ellen. Ezért az első plenáris ülésen, amelyet az amerikai képviseleten tartottak, Rooseveltnem elfogadta Sztálin meghívását, hogy költözzön be a szovjet követség területén álló egyik villába. Az épületet a szovjet belsőépítészet magas rangú személyeknek kijáró cicomás, hatásvadász stílusában rendezték be, s kétségtelenül felszerelték az alkalomnak megfelelő kellő számú lehallgatókészülékkel is.

Rooseveltnem jóakarátának és bizalmának nem adhatta volna ékeesebb bizonyítékát, mint hogy elfogadta a szovjetek által felkínált szállást. Ugyanakkor ez a gesztus nem hagyott mély nyomot a sztálini stratégián, melynek a lényege az volt, hogy támadja Rooseveltnem és Churchillt a második front késlekedő megnyitása miatt. Sztálin szerette tárgyalópartnereit védekező állásba szorítani. Ebben a helyzetben ennek a taktikának megvolt az az előnye is, hogy a figyelmet olyan régióra terelte, amely messze volt az érdekek tulajdonképpeni keresztüzében levő területtől. Kierőszakolt egy formális ígéretet a második front franciaországi megnyitására 1944 tavaszára. A három szövetséges megegyezett Németország teljes lefegyverzésében, valamint ezt követő megszállási zónák létrehozásában. Egy alkalommal, amikor Sztálin nyomatékosan ötvenezer német tiszt kivégzését javasolta, Rooseveltnem elhagyta a termet, s csak azután tért vissza, hogy Sztálin biztosította arról, hogy csak tréfálkozott. Annak fényében azonban, amit ma lengyel tisztek katyni tömeges kivégzéséről tudunk, Sztálin talán füllentett. Ezt követően egy négy szemközti találkozáson Rooseveltnem felvázolta a szkeptikus Sztálinnak a „négy csendőr” elméletét.

Mindezek a kérdések késleltették a háború utáni rendezés tervének megbeszélését, amelyet a konferencia utolsó napjára halasztottak. Rooseveltnem egyetértett Sztálin tervével Lengyelország határainak nyugatabbra való meghúzására, s arra is célzott, hogy a balti államokkal kapcsolatosan nem fog nyomást gyakorolni Sztálinra. Ha szovjet csapatok elfoglalják a balti államokat – mondta –, sem az Egyesült

Államok, sem Nagy-Britannia nem fordulnak szembe vele, bár népszavazás tartását javasolta e kérdésben. Rooseveltt ez alkalommal ugyanolyan kevésbé volt hajlandó a háború utáni világrend teljes körű meg tárgyalására, mint tizennyolc hónappal korábban, Molotov washingtoni látogatása idején. Ezért Sztálin háború utáni kelet-európai terveit illetően olyan tapogatózó megjegyzéseket tett, hogy azok csaknem mentegetőzésnek tűntek fel. Rooseveltt felhívta Sztálin figyelmét a 6 milliányi lengyel származású amerikai választópolgárra, akik befolyásolhatják újraválasztását a következő évben. Bár ő személyesen „egyetért Sztálin marsall nézeteivel a lengyel állam helyreállításának szükségességét illetően, annak keleti határát nyugatabbra szeretné látni, nyugati határát pedig egészen az Oderáig szeretné kitolni. De reméli, Sztálin marsall meg fogja érteni, hogy az előzőekben vázolt politikai okok miatt itt Teheránban, sőt a következő év telén sem vehet majd részt a döntéshozatalban, és nyilvánosan *most* nem is foglalhat állást egy ilyen rendezési tervet illetően.” Ebből Sztálin aligha szűrhetette le, hogy nagy kockázatot vállal magára, ha egyoldalúan cselekszik ebben a kérdésben; inkább arra utalt, hogy Amerika egyetértése a választások után már jórészt csak formalitás lesz.

Az ok, amiért Rooseveltt Teheránban az amerikai politikai célkitűzéseket olyan lagymatag módon terjesztette elő, az volt, hogy fő célját ekkor a „négy csendőr” koncepciójának előmozdításában látta. Azzal a módszerrel akart Sztálin bizalmába férközni, hogy tüntetően távol tartotta magát Churchilltől. Erről így számolt be Frances Perkins munkaügyi miniszternek, régi barátjának:

„Winston elvörösödött és elkomorodott. Minél inkább ezt tette, Sztálin annál jobban mosolygott. Sztálin végül mély, szívből jövő hahotázásba kezdett, és a három nap óta *most* először láttam derűsen. Mosolyogtam mindaddig, amíg Sztálin is velem nevetett, és ekkor »Joe bácsinak« neveztem őt. Egy nappal korábban még szemtelennek tartott volna, de akkor csak nevetett, majd odajött hozzám és kezet rázott velem.

Attól kezdve kapcsolatunk személyessé vált... Megtört a jég, és mi úgy beszélgettünk egymással, mint férfi a férfival, mint testvér a testvérral.”

Sztálinnak, a tisztogatások fő szervezőjének, és Hitler újdonsült kollaborátorának Joe bácsivá, a mérséklet mintaképévé való átfarmálása végső soron a reménykedés győzelmét jelentette a tapasztalás fölött. Ugyanakkor Sztálin jóindulatának roosevelti hangsúlyozása nem pusztán az elnök egyéni sajátossága volt, hanem egy olyan nép gondolkodását is tükrözte, mely jobban hitt az ember eredendő jóságában, mint a geopolitikai elemzésekben. Sztálinban szívesebben láttak egy barátságos öregurat, mint egy teljhatalmú diktátort. 1943 májusában Sztálin feloszlatta a KOMINTERN-t,^[40] amelyben a kommunista párt a világforradalom formális eszközét látta. Ezt egy olyan időszakban tette, amikor a világforradalom ügye sem szovjet prioritás, sem komoly lehetőség nem lehetett. Tom Connally texasi szenátor azonban, a Szenátus Külügyi Bizottságának kulcsfigurája és leendő elnöke Sztálin e lépését mégis úgy értékelte, mint egy igen fontos lépést a nyugati értékek irányában. „Az oroszok évek óta gazdaságuk megváltoztatására és a kommunizmus feladására törekszenek. Az egész nyugati világ örvendezni fog, ha erőfeszítéseiket siker koronázza.” Még a *Fortune* c. folyóirat, a kapitalizmus egyik bástyája is ebben a szellemben írt.

A teheráni konferencia befejeztével ezért az amerikaiak semmi rendkívülit nem láttak abban, amint elnökük az eredményeket a szovjet diktátor személyének kiértékelésével foglalta össze:

„Elmondhatom, jól kijöttem Sztálin marsallal. Az az ember, aki óriási, fáradhatatlan eltökéltségét erőteljes, jó humorral ötvözi. Azt hiszem, az orosz nép szívét-lelkét képviseli, s jól ki fogunk jönni vele és az orosz népek is – azt hiszem, igazán jól.”

Amikor 1944 júniusában a szövetségesek partra szálltak Normandiában, és megkezdték az előrenyomulást nyugati irányból, Németország sorsa megpecsételődött. Ahogy a hadihelyzet Sztálin

számára visszavonhatatlanul kedvező irányt vett, fókuszatosan egyre többet követelt. 1941-ben 1941-es határainak elismerését kérte (a módosítási lehetőség meghagyásával), s jelét adta annak a szándékának, hogy elismeri a londoni székhelyű Szabad Lengyelországot. 1942-ben viszont már sérelmezte az emigráns lengyel kormány összetételét. 1943-ban létrehozta annak alternatíváját, az ún. szabad Lublini Kormányt. 1944 második felében ideiglenes kormányként elismerte a kommunista befolyás alatt álló lublini kormányzatot, s többé nem ismerte el a londoni emigránsokat. 1941-ben Sztálin számára az elsődleges kérdés a határ volt; 1945-re már a határain túli területek feletti politikai ellenőrzés lett.

Churchill tudatában volt annak, hogy mi folyik. De Nagy-Britannia már túlságosan függött az Egyesült Államoktól, s így nem tarthatta fenn egyedi kezdeményezéseit. Ahhoz sem volt elég erős, hogy egyedül is ellenálljon a Sztálin által egyre merészebben megrajzolt szovjet befolyási övezet megvalósításának. 1944 októberében Churchill magára vállalta azt a csaknem fantasztikus feladatot, hogy Kelet-Európa sorsát magával Sztálinnal megbeszélje. Nyolcnapos moszkvai látogatása során Churchill papírra vetett egy javaslatot a befolyási övezetekkel kapcsolatosan, s átnyújtotta Sztálinnak. Ebben százalékos szerinti megosztást vázolt fel, amelyben Nagy-Britanniának jutna Görögország 90 %-a, a Szovjetunióknak Románia 90, és Bulgária 75 %-a, Magyarországot és Jugoszláviát 50-50 % alapon osztanak fel. Sztálin a helyszínen elfogadta a javaslatot, bár Molotov, a szovjet lókupeckedés legjobb hagyományai szerint Edennel párbeszédet kezdeményezve a briteknek juttatott arányokat alaposan meg akarta nyirbálni, s a szovjeteknek akarta a nagyobb részt juttatni valamennyi kelet-európai országból, Magyarországot kivéve.

A brit erőfeszítés némileg szájalmas volt. Befolyási övezeteket a múltban soha nem határoztak meg százalékos alapon. Semmiféle kritériumok nem léteztek a teljesítésre vagy annak bármiféle kikényszerítésére. A befolyást a hadban álló seregek jelenléte határozza meg. Eszerint Görögország a brit szférába esett, akár volt erről megállapodás, akár nem, míg az összes többi állam – Jugoszlávia kivételével – szovjet csatlós állammá vált, a százalékos aránytól függetlenül. Még Jugoszlávia cselekvési szabadsága sem a Churchill-Sztálin egyezmény függvénye volt, hanem annak az eredménye, hogy viszonylag rövid időre volt szovjet megszállás alatt, s a német katonai megszállás alól jelentős partizánakciókkal önmagát szabadította fel.

Az 1945 februárjában tartott jaltai konferencia idejére semmi nem maradt a Churchill-Sztálin egyezményből. A szovjet hadsereg ekkorra már birtokba vette az összes vitatott területet, a határkérdést elméleti jogi problémává téve. Sőt, alaposan beleszólt valamennyi elfoglalt ország belső ügyeibe.

Az ekkor már súlyosan beteg Rooseveltnek Máltáról a hóborította Krímben levő Szakiba kellett repülnie, s ezt követően Jaltáig a kilencvenmértöldes utat öt óra alatt tette meg gépkocsin, havas, nehéz útviszonyok közepette. Háromszobás lakosztályban helyezték el a livadiai kastélyban. (A XIX. században Livadia az orosz cárok kedvelt téli üdülőhelye volt; 1877-ben II. Sándor cár itt tervezte balkáni háborúját; 1911-ben II. Miklós cár itt építtette fel a Fekete-tenger feletti hegyfokra fehér gránit palotáját, mely a Hármak konferenciájának színhelyéül szolgált.)

A résztvevők taktikája nem változott az új helyszínnel. Churchill a háború utáni politikai rendezést kívánta sürgetni, bár két társa, akik saját külön célkitűzéseikkel jöttek, erősebb volt nála. Roosevelt az Egyesült Nemzetek szavazási rendjével kapcsolatos megállapodást s a Japán elleni hadba lépésre való szovjet kötelezettségvállalást óhajtotta elérni. Sztálin örömmel vállalta e témák bármelyikének megtárgyalását, mert az ezekre fordított idő azt jelentette, hogy Kelet-Európa ügye addig sem kerül megtárgyalásra. Egyes amerikai véleményekkel ellentétben Sztálin szívesen, s nem vonakodva lépett be a Japán elleni háborúba, hiszen ez lehetővé tette számára a győzteseknek kijáró osztozkodásban való részvételt.

Churchillt elsősorban az európai hatalmi egyensúly érdekelte. Franciaország korábbi nagyhatalmi státusát szerette volna visszaállítani, szembe kívánt szállni Németország felosztásával, s a túlzó szovjet kártalanítási igényekkel. Bár Churchillnek sikerült mindhárom célkitűzést keresztülvinni, ezek valójában jelentéktelen ügyek voltak a kelet-európai rendezéshez viszonyítva – amelyet a Vörös Hadsereg

tevékenysége napról napra gátolt. Ekkor Sztálin visszavágott Roosevelt korábbi sakkhúzására, mely szerint azért kellene a szovjet vezetőnek engedményeket tennie, hogy megkímélje az amerikai elnököt az otthoni ellenállástól. Amikor Roosevelt arra kérte, hogy Lvov városa az Amerikában élő lengyelek megnyugtatósára maradjon a lengyeleké, Sztálin úgy válaszolt, hogyha ennek eleget tenne, akkor saját ukrán lakossága okozna számára megoldhatatlan gondokat.

Végül Churchill és Roosevelt elfogadta Oroszország 1941-es határait, mely fájdalmas lépés volt Churchill számára, hiszen Nagy-Britannia Lengyelország területi integritásának megőrzéséért lépett hadba. Abban is egyetértettek, hogy Lengyelország nyugati határát nyugatabbra húzzák meg, az Odera és a Neisse folyók mentén. Mivel két Neisse folyó is van, a végső döntés nem született meg. Churchill és Roosevelt elismerte a Moszkva által kreált lublini kormányt azzal a feltétellel, hogy kibővítik a londoni székhelyű emigráns lengyel kormány néhány demokratikus tagjával.

Sztálin engedménye szövetségeseinek a Közös Nyilatkozat Európa Felszabadításáról volt, amely szabad választásokat és demokratikus kormányokat ígért Kelet-Európának. Sztálin nyilvánvalóan a szabad választások szovjet verziójára gondolt, különösen, minthogy a Vörös Hadsereg addigra már elfoglalta ezeket az országokat. Ténylegesen ez is történt, bár Sztálin alaposan alábecsülte az amerikaiaknak a jogi törvények iránti hagyományos tiszteletét. Később, amikor az Egyesült Államok fellépett a szovjet expanzionizmus ellen, ezt azon az alapon tette, hogy Sztálin nem tartotta be a jaltai találkozón tett ígéreteit, ahogyan az amerikai vezetők és a közvélemény azt értelmezte.

Sztálin reakciója Roosevelt azon kérésére, hogy lépjen be a háborúba Japán ellen, jól illusztrálta a koalíciós játékszabályok különbözőségét kettejük között. Az egyik megbeszélésen, amelyen Churchill nem vehetett részt – bár Nagy-Britannia a japán agresszió egyik korai áldozata volt – semmi sem hangzott el a szövetségesek egységének hasznosságáról vagy a politikai kérdések megkerüléséről, hogy kedvező előfeltételeket teremthessenek a „négy csendőr” létrehozásához. Bár a háború még mindig tartott, Sztálin egyáltalán nem türtőztette magát a speciális előnyök követelésében, s ragaszkodott ahhoz, hogy stratégiai és ne erkölcsi előnyökben fizessenek neki. A Sztálin által követelt *quid pro quo* elv a cári időkből gátlástalanul átvett gondolat volt.

Dél-Szahalin és a Kuril-szigetek iránt támasztott szovjet igénynek bizonyos, homályos kapcsolata volt a szovjet biztonsággal és az orosz történelemmel. De Sztálin Darien és Port Arthur szabad kikötőinek és a mandzsúriai vasutak üzemeltetési jogának követelését egyenesen a századforduló cári imperialista tankönyveiből merítette. Roosevelt legkevésbé érthető jaltai döntése az volt, hogy titkos egyezményben garantálta a sztálini követeléseket, sőt az orosz-japán háborúig fennálló orosz fennhatóságot is Mandzsúriában, amelyet a szovjetek csak az 1949-es pekingi kommunista hatalomátvétel után veszítettek el.

A jaltai konferenciát örömmujjongás követte. Roosevelt a Kongresszusnak tett jelentésében hangsúlyozta, hogy sikerült megegyezést elérni az Egyesült Nemzeteket illetően, arról viszont nem tett említést, hogy kevésbé volt eredményes a próbálkozás Európa vagy Ázsia politikai jövőjének meghatározására. Egy nemzedéken belül most már másodszor történt meg, hogy egy amerikai elnök azzal a bejelentéssel tért meg Európából, hogy a háborúk történelmének vége.

„A jaltai konferencia – jelentette ki Roosevelt –, az egyoldalú lépések, a kizárólagos szövetségek, a befolyási övezetek, a hatalmi egyensúly, s más eszközök végét kell hogy jelentse, melyekkel évszázadokon keresztül sikertelenül próbálkozott az emberiség. Javaslatunk az, hogy mindezeket most egy általános érvényű szervezettel helyettesítsük, amelyben valamennyi békeszerető nemzet részt vehet. Meg vagyok győződve arról, hogy mind a Kongresszus, mind az amerikai nép úgy fogadja e konferencia eredményeit, mint egy állandó békestruktúra kezdetét.”

Más szóval Roosevelt Sztálinnak befolyási övezetet juttatott Észak-Kínában, hogy rávegye egy olyan

világrendben való részvételre, amelyben a befolyási övezeteknek nincs jelentőségük.

Amikor a jaltai konferencia véget ért, csak a háborús szövetséget ünnepelték; a későbbiekben azt szétfeszítő kis repedések ekkor még jórészt láthatatlanok voltak. A remény ekkor még mindig felülkerekedett, s „Joe bácsira” is mint problémamentes partnerre tekintettek. Jaltára reagálva Harry Hopkins aggodalmát fejezte ki amiatt, hogy a mérsékeltnek tartott Sztálin esetleg behódolhat a Kremlben ülő keményvonalasok nyomásának:

„Az oroszok már bebizonyították, hogy ésszerűek és előrelátóak tudnak lenni, és semmi kétséget nem hagytak elnökünkben vagy népünkben afelől, hogy együtt tudunk élni velük, és békésen ki tudunk jönni egymással a belátható jövőben. De egy kiegészítést szeretnék fűzni ehhez. Azt hiszem, valamennyiünknek vannak fenntartásai: hogy nem lehet előre tudni, mi lesz, ha Sztálinnal történék valami... Abban biztosak vagyunk, hogy számíthatunk ésszerű cselekedeteire, józanságára és megértésére, de abban egyáltalán nem lehetünk biztosak, hogy ki, vagy mi áll mögötte a Kremlben.”

Az a gondolat, hogy a Kreml első számú vezetője a szíve mélyén békés lelkületű, mérsékelt politikus, akinek segítségre van szüksége ahhoz, hogy erőszakos kollégáin felülkerekedjék, állandóan jelen volt az amerikaiak gondolkodásában ezután is, a szovjet vezetőtől teljesen függetlenül. Ez a fajta értékelés még a posztkommunista időszakba is átmentődött, amikor először Mihail Gorbacsovra, majd később Borisz Jelcinre alkalmazták.

A vezetők közötti személyes kapcsolatok jelentőségét s a nemzetek közötti harmónia szükségességét Amerika továbbra is hangoztatta, miközben a háború már a befejezéshez közeledett. 1945. január 20-án, negyedik beiktatási beszédében Roosevelt nézőpontját egy emersoni idézettel illusztrálta: „Egyetlen módja, hogy az embernek barátja legyen, ha maga is az.” Nem sokkal a jaltai konferencia után Rooseveltnak a kabinetnek a következőképpen jellemezte Sztálint: „Van benne valami ezen a forradalmi, bolsevik dolgon kívül is.” Ezt a különleges tulajdonságot annak tulajdonította, hogy Sztálin ifjúkorában papnak tanult. „Azt hiszem, valami sajátja lett a természetének abból, ami egy keresztény úriember magatartása.”

Sztálin azonban a *Realpolitik* mestere volt, s nem keresztény úriember. Ahogy a szovjet csapatok előrenyomultak, azt ültette át a gyakorlatba, amit az akkori jugoszláv kommunista vezetőnek, Milovan Gyilasznak egy magánbeszélgetés keretében elmondott.

„Ez a háború más, mint a régi háborúk; bárki foglal is el egy területet, saját társadalmi rendszerét is ráerőlteti. Mindenki addig terjeszti ki rendszerét, ameddig csak eljut hadseregével. Ez nem lehet másképp.”

A Sztálin által alkalmazott sajátos játékszabályok drámai módon jutottak kifejezésre a háború befejező szakaszában. 1945 áprilisában Churchill nyomást gyakorolt Eisenhowerre, a szövetséges haderők főparancsnokára, hogy még az előrenyomuló szovjet csapatok előtt foglalja el Berlint, Prágát és Bécset. Az amerikai vezérkari főnökök nem méltányolták a kérést, s az utolsó lehetőséget látták benne arra, hogy brit szövetségeseiket kiiktassák: a haditerveket nem befolyásolhatják politikai megfontolások. „Azok a pszichológiai és politikai előnyök, melyek Berlin esetleges, a szovjeteket megelőző elfoglalásából adódnának, nem lehetnek fontosabbak, mint a német haderő megsemmisítésének és feloszlátásának alapvető fontosságú harcászati szempontjai.”

Mivel ekkor már nem létezett jelentős legyőzendő és feloszlátandó német haderő, Churchill kérésének visszautasítása az amerikai vezérkari főnökök részéről elvi kérdés volt. S valóban, olyan komolyak voltak szándékaik, hogy Eisenhower azt is magára vállalta, hogy 1945. március 28-án levelet intéz Sztálinhoz. Ebben arról tájékoztatta a szovjet vezetőt, hogy nem fog előrenyomulni Berlinig, s azt javasolta, hogy az

amerikai és a szovjet csapatok Drezda közelében találkozzanak.

Sztálin kétségtelenül meglepődött, hogy egy tábornok ily módon közvetlenül fordul egy államfőhöz, különösképpen egy ekkora fontosságú politikai ügyben. Nem volt azonban szokása elhárítani a könnyen jött politikai ajándékokat. Április 1-jén Eisenhowernek küldött válaszában közölte, hogy egyetért az amerikai állásponttal, s megerősítette, hogy Berlint ő is másodrendűnek tartja stratégiai szempontból, s így csak kisebb létszámú szovjet haderőt küld elfoglalására. Abba is beleegyezett, hogy a csapatok az Elbánál találkozzanak, Drezda környékén. Miután jutalmát átvette, Sztálin meg kívánta mutatni, hogy legalább ő jól látja a politikai prioritásokat. Megszegve Eisenhowernek adott szavát, elrendelte, hogy a szovjet szárazföldi offenzíva fő csapása Berlinre irányuljon, s Zsukov és Konyev marsalloknak mindössze két hetet adott, hogy kibontakoztassák azt a támadást, mely Eisenhowernek tett ígérete szerint május második feléig el sem kezdődött volna.

1945 áprilisára, két hónappal a jaltai konferencia után a szabad Európáról szóló jaltai egyezményt Sztálin égbekiáltó módon megszegte, különösen Lengyelország vonatkozásában. Churchill arra kényszerült, hogy panaszos hangú levelet küldjön, „Sztálin barátom”-hoz fordulva. Elfogadva Sztálin indítványát, hogy a Szovjetunió iránt ellenséges érzelmekkel viseltető személyek nem lehetnek az új lengyel kormányban, Churchill azt kérte, hogy a londoni emigráns lengyel kormánynak legalább azokat a tagjait vegye be, akik megfelelnek a sztálini mércének. Ekkor már az ellenséges érzületek hiánya nem volt elegendő kritérium Sztálin szemében. Számára csak a *teljes mértékben* baráti érzelmeket tápláló kormány jöhetett számításba. 1945. május 5-én Sztálin ezt válaszolta:

...nem elégedhetünk meg olyan személyekkel a leendő lengyel kormányban, akik, az Ön szavai szerint, »alapvetően nem szovjetellenesek«, vagy, hogy csak olyan személyeket zárjunk ki onnan, akik, az Ön véleménye szerint, különösképpen ellenséges érzületűek Oroszország iránt. E kritériumok egyike sem elégít ki bennünket. Ragaszkodunk ahhoz, és mindig is ragaszkodni fogunk, hogy csak olyan személyekkel konzultáljanak a leendő lengyel kormány megalakítása kapcsán, akik tevőlegesen is baráti viszonyról tettek tanúbizonyságot a Szovjetunió iránt, és akik őszintén és komolyan együtt kívánnak működni a szovjet állammal.”

A „tevőleges” és a „baráti” melléknevek természetesen csak a Lengyel Kommunista Párt tagjaira vonatkozhattak, s közülük is csak azokra, akik teljes mértékben kiszolgálták Moszkvát. Négy esztendő múlva még a nemzeti érzésekkel megvádolt hithű kommunistáktól is megtisztogatták a pártot.

De lehetséges volt-e egy alternatív stratégia? Vagy megtettek-e mindent a nyugati demokráciák, ha figyelembe vesszük a kor földrajzi és katonai realitásait? Ezek vissza-visszatérő kérdések, mert ennyi év távlatából minden, ami megtörtént, elkerülhetetlennek látszik. Minél hosszabb az eltelt idő, annál nehezebb egy alternatív megoldást elképzelni, illetve járhatóságát bizonyítani. A történelmet nem lehet visszapergetni, mint egy filmtekercset, amelyhez tetszés szerint írhatunk új befejezést.

Az 1941-es szovjet határok helyreállítását csaknem lehetetlen volt megakadályozni. Egy dinamikusabb nyugati politika képes lehetett volna elérni bizonyos módosításokat, a balti államoknak adott némi látszatfüggetlenséget is beleértve, amelyeket kölcsönös segítségnyújtási szerződések és a területükön levő szovjet katonai támaszpontok kötöttek volna a Szovjetunióhoz. Ha ez valaha is megvalósítható lett volna, akkor csak 1941-ben, vagy 1942-ben, amikor a Szovjetunió a katasztrófa szélén állt. Érthető, hogy Roosevelttel viszolygott volna a szovjet döntéshozókat ilyen ellenszenves módon válaszút elé kényszeríteni olyan pillanatban, amikor Amerika még nem lépett be a háborúba, s a legnagyobb aggodalom a küszöbönálló szovjet összeomlás volt.

A sztálingrádi csata után azonban Kelet-Európa jövőjének kérdését már fel lehetett volna vetni a szovjet összeomlás vagy a Hitlerrel kötendő különbéke kockázata nélkül. Erőfeszítéseket kellett volna tenni a szovjet határokon kívüli területek politikai struktúrájának rendezésére, és elérni, hogy ezek az

országok a finnországihoz hasonló státust kapjanak.

Vajon kötött-e volna Sztálin Hitlerrel különbékét, ha a nyugati demokráciák határozottabbak? Sztálin soha nem fenyegetőzött ezzel, bár sikerült olyan benyomást keltenie, mintha ennek megvolna a lehetősége. Mindössze két olyan epizódra derült fény, amelyek azt jelzik, hogy Sztálin talán gondolt a külön rendezésre. Az első ilyen alkalom a háború elején volt, amikor még pánik uralkodott. Sztálin, Molotov és Kaganovics állítólag felkérte a bolgár nagykövetet a Hitlernél való tájékozódásra a Baltikum, Besszarábia, Belorusszia és Ukrajna bizonyos részeinek átengedésével kapcsolatban – melyek tulajdonképpen a Szovjetunió 1938-as határai voltak. A nagykövet állítólag visszautasította az üzenet átadását. Hitler minden bizonnyal nemet mondott volna egy ilyen rendezésnek akkor, amikor a német csapatok Moszkva, Kijev és Leningrád felé törtek előre, s jóval mélyebben hatoltak be a Szovjetunió területére ahhoz képest, amit az ún. „békejavaslat” – ha ez egyáltalán az volt – felkínált. A náci terv a Szovjetunió elnéptelenítése volt a jóval Moszkván túl fekvő Arhangelszk-Asztrahany vonalig, s a terület túlélő lakosságának rabszolgasorba süllyesztése.

A második epizód még ennél is homályosabb. 1943 szeptemberében történt, a sztálingrádi csata után nyolc, a kurszki csata után két hónappal, ahol a támadó német páncélos erők nagy része megsemmisült. Ribbentrop egy valóban furcsa történetet tált Hitlernek. Egy szovjet külügyminiszter-helyettes, egykori berlini nagykövet, látogatást tett Stockholmban, és Ribbentrop ezt a látogatást alkalomnak tekintette, hogy tapogatózó megbeszéléseket kezdeményezzen egy különbéke kötéséről az 1941-es határok elfogadásával. Ez akkor ugyancsak vágyálom volt, hiszen a szovjet hadsereg ekkor már megközelítette 1941-es határait.

Hitler visszautasította ezt a feltételezett lehetőséget, a következőket mondva külügyminiszterének: „Tudja, Ribbentrop, ha ma kiegyeznék a Szovjetunióval, holnap akkor is újra megtámadnám – nem tudnám visszafogni magam.” Hasonlóképpen nyilatkozott Goebbelsnek is. Az időzítés „a lehető legrosszabb”, a tárgyalásokat döntő katonai győzelemnek kell megelőznie. Hitler még 1944-ben is azt hitte, hogy miután felszámolta a második frontot, még mindig képes lesz Oroszország meghódítására.

Mindazonáltal egy különbéke, még az 1941-es határokat biztosítva is, nem oldott volna meg semmit sem Hitler, sem Sztálin számára. Ez Sztálint egy erős Németországgal állította volna szembe, s azzal a kilátással, hogy egy újabb konfliktus esetén a nyugati demokráciák elhagyják áruló partnerüket. Hitler pedig úgy értelmezhetette volna a különbékét, mint a szovjet hadsereg tovább közeledését Berlin felé, minden garancia nélkül arra, hogy az első adandó alkalommal újra ne kezdje a háborút.

Rooseveltnak a négy csendőrrel kapcsolatos koncepciója ugyanazon az akadályon bukott meg, mint Wilson kollektív biztonságra vonatkozó általánosabb elmélete: egyszerűen arról volt szó, hogy a négy „csendőr” nem egyformán értelmezte a világgal kapcsolatos kötelezettségeit. Sztálinnál a paranoia, a kommunista ideológia és az orosz imperializmus halálos keverékének eredményeképpen a négy csendőr fogalma úgy volt értelmezhető, hogy a világbéke felett pártatlanul örökös, közös értékrendet képviselő rend vagy a Szovjetunió számára juttatott nagy lehetőség, vagy a kapitalisták csapdája. Sztálin tudta, hogy Nagy-Britannia egymaga nem ellensúlyozhatja a Szovjetuniót, s ez vagy egy nagy vákuumot eredményez a szovjet térség kapujában, vagy nyitányként szolgálhat az Egyesült Államokkal egy későbbi konfliktus számára. (Mint első generációs bolsevik ez utóbbi változatot tartotta valószínűbbnek.) Bármelyik feltételezést vesszük is alapul, Sztálin cselekvésének iránya csak egyféle lehetett: a szovjet befolyási övezetet amennyire csak lehet, nyugatra tolni, vagy a zsákmányszerzés reményében, vagy azért, hogy a későbbi diplomáciai összecsapáshoz a lehető legjobb alkupozíciót szerezzék magának.

Ami azt illeti, Amerika sem volt túlságosan készséges az Elnök „négy csendőr” koncepcióját elfogadni. Ha ez az elmélet működne, akkor ez azt jelentené, hogy Amerikának készen kell állnia a közbelépésre, bárhol is fenyegetik a békét. Bár Rooseveltnél fáradhatatlanul ismételtette a szövetségeseknek, hogy sem az amerikai csapatok, sem az amerikai erőforrások nem fognak rendelkezésre állni Európa helyreállításában, s a béke megőrzése brit és orosz feladat lenne. Jaltában azt mondta kollégáinak, hogy amerikai csapatok két évnél hosszabb ideig nem vesznek részt a megszállásban.

Ha ez igaz, akkor a Szovjetunió szükségszerűen vonta Közép-Európát a fennhatósága alá, Nagy-Britanniát megoldhatatlan dilemma elé állítva. Egyrészt annyira már nem volt erős, hogy a Szovjetunió ellenében egyedül fenntartsa a hatalmi egyensúlyt. Másrészt, amennyiben megpróbálkozik a probléma valamilyen egyéni megoldásával, valószínű, hogy a szokásos amerikai ellenállásba ütközik. 1945 januárjában például a *The New York Times* beszámolt egy Roosevelttel és Churchill közötti titkos üzenetváltásról a görögországi nem-kommunista kormány brit támogatási kísérletével kapcsolatban. A cikk szerint Roosevelttel világosan kifejezte, hogy az amerikai közvélemény jelenlegi pozitív viszonyulása a háború utáni angol-amerikai együttműködéshez eléggé ingatag talajon áll. „...A briteknek határozottan a tudomására hoztuk, hogy a hangulat olyan gyorsan változhat, akár csak az időjárás Angliában, ha az amerikai emberek tudomására jut, hogy ez a háború sem más, csak újabb konfliktus az egymással rivalizáló imperialista hatalmak között.”

De ha Amerika nem volt hajlandó Európát megvédeni, a britek ez irányú törekvései pedig imperialistának minősítették, a „négy csendőr” doktrínája ugyanúgy vákuumot eredményez, mint a 30-as években a kollektív biztonság elve. Amíg az amerikai felfogás nem változik, lehetetlen a szovjet expanzionizmussal szembeszegülni. Mire Amerika felfogja ezt a veszélyt, és újra az arénába lép, az eredmény már a befolyási övezetek kialakulása, amit olyan állhatatosan igyekezett elkerülni a háború alatt, ezúttal már egy sokkal kedvezőtlenebb demarkációs vonallal. A geopolitikát végül is nem lehetett figyelmen kívül hagyni. Amerikát újra visszahúzta Európa, Japánt és Németországot helyreállították az egyensúly megteremtése érdekében, s a Szovjetunió negyvenöt évnyi szembenállás és stratégiai túlterjeszkedés útjára lépett, amely végül teljes összeomláshoz vezetett.

Ázsia másfajta komoly problémát jelentett. Roosevelttel Kínát elsősorban udvariasságból sorolta a négy csendőr közé, részben pedig azért, hogy világméretű terveinek ázsiai gyökerei is legyenek. Kína azonban még Nagy-Britanniánál is kevésbé volt képes a Roosevelttel által rá kiszabott feladat végrehajtására. A háború végén Kína fejletlen ország volt, amely a polgárháború agóniájában vergődött. Hogyan is tölthette így be a világ csendőre szerepét? Amikor Roosevelttel Teheránban kifejtette a négy csendőrrel kapcsolatos gondolatait, Sztálin felvetette azt az igen ésszerű kérdést, hogyan reagálnak az európai országok, ha vitás kérdéseiket Kína akarja megoldani. Azt is hozzátette, hogy véleménye szerint Kína nem elég erős egy ilyen világméretű feladat ellátásához, s a béke fenntartására inkább regionális bizottságok létrehozását javasolta. Roosevelttel azon az alapon utasította el ezt a javaslatot, hogy ez a megoldás is befolyási övezetek alakulásához vezetne. A békét világméreteken kell fenntartani, vagy a feladattal egyáltalán nem lehet megbirkózni.

És mégis: amikor már sorra vettük a Roosevelttel körülvett furcsaságokat, még mindig ott van a kérdés, hogy vajon egy másfajta megközelítés elnyerte volna-e az amerikaiak támogatását. Az amerikaiak elvégre mindig inkább hitték, hogy a demokratikus elvek direkt tagadásán alapuló rendszer egyszer csak önmaga ellen fordulhat, mint azt, hogy le kell vonni az előző békekötések tanulságait, melyek egyike sem lehetett a világban sikeres egyensúly vagy hosszú életű erkölcsi konszenzus nélkül.

Churchill geopolitikai elemzése Rooseveltnél sokkal pontosabbnak bizonyult. Roosevelttel vonakodása, hogy a világot geopolitikai szempontból nézze, ugyanannak az idealizmusnak a fordított oldala volt, amely Amerikát a háborúba lépésre ösztönözte, s képessé tette arra, hogy a béke ügyének őrzője legyen. Ha Roosevelttel Churchill receptjét követte volna, javíthatta volna Amerika alkupozióját, de feláldozta volna a hidegháborús konfliktusokkal szembeni tűrőképességét, melyre majd a későbbiekben volt szüksége.

Hogy Roosevelttel a közmondásos egy mérfölddel messzebbre ment a háborúban, előfeltétele lett azoknak a nagyszabású kezdeményezéseknek, amelyeket Amerika tett a világ egyensúlyának helyreállításáért – bár az Egyesült Államok mindvégig tagadta, hogy valójában ezt tette. Roosevelttel koncepciója a háború utáni világot illetően talán túlságosan optimista volt. De az amerikai történelem tükrében ez az álláspont egészen biztosan egy olyan szükséges fejlődési fokozatot képviselt, amelyen túl kellett lépnie ahhoz, hogy a későbbi válságokat leküzdje. Végül Roosevelttel népét történelmének két, szinte legválságosabb

szakaszából vezette ki. Minden bizonnyal kevésbé lett volna sikeres e törekvéseiben, ha több történelmi relativitás-érzék jellemzi.

A háború azonban elkerülhetetlen geopolitikai vákuummal ért véget. A korábbi hatalmi egyensúly megsemmisült, s az átfogó béke megteremtése illékony lehetőség maradt. A világ ideológiailag két táborra szakadt, s a háború utáni korszak majd egy hosszú és fájdalmas küzdelem lesz azért a megoldásért, amely a háború befejezése előtt kisiklott a vezetők kezéből.

TIZENHETEDIK FEJEZET

A HIDEGHÁBORÚ KEZDETE

Akárcsak Mózesnek, Franklin Delano Rooseveltnek is megadatott, hogy megpillanthassa az Ígéret földjét, de az már nem, hogy el is érje. Halálakor a szövetséges csapatok Németország belsejében jártak, s megkezdődött a főbb japán szigetek megszállásának nyitányaként ismert okinawai csata.^[41]

Roosevelt halála 1945. április 12-én nem volt váratlan esemény. Orvosa, akit korábban is nagyon nyugtalanítottak betegének erőteljes vérnyomás-ingadozásai, már januárban arra a következtetésre jutott, hogy bármiféle izgalom végzetes következményekkel járna páciense számára. Tekintetbe véve az elnöki teendőket kísérő feszültséget, ez a diagnózis felért egy halálos ítélettel. A szövetségesek által körülvárt Berlinben rekedt Hitler és Goebbels egy örült pillanatra abban a hitben ringatták magukat, hogy most tanúi lehetnek egy hasonló esemény megismétlődésének, mint amit a német történelemkönyvek a Brandenburi Ház csodájaként tartanak számon: a Hétéves Háborúban,^[42] amikor az orosz csapatok Berlin kapujában álltak, Nagy Frigyes megmentette az orosz uralkodó hirtelen halála, mivel egy kevésbé ellenséges érzelmű cár követte a trónon. A történelem azonban 1945-ben nem ismételte meg önmagát. A náci bűntettek a szövetségesekben legalább egy közös célt megszilárdítottak: a nácizmus totális megsemmisítését.

A náci Németország összeomlása és az ebből következő hatalmi vákuum kitöltésének szükségessége a háborús partnerség szétbomlásához vezetett. A szövetségesek szándékai egyszerűen túlságosan is eltértek egymástól. Churchill a szovjetek domináns szerepét akarta megakadályozni Közép-Európában. Sztálin viszont azt kívánta, hogy a szenvedést hősiesen tűrő, majd a katonai győzelmet kivívó szovjet népnek terület formájában fizessék meg az árat. Az új amerikai elnök, Harry S. Truman kezdetben Roosevelt nyomdokain haladva a szövetség összetartását tűzte ki célul. Elnöksége első időszakának végére azonban a háború alatti egyetértésnek már nyoma sem volt közöttük. Az Egyesült Államok és a Szovjetunió, a kontinens széleit őrző két óriás most Európa közepén nézett egymással farkasszemet.

Harry S. Truman háttere minden elképzelhető szempontból különbözött nagy elődjétől. Roosevelt az északkeleti kozmopolita establishment egyik kiemelkedő alakja volt, míg Truman a vidéki közép-nyugati középosztályból származott. Roosevelt a legjobb középiskolákba és egyetemekre járt; Truman középiskolai tanulmányainak befejezése egyben tanulmányainak a végét is jelentette, bár Dean Acheson szeretettel és csodálattal úgy jellemezte őt, mint a szó legnemesebb értelmében vett yale-i személyiséget. Roosevelt egész életét a legmagasabb hivatalra való felkészülésnek szentelte, Trumant viszont a Kansas City-beli politikai gépezet termelte ki.

Alelnökké is csak akkor választották, amikor Roosevelt első számú választottját, James Byrnest a munkásmozgalom megvétózta, így pályafutásának kezdetén kevés jel mutatott arra, hogy Trumanból rendkívüli elnök válik. Minden valódi külpolitikai tapasztalat nélkül, s Roosevelttől mindössze rendkívül felületes útmutatást örököelve reá hárult a háború befejezésének és az új világrend kiépítésének feladata, miközben a Teheránban és Jaltában eltervezett rend darabokra kezdett hullani.

Ahogy az később kiderült, Truman a hidegháborús korszak kezdetén, s annak a feltartóztatási politikának a kialakításakor elnökösködött, mely végül is e háborúban győzelmet hozott. Ő vezette be az Egyesült Államokat az első békebeli katonai szövetségbe. Irányítása alatt a „négy csendőr” roosevelti elméletét merőben új koalíciós rendszer váltotta fel, mely negyven évig az amerikai külpolitika középpontjában maradt. Amerikának saját értékrendjébe vetett hitét kihasználva ez a Közép-Nyugatról származó egyszerű ember a megvert ellenséget arra próbálta rávenni, hogy csatlakozzon a demokratikus országokhoz. Ő finanszírozta a Marshall-tervet és a Point Four [Negyedik Pont] programot^[43] amelyek

alapján Amerika nyersanyagait és technológiáját a tőle távol eső országok újjáépítésére és fejlesztésére használta.

Trumannal egyetlen alkalommal találkoztam, ifjú harvardi tanárként 1961 elején, amikor egy Kansas City-beli előadásom lehetőséget jelentett az exelnök meglátogatására a közeli, Missouri állambeli Independence városka Truman Elnöki Könyvtárában. Az évek múlásával sem tűnt el a volt elnök kedélyessége. Miután végigkálauzolt az épületen, behívott az irodájába, mely a fehér házbeli ovális elnöki iroda pontos mása volt. Miután tudomást szerzett arról, hogy Kennedy Fehér Házának a tanácsadói közé is tartozom, kérdezősködni kezdett az ott szerzett tapasztalatokról. A szokványos washingtoni cocktail-party bölcsességekre támaszkodva azt válaszoltam, hogy véleményem szerint a bürokrácia a kormányzat negyedik ágazataként funkcionálva korlátozza az elnök cselekvési lehetőségeit. Ezt a megjegyzést Truman sem szórakoztatónak, sem figyelemre méltónak nem találta. Semmi kedve sem volt egy általa „professzorinak” nevezett beszélgetést folytatni, káromkodott egyet, majd kifejtette az elnöki szerepről vallott nézetét: „Ha egy elnök tudja, hogy mit akar, nincs az a bürokrata, aki meg tudná állítani őt. Egy elnöknek mindig tudnia kell, hogy mikor nem fogadhat el tanácsot.”

Gyorsan tudományosabb vizekre evezve, megkérdeztem Trumant, melyik külpolitikai döntésére a legbüszkébb. Egy pillanatig sem habozott a válasszal: „Ellenségeink felett totális győzelmet arattunk, és megadásra kényszerítettük őket – vágta rá. – Ezután segítettük őket a talpraállásban, a demokratizálódásban, s a nemzetek közösségéhez való újbóli csatlakozásukban. Ezt csak Amerika volt képes megtenni.” Ezután Independence kis utcáin elvezetett egyszerű lakóházához, hogy bemutasson feleségének, Bessnek.

Ez a beszélgetés azért olyan emlékezetes, mert rendkívül jól megragadja Truman jellemének igazi amerikai vonásait: az elnöki hivatal méltóságának és felelősségének átérzését, az Amerika hatalma felett érzett büszkeségét, s mindenekfelett azt a hitét, hogy országa arra volt hivatott, hogy az emberiség szabadságának és fejlődésének forrása legyen.

Truman elnökségét Roosevelttel árnyékában kezdte, akinek személyisége halála után csaknem mitikus magasságokba emelkedett. Truman őszinte csodálattal adózott elődjének, de végső soron, mint minden új elnöknek, neki is azt kellett tennie, hogy az örökölt hivatal saját tapasztalatai és igényei szerint átalakítsa.

Trumant, amikor elfoglalta az elnöki széket, sokkal kevesebb érzelmi szál fűzte a szövetségesek egységességéhez, mint korábban Rooseveltet. Az izolacionista Közép-Nyugat gyermeke számára a szövetségesek egységének kérdése inkább gyakorlati szempontból volt jelentős, mint érzelmi vagy morális szükségből. Truman a szovjetekkel való háborús partnerség izgalmait sem élte át, akikre mellesleg mindig gyanakodva tekintett. Amikor Hitler megtámadta a Szovjetuniót, Truman szenátorként úgy fogalmazott, hogy a két diktatúra erkölcsileg egyenértékű, s azt javasolta, hogy az amerikaiak hagyják őket, amíg megsemmisítik egymást: „Ha azt látjuk, hogy Németország áll közelebb a győzelemhez, akkor a Szovjetuniót kell segítenünk. Ha a Szovjetunió kerekedik felül, akkor Németországot kell támogatni, s hagyni kell, hogy eközben mindketten súlyos veszteségeket is szenvedjenek, bár semmiképpen nem szeretném Hitlert győztesként látni. Egyikük sem tartja magát az adott szóhoz.”

Roosevelttel gyorsan romló egészsége ellenére Trumant három hónapos alelnöksége idején soha nem kérték fel, hogy részt vegyen a kulcsfontosságú döntések meghozatalában. Az atombomba megteremtésének tervéről sem tájékoztatták.

Truman egy olyan világot örökölt, melyben a határvonalakat kezdettől fogva a kelet, ill. a nyugat felé mozgó csapatok határozták meg. A szövetségesek által felszabadított országok sorsa sem volt még megoldva. A hagyományosan nagyhatalmi pozíciót betöltő országoknak meg kellett tanulniuk alkalmazkodni a megváltozott szerepkörhöz. Franciaország teljesen összeomlott; Nagy-Britannia, bár a győztesek között volt, kimerült; Németországot négy megszállási övezetre osztották fel – miután Európát már 1871 óta erejével kísértette, most gyengesége fenyegette káosszal. Sztálin a szovjet határt az Elbától 600 mérföldre tolta ki nyugati irányban, míg csapatai előtt légüres tér jött létre részben Nyugat-Európa

gyengesége, és az amerikai katonai erők tervezett visszavonása következtében.

Trumannak belső ösztöne először azt súgta, hogy kiegyezzen Sztálinnal, főképpen azért, mert az amerikai vezérkari főnökök továbbra is szükségesnek tartották a Szovjetunió részvételét a Japán elleni háborúban. Bár taszította őt Molotov hajthatatlansága 1945. áprilisi első személyes találkozásuk alkalmával, a viselkedésbeli különbséget a történelmi háttér különbözőségével magyarázta. „Az oroszokkal keményen kell bánnunk – mondta Truman –, mert nem tudják, hogyan kell viselkedni. Olyanok, mint az elefánt a porcelánboltban. Még csak huszonöt évesek. A mi országunk több mint száz, a britek még nálunk is idősebbek néhány évszázaddal. Az oroszokat meg kell tanítanunk helyesen viselkedni.”

Ez tipikus amerikai megnyilvánulás volt. Alapvetően a harmónia és egyetértés gondolatából indulva ki, Truman a szovjetekkel meglévő konfliktusok gyökerét nem az ellentmondó geopolitikai érdekeknek, hanem a másik fél „politikai éretlenségének” és viselkedésbeli hibáinak tulajdonította. Más szóval, hitt abban, hogy Sztálint meg lehet tanítani a „rendes” viselkedésre. Annak a realitásnak a megértése, hogy a Szovjetunió és az Egyesült Államok közötti feszültséget nem valami félreértés okozza, hanem eredendő okai vannak, jelentette a hidegháború kezdetét.

Truman megörökölte Roosevelttől legfőbb tanácsadóit, és azzal a szándékkal kezdte elnökségét, hogy folytatja elődjének a „négy csendőrrel” kapcsolatos politikáját. Négy nappal hivatalba lépése után, 1945. április 16-án tartott beszédében hangsúlyozottan kiemelte a világközösség és a káosz közötti különbséget, s úgy ítélte meg, hogy a nemzetközi színtérnek csak két alternatívája van: a globális biztonság vagy az anarchia. Ismételten elkötelezte magát Roosevelttől meggyőződése mellett, hogy a háború ideje alatt létrejött koalíció különleges feladata az egység fenntartása egy új, békés nemzetközi rend létrehozása és megőrzése érdekében, mindenekelőtt azt az elvet érvényesítve, hogy a nemzetközi vitákat ne lehessen erőszakkal megoldani:

„Az elkövetkezendő világbéke szempontjából semmi sem olyan fontos, mint azon országok együttműködésének folytatása, amelyeknek fel kellett sorakozniuk, hogy legyőzzék a tengelyhatalmak összeesküvését a világuralom megszerzésére.

Míg ezen nagyhatalmak felelőssége a béke őrzése, ez a felelősségük valamennyi kicsi és nagy állam azon kötelezettségén nyugszik, hogy nemzetközi viszonylatban, a törvényesség védelmén kívül, ne forduljanak erőszakhoz problémáik megoldásában.”

Truman beszédírói nyilvánvalóan nem tartották szükségesnek, hogy variálják az elnök megnyilatkozásait, vagy az is lehet, hogy szabványszövegüket nem tartották javításra szorulónak, mert szó szerint ugyanezt ismételtették meg vele április 25-én, az Egyesült Nemzetek alakuló ülésén San Franciscóban.

A magasan szárnyaló retorika ellenére a nemzetközi viszonyokat kőkemény geopolitikai tények alakították. Sztálin visszatért régi külpolitikájához azt követelve, hogy az egyetlen általa elismert pénznemben, azaz a területek feletti ellenőrzés megszerzésében nyerje el győzelméért a fizetséget. Értett az alkuhoz, és talán hajlandó is lett volna tárgyalni annak valamilyen formájáról, de csak addig a pontig, míg az pontos *quid pro quo*-kat tartalmaz, mint például az érdekszféra, vagy a kelet-európai kommunista befolyás elcserélése valamilyen más speciális előnyre, például erőteljes gazdasági segítségre. Ami egy nagyhatalomnak valaha is az élén álló leglelkiismeretlenebb államférfi látóhatárán kívül esett, az a közös jóakaratra vagy a nemzetközi jogra épülő külpolitika volt. Sztálin nézetei szerint a világ vezetői a személyes találkozásokon rögzíthetik az erők egymáshoz való viszonyát, vagy közelíthetik a nemzeti érdekeket egymáshoz, de azokat nem változtathatják meg. Ezért soha nem reagált sem Roosevelttel, sem Churchill azon kéréseire, hogy térjenek vissza a háborús időkben fennállt jó viszonyhoz.

Lehetséges, hogy az az óriási tekintély, melyet Roosevelttől szerzett magának, valamivel tovább biztosította volna Sztálin önmérsékletét. Elvégre Sztálin csak az „objektív” realitás előtt hajolt meg; az ő

számára a diplomácia nem volt más, mint az erőviszonyok meghatározásáért folytatott, tágan értelmezett és elkerülhetetlenül bekövetkező küzdelem egyik aspektusa. Az amerikai vezetőkhez való sztálini viszony azért volt problematikus, mert az ő számára érthetetlen volt a külpolitikájukat átitató ragaszkodásuk az erkölcsi szabályokhoz és a törvény betűjéhez. Sztálin egyáltalán nem értette, hogy miért is csinálnak az amerikai vezetők nagy ügyet a kelet-európai államok belső struktúrájából, hiszen ehhez a régióhoz semmiféle nyilvánvaló amerikai stratégiai érdek nem fűződött. Az amerikaiak olyan elvekhez való ragaszkodása, melyeknek semmilyen hagyományos értelemben vett érdekekhez sem volt közük, arra ösztönözte Sztálint, hogy rejtett indokok után kutasson. „Attól tartok” – mondta az akkor éppen a moszkvai nagykövetséget vezető Averell Harriman nagykövet, hogy

„...Sztálin nem érti, és soha sem fogja teljesen megérteni, hogy a szabad Lengyelországhoz fűződő érdekünk elvi kérdés. Ő realista... és nehezebbre esik az absztrakt elvekbe vetett hitünket értékelni. Nem tudja felfogni, hogy miért akarunk a szovjet politikába beavatkozni egy olyan állam esetében, mint Lengyelország, amelyet ő olyan fontosnak vél a szovjet biztonság szempontjából, hacsak nem valamilyen rejtett indíték mozgat bennünket...”

Sztálin, a *Realpolitik* nagymestere, minden bizonnyal azt várta, hogy Amerika ellenzi az európai kontinens közepén a Vörös Hadsereg által létrehozott új geopolitikai egyensúlyt. Acélidegzetű ember lévén nem volt szokása, hogy előzetes engedményeket tegyen; abból indult ki, hogy sokkal kedvezőbb a már megszerzett javakat először biztosítani, majd óvatosan kivárni, amíg a Szövetségesek megteszik a következő lépést. Csak azokat a lépéseket volt hajlandó komolyan venni, melyeket elemezni lehetett a kockázat és az eredmény szempontjából. Amikor a szövetségesek nem gyakoroltak rá nyomást, akkor egyszerűen csak kivárt.

Az Egyesült Államok irányában Sztálin ugyanolyan kötekedő magatartást tanúsított, mint 1940-ben Hitlerrel szemben. Amikor 1945-ben a Szovjetunió több tízmilliós embervesztése, s területe egyharmadának letarolása miatt végzetesen meggyengült, egy gyakorlatilag sértetlen, s ráadásul atommonopóliummal is rendelkező Egyesült Államokkal nézett szembe; 1940-ben pedig egy olyan Németországgal konfrontált, mely befolyása alatt tartotta a kontinens többi részét. Mindkét esetben egyezkedés helyett a szovjet pozíció megerősítésére törekedett, és megpróbálta elhitetni ellenfeleivel, hogy inkább nyugati irányba terjeszkedik, mintsem hogy visszavonuljon. Mindkét esetben rosszul mérte fel ellenfeleinek reakcióját. 1940-ben Molotov berlini látogatásának hatására Hitlerben még inkább megerősödött a támadás szándéka. 1945-ben pedig ugyanannak a külügyminiszternek sikerült elérnie, hogy az amerikaiak jóakarata hidegháborús konfrontációvá alakuljon át.

Churchill számára világosak voltak Sztálin diplomáciai számításai, s azokat két lépéssel kívánta ellensúlyozni. A három háborús szövetséges csúcstalálkozójának megszervezését sürgette a lényeges dolgok elrendezésére, még mielőtt a szovjet érdekszféra konszolidálódna. Azt akarta, hogy a szövetségesek annyi ütőkártyát tartsanak a kezükben, amennyire csak képesek. Erre azért látott esélyt, mert korábban az előzőleg tervezettnél keletebbre találkoztak a szövetséges és a szovjet csapatok, és ennek eredményeképpen a szövetségesek ellenőrizték a szovjet zónának kijelölt terület csaknem egyharmadát Németországban, amely az iparilag legfejlettebb részt is magában foglalta. Churchill ezt a területet a befolyás eszközüül kívánta felhasználni a közelgő tárgyalásokon. 1945. május 4-én az alábbi utasításokat táviratozta Eden külügyminiszternek, aki Truman elnökkel készült találkozni Washingtonban:

„...a szövetségeseknek nem kellene jelenlegi állásaikból a megszállási határvonalig visszavonulniuk, amíg Lengyelországot illetően számunkra kielégítő megoldás nem születik, amíg meg nem győződünk Németország szovjet megszállásának ideiglenességéről, s amíg nem történik megállapodás az eloroszosított, vagy az orosz megszállás alatt levő Duna menti

országokat, elsősorban Ausztriát, Csehszlovákiát, s a Balkánt illetően.”

Azonban az új amerikai vezetés sem mutatott nagyobb fogadókészséget a brit *Realpolitik* irányában, mint annak idején Roosevelt. Ezért a háborús diplomácia sémái ismétlődtek meg ezúttal is. Az amerikai vezetők örömmel egyeztek bele a Berlin melletti Potsdamban július második felére tervezett csúcstalálkozóba. De Truman ekkor még nem fogadta el Churchill tanácsát, hogy Sztálinnal csak a „jutalmak” és „büntetések” összegyűjtésével lehet tárgyalni, s csak így érhető el a kívánt eredmény. A trumani vezetés az elődjéhez hasonlóan ismét meg akarta tanítani Churchillt arra, hogy a hatalmi egyensúly politikája már visszavonhatatlanul a múlté.

Június végén, a tervezett csúcstalálkozó előtt alig egy hónappal az amerikai csapatok visszavonultak a kialakított demarkációs vonalig, nem hagyva Angliának más lehetőséget, mint hogy kövesse példájukat. Sőt, mint ahogy a múltban Roosevelt alaposan túlértékelt a britek lehetőségeit, a Truman-adminisztráció is a britek és a Szovjetunió közötti közvetítő szerepet próbálta eljátszani. Truman, akinek eltökélt szándéka volt, hogy elkerülje a Sztálin ellen a britekkel való szövetségnek még a látszatát is, Churchill nem kis bosszúságára Potsdamba menet nem volt hajlandó megállni Angliában, az angolszász győzelem megünneplésére.

Trumannak ugyanakkor nem voltak gátlásai a tekintetben, hogy Sztálinnal Churchill részvétele nélkül is találkozzék. Ugyanazzal az ürüggyel, melyet Roosevelt alkalmazott a Bering-szorosbeli találkozó megszervezésénél – azaz, hogy Churchilltől eltérően ő még soha nem találkozott Sztálinnal – külön találkozót javasolt a szovjet vezetővel. De Churchill éppen olyan érzékenyen reagált arra, hogy kirekesszék a szovjet-amerikai dialógusból, mint amennyire Truman tanácsadói kényesek voltak a fenti esetben, amikor nem akarták azt a benyomást kelteni, mintha Washington és London szorosán együttműködve cselekedne. Truman emlékiratai szerint Churchill ingerülten közölte Washingtonnal, hogy nem hajlandó részt venni olyan konferencián, mely egy Truman-Sztálin találkozó folytatása. Hogy eljátszhassa az önjelölt közvetítő szerepét, s hogy a szövetséges vezetőkkel közvetlen kapcsolatot építhessen ki, Truman úgy döntött, hogy követeket küld Londonba és Moszkvába.

Harry Hopkinst, Roosevelttől régi bizalmasát küldték Moszkvába, a Churchillhez menesztett követet viszont különös módon inkább ama képessége miatt választották, hogy Sztálinra tett kedvező benyomást, semmint azért, mert jól át tudta látni a brit miniszterelnök gondolatait. Ez a küldött Joseph E. Davies volt, a háború előtt moszkvai nagykövet, a *Mission to Moscow* (*Moszkvai küldetés*) című bestseller szerzője.

Bár Davies eredetileg befektetéssel foglalkozó bankár volt, s következésképp a kommunisták szemében a tősgyökeres kapitalista; hajlamos volt arra, hogy mint a legtöbb amerikai – főleg a nem hivatásos diplomaták – annak az országnak az önjelölt szószólójává váljon, amelybe akkreditálták. A nagykövetként átélt kalandjairól szóló könyvében Davies minden elképzelhető témakörben a szovjet propagandaszólásokat szajkózza, beleértve a tisztogató perek áldozatainak bűnösségét is. A Roosevelttől által moszkvai háborús küldetésre döbbenetes ügyetlenséggel kiválasztott Davies hihetetlen érzéketlenséggel a probléma iránt, az amerikai nagykövetségen bemutatta saját bestsellerének filmváltozatát a főbb szovjet vezetők egy csoportjának. A hivatalos jelentés szárazon csak úgy kommentálta az eseményt, hogy a szovjet vezetők „komor érdeklődéssel” figyelték, ahogy a filmvászon volt kollegáikat bűnösnek kiáltották ki. (Nem is viselkedhettek másképp. Ők tudták a legjobban, mi történik körülöttük, s ezért nem zárhatták ki azt a lehetőséget, hogy a film akár saját leendő sorsukról is szól.) Truman így aligha küldhetett volna a Downing Streetre olyan személyt, aki Daviesnél kedvezőtlenebbül mérné fel a háború utáni világról alkotott churchilli koncepciót.

Davies londoni látogatása 1945 májusának végén csaknem annyira szürrealisztikusnak bizonyult, mint amennyire korábbi, háborús moszkvai küldetése. Számára sokkal fontosabb volt, hogy a Szovjetunióval való partneri viszony folytatódjék, mintsem hogy előmozdítsa az angol-amerikai kapcsolatok ügyét. Churchill kifejtette az amerikai küldöttnek azt a félelmét, hogy Sztálinnak Közép-Európa bekebelezése áll

a szándékában, s hogy ez kivédhető legyen, feltétlen szükségét látja az egységes angol-amerikai fellépésnek. A szovjet kihívás churchilli elemzésére Davies azzal a gúnyos kérdéssel válaszolt az Öreg Oroszlánnak, hogy „vajon ő maga és Nagy-Britannia nem tévedtek-e, amikor nem Hitlert támogatták, mivel, ahogyan ő (Davies) ezt látja, a brit vezető most ugyanazt az álláspontot ismételve, amit annak idején Hitler és Goebbels szajkózott négy éven át azzal a szándékkal, hogy a szövetségesek egységét, az »oszd meg és uralkodj!« jelszóval megbontsák.” Ami Daviest illeti, szerinte a kelet-nyugati diplomáciai kapcsolatok teljesen kilátástalanok, hacsak nem Sztálin jóindulatának feltételezésén alapulnak.

Davies hasonló szellemben tette meg jelentését Trumannak. Bármennyire nagy ember volt is Churchill, Davies szemében „elsőként, utolsóként és mindenekfelett” kiemelkedő angol volt, akit jobban érdekelt, hogy Anglia európai pozícióját megőrizze, mint az, hogy a béke ügyét szolgálja.” Leahy admirális, aki előbb Rooseveltt, majd Truman vezérkari főnöke volt, Davies jelentésének elfogadásával megerősítette azt a tényt, hogy azt többen is magukénak vallották: „A vezérkar következetesen ilyen véleménnyel volt Churchill viselkedését illetően a háború teljes időtartama alatt.”

Ennél jobban semmi sem illusztrálhatja Amerika automatikus reakcióját a *Realpolitik*ra. Davies és Leahy élőszóban is kifejezték elégedetlenségüket afelett, hogy a brit miniszterelnök elsősorban a brit nemzeti érdekekkel törődik – amit bármely más ország államférfiai a legtermészetesebb dolognak tekintettek volna. Bár Churchillnek a kontinens hatalmi egyensúlyának létrehozására irányuló szándéka valóban az angol történelem több évszázados törekvését testesítette meg, az amerikaiak mégis úgy tekintették ezt, mint valamiféle rendellenességet, és élesen szembeállították a békevágyat az egyensúly fenntartására irányuló erőfeszítéssel – mintha az eszközök és a célok összeférhetetlenek volnának, nem pedig kiegészítenék egymást.

Hopkins, aki háborús követként több alkalommal is járt Moszkvában, úgy vélte, hogy a Daviesével párhuzamosan zajló megbeszélésnek légköre rendkívül kellemes volt. Ha ez így volt is, lehetséges, hogy Sztálinnal való találkozási akaratán kívül is megerősítették a kelet-európai holtponthoz, s siettették a hidegháborús helyzet kialakulását. Hopkins ugyanis a korábbi, háborús sémát követve a harmóniát hangsúlyozta a konfrontáció ellenében. Nem tudta Sztálin értésére adni, hogy eljárása maga ellen hangolja a már így is nyugtalan amerikai közvéleményt. Egész diplomáciai pályafutása során Hopkins azt az elvet kívánta érvényesíteni, hogy minden nézeteltérést meg lehet oldani megértéssel és jóakarattal – és e kategóriák egyikével sem tudott Sztálin mit kezdeni.

Május végén – június elején Sztálin hat különböző alkalommal találkozott Hopkinsszal. A beszélgetőtárs védekezésbe kényszerítésének szokásos taktikáját alkalmazva Sztálin a kölcsönbérletiszerződés befejezésére és a szovjet-amerikai kapcsolatok általános elhidegülésére panaszkodott. Felhívta beszélgetőpartnerének figyelmét arra, hogy a Szovjetunió soha nem enged a nyomásnak. Ez tulajdonképpen egy szokványos diplomáciai fogás, melyet akkor alkalmaznak, amikor egy tárgyaló fél módot keres annak a kipuhatolására, hogy saját tekintélyvesztése nélkül milyen engedményeket kell tennie anélkül, hogy azokat saját maga javasolná. Sztálin úgy tett, mintha nem értené az amerikaiak aggodalmát a lengyelországi szabad választásokat illetően. Elvégre a szovjetek semmiféle ehhez hasonló problémát nem vetettek fel Olaszország és Belgium vonatkozásában, ahol még szintén nem került sor választásokra. Miért aggodalmaskodnak a nyugati hatalmak Lengyelország és a Duna-medence országai miatt, amikor azok a szovjet határhoz olyan közel vannak?

Hopkins és Sztálin teljesen eredménytelenül vívtak egymással anélkül, hogy Hopkinsnak egyetlen alkalommal is sikerült volna Sztálin tudomására hoznia, hogy Amerika halálosan komolyan gondolja a kelet-európai önrendelkezés ügyét. Hopkins is a legtöbb amerikai tárgyaló fél azon hajlamát példázta, hogy még a legszilárdabb meggyőződését is oly módon adja elő, hogy a hajthatatlanságnak még a látszatát is kerülje. Kompromisszumot remélve az amerikai diplomaták mindig megkeresik annak a módját, hogy tárgyaló partnereiknek biztosítsák a méltóságteljes visszavonulás lehetőségét. E megközelítésnek azonban a fordítottja is bekövetkezhet, hogy amikor az amerikai tárgyaló fél bizalma megrendül partnerének

jóakaróban, akkor konokságra, esetenként túlzott mértékű merevségre lesz hajlamos.

Hopkins tárgyalási stílusának gyengéseit még jobban felnagyította a Sztálin és a Szovjetunió irányában érzett végtelen jóindulata, mely még a háború alatti szövetséges idők maradványa volt. 1945 júniusára Sztálin már egyoldalúan döntött Lengyelország keleti és nyugati határaitól, a kormányba brutális módon szovjet bábfigurákat helyeztetett, s durván megsértette a szabad választásokra Jaltában tett ígéretét. Mindezek ellenére Harry Hopkins módot talált arra, hogy Sztálinnak a szovjet-amerikai nézeteltéréseket mint „a lengyel kérdés körül kibontakozott, önmagában jelentéktelen eseményt” állítsa be.” A teheráni és jaltai időkből Roosevelt taktikáját átmentve, Hopkins is arra kérte Sztálint, hogy módosítsa Kelet-Európával kapcsolatos követeléseit, s ezáltal csökkentse a Truman-adminisztrációra nehezedő hazai nyomást.

Sztálin úgy tett, mintha késznek mutatkozna a lengyel kormány amerikai elvekkel egyező alapon való felállítására. Arra kérte Hopkinst, tegyen javaslatot a demokratikus oldalt képviselő négy vagy öt személyre, akiket be lehet venni a varsói kormányba, amelyet szerinte a Szovjetunió „katonai szükségszerűséből” hozott létre. Természetesen a kommunista kormányban való kirakat-részvétel nem volt lényegi kérdés. A szabad választások problémája viszont igen. A kommunisták már korábban is bizonyították kiváló képességeiket koalíciós kormányok felosztatására. Hopkins sem tudta levenni a lábáról Sztálint azzal, hogy az amerikaiak milyen jól átlátják a lengyel helyzetet, amikor bevallotta: semmiféle elképzelése sincs, hogy kiket ajánlhatna az új lengyel kormányba.

Sztálin a hagyományos orosz gyakorlatot követte csak, amikor szabad kezet követelt a szomszédaival való kétoldalú viszonyban. Attól kezdve, hogy Oroszország két évszázaddal korábban a nemzetközi színtérré lépett, vezetői mindig inkább bilaterálisan próbálták meg a szomszédaikkal való vitás kérdéseiket rendezni, semmint nemzetközi konferenciák keretében. Sem I. Sándor az 1820-as években, sem I. Miklós harminc évvel később, sem II. Sándor 1878-ban nem értette, hogy Nagy-Britannia miért áll minden esetben Oroszország és Törökország közé. Ezekben a helyzetekben, s számos alkalommal a későbbiekben is az orosz vezetők mindig is ragaszkodtak ahhoz, hogy szomszédaikat illetően szabad kezet kapjanak. Ha kudarcot vallottak, hajlamosak voltak erőszakhoz nyúlni; s ha egyszer erőszakhoz fordultak, nem vonultak vissza, hacsak nem fenyegette őket háború.

Truman küldötteinek londoni és moszkvai látogatása mindenekelőtt azt bizonyította, hogy az elnök még mindig megpróbál középutat találni a békefenntartás roosevelti koncepciója – amelynek Amerikán kívül más híve nem volt – s a saját, a szovjetek kelet-európai politikája miatt egyre növekvő aggodalma, között, mellyel kapcsolatban kidolgozott politikát még nem tudott felmutatni. Truman felkészületlenül érték a győzelem utáni geopolitikai realitások, s arra sem állt készen, hogy egyszerűen elvesse Rooseveltnek a „négy csendőrrel” kapcsolatos tervét. Amerika akkor még nem merte bevallani, hogy az erőegyensúly politikája a nemzetközi rend szükségszerűsége, s nem az európai diplomácia eltorzulása.

Roosevelt „négy csendőrrel” kapcsolatos álma az 1945. július 17-e és augusztus 2-a között megtartott postdami konferencián ért véget. A három vezető egy nagy parkkal körülvett tágas, angol stílusban megépített kúriában, a Cecilienhofban találkozott, amely az utolsó német trónörökös rezidenciájaként szolgált. Potsdamot azért választották a találkozó színhelyéül, mert a szovjet megszállási övezetben volt, könnyen meg lehetett közelíteni vasúton (Sztálin irtózott a repüléstől), továbbá a szovjet biztonsági erők őrizhették.

Az amerikai delegáció a megérkezéskor még mindig a háború alatt kidolgozott új világrend elkötelezettje volt. Az amerikai küldöttség számára kiindulópontul szolgáló külügyminisztériumi dokumentum azt tartalmazta, hogy érdekszférák létrehozása a lehető legnagyobb fenyegetést jelentené a világbéke számára. A wilsoni ortodox szellemet megidézve a dokumentum úgy érvelt, hogy az érdekszférák „...tisztán egyszerű erőpolitikát jelentenek, a velejáró valamennyi hátránnyal... Elsődleges célul azt kell kitűznünk, hogy elhárítsuk az *okokat*, amelyek miatt egyes nemzetek úgy érzik, hogy inkább ezekre a szférákra van szükség biztonságuk érdekében, semmint arra, hogy egyetlen országot

támogassanak egy másikkal szemben.” A külügyminisztérium arra nem tért ki, hogy erőpolitika hiányában mi ösztönözhetné Sztálint a kompromisszumra, vagy hogy mi okozhat konfliktusokat, ha nem az érdekek összeütközése. A mindenütt jelen lévő Joseph Davies, aki az elnök szovjet ügyekben illetékes tanácsadójaként volt ott, meglehetősen elégedettnek tűnt saját javaslatával, mely egyet jelentett azzal, hogy Sztálin kedvében kell járni. Egyszer egy éles szóváltást követően Davies feljegyzést juttatott el Trumannak, melyben a következőket írta: „Azt hiszem, megsértettük Sztálin érzelmeit, kérem, legyen nyájas hozzá.”

Általában az emberekkel, de főképpen a kommunistákkal való nyájaskodás nem volt természetes Truman számára. Ennek ellenére hősielesen próbálkozott. Kezdetben jobban tetszett neki Sztálin kurta, udvariatlan stílusa, mint Churchill ékesszólása. Édesanyjának írt levelében így jellemezte kettőjüket: „Churchill állandóan beszél, Sztálin csak olykor-olykor morog közbe, de legalább tudja az ember, hogy mit akar.” Július 21-én egy magánvacsora keretében Truman minden tőle telhetőt megtett, hogy amint ezt később bizalmasan megfogalmazta Daviesnek: „...Meg akartam győzni arról, hogy ‘tényleg őszintén’ érdekeltek vagyunk a béke és egy tisztességes világrend megteremtésében, és semmiféle okunk nincs, hogy ellenséges érzelmeket tápláljunk a Szovjetunióval szemben. A magunk számára semmi mást nem akarunk elérni, csupán biztonságunkat garantálni, békét, barátságot és jószomszédi viszonyt, és hogy közös feladatunk mindezeknek az elérése. Nyomatékosan hangsúlyoztam mindezt, és azt hiszem, Sztálin elhitte, amit mondtam.” Sajnos, Sztálin nem tudott mit kezdeni olyan tárgyaló partnerekkel, akik kinyilvánítják érdektelenségüket az előttük fekvő ügyeket illetően.

A potsdami konferencia vezetői igyekeztek elkerülni azokat a szervezési buktatókat, melyek a versailles-i konferencia légkörét megmérgezték. Ahelyett, hogy elveszenek a részletekben és emiatt folytonos időhiánnyal küszködjenek, ez alkalommal Truman, Sztálin és Churchill igyekezett az általános elvek megtárgyalásánál maradni. Ezt követően majd külügyminiszterei dolgozzák ki a legyőzött tengelyhatalmakkal és szövetségeseikkel kötendő békeszerződés részleteit.

A konferenciának még a fenti kööttségekkel is óriási napirendje volt, amelyen szerepelt a jóvátétel kérdése, Németország jövője, s a német csatlósok: Olaszország, Bulgária, Magyarország, Románia és a társult Finnország státusa. Sztálin ezt a listát még kiegészítette ama követeléseinek benyújtásával, melyek megegyeztek az 1940-ben Molotov által Hitlernek benyújtottakkal, s amelyet egy esztendővel később ismét megfogalmaztak Eden számára. Ezek közé tartozott a Boszporuszon át vezető szovjet tranzitlehetőségek javítása, szovjet katonai támaszpont létrehozásának lehetősége a Boszporuszban, s az egykori olasz gyarmatokon való osztozkodás. Ilyen terjedelmű napirendet a túlhajszolt kormányfők nyilvánvalóan nem tudtak két hét alatt megoldani.

A potsdami konferencia hamarosan a süketek párbeszédévé alakult át. Sztálin az érdekszféráját szerette volna megszilárdítani. Truman, s kismértékben Churchill is saját elveit védelmezte. Sztálin megpróbálta Olaszország szovjet elismerését a szovjetek által létrehozott bolgár és román kormányok nyugati elismeréséhez kötni. Ugyanakkor az időt húzva megpróbálta elodáztatni a nyugati demokráciák szorgalmazta kelet-európai szabad választások kérdését.

Ez a taktika oda vezetett, hogy mindkét fél bőven alkalmazta a vétőjogot, amikor csak alkalma nyílt rá. Az Egyesült Államok és Nagy-Britannia nem volt hajlandó engedni Sztálinnak, amikor 20 milliárd dolláros német jóvátételt szabott meg (melynek fele a Szovjetunióé lett volna), vagy amikor az egyes megszállási övezetek vagyonának jóvátételi célra történő felhasználását követelte. Másfelől viszont Sztálin tovább erősítette a kommunista pártok pozícióját Kelet-Európában mindenütt.

Sztálin a jaltai egyezménynek az Odera-Neisse vonallal kapcsolatos pontatlanságát arra használta ki, hogy még nyugatabbra tolja Lengyelország határait. Jaltában annak idején úgy döntöttek, hogy a folyók demarkációs vonalként szolgálnak majd Lengyelország és Németország között, bár senki sem látszott felismerni, hogy tulajdonképpen két Neisse nevű folyó is van. Churchill a keletebbre levőt értette lengyel határon. A potsdami konferencián azonban Sztálin kifejtette, hogy a keleti és a nyugati Neisse közötti részt

lengyel területnek szánta. Teljesen nyilvánvalóan arra számított, hogy ha Lengyelország német történelmi vidékeket kap meg, mint például Breslau ősi német városát, s ötmillió németet űz el erről a területről, a Lengyelország és Németország közötti gyűlölködés állandósulni fog. Az amerikai és a brit vezetők azzal a teljesen értelmetlen feltétellel egyeztek bele Sztálin *fait accompli*-jába, hogy a határkérdés végső megoldásával kapcsolatos álláspontot csak a békekonferencián ismertetik. Ez a tartózkodás még teljesebbé tette Lengyelország függését a Szovjetuniótól, s az üres pózolásnál is alig jelentett többet, hiszen az érintett területekről a német lakosság kiűzése folyamatban volt.

Churchill otthoni pozíciója a potsdami konferenciára érkezésekor meglehetősen ingatag volt. S valóban, a tárgyalásokat végzetesen kizökkentette a ritmusból a britek 1945. július 25-i kérelme a konferencia felfüggesztéséről, mivel a delegációnak haza kellett utaznia, hogy az 1935 óta első alkalommal rendezett általános választások eredményét megvárja. Churchill többé már nem tért vissza Potsdamba, mert nagyarányú vereséget szenvedett. Miniszterelnökként Clement Attlee foglalta el helyét, külügyminiszterként pedig Ernest Bevin kíséerte el.

Potsdam sovány eredményt hozott. Sztálin számos követelését elutasították, mint például a boszporuszi katonai támaszpontot, az Olaszország afrikai gyarmatai feletti szovjet védnökséget, a Ruhr-vidék négyhatalmi ellenőrzésének koncepcióját, s a Moszkva által a hatalomba beültetett bolgár és román kormány nyugati elismerését. Truman javaslatainak némelyike is megghiúsult – nevezetesen a Duna nemzetközivé tétele. A három vezető nehezen bár, de sikerre vitte néhány kérdés megoldását. A német kérdés megoldására négyhatalmi rendszert vázoltak fel. Trumannak sikerült a jóvátétellel kapcsolatos koncepcióját Sztálinnal elfogadtatnia; ennek lényege az volt, hogy minden hatalom az általa ellenőrzött német területtől kapjon kárpótlást. Lengyelország nyugati határának kulcsfontosságú kérdését ejtették – az Egyesült Államok és Nagy-Britannia hozzájárulását adta a sztálini Odera-Neisse határhoz, de fenntartotta magának azt a jogot, hogy a kérdéssel kapcsolatos álláspontját egy későbbi időpontban módosíthassa. Végezetül Sztálin ígéretet tett arra, hogy segítséget nyújt a Japán elleni hadműveletekhez. Sok kérdés maradt megoldatlan vagy tisztázatlan, s ahogy ez vezetők találkozásainál történni szokott, a kényes kérdések megoldását későbbi időpontra halasztották és külügyminiszterekre bízta.

A potsdami konferencia talán legjelentősebb eseménye egy olyan kérdést érintett, amely nem is szerepelt a hivatalos napirenden. Egy alkalommal Truman félrevonta Sztálint, és tájékoztatta az atombomba elkészültéről. Sztálin természetesen kémeinek köszönhetően már tudott erről korábban is, sőt még Trumannál is előbb. Paranoiája miatt a szovjet államfő minden bizonnyal úgy értelmezte Truman közlését, mint a megfélemlítésére irányuló átlátszó kísérletet. Az új technológia iránt ezért érzéketlen magatartást tanúsított, és helytelenítése jeléül semmi különösebb érdeklődést nem mutatott. „A szovjet miniszterelnök – írta Truman memoárjaiban – nem mutatott különös érdeklődést. Mindössze annyit mondott, hogy örül, s reméli, jól tudjuk majd használni a japánok ellen.” Ez maradt majd a nukleáris fegyverekkel kapcsolatos szovjet taktika lényege mindaddig, amíg ők maguk ki nem fejlesztették a sajátjukat.

Churchill később azt mondta, ha újraválasztották volna, akkor a vitás kérdések végleges megoldását szorgalmazta volna Potsdamban, s megegyezést kényszerített volna ki partnereiből. Soha nem fejtette ki azonban, hogy mire is gondolt ekkor. Az viszont tény, hogy Sztálint csak óriási kényszerrel lehetett volna rávenni a rendezésre, ha egyáltalán, s akkor is csak az utolsó pillanatban. S valóban, Churchill óhaja az átfogó rendezésre egyúttal Amerika dilemmáját is jelezte: nem volt olyan amerikai államférfi, aki olyan fenyegetőleg lépett volna fel Sztálin ellen, vagy olyan nyomást tudott volna gyakorolni rá, amelyet Churchill elképzelt, s amelyet Sztálin személyisége igényelt volna. Az amerikai vezetők ekkor még nem fogták fel azt a realitást, hogy minél több idő áll Sztálin rendelkezésére az egypártrendszerű államok létrehozására Kelet-Európában, annál nehezebb lesz majd rávenni a fennálló helyzet megváltoztatására. A háború végére az amerikaiak annyira belefáradtak a háborúba és a konfliktusokba, hogy legfőbb kívánságuk az volt, hogy hazahozzák katonáikat. Nem voltak hajlandók további konfrontációra, még

kevésbé kitenni a világot a nukleáris háború veszélyének a kelet-európai pluralizmus és az ottani határok miatt. A további kommunista terjeszkedés megakadályozásának vágya és a katonai kockázat elutasítása azonos súlyú volt az amerikai közvéleményben.

A Sztálinnal való konfrontáció nem lett volna egyszerű mulatság. Mindössze akkor értettem meg igazán, hogy Sztálin mennyire messze ment volna diplomáciai kérdésekben, amikor 1989-ben Andrej Gromikóval beszélgettem, a szovjet külügyminiszter nyugdíjba vonulása után. A kérdés az volt, hogy miért vállalta a Szovjetunió a berlini blokád kockázatát nem sokkal a pusztító háború befejezése után, az amerikai atommonopólium teljes tudatában. A nyugdíjasként már közlékenyebb Gromiko úgy válaszolt, hogy ezt a kérdést tanácsadói közül is számosan feltették Sztálinnak, aki ezt három okból utasította el. Először is, mondta Sztálin, az Egyesült Államok Berlin ellen soha nem használna nukleáris fegyvert. Másodszor, ha az Egyesült Államok megpróbálna egy gépkocsikonvojt az autópályán eljuttatni Berlinbe, akkor a Vörös Hadsereg ezt megakadályozná. Végül, ha az Egyesült Államok úgy döntene, hogy a teljes fronton támad, akkor Sztálin magának tartaná fenn a döntés jogát. Valószínűleg ennél a megoldásnál maradt volna.

Potsdam gyakorlati eredménye annak a folyamatnak a kezdete lett, amely Európát két érdekszféra befolyása alá helyezte, s ez pontosan az a változat volt, amit a háború idején az amerikai vezetők a leginkább próbáltak elkerülni. Nem meglepő, hogy a külügyminiszterek találkozója sem bizonyult eredményesebbnek, mint a vezetők. Kisebb hatáskörrel bírva, kevésbé rugalmasan is tárgyaltak, s Molotov politikai és fizikai léte, karrierje egyaránt a sztálini instrukciókhoz való merev ragaszkodásától függött.

A külügyminiszterek első találkozására Londonban került sor 1945 szeptemberében és október elején. Célkitűzése az volt, hogy kidolgozza a Finnországgal, Magyarországgal, Romániával és Bulgáriával kötendő békeszerződéseket. Ezek az országok valamennyien a németek oldalán harcoltak. Az amerikai és a szovjet álláspont nem változott Potsdam óta. James Byrnes külügyminiszter szabad választásokat követelt, Molotov hallani sem akart róla. Byrnes azt remélte, hogy az atombomba iszonyú erejének demonstrálása Japánban erősíti majd az amerikaiak tárgyalási pozícióit. Ehelyett Molotov pontosan olyan féktelenül viselkedett, mint azelőtt. A konferencia végére nyilvánvalóvá vált, hogy az atombomba egyáltalán nem fokozta szovjet részről az együttműködési készséget legalábbis azért, mert hiányzott a fenyegetőbbben fellépő diplomácia. Byrnes elődjének, Edward R. Stettiniusnak a következőket mondta:

„...egy új Oroszországgal álltunk szemben, mely teljesen más volt, mint az egy évvel ezelőtti ország. Amíg szükségük volt ránk a háború alatt, és mi elláttuk őket különböző anyagokkal, a kapcsolatunk kielégítő volt; ám most, hogy véget ért a háború, agresszívan viselkednek, s elfogadhatatlan álláspontot képviselnek a területi és politikai kérdésekben.”

A négy csendőrrel kapcsolatos álmom nehezen foszlott szét. 1945. október 27-én, néhány héttel az után, hogy a külügyminiszterek találkozója kudarcot vallott, Truman a Tengerészeti Napjának ünnepségén mondott beszédében összekapcsolta az amerikai külpolitika történelmi előzményeit a szovjet-amerikai együttműködésre való felhívással. Az Egyesült Államok – mondta – nem kíván magának sem területeket, sem támaszpontokat, „semmit, ami más nemzeté”. Az amerikai külpolitika mint a nemzeti erkölcsi értékek kifejeződése „sziklaszilárdan a helyes és az igazságos cselekvés alappillérein,” valamint „az ördöggel való egyezkedés” visszautasításán nyugszik. Truman felidézte, hogy az amerikaiak hagyományosan egyenlőségjelet tesznek az egyéni és a közkerölcs közé, majd ígéretet tett arra, hogy „töretlenül folytatjuk erőfeszítéseinket, hogy ezt az aranyszabályt közkinccsé tegyük a világpolitikában.” Az a hangsúly, melyet Truman a külpolitika morális oldalára fektetett, a szovjet-amerikai kibékülés irányába tett újabb felhívás nyitányául szolgált. Nincsenek „reménytelen, vagy kibékíthetetlen” ellentétek az egykori háborús szövetségesek között – állította Truman. „Nincsenek a győztes hatalmak között olyan mélyen gyökerező érdekellentétek, amelyeket ne lehetne megoldani.”

Az események nem ezt igazolták. A külügyminiszterek következő találkozója 1945 decemberében átlátszó szovjet „engedményeket” hozott. December 23-án Sztálin fogadta Byrnest, s azt javasolta, hogy a három nyugati demokrácia küldjön tanácsadó bizottságot Romániába és Bulgáriába, akik javaslatokat tennének arra, hogy az ottani kormányok milyen módon bővíthetnék kabinetjüket néhány demokratikus szellemű politikussal. Az ajánlat cinizmusa természetesen Sztálin magabiztosságát tükrözte, aki tudta, hogy a csatlós államok a kommunisták markában vannak, nem pedig a szovjet vezető elkötelezettségét a demokrácia iránt. Ez volt George Kerman véleménye is, aki „a demokrácia fügefalevelének” csúfolta Sztálin javaslatát, „amely a sztálini diktatúra meztelenségének eltakarására szolgál”.

Byrnes azonban úgy értelmezte Sztálin javaslatát, mint annak elismerését, hogy a jaltai egyezményt demokratikus irányban kell továbbfejleszteni, s ezért Romániát és Bulgáriát a velük kötött békeszerződés előtt már el akarta ismerni. Truman dühösen reagált, hiszen Byrnes úgy fogadta el a kompromisszumot, hogy vele nem is konzultált. Bár később némi gondolkodás után Truman jóváhagyta Byrnes döntését, az eset az elnök és a külügyminiszter közötti kapcsolat elhidegülésének kezdetét jelentette, mely egy év múlva Byrnes lemondásához vezetett.

1946-ban még két külügyminiszteri találkozóra került sor Párizsban és New Yorkban. Ezekon ugyan végső formát kaptak a mellékszerződések, de megfigyelhető volt a feszültség növekedése is, amint Sztálin Kelet-Európát a Szovjetunió toldalékává tette politikai és gazdasági értelemben egyaránt.

Az amerikai és a szovjet vezetők közötti kulturális különbségek még inkább elősegítették a hidegháború kibontakozását. Az amerikai tárgyaló felek úgy viselkedtek, mintha a törvényre és erkölcsi jogokra való hivatkozásuk elegendő lenne a kívánt eredmények elérésére. Sztálinnál azonban ennél jóval hatásosabb érvekkel lehetett volna csak elérni, hogy változtasson szándékain. Amikor Truman az „aranszabályt” említette, az amerikai hallgatóság ezt a kifejezést szó szerint értette, s őszintén hitt a törvényes úton kormányzott világban. Sztálin számára azonban Truman szavainak nem volt semmiféle jelentése, esetleg ravasz szócséplésnek tartotta azokat. Az ő számára az új világrend a kommunista ideológiával megámogatott pánszlávizmus volt. Milovan Gyilasz jugoszláv disszidens kommunista, egy olyan beszélgetést említett, melyben Sztálin a következőket mondta: „Ha a szlávok egységesek és szolidárisak maradnak egymással, a jövőben senki sem mer egy ujjal sem hozzájuk nyúlni. Egyetlen ujjal sem! – ismételte (Sztálin), s azzal is hangsúlyozta ezt a gondolatát, hogy a levegőbe emelte mutatóujját.”

Paradox módon a hidegháború felé való sodródást az is felgyorsította, hogy Sztálin tisztában volt saját országa gyengeségével. A Moszkvától nyugatra eső terület teljesen elpusztult a visszavonuló seregek (előbb a szovjetek, majd a németek) gyakorlata következtében – ugyanis még a kéményeket is felrobbantották, hogy üldözőiket megfosszák a menedék lehetőségétől a szigorú orosz éghajlati viszonyok közepette. A szovjet háborús áldozatok száma (a civil lakosságot is beleértve) több mint 20 millió volt. Ezen túlmenően a sztálini tisztogató perek, a lágerek, az erőszakos kollektivizálás és a szándékosan előidézett éhínségek halottainak száma újabb 20 millióra tehető, s további körülbelül 15 millió azok száma, akik túléltek a gulagokat. Ez a tönkrement ország hirtelen azzal az Egyesült Államokkal találta szembe magát, mely óriási technológiai áttörést hajtott végre az atombombával. Jelentheti-e ez azt, hogy elérkezett a Sztálin által leginkább rettegett pillanat, amikor a kapitalista világ ráerőltetheti majd az akarátát? Még a szovjet zsarnokság mércéje szerint is embertelen mértékű szenvedés és erőfeszítés csak a kapitalisták egyoldalú előnyét hozta volna a számukra?

Példátlan merészséggel Sztálin annak a színlelése mellett döntött, hogy a Szovjetunió erőfölényből és nem gyengeségből cselekszik. Engedmények felajánlása Sztálin szerint a gyengeség nyílt bevallását jelentette, amelyet véleménye szerint további követelések követnek. Ezért hadseregét Európa közepén tartotta, ahol egymás után bábkormányokat alakított. Még ennél is továbbmenve annyira igyekezett a kérlelhetetlen hódító benyomását kelteni, hogy sokan azt gondolták róla, a La Manche csatornáig lerohanja majd Európát – ezt a félelmet az utókor alaptalannak minősítette.

Sztálin a szovjet erő és harci szellem eltúlzását még fokozta az amerikaiak hatalmának, elsősorban

csúcsfegyverüknek, az atombombának szisztematikus lekicsinylésével. Maga adta meg a hangot azzal, hogy első alkalommal közömbösséget mutatott, amikor Truman tájékoztatta az atombomba megszületéséről. A kommunista propaganda és jó szándékú tudós híveik világszerte azt hangoztatták, hogy a nukleáris fegyverek megszületése nem változtat a katonai alapstratégián, és a stratégiai célú bombázás egyébként is hatástalan lenne. A hivatalos doktrínát Sztálin 1946-ban fektette le: „Az atombombák csak a gyenge idegzetű embereket félemlítik meg, de a háború kimenetelét nem azok döntik el...” A szovjet nyilvánosság számára közzétett nyilatkozatokban Sztálin kijelentését olyan értelemben bővítették, hogy az új változat már magában foglalta a különbségtételt is az „átmeneti” és az „állandó” stratégiai tényezők között, s ennek keretében az atombombát az átmeneti jelenségek közé sorolták. „A háborús uszítók – írta Konsztantyin Versinyin légügyi marsall 1949-ben – aránytalanul eltúlozzák a légierő szerepét... arra számítva, hogy a Szovjetunió és a népi demokráciák lakosait meg lehet félemlíteni az ún. atomháború, vagy nyomógombos háború gondolatával.”

Egy átlagos vezető haladékat adott volna egy háborúban és az azt megelőző feszített időszakban kimerült társadalom számára. De a démoni szovjet első titkár nem adott népének lehetőséget a fellélegzésre; úgy kalkulált, s nyilván helyesen, hogy ha pihenőt biztosít nemzetének, akkor az emberek majd kérdezősködni kezdenek, s megkérdőjelezhetik a kommunista uralom létjogosultságát. Nem sokkal a békekötés után, 1945 májusában a győzedelmes Vörös Hadsereg katonai vezetői előtt tartott beszédében Sztálin utoljára alkalmazta érzelmekre építő hagyományos háborús retorikáját. A résztvevőket barátainak, honfitársainak szólítva meg, az 1941-es és 1942-es visszavonulást a következő szavakkal kommentálta:

„Más nép azt mondta volna kormányának: Önök nem feleltek meg az elvárásainknak, távozzanak. Új kormányt alakítunk, amely majd megköti a békét Németországgal, hogy mi fellélegezhessünk. De az orosz nép nem akart erre az útra lépni, mégpedig azért, mert bízott a kormányában. Köszönöm, nagy orosz népem, a bizalmadat.”

Sztálin ez alkalommal utoljára vallott esendőségéről, s ez volt az utolsó alkalom, hogy népéhez kormányfőként szólt. (Érdekes módon beszédében Sztálin csak az orosz népnek mondott köszönetet, a Szovjetunió területén élő más népeknek nem.) Ezt követően néhány hónapon belül visszatért korábbi posztjához, a Kommunista Párt főtitkárságához, mint hatalmának letéteményeséhez. A szovjet emberek megszólításában ismét a szokásos „elvtársak” szó szerepelt, hiszen véleménye szerint kétségtelen, hogy a győzelmet is a Kommunista Párt vívta ki.

Egy 1946. február 9-én elmondott másik jelentős beszédben Sztálin kiadta a háború utáni menetparancsot:

„A mostani győzelem elsősorban azt jelenti, hogy a mi szovjet rendszerünk aratott győzedelmet, hogy sikerrel kiállta a tűzpróbát és bebizonyította, hogy teljes mértékben életképes... A szovjet társadalmi rend sokkal életképesebbnek és stabilabbnak bizonyult a küzdelemben, mint a nem szovjet típusú rendszerek... A szovjet rendszer a társadalmi szerveződés magasabbrendű formája, mint bármely más, nem szovjet típusú rendszer.”

A háború okait elemezve Sztálin, valódi kommunista szellemben, nem Hitlert tette felelőssé annak kirobbantásáért, hanem a kapitalista társadalmi rendszert:

„Marxistáink véleménye szerint a kapitalista világgazdasági rendszer elfedi a válságokat és a háborúkat. A világkapitalizmus nem simán és egyenletesen, hanem válságokon és katasztrófákon keresztül fejlődik. A kapitalista országok egyenetlen fejlődése egy idő után kapcsolataik meglazulásához és zavarához vezet, s azok az országok, amelyek úgy látják, hogy nyersanyagok

és exportpiacok tekintetében rosszul vannak ellátva, előbb-utóbb arra törekednek majd, hogy ezt a helyzetet a maguk számára kedvezőbbre változtassák, még hozzá fegyveres erejük segítségével.”

Ha Sztálin fenti elemzése helyes volt, akkor nem volt különbség Hitler és a Hitler-ellenes szövetség államai között. Az újabb háborúnak előbb vagy utóbb, de elkerülhetetlenül ki kellett törnie, s az a rend, amiben a szovjetek a háború után éltek, csak fegyverszünet volt, nem igazi béke. A Sztálin által a Szovjetunió elé kitűzött cél ugyanaz volt, mint a háború előtt: meg kellett erősödni, hogy az elkerülhetetlen konfliktus a kapitalista polgárháborúba vezessen, és elhárítsák a kommunista anyaország elleni támadás veszélyét. Semmivé váltak azok a halvány remények, hogy megkönnyíti a szovjet átlagember életét. A nehézipar kapott domináló szerepet a gazdaságban, folytatódott a mezőgazdaság kollektivizálása, megsemmisült a belső ellenzék.

Sztálin a szokványos, háború előtti formában tartotta meg beszédét, melyben, mint a katekizmusban, előbb felvetette, majd megválaszolta az önmaga által feltett kérdéseket. Dermedten figyelő hallgatósága számára a refrén nagyon is ismerősnek tűnt fel: az egyelőre még meg nem határozott ellenséget, ha a szocializmus útjába mer állni, elpusztítással fenyegette. Csaknem valamennyi szovjet állampolgár tapasztalhatta, hogy az ilyen és ehhez hasonló kijelentések nem tekinthetők üres fenyegetésnek. Ezzel párhuzamosan Sztálin új, nagyszabású célkitűzéseket is megjelölt: a nyersvas-termelés megtízszerezését, az acéltermelés megtizenötszörösítését, az olajkitermelés megnégyszerezését. „Csak ilyen körülmények között biztosíthatjuk be országunkat váratlan események ellen. Talán három ötéves tervre is szükség lesz mindezek eléréséhez, lehet, hogy többre is. De ezt meg tudjuk, és meg kell tudnunk valósítani.” Három ötéves tervnyi idő a gyakorlatban azt jelentette, hogy a tisztoogatások és a II. világháború vérontásának egyetlen túlélője sem élhet valaha is elfogadható, normális életet.

Sztálin beszéde idején a győztes szövetséges hatalmak külügyminiszterei még mindig rendszeresen találkoztak, megkezdődött az amerikai csapatok gyors visszavonása Európából, és Churchill ekkor még nem mondta el híres beszédét a vasfüggönyről. Sztálin ennek ellenére újra konfrontációs politikát kezdeményezett a nyugati hatalmakkal, mert ráébredt arra, hogy az általa kialakított kommunista párt nem tud fennmaradni egy békés egymás mellett élési politika mellett elkötelezett hazai és nemzetközi környezetben.

Lehetséges – sőt véleményem szerint valószínű –, hogy Sztálin nem tekintette egyébnek a későbbi csatlós államok láncolatának létrehozását, mint ütőkártyának egy elkerülhetetlen diplomáciai csatában. S valóban, a kelet-európai országok feletti totális hatalmát a nyugati demokráciák csak néhány retorikai szólammal kérdőjelezték meg, de soha sem olyan módon, hogy az abban rejlő kockázatokat komolyan mérlegelnie kellett volna. Ennek eredményeképpen a Szovjetunió a katonai megszállást csatlós államok rendszerévé tudta átalakítani.

A nyugati hatalmak saját nukleáris monopóliumukhoz való viszonya is elmélyítette a patthelyzetet. Ironikus fordulattal azok a tudósok, akik szívügyüknek tekintették az atomháború elkerülését, azt a meglepő magyarázatot kezdték el hangoztatni, hogy az atomfegyverek egyáltalán nem változtatják meg a második világháború feltételezett tanulságait – azaz, hogy a stratégiai célú bombázás nem döntő jelentőségű. Ugyanakkor a változatlan stratégiai környezet Kreml által terjesztett propagandája egyre szélesebb körben elterjedt. Annak oka, hogy az amerikai katonai doktrína az 1940-es években miért volt rászédhető ezzel a magyarázattal, bürokratikus működésében keresendő. Az amerikai katonai vezetők óvakodtak egyetlen fegyvert is döntő fontosságúnak kikiáltani, hogy ilyen módon saját szervezeteiket nélkülözhetetlennek tüntessék fel. Ennek megfelelően olyan koncepciót dolgoztak ki, amely a nukleáris fegyvereket a hagyományos fegyvereknél valamivel hatékonyabb robbanószerrel ellátott eszköznek tekintette a második világháborús tapasztalatok összegzésével kidolgozott általános stratégiában. Egy olyan időszakban, amikor a nyugati demokráciák a legnagyobb relatív katonai fölényvel rendelkeztek, ez a

koncepció olyan félreértést szült, hogy a Szovjetunió az erősebb fél, mert nagyobb létszámú hagyományos haderővel rendelkezik.

Csakúgy, mint az 1930-as években, most is Churchill próbálta a nyugati demokráciákat rávezetni arra, hogy mit is kellene tenniük. 1946. március 5-én a Missouri állambeli Fultonban megkongatta a vészharangot a szovjet expanzionizmus miatt, s egy „vasfüggöny”-ről beszélt, amely a balti-tengeri Szczezcintől az adriai-tengeri Triesztig terjed. A szovjetek kommunistabarát kormányokat ültettek hivatalba minden, a Vörös Hadsereg által elfoglalt országban, valamint Németország szovjet zónájában, az ország leghasznavehetőbb részén, amelyet – s ennek hangsúlyozását Churchill nem állhatta meg – az amerikaiak tálcán kínáltak fel a szovjeteknek. Ez végül oda fog vezetni, hogy a legyőzött Németországnak olyan hatalma lesz, hogy árverezésre kínálja fel magát a szovjeteknek és a nyugati demokráciáknak egyaránt.

Churchill arra a következtetésre jutott, hogy az Egyesült Államoknak és a Brit Nemzetközösségnek szövetségre kell lépnie a közvetlen veszély elhárítására. A hosszú távú megoldást azonban az európai egység jelenti, „az ebben való részvételtől egy nemzetet sem szabad állandó jelleggel megfosztani.” Ily módon Churchill, aki az 1930-as évek Németországának első és legjelentősebb ellenfele volt, ugyancsak az első és legjelentősebb szószólója lett az 1940-es évek Németországával való kibékülésnek. Gondolkodásának középpontjában az az elmélet állt, hogy az idő nem a nyugati demokráciáknak dolgozik, s ezért van szükség gyors, általános rendezésre:

„Nem hiszem, hogy Szovjet-Oroszország háborút akar. Amit ők akarnak, az a háború gyümölcse, továbbá hatalmuk végtelen növelése és doktrínáik elterjesztése. De amin itt és most gondolkodnunk kell, amíg van rá időnk, az a háború tartós megakadályozása, és a demokrácia és szabadság feltételeinek megteremtése valamennyi országban, olyan gyorsan, amilyen gyorsan csak lehet. A nehézségek és a veszélyek nem múlnak el attól, hogy becsukjuk a szemünket, és nem látjuk őket. Akkor sem szűnnek meg, ha csak állunk és arra várunk, hogy valami történni fog. A megbékítési politika sem szüntetheti meg a fontos problémákat. Amire valóban szükség van most, az egy általános rendezés, s ez minél inkább késlekedik, annál inkább nehezednek és súlyosodnak problémáink.”

Annak oka, hogy miért is nem lehet senki próféta a saját hazájában, abban keresendő, hogy szerepük az, hogy képzeletükkel és tapasztalataikkal felülmúlják kortársaikat. Az elismertséget a próféta akkor fogja megszerezni, amikor víziója majd tapasztalattá válik – azaz, röviden, ha már túl késő van ahhoz, hogy előrelátását felhasználják. Churchillnek is az a sors jutott, hogy saját honfitársai nem ismerték el, kivéve azt a rövid időszakot, amikor életben maradásuk forgott kockán. Az 1930-as években fegyverkezésre szólította fel országát, míg honfitársai, akkor még tárgyalásokat sürgettek; az 1940-es és 50-es években a diplomáciai rendezés szószólója volt, amikor honfitársai, bénultan saját gyengeségük maguk teremtette illúziójától, az erőgyűjtésre összpontosítottak.

Végül a szovjet csatlós államok rendszere fokozatosan kialakult, részben a nyugati hatalmak mulasztása miatt. Sztálinnak a három új ötéves terv szükségességét kifejtő beszédét elemezve, George Kennan az ún. „Hosszú táviratban” leírta, hogyan reagálna Sztálin a komoly külföldi nyomásra. „A Szovjetunió elleni intervenció, mely minden bizonnyal szerencsétlen kimenetelű lenne a részvevő felek számára, újabb súlyos késedelmet okozna a szovjet szocializmus fejlődésében, s ezért *minden áron* meg kellene akadályozni.” (Kiemelés tőlem, H. K.) Sztálin nem tudta volna a Szovjetuniót újjáépíteni és egyúttal kockáztatni az Egyesült Államokkal való szembeszállást. Nyugat-Európa oly sokat hangoztatott szovjet inváziója csupán a fantázia szüleménye volt; a valószínűbb változat szerint Sztálin az Egyesült Államokkal való súlyos konfrontáció elől az utolsó pillanatban meghátrált volna – de minden bizonnyal messzire elment volna, hogy próbára tegye a nyugatiak elszántságát.

Sztálin úgy erőszakolta ki a kelet-európai határokat, hogy semmiféle jelentős kockázatot nem vállalt, hiszen csapatai már elfoglalták azokat a területeket. De amikor arról volt szó, hogy szovjet típusú uralmakat rendezzenek be ebben a régióban, Sztálin már jóval óvatosabban járt el. A háború utáni első két évben csak Jugoszláviában és Albániában jött létre kommunista diktatúra. A többi öt országnak, amely később lett szovjet csatlós állam – Bulgáriának, Csehszlovákiának, Magyarországnak, Lengyelországnak és Romániának – koalíciós kormányaik voltak, ahol a kommunisták voltak a legerősebbek, de még nem volt kizárólagos hatalmuk. Két ország, Csehszlovákia és Magyarország – a háború utáni első évben tartott választásokat, amelyek eredményeképpen valódi többpártrendszer jött létre. A nem kommunista pártok, igaz, azonban állandó zaklatásnak voltak kitéve, főképpen Lengyelországban, de ekkor még nem irányult nyílt szovjet elnyomás ellenük.

Andrej Zsdanov, akit egy ideig Sztálin legközelebbi munkatársának tartottak, 1947-ben kétféle típusú országot különböztetett meg az általa „antifasiszta front”-nak nevezett térségen belül Kelet-Európában. A Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának megalakulását bejelentő beszédében Jugoszláviát, Lengyelországot, Csehszlovákiát és Albániát „új demokráciáknak” nevezte (kissé furcsa módon Csehszlovákiát illetően, hiszen a kommunista puccs itt még nem következett be.) Bulgária, Románia, Magyarország és Finnország egy más, ekkor még címke nélküli kategóriába kerültek.

Azt jelentette-e ez, hogy Sztálin önkorlátozó álláspontja a kelet-európai országoknak a finnországihoz hasonló státust szánt? Azaz demokratikus és nemzeti, de a szovjet érdekeket is tiszteletben tartó berendezkedést akart? Amíg a szovjet levéltárak meg nem nyílnak, csak találgatni tudunk. Tudjuk azonban, hogy bár Sztálin 1945-ben olyan kijelentést tett Hopkinsnak, hogy szovjetbarát, de nem feltétlenül kommunista lengyel kormányt akar, helytartói mégis ennek az ellenkezőjét hajtották végre a gyakorlatban. Két évvel később, miután Amerika a görög-török segélyprogram mellett kötelezte el magát, továbbá létrehozta a három nyugati hatalom által megszállt zónából a későbbi Szövetségi Köztársaságot (l. 18. fejezet), Sztálin újabb megbeszéléseket folytatott az amerikai külügyminiszterrel. 1947 áprilisában, tizennyolc hónappal a holtpontra jutott és egyre elkeseredettebb négyhatalmi külügyminiszteri találkozók, számos szovjet fenyegetés és egyoldalú lépés után, Sztálin hosszú találkozóra hívta Marshall külügyminisztert, melynek során azt hangsúlyozta, hogy igen nagy fontosságot tulajdonít az Egyesült Államokkal való átfogó egyetértésnek. A korábbi tárgyalások zsákutcái és tévedései, érvelt Sztálin, „csak az egymást kikémlelő felek előcsatározásai, torzsalkodásai voltak”. Sztálin úgy vélte, lehetséges a kompromisszum „*minden* lényeges kérdésben” (kiemelés a szerzőtől), hangsúlyosan hozzátéve, hogy „türelemre van inkább szükség, nem pedig pesszimizmusra.”

Amennyiben Sztálin ezt komolyan gondolta, tévedett. Hiszen ha az amerikaiak bizalma egyszer már megrendült a jóindulatában, már nem volt könnyű azt visszaszerezni. Sztálin túl messzire ment el saját álláspontjának erőltetésében, mert sohasem értette meg igazán, a demokráciák lélektanát. Az eredmény a Marshall-terv, az Atlanti Szövetség és a nyugati fegyverkezés lett, melyek egyike sem szerepelt eredetileg az elképzeléseiben.

Churchillnek minden bizonnyal igaza volt: a politikai rendezésre az ideális időszak közvetlenül a háború után adódott volna. Az, hogy akkor Sztálin tett-e volna jelentős engedményeket, az nagymértékben az időzítéstől és annak komolyságától függött volna, amellyel a javaslatokat és visszautasításának következményeit ismertették volna vele. A háború befejezését követően minél korábban került volna erre sor, annál jobbak lettek volna az esélyei annak, hogy a rendezést minimális áron el lehet érni. Ahogyan felgyorsult az amerikaiak kivonulása Európából, olyan mértékben romlott a Nyugat tárgyalási pozíciója – legalábbis a Marshall-terv és a NATO létrejöttéig.

Mire Sztálin 1947-ben tárgyalóasztalhoz ült Marshall-lal, a szovjet diktátor már túlfeszítette a húrt. Most már éppoly bizalmatlanok voltak vele szemben, mint amennyire korábban Amerika jóindulatának melegét élvezte. Ha Amerika ugrása a tiszta jóindulattól a határtalan gyanúig mértéken felüli volt is, mindenesetre az új nemzetközi realitásokat tükrözte. Elméletben lehetséges lett volna az egységfront

megerősítése a demokráciák között, s ezzel párhuzamosan a tárgyalások folytatása a Szovjetunióval az átfogó rendezésről. De az amerikai vezetők és nyugat-európai kollegáik meg voltak győződve arról, hogy a nyugati hatalmak összetartó ereje és erkölcsi alapjai túl törékenyek ahhoz, hogy kiállják a kétutas stratégia megpróbáltatásait. A kommunisták képezték a második legnagyobb pártot mind Franciaországban, mind Olaszországban. A Német Szövetségi Köztársaság, amely ekkor volt alakulóban, megosztottnak mutatkozott abban a tekintetben, hogy semlegességgel meg tudja-e váltani egységét. Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban hangos békemozgalmak tették próbára a formálódó feltartóztatási politikát.

Egy 1947. április 28-án tartott rádióbeszédében Marshall külügyminiszter rámutatott, hogy a nyugati politika a Szovjetunióhoz való viszonyát illetően eljutott addig a pontig, ahonnan már nincs visszaút. Sztálin kompromisszumra célzó gondolatát azzal utasította el, hogy „nem hanyagolható el az időtényező. Európa újjáépítése sokkal lassúbb, mint ahogyan azt várták. Nyilvánvalóvá vált bizonyos széthúzó erők keletkezése. A beteg állapota romlik, miközben orvosai tanakodnak. Így azt hiszem, hogy a cselekvéssel nem várhatunk addig, amíg az erőtlenség nem kényszerít ki kompromisszumot... Bármilyen lépésre legyen is szükség ebben a helyzetben a súlyos problémák megoldására, azonnal, késedelem nélkül meg kell tenni.”

Amerika a nyugati egység mellett kötelezte el magát a kelet-nyugati tárgyalásokkal szemben. Más lehetősége valójában nem volt, mert nem merte vállalni a Sztálin által javasolt tárgyalások kockázatát, hogy azután rájőjjön arra: Sztálin a tárgyalásokat csak az Amerika által éppen akkor felépített nemzetközi rend aláásására használja fel. A feltartóztatás a nyugati politika vezérelvévé vált, s az is maradt az elkövetkező negyven éven át.

TIZENNYOLCADIK FEJEZET

A FELTARTÓZTATÁS SIKEREI ÉS GYÖTRELMEI

1945 végén az amerikai vezetők tanácstalanok voltak. Potsdam és az ezt követő külügyminiszteri konferenciák sehova sem vezettek. Sztálin, úgy tűnt fel, ráerőszakolja akaratát Kelet-Európára, semmibe véve az amerikaiaknak a demokrácia szentségébe vetett hitét. Lengyelországban, Bulgáriában és Romániában az amerikai diplomaták szüntelenül a szovjetek hajthatatlanságába ütköztek. A legyőzött Németországban és Olaszországban pedig Moszkva még a „partnerség” szót is törölte szótárából. Mit kezdhettek az amerikai politikusok mindezzel?

1946 tavaszán Truman megtette az első lépést e probléma megoldása felé, amikor a „kemény kéz politikáját” kezdeményezte, s ennek keretében sikerrel követelte, hogy a szovjetek hagyják el Azerbajdzsánt. Mindezt azonban a wilsoni séma szerint tette. Truman is visszautasította a hatalmi egyensúly elvét, tartózkodott az amerikai lépések biztonsági okokkal való magyarázatától, s ahol csak lehetett, általános elvekhez, az egész emberiség ügyéhez és az új Egyesült Nemzetek Alapokmányához kapcsolta őket. Az elnök úgy fogta fel az Egyesült Államok és a Szovjetunió között kibontakozó küzdelmet, mint a jó és a rossz harcát, ahelyett, hogy elismerte volna annak a politikai érdekszférákkal való összefüggését.

Az érdekszférák azonban, mindegy, hogy az amerikai államférfiak minek nevezték őket, kialakulóban voltak, s meg is maradtak egészen a kommunizmus négy évtizeddel későbbi összeomlásáig. Az Egyesült Államok vezetése alatt Németország nyugati hatalmak által megszállt zónáit megerősítették, a Szovjetunió ugyanakkor a kelet-európai országokat függő helyzetbe hozta. Az egykori tengelyhatalmak – Olaszország, Japán és 1949 után a Német Szövetségi Köztársaság – fokozatosan az Egyesült Államokkal való szövetség irányába mozdultak el. Bár a Szovjetunió Kelet-Európában betöltött domináns szerepét a Varsói Szerződéssel is megszilárdította, ezt a névleges szövetséget nyilvánvaló módon a kényszer tartotta össze. Ugyanekkor a Kreml vezetése mindent elkövetett, hogy a nyugati konszolidáció folyamatát megzavarja; gerillaháborút segített Görögországban, támogatta a nyugat-európai kommunista pártok által szervezett tömegdemonstrációkat, elsősorban Franciaországban és Olaszországban.

Az amerikai vezetők érezték, hogy ellen kell állniuk a további szovjet expanzióknak. Az ország történelmi hagyományai miatt azonban ezt az ellenállást hajlamosak voltak mindenféle más okkal magyarázni, csak nem a hagyományos erőegyensúly elvével. Ebben az amerikai vezetők nem voltak képmutatók. Amikor végül rájöttek, hogy a „négy csendőr” roosevelti elképzelését lehetetlen a gyakorlatba átültetni, ezt a fejleményt úgy értelmezték, mint ideiglenes visszalépést az alapjában véve harmonikus világrend felé vezető úton. Itt egy filozófiai buktatóval is szembekerültek. Vajon a szovjet hajthatatlanság is csak múló állapot, aminek a végét Washingtonnak csak ki kell várnia? Vajon nem az amerikaiak, amint azt a korábbi alelnök, Henry Wallace és követői kifejtették, okozták-e szándékolatlanul a szovjetek paranoiáját azzal, hogy nem megfelelőképpen hozták Sztálin tudomására az amerikai nép békés szándékait? Sztálin valóban visszautasította-e a háború utáni együttműködést a világ legerősebb országával? Nem akart-e valójában inkább Amerika barátja lenni?

Míg a washingtoni legmagasabb politikai körök ezeket a kérdéseket fontolgatták, egy dokumentum érkezett egy bizonyos George Kennan szovjet-szakértőtől, egy akkor még viszonylag fiatal, a moszkvai amerikai nagykövetségen dolgozó diplomatától. Ez adta meg az elméleti-filozófiai alaphangot a sztálini külpolitika értelmezéséhez. Kennan írása, melyet „Hosszú táviratként” ismernek, egyike azon ritka

követségi jelentéseknek, melyeknek egymagukban sikerült megváltoztatniuk Washingtonnak a világról kialakított véleményét. A szerző kifejtette, hogy az amerikaiaknak nem szabad hibáztatniuk magukat Sztálin kérlelhetetlenségéért, hiszen a szovjet külpolitika ennél jóval mélyebben, magában a szovjet rendszerben gyökerezik. Érvelése szerint a szovjet külpolitika a kommunista ideológia iránti lelkesedés és a régimódi cári expanzionizmus ötvözete.

Kennan véleménye szerint Sztálin az egész világot alapjában véve a kommunista ideológia szemszögéből közelítette meg. Eszerint a nyugati kapitalista hatalmakat eredendően ellenségnek tekintette. Következőleg a Szovjetunió és az Egyesült Államok közötti súrlódás sem valamiféle félreértés vagy egy Washington és Moszkva közötti elhibázott kommunikációs lépés eredménye volt, hanem a szovjeteknek a világról alkotott véleményében gyökerezett:

„Ebben a cél önzetlenségét hirdető [kommunista] dogmában a szovjet vezetők a külső világtól való ösztönös félelmük igazolását vélték megtalálni, hiszen diktatúrát hoztak létre, melyet nem tudtak irányítani, kegyetlenségeket követtek el, amiket nem mertek nem megtenni, s kötelező érvénnyel önfeláldozást követeltek mindenkitől. A marxizmus nevében feláldoztak minden egyéb etikai értéket, ami módszereikben vagy taktikájukban fellelhető volt. Ma már nem tudnak eltekinteni ettől. Számukra ez az erkölcsi és intellektuális tiszteletreméltóság fügefalevele. Enélkül legjobb esetben is úgy állnának a történelem ítélőszéke előtt, mint az utolsó cárok a kegyetlen és pazarló orosz uralkodók hosszú sorában, akik országukat könyörtelenül a katonai hatalom egyre magasabb régióiba erőszakolják, hogy ezzel külső védelmet nyújtsanak a belülről gyenge hatalom számára...”

A cárok, érvelt Kennan, időtlen idők óta hatalmuk kiterjesztésére törekedtek. Függetlenségétől megfosztva le akarták igázni Lengyelországot. Bulgáriára úgy tekintettek, mint orosz érdekszférán belüli országra. Meleg vizű kikötőre is vágytak, valahol a Földközi-tenger mellett, a fekete-tengeri szorosok feletti rendelkezési jogot kívánva megszerezni.

„A világ ügyeit illető neurotikus nézetek alapja a Kremlben a hagyományos és ösztönös orosz bizonytalanságérzés. Eredetileg ez egy békés, mezőgazdasággal foglalkozó nép bizonytalansága volt, amely vad, nomád népek között volt kénytelen élni egy védtelen, hatalmas síkságon. Ezt az érzést később, amikor Oroszország kapcsolatba került a gazdaságilag fejlettebb Nyugattal, még fokozta az abban a korban sokkal hatékonyabb, erősebb, jobban szervezett társadalmaktól való félelem is. De a bizonytalanságnak ez utóbbi típusa inkább az orosz uralkodókat, semmint az orosz embereket érintette, mivel az uralkodók szüntelenül érezték, hogy hatalmuk formája viszonylag elavult, lélektani alapjai törékenyek és mesterségesek, nem állhatja ki az összehasonlítást a nyugati országok politikai rendszerével, s nem is kapcsolódhat hozzájuk. Az orosz vezetők ezért mindig is féltek a külföldi behatástól, féltek a közvetlen nyugati kapcsolattól, tartottak attól, hogy mi történik, ha az orosz nép megtudja az igazságot a határain kívüli világról, vagy ha a külföld megismeri azt a világot, amely e határokon belül van. S megtanulták, hogy biztonságukat hosszadalmas, de gyilkos küzdelemben találják csak meg, melyet az ellenfél, a rivális hatalom teljes megsemmisítéséig kell vívni; eszközeik körébe a vele kötendő egyezmények és kompromisszumok nem sorolandók be.”

Ezek a szovjet szándékok – érvelt Kennan – és semmiféle amerikai kedveskedés nem tudja őket megváltoztatni. Amerikának mindenképpen hosszú küzdelem mellett kellett elköteleznie magát, hiszen az Egyesült Államok és a Szovjetunió céljai és gondolkodásmódja alapjaiban összeférhetetlenek voltak.

Az új amerikai megközelítést első ízben 1946. április 1-jén, egy vegyes bizottsághoz intézett

külügyminisztériumi memorandum fejtette ki rendszeresen. Az anyagot a külügyminisztérium tisztségviselője, H. Freeman Matthews állította össze arra törekedve, hogy Kennan alapján véve filozófiai megfigyeléseit a gyakorlati külpolitikába ültesse át. Első alkalommal történt meg, hogy egy amerikai politikai dokumentum a Szovjetunióval folytatott vitákat magában a szovjet rendszerben rejlő állandó vonásként kezelte. Moszkvát meg kell győzni arról „elsősorban diplomáciai eszközökkel, végül, szükség esetén akár katonai eszközökkel is, hogy külpolitikájának jelenlegi iránya végzetes lehet a számára”.

A második világháború befejezése után alig egy évvel hangoztatott merész szavak vajon azt jelentették-e, hogy az Egyesült Államok védelmezni kívánta óriási szovjet periféria körüli veszélyeztetett területeket? Matthews maga is megrettent merészségétől, s két megszorítást tett. Amerika – érvelt – a domináns hatalom a légtérben és a vizeken, de a Szovjetunió az erősebb a szárazföldön. Azzal, hogy felhívta a figyelmet „az amerikai haderők hatástalanságára az eurázsiai kontinensen”, a Matthews-memorandum a haderők bevetésének a lehetőségét olyan területekre korlátozta, ahol a „szovjet hadsereg az Egyesült Államok és potenciális szövetségeseinek tengeri, légi, vagy kétélű haderejével állna szemben.” A második módosítás óvta Amerikát az egyoldalú cselekvéstől. „Az Egyesült Nemzetek Alapokmánya kínálja a legjobb és egyúttal a legtámadhatatlanabb lehetőséget, amellyel az Egyesült Államok a szovjet expanzió ellenében élhet.”

De tulajdonképpen hol lehetett volna ezt a két feltételt teljesíteni? A Matthews-dokumentum a következőképpen határozta meg a veszélyben levő országok körét: „Finnország, Skandinávia, Kelet-, Közép- és Délkelet Európa, Irán, Irak, Törökország, Afganisztán, Szinkiang és Mandzsúria.” Az volt a baja ezekkel az országokkal, hogy egyik sem feküdt jelentékenyebb amerikai erők hatókörében. Ezenkívül Amerika még mindig jelentősen túlértékelte Nagy-Britannia cselekvési lehetőségeit, így a memorandum Angliát az ellensúly szerepének vállalására ösztönözte, pontosan arra, amit néhány esztendővel korábban az amerikai vezetők olyan fáradhatatlanul elleneztek. (Lásd a 10. fejezetet.)

„Ha megakadályozzuk, hogy a Szovjetunió megvalósítsa hegemoniáját Európában, az Egyesült Királyságnak kell mind gazdaságilag, mind katonailag továbbra is a vezető hatalomnak lennie Nyugat-Európában. Az USA-nak ezért... minden elképzelhető politikai, gazdasági, és ha szükséges, katonai segítséget meg kell adni neki az Egyesült Nemzetek keretén belül...”

A Matthews-memorandum azzal kapcsolatosan nem szolgált semmiféle magyarázattal, hogy milyen szempontból múltak felül Nagy-Britannia stratégiai lehetőségei az Egyesült Államok rendelkezésére álló eszközöket.

A második módosítás teljesítése sem bizonyult könnyebbnek. Rövid és eredménytelen fennállása alatt a Nemzetek Szövetsége bebizonyította, hogy az egyetlen nagyhatalom elleni együttes cselekvés megszervezése csaknem lehetetlen. Ugyanakkor a Matthews-dokumentum által a biztonságot fenyegető fő erőként megnevezett ország az Egyesült Nemzetek vétőjoggal rendelkező tagországa volt. Ha az Egyesült Nemzetek Szervezete nem akar, az Egyesült Államok pedig nem tud cselekedni, akkor a Nagy-Britanniának szánt szerep sem volt egyéb kényszermegoldásnál.

Clark Clifford elnöki tanácsadóként eltöltött hosszú és sikeres pályafutásának kezdetén tisztázott számos, a Matthews-memorandumban fellelhető bizonytalanságot és pontatlanságot. Egy 1946. szeptember 4-én datált „szigorúan titkos” tanulmányban kifejtette, hogy a Kreml politikáját csak abban az esetben lehet megváltoztatni, ha a szovjetek erejével hasonló nagyságú erőt sikerül szembeállítani: „Az Egyesült Államok vagy az amerikai biztonság szempontjából elsődleges fontosságú területek elleni szovjet támadást visszatartó fő erő kizárólag országunk katonai ereje lehet.”

Ekkorra már ez az állítás szinte közhellyé vált. Clifford azonban ugródeszkának használta az érvet, hogy Amerika globális biztonságpolitikai küldetését hirdesse ki, amely „*valamennyi* demokratikus országra

kiterjed, bármilyen formában is fenyegeti, vagy veszélyezteti őket a Szovjetunió.” Nem derül ki ebből a megfogalmazásból, hogy mit is értett Clifford a „demokratikus” szón. Ez a meghatározás Amerika védelmi zónáját csupán Nyugat-Európára kívánta korlátozni, vagy ennél jóval szélesebb értelemben vett „szívességgént” felfogva bármely fenyegetett területre ki kívánta terjeszteni? Ez utóbbi értelmezés azt is kívánta volna, hogy az Egyesült Államok egyidejűleg védelmezze a délkelet-ázsiai dzsungelket, a közelkeleti sivatagokat és a sűrűn lakott Közép-Európát? Idővel ez utóbbi interpretáció lett a legfontosabb.

Clifford tagadta, hogy a kibontakozó feltartóztatási politikának és a hagyományos diplomáciának bármilyen köze is volna egymáshoz. Nézete szerint a szovjet-amerikai konfliktust nem a nemzeti érdekek összeütközése – melyeket tárgyalások útján elméletileg egyeztetni lehet –, hanem a szovjet vezetés erkölcsi tökéletlensége okozta. Ezért az amerikai politika célkitűzése nem annyira a hatalmi egyensúly helyreállítása kell hogy legyen, hanem inkább a szovjet társadalmi rendszer átalakítása. Ahogyan 1917-ben Wilson a hadüzenet szükségességéért a német császárt tette felelőssé, s nem az amerikai biztonságot fenyegető Németországot, ez alkalommal Clifford is a szovjet-amerikai feszült viszonyért „egy kis létszámú uralkodó klikket, s nem az orosz népet” hibáztatta. A szovjet gondolkodásmód komoly megváltoztatása, s valószínűleg egy szovjet vezetőcsere lett volna szükséges egy átfogó szovjet-amerikai megegyezéshez. Egy döntő pillanatban azután az új szovjet vezetők „az egyenlőség és a tisztesség szabályait tiszteletben tartva kötnének velünk egyezséget annak a tudatában, hogy túl erősek vagyunk ahhoz, hogy legyőzzenek bennünket, s túl elszántak ahhoz, hogy féljünk tőlük.”

Sem Clifford, sem más, őt követő, a hidegháborús vitákban részt vevő amerikai államférfi nem állt elő konkrét, a konfrontációnak véget vetni kívánó, vagy annak érdekében tárgyalásokat kezdeményező javaslatokkal. Úgy vélték, hogy amíg a Szovjetunió ideológiájában nem állnak be változások, mindenféle tárgyalás hiábavaló. A szovjet gondolkodásmód megváltozásával szinte automatikusan megszületik majd a megoldás. Úgy vélekedtek, hogy mindkét esetben a feltételek előre meghatározása Amerika cselekvési szabadságának korlátozását jelentette volna. Ezt az érvet már a II. világháborúban is arra használták, hogy a háború utáni rendezés megtárgyalása ne kerülhessen napirendre.

Amerikának most már megvolt az elméleti alapja ahhoz, hogy igazolja a szovjet expanzionizmus feltartóztatását a gyakorlatban is. A háború befejezése óta a szovjet nyomás az orosz történelmi hagyományok példáját követte. A Szovjetunió fennhatósága alá tartozott a Balkán (Jugoszlávia kivételével), Görögországban gerillaháború dúlt, melyet a kommunista Jugoszlávia és a szovjet csatlós Bulgária katonai támaszpontjairól támogattak. Törökországgal szemben területi igényekkel léptek fel, szovjet katonai támaszpontokat akartak létesíteni a Boszporuszban – csaknem pontosan megismételve ugyanazokat a követeléseket, melyeket Sztálin Hitlernek nyújtott át 1940. november 25-én. (Lásd a 14. fejezetet.)

Amióta csak véget ért a háború, Nagy-Britannia gazdaságilag is és katonailag is támogatta mind Görögországot, mind Törökországot. 1946-47 telén az Attlee-kormány arról tájékoztatta Washingtonot, hogy tovább már nem tudja viselni ennek a terhét. Truman ugyan készen állt arra, hogy átvállalja a Földközi-tenger felé irányuló orosz előretörés megakadályozásának történelmi szerepét, de sem az amerikai közvélemény, sem a kongresszus nem fogadta el a brit geopolitikai érvelést. A szovjet expanzionizmussal való szembeszegülésnek szigorúan az amerikai külpolitikai elvek talaján kellett állnia.

Ennek a szükségessége az amerikai elnök ovális dolgozószobájában 1947. február 27-én tartott kulcsfontosságú találkozó alkalmával vált nyilvánvalóvá. Truman, Marshall külügyminiszter, és Dean Acheson külügyminiszter-helyettes megpróbálta meggyőzni az Arthur Vandenberg michigani republikánus szenátor vezette kongresszusi bizottságot a Törökországnak és Görögországnak nyújtandó segítség fontosságáról. Ez rendkívül nehéz feladat volt, hiszen a kongresszus mindkét házában hagyományosan izolacionista republikánusok voltak többségben.

A megbeszélést Marshall nyitotta meg a javasolt segélyprogram és az amerikai érdekek kapcsolatának tárgyyszerű elemzésével. Sztereotip, zsörtölődő válaszokat kapott, miszerint ezzel „kikaparjuk az

angoloknak a tűzből a gesztenyét”, vagy a hatalmi egyensúly erkölcstelenségéről és a külföldi segélyek megterhelő voltáról hangzottak el nyilatkozatok. Felismerve, hogy a kormány vesztesre áll, Acheson sűgva megkérdezte Marshallt, hogy ez magánjellegű küzdelem-e, vagy valaki más is bekapcsolódhat a megbeszélésbe. Amikor Acheson megkapta a szót, az egyik jelenlevő szavaival élve, „az összes féket kiengedve” fogott hozzá mondanivalójához, s merészen felvázolta a jelenlevők előtt a sanyarú jövő képét, amelyben a kommunista erők fognak felülkerekedni:

„Csak két nagyhatalom maradt a világon... az Egyesült Államok és a Szovjetunió. Olyan történelmi szituációhoz érkezünk el, mely páratlan az ókor óta. Róma és Karthágó óta soha nem volt ilyen mérvű hatalmi polarizáció a világon... Ha az Egyesült Államok lépéseket tesz, hogy erősítse a szovjet agresszió és a kommunista leigázás által fenyegetett országokat... akkor tulajdonképpen az Egyesült Államok biztonságát – magát a szabadságot védi.”

Amikor kiderült, hogy Acheson szavai a bizottságot jobb belátásra bírták, a kormány kitarzott eredeti elképzelése mellett. Ettől a ponttól kezdve a görög-török segélyprogramot a demokrácia és a diktatúra világméretű küzdelmének részletként értelmezték. Amikor 1947. március 12-én Truman közzétette azt a doktrínát, melyet később majd róla neveznek el, elvetette az achesoni elemzés stratégiai szempontjait, s a hagyományos wilsoni terminológiával élve tulajdonképpen kétféle létformáról beszélt:

„Az egyik létforma a többség akaratán nyugszik, s a szabad intézményrendszer, képviseleti kormány, szabad választások, az egyéni szabadság, a vallás- és szólásszabadság garanciái, a politikai elnyomás hiánya jellemzik. A második létformát a kisebbség akarata uralja, amelyet felülről erőltetnek a többségre. Alapja a félelem és elnyomás, az ellenőrzés alatt tartott sajtó és rádió, az előre elrendezett választások, s az egyéni szabadságjogok elnyomása.”

Amikor a független országokat védelmezi, az Egyesült Államok tulajdonképpen a demokrácia és a világ országainak közössége nevében cselekszik, bár a szovjet vétó formailag megakadályozza, hogy az Egyesült Nemzetek Szervezete jóváhagyja ezeket a törekvéseit. „A szabad és független nemzeteket függetlenségük megőrzésében segíteni tulajdonképpen egyet jelent az Egyesült Nemzetek Szervezete Alapokmánya elveinek érvényre juttatásával.”

Ha a szovjet vezetők többet tudtak volna az amerikai történelemről, megértették volna, hogy az elnök szavai rosszat sejtettek. A Truman-doktrína vízváltó volt, mert amikor Amerika morális értelemben párbajra hívta ki ellenfelét, egyszer és mindenkorra véget ért az a fajta *Realpolitik*, melyben Sztálin a legjáratosabb volt, s a kölcsönös engedményekről való alkudozás többé már szóba sem jöhetett. Ettől kezdve a konfliktust már csak a szovjet célok megváltoztatása, a szovjet rendszer összeomlása vagy a két tényező együttesen oldhatta csak meg.

Truman doktrínáját úgy hirdette meg mint „az Egyesült Államok politikáját olyan népek szabadságának támogatására, akik ellenállnak a külső nyomásnak vagy a felfegyverzett kisebbség általi erőszaknak.” Elkerülhetetlen volt, hogy a demokrácia védelmének célkitűzését a szellemi élet mindkét széléről kritikával illessék: voltak, akik azért tiltakoztak, mert Amerika olyan országokat védelmez, melyek noha fontosak, erkölcsileg nem méltók a segítségre; másoknak azért nem tetszett, mert ily módon Amerika elkötelezi magát olyan társadalmak védelme mellett, melyek, akár szabadok, akár nem, nem kulcsfontosságúak az amerikai biztonság szempontjából. Ez az ellentmondás mind a mai napig jelen van az amerikai gondolkodásban, s csaknem minden válsághelyzetben éles vitákat vált ki az amerikai célkitűzésekkel kapcsolatban. Az amerikai külpolitikának azóta is lavíroznia kell az erkölcstelenség vádjával illetők és a nemzeti érdekeket védelmezni kívánók között, akik moralizálása miatt támadják a külpolitikát.

Miután az Egyesült Államok előtt álló kihívás a demokrácia jövőjének kérdésében testet öltött, Amerika nem várakozott tovább egy görögországihoz hasonló polgárháború kitöréséig. A nemzeti hagyományoknak megfelelően azonnal hozzálátott, hogy megszervezze a segítséget. Június 5-én, nem egészen három hónappal a Truman-doktrína nyilvánosságra hozatala után Marshall külügyminiszter a Harvard-egyetem tanévzáróján tartott beszédében elkötelezte Amerikát az agressziót szülő társadalmi és gazdasági viszonyok gyökeres megszüntetésének ügye mellett. Bejelentette, hogy az Egyesült Államok segíteni fogja Európa talpraállását, hogy megakadályozza a politikai „zavargásokat”, a „kétségbeesést”, ösztönzi a világ gazdaság helyreállítását és szabad intézményrendszer kialakítását. Ezért, „bármely kormány, amely hajlandó velünk együttműködni országa helyreállításában, biztosan maga mögött tudhatja az Egyesült Államok kormányának teljes mértékű támogatását.” Más szóval, a Marshall-segély programjához való csatlakozás lehetősége még a szovjet csatlós államok számára is nyitva volt. Ezt a célzást Varsóban és Prágában is megértették, de Sztálin azonnal elfojtott minden ez irányú próbálkozást.

Elkötelezve magát a társadalmi és gazdasági reform platformja mellett, az Egyesült Államok bejelentette, hogy minden olyan állam vagy szervezet tevékenységét ellenzi, mely a helyreállítás folyamatát gátolni akarja. Marshall ezeket néven nevezve a kommunista pártokban és az azokhoz kapcsolódó szervezetekben jelölte meg. „...kormányok, politikai pártok vagy csoportosulások, amelyek az emberi nyomorúság állandósításából politikailag vagy valamilyen más formában hasznot húznak, az Egyesült Államokkal fognak szembekerülni.”

Csak egy olyan idealista, úttörő szerepet játszó, ám viszonylag tapasztalatlan ország, mint az Egyesült Államok terjeszthetett elő egy olyan *világméretű* helyreállítást célzó tervet, melyben pusztán csak saját erőforrásaira támaszkodhatott. S ennek a változásnak még a lendülete is olyan nemzeti méretű elkötelezettséget eredményezett, mely a végső győzelemig való kitartásra ösztönözte a hidegháború nemzedékét. A gazdasági helyreállítás programja – mondta Marshall – „nem fog egyetlen ország vagy egyetlen doktrína ellen sem irányulni, csupán az éhséget, a nyomort, a káoszt és az elkeseredettséget hivatott megszüntetni.” És éppen akkor, amikor az Atlanti Chartát nyilvánosságra hozták, az éhség és az elkeseredés ellen irányuló világméretű hadjárat sokkal inkább megérintette az amerikai lelket, mint a közvetlen érdekekre vagy az erőegyensúlyra való hivatkozások.

Mindezen többé-kevésbé véletlenszerű kezdeményezések eredményeképpen megszületett egy dokumentum, mely több mint egy emberöltőn át a feltartóztatás politikájának bibliájaként szolgált, s valójában nevet is adott neki. Az amerikai háború utáni gondolkodás sokféle irányzatát foglalta egybe az a különleges jelentőségű cikk, amely 1947 júliusában jelent meg a *Foreign Affairs* c. kiadványban. Bár az írás név nélkül, csupán „X” aláírással jelent meg, szerzőjeként később George F. Kennan azonosították, aki akkor már a Külügyminisztérium Politikai Tervező Csoportjának vezetője volt. A második világháború befejezése óta íródott több ezer cikk közül Kennan „A szovjet magatartás gyökerei” c. írása messze kimagaslik. Ebben a világosan megírt, szenvedélyesen érvelő cikkben, mely tulajdonképpen a „Hosszú távirat” irodalmi változata, Kennan a szovjet kihívást történelemfilozófiai szintre emelte.

Mire Kennan cikke megjelent, a szovjetek hajthatatlansága a politikai dokumentumok legfőbb jellemzője lett. Kennan különleges jelentősége abban van, hogy írásában megmagyarázza a nyugati demokráciákhoz való ellenséges szovjet viszony lényegét. A gyökerek, Kennan érvelése szerint, magukban a szovjet viszonyokban keresendők, s kifejtette azt is, hogy miért érthetetlen ez a struktúra a békét kereső nyugati politikusok számára.

A külvilág iránt táplált feszültségek magában a kommunista filozófia természetében gyökereztek, s mindenekelőtt abban, ahogyan a rendszert belülről irányították. A párt volt az egyetlen szervezett csoport, a társadalom többi része pedig darabokra szaggatott, szervezetlen tömeg. Ily módon a Szovjetunió engesztelhetetlen ellenségessége a külvilággal szemben kísérlet volt arra, hogy a nemzetközi ügyeket saját belső ritmusával hozza összefüggésbe. A szovjet politika fő célkitűzése annak biztosítása volt, hogy

„a világhatalom nagy épületrendszerében minden kis szegletet, minden kis hasadékot betöltsön. Ha azonban leküzdhetetlen akadályok támadnak útjában, azokat filozófiai értelemben elfogadja, és alkalmazkodik hozzájuk... A szovjet pszichológiában semmi nyoma nincs annak, hogy célkitűzéseiket egy meghatározott időre el kell érniük.”

A szovjet stratégia legyőzésének módja a „szilárd feltartóztatás politikája, azzal a célkitűzéssel, hogy a szovjetekkel szembe kell szállni minden olyan ponton, ahol a stabil és békés világ érdekeit megsértik”.

Mint sok más külpolitikai dokumentum, Kennan „X” aláírással megjelent cikke sem tartotta fontosnak pontos diplomáciai célkitűzések kidolgozását. Amit ebben a dokumentumban felvázolt, az az évszázados amerikai békeálmom volt, melynek megvalósítását az ellenség megtérítése útján képzelte el, bár cikkének nyelvezete a többi kortárs dokumentumét messze felülmúlta ékesszólásban és meggyőző erőben. Ugyanakkor Kennan abban különbözött a többi szakértőtől, hogy leírta azt a mechanizmust, melynek eredményeképpen előbb vagy utóbb, valamilyen hatalmi harc következtében a szovjet rendszer alapjaiban megváltozik. Miután a rendszer önmaga nem ad lehetőséget semmiféle „legitim” hatalomátruházásra, Kennan valószínűnek tartotta, hogy egy ponton a hatalomért versengők

„majd leereszkednek a politikailag éretlen és tapasztalatlan tömegekhez, hogy célkitűzéseik eléréséhez támogatásukat megnyerjék. Ha ez valaha is megvalósul, akkor ez furcsa következményekkel járhat a kommunista párt számára: mivel a párttagság csak a vasfegyelmet és a feltétlen engedelmességet ismeri, és járatlan a kompromisszumok és megegyezések világában... Következésképpen, ha valamilyen, a párt egységét és politikai eszközként történő hatékony működtetését megzavaró dolog történnék, akkor Szovjet-Oroszország egyik napról a másikra az egyik legerősebb országból a leggyengébbek és a legszázalomraméltóbbak közé zuhanna.”

Egyetlen más dokumentum sem vetítette ilyen világosan előre azt, ami valójában meg is történt Mihail Gorbacsov színrelépésével. Most, a Szovjetunió teljes összeomlása utáni világban, már akár bírálni is lehetne Kennant, hogy milyen mérhetetlenül nehéz szerepet szánt saját népének. Hiszen Amerikának azt a feladatot adta, hogy bizonytalan, akkor még be sem látható időtartamra szálljon szembe a szovjet nyomással egy olyan óriási térségben, mely a legkülönbözőbb kultúrákat foglalja magába Ázsiában, a Közel-Keleten és Európában. A Kreml ugyanakkor bármikor, bárhol támadhatott, feltehetően mindig azon a helyen, ahol az feltehetően a legnagyobb előnyt jelentette volna számára. A későbbi politikai válságokban az amerikai *politikai* célkitűzés mindig csak legfeljebb a *status quo* megőrzése lehetett, abban bízva, hogy a kommunizmus végső összeomlása majd a látszólag összefüggéstelen konfliktusok hosszú sorozata után valamikor be fog következni. Az mindenképpen Amerika nemzeti optimizmusának és sértetlen önbizalmának legtökéletesebb kifejezése volt, hogy egy olyan éles szemű megfigyelő, mint George Kennan, országának egy ilyen világméretű, ilyen komoly, s ugyanakkor ilyen reaktív szerepet szánt.

Az örökös küzdelemnek ez az eltökélt, sőt hősieles elmélete az amerikaiakat a versengés legkülönbözőbb formáira kényszerítette, melynek játékszabályai a kezdeményezés lehetőségét mindig az ellenfélnek adták meg, s az amerikai szerep csak a már saját oldalon lévők megerősítésére szorítkozott – ez klasszikus érdekszféra-politikát jelentett. A tárgyalásoknak még a lehetőségét is tagadva a feltartóztatás politikája értékes időt vesztegetett el egy olyan időszakban, amikor még Amerika relatív hatalma a legnagyobb volt, hiszen atommonopóliummal bírt. A feltartóztatás politikájának premisszáit figyelembe véve – az erőpozíciókat még ki kellett építeni – a hidegháborús időszakot a fegyverkezés, valamint a Nyugat viszonylagos gyengeségéről kialakult pontatlan benyomás jellemezte.

A Szovjetunió megváltása lett a politika végső célkitűzése; a stabilitás megteremtésére csak az ördög

kiűzése után lehetett gondolni. Nem véletlen, hogy Kennan cikke türelmetlen, ám békeszerető honfitársaihoz intézett, a türelem erényét magasztaló szónoklattal fejeződik be, mely a nemzetközi életben betöltött amerikai szerepet az ország értéke fokmérőjeként jelöli meg:

„A szovjet-amerikai kapcsolat valójában az Egyesült Államok nemzetközi szerepe értékének próbálja... A szovjet-amerikai kapcsolat gondos szemlélője nem panaszkodhat arra, hogy a Kreml nem jelent elég kihívást az amerikai társadalom számára. Ehelyett inkább hálás lehet a gondviselésnek, hogy az amerikaiakat kiteszi ennek a kérlelhetetlen kihívásnak, s nemzeti biztonságukat attól teszi függővé, hogy mennyire képesek összeszedni magukat, s hogy milyen mértékben képesek elvállalni a történelem által rájuk ruházott politikai és erkölcsi vezető szerepkört.”

Ezeknek a nemes érzéseknek az egyik kiemelkedő vonása furcsa ellentmondásosságuk volt. Amerikát egyrészt egy világméretű feladat ellátására ösztönözték, de ezt a feladatot annyira bonyolulttá tették, hogy az ország majdnem beleroppant annak teljesítésébe. Ám éppen a feltartóztatás politikájának ambivalenciája rendkívüli lendületet adott az amerikai politikának. Habár a feltartóztatás alapján véve passzív volt, a Szovjetunióval folytatott kétoldalú diplomáciát tekintve kitartó kreativitást váltott ki, amikor a katonai és gazdasági „erőpozíciók” kiépítéséről volt szó. Ez azzal magyarázható, hogy a feltartóztatásban egyszerre megtalálhatók az előző generációnak a két legfontosabb történelmi eseményből merített élettapasztalatai a New Dealből^[44] származtatható a gondolat, hogy a politikai stabilitás fenyegetettsége a gazdasági-társadalmi elvárások és a valóság közötti szakadék eredménye; ennek a kiküszöbölésére jött létre a Marshall-terv; míg a második világháborús tapasztalatokból Amerika elsősorban azt a leckét szűrte le, hogy az agresszió elleni legjobb védelem az erőfölény megszerzése, és annak használata adott esetben; ebből a következtetésből született az Atlanti Szövetség. Míg a Marshall-terv célja az volt, hogy Európát gazdaságilag talpra állítsa, az Észak-atlanti Szerződés Szervezete (NATO) feladata a biztonságáról való gondoskodás lett.

A NATO az amerikai történelem első, békeidőben kötött katonai szövetsége. Létrehozását közvetlenül az 1948 februárjában Prágában lezajlott kommunista puccs siettette. Miután a Marshall-tervet nyilvánosságra hozták, Sztálin felgyorsította a Kelet-Európa feletti kommunista uralom megszerzésének folyamatát. A kelet-európai országok Moszkvához való hűségének kérdését teljesen mereven, sőt paranoiásan kezelte. Egész életükben hithű kommunisták, ha a nacionalizmus gyanújának csak az árnyéka is fért hozzájuk, tisztogatások áldozataivá váltak. Csehszlovákiában a szabad választásokból a kommunisták kerültek ki győztesen, s ők voltak többségben a kormányban. Sztálin számára még ez sem volt elég. A választott kormányt megdöntötték; s a nem-kommunista külügyminiszter, Jan Masaryk, a Csehszlovák Köztársaság megalapítójának fia, hivatali ablakából kizuhanva lelte halálát. Csaknem teljes bizonyossággal állítható, hogy kommunista orgyilkosok lökték ki az ablakon. Prágában kommunista diktatúra jött létre.

Egy évtizeden belül most már másodszor lett Prága a totalitarizmusnak való ellenszegülés szimbóluma. Mint ahogy Prága náci megszállása jelentette az utolsó cseppet a pohárban Nagy-Britannia számára 1939-ben, a kilenc évvel későbbi kommunista puccs hatására az Egyesült Államok és a nyugat-európai demokráciák egyesítették erőiket, nehogy más európai ország is hasonló sorsra jusson.

A cseh puccs brutalitása újra felébresztette azokat a régi félelmeket, hogy a szovjetek más hasonló hatalomátvételt is támogathatnának, például egy kommunista államcsíny ösztönzésével, új kommunista kormányok elismerésével, s azok hatalmának katonai eszközökkel való megszilárdításával. 1948 áprilisában így több nyugati ország részvételével megalakult az ún. Brüsszeli Szerződés^[45] egy tulajdonképpeni védelmi szövetség, melyet azzal a célkitűzéssel hoztak létre, hogy a demokratikus kormányok erőszakos úton való megdöntésére irányuló kísérleteket elhárítson. A relatív erőviszonyok

minden elemzése azt mutatta azonban, hogy Nyugat-Európa egyszerűen nem elég erős ahhoz, hogy egy szovjet támadást visszaverjen. Így jött létre az Észak-atlanti Szerződés Szervezete, amely Amerikát a nyugat-európai védelmi rendszerhez kötötte. A NATO az amerikai külpolitikában merőben új vonalat jelentett: az amerikai és kanadai csapatok egyesített erőikkel csatlakoztak a nyugat-európai haderőkhöz, nemzetközi NATO-irányítás alatt. Az eredmény így két katonai szövetség s két befolyási övezet konfrontációja lett a Közép-Európát teljes hosszában átszelő választóvonal mentén.

Ezt a folyamatot Amerikában természetesen nem így értelmezték. A wilsonizmus ott még mindig elég erős volt ahhoz, hogy az amerikaiak az európai területi *status quo* fenntartására irányuló bármely kezdeményezést szövetségnek nevezhessék. A Truman-adminisztráció valamennyi szóvivője minden tehetségét latba vetve arra törekedett, hogy a NATO-t a hatalmi egyensúly fenntartására a múltban létrehozott hagyományos szervezetektől megkülönböztesse. Tekintettel az oly gyakran ismételt „erőpozíciók” kialakításának céljára is, ennek elhitése nem kis találékonyságot követelt. A kormányzóvivők „felnőttek” e feladathoz. Amikor Warren Austin, a korábbi szenátor ENSZ-nagykövet lett, a NATO-t igazolandó a Szenátus Külügyi Bizottsága előtt tanúvallomást tett 1949 áprilisában, a problémát úgy kerülte meg, hogy a hatalmi egyensúly tényét egyszerűen halottnak nyilvánította:

„Az öreg veterán, a hatalmi egyensúly, az Egyesült Nemzetek létrehozásával megkapta az obsitot. Az Egyesült Nemzetek népeinek e szervezet keretében a nemzetközi szintű béke és biztonság megteremtése, a hatékony kollektív intézkedések érdekében tett egyesített erőfeszítései azt is jelentik, hogy a béke erői kerültek túlsúlyba. S ezzel a hatalmi egyensúly öregembere nyugdíjba vonulhatott.”

A Szenátus Külügyi Bizottsága örömmel fogadta ezt a metaforát. Az Atlanti Szövetség mellett felszólalók többsége hozzászólásában erősen támaszkodott „Az Észak-atlanti Szövetség és a hagyományos katonai szervezetek közötti különbségek” c. külügyminisztériumi dokumentum írásos anyagára. Ez a rendkívüli jelentőségű dokumentum a XIX. század elejéig visszanyúlva a történelem hét katonai szövetségét tekintette át, az 1815-ös Szent Szövetségtől az 1939-es náci-szovjet paktumig. Végző következtetése az volt, hogy az Észak-atlanti Szövetség valamennyiüktől különbözik, „akár betűjét, akár szellemét vizsgáljuk”. Míg a legtöbb „hagyományos” szövetség „szent áhítattal” tagadta „agresszív és expanziós szándékait”, gyakran a védelmi célok mellett mégis voltak egyéb, a fentieket idéző szándékaik is.

Meglepő módon, a külügyminisztériumi dokumentum azt állította, hogy a NATO nem az európai *status quo* védelmére hivatott, amely kijelentés bizonyára az újdonság erejével hatott Amerika szövetségeseire. Az Atlanti Szövetség számára az elvek a fontosak – hangoztatták – s nem az egyes területek. A NATO nem változásellenes, ha azok a területváltozások nem erőszak eredményeképpen jönnek létre. A külügyminisztériumi elemzés azzal a gondolattal záródott, hogy az Észak-atlanti Szerződés Szövetsége „senki ellen nem irányul, csupán az agresszió ellen. Nem kíván befolyásolni semmiféle erőegyensúly-eltolódást hanem inkább az elvek egyensúlyát áll szándékában erősíteni”. A dokumentum éltette mind az Atlanti Szövetséget, mind kisebb testvérét, a Riói Szerződést,^[46] mint olyan szövetségeket, melyeket a nyugati félteke védelmére hoztak létre, mint „a kollektív biztonság koncepciójának fontos fejleményeit”, s a továbbiakban megerősítette a szenátusi bizottság elnökének, Tom Connallynak a véleményét, aki szerint a Szerződés nem is katonai szövetség, hanem „háborúellenes szövetség.”

Egyetlen történelem szakos hallgató sem ment volna át a vizsgáján, ha ilyen elemzést produkál. A történelemben a szövetségesek ritkán neveztek meg országokat, amelyek ellen a szövetség létrejött. Ehelyett pontosan leírták azokat a körülményeket, melyek fennállása esetén a szövetség akciót kezdeményez – pontosan ugyanúgy, ahogy az Észak-atlanti Szerződés Szervezete is. Mivel 1949-ben egyedül a Szovjetunió jöhetett potenciális agresszorként szóba Európában, a nevek felsorolása még

kevésbé volt szükséges, mint a múltban. A kitétel, amely szerint az Egyesült Államok elveket és nem területeket védelmez, végletekig amerikai gondolkodásmódot tükröz, bár ez aligha jelentett konkrét támaszt azoknak az országoknak, amelyek a legjobban féltek a szovjet expanziós politika veszélyétől. Az érvelés, hogy Amerika csak az erőszakos úton kiharcolt változásokat, és nem magukat a változásokat ellenzi, egyaránt jelenthetett tüzet és vizet. Európa hosszú történelme során aligha lehetne felsorolni túl sok olyan területi változást, amely ne erőszakkal jött volna létre.

Mindezek ellenére kevés külügyminisztériumi dokumentumot fogadtak olyan osztatlan lelkesedéssel az egyébként túlságosan is óvatos külügyi bizottságban, mint ezt. Connally szenátor hajthatatlanul ismételte a kormányzati előterjesztésben, hogy a NATO szándéka az agresszió koncepciójával, s nem egyetlen országgal való szembenállás. A Dean Acheson külügyminiszter hozzászólásából vett részlet igen jól tükrözi Connally határtalan lelkesedését:

„Elnök (Connally szenátor): Nos, külügyminiszter úr, Ön elég világosan kifejezte, s nem árt, ha megismételjük, hogy ez az egyezmény nem irányul egyetlen nemzet ellen sem. Csak akkor fordul bármely nemzet vagy bármely ország ellen, ha az fegyveres agressziót tervez vagy kezd a szerződött hatalmak ellen. Egyetért ezzel a megfogalmazással?

Acheson külügyminiszter: Egyetérték, szenátor úr. A Szövetség nem irányul egyetlen ország ellen sem. Csak a fegyveres agresszió ellen.

Elnök: Más szóval, azt az esetet kivéve, amikor egy ország, mely nem tagja a Szerződésnek, s az előrenyomulás, a fegyveres agresszió vagy támadás lehetőségét fontolgatja, vagy ilyet kezdeményez, senkinek nem lehet oka a szövetségtől félni.

Acheson külügyminiszter: Igaza van, Connally szenátor. S azt hiszem, annak az országnak, mely azt tartja, hogy a Szerződés öellene irányul, eszébe kellene, hogy jusson a bibliai figyelmeztetés: A bűnös akkor is menekül, ha senki sem üldözi.”

Mihelyt a Bizottság megértette a téma lényegét, tulajdonképpen az összes hozzászóló helyett beszélt, ahogy például ezt a bizottsági elnök és a védelmi miniszter, Louis Johnson párbeszéde illusztrálja:

„Elnök: Ami azt illeti, ez a szövetség semmilyen értelemben nem tekinthető szokványos katonai szövetségnek. Tevékenysége a fegyveres támadások kivédésére korlátozódik.

Johnson: Egyetérték önnel, Uram.

Elnök: A célja teljes mértékben ellentétes a katonai szövetségek célkitűzéseivel.

Tydings szenátor: Teljes mértékben védelmi jellegű.

Elnök: Teljes mértékben védelmi jellegű. Ez a béke szövetsége, ha ragaszkodunk ahhoz, hogy szövetségnek nevezzük.

Johnson: Tetszik ez a megfogalmazás.

Elnök: Ez egy fegyveres támadások ellen irányuló szövetség, s mint ilyen, nem tesz eleget a hagyományos katonai szövetségektől elvárható feladatoknak. Egyetért Ön ezzel?

Johnson: Egyetérték, uram.”

Összefoglalva, az Atlanti Szövetség, mivel nem is nevezhető katonai szövetségnek a szó valódi értelmében, az erkölcsi mindenhatóság elvét hangoztatva tevékenykedett. A világ országainak többségét képviselte a kisebbségben levő bajkeverők ellenében. Bizonyos értelemben az Atlanti Szövetség feladata abból állt, hogy addig lépjen fel, amíg az ENSZ Biztonsági Tanácsa „meg nem teszi a szükséges lépéseket a béke és a biztonság helyreállítása érdekében.”

Dean Acheson különösen kifinomult gondolkodású külügyminiszter volt, aki igen jól ismerte a történelmet. Könnyen elképzelhető, milyen gúnyos csillogás ült a szemében, míg végighallgatta a

Bizottság elnökének katekizmusát. Acheson világosan látta a hatalmi egyensúly követelményeit, amint ez számos geostratégiai kérdés általa adott pontos elemzéséből ki is derül. Ugyanakkor azonban kellőképpen amerikai is volt diplomáciai megközelítésében, hogy meg legyen győződve arról, hogy Európát nem lehet magára hagyni, mert akkor az Óvilág mindent elront a hatalmi egyensúly kérdését erőltetve. Ahhoz, hogy az egyensúly koncepcióját az amerikaiak is értsék és elfogadják, valamilyen fennkölt eszmébe kell csomagolni. A volt harvardi diákok szövetségének meghívására elmondott beszédében, már jóval az egyezmény ratifikálását követően, Acheson még mindig a szokásos amerikai módon védelmezte az Atlanti Szövetséget úgy, mintha az valami újat jelentene a nemzetközi kapcsolatokban:

„...nemzetközi együttműködést hozott létre a béke ügyének védelmezésére, az emberi jogok ügyének előmozdítására, az életszínvonal emelésére, az egyenlő jogok és a nemzetek önrendelkezésének tiszteletben tartására.”

Egyszóval, Amerika kész volt mindent megtenni az Észak-atlanti Szövetség érdekében, kivéve azt, hogy szövetségnek nevezze. A szervezet történelmi jelentőségű koalíciós politikát gyakorol, amennyiben a tetteit a kollektív biztonság doktrínájával igazolja, melynek gyakorlatát először Wilson javasolta a szövetségi rendszer alternatívájaként. Az európai hatalmi egyensúly rendszere így egyedülálló módon az amerikai retorikában született újjá.

Az Atlanti Szövetség létrehozásával mérhető súlyú esemény volt a Német Szövetségi Köztársaság létrejötte az amerikai, a brit és a francia megszállási övezetek összevonása révén, bár ez kevesebb nyilvánosságot kapott az Egyesült Államokban. Egyrészt az új állam azt jelentette, hogy Bismarck eredményei felszámolódtak, hiszen Németország előre nem látható időre kettéosztott marad. Másrészt, a Német Szövetségi Köztársaság léte a közép-európai szovjet jelenlét számára állandó kihívást is jelentett, hiszen a Szövetségi Köztársaság soha nem fogja elismerni a szovjet típusú keletnémet kommunista államot, melyet a szovjetek hoztak létre saját megszállási övezetük területén. Két évtizeden keresztül a Szövetségi Köztársaság nem volt hajlandó elismerni azt az országot, amit később Német Demokratikus Köztársaságnak neveztek, sőt a diplomáciai kapcsolatok megszakítását helyezte kilátásba, ha bármely ország elismeri a másik német államot. 1970 után a Szövetségi Köztársaság felhagyott az ún. Hallsteindoktrína^[47] követésével, s felvette a diplomáciai kapcsolatot a keletnémet csatlós állammal, bár azzal az igénnyel soha nem hagyott fel, hogy mindig a teljes németiség nevében nyilatkozzék.

Az a határozottság, amivel Amerika belevetette magát az európai hatalmi vákuum kitöltésébe, a feltartóztatás politikájának legodaadóbb híveit is meglepte. „Nem is gondoltam arra 1944 végén – mondta később Churchill –, hogy az USA Külügyminisztériuma az amerikaiak elsöprő többségének támogatásával nem egészen két esztendő alatt nemcsak hogy elfogadja és továbbviszi azt az irányvonalat, amit annak idején mi kezdeményeztünk, hanem még erőteljes és költséges erőfeszítéseket is tesz, katonai téren is, hogy ezt a politikát sikerre vigye.”

Négy évvel a tengelyhatalmak feltétel nélküli kapitulációja után a nemzetközi színtér nagyon sok hasonlóságot mutatott az első világháborút megelőző időszakokkal: két szigorúan elkülönülő, csekély diplomáciai manőverezési lehetőséggel rendelkező szövetségi rendszer nézett farkasszemet egymással, ezúttal az egész világon. Volt azonban a két időszak között egy igen jelentős különbség: az I. világháború előtt létrejött szövetségeket a félelem tartotta össze, hogyha bármelyik tagjuk átáll az ellenséges szövetséges oldalára, az megbonthatja a biztonságukat szavatoló rendszert. Ténylegesen a legharciasabb partner magával tudta sodorni a többieket a szakadék szélére. A hidegháború időszakában azonban mindegyik térfelet egy-egy szuperhatalom irányította, mindegyik kellően fontos és kellően vonakodó vállalni a kockázatot, hogy bármelyik szövetségesük is háborúba sodorja a világot. A nukleáris fegyverek megléte is lehetetlenné tette az 1914. júliusi illúziót, hogy a háború rövid és fájdalommentes lesz.

A NATO-n belül az amerikaiak vezető szerepe biztosította, hogy az új világrendet erkölcsi alapokról

igazgassák, sőt, olykor messzianisztikus felhanggal. Az amerikai vezetők békeidei koalíciók esetében korábban még soha nem tapasztalt erőfeszítéssel és áldozatokkal biztosították az alapelvekhez és az átfogó megoldásokhoz való ragaszkodást, az európai diplomáciára eddig jellemző nemzetbiztonsági és egyensúlyi tényezők számítására helyett.

Később a politika bírálói a moralizáló retorika állítólagos cinizmusát hibájaként rótták fel. De senki, aki közelebbről ismerte a feltartóztatás politikájának szerzőit, nem kételkedhetett szándékaik őszinteségében. Amerika sem tartott volna ki négy évtizedes erőfeszítések árán egy olyan politika mellett, mely nem tükrözi legőszintébb meggyőződését és eszményeit. Ez igen jól bizonyítható, hiszen még az igen magas szintű kormánydokumentumok is bőségesen példázzák az amerikai erkölcsi értékeket, pedig azokat soha nem szánták a nyilvánosságnak.

A Nemzetbiztonsági Tanács 1950 áprilisában készült dokumentuma (NSC68), mely tulajdonképpen a hivatalos amerikai állásfoglalás a hidegháborús stratégiáról, jó példája a fenti állításnak. Az NSC-68 a nemzeti érdekeket jórészt morális szempontból határozta meg. A dokumentum fényében az erkölcsi hanyatlás még az anyagi természetű visszaesésnél is veszélyesebb:

„...a szabad intézményrendszer veresége valamelyik országban mindenütt vereséget jelentett. A megrázkódtatás, amit Csehszlovákia elvesztése okozott, nem azért olyan súlyos, mert Csehszlovákia anyagi szempontból oly nagy jelentőséggel bírna a számunkra. Anyagi javait már a Szovjetunió rendelkezésére kellett bocsátania. Amikor azonban a cseh intézményrendszer integritását zúzták szét, megfoghatatlan értékek elvesztésén mértük az elszenvedett veszteséget, amely súlyosabb, mint az anyagi javak már elszenvedett vesztesége.”

Az alapvető érdekek erkölcsi elvekkel egyenlő alapra helyezésével Amerika stratégiai célkitűzéseit sokkal inkább az értékek, semmint a hatalom függvényében határozta meg. „Ahhoz, hogy erősek legyünk, értékeinket kell érvényesítenünk mind az ország életének mindennapjaiban, mind politikai és gazdasági erőink fejlesztésében.” Amerika Alapító Atyáinak^[48] elvei – melyek szerint nemzetük az emberiség szabadságának zászlóvivője – átittatták a hidegháborús filozófiát is. Az amerikai gondolkodásnak a John Quincy Adams nevével fémjelzett változatát elutasítva, mely óvott attól, hogy „külföldön kell a legyőzendő szörnyeteget felkutatni”, az NSC-68 dokumentum szerzői Amerikának a keresztes lovag szerepét szánták: „Csak alapvető értékeink gyakorlatba való átültetésével őrizhetjük meg integritásunkat mind itthon, mind pedig külföldön, s a Kreml cselszövéseit csakis ez zavarhatja meg.”

Eszerint a hidegháború célja az ellenfél megtérítése volt, „hogy alapvető változást mozdítsunk elő magában a szovjet rendszerben”, s amelyet úgy lehet meghatározni, mint „bizonyos különleges és korlátozott feltételeknek szovjet részről történő elfogadását, melyek ahhoz szükségesek, hogy nemzetközi szinten szabad intézmények működjenek, s ahol az orosz nép új lehetőséget nyer, hogy maga alakíthassa sorsát.”

Bár az NSC-68 dokumentum a továbbiakban az erőpozíció kiépítése szempontjából alapvető jelentőségű, különböző katonai és gazdasági intézkedések leírására tért át, fő témája mégsem a hagyományos diplomácia kölcsönös engedékenységen alapuló elve vagy egy apokaliptikus hangulatú végső leszámolás volt. Az atomfegyverek használatától vagy az azokkal való fenyegetéstől való vonakodást az Egyesült Államok atommonopóliumának időszakában jellegzetesen amerikai módon indokolták: az ilyen háborúban kivívott győzelem csak átmeneti, s ezért nem kielégítő eredményeket hozhatna. Ami a tárgyalásos megoldást illeti, „...az általános rendezésre az egyetlen elképzelhető alap vagy az érdekszférák rendszere, vagy az érdekszférák teljes hiánya lenne. Ezt a fajta rendezést a Kreml minden bizonnyal alaposan a maga javára fordítaná.” Más szóval, Amerika nem akart háborút nyerni vagy tárgyalásos úton átfogó megoldást elérni, ha az nem járt együtt az ellenfél megtérítésével.

Minden nyilvánvaló nyakas realizmusa ellenére az NSC-68 dokumentum a demokráciával kapcsolatos

szónoklattal kezdődik, s azzal a bizonyossággal zárul, hogy végső soron a történelem Amerikának dolgozik. E dokumentum különlegességét az adja, hogy univerzális, az egész világra kiterjedő követeléseit az erőről való lemondással köti egybe. Soha idáig egyetlen nagyhatalom nem fejezte ki céljait ily módon, saját magától sokat követelve, anélkül, hogy saját nemzeti értékeinek terjesztésén túl bármiféle más viszonzást várt volna. S e célkitűzések világméretű átalakulás s nem világméretű hódítás révén valósulnának meg, akár a keresztetek célkitűzései. Éppen e törekvésnek köszönhetően az amerikaiak ereje, ha rövid időre is, de korábban még soha nem tapasztalt mértékben fölénybe került, noha önmagukat ugyanakkor meggyőzték viszonylagos katonai gyengeségükről.

Amerikának a feltartóztatás politikájában megtett első lépései idején senki nem tudta elképzelni, milyen pszichológiai nyomás fog nehezedni az amerikaiak lelkére, akiknek a fő célja az ellenség belső megreformálása volt, miközben nem léteztek olyan kritériumok sem, amelyekkel mérhetők lettek volna az egyes lépések sikerei. Akkoriban teljességgel hihetetlennek tűnt volna a magabiztos amerikai vezetők számára, hogy hazájukat több évtizeden keresztül kell kormányozniuk önmarcangoló kételyek és belpolitikai konfliktusok közepette, mígnem bekövetkezik a kommunizmus általuk megjósolt összeomlása. Abban az időben az amerikai vezetőket teljes mértékben elfoglalta országuk új, elkötelezett, nemzetközi szerepe, miközben igyekeztek elhárítani az amerikai külpolitikában bekövetkezett fordulat miatti bírálatokat.

Ahogy a feltartóztatás politikája lassan formát öltött, az erre vonatkozó kritikák főképpen három különböző szellemi iskolából eredtek. Az első a „realistáké” volt, akiket például Walter Lippmann képviselt. Ők úgy érveltek, hogy ez a politikai irányvonal hosszabb távon pszichológiai és geopolitikai túlterheléshez vezet, ugyanakkor kimeríti az amerikai erőtartalékokat is. A második szellemi iskola szóvivője Winston Churchill volt, aki ellenezte a tárgyalások későbbre, az erő pozíciójának megszerzése utánra történő halasztását. Churchill úgy érvelt, hogy a Nyugat helyzete már soha többé nem lesz annyira erős, mint a később hidegháborúként ismert korszak elején, s relatív alkupozíciója ettől kezdve csak romlani fog. Végül ott volt a Henry Wallace képviselte iskola, amely szerint Amerikának nincs erkölcsi alapja a feltartóztatás politikájának elsősorban való bevezetésére. A két fél erkölcsi egyenértékűségét véve alapul Wallace szerint a közép-európai szovjet befolyási övezet létrehozása legitimnek tekintendő, s így amerikai ellenzése csak a feszültség fokozódásához vezethet. Ő az általa rooseveltinnek tartott politikához való visszatérést sürgette: a hidegháború egyoldalú, amerikai döntés alapján való befejezését.

Walter Lippmann, a realisták legékecsszólóbb képviselője nem fogadta el Kennan azon állítását, mely szerint a szovjet társadalom eleve magában hordozza saját pusztulásának csíráit. Ezt az elméletet túlságosan spekulatívnak tartotta ahhoz, hogy az amerikai politika alapjául szolgáljon:

„Mr. X. spekulációja semmi rosszat sem vesz figyelembe. Nincs vésztartalék sem, ha beütne a balszerencse: rossz kormányzat, tévedés, semmi, ami előre nem látható. Arra kér bennünket, feltétel nélkül fogadjuk el állítását, mely szerint a szovjethatalom már most leszálló ágban van. Arra buzdít bennünket, higgyük el, hogy saját legszebb reményeink nemsokára megvalósulnak.”

A feltartóztatás elve – érvelt Lippmann – Amerikát becsalja az óriási szovjet hátország területére, amely véleménye szerint számos olyan országot is magában foglal, melyeknek semmi közük nincs a modern értelemben vett államisághoz. Az anyaországtól távoli katonai bonyodalmakba való keveredés – véleménye szerint – semmiképpen nem járul hozzá az Egyesült Államok biztonságának megszilárdulásához, s gyengíti az amerikaiak elszántságát is. A feltartóztatás politikája – Lippmann szerint – lehetővé teszi, hogy a Szovjetunió az Egyesült Államok számára a lehető legkényesebb területet kiválasztva a diplomáciai kapcsolat fenntartása mellett magához ragadja a katonai kezdeményezést.

Lippmann kritériumok szükségességét hangsúlyozta azoknak a területeknek a meghatározására, ahol a szovjet expanzió ellensúlyozása döntő jelentőségű az amerikai érdekek szempontjából. Ilyen kritériumok

híján az Egyesült Államok arra kényszerül, hogy maga köré gyűjtse a „legkülönbözőbb csatlós államokat, védeneket, alattvalókat és bábkormányokat”, s ez arra ösztönözné az újdonsült szövetségeseket, hogy a feltartóztatás politikáját a saját maguk javára kamatoztassák. Az Egyesült Államok az életképtelen rezsimek támogatásának csapdájába kerülne, s Washington a „békeség és legyőzetés, a presztízsvesztés... vagy (a szövetségesek) bármi áron történő támogatása közötti szomorú választásra kényszerülne.”

Ez valóban jövőbelátó elemzése volt annak, ami az Egyesült Államokra várt, bár a Lippmann által javasolt gyógymód nem felelt meg az univerzalista amerikai tradícióknak, amelyek sokkal közelebb voltak a Kennan-féle apokaliptikus végkifejlet gondolatához. Lippmann azt kívánta, hogy az amerikai külpolitikát esetről esetre az amerikai érdekek pontos számbavétele és elemzése vezérelje az univerzálisan alkalmazhatónak vélt általános elvek helyett. Véleménye szerint az amerikai politikának kevésbé a kommunista rendszer megdöntésére, semmint a háború által tönkretett európai hatalmi egyensúly helyreállítására kellene irányulnia. A feltartóztatás politikája Európa határozatlan időre szóló széttagolását jelenti, ugyanakkor Amerikának az igazi érdeke az lenne, ha a szovjet hatalom kiűzetne az európai kontinens közepéről:

„Több mint száz éve valamennyi orosz kormány fő törekvése az, hogy uralmát kiterjessze Kelet-Európára. De a szovjet vezetők csak az Elba folyó Vörös Hadsereg általi elérése óta voltak képesek megvalósítani az orosz birodalmi álmodat, amit a későbbiekben a kommunizmus ideológiai célkitűzéseivel ötvöztek. A valódi politikai célkitűzésnek ezért arra kellene irányulnia, hogy megegyezés születhessen a csapatok Európából történő kivonására... Az amerikai erőre nem azért lenne szükség, hogy „feltartóztassák” a szovjeteket néhány egymástól elszigetelt területen, hanem azért, hogy sakkban tartsák az egész orosz katonai gépezetet; s hogy egyre növekvő nyomást gyakoroljanak rá a diplomáciai rendezés érdekében, amelynek konkrét célkitűzése csakis a csapatok visszavonásával járó megoldás lehet.”

A sors minden bizonnyal bőkezűen osztogatta a tehetséget a háború utáni Amerikában. Az amerikai politikai vezetők kiemelkedő és tapasztalt emberek voltak. S közvetlenül mögöttük ugyancsak kiemelkedő személyiségek álltak, mint például John McCloy, Robert Lovett, David Bruce, Ellsworth Bunker, Averell Harriman és John Foster Dulles, akik egymást váltották a különböző kormányhivatalokban, s pártoktól függetlenül mindig elérhetőek voltak az elnök elfogulatlan szolgálatára.

Az értelmiség soraiból mindig jól használhatók voltak Lippmann és Kennan gondolatai, míg vezető pozíciókban voltak. Míg Kennan helyesen értelmezte a kommunizmusban eleve rejlő gyengeséget, Lippmann pontosan megjósolta a feltartóztatás politikáján alapuló passzív külpolitika lehetséges buktatóit. Kennan türelemre és kitartásra intett, annak kivárására, hogy a történelem maga mutassa meg elkerülhetetlen tendenciáit. Lippmann ugyanakkor diplomáciai kezdeményezést sürgetett az európai rendezés érdekében, amíg Amerika volt az erősebb helyzetben. Kennan ösztönösen jobban értette az amerikai társadalmat mozgató fő tendenciákat; Lippmann viszont jobban átlátta a látszólag vég nélküli patthelyzetben rejlő feszültségeket, s azokat a kétes szituációkat, melyek támogatásába Amerika belekényszerülhet a feltartóztatás politikája által.

Végül Lippmann elemzése jelentős követőkre talált – igaz ugyan, főképpen a Szovjetunióval való konfrontációt ellenzők táborában. Helyeslésük azonban Lippmann érvelésének csak egy részére épült, s csupán kritikai észrevételeit hangsúlyozták, míg a jövőre vonatkozó nézeteit egyáltalán nem vették figyelembe. Elismerték a behatároltabb célkitűzéseket követelő Lippmann, de elutasították az általa javasolt offenzívebb diplomáciát. Így történhetett azután, hogy az 1940-es években a feltartóztatás politikájával szemben a legerőteljesebb alternatív stratégia éppen Winston Churchilltől származott, aki akkor az angol parlamenti ellenzék vezetője volt.

Churchillt széles körben a hidegháború kezdeményezőjeként ismerték a Missouri állambeli Fultonban tartott vasfüggöny-beszéde alapján. A második világháború minden szakaszában arra törekedett, hogy a nyugati demokráciák majdani, háború utáni tárgyalási pozícióinak erősítése érdekében korlátozza a szovjet expanzionizmust. Churchill támogatta a feltartóztatás politikáját, de számára ez soha nem volt maga a cél. Nem akarta passzívan kivárni a kommunizmus összeomlását, jobban szerette a történelmet maga formálni, ahelyett hogy arra várjon, hogy a történelem helyette végezze el a munkát. Churchill tehát tárgyalásos rendezést akart elérni.

Fultoni beszéde csupán célzott a tárgyalásokra. 1948. október 9-én a walesi Llandudnóban tartott beszédében ismét visszatért korábbi érveléséhez, amely szerint a Nyugat tárgyalási pozíciói jobbak már nem lesznek, mint az adott pillanatban. E kevésbé ismert beszédében a következőket mondta:

„Feltehető a kérdés: mi lesz akkor, ha nekik is lesz atombombájuk, és jelentős mértékben felfegyverkeznek? Önök megítélhetik, hogy mi fog történni, abból, ami most folyik. Ha ilyen dolgok történhetnek a zöld erdőben, mi lesz akkor a sivatagban?... Egyetlen józan gondolkodású ember sem gondolhatja komolyan, hogy korlátlanul van időnk. Mozdulnunk kellene, a végső megoldást szorgalmaznunk. Nem lenne szabad vigyázatlanul, ostobán sétálgatnunk, arra várva, hogy valami történjék, ezen azt értem, hogy számunkra valami rossz történjék. A nyugati országok sokkal valószínűbb, hogy vérontás nélkül is tartós megoldást képesek elérni, ha jogos követeléseiket még akkor megfogalmazzák, amíg övék az atommonopólium, s még mielőtt a kommunisták is atomhatalommá válnak.”

Két esztendővel később Churchill ugyanezt a javaslatot ismételte el az Alsóházban tartott beszédében, hangsúlyozva, hogy a nyugati demokráciák elég erősek ahhoz, hogy tárgyaljanak, de a várakozással csak veszítenek az erejükből. 1950. november 30-án, a NATO fegyverkezését üdvözlő beszédében arra figyelmeztetett, hogy a Nyugat felfegyverkezése önmagában még nem javítja tárgyalási pozícióit, hiszen az végső soron az amerikai atommonopólium függvénye:

„...Míg az helyeselhető, hogy erőinket gyors ütemben növeljük, azt is látnunk kell, hogy ebben az időszakban Oroszországot semmi nem fosztja meg túlerejétől a hagyományos fegyverzetek terén. Amit azzal elérhetünk, az a növekvő egység Európában, s az agressziótól való elrettentés... Ezért amellettt vagyok, hogy egyezséget kell kötni a Szovjetunióval, amilyen gyorsan csak erre megfelelő alkalom kínálkozik. Ez irányú erőfeszítéseinket mindenképpen arra az időszakra kell koncentrálnunk, amíg az atombombának köszönhetően az Egyesült Államok óriási, mérhetetlen előnye fennáll, s ez ellensúlyozza a minden más katonai vonatkozásban meglévő szovjet fölényt.”

Ami Churchillt illeti, számára már adott volt az erő pozíciója; az amerikai vezetőknek még meg kellett azt teremteniük a maguk számára. Churchill úgy gondolkodott a tárgyalásokról, mint a hatalom alkalmazásáról a diplomáciában. Bár nyíltan soha nem mondta ki, a nyilvánosság előtt tett számos kijelentéséből kikövetkeztethető, hogy a nyugati demokráciáktól valamilyen diplomáciai ultimátumot várt. Az amerikai vezetők azonban visszarettentek attól, hogy akár csak fenyegetés formájában kihasználják az atommonopóliumuk nyújtotta előnyt. Churchill csökkenteni akarta a szovjet befolyási övezet nagyságát, de korlátozott keretek között el tudta képzelni a szovjetekkel való együttélést. Az amerikai vezetők szinte zsigeri gyűlöletet éreztek a befolyási övezetek koncepciója iránt. Ellenfelük szféráját ők nem zsugorítani, hanem megsemmisíteni akarták. Hajlandók voltak kivárni a teljes győzelmet és a kommunizmus összeomlását, bármilyen messzinek tűnjék is, csak azért, hogy megszülessék a világrend problémájának wilsoni megoldása.

A véleménykülönbség Nagy-Britannia és az Egyesült Államok között az eltérő történelmi tapasztalatokból folyt. Churchill társadalma számára nagyon is ismerősek voltak a félmegoldások; Truman és tanácsadói olyan tradíciót képviseltek, amelyben, ha felismertek egy problémát, óriási erőtartalékaik bevetésével azonnal megoldották. Innen ered Amerika vonzódása a végső megoldásokhoz, s bizalmatlansága a britek kínálta kompromisszumok iránt. Churchill számára nem jelentett elvi nehézséget az erőpozíciók kiépítésének és a megoldást szorgalmazó aktív diplomáciának a kombinálása. Az amerikai vezetők ezeket az erőfeszítéseket csak időbeli egymásutániségben tudták elképzelni – s pontosan eszerint cselekedtek a II. világháborúban, majd Koreában és Vietnámban is. Az amerikai nézet győzedelmeskedett, mert az Egyesült Államok erősebb volt Nagy-Britanniánál, s mert Churchill a brit ellenzék vezetőjeként nem volt olyan helyzetben, hogy nyomást gyakoroljon az amerikaiakra.

Végül a lehangosabb és legkitartóbb ellenzéki véleményt az amerikai politika számára nem a Lippmann-féle realista iskola és nem Churchill hatalmi egyensúlyban való gondolkodása jelentette, hanem az amerikai radikális gondolkodásban mélyen gyökerező hagyomány. Míg mind Lippmann, mind Churchill elfogadta a Truman-kormány azon kiindulási pontját, hogy a szovjet expanzionizmus komoly kihívást jelent, s csak az ellenállás stratégiájában különbözött egymástól, a radikálisok a feltartóztatás politikájának minden aspektusát elvetették. Az irányzat fő szószólója, Henry Wallace volt, aki Roosevelttel harmadik elnöksége idején alelnök, korábban mezőgazdasági miniszter, Truman elnöksége idején pedig kereskedelmi miniszter volt.

Amerika populista tradíciójának gyermekeként Wallace szüntelenlen jenkai bizalmatlansággal tekintett Nagy-Britanniára. Jefferson óta oly sok amerikai liberálshoz hasonlóan Wallace alapgondolata is az volt, hogy „ugyanazoknak az erkölcsi elveknek kell irányítaniuk a nemzetközi életet, mint amelyek a magánéletben is érvényesek.” Véleménye szerint az amerikaiak elveszítették erkölcsi irányítójukat, s így „az árulás, az erőszak és a bizalmatlanság machiavellista elvei” vezérlik külpolitikájukat, ahogy ezt a Madison Square Gardenben 1946. szeptember 12-én tartott beszédében kifejtette. Mivel a nemzetközi konfliktus alapokainak az előítéletet, a gyűlöletet, és a félelmet tartotta, úgy vélte, hogy az Egyesült Államoknak semmiféle erkölcsi alapja nincs a nemzetközi szintű beavatkozásra mindaddig, míg ezeket az átkos vonásokat ki nem irtja saját országában.

Az új radikalizmus újra megerősítette Amerikának mint a szabadság zászlóvivőjének a szerepét, de időközben ezt önmaga ellen fordította. A szovjet és az amerikai akciók erkölcsi egyenlőségének hangoztatása lett a radikális kritika fő vonása a hidegháború időszakában. Amerika nemzetközi felelősségének gondolata Wallace szemében a hatalmi arrogancia példájává vált. A britek – érvelt Wallace – rávették a hiszékeny amerikaiakat, hogy helyettük cselekedjenek: „A brit politika nyilvánvalóan arra irányul, hogy bizalmatlanságot szítson az Egyesült Államok és a Szovjetunió között, s így előkészítse a terepet egy harmadik világháború számára.”

Az a trumani gondolat, hogy a két hatalom konfliktusa tulajdonképpen a demokrácia és a diktatúra ellentéte, Wallace számára merő fikció volt. 1945-ben, amikor a háború után a szovjet elnyomás egyre nyilvánvalóbbá vált, és a kollektivizáció brutalitása is egyre nagyobb nyilvánosságot kapott, Wallace olyan kijelentést tett, hogy „a szovjeteknek ma nagyobb politikai szabadsága van, mint valaha”. „A vallási türelemnek is egyre több jelét” vélte felfedezni a Szovjetunióban, sőt tagadta „az Egyesült Államok és a Szovjetunió közötti alapkonfliktus” létét

Wallace úgy vélte, hogy a szovjet politika mozgatórugója nem az expanzionizmus, hanem a félelem. 1946 márciusában – még kereskedelmi miniszterként – a következőket írta Trumannak:

„Az utóbbi néhány hónap eseményeinek hatására a szovjetekben ismét felébredtek a korábbi, 1939-es félelmek a kapitalista környezettől, s visszatértek ahhoz a tévhithez, hogy a nyugati világ, az Egyesült Államokat is beleértve, változatlanul és egységesen ellenséges.”

A Madison Square Gardenben hat hónappal később tartott beszédében Wallace közvetlenül provokálta Truman, aminek eredményeképpen az elnök miniszterének lemondását követelte:

„Lehet, hogy nem tetszik nekünk, amit a Szovjetunió Kelet-Európában tesz. A szovjet típusú földreform, az ipar államosítása, az alapvető szabadságjogok elnyomása az emberek többségét sérti az Egyesült Államokban. De akár tetszik nekünk, akár nem, a szovjetek ugyanúgy kommunistává alakítják saját befolyási övezetüket, mint ahogyan mi is demokratizáljuk a mi befolyási övezetünket... A társadalmi-gazdasági igazságosság szovjet változata lesz az uralkodó a Föld csaknem egyharmad részén. A szabad vállalkozások, a demokrácia általunk fémjelzett világa uralkodik majd a Föld többi részén. Mindkét elmélet azt igyekszik majd bebizonyítani, hogy a saját politikai befolyási övezetében az egyszerű ember számára az ő rendszere a legjobb.”

A sors iróniája folytán a külpolitikai erkölcs önjelölt védangyala gyakorlati szempontok alapján elfogadta a kelet-európai szovjet befolyási övezeteket, míg a cinikus erőpolitikája miatt támadott kormányzat erkölcsi szempontok alapján ellenezte a szovjet befolyási övezeteket.

Wallace véleménye szerint Amerikának nincs joga arra, hogy egyoldalúan avatkozzék a világ ügyeibe. A védelmi célú akciók is csak az ENSZ jóváhagyásával lehetnek törvényesek (attól függetlenül, hogy a Szovjetunióknak vétőjoga van), a gazdasági segélyeket is csak nemzetközi szervezeteken keresztül lenne szabad szétosztani. Mivel a Marshall-terv nem felelt meg ezeknek a feltételeknek, Wallace jóslata alapján ez a jótékonykodás végül majd az egész emberiséget Amerika ellen fordítja.

Wallace kifogásai semmivé váltak a prágai puccsot, a berlini blokádot és a dél-koreai inváziót követően. Mint az egyik 1948-as elnökjelölt mindössze egymillió szavazatot kapott – legtöbbször New Yorkban –, szemben a Trumanra leadott 24 millió szavazattal. Ezzel az eredménnyel Wallace a negyedik helyre szorult, még a Dixie-jelölt^[49] Strom Thurmond is megelőzte.

Mindezen hibái ellenére Wallace olyan témákat is bedobott a köztudatba, amelyek az amerikai radikális gondolkodás jellegzetességei maradtak előbb a hidegháború időszakában, majd később az amerikai politika reflektorfényébe kerültek a vietnami háború idején. Közéjük tartozott például Amerika és egyes Amerika-barát országok erkölcsi hiányosságainak hangsúlyozása; Amerika és kommunista ellenfelei alapvető erkölcsi egyenlőségének deklarálása; az a vélemény, hogy Amerika nem köteles a világ bármely részén képzelt fenyegetések ellenében védelmezőként fellépni; s végül az a gondolat, hogy a világ közvéleménye jobb vezető a külpolitikában, mint a geopolitikai érdekek. Amikor a Görögországnak és Törökországnak szánt segély kérdése javaslat formájában előkerült, Wallace azt sürgette a Truman-kormányzatnál, hogy az Egyesült Nemzetek elé vigye a kérdést. Ha „az oroszok élnek vétőjogukkal, a morális teher rájuk fog nehezedni. ... Ha mi cselekszünk az ENSZ-től függetlenül, ... az erkölcsi teher ránk hárul.” Az erkölcsi magaslatok meghódítása többet jelentett számára Amerika geopolitikai érdekeinek védelménél.

Bár Amerika háború utáni külpolitikájának Wallace által megfogalmazott radikális bírálata vereséget szenvedett az 1940-es években, fő elvei azt mutatták, hogy az amerikai idealizmus mélyben rejtőző szálai a továbbiakban is befönték a nemzet lelkét. Ugyanazok az erkölcsi elvek, amelyek Amerikát olyan nagy energiával töltötték fel nemzetközi kötelezettségvállalásaiban, potenciálisan a nemzet befelé fordulását, a világból vagy saját magából való kiábrándulását is eredményezhették. Az 1920-as években az izolacionalizmus azt eredményezte, hogy Amerika visszavonult a világtól, mivel úgy vélte, hogy erkölcsileg túlságosan jó ez az ország a világ számára; a Wallace-mozgalomban új erőre kapott ez a nézet, azzal a különbséggel, hogy szerinte Amerikának azért kell visszavonulnia a világtól, mert nem elég jó a világ számára.

Amikor Amerika békeidőben első ízben bonyolódott tartósan nemzetközi konfliktusba, az önmarcangoló

kétkedés még váratott magára. A New Deal politikáját kidolgozó, a második világháborút megnyerő nemzedék nagyon bízott önmagában és az amerikai vállalkozás nagyságában. A nemzet idealizmusa tökéletesen megfelelő tényező volt az új, kétpólusú világban, amelyre a hagyományos hatalmi egyensúlyra épülő, kifinomult bonyolult diplomácia távolról sem lett volna ilyen alkalmas. Csak a saját eredményeiben és a jövőjében száz százalékgig biztos társadalom tudta összpontosítani lelkesedését és erőforrásait egy olyan világrend kiépítésére, amelyben a legyőzött ellenséggel kibékülnek, a legyengült szövetségesek új erőre kapnak, az ideológiai ellenfelet megtérítik. Nagy feladatok véghezviteléhez igen gyakran egy csöppnyi naivitás is szükséges.

A feltartóztatás politikájának egyik eredménye az lett, hogy az Egyesült Államok egy alapjában véve passzív diplomácia folytatására kényszerült, ereje teljének időszakában. Ez volt a fő ok, amiért a feltartóztatás politikáját egyik választókerületben is bírálólat érte, s ennek a fő szószólója John Foster Dulles volt. Ezek a bírálók a konzervatívok voltak, akik ugyan elfogadták a feltartóztatás alapelveit, de megkérdőjelezték a halogatást, amellyel az elveket át akarták ültetni a gyakorlatba. Még ha a feltartóztatás politikája végül sikerrel jár is a szovjet társadalmi rendszer aláásása terén, a konzervatívok érvelése szerint akkor is túlságosan elhúzódo és költséges – állították. Bármit ér is el a feltartóztatás politikája, a felszabadítási stratégia a folyamatokat mindenképpen felgyorsítja. Truman elnökségének végére a feltartóztatás politikája két tűz közé került: egyrészt azok bírálták, akik túl harciasnak vélték (Wallace követői), másrészt azok, akik túl passzívnak tartották (a konzervatív republikánusok).

Ez az ellentmondás a későbbiekben még tovább fokozódott, mert ahogy Lippmann korábban megjósolta, a nemzetközi szintű válságok egyre inkább a Föld periferiális térségeiben keletkeznek, ahol az erkölcsi kérdések meglehetősen zavaros formában jelentkeztek, s ahol az amerikai biztonság közvetlen fenyegetettségét is nehezen lehetett bizonyítani. Amerika kétes ügyekért folyó, bizonytalan kimenetelű háborúba sodródott olyan területeken, ahol a szövetségek már semmiféle védelmet nem nyújthattak. Koreától egészen Vietnámig ezek az akciók tartották életben a radikális kritikát, amely a továbbiakban is megkérdőjelezte a feltartóztatás politikájának erkölcsi érvényét.

Ilyen módon az amerikai izolacionalizmus új formája került a felszínre. Minden hibájával együtt a XIX. századi Amerika a szabadság fátylavivőjének tartotta magát; az 1960-as és 70-es években a fátyla lángja pislogni látszott, melyet újra lángra kellett lobbantani, hogy Amerika visszatérhessen a szabadság védelmezőjének korábbi történelmi szerepkörébe. A feltartóztatás politikája körül kirobbantott vita így az amerikai lélekért folyó küzdelemmé alakult át.

George Kennan már 1957-ben kénytelen volt átértelmezni a fenti szellemben a feltartóztatás politikáját. A következőket írta:

„Honfitársaimnak, akik a szovjet fenyegetés elhárítása ügyében gyakran felteszik a kérdést, hogy miként lehetne legjobban ellenállni a szovjet fenyegetésnek, csak a következőket válaszolhatom: saját hibáinkat kell kezelnünk, azokat a problémákat, amiket mi is szégyellünk, amelyeket mi is aggasztónak tartunk: a faji kérdést, a nagyvárosokban uralkodó helyzetet, a fiatalok oktatásának, környezetének problémáit, a növekvő szakadékot a szakértők tudása és a közvélemény között.”

Egy évtizeddel korábban, még mielőtt kiábrándult volna abból, amit találmánya militarizálásának nevezett, George Kennan rájött volna arra, hogy ilyen választási lehetőség nem is létezik. Az az ország, mely külpolitikája hatékonyságának mérésére saját erkölcsi tökéletességét akarja használni, sem a tökéletességet, sem a biztonságot nem kaphatja meg. Kennan eredményének az tekinthető, hogy 1957-re a szabad világ összes barikádja harcolni vágyó emberekkel volt tele, s ehhez az ő nézetei jelentősen hozzájárultak. A barikádok azonban annyira tele voltak, hogy Amerika ekkor már megengedhette magának, hogy az önkritikában lelje örömét.

A feltartóztatás politikája rendkívüli elmélet volt – egyszerre gyakorlatias és idealista, a szovjetek tetteinek mozgatórugóit mélyrehatóan elemző, ugyanakkor ajánlásait illetően különös módon elvont. Tipikusan amerikai volt utópisztikus jellegét tekintve, amikor azt feltételezte, hogy a totalitáriánus ellenfél összeomlása teljesen békés módon bekövetkezhet. Bár ez a doktrína Amerika abszolút hatalmának csúcspontján született, mégis az ország relatív gyengeségét hangoztatta. Nagy diplomáciai találkozást feltételezve az események csúcspontján, a feltartóztatás politikája nem adott cselekvési lehetőséget a diplomatáknak egészen a csúcsponti utolsó pillanatig, amikor majd a fehér kalapot viselő emberek a feltételezés szerint fogadják a megtért fekete kalapos embereket.

Mindezekkel a vonásokkal együtt a feltartóztatás politikája olyan doktrína volt, mely négy évtizeden keresztül kísérte Amerikát az építésen, a küzdelmen át egészen a győzelemig. A bizonytalanságok áldozatává végül is nem azok a népek váltak, akiket Amerika eredetileg megvédeni szándékozott – egészségében véve ezt sikerrel meg is tette –, hanem Amerika lelkiismerete. Az erkölcsi tökéletességért vívott hagyományos harcával gyötörte önmagát egy emberöltőnyi küzdelemben, amelyből végül ellentmondásoktól, erőfeszítésektől megkínózva került ki, azonban elért csaknem mindent, amit eredetileg akart.

TIZENKILENCEDIK FEJEZET

A FELTARTÓZTATÁS DILEMMÁJA: A KOREAI HÁBORÚ

Az Egyesült Államok nem „hozta haza fiait” Európából, ahogyan azt Rooseveltt annak idején megálmodta. Helyette alaposan belebonyolódott az európai ügyekbe; intézményeket alapított és programokat indított el, hogy kivédje a szovjet előretörést, s ahol csak lehet, nyomást gyakoroljon a szovjet szférára.

Három évig a feltartóztatás politikája úgy működött, ahogyan azt eredetileg elképzelték. Az Atlanti Szövetség a szovjet expanzionizmus elleni katonai védőbástyaként funkcionált, a Marshall-terv pedig megerősítette Nyugat-Európa gazdaságát és társadalmát. A görög-török segélyprogram elhárította a szovjet veszélyt a Földközi-tenger keleti medencéjében, a berlini léghíd pedig megmutatta, hogy a nyugati demokráciák akár a háború kockázatát is vállalják, ha alapvető jogaikat veszélyeztetve látják. Mindegyik esetben a Szovjetunió inkább meghátrált, semmint hogy vállalja az Egyesült Államokkal való nyílt konfrontációt.

A feltartóztatás politikájának azonban volt egy súlyos hibája, s emiatt az amerikai vezetők két téves feltevés alapján tevékenykedtek. Az egyik az volt, hogy az új kihívások ugyanolyan egyértelműek lesznek, mint amilyenek a II. világháború alatt voltak; a másik pedig az, hogy a kommunisták majd tétlenül megvárják, míg hatalmuk darabokra hull, ahogyan ezt a feltartóztatás politikája elméleti szinten kifejtette és remélte. Az amerikai vezetők mindkét feltevésükben tévedtek, mert nem vették figyelembe azt a lehetőséget, hogy a kommunisták majd egy bizonyos ponton ki akarnak törni, s ehhez célszerűként egy olyan régiót választanak, amely maximális politikai és stratégiai bonyodalmat fog jelenteni az Egyesült Államok számára.

A feltartóztatás politikáját annak idején Európa segítségére hivatkozva lehetett eladni a vonakodó kongresszusnak. A Földközi-tenger térségébe való szovjet betörés veszélye indokolta a görög-török segélyprogramot, s a Nyugat-Európa elleni esetleges szovjet támadás kivédésére hozták létre az Észak-Atlanti Szerződés Szervezetét. Hogy a szovjet előretörés esetleg másutt is bekövetkezhet, ekkor még csupán egy hátsó gondolat volt, ha egyáltalán megfordult a vezetők fejében.

Ilyen előzmények után 1950. június 25-én Amerika hirtelen kénytelen volt foglalkozni a feltartóztatási politikában rejlő bizonytalanságokkal, amikor szembe kellett néznie egy kommunista ország agressziójával egy olyan, Washington védelmi zónáján kívülinek nyilvánított ország ellen, ahonnan egy esztendővel korábban vonták ki az amerikai csapatokat. Az agresszor Észak-Korea volt, áldozata pedig Dél-Korea – a két lehető legtávolabbi ország Európától, az amerikai stratégia elsődleges célpontjától. Mégis, néhány nappal az észak-koreai támadás után Truman sietve összehozott egy expedíciós haderőt a gyengén kiképzett, Japánt megszálló csapatokból. A helyi védelem stratégiáját akarta alkalmazni, amelyet amerikai részről soha nem terveztek, s amelynek alkalmazását egyetlen kongresszusi hozzászólásban sem javasolták. Amerika háború utáni politikai és stratégiai doktrínái egyszerűen figyelembe sem vették az ilyen jellegű agresszió lehetőségét.

Az amerikai vezetők csak kétféle háborús okot tartottak valószínűnek: az egyik a Szovjetunió villám-támadása az Egyesült Államok ellen, a másik Nyugat-Európának a Vörös Hadsereg általi megszállása. „A nemzetbiztonságunk megóvására készült terveknek – mondta Omar N. Bradley tábornok, a hadsereg vezérkari főnöke 1948-ban –

figyelembe kell venniük, hogy az Egyesült Államok már a kezdetektől ki lehet téve légi- vagy ejtőernyős támadásoknak. Az ilyen támadások valószínűsége napról napra nő... Ezért minél előbb el kell foglalni azokat a katonai támaszpontokat, ahonnan az ellenség légiereje megtámadhat bennünket. A következő lépés egy azonnali ellentámadás indítása... elsősorban légítámadásra gondolok... Hogy ezeket az ellencsapásokat megtegyük, nekünk is légi támaszpontokra van szükségünk, melyekkel ma még nem rendelkezünk. A támaszpontok megszerzése és megtartása... támadó haderőt igényel.”

Bradley magyarázatában arra nem tért ki, hogy a Szovjetunió miért is fordulna ilyen stratégia alkalmazásához mindössze három évvel a pusztító háború után, amikor még az atommonopólium az Egyesült Államoké volt, s a Szovjetunióknak, legalábbis ismereteink szerint, nem volt nagy hatótávolságú légiereje.

Amerika korábbi viselkedéséből a moszkvai és az észak-koreai phenjani politikusok csupán arra következtethettek, hogy ha az észak-koreai csapatok átlépi a 38. szélességi fokot, ez amerikai részről semmi egyéb következménnyel nem fog járni, mint a diplomáciai szintű tiltakozás. Minden bizonnyal legalább annyira meglepték őket a fejlemények, mint amennyire Szaddám Husszein számára teljesen váratlanul következett be az, hogy az Egyesült Államok az 1980-as évek végének békülékeny légköréből kilépve 1990-ben erőteljes katonai beavatkozásra szánta el magát a Perzsa-öbölben. A moszkvai és phenjani kommunista vezetés szó szerint értelmezte a vezető amerikai politikusok kijelentéseit, melyek Koreát az amerikai védelmi zóna hatósugarán kívülre helyezték. Feltételezésük szerint Amerika nem fogja ellenezni Korea egyik felében a kommunista hatalomátvételt, hiszen az összehasonlíthatatlanul nagyobb jelentőségű Kínában aratott kommunista győzelembe már belenyugodott. A moszkvai és phenjani vezetők nyilvánvalóan nem értették meg, hogy a kommunista agresszió elleni fellépésre mint erkölcsi kötelességre való amerikai felhívások az amerikai vezetők számára sokkal nagyobb súlyúak voltak, mint a stratégiai elemzések.

A koreai háború így kettős félreértés eredményeképpen tört ki. Egyrészt, amikor a kommunisták a térség jellemzőit az amerikai érdekek szemszögéből áttekintették, még csak elképzelhetőnek sem tartották, hogy itt, ennek a félszigetnek a csücskén amerikai ellenállásba ütköznek majd, hiszen az ázsiai kontinens nagy részét már korábban átengedték nekik. Másrészt Amerika a kihívásnak az elvi részét vette figyelembe, s kevésbé foglalkoztatta Korea geopolitikai jelentősége, amit az amerikai vezetők nyilvánosan is figyelmen kívül hagytak; ehelyett szimbolikus jelentőséget tulajdonítottak annak, hogy a kommunista agressziót nem szabad büntetlenül hagyni.

Truman bátor elhatározása, hogy Korea mellé áll, éles ellentétben állt az amerikai vezetők egy évvel korábbi nyilatkozataival. 1949 márciusában Douglas MacArthur tábornok, az Egyesült Államok csendes-óceáni haderőinek főparancsnoka, egy újságnak adott interjújában teljesen világosan az amerikai védelmi övezeten kívülre helyezte Koreát:

„...védelmi vonalunk az ázsiai partvonalat szegélyező szigetlánc mentén helyezkedik el.

A Fülöp-szigetektől indul, a Ryukyu-szigetcsoporttal folytatódik, melynek a fő védőbástyája Okinawa. Ezután visszakanyarodik Japánon és az Aleut-szigeteken keresztül Alaszka irányába.”

Az amerikai sajtóklubban 1950. január 12-én tartott beszédében Dean Acheson külügyminiszter még ennél is tovább ment. Nemcsak az amerikai védelmi zónán kívülre helyezte Koreát, hanem határozottan tagadta az ázsiai kontinensen levő területeknek nyújtandó amerikai garanciáknak még a szándékát is.

„Ami a csendes-óceáni térség egyéb területeinek katonai biztonságát illeti, világosan látnunk kell, hogy senki sem biztosíthatja a területeket katonai támadás ellen. De azt is világosan kell

látunk, hogy egy ilyen garancia nem ésszerű és nem is szükséges a gyakorlatban.”

1949-ben Truman elnök a Vezérkari Főnökök Egyesített Tanácsának javaslatára kivonta a Koreában levő teljes amerikai haderőt. A dél-koreai csapatok felszereltsége és kiképzése alig haladta meg azt a szintet, ami a rendfenntartó funkciók ellátásához elengedhetetlenül kellett, mert Washington attól tartott, hogy ha a legkisebb esélye is adódik arra, Dél-Korea erővel egyesítheti az országot.

Hruscsov emlékirataiban azt állítja, hogy Korea megszállásának gondolata Kim Ir-Szen észak-koreai diktátor fejében született meg. Sztálin, aki először még túl óvatos volt, állítólag csak azért egyezett bele a tervbe, mert hagyta magát meggyőzni a könnyű és gyors siker ígéretével. Sem Moszkva, sem Phenjan nem értette meg, hogy milyen nagy szerepet játszanak a morális értékek Amerika nemzetközi kapcsolatokról való nézeteiben. Amikor MacArthur és Acheson az amerikai stratégiáról beszéltek, valójában a Szovjetunióval való általános háborúra gondoltak, az egyetlen háborúra, mely az amerikai vezetők gondolataiban valaha is felmerült. Abban a háborúban Korea valóban az amerikai védelmi zónán kívül helyezkedett volna el, a döntő ütközeteket másutt vívták volna.

Az Egyesült Államok vezető politikusai soha sem gondoltak arra, hogyan is kellene reagálniuk egy koreai vagy nagyságrendben ehhez hasonló konfliktusra. Amikor a berlini blokádot, a prágai kommunista puccsot és a kínai kommunista győzelmet követően kénytelenek voltak szembenézni ezzel a helyzettel, a kommunizmus győzelmi menetének újabb bizonyítékaként értékelték, melynek véget kell vetni, nem is annyira stratégiai, inkább elvi megfontolások alapján.

Truman döntésének, hogy ellenállást fog tanúsítani Koreában, megvolt a szilárd alapja a nemzeti érdekek hagyományos felfogásában is. A terjeszkedő kommunizmus a háború utáni időszakban évről évre egyre növekvő kihívást jelentett. 1945-ben Kelet-Európában a Vörös Hadsereg megszállása következtében vetette meg a lábát. 1948-ban Csehszlovákiában kommunista puccs révén győzedelmeskedett. 1949-ben Kínában polgárháború vitte a kommunizmust győzelemre. Ha a kommunista csapatok most büntetlenül vonulhatnak át nemzetközileg elismert határokon, akkor ez azt jelentené, hogy a világ visszakanyarodott a háború előtti időszakhoz. A müncheni eseményeket átélő nemzedéknek azonban cselekednie kellett. Korea kommunista megszállása katasztrofális következményekkel járt volna Japánra, amelyet csak a keskeny Japán-tenger választott el Koreától. Japán mindig úgy tekintett Koreára, mint Északkelet-Ázsia stratégiai kulcsországára. Ha a kommunista uralom itt nem ütközik ellenállásba, előrevetődik az ázsiai monolitikus kommunista uralom víziója, s ez aláásta volna Japán Nyugat-orientáltságát.

Kevés külpolitikai döntés olyan nehéz, mint soha előre nem látott katonai akciók rögtönzése. Ennek ellenére Truman vállalta a döntést. Június 27-én, két nappal azután, hogy az észak-koreai csapatok átlépték a 38. szélességi fokot, elrendelte, hogy az amerikai légierő és a haditengerészet egységei lépjenek akcióba. Június 30-ra már a Japánt megszálló szárazföldi csapatokból is átcsoportosított.

A szovjet merevség megkönnyítette Truman feladatát, hogy háborúba vezesse országát. A szovjet ENSZ-nagykövet ekkor már hónapok óta bojkottálta a Biztonsági Tanács és más ENSZ szervezetek munkájában való részvételt, tiltakozásul amiatt, hogy a világszervezet a Kínát megillető helyet nem volt hajlandó Pekingnek átadni. Ha a szovjet nagykövet kevésbé tartott volna Sztálintól, vagy időben kapott volna tőle instrukciókat, minden bizonnyal megvétózta volna az Egyesült Államok által javasolt biztonsági tanácsi határozatot, mely felszólította Észak-Koreát az ellenséges hadmozdulatok beszüntetésére és a 38. szélességi fokhoz való visszavonulásra. Azzal, hogy nem vett részt az ülésen, nem vétózta meg a határozatot, a szovjet nagykövet lehetőséget adott Trumannak arra, hogy az ellenlépést a világszervezet döntése alapján szervezze meg, s így Amerika szerepét a koreai háborúban az ismerős wilsoni terminológiával úgy igazolja, mint a szabadság és diktatúra, a jó és a rossz küzdelmét. Amerika – mondta Truman –, azért lép háborúba, hogy teljesítse a Biztonsági Tanács rendelkezéseit. Tehát nem egy távoli ország konfliktusába avatkozik be, hanem az egész szabad világot fenyegető támadást hárítja el:

„A Korea elleni támadás minden kétséget kizáróan mutatja, hogy a kommunizmus túllépett azon a ponton, amikor belső felforgatással hódított meg független nemzeteket. Most már a fegyveres megszállást és a háborút fogja felhasználni. Semmibe veszi az Egyesült Nemzetek Biztonsági Tanácsának a béke és biztonság megőrzése érdekében kiadott rendelkezéseit.”

Bár Truman komoly geopolitikai érvekkel is alá tudta támasztani a koreai intervenciót, mégis az amerikai néphez fordult, és alapvető értékeik, s nem annyira nemzeti érdekeik védelmére kérte fel őket. „A nemzetközi életben az erőszakhoz való visszatérésnek messzeható következményei lehetnek. Az Egyesült Államok a továbbiakban is mindent megtesz a törvény uralmának biztosítására.” Az érv, hogy Amerika elveket védelmez és nem érdekeket, a törvényességet óvja és nem a hatalmat, szinte szent és sérthetetlen érv volt a háborúba lépés megindoklásában a két világháborúban csakúgy, mint 1965-ben, a vietnami háborúra vagy 1991-ben az Öböl-háborúra való mozgósítás idején.

Miután a problémát az erőpolitika hatáskörén kívülre helyezték, már rendkívül nehéz volt gyakorlati háborús célokat kitűzni. Egy általános háborúban – s az amerikai stratégák mindig ebben gondolkodtak – a cél mindig a végső győzelem elérése és az ellenfél feltétel nélküli megadása volt, mint ahogyan ezt a II. világháború is példázta. De mi lehet a politikai cél egy helyi háborúban? A legegyszerűbb és legkönnyebben érthető cél a Biztonsági Tanács határozatainak betű szerinti betartatása lehetett volna, azaz kiindulási helyzetükbe, a 38. szélességi fokhoz visszazorítani az észak-koreai haderőket. De ha az agresszor nem nyeri el büntetését, hogyan lehet megakadályozni a további agressziót? Ha a potenciális agresszorok ebből azt a következtetést vonják le, hogy a legrosszabb esetben is csak a *status quo ante* marad fenn, a feltartóztatás politikája helyi háborúk sorozatába torkollik, amely végül majd teljesen kimeríti Amerikát – ahogyan ezt annak idején Lippmann megjósolta.

Másrészt, milyen büntetés alkalmazható egy helyi háború kirobbantásáért? A szuperhatalmakat is hadba állító helyi háborúk szükségszerű velejárója – közvetlenül vagy közvetve –, hogy mindegyik oldal képes fizikailag a tét emelésére: ez az, ami a szuperhatalmat definiálja. Ezért egyensúlyi állapotra kell törekedni. Annak a félnek lesz előnye, amelyik képes ellenfelét meggyőzni arról, hogy ő vállalja a nagyobb kockázatot. Európában Sztálinnak az erőviszonyok minden racionális elemzése ellenére sikerült elhitetnie a nyugati demokráciákkal, hogy kész egészen a végsőig (vagy talán még annál is tovább) elmenni. Ázsiában a kommunista oldalt a háttérben fenyegető kínai veszély erősítette meg, és tovább növelte a tétet a közelmúltbeli kommunista hatalomátvétellel anélkül, hogy a Szovjetunió közvetlen módon részese lett volna a történéseknek. A nyugati demokráciák ezért sokkal jobban féltek a háború eszkalációjától, mint ellenfeleik – legalábbis ők ezt hitték.

Az amerikai politikát korlátozó másik tényezőt az ENSZ-en keresztüli többoldalú kötelezettségek jelentették. A koreai háború kezdetén az Egyesült Államok a NATO-országok, mint például Nagy-Britannia és Törökország általános támogatását élvezte, amelyek jelentős csapatkontingenst is rendelkezésre bocsátottak. Bár alapjában véve Korea sorsa közömbös volt számukra, ezek az országok azért támogatták a közös fellépés elvét, hogy az később a javukra legyen írható. Amint azonban ez a célkitűzés megvalósult, az ENSZ közgyűlése a továbbiakban már vonakodott a kockázatvállalástól, ami mindenképpen együtt járt volna további büntető intézkedésekkel. Amerika így olyan korlátozott háborúban találta magát, amelyre semmiféle elmélete nem vonatkozott, s ebben a háborúban egy olyan távoli országot próbált megvédeni, amelyről korábban nyíltan kijelentette, hogy stratégiai szempontból teljesen közömbös a számára. Ilyen kétségek által szorongatva Amerika úgy érezte, semmiféle nemzeti érdeke nem fűződik a Koreai-félszigethez; fő célja annak bizonyítása lett, hogy az agresszió nem maradhat büntetlenül. Annak érdekében, hogy Észak-Korea megfizessen tettéért, de a háború mégse eszkalálódjon, Amerikának meg kellett győznie azokat az országokat, amelyek képesek voltak a háború kiterjesztésére, nevezetesen a Szovjetuniót és Kínát, hogy céljai valóban korlátozottak.

Szerencsétlen módon a feltartóztatás elmélete, melynek nevében Amerika cselekvésre szánta el magát, pontosan a várttal ellentétes hatást érte el: arra ösztönözte Truman és munkatársait, hogy szélesebb síkra tereljék a politikai csatározást. A Truman-adminisztráció valamennyi kulcsfontosságú tagja kivétel nélkül hitt a világméretű kommunista szervezkedésben, és a koreai agressziót úgy kezelték, mint egy összehangolt kínai-szovjet stratégia részét, ami egy általános támadás nyitánya lehet. Amint az amerikai csapatokat bevetették Koreában, mindenütt keresték annak a módját, hogy a kommunista agresszió elleni küzdelemben az amerikaiak elszántságát közvetítsék a csendes-óceáni térség országai számára. A csapatok bevetésének bejelentésével együtt a hetedik flottának olyan parancsot adtak, hogy meg kell védenie Tajvant a kommunista Kína ellenében. „Formosa kommunista erők általi elfoglalása közvetlenül fenyegetné a csendes-óceáni térség és az Egyesült Államok katonáinak biztonságát, akik igen fontos, törvény által előírt feladatokat hajtanak végre a térségben.” Ezen túlmenően Truman még a francia csapatoknak nyújtott amerikai segítséget is növelte, mert ők is a kommunisták vezette függetlenségi küzdelmek ellen harcoltak Vietnamban. (A kormánydöntéseknek általában több mozgatórugója is van. A fenti cselekvéseknek az a többlet-előnye is megvolt Truman szempontjából, hogy az Egyesült Államok szenátusában így kooptálták az ún. Kína-lobbyt, amely igen intenzíven bírálta a kormányt, amiért az „magára hagyta” Kínát.)

Mao Ce-tung számára, aki ekkor még a kínai polgárháború győzelmének fényében sütkérezett, Truman kijelentései Amerika kommunista összeesküvéstől való félelmét tükrözték: a kínai polgárháború kommunista győzelmét visszafordítani akaró amerikai próbálkozás kezdeti lépésének értelmezte őket. Tajvan védelmében Truman még mindig az általa törvényesnek ítélt kínai kormányt támogatta. Peking a Vietnammal nyújtott, volumenében megnövelt amerikai segélyprogramot kapitalista ostromgyűrűként értelmezte. Mindez oda vezetett, hogy Kína pontosan az ellenkezőjét tette, mint amit Washington kívánatosnak tartott volna. Mao jogosan feltételezte, hogy ha nem állítja meg Amerikát Koreában, akkor később talán kínai területen kell a harcot folytatnia, vagy legalábbis semmi oka nem volt, hogy ennek az ellenkezőjére gondolhasson. „Az amerikai imperialisták naivul azt hiszik”, írta a *People's Daily* c. lap, hogy „fegyveres agressziójuk megakadályozza, hogy Tajvant felszabadítsuk. Kína körül egy tekergő kígyó alakját öltő imperialista blokádnak van kialakulóban. Dél-Koreától indulva Japánig húzódik, egészen a Ryukyu-szigetekig, Tajvanig és a Fülöp-szigetekig, majd visszakanyarodik Vietnam felé.”

Az amerikai katonai stratégia még rontott is azon a helyzeten, amit az amerikai szándékok kínai félreértése okozott. Mint korábban már kifejtettük, az amerikai vezetők hagyományosan különválasztották a diplomáciát és a stratégiát. Az amerikai katonai vezetésnek régtől fogva az volt az elve, hogy előbb elérni kitűzött célját, majd ezután következnek a diplomaták. Egyikük sem szól soha bele abba, hogy a másik fél milyen módon érje el a céljait. Egy korlátozott háborúban, ha a hadi és a politikai célok nem állnak egymással összhangban már a kezdetektől fogva, mindig fennáll az a veszély, hogy vagy túl sokat, vagy túl keveset érnek el. Ha túl sokat érnek el, a katonai elem lesz a domináló, amely elmosza a korlátozott és az általános háború közötti választóvonalat, ez pedig az ellenséget arra ösztönzi, hogy tovább emelje a tétet. Ha túl keveset érnek el, s hagyják, hogy a diplomáciai oldal domináljon, akkor a tárgyalási taktikázásban elveszhet a háború tulajdonképpeni célja, s nagy a valószínűsége a diplomáciai patthelyzet kialakulásának.

A koreai háborúban Amerika mindkét csapdába beleesett. A háború korai szakaszában az amerikai expedíciós erők hadműveletei csupán a félsziget déli csücskénél elhelyezkedő Puszan kikötőváros körüli területre korlátozódtak. Fő céljuk a túlélés volt, s a háború és a diplomácia közötti kapcsolatteremtés meg sem fordult az amerikai vezetők fejében. Douglas MacArthur, a XX. század legtehetségesebb amerikai tábornoka volt a parancsnokuk. A legtöbb katonai vezetőtől eltérően MacArthur nem volt az anyagháború amerikai stratégiájának híve. A második világháborúban a szigetről szigetre ugrás taktikáját alkalmazta, melynek során kikerülte a japánok stratégiai erő pontjait, s a gyengén védett szigetekre összpontosította erejét. Az európai hadszíntér elsődlegessége ellenére is jelentős eredményt tudott így

elérni, s két év alatt az amerikai erőket Ausztráliából a Fülöp-szigetekre juttatta el.

MacArthur most ugyanezt a stratégiát alkalmazta Koreában. Washingtoni ortodox feletteseitől kapott tanácsok ellenére Incsonban (Szöul kikötővárosa) szállította partra az amerikai erőket, jó 200 mérföldnyire az ellenséges vonalak mögött. Az észak-koreai utánpótlási útvonalakat így elvágta Phenjan irányában. Az észak-koreai hadsereg ennek következtében összeomlott, s az amerikaiak számára nyitva állt az út észak felé.

Ez a győzelem a koreai háború talán legvégzetesebb döntését hozta magával. Ha Amerika diplomáciai vonalon valaha is ki akarta volna használni a katonai győzelmet, ez lett volna az a pillanat. Truman három lehetőség közül választhatott. Megálljt parancsolhatott a 38. szélességi foknál, s helyreállíthatta volna a *status quo ante-t*. Engedélyt adhatott az északi irányban történő továbbnyomulásra, ily módon kiereszkolva az agresszió büntetését. Felhatalmazhatta MacArthurt Korea egyesítésére egészen a kínai határig; más szóval, a háború kimenetelét teljes mértékben a katonai szempontoktól tehetné függővé. A legjobb döntés az lett volna, ha a Koreai-félsziget legkeskenyebb földszorosáig nyomulnak előre az amerikai csapatok, mintegy százmérföldnyi távolságra a kínai határtól. Ez jól védhető vonal lett volna, ahol a félsziget lakosságának 90 %-a él, és ahol a főváros, Phenjan is fekszik. Ez óriási politikai sikert jelentett volna anélkül, hogy kihívta volna maga ellen Kínát.

MacArthur kitűnő stratégia volt ugyan, de kevés érzéke volt a politika finomságaihoz. Figyelmen kívül hagyva a kínaiak rossz emlékeit Mandzsúria japán lerohanásáról, amikor a csapatok ugyanezen az útvonalon, Korea irányából érkeztek, MacArthur a kínai határig történő előrenyomulást sürgette, egészen a Jalu folyóig. Truman teljesen elvakította tábornokának Incsonnál elért váratlan sikere, ezért hozzájárult az előrenyomuláshoz. A *status quo ante* és a teljes győzelem közötti középút gondolatát feladva Truman lemondott a Koreai-félsziget elkeskenyedő végénél való megállás demográfiai és földrajzi előnyeiről. Ennek következtében a csupán 100 mérföld hosszúságú, a kínai határtól biztonságos távolságra lévő és jól védhető vonalat egy 400 mérföld hosszúságúra cserélte fel a kínai határ mentén, közel a kommunista főerőkhöz.

Kína számára nem volt könnyű döntés szembeszállni a világ katonailag legerősebb államával, különösen nem a japán invázió és egy keserves polgárháború véráldozatait, szenvedéseit és pusztításait után. Amíg a kínai levéltárak anyaga zárva marad, csak találgatni lehet, vajon Mao beavatkozott volna-e, amikor az amerikai csapatok átlépték a 38. szélességi fokot, attól függetlenül, hogy előrenyomulásuk csak igen kis távolságra történt volna; illetve, hogy mennyire engedte volna őket behatolni észak felé. A politika művészete abban rejlik, hogy mennyire tudja kiszámítani az ellenfél számításait befolyásoló pozitív és negatív tényezőket. A beavatkozásra vonatkozó kínai döntést úgy lehetett volna befolyásolni, ha a Koreai-félsziget elkeskenyedő részén megáll az amerikai előrenyomulás, s megegyezés születik az ország többi részének valamiféle nemzetközi ellenőrzés melletti demilitarizálásáról.

Washington ebben az irányban tapogatózkodott, amikor elrendelte, hogy MacArthur nem-koreai csapatokkal ne közelítse meg a Jalu folyót. Ezt a parancsot azonban soha nem hozták politikai javaslat formájában Peking tudomására, és soha nem hozták nyilvánosságra sem. Mindenesetre MacArthur nem tartotta „praktikusnak”, s így nem követte ezt az utat. Washington pedig, hűen korábbi hagyományaihoz, hogy az akciót a helyszínen irányító katonai vezető döntését nem kérdőjelezi meg, nem erőltette tovább a dolgot. MacArthur olyan váratlan sikert ért el Incsonnál, hogy az amerikai politikai vezetők csaknem tökéletesen meg voltak győzve arról, hogy jobb Ázsia-szakértő, mint ők.

Amikor a Kínai Néphadsereg visszautott, a meglepetés olyan sokkoló erővel hatott, hogy az amerikai erők a Jalu folyótól pánikszzerűen visszavonultak Szöultól délre, amely területet hat hónapon belül már másodszor hagyták el. Mivel a korlátozott háborúnak nem volt doktrínája, a Truman-adminisztráció a válság következtében elvesztette uralmát a politikai célok felett is. A harcok változó sikereitől függően a politikai célkitűzéseket az agresszió megállításában, Korea egyesítésében, az ENSZ-erők biztonságának fenntartásában, a 38. szélességi fok mentén a tűzszünet biztosításában, illetve a háború kiterjedésének

megakadályozásában jelölték meg.

Amikor az amerikai szárazföldi csapatok támadásba lendültek 1950. július elején, célul az agresszió „elrettentését” tűzték ki, bár ennek a kifejezésnek a pontos értelmezésére soha nem került sor. A szeptemberi incsoni partraszállás és az észak-koreai hadsereg összeomlása után kitűzött új cél az „egyesítés” volt. Truman ezt hivatalosan 1950. október 17-én jelentette be, de nem körvonalazta a Kínával kapcsolatos politikai állásfoglalást. Pekingnek szánt kijelentései soha nem lépték túl a jóindulatú tiltakozás nevében ismételt nyilatkozatokat, melyek Mao számára pontosan a lényegi kérdések voltak: „Koreában csupán az a célunk – mondta Truman, amikor elrendelte az észak felé történő előrenyomulást –

– hogy biztosítsuk a függetlenséget és a békét. Csapataink csak addig maradnak ott, amíg az Egyesült Nemzetek Szervezete ezt szükségesnek ítéli. Területi vagy egyéb igényünk sem Koreával, sem más országgal szemben nincs. Agressziót sem Koreában, sem a Távols-Kelet más országában nem áll szándékunkban elkövetni.”

Mao nem volt képes elfogadni fő kapitalista ellenfelétől ezeket a gyenge garanciákat, annál kevésbé, mert ugyanakkor Amerika az ő halálos ellenségét védelmezte Tajvanon. Truman az általa tagadott „agressziós terveket” sem fogalmazta meg konkrétan, s nem határozta meg az amerikai csapatok Észak-Koreából történő visszavonásának időpontját sem. Az egyetlen mód, amellyel talán Maót vissza lehetett volna tartani a beavatkozástól az lett volna, ha valamilyen ütköző-zóna létrehozására tesznek javaslatot a kínai határ mentén. Erre az amerikaiak soha nem tettek kísérletet.

A következő néhány hónapban az amerikai csapatok bebizonyították, hogy a kínai vezetők túl nagy kockázatot vállaltak, s a Jalu folyó mentén aratott első győzelmeiket csupán a meglepetésszerű támadásnak és az amerikai erők szétszórtságának köszönheték. Hamarosan kiderült, hogy a kínai sereg nem rendelkezik megfelelő tüzérvél ahhoz, hogy a védelmi vonalakba beásott amerikai csapatokat le tudja rohanni. Megfosztva a meglepetésszerűség adta lehetőségtől, nem tudtak részt ütni az időközben jól megerősített amerikai vonalakon – például a félsziget elkeskenyedő végén. Amikor az amerikaiak újrarendezték erőiket, bebizonyították, hogy országuk adott fejlettségi fokán a kínai erők nincsenek azonos szinten az amerikaiak tűzerejével.

Alighogy Kína belépett a háborúba, az amerikai célkitűzések ismét változtak, szó szerint néhány napon belül. 1950. november 26-án indították meg a kínaiak ellentámadásukat; november 30-ra Truman már olyan nyilatkozatot adott ki, melyben elvetette az egyesítést mint a háború célkitűzését, s a kérdést „későbbi tárgyalások” hatáskörébe utalta. Újra az „agresszió megállításának” homályos koncepciója lett a háború célja:

„Az Egyesült Nemzetek csapatai azért vannak Koreában, hogy legyőzzék az agressziót, mely nemcsak az Egyesült Nemzetek működését fenyegeti, hanem az egész emberiség békével és igazsággal kapcsolatos reményeit is. Ha az Egyesült Nemzetek behódol az agresszív erőknek, egyetlen nemzet sem érezheti magát többé biztonságban.”

1951. január elejére a frontvonal a 38. szélességi foktól körülbelül 50 mérföldre délre húzódott, s Szöul ismét a kommunisták kezében volt. Ekkor a kínaiak is elkövették azt a hibát, amit MacArthur három hónappal korábban. Ha felajánlották volna, hogy megállnak a 38. szélességi foknál, Washington ezt a megoldást minden bizonnyal elfogadta volna, s Kínáé lett volna az érdem, hogy saját polgárháborújának győzelemre vitele után egy évvel az Egyesült Államok hadseregét is le tudta győzni. De csakúgy, mint Trumant hat hónappal korábban, Maót is elkápráztatták a nem várt hadi sikerek, s az amerikai erőket végleg ki akarta űzni a félszigetről. Ő is nagy kudarcot vallott. A kínaiak jelentős veszteségeket

szenvedtek, amikor Szöültől délre megerősített amerikai állásokat támadtak.

1951 áprilisára ismét fordult a kocka, s az amerikai csapatok, immár másodszor, átlépték a 38. szélességi fokot. De nemcsak a hadi helyzet változott meg. A Truman-kormányzatot annyira megbénította a kínai támadás miatt elszenvedett sokk, hogy most már a kockázat elkerülése vált a fő célkitűzésévé.

Washingtonnak azonban a kockázatok felmérésében több téves megítélése is volt. Az amerikai feltételezés szerint – s egy évtizeddel később, Vietnammal kapcsolatosan is ugyanez fog megisméltódni – egy központilag irányított kommunista összeesküvéssel kellett szembenézniük, amely meg akarta hódítani az egész világot. S ha Moszkva irányítja a lövegeket, ebből az a következtetés vonható le, hogy sem Kína, sem Korea nem lépett volna a háborúba a szovjetek támogatása nélkül. A Kreml – Washington hite szerint – nem fogadná el a vereséget, s partnerei számára egyre emelné a tétet minden elszenvedett kudarc után. E logika szerint a korlátozott győzelmet megcélozva Amerika általános háborút kockáztatna a Szovjetunióval. Ezért nem engedhet meg magának még egy korlátozott győzelmet sem, mert a kommunista blokk minden árat hajlandó megfizetni a vereség elkerüléséért.

A valóság azonban egészen más volt. Sztálin csak akkor fogadta el az észak-koreai támadás gondolatát, amikor Kim Ir-Szen biztosította arról, hogy a lépés igen kis háborús kockázattal jár. Ha Sztálin támogatta is a kínai beavatkozást, azt valószínűleg csak azért tette, hogy erősítse Kínában a szovjet befolyást. A koreai háború igazi fanatikus hívei Pekingben és Phenjanban ültek; a Kreml tervei között nem szerepelt, hogy Amerika Ázsiába csalása után szabaddá tegye saját csapatai számára az utat Európa belseje felé. Az európai szovjet támadás elrettentésére tulajdonképpen a stratégiai légierő szolgált, mely nem is vett részt a koreai háborúban. A Szovjetunióknak ugyanis igen csekély volt a nukleáris hatóereje, ha egyáltalán rendelkezett ilyennel. A nukleáris erők közti egyenlőtlenség miatt egy általános háborúban Sztálin sokkal többet veszíthetett volna, mint az Egyesült Államok. Bármennyire is Sztálin javára szólt az egyenlőtlenség a szárazföldi haderőket tekintve, igen valószínűtlen, hogy Korea miatt háborút kockáztatott volna az Egyesült Államokkal. Kínának is csak vonakodva adott segítséget, s készpénzben követelte érte a fizetséget, elvetve ezzel a későbbi kínai-szovjet szakadás magvát.

Amerika vezetői úgy gondolták, hogy tisztában vannak a háború kiterjedésének veszélyeivel, valójában azonban nem vették figyelembe saját patthelyzetük negatív következményeit. „A felháborító koreai agresszió ellen harcolunk”, mondta Truman 1951 áprilisában.

„Meg próbáljuk akadályozni, hogy a koreai konfliktus más régiókra is áttérjedjen. Ugyanakkor a hadi eseményeket úgy kell irányítanunk, hogy saját csapataink biztonsága se forogjon veszélyben. Ezt nagyon fontos tényezőnek tartjuk, amennyiben a küzdelem addig folytatódik, amíg az ellenség felhagy a Koreai Köztársaság leigázásának könyörtelen tervével.”

Egy háborúban azért harcolni, hogy a „katonai erők biztonságát” szavatolják, stratégiai szempontból értelmezhetetlen kijelentés. Mivel maga a háború az, ami a leginkább veszélyezteti a csapatok biztonságát, ezt a tényezőt háborús célkitűzésként megjelölni felesleges ismétlésnek tűnik fel. Mert Truman más háborús célkitűzéssel, mint az ellenség terveinek feladására kényszerítésével nem tudott előhozakodni – ami más szóval a legjobb esetben a *status quo ante*-hoz való visszatérés volt – az ebből következő bizonytalanság a mindenáron való győzni akarást hozta magával. MacArthur a patthelyzetet nem tartotta célkitűzésnek. Határozottan és ékesszólóan érvelt azon véleménye mellett, hogy a háború kiterjedésének veszélye magában az intervencióban rejlik, és ezt nem lehet a hadi cselekmények szűkítésével csökkenteni. Ha valami, akkor ez jelenti a kockázatot, mivel meghosszabbítja a háborút. Egy 1951-ben elhangzott nyilatkozatában MacArthur a következőket mondta: „Egy háborúval állunk szemben, és senki nem mondhatja csak úgy egyszerűen: Folytatódjon csak ez a háború még egy darabig, addig én egy másik háborúra készülök...” Mivel MacArthur nem osztotta a kormányzat azon álláspontját, hogy a koreai háborút úgy kell alakítani, hogy az ne adjon a Szovjetunióknak ürügyet egy általános támadás indítására, a

kínai csapatok legyőzésének stratégiáját választotta, legalábbis a koreai hadszíntéren.

MacArthur javaslatai többek között azt tartalmazták, hogy „ultimátumot kell adni Kínának, hogy vagy egy bizonyos időn belül megkeres bennünket, és tárgyal a fegyverszünet feltételeiről, vagy koreai akciót hadüzenetként értelmezzük mindazon nemzetek ellen, amelyek Koreában jelen vannak, s amelyek minden olyan lépést meg fognak tenni, ami a kérdés lezárásához segít.” MacArthur több ízben is sürgette a mandzsúriai támaszpontok bombázását, a Kína elleni blokádot, a Koreában harcoló amerikai csapatok megerősítését, sőt kínai nemzeti erők átdobását is tajvani területre Koreába. Mindezt MacArthur „normális eszköznek” tartotta ahhoz, hogy mielőbb igazságos és tisztességes békét teremtsenek a legkevesebb veszteséggel, a teljes potenciál bevetésével.”

MacArthur javaslatai közül azonban több is erősen túllépte egy katonai vezető hatáskörét. Például a kínai nemzeti erők Koreába történő átdobása a Kínai Népköztársaság elleni általános háború kirobbanását eredményezhette volna. Amennyiben a kínai polgárháború áttérjed Koreára, egyik kínai fél sem állt volna meg a teljes győzelemig, s Amerika egy olyan konfliktus hálójában találta volna magát, amelynek nem látni a végét.

A fő problémát nem is annyira MacArthur különleges javaslatai jelentették, hanem az, hogy felvetette a legfőbb kérdést: van-e közbeeső alternatíva a patthelyzet és egy általános háború között? 1951. április 11-re, amikor Truman menesztette MacArthurt, a vita már teljesen nyilvánosan folyt. Az elnök számára nem maradt más alternatíva, mint menesztenie kellett a nyilvánosan is engedetlenséget mutató parancsnokot. De Amerikának olyan stratégiát adott, amelynek következtében a kezdeményezés az ellenfélé lett. Amikor ugyanis bejelentését megtette, Truman még egyszer módosította az amerikai célkitűzést. Most első alkalommal beszélt úgy az „agresszió visszaveréséről”, mint megegyezésről a tényleges fegyverszüneti vonal mentén – bárhol legyen is az –, s ezzel újabb okot szolgáltatott a kínaiaknak arra, hogy intenzívebbé tegyék katonai erőfeszítéseiket, hogy a tárgyalások idejére a lehető legjobb pozícióba kerüljenek.

„A valódi békét a következő tényezőkre épülő megegyezés garantálhatja:

Egy: a harcot be kell szüntetni.

Kettő: konkrét lépéseket kell tenni, hogy a harcok ne újuljanak ki.

Három: az agresszióknak véget kell vetni.”

Korea egyesítésének kérdését, amelyet az Egyesült Államok hat hónappal korábban célul tűzött ki, bizonytalan időre elhalasztották. „E feltételeken alapuló megegyezés megnyitná az utat Korea egyesítése és a külföldi csapatok visszavonása előtt.”

MacArthur hősnek kijáró fogadtatásban részesült hazatérésekor, s nyilvános szenátusbeli meghallgatások egész során vett részt. MacArthur érvelését a külpolitika és a katonai stratégia közötti ún. hagyományos kapcsolatra építette:

„A háború a több évtizeden át általánosan elfogadott meghatározás szerint a politika végső stádiumaként volt értelmezhető. Amikor minden más politikai eszköz kudarcot vall, akkor fordulunk erőszakhoz; s amikor ez bekövetkezik, az ellenőrzés egyensúlya, a koncepció egyensúlya, a fő érdek, az öldöklés megkezdésének pillanatától kezdve a hadsereg ellenőrzése lesz... Minden kétséget kizáróan kijelenthetem, hogy amikor az embereket a háború magába zárja, akkor nincs helye a politika álnevet viselő ravaszkodásnak, ami hátrányos helyzetbe hozza katonáinkat, csökkenti a győzelem esélyeit, és növeli veszteségeiket.”

MacArthurnak igaza volt, amikor kifakadt a patthelyzet mint országos politika ellen. Azonban ugyanakkor elkerülhetetlenné tette a politikai korlátozásokat azzal, hogy mindennemű politikai célok ellen

érvelt, még azok ellen is, amelyekre a korlátozott háborús győzelem kivívásához lett volna szükség. Ha a diplomácia nem határozhat meg háborús célkitűzéseket, minden egyes konfliktus automatikusan általános háborúvá szélesedhetne, tekintet nélkül az érdekeltségekre és kockázatokra, ami nem elhanyagolható körülmény a nukleáris fegyverek korszakában.

A Truman-kormányzat azonban még tovább ment. Nemcsak elutasította MacArthur ajánlásait, hanem azzal érvelt, hogy passzív stratégiájának nincs működőképes alternatívája. Bradley tábornok, aki ekkor a Vezérkari Főnökök Egyesített Tanácsának elnöke volt, három katonai lehetőségre mutatott rá:

„Vagy kivonulunk és cserbenhagyjuk Dél-Koreát, vagy megpróbáljuk a háborút anélkül végigharcolni, hogy túl nagy erővel kötnénk le magunkat, vagy teljesen belevetjük magunkat a háborúba, és elegendő erőt is bevetünk, hogy kiűzzük ezeket az embereket Koreából. Jelenleg éppen a második változatot követjük.”

Az amerikai kormányzásban a több alternatívát felvető dokumentumok általában mindig a középutas megoldást ajánlják a három közül. Mivel külpolitikai vonalon a hivatalos álláspont mindig igyekszik a tétlenség és a kiterjedt háború között megjelölni az irányt, a tapasztalt hivatalnokok már tudják, hogy beosztottaik hangulatát az befolyásolja a legkedvezőbben, ha a középutat választják. Minden bizonnyal így volt ez Bradley alternatívái esetében is, bár a „végigharcolni anélkül, hogy túl nagy erővel kötnénk le magunkat” kifejezés ismételtén a világos célkitűzéseket nélkülöző politika dilemmájára utalt.

Dean Acheson fogalmazta meg diplomáciai nyelven, hogy Amerika célkitűzése valójában patthelyzetbe került. Amerika célja Koreában az, hogy „véget vessen az agresszióknak, megakadályozza kiújulását, és helyreállítsa a békét.” Anélkül, hogy e célkitűzések egyikét is részletezte volna, Acheson MacArthur javaslatának bírálatával folytatta: „A háború Kína területére való eredetileg korlátozott kiterjesztésének kétes előnyeivel szemben – mondta a külügyminiszter – mérlegelnünk kell a Kínával való általános háború, a szovjet intervenció és a III. világháború kockázatát, valamint a szabad országok koalíciójának szolidaritását is. Nehéz lenne elképzelni, hogy a Szovjetunió semmibe venne egy Kína elleni támadást.”

Ha az Egyesült Államok nem mert győzni, de nem engedhette meg magának, hogy elveszítse a háborút, akkor tulajdonképpen milyen lehetőségei voltak? Ha az összes általánosságban elhangzott kijelentést pontosan megnézzük tartalmilag, akkor tulajdonképpen patthelyzet állt elő a harctéren és következőleg a tárgyalóasztalnál is. Emlékirataiban Truman a következőképpen összegezte beosztottjainak – katonák és civilek – véleményét egyaránt:

„Minden olyan döntésnek, amelyet a koreai válsággal kapcsolatban hoztam, egyetlen mozgatórugója volt: megakadályozni a harmadik világháborút és azt a szörnyű pusztítást, amelyet az egész emberi civilizációnak okozott volna. Ez azt jelentette, hogy nem tehattünk semmi olyat, ami a szovjeteknek ürügyül szolgálhatott volna arra, hogy a szabad világot belesodorják egy totális háborúba.”

Az a vélekedés, hogy a Szovjetunió ugrásra készen várt egy totális háborúra, a valódi erőviszonyok teljes félreismerésén alapult. Sztálin nem keresett semmiféle ürügyet egy ilyen háború megindítására; pontosan ellenkezőleg, éppen ezt akarta elkerülni. Ha konfrontációra törekedett volna, bőségesen találhatott volna rá okot Európában vagy a Koreában már zajló harci cselekményekben.

Nem meglepő, hogy Szovjetunió a háború egyetlen szakaszában sem fenyegetett katonai vagy más jellegű beavatkozással. Sztálin óvatos és gyanakvó jellemében semmi sem utalt a felelőtlen kalandorpolitikára; a nyílt konfrontációval szemben mindig is előnyben részesítette a lopkodást és a kerülő utakat, s különösen ügyelt arra, hogy az Egyesült Államokkal való háború kockázatát elkerülje – amire minden oka megvolt. Tekintettel a nukleáris potenciálban fennálló aránytalanságokra, csak a

Szovjetunióknak volt veszténivalója egy általános háborúban.

Meglepő módon minden amerikai kormánytisztviselő ennek az ellenkezőjét hangsúlyozta. Marshall szerint az Egyesült Államoknak még további kéthárom évre lenne szüksége arra, hogy felkészüljön egy általános háborúra. Bradley úgy érvelt, hogy „helyzetünk nem a legkedvezőbb arra, hogy egy globális háborúval szembenézzünk”. Innen ered híres mondása, mely szerint a Koreáért folytatott általános háború „a nem megfelelő időben, helyen, és ellenséggel vívott harcba sodorna minket”. Acheson is úgy vélte, hosszabb időre lenne szükség, hogy „hatékony elrettentő erőt hozunk létre”.

Csak az elrettentés doktrínájának furcsaságával magyarázható, hogy az amerikai vezetők miért gondolták, hogy erejük az idő múlásával egyre jelentősebb lesz; miért vélekedtek úgy, hogy Amerika gyenge, amikor pedig az atommonopólium birtokában volt, s hogy országuk hatalmi pozíciója javulhat, mialatt a Szovjetunió nukleáris arzenáljának kiépítése folyt. Sztálinnak az amerikaiak maguk által előidézett hipnózis révén sikerült az Egyesült Államokat elrettenteni a koreai háborúban megkísérelendő korlátozott győzelemtől anélkül, hogy bármilyen fenyegető lépést kellett volna tennie.

A kínai beavatkozás után Amerika sohasem gondolt komolyan a korlátozott győzelem lehetőségére. A Truman-adminisztráció alapelve szerint, ha a patthelyzetnél többet akarnak elérni az vagy lehetetlen, vagy egy általános háború kockázatát hordozza magában, korántsem merítette ki a lehetőségek teljes skáláját. El lehetett volna érni vagy elutasítás esetén egyoldalúan érvényre lehetett volna juttatni egy, általam fent már felvázolt középutas megoldást: a félsziget elkeskenyedő részénél meghúzni egy választóvonalat, s az ország többi részét nemzetközi felügyelet mellett demilitarizálni. Kína valószínűleg nem tudta volna ezt megakadályozni, ahogyan ezt MacArthur utódja, Matthew Ridgway tábornok is gondolta – anélkül azonban, hogy javasolta volna.

MacArthurnak feltehetően teljesen igaza volt, amikor azt mondta, hogy „Kína erőforrásainak a maximumát veti be ellenünk”. Ami a szovjeteket illeti, el kellett volna dönteniük, hogy az óriási amerikai nukleáris fölény és a szovjet gazdaság gyengesége mellett megérte-e volna az általános háború kockázatát az amerikai előretörés a 38. szélességi fok és a félsziget elkeskenyedő része közötti viszonylag kis területen. Kína, persze valószínűleg sem el nem fogadta volna, sem nem is harcolt volna, hanem fenyegető álláspontra helyezkedett volna, bárhol húzzák is meg ezt a vonalat. Ez a helyzet azonban nem sokban tért volna el attól, ami végül is kialakult a valóságban a 38. szélességi fok mentén. Kína minden bizonnyal felhagyott volna fenyegető magatartásával, amint politikájában a szovjet agressziótól való félelem kerül előtérbe, s fokozatosan közeledett volna az Egyesült Államokhoz. Ha az Egyesült Államok elleni első kommunista katonai kihívás kézzelfogható kudarcot vallott volna, a későbbiekben más fegyveresek talán nagyobb óvatosságot tanúsítottak volna olyan területeken, mint Indokína. A szovjet-kínai szakadást pedig ezek a fejlemények felgyorsították volna.

1951 tavaszán Ridgway tábornok vezetésével újabb amerikai offenzíva indult meg északi irányban a kifárasztás hagyományos amerikai taktikáját alkalmazva. Felszabadították Szöult és átlépték a 38. szélességi fokot, amikor 1951 júniusában a kommunisták fegyverszüneti tárgyalásokat kezdeményeztek. Ekkor Washington elrendelte az offenzíva leállítását; ettől fogva minden zászlóalj-, vagy ennél magasabb szintű hadművelethez a főparancsnok jóváhagyására volt szükség – ezzel a gesztussal a Truman-adminisztráció a tárgyalások légkörét óhajtotta javítani, azt demonstrálva a kínaiaknak, hogy Washington nem törekszik győzelemre.

Klasszikus amerikai gesztus volt. Abbeli meggyőződésükben, hogy a béke és a jóakarát természetes kíváncsóság, az amerikai vezetők általában úgy akarják ösztönözni a tárgyalásokat, hogy eltávolítják a kényszerítés minden elemét, és egyoldalúan kinyilvánítják jóakarataikat. Valójában azonban a tárgyalások során az egyoldalú gesztusok legtöbbször fontos tényezőktől fosztanak meg. A diplomata ritkán fizetnek utólag egy már teljesített szolgálatért, főképpen nem háborús időkben. Tipikus módon a harctéri nyomás ösztönzi a tárgyalásokat. A nyomás enyhítése csökkenti az ellenség készségét a komoly tárgyalásokra, és arra csábítja, hogy halogató taktikával további egyoldalú gesztusokat csikarjon ki.

Pontosan ez történt Koreában. Az amerikaiak visszafogottsága lehetővé tette, hogy Kína véget vessen annak a folyamatnak, amelyben hadseregét az amerikai anyagi és technikai fölény felőrölte. Ettől fogva a kínaiak minden különösebb kockázat nélkül folytatták hadműveleteiket abból a célból, hogy minél nagyobb veszteségeket okozva növeljék az amerikai csalódást és a belföldi nyomást a háború befejezése érdekében. A harcok szünetében a kommunisták szinte bevehetetlen állásokat építettek ki a nehéz hegyi terepen, fokozatosan lehetetlenné téve az amerikai csapatok számára a harcok folytatását. Mindez elhúzódó állóháborúhoz vezetett, amely csak azért ért véget, mert kényszerű és kínos egyensúly alakult ki Kína fizikai és az amerikaiak lélektani ereje között. A patthelyzet ára azonban az lett, hogy a tárgyalások ideje alatt az amerikaiak veszteségei meghaladták a megelőző, nyílt háborús időszak veszteségeit.

Az amerikaiak által óhajtott patthelyzet mind a harctéren, mind a diplomáciai fronton bekövetkezett. A harctéri tétlenségnek a csapatokra gyakorolt hatását jól jellemezte egy brit hivatalos megfigyelő, A. K. Ferguson dandártábornok:

„Számomra úgy tűnik fel, hogy az ENSZ-csapatok feltehető célja Koreában, azaz »az agresszió megszüntetése és a térség békéjének és biztonságának helyreállítása« a jelenlegi körülmények között túlságosan is határozatlan ahhoz, hogy a hadműveleteket irányító főparancsnok konkrét katonai feladatokat tűzessen ki, amelyeknek teljesítése véget vetne a harcoknak... Sok brit és amerikai tiszt feltette már a kérdést, hogy „Mikor ér véget a háború Koreában?” „Mi a véleménye, mikor vonulnak ki az ENSZ-csapatok Koreából?” „Miért vagyunk Koreában?” Az ilyen kérdések alapján, azt hiszem, hacsak a Koreában harcoló brit és amerikai csapatok elé nem tűzünk ki valami konkrét célt, a főparancsnoknak igen nagy nehézséget fog okozni a harci szellem fenntartása...”

A patthelyzetet választva Amerika első ízben mért nagyobb csapást a világháború óta saját külpolitikai konszenzusára. MacArthur és támogatói számára a koreai háború azért jelentett kudarcot, mert korlátai politikai és katonai patthelyzethez vezettek. A Truman-adminisztráció számára azért volt lidércnyomás, mert politikai céljai szempontjából túlságosan kiterjedt, a stratégiai doktrína szempontjából viszont túlságosan korlátozott volt. MacArthur le akart számolni Koreával még azon az áron is, ha ez a Kína elleni háborút vonta volna maga után, míg a kormányzat kímélni akarta Amerika erejét, hogy sikerrel állhasson ellen a szovjet nyomásnak Európában, ahogyan ezt a feltartóztatás doktrínája előírta.

Így a koreai háború a feltartóztatás erényeit és hibáit egyaránt feltárta. A hagyományos államvezetés kategóriái szerint Korea volt a próbája a két rivalizáló hatalmi szféra közötti demarkációs vonal meghúzásának, amely abban az időben volt folyamatban. Az amerikaiak azonban ezt egészen másképp: a jó és rossz küzdelmeként, és a szabad világ nevében folytatott harcként fogták fel. Ez a megközelítés az amerikai akcióknak óriási hajtóerőt és elkötelezettséget kölcsönzött. De emiatt a feltartóztatással kapcsolatos nézetek a gyakorlatiastól az apokaliptikus vízióig terjedhettek. Óriási jelentőségű sikerek, mint például Európa és Japán helyreállítása, együtt jelentek meg a részletek iránti súlyos érzéketlenséggel és a szovjet lehetőségek rendkívüli túlbecsülésével. Azokat a témákat, amelyeket morális és jogi formulákba lehetett önteni, jól és átgondoltan kezelték, de ezzel egy időben jelentkezett az a tendencia is, hogy inkább magára a formulára összpontosítsanak, semmint arra a célkitűzésre, amit az szolgálni hivatott volt. Az amerikaiak Koreában elért sikereit mérlegelve Achesont kevésbé foglalkoztatták a harci cselekmények, mint a kollektív biztonság koncepciójának kialakítása. „A kollektív biztonság gondolatát tették itt próbára, és ezt a próbát sikerrel kiállta. Azok a nemzetek, amelyek hisznek benne, megmutatták, hogy össze tudnak fogni és együtt képesek harcolni.” Az együttes cselekvés elvének kialakítása sokkal fontosabb lett, mint bármilyen adott eredmény, amennyiben ez nem járt együtt vereséggel.

A feltartóztatás politikájának fenti szempontjai talán túlságosan is nagy terhet jelentettek az amerikai polgárok számára, akikről elvárták a jelentős veszteségek eltűrését, míg politikai vezetőik az agresszióval

szembeni ellenállás és a totális háború elkerülése közötti keskeny tengszoroson át vitorláztak anélkül, hogy bármelyik fogalomnak pontos magyarázatát adták volna. E megközelítés következménye a kudarcézés felszínre törése és a bűnbakkeresés lett. A vádak Marshallt és főképpen Achesont érték. A Washingtonba történő állítólagos kommunista beszivárgás módszeres demagógiájával élt többek között Joseph McCarthy szenátor is.

Mindazonáltal az amerikai közvélemény koreai háborúra való reagálásának legfontosabb vonása nem az elhúzódozó háború miatti bizonytalanság, hanem annak elviselése lett. Minden kudarc ellenére Amerika továbbra is magára vállalta a globális felelősségviseles terhét egy látszólag vég nélküli harcban, amely jelentős veszteségeket okozott anélkül, hogy konkrét eredményt hozott volna. Végül is Amerika elérte a célját, még ha magasabb árat fizetett is érte, és a kelleténél hosszabb ideig is tartott. Másfél évtizeddel később az amerikaiak egy ennél is mélyebb gyötrelmet élhettek át az indokínai válság miatt.

A koreai helyi konfliktus és a későbbi indokínai agónia között azonban alapvető volt a különbség. A koreai háborút bírálók győzelmet sürgettek, míg a vietnami háború bírálói a vereség elfogadását, sőt néha fontosságát hirdették. A koreai háború miatti ellentétek a Truman-adminisztrációt rászoktatták az alkudozásra; Truman és tanácsadói a hazai oppozíciót fenyegetésként használhatták fel Észak-Korea és Kína ellen, mivel ennek alternatívája a háború intenzívebb folytatása volt. Indokína vonatkozásában ennek az ellenkezője volt igaz. A háború ellenzői, akik az amerikai erők feltétel nélküli visszavonását követelték Vietnamból, gyengítették Amerika alkupozícióját.

Végső elemzésben a koreai háborúban részt vevő hadviselő felek mindegyike fontos tanulságokat szűrhetett le. A korszak amerikai államférfiait elismerés illeti azért a döntésért, hogy katonai erőt tudtak küldeni abba a távoli országba, amelyet néhány hónappal korábban az amerikai biztonság szempontjából közömbösnek nyilvánítottak. Amikor a kihívás bekövetkezett, megvolt ahhoz a bátorságuk, hogy megváltoztassák véleményüket, mert megértették, hogy Korea kommunista megszállásába való belenyugvás aláásná Ázsiában az amerikai pozíciókat, főképpen Amerikának Japánhoz fűződő kulcsfontosságú kapcsolatát.

Amerika világhatalmi vezető szerepének mindjárt a legelején letette az első vizsgát, habár elég fáradtságosan. Az amerikaiak ártatlansága azonban rendkívüli elkötelezettséggel járt együtt, amely képessé tette őket arra, hogy csaknem 150 ezer honfitársuk halálát vagy megrokkánását elviseljék egy minden konkrét eredmény nélküli háborúban. A koreai háború az európai haderők megnöveléséhez és az Észak-atlanti Szerződés Szervezete létrehozásához vezetett, s ez tette lehetővé annak a nagy állóképességet kívánó versengésnek az elviselését, amellyé a hidegháború vált ezután. Ahol Amerikának fizetnie kellett, az a délkelet-ázsiai és más régiókbeli forradalmár vezetők által alkalmazott hadviselési módszer volt, amely kerülte a nyílt harcba bocsátkozást, és mégis képes volt felőrölni egy szuperhatalom erejét.

Kína számára a tanulságok jóval vegyesebbek voltak. Jelentős anyagi gyengesége ellenére, különböző katonai és diplomáciai manőverek révén sikerült patthelyzetet teremtenie az amerikai szuperhatalommal, de meg kellett tanulnia, hogy az amerikai katonai hatalommal való frontális ütközésnek megvan az ára. Több kínai-amerikai katonai összecsapásra már nem is került sor a hidegháború folyamán. A Szovjetunió vonakodó és szűkmarkú támogatása pedig elvetette a kínai-szovjet viszály magvát.

Koreában a legnagyobb vesztes a Szovjetunió lett, az az ország, amelyről az amerikai vezetők azt gondolták, hogy az egész ügyet a háttérből irányítja. A Korea invázióját követő két éven belül Amerika mobilizálta saját táborát a Föld választóvonalán mentén. Megháromszorozta védelmi kiadásait, és az Atlanti Szövetséget politikai koalícióból integrált katonai szervezetté alakította át amerikai főparancsnok irányítása alatt. Németország újrafelfegyverzése napirendre került, s megkísérelték egy európai hadsereg létrehozását is. A szovjet hadsereg előtti közép-európai vákuum megszűnt. Még ha feltételeznénk, hogy Amerika többet is elérhetett volna Koreában, a szovjeteknek ezentúl a sikert és kudarcot egyaránt számításba kellett venniük, amikor kommunista kalandorokat támogattak, elsősorban Indokínában. Ugyanakkor erőteljes eltolódásra került sor a mobilizált erőegyensúlyban a szövetségesek

újralfegyverzése és összetartozásuk megerősítése révén.

Ez az eltolódás, amit a marxisták az erők egymásrahatásának neveznek, nem maradt hatás nélkül arra a vezetőre sem, aki egész politikáját az ilyen elemzésekre építette. A Dél-Korea invázióját követő 18 hónapon belül Sztálin a szovjet politika újraértékelését kezdeményezte, amely a közvetlen háború utáni időszak legjelentősebb szovjet diplomáciai nyitásában csúcsosodott ki.

HUSZADIK FEJEZET

TÁRGYALÁS A KOMMUNISTÁKKAL: ADENAUER, CHURCHILL ÉS EISENHOWER

1952 márciusában, még a koreai háború befejezése előtt, Sztálin diplomáciai nyitást hajtott végre a hidegháborús helyzet rendezése érdekében, még hozzá a feltartóztatás szülőatyáinak elvárásaival ellentétes módon. A kezdeményezés nem a szovjet rendszer átalakulásának volt a szülötte, ahogyan a feltartóztatás teóriája szerint várható lett volna. Ehelyett a kommunizmus egyik főideológusa ezzel a lépéssel a kommunista rendszert olyan fegyverkezési versenytől kívánta megóvni, amelyről biztosan tudta, hogy nem nyerheti meg. Valójában, ha Sztálin marxista nézeteiből és paranoiájából indulunk ki, bizonyossá válik: a szovjet vezető nem gondolhatta komolyan, hogy Amerika pusztán védelmi okokból mozgósít ilyen óriási erőket.

A javaslat nem tett említést a harmonikus világrend megteremtéséről. Ahelyett, hogy megszüntette volna azt a helyzetet, amely a hidegháborút okozta, Sztálin az amerikai gondolkodás számára mumust jelentő javaslatok kölcsönös elismerését, azaz két befolyási övezet létrehozását tűzte ki célul: az egyiket Amerika számára Nyugat-Európában, a másikat a Szovjetunió kelet-Európában, kettejük között az egyesített, felfegyverzett, semleges Németországgal.

A történészek és politikai vezetők azóta is vitatják, hogy vajon Sztálin kezdeményezése a hidegháború rendezése elszalasztott lehetőségének tekinthető-e, vagy pedig egy okosan kitervelt kelepccének, amelynek a célja az volt, hogy a nyugati demokráciákat a tárgyalóasztalhoz ültetve megállítsa Németország újrafelfegyverzését. Vajon megpróbálta-e Sztálin a Nyugatot olyan helyzetbe hozni, amely gyengíti a hatalmak közötti kohéziót, vagy inkább az volt a szándéka, hogy az egyre növekvő kelet-nyugati konfrontációt visszaszorítsa?

Ezekre a kérdésekre a válasz minden bizonnyal csak az lehet, hogy Sztálin maga sem tudta eldönteni, milyen messzire mehet el a kelet-nyugati feszültségek enyhítése érdekében. Bár olyan javaslatokat tett, amelyeket a nyugati demokráciák négy évvel korábban örömmel elfogadtak volna, az azóta eltelt időszakban tanúsított viselkedése alapján lehetetlenné vált eldönteni őszinteségét, sőt majdnem teljes mértékben irrelevánsá is tette azt. Hiszen bármi volt is Sztálin végső szándéka, a javaslatok próbára tétele igen feszültté tette volna az Atlanti Szövetség országai közötti kohéziót, s így megszűnt volna a tulajdonképpeni ok, ami eredetileg kiváltotta a sztálini ajánlatot.

A főkalkulátor egyetlen okot mindenestre figyelmen kívül hagyott: saját halandóságát. Egy esztendővel később már halott volt. Utódaiban viszont már nem volt meg sem az a szívósság, amellyel átfogó tárgyalásokat erőltethettek volna, sem az a tekintély, mellyel a tárgyalásokon kicsikart eredményeket megtudták volna tartani. Ily módon végül a sztálini békeajánlat csupán egy fájdalmas epizódot jelentett, s a hidegháborús felek igen erősen különböző indítékainak illusztrálására szolgált.

Amerika ahhoz a gondolathoz ragaszkodva, hogy a jogi kötelezettségeknek megvan a maguk realitása, arra várt, hogy Sztálin átültesse a gyakorlatba a jaltai és potsdami konferenciák megállapodásait. Sztálin viszont egy megegyezést csak akkor ismert el kötelezőnek, ha az az erők egyensúlyának elvén alapult, ezért arra várt, hogy a nyugati demokráciák valamilyen formában kifejezésre juttatják majd jogaikat, s ennek fényében elemezni tudja az egyezmény betartásából származó előnyöket és hátrányokat. Ezt persze csak akkor tehetné meg, ha elegendő idő áll a rendelkezésére, s az alkuhoz annyi jó pontot gyűjthet magának valami konkrét lépésre való előkészület során (vagy legalábbis, amit ő konkrét lépésnek tartott), amennyit csak lehet.

A megfelelő pillanat az 1950-es évek elején látszott elérkezettnek. Az Egyesült Államok 1947-ben elindította a Marshall-tervet, 1949-ben megalapította az Észak-atlanti Szerződés Szervezetét. A Német Szövetségi Köztársaság nyugati védnökség alá került. Sztálin erre először rá jellemző durvasággal reagált. Ennek az eredménye volt a berlini blokád, a cseh puccs s a dél-koreai invázió helyeslése. Mindezek ellenére az Egyesült Államoknak sikerült fokozatosan megteremtenie saját érdekszféráját, amelyben a világ legfejlettebb ipari országait tömörítette.

Ami Sztálint illeti, sikerült Kelet-Európában egy biztonsági zónát teremtenie, ez az eredmény viszont tulajdonképpen gyengeségének kiterjesztése volt. Az erőpolitika híveként azonban a nyugati demokráciák vezetőinél jobban kellett látnia, hogy az általa elért eredmény nem jelent valódi erőnövekedést, hanem ellenkezőleg, az egyenleget tekintve a csatlós államok rendszere ki fogja meríteni a szovjet erőforrásokat. Ezzel ellentétben a NATO-országok és Japán az ipari erőforrások óriási tárházát képviselték. A hosszú távú tendenciák, melyeket a marxisták mindig nagy előszeretettel emlegettek, az amerikai befolyási övezetnek kedveztek. A *Realpolitik* terminológiáját használva, a sztálini birodalomnak súlyos gondokkal kellett szembenéznie.

Az amerikai vezetés alatt álló csoportosulás a koreai háborúban kipróbálta oroszlátkörmeit, s óriási katonai potenciált épített ki magának. Sztálin minden bizonnyal rájött arra, hogy a nyugati demokráciák összetartása elleni akciói visszajukra fordultak. Erőszakossága és keménykezű Kelet-Európa-politikája eredményeképpen szorosabb egységbe kovácsolódott a nyugati koalíció, s karnyújtásnyi távolságba hozta az újra felfegyverzett Németország képét.

A háború alatti amerikai gondolkodásmód által felrajzolt harmonikus világrend addigra már két fegyveres táborra alakult át, s mindkettőt utóbb alaptalannak bizonyuló félelmek irányították. Az amerikai vezetők a koreai háborúban az amerikaiakat távoli ázsiai konfliktusokba csalogatni kívánó szovjet stratégiát látták, melynek feltételezett célja az európai szövetséges pozíciók elleni szovjet támadás előkészítése lett volna. Ez a látásmód mind a szovjet hatalom, mind a sztálini módszerek jelentős túlértékelésére vall. Pályafutásának egyetlen szakaszában sem tett fel mindent egy lapra egy olyan csavaros gondolkodású, alaposan elemző politikus, mint Sztálin Ugyanakkor Sztálin a nyugati hatalmak erőgyűjtését nem defenzív lépésként értelmezte (holott az volt), hanem egy végső leszámolás ürügyeként, amire mindig is számított, s amit mindig elkerülni igyekezett. Mindkét fél tehát arra készült fel, amit a másikonak nem is állt szándékában megtenni: közvetlen, nyílt összeütközésre.

Sztálin nem akarta kipróbálni, hogy víziója reális-e. Valahányszor az Amerikával való fegyveres katonai konfrontáció lehetőségével kellett szembenéznie, mindig visszavonult. Így tett, amikor 1946-ban Truman azt követelte, hogy a szovjet csapatok vonuljanak ki az iráni Azerbajdzsánból, 1948-49-ben pedig véget vetett a berlini blokádnak is, mielőtt a konfliktus háborúvá fajulhatott volna. Most energikusan hozzálátott, hogy lecsillapítsa az általa provokált konfrontációt, jelezve irányvonalának legközelebbi változását egyik, rá annyira jellemző szófukar kijelentésével.

Ebben a történelmi pillanatban Sztálin cselekvése különösen homályos volt, hiszen gyengeségének legcsekélyebb jelét sem akarta mutatni a politikáját egyre inkább az erő pozíciójára alapozó ellenfelének. Célja inkább annak a jelzése volt, hogy a konfrontációt el kívánja ugyan kerülni, de nem is riad vissza tőle. Sztálin számára ürügyül egy több évvel korábban megjelent rendkívül elméleti megközelítésű könyv nézetei szolgáltak, melyek Jevgenyij Varga (Varga Jenő) közgazdásztól származtak. A szerző érvelése szerint a kapitalista országok egyre stabilabbakká válnak, így közöttük a háború már nem elkerülhetetlen. Amennyiben Vargának igaza volt, akkor az 1920-as évektől folytatott sztálini stratégia – a kapitalisták egymás ellen való kijátszása – többé már nem volt működőképes. A kapitalisták, ahelyett, hogy egymás ellen fordulnának, egészen addig elmehetnek, hogy összefogjanak a szocialista anyaország ellen. Ezt a lépést sejtette a NATO létrehozása és a japán-amerikai szövetség megkötése.

Sztálin a fenti érvet „A szocializmus gazdasági problémái a Szovjetunióban” című, gondosan kidolgozott esszéjével akarta ellensúlyozni, melyet 1952 októberében, a közelgő pártkongresszus

irányelveiként jelentettek meg. Ebben a cikkben Sztálin újra visszahelyezte jogaiba az igaz kommunista hitet, amint annak idején, 1934-ben, 1936-ban, majd 1946-ban tette, s eszerint a kapitalizmus ahelyett, hogy egyre stabilabbá válnék, egy mindinkább mélyülő válság felé tart:

„Azt mondják, hogy a kapitalizmus és a szocializmus közötti ellentmondás sokkal mélyebb, mint a kapitalista országok közötti ellentmondások. Ez elméletileg természetesen igaz. S nemcsak ma igaz, de igaz volt a második világháború előtt is. S ezt többé-kevésbé fel is ismerték a kapitalista országok vezetői. A második világháború azonban mégsem úgy kezdődött, mint a Szovjetunió elleni háború, hanem mint a kapitalista országok közötti háború.”

Amikor Sztálin újra és újra felemlegette a kapitalisták közötti háború elkerülhetetlenségével kapcsolatos jól ismert nézeteit, a hithű kommunisták megértették, hogy bátorítani akarja őket. Sztálin csavaros érvelése szerint a kapitalisták közötti konfliktus azt jelentette, hogy közöttük és a Szovjetunió között nem fenyeget háború. Sztálin cikke ezért tulajdonképpen utasítás volt diplomatái számára, hogy késleltessék a végső összecsapást mindaddig, amíg a kapitalistákat belső konfliktusaik kellőképpen meg nem gyengítik.

1939-ben hasonló kijelentést tett Sztálin, amikor Hitlertől kért szívességet. Az akkori elemzés, érvelt 1952-ben, még mindig érvényes, hiszen figyelembe véve a kapitalisták háborúra való hajlamát, kisebb kockázatot vállalnak, ha egymás ellen harcolnak, mintha a Szovjetunió ellen fordulnának. „...Míg a kapitalista országok háborúja egyes kapitalista országok más kapitalista országokhoz viszonyított felsőbbbségének kérdését hivatott eldönteni, a Szovjetunióval való háború a kapitalizmus létét kérdőjelezné meg.”

Ez a nehézkes, elméleti szöveg Sztálin békítő szándékú üzenetének volt szánva a kapitalistáknak, elsősorban az Egyesült Államoknak. Valóban azonban azt mondta ezzel, hogy semmi szükség sincs a kapitalisták megelőző háborújára, mert a Szovjetunió semmiféle katonai fenyegetést nem jelent a számukra:

„...a kapitalisták, bár propagandacélokból zúgolódnak a Szovjetunió feltételezett agresszivitása miatt, maguk sem hiszik el, hogy agresszív, hiszen teljes mértékben tudatában vannak a Szovjetunió békés politikájának, s tudják, hogy saját akaratából soha nem fog egyetlen kapitalista országot sem megtámadni.”

Más szóval, a kapitalista országok ne értsék félre a sztálini játékszabályokat: a szovjethatalmat és befolyást ugyan erősíteni kívánja, de jóval a háború küszöbe előtt megállna.

Jóllehet Sztálin tudta, hogy elvtársai megelégszenek majd pusztán ideológiai kijelentéseivel, annak is a tudatában volt, hogy kapitalista ellenfeleinek ennél konkrétabb dolgokra lenne szüksége. Ha a feszültségek enyhülnek, s megvan akár a legkisebb remény is arra, hogy vissza lehet térni a kapitalisták egymás elleni kijátszásának régi játékához, akkor Sztálinnak enyhítenie kell azokon a szorításokon is, melyek eredményeképpen szerinte mesterséges egységérzet jött létre a kapitalisták világában.

Ezt a diplomáciai erőfeszítést meg is tette, méghozzá a nyugati demokráciák számára is érthető nyelvezeten megfogalmazva, amikor 1952. március 10-én közzétette a „Feljegyzés a német békéről” című írását. Többéves konfrontáció és obstrukciós politika után a Szovjetuniót hirtelen érdekelni látszottak a rendezés lehetőségei. Miután felhívta a figyelmet arra, hogy Németországgal még nem kötöttek békeszerződést, Sztálin szerződéstervezetet nyújtott be a másik három megszálló hatalomnak, melyben „valamennyi érdekelt kormány részvételével megfelelő nemzetközi konferencia összehívását” sürgette, s azzal a gondolattal fejezte be, hogy ennek a „közeljövőben” meg kell történnie. A *Feljegyzés* szabad választásokra épülő egyesített, semleges Németországot sürgetett, mely saját fegyveres erőt tarthatna fenn,

miután az idegen csapatok egy éven belül elhagyják területét.

Ugyanakkor a *Feljegyzés* elegendő megkerülő záradékot tartalmazott ahhoz, hogy határozatlan időre elnapolja az egyezmény gyakorlatba való átültetését, még abban az esetben is, ha a Nyugat elfogadná a német semlegesség elvét. Így például a tervezet megtiltotta a „demokrácia és a békefenntartás gondolatával ellenséges szervezetek létrehozását”, mely szervezetek közé a szovjet terminológiával élve valamennyi nyugati stílusú pártot be lehetett volna sorolni – ahogy ezt Kelet-Európában meg is tették. S miután a nyugati demokráciákat sikerülne a tárgyalóasztalhoz ültetni, a szovjet tárgyaló partner, aki minden bizonnyal a hajthatatlan Molotov vagy hozzá hasonló politikus lenne, mindent elkövetne, hogy lazítsa Németországnak a Nyugathoz fűződő kapcsolatait (mely tulajdonképpen a semlegesség elvéből fakadó szovjet előny), s így nem kellene fizetnie a német egységért.

Sztálin *Feljegyzésének* hangneme és precízse azt sejtette, hogy a cél ambiciózusabb a pusztán propagandánál: ehelyett a tárgyalások irányába megtett kezdő lépés volt, melynek során a Szovjetunió a háború utáni időszakban első alkalommal talán hajlandó lett volna akár jelentős árat is fizetni a feszültségek enyhítéséért. A szerzőre egyáltalán nem jellemző módon Sztálin *Feljegyzése* egy némi rugalmasságot is tanúsító bekezdést is tartalmazott: „A szovjet kormány e javaslat-tervezetével ... kifejezésre juttatja hajlandóságát, hogy e kérdésben más lehetséges javaslatokat is figyelembe vegyen.”

Ha Sztálin mindezt négy esztendővel korábban tette volna közzé, azaz a berlini blokád, a cseh puccs és a koreai háború előtt, minden bizonnyal csírájában megakadályozta volna Németország NATO-tagságát. Elégé valószínűnek tűnik fel, hogy ebben az esetben Németország tagsága az Észak-atlanti Szövetségben soha fel sem merült volna, hiszen a dokumentum olyan tárgyalásokat szorgalmazott Európa jövőjével kapcsolatban, amelyeket annak idején Churchill sürgetett, a háború után éppúgy, mint a háború alatt.

Az 1948 óta eltelt időszakban azonban megalakult az Észak-atlanti Szerződés Szövetsége, s beindult a német újrafelfegyverkezési gépezet is. Az Európai Védelmi Közösség (EDC), a német újrafelfegyverkezés politikai keretszervezetének tervét éppen ekkoriban tárgyalták az európai parlamentekben. A Német Szövetségi Köztársaságban Adenauert választották meg kancellárnak egyetlen szavazattöbbséggel (mely valószínűleg a sajátja volt) titkos parlamenti választás során, s a szociáldemokrata ellenzék, noha teljes mértékben demokratikus alapokon állt, a Nyugathoz való csatlakozás helyett az egyesítést sürgette.

A nyugati vezetők tisztában voltak azzal, hogy mindezek a kezdeményezések kudarcba fulladnak, ha a szovjet javaslat mellé állnak, s ha ez megtörténik, talán soha nem térnek vissza ugyanezek a lehetőségek. Számos európai parlamentben, különösen Olaszországban és Franciaországban, a kommunista pártok szavazatai az összes szavazatnak csaknem az egyharmadát jelentették – pontosan ugyanilyen arányú volt a kommunista többség Csehszlovákiában is a puccs előtt. S a nyugat-európai kommunista pártok szenvedélyesen elleneztek az atlanti és európai integráció érdekében megtett lépéseket. Sőt, az Ausztria jövőjét eldönteni hivatott tárgyalások már hetedik éve folytak, a koreai fegyverszünetről pedig már második éve tárgyaltak. A nyugati demokráciák akkori ismeretei szerint s mai ismereteink szerint is, Sztálin célja a nyílt tárgyalások felvetésével valószínűleg a szövetségesek közötti kohézió szétrombolása és a csatlós államok rendszerének megerősítése volt.

Ez volt minden bizonnyal Sztálin optimális célja. Valószínű azonban, hogy készen állt egy átfogó rendezés kipróbálására is. A feljegyzésére küldött nyugati válasza való reagálása ennek a jele lehetett. Március 25-én a három megszálló hatalom – Franciaország, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok – azonos módon válaszolt, s ennek a lényege az volt, hogy nem tárgyalásokat kívánnak kezdeni, hanem ellenkezőleg, a tárgyalásokat be akarják fejezni. Elfogadták a német újraegyesítés elvét, de elzárkóztak a semlegesség gondolatától. Egy egyesített Németországnak – véleményük szerint – meg kell hagyni a szabad választás lehetőségét, hogy „az Egyesült Nemzetek Szervezetének elveivel és céljaival megegyező szövetségbe léphessen”, más szóval, hogy a NATO-ban maradjon. A nyugati válasz elfogadta a szabad választások elvét, de a gyülekezési jog és a szólásszabadság azonnali megadásához kötötte azt, mely feltételek teljesítése azonban valószínűleg aláásta volna a keletnémet kommunista rendszer felett

gyakorolt szovjet befolyást, még jóval a választások megtartása előtt. A nyugati válasz rendezést akart, s nem az alkudozást kívánta ösztönözni.

Rá nem jellemző módon Sztálin azonnal válaszolt, s válaszában békülékeny hangnemet ütött meg. A nyugati demokráciák minden további visszautasítására ugyanilyen gyorsan válaszolt. A nyugatiak által küldött március 25-i jegyzéket április 9-én meg is válaszolta; a május 13-ira május 24-én már meg is érkezett a válasz; a július 10-i jegyzékre augusztus 23-án válaszolt. Minden egyes szovjet válasz a nyugati pozíciók szélén táncolt. Csupán a szeptember 23-i jegyzékre nem érkezett válasz. Ekkorra már Sztálint a közelgő XIX. pártkongresszus előkészületei kötötték le, és minden kétséget kizáróan a közelgő amerikai elnökválasztás kimenetelére várt.

Egészsége ekkor már hanyatlóban volt, mégis elmondott egy rövid beszédet a pártkongresszuson, mely a békés egymás mellett élés doktrínáját harcias ideológiai köntösbe öltöztette. Nyomban a pártkongresszust követően, 1952 decemberében bejelentette, hogy kész találkozni a már megválasztott, de hivatalba még nem lépett Dwight D. Eisenhower elnökkel. Hasonló csúcstalálkozóra korábban sem Rooseveltnak, sem Trumannak, sem Churchillnek nem tett ajánlatot, hanem mindegyiküket ügyes manőverezéssel olyan helyzetbe hozta, hogy nekik kelljen az első lépést megtenniük.

Ezzel egy időben a tisztogatások újrakezdése a Szovjetunióban azt jelezte, hogy a politika zordabbra fordul. Sztálin soha nem akart új politikát olyan emberekkel megvalósítani, akiket korábban egészen másfajta irányvonal képviselőire kényszerített. Ezt még abban az esetben sem volt hajlandó megtenni, ha hívei rabszolgaként követték utasításait – talán ebben az esetben a legkevésbé. A vélemény változtatását Sztálin az illojalitás első jelének tartotta, s szívesebben folyamodott ahhoz a megoldáshoz, hogy eltette az útból azokat, akik az előző politika végrehajtói voltak. 1952-ben nyilvánvaló előkészületek történtek erre. A célpontok a korábbi lojális hívek voltak: Vjacseszlav Molotov külügyminiszter, Lazar Kaganovics, a Politikai Bizottság tagja, régi bolsevik, és Lavrentyij Berija, a titkosszolgálat vezetője. Hamarosan új arcoknak kellett volna megjelenniük a politikában, hogy Sztálin diplomáciai terveit megvalósítsák.

Sztálin diplomáciai offenzívájának célja minimum annyi volt, hogy kipuhatolja, mennyit nyerhet a Szovjetunió a keletnémet kommunista rezsim feladásával. A keletnémet rendszert soha nem tekintette olyan teljes jogú rendszernek, mint például a többi kelet-európai csatlós államot, s azoktól eltérő státust adott neki, biztosítani akarva magának ezzel is a kedvező alkupozíciót, ha a német egyesítésről valaha is komoly tárgyalásokat kezdenek.

Ami Sztálint illette, számára a megfelelő pillanat valószínűleg 1952-ben érkezett el. A szabad választásokon alapuló egyesítést felajánlva azt akarta jelezni, hogy akár a keletnémet kommunista rendszer feláldozására is hajlandó. Még ha a kommunisták győzedelmeskednek is a keletnémet választásokon, amitől a nyugati demokráciák a leginkább tartottak, a Német Szövetségi Köztársaság nagyobb lakossági létszámmal ezt ellensúlyozni tudja, s biztosítani képes a nyugati orientációjú demokratikus pártok elsöprő győzelmét. S ahogyan csak egyedül Sztálinnak lehetett volna akaratereje és könyörtelensége ahhoz, hogy végsőkéig kimerült népét a nyugati demokráciákkal való konfrontációra bírja, ő volt az egyetlen kommunista vezető, akinek hatalmában állt, hogy feladjon egy szovjet csatlós államot.

Amikor Sztálin számításába hiba csúszott, mint ez alkalommal is, ez azért következett be, mert feltételezte, hogy ellenfelei is a *Realpolitik* gyakorlói, mégpedig éppoly hidegvérűek, mint ő maga. Közvetlenül a háború után még úgy gondolta, hogy megfélemlítheti ellenfeleit, vagy legalábbis megleckéztetheti őket, ha megmutatja, hogy a Szovjetuniótól engedményeket kicsikarni igencsak fájdalmas és hosszadalmas dolog. De úgy tett, mintha az idő elérkeztével az Egyesült Államok megkockáztatná az engedmények kieroszakolását a ténylegesen fennálló körülmények között, figyelmen kívül hagyva mindazt, ami korábban történt. Meg volt róla győződve, hogy büntetlenül bánhat brutálisan a nyugati demokráciákkal.

Mindezek a feltételezések lehangolóan téveseknek bizonyultak. Az Egyesült Államok nem folytatott reálpolitikát – legalábbis nem úgy, ahogyan Sztálin értette. Az amerikai vezetők szemében az erkölcsi

alapelvek nagyon is valóságosak, a jogi kötelezettségek pedig szentek és sérthetetlenek voltak. Lehet, hogy Sztálin a berlini blokádot a Németországgal szembeni alkupozíciójának erősítésére szolgáló eszközként értelmezte, sőt úgyis, hogy tárgyalásokra ösztönözheti a feleket. A koreai háborúról feltehetően úgy gondolkodott, mint a feltartóztatás politikájának próbakövérről. Amerika azonban mindezeket az agresszív akciókat elvből, s nem az érdekszférák miatt ellenezte. Amerika egy világméretű ügyet ért inzultus helyrehozásáért fáradozott, nem pedig egy regionális *status quo*-t ért sérelmet akart megtorolni.

Csakúgy, mint 1945-ben, amikor Sztálin az amerikaiak jóindulatát teljes mértékben figyelmen kívül hagyta, 1952-ben lebecsülte az azóta eltelt időszak csalódottságát, amelyet tetteivel okozott. Az 1945 és 1948 közötti időszakban az amerikai vezetők lelkesen dolgoztak a Szovjetunióval való megegyezés érdekében, de nem tudtak, s nem is voltak hajlandók akkora nyomást gyakorolni a szovjet vezetőre, amelyet az komolyan vett volna. 1952-ben Sztálin már komolyan vette ezt a kényszerítő erőt, de addigra már túlságosan is jól sikerült az amerikai vezetőket meggyőznie rosszindulatú hozzáállásáról. Ezért Amerikában úgy értékelték a sztálini nyitást, mint újabb hidegháborús taktikai húzást, mely csak győzelemmel vagy vereséggel végződhet. Így a nyugati demokráciák napirendjéről lekerült a Sztálinnal való kompromisszumkötés kérdése.

Sztálin időzítése nem lehetett volna kedvezőtlenebb. A békével kapcsolatos feljegyzését az amerikai elnökválasztás előtt nem egészen nyolc hónappal hozta nyilvánosságra, s az elnökségért Truman nem indult harcba. Abban a meglehetősen valószínűtlen esetben, ha Truman és Acheson hajlottak volna a Sztálinnal való tárgyalásokra, nem maradt volna már idejük a folyamat befejezésére.

A Truman-adminisztráció számára Sztálin feljegyzése jóval kevesebbet jelentett annál, ami szemmel látható volt. A probléma kevésbé a megfogalmazásban rejlett, amelyet könnyedén ki lehetett volna igazítani, hanem sokkal inkább a dokumentumban felrajzolt világképben. Eszerint Németország semleges státust kapna, bár fel lenne fegyverkezve. A külföldi csapatokat egy éven belül ki kellene vonni területéről. De pontosan mit jelentett ez? Mi a „semlegesség” pontos tartalma és ki fog vagy kik fognak arra felügyelni? Megszerezné-e ezzel a Szovjetunió a jogot arra, hogy állandó jelleggel beleszóljon a német ügyekbe, s esetleg megvétózza őket Németország semlegességének a felügyelete ürügyén? S a külföldi csapatok milyen területekre vonuljanak vissza? A nyugati megszálló hatalmak számára a válasz meglehetősen egyszerű volt: valójában nem volt fenntartható támaszpontjuk Európában. Az 1950-es években Franciaország hajlandó lett volna jelentős amerikai erő befogadására, de nem hosszú időre, és nem minden korlátozás nélkül. Az amerikai kongresszus sem egyezett volna bele az átcsoportosításba, ha egyszer már semleges ütközőzónát hoztak létre a szovjet és az amerikai erők között. Míg az amerikai csapatoknak vissza kellett volna térniük az Egyesült Államokba, a szovjet csapatoknak csak a lengyel határig kellett volna visszavonulniuk, vagy 100 mérföldnyi távolságra keleti irányban. Röviden összefoglalva, Sztálin javaslatának szó szerinti megvalósítása azt jelentette volna, hogy a kialakulóban levő NATO-t teljesen fel kellett volna oszlatni, s cserében a szovjet csapatok mindössze száz mérföldnyi távolságra vonultak volna vissza keletre.

Ha a visszavonulással kapcsolatos feltételt még úgy is értelmezték volna, hogy a szovjet csapatok szovjet területre vonuljanak vissza, abból is bonyodalmak származtak volna. Valószínűtlen, hogy a szovjet csapatok jelenléte nélkül a csatlós államok bármelyike is fenn tudta volna tartani rendszerét, illetve egy esetleges felkelés esetén biztosítható lett volna-e a szovjet katonai intervenció. Hajlandó lett volna-e Sztálin valaha is megtiltani, hogy hadserege visszatérjen Kelet-Európába, még ha valamelyik kommunista kormányt bukás is fenyegetné? Az 1952-es körülményeket figyelembe véve a válaszhoz nem férhet semmi kétség. A demokráciák vezetői joggal nem tudták volna elképzelni, hogy Sztálin, a régi bolsevik, valaha is beleegyezne egy ilyen fordulatba.

De a legfontosabb ok, amiért Truman és Acheson hűvösen fogadta Sztálin nyitását, az Németország hosszú távú jövőjének Sztálin által felvázolt képe volt. Még ha oly módon lehetett volna is meghatározni a német semlegességet, hogy a permanens szovjet intervenció lehetősége kiküszöbölődjék, s a német

fegyverkezés olyan szintet érjen el, hogy az ország ne legyen kitéve a szovjetek kénye-kedvének, ez a megoldás visszaállította volna azt, ami az 1871-es német egyesülés óta Európa állandó dilemmája volt: egy erős, egységes Németország Európa közepén, amely tisztán nemzeti érdekeket figyelembe vevő politikát folytat, összeegyeztethetetlennek bizonyult az európai békével. Egy ilyen Németország erősebb volna bármely más európai államnál külön-külön, s valószínűleg együttesen is. Az 1950-es években keleti revizionista álmokat is dédelgetett volna, melyek parazsát csak szította volna az a több mint 15 milliónyi keleti menekült, akiket a legtöbb német által sajátjuknak tartott területekről űztek el. A sors megkísértésének tűnt fel egy egységes, semleges Németország megvalósítása ilyen rövid idővel a háború befejezése után. Elsősorban azért, mert egy ilyen fejlemény kedvezőtlen színben tüntette volna fel a Bismarck utáni idők legjelentősebb német kancellárját, aki arról nevezetes, hogy kivonta országát a bismarcki örökség hatása alól.

Konrad Adenauer 1876-ban született a katolikus Rajna-vidéken, amely csak a bécsi kongresszus után került Poroszországhoz, s történelmileg is kételyeket táplált az egységes, centralizált, Berlinből irányított német Reich iránt. 1917-től Köln főpolgármestere volt egészen 1933-ig, amikor a nácik eltávolították állásából. A hitleri időszakban távol tartotta magát a politikától, sőt még kolostorba is vonult egy időre. A szövetséges hatalmak 1945 márciusában visszahelyezték korábbi polgármesteri posztjába. 1945 végén azonban ismételen menesztették, ezúttal a brit megszállók orroltak meg rá független gondolkodása miatt.

Adenauer egy római császár gránitkemény arcvonásait viselte, és meglehetősen széles arccsontja és kissé mandulavágású szemei alapján egy több mint ezer évvel azelőtti hun harcos őse volt sejthető, aki annak idején keresztülgazolhatott a Rajna-vidéken. Nemes viselkedése, amelyet még az első világháborút megelőző időszakban töltött ifjúságából hozott, olyan fenséges nyugalmat tükrözött, amely meglepő volt egy megszállott ország vezető tisztségviselőjénél, ahol a felnőtt lakosság nemigen dicsekedhetett politikai múltjával.

A Schaumburg-palotában, egy díszes, fehér, Vilmos császár korabeli épületben levő hivatalában a függönyök mindig össze voltak húzva – a belépőnek így tökéletesen az az érzése támadhatott, hogy egy selyemgubóba lépett, ahol megállt az idő. A végtelen nyugalom volt a kancellárnak az a tulajdonsága, amelyre országának a leginkább szüksége volt vezetőjében, hiszen az volt a feladata, hogy népébe, amelynek minden oka megvolt arra, hogy a múltjában kételkedjék, bátorságot öntsön, hogy szembenézessen bizonytalan jövőjével. Amikorra hetvenhárom éves korában kancellár lett, úgy tűnt fel, mintha egész korábbi életében arra a felelősségteljes feladatra készült volna, hogy demoralizált, megosztott, megszállott népe önbizalmát helyreállítsa.

Adenauer biztonságérzete sokkal inkább hitéből, semmint a helyzet elemzéséből származott. Nem rendelkezett olyan széles körű olvasottsággal vagy a történelmi ismeretek olyan tárházával, mint Churchill vagy De Gaulle. Száműzetését azonban elmélkedéssel töltötte, átélte saját népének kínjait, s rendkívüli érzéssel tudta felismerni saját korának tendenciáit. Mélységesen megértette kortársai lelkivilágát, elsősorban gyengeségeiket. Magam is vissza tudok emlékezni olyan konkrét esetre, amikor egy alkalommal Adenauer sajnálkozását fejezte ki amiatt, hogy országának az 1950-es években nem voltak erős vezetői. Amikor válaszként egyik hatásos személyiségű kortársának nevét említettem, Adenauer szokásos, velős stílusában válaszolt: „Kérem, soha ne tévessze össze az energiát a valódi erővel.”

Adenauer célkitűzése az volt, hogy legyőzze országa vad szenvedélyességét, s a megbízhatóság váltsa fel a korábbi szélsőségekre és romantikára való hajlamot. Elég idős volt ahhoz, hogy még emlékezessen Bismarckra mint kancellárra. A Rajna-vidék buzgó katolikus fiaként sohasem érdekelt a *Realpolitik*, még akkor sem, amikor Németország még egységes volt, s a császár dagályos *Weltpolitik* eszméit is sértőnek érezte saját józan, realista stílusával összehasonlítva. Semmi sem kötötte a junkerek osztályához, amely annak idején létrehozta a birodalmi Németországot. Bismarck súlyos tévedésének tartotta, hogy a német biztonságot a kelet és nyugat közötti ügyes manőverezésre alapozta. Véleménye szerint egy Európa közepén szabadon lebegő Németország saját biztonsága rovására bárki számára fenyegetést jelenthetett.

A közvetlenül a háború utáni világ káoszára Adenauer reakciója az volt, hogy a megszállott, megosztott, történelmi gyökereitől megfosztott országban elsősorban következetes, határozott politikázásra van szükség, ha az ország valaha is vissza akarja nyerni a jövője feletti ellenőrzés lehetőségét. Ettől az elképzeléstől nem hagyta magát eltéríteni a múlt feletti nosztalgiázással és a hagyományos, Oroszországhoz fűződő gyűlölet-szeretet-kapcsolat felélesztésével sem. Feltétel nélkül a Nyugat felé orientálódott még akkor is, ha ezzel késleltette a német egység ügyét.

Adenauer hazai ellenzéke, a szociáldemokraták a náccikkal való szembenállásuk kétségtelen tényét akarták felhasználni. Hagyományosan támogatást elsősorban a most szovjet megszállási övezetből kaptak, melyre a megszállók ráerőltették a kommunizmust – ennek a szociáldemokraták bátran ellenálltak. A feltartóztatás politikája iránt legalább annyira gyanakvóak voltak, mint amennyire elkötelezettek a demokrácia ügye mellett, s a német egység ügyét előbbre helyezték az atlanti jó kapcsolatoknál. Harcoltak Adenauer nyugati orientációja ellen, s szívesen mozdították volna elő a nemzeti ügyet azzal, hogy az ország a semlegesség mellett kötelezi el magát. (Az 1960-as évek közepén a szociáldemokraták irányt váltottak: az Atlanti Szövetséget helyeselni kezdték, s 1966-ban „nagykoalícióba” léptek a kereszténydemokratákkal, bár a Kelet vonatkozásában ekkor is nagyobb taktikai hajlékonyságot engedélyeztek maguknak, mint Adenauer kereszténydemokratái.)

Adenauer elvetette a semlegesség gondolatán alapuló egyezkedést, amit a szociáldemokraták szerettek volna. Ezt részben filozófiai, részben okos, praktikus megfontolásból tette. Az idős kancellár nem akarta újraéleszteni a nacionalizmus szellemét, főképpen nem most, amikor a két német állam létezik, amelyek – amint arra Churchill vasfüggöny-beszédében figyelmeztetett – árverésre bocsáthatják magukat. Hazai ellenfeleinél sokkal jobban értette, hogy korának adott történelmi körülményeit figyelembe véve egy egyesített, semleges Németország csak abban az esetben jöhet létre, ha Németország *ellenében* kötnek békeszerződést. Az új államra komoly korlátozásokat és szigorú nemzetközi ellenőrzést erőltetnének. Az erős szomszédos államoknak állandó joga lenne az intervencióra. Adenauer ezt a burkolt alárendeltséget pszichológiailag veszélyesebbnek ítélte Németország számára, mint a megosztottságot. Ehelyett a Nyugattal való egyenlő pozíciót és integrációt, országa tekintélyének helyreállítását választotta.

Örök rejtély marad azonban, hogy Sztálin le tudta volna-e győzni Adenauer és a nyugati demokráciák vezetőinek fenntartásait, s ki tudott volna-e erőszakolni egy nagy jelentőségű diplomáciai konferenciát, és annak keretein belül – ha egyáltalán – milyen engedményeket ért volna el. A diplomáciai konferencia tervét Churchill minden bizonnyal támogatta volna. Sztálin halála azonban minden efféle spekulációt feleslegessé tett. A súlyos agyvérzés valamikor 1953. március elsején, amikor egy film megtekintése után visszavonult, és március másodikán hajnali három óra között érthette, amikor dácájának padlóján megtalálták. Agyvérzésének pontos idejét lehetetlen megállapítani, mivel az örök túlságosan félték tőle ahhoz, hogy a megbeszélte időpontnál korábban belépjenek a szobájába. Így akár több órája is eszméletlenül heverhetett a padlón, amikor rátaláltak. Legközelebbi munkatársai, többek között Malenkov és Berija az ágya mellett virrasztottak három és fél nappal később bekövetkező haláláig. Orvosi konzíliumot hívtak össze, bár az orvosok szerepe minden bizonnyal ambivalens lehetett, hiszen a „Kreml orvosai” ellen irányuló tisztogatásoknak könnyen a soron következő áldozataivá válhattak.

Sztálin utódai még nála is nagyobb szükségét érezték, hogy enyhítsék a Nyugathoz fűződő feszült viszonyt. A sztálini tekintélynek, éles gondolkodásnak, kitartásnak, s ami a legfontosabb, az ilyen bonyolult politikai üggyhez nélkülözhetetlen politikai egységnek azonban híján voltak. Sztálin utódait szétszakította az elkerülhetetlenül bekövetkező hatalmi rivalizálás. Az elkecseregett küzdelemben, amely mindenki háborúja volt mindenki ellen, s amelyben mindenki csoportokat próbált maga mögé felsorakoztatni, amely támogatja, senki sem vállalta annak felelősségét, hogy engedményeket tegyen a kapitalistáknak. Ez világosan kiderült abból, ahogyan a Berija elleni akciót magyarázták. Igazi bűne az volt, hogy túl sokat tudott, s ez fenyegető lehetett sok nagy hatalmú társa számára. Ezért a Politikai Bizottság egyik ülésén letartóztatták, s nem sokkal utána ki is végezték azzal a váddal, hogy összeesküvést

szervezett Kelet-Németország feladására. A vád nem vette figyelembe azt a tényt, hogy az előző év fontos sztálini békedokumentuma és a Nyugattal folytatott párbeszéd is pontosan erre irányult.

Hruscsov emlékiratai szerint Sztálin utódait mélységesen aggasztotta, hogy a Nyugat Sztálin halálát a kommunista világgal való régen várt végső leszámolásra próbálja felhasználni. A zsarnok, nyilvánvalóan azért, hogy bármiféle puccs gondolatát csírájában elfojtsa, nemegyszer figyelmeztette munkatársait, hogy az ő távoztával a Nyugat úgy kitekeri a nyakukat, akár a csirkékét. Ugyanakkor Sztálin örökösének gyanakvását a Nyugat iránt az egymással folytatott hatalmi harc ellensúlyozta. Bár az új vezetés a hidegháború felfüggesztését kívánta, a hatalmi harc minden résztvevője tudta, hogy amíg nem lesz az övé az abszolút hatalom, addig a diplomáciai hajlékonyság végzetes lehet számára. Azonban a feszültségek fenntartása is ugyanolyan kényelmetlen volt nekik. Churchill még 1946-ban tett egy olyan kijelentést, hogy Sztálin a háború gyümölcseit háborúskodás nélkül akarta learatni. 1953-ban Sztálin utódai a feszültségek enyhítésének gyümölcseire vágytak, anélkül azonban, hogy hajlandóak vagy képesek lettek volna engedményeket tenni. 1945-ben Sztálin diplomáciai patthelyzetet teremtett, hogy megőrizze alkupozícióját a Nyugat ellenében. 1953-ban utódai is diplomáciai patthelyzetbe menekültek, hogy meg tudják őrizni pozícióikat egymás ellenében.

Ha államférfiak időt akarnak nyerni, akkor tárgyalásokat kezdeményeznek. Alig több, mint egy héttel a diktátor halála után a miniszterelnöki pozíciót betöltő Malenkov tárgyalásokat kezdeményezett, anélkül, hogy azok témáját meghatározta volna.

„Jelenleg nincsen olyan vitás vagy megoldatlan kérdés, melyet ne lehetne diplomáciai úton rendezni az érdekelt országok közötti kölcsönös megegyezés alapján. Ez vonatkozik valamennyi országgal való kapcsolatunkra, beleértve az Amerikai Egyesült Államokat is.”

De Malenkov semmiféle konkrét javaslatot nem tett. Az új szovjet vezetők bizonytalanok voltak, hogyan is érhetnék el a feszültségek oldását, viszont Sztálinnál sokkal kisebb tekintélyük volt, hogy új megközelítésekkel álljanak elő. Ugyanakkor az új Eisenhower-kormány legalább annyira vonakodott tárgyalásokba bocsátkozni a szovjetekkel, mint amennyire a szovjeteknek nem volt ínyükre engedményeket tenni az amerikaiaknak.

A nyugtalanság oka ugyanaz volt a választóvonal mindkét oldalán: mind a Szovjetunió, mind az Egyesült Államok félt az új problémák érintésétől. Mindkét fél nehezen alkalmazkodott a háború befejezése után a nemzetközi színtéren bekövetkezett változásokhoz. A Kreml attól tartott, hogy Kelet-Németország feladása a csatlós államok rendszerének felbomlásához vezethet – amint ez be is következett egy emberöltővel később. Ha pedig Kelet-Németország feladása nem jöhet szóba, akkor semmiképpen sem várható valódi feszültségcsökkenés. Az Egyesült Államok attól félt, hogy a tárgyalások megkezdése Németországgal kapcsolatban tönkretetheti a NATO-t, s végeredményben az Atlanti Szövetséget egy konferenciára cseréli el.

Annak eldöntéséhez, hogy elszalasztott-e a Nyugat valamilyen lehetőséget közvetlenül Sztálin halála után, három kérdésre kell választ találnunk. Képes lett volna-e az Atlanti Szövetség egy lényegbevágó ügyben tárgyalásokat folytatni a szovjetekkel a darabokra szakadás veszélye nélkül? Tett volna-e a Szovjetunió bármiféle jelentős ajánlatot, ha nyomást gyakorolnak rá? Kiaknázza volna-e a Szovjetunió a tárgyalásokat annak érdekében, hogy megállítsa a német újrafelfegyverkezést és a nyugatiak integrációját anélkül, hogy feladná a keletnémet csatlós államot, vagy enyhítené a Kelet-Európára gyakorolt szovjet nyomást?

Az amerikai vezetőknek igazuk volt, amikor a helyzetet úgy értékelték, hogy a tárgyalások lehetősége rendkívül csekély. A semleges Németország vagy veszélyforrást jelentett volna vagy zsarolásra teremtett volna lehetőséget. A diplomáciában van néhány olyan kísérlet, amelyet nem lehet kipróbálni, mert a kudarc jóvátehetetlen kockázatot hordoz. S mindannak kockáztatása, amit az Atlanti Szövetség elért, igen

jelentős volt.

Valójában mindegyik félnek az lett volna az érdeke – elsősorban a Szovjetunióé –, ha Németország az integrált nyugati rendszer része marad, bár egyik bizonytalankodó szovjet vezető sem volt olyan helyzetben, hogy ezt bevallhatta volna. Ha Németország az Atlanti Szövetségben marad, akkor lehetséges a katonai felvonulás csökkentésében megegyezni az új demarkációs vonalak mentén. (Ez valójában csökkentené az egységes Németország katonai erejét.) De ha a semleges terület Németország teljes egészét magában foglalja, akkor a NATO meggyengül, s Közép-Európa vagy potenciális veszélyt, vagy vákuumot fog jelenteni.

Sztálin utódai esetleg elfogadták volna az egyesített Németországot a NATO keretein belül (bár katonai korlátozásokkal), ha a nyugati demokráciák a katonai fenyegetés eszközével éltek volna, vagy legalábbis intenzívebbé tették volna hidegháborús tevékenységüket. Ez volt az, amire Churchill, aki 1951-ben miniszterelnökként visszatért hivatalába, már akkor gondolt, amikor Sztálin még életben volt. Ezt tanúsítják magántitkárának, John Colville-nek a szavai:

„[Winston] nemegyszer elmondta nekem, hogy Sztálinnal kapcsolatosan közös erőfeszítésre lenne szükség, s talán egy bécsi kongresszussal kellene folytatni, amellyel a potsdami konferenciát lehetne újra megnyitni és lezárni. Ha az oroszok ebben nem hajlandók együttműködni, akkor intenzívebbé tesszük hidegháborús politikánkat. A mi fiaink, mondta nekem W, készek meghalni az igazságért.”

Más nyugati vezető azonban nem volt hajlandó hozzá hasonlóan rizikót vállalni, vagy olyan javaslatokkal előállni, amelyeket az Atlanti Szövetség ellenzői egyoldalúságáért bírálhattak volna. Az amerikai vezetők ezért az időt húzva elleneztek minden érdemleges javaslatot, s ezzel megakadályozták egy jelentős kísérletet arra, hogy kiaknázzák a Szovjetunióban Sztálin halálával kialakult zavaros helyzetet. Másrészt viszont sikerült megőrizniük az Atlanti Szövetségben belüli összetartást.

A patthelyzet ára az volt, hogy a vita témája a tárgyalások lényegi tartalmáról a szükségességükről való beszélgetések felé tolódott el. Most a pályafutása vége felé járó Churchill volt az, aki a tárgyalás fő szószólója lett, viszont azok tartalmát sohasem jelölte meg pontosan. Volt valami szívszorító abban, ahogy a nyolcvanéves Churchill, aki egész életében az erőegyensúlyért dolgozott, most egy csúcstalálkozót mindössze önmagáért szeretett volna megszervezni.

Az amerikai vezetők Churchill tárgyalásokért való lelkesedését – igazságtalanul – közelgő szenilitásának tulajdonították. Az igazság az, hogy Churchill rendkívül következetesen sürgette a tárgyalásokat mind a háború alatt, mind közvetlenül a háború utáni időszakban, s akkor is, amikor a feltartóztatás politikája formát öltött. (Lásd a 17. és 18. fejezeteket.) Változást azok a körülmények jelentettek, melyek között a javaslatokat megtette. Az 1950-es években Churchill soha nem fejtette ki az általa támogatott világméretű rendezés részleteit. A háború alatt a rendezés gondolata talán azon alapult, hogy az amerikaiak kivonják csapataikat vagy mindenesetre nem állomásoztatnak csapatokat Európában, amint ezt Rooseveltnél elnök nemegyszer határozottan kijelentette. Akkor, s később, 1945 és 1951 között az ellenzék vezetőjeként Churchill a Szovjetunióval való általános rendezésnek a következő alapelveit tartotta fontosnak: semleges, egységes Németország, nyugati szövetséges rendszer a francia-német határ mentén, a szovjet csapatok visszavonulása a lengyel-orosz határig, s a finn modellt követő kormányok alakítása a szovjet határ mentén fekvő országokban, amelyek tiszteletben tartják a Szovjetunió érdekeit, de alapjában véve önálló külpolitikát folytatnak.

A fenti irányvonalak figyelembevételével végrehajtott rendezés 1948 előtt Európának visszaadta volna történelmileg kialakult méreteit. A háború alatt s a háború után még néhány évig Churchill jóval megelőzte saját korát. Ha nem vesztette volna el az 1945-ös választásokat, a kialakulóban levő hidegháborús politikának más irányt szabhatott volna – feltéve, ha Amerika és a többi szövetséges

hajlandó lett volna a konfrontációt megkockáztatni, amely Churchill stratégiájának tengelyében állott.

1952-re azonban a Churchill által elképzelt rendezés csaknem teljesen lehetetlenné vált, hacsak nem történik politikai földrengés. Adenauer nagyságának igazi mércéje az, hogy az általa létrehozott Német Szövetségi Köztársaság 1949 előtt szinte elképzelhetetlen lett volna. Három évvel később Churchill 1944-ben felrajzolt képe a világról azt kívánta volna, hogy szűnjön meg a Szövetségi Köztársaság Nyugattal való integrációja, s térjen vissza korábbi, szabadon fennálló, nemzetállami státusához. 1945-ben a finn típusú rendszerek Kelet-Európában a normalizálódást jelentették volna. 1952-ben ezeket az államokat már nem lehetett létrehozni tárgyalásos úton, hanem csak szovjet összeomlás vagy jelentős konfrontáció útján. Sőt, ez a konfrontáció a német egyesítés kérdése miatt is létrejöhetett volna, ám egyetlen nyugat-európai ország sem volt hajlandó ilyen jelentős kockázatot vállalni a legyőzött ellenség érdekében, röviddel a háború után.

Ha az Atlanti Szövetség egyetlen nemzetet képviselt volna, amely egységes politikát képes folytatni, akkor kialakíthatott volna egy, Churchill elgondolásainak megfelelő, általános rendezésre irányuló diplomáciát. 1952-ben azonban az Atlanti Szövetség még túlságosan törekeny volt az efféle kockázatos vállalkozáshoz. Amerika mindkét vezető politikai pártját képviselő elnököknek nem volt más választásuk, mint hogy a fájdalmasan hosszúnak bizonyuló várakozás álláspontjára helyezkedjenek az erőpozíciók mögött, míg a szovjet gondolkodás megváltozik.

Eisenhower új külügyminisztere, John Foster Dulles, a Kelet-Nyugat konfliktust morális kérdésnek tekintette, s mindaddig nem óhajtott szinte egyetlen kérdéstről sem tárgyalásokat kezdeni, amíg a szovjet rendszer alapjaiban át nem alakul – s ezzel tulajdonképpen megkérdőjelezte a már meggyökeresedett brit nézeteket. Egész történelme folyamán Nagy-Britanniának nem túl gyakran adatott meg az a fényűzés, hogy baráti vagy ideológiai szempontból hasonló országokkal tárgyalhasson. Mivel hatalma teljében sem élvezte Amerika biztonságát, természetesnek tartotta, hogy ideológiai ellenfeleivel tárgyaljon, keresve az egymás mellett éléshez elengedhetetlen gyakorlati megoldásokat. Mindvégig a nemzeti érdekek világos, jól érthető definíciója tette képessé a brit közvéleményt arra, hogy államférfiai működésének hatékonyságát megítélje. A britek alkalmanként vitatkozhatnak egy-egy megoldás feltételein, de arról sohasem, hogy van-e értelme a tárgyalásoknak.

A brit tradícióknak megfelelően Churchill toleránsabb egymás mellett élést akart a Szovjetunióval, melyet állandósuló tárgyalásokkal akart elérni. Az amerikai vezetők ezzel ellentétben inkább megváltoztatni akarták a szovjet rendszert, semmint tárgyalásokat kezdeni vele. Így az angol-amerikai vita egyre inkább a tárgyalások szükségességéről, semmint azok lényegéről folytatott dialógussá alakult át. Az 1950-es választási kampány idején, mely vereséggel végződött számára, Churchill négyhatalmi csúcstalálkozót javasolt, s ez forradalmi gondolatnak számított a hidegháborúnak abban a szakaszában:

„Minduntalan vissza kell térnem a Szovjetunióval való legmagasabb szintű újabb tárgyalás gondolatához. Úgy vélem, hogy ez a végső erőfeszítés volna annak érdekében, hogy áthidaljuk a szakadékot a két világ között, hogy mindegyik fél nyugodtan élhesse a maga életét, ha nem is barátságban, de legalább a hidegháborús időszak gyűlölködése nélkül.”

Dean Acheson, aki ekkor még az Atlanti Szövetség megalakításának a büvkörében élt, nem tartotta elérkezettnek az időt erre a lépésre.

„Keserű tapasztalatok tanítottak meg bennünket arra, hogy a Szovjetunióval való egyetlen lehetséges bánásmód alapja az erőpozíció megteremtése... Amikor minden gyengeségünktől megszabadulunk, akkor tudunk majd működőképes egyezségekre jutni az oroszokkal... Ha most ezen a ponton magunkra vállaljuk a tárgyalások kezdeményezését, abból semmi jó sem származik...”

Churchill csak 1951 októberében tért vissza a miniszterelnöki székbe, s úgy döntött, hogy nem gyakorol nyomást az amerikaiakra a csúcstalálkozó érdekében Truman elnökségének fennmaradó idejére. Ehelyett az új kormány megalakítását akarta kívárni, melynek élére régi háborús bajtársa, Dwight D. Eisenhower kerül. A közbeeső időben egyre energikusabban foglalkozott a csúcstalálkozó igazolásával, azzal érvelve, hogy bárki legyen is a szovjet vezető, nem utasítaná el a magas szintű megegyezést. 1952-ben a szovjet vezető Sztálin volt. Ugyanazon év júniusában Churchill azt mondta John Colville-nek, hogy ha Eisenhowert megválasztják, „még egy kísérletet tesz a békekötésre a Három Nagy újabb találkozásának megszervezésével... Úgy gondolta, hogy míg Sztálin életben van, sokkal nagyobb biztonságban vagyunk a támadást illetően, mint halála után, amikor helyettesei verekszenek az utódlásért.”

Amikor Sztálin nem sokkal Eisenhower elnöki beiktatása után meghalt, Churchill az új szovjet vezetővel való tárgyalásokra tett javaslatot. De Eisenhower sem volt készségesebb, hogy elfogadja Churchill javaslatát a Szovjetunióval való tárgyalások újrakezdésére, mint elődje volt. Malenkov 1953. március 17-i nyitási kísérletére reagálva Churchill április 5-én sürgetni kezdte Eisenhowert, nehogy elszalassza a lehetőséget, „s találják ki, milyen messze hajlandó a Malenkov-kormány elmenni a dolgok enyhítése érdekében.” Eisenhower válaszában arra kérte Churchillt, hogy várjon, amíg hivatalos nyilatkozatát nem teszi közzé, amit az Amerikai Újságírók Szövetségének április 16-i ülésén fog megtenni. Ebben valójában visszautasította Churchill javaslatát. Eisenhower úgy érvelt, hogy a feszültség okai éppannyira ismertek, amennyire a lehetséges gyógymódok: a koreai fegyverszünet, az osztrák államszerződés^[50], és „véget vetni Indokína és Malajzia közvetlen és közvetett fenyegetésének”. Eisenhower ezzel egy kalap alá vette Kínát és a Szovjetuniót, ami a kínai-szovjet kapcsolatok teljes félreértését bizonyítja, amint a későbbi események ezt majd bizonyítják is, s nyilvánvalóan teljesíthetetlen feltételeket támasztott, hiszen Malajzia és Indokína jócskán kívül esett a szovjet befolyási övezeten. Tárgyalásokra nincs szükség – mondta Eisenhower. Tettek kellene, nem pedig szavak.

Az Eisenhower beszédének vázlatába előre betekintő Churchill aggodalmát fejezte ki, hogy „a késői fagy elpusztítja a tavaszi bimbót.” Ezután, hogy megmutassa, Eisenhower szavai nem tántorították el céljától, a potsdami hatalmak – az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és a Szovjetunió – találkozóját javasolta, amelyet Churchill és Molotov, akit éppen megerősítettek külügyminiszteri posztján, közötti előkészítő megbeszélés előzne meg. A meghívás fogalmazványát mellékelve Eisenhowerhez intézett levelében Churchill a Molotov és a közöttük kialakult valószínűtlen barátságra utalt:

„...megújíthatnánk a háború ideje alatt kialakult régi kapcsolatunkat és... találkozhatnánk Malenkov úrral és másokkal az új vezetők közül. Természetesen nem hiszem, hogy meg tudnánk oldani a világ közvetlen jövőjét illető rendkívül komoly kérdések valamelyikét is... Mindenképpen rá kell világítanom arra, hogy ezen az informális találkozón nem várok döntést semmiféle fontos ügyben, csupán a közöttünk levő könnyed és barátságos viszonyt szeretném feleleveníteni...”

Eisenhower számára azonban a csúcstalálkozó a szovjeteknek tett veszélyes engedményt jelentette. Némileg ingerlékeny hangnemben elismételte korábbi követelését, hogy a szovjeteknek néhány előzetes feltételnek eleget kell tenniük:

„Április 25-én Önnek küldött feljegyzésemben kifejtettem abbéli nézetemet, hogy nem szabad siettetni a dolgokat, és nem volna szabad megengedni, hogy országaink lakosságában olyan érzés támadjon az államfők és kormányfők találkozásával kapcsolatban, hogy elhamarkodott kezdeményezéseket várjanak el tőlünk...”

Churchill ugyan nem értett egyet ezzel a véleménnyel, de elismerte, hogy országának az Egyesült Államoktól való függése nem teszi lehetővé számára azt a fényűzést, hogy önhatalmilag kezdeményezzen olyan ügyekben, amelyekre az amerikaiak oly érzékenyen reagálnak. Anélkül, hogy Malenkovval közvetlen kapcsolatba lépett volna, a második legjobb megoldást választotta, azaz az alsóház tudomására hozta mindazt, amit magánbeszélgetés keretében a szovjet miniszterelnöknek mondott volna el. 1953. május 11-én kifejtette, hogy mennyiben különbözik az ő helyzetelemzése Eisenhowerétől és Dullesétől: míg az amerikai vezetők féltek az Atlanti Szövetség összetartását és Németország újrafelfegyverzését kockára tenni, Churchill mindenekelőtt vonakodott a Szovjetunióval való reményteljes kapcsolat kockáztatásától:

„...Sajnálatos lenne, ha a nemzetközi politikában az általános rendezésre irányuló természetes készség az Oroszország belsejéből induló spontán, egészséges törekvéseket megakadályozná. A hangulat nyilvánvaló változását és a világosan látható belső változásokat sokkal fontosabbnak és jelentősebbnek vélem, mint a külső körülményeket. Aggódom amiatt, nehogy a NATO-országok által kifejtett külpolitika egyik eleme sem semmisítse meg vagy gyengítse az orosz emberek igazi érzéseit.”

Sztálin halála előtt Churchill azért sürgette a tárgyalásokat, mert úgy vélte, hogy ő az a szovjet vezető, aki a leginkább garantálni tudja az ígérek teljesítését. Most Churchill azért javasolta nyomatékosan a csúcstalálkozó megszervezését, hogy fenntarthassa a diktátor halála utáni reményteljes kilátásokat. Más szóval, szükség volt a tárgyalásokra, bármi történjék is a Szovjetunió határain belül, vagy bárki kerüljön is a szovjet hierarchia élére. A legfelső szintű konferencia – hangsúlyozta Churchill – lefektetheti a további konferenciák alapelveit és meghatározhatja fő irányukat.

„Ezt a konferenciát nem szabad túlságosan megterhelni súlyos és merev napirendi pontokkal. Nem szabad az egymással versengő szakértők és bürokraták serege által nagy ügybuzgalommal összeállított technikai útvesztőbe sem belemenni. A konferenciának néhány nagyhatalomra és a lehető legkisebb létszámú résztvevőre kell korlátozódnia... Meglehet, hogy nem születnek majd kőkemény döntések, de annyit minden bizonnyal el fog érni, hogy az ott összegyűltek azzal az érzéssel távoznak majd, hogy tehetnek valami jobbat is, mint hogy az egész emberiséget – önmagukat is beleértve – darabokra szaggassák!”

De mire is gondolt itt Churchill? A vezetők milyen módon tudathatják a világgal, hogy nem hajlandók a kollektív öngyilkosságra? Az egyetlen konkrét javaslat, melyet Churchill előterjesztett, az 1925-ös locarnói egyezményhez hasonló megoldás volt, amelyben Németország és Franciaország elismerték egymás határait, s Nagy-Britannia garanciát nyújtott mindegyiküknek a másik fél agressziója ellenében.

Ez az egyezmény nem volt jó példa. Mindössze egy évtizedig volt érvényben, és soha, egyetlen krízishelyzetet nem oldott meg. A gondolat, hogy Nagy-Britannia vagy bármely más nemzet számára annyira közömbös lehet a potenciális konfliktusok mibenléte, hogy egyazon időben (és ugyanazzal az eszközzel) garantálja egy szövetségesének és egy komoly ellenfelének határát, 1925-ben is meglehetősen bizarr volt, s ez a helyzet a három évtizeddel későbbi ideológiai konfliktusok idején sem lett jobb. Ki garantálná melyik ország határát, és miféle veszéllyel szemben? A potsdami hatalmak biztosítanak talán az összes európai határt minden agresszió ellen? Ebben az esetben a diplomácia egy teljes kört befutva ismét a négy csendőr roosevelti gondolatához érkezett volna vissza. Vagy ez azt jelentette volna, hogy ellenállni is lehetetlen mindaddig, amíg valamennyi potsdami résztvevő beleegyezését nem adja? Ebben az esetben az egyezmény teljhatalommal ruházná fel a szovjet agressziót. Mivel mind az Egyesült Államok, mind a Szovjetunió a másik felet tartotta a biztonság szempontjából problematikusnak, hogyan is jelenthetne egy

közös garancia megoldást mindkettejük számára? A locarnói egyezmény a Franciaország és Nagy-Britannia közötti katonai szövetség alternatívájaként jött létre, s ebben a formában terjesztették a parlament és a nyilvánosság elé. A locarnói mintájára kötött új egyezmény vajon felbomlasztaná-e a meglévő katonai szövetségeket?

Churchill elgondolása azonban nem függött semmiféle tárgyalási pozíciótól sem. 1953. július 1-jén cáfolta azt az álláspontot, hogy a Kreml politikája megváltozhatatlan, s hogy a szovjet társadalom az első, mely ellen tud állni a történelmi erózióknak. Churchill véleménye szerint a Nyugat dilemmája tulajdonképpen azon alapult, hogy nem volt hajlandó elfogadni a szovjet csatlós államok rendszerét, másrészt viszont nem volt hajlandó a háború kockázatát sem vállalni megszüntetésükért. Az egyetlen kiútnak ebből a helyzetből az látszott, ha „nagyobb erővel végrehajtott felderítésekkel” próbálják kideríteni az új szovjet realitások mibenlétét. Churchill a következőket írta Eisenhowernek:

„Szándékom nem több, mint ami Fultonban volt, vagy mint amikor az oroszok 1945-ben a bolondját járaták velem. Meggyőződésem azonban, hogy azóta megváltozott a világ egyensúlya, jórészt az amerikai akciók és az újrafelfegyverkezés következtében, de a kommunista filozófia gyengülése miatt is, s ezek az események szükségessé teszik, hogy a szabad országok hidegvérűen, tényszerűen felmérjék a helyzetet, szoros egységben az erő fenntartása mellett.”

Churchill abban reménykedett, hogy „tízévnyi enyhülés és produktív tudomány egy új világot eredményeznek.” Többé már nem tett javaslatot világméretű rendezésre, csak egy olyan politikára, amely később a „détente” (enyhülés) nevet kapta. Churchill felismerte, hogy a feltartóztatás politikájának eredeti verziója azért volt problematikus, mert bármennyire erős elemzésen alapult is, gyakorlatba való átültetése óriási kitartást igényelt addig a távoli napig, amikor a szovjet rendszer majd valahogyan önmagától megváltozik. Ez a türelem a türelem kedvéért helyzetét eredményezte. A feltartóztatás magával ragadó célkitűzés lehetett, de a hozzá vezető úton igen kis részeredményeket produkált. Alternatívája az azonnali, átfogó rendezés volt, mely ugyan kevésbé vonzó célt tűzött ki, de az ahhoz vezető út összehasonlíthatatlanul könnyebb volt, bár kockáztatta az Atlanti Szövetség kohézióját és Németországnak a nyugati világba történő integrálódását – mindezek túlságosan magas árak tűntek fel bármely előrelátható *quid pro quo*-ért, hacsak nem maguk a német vezetők kívánták volna. Churchill ezek után közléptűen megfogalmazta a javaslatot: a békés egymás mellett élésre, mely lehetővé teszi, hogy az idő kifejtse eróziós munkáját, illetve enyhítse a szovjetek hosszú távú politikáját.

Egy célkitűzés nélküli, konfliktusokkal teli időszak lélektani terheit George E. Kennan megváltozott magatartása is bizonyította. Miután rájött arra, hogy a Szovjetunióról való eredeti elképzeléseit egy végtelen hosszúra nyúlt katonai konfrontáció ürügyeként használják fel, átfogó rendezésre dolgozott ki javaslatot, hasonlóan ahhoz, amire Churchill a múltban, nevezetesen 1944-45-ben gondolt.

Kennan ún. „elszakadási csapatátválasztási” terveinek fő célja a szovjet csapatok Európa közepéből való kivonása volt. Ennek ellenértékeként kész volt arra, hogy az amerikai csapatokat hasonlóképpen kivonja Németországból. Kennan szenvedélyesen érvelt amellett, hogy Németország meg tudja védeni magát hagyományos fegyverekkel, mint ahogy ezt korábban is mindig megtette, különösen akkor, ha a szovjet csapatoknak keresztül kell vonulniuk egész Kelet-Európán, mielőtt elérik a német határt. Kennan nem tartotta helyesnek a nukleáris stratégiára való túlzott támaszkodást. Adam Rapacki lengyel külügyminiszter javaslatát támogatta, aki atomfegyvermentes övezetet javasolt létrehozni Közép-Európában, amely Németországot, Lengyelországot, és Csehszlovákiát foglalná magában.

Mind Kennan, mind Rapacki tervével ugyanaz volt a probléma, mint Sztálin békejavaslatával: Németországnak a nyugati világba történő integrálását hajlandóak lettek volna elcserélni a szovjetek Kelet-Németországból való kivonására, amely, hacsak nem járt volna együtt a kommunista kormányok védelme érdekében indítandó szovjet intervenció elleni garanciák felállításával, kettős krízishez vezetett

volna: az egyik Kelet-Európában következett volna be, a másik nagy kérdés pedig az lett volna, hogy felelősségteljes szerepet találjanak Németország számára, mely az ország 1871-es egyesítése óta eléggé meghatározhatatlan volt. A korszak szokványos gondolkodásmódjának fényében a Rapacki-Kennan elgondolásnak, amely a 3000 mérföldnyi távolságra történő amerikai kivonulást a néhány száz mérföldnyi szovjet visszavonulásra cserélte volna el, még az a kockázata is megvolt, hogy túl hangsúlyos szerepet szánt a hagyományos fegyvereknek, melyben a Szovjetuniót tartotta mindenki fölényben levőnek, míg az atomfegyvereket megbélyegezte, mely az agressziót a legjobb esetben is kiszámíthatatlanná tette. Ez volt az én véleményem is abban az időben.

Churchillnek, mint oly sok korábbi alkalommal, ezúttal is kitűnő meglátásai voltak, ha nem tudott is a bajokra megfelelő orvosságot ajánlani. Az országok demokratikus közvéleményei nem lennének hajlandók a konfrontációs helyzetet határozatlan ideig fenntartani, hacsak kormányaik előbb kétséget kizáróan be nem bizonyítják, hogy minden más alternatívát már megvizsgáltak. Ha a demokráciák nem fejlesztenek ki konkrét programot a szovjetekkel fennálló feszültségek enyhítésére, akkor az országokban mind a közvélemény, mind pedig a kormányok ki lennének téve annak a veszélynek, hogy különféle békekezdeményezések felé hajlanak, amelyekben a szovjet társadalom várva várt totális átalakulását csupán a szovjet tárgyalási hangnem megváltozása jelentette volna. Ha a nyugati demokráciák el kívánták kerülni a hajthatatlan és az engedékeny magatartás közötti ingázást, akkor diplomáciai tevékenységüket igen szűk lehetőségek között kellett folytatniuk: a mindkét oldalon felhalmozódó nukleáris arzenál következtében egyre nyomasztóbbá váló és végtelennek tűnő konfrontáció és az emberek hidegháborúval kapcsolatos feszültségét csillapító megoldás között kellett egyensúlyozniuk, s ez a tényleges helyzeten valóban alig javított volna.

A nyugati demokráciák valójában elég erős pozícióban voltak ahhoz, hogy ezeken a szűk kereteken belül működni tudjanak, hiszen befolyási övezetük is sokkal nagyobb és erősebb volt a szovjetekénél, s emellett a szuperhatalmak közötti gazdasági és szociális különbségek valószínűleg csak tovább növekedtek volna. A történelem, úgy tűnt fel, hogy mellettük áll, feltéve, ha a fantáziát és a fegyelmezettséget össze tudják ötvözni egymással. Ez volt legalábbis a magyarázat Nixon későbbi enyhülési politikája mögött is. (Lásd a 28. fejezetet.) Churchill visszaközölgő magatartásának is ez volt a lényege, melyet 1953. július 1-jén, Eisenhowerhez intézett levelében fejtett ki, mely szerint „tíz év enyhülés és a produktív tudomány” egy jobb világot fog eredményezni.

Adenauer mellett John Foster Dulles volt az a nyugati politikus, aki a leghatározottabban ellenezte a Nyugat oly nehezen összekovácsolt egységének kétséges kimenetelű tárgyalásokra való felcserélését. Dulles lényegében helyesen értékelte a Sztálin javaslatában rejlő veszélyt, illetve amit a csapatsétválasztást szorgalmazó teoretikusok fejtettek ki később. Azonban lélektani kiszolgáltatottságot is teremtett érvelésével, hogy a Nyugat összetartását a legkönnyebben úgy lehet megőrizni, ha egyáltalán nem bocsátkoznak tárgyalásokba – amint ez a Fehér Ház egyik beszédírójának 1953. áprilisában küldött feljegyzésében is olvasható:

„...valódi veszélyt látok abban, ha látszólag bedőlünk a szovjet nyitási kísérleteknek. Teljesen nyilvánvaló, hogy amit tesznek, azt a külső nyomás hatására teszik, s nem tudok annál jobb megoldást, mint hogy nem oldjuk pillanatnyilag az országaink közötti feszültségeket.”

Ezekkel a kijelentéseivel Dulles elérte a feltartóztatás politikájának végső határait. A nyugati demokratikus társadalmaknak a türelmen és kitartáson kívül konkrét célkitűzésre volt szükségük, hogy igazolni tudják a hidegháború folytatását. Bár a tárgyalóasztalon fekvő politikai programok összeegyeztethetetlenek voltak a nyugati demokráciák érdekeivel, szükség volt a közép-európai békés átalakulás alternatív politikai koncepciójára – egy olyan programra, mely Németországot a nyugati világon belül tudná tartani, s egyidejűleg olyan intézkedéseket tudna hozni, amelyek enyhítenék a

feszültségeket az Európa közepén végighúzóódó választóvonal mentén. Dulles nem foglalkozott ezzel a szükségszerűséggel, szívesebben teremtett patthelyzetet a külügyminiszterek megbeszélésein a már ismert érvek ismételtetésével azzal a céllal, hogy időt nyerjen az Atlanti Szövetség megerősödésére és Németország újrafelfegyverzésére. Dulles véleménye szerint ez a politika elkerüli a szövetségeseink közötti egyet nem értések buktatóit; s ami az összezavarodott poszt-sztálini szovjet vezetést illeti, ők megmenekültek a fájdalmas döntések meghozatalának terhéértől.

Amint a szovjet vezetés számára világossá vált, hogy a nyugati demokráciák nem fognak rájuk nyomást gyakorolni közép-európai ügyekben, a számukra rendkívül fontos, a Nyugattal való kapcsolatokban beálló nyugalmasabb korszakot inkább azoknak az ügyeknek a rendezésével töltötték, melyeket Eisenhower és Dulles a jóindulat próbakövének vélték: a koreai és indokínai kérdésekkel, illetve az osztrák államszerződéssel. Ahelyett, hogy e megegyezések belépőjegyekként szolgáltak volna az európai tárgyalásokhoz, ahogyan azt Churchill 1953-ban gondolta, az utóbbiakat helyettesítették. 1954 januárjában a Németországgal kapcsolatos külügyminiszteri találkozó igen hamar zsákutcába került. Dulles és Molotov tulajdonképpen teljesen azonos következtetésekre jutott. Egyikük sem óhajtott egy változékony diplomácia résztvevője lenni. Mindegyikük a saját befolyási övezetének a konszolidációját részesítette előnyben egy bizonytalanabb kimenetelű külpolitikával szemben.

A két fél pozíciója azonban távolról sem volt azonos. A diplomáciai patthelyzet Moszkva közvetlen stratégiai és belpolitikai célkitűzéseit szolgálta, de a hosszú távú stratégiát tekintve az Egyesült Államok kezére játszott, még ha nem is minden vezető amerikai politikus értette ezt meg. Mivel minden valószínűség szerint az Egyesült Államok és szövetségesei nyerik meg a fegyverkezési versenyt, s az ő befolyási övezetük rendelkezett nagyobb gazdasági potenciállal, a szovjetek hosszú távú célkitűzéseinek helyes értelmezése a feszültségek valódi enyhítését és a közép-európai problémák reális megoldását kívánta volna meg. Molotov nem óhajtott olyan engedményeket tenni, amelyek, bármennyire fájdalmasak is, de megmenthették volna a Szovjetuniót a stratégiai túlterjeszkedéstől, s az esetleges összeomlástól. Dulles nem mutatott megfelelő hajlékonyságot, amelyért később otthon szükségtelen viták középpontjába került, s kiszolgáltatta magát a későbbi, kozmetikázó szándékú szovjet békekampányoknak, melyek azonban végül is megvetették az Egyesült Államok végső stratégiai győzelmének alapjait.

Dulles a nyugalmasabb időszakot arra használta fel, hogy dédelgetett célján, Németországnak a NATO-ba való integrálásán munkálkodjon. Az út, ahogyan ezt a célkitűzést meg lehetett valósítani, elég göröngyösnek bizonyult. A franciáknak egyáltalán nem tetszett az újrafelfegyverzett Németország gondolata, s nem akarták nemzeti védelmi rendszerüket egy közös nyugati védelmi rendszernek feláldozni, amely magában foglalta volna Németországot is. Ez az új helyzet azt is jelentette volna, hogy országuk védelmét részben olyan ország hadseregére bízzák, amely alig egy évtizeddel korábban végigpusztította Franciaországot, továbbá abban is korlátozta volna a franciákat, hogy megvívják saját gyarmati háborúikat. Ez volt az egyik oka annak, hogy az Európai Védelmi Közösség gondolata a francia ellenállás miatt megfeneklett. Dulles és Anthony Eden ezért Németország NATO-ba való egyszerű integrálásának alternatíváját alkalmazta. Párizs végül engedett a nyomásnak, de ragaszkodott ahhoz, hogy állandó jelleggel brit csapatok állomásozzanak német földön. Amikor Eden beleegyezését adta a javaslatához, Franciaország megkapta azokat a konkrét katonai garanciákat, melyeket a britek oly makacsul megtagadtak tőle az első világháború után. Ettől kezdve brit, francia és amerikai csapatok a Német Szövetségi Köztársaság szövetségeseiként állomásoztak Németország területén. A folyamat, mely Sztálin kezdeményezése nyomán úgy indult, mint Németország megosztásának felszámolása (s amelybe egy időben, ha határozatlanul is, de Churchill is beleegyezett), Európa felosztásának elismerésével fejeződött be. A sors iróniája, hogy Churchill, a befolyási övezetek gondolatának apostola, végül azok hatását próbálta gyengíteni, sőt talán meg is akarta szüntetni őket; ezzel szemben Dulles, annak az országnak a külügyminisztere, amely mindvégig támadta a befolyási övezetek elvét, annak a politikának a fő szószólója lett, amely hosszú időre állandósította azokat.

Amerika, miután meggyőződött a befolyási övezetében levő országok szolidaritásáról, úgy érezte, most már biztos alapokról tárgyalhat az oroszokkal. Ugyanakkor azonban, miután az amerikai és a szovjet blokkok már megszilárdultak Európában, nemigen volt miről tárgyalni. Mindkét fél úgy érezte, hogy megengedhet magának egy csúcstalálkozót, nem azért, hogy véget vessen a hidegháborús helyzetnek, hanem azért, mert pontosan tudták, hogy ezzel lehet elkerülni az alapvető problémák felszínre kerülését. Churchill nyugalomba vonult, a Német Szövetségi Köztársaság a NATO-ban sáncolta el magát, a Szovjetunió pedig úgy döntött, hogy kelet-európai befolyási övezetének fenntartása nagyobb nyereség a számára, mint ha a Szövetségi Köztársaságot sikerülne eltávolítania a Nyugattól.

Így az 1955 júliusában tartott genfi csúcstalálkozó nagyon messze volt attól, amit annak idején Churchill akart megvalósítani. Ahelyett, hogy a feszültség okait áttekintették volna, a csúcstalálkozón részt vevő államférfiak alig tettek említést a hidegháborús helyzetet előidéző kérdésekről. A program a propagandaszólamok hangoztatása és a Kelet-Nyugat problémáinak az amatőr pszichológia szintjére való lesüllyesztése között váltakozott. Eisenhower „nyitott égbolt”-javaslata, amely lehetővé tette volna egymás légtérének megfigyelését, tulajdonképpen keveset kockáztatott. Semmi olyan információ nem jutott volna a szovjetek tudomására, melyet korábban már ne tudtak volna hírszerzőik és a sajtó jóvoltából, ugyanakkor azonban az amerikai felderítés számára feltárta volna a szovjet birodalom számos talányát. Saját tapasztalatomból tudom, hogy azok az Eisenhower kíséretében lévő politikusok, akiknek a nevéhez fűződik a „nyitott égbolt” javaslat kidolgozása – elsősorban Nelson Rockefeller, aki akkor elnöki tanácsadó volt –, a legjobban meglepődtek volna, ha azt elfogadják. A javaslat elutasítása Hruscsov által nem járt együtt semmiféle büntető szankciókkal a szovjet fél számára. Közép-Európa problematikus kérdése utasítások vagy irányvonalak megjelölése nélkül került a külügyminiszterek asztalára.

A csúcstalálkozó legfontosabb eredménye annak a demonstrálása volt, hogy a nyugati demokráciáknak lélektanilag nagy szükségük van egy kis megnyugvásra az egy évtizednyi konfrontációs időszak után. Miután korábban szilárdan tartották magukat Sztálin javaslataival szemben, most hajlékonyabbak lettek a szovjetek tárgyalási hangnemében bekövetkezett változások miatt. Úgy érezték magukat, mint a maratoni futó, aki amikor a célvonal már látótávolságban van, kimerülten leül a pálya szélére, s hagyja, hogy a többiek utolérjék.

Eisenhower és Dulles ügyesen és kitartóan semmivé tették Sztálin békejavaslatának és Churchill csúcstalálkozóra való felhívásainak maradványait azzal, hogy konkrét problémák konkrét megoldásait sürgették. Végül azonban arra a következtetésre jutottak, hogy a szovjet rendszer megváltozására várni túlságosan is komoly üzenetet hordoz, s alternatív tárgyalási stratégiák kidolgozása túlságosan is megosztaná a feleket. A feltartóztatás politikája csak úgy tartható fenn, ha az emberek előtt megcsillantják a hidegháborús korszak végének reményét. Ahelyett azonban, hogy saját politikai programmal állottak volna elő, behódoltak annak, amitől korábban mindig is félték: Hruscsov és Bulganyin kevéssé éles megfogalmazását a szovjetek magatartásában bekövetkezett változás jeleként értelmezték. Maga a tény, hogy sor kerülhetett egy összeütközés-mentes találkozóra – bármennyire sovány eredményt hozott is – megerősítette a nyugati demokráciáknak a szovjet átalakulás közelségébe vetett hitét.

Még mielőtt megkezdődött a csúcstalálkozó, Eisenhower már meghatározta az alaphangot. Feladva kormányának korábbi, a konkrét és részletes előrehaladáshoz való ragaszkodásának álláspontját, a Kelet-Nyugat diplomáciájának alakulását jórészt pszichológiai szempontból határozta meg:

„Sok háború utáni konferenciánkat a részletekhez való túlzott ragaszkodás határozta meg, az az erőfeszítés, hogy inkább konkrét feladatok megoldásán fáradozzunk, mint annak a szellemnek és viszonyoknak a meghatározásán, mely a megoldáshoz vezetne el bennünket.”

A média lelkesen reagált, és egyetértett abban, hogy a csúcstalálkozón valami alapvetően fontos dolog született, de hogy ez pontosan mi volt, az homályban maradt. „Eisenhower úr nagyobb dolgot hajtott

végre, mint amikor egy évtizeddel korábban a csatát érten legyőzte az ellenséget” – írta a *The New York Times* vezércikke. „Tettével megakadályozta a leendő csaták kirobbanását... Mások erejüket fitogtatták volna az erő ellenében. Eisenhower úr azonban különleges tehetségénél fogva képes volt arra, hogy másokat is bevonjon jóakarátának bűvkörébe, s az Elba túlsópartjáról érkező résztvevők kis csoportját rábírt legalább az ügyszöz való hozzáállásuk megváltoztatására, ha politikájukat nem is változtatják meg.”

Még Dullest is magával ragadta Genf „szelleme”. „Genf előtt – mondta Harold Macmillan brit külügyminiszternek két hónappal később – a szovjet politikát az intolerancia jellemezte: ez volt a szovjet doktrína alaphangja. Politikájuk most toleranciára épül, melynek része a másokkal fenntartott jó kapcsolat...” A csúcstalálkozó és az azt körülvevő jó légkör lett a résztvevők jutalma.

Átérezve az alaphangulatot, Harold Macmillan úgy foglalta össze a genfi csúcstalálkozó jelentőségét, hogy az nem egy konkrét megegyezésben öltött testet, hanem abban, hogy elősegítette a vezetők közötti jó személyes kapcsolatok kialakulását. Még az erőegyensúly politikájának szülőhazájában is a jó diplomáciai légkört tartották a külpolitika kulcsfontosságú elemének.

„Miért keltett ez a találkozó világszerte reményt és várakozást? Semmiképpen sem azért, mintha a megbeszélések olyan figyelemreméltó eredményeket hoztak volna... Ami a világ képzeletét rabul ejtette, az a két részre szakadt világ államfőinek barátságos légkörben lezajlott találkozója volt. Ezek az óriási felelősséget és terheket cipelő államférfiak úgy találkoztak, beszélgettek és tréfálkoztak egymással, mint bármely más földi halandó... Szeretném azt hinni, hogy a tavaly nyári genfi idill nem volt tünékeny délibáb.”

Bár csak elnézőbb lenne a történelem. Az amerikai vezetőknek igazuk volt korábbi elemzéseik során abban, hogy a hidegháború a szovjetek tetteinek és nem a retorikájának vagy az egyes személyek viselkedésének volt köszönhető. Azzal, hogy a vezetők egyik oldalon sem voltak hajlandók megvizsgálni a feszültség okát, állandósították, és hagyták, hogy tovább mérgesedjék. Ha egyetlen találkozó ilyen óriási hatással volt a nyugatiak véleményére, akkor tulajdonképpen mi készíthette volna a szovjeteket arra, hogy később alapvető engedményeket tegyenek? S valóban, egyetlen engedményt sem tettek másfél évtizeden keresztül semmiféle politikai kérdésben.

A német választóvonal mindkét oldalán megdermedtek az arcvonalak. A NATO alapítása és a Szovjetunió, valamint a nyugati demokráciák közötti tárgyalások megkezdése közötti időszakban, amelyek majd az 1975-ös Helsinkii Egyezményhez fognak vezetni, a két fél közötti kizárólagos érintkezést a szovjetek Berlin miatti ultimátumai jelentették. A diplomácia egyre inkább a fegyverkezés ellenőrzésének irányába mozdult el, amely pontosan az ellentétét jelentette az „erőpozíció” felől való megközelítésnek. Ennek a hívei a fegyverkezés korlátozását vagy ellenőrzését a politikai dialógus helyettesítésére igyekeztek felhasználni, illetve, ha ezt a feltartóztatás nyelvére fordítjuk le, akkor az erőpozíciókat az elrettentéshez szükséges legkisebb szintre korlátozták. De csakúgy, amint az erőre alapozott pozíciók nem eredményeztek automatikusan tárgyalásokat, a katonai ellenőrzés sem vezetett automatikusan a feszültségek enyhítéséhez.

Noha a genfi csúcstalálkozót a hidegháborús enyhülés kezdeteként üdvözölték a nyugati világban, az lényegében a hidegháború legveszélyesebb szakaszát vezette be, mivel a szovjet vezetők merőben más következtetéseket vontak le ebből az eseményből, mint a nyugati demokráciák vezetői. Sztálin utódai általános zűrzavar és bizonytalanság közepette kerültek hatalomra, s nem tudták, hogy vajon a nyugati demokráciák nem akarják-e ebben a helyzetben a visszájára fordítani a szovjetek háború utáni hódításait. A diktátor halála után mindössze három hónappal azonban a szovjeteknek 1953 júniusában sikerült leverniük egy felkelést Kelet-Berlinben anélkül, hogy a Nyugat bármiképpen is reagált volna, holott Berlin gyakorlatilag a négy hatalom ellenőrzése alatt álló város volt. A szovjetek halogatták a német egyesítést anélkül, hogy ellenállásba ütköztek volna, s Kelet-, valamint Közép-Európa kommunista

politikai ellenőrzését is csak szóban támadták a nyugatiak. S végül a genfi csúcstalálkozón jó magaviseletről állítottak ki a Szovjetunió számára bizonyítványt anélkül, hogy egyetlenegy is megoldottak volna azokból a problémákból, amelyek annak idején a hidegháborúhoz vezettek.

Az elkötelezett marxisták az eseményekből az ideológiájukkal összeegyeztethető egyetlen következtetést vonták le: az erőegyensúly az ő javukra dolgozik. Kétségtelen, hogy ezt a hitüket a növekvő, bár még mindig viszonylag kicsi szovjet nukleáris arzenál, s a hidrogénbomba kifejlesztése is erősítette. Emlékirataiban Hruscsov a következőképpen összegezte a csúcstalálkozót: „...ellenségeink most rájöttek arra, hogy ellen tudunk állni a ránk nehezedő nyomásnak, s át tudunk látni a trükkjeiken.” 1956 februárjában, hét hónappal a csúcstalálkozó után, ugyanazon a pártkongresszuson, melyen Sztálint súlyosan bírálta, Hruscsov elítélően beszélt a nemzetközi világról, elsősorban a nyugati demokráciákról.

„A kapitalizmus általános válsága egyre inkább elmélyül... A nemzetközi szocialista tábor egyre nagyobb hatást gyakorol az események alakulására szerte a világon... Az imperialista erők gyengülnek...”

A nyugati demokráciák vezetői és szovjet társaik közötti alapvető félreértés oka az volt, hogy a nyugatiak a szovjet *nómenklatura* vonatkozásában is a saját országaikban nyert tapasztalataikból leszűrt kritériumokat alkalmazták. Ez alapvető tévedésnek bizonyult. A szovjet vezetők második generációja olyan háttérrel nőtt fel, amely elképzelhetetlen volt a nyugati demokráciákban. Sztálin mellett inaskodni egyet jelentett a lélektani torzulásokkal. Csak a határtalan ambíció tehetné elviselhetővé az állandó retteget egy olyan rendszerben, amelyben a legkisebb félrelépést is halálbüntetéssel vagy a Gulagban letöltendő kényszermunkával toroltak meg – még abban az esetben is, ha nem az illető követett el hibát, hanem magának Sztálinnak a politikájában következett be valamiféle változás.

A Sztálin alatt felnövekvő nemzedék a rá leselkedő veszélyeket csak a diktátor szeszélyeinek szolgálai teljesítésével, illetve társainak rendszeres feljelentésével védhette ki. Rémálomhoz hasonló létüket a nekik karriert kínáló rendszerben való szenvedélyes hittel tették elviselhetőbbé. A szovjet vezetőknek csak a következő generációja érezte át a sokkoló kiábrándulást

Gromiko emlékiratainak Sztálinnal foglalkozó része rámutat arra, hogy a diktátor alárendeltjei nagyon is tudatában voltak azoknak az atrocitásoknak, amiket a kommunizmus nevében elkövettek. Lelkiismeretüket azonban, amely amúgy sem volt túlságosan fejlett, azzal vélték megnyugtanni, hogy a sztálinizmus egyéni eltorzulás, és nem a kommunista rendszer alapvető hibája. Emellett igen kevés lehetőség adatott meg számukra a rendszer szisztematikus áttekintésére, mert Sztálin arról is gondoskodott, hogy legfelsőbb szintű vezetői állandóan váltakozzanak. A pozíció elvesztése a sztálini rezsimben azonban nem járt együtt a „köznapi” életbe való visszatéréssel; annak a néhány, szerencsés csillagzat alatt született embernek, akinek sikerült életben maradnia pozíciójának elvesztése után is, a társadalom megvetése és a korábbi munkatársaktól való teljes elszigeteltség jutott osztályrészül.

A szovjet *nómenklaturában* a beteges gyanakvás életformává vált, s ez jellemezte a vezetők viselkedését a közvetlen poszt-sztálini korszakban is. Sztálin követőit csaknem öt évig az utódlásért folytatott harc kötötte le: 1953-ban Beriját kivégezték, 1955-ben Malenkovot eltávolították hivatalából, 1957-ben Hruscsov legyőzte a Molotov, Kaganovics, Szepilov és Malenkov irányítása mellett működő ún. „pártellenes” csoportot, s 1958-ban Zsukov elbocsátása után abszolút hatalomra tett szert. Ez a zavaros helyzet a Nyugattal való kapcsolatok enyhítését elengedhetetlenné tette a Kreml vezetése számára, bár még ez sem akadályozta meg abban, hogy fegyvereket adjon el Egyiptomnak, s hogy leverje a magyarországi forradalmat.

A szovjet vezetés hangnemének megváltozása nem jelentette a békés egymás mellett élés nyugati koncepciójának elfogadását. 1954-ben, amikor Malenkov az atomháború veszélyeiről beszélt, ez akár az atomkor realitásainak első szovjet felismerése is lehetett. Az is lehetséges azonban, hogy a védelmi

stratégiájukat az atombombára építő nyugati demokráciáknak a nukleáris fegyverekbe vetett bizalmát akarta aláásni. Hruscsovnak a sztálini rendszert illető bírálata a kommunizmus „puhulását” is jelenthette, de nyilvánvaló, hogy ezt egyrészt fegyverként használta Sztálin korábbi munkatársai ellen, akik most az ő legfőbb ellenfelei lettek, másrészt pedig ezzel az eszközzel akarta ellenőrzése alatt tartani a kommunista pártot.

Hruscsovnak megvolt ahhoz a bátorsága, hogy eltávolítsa Beriját, vagy legalábbis felismerte ennek a szükségességét saját életben maradása érdekében; görcsösen próbálkozott még szellemi enyhüléssel, illetve Kelet-Európa desztalinizálásával is. Gorbacsov előfutárának tekinthető abban az értelemben, hogy egy olyan folyamatot indított el, melynek összes következményével nem volt tisztában, s amelynek a végcéljára sajnálattal tekintett volna. Ezt figyelembe véve elmondható, hogy a kommunista rendszer összeomlása Hruscsovval kezdődött meg.

Az összeomlás annyira teljes volt, hogy emiatt hajlamosak vagyunk elfelejteni, hogy Hruscsov milyen vakmerő módon provokálta a demokratikus államok közösségét. Józan paraszti ésszel tapintott rá azon országok neuralgikus pontjaira, melyeket ideológiailag imperialistának tartott. Kirobbantott egy közel-keleti válságot, számos ultimátumot küldött Berlin miatt a nyugati hatalmaknak, nemzeti felszabadító háborúra bujtott fel, rakétákat telepített Kubában. Míg azonban kényelmetlen helyzeteket teremtett a nyugati országok számára, semmiféle tartós előnyt nem sikerült biztosítania saját országának, mert sokkal jobban értett a válságok kirobbantásához, mint azok kezeléséhez és megoldásához. S mert a bizonytalanságok ellenére a Nyugat végül is ellenállt, Hruscsov agresszivitásának eredménye a szovjet erőforrások nagymérvű, értelmetlen kimerítése volt, s egy súlyos megaláztatás a kubai rakétaválság időszakában.

Az 1955-ös genfi csúcstalálkozó volt a kiindulópont e változások irányában. Genfből hazafelé tartva Hruscsov megállt Kelet-Berlinben, hogy elismerje a keletnémet kommunista rezsim szuverenitását. Sztálin annak idején nem tette meg ezt a lépést. A hidegháború hátralevő időszakában ezért a német egyesítés kérdése teljesen lekerült a nemzetközi tárgyalások napirendjéről, mert Moszkva a kérdést a két német állam közötti tárgyalások hatáskörébe utalta. Mivel azonban a két német állam politikai értékrendje összeegyeztethetetlen volt, s egyik államnak sem állt szándékában öngyilkosságot elkövetni, az egyesítés csak egyikük politikai összeomlása után következhetett be. Az 1958-1962 közötti berlini válság gyökerei így Genfig nyúlnak vissza.

Egy évtizeddel Roosevelt halála után, 1955-re már kialakulóban volt Európában a háború utáni rend, de ez nem a második világháború győzteseinek közötti tárgyalásoknak volt eredménye, hanem a tehetetlenségüké, amelynek következtében nem tudtak eredményes tárgyalásokat folytatni. Roosevelt pontosan ezt próbálta elkerülni: két jól felfegyverzett ellenséges tábor nézett egymással farkasszemet Európa közepén, s az amerikaiak jelentős katonai erővel kötelezték el magukat Európában. Ez a szó legszorosabb értelmében befolyási övezetekre épülő rend volt. Ugyanakkor azonban bizonyos stabilitást is eredményezett. A német kérdés, ha megoldatlan maradt is, de legalább nyugvóponton volt. A szovjeteknek el kellett fogadniuk, ha nem ismerték is el, a nyugatnémet állam létét, s az amerikaiak is ugyanezt tették Kelet-Németországgal.

De Nyikita Hruscsov nem hagyta az amerikai befolyási övezetet békében és nyugodtan prosperálni. Olyan területeken intézett támadásokat a Nyugat ellen, amelyeket Sztálin mindig is a szovjet érdekszférán kívül esőknek tartott, így a szovjet-amerikai versengés tűzfészkei mindig az Európán kívüli területek voltak. Az első felizzó tűzfészkeknek az 1956-os, ún. szuezi válságot tarthatjuk.

HUSZONEGYEDIK FEJEZET

A FELTARTÓZTATÁS POLITIKÁJA

BAKUGRÁSBAN:

A SZUEZI VÁLSÁG

Az 1955-ös genfi csúcstalálkozóból következő, a békés egymás mellett élést ismételtető szövegek sem tudták az alapigazságot megváltoztatni: a világ két szuperhatalma, az Egyesült Államok és a Szovjetunió geopolitikai versengésben áll egymással. Amit az egyik oldalon nyereségként könyveltek el, azt a másik oldalon veszteségként tartották számon. Az 1950-es évek közepére Nyugat-Európában az amerikai befolyás dominált, s Amerika arról is tanúbizonyságot tett, hogy akár katonai erővel is megvédi befolyási övezetét a szovjet kalandortámadásoktól. De az Európában létrejött patthelyzet nem jelentette azt, hogy hasonló helyzet alakult ki az egész világon. 1955-ben, mindössze két hónappal a genfi csúcstalálkozó után a Szovjetunió jelentős mennyiségű fegyvert adott el Egyiptomnak, a fegyverekért pedig gyapotot kapott cserébe, amely akkor igen nagy mennyiségben állt rendelkezésére. Ez merész lépés volt a szovjet befolyási övezet kiterjesztésére a közel-keleti térségre. Hruscsov erőfeszítése az egyiptomi befolyás megszerzésére tulajdonképpen „bakugrás” volt, hogy az Egyesült Államok által a Szovjetunió körül létrehozott ún. „*cordon sanitaire*”-en átjusson. Ezzel arra kényszerítette Washington, hogy olyan térségekben ellensúlyozza a szovjet befolyást, amelyeket korábban teljes biztonsággal a nyugati befolyási övezetbe tudott sorolni.

Sztálin sohasem volt hajlandó a szovjetek szavahihetőségét a fejlődő országok miatt kockára tenni. Saját országától földrajzilag túlságosan távolinak, túlságosan instablnak, vezetőiket pedig túlságosan nehezen ellenőrizhetőeknek tartotta. Úgy vélte, hogy a Szovjetunió még nem volt elég erős ahhoz, hogy ilyen távoli kalandokba bocsátkozzék, bár idővel, a szovjet haderő növekedésével, talán megváltozott volna ez a sztálini hozzáállás. Andrej Zsdanov, aki akkoriban Sztálin legközelebbi tanácsadói közé tartozott, még 1947-ben is úgy nyilatkozott a közel-keleti térségről, mint ahol az egymással versengő amerikai és brit imperialisták domináns szerepe érvényesül.

A szovjet vezetőknek tudniuk kellett arról, hogy az első fegyverreladásuk egy fejlődő országnak felszíthatja az arab nacionalizmust, súlyosbíthatja az arab-izraeli ellentétet, s a lépés a közel-keleti térség nyugati befolyása elleni akciónak fogható fel. Mire az esemény füstje feltisztult, a szuezi válság már mind Nagy-Britanniát, mind Franciaországot megfosztotta nagyhatalmi státusától. Az Európán kívüli világban ettől kezdve Amerika egyedül kényszerült állni a sarat a hidegháborús sáncokon.

Hruscsov óvatos lépéssel nyitott. A Szovjetunió először nem is vett részt közvetlenül a fegyverreladásban, mivel az gyakorlatilag csehszlovák tranzakcióként indult, bár ez az átlátszó ürügy hamar lelepleződött. Bármennyire álcázták is, a szovjet fegyverek Közel-Keletre történő eladása érzékenyen érintette Nyugat-Európát, főképpen Nagy-Britanniát. India után Egyiptom jelentette Nagy-Britannia gyarmati múltjának legjelentősebb örökségét. A XX. században a Szuezi-csatorna lett a Nyugat-Európába irányuló olajszállítások legfontosabb útvonala. Bár jelentős mértékben meggyengült a második világháború után, a Közel-Keleten még mindig Nagy-Britannia tartotta magát a legjelentősebb hatalomnak, s domináns szerepe alapvetően két pilléren nyugodott: Iránon, mely egy angol-iráni vegyesvállalaton keresztül fő olajszállítója volt, illetve Egyiptomon, amely stratégiai támaszpontként szolgált számára. 1945-ben Anthony Eden az Arab Ligát^[51] mint a közel-keleti térségbe való idegen behatolás elleni politikai keretszervezetet támogatta. Ezenkívül jelentős brit katonai erők maradtak

Egyiptomban, Irakban és Iránban. Jordánia Arab Légiónak pedig egy brit katonatiszt, John Glubb (Glubb pasa) volt a parancsnoka.

Az 1950-es években ez a világrend fellazult. Az újonnan függetlenné vált országok helyeslése mellett Moszadik iráni miniszterelnök 1951-ben államosította az iráni olajipart, s követelte az Abadan melletti olajipari kombinátot védő brit erők kivonását is. Nagy-Britannia ekkor már nem érezte elég erősnek magát ahhoz, hogy a szovjet határ közelében amerikai támogatás nélkül katonai akciót kezdeményezzen. Támogatásra azonban nem számíthatott. Ráadásul úgy gondolta, hogy még mindig rendelkezik megfelelő pozíciókkal a Szezi-csatorna mentén elhelyezkedő bázisok formájában.

A Moszadik által képviselt kihívás csak két év elteltével szűnt meg, amikor az Egyesült Államok támogatásával puccsot szerveztek a megdöntésére. (Abban az időben Washington a titkos akciókat még mindig jogszerűbbnek tartotta, mint a katonai beavatkozást.) Ennek ellenére Iránban Nagy-Britannia dicsősége soha többé nem ragyogott a régi fényében. 1952-re már Egyiptomban is gyengült a brit katonai hatalom. A régió viharoként söpört keresztül a nacionalista és gyarmatellenes hangulat, s az ezt magukévé tevő fiatal katonatisztek egy csoportja megfosztotta trónjától a korrump Faruk királyt. E csoport domináns figurája Garral Abdel Nasszer ezredes volt.

Erőtéljes és magával ragadó személyisége révén, s az arab nacionalista eszméket meglovagolva, Nasszer lett az elkövetkező időszak karizmatikus figurája. Az 1948-as arab-izraeli háborúban elszenvedett vereséget mélységesen megalázónak érezte, s a zsidó állam megalakulásában az évszázados nyugati kolonialista törekvések csúcspontját látta. Elszántan törekedett arra, hogy Nagy-Britanniát és Franciaországot kiűzze a régióból.

Nasszer feltűnése a politikai színtéren felszínre hozta az Egyesült Államok és legjelentősebb NATO-beli szövetségesei közötti, a kolonializmust érintő szunnyadó konfliktust is. Churchill, az ellenzék akkori vezetője már 1951 áprilisában közös cselekvésre szólított fel a közel-keleti térségben:

„Többé már nem vagyunk elég erősek ahhoz, hogy egyedül viseljük a földközi-tengeri térség minden politikai terhét, mint ahogy ezt tettük a múltban, vagy akár vezető szerepet vállaljunk ennek a színtérnek a diplomáciai ellenőrzésében. De az Egyesült Államok és Nagy-Britannia közösen, francia segítséggel... hárman már erős hatalmi pozícióban lennének ahhoz, hogy megoldják az egyiptomi problémát, vagy a Szezi-csatorna védelmének kérdését.”

A Közel-Keleten azonban az Egyesült Államok nem vállalta azt a szerepet, melyet korábban Görögországban és Törökországban; és sem az európai politika hagyományos domináns szerepét nem tudta elfogadni, sem a gyarmati tradíciók folytatásának politikájában nem kívánt részt vállalni. Mind Truman, mind Eisenhower sziklaszilárd határozottsággal ellenezte az iráni vagy az egyiptomi brit katonai beavatkozást, azzal érvelve, hogy az ilyen jellegű viták eldöntésére az ENSZ hivatott. Az Egyesült Államok azonban valójában nem akart azonosulni Nagy-Britannia gyarmati múltjával, melyet, teljesen helyénvalóan, tarthatatlannak tekintett.

Amerika azonban hajlamos volt abba az illúzióba ringatni magát, hogy mivel a fejlődő országok függetlenségi mozgalmi tulajdonképpen az amerikai történelem tapasztalataira épültek, ezért az új nemzetek, ha tudatára ébrednek, hogy a kolonializmus amerikai megítélése élesen eltér az európai hatalmakétól, az amerikai külpolitikát fogják támogatni. Az új függetlenségi mozgalmak vezetőit azonban nem olyan fából faragták, mint az Egyesült Államok alapítóit. Látszólag a demokrácia retorikáját alkalmazták, de hiányzott belőlük az amerikai alkotmány megalkotóinak elkötelezettsége, akik valóban hittek a kormányzati ágazatok kölcsönös ellenőrzésének és kiegyensúlyozásának rendszerében. Az új vezetők túlnyomó többsége diktatórikus módon kormányzott, sokan közülük marxista elveket vallottak. A kelet-nyugat konfliktusban majdnem mindegyikük a régi imperialista rendszer megdöntésének lehetőségét látta. Bármennyire is elhatárolta magát Amerika az európai kolonializmustól, vezetőire, azok nem kis

bosszúságára, inkább úgy tekintettek a fejlődő országokban, mint az imperialista tábor hasznos segítőitársaira, semmint igazi partnereikre.

Amerikát végül is a feltartóztatás elmélete vonta be a közel-keleti politikába, hiszen az valamennyi régióban megkövetelte a szovjet expanzióval szembeni ellenállást, valamint a kollektív biztonság elmélete által, amely NATO-szerű szervezetek létrehozásával kívánta elejét venni a tényleges vagy potenciális katonai fenyegetésnek. A Közel-Kelet országai azonban nem osztották az amerikai stratégiai elképzeléseket. Moszkvára elsősorban mint olyan hasznos eszközre tekintettek, melynek segítségével a Nyugattól engedményeket tudnak kicsikarni, s nem láttak benne fenyegetést saját függetlenségükre nézve. Több újonnan létrejött országnak sikerült azt a benyomást keltenie, mintha egy kommunista hatalomátvétel nagyobb veszélyt jelentene az Egyesült Államok számára, mint az ő számukra, ezért nem volt szükségük, hogy fizessenek az amerikai védelemért. S legfőképpen a populista vezetők, mint például Nasszer, nem láttak jövőt a Nyugattal való azonosulásban. A hiszékeny tömegekkel el akarták hitetni, hogy vezetők nemcsak a függetlenségért küzdenek, hanem a nyugati demokráciákkal szemben is meg kívánják őrizni manőverezési szabadságukat. Az el nem kötelezettség számukra legalább annyira belpolitikai szükségszerűség, mint amennyire külpolitikai lehetőség volt.

Először sem Nagy-Britannia, sem az Egyesült Államok nem értette meg, hogy mit képviselt Nasszer politikája. Mindkét ország abból a megfontolásból indult ki, hogy Nasszer minden bizonnyal valami sérelem miatt mondott nemet politikai elképzeléseikre, s ezt könnyen helyre lehet majd hozni. Ha maradt valami esély ennek a hipotézisnek a kipróbálására, azt is elrontotta a nyugati demokráciák gondolkodásában rejlő különbség. Nagy-Britannia arra akarta rávenni Nasszert, hogy fogadja el a britek történelmileg kialakult domináns szerepét, míg az Egyesült Államok inkább a feltartóztatás nagyszabású stratégiájában szánt neki szerepet. A Szovjetunió számára Nasszer lehetőséget jelenthetett a „kapitalista környezet”-ből való kitörésre, és új szövetségeseket is szerezhetett a fegyvereladással, s nem úgy, mint Kelet-Európában, felelősséget sem kellett vállalniuk belpolitikájukért. Nasszer ügyesen játszotta ki ezeket a különböző szándékokat egymás ellen, közben összeugrasztva a versengőket.

A szovjet fegyverszállítmányok az egyébként is ingatag közel-keleti térségben felgyorsították az ott zajló folyamatokat. Nagy-Britannia és az Egyesült Államok legjobb válaszreakciója az lehetett volna, ha elszigetelik Nasszert mindaddig, amíg bizonyossá nem válik, hogy a szovjet fegyverekkel semmit el nem ér, s azután, ha Nasszer szovjet kapcsolatait feladja – vagy ami még ennél is jobb megoldás –, ha egy nála mérsékeltebb kormányfő kerül az ország élére –, akkor egy nagylelkű diplomáciai ajánlattal nyerik meg Egyiptomot. Ez volt az Anvar Szadattal szemben húsz évvel később alkalmazott amerikai stratégia lényege. 1955-ben azonban a nyugati demokráciák ezzel ellentétes taktikát választottak: Nasszert mindenáron meg akarták nyerni maguknak, s ezért teljesítették számos kívánságát.

Mint ahogy a délibáb semmivé foszlik a sivatagban, úgy szálltak el a nyugati hatalmak reményei, ahogy az egyes javaslatokat megpróbálták a gyakorlatba átültetni. Nagy-Britanniának le kellett vonnia azt a következtetést, hogy bármilyen édes cukormázzal vonja is be katonai jelenlétének tényét e régióban, a helyi kormányok nem voltak hajlandók lenyelni. Amerika skizofrén politikája sem realizálódott, nevezetesen az, hogy egyrészt elhatárolódjon Nagy-Britanniától a közel-keleti ügyekben, másrészt hogy Nasszert Nagy-Britannia partnereként egy világméretű szovjetellenes stratégia részévé tegye. Nasszernek semmi reálisan elképzelhető oka nem volt arra, hogy feladja szovjet kapcsolatait. Az ő szándéka pontosan ennek az ellenkezője volt, s az Egyesült Államoktól kapott bármiféle előnyt vagy a szovjetek felé, vagy a radikális semlegesek, optimális esetben mindkettő felé tett lépéssel akarta ellensúlyozni. Minél inkább ki akarta engesztelni Washington Nasszert, a fortélyos egyiptomi annál inkább a szovjetek felé gravitált, s ezzel a tétet folyamatosan emelve egyre nagyobb előnyöket próbált kipréselni az Egyesült Államokból.

Idővel a Szovjetunió is megtapasztalta az el nem kötelezett országokkal való kapcsolatok meghiúsulását. A Közel-Keletre való szovjet behatolás kezdeti stádiumában csak nyereséget könyvelhetett el. Moszkva számára elhanyagolható volt az ár, a nyugati demokráciáknak azonban meg kellett hátrálniuk.

Súlyosbodó belső konfliktusokkal kellett megküzdeniük, miközben a szovjet jelenlét a korábban a nyugati befolyási övezetbe tartozó területeken megerősödött. Az idő múlásával azonban a szovjetek szenvedélyes közel-keleti kliensei olyan kockázatos helyzetekbe sodorták Moszkvát, mely aránytalanul súlyos tétet jelentett a várható szovjet előnyökhöz viszonyítva. S amikor a Szovjetunió megpróbálta ezeket a kockázatokat valamilyen saját nemzeti érdekével összekötni, akkor újdonsült klienseinek nemtetszését, olykor megvetését vívta ki. Ez a nyugati diplomácia számára lehetővé tette, hogy a partnereknek tett szovjet ígéretek be nem tartását demonstrálja, s e taktikának a tetőpontja Szadat 1972-ben kezdődő elfordulása volt Moszkvától.

Először Nagy Britanniának kellett feladnia a Közel-Kelettel kapcsolatos illúzióit. A Szezei-csatorna menti brit katonai támaszpont az egyik utolsó jelentős birodalmi helyőrség volt, ahol kb. 80 ezer főnyi katonaságot tartott. Nagy-Britannia azonban nem volt már abban a helyzetben, hogy az amerikaiak támogatása nélkül, az egyiptomiak ellenkezése mellett nagy erőket tartson fenn a Szezei-csatorna térségében. 1954-ben amerikai nyomásra Nagy-Britannia hozzájárult, hogy 1956-ig szezei támaszpontjáról visszarendeli csapatait.

Az amerikai vezetők két, egymással összeegyeztethetetlen politikát próbáltak egybeötvözni: Nagy-Britannia birodalmi szerepének oly módon akartak véget vetni, hogy eközben kihasználják a megmaradt brit befolyást a feltartóztatás politikája közel-keleti bázisának kiépítésére. Az Eisenhower-adminisztráció kidolgozta az ún. északi nemzetek összefogásának koncepcióját, amelybe Törökország, Irak, Szíria és Pakisztán tartoztak, Irán pedig egy későbbi lehetséges partnernek számított. Ez tulajdonképpen a NATO közel-keleti változata volt, azzal a fő célkitűzéssel, hogy a Szovjetuniót feltartóztassa déli határain belül.

A fenti koncepció a britek által támogatott Bagdadi Paktumban^[52] valósult meg, mely több okból is elhibázott lépésnek bizonyult. Ahhoz, hogy egy szövetség eredményesen működjön, bizonyos közös célkitűzésének kell lennie, a tagországoknak valamilyen közös veszély tudatában kell lenniük, továbbá képeseknek kell lenniük a közös erőfeszítésekre. A fenti elemek egyike sem volt fellelhető a Bagdadi Paktumban. A térség országainak megosztottsága és gyűlölködése felülmúlta a szovjet expanziótól való félelmüket. Szíria eleve nem akart csatlakozni a Paktumhoz. Irakot még abban a két évben is, amikor a szövetség székhelyéül szolgált, sokkal inkább foglalkoztatta az arab nacionalizmus elhárításának kérdése, mint a szovjet agresszivitás. Pakisztán úgy vélte, hogy az ország biztonságát nem a Szovjetunió, hanem India fenyegeti.

A Bagdadi Paktum különböző tagországainak hadereje sem volt alkalmas arra, hogy egy szuperhatalom agressziója esetén segíthessen a szomszédos országoknak: a hadseregek elsősorban belső védelmüket szolgálták. S mindenekelőtt Nasszer, a térség legdinamikusabb politikusa eltökélte, hogy zátonyra futtatja a Paktumot, mert az – véleménye szerint – körmönfont manőverezéssel a Közel-Kelet gyarmati hatalmát támasztotta volna fel, s ezzel együtt őt magát és radikális társait is elszigetelte volna.

Nagy-Britannia és az Egyesült Államok túlságosan megosztottak voltak ahhoz, hogy a térségben büntetőszankciókat foganatosítsanak a szovjet befolyás ellensúlyozására, ezért inkább Egyiptomot akarták a moszkvai befolyás alól kicsalogatni, bizonyítva a nyugati táborhoz való tartozás előnyeit. E politikai cél érdekében két dolgot támogattak: az egyiptomi-izraeli békét, illetve Nasszer tervét az asszuáni gát megépítésére.

A békejavaslat alap gondolata az a feltevés volt, hogy a zsidó állam 1948-as, katonai erővel történt létrehozása volt az arab radikalizmus fő oka. E gondolatmenet szerint egy méltányos béke elvonná az arabok számára a megaláztatás rossz mellékízét. Azonban az arab radikálisok és nacionalisták nem keresték Izraellel a békekötés lehetőségét. Se „méltányos”, se másféle békét nem akartak. Az ő szemükben a zsidó állam az ősi arab földbe egy 2000 éves igény alapján beékelődő idegen test volt, s létrehozásának indoka a zsidó nép kiengesztelése volt szenvedéseikért, amelyeket nem az arabok okoztak.

Ha Nasszer valódi békét köt Izraellel – azaz a két nép a békés egymás mellett élés mellett dönt –, akkor ezzel eljuttatja az arab világ vezető szerepének betöltésére való igényét. Mivel nem akart kínos helyzetbe

kerülni arab választói előtt, olyan követeléseket támasztott, hogy Izrael mondjon le az 1948-ban meghódított déli Negev-sivatag teljes területéről, amely Izrael összterületének több mint a fele. Ezenkívül követelte még, hogy az 1948-ban elkergetett több százezer főnyi palesztin menekült jogot kaphasson a visszatérésre.

Izrael azonban soha sem mondott volna le területének több mint a feléről, vagy engedte volna meg az arab menekültek tömeges visszatérését, akik elárasztották volna azt a kis területet, amely az államból még megmaradt. Izrael számára a kiút a hivatalos béke megkötéséhez való ragaszkodás maradt, nyitott országhatárokkal. Ez ártatlanul hangzó igénynek tűnhet fel, de az arab vezetők számára a lehető legteljesíthetlenebb kérés volt, mivel egyben az új állam tartós elismerését jelentette volna. A patthelyzet ily módon elkerülhetetlenné vált, hiszen Izrael békét követelt terület felajánlása nélkül, az arab országok pedig területet követeltek, a béke megajánlása nélkül. Az első tárgyalások eredménye egy olyan okmány lett, amely egészen Szadat hivatalba lépéséig érvényben lesz Egyiptomban, s még további húsz évig az arab világ többi országában, egészen a PFSZ és Izrael között 1993 szeptemberében megkötött egyezmény időpontjáig.

Az Egyesült Államok és Nagy-Britannia ekkor már igen ellentmondásos viszonyban voltak egymással számos kérdés miatt. Dulles az északi arab államok szövetségének politikája mellett állt ki, de bosszantotta, hogy Nagy-Britanniáé lesz továbbra is a vezető szerep. Arra törekedett, hogy a Bagdadi Paktum középpontjában Egyiptom álljon, mely viszont foggal-körömmel harcolt ellene. Nagy-Britannia Nasszer hatalmának megdöntését szerette volna elérni.

Amerika, bár kellemetlenül érintették a szovjet fegyvereladások, okosabbnak tartotta, ha inkább Nasszer kiengesztelésével próbálkozik.

Ezt követően, ingadozó egységük helyreállítása érdekében az angol-amerikai vezetők az asszuáni gát építésének terveire fordították figyelmüket. A Nagy Gát, melynek hossza 3800 méter, magassága pedig 110 méter, a Nílus felső vidékén, Egyiptom szudáni határához közel épült. Az asszuáni gát feladata a Nílus-völgy folyamatos öntözésének megoldása volt, azé a folyóé, melytől időtlen idők óta az egyiptomi lakosság megélhetése függ, s a gát a Nílus évenkénti áradásaitól függetleníteni fogja.

Nasszer engesztelhetetlen ellenfele, Anthony Eden vetette fel első alkalommal a Nagy Gát közös angol-amerikai támogatásának lehetőségét, melyben az Egyesült Államok viselné a költségek oroszlár részét, mintegy 90 százalékát. Hogy Eden, aki mindenképpen meg akart szabadulni Nasszertől, miért lett az asszuáni gát lelkes szószólója, csak azzal az óhajával magyarázható, hogy azt a látszatot keltse, mintha ura lenne a közel-keleti helyzetnek, s gátat vessen a szovjet fegyveres segítséget nagy valószínűséggel követő gazdasági behatolásnak. 1955. december 14-én Nagy-Britannia és az Egyesült Államok hivatalosan felajánlotta, hogy két szakaszban felépíti a gátat. Egy kisebb pénzösszeg már az előkészítő szakaszban is rendelkezésre állna, s ennek során kerülne sor a második szakaszban nyújtandó segítség nagyságrendjének és ütemezésének meghatározására, és ebben a szakaszban épülne meg maga a gát is.

Különös döntés volt. Két kormány mind pénzügyileg, mind technikailag elkötelezte magát egy monumentális vállalkozás mellett, bár mindkét vezető szívesebben vette volna Nasszer leváltását, hiszen mélységesen aggasztotta őket a szovjetekhez való közeledése. A két egyet nem értő szövetséges azzal a gondolattal vigasztalódott, hogy ha a kezdet kezdetén nyújtott pénzsegély nem nyeri is meg Nasszert, a második szakasz tőlük anyagilag függő helyzetbe hozza Egyiptomot, mint ahogyan a Szezi-csatorna építése is a XIX. században biztosította az Egyiptom feletti nyugati ellenőrzést.

Az asszuáni gát terve azonban ahelyett, hogy lecsillapította volna Nasszert, inkább saját fontosságának tudatát erősítette meg benne. Alkupoziációjának megőrzésére az angol-amerikai lépések gyors ellensúlyozásába kezdett. A pénzügyi feltételek miatt keményen alkudozva elutasította az arab-izraeli tárgyalásokat elősegíteni kívánó amerikai kéréseket. Amikor Nagy-Britannia megpróbálta Jordániát rávenni arra, hogy csatlakozzék a Bagdadi Paktumhoz, Egyiptom melletti zavargások törtek ki, melyek arra kényszerítették Husszein királyt, hogy 1956 márciusában elbocsássa Glubb pasát, az Arab Légiónak brit

parancsnokát.

Május 16-án Nasszer bejelentette, hogy többé nem ismeri el Csang Kai-sek kormányát és a Kínai Népköztársasággal létesített diplomáciai kapcsolatokat. Ez célzottan az Egyesült Államoknak, s elsősorban Dullesnek szánt fricska volt, aki rendkívüli módon elkötelezte magát Tajvan mellett. Az új szovjet külügyminiszter, Dmitrij Sepilov júniusban Egyiptomba utazott, tarsolyában a szovjetek ajánlatával, melynek a lényege az asszuáni gát finanszírozása és megépítése volt. Ezzel Nasszer számára lehetővé vált, hogy ismét kedvenc időtöltésével, azaz a nagyhatalmak egymás elleni kijátszásával foglalkozzék.

Július 19-én Dulles úgy döntött, hogy véget vet a bújócskázásnak. A kommunista Kína egyiptomi elismerésével számára kicsordult a pohár, s végképp meggyőzte arról, hogy meg kell leckéztetnie Nasszert. Amikor az egyiptomi követ olyan hírekkel tért vissza Kairóból, hogy az egyiptomi vezetők elfogadják az Egyesült Államoknak az építkezés technikai részére vonatkozó javaslatait, Dulles úgy válaszolt, hogy Washington arra a következtetésre jutott, hogy a gát megépítése leküzdhetetlen gazdasági terhet jelentene Egyiptom számára, s Amerikának nem áll módjában segílyt nyújtani.

Dulles fel volt készülve a heves egyiptomi reagálásra. A *Time* szerkesztőjének, Henry Luce-nak úgy nyilatkozott, hogy az asszuáni gáttal kapcsolatos amerikai döntés „hosszú idők óta a legjelentősebb lépés volt az amerikai diplomáciában”. „Nasszer – érvelt Dulles – pokolian rossz helyzetbe került, s ezután bármit tesz is, mindenképpen az Egyesült Államok malmára hajtja a vizet. Ha ezek után az oroszokhoz fordul és azok nemet mondanak neki, ez az egész világon alááshatja a szovjetek kalandor politikáját... Ha a szovjetek kitartanak amellett, hogy megadják Nasszernek, amit kér, akkor ezt a későbbiekben ki lehet játszani a Szovjetunió ellen a csatlós államokban, ahol joggal kérdezhetik, hogy miért olyan nyomorúságosak ott az emberek életkörülményei, amikor a szovjetek milliókat kínáltak fel tálcán Egyiptomnak.” Ami feltűnő módon hiányzott Dulles fenti fejtegetéséből, az egy „jelentős lépés” megtételének esetleg komoly kockázatok viselésével való alátámasztása volt. Ez a hiány újabb példája volt Dulles veleszületett hajlamának, ti. a propaganda szerepét mindig erősen túlértékelt, főképpen a vasfüggöny mögötti országokkal kapcsolatban.

Első hallásra bármennyire jelentéktelennek tűnt is a gát megépítésének politikai indoklása, a segílynyújtás ajánlatának amerikai részről való visszavonása nagy válságot idézett elő. Franciaország washingtoni nagykövete, Maurice Couve de Murville (aki később De Gaulle külügyminisztere lett) pontosan megjósolta azt, ami a későbbiekben be is következett: „Szuezi miatt történni fog valami. Ez az egyetlen lehetőség arra, hogy a nyugati országokat kikezdjék.”

1956. július 26-án az Alexandriában összegyűlt óriási tömeg előtt Nasszer az arab nacionalizmusra appellálva adott választ Dullesnek.

„Oh, polgártársaim! Íme, elérkezett az imperializmussal vívott csata, melyet tovább kell folytatnunk. Ez az imperializmus, az imperialista módszerek és taktika, valamint Izrael, az imperializmus élcsapata elleni küzdelmet jelenti...

Az arab nemzeti mozgalom alakul és fejlődik. Az arab nemzeti mozgalom győzedelmeskedni fog, az arab nacionalizmus erőteljesen tör előre. Ismeri az utat és tudatában van erejének. Az arab nemzeti mozgalom tudja, hogy kik a barátai és kik az ellenségei...”

Szándékosan provokálva Franciaországot, így szólt az egybegyűlt tömeghez: „Soha nem állíthatjuk, hogy az algériai csata nem a mi csatánk.” Beszédének közepén Nasszer még a francia Ferdinand de Lesseps nevét is megemlítette, aki a Szuezi-csatornát építette. Ez a szó jelszóként szolgált az egyiptomi katonai erőknek a csatorna feletti ellenőrzési jog megszerzésére. Ezután Nasszer, beszédének végén, a következő bejelentést tehetette az őrzöngő tömegnek: „E percekben, amikor itt hozzátok beszélek, néhány egyiptomi testvéretek... már úton van, hogy a Csatorna Társaságot, annak vagyonát, s a Csatornán való

hajózás feletti ellenőrzés jogát megszerezze. A Csatorna egyiptomi területen van... Egyiptom részét képezi, s Egyiptom tulajdona.”

A nyugati demokráciák nézeteinek különbségei, amelyek a szuezi válság előjátékára végig jellemzőek voltak, mostanra már negatív hatással voltak a reakcióra. Eden, aki az előző évben, túlságosan is hosszú várakozás után lett miniszterelnök, vérmérsékleténél fogva alkalmatlan volt arra, hogy nyomás hatására hozzon döntéseket. Maga a tény, hogy Churchill volt a közvetlen elődje, önmagában is nyomasztó teher volt számára, de ehhez még az is hozzájárult, hogy bár erőskezű politikus hírében állt, ez erős ellentmondásban volt pszichológiai, sőt egészségi állapotának gyengeségével. Néhány hónappal korábban súlyos műtéten esett át, s folyamatos orvosi ellenőrzésre és kezelésre volt szüksége. Legfőképpen pedig korábbi, fiatalkori éveinek a foglya volt. Folyékonyan beszélt arabul, hiszen a brit fennhatóság alatt álló Közel-Keleten nőtt fel, s most eltökélt szándéka volt, hogy Nasszert megállítsa, ha szükséges, akár egymagában is.

Franciaország még ennél is ellenségesebb érzelmekkel viseltetett Nasszer iránt. Az arab világban a francia érdekek Marokkóban és Algériában összpontosultak. Az elsőként említett ország korábban francia protektorátus volt, az utóbbi pedig az anyaország tengerentúli tartománya, egymilliónyi francia lakossal. Mindkét észak-afrikai ország már elindult a függetlenné válás felé vezető úton, s ehhez Nasszer politikája érzelmi és politikai támogatást egyaránt jelenhetett számukra. A szovjet fegyverüzlet azt a lehetőséget is felvillantotta, hogy Egyiptom az algériai gerrilláknak is juttat majd a szovjet fegyverekből. „Mindez megtalálható Nasszer műveiben csakúgy, mint ahogy politikájáról Hitler is mindent leírt a *Mein Kampf*ban”, nyilatkozta Guy Mollet, Franciaország új miniszterelnöke. „Nasszer annyira ambiciózus, hogy újra meg akarja valósítani az iszlám világméretű hódításait.”

A Hitlerhez való hasonlítás nem volt nagyon szerencsés. Arra utalva, hogy Egyiptom idegen nemzeteket akar leigázni, elismerte a közel-keleti határok érvényességét, melyeket az arab nacionalisták nem ismertek el. Az európai határok – a Balkán kivételével – alapjában véve közös történelmi és kulturális örökségre vezethetők vissza. Ezzel ellentétben a közel-keleti határokat idegen – elsősorban európai – hatalmak húzták meg az első világháború után, hogy ezzel is erősítsék domináns szerepüket a régióban. Az arab nacionalisták szemében ezek a határok darabokra szaggatták az arab népet, s támadták a közös arab kultúrát. A határok eltörlése itt nem azt jelentette volna, hogy az egyik ország bekebelezi a másikat, hanem egy egységes arab nemzet létrehozására adott volna lehetőséget, hasonlóképpen ahhoz, ahogy Cavour létrehozta az egységes Olaszországot, vagy ahogy Bismarck megteremtette Németországot a sok apró szuverén államból.

Bármennyire pontatlan volt is hasonlatuk, amikor Eden és Mollet kibontotta a megbékítés-ellenesség zászlóját, mindenki számára nyilvánvaló lett, hogy nem fognak meghátrálni. Elvégre a politikusok azon nemzedékéhez tartoztak, mely a békülékenységet főbűnnek tartotta, Münchenre pedig szemlesütve gondolt. Egy vezetőt Hitlerhez, vagy akár Mussolinihez hasonlítani annyit jelentett az ő esetükben, hogy elvetik a kompromisszumnak mindenféle lehetőségét. Győzniük kell, vagy elveszítik a kormányzáshoz való jogukat – elsősorban a saját szemükben.

A Szuezi-csatorna államosítására Eden és Mollet hevesen reagált. A Nasszer-beszédet követő napon Eden táviratot küldött Eisenhowernek: „Ha nem teszünk ez ügyben keménységről tanúságot, akkor meggyőződésünk szerint befolyásunk, s az önök befolyása is, végleg szertefoszlik a közel-keleti régióban.” Három nappal később alsóházi beszédében minden esélyt elvágott a visszavonulásra:

„E nagy nemzetközi vízi úttal kapcsolatban öfelsége kormánya számára mindenféle olyan jövőre vonatkozó megoldás elfogadhatatlan, amely szabad kezlet ad egyetlen hatalomnak, s amely, mint ahogy a közelmúlt eseményei is mutatták, a Csatornát kizárólag saját nemzeti céljai megvalósítására kívánja használni.”

Franciaország is hasonló keménységről tett tanúbizonyságot. Július 29-én a londoni francia nagykövet arról tájékoztatta a brit külügyminisztert, hogy Franciaország készen áll csapatainak brit irányítás alá helyezésére és Algériából való kivonására, a britekkel közös Egyiptom-ellenes akció céljából.

Amikor augusztus 1-jén Dulles konzultációk folytatására Londonba utazott, osztotta a fenti véleményeket. Kijelentette, hogy elfogadhatatlan a Szezi-csatorna egyetlen nemzet által való ellenőrzése, különösképpen, ha az a nemzet Egyiptom. Feltétlenül szükségesnek tartotta, hogy

„meg kell találni annak a módját, hogy Nasszernek a torkán akadjon az a falat, melyet le akar nyelni... Meg kell próbálnunk a világ közvéleményét abba az irányba befolyásolni, hogy a Csatorna nemzetközi működtetését támogassa... A világ közvéleményét rá lehet venni, hogy Nasszerrel annyira ellentétes álláspontot tegyen magáévá, hogy elszigetelje. Így, ha katonai akcióra kerülne sor, az nagyobb valószínűséggel lenne sikerre vihető, s kevésbé lennének komolyak a következményei, mintha meggondolatlanul cselekednénk.”

Két hét múlva nemzetközi hajózási konferencia összehívását javasolta Londonba a világ 24 legfontosabb tengeri nemzetének részvételével, azzal a céllal, hogy a Szezi-csatornán a szabad hajózás nemzetközi rendszerét és szabályait kidolgozzák.

Dulles konferenciafelhívása egy zavarba ejtő, Nagy-Britannia és Franciaország számára dühítő, végső soron pedig megalázó folyamat része volt. Már a nyitószavak is arra tettek kísérletet, hogy a kemény kijelentéseket időrabló diplomáciával párosítsák. Szinte azonnal nyilvánvalóvá vált, hogy a szövetségesek nem azonos módon gondolkodnak a válságról. Edennek és Mollet-nak Nasszer megbuktatása és megaláztatása volt a végcélja, míg Eisenhower és Dulles az arab világgal való hosszú távú kapcsolat szempontjából értékelték a szezi válság megoldási lehetőségeit. Azonban mindkét fél hibás előre megalkotott véleményből indult ki: Eden és Mollet úgy tett, mintha Nasszer letűnése a politika színpadáról a hatalomra kerülése előtti helyzetet állítaná vissza; míg Eisenhower és Dulles úgy gondolkodott, hogy ha Nasszert nem is, a régió valamelyik másik nacionalista vezetőjét be lehetne vonni egy NATO-típusú közel-keleti biztonsági rendszerbe. A katonai beavatkozásról úgy vélekedtek, hogy olyannyira felszítaná az arab nacionalizmust, hogy legalább egy nemzedéknyi időre tönkretenné a nyugati befolyás lehetőségét, ami jóval sötétebb kilátásnak látszott, mint a Csatorna feletti ellenőrzés elvesztése.

De egyik feltételezés sem bizonyult helyesnek. A Nasszer előtti Egyiptom korszaka végérvényesen lezárult. A Nasszert utászó többi nacionalista vezető nem engedett a feltartóztatási politika csábító szirénhangjainak. Az ő fő ütőkártyájuk maga a hidegháború volt, melyet legalább annyira kihasználtak, mint amennyire elítélték. S az igazi kérdés az volt, hogy mitől lángol fel jobban az arab nacionalizmus: Nasszer győzelmétől vagy vereségétől.

Pusztán elméleti szempontból Amerikának osztania kellett volna a britek és a franciák azon megítélését, hogy a Nasszer-típusú harcias nacionalizmus legyőzhetetlen akadályt jelent egy konstruktív közel-keleti politika számára. Annak a bebizonyítása, hogy a szovjet fegyverekbe vetett bizalom semmiféle pozitív eredményt nem hoz, elejét vehette volna a fejlődő világban bekövetkező több évtizedes zavargásoknak. Ebből a szempontból lett volna kívánatos Nasszer lecsillapítása. De ha Nasszer legyőzésében részt vesz is, az Egyesült Államok már nem vehetett volna részt a brit és a francia gyarmati uralom helyreállításában. Az a pont, ahol Amerikának el kellett volna határolnia magát szövetségeseitől, nem a szezi válság nyitánya, hanem a sikeres megoldása utáni szakasz lett volna. Annak az igazolását, hogy a szovjet segítség végzetes következményekkel járna Egyiptomra nézve, Nasszer mérsékeltebb utóda nacionalista célkitűzéseinek támogatása kellett volna hogy kövesse – megközelítően oly módon, ahogyan Amerika Szadattal járt el az 1970-es években.

A nyugati demokráciák azonban nem voltak felkészülve ilyen bonyolult stratégiára. Nagy-Britannia és Franciaország nem tették magukévá azt az álláspontot, hogy Nasszer megdöntésének előfeltétele, hogy egy

mérsékeltőbb utód számára biztosítják számos egyiptomi követelés teljesítését. Amerika nem értette meg annak a fontosságát saját politikája számára, hogy két, igen szoros NATO-szövetségesének meg kellett volna adnia az új körülményekhez való alkalmazkodás esélyét, anélkül, hogy az ne ássa alá nagyhatalmi hírnevüket. Ha ugyanis egyszer egy nemzet tekintélyéről alkotott kép csorbát szenved, akkor kevésbé lesz alkalmas és hajlandó bármilyen jelentősebb nemzetközi feladat ellátására. Ez volt az oka például annak, hogy Harold Macmillan pénzügyminiszter olyan kijelentést tett Dulles követének, Robert Murphynek, hogy ha Nagy-Britannia most nem száll szembe Nasszerral, akkor „Nagy-Britannia egy második Hollandiává válhat”. Amerika vezetői azonban inkább a radikális nacionalistákat óhajtották megnyerni maguknak, mindenekelőtt úgy, hogy diplomáciailag elhatárolták magukat Nagy-Britanniától és Franciaországtól, később nyilvánosan is ellentmondva nekik, azt bizonygatva, hogy képtelenek a közeli események befolyásolására. Másképpen fogalmazva, azt akarták értésükre adni, hogy nagyhatalmi szerepük egyszer és mindenkorra véget ért.

A Csatorna-ügyet jogi kérdésként kezelve Dulles a tengeri útvonalak potenciális megbénulására koncentrált, s egymás után hozakodott elő jogi formulákkal a Csatornán való szabad áthaladás lehetséges akadályoztatásának megkerülésére. Eden és Mollet azonban elszántan visszautasította a Csatorna államosítását, s ürügyül kívánták felhasználni Nasszer megbuktatására, vagy legalábbis megalázására. Nasszer időt kívánt nyerni, amint azt a forradalmárok gyakran teszik egy *fait accompli*-t követően. Minél hosszabb ideig képes ugyanis fennmaradni a rendszerük, annál nehezebb a visszajára fordítani – főképpen erőszak alkalmazásával.

Eisenhower szenvedélyes érvekkel ellenezte az erőszak bevetését, még a Csatornán való szabad áthaladás biztosításának érdekében is, bár ezt a javaslatot Dulles támogatta nyilvánosan Londonban. Dulles magával hozta az elnök Edennek írt levelét, mely hangsúlyozta, mennyire „nem lenne bölcs dolog most katonai erő bevetésére gondolni...” Eisenhower egészen az angolok direkt figyelmeztetéséig elment, hogy egyoldalú cselekvésük esetén kockára tennék a NATO fenntarthatóságát amerikai részről, s ezzel az Egyesült Államok szövetségeseit Moszkva kényének-kedvének tenné ki. Ha kitörne a háború – írta Eisenhower – még mielőtt Nagy-Britannia bizonyítaná, hogy megkísérelt minden békés eszközt bevetni a válság rendezésére, „akkor az angolok komolyan befolyásolnák az amerikaiak nyugati szövetségeseik iránti érzéseit. Nem kívánok túlozni, de biztosíthatom önöket, hogy ennek igen messzemenő következményei lehetnek”

Felszínesen megítélve keresve sem lehetett volna két másik olyan országot elképzelni, amelyek esetében a közös háborús élmények összetartó ereje miatt ilyen valószínűtlennek tűnhet fel egy konfliktus kialakulása. Eden sem tudta elhinni, hogy Eisenhowernek az egyoldalú brit és francia akciók miatt érzett aggodalma nyílt ellenállássá alakulhat át. S Eisenhower is meg volt győződve arról, hogy végül Nagy-Britannia és Franciaország nem mer majd cselekedni az amerikaiak támogatása nélkül. A brit és az amerikai vezetők nagyra értékelték „különleges” kapcsolatukat, melyet még szorosabbra fűzött a háborús partnerség és a vezetők közötti személyes barátság. De a szuezi válság időszakában a személyiségek közötti alapvető különbségek megakadályozták a korábbi gyakorlatot. A brit vezetők Dullest barátságatlan, kötözködő tárgyaló partnernek tartották, Eden pedig kifejezett ellenszenvvel viseltetett iránta.

Családi hagyományai és személyes elhivatottsága alapján John Foster Dulles rendkívül alkalmasnak látszott a külügyminiszteri hivatalra. Nagyapja, John Foster, Benjamin Harrison elnöksége idején volt külügyminiszter; nagybátyja, Robert Lansing, Wilson külügyminisztereként vett részt Versailles-ban a béketárgyalásokon. Bár John Foster Dulles még középkorú férfiként is mint vállalati jogász dolgozott, fő érdeklődési területe mindig is a külpolitika volt.

Az Egyesült Államok külügyminiszterei hagyományosan mindig Amerika kivételes adottságait és az amerikai értékrend általános érvényűségét hangsúlyozták. E tekintetben Dulles sem különbözött elődeitől, azzal a kivétellel, hogy országának kivételességét inkább vallási, mint filozófiai okokkal magyarázta. A

nemzetközi étellel való első közvetlenebb kapcsolata akkor alakult ki, amikor egy protestáns küldöttség vezetőjeként a világbéke ügyének előmozdításán fáradozott. Egy alkalommal büszkén jelentette ki: „A Külügyminisztériumban senki sem ismeri annyira a Bibliát, mint én.” Arra törekedett, hogy szigorú presbiteriánus hitének elveit az amerikai külpolitika mindennapjai során is alkalmazza. „Meggyőződésem – írta 1950-ben –, hogy politikai gondolkodásunkban és gyakorlatunkban hívebben kellene követnünk azt a vallásos meggyőződést, hogy az ember élete és sorsa Isten kezében van.” Bár Dulles e tekintetben olyan klasszikus amerikai jelenséget képviselt, amelyet Gladstone angol kortársai könnyen felismertek volna, a brit vezetők háború utáni nemzedéke nem kedvelte bibliai igazságosságtudatát, s hajlamos volt inkább kétszínűnek, mint áhítatosnak tekinteni.

Sajnálatos módon Dulles prédikációi, melyeket oly gyakran tartott beszélgetőtársainak, elhomályosították kiváló külpolitikai képességeit, s főképpen azt a tényt, hogy milyen nagyszerűen megértette a szovjet rendszer dinamikáját. Churchill úgy írta le Dullest, mint egy „makacs puritánt, fehérbőrű széles, szemüveges arcával, elmosódott körvonalú szájával”. Könnyedebb pillanataiban olykor „Dullith”-nak nevezte őt. (Dull – unalmas. A fordító megjegyzése.) Eden viszont a kezdetektől fogva bizalmatlanságot érzett Dulles iránt. Már 1952-ben, még mielőtt Eisenhower kinevezte volna külügyminiszterének, kifejezésre juttatta abbéli reményét, hogy egy másik személy fog erre a posztra kerülni, mivel – úgymond – „nem hiszem, hogy együtt tudok majd dolgozni vele”.

Dullesnek sok olyan tulajdonsága is volt, amely rendkívül befolyásos politikussá tette. Munkaerkölcsé és elvhűsége nagy hatást gyakorolt Eisenhowerre. Konrad Adenauer a „legnagyobb emberként” jellemezte, akit valaha is ismert, olyannak, aki „mindig állja a szavát”. Dulles merev elképzelése a kétpólusú világról, rendkívüli óvatossága, mely nem engedte, hogy a szovjetek akár rábeszéléssel, akár erőszakkal, engedményeket csikarjanak ki belőle, s makacs eltökéltsége szimpatikussá tették Adenauer és más, olyan nyugati vezetők szemében, akik egy szovjet-amerikai különalkutól tartottak.

Londonban azonban Dullesnek a magasabbrendű erkölcsiség nevében elhangzott megnyilatkozásai kidomborították a London és Washington tervei közötti egyre növekvő összeférhetetlenséget. Az amerikai külügyminiszter hangozó módon támogatta a Nagy-Britannia és Franciaország által kijelölt célkitűzéseket, de következetesen elzárkózott attól, hogy erőszakot alkalmazva valósítsák meg azokat. Rendkívül találékonyan bizonyult a válság megoldására irányuló ötletek adásában, de közelebről megvizsgálva őket láthatjuk, hogy tulajdonképpen céljuk csupán az időhúzás volt, hogy ezzel is eltántorítsa az angolokat és a franciákat, hogy elhamarkodják a háborút. Ha Dulles jobban ragaszkodott volna saját ötleteinek megvalósításához, akkor azok segítségével talán a szuezi válság praktikus megoldásához is el lehetett volna jutni. Talán nem a Nagy-Britannia és Franciaország által leginkább támogatott javaslat lett volna, de mindenképpen olyan, amivel együtt lehetett volna élni.

Dulles azonban alig tért vissza az Egyesült Államokba, máris újra elvetette az erőszakot még akkor is, ha a Tengerészeti Konferencián tett javaslatait Nasszer visszautasítaná. Augusztus 3-án a következőket mondta:

„Nem akarunk... az erőszakra erőszakkal felelni. Elsősorban azoknak a nemzeteknek szeretnénk megkérdezni a véleményét, amelyek a problémában alapvetően érdekeltek, mert meggyőződésünk szerint az érintett népek, Egyiptomot is beleértve, hallgatni fognak az 1888-as egyezményt aláíró nemzetek józan véleményére, illetve azokéra, amelyek annak kitételei szerint haszonélvezői a Szerződésnek.”

A moralizáló retorika sem tudott változtatni azon a tényen, hogy Dulles a válság katonai úton való megoldásának a visszautasításával tulajdonképpen zsákutcába juttatta a szövetségesek politikáját. Az egyetlen mód, amellyel a nemet mondó Nasszert rá lehetett volna venni, hogy elfogadja a Dulles által javasolt megoldást a Csatorna használatával kapcsolatban, az a brit és francia katonai intervencióval való

fenyegetés lett volna. Dulles azonban mindegyik, a Csatorna nemzetközi ellenőrzésére vonatkozó tervét az erőszak nyomatékos elítélésével egyensúlyozta ki, s ez egyenesen a javaslatok visszautasítását sugallta Nasszer számára.

Dulles Nagy-Britanniával és Franciaországgal egyetemben a Szuezi-csatornát használó huszonnégy legjelentősebb ország konferenciájának összehívását javasolta, azt a nyolc országot is beleértve, amelyek az idáig érvényben levő rendszert garantáló, és most Nasszer által veszélyeztetett 1888-as konstantinápolyi megállapodást^[53] aláírták. Az Egyesült Államok is a többség közé tartozott, s azzal a tizenhét országgal egyetértve szavazott, amelyek új rendszert kívántak bevezetni, elfogadva az egyiptomi fennhatóságot és egyiptomi személyzet foglalkoztatását a Csatorna-övezetben, de amely *de facto* a konferencián részt vevő országokat bírta volna meg a Csatorna ügyeinek vitelével. Bármennyire is kreatívnak bizonyult Dulles az eljárás módok kidolgozásában, szankciókat azonban vonakodott alkalmazni, s kizárólag a közvélemény nyomását kívánta bevetni a gyakorlatba való átültetésükben. Tagadta, hogy bármiféle következtetés lett volna javaslatai és azok megvalósítására tett előkészületei között, s végig kitartott azon véleménye mellett, hogy az erkölcsi alapokról történő meggyőzés hatására Nasszer végül meg fog hátrálni. Véleménye szerint a legtöbb ember

„...tisztelőben tartja az egész emberiség véleményét...Ezért úgy hiszem, sőt biztos vagyok abban, hogy ez a konferencia erkölcsi szempontból megnyugtató eredménnyel fog zárulni. Ezzel biztosítható lesz, hogy a Szuezi-csatorna a jövőben is, csakúgy mint az előző száz évben, békében szolgálja az egész emberiség érdekeit.”

Az erkölcsi nyomás azonban a valóságban pontosan annyira bizonyult elégtelennek a probléma megoldásához, mint amennyire az erőszak lehetőségét elvetették. Szeptember 10-én Nasszer hivatalosan is elutasította a tengerészeti konferencia javaslatát.

Három nappal később Dulles kifogyhatatlan találékonysága újabb ötletet eredményezett. Ez alkalommal azt javasolta, hogy a Csatornát használó országok hozzanak létre egy szövetséget, s a csatornahasználati díjat hajókból álló kordon szedje a Csatorna mindkét végénél, Port Szaid és Szuez kikötőitől kissé távolabb, kikerülve az egyiptomi felségvizeket. Ha Nasszer nem adja be a derekát, akkor a Csatornát Használók Szövetsége nélkül oldja meg a problémát; ha beleegyeznek, akkor a Csatorna használatából származó bevételek ellenőrzési jogát át kellene ruházni egy nemzetközi testületre. A bonyolult terv akár sikeres is lehetett volna, ha Dulles ismét, csakúgy, mint a Tengerészeti Konferencián, nem saját maga alatt vágja a fát, s egy október 2-án tartott sajtókonferencián ismét az erőszakos fellépés ellen szól. Ezt az alkalmat használta fel arra is, hogy kioktassa Edent arról, mennyire nem helyénvaló az adott helyzetben az a javaslat, mely a NATO hatáskörébe utalná át a szuezi típusú válságok rendezésének ügyét.

„Különbségeket látok a Szuezi-csatorna problémájának a megközelítésében. Ez a különbség meglehetősen alapvető dolgokban nyilvánul meg. Egyes területek vonatkozásában egyezmények kötik egymáshoz a három nemzetet, mint például az Atlanti-paktum területe. ... Ezekben az ügyekben a három nemzet... egyet akar...”

Más területekhez kapcsolódó problémák például az úgynevezett kolonializmus kérdését érintik valamilyen formában. Ezekben a kérdésekben az Egyesült Államok viszonylag önálló szerepet játszik.”

Dulles jogi magyarázata érvényes és igaz volt, de az eljövendő események megmutatták, hogy a dolog éppen fordítva volt. Amerika szövetségesei ugyanis majd ugyanilyen érveket fognak felhozni, amikor az Egyesült Államoknak Vietnámban, illetve az ún. „távoli színtereken” lett volna szüksége a segítségükre. Így az 1973-as közel-keleti háborúban az európai szövetségesek megtagadták az amerikai gépek

átrepülését légterükön Izrael felé, megfordítva ezáltal a szuezi forgatókönyvet. Ettől kezdve Amerika szövetségesei fogják megtagadni NATO-kötelezettségeik teljesítését a szerződésben szorosan meghatározott területeken kívül. Ami 1956-ban különösen dühítette Nagy-Britanniát és Franciaországot, az nem is annyira Dulles pusztán jogi hozzáállása volt a kérdéshez, hanem inkább az a benne rejlő nyilvánvaló gondolat, hogy az Egyesült Államok a Közel-Keleten európai szövetségeseitől eltérő módon definiálja alapvető érdekeit.

Mindez Anglia számára különösen kínos helyzetet teremtett, mert a Dulles sajtókonferenciáját megelőző napon Eden olyan tartalmú táviratot küldött Eisenhowernek, hogy többé már nem is Nasszerről, hanem a Szovjetunióról van szó.

„Most már szerintünk semmi kétség nem férhet ahhoz, hogy Nasszert – saját akaratából, vagy valamilyen egyéb okból – tulajdonképpen a szovjetek mozgatják, mint ahogyan annak idején Mussolini is Hitler kezében volt. Legalább annyira hatástalan lenne tehát most Nasszer felé békülékenységet mutatni, mint amennyire a hasonló stratégia Mussolini esetében sem hozott eredményt.”

Eden Dulles kijelentését úgy értelmezte, hogy az Egyesült Államok nem ért egyet azzal a gondolatával, hogy a tulajdonképpeni fenyegetést Egyiptom számára a Szovjetunió jelenti. Eden az egyiptomi ügyet a feltartóztatás politikája alapján kívánta értelmezni, Dulles azonban csupán gyarmati zűrzavarként könyvelte el, amelyhez az Egyesült Államoknak, amennyiben meg akarja őrizni erkölcsi tisztaságát semmi köze sem lehet.

Nehezen hihető, hogy Dulles nem volt tudatában annak, mennyire veszélyes játékot űz. Bár úgy tett, mintha komolyan venné, hogy az amerikai közvélemény a fennkölt, önelégült, moralizáló kijelentésekre reagálna, óriási gyakorlati tapasztalatokkal bírt. Semmiféle magyarázattal nem világította meg később a szuezi válság során tanúsított magatartását. Valószínűnek látszik azonban, hogy két ellentétes indíttatás között őrlődött. Figyelembe véve a kommunizmussal kapcsolatos véleményét, minden valószínűség szerint egyetértett Eden és Mollet elemzéseivel a Közel-Keletre való szovjet behatolás veszélyeit illetően. Ezzel magyarázható, hogy Nasszer indítékainak elemzésében nem tért el Eden véleményétől, s hogy az asszuáni gát építéséről való hirtelen lemondásával még a brit kabinetet is meglepte (noha a kabinettagokat korábban figyelmeztették).

Ugyanakkor azonban Dulles egy olyan amerikai elnök külügyminisztere volt, aki olyan szenvedélyes ellenzője volt a háborúnak, amilyen csakis egy csatateret megjárta, tapasztalt katonai vezető lehetett. Eisenhower nem érdekelték a hatalmi egyensúly problémájának finom árnyalata; úgy vélte, ha a világméretű egyensúlyt hosszú távon veszélyeztetné a Közel-Keleten kialakult helyzet, Amerika még abban az esetben is elég erős ahhoz, hogy még jókor ellenálljon bármiféle fenyegetésnek, mielőtt fennmaradása lenne a tét. Eisenhower számára a szuezi válság nem volt elég veszélyes ahhoz, hogy érdemes lett volna miatta erőszakhoz folyamodni. Az amerikai elnök barátságos mosolya ellenére igen erős egyéniség volt, s igen kellemetlen tudott lenni, ha haragra gerjedt.

Dean Acheson egyszer megjegyezte, hogy a külügyminiszter hatékonysága aszerint mérhető, mennyire van tudatában annak, hogy ki az elnök. Dulles biztosan tudta, míg Eden és Mollet, akik Eisenhowerben csak egy kellemes egyéniségű névleges vezetőt láttak, nyilvánvalóan tévesen ítélték őt meg. Nem vették figyelembe a szeptember 2-án Eisenhower által a Tengerészeti Konferenciáról írott levélben foglaltakat, amelyben az amerikai elnök újra figyelmeztetett a válság erőszakos megoldásának elkerülésére:

„...a Közel-Kelet és Észak-Afrika népei, s bizonyos értelemben az egész ázsiai és afrikai kontinens Nyugat-ellenes álláspontra helyezkedne olyan mértékben, melynek megváltoztatásához, attól tartok, egy emberöltőnyi idő, sőt talán még egy évszázad sem lenne

„legendő; különösen, ha a szovjetek bajkeveréseire gondolunk.”

Dulles egy kőkemény Eisenhower és felháborodott európai szövetségesei között őrlődött. Eden és Mollet számára azonban már nem volt visszaút. Különösen bosszantó volt számukra Dulles célkitűzéseinek keménysége és a gyakorlati megvalósításukhoz szükséges eszközök elvetése között feszülő ellentmondás. Sohasem értették meg, mennyire erélyesen ellenzi Eisenhower a katonai erő bevetését, s azt sem, hogy valójában mennyire hatnak nézetei az amerikai politikára. Dulles számára Amerika szövetségesei és a Nasszer közötti szakadék kisebb problémát jelentett, mint az amerikai elnök és európai barátai közötti viszony romlása. Ezt az egyre növekvő rést próbálta meg Dulles az ügyességével áthidalni, abban reménykedve, hogy idővel vagy Eisenhower változtatja meg álláspontját, vagy Nasszer követ el valamilyen hibát, s ezek bármelyike megoldaná dilemmáját. Ehelyett azonban Dulles politikája miatt Nagy-Britannia és Franciaország arra kényszerült, hogy mindent egy lapra feltéve vállalják a háborús kockázatot.

Dulles dilemmáját igen jól érzékelteti a szeptember 13-án tartott sajtókonferencián elhangzott újságírói kérdés: „Külügyminiszter úr, azzal, hogy az Egyesült Államok előre deklarálta erőszakellenességét, s Egyiptomnak a szovjetek propagandatámogatást nyújtottak, nem gondolja-e, hogy minden ütőkártya Nasszer kezébe került?” Dulles adott ugyan a kérdésre egy eléggé homályos választ, mely az erkölcsi fölény végső győzelméről szólt, az újságíró felvetése azonban teljesen helyénvaló volt.

A nyugati demokráciák egyre távolabbra sodródása egymástól arra ösztönözte a Kremlt, hogy emelje a tétet. Washington legnagyobb megdöbbenésére az asszuáni gát építésére nyújtandó amerikai segély helyére szovjet segély lépett, s növekedtek a Közel-Keletre irányuló szovjet fegyverszállítások is. A dicsekvő Hruscsov a következőképpen nyilatkozott a jugoszláv nagykövetnek: „Ne felejtse el, ha elkezdődik a háború, akkor mi teljes erőnkkel Egyiptom mellett állunk. Ha a saját fiam önkéntesnek jelentkezne, hogy Egyiptomért harcoljon, én magam is bátorítanám.”

Dulles október 2-i sajtókonferenciája után, melynek során második alkalommal is visszautasította a katonai erő alkalmazását, Nagy-Britannia és Franciaország elszántságukban eljutottak az önálló cselekvés gondolatáig. Az angol és a francia katonai intervenció csak néhány taktikai lépésnyi távolságra volt. Egyik utolsó próbálkozásuk az Egyesült Nemzetekhez benyújtott kérelem volt, mely különös szerepet játszott az egész ügy folyamán. Kezdetben, az Egyesült Államokkal a háttérben, mind Nagy-Britannia, mind Franciaország igyekezett távol tartani az ügytől az Egyesült Nemzetek Szervezetét, mert tartottak attól, hogy az el nem kötelezett országok csoportja Egyiptommal fog szolidaritást vállalni. Amint azonban diplomáciai lehetőségeik kimerülőben voltak, már késznek mutatkoztak az Egyesült Nemzetek Szervezetéhez mint utolsó mentsvárhoz fordulni, ezzel elsősorban azt kívánva megmutatni, hogy a világszervezet is tehetetlen Szuez ügyében, így Nagy-Britanniának és Franciaországnak más lehetősége nem maradt, mint hogy egyedül döntsenek. Így az Egyesült Nemzetek Szervezetéből mint a nemzetközi vitákat megoldó testületből olyan utolsó akadály lett, melyet még a célbaérés előtt át kellett ugrani, mielőtt a katonai akció ténylegesen is kezdetét veszi. Bizonyos értelemben tehát az ENSZ csak ürügyül szolgált.

Teljesen váratlanul azonban az Egyesült Nemzetek Szervezete rövid ideig állta a sarat. Az egyiptomi, a brit és a francia külügyminiszter külön konzultációi hat olyan pontban megegyezést hoztak, amelyek már nagyon közel álltak a Tengerészeti Konferencia többségi véleményéhez. Létrehoztak egy egyiptomi testületet a Csatorna működtetésére, a használókból pedig egy felügyelőbizottságot. A megbeszélések értelmében a két testület közötti vitás kérdéseket választott bírói döntéssel kell megoldani. Október 12-én Eisenhower a sikertől mámorosan beszélt televíziós közönségének:

„Bejelentést szeretnék tenni. Ma este a lehető legjobb híreket közölhetem Amerikával.

Ma délután az Egyesült Nemzetek ülésén óriási lépést tettünk a legkedvezőbb megoldás felé.

Egyiptom, Nagy-Britannia és Franciaország külügyminisztereinek találkozásán megegyezés született számos kérdésben, s úgy tűnik fel, súlyos válságot hagyhatunk magunk mögött.”

Bár Eisenhower nem mondta ki egyértelműen, hogy „a béke karnyújtásnyira van”, az ujjongás légköre, mely beszédét körülvette, elsietettnek bizonyult. A következő nap, október 13-a estjén, amikor a Biztonsági Tanácsot a közösen megállapodott hat pont jóváhagyására kérték fel, az ünnepi hangulatot kellemetlen meglepetés váltotta fel. Két fordulóban is egyhangúlag megszavazták a hat pontot, a gyakorlatba való bevezetésüket azonban a Szovjetunió megvétózta.

A Hat Pont az utolsó lehetőség lett volna a válság békés rendezésére. Ha Amerika nyomást gyakorol Egyiptomra, talán hajlandók lettek volna megkérni a Szovjetuniót a vétó visszavonására, feltéve persze, ha ez a vétó nem a fenti két ország egymás kezére játszásának volt az eredménye. Továbbá az is elképzelhető, hogy ha az Egyesült Államok figyelmeztetés formájában nyomást gyakorol a Szovjetunióra, azt sugallva, hogy egy összecsapás esetén Amerika kiáll szövetségesei mellett, akkor a Szovjetunió nem él vétójogával. De az Egyesült Államok alapvetően a szövetségeseihez fűződő baráti viszony fenntartása és az el nem kötelezett országok felé irányuló nyitottság mellett kötelezte el magát *egyidejűleg*. Amerika kísérletezgetése, hogy két lovat üljön meg egyszerre, elkerülhetetlenné tette a háborút.

Eden és Mollet az Egyesült Államokkal tartott minden kísérletnél, ami a háború elkerülését célozta: részt vettek a Tengerészeti Konferencián, a Csatornát Használó Országok Szövetségében, s legutóbb a Hat Pont kidolgozásában is. Mindegyik esetben azonban a sokat ígérő kezdet után az ügy megfeneklett: Amerika egyik alkalommal sem használta ki diplomáciai befolyását a Dulles által kidolgozott vagy támogatott javaslatok elfogadtatására. S bár Nagy-Britanniának és Franciaországnak több alapos oka is volt a háborúba lépésre, mégis óriási terhet vállaltak magukra azzal, hogy egy nevelésesen nyilvánvaló „cselt” használtak fel háborús okként. A franciák által kiagyalt terv lényege az volt, hogy Izrael megtámadja Egyiptomot, és előrenyomul a Szezi-csatorna irányába. Ekkor Nagy-Britannia és Franciaország a Csatornán való szabad áthaladás mellett kiállva azt követeli, hogy mind Egyiptom, mind Izrael vonja vissza csapatait a Csatornától tízmérföldnyi távolságra. Ha Egyiptom ezt a követelést nem teljesíti, ami várható volt, akkor elfoglalják a Csatorna-övezetet. Az azonban homályban maradt, hogy ezután mi is lenne a következő lépés. Az akció az amerikai elnökválasztás előtti héten indulna.

Ennek a furfangos ötletnek csak vesztesei voltak. Először is, teljesen összeegyeztethetetlen volt a Szezi-csatorna Nasszer általi elfoglalása óta folytatott diplomáciával, mely a csatorna működtetésével valamilyen formában egy nemzetközi csoportot akart megbízni. Mivel a csatornán való szabad áthaladást biztosítani kívánó, nemzetközi szinten is elfogadott tervek egymás után csődöt mondtak, a legközelebbi logikus lépés angol és francia részről az lehetett volna, hogy a fenti tervek egyikét katonai erővel valósítsák meg. Bár egyoldalú katonai lépésük minden bizonnyal a világ tiltakozását váltotta volna ki, de legalább érthető lett volna a megelőző diplomáciai törekvések fényében. Ezzel ellentétben azonban a mostani brit és francia akció túlságosan átlátszó és cinikus lépés volt.

Az akcióban részt vevők mindegyike jobban járt volna, ha a másiktól függetlenül próbálja meg célját megvalósítani. Nagy-Britanniának és Franciaországnak az ásta alá nagyhatalmi pozícióját, hogy úgy látszott, Izrael segítsége nélkül nem tud Egyiptom ellen fordulni. Izrael elveszítette a béketárgyalásokat visszautasító szomszédja ellenében szerzett morális előnyét azzal, hogy hagyta magát a kolonializmus eszközeként felhasználni. Nagy-Britannia iraki és jordániai pozíciói, mely országok számára a Közel-Kelet fő bástyáit jelentették, meggyengültek. Eisenhower azért sértette mélységesen a manőver, mert az láthatólag nem volt összefüggésben a feltételezett vonakodásával, hogy az elnökválasztási kampány utolsó hetében ellene hangolja zsidó választóit. Hosszú időre és kitartásra van szükség ahhoz, míg a diplomáciában olyan megoldást sikerül találni, amely egyesíti magában a korábban felvetett összes javaslat minden hátrányát, illetve hogy egy olyan koalíciót hozzon létre, mely egyformán gyengíti valamennyi partnert. Nagy-Britanniának, Franciaországnak és Izraelnek sikerült ez a mutatvány.

Látszólag elfeledkezve az akciójukat követő nemzetközi felháborodásról, Nagy-Britannia és Franciaország a politikai problémákat azzal is tetézte, hogy olyan katonai stratégiát választott, mely a késleltetés látszatát keltette. Október 29-én Izrael megszállta a Sínai-félszigetet. Október 30-án Nagy-Britannia és Franciaország már azt követelte, hogy mindkét fél vonuljon vissza a Csatorna térségéből, holott ekkor az izraeli csapatok még el sem érték a kérdéses övezetet. Október 31-én Nagy-Britannia és Franciaország bejelentette, hogy szárazföldi csapatokkal közbelép. A brit és a francia csapatok további négy napig nem szálltak partra Egyiptomban, s a térségben való tartózkodások néhány napja alatt sem sikerült céljukat, a Csatorna elfoglalását elérni.

Amivel egyik fél sem számolt, az Amerika fokozott erkölcsi érzékenysége volt. Már október 30-án, 24 órával az első izraeli támadást követően az Egyesült Államok igen kemény hangvételű határozati javaslatot nyújtott be a Biztonsági Tanácsnak, amely elrendeli az izraeli erők „azonnali kivonását... a fegyverszüneti megállapodásban meghatározott vonalak mögé”. Az Egyiptom által támogatott terrorista támadások elítéléséről vagy az Akabai-öböl illegális arab blokádjáról nem esett szó. Amikor azonban Nagy-Britannia és Franciaország október 31-én a küzdőtérre lépett, Eisenhower már aznap ellenük is fordult egy televíziós beszédében:

„Mint ahogy az egyes országoknak magától értetődő joga, hogy döntéseket hozzanak és azoknak megfelelően cselekedjenek, ugyanúgy nekünk is jogunkban áll – ha ezt úgy ítéljük meg –, hogy eltérő véleményünket kifejezzük. Meggyőződésünk szerint tévedés volt a katonai akció elindítása, mivel számunkra nem fogadható el a vitás nemzetközi kérdések fegyveres erővel való megoldása.”

Az erőszak tagadását az Egyesült Államok kormánya nem vette mindig ennyire komolyan a saját ügyeit illetően, például amikor két esztendővel korábban a guatemalai kormány megdöntését megszervezte. Két évvel később sem volt ez másképpen, amikor Eisenhower amerikai csapatokat rendelt Libanonba. Ez volt az első és egyetlen olyan alkalom, amikor az Egyesült Államok legközelebbi szövetségesei ellen szavazott, a Szovjetunióval megegyezően. Eisenhower honfitársainak olyan nyilatkozatot tett, hogy a Biztonsági Tanácsban várható brit és francia vétó miatt kész az ügyet az ENSZ közgyűlése elé vinni, ahol a vétójoguk nem érvényes.

November 2-án az ENSZ közgyűlése elsőprő többséggel, 64:5 arányú szavazattal követelte az ellenségeskedések beszüntetését. A november 3-i és 4-i, éjszakába nyúló ülésen az ügyben egy ennél is határozottabb döntés született, amely ENSZ békefenntartó erők küldését szorgalmazta a Csatorna-övezetbe. A döntést a brit és francia csapatkivonást ösztönző jelképes lépésnek szánták, hiszen egyetlen szuverén ország területén sem állomásoztattak ENSZ-erőket annak akarata ellenére, s bizonyosak voltak abban, hogy Nasszer követelni fogja a távozásukat.

A békefenntartó csapatok november 5-re már készen álltak feladatuk végrehajtására. Ugyanezen a napon az angolok és a franciák bejelentették, hogy amint az ENSZ-erők megérkeznek a helyszínre, csapataik megkezdik a kivonulást – esetleg egy *arriére pensée* reményében, hogy csapataik az ENSZ-kontingens részei lehetnek. A legközelebbi, szövetségeseiket megalázó amerikai összejátszás élet még az is fokozta, hogy a szovjet katonai erők ugyanazon a napon fojtották el a magyarországi szabadságharcot, s az akcióval kapcsolatos ENSZ-állásfoglalást még a legnagyobb jóindulattal is csak formális tiltakozásnak lehet nevezni.

A Szovjetunió csak november 5-ének estéjén hallatott magáról, egy héttel a brit és a francia ultimátumot követően, s huszonnégy órával azután, hogy a szovjet tankok megkezdték a magyarországi forradalom eltaposását. Az Egyesült Államok és szövetségesei között nyilvánvaló szakadék lehetővé tette Moszkva számára, hogy minimális kockázatot vállalva Egyiptom védelmezőjének tüntesse fel magát, így valóságos kommunikációs vihart kavart az események körül. Sepilov külügyminiszter levelet intézett a Biztonsági

Tanács elnökéhez; Bulganyin miniszterelnök Edennel, Mollet-val, Eisenhowerrel és David Ben-Gurion izraeli miniszterelnökkel lépett kapcsolatba. Mind az öt alkalommal a szovjet üzenet lényege ugyanaz volt: az Egyiptom elleni „rabló” agresszióknak véget kell vetni; s az Egyesült Nemzetek Szervezetének lépéseket kell tennie ennek érdekében; ebben az akcióban a Szovjetunió kész flottáját és légierjét az ENSZ rendelkezésére bocsátani.

Ha esetleg ezek a szovjet kijelentések nem bizonyultak volna eléggé vészjóslónak, Bulganyin még testreszabott figyelmeztetéseket is küldött levelében egy-egy címzettnek. Eden kapta például az első komoly figyelmeztetést a szovjetek részéről, melyben egy nyugati szövetséges elleni esetleges rakétatámadást helyeztek kilátásba, egyelőre egy szóközi kérdés formájában:

„Milyen érzés lenne például Nagy-Britannia számára, ha nála erősebb, különféle modern tömegpusztító fegyverrel felszerelt országok részéről támadás érné? Ezek az országok, ami a jelent illeti, nem küldenék flottájukat vagy légierjüket a brit partokhoz, hanem más eszközöket, például rakétafegyvereket vetnének be.”

Arra az esetre, ha szóközi kérdését félreértették, Bulganyin még egy fenyegetőbb tartalmú mondatot is beszúrt levelébe: „Eltökélt szándékunk, hogy széttúzzuk az agresszorokat és helyreállítsuk a békét a Közel-Keleten.” Hasonló figyelmeztetéseket kapott Mollet is. Bár kevésbé konkrét, de talán még fenyegetőbb tartalmú levelet vett kézhez Ben-Gurion; a szovjet feladó azt hangsúlyozta, hogy Izrael akciója „magának Izrael államnak a létét teszi kockára.”

Végül, Eisenhowernek írott levelében Bulganyin közös szovjet-amerikai katonai fellépést javasolt annak érdekében, hogy véget vessenek az ellenségeskedésnek a közel-keleti térségben. Levelében egészen addig elment, hogy még egy esetleges harmadik világháború kitörésére is célzott: „Ha ezt a háborút nem zabolázzuk meg, akkor fennáll a veszély, hogy egy harmadik világháborúvá alakul át.” Mivel ez a célzás az egyetlen olyan országtól származott, mely a harmadik világháborút elindíthatja, valóban vészjósló volt.

A fenti szovjet fenyegetések már azt a rendkívüli hősködést tükrözték, amely Hruscsov egész diplomáciájának legfőbb jellemvonása lesz. Hiszen pontosan ugyanebben az időben, amikor a szovjet csapatok brutálisan elfojtották a szabadságért folyó küzdelmet Magyarországon, a Szovjetunió volt oly vakmerő, hogy a nyugati imperializmus állítólagos áldozatainak sorsa miatt lamentáljon. Hruscsovval csak rendkívül merész természete mondathatta ki 1956-ban a harmadik világháborúval fenyegető kijelentéseket, hiszen akkor a Szovjetunió katonailag sokkal gyengébb volt az Egyesült Államoknál, főképpen a nukleáris fegyverek vonatkozásában. A Szovjetunió nemcsak hogy nem volt felkészülve egy nagy leszámolásra, hanem, amint ez hat esztendővel később a kubai rakétaválsággal kapcsolatban be is következett, a konfliktus komolyra fordulásával dicstelen visszavonulásra kényszerült.

Eisenhower felháborodottan utasította vissza a közös szovjet-amerikai katonai akció tervét, s válaszában arra figyelmeztetett, hogy az Egyesült Államok ellenez mindennemű egyoldalú szovjet katonai lépést. Ugyanakkor a szovjet fenyegetőzés hatására Washington erőteljesebb nyomást gyakorolt Nagy-Britanniára és Franciaországra. November 6-án a font sterling zuhanása ijesztő méreteket öltött. A korábbi gyakorlattól eltérően azonban Amerika csak a partvonalról figyelt, s nem volt hajlandó közbelépni és lecsillapítani a forrongó pénzpiacot.

Miután vereséget szenvedett az alsóházi csatározásban, s nem kapta meg a remélt támogatást a Brit Nemzetközösségekben sem, majd végérvényesen magára hagyta Amerika is, Eden bedobta a törülközőt. November 6-án hozzájárult a fegyverszünethez, mely másnap lépett érvénybe. A brit és a francia csapatok még negyvennyolc óránál is rövidebb időt töltöttek el a hadszíntéren.

A britek és franciák közös katonai akcióját ügyetlenül tervezték és amatőr módon kiviteleztek. Zavaros körülmények közepette dolgozták ki, semmiféle világosan körvonalazható célkitűzése nem volt, így eleve bukásra volt ítélve. Az Egyesült Államok sohasem támogatt volna egy, már az első pillanattól fogva

hibás vállalkozást. Ugyanakkor több kérdés is ott bujkál a háttérben azóta is. Vajon szükség volt-e a szövetségesektől való ilyen radikális elhatárolódásra amerikai részről? Valóban nem volt-e az Egyesült Államoknak más választása, mint hogy fehéren-feketén támogassa vagy elutasítsa a brit-francia akciót? A jog betűje szerint a világosan megfogalmazott, a NATO hatáskörébe tartozó területeken kívül az Egyesült Államoknak nem voltak más kötelezettségei Nagy-Britannia és Franciaország irányában. De ez az ügy túlnőtt a tisztán jogi kereteken. Vajon Amerika két legfontosabb szövetségesének ilyen könyörtelen módon kellett-e a tudomására hozni, hogy képtelenek az önálló cselekvésre, s ez jó szolgálatot tett-e Amerika nemzeti érdekeinek?

Az Egyesült Államoknak nem volt kötelessége, hogy az ENSZ határozatait ilyen villámgyorsan erőltesse keresztül, mint ahogyan ezt tette, vagy hogy olyan határozatokat támogasson, amelyek egyáltalán nem vették figyelembe a provokációt kiváltó okokat, s csak a felszíni problémákra összpontosították a figyelmet. Az Egyesült Államok ehelyett felhívhatta volna a világ figyelmét a különböző nemzetközi cselszövésekre, mint például a Csatorna működésének a leállítására, az Akabai-öböl arab blokádjára vagy a Nasszer támogatta Izrael-ellenes terrorcselekményekre. S mindenekelőtt az Egyesült Államok megtehetette volna, sőt meg is kellett volna tennie, hogy a közös brit-francia akció elítélését összekapcsolja a magyarországi eseményekbe való szovjet beavatkozás elítélésével. Amerika úgy járt el, mintha a szuezi válság teljes egészében erkölcsi-jogi s minden geopolitikai alapot nélkülöző kérdés volna, ezzel tulajdonképpen szemet hunyt a valóság felett, azaz nem vett tudomást arról, hogy Nasszer feltétel nélküli győzelme – a végső következmény, amikor Egyiptomnak nem kellett garanciákat adnia a csatorna működtetésére vonatkozóan – egyúttal a szovjet fegyverekkel kivívott és a szovjet fenyegetésekkel fenntartott radikális politika győzelme is volt.

A probléma gyökere elméleti jellegű volt. A szuezi válság időszakában az amerikai vezetők három javaslatot is előterjesztettek, s ezek mindegyike hosszú ideje érvényben levő igazságra épült – nevezetesen, hogy Amerika szövetségeseivel szembeni kötelezettségei pontosan megfogalmazott jogi dokumentumokra épülnek, s hogy az erőszakhoz való folyamodás minden nemzet számára megengedhetetlen, kivéve, ha az szigorú értelemben vett önvédelemből történik. Végül pedig ott volt a legfontosabb elv: a szuezi válság arra adott lehetőséget Amerikának, hogy gyakorolja igazi elhivatottságát, nevezetesen a fejlődő világban betöltött vezető szerepét.

Az első szempontot Eisenhower október 31-én tartott beszédében fejtette ki, melyben az amerikai diplomácia teljes súlyával rávetette magát Nagy-Britanniára és Franciaországra. „Nincsen béke törvényesség nélkül. S nem létezhet törvény – ha egy nemzetközi törvénykönyv hatályosságát ismerjük el azok esetében, akik velünk szemben állnak, s egy másikét – azok esetében, akik a barátaink.” Az elmélet, hogy a nemzetközi kapcsolatokat a nemzetközi jog határozza meg alapvetően, mélyen az amerikai történelemben gyökerezik. S részben nosztalgiával magyarázható az amerikaiaknak az a kiindulási pontja, hogy országuknak a pártatlan döntőbíró szerepét kell betöltenie a népek viselkedésének megítélésében, s nem szabad, hogy nemzeti érdekeik, geopolitikai tényezők vagy szövetségek befolyásolják.

A valóságban azonban a diplomácia, legalábbis részben, azt is jelenti, hogy meg kell tanulni különbségeket tenni bizonyos esetek, valamint barátok és ellenfelek között.

John Foster Dulles 1956 decemberében hozta nyilvánosságra azt a tisztán jogi alapokra helyezett elméletét, mely szerint a háború egyetlen legitim indítóoka a haza védelme lehet. Dulles a NATO alapszerződésének 1. cikkelyét általános kötelezettségként értelmezte:

„...a fő kérdés a Suez-ügyben az, hogy a támadás a mi felfogásunk szerint sérti az Egyesült Nemzetek Szervezetének Alapokmányát, valamint az Észak-atlanti Szerződés 1. cikkelyét is, mely megkívánja, hogy valamennyi tagja mondjon le az erőszak alkalmazásáról, s a vitás kérdéseket békés úton rendezze. S ez a mi problémánk: nem az, hogy nem volt megfelelő konzultáció, hanem az, hogy megsértették a szerződést.”

Az Észak-atlanti Szerződés 1. cikkelyét még soha senki nem értelmezte ilyen pacifista szellemben, és soha senki nem fogja ezt tenni a jövőben sem. A gondolat, hogy egy katonai szövetség alapokmánya kötelezővé teszi valamennyi vitás kérdés békés úton történő rendezését, enyhén szólva meglepő volt. Mindenesetre az ügy valójában nem is jogi kérdés volt, hanem inkább az, hogy egy szövetség okmánya nem tartalmazza-e a hallgatólagos kötelezettségét annak, hogy bizonyos megértés tanúsíttassék, ha valamelyik szövetséges a saját alapvető érdekeit a szigorú értelemben vett, s a Szerződés által lefedett területen kívül kívánja érvényesíteni, illetve nem engedi-e meg a dolgok megítélésében olykor meglevő különbségek elnézését.

A feltartóztatás kezdeti szakaszában folyó viták két szembenlévő oldalán álló George Kennan és Walter Lippmann is így gondolkodott. George Kennan elsősorban türelemre intett:

„Néhány esetben mi is követtünk el hibát a múltban, a barátaink mégsem fordultak ellenünk. Sőt bennünket is súlyos felelősség terhel, amiért a francia és a brit kormány olyan kiúttalan helyzetbe került, hogy ehhez a balszerencsés és szánalmas megoldási kísérlethez volt kénytelen folyamodni.”

Walter Lippmann még ennél is továbbment, s azt állította, hogy Amerika is érdekelt a britek és franciák sikerében:

„A francia-brit akciót eredménye alapján fogják megítélni... Bár a döntéssel nem értettünk egyet, Amerika érdeke mégis azt kívánja meg, hogy Nagy-Britannia és Franciaország sikeres legyen. Ha azt kívánjuk is, bárcsak sohasem kezdték volna el ezt a háborút, akkor sem kívánhatjuk azt, hogy vereséget szenvedjenek.”

Az Egyesült Államok politikai gondolkodásának harmadik alappillére, a titkos amerikai álom, hogy az ország a fejlődő világ vezető hatalma legyen, megvalósíthatatlannak bizonyult. Richard Nixon, aki Amerika második világháború utáni vezetői közül a nemzeti érdek legkiválóbb ismerője volt, négy nappal a választások előtt, november 2-án tartott beszédében Amerikát a gyarmatellenes küzdelmek élcsapatába tartozónak nevezte:

„Most első alkalommal nyilvánítottuk ki különvéleményünket az angolok és franciák Ázsia- és Afrika-politikáját illetően, amely számunkra a gyarmati tradíciókat jelenti. Független gondolkodásunk érvényre juttatásának felvillanyozó hatása volt világszerte.”

Nixon későbbi nyilatkozatainak tükrében nehezen hihető, hogy a fentieket nem felettesei utasítására mondta.

Valójában ennél jóval többről volt szó. Nasszer nem türtőztette magát sem a nyugati országokat, sem az arab szövetségeseit illető politikájában. Radikális választói még akkor sem engedték volna meg neki annak a nyilvános bevallását, hogy az amerikai politikai nyomás mentette meg, ha ez egyáltalán a szándékában lett volna. Ellenkezőleg, hogy kedvező benyomást tegyen éppen választóira, intenzívebbé tette a nyugati orientációjú, mérsékeltebb közel-keleti kormányok elleni támadásait. A szuezi válság elmúltával két éven belül megbukott a nyugati orientációjú iraki kormány^[54], s az arab világon belüli egyik legradikálisabb rezsim váltotta fel, mely végül Szaddám Husszeint is hatalomra juttatta. Szíria is egyre inkább radikalizálódott. Öt éven belül egyiptomi csapatok lépték át a jemeni határt, amely lépés végül is meddő kísérletnek bizonyult a kormány megbuktatására. Mivel az Egyesült Államok töltötte most már be azt a stratégiai szerepet a térségben, mely korábban Nagy-Britanniáé volt, Nasszer radikalizmusának

teljes dühe most Amerika ellen irányult, s 1967-ben a diplomáciai kapcsolatok megszakításával érte el csúcspontját.

Amerika a többi el nem kötelezett ország körében sem javította népszerűségi mutatóit. A szuezi válságot követően néhány hónap múlva Amerika már ugyanolyan népszerűtlen volt az el nem kötelezettek körében, mint Nagy-Britannia. Ez a változás nem annak volt az eredménye, hogy az el nem kötelezett országok többsége hirtelen rosszindulattal kezdett viseltetni az Egyesült Államok iránt vagy hogy ráébredtek saját fontosságukra. Ezeknek az országoknak a szemében a szuezi válság legnagyobb tanulsága nem az volt, hogy Amerika Nasszert támogatta, hanem az, hogy Nasszer a nagyhatalmak ügyes egymás elleni kijátszásával óriási sikereket volt képes elérni. Ezenkívül a szuezi válság volt az el nem kötelezett országok számára az első lecke a hidegháborús igazságokból: az Egyesült Államokra való nyomással a jóakarató tiltakozások általában előidézhetőek, s erőfeszítések történhetnek a problémák enyhítésére, míg a Szovjetunióra kockázatos dolog nyomást gyakorolni, mert az minden esetben igen erőteljes ellennyomással válaszol.

A szuezi válságot követő évtizedekben felerősödtek ezek a tendenciák. Az amerikai politika elmarasztalása állandó napirendi pontjává vált az el nem kötelezett országok konferenciáinak. A szovjet akciók elítélése a találkozó dokumentumaiban elég ritkán, akkor is mindig áttételes formában található. Mivel statisztikailag is meglehetősen valószínűtlen, hogy az Egyesült Államoknak soha nem volt igaza, az el nem kötelezettek részrehajlása érdekeik számbavételét, s nem erkölcsi ítéleteiket jelentette.

A szuezi válság következményei a Közép-Európán végighúzódó választóvonal mindkét felén érezhetőek voltak. Anvar Szadat, akkoriban Egyiptom fő szószólója, a következőket írta november 19-én:

„Ma csak két nagyhatalom van jelen a világban: az Egyesült Államok és a Szovjetunió... Az ultimátum Nagy-Britanniát és Franciaországot az őket megillető helyre tette, azaz a nem is nagy és nem is erős országok közé.”

Amerika szövetségesei ugyanezt a következtetést vonták le a maguk számára. A szuezi válság megértette velük, hogy az Atlanti Szövetség egyik legfontosabb elve – az európai és az amerikai érdekek egybeesése – a legjobb esetben is csak részben volt igaz. Ettől kezdve az az érvelés, hogy Európának nincs szüksége atomfegyverekre, mert mindig támaszkodhat az amerikai segítségre, mindig a rossz emlékű szuezi válságot is a felek eszébe juttatta. Nagy-Britannia, természetesen, mindig rendelkezett nukleáris elrettentő erővel. Ami Franciaországot illeti, a *Le Populaire* című napilap 1956. november 9-i számában megjelent cikk jól jellemezte a későbbi francia hozzáállást: „A francia kormány minden kétséget kizáróan hamarosan dönteni fog nukleáris fegyverek gyártásáról... A szovjetek fenyegetőzése, hogy készek rakétákat bevetni, szétoszlattott minden korábbi illúziót.”

Nemcsak a szuezi mérkőzésben közvetlenül részt vevő játékosok érezték meg a zökkenőket Amerika és legközelebbi szövetségesei viszonyában. Adenauer kancellár, aki ugyanolyan jó barátja maradt Amerikának, mint a háború utáni években, nagy csodálója volt Dullesnek. De még ő is úgy tekintett a szuezi válsággal kapcsolatos amerikai diplomáciára, mint az Egyesült Államok és a Szovjetunió közötti megegyezés potenciális előfutárára, melynek az árát természetesen Európának kell majd megfizetnie.

Adenauer történetesen éppen Párizsban tartózkodott november 6-án, amikor Eden és Mollet eldöntötték, hogy kénytelenek lesznek engedni az amerikai nyomásnak. Christian Pineau francia külügyminiszter szerint Adenauer a következőképpen nyilatkozott:

„Franciaország és Anglia soha nem lesznek az Egyesült Államokkal és a Szovjetunióval egyenrangú hatalmak. Németország sem. Számukra csupán egyetlen lehetőség kínálkozik, hogy döntő szerephez jussanak a világpolitikában: egyesíteniük kell erőiket Európa alakítására. Anglia még nem érett meg erre a feladatra, de a szuezi eset elő fogja segíteni Anglia

ráhangelődését is. Nincs vesztegetni való időnk: Európa lesz a bosszú.”

Ez a kijelentés jól rávilágít a későbbi francia-német politikára, amelynek csúcspontja De Gaulle Adenauerrel kötött 1963-as barátsági és egyeztetési szerződése volt.

Nagy-Britannia a szuezi válság tanulságainak elemzése során a franciákéval megegyező nem egy következtetést vont le saját hibáival és relatív gyengeségével kapcsolatban, de azokat egy teljesen másfajta politika szolgálatába állította. Az európai egység gondolatától elfordulva az Egyesült Államok politikájának való tartós alávetettség mellett döntött. Már Szuezt előtt is tudatában volt az Egyesült Államoktól való függésének, bár továbbra is úgy viselkedett, mintha még mindig nagyhatalmi státusa lenne. A szuezi válság után Amerikához fűződő „különleges viszonyát” olyan döntések végrehajtásához szükséges maximális befolyás eszközeként értelmezte, amelyek nagy részét Washingtonban hozták.

A szuezi válság legveszélyesebb hatása a Szovjetunió esetében jelentkezett. A genfi csúcstalálkozó „szellemétől” még egy év sem választotta el, de már behatolt a Közel-Keletre, levert egy forradalmat Magyarországon, s rakétatámadással fenyegette Nyugat-Európát. A válság ideje alatt végig angol- és franciaellenes hangulat uralkodott a nemzetközi porondon, míg a Szovjetunió által Magyarországon elkövetett brutális tettekről alig esett elítélő szó.

Hruscsov ideológiája és egyénisége miatt is az amerikaiak viselkedését inkább gyengeségüknek, mintsem a magasabbrendű elvekhez való hűségüknek tudta be. A tapogatózó szándékú csehszlovák-egyiptomi fegyverüzletnek induló akció, végül is óriási szovjet áttöréssel végződött, mely megosztotta az Atlanti Szövetséget, a fejlődő országokat pedig tárgyalási pozícióik javítása érdekében a Szovjetunió felé fordította. Hruscsov örömmünnepet ült. Ebben a hangulatban, mintha hullámvasúton ülne, egyik konfrontációt a másik után provokálta ki, kezdve az 1958-as berlini ultimátummal, egészen a megaláztatását hozó 1962-es kubai rakétaválságig.

Ha jelentős fájdalmat okozott is, a szuezi válság véglegesen Amerika világhatalommá válását jelezte. Némi megkönnyebbüléssel az Egyesült Államok arra használta fel a válságot, hogy elszakadjon szövetségeseitől, akiket mindig is hibáztatott az ártalmas *Realpolitik* folytatásáért, s a téves hatalmi egyensúly koncepciójáért. De – s ilyen az élet – Amerikának nem adatott meg, hogy sokáig megőrizze ártatlanságát. Szuezt tulajdonképpen az Egyesült Államok beavatását jelentette a világhatalmi pozíció realitásaiba, melyeknek az egyik tanulsága az, hogy a hatalmi vákuum törvényszerűen mindig betöltődik, s legfőbb kérdés nem az, hogy ez megtörténik-e, hanem az, hogy ki által történik. Miután kiűtötte Nagy-Britanniát és Franciaországot a nyeregből a Közel-Keleten, az Egyesült Államoknak rá kellett jönnie arra, hogy abban a térségben a hatalmi egyensúly megtartásának felelőssége teljes egészében az ő vállára került.

1956. november 29-én a pakisztáni, iraki, török és iráni vezetők bagdadi csúcstalálkozóját üdvözölve az Egyesült Államok kormánya a következő hivatalos kijelentést tette: „Ha a Bagdadi Paktum tagországainak területi integritását vagy politikai függetlenségét fenyegetés éri, ezt az Egyesült Államok a legnagyobb komolysággal fogja kezelni.”^M Ez tulajdonképpen a diplomácia nyelvén azt jelentette, hogy az Egyesült Államok magára vállalja a Bagdadi Paktum tagországainak védelmét, mely szerepre Nagy-Britannia már túlságosan gyenge és diszkreditált volt.

1957. január 5-én Eisenhower a kongresszusnak küldött üzenetében jóváhagyást kért azokra a javaslatokra, melyeket később az Eisenhower-doktrína néven ismert meg a világ: ez a Közel-Kelet megsegítésének három részből álló programja, mely a régióknak nyújtandó gazdasági és katonai segítséget, illetve a kommunista agresszió elleni védelmet foglalja magában. 1957. január 10-én az unió helyzetéről tartott beszédében Eisenhower egészen addig a kijelentésig ment el, hogy kifejtette: Amerika elkötelezi magát az egész szabad világ megvédésének szolgálatára.

„Először is, Amerika érdekei világméretűek, mindkét féltekére, minden kontinensre

kiterjednek.

Másodszor, a szabad világ minden egyes nemzetével vannak közös érdekeink.

Harmadszor, az érdekek kölcsönös összefüggése megkívánja minden nép jogainak és békéjének mélyszéges tiszteletben tartását.”

Az Egyesült Államok Európától elszakadni kívánó kísérletének eredménye az lett, hogy Amerikának vállalnia kellett a világ minden részén valamennyi szabad (azaz nem-kommunista) ország védelmét. Bár a szuezi válság időszakában Amerika még mindig a fejlődő világ egyensúlya kényes problémáinak megoldásán fáradozott az Egyesült Nemzetek Szervezetén keresztül, két éven belül azonban már amerikai katonai erők szállnak partra Libanonban, hogy érvényt szerezzenek az Eisenhower-doktrínának. Egy évtizeddel később pedig Amerika már teljesen egyedül fog küzdeni Vietnamban, hiszen szövetségesei ekkorra már eltávolodnak tőle a szuezi válság tanulságait levonva, pontosan úgy, ahogy azt az amerikaiak által írt forgatókönyv tartalmazta.

HUSZONKETTEDIK FEJEZET

MAGYARORSZÁG: FELFORDULÁS A BIRODALOMBAN

1956-ban két, egymással párhuzamosan zajló esemény alakította át a nemzetközi kapcsolatrendszert. A szuezi válság az ártatlanság korának végét jelentette a nyugati demokráciák szövetsége számára: ettől kezdve már sohasem tudnak szívvel-lélekkel hinni érdekeik párhuzamos voltában. Ezzel egyidejűleg a magyarországi forradalommal való véres leszámolás megmutatta, hogy a Szovjetunió mindenáron meg akarja tartani saját befolyási övezetét, ha kell, erőszak útján is. Így tehát a felszabadításról szóló beszédek üres fecsegésnek bizonyultak. Többé már senki sem kételkedhetett abban, hogy a hidegháború elhúzódó és elkeseredett lesz, amelyben az Európa közepén húzódó választóvonal mentén ellenséges csapatok néznek egymással farkasszemet, s ez a helyzet belátható időn belül nem változik meg.

A magyarok eleve kudarcra ítélt szovjetellenes küzdelme az orosz imperializmus, a szovjet ideológia és a heves magyar nacionalizmus gyúlékony robbanóelegyének volt a végterméke. Bizonyos értelemben Magyarország is annak az orosz expanzionizmusnak volt az egyik áldozata, mely Nagy Péter uralkodása óta szünet nélkül folytatódott. Történelmileg az orosz állam mindig is megpróbálta elnyomni azokat az országokat, melyek Oroszország határai mentén tőle független politikát próbáltak folytatni. Ez a kísértés a hidegháború utáni időszakra is átnyúlt. De ez általában Oroszország problémáinak még csak a kezdetét jelentette. A függetlenségi törekvések elfojtása után az oroszok igen költséges állandó katonai jelenlétet voltak kénytelenek fenntartani a velük szomszédos államokban, amely csak apasztotta a szovjet államkasszát anélkül, hogy növelte volna az ország biztonságát. George Kennan a témával kapcsolatosan így ír: „A cárizmus halálát valójában a tőle nyugatra fekvő kisebb országok okozta emésztési zavarok okozták, amely területeket Oroszország eléggé balga módon be akarta kebelezni.”

Ugyanez a séma ismétlődött meg a kommunista rendszer idején is. Sztálin visszaszerezte az első világháború végén elveszített összes volt cári területet, sőt még meg is növelte azt a később csatlós államok rendszereként ismert kelet-európai országokkal, amelyeket a háború alatt a Vörös Hadsereg foglalt el, s most szovjet rendszerű kormányaikat Moszkva erőltette rájuk. A birodalom kormányzása, amely elég bonyolult dolog volt a cárok idejében is, még több problémát okozott a kommunista uralom időszakában, amikor az alárendelt országok idegengyűlölete még tarthatatlan gazdasági rendszerrel is párosult.

A szovjet rendszerű tervgazdálkodás hosszú távon elviselhetetlennek bizonyult, még a Szovjetunióban is, a csatlós államokban pedig már a kezdetektől fogva katasztrofálisan működött. A második világháború megelőző időszakban Csehszlovákia életszínvonala Svájcéval vetekedett. A háború után éppolyan elszürkült, egyhangú rendszerré vált, mint ami az egész kommunista tábor gazdaságát jellemezte. Lengyelország iparának nagyságrendje Olaszországéval egyezett, s nyersanyagkészletei annál is gazdagabbak voltak, a háború után azonban kénytelen volt az intézményesített kelet-európai nyomor szintjén tengődni. A keletnémetek a kommunista rendszerben látták az egyetlen akadályát annak, hogy nekik nem juthatott osztályrészlül a Német Szövetségi Köztársaság gazdasági jóléte. Kelet-Európa minden országának lakossága meg volt győződve arról, hogy saját jólétét áldozza fel a szovjet hegemoniáért és a kommunista ideológiáért.

Míg a Szovjetunióban a kommunizmus saját ideológiának számíthatott, Kelet-Európában nem volt kétséges, hogy rákényszerítették az egyes országokra, amelyeknek ezáltal ősi, nemzeti hagyományait irtották ki. Még a rendőrség, a tömegtájékoztatás, és az oktatási rendszer feletti teljes körű ellenőrzést

fenntartva is ostromlott kisebbségnek érezhették magukat a csatlós államok kommunistái. S valóban így is éreztek. Lenin még arról írt, hogy a bolsevikok részéről oktalanság volna II. Miklós cár politikáját folytatva, a saját rendszerüket ráerőltetni a szomszédos országokra. Sztálin halála idejére azonban a fő különbség a kommunisták és az egyeduralkodó cár uralma között csupán az volt, hogy Sztálin valójában sokkal brutálisabb és keményebb kezű volt, mint a cárok. Végső soron a szovjet politika ugyanazzal a problémával került szembe, amely régebben is oly sok zavart okozott az orosz történelemben: Kelet-Európa, melyre a szovjet állam nagyobb biztonságának érdekében ráerőszakolták a kommunizmust, felemészttette a szovjet erőforrásokat, és olyan állandó figyelmet igényelt, hogy egyre inkább teherré vált, ahelyett, hogy stratégiai előnyt jelentett volna.

Sztálinnak meggyőződése volt, hogy a kelet-európai csatlós államokat csak a totális és kierőszakolt moszkvai kontroll tarthatja befolyása alatt. 1948-ban Tito, az egyetlen kelet-európai vezető, akit nagyrészt saját erőfeszítései juttattak hatalomra, kifejezésre juttatta, hogy Belgrád a saját, Moszkvától független útját fogja járni. Sztálin ezt az elhatározást úgy torolta meg, hogy kizárta Jugoszláviát a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájából.^[55] Sztálin reményeit meghazudtolva, hogy a jugoszláv modell hamarosan össze fog omlani, Tito rendszere életképesnek bizonyult a nyugati demokráciák támogatásával, s egy időre felfüggesztette a nyugati országok ideológiai fenntartásait az ódivatú hatalmi egyensúlyban való gondolkodás iránt.

Sztálin Tito függetlenedési kísérleteire a fegyelmezés jól bevált régi módszereivel reagált; kirakatperekkel a csatlós államok mindegyikében, melyek eredményeképpen látszólag jogszerűen kivégeztethetett bárkit, aki képes volt a független gondolkodásra. Csakúgy, mint a néhány évtizeddel korábbi moszkvai tisztogatások során, ez utóbbi terrorizmus áldozatai közül nagyon kevesen – ha egyáltalán – voltak ellenzéki beállítottságúak. Hithű kommunisták voltak egész életükben, akik híven szolgálták a szovjetek által kierőszakolt kommunista uralmat, mint például Rudolf Slánsky Csehszlovákiában, Rajk László Magyarországon, Trajco Kosztoy Bulgáriában és Wladislaw Gomulka Lengyelországban (az egyetlen túlélője az eseményeknek). Azoknak az embereknek a kivégzése, akiket saját országuk közvéleménye alapján véve Moszkva eszközeinek tartott, még azzal a néhány emberrel is megértette a kommunizmus erkölcsi csődjét, akik még mindig hittek a hangzatos retorikának.

Sztálin utódai túlságosan bizonytalanok voltak ahhoz, hogy elődjük zsarnoki, elnyomó politikáját folytassák, ahhoz azonban túlságosan megosztottak, hogy bármiféle eretnokséget megengedhessenek a szovjet blokkon belül. Két, egymásnak ellentmondó félelem kerítette őket hatalmába: egyrészt, hogy a kelet-európai országokra gyakorolt nyomás meghiúsíthatja a nyugati államokkal való feszült viszony hön áhított enyhülését, másrészt pedig, hogy a csatlós államokon belüli liberalizálódás az egész kommunista felépítmény összeomlását eredményezheti. (A nyugati demokráciák reakciójától való félelem sem tartotta vissza azonban a szovjeteket attól, hogy 1953 júniusában tankokkal verjék le a keletnémet felkelést.) 1955-re már hajlandók voltak megbékélni a kelet-európai nacionalizmussal, ha az adott ország vezetői szigorúan megmaradnak a kommunizmus mellett. A szovjet vezetés Titóval is inkább a megbékélést választotta, jelképéül az újfajta megközelítésnek. 1955 májusában Hruscsov és Bulganyin látogatást tett Belgrádban, hogy kiköszörülje a csorbát. Ámde, amint ez minden további reformkísérletnél is történt, a liberalizálásra irányuló erőfeszítés arra szolgált, hogy megnyíljanak a zsilipek.

Hruscsov beszéde az 1956 februárjában megtartott XX. pártkongresszuson, amelyben a sztálini gaztetteket részletezte, tovább diszkreditálta a kommunizmust. Az egyetlen kivétel Jugoszlávia volt, ahol a kommunizmust oly módon sikerült átalakítani, hogy nacionalista érdekeket szolgáljon. Hamarosan világossá vált, hogy Sztálinnak igaza volt, amikor annak idején fenyegetőnek találta a titóizmust országa számára. A csatlós államok vezetőinek ugyanis azzal a paradoxonnal kellett szembenézniük, hogy a közvélemény megnyeréséhez valamiféle nacionalista eszmére van szükség. Inkább lengyel, cseh vagy magyar kommunistáknak kellett mutatkozniuk, mint a Kreml bábfiguráinak. Hruscsov belgrádi látogatása nyomán a kelet-európai csatlós államok szovjet ellenőrzése egyre nagyobb nyomásnak volt kitéve.

Eközben az Egyesült Államok alapján véve passzív magatartást tanúsított. A feltartóztatás politikájának egyik központi tétele az volt, hogy Kelet-Európa felszabadítása ügyében nem szabad frontálisan ütközni a Szovjetunióval, hanem az idő eróziós hatására kell bízni a megoldást. John Foster Dulles az 1952-es elnökválasztási kampány idején a *Life* magazinban megjelent „A merészség politikája” című cikkében túlságosan passzívnak bélyegezte az Egyesült Államok politikáját. Dulles érvelése szerint Kelet-Európa népei – melyeket „rab nemzeteknek” hívott – közel állnak a végső elkeseredéshez, mert „az Egyesült Államok, a szabadság erőinek történelmi vezére a »feltartóztatás« és »passzivitás« negatív politikája mellett kötelezte el magát.” Arra ösztönözte országát, hogy „nyilvánosan is kötelezze el magát a felszabadítás mellett”.

Vajon mit értett Dulles a gyakorlatban „felszabadításon”? Túl sokat tudott a szovjet ügyekről ahhoz, hogy egy percig sem kételkedjék: a Szovjetunió elfojtana mindenféle felkelést. Elvégre Sztálin még élt, amikor a fenti cikket írta. Dulles tehát nyilvánvalóan nem akarta ösztönözni a „véres felkelések és megtorlások” sorozatát. Inkább a Moszkvától való „békés különválásra” gondolt, a Tito-féle modellt követve, melyet Amerika propagandával és más nem-katonai eszközökkel támogatott volna.

Míg Acheson Tito Moszkvától való elszakadását a *Realpolitik* megfontolásai alapján támogatta, Dulles ugyanezt a politikát „felszabadításnak” nevezve az általános idealizmus köntösébe öltöztette. A gyakorlatban Dulles „felszabadítási” elmélete arra irányuló kísérletet jelentett, hogy Moszkva számára megnehezítse a meghódított területek konszolidálását, anélkül, hogy ez a folyamat növelné az Egyesült Államok kockázatát. Dulles a titóizmust és nem a demokráciát támogatta, s a különbségek Acheson és az ő gondolkodásmódja között tulajdonképpen csak kifejezésbeli árnyalatoknak bizonyultak.

Bírálni a Kelet-Európa felszabadításával kapcsolatos nézeteket is neki tulajdonították, amelyeket azonban Dulles valójában soha nem nyilvánított ki. De az is az igazsághoz tartozik, hogy ezekkel a bírálatokkal kapcsolatban soha nem kért helyreigazítást. Olyan intézményeknek is fő patrónusa volt, mint például a Szabad Európa Rádió és a Szabadság Rádió, melyeknek a fő célja az volt, hogy gyűjtő hatású gondolatok közvetítésével a szabadság eszméit ébren tartsák Kelet-Európa országaiban. Semmi árnyaltság nem volt a Szabad Európa Rádió által képviselt megközelítési módban. Abból az elvből kiindulva, hogy ezek az intézmények nem a hivatalos álláspontot képviselik, a „felszabadulás” gondolatát a szó valódi, legláztóbb értelmében juttatták kifejezésre. Sajnos azonban az amerikai kormány által finanszírozott intézmények „magán” és „hivatalos” ábrándjai közti különbségek túlságosan is megfoghatatlanok voltak a kelet-európai szabadságharcosok számára.

Így történhetett, hogy csaknem pontosan ugyanabban a történelmi pillanatban, amikor a nyugati demokráciák a szuezi válsággal voltak elfoglalva, a Szovjetunió két kulcsfontosságú csatlós államában, Lengyelországban és Magyarországon is igen feszült helyzet alakult ki.

Lengyelország volt az első, ahol lángra kapott a szikra. Júniusban Poznanban, egy iparvárosban zavargások törtek ki, melyeket vérbe fojtottak. A zavargások többtucatnyi halálos áldozattal és több száz sebesüléssel végződtek. A Lengyel Kommunista Párt Központi Bizottságának azok a vezetői, akik túléltek az előző párttisztogató akciókat, októberben úgy döntöttek, hogy a továbbiakban elkötelezik magukat a lengyel nacionalizmus ügye mellett. Az 1951-ben meghurcolt és kegyvesztetté vált Gomulkát felkérték, hogy a kommunista párt első titkáraként térjen vissza a politikába, s 1956. október 13-án már részt is vett a Központi Bizottság ülésén. Konsztantyin Rokosszovszkij szovjet marsallt, akit korábban védelmi miniszterként ráerőltettek a lengyelekre, s 1949 óta a lengyel Központi Bizottságnak is tagja volt, most menesztették; ez a tett a megalázó szovjet gyámkodás megszüntetésének lett a szimbóluma. A Lengyel Kommunista Párt közleményt adott ki, mely szerint ezentúl az ország „saját útját fogja járni a szocializmus felé”. Ez a kijelentés a lengyelek szenvedélyes nacionalizmusát és a szocializmus iránti közömbösséget figyelembe véve semmi biztatót nem jelenthetett a szovjetek számára.

A Kreml egy pillanatig eljátszódott a katonai beavatkozás gondolatával. A szovjet tankok már megindultak a legfontosabb lengyel városok felé, amikor október 19-én Hruscsov néhány politikai

bizottsági tag – Kaganovics, Mikojan és Molotov – társaságában szállt Varsóban.

A lengyel vezetőknek a szeme sem rebtent. A szovjet főtitkárt tájékoztatták, hogy látogatását nem tekintik kommunista pártjaik közötti találkozóknak, s ezért nem fogadják őt a pártközpontban. Ehelyett a szovjet delegáció számára tartózkodási helyül a Belvedere-palotát jelölték ki, amelyet állami vendégek számára tartottak fenn.

Hruscsov az utolsó pillanatban meghátrált: október 20-án a szovjet tankokat visszarendelte támaszpontjaikra. Október 22-én megerősítette Gomulkát pártfőtitkári tisztségében, cserébe azért az ígéretért, hogy az új lengyel vezetők is a szocialista rendszer mellett kötelezik el magukat, s fenntartják Lengyelország tagságát a Varsói Szerződésben. Formálisan a szovjet védelmi rendszer érintetlen maradt. A Nyugattal folytatott bármiféle háború esetére azonban a lengyel csapatok megbízhatóságát – hogy finoman fejezzük ki – már nem lehetett minden fenntartás nélkül elfogadni.

A Szovjetunió ebben az esetben meghátrált, s lehetővé tette, hogy Lengyelországban a szocializmus lengyel változata győzzön, részben azért, mert annak visszaverése egy több mint 30 milliós néppel való szembekerülést jelentette volna, amely már korábban is bebizonyította bátorságát és az idegen hatalommal való szembeszegülésre való hajlandóságát, s ezt még tovább erősítettek az orosz elnyomás és atrocitások történelmi emlékei. De ami a legfontosabb, a Kreml politikáját ugyanekkor a magyarországi események még komolyabban próbára tették. A kilencmilliós Magyarország a szovjet elnyomás ugyanolyan szakaszain ment keresztül, mint a vele szomszédos országok. Az 1940-es évektől kezdődően az ortodox és könyörtelen sztálinista, Rákosi Mátyás irányította. Az 1930-as években^[56] Sztálin az 1849-ben a cári hadsereg által zsákmányolt magyar zászlóért cserébe váltotta ki Rákosit egy budapesti börtönből. Sok magyarnak jó oka lett volna arra, hogy megbánja ezt a cserét, amikor Rákosi a Vörös Hadsereggel tért vissza, és olyan elnyomó rendszert hozott létre hazájában, amely még a sztálinista mérce szerint is szigorúnak volt tekinthető.

Az 1953-as berlini felkelés után azonban Rákosi ideje lejárt. Moszkvába hívták, ahol Berija utánozhatatlanul brutális sztálini modorban közölte vele, hogy bár Magyarországon történelme folyamán különböző nemzetiségű uralkodók álltak az ország élén, de zsidó királya még sohasem volt, s a szovjet vezetésnek ezt most sem áll szándékában megengedni. Rákosit a vezetői poszton Nagy Imre váltotta fel, aki reformkommunista hírében állott. Két esztendővel később, amikor Georgij Malenkovot Moszkvában leváltották, Nagy Imrét is menesztették, s Rákosi is miniszterelnökként tért vissza. Újra a szigorú, ortodox kommunizmus uralkodott. Elnyomták az értelmiséget és a művészeket, Nagy Imrét pedig kizárták a kommunista pártból.

Sztálin utódaiban azonban nem volt meg annak hatásos eltökéltsége. Nemcsak hogy életben hagyták Nagy Imrét, de még egy tanulmányt is közzétehetett, amelyben megkérdőjelezte a Szovjetunió jogát, hogy a többi kommunista ország belügyeibe beavatkozhasson. Eközben Rákosi, aki immár második alkalommal állt az ország élén, most sem bizonyult érzékenyebbnek népe problémái iránt, mint először. Miután Hruscsov XX. pártkongresszusi beszédében elhangzottak a vádak Sztálin ellen, Rákosinak ismét távoznia kellett, ezúttal azonban egy közeli munkatársa, Gerő Ernő váltotta fel.

Bár Gerő nemzetinek vallotta magát, mindvégig olyan szoros kapcsolatban állott Rákosival, hogy végül is képtelen volt gátat vetni az országon végigsöprő hazafias áradatnak. Október 23-án, egy nappal azt követően, hogy Gomulka hivatalosan is visszakерült a hatalomba Lengyelországban, kitört a népharag Budapesten. Egyetemi hallgatók követeléseiket tartalmazó jegyzékeket osztogattak Budapest utcáin, melyekben már jóval többet követeltek a Lengyelországban kivívott reformoknál. Követeléseik közé tartozott a szólásszabadság, Rákosi és társai bíróság elé állítása, a szovjet csapatok azonnali kivonása, és Nagy Imre visszatérése hivatalába. Amikor Nagy Imre a Parlament előtti téren összegyűlt óriási tömeg előtt megjelent, még mindig reformkommunista volt, aki demokratikus elemeket akart beépíteni a kommunista rendszerbe. A csalódott tömegeket arra kérte, bízzanak abban, hogy a kommunista párt meg fogja valósítani a szükségesnek ítélt reformokat.

Túl késő volt azonban arra kérni a magyar népet, hogy bízson meg a gyűlölt kommunista pártban, és higgye el, hogy jóvá fogja majd tenni saját bűneit. Ami ezután következett, az egy filmbeli történethez hasonlít, amelyben a főszereplő vonakodva és talán értetlenül is kénytelen elvállalni egy olyan megbízatást, amelyet nem maga választott, és amely végzetessé válik számára. A reformnézeteket valló, bár egész életében hűséges kommunista Nagy Imre a forradalom kezdeti időszakában elszántan védelmezte a kommunista pártot, ahhoz hasonlóan, ahogy Gomulka tette ezt nem sokkal előbb Lengyelországban. De az idő múlásával népének lelkesedése őt is magával ragadta, s az egy évszázaddal korábban de Tocqueville által lefektetett igazságok élő szimbólumává vált:

„...a tapasztalat azt mutatja, hogy egy rossz kormány számára a legveszélyesebb pillanat akkor következik be, amikor megpróbálja magát megreformálni. Rendkívüli ügyesség kell ahhoz, hogy egy uralkodó saját magát megmentse, amikor hosszú ideig elnyomás alatt tartott népét újra lélegzethez juttatja. A szenvedés, amelyet a nép türelemmel viselt, amíg az elkerülhetetlennek látszott, abban a pillanatban, amikor felcsillan a szabadulás reménye elviselhetetlenné válik. A reform ekkor csak arra alkalmas, hogy megmutassa az embereknek, mi az, ami még mindig elnyomja őket, s ami most még kevésbé elviselhető.”

Nagy Imre majd az életével fizet azért, amiért olyan későn tette magáévá a demokrácia eszméit. Miután a szovjetek leverték a forradalmat, felajánlották neki, hogy vonja vissza állításait. Ennek megtagadásával, s ezt követő kivégzésével Nagy Imre bekerült a kelet-európai szabadság ügyéért életüket adó hősök panteonjába.

Október 24-én az utcai tüntetések totális forradalommá alakultak át. A nép a sürgősen a helyszínre érkező szovjet tankokat felgyújtotta, a középületeket elfoglalta. Nagy Imrét még aznap miniszterelnökké nevezték ki. A szovjet Politikai Bizottság két tagja, Mikojan és Szuszlov Budapestre érkezett, hogy személyesen felmérje a helyzetet. Október 28-ra a szovjet látogatóknak úgy látszik, sikerült valami ahhoz hasonló megállapodásra jutniuk, mint amelyet Hruscsov ért el Varsóban: Tito-rendszerű kommunizmus kialakítását Magyarországon. A szovjet tankok megkezdték a kivonulást Budapestről. Ez a lépés sem hozta meg a teljes megnyugvást, nem úgy, mint Lengyelországban. A tüntetők most már nem kevesebbet követeltek, mint a többpárt-rendszer létrehozását, a szovjet csapatok azonnali kivonulását, és a Varsói Szerződésből való kilépést.

Míg mindezek az események kibontakozóban voltak Magyarországon, az amerikai politika feltűnően óvatos volt. Noha állandóan a „felszabadulás”-ról beszélt, a forradalom ilyen elsöprő erejű kitörése Washingtont nyilván váratlanul érte. Két ellentétes gond gyötörte: míg egyrészt szerette volna lehetőségeihez mérten elősegíteni a magyarországi folyamat kedvező alakulását, másrészt azonban attól is tartott, hogy a túlságosan nyílt lépések ürügyül szolgálhatnak a szovjetek számára az intervencióhoz. Legfőképpen azonban Washington megint csak bebizonyította, hogy nemigen képes egyszerre kezelni két súlyos válságot. Míg a magyar egyetemisták és munkások a szovjet tankokat ostromolták az utcán, Washington csendbe burkolózott. Moszkva egyetlen alkalommal sem kapott olyan figyelmeztetést, hogy a katonai erővel való fenyegetés vagy annak tényleges bevetése kockára tenné Washingtonnal való kapcsolatait.

Az Egyesült Államok október 27-én fordult a Biztonsági Tanácshoz „az idegen katonai erők magyarországi tevékenysége által előállt helyzet ügyében.”

Mindezt azonban olyan felületesen tette, hogy a Biztonsági Tanács határozatával kapcsolatos szavazás csak november 4-én történt meg, miután a katonai beavatkozásra már sor került.

A közbeeső időszakot a Szabad Európa Rádió töltötte ki, amely magára vállalta az amerikai állásfoglalás tolmácsolását, s arra ösztönözte a magyarokat, hogy gyorsítsák fel a forradalmat, illetve hogy utasítsanak vissza minden kompromisszumos javaslatot. Október 29-én például a Szabad Európa

Rádió a következő ellenséges érzelmű adással üdvözölte Nagy Imre miniszterelnökké történő kinevezését:

„Nagy Imre és hívei a trójai faló történetét akarják feltámasztani modernizált formában. Tűzszünetre van szükségük ahhoz, hogy a hatalmon levő budapesti kormány minél tovább a pozíciójában maradjon. Azoknak, akik a szabadságért harcolnak, egyetlen percre sem szabad szem előtt téveszteniük, hogy a kormány tervei ellenük vannak.”

Amikor október 30-án Nagy eltörölte az egypártrendszert és koalíciós kormányt alakított az 1946-os, utolsó szabad választásokon részt vevő valamennyi demokratikus párt képviselőiből, a Szabad Európa Rádió még ezt sem találta elég meggyőzőnek.

„A Honvédelmi Minisztérium és a Belügy még mindig a kommunisták kezében van. Szabadságharcosok, ne hagyjátok ezt! Ne akasszátok szögre fegyvereiteket!”

Bár a Szabad Európa Rádiót az amerikai kormány finanszírozta, független vezetőség irányítása alatt állt, s munkatársai sem kaptak hivatalos utasításokat az amerikai kormánytól. Túlzás lett volna azonban elvárni a magyarországi szabadságharcosoktól, hogy különbséget tegyenek az Egyesült Államok kormányának hivatalos álláspontja és egy olyan rádióállomás kijelentései között, amelyet azzal a határozott céllal hoztak létre, hogy hirdesse azt a „felszabadítási” politikát, melyet a külügyminiszter saját szellemi gyermekének tartott.

Abban a néhány esetben, amikor az Egyesült Államok nyilatkozatot tett, mindig inkább a szovjeteket kívánta szándékairól biztosítani. Bár nem akarta, kijelentései mégis legalább annyira gyújtó hatásúak voltak, mint a Szabad Európa Rádió adásai. Október 27-én, amikor a szovjet csapatok kivonulóban voltak a magyar fővárosból, Dulles Dallasban tartott beszédében azt a látszatot keltette, mintha az Egyesült Államok Moszkva számára észrevétlenül támogatná Magyarországot abban, hogy kiléphessen a szovjet csatlós államok rendszeréből. Minden Moszkvával szakító kelet-európai ország számíthat az amerikaiak segítségére – mondta Dulles. Ezt a segítséget Amerika nem teszi függővé attól, hogy „ezek az országok milyen társadalmi forma mellett kötelezik el magukat.” Más szóval, ahhoz, hogy jogosult legyen az amerikai segítségre, egy kelet-európai országnak nem feltétlenül kell demokratikussá válnia: elegendőnek bizonyulna a Tito-féle modell követése és a Varsói Szerződésből való kilépés. Tipikusan amerikai módon ezt a kijelentést Dulles még az önzetlenség kifejezésre juttatásával is ötvözte. A külügyminiszter szerint az Egyesült Államoknak semmiféle „hátsó gondolata nem volt, amikor a csatlós államok szabadságát óhajtották”, s nem is tekintette őket, „potenciális katonai szövetségeseinek.”

Az amerikai diplomáciai retorika legfőbb jellegzetességét – azaz a rejtett indíték hiányát – általában még a nem-marxista vezetők sem vették biztatásnak, hanem inkább a kiszámíthatatlanság és az önkényesség jeleként értelmezték. Mindenesetre abban az adott pillanatban Moszkva számára sokkal fontosabbak voltak az amerikaiak lépései, mint azok esetleges indítékai. Nyolc évvel korábban Moszkva megvétózta a kelet-európai országok bekapcsolódását a Marshall-tervbe, mert a gazdasági segítségnyújtást a kapitalista csábítás egy formájának tekintette. Amikor Dulles gazdasági segítségnyújtást ígért a Varsói Szerződésből kilépő országoknak, ez nyilván megerősítette ezt a gyanút. A politikai földrengés lehetősége még hihetőbbé vált, amikor Dulles ékesszólóan értésre adta, hogy Magyarországot elsősorban csak az Egyesült Államok önmegtartóztatása akadályozhatja meg abban, hogy katonai szövetséget váltson.

Dulles Szovjetunióhoz intézett gyújtó hatású beszédével párhuzamosan október 31-én Eisenhower elnök is beszédet tartott, amely elsősorban azért volt figyelemre méltó, mert még csak célzást sem tett arra, hogy a Szovjetunió bármiféle büntetőszankciónak tenné ki magát, ha a szabadságharcot leveri. Eisenhower nyilvánvalóan rávették arra, hogy békülékeny hangot üssön meg, mivel előző nap a

Szovjetunió, ha eléggé homályos formában is, közzétette a szovjet csapatok kelet-európai állomásoztatásának kritériumait. Ugyanakkor Eisenhowernek bizonyára tudomása volt a Magyarországra küldött szovjet csapaterősítésekről, amely a szovjet kijelentésekkel egy időben már meg is kezdődött. Eisenhower visszafogottsága a Szovjetuniót illetően annál inkább feltűnő, ha figyelembe vesszük, hogy ugyanabban az adásban mennyire elítélte Nagy-Britanniát és Franciaországot a szuezi események kapcsán.

Ami Magyarországot illeti, Eisenhower hangsúlyozta, hogy bár az Egyesült Államok őszintén kívánja, hogy érjen véget a szovjet hegemonia Kelet-Európában, „de természetesen nem alkalmazhatunk erőszakot ennek érdekében.” Az események ilyen alakulása „ellentétes lenne mind a kelet-európai népek jól felfogott érdekeivel, mind pedig az Egyesült Nemzetek vonatkozó elveivel”. Ez a kijelentés nyilvánvalóan elkerülte mind a Szabad Európa Rádió, mind a szabadságért harcolók figyelmét, akik amerikai segítségben reménykedtek. „Ugyanakkor – folytatta Eisenhower – el szeretnék oszlatni minden olyan alaptalan félelmet, hogy az ezekben a kelet-európai országokban megalakuló új kormányokra mint lehetséges katonai szövetségesekre tekintünk. Nincsen semmiféle ehhez hasonló hátsó szándékunk. Ezekre a népekre úgy tekintünk, mint barátainkra, s egyszerűen csak annyit szeretnénk, ha barátaink szabadok lennének.”

A rejtett szándékok tagadása az amerikaiak részéről a Kreml számára nem hangzott meggyőzőbben az amerikai elnöktől, mint az Egyesült Államok külügyminiszterének ajkáról. A szovjetek számára érthetetlen volt az önző hátsó szándékok ilyen erőteljes tagadása amerikai részről, hiszen ők külpolitikájukat a marxista ideológia és a nemzeti érdekek összekapcsolásának szem előtt tartásával folytatták. Az erőszakról való lemondás azonban már olyan dolog volt, amit a Politikai Bizottság tökéletesen értett, mivel eloszlatta a soron következő kelet-európai rendcsinálással kapcsolatban várható amerikai reagálástól való legnagyobb félelmét.

Az Eisenhower-adminisztráció a magyarországi forradalom időszakában tett két állásfoglalásának az volt az iróniája, hogy mindkettő igen provokatívan hangzott, bár a kormányzat szándéka ezzel éppen ellentétes volt. Amerikának az a kijelentése, hogy nem óhajt új szövetségeseket keresni Kelet-Európában, nyugtalanító hatással volt a Kreml vezetőire, mert úgy hangzott, mintha Kelet-Európa komolyan fontolgatna egy új szövetségi rendszerhez való csatlakozást. Az erőszak visszautasítására utaló amerikai kijelentés pedig azért mélyítette a válságot, mert megkönnyebbülést jelentett a szovjetek számára, akik amerikai közbelépéstől tartottak, amennyiben a Vörös Hadsereg fegyverrel fojtja el a forradalmat.

Ezalatt Budapesten még a reformszemléletű politikai vezetés is elvesztette uralmát a helyzet felett. Október 30-án a forradalmárok elfoglalták a kommunista párt budapesti székházát, s legyilkolták a bennlevőket, közöttük meglepő módon Nagy Imre egyik közeli munkatársát is. Azon a délutánon Nagy Imre a demokratikus pártok 1945-ös koalíciójának alapjára épülő új kormány megalakítását jelentette be. A kommunista egypártrendszer végét szimbolizálta a polgári szellemű Kisgazdapárt képviselőjének, Kovács Bélának a kabinetbe kerülése. Néhány évvel korábban Kovácsot még hazaárulással vádolták. Mindszenty bíboros, aki már hosszú ideje a kommunizmussal való szembeszegülés jelképe volt, kiszabadult a börtönből, s nagyszámú, lelkes hallgatóság előtt beszédet mondott. A szovjet csapatok kivonását követelve Magyarország egész területéről, Nagy Imre tárgyalásokat kezdett az SZKP Politikai Bizottságának két küldöttével, Mikojjal és Szuszlovval. Számos politikai párt nyitotta meg irodáját, újságokat és röpiratokat adva ki.

Miután sikerült Nagy Imrében olyan benyomást kelteni, mintha javaslata elfogadható lenne, Mikojan és Szuszlov visszaindult Moszkvába, látszólag a következő tárgyalások előkészítésére. Még ugyanaznap, október 31-én mind a *Pravda*, mind az *Izvesztyija* esti száma közölte az előző nap életbe léptetett hivatalos álláspontot, amely azt mondta ki, hogy szovjet csapatok egy baráti szocialista országban való állomásoztatásához mind a fogadó ország, mind a Varsói Szerződést aláíró országoknak a beleegyezése szükséges:

„...a Varsói Szerződés valamely tagállama csapatainak az ugyancsak a Varsói Szerződéshez tartozó másik tagállam területén való állomásoztatásához valamennyi tagállamnak hozzá kell járulnia, s csak annak az országnak a beleegyezésével vagy a kifejezett kérésére lehet a külföldi csapatokat ott ténylegesen állomásoztatni, vagy azt tervezni, melynek a területéről szó van.”

A fenti kijelentés alapján Eisenhower a szovjet kormány állásfoglalásának rendkívül optimista értelmezését befoglalta egy aznap esti beszédébe: „...ha a Szovjetunió valóban a legutóbbi kijelentése alapján cselekszik, akkor a világ jelen nemzedéke a legnagyobb lépés megtételének lehet a tanúja az igazság, a bizalom és a kölcsönös megértés irányában.”

Elméletileg rendkívül előnyösnek tűnt fel a szovjet álláspont, Washington azonban a megítélés során két kulcsfontosságú bizonyítékot hagyott figyelmen kívül: először is, a csapatok külföldön való állomásoztatásának szigorú kritériumai a csapatok visszahívására is vonatkoztak, ez pedig a Szovjetunió számára vétőjogának gyakorlását tette lehetővé; másodsor, a fenti bekezdés egyenesen a magyarországi helyzetre íródott, azzal a baljóslatú tartalommal, hogy a Szovjetunió semmiképpen nem engedné meg, hogy Magyarország feladja az ún. „szocialista vívmányokat”, s szükség esetén azokat a többi szocialista országgal karöltve megvédelmezné:

„Jelen pillanatban a népi demokrácia szocialista vívmányainak megőrzése a magyar munkások, parasztok és értelmiség, az egész magyar dolgozó nép legfontosabb és legszentebb kötelessége.

A szovjet kormány bízik abban, hogy a szocialista országok népei nem fogják megengedni, hogy a hazai és a külföldi reakciós erők megrendítsék a népi demokratikus rendszer alapjait... Erősíteni fogják a szocialista országok testvéri közösségét, s kölcsönös segítséget nyújtanak egymásnak a béke és a szocializmus szent ügyének védelmében.”

Az az ország, amelyet a fenti kijelentés „magyar népi demokráciának” hívott, már többé nem tartotta magát ehhez a kategóriához tartozónak, s valójában nem volt olyan helyzetben, hogy meg tudta vagy meg akarta volna védelmezni ún. „szocialista vívmányait.” Nagy Imrének, aki egész életében hűséges kommunista káder volt, meg kellett értenie a szovjet figyelmeztetések igazi jelentését vagy azon változások jelentését, amelyeket maga idézett elő.

Ekkorra azonban már népének dühe és a kommunista szövetségesek kérlelhetetlensége közé ékelődve csak sodródott az események árával, melyeket sem kontrollálni, sem irányítani nem tudott. A lengyelektől eltérően a magyarok nem a kommunista rendszer liberalizálását, hanem megsemmisítését, nem a Szovjetunióval való egyenlőséget, hanem a tőle való totális elszakadást követelték.

November 1-jén, miután már ténylegesen is megalakította a koalíciós kormányt, Nagy Imre megtette a végső, visszavonhatatlan lépést, Magyarország semlegességének deklarálásával és a Varsói Szerződésből való kilépésével. Ez jóval több volt annál, mint amivel Gomulka valaha is megpróbálkozott Lengyelországban. Nagy Imre méltóságteljes bejelentést tett a magyar rádióban, s e szavak később a halálos ítéletet jelentették számára:

„A magyar nemzeti kormány, a nemzet és a történelem iránti mélységes felelősségérzettől vezérelve, s a többmillió magyar egységes akaratát kifejezve – a Magyar Népköztársaságot semleges állammá nyilvánítja.

A magyar nép, a függetlenség és egyenlőség elvei alapján, valamint az Egyesült Nemzetek Alapokmánya szellemében baráti viszonyban kíván élni szomszédaival, a Szovjetunióval, a világ valamennyi népével. A magyar nép nemzeti forradalmának eredményeit úgy szeretné megerősíteni és továbbfejleszteni, hogy egyik hatalmi tömörüléshez sem csatlakozik.”

Ezzel egy időben Nagy Imre azzal a kérelemmel fordult az Egyesült Nemzetek Szervezetéhez, hogy ismerjék el az ország semlegességét. Kérelmére sohasem érkezett válasz.

Nagy Imre felhívásának pátoszára a világ országainak közössége közömbösen reagált. Sem az Egyesült Államok, sem európai szövetségesei nem tettek lépéseket az irányban, hogy az ENSZ Nagy Imre üzenetét sürgősséggel tárgyalja. A szovjetek viszont egyáltalán nem türtőztették magukat. A már napok óta az országba beözönlő szovjet csapatok november 4-én minden előzetes figyelmeztetés nélkül támadtak, s kegyetlenül leverték a magyar forradalmat. Kádár János, aki korábban a sztálini tisztogatások áldozata volt, majd Nagy Imre a Kommunisták Magyar Pártjának főtitkári posztjának betöltésével bízta meg, néhány nappal korábban rejtélyes körülmények között eltűnt. Most a szovjet csapatokkal együtt tért vissza, hogy új kommunista kormányt alakítson. Maléter Pált, a magyar hadsereg főparancsnokát a magyarországi szovjet erők parancsnokával való megbeszélés közben tartóztatták le, miközben a szovjet csapatkivonásokról tárgyalt. Nagy Imre a jugoszláv nagykövetség épületében keresett menedéket, ahonnan szabad távozást ígértek számára Jugoszláviába, de amint az épületet elhagyta, letartóztatták. Mindszenty bíboros az amerikai nagykövetségen keresett menedéket, s egészen 1971-ig ott maradt. Nagy Imrét és Maléter Pált később kivégezték. Sztálin szelleme még mindig elevenen élt a Kremlben.

Az Egyesült Nemzetek Szervezete november 4-e előtt, még a masszív szovjet csapatösszevonások időszakában is Nagy-Britannia és Franciaország Szuez miatti dorgálásával foglalkozott, s csupán november 4-e után fordult figyelmük az ún. magyar tragédia felé. A Biztonsági Tanács szovjet csapatkivonást követelő határozatát a szovjet nagykövet azonnal megvétózta. A Közgyűlés külön ülészaka hasonló határozatot szavazott meg, mely megerősítette Magyarország függetlenséghez való jogát, s követelte ENSZ megfigyelők küldését Magyarországra. Azon a végzetes napon ez már a második határozat volt: az ENSZ közgyűlésnek rendkívüli csapatok létrehozásáról és a Közel-Keletre irányításáról is döntenie kellett. A közel-keleti határozatot egyhangúlag megszavazták, még Nagy-Britannia és Franciaország is egyetértettek. A Magyarországot érintő döntés 50:8 arányú többséggel, 15 tartózkodással került elfogadásra. A szovjet tömb országai ellene szavaztak, míg az el nem kötelezett országok képviselői, mint például az indiai, a jugoszláv vezetők vagy például az arab országok, tartózkodtak. A Közel-Keletre vonatkozó határozatot megvalósították, a Magyarországra vonatkozót nem.

A brutálisan levert magyar forradalom után felmerül a kérdés, hogy vajon egy erőteljesebb és hatékonyabb nyugati diplomácia megállíthatta, vagy enyhíthette-e volna a tragédiát. Igaz, több napon át erőteljes szovjet katonai csapatmozgások voltak Magyarországon. Megvolt-e a nyugati demokráciáknak a hatalma ahhoz, hogy megakadályozzák a katonai csapást? Az amerikai kormány volt az első, amely a magasba emelte a szabadság zászlaját. A Szabad Európa Rádión keresztül kifejtett propagandatevékenysége olyan nagy reményeket ébresztett, melyek még Dullesnek az 1952-es, a *Life* magazinban megjósolt reményeit is túlszárnyalták. Amikor a forradalom kitört Magyarországon, a budapesti amerikai nagykövetségnek hivatalosan is a Külügyminisztérium tudomására kellett volna hoznia azt, amit minden újságíró tudott: a kommunista Magyarország politikai rendszere bomlófélben van. Ha olyan kiváló Kreml-szakértőkre gondolunk, mint például Charles Bohlen, Llewellyn Thompson, Foy Kohler és George Kennan volt, akik tanácsokkal szolgálhattak volna, nehezen képzelhető, hogy a Külügyminisztérium legalábbis nem fontolgatta a szovjet katonai intervenció lehetőségét. Az Eisenhower-adminisztráció mindenestre meg sem kísérelte, hogy egy esetleges szovjet intervenció esetén megnövelje annak árát.

A magyarországi forradalom idején Amerika alaposan alulmaradt saját retorikájával szemben. A kelet-európai kommunista hegemonia megdöntéséért háborús kockázatot nem vállalni – egy évtizeden keresztül ez volt az amerikai politika. De Washington kudarcra, hogy komolyan vizsgáljon más, nem háborús megoldást az események kedvező irányba terelésére, megmutatta, hogy mekkora szakadék tátong aközött, amit Washington hirdetett, s amit valóban hajlandó volt megtenni. Az Egyesült Államok soha nem hozta

tudomására az új, tapasztalatlan magyar kormánynak az amerikai támogatás korlátait. S a számos, számukra elérhető csatornán keresztül soha nem adott tanácsot a magyaroknak arra, hogy miként konszolidálja eredményeit, még mielőtt további, jövátéhetetlen lépésekre szánja rá magát. A szovjet vezetéssel való párbeszéd során az Egyesült Államok jórészt a nyilvános közleményekre szorítkozott, s ezek arra ösztönöztek, amelyek pontosan az ellenkezői voltak annak, amit az Eisenhower-adminisztráció akart.

Egy világosabb, határozottabb amerikai kiállás nélkülözhetetlen lett volna abból a szempontból, hogy a szovjet beavatkozást kevésbé kiszámíthatóvá, vagy legalábbis nem minden következmény nélkülivé tegye. A Kreml vezetőit figyelmeztetni kellett volna, hogy a magyarországi forradalom eltiprása komoly politikai és gazdasági következményekkel jár, s beláthatatlan időre befagyaszthatja a kelet-nyugati kapcsolatok alakulását is. Az amerikaiak és az ENSZ Magyarország melletti kiállását ugyanolyan következetessé kellett volna tenni, mint a szuezi válságra való reagálást. Ehelyett Amerika és szövetségesei úgy viselkedtek, mintha csak passzív szemlélők volnának, akiknek semmilyen érdeke nem fűződik az események kimeneteléhez.

A nyugati demokráciák nem voltak olyan helyzetben, hogy háborút indítsanak Magyarország miatt, de a forradalom szovjet elfojtása politikai és gazdasági következményeinek kilátásba helyezésével nyomást gyakorolhattak volna. Az események végül is úgy alakultak, hogy a Kreml szinte semmit sem fizetett tetteiért, még gazdasági értelemben sem. A magyarországi tragikus események után alig több mint két évvel, s a Berlin miatti ultimátum ellenére is Harold Macmillan brit miniszterelnök látogatást tett Moszkvában, amely a háború utáni időszak első miniszterelnöki látogatását jelentette. Három év múlva Eisenhower és Hruscsov már Camp David szellemét^[57] üdvözölhette.

A szuezi válság alkalmat adott az arab népeknek, valamint az el nem kötelezett országok vezetőinek, mint például az indiai és a jugoszláv vezetőknek arra, hogy Nagy-Britanniát támadják. Amikor azonban a magyarországi eseményekről volt szó, ugyanezek az országok nem bírálták a Szovjetuniót, még kevésbé ítélte el a Szovjetuniót az Egyesült Nemzetek Szervezete. Kívánatos lett volna bizonyos kapcsolat az Egyesült Nemzetek Szervezetében a Magyarországgal és a Szuezzel kapcsolatos szavazatok közt. Legalább az lett volna jó, ha a Nagy-Britannia és Franciaország elleni amerikai intézkedéseket összekapcsolják az el nem kötelezett országok Magyarországot illető, kölcsönös álláspontjával. Amint kiderült, a Szovjetunió magyarországi lépései semmiféle kedvezőtlen következménnyel nem jártak az el nem kötelezett országok számára, míg az Egyesült Államok sem tett szert többletbefolyásra ebben a csoportban a Suez melletti kiállásért.

Az 1950-es években az ún. el nem kötelezett országok új módon közelítették meg a nemzetközi kapcsolatok problémáját. Semleges országok természetesen mindig is léteztek, de jellegzetes vonásuk mindig a passzív külpolitika volt. Ezzel szemben a hidegháborús időszakban az el nem kötelezett országok nem érezték úgy, hogy semlegességüknek együtt kellene járnia a be nem avatkozási politikával. Aktívak voltak, időnként követelőzőek, olyan napirendi pontokat erőszakolva ki a nemzetközi fórumokon, amelyek erősítették összefogásukat, növelték befolyásukat, gyakorlatilag az el nem kötelezett országok szövetségét hozva létre. Bár eléggé erőteljesen kinyilvánították nemtetszésüket a nemzetközi életben tapasztalható egyre növekvő feszültségek miatt, tudták, hogyan fordíthatják azokat a maguk javára. A szuperhatalmakat egyesesen ki tudták egymás ellen játszani. S mivel jobban tartottak a Szovjetuniótól, mint az Egyesült Államoktól, általában a kommunisták mellé álltak anélkül, hogy szükségét érezték volna, hogy a Szovjetunióhoz is ugyanolyan morális szigorúsággal viszonyuljanak, mint amilyet az Egyesült Államok esetében alkalmaztak.

November 16-án Dzsavaharlal Nehru indiai miniszterelnök az indiai parlamentben dagályosan megindokolta, hogy miért nem fogadta el India a szovjetek magyarországi tetteit elítélő ENSZ-határozatot. A tények – mondta Nehru – nem voltak „egyértelműek”; a határozat szövegét helytelenül fogalmazták meg; az Egyesült Nemzetek által felügyelt szabad választások pedig sértének Magyarország szuverenitását.

A tényekről sok mindent lehetett állítani, de a legkevésbé azt, hogy nem voltak egyértelműek. India reakciója nem volt más, mint a *Realpolitik* gyakorlatának fenntartása. India egész egyszerűen nem akart lemondani a nemzetközi fórumokon a szovjetek támogatásáról. Nem látta értelmét annak, hogy magára vonja a Szovjetunió haragját, s feláldozza a szovjet fegyverszállítások lehetőségét egy távoli európai ország kedvéért, amikor Kína és Pakisztán is ott állt a határain, s a Szovjetunió sem volt földrajzilag nagyon messze. India nem az oxfordi szellemben gondolkodott külpolitikájáról, bár diplomatái eljátszhatták a különbséget tevő hallgatóság szerepét, amely pusztán morális meggondolásokból választhatja ki a győztest. India vezető politikusai angol iskolákba jártak, és olvasták az amerikai klasszikusokat. Wilson és Gladstone retorikáját Disraeli és Theodore Roosevelt gyakorlatával kapcsolták össze. Az indiaiak szemében ennek nagy jelentősége volt egészen addig, amíg tárgyaló partnereik nem ringatták magukat abban a hitben, hogy az indiai retorika a tényleges indiai gyakorlathoz vezet el, illetve, hogy az indiai külpolitikát absztrakt, felsőbbrendű erkölcsi elvek vezérlik.

December 18-án, hat héttel a magyarországi tragédia után, Dulles sajtókonferencián adott magyarázatot Amerikának a magyarországi eseményekre való reakcióját illetően. Meglepő módon még ekkor is a Szovjetuniót próbálta meggyőzni az Egyesült Államok békés szándékairól:

„...nem áll szándékunkban a Szovjetuniót ellenséges államok gyűrűjével körülvenni, és újraéleszteni azt, amit *cordon sanitaire*-nek ismert meg a világ, s amit elsősorban a franciák hoztak létre az első világháborút követően azzal a céllal, hogy a Szovjetuniót ellenséges erőkkel körülvéve elszigeteljék. Ebben a vonatkozásban teljesen nyilvánvalóvá tettük álláspontunkat: mi a csatlós államok fejlődését – békés fejlődését – támogatjuk a valódi függetlenség irányában.”

Ez teljesen meglepő kijelentés volt. Elvégre mi más is lehetett volna a feltartóztatás politikája, mint kísérlet arra, hogy a Szovjetuniót erőkkel körülvéve megakadályozza további terjeszkedésében? Hasonlóképpen figyelemre méltó Dulles nyilatkozatának mentegető hangneme oly röviddel azután, hogy a Szovjetunió demonstrálta kíméletlenségét a magyarországi események során, s egyidejű kardcsörtető magatartása a Közel-Kelettel kapcsolatban. Egy 1957. március 13-án Ausztráliában tartott sajtókonferencia alkalmával Dulles igen tömör összefoglalását adta az amerikai viselkedésnek. Lévén szíve mélyén jogász, az esetet a jogi kötelezettség hiányával magyarázta:

„Nem volt jogalapunk arra, hogy katonai segítséget nyújtsunk Magyarországnak. Nem vállaltunk ilyen kötelezettséget, és nem gondoltuk, hogy a beavatkozással segítenénk Magyarország lakosságának vagy Európa és a világ népeinek.”

Dulles továbbra sem értette a lényegét. A kérdés nem jogi természetű volt, s nem merült ki abban, hogy Amerika teljesíti-e kötelezettségvállalásait, hanem arról volt szó, hogy verbális nyilatkozatait tettekre tudja-e váltani.

Mivel Amerika világméretű küldetést vállalt, elkerülhetetlen volt, hogy nemzeti érdekei és kinyilatkoztatott elvei között hézagok legyenek. A szuezi válság és a magyarországi események egybeesése ilyen helyzet volt. Amerika nagy álma mindig olyan külpolitika folytatása volt, amely elveinek egyetemes természete és kötelező érvénye következtében mindent el tud fogadtatni. Ám az amerikai politikusoknak egy teljes évtizeden át útját állták a világot vezető szerepével járó ellentmondások – a diplomácia hétköznapijait jellemző kétes ügyeknek tett engedelmények, és a nagyon eltérő történelmi távlatokkal bíró szövetségesek nézetei figyelembevételének kötelezettsége. Suez látszólag alkalmat adott ennek a hiányosságnak a kiküszöbölésére, és lehetőséget nyújtott a politika és az elvek összeegyeztetésére. A fájdalom, amit a legközelebbi szövetségesek ellen való fordulás okozott, bűnbánathoz vezetett,

amennyiben segített Amerika erkölcsi tisztaságának helyreállításában.

Magyarország ennél bonyolultabb eset volt, mivel az erő valamilyen formájának alkalmazását kívánta volna meg. Az amerikai vezetők azonban nem akartak amerikai életeket kockára tenni egy olyan ügyért, amely bántotta ugyan a lelkiismeretüket, de nem jelentett közvetlen fenyegetést Amerika biztonságára. Az elvek nem tesznek lehetővé kétértelműségeket vagy rangsorolást. Suez esetében Amerika ragaszkodhatott elveinek teljes megvalósításához, mert a következmények semmiféle közvetlen veszéllyel nem jártak a számára. Magyarországgal kapcsolatban viszont más országokhoz hasonlóan megelégedett a *Realpolitik*kal, mert az elvekhez való ragaszkodás elkerülhetetlenül a háború, sőt, talán a nukleáris háború kockázatával járt volna. Amikor pedig életekről van szó, az államférfinak kötelessége mind népével, mind saját magával szemben, hogy világossá tegye a kockázat és az érdekek kapcsolatát, bármennyire nagyvonalúan értelmezzük is azokat. A Szovjetunió nyilvánvalóan kész volt nagyobb kockázatot is vállalni kelet-európai pozícióinak megőrzésére, mint amit az Egyesült Államok hajlandó lett volna megtenni Magyarország felszabadításáért. Ezt az egyenletet lehetetlen volt megkerülni. A forradalmat megelőző amerikai retorikához viszonyítva Magyarországot illető politikája valóban erőtlen volt; ha érdekeit tekintjük, a háború kockázatának elkerülése éppannyira elkerülhetetlen volt, mint helyes – bár ez még nem magyarázat arra, hogy Amerika miért vonakodott nem katonai eszközökkel nehezíteni a szovjet intervenciót.

A magyarországi és a szuezi események egymás mellé helyezésével meghatározhatjuk a hidegháború következő szakaszának koordinátáit. A Szovjetunió sikeresen megőrizte kelet-európai pozícióit, a nyugati demokráciák pozíciói pedig, beleértve az Egyesült Államokat is, a Közel-Keleten viszonylag meggyengültek. A Szovjetunió megtalálta a megtartóztatási politika kijátszásának. Egy nappal azután, hogy a szovjet csapatok feldúlták Budapesten, és a harcok még folytak, Hruscsov már rakétatámadásokkal fenyegette Nyugat-Európát, az Egyesült Államokat pedig arra szólította fel, hogy közös katonai akcióba kezdjen legközelebbi szövetségesei ellen a Közel-Keleten. Az Egyesült Államok hagyta, hogy Magyarország a történelmi fejlődés hullámain hanyódjon, szövetségeseit pedig meggyőzte saját tehetetlenségükről.

Amit akkor még nem tudott a világ, az a szovjet rendszernek a lényegéből fakadó gyengesége volt. A történelem ironiája, hogy az erőviszonyok kommunista propagálói olyan vállalkozásba hajszolták bele magukat, amit később majd képtelenek lesznek fenntartani. A kommunista vezetők ugyan szívük szerint szónokolhattak objektív tényezőkről, de azon a tényen nem tudtak változtatni, hogy a fejlett világban zajló forradalmakra minden esetben a kommunista érdekszférán belüli országokban került sor. Hosszú távon a Szovjetunió biztonságát és gazdasági növekedését jobban szolgálta volna, ha Kelet-Európában finn rendszerű kormányokkal veszi magát körül, mert akkor nem kellett volna felelősséget vállalnia ezek belső stabilitásáért és gazdasági fejlődéséért. Ehelyett a kelet-európai szovjet imperializmus kimerítette a szovjet erőforrásokat, és rettegésben tartotta a nyugati demokráciákat anélkül, hogy ez a Szovjetunió erejének növekedésével járt volna együtt. A kommunizmus sohasem tudta elfogadtatni széles körben a kormány és a média feletti ellenőrző szerepét. Ha a kelet-európai kommunista vezetők nem kívántak teljes mértékben a szovjet fegyverekre támaszkodni, akkor kénytelenek voltak engedelményeket tenni nacionalista ellenzéküknek. Így a kezdeti véres leszámolást követően Kádár fokozatosan a Nagy Imre által felvázolt célok elérésére törekedett, kivéve a Varsói Szerződésből való kilépést. Egy emberöltő elteltével a látens szovjet gyengeség a magyar forradalmat a kommunista rendszer végső csődjének előhírnökévé tette. A történetek ellenére tíz évvel később Magyarország belpolitikailag szabadabb volt, mint Lengyelország, s külpolitikájában is függetlenebbé vált a Szovjetuniótól. Harmincöt évvel később pedig, amikor Moszkva ismét kísérletet tett a liberalizálódásra, a szovjetek teljesen elvesztették uralmukat az események felett.

1956 egy újabb generáció szenvedéseit és elnyomását hozta magával. Bármennyire is rövidnek tűnik történelmi távlatokból ez az időszak a végső összeomlásig, a totalitáriánus rendszer számtalan áldozata számára mérhetetlen szenvedést okozott. Közvetlenül 1956 után Moszkvának – mivel legalább annyira

rosszul mérte fel az erőegyensúlyt, mint kapitalista ellenfelei – minden oka megvolt az elégedettségre. Az 1956-os év eseményeit úgy értelmezve, hogy az erőegyensúly az ő javára változott meg, a Politikai Bizottság belekezdett a hidegháború legveszélyesebb kalandjába, amely a berlini ultimátumokban öltött testet.

HUSZONHARMADIK FEJEZET

HRUSCISOV ULTIMÁTUMA: A BERLINI VÁLSÁG, 1958-1963

A potsdami konferencián a három győztes úgy döntött, hogy Berlint és Németországot a négy megszálló hatalom – az Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Franciaország és a Szovjetunió – fogja kormányozni. Németország négyhatalmi irányítása alig tartott tovább egy évnél. 1949-re a nyugati zónából kialakult a Német Szövetségi Köztársaság, a szovjetek megszállta övezetből pedig a Német Demokratikus Köztársaság.

A Berlinre vonatkozó négyhatalmi egyezmény értelmében a város nem képezte sem Kelet-, sem Nyugat-Németország részét, hanem hivatalosan a II. világháború négy győztes szövetségesének irányítása alá került. A szovjetek a város keleti részén szálltak meg egy meglehetősen nagy területet, az amerikai szektor a déli részen volt, a brit és a francia övezet pedig a város nyugati, illetve északi részén. Berlin egésze pedig mintegy szigetet alkotott a Német Demokratikus Köztársaságként ismert területen belül. Az évek múltával Berlin három nyugati szektora egyre inkább szálkát jelentett a keletnémetek és a szovjetek szemében, mivel a gazdagságot és jólétet testesítette meg a kommunista blokk komor szürkesége ellenében. S legfőképpen, a város kijáratot jelentett azoknak a keletnémeteknek, akik nyugatra akartak távozni: egyszerűen felszálltak a földalattira, átmentek a nyugati szektorba, s ott bevándorlási engedélyért folyamodtak.

Érdekes módon, Berlin teljesen nyilvánvaló négyhatalmi státusa ellenére megközelíthetőségét illetően soha nem hoztak egyértelmű döntéseket. Bár a négy hatalom kijelölt bizonyos utakat és légifolyosókat a város megközelítésére, az áthaladás gyakorlati részleteit nem tisztázták világosan. 1948-ban Sztálin megpróbálta ezt a hiányosságot a saját javára fordítani, s azt állítva, hogy a városba vezető utak javítás alatt állnak, műszaki okokra hivatkozva gyakorlatilag bevezette Berlin blokádját. A nyugatiak léghídja egy esztendeig tartott, ezután helyreállt a közúti közlekedés, de az úthasználati jog a továbbiakban is tisztázatlan maradt.

Közvetlenül a blokádot követő időszakban Berlin fontos ipari központ lett, olyan óriási nyersanyagigénnyel, amelyet már semmiképpen nem lehetett volna léghíd segítségével kielégíteni. Bár elvben négyhatalmi igazgatás alatt állt, megközelíthetősége szovjet kézben volt, hiszen gyakorlatilag a keletnémet csatlós állam ellenőrizte az összes bevezető útvonalat a fővárosából, Kelet-Berlinből. Berlin státusa ezért meglehetősen kényes volt. A közúti, a vasúti, és a légi összeköttetést igen könnyen szét lehetett szakítani, méghozzá olyan triviális ürügyek alapján, melyekre igen nehezen lehetett volna erővel válaszolni, bár együttesen fenyegethették volna a város szabadságát. Elméletileg minden katonai szállításnak is szovjet ellenőrzési ponton kellett volna áthaladnia, de ez csak fikció volt; egy keletnémet őr ellenőrizte a kapukat, ám szovjet tisztek helyezkedtek el egy közeli kis épületben, ha esetleg nézeteltérésre kerülne sor.

Nem csoda, hogy Hruscsov, amikor arra volt szüksége, hogy az erők korrelációjában bekövetkezett változást demonstrálja, úgy döntött, hogy kihasználja Berlin sebezhetőségét. Emlékirataiban a következőket jegyezte le: „Nyers kifejezéssel, az Európában megvetett amerikai láb fájós pontjára tapintottunk rá. Ez pedig Nyugat-Berlin volt. Amikor rá akartunk taposni Amerika lábára úgy, hogy fájjon neki, mindössze annyit kellett tennünk, hogy akadályozzuk a nyugati demokráciák Német Demokratikus Köztársaságon át vezető összeköttetéseit.”

Hruscsov pontosan abban a történelmi pillanatban kezdte ki a nyugatiak berlini pozícióit, amikor a

nyugati demokráciák végre meggyőzték magukat arról, hogy az SZKP főtitkára számukra a béke fő letéteményese. Még a szovjet történészek olyan szkeptikus megfigyelője is, mint John Foster Dulles, úgy reagált az 1956 februárjában az SZKP XX. kongresszusán elhangzott Hruscsov-beszédre, hogy „jelentős változást” érzékelt a szovjet politikában. „A szovjet vezetők – mondta – arra a következtetésre jutottak, hogy elérkezett az idő a nem-kommunista világhoz fűződő viszonyuk megváltoztatására... Külpolitikai céljaikat most kevésbé türelmetlenül és kevésbé erőszakosan akarják megvalósítani.” Ezenkívül 1957 szeptemberében, nem egészen egy évvel a szuezi és a magyarországi válság után, Llewellyn Thompson nagykövetség olyan tartalmú jelentést küldött Moszkvából, hogy „Hruscsov valóban csökkenteni akarja, sőt csökkenteni kényszerül a feszültséget a nyugati országokkal fenntartott kapcsolataiban”.

Hruscsov viselkedése nem adott okot efféle optimizmusra. Amikor 1957 októberében a szovjetek föld körüli pályára állították a szputnyikot – a mesterséges holdat –, Hruscsov ezt az egyszeri sikert úgy könyvelte el, hogy a Szovjetunió már meg is előzte a nyugati demokráciákat mind a tudományok, mind a haditechnikai fejlődés szempontjából. Még a nyugati országokban is egyre hitelesebbnek vélték azt a nézetet, hogy a tervgazdálkodás végül eredményesebbnek bizonyulhat a piacgazdaságnál.

Csaknem egyedül Eisenhower elnök nem esett pánikba. Mint a haditechnikához értő ember, nagyon is jól tudta, hogy milyen óriási különbség van egy prototípus és egy bevetésre kész fegyver között. Hruscsov azonban, aki saját dicsekvését nagyon is komolyan vette, hosszan tartó diplomáciai offenzívába kezdett, hogy a rakétafegyverekben megnyilvánuló feltételezett fölényét valamiféle diplomáciai áttörésre váltsa át. 1958 januárjában a következőket mondta egy dán újságírónak:

„A szovjet szputnyikok feljuttatása az űrbe mindenekelőtt azt bizonyítja..., hogy a szocialista és a kapitalista országok közötti erőegyensúlyban jelentékeny változás történt a szocialista országok javára.”

Hruscsov elképzelései szerint a Szovjetunió, jóval az Egyesült Államok előtt járva a tudományok és a haditechnika terén, hamarosan túlszárnyalja ellenfelét az ipari termelésben is. 1958. június 4-én a Bolgár Kommunista Párt VII. Kongresszusán a következőket mondta: „Szilárd meggyőződésünk, hogy nincs már messze az az idő, amikor a szocialista országok nemcsak a fejlődés ütemét, hanem az ipari termelés volumenét tekintve is túl fogják szárnyalni még a legfejlettebb kapitalista országokat is.”

Mint elkötelezett kommunista, Hruscsov az erőegyensúly feltételezett megváltozását diplomáciai tettekkel is bizonyítani akarta. Az első célpont Berlin volt. A válság Hruscsov három javaslatával kezdődött. 1958. november 10-én tartott beszédében azt követelte, hogy Berlin négyhatalmi státusának vessenek véget, s figyelmeztette a nyugati hatalmakat, hogy a Szovjetunió a város megközelítésének ellenőrzését keletnémet csatlósásra kívánja átruházni. Ettől a naptól kezdve szüntelenül a következőket hajtogatta: „Ha az USA, Nagy-Britannia és Franciaország érdekelt a berlini kérdés megoldásában, akkor először építsék ki kapcsolataikat a Német Demokratikus Köztársasággal, majd üljenek le a tárgyalóasztalhoz, végül egyezzenek meg vele.” Fenti beszédének lényegét az Egyesült Államokhoz, Nagy-Britanniához és Franciaországhoz intézett hivatalos jegyzékben is összefoglalta, ebben a berlini négyhatalmi megállapodást semmisnek nyilvánította, s követelte, hogy Nyugat-Berlint alakítsák át demilitarizált „szabad várossá”. Amennyiben hat hónapon belül nem születik megállapodás a fenti kérdésben, a Szovjetunió békeszerződést fog aláírni Kelet-Németországgal, s a megszállással és a Berlinbe vezető útvonalakkal kapcsolatos jogait a Német Demokratikus Köztársaságra fogja átruházni. Ezzel Hruscsov ultimátumnak is beillő jegyzéket juttatott el a nyugati szövetségeseihez.

1959. január 10-én Hruscsov megküldte béketervezetét a másik három megszálló hatalomnak, amelyben meghatározta mind Berlin, mind pedig Kelet-Németország új szerepét. Ugyanannak a hónapnak a második felében az SZKP XXI. kongresszusán részletesebben is kifejtette tervének indítékait. Ahhoz az ügynökhöz hasonlóan, aki minden eszközt bevet, hogy portékáját el tudja adni, a szovjet erőviszonyok értékelésében a

főtitkár még messzebbre ment: azt bizonygatta, hogy a Kínai Népköztársasággal együtt a Szovjetunió már most a világ ipari termelésének a felét adja, ezért „a nemzetközi helyzet hamarosan gyökeresen megváltozik”.

Hruscsov a célpontot rendkívül gondosan választotta meg. A Berlinbe vezető útvonalak ellenőrzésének kérdése közvetett módon jelentett kihívást. A felvetés a nyugati demokráciák számára vagy a keletnémet csatlós állam elismerését, vagy azt jelentette, hogy háború döntse el, ki bélyegezze le ezentúl az úti okmányokat. Hruscsov hetvenkedése, mely egyébként alaptermészete volt, tulajdonképpen a szovjet pozíciók gyengeségét álcázta. Kelet-Németország ugyanis rövid idő leforgása alatt több százezer polgárát, gyakran legtehetségesebb szakembereit veszítette el, akik Berlinen keresztül menekültek Nyugat-Németországba. Kiderült, hogy Berlin a vasfüggönyön tátongó óriási nyílás volt. S ha ez a tendencia tovább folytatódik, akkor Kelet-Németországban, ebben az önjelölt „munkásparadicsomban” hamarosan nem marad munkás.

A szovjet befolyási övezetben a keletnémet állam volt a leggyengébb láncszem. A nagyobb, jómódú szomszédal, Nyugat-Németországgal a határán, s diplomáciailag csak a többi szovjet csatlós állam által elismerve, könnyen meg lehetett kérdőjelezni a legitimitását. A munkaerő Berlinen keresztül történő kiáramlása az országot létében is fenyegette. Ha valamit nem tesznek – így gondolkodtak a kelet-berlini vezetők – akkor rövid néhány éven belül az egész állam összeomlik. Ez óriási csapást jelentett volna a szovjet befolyási övezet számára, amelyet Hruscsov konszolidálni akart. A menekülési útvonal lezárásával az újjászületés lehetőségét akarta megadni keletnémet csatlósának. A nyugatiak kieroszakolt visszavonulása pedig a Német Szövetségi Köztársaság kapcsolatait gyengítette volna.

Hruscsov ultimátuma Adenauer politikájának a lényegét érintette. Adenauer csaknem egy évtizeden keresztül minden olyan javaslatot visszautasított, mely nyugati kapcsolatainak feláldozása árán segítette volna elő az egyesítés ügyét. A Szovjetunió már 1952-ben, Sztálin békejavaslatában megcsillantotta a semlegesség reményét a németek előtt, s Adenauer hazai ellenzéke támogatta is a javaslatot. A nyugatnémet kancellár országának a jövőjét egy lapra tette fel azzal a kijelentésével, hogy a német és az amerikai érdekek azonosak. A hallgatólagos megegyezés közöttük az volt, hogy a Német Szövetségi Köztársaság majd csatlakozik az atlanti védelmi rendszerhez, ezt követően pedig a szövetségesek a keletnyugati diplomácia szerves részévé teszik a német egyesítés ügyét. Adenauer számára ezért a berlini válság jóval többet jelentett, mint a Berlinbe vezető útvonalak ellenőrzésének kérdését: a Német Szövetségi Köztársaság nyugati orientációjának helyességét tette próbára.

Ami Adenauert illeti, egyszerűen lehetetlen volt megkerülnie a következő dilemmát: Kelet-Németország státusának bármiféle erősítése azt eredményezné, hogy a szovjetek egyre inkább érvényt szereznek annak az álláspontjuknak, mely szerint az egyesítést közvetlenül a két német állam közötti tárgyalások útján kell megvalósítani. Abban az időben, amikor a Szociáldemokrata Párt még semleges volt, a Német Demokratikus Köztársaság ilyen de facto elismerése a szövetségesek által gyökerestől felfordította volna a német belpolitikát. De Gaulle szerint az 1959-es nyugati csúcstalálkozón Adenauer a következőket mondta:

„Ha Berlin elveszne, akkor az én politikai helyzetem egy csapásra tarthatatlanná válna. A szocialisták vennék át a hatalmat Bonnban. Ezt követően közvetlenül Moszkvával egyezkednének, s ez Európa végét jelentené.”

Adenauer véleménye szerint Hruscsov ultimátuma elsősorban azt a célt szolgálta, hogy elszigetelje a Német Szövetségi Köztársaságot. A szovjet tárgyalások napirendje eleve a vesztes pozícióját jelölte ki Bonn számára. Bármilyen engedményért, amit esetleg a Nyugat tenne, cserébe nem kapna mást, mint amivel már most is rendelkezik: a Berlinbe vezető útvonalak ellenőrzésének a jogát. Ugyanakkor a keletnémet csatlós állam vétőjogot kapna a német egyesítés ügyében, ami vagy patthelyezetbe vezetne,

vagy olyanhoz, amelyet Adenauer az emlékirataiban így írt le:

„Németország újraegyesítését nem vásárolhatjuk meg a nyugati blokkal való kapcsolat lazítása és az európai integráció eredményeinek feladása árán. Ennek az eredménye az lenne, hogy egy sehova sem tartozó Németország lebegne Európa közepén, amelyet a kelet-nyugati birkózásban részt vevő mindkét fél szükségszerűen kihasználna.”

Összefoglalva, Adenauer *semmiféle* előnyét nem látta a Hruscsov által felvázolt feltételek alapján történő tárgyalásoknak. De ha már tárgyalnia kell, azt akarta, hogy a tárgyalások a Nyugat melletti kitartásának helyességét igazolják. Erőteljesen ellenezte, hogy Hruscsov ultimátumára engedményekkel válaszoljanak, s ragaszkodott ahhoz az elképzeléséhez, hogy a Nyugat a német egyesítéshez kapcsolódó terveket szabad választásokra alapozza.

Adenauer nézeteit azonban nem osztották az angolszász szövetségesek, a legkevésbé Nagy-Britannia. Harold Macmillan miniszterelnök és a brit nép vonakodott háborús helyzetet kockáztatni az egykori, legyőzött ellenség fővárosa miatt, amely ráadásul a legnagyobb szerepet játszotta Nagy-Britannia nagyhatalmi státusának megszűnésében. Franciaországtól eltérően Nagy-Britannia nem tett egyenlőségjelet az ország hosszú távú biztonsága és Németország jövője közé. Egy emberöltőn belül Nagy-Britanniát két alkalommal is csak az amerikai beavatkozás mentette meg az Európa nagy részét meghódító Németország támadásától. Bár Nagy-Britannia meg kívánta őrizni az Atlanti Szövetséget, kénytelen válaszút elé állítva inkább az Európától való elszigeteltség kockázatát, mint az Amerikától való elszakadást választotta. Adenauer belpolitikai dilemmáit a brit vezetők kevésbé találták aggasztónak, mint Eisenhower hasonló problémáit. Ha bekövetkezik a legrosszabb, azaz háborús helyzet alakul ki, akkor Amerika támogatása lenne a sokkal jelentősebb Nagy-Britannia túlélése szempontjából. A fenti okokból a brit vezetők nem kötelezték el magukat túlságosan a német újraegyesítés ügye mellett, s Adenauer aggodalmait a jogi pedantéria álarcával takart nacionalizmusként könyvelték el.

A szívük mélyén pragmatista brit vezetők számára bizarrnak tűnt az atomháború kockáztatása amiatt, hogy a tranzitutasok ellenőrzésének jogkörét, a bélyegző beütésének jogát a szovjetek keletnémet társaiknak adják át. A nukleáris háború borzalmas következményeinek tükrében az 1940-ben Franciaország demoralizálásához vezető egyik jelszó – „*Pourquoi mourir pour Danzig?*” („Miért haljunk meg Danzigért?”) nyilván elhalványult volna a sokkal népszerűtlenebb „Miért haljunk meg egy tranzitbélyegzőért?” jelszava mellett.

Macmillan így a tárgyalások lelkes támogatója volt – bármiféle tárgyalást támogatott, amely minimális idővesztéssel javulást hozhat: „Ha mindegyik államfő a másik országa körül kering, nehezen képzelhető el egy hirtelen halálos robbanás” – emlékezett vissza később.

A szövetséges államfők közül a legnagyobb felelősség Eisenhoweré volt, hiszen az ő vállán nyugodott a nukleáris háború kockáztatásával kapcsolatos döntés. Az Egyesült Államokkal a berlini válság értette meg, hogy az atomfegyverek, melyek egy évtizeden át Amerika monopóliumát vagy majdnem-monopóliumát képezték, annak idején könnyű, gyors, és viszonylag olcsó megoldást jelentettek a biztonság megőrzése szempontjából. Most azonban, amikor a világ a nukleáris egyenlőség időszakához közeledik, a fegyverek egyre inkább szűkítik Amerika kockáztatási lehetőségeit, s így korlátozzák a szabad diplomáciai manőverezésben.

Amíg Amerika alapjában véve védve volt a támadások ellen, az atomfegyverek olyan előnyt biztosítottak a számára, melyet korábban még egyetlen ország sem élvezett. S mint ez általában lenni szokott, ennek az előnynek csak akkor ébredtek igazán a tudatára, amikor már eltűnőben volt. Az amerikai atommonopólium, illetve majdnem-monopólium korszakának végén Dulles kidolgozta a „tömeges megtorlás” koncepcióját, hogy elrettentse a szovjet agressziót, illetve hogy a jövőben elkerülje a Koreához hasonló elhúzódó patthelyzeteket. Ahelyett, hogy az agresszió ellen ott harcoljon, ahol az

felütötte a fejét, az Egyesült Államok a probléma forrása ellen fog küzdeni akkor és olyan fegyverrel, amikor és amilyenel óhajt. A Szovjetunió azonban megkezdte saját termonukleáris fegyvereinek és interkontinentális hadászati rakétáinak kifejlesztését, éppen akkor, amikor a tömeges megtorlás stratégiáját meghirdették. A stratégia hihetősége így gyorsan szertefoszlott, s ez még gyorsabbnak is tűnt, mint amilyen a valóságban volt. Az általános atomháború aránytalan megoldásnak látszott a legtöbb előre látható krízis esetében, mint amilyen például a berlini volt. A nyugati demokráciák vezetői Hruscsov vadul eltúlzott kijelentéseit a szovjet rakéták erejéről ugyan túlságosan is komolyan vették (Eisenhower volt talán az egyetlen figyelemre méltó kivétel). 1958-ra azonban már minden vitán felül állt, hogy egy általános nukleáris háború már néhány nap elteltével is olyan nagyszámú áldozattal járna, amely mellett eltörpülnének a két előző világháború összesített veszteségstatisztikái.

E merev szembeállítás alapvető összeférhetetlenséget eredményezett az atomháborúval fenyegetőző diplomácia szavahihetősége és akár az apokalipszis kockázatával is szembenézni kényszerülő demokratikus közvélemény megnyugtatóhoz szükséges diplomácia között. Armageddon – a pusztító csata – tükrében a szavahihetőség, a normális gondolkodást minden szempontból meghazudoló hajmeresztő reagálást és minden normális számítást semmibe vevő vakmerőséget feltételezett, amit egyetlen agresszor sem merne megkockáztatni. De a demokratikus közvélemény nyugodt, racionálisan gondolkodó, kiszámítható és rugalmas diplomáciára vágyott, és érdemelt volna, ez viszont azt is eredményezné, hogy az ellenfél megkérdőjelezi Amerika abbeli elszántságát, hogy hajlandó-e egy általános nukleáris háború szélsőségét is vállalni.

A berlini válság kezdeti időszakában Eisenhower úgy gondolta, hogy fontosabb számára az amerikai közvélemény megnyugtatója, mint a szovjet vezetők sokkolása. Az 1959. február 18-i és március 11-i sajtókonferenciákon több, az amerikai stratégia alapjait képező nukleáris fenyegetettséget oldani kívánó javaslattal élt. „Egészen bizonyos, hogy nem fogunk szárazföldi háborút folytatni Európában” – mondta, s itt elsősorban Berlin védelmére gondolt. Saját bevallása szerint teljesen valószínűtlen volt ugyanis, hogy az Egyesült Államok csapatai utat törjenek maguknak Berlinbe. Hogy mondanivalója teljesen egyértelmű legyen, azt is kizárta, hogy Berlint esetleg atomfegyverek bevetésével védenék meg. „Nem tudom elképzelni, hogy atomfegyverek segítségével fel lehessen szabadítani bármit is.” Ezek a kijelentések mindenképpen azt sugallják, hogy Amerikának nemigen állt szándékában Berlin miatt egy esetleges háborút kockáztatni.

Eisenhower reakciója részben azért is volt ennyire mérsékelt, mert a legtöbb amerikai vezetővel egyetértve Hruscsovot még mindig a béke letéteményesének tartotta az egész nyugati világ számára. Hruscsov berlini ultimátuma nem változtatta meg Thompson nagykövet két évvel korábbi véleményét sem. 1959. március 9-én Thompson ismét nyilvánosan hangot adott annak a véleményének, hogy Hruscsov fő gondjai elsősorban belpolitikai természetűek. A nagykövet véleménye szerint Hruscsov vakmerő politikája sajátos kifejeződése a békés egymás mellett élés politikájának, amely előfeltételül szolgál a majdani gazdasági reformoknak és a belső liberalizálásnak. Azt azonban nem magyarázta meg, hogy a háborús fenyegetés mi módon szolgálhatja a békés egymás mellett élés ügyét.

Az ilyen jellegű elemzések azonban teljes mértékben hidegen hagyták a nemzetközi részvevőkből álló négyes fogat francia tagját, Charles de Gaulle-t, Franciaország elnökét, aki a politikai száműzetés dzsungelében eltöltött 12 esztendő után ekkor tért vissza hivatalába. Hruscsov céljainak angol-amerikai elemzéseivel nem értett egyet, s elhatározta, hogy a berlini válságnak kell Adenauernek megmutatnia, hogy Franciaország a Német Szövetségi Köztársaság nélkülözhetetlen partnere. Jobban félt a német nacionalizmus feltámadásától, mint Hruscsov fenyegetőzésétől. Adenauer számára minimálisan a nyugati demokráciához való kötődést kívánta biztosítani; ha azonban lehetséges, a kiábrándult kancellárt az amerikaiak által kevésbé dominált európai struktúrához kívánta csatlakoztatni.

Míg Eisenhower és Macmillan azon fáradozott, hogy melyik szovjet követelést lehetne kevés vagy éppen semmiféle hosszú távú veszteség nélkül teljesíteni, De Gaulle hevesen ellenezte stratégiájukat.

Tagadta az angolszász szövetségesei által sürgetett ún. „puhatolózó tárgyalások” szükségességét, mert úgy vélte, hogy a Nyugat számára semmiféle hasznos információt nem hozhatnak. Megvetéssel nyilatkozott a Washingtonban és Londonban kidolgozás alatt álló, a pozitív változásokat előmozdítani kívánó javaslatokról is, melyekkel kapcsolatban az angolszász vezetők úgy vélekedtek, hogy „javíthatnak” Berlin Nyugat általi megközelíthetőségén. Hruscsov azonban nem azért küldte ultimátumát, hogy megkönnyítse a nyugati országok számára Berlin megközelítését. De Gaulle véleménye szerint a krízis gyökere a szovjet belső struktúrában, s nem valamely konkrét szovjet problémában rejlett.

Eisenhower számára világos volt, hogy a Szovjetunió katonai szempontból gyengébb; De Gaulle ennél egy lépéssel továbbment, s Hruscsov ultimátumát egy alapjaiban hibás, sebezhető, és alacsonyabbrendű *politikai* rendszer termékeként értelmezte:

„...a szovjetek által rendezett zenebonában és felháborodott követelőzésben van valami önkényes és mesterséges, ami azt a gondolatot sugallja a számunkra, hogy emögött vagy vad ambícióik szándékos szabadjára engedése rejlik, vagy az a szándék, hogy a figyelmet elterelje komoly nehézségeikről. Ez a második feltételezés amiatt is valószínűbb számomra, mert minden kényszer, elszigeteltség és erőszak ellenére, amellyel a kommunista rendszer gúzsba köti az igája alatt levő országokat...az ottani értelmiséget, de a tömegeket is egyre nehezebb félrevezetni és leigázni, mert egyre inkább érzik a kommunizmusban rejlő hézagokat, hiányokat, belső hibákat, s mindenekelőtt az embertelen elnyomást.”

A szovjet katonai erővel való kérkedés tehát spanyolfal volt, amely arra szolgált, hogy mögé rejtsék a szovjet rendszerben eleve benne rejlő belső ellentmondásokat:

„...a kommunizmus berkeiben a politikai irányzatok közötti küzdelmek, az egyes csoportok közötti intrikák és az egyes egyének közötti rivalizálás időszakonként lecsillapíthatatlan válságokhoz vezetnek, melyek egymásutánja – vagy azok előjelei – nagymértékben nyugtalanítják őket...”

A szovjet nyomásnak való engedés De Gaulle véleménye szerint felbátorítaná Hruscsovot, hogy külföldi kalandozásainak segítségével elterelje a figyelmet rendszerének alapvető belső problémáiról, s ez azzal járna együtt, hogy Németország „Keleten próbálna szerencsét amiatti elkeseredésében, hogy a Nyugatban csalódnia kellett”.

De Gaulle az amerikai elnöktől eltérően megengedhetett magának egy ilyen világosan kifejezett meg nem alkuvást, hiszen nem ő viselte az atomháború esetleges kezdeményezésének felelősségét. Ha ő lett volna abban a helyzetben, erősen kétséges, hogy nagyobb hajlandóságot mutatott volna egy atomháború kockáztatására, mint Eisenhower, s tekintettel országának sebezhetőségére, még nála is mérsékeltebb politikát folytatott volna. Azonban, mivel meggyőződése szerint a fő háborús veszély a Nyugat határozatlansága; s az Egyesült Államok volt az egyetlen ország, amely elretentheti a Szovjetuniót, feljogosítva érezte magát olyan manőverekre, melyekkel Amerikából kieroszakolhatta a határozott kiállást, illetve a felelősség vállalását, bármilyen engedményeket is kellett volna tenni. Mindez bizony nem széplelkeknek való játék volt, ám a *raison d'état* kemény leckéket ad. S a *raison d'état* készítette De Gaulle-t arra, hogy visszajára fordítsa a richelieu-i tradíciókat, azaz a gyenge és darabokra töredezett Németország koncepciójának támogatását, mely a franciák Közép-Európa politikájának 300 éven keresztül a lényege volt.

De Gaulle nem valamiféle hirtelen érzelmi rohamában jutott el a francia-német barátság melletti elkötelezettség gondolatához. Richelieu óta mindig az volt a francia politika célja, hogy a baljós német szomszéd vagy gyenge, vagy szétdarabolt legyen, sőt lehetőleg ez is, az is. A XIX. században

Franciaország rájött arra, hogy egyedül nincs elég hatalma Németország feltartóztatására, ennek eredménye lett szövetsége Nagy-Britanniával, Oroszországgal és számos más kisebb állammal. A második világháborút követően ezek a lehetőségek is megszűntek. Nagy-Britannia és Franciaország egyesített ereje sem volt elegendő Németország legyőzésére a két világháborúban. S mivel szovjet csapatok álltak végig az Elba mentén, Kelet-Németország pedig szovjet csatlós állam lett, a Moszkvával való szövetség nagyobb valószínűséggel jelentette volna a szovjet befolyást Európában, mint Németország feltartóztatását. Ezért adta fel De Gaulle a hagyományos ellenséges kapcsolatot Németországgal, s Franciaország jövőjét inkább az ősi ellenséggel való megbékélésben látta biztosítva.

A berlini válság alkalmat adott De Gaulle-nak arra, hogy előmozdítsa fenti stratégiáját. Franciaországot nagy gonddal az európai identitás védelmezőjeként feltüntetve, a berlini válságot arra használta fel, hogy demonstrálja Franciaország európai realitások iránti megértését és a német problémák iránti érzékenységét. Megközelítési módja rendkívül komplex volt, s a lehető legkifinomultabb egyensúlyérzékelt kívánta meg, hiszen egyrészt támogatni akarta a német célok elérését, másrészt nem szerette volna arra ösztönözni a németeket, hogy saját maguk vagy a Szovjetunió segítségével valósítsák azokat meg. Attól tartott, a Kelet-Németország felett gyakorolt szovjet fennhatóság lehetővé teszi, hogy a szovjet vezetők a német egyesítés bajnokainak szerepében tetszelegjenek, vagy hogy egy sehova sem tartozó Németországot hozzanak létre a francia határ mentén. Franciaország ősrégi német rémálma egy esetleges szovjet-német kiegyezés rémálmává alakult át.

De Gaulle a rá jellemző merészséggel cselekedett. Franciaország megadja beleegyezését Németország katonai és gazdasági hatalmának növekedéséhez, sőt el is ismeri kiválóságát ezeken a területeken, s támogatja Németország egyesítésének az ügyét, amennyiben cserébe Bonn elismeri Franciaország *politikai* vezető szerepét Európában. Az indítványt nem heves szenvedély, inkább hűvös számítás szülte. Halálakor De Gaulle biztosan nem érezte, hogy vágyai nem teljesültek, mert Németország egyesítése életében még nem történt meg.

Az egyensúly megteremtése érdekében De Gaulle lobogó meg nem alkuvása és Macmillan meggyőzésre építő, tárgyalásokat célzó politikája között Dulles ismét a tőle megszokott stratégiát alkalmazta, azaz a jogi részletekbe való belemerüléssel zavart okozott partnereiben. Ez a taktika véleménye szerint jól bevált a szuezi válság során is. 1958. november 24-én, két héttel Hruscsov baljóslatú beszéde után, megkezdte az alternatív megoldások kidolgozását a Berlinbe vezető utakkal kapcsolatban anélkül, hogy ténylegesen elfogadta volna a szovjet javaslatokat. Adenauernak azt írta: megpróbálja elérni, hogy a „Szovjetunió tartsa be kötelezettségvállalásait”, ezzel egy időben „de facto alapon hasson oda az alacsonyabb rangú (NDK-s) funkcionáriusoknál annak érdekében, hogy felszínesen hajtsák végre jelen feladataikat”. Egy november 26-án tartott sajtókonferencián adta elő azt az elméletet, hogy a keletnémet tisztviselők „ügynökként” tevékenykedhetnének a Szovjetunió számára – mely kísértetiesen hasonlított a szuezi válság idejéből a Csatornákat Használók Szövetségének tervére (lásd 21. fejezet).

Egy 1959. január 13-án tartott sajtókonferencián Dulles még ennél is tovább ment, és jelét adta Amerika német egyesítéssel kapcsolatos történelmi álláspontja megváltozásának. Miután kifejtette, hogy a szabad választások a német egyesítés „természetes módját” jelentik, hozzátette: „Azt nem állítanám, hogy ez az egyetlen mód, amellyel Németország újraegyesítése megvalósítható”. Még arra is célzott, hogy a két német állam között akár valamiféle konföderáció is elfogadható lenne. „Sokféle útja-módja van annak, ahogy országok és népek közelebb kerülhetnek egymáshoz...” Hangsúlyozta, hogy az egyesítés felelőssége a szövetségeseikről esetleg a németekre szállhat, s ezzel lényegében aláásta Adenauer politikáját.

A németek reakciója előrelátható volt, bár senki sem mondta ezt ki nyíltan. Willy Brandt, akkor berlini főpolgármester „megdöbbenését és nagyfokú aggodalmát fejezte ki”. Dulles „ügynök”-elmélete, mondta Brandt, arra fogja ösztönözni a szovjeteket, hogy még kevésbé legyenek hajlandók a kompromisszumra.

A grombaság normális körülmények között nem volt Adenauer stílusa. Egyben Dulles csodálói közé is tartozott. Ennek ellenére úgy reagált Dulles elmélgedésére, mint Eden a szuezi válság idején. David Bruce

nagykövettel folytatott megbeszélése során hevesen állította, hogy Dulles kijelentései kormányának politikáját aláássák, hiszen a németek szabad választások útján és a *Nyugat segítségével* kívánják az egyesítést elérni. Érvelése szerint „a konföderáció bármely formája teljes mértékben elfogadhatatlan”.

1959. január közepére kínos módon nyilvánvalóvá lett a szemléletbeli különbség az egyes országok között. Adenauer ekkor a külügyminisztérium politikai államtitkárát, Herbert Dittmant küldte Washingtonba, hogy kifejezze Bonn „megdöbbenését” a szovjetek békejavaslata miatt, s megsürgesse az egységes nyugati állásponton alapuló tárgyalások megkezdését. Amerikai kollégája, Livingston Merchant külügyminiszter-helyettes világosan az értésére adta, hogy ebben a válsághelyzetben Adenauer nem számíthat Dulles szokásos feltétlen támogatására. Dulles el akart kerülni mindennemű szélsőséges helyzetet, s a „szovjeteket a tárgyalóasztalhoz kívánta ültetni”. A németek ezt a célkitűzést legjobban azzal segíthetnék elő, „ha új ötletekkel jönnének”? Amint a válság mélyült, s amikor Amerika, vagy Nagy-Britannia „új ötleteket” kért, mindig valamilyen finomabb kifejezést használva a keletnémet rezsim státusát erősítették, vagy valamilyen formulát kerestek a szovjetek valamelyik követelésének teljesítésére.

A történelem iróniája, hogy Nagy-Britannia és az Egyesült Államok Németországot ezzel olyan útra terelte, amely csaknem biztosan a német nacionalizmus növekedését eredményezheti, míg Adenauer, aki sokkal kevésbé bízott saját népében, nem akarta őket kitenni ennek a kísértésnek. Eisenhower és Macmillan bízott a német nép megtéríthetőségében; Adenauer nem tudta elfelejteni eredendő bűnüket.

Macmillan volt az első, aki megtörte a jeget. 1959. február 21-én saját elhatározásából Moszkvába utazott, hogy „puhatolózó” tárgyalásokat folytasson. Mivel Adenauer ellenezte ezt a vállalkozást, és előzőleg semmiféle konszenzus nem jött létre a szövetségesek között, Macmillan „puhatolózása” arra korlátozódott, hogy milyen engedmények tehetők a szovjeteknek a már ismerős „javítási” katalógus alapján a Berlinbe vezető utak használatával kapcsolatban. Ezt kiegészítette még szokványos békejavaslatával, amelyben a világ vezetői közötti személyes jó kapcsolatokra apellált.

Hruscsov Macmillan látogatását az erőegyensúly számára kedvezőbb helyzetbe billenésének, még kedvezőbb eljövendő események előjeleként értelmezte. Macmillan látogatása alatt dicsekvő beszédet tartott, melyben ellentmondást nem tűrő hangnemben újra megerősítette korábbi követeléseit. A brit miniszterelnök távozása után tartott beszédében elutasította Macmillan álláspontját, mely szerint a világ vezetői közötti jó személyes kapcsolat megkönnyítheti a békéhez vezető utat. „A történelem azt tanítja, hogy az államok határait nem a konferenciák változtatják meg. Az ott hozott döntések legfeljebb az új erőviszonyokat tükrözhetik. Az erőviszonyok megváltozását pedig egy háború, mindenekelőtt annak végkimenetele – a győzelem, vagy a vereség – vagy egyéb körülmények határozzák meg.” Ezeket a szavakat a *Realpolitik* mondatta Hruscsovval, de akár Richelieu vagy Bismarck szájából is elhangozhattak volna.

Adenauer kitörése után Dulles meghátrált. Január 29-én visszavonta „ügynök”-elméletét, és többé már nem célzott arra, hogy a konföderáció tekinthető a német egységhez vezető útnak. Visszavonulása azonban jórészt taktikai lépésnek tekinthető. Sem a meggyőződése, sem az egyénisége nem változott meg. Csakúgy, mint két évvel korábban a szuezi válság idején, az amerikai politika most is a Dulles és Eisenhower megközelítésében fellelhető apró különbségek kiegyensúlyozására törekedett. Ha figyelembe vesszük Dullesnek a szovjet rendszerrel kapcsolatos elemzéseit, feltételezhető, hogy megértette Adenauer szempontjait, és jó részükkel egyet is értett. De csakúgy, mint a korábbi időszakokban, azt is figyelembe kellett vennie, hogyan is igazítsa hozzá saját stratégiáját Eisenhowernek az övénél sokkal elementárisabb megközelítéséhez.

Mert mindent összegezve, az Adenauerral kapcsolatos legtöbb kérdés Eisenhowerben azt a benyomást keltette, hogy elméletiek, sőt bizonyos esetekben, irrelevánsak. Nagy szerencsének tekinthető, hogy Hruscsovnak nem volt tudomása Eisenhower személyes töprengéseiről. Már 1958. november 27-én, Hruscsov hivatalos ultimátumának napján, Eisenhower egy Dullesszal folytatott telefonbeszélgetés során utalt arra, hogy elfogadja Berlin amerikai csapatok nélküli, szabad várossá nyilvánításának koncepcióját,

feltéve, ha mind Berlin, mind a Berlinbe vezető útvonalak ENSZ-ellenőrzés alatt állnak.

Ha az elnöki tanácsadók vagy a kabinet tagjai nem értenek egyet főnökükkel, akkor dönteniük kell, hogy akkor érveljenek-e ügyük mellett, amikor az egyet nem értés még jórészt elméleti jellegű, vagy várjanak-e a tényleges döntés pillanatáig. A fenti dilemmára adott válasz általában eldönti a további befolyásolhatóság kérdését is, hiszen az elnökök általában igen erős akaratú egyéniségek, akiknek a számításait csak bizonyos alkalmas pillanatban lehet keresztülhúzni. Ha a tanácsadók úgy döntenek, hogy a hipotézis szintjén lépnek közbe, akkor ez felesleges keserű szájízt hagyhat maga után, hiszen az elnök magától is meggondolhatná magát. Másrészt viszont, ha túl hosszú ideig várnak, akkor esetleg az események elsodorják őket. Dulles az arany középutat választotta. Eisenhower figyelmeztette a „csak papíron létező megegyezések” veszélyeire, s hangsúlyozta, hogy az amerikai csapatok jelenlétére azért van szükség, hogy Berlin szabad város lehessen. Tényleges döntéshozatalra ebben a kérdésben soha nem került sor. Ekkor Dulles már halálos beteg volt, s hat hónappal később, 1959. május 24-én elhunyt.

Július elsején Eisenhower korábbi gondolatához, a kompromisszumon alapuló megoldáshoz tért vissza. Frol Kozlov szovjet miniszterelnök-helyettessel való találkozása során reagált a szovjetek azon panaszára, hogy a Berlinnel kapcsolatos amerikai álláspont mindenféle logikát nélkülöz. „Azt bevallhatjuk, hogy álláspontunk nem éppen logikus, de akkor sem mondhatunk le jogainkról és kötelezettségeinkről – hacsak nem találják meg ennek a módját.” Addig a pontig ragaszkodni a jogokhoz, amíg valamilyen módot találnak arra, hogy lemondhassanak róluk, nem hangzik valami félelmetes csatakiáltásnak.

1959 szeptemberében, amikor Eisenhower Camp Davidben találkozott Hruscsovval, értésére adta, hogy az amerikaiak nem szándékoznak örök időkre Berlinben maradni. „Nyilvánvaló – mondta –, hogy nem gondoltunk ötvenéves berlini megszállásra”. Feltételezve, hogy egy politikus sem kockáztatná az atomháborút egy olyan város miatt, amelyet rövid időn belül el szándékozik hagyni, ez a kijelentés sem hatott Hruscsovra háborús fenyegetésként.

Szeptember 28-án Eisenhower még ennél is tovább ment, s valójában egyetértését fejezte ki a szovjet álláspont lényegével, azaz a berlini helyzet „abnormális” voltával kapcsolatban:

„Ezt a helyzetet fegyverszünet, katonai fegyverszünet hozta létre a második világháború végén, s különösképpen pár – jó néhány szabad ország számára rendkívül kínos helyzetet teremtett.”

Fájdalmas arra gondolni, mi történhetett volna, ha Hruscsov kitartóbban ragaszkodik a szovjet fél álláspontjához, vagy ha valamiféle „kompromisszumos” javaslattal áll elő azoknak a célzásoknak az alapján, melyeket oly bőséggel kapott. Szerencsére Hruscsov korlátozott figyelme, saját relatív erejének túlértékelése, s talán a szovjet vezetésen belüli eltérő vélemények mind hozzájárultak a szovjet vezető furcsán következtelen viselkedéséhez. Hadüzenetei nyugodt időszakokkal váltakoztak, melyek során határidőket szabott, majd ezek minden következmény nélkül lejártak anélkül, hogy vagy kérései teljesítését, vagy azok érdekében ható tárgyalások megkezdését kezdeményezte volna. Az előbbi változat azt mutatta volna meg, mennyire elszántak a szövetségesek; az utóbbi legalábbis Nagy-Britannia és az Egyesült Államok nyilvánvaló hajlandóságát tette volna próbára, hogy módosítsák a Berlin státusával és a városba vezető útvonalakkal kapcsolatos álláspontjukat. Hruscsov következtelensége az Atlanti Szövetséget talán léteének legnagyobb válságától mentette meg.

Hruscsov sem a konfrontációhoz, sem a tárgyalásokhoz nem ragaszkodott következetes módon. Ez a viselkedés már önmagában is kétséget ébreszthetett volna a Nyugatban a szovjet rendszer szilárdságát illetően. Az atomháború rémével való fenyegetőzés, majd az európai *status quo* elleni kihívás – legalább diplomáciai erőpróbához vezető stratégia kidolgozása nélkül – ízelítőt adott abból a tehetetlenségből, mely majd húsz évvel később az egész szovjet rendszert megbénítja. Hruscsov nyilvánvalóan a Politikai

Bizottságában levő „héják” és „galambok” közt vergődött; az előbbieket dicsekvései alapján elhitték, hogy az erőegyensúly valóban az ő javukra változott meg, és a Nyugattól sokkal több engedményt vártak, míg az utóbbiak tisztában voltak a valódi katonai realitásokkal, s ezek tudatában nem voltak hajlandók az Egyesült Államokkal való háború legkisebb kockázatát sem vállalni.

E furcsa folyamat alatt Hruscsov hagyta, hogy első ultimátumának határideje lejárvon, s a kitűzött időpont előtt két héttel összehívott külügyminiszteri konferencián kívül bármit is fel tudjon mutatni. A külügyminiszterek találkozója semmiféle előrelépést nem jelentett, mert Andrej Gromiko, a Szovjetunió újonnan kinevezett külügyminisztere ezt az alkalmat használta fel félelmetes diplomáciai időhúzási képességének csiszolására, mellyel később egy egész emberöltőn át gyötörni fogja a nyugati demokráciák külügyminisztereit. Valójában a szovjetek nem patthelyzetet akartak elérni az ultimátum lejártával. Ez lett azonban a következmény, így Eisenhowernek sikerült egy kis időt nyernie azzal, hogy Hruscsovot meghívta az Egyesült Államokba.

A szovjet vezető 1959. szeptember 15-e és szeptember 27-e között tartózkodott Amerikában, s a látogatás ugyanazt az euforikus reakciót váltotta ki a közvéleményben, mint a négy évvel korábbi genfi csúcstalálkozó. A két államfő találkozója azonban ismét csak a politikai légkör fontosságának a kihangsúlyozását hozta magával, lényegi kérdésekben azonban nem történt előrehaladás. Ez a találkozó jelmondatának, „Camp David szellemének” is a lényege. A *Newsweek* magazin értékelést tett közzé, mely arra utalt, hogy a találkozó várt eredményei számban messze felülmúlták a sikertelenségeket. Ami nem sikerült – írta a cikk –, az elsősorban Berlin problémájának a megoldásával függött össze – mintha ez csupán jelentéktelen kérdés lett volna. Eredményeként a kulturális csereprogramokat, a kereskedelmi forgalom növelését, a tudományos együttműködést sorolta fel, melyek egyike sem tett szükségessé államfői szintű találkozót. A leggyakrabban említett eredmény az volt, amit a szovjet vendég vendéglátóról látogatása során feltételezhetően megtudott, s ez igen jól tükrözte azt az elterjedt amerikai nézetet, hogy a nemzetek közötti konfliktusokat elsősorban félreértések és nem az érdekek összeütközése okozza, s amely elképzelhetetlennek tartja, hogy bárki, aki Amerikában járt és körülnézett, ellenséges érzelmekkel tudja elhagyni az országot.

Egy *Newsweek* közvélemény-kutatás adatai szerint az amerikai emberek meg voltak győződve, hogy Hruscsov végre megértette, hogy „az amerikaiak, az Egyesült Államok elnökétől kezdve egészen a legegyszerűbb emberig, valamennyien békét akarnak”. Ha ez volt is Hruscsov akkori véleménye, a hatása minden bizonnyal kétélű volt. Mindenesetre véleményét államtitokként kezelte. December elején, néhány héttel a találkozót követően tartott beszédében azzal dicsekedett, hogy „a kapitalista világ reszket a szocialista tábor csapásai alatt... Eltökélt szándékunk a győzelem”.

Eisenhowernek sem változott meg a meggyőződése a csúcstalálkozót követően: ugyanúgy hajlandó volt belemenni Berlin státusának megváltoztatásába, sőt talán akarta is. A csúcstalálkozó végén, október elsején nemzetbiztonsági tanácsadójának, Gordon Graynek a következőképpen írta le a válságból kivezető utat:

„Nem szabad elfelejtenünk, hogy Berlinben teljesen abnormális helyzet alakult ki; nincs más lehetőségünk, mint hogy ezzel együtt éljünk, s azzal is tisztában vagyunk, hogy vezetőink, Churchill és Roosevelt tévedései is hozzájárultak a helyzet kialakulásához. [Eisenhower] azonban úgy érezte, hogy valamilyen módon létre kell hozni egy szabad várost, amely valamiképpen Nyugat-Németországnak lenne a része. Ez azt feltételezné, hogy az ENSZ legyen a város szabadságát és biztonságát garantáló fél, hiszen Berlinben a rendőrséget kivéve nem lennének fegyveres alakulatok. [Eisenhower] azt a véleményét is ismételten hangoztatta, hogy az amerikai csapatok kivonásának is eljön majd az ideje, sőt talán nagyon hamar.”

Mivel Hruscsovnak szerencsére nem állt szándékában tovább forszírozni ezeket, vagy az ezekhez

hasonló más gondolatokat, így a nyugati szövetségeseknek a másik fél mulasztásának köszönhetően sikerült elérniük legfontosabb céljukat: az időnyerést. A genfi csúcstalálkozó idején, 1955-ben Hruscsovnak lényeges engedmények megtétele nélkül sikerült elérnie a feszültség enyhülését. 1959-ben Eisenhowernek sikerült ugyanez a manőver, az ún. Camp David szellemének felidézésével.

Camp David legfontosabb eredményének az időnyerés tekinthető. Eisenhower és Hruscsov megegyeztek abban, hogy találkozót rendeznek a négy berlini megszálló hatalom részvételével. De Eisenhower előbb a szövetségeseivel akart konzultálni. De Gaulle visszautasította a találkozón való részvételt, hacsak Hruscsov nem tesz előtte hivatalos látogatást Párizsban. Mindezeknek a feltételeknek a figyelembevételével a Párizsban tervezett találkozó legkorábbi időpontja 1960 májusa lehetett. Két héttel a találkozó kitűzött időpontja előtt egy amerikai U-2 típusú kémrepülőgépet lelőttek a Szovjetunió felett. Ez az esemény ürügyül szolgált Hruscsov számára, hogy aláaknázza az egész konferenciát, amelynek a gondolata akkor már több mint egy éve vajúdott. Az is kiderült, hogy az amerikai nézőpont most már a Berlin mint „védett város” koncepciójára épül, mely gondolat a Gordon Graynek elmondott eisenhoweri tűnődések néhány elemét is tartalmazta. A gyakorlatban a terv főként csak a város új státusának megnevezésében különbözött Hruscsov „szabad város” koncepciójától.

Bár néhány napon keresztül a nyugati szövetségesek aggódtak amiatt, hogy Hruscsovnak most már van ürügye egy erőpróbára, hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy a szovjet vezető szándéka pontosan ennek az ellenkezője: elkerülni a megmérettetést. Verbális keménység helyettesítette a valódi konfrontációt, amellyel Hruscsov állandóan fenyegetőzött, legalább olyan következetességgel, mint ahogyan mindig vissza is riadt tőle. Minden előzetes várakozást meghazudtolva, amikor az elvetélt párizsi csúcstalálkozóról hazafelé tartó Hruscsov Berlinben megállt, ott a határidő újabb, ez alkalommal az amerikai elnökválasztás utánra való meghosszabbításáról nyilatkozott.

Mire John F. Kennedy hivatalba lépett, már majdnem három év telt el Hruscsov első berlini ultimátuma óta. Az idő múlásával egyenes arányban csökkent fenyegetéseinek hitelessége, s az ezzel együtt járó veszélyérzet. De éppen akkor, amikor a berlini kérdés már kezdett nyugvópontra jutni, a Kennedy-adminisztráció Castro megbuktatására irányuló kísérlete a Disznó-öbölben kudarcot vallott^[58]; a helyzetet még a laoszi bizonytalankodás is súlyosbította, s ezek alapján Hruscsov nyilván azt a következtetést vonta le, hogy Kennedy könnyű préda lesz a számára. A Bécsben 1961. június elején tartott Kennedy-Hruscsov csúcstalálkozón a szovjet vezető újabb hat hónapos lejáratú időt szabott ultimátuma teljesítésére, s ezzel elindította az egész hidegháborús korszak egyik legélesebb konfrontációjának időszakát.

A csúcstalálkozót értékelő június 15-i nyilatkozatában Hruscsov olyan kijelentést tett a világnak, hogy a német béke megkötésének ügyét tovább már nem lehet halogatni. „Még ebben az évben el kell érni Európában a rendezést.” Egyik beszéde alkalmával a szovjet vezető altábornagyi egyenruhát viselt; ezt a tiszteletbeli rangot a háború alatt Sztálin adományozta neki. Egy másik alkalommal azt mondta a brit nagykövetnek, hogy mindössze hat atombombára lenne szükség Anglia megsemmisítésére, s további kilencre, hogy Franciaországot is eltörölje a föld színéről. 1960 szeptemberében Hruscsov egyoldalúan véget vetett a nem hivatalos atomcsendegyezménynek, melyet három éven át mindkét fél betartott. Nukleáris kísérletei indításaként a Szovjetunió 50 megatonnás óriásbombát robbantott.

Hruscsov háború utáni rendezést követelő nyilatkozatai nem hatottak az újdonság erejével. Churchill már 1943-ban sürgette a rendezést; Sztálin 1952-es Béke jegyzékében állt elő hasonló elképzeléssel; George Kennan a német rendezés ügyét az 1950-es évek közepén támogatta. Más háborúktól eltérően azonban a II. világháborút nem követte megegyezés. Az amerikai és a szovjet befolyási övezetek fokozatosan alakultak ki, akkor is inkább a *faits accomplis*-ba való beletörődés, mintsem hivatalos megegyezések útján.

Az európai befolyási övezetek kialakításában az utolsó felvonás 1961. augusztus 13-ának hajnalán kezdődött. A nyugat-berliniek arra ébredtek, hogy szó szerint körülzárták őket. A keletnémetek szögesdrót kerítéseket emeltek Berlin szovjet szektora és a három nyugati szövetséges által megszállt részek között,

sőt kerítéssel vették körül egész Berlint. Családokat választottak ketté a fal két oldalán. Ahogy teltek a napok, egyre jobban megerősítették a falat; beton, aknák, kutyák lettek a kettéosztott város és a kommunizmus embertelenségének szimbólumai. Az állampolgárait saját határain belül megtartani képtelen kommunista rendszer csődjét az egész világ előtt leleplezte a berlini fal. A kommunista vezetők most betömték a szovjet blokk határán tátongó lyukat – legalábbis egy időre.

A fal felépítése ismét ráirányította a nyugati demokráciák figyelmét Berlinnel kapcsolatos dilemmájukra. Készek voltak arra, hogy Berlin szabadságát megvédjék egy nyilvánvaló agresszió ellenében, de ennél kisebb sérelem esetére nem volt stratégiájuk, illetve az agresszió mibenlétét sem tudták meghatározni. Kennedy azonnal úgy reagált, hogy a fal megépítése nem tartozik az agresszió amerikai fogalomkörébe, s így a katonai beavatkozás ellen döntött. Az amerikaiaknak az a kísérlete, hogy lebecsülték a fal megépítésének jelentőségét, abban is megnyilvánult, hogy azon a bizonyos napon Kennedy vitorlázni ment, Rusk külügyminiszter pedig baseballmeccsen volt. Válsághelyzetnek tehát nyoma sem volt Washingtonban.

Kennedy katonai lehetőségei valójában igen korlátozottak voltak. Ha az amerikai katonák eltávolítják a szektor határán levő torlaszokat, akkor egy újjáépített fallal találják szembe magukat néhány száz méterrel távolabb. S akkor már Kelet-Berlin területére kellene lépniük, hogy lebontsák? Támogatna-e a nyugati közvélemény egy háborút csupán azért, hogy Berlin területén *belül* szabad legyen a mozgás? A helyzetet még bonyolultabbá tette, hogy Kelet-Berlint már jóval korábban a keletnémet csatlós állam fővárosaként fogadták el.

Amint kiderült, hogy Amerika nem akadályozza erővel a fal építését, Nyugat-Berlin és a Német Szövetségi Köztársaság olyan sokállapotba került, mint amikor valakinek azzal a keserű igazsággal kell hirtelen szembenéznie, amelynek a létezését tudat alatt mindig is sejtette, de önmagának is félt bevallani. Legkésőbb a magyarországi forradalom után rá kellett volna ébredni arra, hogy a Nyugat katonailag nem fogja a létező befolyási övezeteket megkérdőjelezni. Brandt később elmondta, hogy ún. *Ostpolitikja*, amely végül is a keletnémet rezsim elismeréséhez vezetett, a fal építésével kapcsolatos amerikai reagálás nyomán támadt kiábrándulásának volt az eredménye. Minden valószínűség szerint azonban a németeket még nagyobb sokk érte volna, ha a fal lebontására irányuló erőfeszítések háborúhoz vezetnek. Még Adenauer is úgy nyilatkozott Achesonnak, hogy nem kívánja Berlin nukleáris háborúval való védelmét, bár nagyon is a tudatában van annak, hogy más módon nem lehetne megvédeni.

Mindkét nagyhatalom továbbra is arra törekedett, hogy pontosan meghatározza kötelezettségeit és korlátait. Júliusban Kennedy jelentősen megnövelte a katonai kiadásokat, behívta a tartalékosokat, és további csapatokat küldött Európába. 1961 augusztusában, a fal megépítése után, a szovjet zónán áthaladó autópályán Kennedy 1500 katonát szállíttatott Berlinbe, próbára téve a szovjeteket, hogy azok fel merik-e tartóztatni őket. Az amerikai katonák incidens nélkül megérkeztek Berlinbe, ahol Johnson alelnök, aki már korábban repülőgéppel a helyszínre érkezett, lelkesítő beszéddel fogadta őket. Ezt követően Lucius Clay tábornokot, az 1948-as berlini blokád hőst az elnök személyes berlini képviselőjének nevezték ki. Kennedy az amerikaiak szavahihetőségét kockáztatta Berlin szabadságáért.

Hruscsov ismét ugyanolyan zsákutcába juttatta magát, mint Eisenhower elnöksége idején. Fenyegetőzése olyan amerikai reakciót váltott ki, amelyet már nem akart tovább fokozni. Oleg Penkovszkij ezredestől, a szovjet hírszerzésbe beépült különleges „téglától” származó információ szerint a magas rangú szovjet tisztek nagyon is tudatában voltak felkészületlenségüknek, és egymás között gyakran elégedetlenkedtek Hruscsov meggondolatlan lépései miatt. Eisenhower már 1960-ban átlátott Hruscsov trükkjein, amikor egy látogatójának úgy nyilatkozott, hogy háború esetén jobban tartana az amerikai fegyverek bevetésekor keletkező radioaktív hamuesőtől, mint egy esetleges szovjet megtorlástól. Kennedy az elnöki székbe kerülve maga is hamarosan rájött arra, hogy stratégiai összerejét tekintve a Szovjetunió alulmarad Amerikával szemben.

Az ügyek ilyen alakulása annak az oldalnak kedvezett, amely a *status quo* fenntartására törekedett. Ugyanakkor Kennedy még Eisenhowernél is világosabban kifejezésre juttatta törekvését, hogy Berlin miatt az atomháború kockázatának még a látszatát is kerüli. A bécsi csúcstalálkozóról hazafelé tartva így töprengett:

„...rendkívüli ostobaságnak tűnik egymillió amerikai életét kockára tenni egy autópálya megközelíthetőségének problémája miatt..., vagy mert a németek egyesíteni akarják Németországot. Ha én valaha is nukleáris háborúval fenyegetem Oroszországot, annak nagyobb és fontosabb oka kell hogy legyen.”

Eisenhower stratégiája az eredeti feltartóztatás politikájának forgatókönyvéből eredt. Arra törekedett, hogy mindig akadályozza a szovjeteket, amikor azok a Nyugat ellen tesznek valamit. Kennedy céljai ennél ambiciózusabbak voltak. A nagyhatalmak közötti közvetlen tárgyalások útján egyszer s mindenkorra véget akart vetni a szovjet-amerikai konfliktusnak – s ebben a berlini válságot akarta fordulópontként használni. A Kennedy-féle Fehér Ház ezért rugalmasabb, s ha lehetséges, egyoldalúbb berlini diplomáciát akart. Eisenhower számára Berlin olyan problémát jelentett, melyet el kellett viselni, és túl kellett élni; Kennedy számára az új világrend felé vezető úton az első állomás volt. Eisenhower és Dulles mindig előhozakodtak valamilyen ideiglenes megoldással egy bizonyos fenyegető szituáció elhárítására; Kennedy a békés rendezés állandó akadályát akarta kiiktatni.

A két elnök NATO-hoz való kapcsolata is különbözött. Míg Eisenhower a szövetséges erőket irányította a háborús Európában, addig Kennedy a sokkal nemzetibb és egyoldalúbb amerikai erőfeszítéseket megkívánó csendes-óceáni háborúban vett részt. Kennedy nem akarta szövetségeseinek megadni a vétőjog gyakorlásának lehetőségét, sőt szívesebben tárgyalt közvetlenül a Szovjetunióval, amint ez az 1961. augusztus 21-én, egy héttel a berlini fal felhúzása után keltezett, Dean Rusk külügyminiszternek küldött elnöki utasításból is kitűnik:

„Mind a tárgyalások időpontjainak a kitűzése, mind az egységes nyugati álláspont kialakítása bizonytalan, s már nem hiszem, hogy csupán négyhatalmi tárgyalásokkal pozitív előrelépés következne be. Úgy vélem, minél hamarabb erőteljes amerikai álláspontot kell mindkét oldal felé képviselnünk, s meg kell értetnünk, hogy egyetlen más hatalomtól sem fogadhatunk el vétőt... még ezen a héten a tudomására kell hoznunk három szövetségesünknek, hogy mit akarunk tenni, s hogy ebben vagy velünk tartanak, vagy a háttérben maradnak.”

Az elnöki utasításnak megfelelően Dean Rusk feladta a négyhatalmi tárgyalások gondolatát a Moszkvával folytatandó közvetlen tárgyalások kedvéért. Azon az őszön Rusk és Gromiko többször találkozott az ENSZ keretén belül. Megbeszélések folytak Moszkvában is Thompson nagykövet és Gromiko között. A szovjetek azonban nem egyeztek bele, hogy a berlini kérdést felvegyék a tárgyalások napirendjére.

A probléma lényege az volt, hogy mindkét fél az atomkorszak egy különleges dilemmájának a csapdájába került. Bevethették volna ugyan nukleáris erejüket túlélésük érdekében, de ezek a fegyverek nem voltak használhatók pozitív átalakulások elérésére. A fölény bármilyen szintű legyen is elméletileg, a nukleáris háború veszélye aránytalanul nagy volt ahhoz, hogy bármilyen nyereséget kalkuláljanak be. Még ötszázaléknyi háborús veszély is tűrhetetlen, ha az ár az emberi társadalom – valójában az egész civilizáció – elpusztítása. Az utolsó pillanatban ezért mindkét fél elállt a háborús kockázat vállalásától.

Ugyanakkor azonban egyik fél sem volt abban a helyzetben, hogy a diplomáciát hatalmi szóval helyettesítse. A növekvő feszültség ellenére a *status quo* mellett szóló érvek mindig súlyosabbnak látszottak a változtatás szándékánál. Ami a nyugati demokráciákat illeti, lehetetlen volt konszenzust elérni

a felek között. Ami a kommunista oldalt illeti, Hruscsov dicsekvése annyira felkorbácsolhatta munkatársai várakozását, hogy még azok az engedmények is, melyeket a Nyugat hajlandó lett volna megtenni, túl kevésnek minősültek a Kreml keményvonalas politikusai számára. Végül Hruscsov katasztrofális kubai rakétatelepítési akciójával próbált meg kitörni a zsákutcából, mely igen jól példázza, hogy milyen magasra kell emelni a tétet, hogy katonai erővel befolyást lehessen gyakorolni a diplomáciára.

Ezek a stagnálás irányába mutató tendenciák bukásra ítélték a Kennedy-adminisztráció kísérleteit, hogy a zsákutcából diplomáciai kezdeményezésekkel törjön ki. Minden engedmény, amely még valószínűleg elfogadható lett volna Hruscsov számára, gyengítette volna az Atlanti Szövetséget; s minden olyan megoldás, amelyet a nyugati demokráciák még el tudtak volna viselni, gyengítette volna Hruscsovot.

A Kennedy-adminisztráció minden arra irányuló kísérlete, hogy a szovjet követelések jegyzékében olyanra leljenek, amely háborús kockázat nélkül teljesíthető lenne, kudarcba fulladt. 1961. augusztus 28-án McGeorge Bundy, az elnök nemzetbiztonsági tanácsadója a Fehér Ház álláspontját az elnök számára egy memorandumban foglalta össze. „Azok a munkatársak, akik jelen pillanatban a Fehér Ház tárgyalási pozíciójának kialakításán dolgoznak, egyetértenek abban, hogy lényegében az NDK, az Odera-Neisse határ, a megneemtámadási szerződés, sőt a két békeszerződés gondolatának az elfogadása felé lehet és kell elmozdulnunk.” Arról nem szólt a memorandum, hogy az Egyesült Államok mit vár ezért cserébe.

Az ehhez hasonló állásfoglalások elkerülhetetlenné tették, hogy Washington fokozatosan elhatárolja magát Adenauertől. Egy szeptember 22-én kiszivárogtatott hír a következő egyértelmű kijelentést tartalmazta:

„Hiteles amerikai forrás szerint a mai napon felkérték Nyugat-Németországot, hogy saját érdekében fogadja el a két német állam létezésének »realitását«.

A fenti forrás szerint Nyugat-Németországnak javulnának az esélyei a német egyesítés megvalósítására, ha inkább párbeszédet folytat a keletnémetekkel, mintha szóba sem áll velük.”

1961 decemberében Bundy újra megpróbálta Bonnt megnyugtatni az amerikai szándék komolyságáról, hogy a németeknek be kívánják bizonyítani: „Semmi jogos okuk nem lesz arra, hogy megbánják, amiért bíztak az Egyesült Államokban.” Ugyanakkor arra is figyelmeztetett, hogy a németeknek adott biztosíték nem kitöltetlen csekk. „Nem garantálhatjuk – s egyik német államférfi sem kért erre bennünket –, hogy a németek vétőjogot gyakorolhassanak a nyugati szövetségesek politikájával kapcsolatban. A szabad emberek szövetsége sohasem tehet lépéseket csupán egyetlen tag kérésére.”

Ezek a békítőnek szánt szavak tulajdonképpen érvénytelenítették is egymást. Mivel a hivatalos német és amerikai álláspont között kibékíthetetlen ellentmondás feszült, s mivel Németország Berlin védelme miatt teljes mértékben az Egyesült Államoktól függött, a vétőjog megtagadása Bonntól a következő két lehetséges megoldás közül csak az egyiket valószínűsítette: vagy a háború kockázatát egy olyan ügy érdekében, melyben a Kennedy-kormányzat saját kijelentése szerint nem hitt, vagy olyan nézetek ráerőltetését Bonnra, amelyeket a bonni vezetők már elutasítottak. Az első javaslatot nem lehetett volna tartani az amerikai kongresszus vagy a közvélemény előtt; a második tönkretette volna Németországnak a Nyugathoz fűződő viszonyát, s az Atlanti Szövetségen belüli kohéziót is.

Washington és Bonn között egyre jobban elmérgesedett a viszony. Az újabb zsákutca való jutástól és az Adenauerrel való szakítástól való félelmében az Egyesült Államok külügyminisztériuma több hónapon át húzódozott a Kennedy-direktíva gyakorlatba való átültetésétől, azaz a Moszkvával való közvetlen tárgyalások kezdeményezésétől. Illetve, tartottak ugyan megbeszéléseket, de azok tulajdonképpen nem adtak új ötleteket a probléma megoldásához. Ha Hruscsovnak lett volna arányérzéke, már rájött volna: most van itt az ideje, hogy eldöntse, hogy a nyugatiak sokféle célzása közül melyiket váltsa át politikai keményvalutára. Ehelyett azonban egyre csak emelte a tétet, s kerülte a tárgyalásokat.

A „felfüggesztett diplomácia” és a szövetségi rendszeren belüli feszültség fenti időszakában én a

Nemzetbiztonsági Tanács konzultánsaként a Fehér Ház politikájának alakításában csak periferikus szerepet töltöttem be. Bár tudomásom volt a vitatott ügyekről, s az elnök körül kavargó különböző áramlatokról, a végső döntések meghozatalában személyesen nem vettem részt. A hagyományos NATO-politikusok – főképpen Acheson, aki külső tanácsadóként tevékenykedett azokban a rövid időszakokban, amikor rendkívül csípős nyelve miatt nem volt éppen kegyvesztett –, teljes mértékben ellene voltak a tárgyalásoknak. De Gaulle-hoz és Adenauerhoz hasonlóan semmi ésszerű előrelépést nem láttak az új, Berlinbe vezető útvonalakkal kapcsolatos tárgyalásokban, s úgy vélték, hogy a német újraegyesítéssel kapcsolatos tárgyalási kísérletek is csak keserű szájízt hagynának maguk után.

Bármennyire csodáltam is Achesont, nem hittem, hogy az obstrukciós politikát sokáig fenn lehet tartani. Amikor Hruscsovnak kedve tartotta, bármikor kieroszakolhatott tárgyalásokat. Egyetlen nyugati hatalom vezetője sem – De Gaulle-t is beleértve – sem tudta volna a közvélemény számára elfogadhatóvá tenni a leszámolás szükségességét, hacsak előbb be nem bizonyítja, hogy már minden eszközt bevetett annak elkerülésére. Mivel úgy gondoltam, hogy a szovjetek napirendje alapján veszélyes lenne tárgyalásokba bocsátkozni, véleményem szerint ezt a Németország jövőjére vonatkozó amerikai javaslat kidolgozásával kellene megelőzni. A szövetségesek kohézióját is féltettem, amennyiben a döntéseket egyetlen konferenciától, vagy határidők lejártától teszik függővé. A módszer tekintetében a tárgyalások híve voltam, a lényegyet tekintve pedig Adenauer és Acheson hagyományos álláspontjához álltam közel.

A Kennedy-időszakban a Fehér Házban eltöltött rövid idő alatt több alkalommal is találkoztam Adenauerrel. Ezek a találkozók nyilvánvalóvá tették számomra, hogy a berlini válság milyen nagyfokú bizalmatlansághoz vezetett az egykor egymáshoz közel álló szövetségesek között. 1958-ban, nem sokkal *Nuclear Weapons and Foreign Policy* (Atomfegyver és külpolitika) című könyvemnek megjelenése után Adenauer meghívott, bár akkor még csak egy viszonylag ismeretlen ifjú egyetemi tanár voltam. A beszélgetés alatt Adenauer kihangsúlyozta: nem szabad hinni annak a látszatnak, hogy egyetlen hatalmas és egységes kommunista blokk kerül el a Balti-tengertől egészen Délkelet-Ázsiáig. Ami őt illeti – folytatta Adenauer –, véleménye szerint a szakítás Kína és a Szovjetunió között elkerülhetetlen. Reméli – mondta –, hogy amikor erre sor kerül, a demokráciák ki tudják majd használni a helyzetből fakadó előnyüket.

Ilyen jellegű megközelítést korábban sohasem hallottam, s nem is hittem benne, Adenauer viszont zavart hallgatásomat egyetértésnek vélhette, mert amikor a német államférfi három esztendővel később találkozott Kennedy elnökkel, egyik beszédét a kínai-szovjet szakítás szükségszerűségének gondolatával zárta, arról is említést tett, hogy én annak idején egyetértettem vele a fenti kérdésben. Rövid idő múlva olyan tartalmú üzenetet kaptam Kennedytől, hogy az elnök rendkívül hálás lenne, ha geopolitikai nézeteimet nemcsak a német kancellárral, hanem vele is megosztanám.

A valóságosnál közelebbi viszonyt feltételezve közöttem és Adenauer között – talán a kancellár és Kennedy fenti párbeszéde alapján – a Fehér Ház 1962 elején felkért, hogy próbáljam meg enyhíteni a kancellárnak a Kennedy-adminisztráció Berlin-politikáját bíráló egyre dühödtebb megnyilatkozásait. Adenauert tájékoztatnom kellett az amerikai álláspontról a tárgyalások kérdésében, a Berlinbe tervezett katonai kontingensről, s különleges szempontként az amerikai nukleáris erő nagyságrendjéről, mely információt – közölték velem – Nagy-Britannia kivételével eddig soha nem bocsátottak a szövetségesek rendelkezésére.

Ez kemény feladatnak bizonyult. Alig tértem rá mondanivalómra, amikor Adenauer máris közbeavatkozott: „Ezt már mind közölték velem Washingtonban, s egyáltalán nem nyerte meg a tetszésem ott sem. Miért gondolják akkor, hogy itt majd megtetszenek nekem?” Erre eléggé élesen azt válaszoltam, hogy nem vagyok kormánytisztviselő, s csak arra kértek fel, hogy látogassam meg a német kancellárt, s próbáljam meg eloszlatni az aggodalmait, s ezért hallgassa végig a mondandómat, mielőtt bármiféle következtetést is levon.

Adenauer zavarba jött. Megkérdezte, hogy mennyi időt töltök a Fehér Ház konzultánsaként végzett munkával. Amikor erre azt a választam, hogy az időm körülbelül 25 százalékát, a kancellár csendesen

így felelt: „Akkor feltételezem, hogy 75 százalékban igazat mond.” Ezt a kijelentést Adenauer az amerikai nagykövet, Walter C. Dowling jelenlétében tette, akinek a kancellár fenti számítása szerint mindig hazudnia kellett.

Még ekkor, a német-amerikai kapcsolatok mélypontján is Adenauer kimutatta, hogy számára a megbízhatóság a legfőbb erkölcsi parancs. Bár a nukleáris stratégiai kérdések nem voltak érdeklődésének homlokterében, nagyra értékelte Washington tájékoztatását az amerikai nukleáris ütőképességről, amelyet a bizalom jeleként értelmezett. Mivel vagy 25 esztendővel korábban, 15 évesen emigráltam Németországból az Egyesült Államokba, úgy éreztem, hogy német szókincsem nem elegendő ahhoz, hogy az atomfegyverekről tárgyaljak, így angolul beszéltem. A tolmács a német kancellári hivatal munkatársai közül került ki. 25 esztendővel később ez a tisztviselő, akkor már idős, nyugdíjba vonult ember, levelet írt nekem, hogy közölje, ő is, mint minden valamirevaló tolmács, feljegyzéseket készített az Adenauert az amerikai nukleáris erők nagyságrendjéről tájékoztató megbeszélésen, majd azt követően átnyújtotta jegyzeteit a kancellárnak. Adenauer erre úgy reagált, hogy mivel ő a szavát adta, hogy a tájékoztató elhangzottakat titokként fogja kezelni, úgy érzi, hogy egyetlen példányt tartalmazó iratgyűjtő megtartása is összeegyeztethetetlen lenne ígéretével. Ezért elrendelte, hogy a megbeszélés fenti részére vonatkozó dokumentumokat meg kell semmisíteni.

1962. április 21-re azonban a német-amerikai kapcsolatok már ellenőrizhetetlenné váltak. Április 21-én ugyanis kiszivárogtatták azt az amerikai tervet, amely egy nemzetközi bizottságot (Access Authority) akart létrehozni a Berlinbe tartó és a Berlinből kifelé jövő forgalom ellenőrzésére. Ez öt részvevő (a három nyugati megszálló ország, a Német Szövetségi Köztársaság és Nyugat-Berlin), öt kommunista részvevő (a Szovjetunió, Lengyelország, Csehszlovákia, a Német Demokratikus Köztársaság és Kelet-Berlin), valamint három semleges állam (Svédország, Svájc és Ausztria) részvételével valósult volna meg. A német egyesítés ügyével több bizottság foglalkozott volna, amelyben egyenlő számban foglaltak volna helyet nyugatnémet és keletnémet tisztviselők.

Nem volt meglepő, hogy Adenauer sziklaszilárdan ellenezte a fenti szervezet létrehozását, főképpen azt a kitétel, hogy abban Nyugat- és Kelet-Németországnak egyforma szerep jutna. Ezenkívül Kelet-Berlin és Nyugat-Berlin képviselőinek egyenlő száma még tovább rontaná a város amúgy is törékeny négyhatalmi státusát, és növelné Kelet-Németország befolyását. Mivel a szervezetben a kommunisták száma pontosan megegyezne a nyugati hatalmak képviselőinek a számával, a szovjetek zsarolásának kitett három gyenge semleges ország szavának lenne döntő szerepe. Adenauer ezt a tervet a valódi amerikai elkötelezettség igen gyatra pótlékának tartotta.

A kancellár úgy döntött, hogy felvágja a kelevényt egy olyan lépéssel, amihez eddig még nem folyamodott, mégpedig szövetségesének nyílt bírálatával. 1962. május 7-én tartott sajtókonferenciáján hangsúlyozottan elutasította a nemzetközi ellenőrző szervezet létrehozását.

„Úgy vélem, hogy ezt az egész tervet nem lehet megvalósítani. Mindenki tudja, hogy végül három ország, nevezetesen Svédország, Svájc és Ausztria fog dönteni, hiszen a keleti és a nyugati országok szavazatai számban valószínűleg megegyeznének. S most szeretném feltenni a kérdést, hogy vajon ez a három ország igent mondana-e a feladatra, ha megkérdeznék őket, tetszik-e nekik ez a szerep? Én úgy vélem, hogy nem!”

Hogy elégedetlenségét még jobban kihangsúlyozza, Adenauer keserű megjegyzést is tett a Kennedy-adminisztráció azon törekvéseire, hogy elsőbbséget biztosítson a fejlődő világ számára:

„Magam is a gyarmatosítás ellen vagyok, s támogatom a segélyprogramokat. Ugyanakkor azonban azt is követelem, hogy a 16 milliárdnyi német [Kelet-Németországban] is élhesse a maga életét. Ezt a véleményünket barátainknak és ellenségeinknek egyaránt a tudomására fogjuk

hozni.”

Ezek a nézeteltérések soha nem oldódtak meg. 1962. július 17-én Kennedy még azt mondta az új szovjet nagykövetnek, Anatolij Dobrinyinnak, hogy „más dolgok is lehetnek, amelyek miatt erőteljes nyomást gyakorolhatnánk a németekre: például a Berlinbe való be- és kijutást felügyelő nemzetközi szervezet összetételének a kérdésével.” Mivel ekkorra már Adenauer igen részletesen, s nagy nyilvánosság előtt kifejezte ellenérveit mind a felügyelőbizottság felépítését, mind működését illetően, Hruscsovnek tudnia kellett volna arról, hogy az Atlanti Szövetségen belüli súlyos válság kulcsa az ő kezében van.

Meglepő módon, amint a szovjetek sikere már szinte küszöbön állt, Hruscsov hirtelen irányt változtatott. Egy csapással el akart érni mindent, ami az utóbbi három évben mindig ki-kicsusszant a kezéből, ezért váratlan módon közepes hatótávolságú szovjet rakétákat telepített Kubába. Nyilvánvalóan úgy gondolkodott, hogy ha ez a kaland sikerrel jár a számára, akkor a berlini tárgyalások végső menetében lehengerlő fölényre tehetne szert. Ugyanolyan logika alapján viszont Kennedy sem engedhette meg a szovjet stratégiai hatalom ilyen kiterjesztését a nyugati féltekére. Kennedy merész és ügyes válaszlépése eredményeképpen Hruscsovnek nemcsak vissza kellett vonnia a szovjet rakétákat, hanem a Berlinnel kapcsolatos szovjet diplomáciát is megfosztotta attól a kevés hitelességtől, amellyel még rendelkezett.

Felismerve, hogy kifogyott a bevethető módszerekből, 1963 januárjában Hruscsov kijelentette, hogy a berlini fal „sikere” feleslegessé teszi a Berlinnel kötendő külön békeszerződést. Az öt éve húzódó berlini válság tehát véget ért. A szövetségeseeknek ez idő alatt – bár hosszas habozások után, de – sikerült megőrizniük pozícióikat a legfontosabb kérdéseket illetően. Ami Hruscsovot illeti, nem ért el semmiféle eredményt azonkívül, hogy megépíttetett egy falat, amellyel ideig-óráig sikerült megakadályoznia, hogy Kelet-Németország vonakodó állampolgárai sietve otthagyják a kommunizmus utópiáját.

A Nyugat számára váratlan fejlemény volt, hogy Hruscsov elszámította magát, mert az Atlanti Szövetséget ekkor már a közeli felbomlás veszélye fenyegette. Mind az Eisenhower-, mind a Kennedy-adminisztráció idejében az amerikai álláspont azon a hagyományos amerikai elven nyugodott, hogy az Egyesült Államok ellenáll az erőszak által kicsikart változásnak, de nem utasítja vissza a változást mint olyant. Elméleti jellegű kijelentésként vizsgálva ez feddhetetlen nézet volt, feltéve persze, hogy a válság végkimenetelét a tartalom, és nem a módszer alapján ítélik meg.

A tartalmi kérdéseket tekintve mind az Eisenhower-, mind a Kennedy-adminisztráció ideje alatt kidolgozott különböző tervek igen kockázatosak voltak. Mindegyiknek az volt a hátránya, hogy a létező kereteket a szovjetek által diktált irányba kívánta megváltoztatni. Másképp ez nem is történhetett, hiszen a válságot a Szovjetunió nem azért robbantotta ki, hogy a fennálló helyzetet a maga számára kedvezőtlenebbé tegye. Minden javasolt *quid pro quo* arra kötelezte volna a Szovjetuniót, hogy olyan fenyegetést használjon ki, amellyel sohasem élt volna keletnémet csatlós állama státuszának objektív javítására, s a Berlinbe vezető útvonalak számára kedvezőbb módosítására. Adenauer kettős rémálma – azaz, hogy a keletnémet kommunisták megtalálják a módját Berlin kiszolgáltatottságának kihasználására, s hogy rés nyílik Bonn-nak az Atlanti Szövetségben meglevő kötelezettségei és a nemzeti egységre irányuló törekvései között – valamennyi tárgyalásos javaslatnak része volt.

Dean Acheson, aki saját szavaival élve ott „bábáskodott a háború utáni szövetségi rendszer születésénél”, világosan látta mindezt. 1961. szeptember 21-én Trumannak írt levelében előre megjósolta a nyugati világ megalázó vereségét a berlini kérdésben, melyet „az új rend politikai ügyességének álcázva fognak eladni.” Ha egy ilyen vereség elkerülhetetlen – érvelt Acheson –, akkor a nyugati szövetségi rendszer jövője attól függ, hogy ki vállalja a felelősséget az összeomlásért. Lucius Clay tábornoknak 1962 januárjában írott levelében kifejtette, hogy „még mindig jobb, ha követői elhagyják vezetőjüket, mint ha a vezető követi a követőit. Mert akkor ki rakja össze a rendszer széthullott darabkáit? Kit lehet megbízni az újrakezdéssel?” Ez tulajdonképpen De Gaulle stratégiájának a fordítottja volt.

A berlini válság időszakában változáson mentek keresztül a német prioritások is. A háborút követően

Adenauer elsősorban az Egyesült Államokra támaszkodott; egy évvel Hruscsov ultimátuma után ez már nem így volt. Egy 1959. augusztus 26-án kelt külügyminisztériumi hírszerzési beszámoló jelezte Adenauer elkeseredettségét a szövetségi rendszeren belüli széthúzás miatt. A jelentés szerint azonban a német kancellár reménykedett a szövetségesek egységének helyreállíthatóságában. De ha az „USA-Nagy-Britannia páros a Hruscsovval való egyetértés irányába mozdul el, akkor Adenauernek nem lesz más választása, mint hogy a továbbiakban Franciaországra támaszkodjék.”

A válság időszakában Hruscsov mindvégig úgy viselkedett, mint az a sakkjátékos, aki egy rendkívül jó lépéssel nyit, majd ezt követően csak hátradől a székében, és várja, hogy az ellenfél mikor veszi már észre a helyzet komolyságát, és adja fel a játszmat, anélkül, hogy végigjátszaná a partit. A kor diplomáciai feljegyzéseit áttekintve nehéz megérteni, hogy miért nem használta ki Hruscsov a számára felkínált, a közösen megvitatott, vagy csupán célzásokkal érintett számtalan diplomáciai lehetőség valamelyikét. Ezek közé tartozott például a felügyelőbizottság ötlete, a két békeszerződés megkötésének javaslata vagy a „biztosított város” koncepciója. Végül is Hruscsov soha semmit nem tett az általa szabott határidők lejártakor, illetve azon lehetőségek egyikét sem használta ki, amikor tárgyalóasztalhoz ültethette volna a nyugati szövetségeseket. A hadüzenetekkel és vérfagyasztó fenyegetésekkel terhes három év során az egyetlen „eredmény”, amit sikerült elérnie, a berlini fal felépíttetése volt, mely végül majd a Szovjetunió elhibázott Berlin-politikájának lesz a szimbóluma.

Hruscsov a saját maga által állított csapdába sétált bele. Sarokba szorított helyzetében rájött arra, hogy reménye sincs követeléseit háború nélkül megvalósítani. A háborúra azonban valójában soha nem volt felkészülve, a Nyugat javaslatait pedig nem merte elfogadni, hiszen akkor a Kreml „héjái” és kínai szövetségesei vádaskodásával kellett volna szembenéznie azért, hogy túl keveset kért és kapott. Mivel túlságosan gyenge volt ahhoz, hogy „galambjait” keményebb politika felé kormányozza, s túlságosan bizonytalan ahhoz, hogy „héjaival” elfogadtassa az engedményekkel kapcsolatos saját álláspontját, csak vergődött mindaddig, amíg tudott, azután mindent egyetlen lapra tett fel azzal, hogy rakétákat telepített Kubába.

A berlini krízis, mely a kubai rakétaválságban csúcsosodott ki, fordulópontot jelentett a hidegháború történetében, bár ez akkor még nem volt érezhető. Ha a nyugati demokráciák nem lettek volna annyira elfoglalva egymással folytatott vitáikkal, akkor helyesen értelmezhetők volna a berlini válságot, mint a látens szovjet gyengeség jelét. Hruscsov végül kénytelen volt megtanulni együtt élni a mélyen a szovjet területbe benyúló előretolt nyugati őrszem gondolatával anélkül, hogy a válság elindításakor nagy hangerővel beharangozott célkitűzések közül bármelyiket is meg tudta volna valósítani. Ily módon Európa két táborra való szakadása újra megerősödött, csakúgy, mint 1956-ban, a magyar forradalom idején. Ezt követően mindkét fél elégedetlen lesz a fennálló helyzettel, de egyikük sem kísérel meg, hogy erőszakosan megváltoztassa.

Hruscsov berlini és kubai kezdeményezéseinek kudarca összességében azt eredményezte, hogy a Szovjetunió már nem merte ismét kockáztatni az Egyesült Államok elleni direkt kihívást, kivéve a parázs rövid életű felizzását az 1973-as közel-keleti háború idején. Bár a szovjetek nagy hatótávolságú rakétákból komoly készletet halmoztak fel, a Kreml soha nem tartotta ezeket elegendőnek ahhoz, hogy az amerikai jogok elleni közvetlen fenyegetésre használja fel őket. Ehelyett a szovjet katonai nyomás alkalmazása irányt váltott, s az úgynevezett nemzeti felszabadító háborúkat támogatta a fejlődő világban, például Angolában, Etiópiában, Afganisztánban és Nicaraguában.

Egy évtizeden át a szovjetek nem kísérelték meg újra, hogy akadályozzák a Berlinbe be-, vagy onnan kivezető forgalmat, mely a megállapodott forgatókönyv alapján folyt. Ebben az időszakban következett be fokozatosan a keletnémet rendszer Nyugat-Németország általi elismerése, mely a főbb nyugatnémet pártok konszenzusa alapján született szuverén döntés volt, nem pedig az Egyesült Államok által kieroszakolt kezdeményezés. Idővel a szövetségesek kihasználták a szovjet fél ragaszkodását Kelet-Németország elismeréséhez, s viszonyossági alapon ragaszkodtak ahhoz az előfeltételhez, hogy a Szovjetunió keményen

tartsa be Berlin megközelíthetőségének szabályait, s ismerje el Berlin négyhatalmi státusát. A szovjetek ezeket a feltételeket hivatalosan az 1971-es Négyoldalú Egyezményben fogadták el. A fal 1989-es lerombolásáig, amely a német egyesítést eredményezte, már semmiféle kihívás nem érte Berlint vagy az oda vezető útvonalakat. A feltartóztatás politikája végül is eredményes volt.

HUSZONNEGYEDIK FEJEZET

A NYUGAT EGYSÉGÉNEK KÜLÖNBÖZŐ KONCEPCIÓI:

MACMILLAN, DE GAULLE, EISENHOWER ÉS KENNEDY

A berlini válság a két befolyási övezet végső formában való megszilárdulását jelentette, s ezek a zónák csaknem két évtizeden keresztül farkasszemet néznek majd egymással az európai kontinenst kettéosztó választóvonal mentén. E folyamat első, 1945-től 1948-ig tartó szakaszában Sztálin létrehozta a szovjet érdekszférát, a kelet-európai országokat csatlós államaivá alakítva át, s ezzel Nyugat-Európát is fenyegette. Az 1949-től 1956-ig tartó második szakaszban a nyugati demokráciák a NATO létrehozásával, saját megszállási övezeteiknek a Német Szövetségi Köztársasággá alakításával, és a nyugat-európai integrációs folyamat megkezdésével reagáltak.

A konszolidációs szakaszban időről időre mindkét fél megkísérelte, hogy felbomlassza a másik fél befolyási övezetét. Minden ilyen jellegű terv azonban kudarcot vallott. Sztálin 1952-es békejegyzéke, melynek a célja az volt, hogy a Német Szövetségi Köztársaságot elcsábítsa a nyugati tábortól, nem érte el célját – részben Sztálin halála miatt. Dulles Kelet-Európa „felszabadítására” irányuló stratégiájának ürességét jól példázta az elbukott 1956-os magyarországi forradalom. Hruscsov 1958-as berlini ultimátuma újabb kísérlet volt arra, hogy a Német Szövetségi Köztársaságot leválassza a Nyugat testéről. Mindezek végén azonban a szovjeteknek meg kellett elégedniük azzal, hogy keletnémet csatlósukat még szorosabban magukhoz kapcsolják. A kubai rakétaválság után a szovjetek a fejlődő világba való behatolásra próbáltak koncentrálni. Az eredmény Európában egy bipoláris stabilitás lett, melynek paradox voltát 1958-ban Raymond Aron, a nagy francia filozófus és politológus így foglalta össze:

„A jelenlegi európai helyzet abnormálisnak vagy abszurdnak tekinthető. De élesen van körvonalazva, s mindenki tudja, hogy hol van a demarkációs vonal, és senkinek nem kell túlságosan félnie attól, hogy mi történhet. Ha valami történik is a vasfüggöny túlsó oldalán – s ezt egy évvel ezelőtt magunk is tapasztalhattuk –, ezen az oldalon semmi sem fog történni. Európa ilyen egyértelmű és világos kettéosztása tehát – attól függetlenül, hogy jónak vagy rossznak tartjuk-e – kevésbé veszélyesnek látszik minden más megoldásnál.”

Pontosan emiatt a stabilitás miatt tudtak az Atlanti Szövetségen belüli lappangó ellentmondások a felszínre törni. A berlini válságot követően Nagy-Britannia részéről Macmillannek, az Egyesült Államok részéről Kennedynek, Franciaország részéről De Gaulle-nak jutott a szerep, hogy egyeztesse az egymásnak ellentmondó nézeteket a szövetség jellegét, az atomfegyverek szerepét és Európa jövőjét illetően.

Macmillan volt az első brit miniszterelnök, akinek szembe kellett néznie a fájdalmas valósággal, hogy országa többé már nem nagyhatalom. Churchill még egyenlő félnek tekintette Nagy-Britanniát Amerikával és a Szovjetunióval is. Bár ez az álláspont nem tükrözte a valódi erőviszonyokat, Churchill génusza és a második világháborús hősi brit erőfeszítések át tudták hidalni a szakadékot a vágyálmok és a valóság között. Amikor közvetlenül a háború befejezése után Churchill a parlamenti ellenzék vezetőjeként

tárgyalásokat sürgetett a Szovjetunióval, majd Sztálin halála után 1953-ban miniszterelnökként ismét ugyanezt tette, olyan nagyhatalom szószólójaként beszélt, amely, bár nem volt világelső, de képes volt arra, hogy befolyásolni tudja mások politikai számításait. A szuezi válság idején Eden még mindig úgy ténykedett, mint egy lényegében autonóm nagyhatalom feje, amely egyoldalúan is dönthet. Amikor viszont a berlini válság problémájával kellett Macmillannek szembenéznie, lényegében már tarthatatlan volt az az illúzió, hogy Nagy-Britannia önmagában is befolyásolni tudja a nagyhatalmak stratégiai számításait.

A finom modorú, elegánsan szkeptikus Macmillan a régivágású toryk utolsó képviselője volt. Az Edward-kori Anglia^[59] produktuma volt, amikor Nagy-Britannia még a világ legelső hatalmának számított, s az angol zászló, a Union Jack gyakorlatilag valamennyi földrészen ott lobogott. Bár ismert volt komisz humoráról, Macmillant valamilyen melankolikus aura vette körül, s ez elválaszthatatlanul összefüggött azzal a szerepével, hogy az első világháború szívszaggató élményei után részesévé kellett válnia országa csúcsponttól való fokozatos lehanyatlásának Macmillan meghatottan beszélt négy életben maradt volt évfolyamtársának összejöveteléről az oxfordi Christ Church College-ban. Az 1984-es szénbányászsztrájkok idején – bár akkor már vagy húsz éve nem volt hivatalban – azt mondta nekem, hogy bár nagyra becsüli Margaret Thatchert és megérti szándékait, ő maga soha nem lett volna képes ezt a harcot megvívni azoknak az embereknek a fiaival, akiket az első világháború idején rohamra vezényelt, s önzetlenül feláldozták az életüket.

Macmillan a Downing Street 10-be, a miniszterelnöki rezidenciába a szuezi összeomlás eredményeképpen költözött, amely döntő esemény volt Nagy-Britannia világpolitikai szerepének hanyatlásában. Magabiztosan viselkedett, bár nem minden vonakodástól mentesen teljesítette feladatát. Mint volt pénzügyminiszter nagyon is tisztában volt azzal, hogy Nagy-Britannia gazdasága romlik, s hogy katonai ereje sem lesz soha egyenértékű az atomnagyhatalmak óriási fegyvertárával. A britek visszautasították a közös piaci tagságot, amikor azt az első alkalommal ajánlották fel a számukra. Chamberlain 1938-as utalása Csehszlovákiára, mint kicsi, távoli országra, amelyről a britek szinte semmit sem tudnak, pontosan tükrözi a hagyományos brit elszigetelődést, annak az országnak a szemléletmódját, amely másfél évszázadon keresztül gyarmati háborúkat vívott a földgolyó túlsó oldalán, ugyanakkor kívülről szemlélte a néhány száz kilométerrel távolabb zajló európai eseményeket.

Az 50-es évek végén azonban Nagy-Britannia már nem tekinthetett úgy Európára mint távoli világra, ahol a brit csapatok alkalmanként segítenek egy-egy jövőbeli zsarnok megbuktatásában. Macmillan ezért hátat fordított az elszigetelődés politikájának, és az ország felvételét kérte az Európai Közösségbe. Azonban a szuezi összeomlás ellenére Macmillan számára az elsődleges feladat továbbra is az Egyesült Államokkal való „különleges kapcsolat” ápolása maradt.

Nagy-Britannia nem tartotta magát kizárólag európai hatalomnak, elvégre az országot fenyegető veszély nagyon sokszor Európából indult útjára, a „felmentő seregek” viszont az Atlanti-óceán túlsó partjáról jöttek. Macmillan nem tartotta elfogadhatónak azt a gaulle-ista álláspontot, mely szerint az európai biztonságot az Amerikától való elhatárolódás fogja megszilárdítani. Mindent összegezve Nagy-Britannia legalább annyira hajlandó lett volna harcba menni Berlinért, mint Franciaország, bár az indítók nem annyira a szövetségesek bizonytalan megszállási jogának érvényesítése lett volna, hanem inkább annak az amerikai álláspontnak a támogatása, hogy a világméretű erőegyensúlyt fenyegeti veszély.

A szuezi válság után Franciaország és Nagy-Britannia teljesen ellenkező értelmű következtetéseket vont le az Egyesült Államok általi megaláztatásából. Franciaországban felerősödött az Amerikától való függetlenedés vágya, Nagy-Britannia viszont erősíteni kívánta partnerkapcsolatát az Egyesült Államokkal. Az angol-amerikai partnerség gondolata a második világháborút megelőző években született meg, s a britek azóta is dédelgették. Stanley Baldwin miniszterelnök az Albert Hallban tartott beszédében már 1935-ben felvázolta a gondolatot:

„Mindig is az volt a meggyőződésem, hogy a legnagyobb biztonság a világ bármely részén,

akár Európában, akár Keleten vagy másutt, a Brit Birodalom és az Amerikai Egyesült Államok együttműködése útján teremthető meg... Lehet, hogy száz év is eltelik, mielőtt ez a kívánatos végcél megvalósul. Lehet, hogy soha nem következik be. De néha álmodnunk is kell. Várom azt a jövőt, amikor a béke és igazság erői egyesülnek a világon, s csak reménykedhetek abban, hogy ha az emberek ma még nem pártolják is ezt a gondolkodást nyíltan, utódaink egy napon majd meg fogják érni...”

Nem kellett száz évnek eltelnie ahhoz, hogy ez az álom valóra váljék. A második világháborútól kezdve Nagy-Britanniát és az Egyesült Államokat már a kölcsönös szükségyszerűség fűzte össze, bár ez igen erősen eltérő történelmi élményeken keresztül szűrődött le.

Fontos tényező volt a két ország közötti szoros kapcsolat kialakításában Nagy-Britannia különleges képessége, hogy alkalmazkodjon a változó körülményekhez. Lehetséges, hogy Dean Achesonnak igaza volt, amikor rámutatott arra, hogy Nagy-Britannia túlságosan hosszú ideig ragaszkodott birodalmi illúziójához, s emiatt nem tudta meghatározni szerepét a modern Európában. Másrészt viszont a Washingtonnal való kapcsolataiban Nagy-Britannia szinte naponta bizonyította, hogy régi és tapasztalt ország lévén, alapvető kérdésekben nem ringatja magát illúziókban. Okosan úgy gondolkodva, hogy többé már nem tudják az amerikai politikát az előnyök és hátrányok mérlegelésének hagyományos eszközeivel befolyásolni, a brit vezetők főképpen Szuez után úgy gondolkodtak, hogy a minél nagyobb befolyásolás eszközével fognak élni. Mindkét brit párt vezetői olyan nélkülözhetetlenné tették magukat az amerikai döntéshozás folyamatában, hogy az amerikai elnökök és környezetük a Londonnal való konzultációt nem mint a gyengébb szövetséges felé tett gesztust, hanem mint kormányzásuk alapvető elemét kezdték tekinteni.

Aligha képzelték azonban, hogy Nagy-Britannia egyetértett a nemzetközi kapcsolatokra vonatkozó amerikai filozófiával. Az angolok sohasem osztották az amerikaiaknak az emberek tökéletesedésébe vetett hitét, és sohasem hangoztattak abszolút erkölcsi igazságokat. Filozófiájukat tekintve a brit vezetők inkább Hobbeshoz álltak közel.^[60] Mivel az emberektől a legrosszabbat várták el, ritkán érte őket csalódás. A külpolitikában Nagy-Britannia az etikus egoizmus gyakorlatát volt hajlamos követni: ami Nagy-Britannia számára előnyös, az jó kell hogy legyen a világ többi országa számára is.

Jókorra adag önbizalom kellett ahhoz, hogy ilyen koncepciót tegyen magáévá valaki, nem is beszélve a veleszületett felsőbbrendűségi érzésről. Amikor a XIX. században egy francia diplomata azt mondta Palmerston brit miniszterelnöknek, hogy Franciaország már megszokta, hogy Palmerston mindig az utolsó pillanatban húzza elő diplomáciai ütőkártyáját a kabátujjából, a határozott angol így válaszolt: „Azokat a kártyákat Isten rejtette oda.” Nagy-Britannia azonban nemzeti egoizmusát olyan ösztönös önmérséklettel ültette át a gyakorlatba, hogy alapelvét, a közjó gondolatát, több alkalommal is igazolta az élet.

Macmillan miniszterelnöksége idején történt, hogy Nagy-Britannia korábbi hatalmát befolyásra váltotta át. Elhatározta, hogy a brit politikát az amerikai politikába ágyazza be, s washingtoni kapcsolatait kellő ügyességgel kezelve kiszélesíti a britek cselekvési lehetőségeinek körét. Macmillan soha nem akart vitatni egyetlen filozófiai vagy elméleti problémát sem, s igen ritkán szállt nyílt vitába az Amerika számára kulcsfontosságú politikai kérdésekben. Készségesen beleegyezett abba, hogy Washington számára átengedje a főszerepet, míg ő maga a színpalak mögül próbálta irányítani a játékot. De Gaulle gyakran adott hangot elégedetlenségének azért, hogy megnehezítse az általa képviselt politika háttérbe szorítását. Macmillan viszont annyira megkönnyítette az Egyesült Államok számára Nagy-Britannia véleményének kikérését, hogy nehéz lett volna őt figyelmen kívül hagyni.

Macmillannek a berlini válsággal kapcsolatos taktikája jól példázta ezt a módszert. Berlin megközelíthetőségének kérdése az ő szemében nem ért meg egy nukleáris holocaustot. Ugyanakkor az amerikai kapcsolatok elvesztésének kockázata még ennél is nagyobb átkot jelentett volna. Még egy nukleáris leszámolás esetén is az amerikaiak mellé állt volna, amelyet egyetlen más szövetséges sem tett

volna meg. Ám, még mielőtt ezt a végső döntést meg kellett volna hoznia, Macmillan elhatározta, hogy megvizsgál minden más felhasználható lehetőséget. Erényt kovácsolva a szükségből, a Nyugat első számú békekövetének szerepét vállalta, aki visszatartja az elhamarkodott amerikai lépéseket, s aki bebizonyítja a brit közvéleménynek, hogy „vezetőik mindent megtettek annak érdekében, hogy a felek közötti megértés és megegyezés megszülethessen”.

A módszer könnyen célkitűzéssé vált. Macmillan eléggé bízott saját ügyességében ahhoz, hogy ügyesen megkoreografált tárgyalásokkal megpróbálja kihúzni a szovjet fenyegetés méregfogát. Logikája szerint maga a diplomáciai folyamat megszüntetheti a Hruscsov ultimátumai által okozott fenyegetettséget azáltal, hogy egyik félbemaradt tárgyalás követi a másikat, s a heves szovjet vezető bármilyen határidőt tűz is ki, az mindig tovább tolódik.

Adenauer óriási bosszúságára Macmillan tizenegy napos utazást tett a Szovjetunióban 1959. február-márciusban, bár akkorra Hruscsov már több alkalommal is megismételte eredeti ultimátumát. Macmillannek semmi érdemlegeset nem sikerült elérnie, míg Hruscsov arra használta ki jelenlétét, hogy elismételje fenyegetéseit. A brit miniszterelnök ennek ellenére kitartóan és hideg fejjel fáradozott a tárgyalássorozat megszervezésén, mert ezt tartotta a legkönnyebben megvalósítható módszernek ahhoz, hogy Hruscsov határidejének szorításából ki lehessen bújni. Ezzel kapcsolatban a következőket jegyezte fel visszaemlékezéseiben:

„Olyan tárgyalássorozat koncepcióját támogattam erőteljesen, mely lassan, pontról pontra haladna előre, s amelyben ha nem is a béke, de legalább – hogy a kor zsargonjával éljek – a békés egymás mellett élés uralkodhatna háborítatlanul a világon.”

Ha azonban a tárgyalások öncélúak, ki vannak téve a megbeszéléseket megszakítani kívánó vagy legalábbis az azt színlelő fél kénye-kedvének. Így Hruscsov abban a helyzetben volt, hogy meghatározhatta, mit tekint „tárgyalhatónak”. A brit miniszterelnöknek, aki mindent el akart követni a tárgyalások folytatása érdekében, nagyfokú találékonyságról kellett tanúbizonyságot tennie, hogy olyan pontot tudjon találni a szovjetek által javasolt napirendben, amiről viszonylag biztonságosan lehetett tárgyalni. Miután november 27-én megkapta Hruscsov Berlinnel kapcsolatos hivatalos jegyzékét, levelet intézett külügyminiszteréhez, Selwyn Lloydhoz. „Nem tudunk kibújni a tárgyalások alól. Hogyan bonyolítsuk le őket? Szükségszerűen eljutunk-e az egyesített Németország jövőjének, és talán egy csapatkivonási tervnek a kérdéséhez?”

A különböző csapatkivonási tervek közös vonása a fegyverzetkorlátozási övezetek létrehozása volt a közép-európai térségben, amelyen Németországot, Lengyelországot és Csehszlovákiát értették. Ezekből az országokból a nukleáris fegyvereket is ki kellett volna vonni. Macmillan s kisebb mértékben az amerikai vezetők számára is, az atomfegyverek elhelyezése elsősorban szimbolikus jelentőségű volt. Mivel az atomstratégia alapja az amerikai nukleáris arzenál volt (s azt jórészt nem az európai kontinensre telepítették), a szovjetekkel csapatkivonásokról tárgyalni Macmillan számára viszonylag ártalmatlan időhúzás volt.

Adenauer ellenezte mindezeket a terveket, mert ha az amerikai nukleáris fegyvereket kivonják Németországból, akkor azokat Amerikába kellene visszaszállítani, s így megszakadna az általa kulcsfontosságúnak tartott, a nukleáris védelemre épülő politikai kapcsolat Európa és Amerika között. Szerinte – illetve, legalábbis védelmi szakértői véleménye szerint – amíg nukleáris fegyverek vannak Németország területén, a Szovjetunió e fegyverek megsemmisítése nélkül nem kockáztathatja meg a támadást Közép-Európa ellen. S mivel ez atomtámadást előfeltételez, szinte automatikusan következnek az amerikai válaszreakció.

Ha azonban Amerika atomfegyvereit visszaszállítják Amerikába, akkor hagyományos fegyverekkel elképzelhető lenne egy Németország elleni támadás. Adenauer egyáltalán nem volt biztos abban, hogy

országának pusztítása láttán az amerikai fél atomháborúval felelne. A Berlinnel kapcsolatos tárgyalási lehetőségek vizsgálata tehát tulajdonképpen az Atlanti Szövetségen belüli katonai stratégiáról folytatott vita pótlékának szerepét töltötte be.

Valahányszor Macmillan vagy Eisenhower önálló diplomáciai lépést kezdeményezett, a másik fél reakciója azt az örökzöld igazságot példázta, hogy a hiúság állandóan jelen van az államférfiak közti kapcsolatokban. Bár személyesen is igen jó barátság fűzte őket össze, 1959 elején Eisenhower amiatt bosszankodott, hogy Macmillan Moszkvába utazott, s még ugyanannak az évnek az őszén Macmillan komorodott el a hír hallatán, hogy Eisenhower meghívta Hruscsovot Camp Davidbe.

„Az Elnök, miután magáévá tette azt a doktrínát, hogy nem lehet szó csúcstalálkozóról addig, amíg a külügyminiszterek találkozója eredménnyel nem zárul, most szabadulni próbál tőle. Az egyetlen általa lehetségesnek ítélt mód az, hogy a tárgyalásokat szórakozással helyettesítse. Így tehát arra kéri Hruscsovot, hogy töltsön vele egy kis időt Amerikában, s megígéri, hogy látogatását viszonzni fogja. Mindez meglehetősen furcsa diplomáciának tűnik fel.”

Ez nem is annyira rendkívüli, mint inkább elkerülhetetlen lépés volt. Amikor Hruscsov ráébredt arra, hogy Nagy-Britannia nem hajlandó Amerikától független politikát folytatni, attól kezdve csak Eisenhowerre koncentrált. Hruscsov nézetei szerint Macmillan már megtette a kötelességét azzal, hogy Washington a tárgyalások irányába kormányozta. Végző soron az egyetlen tárgyaló partner, aki abban a pozícióban van, hogy teljesítheti a szovjet követeléseket, az amerikai elnök. Így az összes lényegbevágó, fontos dolog Hruscsov és Eisenhower között Camp Davidben, a későbbiekben pedig Hruscsov és Kennedy között Bécsben került megtárgyalásra. De minél inkább monopolizálta az Egyesült Államok és a Szovjetunió a nemzetközi szintű megbeszéléseket, annál inkább arra ösztönözött egyes NATO-szövetségeseket, hogy némi manőverezési szabadságot vívjanak ki maguknak. Amint Nyugat-Európa szovjetek általi fenyegetettsége és a Moszkvától való félelem csökkenőben volt, az Atlanti Szövetségen belüli nézeteltérések kevésbé látszóttak kockázatosnak. De Gaulle arra próbálta felhasználni a dolgok ilyen állását, hogy a függetlenebb európai politika gondolatát támogatta.

A választ azonban, hogy Nagy-Britannia kinek a vezetésével fogja ezt a politikát követni, nem volt nehéz megadni. Mivel Macmillan az amerikai politikának való alárendeltséget választotta, semmi oka nem volt, hogy támogassa De Gaulle tervét, és soha nem vett részt olyan lépésekben, amelyeknek a célja Európa Amerikától való elszakítása volt, bármilyen jogcímen. A brit érdekeket azonban Macmillan legalább annyira makacsul védte, mint De Gaulle. Ez a vonása az úgynevezett Skybolt-ügy kapcsán vált teljesen nyilvánvalóvá.

Elavult bombázókból álló légierejének felfrissítésére Nagy-Britannia meg akarta venni az akkor még a fejlesztés stádiumában levő nagy hatótávolságú amerikai levegő-levegő cirkálórakétát, a Skyboltot. 1962 őszén a Kennedy-adminisztráció minden előzetes figyelmeztetés nélkül törölte a tervből a Skyboltot, állítólag műszaki okok miatt, de valójában inkább azért, hogy egyrészt jobban függetlenítsen magát a rakétákhoz képest sokkal sérülékenyebbeknek vélt repülőgépektől, másrészt, minden valószínűség szerint azért, hogy ne bátorítsa az angolokat önálló nukleáris ütőerő kiépítésére. A britekkel való előzetes konzultáció nélkül hozott egyoldalú amerikai döntés a brit bombázó flottát gyorsan elavulttá tette. Úgy tűnt fel tehát, hogy beigazolódottak a franciák előzetes figyelmeztetései az Amerikára való támaszkodás veszélyeire.

A Skybolt-ügy következő szakasza azonban már igazolta az Amerikával fenntartott „speciális kapcsolat” előnyeit. Macmillan most beváltott néhány, korábban gondosan kitöltött csekket az amerikaiakkal való kapcsolatban, s meglehetősen nyíltan az amerikaiak tudomására hozta véleményét:

„Ha a Skybolt fejlesztési nehézségeit arra használják, vagy látszólag arra használják, hogy

Nagy-Britannia számára lehetetlenné tegyék az önálló nukleáris kapacitás megszerzését, akkor annak valóban igen súlyos következményei lehetnek. Azok is komolyan neheztelnének, akik az önálló nukleáris kapacitás hívei, s azok is, akik ellene voltak. S mivel sértené nemzeti büszkeségünket, a rendelkezésünkre álló valamennyi eszközzel ellenállnánk ennek a törekvésnek.”

Kennedy és Macmillan december 21-én Nassauban találkoztak, ahol megegyeztek abban, hogy felújítják az angol-amerikai nukleáris partnerséget. Amerika a Skybolt helyett öt Polaris-típusú tengeralattjárót és a hozzájuk tartozó rakétákat adna el kárpótlásul, amelyekhez Nagy-Britannia saját maga fejleszti majd ki a nukleáris robbanófejeket. Hogy a nukleáris stratégia központi amerikai ellenőrzésével kapcsolatos aggodalmakat eloszlassák, Nagy-Britannia beleegyezett abba, hogy ezeket a tengeralattjárókat NATO-fennhatóság alá helyezi, kivéve azokat az eseteket, amikor „elsődleges fontosságú nemzeti érdek forog kockán”.

A brit erők NATO-ba történő integrálása jórészt szimbolikus jellegű volt. Mivel Nagy-Britannia szabadon használhatta a tengeralattjárókat, amikor csak „elsődleges fontosságú nemzeti érdekei” megkívánták, s mivel a meghatározás szerint a nukleáris fegyverek használata sohasem jöhet szóba, hacsak elsődleges fontosságú nemzeti érdek nem forog kockán, a Nassaui Egyezmény tárgyalás révén ugyanazt a mozgásteret adta meg Nagy-Britanniának, amelyet Franciaország konfrontációval próbált kieroszakolni. A nukleáris fegyverekhez való brit és francia viszonyulás közötti különbség az volt, hogy míg Nagy-Britannia hajlandó volt feláldozni a formát a tartalom kedvéért, addig De Gaulle Franciaország identitását megerősítendő, a formát azonosította a tartalommal.

Franciaország, persze egészen más helyzetben volt, mint Nagy-Britannia, mivel esélye sem volt arra, hogy ugyanolyan befolyásra tegyen szert az amerikai döntéshozatalban, mint amelyet Nagy-Britannia élvezett. Ezért De Gaulle vezetése alatt Franciaország oly módon vetette fel az Atlanti Szövetség természetének filozófiai kérdését, amely az európai vezető szerep megszerzéséért folytatott versengésbe csapott át, Amerikának pedig újra meg kellett barátkoznia az európai diplomácia történelmi stílusával.

Az Egyesült Államok a második világháború óta oly módon töltött be vezető szerepet a világban, ahogyan azt korábban egyetlen nemzet sem tehetette. Lakossága ugyan a világ népességének csak kis hányada volt, de a világ termékeinek és szolgáltatásainak majdnem egyharmadát adta. Ezt az előnyt még magas szintű nukleáris technológiával is megerősítve Amerika óriási fölényre tett szert bármilyen elképzelhető rivális, akár több rivális ellenében is.

A fenti helyzetből következő jóllakottság állapota évtizedeken át elfeledtette az Egyesült Államok vezetőivel, mennyire nem volt jellegzetes az elpusztított, letarolt, időlegesen megbénított és ezért engedékeny Európa viselkedése, ha a korábban két évszázadon át világhatalmi pozíciót betöltő Európával vetjük össze. Elfeledkeztek arról a dinamizmusról, amellyel Európa útjára indította az ipari forradalmat; nem emlékeztek arra a politikai filozófiára sem, amelyből a nemzeti függetlenség eszméje származott, s az az európai stílusú diplomácia is feledésbe merült, amely egy komplex, hatalmi egyensúlyon alapuló rendszert működtetett vagy három évszázadon át. Amint azonban Amerika nélkülözhetetlen segítségével Európa talpra állt, diplomáciájának bizonyos elemei törvényszerűen újra a felszínre kerültek, elsősorban Franciaországban, ahol a modern államigazgatás bölcsője ringott Richelieu ideje alatt.

Charles de Gaulle-nál senki nem érezte jobban ennek a szükségét. Az 1960-as években, az Egyesült Államokkal való konfliktusának tetőpontján divatba jött a francia elnököt nagyzási hóborttal vádolni. De Gaulle igazi problémája azonban pontosan ennek az ellenkezője volt: egy olyan ország identitásának a helyreállításán fáradozott, amelynek a gondolkodását a kudarcélmények és a sebezhetőség érzése hatotta át. Amerikától eltérően Franciaország nem volt különösebben erős; Nagy-Britanniától eltérően a második világháborút nem egy nemzetet egyesítő vagy nemzetet erkölcsileg nevelő élményként élte meg. Kevés ország állt ki Franciaországhoz hasonló kínokat, amikor fiainak színe-virágát elvesztette az első

világháborúban. E katasztrófa túlélői úgy érezték, hogy Franciaország nem viselne el még egy ilyen csapást. Ebben az értelemben a II. világháború egy megelevenedett rémálom lett, amikor Franciaország 1940-es összeomlása nemcsak katonai, hanem pszichológiai katasztrófa is volt. S bár technikai értelemben Franciaország a győztes hatalmak egyikeként fejezte be a második világháborút, a francia vezetők mindannyian tisztában voltak azzal, hogy országukat mások erőfeszítései árán lehetett csak megmenteni.

A béke sem hozott enyhülést. A negyedik francia köztársaság ugyanolyan ingtag kormányzattal küszködött, mint annak idején a harmadik, ezen felül még a dekolonizáció problémáival is szembe kellett néznie. Az 1940-ben megalázott francia hadsereg még alig alakult újjá, amikor csaknem két évtizedes hiábavaló gyarmati küzdelmeket kellett vívnia, előbb Indokínában, majd Algériában, s mindkettőben vereséget szenvedett. Az Egyesült Államok viszont szilárd kormányzattal és a totális győzelem magabiztosságával megáldva, teljes erejével tudta magát belevetni mindenbe, amit értékrendszere alapján megvalósításra érdemes feladatnak tartott. De Gaulle egy emberöltőnyi konfliktus és több évtizedes megaláztatás által elgyötört ország élén állva az egyes politikai lépéseket nem gyakorlati kritériumok alapján ítélte meg, hanem inkább abból kiindulva, hogy segíthetnek-e a franciák önbizalmának helyreállításában.

A kétfajta szemléletmódból következő konfliktus Franciaország és az Egyesült Államok között azért is éleződött ki annyira, mert a két fél tökéletesen félreértve egymást, látszólag sohasem beszélt ugyanarról a dolgról. Bár az amerikai vezetők általában szerény személyiségek voltak, mindig tökéletesen biztosak voltak politikájuk gyakorlati értékeiben. De Gaulle, akinek népe alapvetően szkeptikus volt, mert túl sok lelkesedését törték össze, s túl sok álma foszlott szét, a franciák mélyen gyökerező bizonytalanságát fennhézó, sőt erőszakos viselkedéssel kívánta kompenzálni. Az amerikai vezetés személyes alázata és történelmi arroganciája szemben De Gaulle személyes arroganciájával és történelmi alázatával lélektani szakadékot teremtett Amerika és Franciaország között.

Mivel Washington a nyugati szövetségi rendszer tagországainak érdekazonosságát adottnak vette, a konzultációt tartotta csodaszernek minden probléma megoldására. Az amerikai nézet szerint a szövetség olyan alapokon működött, mint egy részvénytársaság: a szövetségi rendszeren belül gyakorolt befolyás minden tagország esetében egyenes arányban áll a tulajdoni hányaddal, s az adott országnak a közös erőfeszítésekhez való hozzájárulása alapján kell kiszámítani.

Franciaországot több évszázados diplomáciai múltjából semmi sem készítette hasonló következtetések levonására. Richelieu óta a franciákat mindig a kockázatok és a nyereségek mérlegelése vezérelte kezdeményezéseikben. Ebből a hagyományból kiindulva De Gaulle-t kevésbé aggasztotta magának a konzultatív gépezetnek a működése, mint inkább az, hogy alternatív megoldásokat gondoljon ki az egyet nem értés eseteire. Úgy vélte, hogy ezek az opciók határozzák meg a relatív alkupozíciót. De Gaulle számára az egyes országok közötti egészséges kapcsolatok az érdekek figyelembevételével alakulnak ki, nem pedig a vitás kérdések elintézésének formáival. A harmóniát sem tekintette természetes állapotnak, hanem inkább eredménynek fogta fel, amely az érdekek ütközéséből származik:

„Az embert korlátozza a természet, de végtelenek a vágyai. A világ így egymásnak ellentmondó erőkből áll. Az emberi bölcsesség persze gyakran le tudta győzni az ilyen konfliktusokat, s meg tudta akadályozni, hogy azok gyilkos háborúkká fajuljanak. De az erőfeszítések versengése az élet egyik alapfeltétele... Végző elemzésben azonban csak az egyensúlyban lelhet az ember békére.”

A De Gaulle-lal való rövid találkozásom alapján igen éles kép alakult ki bennem a francia elnök elveiről. Első találkozásunk 1969-ben, Nixon párizsi látogatása alkalmával jött létre. Az Elyséepalotában, ahol De Gaulle nagy fogadást adott, egy szárnysegéd megkeresett a tömegben, s közölte, hogy a

francia elnök beszélni szeretne velem. Kissé félénken közelítettem meg az elnök magasan a többiek feje fölé tornyosuló alakját. Amint De Gaulle észrevett, nyomban elküldte a körülötte állókat, s egyetlen üdvözlő szó, vagy egyéb udvariassági formula nélkül a következő kérdéssel fordult hozzám: „Miért nem mennek ki Vietnamból?” Némileg félénk válaszom lényege az volt, hogy az egyoldalú kivonulás aláásná az Egyesült Államok szavahihetőségét. De Gaulle nem volt elégedett ezzel a válasszal, s azt kérdezte, hogy véleményem szerint milyen területen lenne hatással a szavahihetőség elvesztése. Amikor a Közel-Keletet említettem, távolságtartása melankóliává vált, s megjegyezte: „Milyen furcsa. Azt hittem, hogy a Közel-Keleten pontosan az Önök ellenségeinek kell szavahihetőségi problémákkal megküzdeniük.”

Másnap, a francia elnökkel való találkozás után Nixon felkért, mondjam el véleményemet De Gaulle elméletével kapcsolatban a nemzetállamokból álló Európáról – a híres „*Europe de patries*” koncepcióról. Mivel De Gaulle-nak nem volt szokása, hogy tanácsadókkal vitatkozzék – vagy legalábbis az nem, hogy ilyenkor tanácsadók legyenek körülötte –, vakmerően azt kérdeztem tőle, hogyan akarja Franciaország megakadályozni, hogy az általa elképzelt Európában ne Németország töltsen be a vezető szerepet. Mivel ilyen kérdés nem ért meg De Gaulle számára egy alaposabban kifejtett választ, röviden csak így válaszolt: „*Par la guerre*” (háborúval). S mindezt alig hat évvel azután, hogy hosszú távú barátsági szerződést írt alá Adenauerrel.

A francia nemzeti érdekek egyoldalú figyelembevételével formálta De Gaulle távolságtartó és megalkuvást nem ismerő diplomáciai stílusát. Míg az amerikai vezetők diplomáciájukban mindig a partnerséget hangsúlyozták, De Gaulle szerint minden állam önmaga felel a saját biztonságáért. Washington az Atlanti Szövetség minden tagállamának egy-egy részterületet akart kijelölni a közös feladatokból, De Gaulle úgy gondolta, hogy az ilyen jellegű munkamegosztás Franciaországot alacsonyabbrendű szerepbe sorolná, s aláásná az ország identitástudatát.

„Véleményem szerint túrhetetlen egy nagy ország számára, hogy sorsát illetően egy másik állam döntéseire és cselekedeteire hagyatkozzék, bármennyire baráti viszonyban legyenek is egymással... Az integrálódott ország honvédelmi érdekei eltűnnek, mivel nem saját maga felel érte.”

Ez a szemléletmód magyarázza De Gaulle sztereotip diplomáciai magatartását, ti. hogy javaslatait mindig csak minimális magyarázattal terjesztette elő, s ha visszautasításban volt részük, akkor is mindig megvalósította őket, ha másképp nem ment, egyoldalúan. De Gaulle számára semmi nem volt fontosabb, mint hogy a franciák mint saját szabad akaratukból cselekvő nemzetre tekintsenek önmagukra, s más népek is így lássák őket. Az 1940-es megaláztatást ideiglenes visszaesésnek tekintette, amit véleménye szerint szigorú és meg nem alkuvó kormányzással korrigálni lehet. De Gaulle gondolatmenete szerint Franciaországnak az alárendeltség legkisebb látszatát is kerülnie kell, még a félve tisztelt amerikai szövetséges irányában is:

„...ami az Egyesült Államokat illeti – gazdag, aktív és nagyhatalmú ország –, Franciaország tőle függő helyzetben találta magát. Állandó amerikai segítségre volt szüksége, hogy a pénzügyi összeomlást elkerülje. Amerika szállította a francia katonák fegyvereit is. Franciaország biztonsága teljes mértékben Amerika támogatásától függött... Az integráció álarcát viselő ilyen és ehhez hasonló kötelezettségek Amerika hatalmát automatikusan sarkítélnak tüntették fel. Ez volt a helyzet az ún. „nemzetek feletti Európa” tervével is, melyből Franciaország mint olyan eltűnt volna... Ez minden politikai realitás, gazdasági ösztönzők, önvédelmi képesség nélküli Európa lett volna, amely ezért a szovjet blokk országainak szemében arra ítéltetett volna, hogy ne legyen több, mint az Amerikai Egyesült Államok, e meghatározó politikával, erős gazdasággal és védelmi rendszerrel bíró nyugati nagyhatalom alárendeltje.”

De Gaulle elvileg nem volt Amerika-ellenes. Minden olyan esetben hajlandó volt együttműködni, amikor úgy vélte, hogy a francia és az amerikai érdekek valóban egybeesnek. Így például a kubai rakétaválság idején az amerikai tisztségviselőket meglepte De Gaulle teljes körű támogatása – a legönzertlenebb támogatás, melyet valaha is élveztek egy szövetséges állam vezetője részéről. S az amerikai csapatok Európából való kivonását elsősorban azért ellenezte, mert akkor az amerikai csapatok túl messze lennének, a szovjet seregek viszont túl közel:

„...a »kivonulás« vagy »csapatszétválasztás« nem bír számunkra értelmezhető értékkel. Ha a leszerelés nem érinti az Uráltól és az Atlanti-óceántól egyenlő távolságra lévő területet, akkor ki fog gondoskodni Franciaország védelméről? Egy esetleges konfliktus esetén mi akadályoznánk meg az agresszort, hogy egy ugrással, vagy légi úton átkeljen a védtelen német senki földjén?”

De Gaulle ragaszkodása a függetlenség gondolatához pusztán elméleti megítélésekre támaszkodott volna, ha nem kötötte volna össze számos, az amerikaiak Európában betöltött szerepének gyengítését célzó javaslattal. Ezek egyike az volt, hogy az amerikai csapatoktól nem várható el, hogy örök időkre Európában állomásozzanak. Európának tehát fel kell készülnie arra, hogy – Franciaország irányításával – egyedül nézzen szembe a jövőjével. De Gaulle soha nem állította, hogy kívánatosnak találná a dolgok ilyen alakulását, sőt látszólag meg is feledkezett arról, hogy javaslatai önmegvalósító próféciaikká válhatnak.

Egy 1959-es párizsi látogatása során Eisenhower elnök egyenesen a francia elnöknek szegezte a kérdést: „Miért kételkedik abban, hogy Amerika hajlandó a sorsát Európáéval összekötni?” Eisenhowernek a szuezi válság időszakában tanúsított magatartása alapján ez igen furcsa, némileg öngigazoló kérdésnek tűnt. De Gaulle udvariasan történelmének korábbi tanulságaira emlékeztette az amerikai elnököt. Az első világháborúban az Egyesült Államok nem sietett Franciaország megsegítésére, csak három évvel a halálos veszély kezdete után, s a második világháborúba is már csak Franciaország megszállása után lépett be. Az atomkorszakban ez a fajta beavatkozás mindenképpen megkésett volna.

De Gaulle nem szalasztott el egyetlen alkalmat sem annak demonstrálására, hogy bizonyos kérdésekben Amerika ítélete kevésbé volt európai, mint Franciaországé, s könyörtelen volt Hruscsov Berlinnel kapcsolatos ultimátumának a kihasználásában is. Azt akarta, hogy Bonn Amerikánál jobb szövetségesnek tartsa Franciaországot, s az Egyesült Államok vezető szerepét fokozatosan Franciaországéval cseréljék fel. Amikor az egyoldalú amerikai kezdeményezések nyomán a Nyugat háború utáni Berlin-politikájának korábban érintetlen területeit is felvette a diplomácia napirendjére, Adenauer egyre növekvő nyugtalansága egyrészt veszélyt, másrészt pedig lehetőséget jelentett Franciaország számára. Veszélyes volt, mert „ha a németek történetesen átállnának a másik oldalra, akkor felborulna az európai egyensúly, ami háborúra való felhívást jelentene.” Ugyanakkor lehetőséget is jelentett, mert a német félelmek a franciák befolyását erősíthetik Európában.”

De Gaulle Bismarck Németországnak alapján újjászervezett Európára gondolt, mely egységes az egyes államok szintjén, de ezek egyike (Franciaország) domináns szerepet töltene be úgy, ahogy Poroszország a császári Németország idején. Mindenki betöltött volna valamilyen szerepet a Franciaország vezető szerepéről szóló régi richelieu-i álom De Gaulle általi megvalósításában. A Szovjetunió feladata lett volna fenntartani Németország megosztottságát; az Egyesült Államok gondoskodott volna Nyugat-Európa védelméről a Szovjetunió ellen; Franciaország pedig arról, hogy a német nemzeti ambíciókat az európai egység irányába terelje. Poroszországtól eltérően azonban Franciaország nem volt Európa legerősebb állama: gazdaságilag nem volt elég erős ahhoz, hogy más országok fölé kerekedjen, s mindenekelőtt nem volt olyan helyzetben, hogy a két nagyhatalmat is magába foglaló egyensúlyi rendszerben vezető szerepet töltsön be.

Ezeket a véleménykülönbségeket talán megoldotta volna a múltó idő, főleg mivel Adenauer semmiképpen nem akarta feladni az Egyesült Államokkal való szoros kapcsolat gondolatát. Sőt, valamennyi vezető német politikus annyira tisztában volt az amerikai és a francia erőkülönbséggel, hogy nyilvánvalóan nem cserélték volna el az Egyesült Államok nyújtotta nukleáris védelmet Franciaország politikai ügyekben tanúsított éberségére.

Volt azonban egy olyan kérdés, amelyben a Franciaország és Amerika közötti nézeteltérés magából a probléma lényegéből következett, s amely nem tűrt halasztást: a katonai stratégia ellenőrzésének kérdése az atomkorban. Ezen a téren az integrációhoz ragaszkodó amerikai álláspont s a francia nézet, amely az autonómiát részesítette előnyben, kibékíthetetlenül ellentétben állt egymással, és semmiféle ütköző nem csillapította a viták életét. Mivel a nukleáris fegyverek határfoka precedens nélküli volt, a történelem nem nyújthatott támpontot a katonai stratégia kialakításában. Valamennyi államférfi vakrepülést hajtott végre, amikor megpróbálta felmérni az új technikának akár a politikára, akár a katonai stratégiára gyakorolt hatását. A következtetések főleg tudományos elméletekből származtak, s nem támasztotta őket alá semmiféle empirikus tapasztalat vagy adat.

A háború utáni első évtizedben úgy tűnt fel, hogy az atommonopólium teljesítette az amerikai mindenhatóságról szövögetett álmokat. Az 1950-es évek végére azonban nyilvánvalóvá vált, hogy az atomnagyhatalmak mindegyike hamarosan olyan mérvű pusztulást lenne képes hozni a másokra, amilyent a korábbi társadalmak el sem tudtak képzelni, sőt magának a civilizációnak a pusztaságát is veszélyeztetni tudnák.

Ez a felismerés volt annak az újfajta gondolkodásnak a hátterében, amely alapjaiban változtatta meg a nemzetközi kapcsolatokat. Bár a fegyverek egyre fejlődtek, hatóerejük viszonylag korlátozott maradt egészen a második világháború végéig. A háborúk általában óriási mennyiségű katonai erő és fegyver mobilizálását jelentették, s időre volt szükség ezek behívására, illetve összeszerelésére. A háborús áldozatok száma viszonylag egyenletesen nőtt. Elméletileg egy háborút le lehetett állítani, még mielőtt ellenőrizhetetlenné vált volna.

Mivel a katonai erő egyszerre mindig csak viszonylag kismértékben növekszik, az az álláspont, hogy egy államnak esetleg túl nagy erő áll majd a rendelkezésére racionális politikai célkitűzések megvalósítására, abszurdnak tűnik fel. Pedig pontosan ez történt meg az atomkorban. A nagyhatalmak központi stratégiai dilemmája többé már nem az volt, hogyan is növeljék katonai erejüket, hanem hogy hogyan is kerüljék el a rendelkezésükre álló óriási arzenál bevetését. Ezt a problémát egyik félnek sem sikerült megoldania. A korábban minden bizonnyal háborús konfliktusba torkolló feszültségeket most inkább elfojtotta a nukleáris világegéstől való félelem, s olyan kockázati küszöb alakult így ki, amely fél évszázadnyi időre békét teremtett. Ez a helyzet azonban a politikai kudarcélményeket is a felszínre hozta, s a nem-nukleáris összecsapásokat valószínűbbé és gyakoribbá tette. Katonai értelemben soha nem volt még mélyebb a szakadék az atomnagyhatalmak és az atommal nem rendelkező országok között, és soha nem volt olyan kevésbé valószínű, hogy előbbieket ezt ki is használják. Sem Észak-Koreát, sem Észak-Vietnamot nem rettentette el Amerika óriási nukleáris ütőereje attól, hogy saját kitűzött céljait keresztülhajsolja még amerikai katonai erők ellenében is; ugyanígy az afgán gerillákat sem tartotta vissza a szovjet atomkapacitás.

A történelem folyamán az atomkorszak tette először lehetővé, hogy a hatalmi egyensúly egyetlen szuverén állam területén végbemenő változások hatására változzon meg. Egyetlen ország az atombomba megszerzésével sokkal jelentősebb mértékben meg tudta változtatni az egyensúlyt, mint a régebbi korok területszerzései. Ugyanakkor egyetlen, 1981-es eset kivételével, amikor az izraeli erők egy iraki atomreaktort támadtak,^[61] az egész hidegháborús korszakban nem akadt olyan ország, amely katonai erőt használt volna ellenfele ilyen jellegű ereje kiterjesztésének megakadályozására.

Az atomkorszak a stratégiát elrettentéssé változtatta, az elrettentés pedig ezoterikus észtornává alakult. Mivel az elrettentésnek csak negatív próbája van, azaz olyan eseményekkel lehet tesztelni, amelyek a

valóságban nem történnek meg, s mivel tulajdonképpen bizonyíthatatlan, hogy valami miért nem történik meg, rendkívüli nehézségekbe ütközik annak az értékelése, hogy az éppen aktuális politikai irányzat valóban a létező legjobb lehetősége, vagy csak egyike a hatásos megoldásoknak. Lehet, hogy maga az elrettentés is teljesen felesleges volt, hiszen már az is eldönthetetlen kérdés, hogy az ellenfél támadott-e volna egyáltalán. Az ilyen imponderábilák okozták, hogy a nukleáris ügyekről folytatott hazai és nemzetközi viták rendkívül széles skálán mozogtak, a pacifizmustól egészen a könyörtelenségig, a bénító kételyektől az ujjongó hatalomérzésig, s a bizonyíthatatlan védelmi teóriáktól a bizonyíthatatlan fegyverzet-ellenőrzés elméletéig.

A szövetségekben rejlő potenciális feszültséget – a lehetséges, eltérő érdekeket – csak erősítették a fenti bizonytalanságok. A történelem során az országok általában, bár nem minden esetben, azért ragaszkodtak valamilyen szövetségi rendszerhez való tartozáshoz, mert a szövetségből való kilépés mindig komolyabb kockázattal járt, mint a kötelezettségek teljesítése. Az atomkorszakban ez a szabály már nem jelentett feltétlen igazságot: a szövetség elhagyása egy esetleges katasztrófa kockázatával járhatott ugyan, de a szövetséges oldalán egy nukleáris háborúba való belesodródás az azonnali katasztrófát jelentette.

A hatásosabb elrettentés érdekében Amerika és szövetségesei azt hangsúlyozták, hogy bárminemű kihívásra biztosan és igen kegyetlen módon reagálnának. Annak érdekében, hogy a fenyegetés hitelesebb legyen, a katasztrófa hatás viszont kisebb, ha esetleg az elrettentés nem sikerülne, Amerika arra törekedett, hogy kiszámíthatóbbá s kevésbé katasztrófálissá tegye az atomháborút. A szelektív célzás, a központi vezérlés és ellenőrzés, valamint a rugalmas válaszadás stratégiája egyre divatosabb szakmai témák lettek Amerika védelmi szakemberei körében. Azonban Amerika minden szövetségese szembeszegült ezzel az új stratégiával, mert attól tartott, hogy amennyiben a nukleáris háború kiszámíthatóbbá és elviselhetőbbé válik, az agresszió bekövetkezése is egyre valószínűbb. S ott volt még egy bizonytalansági tényező: az utolsó pillanatban Amerika mégis visszaléphet nukleáris erejének bevetésétől, s akkor Európa minden világok legrosszabbikában találná magát: az elrettentés csökkentett mértékét még egy végrehajthatatlan stratégia is fokozná.

Ezek a félelmek egyáltalán nem voltak elhanyagolhatók. S nem volt elhanyagolható az amerikai vezetés aggodalma sem amiatt, hogy az atomháborút mások is megindíthatják. Ezt a fenyegetést az autonóm francia és brit nukleáris erő jelentette. Ha az európai erőket arra használják fel, hogy megtámadják a Szovjetuniót, akkor Amerika is belesodródhat a nukleáris háborúba. Teljesen logikus, hogy a Szovjetunió bosszúból visszavágna csak azért, hogy Amerika ne tudjon profitálni a Szovjetunió okozott károkból. A legvalószínűbb variáció szerint azonban a Szovjetunió olyan kegyetlen háborút folytatna az Egyesült Államok szövetségesei ellen, hogy felmerülne a kérdés, vajon Amerika képes lenne-e passzívan várakozni és a partvonalról figyelni, amint legközelebbi szövetségeseit teljesen elpusztítják – bármilyen természetű legyen is a provokáció.

Az amerikai vezetőknek ezért szilárd elhatározása volt, hogy nem hagyják magukat akarataik ellenére nukleáris háborúba rángatni. A saját népük esetleges elpusztítását is vállaló kockázatról szóló döntés önmagában is rendkívül baljóslatú volt, de főképpen annak a fényében volt iszonytató a gondolat, ha ezt a helyzetet a szövetségesek erőltetnék rájuk. Ugyanakkor azonban a probléma megoldásának amerikai változata – azaz a szövetségesek megfosztása az önálló cselekvés lehetőségétől – az európai történelmi rémálmokba ütközött. Az európai vezetők számára túlságosan is ismerős volt a szituáció, amikor vagy nekik kellett elhagyniuk szövetségeseiket, vagy éppen azok hagyták magukra őket olyan okok miatt, melyek sokkal csekélyebbek voltak, mint egy nukleáris pusztítás. Az ő nézeteik szerint az európai országok túlélési esélye akkor a legnagyobb, ha Amerika számára nem teszik lehetővé, hogy önmagát elkülönítse Európától egy atomháborús fenyegetettség esetén; vagy ha ez a törekvés sikertelen maradna, akkor legalább saját nukleáris erejük álljon a rendelkezésükre a biztonság kedvéért.

A nukleáris stratégia amerikai és európai megközelítési módjai megoldhatatlan dilemmát jelentettek.

Nagy-Britannia és Franciaország azon törekvése, hogy sorsuk felett némi ellenőrzést gyakorolhassanak, érthető volt, és összhangban állt történelmi fejlődésükkel is. Ugyanakkor azonban Amerika aggodalma is érthető volt, amikor az atomkorszak veszedelmeit nem akarta még szövetségesei esetleges önálló akcióival is megsokszorozni. Az elrettentés hatékonysága szempontjából mindenképpen bizonyos elismerés illeti meg a briteket és a franciákat elszántságukért, amellyel Washington mellett további döntéshozó centrumok kialakítására törekedtek; az agresszor számításait alaposan megnehezítette volna a többközpontú, egymástól független nukleáris erők figyelembevétele. A háború elviselhető lefolytatásának stratégiája szempontjából viszont az amerikaiak egységes ellenőrzéshez való ragaszkodásának volt értelme. Az egymásnak ellentmondó érdekek és szempontok kibékíthetetlenek voltak, s az egyes országoknak azt a törekvését képviselték, hogy precedens nélküli körülmények között és elképzelhetetlenül nagy veszélyekkel szembenézve rendelkezni tudjanak saját sorsuk felett. Amerika úgy reagált erre a dilemmára, hogy megpróbálta „megoldani”; De Gaulle, mivel a problémát megoldhatatlannak ítélte meg, a francia függetlenség ügyét akarta előmozdítani.

Az amerikai politika két különálló szakaszra osztható, s ezek igen jól tükrözték a két, egymást követő amerikai elnöknek az egyéniségét. Eisenhower álláspontjának a lényege a hajthatatlan De Gaulle meggyőzése volt az önálló francia nukleáris erő feleslegességéről, s a francia elnök próbálkozásait annak létrehozására a bizalmatlanság jeleként értékelte. A jogszerűség és az idealizmus jellegzetes amerikai keverékével Eisenhower a szövetségesei által elindítható nukleáris háború amerikai rémálmára technikai megoldást keresett. 1959-ben egy párizsi látogatása alkalmával az amerikai elnök megkérdezte De Gaulle-t, hogy elképzelése szerint a szövetségen belüli, különböző országokhoz tartozó nukleáris erőket hogyan lehetne egyetlen katonai terv keretébe integrálni. Ekkorra Franciaország már hivatalosan bejelentette nukleáris programjának elindítását, bár kísérleteket még nem hajtott végre.

Ezzel a kérdésével Eisenhower olyan választ provokált ki, melyet nem akart elfogadni. De Gaulle számára a nukleáris erők integrálása politikai, s nem technikai kérdés volt. A két államférfi koncepciója közötti szakadékot jelezte, hogy Eisenhower nem volt tudatában annak, hogy De Gaulle erre a kérdésre már egy évvel korábban választ adott egy igazgatói testület létrehozására tett javaslatában. Eisenhower stratégiai alternatívákra törekedett; De Gaulle politikai megoldásokat szorgalmazott. Eisenhower elsősorban a háborús időszak hatékony hadvezetésének problémája izgatta. De Gaulle-t viszont kevésbé érdekelték a háborús hadvezetés problémái (egyébként is ekkorra már elveszettnek érzett mindent), hanem diplomáciai mozgásterének megnagyobbításával Franciaország cselekvési szabadságának megőrzése volt számára a cél, mindenféle háború előtt.

Ezt megelőzően már 1958. szeptember 17-én De Gaulle egy memorandumot nyújtott át Eisenhowernek és Macmillannek, amelyben kifejtette a számára megfelelő NATO-struktúráról vallott nézeteit. Politikai igazgatótanács létrehozását javasolta az Atlanti Szövetségen belül, amely az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Franciaország államfőiből állna. Az igazgatótanács tagjai időről időre találkoznának, közös vezérkart hoznának létre, s közös stratégiát alakítanának ki, különös tekintettel a NATO-térségen kívül eső válságócokra:

„...a világ számára fontos politikai és stratégiai kérdések megvitatását egy új testületre kellene bízni, amely az Amerikai Egyesült Államokból, Nagy-Britanniából és Franciaországból állna. Ennek a testületnek kellene felelnie a világ biztonságára vonatkozó közös döntések meghozataláért, valamint stratégiai tervek kidolgozásáért és működésébe hozásáért elsősorban a nukleáris fegyverek használatával kapcsolatban. Az igazgatótanács lenne felelős a védelem megszervezéséért, alkalmanként bizonyos területek vonatkozásában is, mint például az északi jeges-tengeri, az atlanti-óceáni, a csendes-óceáni és az indiai-óceáni térség. Ezeket a régiókat szükség esetén azután tovább is fel lehetne osztani.”

De Gaulle azzal is alá akarta húzni javaslatának komolyságát, hogy Franciaország NATO-ból való kilépésével fenyegetőzött. „A francia kormány – jegyezte meg – a biztonság szempontjából elkerülhetetlenül fontosnak tartja ennek a szervezetnek a létrehozását. S mostantól kezdve a NATO-ban való részvételét is ettől teszi függővé.”

De Gaulle bizonyos szempontból Amerikának Nagy-Britanniához fűződő speciális kapcsolatával egyenértékű státust követelt Franciaország számára is. Tulajdonképpen azonban a roosevelti „négy csendőr” elmélethez hasonló biztonsági rendezést javasolt. A világméretű kollektív biztonság nukleáris fegyverekre épülő átfogó koncepciójának e francia változata szerint a résztvevők csoportjában Franciaország helyettesítene a Szovjetuniót, habár a francia nukleáris kapacitás abban az időben még rendkívül csekély volt.

De Gaulle-nak tulajdonképpen sikerült a nukleáris probléma lényegéig hatolnia: az atomkorszakban már semmiféle technikai eljárással nem lehet a koordinációt biztosítani. Bármilyen nukleáris fegyver használatának potenciális kockázata olyan nagynak tűnt fel, hogy ennek elkerülése miatti igyekezetükben az egyes országok szélsőségesen nemzeti és öncélú álláspontokat tettek magukévá. A közös cselekvés egyetlen reménye a konzultatív folyamatban részt vevő országok közötti politikai kapcsolat olyan szorosra fűzése volt, hogy az országok önmagukat mint egy nagy egységet tekintsék. Ugyanakkor azonban a szuverén államok között ez a fajta kapcsolat volt a legnehezebben megvalósítható, sőt csaknem lehetetlen, méghozzá elsősorban De Gaulle sajátos diplomáciai stílusa miatt.

Vajon De Gaulle hézagpótlónak szánta-e az igazgatótanácsot, amíg a francia nukleáris erő annyira jelentős nem lesz, hogy akár önálló akcióval is fenyegethet? Vagy inkább egy teljesen újszerű, precedens nélküli kooperáció kialakítása volt a célja, amely Franciaország számára különleges vezető szerepet biztosítana az európai kontinensen? A választ sohasem tudjuk meg, mert az igazgatótanács létrehozásának gondolatát igen fagyosan fogadta mind Eisenhower, mind Macmillan. Nagy-Britannia természetesen nem mutatott hajlandóságot az Egyesült Államokkal való „különleges” kapcsolatát felhívítani. Amerikának sem állt szándékában a nukleáris fegyverek elterjedésének elősegítése az atomhatalmakat tömörítő igazgatótanács létrehozásával, s főleg nem abban az esetben, ha a kérdéses országok még az atomhatalommá válás igen kezdeti stádiumában vannak. A többi NATO-tagország azért utasította el a javaslatot, mert két kategóriába tartozó országot ismerne el a NATO keretein belül – az atomhatalmak tartoznának az egyik csoportba, az összes többi ország a másikba. És az amerikai vezetők szívesebben tárgyaltak egy olyan Atlanti Szövetséggel, amely egyetlen egység volna, bár egyáltalán nem volt magától értetődő, hogyan is lehetett ezt a politikát összeegyeztetni a szuezi válság és a berlini krízis időszakára jellemző egyet nem értéssel.

Eisenhower és Macmillan válasza De Gaulle javaslatára kitérő volt. Mivel az angolszász vezetők a Negyedik Francia Köztársaság^[62] viszonylag engedékeny és rendkívül gyorsan változó miniszterelnökeinek viselkedéséhez voltak szokva, De Gaulle javaslatára egy igen bürokratikus tervvel válaszoltak abban reménykedve, hogy az idő múlásával majd De Gaulle javaslata is feledésbe merül. A rendszeres konzultációk elvét elfogadták ugyan, de az államfők alatti szintre akarták korlátozni, s jelezték, hogy az általuk preferált napirend csupán katonai problémák megtárgyalását jelentené.

Eisenhower és Macmillan taktikájának – amely a lényegét a bonyolult eljárás útvesztőjébe akarta csalni – csak abban az esetben lett volna értelme, ha De Gaulle ékesszóló, de könnyelmű ember lett volna, akit könnyen sarokba lehet szorítani. Ilyesmit feltételezni azonban nagy hiba volt. Amikor De Gaulle-t megakadályozták elképzelései megvalósításában, elővette jól bevált taktikáját, s érzékeltette tárgyaló partnereivel, hogy van még egy és más a tarsolyában. Elrendelte az amerikai nukleáris fegyverek francia területről való kivonását; a francia flottát kivonta a NATO-parancsnokság kötelékéből, s végül 1966-ban Franciaországot kiléptette a NATO-ból. De még e döntő lépés megtétele előtt összemérte erejét a dinamikus, ifjú amerikai elnökkel, John F. Kennedyyel.

Kennedy az amerikai vezetőknek már egy új nemzedékét képviselte, akik harcoltak ugyan a második

világháborúban, de a háború irányításában nem vettek részt. A második világháború utáni rendezésben is részt vettek, de nem tartoztak a megalkotói közé. Kennedy elődei, akik jelen voltak a „Teremtésnél”, minden esetben arra összpontosítottak, hogy megőrizték alkotásukat. A Kennedy-adminisztráció új struktúrára vágyott. Truman és Eisenhower számára az Atlanti Szövetség célja a szovjet agresszióval való ellenszegülés volt. Kennedy viszont egy olyan Atlanti Közösséget akart létrehozni, amely már egy új világrend előhírnöke lesz.

Ennek a célnak a megvalósítására a Kennedy-kormányzat kettős álláspontot alakított ki, azaz megpróbálta a nukleáris fegyverek racionális alkalmazását megindokolni, másrészt pedig megpróbálta politikailag meghatározni az Atlanti Közösséget. Kennedyt riasztották a tömeges megtorlás még mindig uralkodó doktrínájából következő katasztrofális következmények. Ragyogó képességű hadügyminiszterének, Robert McNamarának az irányításával olyan stratégiát igyekezett kialakítani, mely Armageddontól és a kapitulációtól alapvetően eltérő katonai stratégia lenne. A Kennedy-adminisztráció idejében ismét hangsúlyosabb szerepet kapott a hagyományos haderő, s a nukleáris fegyverekre vonatkozóan a kormányzat diszkriminatív bevethetőséget írt elő. Mivel Amerika egyre növekvő mértékben ki volt téve a szovjet atomtámadás veszélyének, kidolgozták az ún. „rugalmas válaszadás” stratégiáját, amelynek a parancsrendszerét és alternatív megoldásait úgy alakították ki, hogy az Egyesült Államok határozassa meg az ellenfél együttműködési képességének arányában, milyen fegyverekkel és milyen módon vívhassák az esetleges háborút, és hogy milyen feltételekkel érjen majd véget.

Ahhoz azonban, hogy egy ilyen stratégia működőképes legyen, a nukleáris fegyvereket központi – azaz amerikai – ellenőrzés alatt kell tartani. A francia nukleáris programot Kennedy „ellenségesnek” tartotta, s hadügyminisztere az európai nukleáris programot, így Nagy-Britanniáét is különböző éles jelzőkkel illette, többek között „veszélyesnek”, „költségesnek”, „elavultnak”, „hitel nélkülinek” nevezte. George Ball külügyminiszter-helyettes ezt még a következő gondolattal is megtoldotta: „a nukleáris hatalmak köre bővülésének semmiféle logikus vége nem lehet.”

A Kennedy-adminisztráció ezért a NATO nukleáris erejének integrációját sürgette, s ennek megvalósítására ki is dolgozott egy javaslatot: a NATO Multilaterális Erők (MLF) koncepcióját. Ennek értelmében néhány száz 1500-2000 mérföldes, közepes hatótávolságú rakétát akartak telepíteni NATO-parancsnokság alatt álló hajókra. A hajók legénysége is a NATO-tagországo kból toborzódna, ezzel is aláhúzva e haderő szövetségi jellegét. Mivel az Egyesült Államok megtartotta vétőjogát, az MLF tulajdonképpen nem oldotta meg a NATO alapvető nukleáris dilemmáját; vagy szükségtelen, vagy használhatatlan lett volna.

1962. július 4-én Kennedy nyilvánosságra hozta az „Egyesült Európa és Amerika egymástól való kölcsönös függésének” fennkölt hangú nyilatkozatát. A politikailag és gazdaságilag integrált Európa egyenlő partnere lehetne az Egyesült Államoknak, s megosztaná a világ vezetésének és az ezzel járó kötelezettségeknek a terheit. Később még tovább finomította ezt a szimbólumot a frankfurti Paulskirchében tartott beszédében, azon a helyen, ahol az 1848-as liberális Német Nemzetgyűlés összeült. Kennedy ez alkalommal összekötötte az atlanti partnerség gondolatát az európai integráció kérdésével.

„Csak a teljes mértékben összetartó Európa védheti meg a Szövetséget a darabokra szakadás veszélyétől. Csak egy ilyen Európa teszi lehetővé a kölcsönösséget az óceán mindkét partján az atlanti problémák megoldásában. Csak egy ilyen Európával képzelhető el egy teljesen egyenjogú, kölcsönösségi alapon álló kapcsolat, s ez teszi lehetővé az egyenlő kötelezettség- és áldozatvállalást.”

Kennedy ékesszólása elmerült az európai fejlődés ambivalenciájának ingoványában, melyet a növekvő gazdasági erő és a főleg nukleáris területen érzett katonai impotencia tudata váltott ki. Ugyanazok a tulajdonságok, amelyek a rugalmas válaszadást olyan vonzónak és szükségesnek mutatták az Egyesült

Államok számára, kételkedést váltottak ki a NATO-tagországokban. A rugalmas válaszadás gyakorlati következménye az volt, hogy Washington számára nagyobb politikai szabadságot adott a háborús döntések politikai megválasztásában. Ezt a célkitűzést De Gaulle korlátok közé akarta szorítani a *force de frappe* segítségével, ahogyan a francia elnök országának az 1960-as években megvalósult nukleáris erejét elnevezte. Az elszántság és a rugalmasság, melyeket Amerika olyan kívánatosnak tartott, a nukleáris autonómia melletti francia érveket erősítette, s egyben biztosítékot jelenthetett az amerikai hátsó gondolatok és a válság pillanatában esetleg bekövetkező habozás ellen is. Bár Amerika célja régebben mindig az volt, hogy a nukleáris veszélyt valóságosnak feltüntetve az elrettentés hatásfokát erősítse, a legtöbb szövetséges az elrettentésről ezzel ellentétesen gondolkodott: az ellenfél kockázatának megnövelését akarták elérni a tömeges megtorlás koncepciójához ragaszkodva, a nihilista következmények ellenére is. Arról soha nem tárgyaltak, hogy mit kell akkor tenni, ha a blöffölés nem válik be, hiszen a megadás lehetőségét sohasem szabad teljesen kizárni.

A katonai integrációról folyó vita némileg elméleti szőrszálhasogatásnak látszott. Békeidőben a NATO-vezetés feladata elsősorban egy tervezőcsoportot jelent: hadműveleti szempontból, valamennyi szövetséges hadereje saját országos parancsnoksága alatt marad, s a katonai erők visszavonásának a joga annyira magától értetődő, hogy ezt soha senki nem kérdőjelezi meg. Ezt a tételt jól illusztrálja a francia csapatok visszavonása, hogy majd azután Algériában vessék be őket,^[63] illetve az amerikai csapatkivonások is a közel-keleti válság különböző időszakaiban – Libanonban 1958-ban, az arab-izraeli háborúban 1973-ban, majd 1991-ben az Öböl-háborúban. Miközben az „integráció” elméleti oldala és lehetséges erényei felett vitatkoztak, sem az Egyesült Államok, sem Franciaország nem fejtette ki egyetlen alkalommal sem, hogy véleménye szerint milyen közös hadművelet volna végrehajtható az „integráció” jelszavával, melyet most az integráció lazább formáját óhajtó francia elképzelés megtorpedózhatna. Nincs olyan parancsnoki koncepció, amely meg tudná oldani a De Gaulle által a következőképpen elemzett, alapjában véve politikai problémát:

„Hosszú ideig csupán szövetségeseink és barátaink, az amerikaiak rendelkeztek nukleáris fegyverekkel. Amíg egyedül voltak az atomfegyverek birtokában, s amíg hajlandónak mutatkoztak azonnali bevetésükre, ha Európát támadás érné... az amerikaiak oly módon cselekedtek, hogy Franciaországban sohasem merült fel egy lehetséges invázió kérdése, hiszen a támadás lehetőségét gyakorlatilag kizártnak tartottuk... Azóta azonban a szovjetek is kiépítettek maguknak egy nukleáris arzenált, mely annyira erős, hogy még Amerika létét is fenyegeti. Természetesen nem végzek becslést – ha egyáltalán lehetséges különbséget tenni a pusztulás egyik vagy másik fokozata között –, de ezt az új, óriási jelentőségű tényt mindenképpen figyelembe kell venni.”

A Skybolt kapcsán kialakult ellentét mindezeket a lappangó konfliktusokat a felszínre hozta. De Gaulle egész politikai pályafutása során hevesen ellenezte a Nagy-Britannia és az Egyesült Államok közötti „különleges kapcsolatot”, nevezetesen azért, mert véleménye szerint az Nagy-Britannia nagyhatalmi státusát szimbolizálta, amely egyenlő az Egyesült Államokéval, míg Franciaországot a másodrendű szövetséges helyzetébe süllyesztette le. Igaz, Kennedy ugyanazt a segítséget felajánlotta a franciáknak is rakéta programjuk kialakításában, mint amit Nagy-Britannia esetében tett. Azonban De Gaulle számára az integráció és a koordináció közötti árnyalatnyi különbség fejezte ki egy teljesen független politika lényegét. Már maga a tény is, hogy a Nassaui Egyezmény az angol és az amerikai vezetők tárgyalásai eredményeképpen jött létre, s De Gaulle csak a médiumok útján értesült róla, garantálta francia részről a visszautasítást. De Gaulle arra sem lenne hajlandó, hogy országának nukleáris erejét olyan technológiához kösse, melyet, mint a Skybolt esetében, bármikor vissza lehet vonni. Egy 1963. január 14-én tartott sajtókonferencián éppen ezért De Gaulle ugyanúgy a nyilvánosság előtt utasította vissza Kennedy

ajánlatát, ahogy azt neki is a tudomására hozták. Csípősen megjegyezte: „Természetesen itt és most csak azért beszélek erről a javaslatról és egyezményről, mert a nyilvánosság elé kerültek, s tartalmuk közismert.”

Miközben visszautasította az ajánlatot, De Gaulle arra is felhasználta az alkalmat, hogy megvétózza Nagy-Britannia belépését a Közös Piacba, s egyet nem értését fejezte ki Kennedy elméletével is, mely szerint a védelem kettős oszlopa európai oszlopfőjének is a nemzetek felettségén kell nyugodnia:

„Minden olyan rendszer, mely az ország szuverenitását magasztos nemzetközi szintű egyesüléseknek rendelné alá, összeférhetetlen lenne a Francia Köztársaság jogaival és kötelességeivel. Azonban az is kétségtelen, hogy egy ilyen rendszernek semmiféle hatalma nem lenne ahhoz, hogy magával ragadja és vezesse a különböző nemzeteket, kezdve a mi népünkkel az élet olyan területein, melyeken a létükről van szó.”

De Gaulle-nak az amerikai vezetés elleni támadása néhány nappal később érkezett a csúcspontjára. A francia elnök és Adenauer kölcsönös barátsági szerződést írt alá, amely minden alapvetően fontos kérdésben kölcsönös konzultációs lehetőséget teremtett számukra:

„A két kormány minden fontos külpolitikai kérdésben, elsősorban a mindkettőjük érdekét szolgáló kérdésekben még a döntéshozatal előtt konzultálni fog egymással azzal a céllal, hogy amennyire ez lehetséges, hasonló véleményt alakíthassanak ki.”

Az egyezmény tartalmi oldala nem volt figyelemreméltó. Valójában olyan volt, mint egy üres edény, melyet az elkövetkező években tetszés szerinti tartalommal tölthetnek meg akár a francia, akár a német vezetők. Ennél sokkal nagyobb volt viszont szimbólumértéke. 1890 óta, amikor Bismarck letűnt a történelem színpadáról, Franciaország és Nagy-Britannia minden nemzetközi válság során Németország ellen fordult. Amikor azonban De Gaulle lezárta Nagy-Britannia előtt a Közös Piachoz vezető utat, az erőteljes amerikai nyomás ellenére egy német kancellár volt az, aki segített megakadályozni Franciaország elszigetelődését. Franciaország talán nem elég erős ahhoz, hogy a kulcsfontosságú ügyekben saját nézetét ráerőltesse másokra, de Németország támogatásával elég erős lehet, hogy meghiúsítsa más országok törekvéseit.

Végül a fő kérdés az lett, hogy miért is kell az országoknak kooperálniuk. Az amerikai állásfoglalás szerint minden ésszerűen gondolkodó országnak végül is azonos következtetést kell levonnia; ezért a közös célkitűzéseket többé-kevésbé biztosnak vették, a hangsúlyt pedig arra helyezték, hogy milyen módon ültessék át a gyakorlatba a nézetekben meglévő harmóniát. Az európai típusú megközelítés az egymással történelmileg szembenálló nemzeti érdekekből fakadt. Ezeknek az érdekeknek az egyeztetése képezte mindig az európai diplomácia lényegét. Az európai vezetők úgy tekintenek a harmóniára, mint egy eszmére, amit időről időre tudatosan, kemény erőfeszítésekkel megteremtene az államférfiak. Pontosan ez volt a szőnyegen levő kérdés a nukleáris fegyverek ellenőrzésének vonatkozásában az 1960-as években; ez volt a lényeg a nemzetek feletti Európa gondolatának De Gaulle-i visszautasításában, s ez jelentkezik majd újra a Maastrichti Egyezmény vitájában is, az 1990-es években. De Gaulle-t azonban kevésbé filozófiai indítékok is mozgatták. Richelieu tanítványaként Nagy-Britannia belépését a Közös Piacba Franciaország európai domináns szerepe elleni támadásként értelmezte, egyrészt Nagy-Britannia súlya, másrészt pedig az Egyesült Államokhoz fűződő szoros kapcsolata miatt.

Bármennyire is önzőek voltak De Gaulle válaszai, az általa feltett kérdések Amerikának a nemzetközi életben betöltött szerepének a lényegét érintették, elsősorban a hidegháború utáni időszakban. Amerikának ugyanis még meg kell tanulnia az egyik legnehezebb leckét; hogy az országok csak akkor működnek tartósan együtt, ha közös politikai célkitűzéseik vannak, s hogy az amerikai politikának magukra a célokra

kell összpontosítania figyelmét megvalósításuk módozatai helyett. Egy jól működő nemzetközi rendszernek mindig hagynia kell elegendő teret az eltérő nemzeti érdekek számára. S bár meg kell próbálnia azokat közös nevezőre hozni, soha nem indulhat ki egyszerűen a hiányukból.

Kennedynek az atlanti partnerségről, s Európa és Amerika kettős oszlopán nyugvó közös tetőről vallott szárnyaló elképzelését De Gaulle rendületlenül ellenezte, s egy annál sokkal bonyolultabb, bár kevésbé emelkedett kapcsolatrendszerterjesztett elő. A két koncepció az Egyesült Államok, illetve Franciaország történelmét és értékrendszerét tükrözte. Kennedy elképzelése Wilson és Franklin Delano Roosevelt örökségének modernizált változata; De Gaulle koncepciója a klasszikus európai erőegyensúly-elméletnek a megosztott Németországra, a nyugatnémet gazdasági fölényre, az Európai Közösségen belül a franciák domináló szerepére, s az amerikai atomfegyverekre mint garanciára építő bonyolult koncepció volt.

Mindent összegezve azonban De Gaulle veresége ebben a kérdésben pontosan ugyanannak a régimódi nemzeti érdekek a túlhangsúlyozása miatt következett be, aminek a gondolatát annak idején olyan erőteljesen vetette fel. A bölcs államférfiak nem akarnak túl sokat markolni. De Gaulle ragyogó helyzetelemzését gyengítette, hogy nem vette figyelembe, hogy a francia nemzeti érdekek összeférhetetlenek az Egyesült Államok érdekeivel. A fennálló ellentétek addig a pontig való kieléződésével, hogy Amerika eltávolodik Európától – ennek pedig semmiképpen sem volt szabad bekövetkeznie egy olyan időszakban, amikor a Szovjetunió még hatalmas és érintetlen. Franciaországnak megvolt a képessége arra, hogy hol itt, hol ott megghiúsítsa az amerikai terveket, de ahhoz nem volt elég erős, hogy ellenükben a saját akaratát vigye keresztül.

De Gaulle akár tudatában is lehetett ennek az igazságnak, csak túl büszke volt ahhoz, hogy beismerje; igen gyakran élt azzal az eszközzel, hogy alapjában filozófiai jellegű kezdeményezéseket Amerika-ellenes támadássá transzponált, mintha a szövetségben belül az állandó bizalmatlanság magvainak elvetése volna a francia politika legfontosabb célja. E folyamatban De Gaulle saját tervét hiúsította meg. Az az álláspontja, hogy a háború, illetve béke kérdésének eldöntése lényegében véve politikai jellegű döntés, igaznak bizonyult. Az igazgatótanács létrehozásának ötlete helyesen hívta fel a figyelmet a politikai célok összehangolásának szükségességére, különösen az Atlanti Szövetség hatókörén kívüli területek vonatkozásában.

Ugyanakkor azonban De Gaulle máskülönben helyes érveit önpusztító szélsőségeikig fokozta. Az ő szemében egymástól teljesen független dolog volt egyrészt a megegyezést kötelező jellegűnek tartó, s az autonómiára irányuló törekvéseknek hosszadalmas procedúrákkal elejét venni kívánó struktúráknak a visszautasítása, másrészt pedig az atlanti kapcsolatok Amerika-Európa ellentétének az állandósítása. Önkényes taktikája ellentétben állt a nemzetközi kapcsolatokról, elsősorban a szövetségekről alkotott amerikai nézetekkel, s összeférhetetlen volt más NATO-tagországok politikájával is, amelyek, amikor választani kényszerültek Washington vagy Párizs között, mindig az előző mellett voksoltak.

Ez különösképpen a francia-német kapcsolatok viszonylatában volt igaz. A francia-német együttműködést De Gaulle külpolitikája középpontjának tartotta. S bár sikerült Németország támogatását megszereznie Berlinnel kapcsolatos politikájához, s az atomfegyverek ellenőrzésére irányuló nézeteinek többsége is találkozott a német vezetés szimpátiájával. Volt azonban egy küszöb, amelyet egyetlen német vezető sem akart vagy tudott átlépni az Amerikától való eltávolodásban. Bármilyen aggodalmaik voltak is bizonyos amerikai politikai lépéseket illetően, a német vezetők nem szerettek volna egyedül szembenézni a Szovjetunióval, pusztán Franciaország támogatásával a hátuk mögött. Tekintet nélkül arra, hogy milyenek ítélték meg a német vezetők a nukleáris ellenőrzéssel és az európai integrációval kapcsolatos angol-amerikai nézetek viszonylagos előnyeit, egyikük sem akart pusztán a kis létszámú francia hadseregére szorítkozni Amerika óriási nukleáris arzenálja helyett; vagy az Egyesült Államok politikai támogatását sem szívesen cserélték volna fel Franciaországra. Ily módon tehát volt egy lényeges határa annak, hogy meddig mehet el De Gaulle az Amerika-ellenességben; a nacionalista Németország kialakulásának megakadályozására irányuló erőfeszítései azzal a kockázattal jártak, hogy a német

nacionalizmus esetleg elmanőverezik a különböző lehetőségek között.

Az 1960-as évek válságainak sajátossága volt, hogy mindig köddé váltak. Az 1958-63-as berlini válság után a nyugat-európai és amerikai érdekeket már nem érte szovjet kihívás Nyugat-Európa területén. Az 1960-66-os atlanti válságokat követően a NATO-val kapcsolatos problémák az amerikai és a francia koncepció békés egymás mellett élésévé szelídültek. Az 1970-es években a Nixon-adminisztráció az ún. „Európa évében” megkísérelte valamennyire újra feléleszteni Kennedy koncepcióját, de nála szerényebb javaslatokat fogalmazott meg. A javaslatok azonban zátonyra futottak a régi gaulle-ista ellenzék szikláin, ugyanolyan okok miatt, mint az ezt megelőző időkben. Időről időre Franciaország kísérletet tett a teljesen független európai katonai erők létrehozására, de az amerikaiak ellenzése és a németek ambivalens álláspontja miatt ezek a tervek soha nem tudtak igazán kibontakozni. Az évtizedek múlásával mind az amerikai, mind a francia elképzelést túlhaladták az események.

Ironikus módon a hidegháború utáni időszakban a két ellenfél olyan helyzetbe került, amikor alapvető együttműködésük a kreatív atlanti és Európa-kapcsolatok kulcskérdése lett. A demokratikus államokból álló, közös célkitűzések és közös munkamegosztás alapján működő közösség wilsoni álma az 1950-es és 1960-as évek nemzetközi rendszerében helyénvaló volt, hiszen azt a túlsúlyban levő, fenyegető totalitáriánus ideológia, valamint Amerika nukleáris majdnem-monopóliuma és gazdasági fölénye jellemezték. De az egyetlen, a közösséget egységbe kovácsoló fenyegetés megszűntével, a kommunizmus ideológiai összeomlásával, s végül a gazdasági erők egyenletesebb eloszlásával a nemzeti és regionális érdekek finomabb kiegyensúlyozása vált szükségessé a nemzetközi életben. A kommunizmus összeomlott, úgy, ahogyan azt Kennan, Acheson és Dulles megjövendölte. Ennek az útnak a végén azonban nem a wilsoni idealizmus világa tárult fel, hanem épp annak a nacionalizmusnak egy virulens formája, amit Wilson és tanítványai „régimódinak” minősítettek. De Gaulle-t nem nagyon lepte volna meg ez az új világ. Nincs kétség, hogy még csak „újnak” sem tartotta volna. Úgy vélekedett volna, hogy ez a koncepció végig ott rejtőzött a gondolatok mélyén, a kéthatalmi hegemonia átmeneti jelenségének vékony leple alatt.

Ugyanakkor azonban a kommunizmus összeomlása és Németország egyesítése De Gaulle feltételezéseinek javát is megdöntötte. Szkeptikus volt minden iránt, saját országának a nemzetközi életben betöltött szerepét kivéve. Túlértékelt Franciaországnak az irányú képességeit, hogy a történelmi folyamatokat egyedül is irányítani tudja. Az „új világrend” semmivel sem fogadta szívesebben Franciaország mint domináns európai hatalom De Gaulle-i álmát, mint az Egyesült Államok egyértelmű vezető szerepét a világon. Az egyesített Németországnak már nincs szüksége hatalma szövetségesei általi elismerésére, mint annak idején a keletnémet rivális ellenében. S mivel a Szovjetunió egykori csatlós államai is új játékosokként vesznek részt a küzdelemben, Franciaország most már nem érzi magát elég erősnek ahhoz, hogy egymaga alakítsa ki az új európai egyensúlyt. Franciaország hagyományosan az Oroszországgal való barátság megújításának kezdeményezésével akarta Németországot kordában tartani. A korábbi Szovjetunióban akárhogyan alakulnak is a dolgok, ez már többé nem tehető meg: ha az események káoszban és zűrzavarban végződnek, akkor Oroszország túl gyenge lesz ahhoz, hogy Németország ellensúlyaként szerepelhessen; ha az orosz nacionalizmus győzedelmeskedik és ennek újabb centralizáció lenne az eredménye, az új állam, amely még mindig több ezerre tehető nukleáris fegyverrel rendelkezik, túl erős volna ahhoz, hogy Franciaország szívesen látott partnere legyen. Az sem tekinthető biztos következtetésnek, hogy egy ilyen erős orosz állam Franciaország felé közeledne. Bizonyára legalább olyan vonzónak találna egy amerikai vagy egy német partnert. Bármilyen, Németország elszigetelésére irányuló kísérlet ismét felébreszthetné azt a nacionalizmust, amelyet az ország vezetői mindeddig sikeresen takaréklángon tartottak, s amely Franciaország örökös rémálma volt. Így Amerika maradt csak Franciaország számára, mint a legmegbízhatóbb partner, s mint az egyetlen támogatója a Németországgal folytatott barátságpolitikának, ha koncepcionálisan olykor-olykor nehézségek is támadhatnak a két ország között.

Ily módon az út végén, melyet De Gaulle úgy tervezett meg, hogy Amerika szerepe nélkülözhető legyen,

s amelynek során az Egyesült Államok reményei szerint Franciaországnak jobban be kellene integrálódnia a NATO-ba, a két, örökös baráti ellenfél között – Amerika és Nagy-Britannia „különleges” kapcsolatához hasonlóan – az együttműködés lett az egyensúly megteremtésének kulcsa, pontosan úgy, ahogy annak már két nemzedékkel korábban meg kellett volna történnie, amikor Wilson azért jött Franciaországba, hogy az Óvilágot megszabadítsa ostobaságaitól, s látókörét kiszélesítve megmutassa neki a nemzetállam gondolatán túli világot.

HUSZONÖTÖDIK FEJEZET

VIETNAM: AZ ELSŐ LÉPÉSEK AZ INGOVÁNYBAN; TRUMAN ÉS EISENHOWER

A pokolba vezető út jó szándékkal van kikövezve. A második világháborút követő két évtizedben Amerika oroszánrészt vállalt abban, hogy a darabjaira tört világban új nemzetközi rendet alakítsanak ki. Gazdaságilag talpra állította Európát, helyreállította Japánt, elhárította a kommunista veszélyt Görögországban, Törökországban, Berlinben és Koreában, történelme során először szövetségeket kötött békeidőben, s a fejlődő világ számára technikai segélyprogramokat állított össze. Az amerikai ernyő alatt lévő országokra a béke, a jólét és a stabilitás évei köszöntettek.

Indokínában azonban az amerikaiak minden korábbi külföldi tapasztalata csődöt mondott. Amerika huszadik századi nemzetközi kapcsolataiban az ország által vallott értékek és az általa elért eredmények közötti közvetlen, majdnem ok-okozati viszony első ízben most kezdett felbomlani. Ezeknek az értékeknek túlságosan univerzális felhasználása most először gondolkoztatta el az amerikaiakat magukról az értékekről és arról, hogy egyáltalán miért sodorták azok őket a vietnami kalandba. Szakadék nyílt az amerikaiaknak a történelmük kivételességebe vetett hite és a kommunizmus megfékezésének geopolitikai realitásaiban rejlő kompromisszumok és kétértelműségek között. A vietnami megpróbáltatásokban az amerikai kivételesség eszméje önmaga ellen fordult. Az amerikai társadalom nem az ország által folytatott politika gyakorlati hiányosságairól vitatkozott, hanem megkérdőjelezte Amerika *minden* nemzetközi kötelezettségvállalását. Éppen a Vietnamból kialakult vitának ez a sajátossága okozott olyan fájó sebeket, amelyeket nehéz volt begyógyítani.

Egy nemzet cselekedeteinek következményei ritkán állnak olyan kiáltó ellentétben az eredeti szándékokkal, mint az amerikaiaké Vietnamban. Amerika szem elől tévesztette a külpolitikának azt az alapelvét, melyet Richelieu már három évszázaddal korábban kifejtett: „...egy (ország) által támogatott ügy és az annak érdekében felhasznált erő között mértani arányosságnak kell fennállnia.” A nemzeti érdekek geopolitikai elemzése különbséget tett volna a stratégiaileg jelentős és mellékes tények között. Feltette volna a kérdést: Amerika miért maradt mozdulatlan 1948-ban, amikor a kommunisták meghódították a hatalmas Kínát, s miért gondolta, hogy nemzeti érdekei forognak kockán egy sokkal kisebb ázsiai országban, amely hírből sem ismerte a függetlenséget történelme utolsó 150 évében, s soha nem is volt független jelenlegi határain belül?

Amikor a tizenkilencedik században Bismarck, a *Realpolitik* klasszikus bajnoka azzal a helyzettel került szembe, hogy két legközelebbi szövetségese, Ausztria és Oroszország a Németország határaitól több száz mérföldre fekvő Balkánon uralkodó zűrzavar miatt hajba kapott egymással, világossá tette: Németország nem fog háborúba keveredni balkáni ügyek miatt. Bismarck számára, hogy őt idézzük, egyetlen pomerániai gránátos élete többet ért, mint az egész Balkán. Az Egyesült Államok nem végzett hasonló számtani műveleteket. A tizenkilencedik században a jó szimatú külpolitikus John Quincy Adams elnök óva intette honfitársait attól, hogy „távoli szörnyek” miatt külföldre merészkedjenek. A külpolitika wilsoni megközelítése azonban nem hagyott teret arra, hogy különbséget tegyenek a legyőzendő szörnyek között. A világrend univerzalista wilsoni megközelítése nem tette lehetővé a különböző országok relatív jelentőségének elemzését. Amerikának küzdenie kellett a helyes dolgokért, függetlenül a helyi adottságoktól s a geopolitikától.

A huszadik század során az amerikai elnökök egymás után szögezték le, hogy Amerikának nincsenek „önző” érdekei, s hogy az ország legfőbb, ha nem az egyetlen nemzetközi célja a béke és haladás. Truman ebben a szellemben kötelezte el nagyvonalúan az országát az 1949. január 20-án tartott beiktatási beszédében egy olyan világ mellett, amelyben „minden nemzet és minden nép szabadon, a saját belátása szerint kormányozza magát...” Amerika semmilyen tisztán nemzeti érdeket nem fog képviselni: „Nem akarunk területeket. Senkire sem erőltetjük rá akaratunkat. Semmilyen olyan előnyt sem kérünk, amelyet mi nem adunk meg másoknak.” Az Egyesült Államok „meg fogja erősíteni a szabadságszerető nemzeteket az agresszióval szemben” azáltal, hogy „katonai tanácsokat és felszerelést ad azoknak a szabad nemzeteknek, melyek együttműködnek velünk a béke és a biztonság fenntartásában”. Minden egyes független ország szabadsága nemzeti céllá vált, tekintet nélkül arra, hogy az illető országok mennyire voltak stratégiaiilag fontosak az Egyesült Államok számára.

Eisenhower még ennél is patetikusabb hangot ütött meg mindkét beiktatási beszédében. Olyan világról beszélt, ahol trónok dőlnek össze, hatalmas birodalmak süllyednek el, és új nemzetek születnek. Ebben a zűrzavarban a sors Amerikát választotta ki, hogy földrajzi helyzetétől vagy nemzeti érdekeitől függetlenül védje a szabadságot szerte a világon. Eisenhower még célzott is arra, hogy az ilyen tényezők számbavétele ellentétes az amerikai értékrenddel, amelynek értelmében minden nemzetet és népet egyenlően kell kezelni: „Mivel a szabadság védelmét, ugyanúgy, mint magát a szabadságot, egynek és oszthatatlannak véljük, minden földrészt és minden népet egyaránt becsülünk és tisztelünk. Minden olyan sanda célzást elutasítunk, mely szerint egyik vagy másik faj, egyik vagy másik nép bármilyen szempontból alacsonyabbrendű vagy feláldozható lenne.”

Eisenhower beállítása szerint Amerika külpolitikája egyetlen más nemzetéhez sem hasonlítható: ez Amerika erkölcsi kötelezettségeinek egyik megnyilvánulási formája, nem pedig a kockázatok és az elérhető előnyök mérlegeléséből adódó eredmény. Amerika politikáját nem is annyira a megvalósíthatóság határozta meg – mert azt adottnak vették –, hanem az erkölcsi tartalma. „A történelem ugyanis nem sokáig bízza a szabadságot a gyengék és a gyávák gondjaira.” A vezető szerep maga volt a jutalom: Amerika hasznát úgy határozták meg, mint az a kiváltság, hogy segít másoknak, hogy azok segíthessenek magukon. Az így felfogott altruizmus valóban nem ismerhetett politikai vagy földrajzi korlátokat.

Kennedy egyetlen beiktatási beszédében Amerika önzetlenségének és a világ iránti felelősségének a témáját még további retorikai magasságokba emelte. Miután nemzedékét a világ első demokratikus forradalma egyenes ági leszármazottainak nevezte, szárnyaló szavakkal ígéretet tett arra, hogy kormánya „nem fogja eltérni, hogy az ezen nemzet által mindig is vallott, s otthon és az egész világon ma is vallott emberi jogokat bárhol is csorbítsák. Vegye tudomásul minden nemzet, akár jóindulattal viseltetik irántunk, akár nem, hogy a szabadság fennmaradásáért és győzelméért hajlandók vagyunk minden árat megadni, minden terhet elviselni, minden nehézséggel szembeszállni, minden barátunkat támogatni, minden ellenségünkkel megküzdeni.” A mindenre kiterjedő amerikai globális kötelezettségvállalásnak semmi köze sem volt bármilyen meghatározott nemzetbiztonsági érdekhez, és a világ egyetlen országát vagy régióját sem zárta ki az érvényessége alól. Kennedy emelkedett hangú szónoklata Palmerston azon mondásának gyökeres ellentéte volt, mely szerint Nagy-Britanniának nincsenek barátai, csak érdekei; Amerikának viszont, a szabadságra való törekvésében nem voltak érdekei, csak barátai.

Lyndon B. Johnson 1965. január 20-án tartott beiktatási beszédének idejére az általános felfogás már úgy tartotta, hogy Amerika demokratikus kormányformájából szervesen adódó külföldi kötelezettségei teljesen megszüntették a belföldi és a nemzetközi kötelezettségek közötti különbségtételt. Johnson szerint Amerika nem ismer lehetetlent: „Olyan rettenetes veszélyek és bajok közepette élünk, melyeket egykor »külföldinek« nevezünk. Ha amerikaiaknak kell meghalni és amerikai erőforrásokat kell feláldoznunk általunk alig ismert országokban, akkor ez az az ár, amelyet a megváltozott helyzet követel meggyőződésünktől és tartós kötelezettségvállalásunktól.”

Jóval később divatossá vált ehhez hasonló kijelentéseket idézgetni a hatalmi arrogancia bizonyítására, vagy annak példaként, hogy mennyire képmutató volt Amerika világuralmi törekvéseiben. Az ilyen felületes cinizmus félreérti az amerikai politikai meggyőződés lényegét, amely egyszerre „naiv” is, s ebből a naivitásból merít erőt rendkívüli tettekhez. A legtöbb ország a biztonságát fenyegető konkrét, meghatározható okok miatt lép háborúba. Ebben az évszázadban Amerika – az I. világháborútól kezdve az 1991-es Öböl-háborúig – elsősorban amiatt lépett hadba, mert mint a kollektív biztonság letéteményese erkölcsi indítást érzett az agresszió elhárítására vagy az igazságtalanság visszaszorítására.

Ez a kötelezettségvállalás különösen erős volt az amerikai vezetők azon nemzedékében, amely fiatal korában tanúja volt a müncheni tragédiának. A lelkükbe ivódott az a tapasztalat, hogyha nem állnak ellen – a bárhol és bármilyen formában is jelentkező – agresszióknak, akkor, szükségszerűen sokkal hátrányosabb helyzetben kell majd azt megtenniük később. Cordell Hulltól kezdve minden amerikai külügyminiszter ezt az elvet vallotta. Ez volt az egyetlen olyan kérdés, amiben Dean Acheson és John Foster Dulles egyetértett. Az egy távoli ország kommunista meghódítása által jelentett konkrét veszélyek geopolitikai elemzése háttérbe szorult az általában az agresszió elleni elvi fellépés, valamint a kommunizmus továbbterjedésének megakadályozására alkotott jelszavak mögött. A kommunista győzelem Kínában megerősítette az amerikai politikai döntéshozók azon meggyőződését, hogy minden további kommunista terjeszkedésnek gátat kell vetni.

A korabeli iratok, valamint a hivatalos megnyilatkozások tanúsága szerint szinte semmilyen ellenállás nem mutatkozott ez ellen a meggyőződés ellen.

1950 februárjában, négy hónappal a koreai háború kitörése előtt, a Nemzetbiztonsági Hivatal (National Security Council – NSC) 64. számú dokumentuma arra a megállapításra jutott, hogy Indokína „kulcsfontosságú terület Délkelet-Ázsiában, s közvetlen veszély fenyegeti”. A memorandum jelentette az ún. dominóelv első megnyilvánulási formáját, amely azt jósolta, hogy ha Indokína elesik, akkor Burma és Thaiföld is rövidesen követi, és hogy „akkor a délkelet-ázsiai egyensúly komoly veszélybe kerül”.

1951 januárjában Dean Rusk kijelentette, hogy „katasztrofális következményekkel járna indokínai és ebből következően Délkelet-Ázsia többi részén fennálló érdekeinkre, ha nem folytatnánk a végsőkig ottani jelenlegi politikánkat.” Egy évvel korábban, áprilisban az NSC 68. számú dokumentuma leszögezte, hogy Indokínában a globális erőegyensúly forog kockán: „...a Kreml befolyása alatt lévő területek bármilyen jelentős további növelése a térségben azt eredményezhetné, hogy semmiféle koalíció nem lenne ott létrehozható, amely a Kremlnél nagyobb erőt tudna ott kiállítani.”

Igaz volt-e azonban az, ahogy a dokumentum állítja, hogy minden kommunista területgyarapodás a Kreml befolyása alatti területeket gyarapítaná – különösen a titóizmus fényében? Valós volt-e a félelem, hogy amennyiben Indokína a kommunista táborhoz csatlakozik, akkor ez a tény önmagában megváltoztatta volna a globális erőegyensúlyt? Mivel ezeket a kérdéseket fel sem tették, Amerika soha nem nézett szembe azzal a geopolitikai realitással, hogy Délkelet-Ázsiában elérkezik ahhoz a ponthoz, ahol a globális kötelezettségvállalás túlzott terjeszkedésbe csap át – ahogy azt Walter Lippmann korábban pontosan megjósolta (lásd a 18. fejezetet).

A valóság az, hogy lényeges eltérés volt magában a veszélyben. Európában a fő veszélyt a szovjet szuperhatalom jelentette. Ázsiában az amerikai érdekekre leselkedő veszélyt olyan másodrendű hatalmak testesítették meg, amelyek a legjobb esetben is a Szovjetunió csatlósai voltak csak, s amelyek fölött a szovjet hatalom kétséges volt – legalábbis így kellett volna felfogni a helyzetet. Amerika, amikor a vietnami háború kibontakozott, egy csatlós csatlósával harcolt, amelyek mindegyike mélységesen bizalmatlan volt a felettesével szemben. Az amerikai értékelés szerint a globális egyensúlyt a Peking ellenőrzése alatt álló Észak-Vietnam veszélyeztette, míg az előbbit a feltételezések szerint Moszkva irányította. Európában Amerika történelmi államokat védett: Indokínában viszont olyan társadalmakkal állt szemben, amelyek történelmük során akkor alapítottak államot első ízben. Az európai nemzeteknek nagy tapasztalataik voltak, hogyan működjenek együtt az erőegyensúly megvédésében. Délkelet-Ázsiában

ekkor született az államiság, az erőegyensúly elve teljesen idegen volt számukra, s a fennálló nemzetek közötti együttműködésnek sem volt semmilyen előzménye.

A külpolitika univerzalista, ideológiai alapon való amerikai megközelítése nem adott teret az európai és az ázsiai geopolitikai különbségek, valamint az adott térségekben létező amerikai érdekek figyelembevételére. A cseh államcsínyt, a berlini blokádot, a szovjet atombomba-kísérletet, a kommunisták győzelmét Kínában és a Dél-Korea ellen intézett kommunista támadást Amerika vezetői egyetlen globális fenyegetésként – még hozzá egy központi irányított globális összeesküvésnéként fogták fel. A *Realpolitik* a koreai háborút a lehető legszűkebb korlátok közé szorította volna: Amerika manicheusi világképe^[64] azonban pontosan az ellenkező irány felé mutatott. Truman, miután Koreának globális jelentőséget tulajdonított, nem érte be azzal, hogy katonákat küldött oda, hanem egyidejűleg azt is bejelentette, hogy nagymértékben növelik az Indokínában a kommunista gerillákkal (akiket ekkor vietminh-nek neveztek) háborúzó Franciaországnak szánt katonai segítyt, s egyben a Hetedik Flottát Tajvan védelmére küldte. Az amerikai politikai döntéshozók párhuzamot vontak egyrészt Németország és Japán egyidejű támadásaival Európában és Ázsiában a második világháború alatt, másrészt Moszkva és Peking 1950-es évekbeli manőverei között, amelyben a Szovjetunió foglalta el Németország, Kína pedig Japán helyét. 1952-re a franciák indokínai kiadásainak egyharmadát az Egyesült Államok fedezte.

Amerika indokínai jelenléte egy teljesen új erkölcsi kérdést vetett fel. A NATO a demokráciákat védte, az amerikai megszállás Japánban demokratikus intézményeket importált a távol-keleti országba, a koreai háborúban pedig a kis államok függetlensége elleni támadást verték vissza. Indokínában azonban a feltartóztatás mellett kezdetben szinte kizárólag geopolitikai érvek szóltak, amely megnehezítette, hogy az akciót beilleszék a fennálló amerikai ideológiába. Először is Indokína védelme gyökeresen ellentmondott a hagyományos amerikai antikolonializmusnak. Indokína államai, melyek papíron még francia gyarmatok voltak, nem voltak sem demokratikusak, de még csak függetlenek sem. Jóllehet Franciaország 1950-ben Vietnámot, Laoszt és Kambodzsát a „Francia Unióban Társult Államok”-ká nyilvánította, az új elnevezés nem jelentett függetlenséget az illető országoknak, mert a franciák attól félték, hogy a teljes szuverenitás megadásával ugyanezt kell tenniük három észak-afrikai gyarmatuk – Tunézia, Algéria és Marokkó – esetében is.

A II. világháború alatt a leghevesebb amerikai gyarmattellenes érzelmek egyik gyújtópontja pontosan Indokína volt. Rooseveltnem kedvelte De Gaulle-t, és ami azt illeti, nem tartozott Franciaország csodálói közé sem, különösen annak 1940-es összeomlását követően. A háború idején Rooseveltnel eljátszott azzal az ötlettel, hogy Indokínát az Egyesült Nemzetek gyámsága alá helyezték, bár Jaltában már mélyen hallgatott erről a tervről. A Truman-kormányzat pedig teljesen elvetette az ötletet, mivel nagy szüksége volt Franciaország támogatására az Atlanti Szövetség létrehozásában.

1950-re a Truman-adminisztráció arra az elhatározásra jutott, hogy a szabad világ biztonsága érdekében Indokínát távol kell tartani a kommunistáktól – amely gyakorlatilag megkívánta az amerikai antikoloniális elvek feladását, amikor Amerika Franciaországot támogatta az indokínai fegyveres küzdelemben. Truman és Acheson semmi más megoldást nem talált, mert a Vezérkari Főnökök Egyesített Tanácsa kijelentette: az amerikai fegyveres erőket maximálisan igénybe veszi a NATO és Korea jelentette párhuzamos kötelezettségvállalás és egyetlen katonát sem tudnak Indokína védelmére biztosítani – még kínai támadás esetén sem. Emiatt a francia hadseregnek kellett támaszkodniuk, amelynek a feladata lett volna, amerikai anyagi és logisztikai támogatás mellett, az indokínai kommunista előretörés megakadályozása. A küzdelem sikeres megvívása után Amerika úgy akarta összeegyeztetni stratégiai és antikolonialista elveit, hogy sürgeti a helyi országok függetlenségét.

Amint később kiderült, Amerika kezdeti indokínai elkötelezettsége 1950-ben előrevetítette a későbbi beavatkozás főbb jellemzőit: elég nagymértékű ahhoz, hogy Amerikát lekösse, de nem elég jelentős ahhoz, hogy eldöntse a konfliktust. Az ingoványba tévedés kezdeti szakaszában mindez nagyrészt a tényleges helyzet nem kellő ismeretének, valamint annak volt köszönhető, hogy szinte lehetetlen volt az akciót

végrehajtani a kétszintű francia gyarmati bürokrácián és az úgynevezett vietnami, laoszi és kambodzsai Társult Államokban a franciák által engedélyezett helyi hatóságokon keresztül.

Miután sem a Vezérkari Főnökök Egyesített Tanácsa, sem a külügyminisztérium nem kívánt abban a színben feltűnni, hogy gyarmatosító politikát támogat, Amerika erkölcsi értékeinek védelmében mindkét testület arra próbálta rávenni a franciákat, hogy kötelezzék el magukat az esetleges függetlenség megadása mellett. Ez a kényes egyensúlyozó művelet végül a külügyminisztériumra maradt, amely az indokínai program névadásával is elismerte a dolgok bonyolultságát: az akció a „tojáshéj-művelet” fedőnevet kapta. Sajnos, maga az elnevezés a kínos helyzet sokkal nagyobb megértésről tanúskodott, mint amennyire maga a program tartalma elősegítette a megoldást. Az elképzelések szerint Amerika Franciaországot Indokína függetlensége megadására kellett hogy ösztönözze, s egyben a kommunizmus elleni harc folytatására is. Azt senki sem magyarázta meg, hogy Franciaország miért kockáztassa katonái életét egy olyan háborúban, amely arra hivatott, hogy a jelenlétét feleslegessé tegye a térségben.

Dean Acheson a rá jellemző csípős módon jellemezte a dilemmát. Egyfelől, jelentette ki, az Egyesült Államok „rajtaveszthet”, ha továbbra is támogatja Franciaország „régimódi gyarmati beállítottságát”, másfelől viszont, ha túlságosan nagy nyomást gyakorol Franciaországra, az egyszerűen kiléphet az egész konfliktusból azzal, hogy: „Rendben van, vegyék át az egész országot. Semmi szükségünk sincs már rá.” Acheson „megoldása” csupán az amerikai politika ellentmondásainak újabb megfogalmazása volt: még nagyobb amerikai segítség Indokínának, miközben arra szorítja Franciaországot és az általa választott helyi vezetőt, Bao Dait, hogy „állítsák a nacionalistákat a saját oldalukra.” Acheson ennek a dilemmának a megoldására semmilyen tervet sem dolgozott ki.

Mire a Truman-adminisztráció lassan felkészült a kormányzat átadására, ez a mellébeszélés a hivatalos politika rangjára emelkedett. 1952-ben egy nemzetbiztonsági tanácsi dokumentum hivatalossá tette a dominóelvet és általános érvényű értelmezést adott annak. Miután az Indokína elleni katonai támadást az „ellenséges és agresszív kommunista Kína létéből fakadó” veszélyként fogalmazta meg, amellelt érvelt, hogy egyetlen délkelet-ázsiai ország elvesztése is „a többi aránylag gyors meghódítását vagy a kommunizmussal való szövetségét” hozná magával. „Ráadásul, minden valószínűség szerint, fokozatosan a többi délkelet-ázsiai ország és India, valamint hosszabb távon a Közel-Kelet (legfeljebb Pakisztán és Törökország esetleges kivételével) is a kommunizmussal szövetkezne.”

Nyilvánvaló, ha ez a helyzetértékelés valós, akkor egy ilyen totális összeomlás Európa biztonságát és stabilitását is veszélyeztetné és „rendkívül kétségessé tenné, hogy meg lehetne-e akadályozni Japán végső behódolását a kommunizmusnak”. Az NSC-dokumentum arra nem adott feleletet, hogy miért kell az összeomlásnak ilyen automatikusan vagy globálisan végbemennie. Mindenekelőtt elmulasztotta elemezni, ahogy azt a brit vezetők javasolták, hogy lehetséges-e tűzfalat emelni Malájföld és Thaiföld határain, melyek sokkal stabilabb országok voltak, mint maga Indokína. Amerika európai szövetségesei sem osztották az Európát fenyegető hosszú távú fenyegetésről kialakult amerikai nézetet. Ezek az országok azután az évek múlásával következetesen megtagadták az Indokína védelmében való részvételt.

Az elemzést, mely szerint potenciális tragédia leselkedik Indokínában, egy olyan megoldási javaslat követette, mely távolról sem felelt meg a probléma komolyságának – az igazság az, hogy ebben a helyzetben nem is jelentett megoldást. A koreai állóháború – legalábbis egy időre – elvette az amerikaiak kedvét attól, hogy újabb szárazföldi háborúba keveredjenek Ázsiában. „Nem engedhetünk meg magunknak egy újabb Koreát, nem vethetünk be szárazföldi csapatokat Indokínában” – érvelt Acheson. „Reménytelen és elhibázott” lenne „Indokínában védeni Indokínát”. Ez a rejtélyes mondat esetleg azt jelentette, hogy ha Indokína vált volna valóban a globális egyensúly sarkpontjává, és ha valóban Kína a bajkeverő, Amerikának Kínát magát kellene megtámadnia, legalábbis a levegőben és a vízen – és pontosan ezt ellenezte elszántan Acheson Koreával kapcsolatban. Ugyancsak nyitva hagyta a megállapítás azt a kérdést, hogy Amerika mit tegyen, ha a franciákat és indokínai szövetségeseit legyőzik a helyi kommunista erők, s Kína nem lép be a háborúba. Ha Hanoi Peking bábja, Peking pedig csak Moszkva utasításait hajtja végre,

ahogy a kormányzat és a kongresszus egyöntetűen hitte, akkor az Egyesült Államoknak komolyan választania kell geopolitikai és antikolonialista elvei között.

Ma már tudjuk, hogy röviddel a polgárháború megnyerése után a kommunista Kína a Szovjetunióban kezdte látni a függetlenségére leselkedő legnagyobb veszélyt, és hogy történelmileg Vietnam hasonló aggályokat táplált Kínával kapcsolatban. Emiatt egy kommunista győzelem Indokínában az 1950-es években minden valószínűség szerint csak felgyorsította volna ezeket a rivalizálásokat. Ez is kihívást jelentett volna a Nyugat számára, de nem olyat, mint egy központi irányított globális összeesküvés.

Másrészről az NSC memorandumának érvei egyáltalán nem voltak olyan laposak, mint ahogy később látszottak. Még egy központi összeesküvés hiányában, s a Nyugat által akkor ismert tényeket figyelembe véve is, a dominóelv akár még igaz is lehetett volna. Szingapúr intelligens és okos miniszterelnöke, Li Kuan Ju legalábbis így gondolta, s az események általában őt igazolták. A háborút közvetlenül követő években a kommunizmus még mindig jelentős mértékű ideológiai dinamizmussal bírt. Gazdaságirányításának csődje csak egy nemzedékkel később derült ki. Többen hitték a demokráciákban és különösen sokan az újonnan függetlenné vált országokban, hogy a kommunista világ ipari kapacitása túl fogja szárnyalni a kapitalista világot. A függetlenségüket nemrég elnyert országok egy részében a kormányok gyengék voltak, és belső felkelés fenyegette őket. Abban az időben, amikor az NSC-memorandum készült, kommunista gerillaháború folyt Malájföldön.

A washingtoni politikai döntéshozóknak jó okuk volt arra, hogy Indokína lerohanásától tartsanak egy olyan mozgalom által, mely már bekebelezte Kelet-Európát és meghódította Kínát. Függetlenül attól, hogy vajon a kommunista terjeszkedést központi szervezték-e vagy sem, úgy tűnt fel: a mozgalom elegendő lendülettel rendelkezik ahhoz, hogy Délkelet-Ázsia új országait egy nyugatellenes táborba gyűjtse. Nem az volt az igazi kérdés, hogy néhány dominó eldőlt-e Délkelet-Ázsiában, ami mindenképpen valószínű volt, hanem az, hogy nem lehetne-e valamilyen jobb helyen meghúzni a vonalat a térségben – példának okáért olyan országok körül, amelyekben a politikai és a biztonsági tényezőket jobban kézben tartják, mint például Malájföldön és Thaiföldön. Az NSC politikai akcióprogram-javaslatának végkövetkeztetése – azaz, ha Indokína elesik, még Európa és Japán is arra a meggyőződésre juthat, hogy a kommunista áradatot nem lehet megállítani, és ennek megfelelően kell áthangolni politikájukat – mindenképpen túlzó volt.

Truman többek között egy nagyjából évi 200 millió dolláros (1993-as értéken számolva valamivel 1 milliárd dollár fölötti) indokínai katonai segélyprogramot hagyott utódára, Dwight D. Eisenhowerre, valamint egy stratégiai elméletet s a politika hiányát. A Truman-adminisztrációnak nem kellett szembenézni a stratégiai doktrínája és erkölcsi meggyőződései között potenciális szakadékkal, s nem kellett döntenie arról sem, hogy a geopolitikai realitást vagy az amerikai lehetőségeket részesíti-e előnyben: Eisenhowerre maradt az előbbi kihívással szemben való döntés felelőssége, s Kennedyre, Johnsonra és Nixonra az utóbbival való szembenézés.

Az Eisenhower-adminisztráció nem kérdőjelezte meg Amerikának az elődjétől örökölt elkötelezettségét Indokína biztonságát illetően. Azzal próbálta összhangba hozni az ország stratégiai doktrínáját és morális meggyőződését, hogy egyre határozottabban sürgette a reformok bevezetését Indokínában. 1953 májusában – négy hónappal azután, hogy letette a hivatali esküt – Eisenhower arra ösztönözte a franciaországi amerikai követet, Douglas Dillont, hogy gyakoroljon nyomást a franciákra annak érdekében, hogy olyan új vezetőket jelöljenek ki, akiket felhatalmaznak a „győzelem kivívására” Indokínában, és hogy ugyanakkor tegyenek „világos és egyértelmű nyilvános bejelentést, s ismételjék azt meg annyiszor, ahányszor csak kívánatos”, hogy „mihelyt legyőzik a kommunistákat”, megadják a függetlenséget Indokínának. Júliusban Eisenhower arról panaszkodott Ralph Flanders szenátornak, hogy a francia kormány függetlenség iránti elkötelezettségét „nyakatekert és homályos módon” jelentették be – s nem pedig „bátran, egyenesen és ismételten”.

Franciaország számára a kérdés már messze túlment a politikai reformokon. Indokínai erői mélyen belebonyolódtak egy olyan, kudarcélményekkel teli gerillaháborúba, amelyben az égvilágon semmi

tapasztalatuk nem volt. Egy jól körülhatárolható frontvonalakkal rendelkező hagyományos háborúban a nagyobb tüzérő általában eldönti a háború menetét. Ezzel szemben egy gerillaháborúban többnyire nincsenek állandó állások, és a gerillahadsereg tagjai a lakosság között rejtőzködnek el. A hagyományos háború egy terület feletti ellenőrzésért folyik, míg egy gerillaháború a lakosság biztonságáért. Mivel a gerillahadsereg nincs lekötve egy bizonyos terület védelmére, abban a helyzetben van, hogy nagymértékben meghatározhatja a csatátér kiválasztását és még mindkét oldal áldozatainak a számát is.

Egy hagyományos háborúban a csaták 75 %-ának megnyerése már biztos győzelmet jelent. Egy gerillaháborúban, ha a lakosságot mindössze az idő 75 %-ban védik, az egyenlő a vereséggel. Az ország területének 75 %-án 100 %-os biztonság sokkal többet ér, mint 75 %-os biztonság az ország területének 100 %-án. Ha a védekező erők nem tudnak közel tökéletes biztonságot nyújtani a lakosságnak – legalábbis az általuk fontosnak ítélt területen –, akkor a gerillák előbb vagy utóbb győzni fognak.

A gerillaháború alapegyenlete legalább olyan könnyű, mint amilyen nehéz azt megvalósítani: a gerillahadsereg győz, ameddig meg tudja akadályozni a vereséget; s a hagyományos hadsereg veszít, hacsak nem arat döntő győzelmet. Szinte soha nem fordul elő patthelyzet. Bármelyik országban dül is gerillaháború, az hosszú küzdelemre készülhet fel. A gerillahadsereg hosszú ideig folytathat rajtaütésszerű támadásokat és visszavonulásokat még erősen megfogyatkozott létszámmal is. Ritka az egyértelmű győzelem: a sikeres gerillaháborúk rendszerint csak hosszabb idő alatt érnek véget. A gerillaerők elleni legfigyelemreméltóbb győzelmek Malájföldön és Görögországban következtek be, ahol a védők azért győzhettek, mert a gerillákat elvágták külső utánpótlási forrásaiktól (Malájföldön a földrajzi körülmények miatt, Görögországban pedig amiatt, hogy Tito szakított Moszkvával).

Sem a francia, sem pedig az egy évtizeddel később a nyomába lépő amerikai hadsereg nem tudta soha megfejteni a gerillaháború rejtélyét. Mindkettő olyanfajta háborút folytatott, amelyet megértett és amelyre kiképezték és felszerelték – klasszikus, pontosan kijelölt frontvonalakkal rendelkező hagyományos háborút. Mindkét hadsereg, a nagyobb tüzérőre támaszkodva, fel akarta morzsolni az ellenséget. Mindketten megérték, hogy egy olyan ellenség fordította ellenük a stratégiáját, amely – a saját országában harcolva – türelmével ki tudta fárasztani őket, és olyan belpolitikai nyomást tudott kiváltani a saját országában, mely a háború befejezésére sarkallta őket. Az áldozatok száma egyre nőtt, mialatt a haladás kritériumai továbbra is nehezen megfoghatók maradtak.

Franciaország előbb ismerte el vereségét, mint Amerika, mert harmadannyi katonával akarta egész Vietnamban tartani, mint amennyit Amerika végül bevetett az ország felének védelmére. Franciaországot végül „kétfelől fűrészelték el”, ahogyan azután Amerikát is egy évtizeddel később: ahányszor erőit a nagyobb települések körül koncentrálták, a kommunisták tartották az ellenőrzésük alatt a vidék nagy részét: amikor pedig megpróbált kitörni és a vidéket védeni, a kommunisták egyik várost és erődítményt a másik után támadták meg.

Vietnamban valami mindig meghazudtolta a józan eszét azoknak a külföldieknek, akik ide merészkedtek. A franciák vietnami háborúja, bizarr módon, egy Dien Bien Phu nevű útelágazásnál dőlt el, Vietnam egyik távoli, északnyugati szögletében, közel a laoszi határhoz. Franciaország egy elit egységet vezényelt oda abban a reményben, hogy a kommunistákat nyílt csatára kényszerítheti, de úgy manőverezett, hogy reménytelen helyzetbe hozta csapatait. Ha a kommunisták ügyet sem vetettek volna a francia csapaterősítésekre itt, akkor ezek az erők egy stratégiaiilag fontos helyektől távol lévő ponton feleslegesen vesztegelhettek volna. Hogy a kommunisták bekapták a horgot, az azért történt, mert biztosnak kellett lenniük a közeli győzelemben. Franciaország csak a jelentéktelenség vagy a vereség között választhatott.

A franciák nagymértékben alábecsülték ellenfeleik kitartását és találékonyságát – éppúgy, ahogy az amerikaiak is egy évtizeddel később. 1954. március 13-án az észak-vietnamiak általános támadást indítottak Dien Bien Phu ellen, s már a támadás kezdeti szakaszában elfoglaltak két közeli erődítményt, amelyeknek a magasabban lévő területeket kellett volna ellenőrzésük alatt tartani. A vietnamiak mindezt olyan tüzéség bevetésével érték el, amelyről a franciák nem is tudtak, s amelyet Kína szállított nekik a

koreai háború után. Ettől kezdve mindössze idő kérdése volt, hogy mikor fogják maguk alá gyúrni a maradék francia erőket. Az új francia kormány, amelyet kimerített az állóháború, és amely nem túl sok értelmét látta a további küzdelemnek azért, hogy azután az amerikaiak nyomására visszavonuljon Indokínából, elfogadta a szovjetek javaslatát, hogy tartsanak Indokínáról egy konferenciát azon év áprilisában Genfben.

A konferencia közelsége miatt a kommunisták tovább fokozták a katonai nyomást, és arra kényszerítették az Eisenhower-adminisztrációt, hogy válasszon elvei és lehetőségei között. Dien Bien Phu eleste miatt a franciáknak Vietnam nagy részét, hacsak nem az egészet, át kellett adni a kommunistáknak. Dien Bien Phut kizárólag egy nagyszabású katonai akcióval lehetett volna megmenteni, de ehhez Franciaországnak sem erőforrások nem álltak rendelkezésére, sem kedve nem volt hozzá. Az Egyesült Államokon múlt, hogy vajon közvetlen katonai akcióval támogatja-e a dominóelvet.

Amikor a francia vezérkari főnök, Paul Ely tábornok március 23-án látogatást tett Washingtonban, a Vezérkari Főnökök Egyesített Tanácsának elnöke, Arthur Radford tengernagy célzást tett arra, hogy nagyszabású légitámadást javasol majd a Dien Bien Phu körüli kommunista állások ellen – esetleg még a nukleáris fegyverek bevetését sem lehet kizárni. Dulles azonban túlságosan is elközelezte magát a kollektív biztonság mellett ahhoz, hogy ilyen lépést fontolgasson diplomáciai előmunkálatok nélkül. Egy 1954. március 29-én tartott nagyszabású beszédében lényegében együttes katonai fellépést sürgetett Indokínának a kommunistáktól való megmentésére, a megbékélésellenes iskola hagyományos érveivel élve – azaz, hogy az azonnali cselekvés elmaradása sokkal költségesebb fellépést eredményez majd a jövőben:

„...ha a kommunista Oroszország és kínai kommunista szövetségesének politikai rendszerét bármilyen módszerrel kiterjesztik Délkelet-Ázsiára, az komoly veszélyt jelentene az egész szabad világra. Az Egyesült Államok véleménye szerint ezt a lehetőséget nem szabad passzívan elfogadni, ellenkezőleg: egyesített fellépéssel meg kell akadályozni. Mindez komoly kockázatokkal járhat, de ezek a kockázatok eltörpülnek azok mellett, amelyekkel néhány év múlva szembe kell néznünk, ha nem cselekszünk határozottan ma...”

A „közös akción” Dulles az Egyesült Államokból, Nagy-Britanniából, Franciaországból, Új-Zélandból, Ausztráliából, valamint Indokína Társult Államaiból álló koalíciót értett, amelynek célja a kommunizmus terjeszkedésének megállítása lett volna Indokínában. Eisenhower is közös akciót sürgetett, de inkább azért, hogy elejét vegye az intervenciónak, s nem pedig azért, hogy támogassa azt. Eisenhower kabinetfőnöke, Sherman Adams így jellemezte az elnök álláspontját: „Miután sikerült az előző évben Koreában elkerülni egy totális háborút a vörös Kínával, amikor Eisenhower még az Egyesült Nemzetek támogatását is bírta, most nem volt semmi kedve egy újabb háborút provokálni Indokínában ... a britek és a nyugati szövetségesek nélkül.”

Eisenhower megtestesítette az amerikai politikai életnek egy különös jelenségét, nevezetesen azt, hogy a legnaivabbnak látszó elnökök gyakran a legbonyolultabb személyiségűeknek bizonyulnak. Ebben az értelemben Eisenhower Ronald Reagan előfutára volt, mivel képes volt rendkívüli manipulatív képességeit a közvetlen barátságosság leple mögé rejteni. Dulles szavaiból a kemény vonal tűnt ki, csakúgy mint két évvel később Szuec, majd Berlin esetében – ebben az esetben a légi bombázást vagy annak valamilyen változatát javasoló Radford-terv képében. Eisenhower mindenképpen szerette volna elkerülni a katonai beavatkozást. Túlságosan sokat tudott a hadászatról ahhoz, hogy elhiggye: egyetlen légitámadás döntő lehet, és nem akart a tömeges elrettentés (a hivatalos stratégia) eszközéhez nyúlni Kína ellen. Ami pedig egy elhúzódó szárazföldi háborút illeti Délkelet-Ázsiában, arról hallani sem akart. Ráadásul elegendő tapasztalatot szerzett a koalíciós diplomáciában is ahhoz, hogy tudatában legyen annak: rendkívül valószínűtlen egy közös akciót tető alá hozni az előtt, hogy Dien Bien Phu sorsa eldőljön.

Számára mindez megfelelő ürügyet jelentett a be nem avatkozásra, mivel inkább választotta Indokína elvesztését, semmint azt, hogy Amerikát a gyarmatosítás barátjaként bélyegezzék meg. Ahogy emlékiratainak egyik kiadatlan részében írta:

„...az Egyesült Államok mint a legerősebb antikolonialista hatalom helyzete felbecsülhetetlen értékű előnyt jelent a Harmadik Világban. Ezért az Egyesült Államok erkölcsi pozícióját jobban kell védeni, mint a Tonkini-deltát, vagy egész Indokínát.”

Bármilyen egyéni fenntartásaik voltak is a közös akciót illetően, Dulles és Eisenhower nagy erőfeszítéseket tett annak megvalósítására. 1954. április 4-én Eisenhower hosszú levélben fordult az utolsó miniszterelnöki évét töltő Churchillhez:

„Ha (Franciaország) nem állja ki végig a dolgot, és Indokína a kommunisták kezébe kerül, annak végső kihatása a mi és az Önök globális stratégiai helyzetére és egész Ázsiában, valamint a Csendes-óceán térségében bekövetkező erőegyensúly eltolódása katasztrofális lehet és, biztos vagyok, hogy ez elfogadhatatlan Önnek és nekem. Nehéz elképzelni, hogyan lehet Thaiföldet, Burmát és Indonéziát megmenteni a kommunistáktól. Ezt nem engedhetjük meg. Malájföldet, Ausztráliát és Új-Zélandot közvetlen veszély fenyegetheti. A kontinens előtti szigetlánc megbomlik. A gazdasági nyomás olyan nagy lenne Japánra, mely elveszítené nem-kommunista piacait, valamint élelmiszer- és nyersanyagforrásait, hogy Japánnak minden valószínűség szerint ki kellene egyeznie a kommunista világgal, s így Ázsia munkaereje és természeti kincsei Japán ipari potenciáljával egyesülnének.”

Churchillt azonban nem győzte meg a levél, és Eisenhower nem is tett további kísérletet erre. Bármennyire is híve volt Churchill az Amerikával fennálló „speciális kapcsolatnak” mindenekelőtt angol volt, és úgy látta: többet lehet veszíteni Indokínában, mint nyerni. Nem fogadta el azt a feltevést, hogy a dominók szükségszerűen eldőlnek majd, s azt az elgondolást sem, hogy egyetlen gyarmati vereség automatikusan globális katasztrófához vezet.

Churchill és Anthony Eden véleménye szerint Délkelet-Ázsiát legjobban Malájföld határainál lehet megvédeni: Churchill ezért azt a semleges választ adta Eisenhowernek, hogy majd Eden közli a kabinet döntését az éppen Londonba készülõ Dullesszel. Mivel Churchill nem szólt a lényegrõl, könnyen ki lehetett találni, hogy Nagy-Britannia lázasan keresi azt a módot, hogy finoman elutasítsa a közös akciót. Amennyiben pozitív lett volna a válasz, minden kétséget kizáróan Churchill maga adta volna azt meg. Ráadásul Eden köztudottan ki nem állhatta Dullest. Még az amerikai külügyminiszter megérkezése előtt Eden „irreálisnak találta azt a gondolatot, hogy egy gyõztes feltételeit rá lehetne kényszeríteni egy le nem gyõzött ellenségre.”

Április 26-án Churchill személyesen közölte fenntartásait a Londonban tartózkodó Radford admirálissal. A hivatalos feljegyzés szerint Churchill óvott „a peremvidékeken folytatandó háborúktól, ahol az oroszok erõsek és könnyen mozgósíthatják a nacionalista és elnyomott népek lelkesedését.” Valóban, semmi politikai érv nem indokolta volna, hogy Nagy-Britannia belekeveredjen egy olyan ügybe, amelyet Churchill a következõképpen jellemezett:

„A brit népre nem volna könnyû hatást gyakorolni azzal, hogy mi történik Délkelet-Ázsia távoli dzsungeljeiben: azt viszont pontosan tudnák, hogy egy jelentõs amerikai támaszpont található Kelet-Angliában, és hogy egy Kínával vívott háború, mely ország a kínai-orosz szerzõdés pontjainak betartását kérné, esetleg hidrogénbomba-támadásoknak tenné ki a brit szigeteket.”

Egy ilyen háború mindenekelőtt megghiúsította volna az öreg harcos utolsó hivatali évének nagy álmát – egy csúcstalálkozó létrehozását a Sztálin utáni vezetéssel, hogy „meggyőzze az oroszokat a Nyugat erejének jelentőségéről és a háború esetleges kirobbantásának örült voltáról” (lásd a 20. fejezetet).

Ekkorra azonban már elég hosszú idő telt el ahhoz, hogy – függetlenül Nagy-Britannia döntésétől – a közös akció már nem menthette meg Dien Bien Phut, amely május 7-én elesett, miközben a diplomaták az indokínai helyzetet tárgyalták Genfben. Mint annyiszor, amikor a kollektív biztonságra hivatkoznak, a közös akció mindössze kifogást szolgáltatott a semmittevésre.

A Dien Bien Phu-i intervenció feletti vita elsősorban arra a zűrzavarra világított rá, amely a Vietnambot illető politikát kezdte jellemezni, valamint megmutatta a geopolitikai megfontolások, a stratégiai doktrína és az erkölcsi meggyőződés összehangolásának nehézségeit. Ha igaz volt, hogy egy kommunista győzelem Indokínában a dominók eldőlését okozná a Japántól Indonéziáig terjedő térségben, amint azt Eisenhower Churchillhez intézett levelében és április 7-i sajtókonferenciáján is megjósolta, Amerikának döntenie kellett volna, függetlenül a többi ország reakciójától, különösen azért, mert a közös akcióban potenciálisan részt vevő országok katonailag főként csak jelképesen járultak volna hozzá az erőfeszítésekhez. Noha az együttes akció volt a kívánatos, semmiképpen sem jelentett előfeltételt a globális egyensúly védelméhez, ha valóban az forgott kockán. Másfelől, nagyjából ugyanabban az időben, amikor az amerikai adminisztráció erőfeszítéseket tett a közös akció nyélbe ütéséért, katonai doktrínájában áttért az ún. „tömeges elrettentésre”. Mivel az agresszió forrása elleni csapást részesítette előnyben, egy indokínai háború gyakorlatilag Kína ellen irányult volna. Ám semmilyen erkölcsi vagy politikai alapja nem lett volna egy olyan ország elleni légitámadásoknak, amely csak közvetetten vett részt a vietnami háborúban, és egy olyan ügyért, melyet Churchill úgy jellemezett Radfordnak, mint ami túlságosan periferikus és veszélyes ahhoz, hogy hosszabb ideig élvezze a nyugati közvélemény támogatását.

A Sztálin utáni vezetők a Kremlben nyilván rendkívül vonakodtak volna attól, hogy uralmuk első évében szembekerüljenek Amerikával Kína kedvéért. Mivel azonban Amerika katonai vezetői képtelenek voltak meghatározni akár a célpontokat, akár a Kína elleni tömeges elrettentés várható eredményét (vagy akár ugyanezt Indokínában), és mivel Indokína függetlensége még mindig csak terv volt, egy katonai beavatkozásnak semmiféle reális alapja sem volt. Eisenhower bölcsen elnapolta az erőpróbát addig, amíg a különböző amerikai álláspontokat közös nevezőre hozzák. Sajnos még egy évtizeddel később sem jött létre ez a harmónia, amikor Amerika, a vállalkozás óriási dimenzióit elfelejtve, magabiztosan belevágott abba az ügybe, amiben Franciaország dicstelenül kudarcot vallott.

Miután mind a Szovjetunió, mind Kína félt az amerikai intervenciótól, az Eisenhower/Dulles-féle burkolt fenyegetések diplomáciája segített a genfi konferencia sikeres lezárásában, és az eredmény látszólag jobb volt, mint ami a katonai helyzetből következett volna. Az 1954. júliusi genfi egyezmény Vietnambot kettéosztotta a 17. szélességi fok mentén. Annak érdekében, hogy nyitva maradjon az egyesítés kérdése, a kettéosztást nem politikai határként, hanem adminisztratív megoldásként jellemezték, amely megkönnyíti a katonai erők átcsoportosítását a nemzetközi ellenőrzés alatt végrehajtandó választások előtt. A választásokat két éven belül kellett volna megtartani. 300 napon belül vissza kellett vonni az összes külföldi haderőt a három indokínai államból, s megtiltották Indokína országainak, hogy külföldiek által fenntartott támaszpontokat létesítsenek a térségben, vagy hogy más országokkal szövetségre lépjenek.

A számos rendelkezés felsorolása azonban téves elképzeléseket ébreszthet a genfi egyezmény formalitását és szigorúságát illetően. A szerződés különböző pontjait számosan aláírták, de nem léteztek szerződő felek, s így nem léteztek „kollektív kötelezettségek” sem. Richard Nixon később az alábbiakban összegezte a zagyvalékokat: „Kilenc ország gyűlt össze a konferencián, és összesen hat egyoldalú nyilatkozatot, három kétoldalú tűzszüneti megállapodást és egy aláíratlan nyilatkozatot fogadtak el.”

Az eredmény az volt, hogy a megállapodás véget vetett az ellenségeskedéseknek, kettéosztotta

Vietnamot, és a politikai rendezést a jövőre hagyta. Az amatőr elemzők gyakran tulajdonítják az ehhez hasonló szerződésekből található kétértelműségeket a tárgyaló felek kétszínűségének vagy a fejükben uralkodó zűrzavarnak. Hasonló vádak hangzottak el az 1973-as párizsi békeszerződéssel kapcsolatban is. Ennek ellenére a genfi egyezményhez hasonló többértelmű dokumentumok többnyire a valóságot tükrözik: megoldják azt, ami megoldható, abban a biztos tudatban, hogy a további finomításokhoz meg kell várni az újabb fejleményeket. Az eltelt időben esetenként új politikai konstelláció születik minden konfliktus nélkül, máskor viszont a konfliktus újra kitör, s ilyenkor mindegyik félnek újra kell értékelni az ajánlatokat.

1954-ben kényelmetlen patthelyzet állt elő, s egyik fél sem volt abban a helyzetben, hogy azt megbontsa. A Szovjetunió nem volt felkészülve egy katonai konfrontációra Sztálin halála után rövid idővel, s mindössze csekély nemzeti érdeke fűződött Délkelet-Ázsiához, Kína félt attól, hogy újabb háborúba keveredhet Amerikával alig egy évvel a koreai konfliktus után (különösen az új amerikai „tömeges elrettentési” doktrína fényében), Franciaország éppen visszavonulóban volt a régióból, az Egyesült Államoknak nem volt stratégiája, és a közvélemény nem támogatta a katonai intervenciót, végül a vietnami kommunisták nem voltak még elég erősek ahhoz, hogy külső utánpótlás nélkül tovább folytassák a háborút.

Ugyanakkor a genfi konferencia egyetlen eredménye sem változtatta meg a főszereplők nézeteit. Az Eisenhower-adminisztráció nem adta fel azt a meggyőződését, hogy Indokína az ázsiai – és talán a globális – erőegyensúly kulcsa, s nem is adta fel tartósan a katonai beavatkozás lehetőségét, mindössze a gyarmati Franciaország melletti beavatkozást vetette el. Észak-Vietnam nem mondott le arról a céljáról, hogy egész Indokínát kommunista uralom alatt egyesítse, amely célért vezetői már több mint két évtizede harcoltak. Az új szovjet vezetés továbbra is megerősítette elkötelezettségét a nemzetközi osztályharc mellett. A doktrínákat tekintve Kína bizonyult a legradikálisabbnak a kommunista országok közül, bár, amint az évtizedekkel később kiderült, elsősorban saját nemzeti érdekei szempontjain keresztül érvényesítette ideológiai elveit. Kína pedig nemzeti érdekei miatt rendkívül ambivalensen viszonyult egy – akár kommunista – nagyhatalomhoz déli határai mentén; márpedig a kommunista uralom alatt egyesült Indokínában ezzel kellett volna szembenéznie.

Dulles ügyesen manőverezett ebben a dzsungelben. Minden bizonnyal a katonai beavatkozás és a kommunizmus megsemmisítése mellett foglalt állást, még Észak-Vietnam esetében is. Például 1954. április 13-án kijelentette, hogy az egyetlen „elfogadható” eredmény a kommunisták teljes kivonulása lenne Indokínából. Ehelyett egy olyan konferencián találta magát, amelynek egyetlen lehetséges eredménye a kommunisták észak-vietnami uralmának bizonyos mértékű legitimációja volt, amely azután egész Indokínában elősegíti a kommunista befolyás terjedését. Dulles, aki úgy viselkedett, mint „egy rossz hírű házba keveredett puritán”, megpróbált egy olyan rendezést elérni, amelyben lesz ugyan olyan rész, „amiről jobb lesz hallgatnunk”, de amely ugyanakkor „mentes lesz a francia gyarmatosítástól” is. Az amerikaiak vietnami beavatkozása során először estek egybe a stratégiai megfontolások és az erkölcsi meggyőződés. Dulles úgy határozta meg az amerikai célt, mint segíteni „olyan döntések meghozatalában, amelyek segítséget nyújtanak a térség államainak, hogy stabil és szabad kormányzatok alatt a területi integritás és politikai függetlenség alapján szervezhessék meg életüket, s minél több lehetőségük legyen a gazdasági növekedésre.”

A közvetlen nehézség természetesen abból adódott, hogy az Egyesült Államok nem volt hajlandó hivatalosan részt venni a genfi konferencián. Egyszerre próbált jelen lenni és távol maradni – a színen maradni, hogy elveit fenntarthassa, de ugyanakkor elég távol, hogy elkerülje a hazai kritikákat, hogy közülük feladott néhányat. Az amerikai kétértelműséget legjobban a zárónyilatkozat fejezte ki, amely kijelentette, hogy az Egyesült Államok „tudomásul veszi” a végső deklarációkat és „tartózkodni fog attól, hogy fenyegetéssel vagy erővel megzavarja azokat”. Ugyanakkor a nyilatkozat arra figyelmeztetett, hogy „(az Egyesült Államok) komoly aggodalommal fogja szemlélni a fenti megállapodások megszegésével

kirobbantott újabb erőszakot és azt a nemzetközi békére és biztonságra leleselkedő komoly veszélynek tartaná.” Nem ismerek a diplomácia történetében egyetlen olyan esetet sem, hogy egy nemzet olyan megállapodást garantáljon, amelyet nem volt hajlandó aláírni, és amellyel kapcsolatban ilyen komoly fenntartásai voltak.

Dulles nem tudta megakadályozni a kommunista hatalom megszilárdulását Észak-Vietnamban, de abban reménykedett, hogy sikerül a többi indokínai dominót a helyén tartani. Amikor az általa és Eisenhower által kettős csapásnak vélt kolonializmussal és kommunizmussal szembesült, megszabadította magát a francia gyarmatosítástól, és ezek után akadálytalanul koncentrálni tudott a kommunizmus megfékezésére. Genf erényét abban látta, hogy olyan politikai keretet teremtett, amelyben Amerika politikai és katonai céljai összhangba kerültek, és hogy jogi alapot szolgáltatott a további kommunista terjeszkedés megakadályozására.

A kommunisták azzal voltak eközben elfoglalva, hogy bevezessék saját kormányzati rendszerüket a 17. szélességi foktól északra. A feladatot a szokásos kegyetlenséggel hajtották végre, legalább 50 000 embert gyilkoltak meg, további 100 000-et pedig koncentrációs táborokba zártak. Körülbelül 80 000-100 000 kommunista gerilla vonult északra, míg 1 millió észak-vietnami menekült Dél-Vietnamba, ahol az Egyesült Államok Ngo Dinh Diem személyében olyan vezetőre akadt, akit támogathatott. Diemnek makulátlan nacionalista előélete volt; sajnos, a demokráciához való ragaszkodás nem tartozott az erősségei közé.

Eisenhower bölcs döntése, hogy nem avatkozik be Vietnamban 1954-ben, taktikainak s nem stratégiainak bizonyult. Genf után ő és Dulles is továbbra meg volt győződve Indokína döntő stratégiai fontosságáról. Amíg az indokínai helyzet elrendeződött, Dulles befejezte annak a kollektív biztonsági rendszernek a kiépítését, amely kudarcot vallott az év elején. A Délkelet-ázsiai Szövetség Szerződése (SEATO), amely 1954 szeptemberében alakult meg, a tagjai között tudhatta az Egyesült Államokon kívül Pakisztánt, a Fülöp-szigeteket, Thaiföldet, Ausztráliát, Új-Zélandot, az Egyesült Királyságot és Franciaországot. Viszont a szövetségnek nem volt közös politikai célja, és a kölcsönös támogatás eszközei is hiányoztak. A valóság az, hogy a SEATO-ban való részvételt elutasító országok fontosabbak voltak, mint a részvevők. India, Indonézia, Malájföld és Burma inkább a semlegességben látták biztonságuk garanciáját, a genfi egyezmény pedig megtiltotta a három indokínai országnak a csatlakozást. Ami Amerika európai szövetségeseit illeti, valószínűtlen volt, hogy Franciaország vagy Nagy-Britannia bármiféle kockázatot vállal egy olyan térség érdekében, ahonnan nemrég távozni kényszerült. A valóságban Franciaország – és kisebb mértékben Nagy-Britannia is – majdnem biztosan azért csatlakozott a SEATO-hoz, hogy vétőjogot nyerjen az esetleges elhamarkodott amerikai akciókkal szemben.

A SEATO-ban vállalt formális kötelezettségek meglehetősen homályosak voltak. A szerződés, amely az aláíró feleket arra kötelezte, hogy a „közös veszélyt” „alkotmányos folyamataikkal” hárítsák el, nem határozta meg világosan a „közös veszély” fogalmát, s nem is állított fel semmilyen gépezetet a közös akciókra – ellentétben a NATO-val. Ennek ellenére a SEATO megfelelt Dulles céljainak annyiban, hogy jogi keretet biztosított Indokína védelmére. Ezért, eléggé különös módon, a SEATO sokkal részletesebben rendelkezett a három indokínai nemzetet fenyegető kommunista agresszióval kapcsolatban – bár azokat a genfi egyezmény kizárta a tagok közül –, mint a szerződést aláíró felek elleni kommunista támadást illetően. Egy külön jegyzőkönyv a Laosz, Kambodzsa és Dél-Vietnam elleni fenyegetést a szerződő felek békéje és biztonsága elleni barátságtalan lépésként határozta meg, s gyakorlatilag egyoldalú garanciát vállalt irányukban.

Minden azon múlt, hogy vajon Indokína új államait, különösen Dél-Vietnamot, át lehet-e alakítani megfelelően működő nemzetekké. Addig még egyiket sem kormányozták egységes politikai entitásként a fennálló határaikon belül. Hué volt az ősi birodalmi főváros. A franciák Vietnamot három körzetre – Tonkinra, Annamra és Kokinkínára – osztották, amelyek székhelye sorrendben: Hanoi, Hué és Saigon volt. Saigon környékét és a Mekong-deltát a vietnamiak meglehetősen későn, mindössze a XIX. században

gyarmatosították, nagyjában abban az időben, amikor a franciák érkeztek. A fennálló hatóságok tagjai a franciák által kiképzett hivatalnokokból, valamint egy csomó titkos társaságból – az ún. szektákból – kerültek ki. Az utóbbiak között akadt vallásos kapcsolatokkal rendelkező is, de mindegyik önfenntartó volt és autonómiájukat úgy őrizték meg, hogy a népen élőködtek.

Az új vezető, Diem a huéi birodalmi udvar egyik hivatalnokának a fia volt. Katolikus iskolákban nevelkedett, majd néhány évig a Hanoiban működő gyarmati kormányzat egyik tisztviselőjeként szolgált, de lemondott posztjáról, amikor a franciák nem voltak hajlandók bevezetni néhány általa javasolt reformot. A következő két évtizedben a közügyektől visszavonult tudós életét élte saját országában vagy külföldi – elsősorban amerikai – száműzetésben, s közben visszautasította a japánok, a kommunisták, valamint a franciák által támogatott vietnami vezetők ismételt felkérését, hogy vegyen részt a különböző kormányokban.

Az ún. felszabadító mozgalmak vezetői általában nem demokraták: a hosszú, száműzetésben és börtönben eltöltött évek alatt az tartja bennük a lelket, hogy a hatalom megragadása után saját elképzeléseik szerinti jelentős változtatásokat eszközölhetnek. A szerénység nem tartozik az erényeik közé: ebben az esetben ugyanis nem lennének forradalmárok. A legtöbbjük számára feloldhatatlan ellentmondásnak tűnik, hogy olyan kormányt hozzanak létre, amelyben a vezetőt cserélni lehet – holott pontosan ez a demokrácia veleje. A függetlenségi mozgalmak vezetői többnyire hősök, s a hősök rendszerint nem képeznek kellemes társaságot.

Diem személyiségi jegyeit Vietnam konfuciuszi politikai hagyományai is bonyolították. A konfucianizmus ugyanis a demokratikus elmélettel ellentétben, mely az igazságot a vélemények ütköztetéséből vezeti le, az igazságot objektívnek tartja, s ezt kizárólag olyan kitartó tanulás és tökéletesedés eredményeképpen lehet elsajátítani, amelyre az elmélet szerint csak kevesen képesek. Az igazság keresésében az egymással ütköző véleményeket ez az elmélet nem tekinti egyenrangúaknak, amint a demokratikus felfogás tanítja. Miután csak egyetlen igazság létezik, annak az érvnek, mely nem az, nincs is létjogosultsága, s nem is szabad jelentőséget tulajdonítani neki a nézetek versenyztetésével. A konfucianizmus lényegében hierarchikus és elitista, mely a családhoz, az intézményekhez és a hatalomhoz való hűséget hangsúlyozza. Ezidáig egyetlen olyan társadalom sem tudott felmutatni működő pluralista rendszert, amelyre ez a filozófia hatással volt (Tajvan került legközelebb hozzá az 1990-es években).

1954-ben Dél-Vietnamban szinte semmi alapja sem volt a nemzeti létnek, a demokráciáról nem is szólva. Ennek ellenére ezeket a realitásokat nem vették figyelembe sem az amerikai stratégiai elemzések, sem pedig az az amerikai elképzelés, mely szerint Dél-Vietnamot demokratikus reformokkal kell megmenteni. Az Eisenhower-adminisztráció az ártatlanok lelkesedésével vetette bele magát Dél-Vietnam kommunisták elleni védelmébe és az államépítésbe abból a célból, hogy egy Amerika kultúrájától gyökeresen eltérő hagyományokkal rendelkező társadalomnak segítsen megvédelmezni újonnan kivívott függetlenségét, és lehetőséget adjon neki az amerikai értelemben vett szabadság gyakorlására.

Dulles mindvégig Diem támogatása mellett tört lándzsát azzal érvelve, hogy „ő az egyetlen kéznél lévő paripa”. 1954 októberében Eisenhower a szüregségből csinált erényt, amikor levélben arról értesítette Diemet, hogy a „szükséges reformok ... végrehajtásától” teszik függővé a segílyt. Az amerikai segílyt egy olyan független Vietnammal fogják „kombinálni”, amely „erős kormányzattal rendelkezik..., amely népének nemzeti törekvéseit olyan nagymértékben kielégíti”, hogy azzal kivívja mind a hazai, mind a nemzetközi elismerést.

Néhány évig úgy látszott, hogy minden rendben lesz. Mire az Eisenhower-kormányzat mandátuma lejárt, az Egyesült Államok már 1 milliárd dollárnál is többet adott Dél-Vietnammak, 1500 amerikai tartózkodott Dél-Vietnamban, s az Egyesült Államok saigoni követsége vált a világ egyik legnagyobb külképviseletévé. Az Egyesült Államok 692 fős Katonai Tanácsadó Csoportja (United States Military Advisory Group) figyelmen kívül hagyta a genfi egyezménynek a külföldi katonai missziókra vonatkozó korlátozásait.

Minden várakozás ellenére és a nagyszabású amerikai hírszerzői támogatás segítségével Diem elnyomta a titkos társaságokat, stabilizálta a gazdaságot és központi ellenőrzés alá helyezte az országot – ezeket a meglepő eredményeket kedvezően fogadták az Egyesült Államokban. Mike Mansfield szenátor egy 1955-ös vietnami látogatás után azt jelentette, hogy Diem „valódi hazafi” és „a szabadság elveszettnek látszó ügyébe új életet lehelte”. John F. Kennedy szenátor helyeslően nyilatkozott Amerika vietnami politikájának ikerpilléireiről, a biztonságról és a demokráciáról, s Vietnamban nemcsak a délkelet-ázsiai „biztonsági boltív záróköveként” jellemezte, hanem olyan helynek is, ahol „a demokrácia igazolást nyer Ázsiában”.

Az események hamarosan ráébresztették az amerikaiakat, hogy mindössze a kommunisták aktivitásában időlegesen beállt szélcsendnek örültek, nem pedig egy tartós megoldásnak. Amerikának az a hite, hogy saját egyedi demokráciája könnyen exportálható, tévesnek bizonyult. Nyugaton a politikai pluralizmus olyan erős összetartással bíró társadalmakban virágzott, amelyekben a társadalmi konszenzus elég régóta fennállt ahhoz, hogy tolerálja az ellenzékot, amely nem fenyegeti az állam létét. Ott azonban, ahol még meg kellett teremteni a nemzetet, az ellenzék esetleg a nemzeti lét veszélyeztetéseként jelenik meg, különösen akkor, ha a civil társadalom hiánya miatt nem létezik biztonsági háló. Ilyen körülmények között nagyon, sőt sokszor ellenállhatatlanul erős a kísértés, hogy az ellenzékiiséget az árulással azonosítsák.

Mindezeket a jelenségeket egy gerillaháború csak felnagyítja. A gerillák stratégiája ugyanis az uralkodó intézmények által létrehozott bármiféle kohézió szisztematikus aláaknázása. Vietnamban a gerillatevékenység sohasem szünetelt, 1959-ben pedig lendületbe jött. A gerillák kezdetben a stabil, legitim intézmények megszilárdulását akarják megakadályozni. Kedvenc célpontjaik közé tartoznak a legrosszabb és a legkiemelkedőbb hivatalnokok. A legrosszabbakat azért támadják, hogy megnyerjék a közvéleményt a korrumpált vagy elnyomó hivatalos személyek „megbüntetésével”; a legjobbakat pedig azért, mert ilyen módon tudják a leghatékonyabban megakadályozni azt, hogy a kormány legitimitást nyerjen, és így tudják elvenni az emberek kedvét a hatékony kormányzólattól.

1960-ig körülbelül 2500 dél-vietnami hivatalnokot gyilkoltak meg évente. A legmotiváltabbaknak csak egy kis töredéke, míg a legkorruptabbnak sokkal nagyobb hányada vállalta ezeket a kockázatokat. Az országépítés és a káosz, a demokrácia és az elnyomás közötti küzdelemben a gerillák óriási előnnyel rendelkeztek. Még ha Diem az amerikai modellt követő reformer lett volna is, kérdéses, hogy megnyerhette volna-e azt az egyenlőtlen versenyt, mely a reformokhoz szükséges idő és a zűrzavar keltéséhez szükséges idő között folyt. Az is igaz, hogy Diem még akkor sem lett volna sokkal demokratikusabb vezető, ha országa nem bonyolódott volna egy gerillaháborúba. Mandarinként a konfucionista vezető volt a mintaképe, aki nem társadalmi egyetértés, hanem erényei alapján kormányoz, s aki legitimitását, az ún. égi jóváhagyást, sikerei révén nyeri el. Diem ösztönszerűen irtózott a legitim ellenzéknek még a gondolatától is ugyanúgy, mint az összes kínai típusú vezető Pekingtől Szingapúrig, és mint majdnem minden olyan délkelet-ázsiai vezető, akinek ennél sokkal kisebb belső bajokkal kellett szembenézni. Diemnek a nemzetépítésben elért eredményei egy ideig elkendőzték a demokratikus reformok lassúságát. A biztonsági helyzet fokozatos romlásával azonban Dél-Vietnamban az amerikai értékek és a dél-vietnami hagyományok közötti lappangó ellentétek szükségképpen elmélyültek.

A biztonsági helyzet fokozatosan gyengült, bár az amerikaiak sokat áldoztak a dél-vietnami hadsereg megerősítésére. Az amerikai hadsereg vezetőit ugyanaz az önbizalom jellemezte, mint az amerikai politikai reformereket. Egyaránt szentül meg voltak győződve arról, hogy megtalálták a siker csálhatatlan titkát egy, az Egyesült Államoktól földrajzilag és kulturálisan is fényévnyi távolságra lévő, számtalan gonddal küszködő ország számára. A sajátjukhoz hasonló hadsereget kívántak Vietnamban is létrehozni. Az amerikai fegyveres erőket európai háborúra készítették fel: a fejlődő világot illetően kizárólag Koreában szereztek tapasztalatokat, ahol a nemzetközileg elismert demarkációs vonalat átlépő hagyományos hadsereggel kellett megküzdeniük egy irányukban általában barátságos lakossággal a hátukban: ehhez hasonló helyzetre számítottak a katonai tervezők egy európai háború esetén. Vietnamban

azonban nem léteztek jól meghatározható frontvonalak: a Hanoi által támogatott ellenség semmit sem védett, és válogatás nélkül mindent támadott, egyszerre volt mindenhol, és nem volt sehol.

Attól a pillanattól kezdve, amikor az amerikai katonai vezetés megérkezett Vietnamba, a hadviselés jól ismert módszereit kezdte alkalmazni: a tüzérőre alapozott felmorzsolást, a gépesítést és a mozgékonyt. Mindezen módszerek alkalmatlanok voltak Vietnamban. Az amerikaiak által kiképzett dél-vietnami hadsereg rövidesen ugyanolyan csapdában találta magát, mint Franciaország expedíciós ereje egy évtizeddel korábban. A felmorzsolás olyan ellenféllel szemben vezet eredményre, amelynek mindenképpen védenie kell valamilyen kulcsfontosságú pozíciót. A gerillák azonban ritkán rendelkeznek ilyen hellyel. A gépesítés és a hadosztályok felállítása a vietnami hadsereget majdnem elhanyagolható tényezővé degradálta a saját országukért folytatott küzdelemben.

Amerika vietnami beavatkozásának kezdetén a gerillaháború még csak gyerekcipőben járt, és a katonai gondok nem váltak még döntővé. Emiatt úgy tűnt fel, mintha valódi haladást értek volna el az amerikaiak Vietnamban. Hanoi csak az Eisenhower-adminisztráció hivatali idejének lejártakor tette intenzívebbé a gerillaháborút, s még ezután is eltartott egy ideig, amíg az észak-vietnamiak létre tudtak hozni egy olyan utánpótlási rendszert, mely kellő támogatást nyújtott egy nagyobb szabású gerillaháborúhoz. Ennek érdekében meghódították Laoszt, ezt a kicsi, békés és semleges nemzetet, amelyen keresztül megszervezték a később Ho Si Minh-ösvénynek nevezett utánpótlási útvonalat.

Amint Eisenhower a Fehér Ház elhagyására készült, Laosz jelentette számára a legnagyobb gondot. A *Waging Peace* (Harc a békéért) című memoárjában ezt az országot a „dominóelv” kulcsfontosságú helyeként jellemezte:

„...ha Laosz a kommunisták kezére kerül, az a ma még szabad szomszédai, Kambodzsa és Dél-Vietnam bukását is jelentené – melyek dominókként dőlnek el –, s minden valószínűség szerint hasonló sors várna Thaiföldre és Burmára is. Egy ilyen eseményláncolat megnyitná az utat a kommunisták számára egész Délkelet-Ázsiában.”

Eisenhower annyira döntő jelentőségűnek ítélte meg Laosz függetlenségét, hogy kész volt „harcolni ... szövetségeseinkkel vagy akár nélkülük is”. A leköszönő és az új kormányzat közötti átmenet alatt Laosz védelmét emelte ki a lehangosabban a megválasztott elnök, Kennedy számára.

A kormányzatok cseréjének idején az amerikaiak indokínai jelenléte még nem volt olyan szintű és természetű, amely Amerika globális megbízhatóságának vagy szavahihetőségének helyrehozhatatlan károkat okozott volna. Az amerikai erőfeszítések még mindig némi összhangban álltak a regionális biztonsági célkitűzésekkel, s még nem érték el azt a szintet, amelyen az önigazolás saját magát magyarázza.

A dominóelv általánosan elfogadottá vált és csak ritkán kérdőjelezték meg. A wilsonizmushoz hasonlóan azonban a dominóelv sem volt annyira helytelen, mint amennyire általánosító. A Vietnammal kapcsolatos valódi kérdés nem az volt, hogy vajon a kommunizmus terjeszkedését meg kell-e állítani Ázsiában, hanem inkább az, hogy a 17. szélességi fok-e a megfelelő hely a vonal meghúzására; nem az, hogy mi történik Indokínával, ha a dél-vietnami dominó eldőlt, hanem az, hogy nem lehetne-e egy másik védelmi vonalat húzni, mondjuk Malájföld határainál.

Ezt a kérdést soha nem vizsgálták meg komolyan geopolitikai szempontból. Miután az amerikai vezetők akkori nemzedékének a legnagyobb leckét München jelentette, a visszavonulásra úgy tekintettek, mint ami csak fokozza a bajokat, és ami mindenekelőtt erkölcsileg helytelen. Eisenhower 1959-ben a következőképpen igazolta az amerikaiak indokínai jelenlétét:

„...nemzeti érdekünk megkívánja, hogy bizonyos támogatást nyújtsunk Vietnammal az erkölcs, a gazdasági haladás, valamint a szabadsága szempontjából létfontosságú hadserege

erejének fenntartására. ... Ezeknek a problémáknak a folyamatos elhanyagolása sokkal többbe kerülhet később, mint amennyit most költünk rájuk – sőt több annál, mint amennyit megengedhetnénk maguknak.”

Amerika univerzalista hagyománya egyszerűen nem tette lehetővé, hogy különbséget tegyen a lehetséges áldozatok között a stratégiai célszerűség alapján. Amikor Amerika vezetői nemzetük önzetlenségét idézték meg, azért tették, mert ténylegesen hittek benne: inkább hajlottak arra, hogy elveik miatt védjenek meg egy országot, s nem pedig Amerika nemzeti érdekei miatt.

Azzal, hogy Amerika Vietnamban húzta meg a vonalat a kommunista terjeszkedés előtt, súlyos eljövendő dilemmákat vállalt magára. Amennyiben politikai reformokkal lehet legyőzni a gerillákat, vajon azok fokozódó ereje nem azt jelenti-e, hogy az amerikai ajánlásokat rosszul valósították meg, vagy hogy ezek az ajánlások egyszerűen elhanyagolhatók, legalábbis a küzdelemnek ebben a szakaszában? Ha pedig Vietnam ténylegesen olyan fontos volt a globális egyensúly szempontjából, ahogy azt majdnem minden amerikai vezető állította, nem azt jelentette-e ez, hogy végül a geopolitikai szükségszerűségek minden más meggondolás fölé kerekednek, és Amerikát belekényszerítik a határaitól 12000 mérföld távolságban vívandó háborúba? Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolása Eisenhower utódaira, John E. Kennedyre és Lyndon B. Johnsonra maradt.

HUSZONHATODIK FEJEZET

VIETNAM: ÚT A KÉTSÉGBEESÉS FELÉ; KENNEDY ÉS JOHNSON

Miután John F. Kennedy már a harmadik olyan elnök volt a sorban, akinek Indokínával kellett foglalkoznia, jól meghatározott politikai tételeket örökölt. Elődeihez hasonlóan ő is döntő jelentőséget tulajdonított Vietnamnak Amerika globális geopolitikai helyzetét illetően. Ő is úgy tartotta, akárcsak korábban Truman és Eisenhower, hogy a kommunisták vietnami győzelmének megakadályozása alapvető amerikai érdek. Végül, elődeihez hasonlóan, ő is úgy tekintett a hanoi kommunista vezetésre, mint a Kreml helyetteseire. Egyszóval Kennedy a megelőző kormányzatokkal megegyezően úgy vélte, hogy a globális feltartóztatás általános stratégiája megkívánja Dél-Vietnam védelmét.

Bár Kennedy sok szempontból Eisenhower politikáját folytatta, több fontos különbség is volt közöttük. Eisenhower a katona szemével látta a konfliktust – mint két különálló entitás, Észak- és Dél-Vietnam közötti háborút. A Kennedy-csapat számára a Vietkong Dél-Vietnam ellen intézett támadásai nem annyira hagyományos háborúk volt, mint amennyire félig-meddig polgárháború, amelyet a gerillahadviselés aránylag új jelensége kísért. Kennedy kormánya azt szerette volna elérni, hogy az Egyesült Államok nemzetet alakítson ki Dél-Vietnamból – társadalmi, politikai, gazdasági és katonai értelemben egyaránt, hogy az sikerrel megküzdjön a gerillákkal anélkül, hogy amerikai életeket veszélyeztetne.

A Kennedy-csapat ugyanakkor a konfliktus katonai vetületét még az előző kormányzatoknál is apokaliptikusabb színben fogta fel. Míg Eisenhower a hagyományos hadviselés prizmáján keresztül szemlélte a Vietnamra leselkedő katonai fenyegetést, Kennedy és tanácsadói azt hitték – ahogy később kiderült, elhamarkodva –, hogy már nukleáris egyensúly jött létre az Egyesült Államok és a Szovjetunió között, s ez a tény Robert McNamara védelmi miniszter kifejezésével élve, egy általános háborút elképzelhetetlenné tesz. Az adminisztráció meg volt győződve arról, hogy egy fegyverkezési program megakadályozza a kommunistákat abban, hogy koreai típusú korlátozott hadjáratokat indítsanak. Kizárásos alapon arra a megállapításra jutottak, hogy a gerillaháborúé a jövő, és végső soron az dönti el Amerika képességét, hogy fel tudja-e tartóztatni a kommunizmust, ha eredményesen megküzd az újfajta kihívással.

1961. január 6-án, két héttel Kennedy beiktatása előtt, Hruscsov „szent”-nek nevezte a „nemzeti felszabadító háborúkat” és szovjet segítséget helyezett kilátásba számukra. Kennedy friss „*New Frontier*”^[65] politikája ezt az ígéretet hadüzenetként értelmezte saját elképzelése ellen, amely Amerika és a fejlődő világ kapcsolatait új alapokra kívánta helyezni. Hruscsov beszédét ma már általában elsősorban kellemetlen pekingi ideológiai ellenfelei címére küldött üzenetként fogják fel: az utóbbiak ugyanis azzal vádolták, hogy letért a lenini útról, amiért a közelmúltban már harmadszor hosszabbította meg Berlinre vonatkozó ultimátumát, és amiért olyan sűrűn hangoztatta fenntartásait a nukleáris háborút illetően. Abban az időben azonban Kennedy az 1961. január 31-i első, Kongresszushoz intézett üzenetében Hruscsov beszédét a Szovjetunió és Kína „világuralmi törekvéseire” utaló bizonyítékként fogta fel, olyan „ambíciókra, amelyeket nemrégén újítottak fel erőszakkal”.

1965 szeptemberében hasonló félreértés történt a Johnson-kormányzat idején Kínával kapcsolatban, amikor Lin Piao védelmi miniszter „népi háborúról” szóló felhívásában dagályosan arról beszélt, hogy a harmadik világot behálózó forradalmaknak „be kell keríteniük” a világ ipari hatalmait. A Johnson-adminisztráció mindezt úgy fogta fel, hogy Kína esetleg beavatkozik Hanoiban, s nem vették figyelembe Lin Piao azon elejtett megjegyzését, hogy a forradalmároknak önerőre kell támaszkodniuk. A kijelentésnek, Mao egy korábbi megjegyzésével együtt, mely szerint nem küldenek kínai katonákat

külföldre, inkább az volt az erőteljes üzenete, hogy Kínának semmi kedve sincs belebonyolódni újból kommunista felszabadító háborúba. A koreai háborúban, a jelek szerint, mindkét oldal ugyanarra a következtetésre jutott: nem akarják többé megismételni.

A kommunisták kijelentéseinek a Kennedy- és a Johnson-kormányzat általi értelmezése szerint Indokína immár nem mindössze egy volt a hidegháborús hadszínterek közül. A New Frontier számára Indokína a döntő csatát jelentette, amely eldönti, hogy meg lehet-e állítani a gerillákat, és meg lehet-e nyerni a hidegháborút. Mivel Kennedy a konfliktust egy összehangolt globális összeesküvés részeként fogta fel, arra a következtetésre jutott, hogy Délkelet-Ázsia az a hely, ahol a Hruscsov által az 1961. júniusi bécsi csúcstalálkozón megtépzott tekintélyét helyreállíthatja: „Olyan helyzetben vagyunk most – jelentette ki a *The New York Times* akkori külpolitikai rovatvezetőjének, James Restonnak –, amikor hitelessé szeretnénk tenni a hatalmunkat, s Vietnam alkalmas helynek tűnik erre.”

Mint egy klasszikus tragédiában, amelyben a látszólag véletlen történések fokozatosan, szinte észrevétlenül sodorják a hőst végzete felé, a Kennedy-kormányzat olyan krízis által bonyolódott Vietnamba, amelytől a sors elődeit megkímélte – ez az ügy Laosz jövője volt. Kevés nép érdemelte volna meg jobban, hogy megmeneküljön azoktól a szenvedésektől, amelyek a szelíd, békeszerető laosziakat sújtották. A laosziak, akiket Vietnamtól magas hegyek, míg Thaiföldtől a széles Mekong-folyó választott el, mindössze azt kívánták volna harcias szomszédaitól, hogy hagyják békén őket. Ezt a kívánságukat azonban Észak-Vietnam soha nem teljesítette. Mihelyt Hanoi 1959-ben megkezdte gerillaháborúját Dél-Vietnamban, a Laoszra nehezedő nyomás elkerülhetetlenül nőtt. Amennyiben Hanoi a Délen harcoló gerillákat vietnami területeken keresztül próbálta volna utánpótlással ellátni, be kellett volna hatolnia az ún. demilitarizált zónába, azaz a 17. szélességi fok mentén húzódó, körülbelül negyvenmértföldnyi hosszú, Vietnamtól kettéosztó területre. Ezt a vonalat a dél-vietnami hadsereg amerikai segítséggel lezárhatta volna. A másik lehetőség az lett volna, hogy az észak-vietnamiak reguláris csapatokkal támadást indítanak a 17. szélességi foknál, ami minden valószínűség szerint maga után vonna az amerikai és esetleg SEATO-beavatkozást – amelyet Hanoi nem mert megkockáztatni egészen 1972-ig, a vietnami háború meglehetősen kései szakaszáig.

Azzal a hidegvérű logikával, amely a kommunista stratégiát az egész háború folyamán jellemezte, Hanoi arra a következtetésre jutott, hogy a semleges Laoszon és Kambodzsán keresztül Dél-Vietnamba végrehajtott behatolás kevesebb nemzetközi retorziót von majd maga után, mint a 17. szélességi fokon indított nyílt támadás. Jóllehet Laosz és Kambodzsa semlegességét az 1954-es genfi egyezmények garantálták, s a SEATO alapszerződésében mindezt megerősítették, Hanoi kitarított helyzetmegítélése mellett. Sőt, elfoglalta a szuverén Laoszhoz tartozó keskeny földszalagot és támaszpontokat hozott létre ott csakúgy, mint Kambodzsában anélkül, hogy a világ országainak közössége komolyabban tiltakozott volna ez ellen. A tény az, hogy az ún. világ közvéleménye inkább Hanoi bizarr okoskodásával esett egybe: a semleges területre való nagyszabású behatolást megakadályozó amerikai és dél-vietnami erőfeszítéseket ítélték el mint a háború „kiterjesztését”.

Laoszi földszalagon keresztül az észak-vietnamiak a dzsungel védelmében eljuthattak Dél-Vietnam és Laosz és Kambodzsa közti 650 mérföld hosszúságú teljes határig. 6000-nél is több észak-vietnami katona hatolt be 1959-ben Laoszba azzal a nyilvánvaló céllal, hogy támogatást nyújtsanak a kommunista Patet Laónak,^[66] amelynek tagjait Hanoi az 1954-es genfi egyezmények elfogadása óta telepítette az ország északkeleti, Vietnammal szomszédos tartományaiba.

Eisenhower, a katona, megértette, hogy Dél-Vietnam védelmét Laoszban kell kezdeni. A jelek szerint a kormányváltás alatt közölte Kennedyvel, hogy készen áll a laoszi beavatkozásra, akár egyoldalúan is. Kennedynak Laoszt érintő első megnyilatkozásai összhangban voltak Eisenhower ajánlásaival. Egy március 23-i sajtóértekezleten arra figyelmeztetett: „Egész Délkelet-Ázsia biztonsága veszélyben forog, ha Laosz elveszti semleges függetlenségét. Laosz biztonsága mindannyiunk biztonságát is jelenti egyben – egy mindenki által elismert valódi semlegesség esetén.” Ennek ellenére Kennedy öt nappal később,

védelmi politikájának nyilvánosságra hozatalakor, kijelentette, hogy „a világ alapvető bajait ma nem lehet fegyveresen megoldani.” Noha ez a bejelentés nem mondott teljesen ellent annak a döntésnek, hogy Laoszt meg kell védeni, nem volt éppen csatakiáltásnak mondható a katonai akció mellett. Hanoi soha nem táplált illúziókat afelől, hogy háborúban áll, s minden rendelkezésére álló eszközt bevetett a győzelem érdekében. Kennedy bizonytalanabb volt. Azt remélte, hogy sikerül a kommunistákat politikai eszközökkel feltartóztatni, s ha ez egyáltalán lehetséges, akár kompromisszumokkal is.

1961 áprilisában a disznó-öbölbeli kudarc hatására Kennedy a beavatkozás ellen döntött, s inkább tárgyalásokkal kívánta a laoszi semlegességet biztosítani. Mihelyt az amerikai intervenció veszélye elmúlt, a semlegességről folytatott tárgyalásokon nyilvánvalóan Hanoi pozíciói erősödtek. Tulajdonképpen Hanoi most már a második alkalommal vette semmibe Laosz semlegességét, miután az 1954-es genfi konferencián ígéretet tett annak tiszteletben tartására.

Az észak-vietnamiak egy évig húzták-halasztották a tárgyalásokat, s ezalatt kiépítették a Ho Si Minh-ösvényként ismertté vált utánpótlási hálózatot. Végül 1962 májusában Kennedy tengerészgyalogosokat küldött a szomszédos Thaiföldre. Ez nagymértékben siettette a tárgyalások befejezését. Minden külföldi katonát és tanácsadót ki kellett vonni Laoszból a nemzetközi ellenőrzési pontokon keresztül. Minden thaiföldi és amerikai tanácsadó távozott a tervek szerint; a Laoszba küldött, 6000 főt meghaladó észak-vietnami katonai különítményből pontosan negyvenen (nem tévedés, negyvenen) hagyták el az országot az ellenőrző pontokon át. Ami a hátramaradottakat illeti, Hanoi arcátlanul azt is tagadta, hogy ott lennének. A Dél-Vietnamba vezető út most már szabaddá vált.

Az események Eisenhower igazolták. Ha valóban Indokína a csendes-óceáni amerikai biztonság sarokköve, ahogy azt a washingtoni vezetők már több mint egy évtizede állították, Laosz alkalmasabb volt a védelemre, mint Vietnam: és valóban talán ez az ország volt az egyetlen megvédendő hely Indokínában. Noha Laosz távol volt és nem volt tengere, az észak-vietnamiak, akiket itt rettegett és gyűlölt idegenekként kezeltek, nem folytathattak volna gerillaháborút az ország területén. Amerika olyanfajta hagyományos háborút viselhetett volna itt, amilyenre a hadseregét kiképezték, és a thaiföldi katonák minden bizonnyal támogatták volna az amerikai erőfeszítéseket. Ha ilyen kilátásokkal kellett volna szembenézni Hanoiak, akkor talán visszavonultak volna az észak-vietnamiak, hogy egy alkalmasabb pillanatra várjanak az általános háború kirobbantására.

Egy ilyen hidegvérű stratégiai elemzés azonban alkalmatlan volt egy olyan konfliktus megoldására, amelyet még mindig főként ideológiai szempontok határoztak meg. (A saját véleményem sem ez volt akkoriban.) Az amerikai vezetők egy évtizeden keresztül azt sulykolták bele az emberekbe, hogy Vietnamban kell védeni, mert az az ázsiai védelmi rendszer egyik kulcsszereplője. Ha most ezt a stratégiát megváltoztatták volna azzal, hogy minden átmenet nélkül egy távoli és elmaradott hegyi királyságot jelölnek meg a dominó-elv sarkkövének, ez megbontotta volna a hazai konszenzust.

Mindezen okok miatt Kennedy és tanácsadói arra a következtetésre jutottak, hogy Indokínát Dél-Vietnamban kell megvédeni, ahol a kommunista agresszió jelent valamit az amerikai embereknek, függetlenül attól, hogy éppen most hoztak egy olyan döntést, mely katonailag szinte lehetetlenné tette ezt a feladatot. Nemcsak arról volt szó, hogy az utánpótlási vonalak megnyíltak Laoszon keresztül, hanem arról is, hogy Kambodzsa ravasz, ingatag uralkodója, Szihanuk herceg úgy vélte, hogy a játszma eldőlt, és beleegyezett abba, hogy kommunista támaszpontokat hozzanak létre Kambodzsa és Dél-Vietnam határának teljes hosszában. Mindez egy újabb 22-es csapdáját eredményezte: ha a kambodzsai támaszpontokat békén hagyják, az észak-vietnamiak nyugodtan támadhatják onnan Dél-Vietnamban és visszavonulhatnak oda biztonságba pihenni és újra felfegyverkezni, így Dél-Vietnam védelme megoldhatatlanná vált volna; ha pedig a támaszpontokat támadták volna, akkor Dél-Vietnamban és szövetségeseit megvédelmezték volna amiatt, hogy „agressziót” követnek el egy „semleges” ország ellen.

Kennedy tartózkodása attól, hogy a kínai határ mentén háborút kockáztasson meg Laoszban, egy olyan

országban, amelyről az amerikai lakosságnak kevesebb, mint egy százaléka hallott egyáltalán, teljesen érthető volt – kiváltképpen annak fényében, hogy egy újabb berlini válsággal kellett ekkoriban szembenéznie. Az az alternatíva, hogy teljesen magára hagyják Indokínát, soha fel sem merült. Kennedy nem szívesen változtatott volna az évtizedes múltra visszatekintő kétpárti elkötelezettségen, különösen a disznó-öbölbeli kudarc után. A visszavonulás ugyanakkor egyet jelentett volna a vereség beismerésével egy olyan helyzetben, amelyet az új kommunista stratégia – a gerillaháború – leküzdése próbakövének tartottak. Mindenekfelett pedig Kennedy hitt a kapott tanácsokban, melyek szerint a dél-vietnami fegyveres erők amerikai segítséggel képesek lesznek legyőzni a kommunista gerillákat. Azokban a régi, ártatlan időkben egyetlen amerikai vezető vagy egyik párt sem gondolt arra, hogy Amerika ingoványos terület felé tart.

Kennedy többször is nyilvánosan beszélt Indokínáról az elnökké választását megelőző bő egy évtizedben. Már 1951 novemberében megtalálta azt a témát, amitől azután soha nem tárgított: a katonai erő egymagában kevés a kommunizmus megállítására – Amerika szövetségeseinek politikai alapokat is kell teremteni ebben a küzdelemben.

„Meg kell állítani a déli kommunista előretörést, de nemcsak a fegyveres erőkre támaszkodva. A feladat inkább az, hogy erős, helyi nem-kommunista érzelmeket keltsünk a (veszélyeztetett) területeken, és támadó ékként használjuk inkább, mint hogy De Lattre tábornok (az indokínai francia parancsnok) csapataira számítsunk.”

1954 áprilisában, miközben Dulles a Dien Bien Phu megmentését célzó egyesült akciót szervezte, Kennedy, a szenátusban elmondott beszédében a beavatkozás ellen lépett fel, amennyiben Indokína francia gyarmat marad. 1956-ra azonban, miután Franciaország kivonult, és a dél-vietnami függetlenséget sikerült biztosítani, Kennedy készen állt az uralkodó nézet elfogadására: „Ez a mi szülöttünk – nem hagyhatjuk magára”. Ugyanakkor megismételte, hogy a konfliktus nem is annyira katonai, mint inkább politikai és erkölcsi kihívás „egy olyan országban, ahol a szabad vállalkozás és a kapitalizmus fogalmai semmit sem jelentenek, ahol a szegénység és az éhezés nem a 17. szélességi körön túlról érkező ellenség, hanem belső ellenség ... Forradalmat kell nekik ajánlanunk – olyan politikai, gazdasági és társadalmi forradalmat, ami messze a kommunisták által ígértén felül áll.” Nem kevesebb forgott kockán, mint Amerika szavahihetősége: „És ha a fennállását fenyegető egyik veszélynek – a kommunizmusnak, az anarchiának, a szegénységnek és hasonlóknak – áldozatul esik, akkor az Egyesült Államokat fogják, némi joggal, felelősnek tartani, s ázsiai presztízszünk soha nem látott mélypontra zuhan vissza.”

Kennedy kimondva-kimondatlanul úgy gondolta, hogy a megoldás kulcsa az lehet, ha az áldozatot az agresszióra kevésbé fogékonnyá teszik. Ez a megközelítés a diplomáciai szótárban addig nem szereplő, s még mindig velünk lévő új kifejezésnek adott életet – a „nemzetépítés” fogalmának. Kennedy stratégiai elgondolása szerint a dél-vietnamiakat olyan mértékben kellett volna megerősíteni, hogy azok önmagukban képesek legyenek felvenni a harcot a kommunistákkal szemben. A polgári kezdeményezések és a belső reformok kerültek az előtérbe, és a hivatalos retorikát úgy módosították, hogy immár az amerikai presztízsz és szavahihetőség forog kockán Vietnamban, s nem szükségszerűen Amerika biztonsága.

Mindegyik új kormányzat, melynek Indokínával kellett foglalkoznia, egyre mélyebbre látszott süllyedni az ingoványba. Truman és Eisenhower indította útjára a katonai segélyprogramot, míg Kennedy a reformokra helyezte a hangsúlyt, és ennek eredményeképpen az amerikaiak egyre nagyobb szerepet vállaltak Dél-Vietnam belpolitikájában. A baj az volt, hogy a reformok és a nemzetépítés Dél-Vietnamban csak évtizedek múlva hozott volna eredményt. Az amerikaiak Európában az 1940-es és 1950-es években már erős politikai hagyományokkal rendelkező, megállapodott országokat emeltek ki a kátyúból a Marshall-segély és a NATO jelentette katonai szövetség segítségével. Vietnam azonban vadonatúj ország volt, és semmilyen olyan intézménnyel sem rendelkezett, amire építeni lehetett volna. A legfontosabb

dilemmát az jelentette, hogy az amerikaiak politikai célját egy stabil demokrácia megteremtésére Dél-Vietnamban lehetetlen volt megvalósítani úgy, hogy az megakadályozza a gerillák győzelmét – ez utóbbi volt ugyanis Amerika stratégiai célja. Amerikának vagy katonai, vagy politikai célkitűzéseit kellett módosítania.

Amikor Kennedy hivatalba lépett, a Dél-Vietnamban dúló gerillaháború olyan intenzitásúvá vált, hogy megakadályozta Ngo Dinh Diem kormányának megszilárdulását – most még anélkül, hogy annak létét komolyan veszélyeztette volna. A gerillatevékenységnek ez a látszólagos csúcspontja abba az illúzióba ringatta a Kennedy-kormányzatot, hogy aránylag kis erőfeszítéssel teljes győzelmet lehet aratni. Az átmeneti szélcsend azonban elsősorban annak volt köszönhető, hogy Hanoi Laossal volt elfoglalva – vihar előtti csendnek bizonyult ez az időszak. Mihelyt megnyitották a Laoszon átvezető utánpótlási vonalakat, a gerillaháború újult erővel tört ki délen, s Amerika dilemmái egyre megoldhatatlanabbakká váltak.

A Kennedy-kormányzat 1961 májusában kezdett belesodródni a vietnami ingoványba, amikor egy „helyzetfelmérő” delegáció kereste fel Saigont Johnson alelnök vezetésével. Az ehhez hasonló küldetések majdnem mindig azt jelzik, hogy a végső döntés már megszületett. Egyetlen alelnök sem képes önálló véleményt alkotni egy évtizedes gerillaháborúról egy két- vagy háromnapos látogatás alatt. Noha az alelnökök általában a hírszerzői és egyéb jelentések többségét megkapják (az elnöktől függő mértékben), nem rendelkeznek megfelelő személyzettel ahhoz, hogy alapos elemzést készíttessenek, s senki sem követi azután nyomon a vélemények sorsát. A tengerentúli alelnöki látogatások többnyire az amerikai presztízs növelését szolgálják vagy azt, hogy még nagyobb hitelt adjanak már meghozott döntéseknek.

Johnson vietnami útja tankönyvekbe kívánczoló példája volt ezeknek a szabályoknak. Kennedy még az út bejelentése előtt találkozott a szenátus külügyi bizottságának elnökével, J. William Fulbright szenátorral, és arra figyelmeztette, hogy esetleg amerikai katonákat kell Vietnamba és Thaiföldre küldeni. Fulbright szenátor támogatásáról biztosította az elnököt abban az esetben, ha az illető országok maguk kéri a segítséget. Fulbright reagálása klasszikusan amerikainak mondható. Egy Richelieu, egy Palmerston vagy egy Bismarck megkérdezte volna: milyen nemzeti érdekek forognak kockán? Fulbrightot inkább Amerika jogi és erkölcsi helyzete izgatta.

Johnson útjával egy időben egy nemzetbiztonsági tanács által kiadott, s május 11-re datált direktíva Dél-Vietnam kommunista uralom alá kerülésének megakadályozását jelölte meg Amerika nemzeti céljaként. A stratégiának „egy életképes és egyre inkább demokratikus társadalmat” kellett volna létrehozni abban az országban katonai, politikai, gazdasági, pszichológiai és titkos akciók segítségével. A feltartóztatás nemzetépítésbe fordult át.

Johnson jelentése szerint Indokínában a legnagyobb veszélyt nem a kommunizmus kihívása jelentette – amelyet, megmagyarázhatatlanul, „átmenetinek” jellemzett –, hanem az éhség, a tudatlanság, a szegénység és a betegségek. Johnson Diemet „csodálatraméltónak” látta, de olyannak is, aki „távol” van a népétől. Amerika egyedüli lehetősége – folytatta – Diem támogatása vagy a kivonulás. Dél-Vietnamot meg lehet menteni, amennyiben az Egyesült Államok gyorsan és határozottan cselekszik. Johnson nem részletezte, hogy az Egyesült Államok hogyan szüntethetné meg az éhezést, a szegénységet, és a betegségeket olyan időkeretben, amelyet a gerillaháború megenged.

Az adminisztrációnak, a vezérelv kinyilvánítása után meg kellett határoznia politikáját is. Ám a következő három hónapban minden energiáját lekötötte a berlini válság. Mire ismét Vietnamra tudott koncentrálni 1961 őszén, a biztonsági helyzet olyan mértékben romlott, hogy már kizárólag valamilyenfajta amerikai katonai beavatkozással lehetett azon könnyíteni.

Az elnök katonai tanácsadóját, Maxwell Taylor tábornokot, valamint a külügyminisztérium politikai tervezőcsoportjának igazgatóját, Walt Rostow-t küldték Vietnamba, hogy dolgozzanak ki megfelelő politikát. Az alelnökkel ellentétben Taylor és Rostow Kennedy szűkebb tanácsadói köréhez tartoztak, viszont Johnsonhoz hasonlóan már kialakították magukban Amerika Vietnam-politikáját illető határozott

nézeteiket, még mielőtt elutaztak volna Washingtonból. A látogatás igazi célja annak eldöntése volt, hogy Amerika mennyire és milyen módon növelje jelenlétét a térségben.

Kiderült, hogy Taylor és Rostow azt javasolta, hogy az amerikai tanácsadók szerepét a vietnami adminisztráció minden szintjén radikálisan növelni kell. Egy 8000 főnyi ún. katonai logisztikai erőt kellett volna Vietnamba küldeni, hivatalosan a Mekong-deltában előfordult áradás megfékezésére, ám az egységet elegendő harci felszereléssel is el kellett látni, hogy adott esetben megvédhesse magát, s a civil tanácsadók létszámát is nagymértékben emelni kellett az ajánlás szellemében.

Az eredmény gyakorlatilag kompromisszum volt a Kennedy-adminisztráció azon tagjai között, akik Amerika vietnami szerepvállalását a tanácsadásra szerették volna korlátozni, s azok között, akik haladéktalanul harci egységeket szerettek volna bevetni. Az utóbbiak távolról sem voltak egységesek abban a kérdésben, hogy mi is lenne valójában az amerikai harci egységek küldetésének lényege, viszont egyik volt abban, hogy alaposan lebecsülték a kérdés horderejét. William Bundy megbízott védelmi miniszterhelyettes becslése szerint, ha 40 000 fős harci egységet vetne be Amerika, ahogy azt a Vezérkari Főnökök Egyesített Tanácsa javasolta, akkor 70 %-os esély lenne a „dolgok megállítására”. Miután a gerillaháborúk nem ismernek közbülső fokozatot győzelem és vereség között, a „dolgok megállítása” természetesen mindössze távolabbi időre toltta volna ki a bukást, miközben kockára tette volna Amerika globális szavahihetőségét. Bundy profétikusan hozzátette, hogy amikor arról beszél, hogy 30 %-nyi esélye van a kudarcnak, abba beleért egy olyan végkifejletet is, mint a franciák 1954-es veresége. Ugyanakkor Robert McNamara védelmi miniszter és a Vezérkari Főnökök Egyesített Tanácsa úgy kalkulált, hogy a győzelemhez 205 000 amerikaira lenne szükség, ha Hanoi és Peking is nyíltan beavatkozik. Ahogy később kiderült, ez a szám még a felét sem tette ki annak, amennyi katonát Amerika végül – egyedül Hanoi ellen – bevetett.

A bürokratikus kompromisszum nemegyszer tükrözi azt a tudat alatti reményt, hogy időközben csak történik valami, amelynek következtében a probléma magától is megoldódik. Vietnam esetében azonban semmilyen kézzelfogható alapja sem volt ilyen reménynek. Miután a hivatalos becslések 40 000 embert kívántak meg a patthelyzethez és 205 000-et a győzelemhez, a Kennedy-kormányzat a 8000 katona bevetésére mindenképpen mint reménytelenül elégtelenre kellett hogy tekintsen, vagy pedig, mint csupán az első kontingensre egy nagyobb szabású amerikai szerepvállaláshoz. És jóllehet a 70 %-os esély a „dolgok megállításához” csábítónak tűnhetett, azt egy olyan katasztrófa globális hatásával kellett összevetniük, mint amelyet a franciák szenvedtek el korábban.

Mindenesetre minden a további haderő-létszámemelés mellett szólt, mivel Kennedy nem változtatta meg az álláspontját arról, hogy mi is forog kockán Vietnamban. 1961. november 14-én közölte munkatársaival, hogy az Egyesült Államoknak a kommunista „agresszióra” adott válaszáat „a vasfüggöny mindkét oldalán a kormányzat szándékainak és határozottságának jeleként fogják tanulmányozni”. Ha Amerika a tárgyalásokat választja a csapaterősítések helyett, akkor az „országot gyengébbnek fogják megítélni, mint Laoszban.” Elutasította Chester Bowles és Averell Harriman javaslatát, hogy kezdjenek „tárgyalásokat” az 1954-es genfi egyezmény megvalósításáról – a kifejezés a dél-vietnami erőfeszítések feladását takarta valójában.

Ha azonban a tárgyalást elvetették, és a katonai erősítést elkerülhetetlennek tartották, akkor egy határozatlan idejű amerikai beavatkozást csak úgy lehetett volna elkerülni, ha Hanoi visszakozik. Ez viszont azonnali s nem fokozatos, nagymérvű csapaterősítéseket igényelt volna, feltéve, hogy a tervet egyáltalán meg lehetett volna valósítani. Amerika még nem értette meg, hogy a valódi választás a teljes elkötelezettség és a kivonulás között van, és hogy a legveszélyesebb döntés a fokozatos eszkaláció.

Sajnos, a fokozatos eszkaláció vált a korszak divatos elvévé. Elsődleges célja az agresszió megállítása volt túlzottan nagy erők bevetése nélkül, míg – tágabb perspektívában – azt a célt szolgálta, hogy megakadályozza a katonai tervezés elszigetését a politikai döntések előtt, ahogy az az I. világháború előestéjén történt. A fokozatos válaszádat eredetileg a nukleáris háború stratégiájaként képelték el –

fokozatosan eszkalálni a háborút és ilyen módon elkerülni a teljes holocaustot. Amikor azonban ezt az elvet a gerillaháborúkra alkalmazták, akkor a vég nélküli eszkaláció veszélyét kockáztatták. Minden korlátozott beavatkozás azt a veszélyt rejtette magában, hogy azt a habozás, nem pedig a határozottság jeleként értékeli, s így felbátorította a másik oldalt, hogy tovább haladjon az eszkaláció útján, úgy okoskodva, hogy elég lesz majd akkor megállni, amikor (és ha) a kockázatok ténylegesen elviselhetetlenné válnak.

A történelem alaposabb tanulmányozása világosan feltárta volna, hogy a hanoi vezetőket nem fogják elrettenteni ezoterikus amerikai stratégiai elméletek, hogy megvan a képességük arra, hogy a nyugati technológia fölé kerekedjenek, és hogy a demokrácia egyrészt nem szerepel a céljaik között, másrészt pedig nem is tartják követendő rendszernek. A francia magánzárkák és a több évtizedes gerillaháborúk harcedzett veteránjai érzéketlenek voltak a békés építés örömei iránt. Az amerikai reformjavaslatok csak megvetésüket váltották ki. Egész életükben azért harcoltak és szenvedtek, hogy egy egyesített, kommunista Vietnamban hozzanak létre, és hogy minden külföldi befolyástól megszabaduljanak. Egyedül a forradalmi háborúhoz értettek. Amerika keresve sem találhatott volna náluk hajthatatlanabb ellenséget.

A külügyminisztérium hírszerzési és kutatási hivatala akkori igazgatójának, Roger Hilsmannek a véleménye szerint az amerikai cél az volt, hogy a vietkongot „éhes, fosztogató törvényenkívüliek bandájává” kell zülleszteni, „akiknek minden energiáját felemészti a puszta életben maradás.” A történelem melyik gerillaháborúja kínált azonban precedenst egy ilyen végkifejletre? Malájföldön 80000 brit és kétszerannyi maláj katonára volt szükség tizenhárom hosszú éven át, hogy legyőzzenek egy mindössze 10000 fős ellenséget, amely nem számíthatott semmilyen jelentősebb külföldi segítségre, nem voltak biztos utánpótlási vonalai, s amelynek csekély lehetősége volt az emberveszteségek pótlására. Vietnamban több tízezres gerillahadseregről volt szó, és az Észak a küzdők hátszágának rendezkedett be: támaszpontokat létesített a több száz mérföld hosszú határok mentén, s állandóan napirenden tartotta azt a lehetőséget, hogy amikor a gerillahadsereg túl nagy nyomás nehezedik, akkor a tapasztalt észak-vietnami hadsereg beavatkozik a harcokba.

Amerika olyan helyzetbe hozta magát, amely legfeljebb patthelyzetet eredményezhetett a Bundy által felbecsült 40 000 főnyi katonasággal, s az ország ekkor messze állt attól, hogy ennyi emberrel rendelkezék a helyszínen. Amikor Kennedy hivatalba lépett, a Vietnamban tartózkodó amerikaiak száma még a 900-at sem érte el. 1961 végére a számuk 3164-re emelkedett. Amikor Kennedyt 1963-ban meggyilkolták, 16 263-an voltak Vietnamban, s már úton volt az erősítés. 1960-ban 5 amerikai esett el, 1961-ben 16, 1963-ban 123, és az utolsó békeévben, az amerikai harci egységek bevetése előtt, 1964-ben számuk 200 fölé emelkedett. A katonai helyzet azonban nem javult jelentős mértékben.

Minél nagyobb katonai szerepet vállalt Amerika Dél-Vietnamban, annál jobban kihangsúlyozta a politikai reformok szükségességét. És minél határozottabban állt ki Amerika a belpolitikai változások mellett, annál inkább amerikanizálta a háborút. 1961. március 28-án készült első védelmi tanulmányában Kennedy megismételte legfontosabb témáját: függetlenül attól, hogy mennyire hatásosak Amerika stratégiai fegyverei, lassan lemorzsolódhatnak a perifériákon „a felforgatás, a beszivárgás, a megfélemlítés, a közvetett vagy nyílt agresszió, a belső forradalom, a diplomáciai zsarolás, a gerillaháború erői” által – s ezeket a veszélyeket végül is csak olyan politikai és társadalmi reformokkal lehet hatástalanítani, melyek a potenciális áldozatokat képessé teszik az önvédelemre.

A Kennedy-kormányzat magától értetődő igazságnak vette, ami valójában Indokína számos megoldhatatlan dilemmája közé tartozott: az egyidejű politikai reform és a katonai győzelem ördögi kört alkotott. A gerillák többé-kevésbé a kényük-kedvük szerint határozhatták meg a háború intenzitását, s ebből következően a biztonság mértékét is, amely rövid távon meglehetősen független volt a reformok ütemétől. Minél nagyobb bizonytalanság uralkodott, a saigoni kormány annál erőszakosabb lett. Amíg Washington az elmaradt reformokat, legalábbis részben, a gerillák sikereinek tulajdonította, addig Hanoi olyan módon tudott manőverezni, amelynek eredményeképpen nőtt az amerikai nyomás arra a saigoni

kormányra, amelyet Észak-Vietnam alá akart aknázni. Diem kormánya Hanoi fanatikus ideológusai és a washingtoni tapasztalatlan idealisták malomkövei közé kerülve egyre merevebbé vált, és végül összeroppant.

Még egy olyan politikai vezető is, aki nem annyira a mandarin-hagyományokon nőtt fel, mint Diem, szinte megoldhatatlan feladatnak találta volna a pluralista demokrácia felépítését egy gerillaháború kellős közepén egy olyan társadalomban, amelyet régiók, szekták és klánok keresztül-kasul szabdaltak. Amerika egész vállalkozásában jelen volt a korlátozott szavahihetőség ténye, nem is annyira azért, mert Amerika vezetői becsapták az embereket, hanem mert saját magukat csapták be lehetőségeiket illetően, beleértve azt, hogy az általuk jól ismert intézményeket minden nehézség nélkül át lehet plántálni más kultúrákba. A Kennedy-adminisztráció alapjában véve a wilsoni gondolatokat akarta megvalósítani. Pontosan úgy, ahogy Wilson meg volt győződve arról, hogy a demokráciáról és a diplomáciáról kialakult amerikai fogalmakat be lehet oltani Európába a Tizennégy Pont segítségével, ugyanúgy a Kennedy-adminisztráció is lényegében amerikai kormányzati szabályokat próbált a vietnamiakra rákényszeríteni. Ha az önkényuralkodókat el lehetett volna távolítani Délen és jó demokratákat lehetett volna a helyükre ültetni, akkor az Indokínában dúló konfliktus hevesége magától alábbhagy.

Minden új amerikai kormányzat azzal a feltétellel próbált további segélyeket adni Vietnammak, hogy reformokat vezetnek be. Így tett Eisenhower 1954-ben, s Kennedy még jobban ragaszkodott ehhez a feltételhez, amikor a segély mértékének nagyarányú emelését ahhoz kötötte, hogy az Egyesült Államok tanácsadói szerephez jusson a kormányzat *minden* szintjén. Előrelátható volt, hogy Diem elutasította ezt: a függetlenségi harcok vezetői általában nehezen viselik a gyámkodást. Mansfield szenátor, aki 1962 végén járt Vietnamban, megváltoztatta korábbi véleményét (lásd a 19. fejezetet), és most már ő is úgy vélte, hogy a Diem-kormányzat „a jelek szerint inkább eltávolodott, semmint közeledett ahhoz a célhoz, hogy népszerű, felelős és a társadalmi kérdésekre érzékeny kormányvá váljék.”

A szenátor helyesen mérte fel a helyzetet. A kulcskérdés azonban az volt, hogy ezek a körülmények milyen mértékben adódtak a kormány fogyatékoságaiból, a Vietnam és Amerika között tátongó kulturális szakadékból, vagy pedig a gerillák pusztításaiból. Az amerikai adminisztráció és a Diem közötti viszony 1963 során egyre romlott. A Saigonból keltezett újságírói jelentések, amelyek egészen eddig támogatták az amerikai beavatkozást, most ellenségesé váltak. A kritikák nem az amerikai célokat kérdőjelezték meg, mint később, hanem annak a lehetőségét, hogy létre lehet-e hozni egy demokratikus, nem-kommunista Dél-Vietnamot olyan elnyomó vezetővel együttműködve, mint Diem. Diemet még azzal is meggyanúsították, hogy le akar paktálni Hanoival – pár évvel később pontosan ennek az elutasításáért ítélték el az akkori dél-vietnami elnököt, Nguyen Van Thieut.

A Saigonnal való végleges szakítást a dél-vietnami buddhisták és a Diem között kirobbant konfliktus váltotta ki, amikor a kormány rendeletet bocsátott ki, amelyben megtiltotta a szekták, vallási csoportok vagy politikai pártok zászlóinak használatát. A parancs végrehajtása közben 1963. május 8-án Huéban a katonák a tüntető buddhisták közé lőttek, és közülük többen halálosan megsérültek. A tüntetőknek jogos követeléseik voltak, amelyeket azután hamarosan a nemzetközi média is felkapott – noha a demokrácia hiánya nem szerepelt a tüntetők pontjai között. A buddhisták, akik legalább olyan tekintélyelvűek voltak, mint Diem, nem voltak hajlandók egyetlen olyan feltételt sem szabni, amely Diemnek esetleg tárgyalási alapul szolgálhatott volna adott esetben. Végző soron a kulcskérdés nem a demokrácia volt, hanem a hatalom. A gerillaháború és a saját fogyatékoságai által korlátozott Diem-kormány nem volt hajlandó engedelményeket tenni. Washington még nagyobb nyomást gyakorolt Diemre, hogy adja be a derekát, és azt javasolta neki, hogy mozdítsa el a biztonsági erők élén álló testvérét, Ngo Dinh Nhut. A *démarche*-ot Diem olyan sakkhúzásnak tekintette, amely kiszolgáltatja őt az ellenségeinek. A végző szakítás augusztus 21-én történt, amikor Nhu ügynökei számos pagodába behatoltak, és 1400 szerzetest tartóztattak le.

Augusztus 24-én az újonnan érkezett Henry Cabot Lodge nagykövet utasítást kapott, hogy követelje Nhu eltávolítását, és figyelmeztesse Diemet, hogy visszautasítás esetén az Egyesült Államoknak „szembe kell

nézni azzal a ténnyel, hogy Diemet magát sem tudják a helyén tartani.” Saigon katonai vezetőit hivatalosan is értesítették, hogy a jövőbeli amerikai segély Nhu eltávolításától függ – mindezt Lodge vietnami tárgyaló partnerei úgy értelmezték, hogy Diem uralmát meg kell dönteni. Kennedy és McNamara a későbbiekben lényegében hasonló követeléseket fogalmaztak meg nyilvánosan is. Nehogy a tábornokok félreértsék a célzást, még azt is közölték velük, hogy az Egyesült Államok „a központi kormányzat bukását követő köztes időszakban” továbbra is „közvetlen támogatásban” részesíti őket. A vietnami tábornokoknak két hónapra volt szükségük, hogy összeszedjék bátorságukat, és akcióba lépjenek az azt kitartóan sürgető szövetségesük ösztökélésére. Végül november 1-jén megbuktatták Diem kormányát, sőt magát, valamint Nhut megölték.

Amerika azzal, hogy bátorítást adott Diem hatalmának megdöntéséhez, bebetonozta vietnami szerepvállalását. Végül is minden forradalmi háború a kormány legitimitációja körül forog, s annak aláásása a gerillák legfőbb célja. Diem megbuktatása ingyen és bérmentve Hanoi kezébe adta ezt a célt. Diem feudális stílusú kormányzása miatti eltávolítása az állami adminisztráció minden szintjén érezte a hatását le egészen a falusi vezetésig. A hatóságokat most az alapoktól kezdve újra kellett építeni. És a történelem tanúsága szerint a forradalmak vastörvénye, hogy minél nagyobb mértékben távolítják el a fennálló hatalmat, annál nagyobb mértékben kell az új vezetőknek a pusztta erőre támaszkodni hatalmuk megteremtéséhez. Ugyanis végül a legitimitás magában foglalja a hatalom kényszer nélküli elfogadását, annak hiánya viszont minden vetélkedést erődemonstrációvá tesz. A puccsot megelőzően, legalábbis elvben, mindig fennállt annak a lehetősége, hogy Amerika megtagadja a közvetlen katonai részvételt, nagyjából úgy, ahogy Eisenhower cselekedett, amikor közel egy évtizeddel korábban visszalépett a Dien Bien Phu jelentette szakadék széléről. Miután a puccsot azzal az indoklással hajtották végre, hogy az majd megkönnyíti a háború hathatós folytatását, a visszavonulás mint lehetőség megszűnt az amerikaiak számára.

Diem eltávolítása nem egyesítette a népet a tábornokok mellett, ahogy azt Washington remélte. Jóllehet a *The New York Times* a puccsot úgy köszöntötte, mint lehetőséget „arra, hogy megakadályozzák a kommunisták további előretörését Délkelet-Ázsiában”, ennek az ellenkezője történt. Egy pluralista társadalom összetartó ereje az az alapvető értékekben való egyetértés, amely – kimondatlanul – határt szab az egymással versengő egyének vagy csoportok ambícióinak. Vietnamban ez a fajta egyetértés először is gyenge volt. A puccs lerombolta az évtizedes munkával létrehozott szerkezetet, s helyébe egy csoport egymással vetélkedő tábornok lépett, akik nem rendelkeztek sem politikai tapasztalatokkal, sem politikai támogatással.

Egyedül 1964 során még hétszer változott a kormány, s közülük egy sem teremtette meg a demokráciának még a látszatát sem, ellenben mindegyik valamilyen puccs eredményeképpen jött létre. Diem utódainak, akik nem rendelkeztek Diem nacionalista és mandarin stílusú apafigurájának presztízsével, nem volt más választásuk, mint egyre fokozottabb mértékben az amerikaiakra bízni a háború folytatását. Diem megbuktatása után joggal mondhatták, hogy „nem az lesz a fő kérdés, hogyan lehet egy Amerika által támogatott rezsimeket Dél-Vietnamban fenntartani, hanem az, hogy egy olyan kormányzatot kell ott találni, amely támogatja Amerikát a győzedelmesen előretörő kommunisták elleni küzdelemben.”

A hanoi vezetők nyomban éltek a felkínált lehetőséggel. A Kommunista Párt Központi Bizottságának 1963. decemberi ülésén lefektették az új stratégia alapjait: a gerillaegységeket meg kell erősíteni, és a Dél-Vietnamba való behatolás folyamatát fel kell gyorsítani. S ami a legfontosabb, észak-vietnami reguláris csapatokat kell bevetni: „Ideje, hogy az Észak növelje a Délnek nyújtott segítség mértékét, és az Északnak az egész nemzet forradalmi bázisává kell válni.” Röviddel ezután a 325-ik észak-vietnami reguláris hadosztály elindult dél felé. A puccs előtt északról elsősorban olyan déliek szivárogtak be Dél-Vietnamba, akiket 1954-ben átcsoportosítottak, ezután az északiak aránya egyre nőtt egészen addig, hogy az 1968-as Tet-offenzíva idején már majdnem valamennyi ellenséges behatoló katona észak-vietnami volt. Az észak-vietnami reguláris katonai egységek bevetésével mindkét fél átlépte a saját Rubiconját.

Nem sokkal Diem megbuktatása után Kennedyt meggyilkolták.¹⁶⁷¹ Az új elnök, Lyndon Baines Johnson a reguláris észak-vietnami alakulatok intervencióját a nyílt agresszió klasszikus eseteként fogta fel. A különbség az volt, hogy Hanoi stratégiát valósított meg, míg Washingtonnak mindössze egymással versengő elméletei voltak, amelyek közül végül egyet sem ültettek át a gyakorlatba.

Amerika tragikus dilemma elé került: egyrészt békés úton szeretett volna győzelmet aratni, másrészt pedig rettegett egy katonai kudarctól. 1963. december 21-én McNamara azt jelentette az új elnöknek, hogy a dél-vietnami biztonsági helyzet igen aggasztóvá vált. Amerika többé már nem odázhathatja el a mindvégig meglévő kérdés eldöntését: vagy jelentős módon növeli katonai jelenlétét, vagy Dél-Vietnam összeomlik. A Kennedy-kormányzat félt egy antidemokratikus szövetséges oldalán belépni a háborúba, a Johnson-adminisztráció viszont jobban félt az új, antidemokratikus saigoni kormányzatot a sorsára hagyni, mint részt venni a háborúban.

Így visszatekintve azt lehet mondani, hogy az utolsó pillanat, amikor Amerika még – noha súlyos, de még elfogadható áron – még kivonulhatott volna Vietnamból, a Diem megbuktatását közvetlenül megelőző vagy az azt közvetlenül követő időszakban lett volna lehetséges. A Kennedy-kormányzatnak igaza volt, amikor úgy vélte: Diemmel kudarcra van ítélve. A Johnson-adminisztráció abban a hitben ringatta magát, hogy Diem utódaival győzhet. A puccsot követő események fényében Amerika jobban járt volna, ha hagyja Diem rendszerét összeomlani annak fogyatékoságai okán, és visszavonul a térségből, vagy legalábbis nem állt volna azoknak a tárgyalásoknak az útjába, amelyeket állítólag Diem Hanoival tervezett. Kennedy helyes következtetésre jutott, amikor elutasított egy ilyen tervet azon az alapon, hogy az elkerülhetetlenül kommunista hatalomátvételhez vezetne. A baj az volt, hogy Amerika nem készült fel arra, milyen következményekkel jár a bajok orvoslása, de arra sem, hogy elfogadja a várható eredményt, amennyiben szabad folyást enged az eseményeknek.

A Kennedy-adminisztráció néhány korábbi tagja azzal érvelt, hogy az 1964-es elnökválasztás után az elnök szándékában állt az amerikai erők visszavonása, amelyeknek a létszámát a kormányzat működése alatt folyamatosan emelték. Más, legalább az előbbiekhöz hasonló magas beosztású hivatalnokok cáfolták ezt a vélekedést. Mindössze annyit állapíthatunk meg biztonsággal Kennedy végső szándékának megváltoztatásáról, hogy minden egyes Vietnamba küldött csapaterősítés még nehezebbé tette a döntést, s akár a további elkötelezettség, akár a visszavonás következményei egyre fájdalmasabbakká és költségesebbekké váltak. És minden újabb hónap egyre tovább emelte Amerika tétjét, először csak katonai, de hamarosan Amerika nemzetközi helyzete szempontjából is.

Kennedy meggyilkolása még nehezebbé tette Amerika kivonulását Vietnamból. Ha Kennedyt valóban nyugtalanította, hogy tarthatatlan álláspontot foglal el a kérdésben, akkor csak a saját döntését kellett volna megváltoztatnia, Johnsonnak ellenben egy köztiszteletben álló, tragikus véget ért előd politikáját kellett volna elvetnie. Pontosan ez volt a helyzet, ugyanis a Kennedytől örökölt tanácsadók egyike sem javasolta a kivonulást (George Ball külügyminiszter-helyettes kivételével, aki viszont nem tartozott a tanácsadók belső köréhez). Rendkívül magabiztos és nagy tudású vezető tudott volna csak egy ilyen nagy fontosságú visszavonulást végrehajtani röviddel hivatalba lépése után. Ami pedig a külpolitikát illeti, Johnson nagyon bizonytalanul érezte magát ezen a területen.

Utólag úgy tűnik fel, hogy az elnök jól tette volna, ha elemzést készített arról, hogy egyáltalán megvalósíthatók-e azok a katonai és politikai célok, amelyek érdekében Amerika már olyan sokat áldozott, s ha igen, milyen módon, mennyi időn belül – sőt arról is, hogy ezeknek a vállalkozásoknak a feltételei helyesek-e egyáltalán. Attól eltekintve, hogy a Kennedytől örökölt, magasan kvalifikált tanácsadók mindegyike egyhangúan amellelt állt ki (ismét csak George Ball kivételével), hogy meg kell próbálni a háborút megnyerni Vietnamban, kétséges, hogy ha egy ilyen elemzést készítettek volna, az eredmény lényegesen eltért volna a meglévőtől. McNamara védelmi minisztériuma és Bundy fehér házi beosztottai éltek-haltak az elemzésekért. Mindkét vezető kivételes szellemi képességekkel bírt. Ami hiányzott belőlük, az az volt, hogy fel tudjanak mérni egy olyan kihívást, amely teljesen ellentmondott az

amerikai tapasztalatoknak és az amerikai ideológiának.

Amerika eredetileg azért kötelezte el magát a térségben, mert úgy értékelte, hogy Vietnam elvesztése maga után vonná a nem-kommunista Ázsia összeomlását és azt, hogy Japán kiegészít a kommunizmussal. Ennek az elemzésnek az értelmében Amerika Dél-Vietnam megvédésével önmagáért is harcolt, függetlenül attól, hogy Dél-Vietnam demokratikus-e vagy sem, vagy hogy valaha azzá válhat-e. Egy ilyen elemzés azonban túlzottan geopolitikai jellegű és az erőpolitikát előnyben részesítő volt az amerikaiak számára, s így azt hamarosan a wilsoni idealizmus váltotta fel. Egyik kormányzat a másik után próbált eleget tenni ennek a kettős feladatnak, noha mindegyiket külön-külön megvalósítani is nagy nehézségekkel járt volna: azaz, egy hosszan elnyúló vonal mentén biztos támaszpontokkal rendelkező gerillahadsereg legyőzése, valamint egy olyan társadalom demokratizálása, mely hírből sem ismeri a pluralizmust.

Vietnam fortyogó katlanában Amerikának rá kellett jönnie, hogy még a leghűségesebb meggyőződéseknek is vannak határai, és kénytelen volt kiegyezni a hatalom és az elvek között tátongó áthidalhatatlan szakadékokkal. Pontosán azért, mert Amerika olyan vonakodva volt hajlandó elfogadni a történelmi tapasztalataival ellentétes leckét, rendkívül nehéz volt számára csökkenteni veszteségeit. Ily módon a mindkét esetben elszünetelt kudarc Amerika legjobb s nem pedig legrosszabb hagyományainak volt az eredménye. Miután Amerika elvetette a nemzeti érdeket mint a külpolitika alapját, az ország céltalanul sodródott a parttalan moralizmus tengerében.

1964 augusztusában egy állítólagos észak-vietnami támadás a *Maddox* nevű cirkáló ellen Észak-Vietnam ellen indított amerikai megtorló csapást eredményezett, melyet a szenátus az ún. Tonkin-öböl határozatban majdnem egyhangúan támogatott. Ezzel a határozattal igazolták a pár hónappal korábban végrehajtott megtorló légitámadásokat is. 1965 februárjában a Közép-felföldön fekvő Pleiku városban az amerikai tanácsadók barakkja ellen intézett támadás nyomán Amerika megtorló akciót indított Észak-Vietnam ellen, mely rövidesen a *Rolling Thunder* (Mennydörgés) kódnevű rendszeres bombázásba csapott át. 1965 júliusára már az amerikai harci egységeket is bevetették, s az amerikai katonák létszáma folyamatosan nőtt, amíg csak 1969 elején el nem érte az 543 000-et.

Ezt követően az a kérdés, hogy teljesen őszinte volt-e a Johnson-adminisztráció az amerikai néppel szemben a *Maddox* elleni támadást illetően, a Vietnammal kapcsolatos egyre élesebb hangú vita egyik részévé vált. Az ügyet arra használták fel, hogy diszkreditálják mind a Tonkin-öböl határozatot, mind Amerika részvételét a harcokban. Az igaz, hogy a Tonkin-határozatot nem valamennyi tény ismeretében hozták, még akkor is, ha elismerjük, hogy egy összecsapás zűrzavarában nehéz kideríteni az igazságot. Az is igaz azonban, hogy az incidensnek nem volt meghatározó szerepe abban, hogy Amerika szárazföldi csapatokat küldött Vietnamba. Az eset inkább kis lépés volt egy hosszú úton, amely mindenképpen ugyanoda juttatta volna Amerikát, tekintve a kor vezetőinek meggyőződését.

A Tonkin-határozat elfogadtatásához alkalmazott módszerekkel ma már nem lehetne élni, s az amerikai demokrácia tökéletesedett ezáltal. Ugyanakkor sem Johnson taktikája, sem őszintesége nem különbözött lényegesen Franklin Delano Rooseveltétől, amikor az utóbbi apránként Amerikát a II. világháborúba való belépés felé vitte – például Rooseveltnem egészen a valóságnak megfelelően számolt be a *Greer* nevű torpedóromboló megtorpedozásáról,^[68] ami ürügyet szolgáltatott arra, hogy Amerika 1941-ben bekapcsolódjék az Atlanti-óceánon folyó hadműveletekbe. Mindkét esetben egy elnök egyoldalúan határozta meg, hogy Amerika mit nem tűr el: német győzelmet 1940-ben, Indokína elestét az 1960-as években. Mindkét elnök készen állt arra, hogy az országuk katonai erejét veszélybe sodorják, és hogy megfelelő választ adjanak, amikor valóban csapás éri őket, ahogy az várható volt. Mindegyik esetben a végső döntés a háborúba való belépésről olyan megfontolásokon alapult, melyek messze túlmutattak a közvetlen incidensek fontosságán.

Vietnammal kapcsolatban nem az a lidercnyomásszerű, ahogyan Amerika belépett a háborúba, hanem inkább az, hogy miért tette azt anélkül, hogy gondosabban felmérte volna annak várható árát és eredményeit. Egy nemzet nem küldheti félmillió fiatalját egy távoli földrészre, vagy nem teheti kockára

nemzetközi helyzetét és belső szilárdságát addig, amíg vezetői világosan meg nem határozzák politikai céljaikat, és nem kínálnak reális stratégiát azok elérésére – ahogy Bush elnök tette mindezt később az Öböl-háború esetében. Washingtonnak két alapvetően fontos kérdést kellett volna feltennie magának: megvalósítható-e a demokrácia, és elérhető-e a katonai győzelem többé-kevésbé egyidejűleg? És ami még ezeknél is fontosabb, az eredmények megérik-e az áldozatokat? Azok az elnökök és elnöki tanácsadók, akik amerikai szárazföldi csapatokat vetettek be Vietnámban, adottnak vették az igenlő választ mindkét esetben.

Egy gerillaháború sikeres folytatása megkívánja a katonai és a politikai stratégiák finom összehangolását. Az amerikai katonai és a politikai vezetőknek azonban mindig is gondot okozott a katonai és a politikai célok összehangolása. Az egész vietnami háború alatt az eszközök elégtelenek voltak a kitűzött célokhoz, és a célokat kizárólag olyan kockázatok vállalásával lehetett volna elérni – ha ez egyáltalán lehetséges volt –, melyeket Washington nem volt hajlandó vállalni

A koreai háború egyik legfőbb tanulságának kellett volna lennie, hogy az elhúzódó, befejezetlen háborúk megrendítik Amerika belpolitikai stabilitását. Ennek ellenére Washington a jelek szerint pontosan ellenkező konklúzióra jutott: nevezetesen arra, hogy a koreai frusztráció forrása MacArthur előrenyomulása volt a Jalu-folyóig és az, hogy a tábornok teljes győzelmet akart aratni. Ebben a megvilágításban a koreai háború eredményét sikerként fogták fel, amennyiben megakadályozta a kínai győzelmet. Amerika vietnami szerepvállalását tudatosan hasonló célra szűkítették le: anélkül, hogy kínai beavatkozást provokálnának, meg akarták mutatni Észak-Vietnámnak, hogy Amerika nem engedi Dél-Vietnam elfoglalását, s ezért az egyetlen járható út Hanoi számára a tárgyalásos rendezés. Ám milyen célokért tárgyaljanak – különösen olyan ellenséggel, amely számára a kompromisszum egyenlő a vereséggel? Amerika vezetői elfeledkeztek arról, hogy a koreai háború utolsó két éve és a McCarthy-korszak majdnem kettészakította az amerikai társadalmat, melynek már elege volt az elhúzódó pathhelyzetből.

Elméletileg csak kétfajta stratégiának van valami esélye a felülkerekedésre egy gerillaháborúban. Az egyik lényegében védekező jellegű, és azt igyekszik megakadályozni, hogy az ellenség az ellenőrzése alá vonja a lakosságot. Ez a stratégia megkívánja, hogy a lakosság olyan nagy többségének biztosítsanak majdnem teljes biztonságot, hogy a gerillák sikerei a lakosság maradék részében elégtelenek legyenek egy stabil politikai bázis kiépítéséhez. A jelek szerint Maxwell Taylor tábornoknak hasonló stratégia járt a fejében, amikor azt javasolta, hogy létesítsenek egy sor, amerikaiak által védett megerősített helyet, miközben a dél-vietnami hadsereg próbálja megakadályozni egy tisztán kommunista zóna létrejöttét anélkül, hogy minden körzetet éjjel-nappal védene. A másik lehetséges stratégia szerint olyan célpontokat kellett volna támadni, amelyeket a gerilláknak meg kellett volna védeniük, így általuk használt menedékhelyeket, utánpótlási raktárakat és különböző bázisokat – például szárazföldi erőkkel blokád alá venni a Ho Si Minh-ösvényt, továbbá azon észak-vietnami és kambodzsai kikötőket, melyek a menedékhelyeket utánpótlással ellátják. Ez a stratégia – legalábbis elvben – viszonylag gyors, olyan erőt felörlő háborút eredményezett volna, amelyet az amerikai katonai vezetés mindenáron szeretett volna elérni, és amely tárgyalásostal mellé kényszerítette volna az ellenséget.

Ami viszont nem működött, az pontosan az a stratégia volt, amit Amerika valójában választott: az a vágyálom, hogy 100 százalékos biztonságot teremtsenek az ország területének 100 százalékán, s egyben felkutatási és felgöngyölési akciókkal próbálják a gerillákat megtörni. Akármilyen nagy volt is az expedíciós hadsereg, sohasem bizonyult elégségesnek egy olyan ellenség ellen, amelynek az utánpótlási vonalai Vietnámon kívül feküdtek, számos biztonságos hellyel rendelkezett, és vad elszántsággal harcolt. 1966 végén Pham Van Dong észak-vietnami miniszterelnök azt mondta Harrison Salisburynek, a *The New York Times* munkatársának, hogy bár az Egyesült Államok sokkal erősebb katonailag, végül mégis veszíteni fog, mert több vietnami, mint amerikai szánta el magát arra, hogy meghal Vietnámban, és hogy addig harcol, amíg csak az amerikaiak bele nem fáradnak a háborúba. Ítélete megalapozottnak bizonyult.

Johnson határozottan elutasította a háború „kiterjesztését”. Washington meggyőzte magát, hogy a négy indokínai állam mind különálló entitás, bár a kommunisták két évtizeden keresztül egyetlen hadszíntérként kezelték őket, s egységes, összehangolt stratégiát dolgoztak ki mindegyükükkel szemben. Ráadásul Washington az általános nemzetközi helyzetről kialakított értékelése miatt túlságosan is sokat törődött egy esetleges kínai intervenció veszélyével, figyelmen kívül hagyva Lin Piaónak azon kijelentését, mely szerint a kínai hadsereget nem fogják külföldre küldeni. Mindezt Mao is megismételte a kínai kommunistákkal szimpatizáló amerikai újságírónak, Edgar Snow-nak: közölte Snow-val, hogy Kína nem tart csapatokat a határain túl, és nincs is szándékában háborúba lépni, kivéve, ha a saját területét támadnák meg. Így megtörtént, hogy két háborúban, amelyek között csak másfél évtized telt el, Amerika súlyos árat fizetett azért, mert nem vette komolyan a kínai kijelentéseket: Koreában figyelmen kívül hagyta a kínai figyelmeztetéseket és előrenyomult a Jaluig, kiprovokálva a kínai beavatkozást, Vietnamban pedig nem törődött azokkal a kínai ígéretekkel, melyek kizárták a beavatkozást – mindez azt eredményezte, hogy elvetette az egyetlen olyan stratégiát, mely győzelmet hozhatott volna.

Johnson, aki aggódott a kínai beavatkozás miatt, s elhatározta, hogy nyitva tartja az utat a feszültségek enyhítése felé a szovjet-amerikai viszonyban, továbbá mindenáron szerette volna megőrizni a Nagy Társadalom elnevezésű belpolitikai programjával való egyetértést, olyan félmegoldásokat választott, amelyek kockára tették Amerika nemzetközi helyzetét anélkül, hogy kifizűzött céljait elérte volna. Az amerikai politika, mely megpróbálta a globális összeesküvés legyőzését összeegyeztetni a globális konfliktus elkerülésének vágyával, mindössze azt érte el, hogy nevetségessé tette magát.

Az ellenség felmorzsolására tett erőfeszítések nem járhattak addig sikerrel, amíg a gerillák választhatták meg, hogy mikor és hol harcoljanak. Az Észak-Vietnam ellen intézett légitámadásoknak azt a célt kellett volna szolgálni, hogy egyre nagyobb kárt okozzanak az országnak, ám mindez kudarcot vallott, mert az észak-vietnami szállítási rendszer túlságosan kezdetleges volt ahhoz, hogy ilyen módon megbénítsák, és túlságosan jelentéktelen ahhoz, hogy döntő célponttá váljon. A patthelyzet Hanoi érdekeit képviselte – különösen egy olyan patthelyzet, amelyet Dél-Vietnam területére lehetett korlátozni és amely súlyos amerikai áldozatot követelt. A Vietnamban elszenvedett különböző kudarcok egyre erősebb háborúellenes érzelmeket váltottak ki Amerikában – a háborúellenes mozgalom kezdetben pontosan azoknak a bombázásoknak a leállítását követelte, amelyeknek meg kellett volna győznie Hanoit arról, hogy nem nyerheti meg a háborút.

Washington megpróbálta bebizonyítani, hogy az agresszió nem fizetődik ki, és hogy nem a gerillaháború a jövő útja. Nem értette viszont meg, hogyan számolja az ellenfele a hátrányokat és az előnyöket. Johnson azt hitte, hogy a kivezető utat a mérséklet demonstrálása, a Hanoinak adott garanciák és a kompromisszumkészség jelenthetné. Mindezek a tényezők azonban inkább megerősítették Hanoit abban, hogy tartson ki, és ennek során tanítsa meg Amerikát, hogy semmilyen jutalmat nem remélhet az, aki mérséklet útján veszt. Johnson a következőképpen magyarázta Amerika céljait:

„Nem próbáljuk Észak-Vietnamot elsöpörni a Föld színéről. Nem próbáljuk megváltoztatni az állam berendezkedését. Nem próbálunk állandó támaszpontokat létesíteni Dél-Vietnamban... azért vagyunk ott, mert megpróbáljuk megakadályozni Észak-Vietnam kommunistáit abban, hogy a szomszédaira lőjenek ..., hogy bebizonyítsuk nekik, hogy az egyik nemzet által a másik ellen gerjesztett gerillaháború sohasem fog győzedelmeskedni... Ki kell tartanunk addig, amíg az észak-vietnami kommunisták rá nem jönnek arra, hogy túl nagy az agresszió ára – és vagy elfogadnak egy békés rendezést, vagy abbahagyják a harcot...”

Szerette volna megértetni a hanoi kommunista vezetőkkel, hogy

„...abban a pillanatban, amikor rájönnek arra, hogy elérhetetlen a katonai győzelem, és

elfordulnak a fegyverhasználatától, készen állunk mi is hasonlóképpen cselekedni... Tisztességes békét akarunk Vietnamban. Az Önök kezében van a béke kulcsa. Mindössze el kell fordítaniuk azt.”

Johnson nem érdemelte meg azt a gyűlöletet és megvetést, amit az ilyen felhívásai kiváltottak. Végül is mindössze megismételte a hagyományos amerikai igazságokat. De sem ő, sem társadalma nem volt képes megérteni egy olyan ellenfelet, amelyik az ehhez hasonló bátorításokat megvetően fogadja, egy olyan ellenfelet, mely ráadásul még az amerikai kompromisszumkészséget is megadásként értelmezte ebben az élethalálharcban.

Hanoi kemény, elkötelezett vezetői számára a stabilitás koncepciója semmilyen hadműveleti jelentéssel sem bírt. Felnőtt éveik azzal teltek, hogy a győzelemért harcoltak, először Franciaország, most pedig egy szuperhatalom ellen. A kommunizmus nevében elképzelhetetlen szenvedéseket zúdítottak népükre. „A szomszédok békén hagyása” azon dolgok közé tartozott, melyre Hanoi vezetői alkatilag képtelenek voltak. Bismarck egy ízben azt mondta, hogy a német egységet soha nem lehet megteremteni beszéddel, csak „vérrel és vassal”, s pontosan ez volt Hanoi véleménye is a vietnami egységről.

Amerikaiak az élet minden területéről egymás után fordultak Hanoihoz és kérték, hogy vegyen részt valamilyen demokratikus megoldásban, s használható választási terveken törtek a fejüket. Am az amerikai gondolkodásmód nemzetközi kapcsolatokat illető megoldásai közül egy sem vonzotta Hanoit, kivéve abból a szempontból, hogy eszközök lehetnek az amerikaiak megzavarására. A hanoi Politikai Bizottság, miután létrehozta a világ egyik legszigorúbb diktatúráját, nem óhajtott mindössze egy párt lenni a sok közül délen. Hanoiak semmilyen kézzelfogható érdeke sem fűződött a békés megoldáshoz – végül is mindenképpen nyert, amíg nem vesztett, s az biztos, hogy nem vesztett – a valóság az, hogy a kimondatlanul a patthelyzetet célul kitűző amerikai stratégia szinte lemondott Hanoi vereségéről. Johnson ajánlata, melyben nagyvonalú újraépítési programot kínált a térség minden országa számára, beleértve Észak-Vietnamot is, süket fülekre talált. Hanoi győzelemre szomjazott, nem fejlesztési segílyre, s jellegzetes arroganciával úgy tett, mintha nem is kellene választania a két lehetőség között.

Mihelyt az amerikai közvélemény nagy része a háború ellen fordult, Johnsont még élesebb hangon támadták a diplomáciai patthelyzetért. Amennyiben a vádak azt is tartalmazták, hogy az elnök nem hajlandó tárgyalni, a bírálók tévedtek. Johnson olyan mértékben sürgette a tárgyalások megkezdését, hogy az szinte már saját érdekei ellen dolgozott. Ez a tény mindössze arról győzte meg Hanoit, hogy az időhúzással még kedvezőbb ajánlatokra számíthat. Johnson egymás után rendelte el a különböző bombatámadások leállítását (ő maga tizenhatról szól emlékirataiban), s semmi kétséget sem hagyott afelől, hogy az Egyesült Államok hajlandó egyoldalúan nagy árat fizetni a tárgyalások megkezdéséért. Hanoiak minden oka megvolt arra, hogy ezt az árat minél magasabbra tornássa fel.

Magam is részese voltam az egyik ilyen kezdeményezésnek, mely világosan megmutatta, hogy a Johnson-adminisztráció milyen mohón törekedett a tárgyalásokra, s azt is, hogy Hanoi milyen ügyesen használta ki ezt a készséget a maga céljaira. Fokozatosan kerültem kapcsolatba Vietnammal. Az 1950-es években külpolitikai érdeklődésem Európára és a nukleáris stratégiára összpontosult. A Kennedy-kormányzatba sok olyan ember is bekerült, akiket csodáltam, s magam is támogattam az adminisztráció Indokínában tett erőfeszítéseit anélkül, hogy alaposabban átgondoltam volna az ottani helyzetet. Először akkor kezdtem el komolyabban foglalkozni Vietnammal, amikor a békekötéssel kapcsolatos ügyekben tanácsadóként beosztottak Lodge nagykövet mellé, s ennek kapcsán 1965-ben és 1966-ban háromszor is felkerestem az országot. Ez alkalmat adott, hogy ellátogassak Dél-Vietnam számos tartományába, és elbeszélgessek az amerikai nagykövetség ún. tartományi tudósítóival – rendkívül tehetséges és odaadó fiatal külügyminisztériumi tisztviselőkkel az ország különböző körzeteiben. Ezek az utak meggyőztek arról, hogy a háborút a túlerő stratégiájával nem lehet megnyerni, s hogy Amerikának Hanoival való tárgyalások útján kell kiszabadulnia ebből a helyzetből, noha nem volt semmilyen konkrét elképzelésem

arról, miről is szólnak ezek a tárgyalások.

1967 nyarán részt vettem a nukleáris leszerelést sürgető tudósok egyik ún. Pugwash konferenciáján.^[69] Két résztvevő, akik hallottak indokínai útjaimról, érdekes ajánlattal keresett fel. Raymond Aubrac, a World Health Organization (Egészségügyi Világszervezet) egyik tisztviselője, 1946-ban ismerkedett meg Ho Si Minh-nel, amikor a vietnami kommunista vezető nála szállt meg a Franciaországgal folytatott párizsi béketárgyalások alatt. Aubrac felajánlotta, hogy elutazik Hanoiba a békemozgalom egy másik tudós tagjával, Herbert Marcovich-csal együtt, hogy személyesen járjanak közbe Ho Si Minh-nél a tárgyalások ügyében. Minderről értesítettem Bundyt, aki időközben külügyminiszter-helyettesé lépett elő, és McNamara védelmi minisztert. Mindketten támogatták az ötletet, amennyiben a két tudós magánszemélyként utazik, és nem tesz úgy, mintha a hivatalos amerikai álláspontot képviselné.

Aubrac és Marcovich elutazott Hanoiba, ahol fogadta is őket Ho Si Minh. Miután rituálisan elítélte az amerikai „agressziót”, célzást tett arra, hogy Hanoi hajlandó lenne tárgyalni, ha Amerika abbahagyná Észak-Vietnam bombázását. Mai Van Bot, Hanoi párizsi diplomáciai képviselőjét jelölték ki a hivatalos megbízottként a kérdésben.

Több üzenetváltásra is sor került egy bonyolult, kifejezetten nem diplomáciai úton. Mivel Hanoi nem volt hajlandó közvetlenül kapcsolatba lépni Washingtonnal a bombázások leállítása előtt, magánszemélyként én töltöttem be a közvetítő szerepét. Hanoi, amely minden egyes vitapontot féltékenyen őrzött, még most sem volt hajlandó felhatalmazni képviselőjét, hogy az akár egy amerikai magánszeméllyel is tárgyaljon. Így az üzeneteket Washingtonból kaptam, többnyire McNamarától, majd azokat továbbítottam a két franciának, akik továbbadták őket Mai Van Bonak azokkal a magyarázatokkal együtt, amelyeknek közlésére felhatalmazást kaptam. McNamara nagyon szerette volna befejezni a háborút, és ismételten arra kért, hogy próbáljak meg láthatatlan partnereinktől kicsikarni valami olyan, akár homályos utalást, amelynek alapján felkarolhatná a tárgyalásos rendezés ügyét.

Részt vettem annak a tanácskozásnak egy részén, amelyen Johnson elnök és tanácsadói kialakították a végső amerikai ajánlatot. Lehangelő élményben volt részem. Nyilvánvaló volt, hogy Johnson minden ízében legszívesebben tiltakozott volna a bombázások leállítása ellen. Jóllehet meglehetősen bizonytalanul mozgott külpolitikai téren, mégis elég tapasztalatot szerzett a politikában ahhoz, hogy kétségeket támasszon egy olyan tárgyalással szemben, amelyet Amerika egyoldalú engedménnyel nyitna meg. Ennek ellenére minden erejével azon volt, hogy befejeződjön a háború, részben a heves belpolitikai bírálatok miatt, részben pedig azért, mert nem akarta felülbírálni a tanácsadóit, akik a diplomáciai megoldást sürgették. Végül Johnson engedett. Az eredmény az ún. San Antonio-formula lett, amelyet az után hagytak jóvá, hogy elhagytam az üléstermet, s amelyet Johnson 1967. szeptember 29-én ismertetett Washingtonban:

„Az Egyesült Államok hajlandó megszüntetni Észak-Vietnam légi és tengeri bombázását, mihelyt ez azonnali eredményes tárgyalásokhoz vezet. Mi, természetesen, adottnak vesszük, hogy amíg a megbeszélések folynak, addig Észak-Vietnam nem használja ki a bombázások szüneteltetését vagy csökkentését egyoldalú előnyök szerzésére.”

A San Antonio-formula a háború egyik fordulópontjának bizonyult. Amerika felajánlotta, hogy „eredményes” tárgyalások ellenében beszünteti a hadműveleteket Észak-Vietnam ellen – azaz pontosan meghatározott kötelezettséget vállalt –, amennyiben Hanoi nem használja ki egyoldalúan a bombázások szüneteltetését. Sem az „eredményes”, sem a „kihasználja” kifejezéseket nem határozták meg közelebbről. Hanoiak azonban, miután már tanúbizonyságot tett afelől, milyen eredményesen tudja manipulálni az amerikai belső vitákat, nem sok kétsége volt afelől, hogy a bombázások szüneteltetésének hatályon kívül helyezése vitatott és egyben időigényes is lesz Amerika számára. Az, hogy „semmilyen előnyhöz” se jussanak a bombatámadások leállítása után, nem jelentette Hanoiak a gerillaháború leállítását, sőt bármi

addig folytatott tevékenységének feladását. A kitétel legfeljebb azt jelentette, hogy Hanoi nem fogja eszkalálni a nyerő stratégiáját.

Jellemző Hanoi tárgyalási taktikájára, hogy még egy ilyen egyoldalú javaslatot is elutasított. A valóságban Hanoi arra használta fel a javaslatot, hogy annak örve alatt megtegye a végső előkészületeket egy általános támadásra. Néhány napon belül a Hanoival való összeköttetésem megszakadt. Az észak-vietnamiak, miután felfogták, hogy az amerikai bombázások leállításának az ára legalább olyan csekély lenne, mint amilyen homályos értelmű, megpróbálták nyomást gyakorolni Johnsonra még mielőtt leülneek tárgyalni, és elfogadnák a javaslatot. Pár hónap múlva elkezdődött a Tet-offenzíva.

Hanoi helyesen mérte fel, hogy az amerikaiak növekvő elégedetlensége nem fogad el patthelyzetet Vietnamban úgy, ahogy Koreában sem volt hajlandó erre. Mégis volt minőségi különbség a bekövetkező amerikai belpolitikai vitákban az előzőekhez képest. Amerika koreai beavatkozásának a jogosságát senki sem vitatta – a véleménykülönbségek abból adódtak, hogy milyen intézkedéseket kell tenni a siker érdekében. Ami Vietnamban illeti, az Egyesült Államok politikájával kapcsolatos kezdeti egyetértés egyik napról a másikra elpárolgott. Koreában a kormányzat bírálói azt szerették volna, ha az Egyesült Államok többet tesz: Truman politikájával szemben az ő alternatívájuk MacArthur eszkalációs stratégiája volt. Vietnamban a bírálók döntő többsége az amerikai erőfeszítések csökkentését szorgalmazta – és, idővel azok teljes feladását – nézeteik az amerikai stratégia módosításától kezdve a feltétel nélküli visszavonulásig terjedtek. Koreában Amerika ellenségei sokkal rosszabbul jártak volna, ha a belső ellenzék nézetei kerekednek felül. Vietnamban, mielőtt a belső szakadás mértéke nyilvánvalóvá vált, Hanoi gyorsan rájött arra, hogy a katonai nyomással kombinált patthelyzetet konzerváló diplomácia az ő malmára hajtja a vizet. A patthelyzetekért a Johnson-adminisztráció diplomáciai kezdeményezéseit fogják okolni, és a növekvő számú amerikai áldozat a háború de-eszkalációjának, vagy akár teljes feladásának követeléséhez vezet majd.

Amerika vietnami politikájának bírálata meglehetősen hagyományosnak indult. Ésszerű kérdéseket tettek fel azt illetően, hogy meg lehet-e nyerni a háborút, és hogy milyen az eszközök és a célok egymás közti aránya. 1968. március 11-én Walter Lippmann megismételte már jól ismert bírálatát a vietnami megfélemezési politikával kapcsolatban. Amerika – érvelt – túlterjeszkedett, és a feltartóztatási politika felborít minden ésszerű egyensúlyt a nemzeti célok, valamint az azok eléréséhez szükséges források között:

„A valóság az, hogy /LBJ/ háborús céljai korlátlanok: egész Ázsia pacifikálását szeretnék megvalósítani. Ilyen korlátlan célok eléréséhez nem lehet egy háborút korlátozott eszközökkel megnyerni. Miután a céljaink korlátlanok, elkerülhetetlen, hogy »vereséget szenvedjünk«.”

Hogy kifejezze a hagyományos kategóriák használhatatlanságát Vietnammal kapcsolatban Lippmann a „vereséget szenvedünk” kifejezést idézőjelbe tette, jelezve, hogy Vietnam lényegtelen az amerikai biztonságra nézve. E vélemény szerint a visszavonulás erősítette volna Amerika általános helyzetét.

Hasonló nézeteket hangoztatott Fulbright szenátor 1966-ban, amikor bírálta az Egyesült Államokat, amiért behódolt a „hatalom arroganciájának” azzal, hogy összekeverte „a hatalmat az erénnyel, valamint fontosabb kötelességeit az univerzális küldetéstudattal”. Alig két évvel korábban Fulbright „a helyzet összezavarásával” vádolta De Gaulle-t, mert azt javasolta, hogy Vietnamban semleges országgá kellene tenni. Ekkor Fulbright arra figyelmeztetett, hogy egy ilyen megoldás „beláthatatlan következményekkel járó eseménysort idézne elő, mivel (Franciaország) nem jelentős katonai vagy akár gazdasági hatalom a Távol-Keleten, s ezért valószínűtlen, hogy ellenőrzése alatt tudná tartani, vagy akár nagyobb mértékben befolyásolni tudná azokat az eseményeket, melyeket a kezdeményezése esetleg siettet”. 1964-ben Fulbright mindössze két „reális” lehetőséget látott: „a konfliktus kiszélesedését valamilyen módon, vagy pedig újabb erőfeszítéseket azért, hogy a dél-vietnamiakat képessé tegyék a háború folytatására a

jelenlegi mértékben”.

Mi történt alig két év alatt, mely meggyőzte a szenátort arról, hogy Vietnam nem döntő, hanem mindössze periferikus jelentőségű? És miért jelentett arroganciát az, hogy a Johnson-adminisztráció időközben átültette a gyakorlatba Fulbright mindkét javaslatát? Amerika vezetői, a nemzeti hagyományokhoz híven, nem elégedtek meg azzal, hogy a Vietnamnak nyújtott amerikai segítséget kizárólag biztonsági alapon magyarázzák, mivel ez, előbb vagy utóbb, biztosan felvetette volna a hátrányok és az előnyök kérdését. Amikor azonban az ügyet úgy állították be, mint a demokrácia átplántálását Délkelet-Ázsiába, akkor lényegében sem a be-, sem pedig – ahogy történt – a visszavonulás útján nem ismertek megállást.

A háború ellenzői ugyanazon az úton jártak, mint a háborút viselő vezetők, csak éppen az ellenkező irányban haladtak. Gyakorlatias következtetésekkel indultak: a háború megnyerhetetlen, a hátrányok nagyobbak az előnyöknél, és Amerika túlságosan sokat vállal magára. A bírálók azonban, akik ugyanabból az amerikai idealizmusból táplálkoztak, kritikájukat két fázisban is erkölcsi síkra terelték: először azt fejtették ki, hogy erkölcsileg nincs nagy különbség Hanoi és Saigon között, s így szépen megfosztották a háborút annak ideológiai alapjaitól, másodsor azt, hogy Amerika elhúzódó részvétele a háborúban nem hibás gyakorlati helyzetfelmérést takar, hanem az amerikai rendszer lényegében rejlő erkölcsi rothadást. Ennek eredményeképpen a politika, mely korábban majdnem általános támogatást élvezett, két év leforgása alatt Amerika egész külpolitikája erkölcsösségének vádiratává, és röviddel később magának az amerikai társadalomnak a kritikájává vált.

A II. világháborút követő években Amerika abban a szerencsés helyzetben volt, hogy soha nem kellett választania erkölcsi elvei és stratégiai elemzése között. Legfontosabb döntéseit kivétel nélkül nyomban meg tudta indokolni mint olyanokat, melyek egyszerre szolgálják a demokráciát és az agresszió megfékezését. Dél-Vietnamot azonban még a legélénkebb képzelettel sem lehetett demokráciának nevezni. A Diem után következő rezsimek mindegyike fenyegetve érezte magát – a nagyközönség számára eleddig teljesen ismeretlen dél-vietnami tábornokok nem nagyon törekedtek arra, hogy a szavazófülkékben tegyék próbára népszerűségüket. Meggyőzően lehetett volna bizonyítani, hogy Saigon új vezetői sokkal kevésbé elnyomóak, mint Hanoié. Az igazság az, hogy ezt többször is hangoztatták, de sohasem vették komolyan. Az erkölcsi relativizmus elfogadhatatlan volt egy olyan nemzet számára, mely abban a hitben nőtt fel, hogy a jót és a rosszat tökéletesen el lehet választani egymástól.

A bírálók egyre többet emlegették, hogy ha Saigon képtelen megfelelni a demokratikus normáknak – amelyről a szívük mélyén tudták, hogy lehetetlen feladat –, akkor a sorsára kell hagyni. Az idő múltával éppen a dominó-elvet, azt a központi biztonsági megfontolást, amelyre Vietnam védelmét közel két évtizedig építették, adták fel először, majd tették nevetségessé. Az egyik legátfogóbb tanulmányban a Yale Egyetem egyik professzora, Richard Renfield Lippmann stratégiai túlterjeszkedésre vonatkozó kritikáját azzal a váddal kapcsolta össze, mely szerint a vietnami konfliktusban részt vevő két oldal erkölcsileg azonos szinten áll, s ennél fogva a háború értelmetlen. Érvelése szerint Vietnamban Amerika nem annyira az agressziót próbálta megfékezni, mint inkább a konzervativizmus erőit támogatta a társadalmi változással szemben.

A háború bírálói Saigon számos fogyatékoságára rámutattak, bizonyítandó, hogy az amerikai erőfeszítések erkölcsileg elfogadhatatlanok. 1968-ban James Reston tette fel azt a kérdést, amely olyan sok amerikait gyötört: „Végül is mi indokolja ezt az öldöklést? Hogyan fogjuk megmenteni Vietnamban, ha leromboljuk a harcok során?” 1972-ben Fulbright kijelentette: Johnson sohasem értette meg, hogy „konfliktus nem egy szabad nép és egy totalitáriánus rendszer, hanem egymással rivalizáló totalitáriánus rendszerek között robbant ki, s azt a tényt, hogy a háború nem közvetlen vagy másfajta nemzetközi agresszió eredménye volt, hanem antikolonialista, majd pedig polgárháború”.

A televízió pontosan ebben az időben terjedt el. A mindennapi esti híradásokat több tízmillió ember nézte rendszeresen, sokkal többen, mint amennyi olvasórol a nyomtatott sajtó legnépszerűbb újságírói

valaha is álmodhattak volna. Az adásoknak az az előnye is megvolt, hogy az általuk sugárzott képekkel a szerkesztőség véleményét is kifejezhették. A híradóknak drámára és látványra volt szükségük, amelyet sokszor a legnagyobb jóakarat mellett sem tudtak mindig kiegyensúlyozottan közvetíteni, többek között azért sem, mert technikailag lehetetlen volt beszámolni azokról az atrocitásokról, melyeket a Vietkong követett el az általa ellenőrzött területeken. A kommentátorok politikai személyiségekké váltak abban az értelemben, hogy rajtuk kívül kizárólag az elnök tudott annyi emberhez szólni egyszerre – ámbar nem olyan rendszerességgel – mint ők.

A II. világháborút követő években az amerikaiak, vezetőik kérésére, hajlandók voltak áldozatot hozni távoli országok megsegítéséért. A Vietnam jelentette megpróbáltatásban azonban Amerika rendkívülisége – az amerikai értékek univerzális alkalmazhatóságába vetett hit –, amely olyan nagy lendületet kölcsönzött a világháború utáni újjáépítésnek, kezdett saját maga ellen fordulni, és egyfajta erkölcsi felperzselt föld politikává vált. Az áldozatok számának növekedésével az amerikai külpolitika bírálata hatékonyságának kétségbevonásáról kezdett áttérni arra a kérdésre, hogy egyáltalán szükséges-e, s attól, hogy Amerika vietnami szövetségese érdemes-e a támogatásra, egészen odáig jutott, vajon hogy maga Amerika fel tud-e vonultatni értékeket, s nemcsak Vietnamban, hanem globálisan is.

Amerika globális politika folytatására való alkalmasságát kétségbe vonó támadásoknak különös jelentőséget kölcsönzött az a tény, hogy nagyrészt az egyetemekről és az értelmiségi körökből származtak, amelyek eddig Amerika nemzetközi idealizmusának elkötelezett védelmezői voltak. Számos vezető értelmiségi, akit Kennedy bevont a döntéshozó mechanizmusba, teljesen megrendült, amikor az elnök meggyilkolása hirtelen véget vetett a *New Frontier* politikának és megrendültségüket csak fokozták diákjaik háborúellenes tiltakozásai. A Vietnamból való fokozatos kivonulás különböző módozatai többé már nem érdekelték őket – diákjaik nyomása következtében számos egyetemi oktató az egyoldalú, feltétel nélküli visszavonulás gondolatához kezdett közeledni.

A vietnami háború ellen tiltakozók radikális szárnya egyrészt megkérdőjelezte az utóbbi húsz évben a két párt egyetértésével folytatott külpolitikát, másrészt nevetségessé tette az antikommunizmust mint idejétmúlt régiséget: „Nem vagyunk hajlandók antikommunisták lenni” – jelentette ki a Hanoi-ban zárandokló Staughton Lynd és Tom Hayden. „A kifejezés szerintünk mára már elvesztette minden korábbi jelentését. Ehelyett egy elvont elv legfőbb kategóriájaként szerepel, amellyel az amerikaiak olyan külpolitikát próbálnak igazolni, mely gyakran ugyanolyan brutális, mint a nemi erőszak.” Még Hans Morgenthau, a nemzeti érdek primátusát valló amerikai filozófusok doyenje is úgy érezte, hogy el kell ítélnie Amerika erkölcstelenségét: „Amikor a háború szabályainak a megszegéséről beszélünk, soha nem szabad elfelejtenünk, hogy az alapvető jogsértés, melyből az összes többi adódik, maga az a tény, hogy ilyenfajta háborút vívunk.”

Annak a nemzedéknek a vezetőit, amely a hidegháború lényegében általános elfogadott igazságain nőtt fel, ezek az érzelmi kitörések valósággal sokkolták. Lyndon Johnsonnak, aki maga is a II. világháború utáni konszenzus kialakításának egyik kulcsszereplője volt, fogalma sem volt arról, hogyan kezelje a vezető egyetemeken dolgozó férfiak és nők ellene indított támadását, hiszen pontosan ezeknek a személyeknek a jóváhagyását szerette volna megnyerni, miközben egyre kevésbé találta meg velük a közös hangot. David Halberstam, aki 1966-ra a háború egyik legelkeseredettebb ellenzőjévé vált, korábban maga is azt hirdette, „hogy Vietnam (az Egyesült Államok) globális kötelezettségvállalásainak legitim része ... talán egyike a világ öt-hat országának, amely valóban létfontosságú az amerikai érdekek szempontjából. Ha az ország ennyire fontos, akkor érdemes nagyobb szerepet vállalnunk ott.”

Johnson a kritikákra válaszul elődeinek ortodoxiáját melegítette fel Trumantól Kennedyig. Ezek az érvek azonban most már idejétmúltak, sőt jelentéktelennek tűntek a bírálók számára. Feltétel nélküli tárgyalási szándékait elutasították Hanoi vezetői, akik túlságosan is jól ismerték a szakmájukat ahhoz, hogy biztonsági szelepet szolgáltassanak Amerika belső bajaihoz. Johnson abbéli erőfeszítésében, hogy gátat szabjon az ellenséges indulatoknak, fokozatosan módosította tárgyalási pozícióját, s attól a

követelésétől, hogy az észak-vietnamiak vonuljanak vissza még az előtt, hogy Amerika beszüntetné az ellenségeskedéseket, eljutott a San Antonio-formuláig, amelyben a bombázások felfüggesztését ígerte még a tárgyalások előtt – s amíg kezdetben elutasította azt, hogy Hanoi déli fedőszervével, a Nemzeti Felszabadítási Fronttal (NLF) tárgyaljon, később már hajlandó lett volna annak egyes képviselőivel szoba állni, majd pedig végül még abba is belement volna, hogy az NLF önálló politikai entitásként vegyen részt a tárgyalásokon. Elhúzta a mézesmadzagot Hanoi előtt egy egész Indokínát érintő gazdasági segélyprogram formájában. Míg Hanoi mindezeket a lépéseket elégtelennek tartotta, addig a belső amerikai ellenzék a javaslatok őszinteségét vonta kétségbe. Az amerikai vita két ellentétes nézet körül kristályosodott ki: a győzelem körül, amelyhez azonban nem volt stratégia, és a kivonulás körül, amelyhez viszont nem akadt megfelelő politika.

Az adminisztráció mérsékeltebb bírálói – az a csoport, amelyhez én is tartoztam – tárgyalásos kompromisszumot sürgettek. Ennek a valódi akadály a Washington, hanem Hanoi volt. Az észak-vietnami kommunisták nem azért élték le az életüket halálos küzdelem közepette, hogy annak végén megosszák bárkivel is a hatalmat, vagy hogy csökkentsék leghatékonyabb nyomásgyakorló eszközük, a gerillaháború intenzitását. A vietnami kommunisták ugyanúgy nem voltak képesek – csakúgy mint Sztálin egy nemzedékkel korábban –, hogy megbirkózzanak azzal a hasonlóan irreális reménnyel, hogy a tényleges erőegyensúlytól független tárgyalásokat folytathassanak; vagy egyszerűen magukra a tárgyalásokra. Johnson ismételt ígéretét, mely szerint rugalmas és nyitott lesz a tárgyalásokon, Hanoi naivnak és lényegtelennek tartotta.

Amerikának ironikus módon ugyanazt az árat kellett volna fizetnie a kompromisszumért, mint a győzelemért. Hanoi csak akkor fogadta volna el a kompromisszumot, ha túlságosan gyengének érezte volna magát a győzelemhez – azaz, ha legyőzték volna. Amerika csak a háború után mutathatott volna mérsékletet, nem pedig a háború alatt. Az adminisztráció és a mérsékelt bírálók összes szokványos „megoldásárát” Hanoi merev elszántsága kudarcra ítélte. Egy tűzszünet, amely az amerikaiak számára elfogadható végét jelentette volna a vérontásnak, Hanoi szemében mindössze megszüntette volna Amerika számára a visszavonulás kényszerét. Egy koalíciós kormányzat létrehozása, amely alig volt több, mint fügefalevél a kommunista hatalomátvétel számára, a kommunista Hanoi vezetői szemében Saigon fennmaradásának garanciáját jelentette.

Amerika előtt valójában nem a győzelem és a kompromisszum, hanem a győzelem és a vereség alternatívája állt. Az észak-vietnamiak és az amerikaiak közötti különbség abban rejlett, hogy míg Hanoi megértette ezt a tényt, addig sem Johnson, sem pedig mérsékelt bírálói nem tudták rászánni magukat, hogy ezt elismerjék. A *Realpolitik* hanoi hívei meg voltak győződve arról, hogy Vietnam sorsát a szárazföldi csapatok közötti erőviszonyok fogják eldönteni, nem pedig a tárgyalások.

Visszatekintve egyértelműen meg lehet állapítani, hogy Amerikának nem kellett volna semmi árat sem fizetnie a tárgyalások megindulásáért. Hanoi még az 1968-as amerikai elnökválasztás előtt a tárgyalások mellett döntött, ha másért nem, azért, hogy mindkét pártot elkötelezze a tárgyalásos rendezés oldalán. Hanoi vezetői azonban nem kívánták úgy megkezdeni a tárgyalásokat, hogy előbb ne tegyenek még egy komoly erőfeszítést a katonai egyensúly maguk felé való billentésére. Tárgyalási pozícióik javításának eszközéül a Tet-offenzívát választották, amelyet a holdújév vagy Tet alatt indítottak el. Minden évben, így 1968-ban is, tűzszünetet kötöttek a felek erre az időtartamra. Január 30-án azonban a kommunista erők hatalmas támadást indítottak harminc dél-vietnami tartományi főváros ellen. A teljes meglepetést kihasználva kulcsfontosságú célpontokat foglaltak el Saigonban, sőt még az Egyesült Államok nagykövetségének és Westmoreland tábornok főhadiszállásának területére is behatoltak. Hué, az ősi főváros a kommunisták kezébe került, akik huszonöt napig tartották.

A Tetet jelenleg súlyos kommunista vereségnek fogják fel katonai szempontból. Ez volt az első alkalom, hogy a gerillák nyílt harcba bocsátkoztak. Amikor egy országos támadás mellett döntött a hadvezetés, olyan csatatereken kellett küzdeniük, amelyeket addig általában elkerültek. A túlsúlyban lévő

amerikai tüzérő megsemmisítette a gerillák szinte teljes infrastruktúráját pontosan úgy, ahogy az amerikai katonai kézikönyvek megjósolták. A háború hátralévő szakaszában a Vietkong gerillák többé már nem jelentettek komoly erőt – a harcot ezután lényegében az észak-vietnami hadsereg reguláris alakulatai folytatták.

A Tet bizonyos szempontból igazolta Amerika katonai doktrínáját. Miután a kommunisták mindent egy lapra tettek fel, ezzel elfogadták az amerikai stratégia által olyan régóta áhított háborút az ellenség anyagi erejének felörlésére. Talán nagyobb veszteségeket szenvedtek, mint ahogy azt a hivatalos jelentések tartalmazták, vagy esetleg számítottak Amerika készségére a béketárgyalást illetően, amely biztonsági hálót feszítene ki alattuk.

Ennek ellenére a Tet-offenzíva jelentős lélektani győzelmet hozott Hanoi számára. Némi mélabúval elgondolkozhatunk arról, mi történt volna, ha az amerikai vezetők ekkor növelték volna a gerillák jelentette védelemtől megfosztott észak-vietnami főerő egységeire gyakorolt nyomást. Ha Amerika valóban dülőre szerette volna vinni a dolgokat, elképzelhető, hogy Johnson elérte volna az általa javasolt feltétel nélküli tárgyalásokat, s talán a feltétel nélküli tűzszünetet is. Mindezt az a gyorsaság támasztja alá, amellyel Hanoi – hetvenkét órán belül – elfogadta Johnson azon megismételt tárgyalási javaslatát, amelyet a bombatámadásoknak a San Antonio-formulára alapozott részleges beszüntetése követett.

Az amerikai vezetők azonban ekkor már torkig voltak Vietnammal, de nem azért, mert a közvélemény elpártolt volna tőlük. A közvélemény-kutatások szerint az emberek 61 százaléka tartotta magát „héjának”, 23 százaléka „galambnak”, s 70 százalék a bombázások folytatása mellett állt ki. A keleti *establishment*-nek pontosan azon tagjai veszítették el az uralmukat az idegeik fölött, akik mindvégig a beavatkozás mellett törtek lándzsát. Johnson főleg „héjából” álló vezetői csapatot vett maga mellé a korábbi adminisztrációkból, amelynek a tagjai között olyan rendíthetetlen antikommunistákat találhatunk, mint Dean Acheson, John McCloy, McGeorge Bundy és Douglas Dillon, hogy csak néhány nevet említsünk. Túlnyomó többségük most azt javasolta, hogy a háború eszkalációját le kell állítani, és meg kell kezdeni a háború befejezését. Ha Hanoi magatartását is figyelembe vesszük, melyet akkor nem nagyon értettek meg, ez a döntés volt a vereség kezdete. Hogy őszinte legyek, általában egyetértettem ezekkel a „bölcsekkel”, s ez mindössze azt bizonyítja, hogy a fordulópontokat könnyebb utólag felismerni, mint a maguk idejében.

1968. február 27-én Walter Cronkite televíziós kommentátor és műsorvezető, aki akkor volt befolyása csúcspontján, megdermesztette a szíveket a Fehér Házban, amikor kudarcot jósolt Vietnamban:

„Biztosabbnak tűnik fel most, mint valaha, hogy a véres vietnami háború patthelyzettel fog végződni. Az idén nyáron valószínűleg bekövetkező zsákutca vagy valódi adok-kapok tárgyalásokban, vagy a háború rettenetes eszkalációjában fog végződni – és bármilyen módon is próbáljuk kiterjeszteni a háborút, az ellenség fel tudja venni velünk a versenyt...”

Az utolsó megállapítást erősen kétségbe lehet vonni – egyszerűen nem lehetett igaz, hogy Észak-Vietnam az egyetlen olyan ország a történelemben, amely immunis a háborúból adódó különböző hátrányokra és előnyökre. Igaz, hogy jobban tűrte a szenvedéseket, mint szinte minden más ország, de ennek is volt határa. És az utolsó dolog, ami Hanoit érdekelte, az az adok-kapok-féle tárgyalás volt. Ennek ellenére Cronkite túlzásaiban az igazság elemeit is felfedezhetjük: Hanoi kétségtelenül többet tudott elviselni, mint Amerika.

A *The Wall Street Journal*, amely eddig a kormányzatot támogatta, ugyancsak ringbe szállt, és feltette a költői kérdést, hogy vajon a fejlemények „nem tették-e semmissé eredeti, jó szándékú céljainkat? ... Ha gyakorlatilag semmi sem marad a kormányzatból vagy a nemzetből, akkor mit is mentünk meg Vietnamban?” A *Journal* véleménye szerint „az amerikai embereknek készen kell állniuk, ha már eddig nem készítették fel magukat, arra, hogy összes erőfeszítésünk kárba veszett Vietnamban”. Március 10-én az NBC egy olyan megállapítással zárt egy Vietnamból készült speciális programot, melyet hamarosan

refrénként lehetett hallani ezután: „Minden érvet félretéve, eljött az ideje annak, hogy eldöntsük: hiába romboljuk le Vietnamban azért, hogy megmentjük”. A *Time* magazin március 15-én csatlakozott a kórusához: „1968 világosan megmutatta, hogy a győzelem Vietnamban – vagy akár egy kedvező rendezési terv – egyszerűen meghaladja a világ vezető hatalmának lehetőségeit”.

Vezető szenátorok is beszálltak a küzdelembe. Mansfield kijelentette: „Rossz helyen állunk, és hibás háborút vívunk”. Fulbright felvetette a kérdést, hogy „a kormányzat milyen joggal terjeszti ki a háborút a kongresszus jóváhagyása nélkül és anélkül, hogy a kérdésről vitát rendezne a kongresszusban”.

Az ehhez hasonló támadások elől Johnson meghátrált. 1968. március 31-én bejelentette a bombatámadások egyoldalú részbeni felfüggesztését a 20. szélességi foktól északra fekvő területeken, amelyet a bombázások teljes leállítása követ, mihelyt érdemi tárgyalások kezdődnek. Azt is jelezte, hogy semmilyen további jelentős csapaterősítést nem küldenek Vietnamba, s újra megismételte azt, amit eddig is gyakran hangoztatott: „Dél-Vietnamban soha nem volt célunk az ellenség megsemmisítése”. Hat héttel azután, hogy Hanoi a formális tűzszünetet megszegve elsőprő erejű támadást indított az amerikai állások ellen, és egyedül Huében több ezer polgári személyt ölt meg, Johnson ajánlatot tett Hanoi vezetőinek, hogy vegyenek részt Délkelet-Ázsia gazdasági fejlesztésében, ami alig palástolt gazdasági segílyt ígért a térségnek. Azt is bejelentette, hogy nem indul az elnökválasztáson. Az elnök, aki 500 000 katonát küldött Délkelet-Ázsiába, utódára hagyta azok kivonását.

Ez volt a II. világháborút követő évek egyik legvégzetesebb következményekkel járó elnöki döntése. Amennyiben Johnson nem tette volna ezt a drámai hangú lemondást, Vietnamban helyezhette volna az elnökválasztás középpontjába, és így vagy úgy, de támogatást nyerhetett volna a társadalomtól politikájához. Ha egészségi állapota miatt eleve nem kockáztathatott egy újabb elnöki terminust, úgy nyomást kellett volna gyakorolnia Hanoi a hivatali idejéből hátramaradt időszak alatt, hogy az utódára a lehető legjobb lehetőségeket hagyhassa, amelyekkel az új elnök és a Kongresszus a választás után élhetett volna. Mivel Hanoi meggyengült a Tetet követően, a nyomásgyakorlás 1968-ban minden bizonnyal sokkal kedvezőbb tárgyalási kereteket eredményezett volna, mint amilyen a valóságban végül megszületett.

Johnson azzal, hogy párhuzamosan csökkentette a katonai aktivitást, lemondott a jelöltségről és tárgyalási ajánlatot tett, mindenben a leghátrányosabb megoldást választotta. Lehetséges utódai egymást licitálták túl a békével kapcsolatos ígéretekben anélkül, hogy azt pontosan meghatározták volna. Ily módon hamis illúziókba ringatták a közvéleményt addigra, mire a tárgyalások valóban megindultak. Hanoi sikeresen elérte a bombázások leállítását lényegében mindössze ügyrendi megbeszélésekért cserében, s így lehetőséget kapott infrastruktúrájának helyreállítására a Délen, noha ezáltal észak-vietnami személyzettel. Semmi sem kényszerítette, hogy megegyezzen Johnsonnal, viszont minden arra ösztönözte, hogy utódával megismételje ugyanazt az erőpróbát.

HUSZONHETEDIK FEJEZET

VIETNAM: A FOKOZATOS KIVONULÁS; NIXON

A Nixon-adminisztrációra hárult, hogy kivonja az Egyesült Államokat az ország első sikertelen háborújából és az első olyan külföldi kötelezettségvállalásból, amelyben Amerika erkölcsi értékei összeütközésbe kerültek a megvalósítható politikával. Kevés külpolitikai feladat bizonyult ennél bonyolultabbnak; egyetlen ország sem volt képes gyötrelmek nélkül keresztülmenni ilyen jellegű változáson.

Bár sokszor példaként emlegették az amerikaiak előtt Franciaország algériai kivonulását, a valóságban De Gaulle-nak némileg hosszabb időre volt erre szüksége, mint a négy évre, ami alatt a Nixon-kormányzat véget vetett Amerika indokínai beavatkozásának. Amikor De Gaulle Franciaországot kivonta Algériából, vállalnia kellett az ott élő egymillió francia telepes cserbenhagyását, noha sokuk családja már nemzedékek óta élt az afrikai országban. Az amerikai csapatok Vietnamból való visszavonásával Nixonnak fel kellett adnia egy olyan kötelezettségvállalást, amelyről az előző két évtizedben négy amerikai elnök vallotta, hogy létfontosságú a szabad világ biztonsága szempontjából.

Nixon ezt a gyötrelmes feladatot olyan zaklatott közhangulatban hajtotta végre, amilyenre nem volt példa a polgárháború óta Amerikában. Még most, huszonöt év távlatából is sokként hat a Vietnamot illető amerikai országos egyetértés hirtelen összeomlása. 1965-ben – általános helyeslés közepette – Amerika elkötelezte magát, hogy megnyeri az akkor egy kommunista világ-összeesküvés részeként felfogott gerillaháborút, és szabad intézményeket hoz létre Délkelet-Ázsiában; két évvel később, 1967-ben, ugyanezt a vállalkozást nemcsak kudarcként értékelték, hanem háborús mániától megszállott politikusok örült politikájának is tartották. Az értelmiségiek az egyik pillanatban ünnepelték egy progresszív fiatal elnök színrelépését, szinte a következőben utódját rémtettek elkövetésével, szisztematikus hazudozással és háborús kalandvágygal vádolták, bár az új elnök stratégiája – vagy legalábbis a stratégái – lényegében ugyanazok voltak, mint a mélyen gyászolt elődei. Elnökségének vége felé, 1968-ban, Johnson kizárólag katonai támaszpontokon vagy egyéb olyan helyeken mert megjelenni, ahonnan az elszánt tüntetőket fizikailag ki lehetett zárni. Jóllehet ő volt a hivatalban lévő elnök, még a saját pártja 1968-as országos elnökjelölő konvencióján sem találta lehetségesnek mutatkozni.

Mindössze néhány hónapos szünet után kiújultak a háború elleni vad tüntetések, sőt Johnson utóda, Richard Nixon alatt még intenzívebbé is váltak. Ami a belső vitát olyan nagymértékben elmergesítette, és ami majdnem lehetetlenné tette annak feloldását, az az volt, hogy a nyilvánosan megjelenő ellentétek mélyebben fekvő filozófiai vitát takartak. Nixon készen állt arra, hogy tisztességes kivonulásról tárgyaljon, amely az ő meghatározása szerint szinte bármilyen megoldást jelenthetett, azt kivéve, hogy az észak-vietnami kommunisták kezére adja azokat a milliókat, akikkel elődei elhitették, hogy számíthatnak Amerikára. A szavahihetőséget és a becsületet komolyan fogta fel, mivel ezek határozták meg Amerika képességét arra, hogy békés nemzetközi rendet alakítson ki.

Másrészről a békemozgalom vezetői a háborút olyan mértékben taszítónak találták, hogy egy tisztességes visszavonulás gondolata abszurdnak tűnt fel a számukra. Amit a Nixon-adminisztráció lehetséges nemzeti megaláztatásnak fogott fel, azt a vietnami háború ellen tüntetők kívánatos nemzeti katarzisként értékelték. A kormányzat olyan megoldást szeretett volna, amely lehetővé teszi, hogy Amerika továbbra is betöltse a II. világháború utáni szerepét a szabad nemzetek védelmezőjeként és fenntartójaként – míg a békemozgalom számos tagja pontosan ennek a szerepnek szeretett volna véget vetni, mert azt egy

tévtudatokon járó társadalom arroganciájának és önteltségének tulajdonították.

Egyetlen generáció alatt Amerika átélte a második világháborút, a koreai háborút és másfél olyan hidegháborús évtizedet, amelyben egyik válság a másikat követte. Vietnam túlságosan nagy falatnak bizonyult, s túlságosan sok áldozatot kellett itt már hozni, mivel a háború annyira ellentétes volt a hagyományos amerikai értékekkel és elvárásokkal. Az 1920-as-30-as években, amikor Nixon és Johnson nemzedéke ifjúkorát élte, az amerikaiak úgy tekintették magukat, mint akik az európaiak machiavellista praktikái fölött állnak. Az 1940-es-50-es években, amikor ez a nemzedék felnőtt, Amerika úgy vélte: egy igazságos, globális misszióra kérték fel. S valóban, a szabad világ elvitathatatlan vezetőjévé vált. Amikorra azonban ezek az emberek az 1960-as években politikai pályafutásuk csúcsára érkeztek, a vietnami háború körül kibontakozó békemozgalom már megkérdőjelezte ezt a világműveltséget. Az 1970-es évekre új amerikai generáció tűnt fel, amely úgy vélekedett, hogy Amerika már nem a régi. Ahhoz, hogy az egész világon kötelezettséget vállalhasson Amerika, véleményük szerint először saját magát kellett volna megjavítani.

Igy éppen akkor történt meg a nemzedékváltás, amikor Amerika az egész II. világháború utáni korszak legellentmondásosabb erkölcsi kihívásával került szembe. A bírálókat elborzasztotta a háború kegyetlenségének élethű megjelenítése a televíziós képernyőkön, és egyre inkább kételkedni kezdtek Amerika szövetségeseinek erkölcsi tartásában. Miután meg voltak győződve afelől, hogy léteznie kell valamilyen megoldásnak a vérontás azonnali befejezésére, egyre keserűbbé vált a hangulatuk. Az amerikai kivételesség tudata idealizmusával, ártatlanságával és odaadásával az amerikai politika egyik nagy korszakának alapjait vetette meg; most ez a tudat kíméletlenül ugyanezt a tökéletességet követelte Amerika szövetségeseitől, és egyértelmű amerikai álláspontokat keresett. Miután mindkét várakozásában csalódnia kellett Amerikának, kizárólag szégyenét, szövetségeseinek pedig bukását látta.

Az Amerika erkölcsi igazságosságába vetett hit gátjává vált a rugalmas diplomáciának. Vietnam a legjobb esetben is tökéletlen alternatívákat és gyötrelmes döntéseket kínált. A békemozgalom ösztönszerűen vissza akart húzódni ettől a világtól, s Amerikának a magáról kialakított régi, makulátlan erkölcsöt mutató képéhez próbált visszamenekülni. Talán egy olyan karizmatikus vezető, mint Franklin Roosevelt, John Kennedy vagy Ronald Reagan módot talált volna arra, hogy megfelelő mederbe terelje ezt a nosztalgiát. Ám ez a feladat meghaladta Richard Nixon amúgy kivételes képességeit. Johnsontól eltérően Nixon rendkívül tájékozott volt a nemzetközi ügyekben. Úgy vette át az elnöki hivatalát, hogy a háborút bíráló sok emberrel együtt meg volt győződve arról, hogy lehetetlen immár egyértelmű katonai győzelmet aratni, ha egyáltalán ilyenről valaha is szó lehetett. Kezdetől fogva megértette, hogy a sors hálátlan szerepet juttatott számára, mert most neki kell megszervezni a visszavonulást, és valamilyen megoldást találni ebből a demoralizáló konfliktusból való kiszabadulásra. Egy elnök számára természetes, hogy ezt a feladatot becsülettel szerette volna ellátni – mindegy a hivatala is kötelezte. Amit azonban sem érzelmileg, sem gondolatilag nem tudott feldolgozni, az az a tény volt, hogy a legjobb egyetemekről kikerült emberek, valamint az általa egyszerre csodált és irigyelt establishment tagjai olyan politikát javasoltak neki, amely nézete szerint Amerika megszegőítő összeomlásával és egy szövetséges elárulásával ért volna fel.

Nixon az általa kiváltságosoknak tartott emberek gyakran erőszakba torkolló tüntetéseit úgy tekintette, mint a személye ellen irányuló támadás tetőpontját, s e támadások szervezői az ő örök ideológiai ellenfelei. Véleménye szerint ez a tény Vietnam kérdését politikai csatává változtatta. Amilyen érzékeny és finom volt a diplomácia irányításában, annyira vadul tudott harcolni a belpolitikában, s olyan módszerekre támaszkodott, amelyeket – szerinte – számos elődje is mindennap használt.

Soha nem fogjuk megtudni, hogy az elnök egyetlen nagyvonalú gesztusa nem fogta-e volna ki a szelet azoknak a tiltakozó akcióknak a vitorláiból, melyek már jóval Nixon elnöksége előtt jelentkeztek. Az 1960-as évek végére a nagyszabású diáktüntetések általánosan elterjedt jelenséggé váltak, Franciaországban éppúgy előfordultak, mint Hollandiában vagy Németországban – noha egyik ország sem

keveredett a vietnamihoz hasonló helyzetbe, s nem is marcangolta őket az amerikai értelemben vett faji kérdés sem. Nixon mindenesetre túlságosan bizonytalan és sebezhető volt ahhoz, hogy hidakat kezdjen építeni életének ebben a szakaszában.

Ha őszinték akarunk lenni, meg kell jegyezni, hogy Nixon nem sok segítséget kapott az *establishmenttől*, amely végül is benne hagyta a pácban. A megelőző kormányzatok vezető tisztviselői, akik Amerikát belekeverték a vietnami háborúba, számos kérdésben egyetértettek a Nixon-adminisztrációval. Averell Harriman, valamint a korábbi védelmi miniszter, Clark Clifford s többen mások nagy szerepet játszottak a II. világháború után a külpolitikát illetően kialakult kétpárti egyetértés megteremtésében, általában kötelességüknek érezték volna, hogy válságok idején a nemzeti összefogást bizonyos fokig megőrizték, s a támadások középpontjába került kormánnyal szolidaritást vállaljanak valamilyen, mindenki számára elfogadható minimális békeprogram kidolgozásában.

Ezúttal azonban a II. világháború utáni külpolitika irányítói képtelenek voltak arra, hogy támogassák az elnököket. A valóság az, hogy a béketüntetések első célpontjai pontosan ők voltak – s azért is volt ez különösen fájó számukra, mert a békemozgalomban olyan férfiak és nők vettek részt, akiket csodáltak és akiket már hosszú ideje leghűségesebb választóiknak tartottak. Ők voltak a *New Frontier* közkatonái és a tüntetőket, metaforikusan és időnként szó szerint is, a leszármazottaiknak tekintették. Anélkül, hogy a békemozgalom módszereit elfogadták volna, a Johnson-kormányzat számos kulcspozícióban lévő tagja de facto szövetségbe került a tüntetők radikálisabb felével. Miután az egyik látszólag mérsékelt tiltakozással a másik után bombázták az adminisztráció politikáját, úgy tűnt fel, hogy már csak egy kis lépés választja el őket az elnökkel való megállapodástól, s azzal növelték az elnök haragját, hogy ily módon a nemzeti konszenzust akadályozzák.

Nixon elhatározta, hogy tovább küzd egy tisztességes béke elérésének reményében. Mivel én voltam ebben a politikában a fő segítőtje, az erről szóló beszámolót elkerülhetetlenül befolyásolja az ebben játszott szerepem, és az, hogy egyetértettem ennek az irányvonalnak lényeges elemeivel.

A választás és a beiktatás közötti időszakban Nixon megkért, hogy tudassam az észak-vietnamiakkal: a tárgyalásos rendezés híve. Az észak-vietnamiak válasza előrevetítette Hanoi későbbi kitartó követeléseit: Amerika feltétel nélkül vonuljon ki, és Nguyen Van Thieu saigoni kormánya távozzon.

Hanoi még annyi fáradságot sem vett magának, hogy kipróbálja Nixon ajánlatának őszinteségét. Nixon beiktatása után alig három héttel új offenzívát indított – az ún. Mini-Tet offenzívát –, amelynek során az elkövetkező négy hónapban havonta átlag 1000 amerikai katona halt meg. Nyilvánvaló volt, hogy Nixon kompromisszumos javaslata süket fülekre talált ezeknél a hajlíthatatlan vezetőknél. Hanoi az az 1968-as, Johnson-kormányzattal kötött „hallgatóságos megegyezés” sem tartotta vissza, mely szerint tartózkodniuk kellett volna attól, hogy egyoldalúan kihasználják a bombázások leállítását.

A Nixon-adminisztráció azzal a reménnyel vette át a kormányzást, hogy nemzeti egyetértést tud kialakítani ésszerű kompromisszumok javaslásával, s ily módon egy lényegében egységes országgal fog majd Hanoi szembekerülni. Hamarosan kiderült azonban, hogy Nixon, elődeihez hasonlóan, lebecsülte Hanoi makacsságát és elszántságát. Ho Si Minh egyre biztosabb volt abban, hogy a tehetetlen saigoni vezetés és az ingadozó amerikai elkötelezettség Hanoi erőinek feltétel nélküli győzelmét fogja eredményezni. Honak a *Realpolitik* híveként esze ágában sem volt a tárgyalóasztal mellett feladni azt, ami reményei szerint a vérrel és a fegyverrel megnyerhető lesz a harctereken.

Egy kompromisszumos békéhez lámpással sem lehetett volna kevésbé hajlékony partnereket találni, mint a hanoi vezetést alkotó makacs hősöket. Amikor a Nixon-kormányzat hivatalba lépett, a vietnami kalandba lépő Demokrata Pártban éles szakadás ment végbe a hivatalos álláspont és egy kisebbségi, „galamb”-platform között (olyan szenátorok támogatásával, mint Ted Kennedy, George McGovern és Eugene McCarthy), amelyet a Demokrata Országos Konvenció^[70] elvetett. A hivatalba lépést követő kilenc hónapon belül a republikánus párti Nixon-kormányzat még a Demokrata Párt „galamb” álláspontján is túlment. Hanoi rezzenéstelenül bezsebelt minden amerikai engedményt anélkül, hogy a legcsekélyebb

kölcsönösségre is hajlandó lett volna, s tántoríthatatlanul ragaszkodott az amerikai kivonulás meghatározott időpontban és feltétel nélkül való megkezdéséhez, valamint a saigoni kormányzat gyakorlatilag kommunista rezsimmel való felváltásához. Hanoi ismételten kijelentette: amennyiben ez a két feltétel nem teljesül egy időben, úgy az amerikai hadifoglyokat sem fogja elengedni. Amit Hanoi követelt, az gyakorlatilag megalázással súlyosbított megadást jelentett volna.

Az elnökök azonban nem rázhatnak le magukról egy feladatot csak azért, mert az nehezebbnek bizonyul annál, mint amire számítottak. Nixon még a beiktatása előtt utasítást adott egy átfogó tanulmány elkészítésére arról, hogyan lehetne a háborút lezárni. Három lehetőséget vizsgált meg a dokumentum: az egyoldalú visszavonulást; egy katonai és politikai nyomással párosult konfrontációt Hanoival; és azt, hogy a háború felelősségét fokozatosan Saigonra hárítsák, hogy az Egyesült Államok fokozatosan vonhassa ki csapatait Vietnamból.

Az első lehetőség, az egyoldalú visszavonulás, később a revizionista történészek érdeklődésének homlokterébe került. Véleményük szerint Nixonnak közvetlenül hivatalba lépése előtt ki kellett volna jelölnie a kivonulás időpontját, és egy egyoldalú amerikai döntéssel véget kellett volna vetnie a háborúnak.

Jó volna, ha a történelem ugyanolyan egyszerű volna, mint az újságírás. Noha az elnökök széles hatáskörrel rendelkeznek, a politikai környezet és a realitás mégis korlátot szab számukra. Amikor Nixon 1969-ben hatalomra került, egyik politikai párt sem szorgalmazta valaha is az egyoldalú kivonulást és a közvélemény-kutatások sem jeleztek semmilyen komolyabb támogatást egy ilyen döntéshez. Az 1968-as Demokrata Országos Konvención leszavazott „galamb” álláspont az Egyesült Államok támadó hadműveleteinek a csökkentését, a külső erők (beleértve az észak-vietnamiakat is) kölcsönös visszavonulását, valamint a saigoni kormány és a Nemzeti Felszabadító Front közötti kibékülést elősegítő politika kialakítását javasolta. A dokumentum kölcsönösségen alapult, és szó sem volt egyoldalú kivonulásról.

A Johnson-kormányzat békeprogramja a Manila-formulában öltött testet, amely azt javasolta, hogy az amerikai katonák kivonása csak hat hónappal az észak-vietnami visszavonulás után kezdődjön, de csak akkor, amikor az erőszakhullám már lecsillapult. Még ebben az esetben is jelentős számú amerikai katonának kellett volna Vietnamban maradni, a koreai megoldáshoz hasonlóan. A hivatalos demokrata párti platform szabad politikai választásokat irányzott elő Dél-Vietnamban, de csak a hadműveletek befejezése után. Végül, a Republikánus Párt programja a háború „Amerika nélküliségét” a katonai stratégia megváltoztatását, s olyan tárgyalásokat tűzött ki céljául, amelyek tárgya sem a „béke minden áron”, sem pedig az álcázott fegyverletétel. Ezért azután, amikor Nixon hivatalba került, mindkét nagy politikai párt minden egyes szárnya olyan rendezést sürgetett, amely olyan feltételeken alapult, amelyeket Hanoiak végre kellett volna hajtania, még mielőtt az Egyesült Államok kivonul az országból. Mindegyik kompromisszumról szólt, s nem megadásról.

Egy azonnali, feltétel nélküli és egyoldalú amerikai kivonulás megoldhatatlan gyakorlati problémákat is felvetett. Félmilliónál is több amerikai katona harcolt a körülbelül 700 000-es dél-vietnami hadsereg oldalán a legalább 250 000 katonát számláló észak-vietnami reguláris csapatok, valamint egy nagyjából hasonló erejű gerillahadsereg ellen. A Nixon-kormányzat hivatali idejének elején az egyoldalú visszavonulás melletti döntés következtében az amerikai expedíciós csapatok Amerika elárult szövetségeseinek, a dél-vietnamiaknak a dühe és az észak-vietnamiak kíméletlen támadásai közé szorultak volna.

A Védelmi Minisztérium felmérése szerint egy rendezett visszavonulást tizenöt hónapnál rövidebb időn belül nem lehetett volna megszervezni, s ezalatt az amerikai csapatok helyzete fokozatosan annyira meggyengül, hogy a maradék haderő mindkét vietnami oldalnak túsul eshet. Még, ha azt feltételezzük, hogy a dél-vietnami hadsereg egyszerűen összeomlik és nem fordul amerikai szövetségesei ellen, a visszavonulás leírhatatlan káosz közepette ment volna végbe, különösen mivel Hanoi minden bizonnyal

megpróbált volna még keményebb békefeltételeket kicsikarni, kihasználva egyre erősebb pozícióját. Az egyoldalú csapatkivonás egy rettenetes és véres kudarc minden adottságával bírt.

Mindenekelőtt azonban a Nixon-kormányzat meg volt győződve arról, hogy az egyoldalú kivonulás geopolitikai katasztrófát okozna. A megelőző húsz évben nagy erőfeszítésekkel megerősítették az Amerika iránti bizalmat. Ez volt a szabad világ szerkezetének a kulcspontja. Egy jelentős, négy korábbi kormányzat által is támogatott amerikai kötelezettségvállalásban végrehajtott 180 fokos fordulat egy eddig konzervatív külpolitikával azonosított elnök által, rendkívüli mértékben kiábrándította volna Amerika szövetségeseit, különösen az amerikai támogatástól leginkább függőket, tekintet nélkül arra, hogy azok egyetértettek-e Amerika vietnami politikájának részleteivel.

Ilyen körülmények között a Nixon-kormányzat arra a megállapításra jutott, hogy olyan stratégiára van szükség, mely megváltoztatja Hanoiak a saját elkerülhetetlen győzelmébe vetett hitét, és megakadályozza, hogy az kikényszerítse az egyoldalú kivonulást. Ezért a második számú, meggondolásra ajánlott javaslat szerint politikai és katonai eszközök együttes alkalmazásával gyorsan dűlőre kell vinni a dolgokat. Én magam ezt a stratégiát részesítettem előnyben, mert véleményem szerint véget vetett volna a belső amerikai vitának, és lehetővé tette volna, hogy az adminisztráció más, a nemzetet jobban összefogó feladatokra összpontosítson. Ennek a változatnak három összetevője volt: 1. a háború folytatásához kongresszusi jóváhagyást kell nyerni; 2. nagy erőfeszítéseket kell tenni a tárgyalásos rendezésre, amelyben Amerikának minden olyan engedménybe bele kell mennie, ami nem a kommunista hatalomátvételt segíti elő; és 3. új katonai stratégiát kell alkalmazni, amely Dél-Vietnamon belül a sűrűn lakott területek védelmére koncentrálnak, de ugyanakkor igyekeznek Hanoi utánpótlási vonalait megsemmisíteni, például a Laoszon át vezető Ho Si Minh-ösvényt elzárni, a kambodzsai támaszpontokat felszámolni és Észak-Vietnam kikötőit elaknásítani. A következő négy évben mindezeket a javaslatokat a gyakorlatba is átültette a kormányzat, és ezek 1972-ben rábírták Hanoi arra, hogy elfogadja a megelőző évtized során következetesen elutasított feltételeket. Ha mindezeket az intézkedéseket egy időben bevezették volna, még akkor, amikor Amerikának elég nagyszámú szárazföldi haderő állt Vietnamban rendelkezésére, a hatás döntő lehetett volna.

Elnökségének kezdeti szakaszában Nixon a Kongresszushoz fordulhatott volna, kifejthette volna a vietnami háború tisztességes lezárásával kapcsolatos elképzeléseit, s támogatást kérhetett volna a tervekhez, hangsúlyozva, hogy a kongresszusi egyetértés hiányában nem maradna más választása az egyoldalú visszavonuláson kívül, bármennyire rettenetes következményekkel járna is. Nixon két okból nem fogadta meg az ez irányú tanácsokat. Először úgy vélte, hogy egy ilyen lépés az elnöki felelősség feladását jelentené. Másodszor, miután korábban már hat évet eltöltött a Kongresszusban, meg volt győződve – szinte minden bizonnyal joggal –, hogy a kongresszus ki fogja kerülni az egyértelmű válaszadást, és a legjobb esetben is annyi különböző feltétellel körülbástyázott kétértelmű felhatalmazást ad majd neki, ami csak növelni fogja a gondokat.

Nixon eleinte habozott, hogy a vietnami utánpótlási rendszert megtámadja. A még mindig rendkívül törekeny szovjet-amerikai, illetve kínai-amerikai viszony még jobban megromolhatott volna, s annak a háromoldalú kapcsolatrendszernek a kialakulása, amely később olyan nagy rugalmasságot kölcsönzött az amerikai külpolitikának, halasztást szenvedett, vagy pedig csírájában megghiúsult volna. A Vietnamban fennálló feszültségek csökkentésének kudarcra esetleg még inkább a békemozgalom malmára hajtotta volna a vizet. A katonai végkifejlet túlságosan bizonytalannak tűnt, és talán a fellépés során felkorbácsolódott belpolitikai érzelmeket sem lehetett volna kordában tartani. Az „előre menekülés” stratégiája olyan komoly ellenállásba ütközött volna Nixon legközelebbi tanácsadói körében, hogy csak a kormány átalakításával és az elnök akkora erőfeszítésével lehetett volna végrehajtani, hogy az más, létfontosságú és hosszú távú kezdeményezések kárára ment volna.

Az amerikai nép két, egymást kölcsönösen kizáró politikát várt el a kormányzattól: be akarták fejezni a háborút, és nem akarták, hogy Amerika kapituláljon. Nixon és tanácsadói osztoztak ebben a

tudathasadásban. Nixon végül egy harmadik utat választott, hogy az amerikai politikát átvezesse ezeken az ellentmondásokon – az ún. vietnamizálást; nem azért, mintha azt gondolta volna, hogy ez a megoldás ragyogó deus ex machina, hanem azért, mert véleménye szerint Amerika Vietnamból való kivonulásának három kulcsfontosságú komponensét nagyjából biztonságos egyensúlyban tartotta: biztosította Amerika morálját, miközben tisztas lehetőséget adott Saigonnak arra, hogy megálljon a saját lábán, míg Hanoi a rendezésre ösztönözte. Amerika vietnami kivonulásának végső próbája ennek a három tényezőnek a megfelelő kezelése volt.

Az amerikai közvéleményt az amerikai erők visszavonásával és a komoly tárgyalási erőfeszítésekkel kellett meggyőzni; Dél-Vietnamnak valódi lehetőséget kellett kínálni, hogy a nagy volumenű amerikai segélyek és a kiképzés felhasználásával megvédhesse magát, Hanoi előtt pedig el kellett húzni a békekezdeményezések mézesmadzagját, de ugyanakkor időről időre a furkósbót-politikát is használni kellett ellene, hogy kimerüljön, és figyelmeztetést kapjon afelől, hogy Amerika türelme is véges. A vietnamizálás nevet viselő bonyolult stratégia azonban óriási kockázatot is jelentett arra az esetre, ha az elképzelés egészen egyszerűen képtelen lesz a stratégia három kulcsfontosságú elemét egyidejűleg megvalósítani, ha esetleg elfogy az idő, és a politika „két szék között a pad alá kerül”. A legjobb esetben is nagyon kockázatos megoldás volt, mivel minden egyes csapatkivonás csak bátorítást ad Hanoiaknak, és minden, a visszavonulás közben eldördülő puska lövés csak olajat önt a békemozgalom tüzeire.

Egy 1969. szeptember 10-én Nixonhoz küldött memorandumomban – melynek nagy részét Anthony Lake, akkori helyettesem, s jelenleg Clinton elnök nemzetbiztonsági tanácsadója fogalmazta – a vietnamizálás kockázataival foglalkoztam. Ha a vietnamizálás túlságosan hosszú időt vesz igénybe – fejtettem ki –, a közvélemény nyugtalansága csak fokozódni fog ahelyett, hogy csökkenne. A kormányzat akkor a héják és a galambok között a senki földjén találja magát – túlságosan megalkuvó lesz a héják, s túlságosan harcias a galambok szemében. A két csoport megnyugtatóra szánt kormányzati kijelentések „meg fogják zavarni Hanoi, de egyben meg is erősítik politikájában”:

„...A »vietnamizálás« egyre súlyosabb problémákat fog a felszínre hozni megvalósítása folyamán.

- Az amerikai csapatok visszavonása olyan lesz az amerikai közvélemény számára, mint a sós mogyoró: minél több katonát hozunk haza, annál többet szeretnének itthon látni. Ez végül esetleg az egyoldalú kivonulás követeléséhez fog vezetni – talán már egy éven belül.

- Minél több katonát vonunk ki, Hanoi annál merészebb lesz. ...

- Minden egyes amerikai katona, akit kivonunk, viszonylag egyre fontosabb lesz a délen folyó háborúban, mert az amerikai erők nagyobb hányadát jelenti, mint az előde...

- Egyre nehezebb lesz fenntartani a hátramaradottak harci szellemét, nem is szólva a katonák édesanyjáéről.

- A „vietnamizálás” esetleg egyáltalán nem eredményezi az amerikai veszteségek csökkenését egészen a legutolsó fázisáig, mivel veszteségeink száma független lehet a Dél-Vietnamban tartózkodó amerikai katonák összlétszámától. Ahhoz, hogy hetente 150 amerikai katona essen el az ellenség keze által, erőinknek mindössze egy töredékét kell támadnia...”

Ha mindez igaz – folytatta a memorandum –, Hanoi azon lesz, hogy az Egyesült Államokra pszichológiai, s nem katonai vereséget mérjen; el fogja húzni a háborút, hátráltatni fogja a tárgyalásokat, s megvárja, amíg az amerikai társadalom kettészakad – ez utóbbi jövendölés lényegében igaznak is bizonyult.

A feljegyzés sok később felmerülő nehézségre előre rámutatott; ennek ellenére szinte semmi fogantatja sem volt. Kezdjük azzal, hogy bár az elnöknek készült, nem követtem az irat útját az Ovális Irodába. Washingtonban az ötleteket nem könnyű eladni. Olyan memorandumok szerzői, akik nem hajlandók

harcolni értük, gyakran abba a helyzetbe kerülnek, hogy javaslatukat *ex post facto* alibikként látják viszont, nem pedig a megtett lépések vezérfonalaként. Mivel a Hanoi-val szemben való döntés kieroszakolásának alternatívája rendkívül heves ellenzéshez és belpolitikai felforduláshoz vezetett volna, soha nem is szenteltem nagyobb figyelmet ennek a lehetőségnek. Maga az elnök, feltehetően hasonló okokból, szintén nem vette komolyan figyelembe ezt a variációt. Nixonnak semmi oka sem volt arra, hogy megváltoztassa korábbi, a háború vietnamizálását szorgalmazó döntését addig, amíg a Vietnammal foglalkozó kormányhivatalok egyike sem kérdőjelezte azt meg. És egyikük sem tette ezt meg, mert – elsősorban a tüntetések miatt – egyik sem akart támadások keresztüztüzebe kerülni.

Áttekintettem annak a lehetőségnek a buktatóit is, hogy bemutassam: mire Nixon hivatalba lépett, Vietnamban már csak a rossz és a még rosszabb megoldások között lehetett választani. Az a tény, hogy a vietnamizálás rendkívül nehéz lesz, nem tette vonzóbbá a többi lehetőséget. Ez a lényeges pont elkerülte a vietnami háború amerikai bírálóinak figyelmét, mint ahogy az amerikai közvélemény nagy része sem vette ezt figyelembe más esetekben, hogy a külpolitikában gyakran tökéletlen megoldások közül kell választani. Nixonnak Vietnamban illetően egyenlően kínos alternatívák közül kellett választania. Húszévnnyi feltartóztatás után Amerika most fizette meg a túlterjeszkedés árát, többé már semmilyen egyszerű megoldás nem kínálkozott.

Noha a vietnamizálás kockázatos vállalkozás volt, végeredményben még mindig a legjobbnak bizonyult az adódó lehetőségek közül. Megvolt az az előnye, hogy lehetőséget adott az amerikaiaknak és a dél-vietnamiaknak is, hogy megbarátkozzanak az elkerülhetetlen amerikai visszavonulás gondolatával. Ha a rendíthetetlen amerikai csapatcsökkentéssel egyidejűleg Amerikának sikerül megerősítenie Dél-Vietnamban – és a Nixon-kormányzat pontosan ezt szeretne elérni –, akkor Amerika eléri célját. Ha ez nem sikerül, és az egyoldalú csapatkivonás marad az egyetlen választási lehetőség, a végső kivonulásra akkor kerülhet már sor, amikor az amerikai erők létszáma olyan mértékben csökkent, hogy az intézkedést minden zűrzavar és megaláztatás nélkül végre lehet hajtani.

Ennek a politikának a megvalósítása során Nixon egyben nagy erőfeszítéseket tett a tárgyalások folytatására is, s engem kért meg ennek lebonyolítására. Georges Pompidou francia elnök találóan foglalta össze, hogy mi vár rám. Mivel az ő irodája biztosította a szervezeti háttérrel az észak-vietnamiakkal Párizsban folytatott titkos tárgyalásaimhoz, majdnem minden tárgyalási forduló után tájékoztattam a fejleményekről. Egy ilyen alkalommal, amikor különösen kilátástalannak éreztem a helyzetet a látszólag feloldhatatlan patthelyzet miatt, Pompidou szokott tárgyilagos, józan hangján megjegyezte: „Sikerre van ítélve.”

A közhivatalnokok nem választhatják meg az időt, amikor országukat szolgálhatják, sem azokat a feladatokat, amelyekkel meg kell birkóznuk. Ha választási lehetőségem lett volna ebben az ügyben, bizonyára egy alkalmazkodóbb tárgyalópartnert választottam volna, mint Le Duc Tho. Tapasztalatai csak megerősítették azt az ideológiai tanítást, amelyet ő és a hanoi Politikai Bizottság többi tagja szívott magába – azt, hogy a gerillaháborúban csak győztesek és vesztesek vannak, s nincsenek kompromisszumok. A vietnamizálás kezdetben semmi hatást sem gyakorolt rájuk: „Hogyan gondolják, hogy kizárólag a dél-vietnami hadsereggel győzhetnek, amikor az 500 000 amerikai segítségével sem tud nyerni?” – kérdezte a rendkívül magabiztos Le Duc Tho 1970-ben. Olyan kérdés volt ez, mely bennünket sem hagyott nyugodni. A következő négy évben Saigon megerősítése és Hanoi meggyengítése közel hozott bennünket a kedvező válasz megadásához. S még akkor is blokádra, egy kudarcba fulladt észak-vietnami offenzívára és súlyos bombázásra volt szükség ahhoz, hogy Hanoi békét kössön.

Az amerikaiaknak idegen volt a kompromisszumokra teljesen érzéketlen, mindenre elszánt ellenséggel szembenézni, amely még a patthelyzetből is tökéletesen szeretett volna kiváncsolni. Egyre nőtt a kompromisszumra vágyó amerikaiak száma. Hanoi vezetői azonban nem azért indították meg a háborút, hogy utána egyezkedjenek, hanem azért, hogy győzzenek. Ily módon az amerikaiak által a vitában használt kategóriák – a bombázások leállítását ígérő, a tűzszünetet kilátásba helyező, az amerikai visszavonulás,

valamint egy koalíciós kormányzat megalakításának határidejét kitűző és számtalan egyéb javaslat – soha semmit sem jelentettek Hanoi számára. Hanoi csak akkor volt hajlandó engedményekre, amikor komoly nyomás alá került – elsősorban az amerikai bombatámadások felújításakor, s az észak-vietnami kikötők elaknásítása után.

Igen ám, de a nyomásgyakorlás volt az az eszköz, amely a háború amerikai ellenzőit a leginkább felháborította.

Az észak-vietnamiakkal folytatott tárgyalások két szinten zajlottak. Egyrészt a konfliktusban érintett négy fél, az Egyesült Államok, a Thieu-kormány, az NLF (Hanoi dél-vietnami fedőszerve), valamint a hanoi kormány hivatalos üléseket tartott a párizsi Majestic Szállodában. Bár hónapokig vitatkoztak a felek, hogy olyan alakú asztalt alakítsanak ki, amely mellett helyet foglalhat az NLF anélkül, hogy ez egyben Saigon általi elismerését is jelentené, a hivatalos tárgyalások szinte azonnal megfeneklettek. Túlságosan tág volt a résztvevők köre, túlságosan nagy volt a nyilvánosság, s Hanoi nem volt hajlandó egyenlő félként bánni Saigonnal, sőt még bábjaival, az NLF-fel sem.

Ezért a Nixon-kormányzat úgynevezett magán – azaz titkos – megbeszélésekhez folyamodott, amelyek kizárólag az amerikai és az észak-vietnami delegációra korlátozódtak, s amelyeket Averell Harriman és Cyrus Vance kezdett el még a Johnson-adminisztráció utolsó hónapjaiban. Jellemző módon Le Duc Tho párizsi megjelenése jelezte, hogy Hanoi elszánta magát egy újabb tárgyalási fordulóra. Noha Le Duc Tho az ötödik helyet foglalta el a hanoi hierarchiában, álszerűen csak a hivatalosan a Majestic Hotelben tárgyaló észak-vietnami delegáció élén álló külügyminisztériumi funkcionárius, Xuan Thuy különleges tanácsadójának vallotta magát.

Az amerikai tárgyalási taktika a katonai és a politikai kérdések szétválasztásán alapult, s ez a helyzet nem is változott 1971 után sem. A terv szerint először fegyverszüneti megállapodást kellett volna kötni, amelyet az amerikai erők teljes kivonása, valamint az Északról érkező utánpótlás és csapaterősítés leállítására kellett volna követelt. Dél-Vietnam politikai jövőjét a különböző politikai tényezők szabad versenye kellett volna hogy eldöntse. Hanoi követelése egészen az 1972. októberi áttörésig a teljes amerikai csapatkivonás feltétel nélküli határidejének megállapítására, valamint a Thieu-kormányzat megbuktatására irányult. A csapatkivonás végső határideje lett volna a belépődíj a többi kérdés megtárgyalásához, s azok eredményétől függetlenül kötelező érvényű lett volna. Amerika kompromisszumot szeretett volna kötni, Hanoi kapitulációt követelt. Semmiféle középutas megoldás nem létezett addig, amíg a szárazföldi erők egyensúlya lehetővé nem tette a kompromisszumot – s ez csak addig tartott, amíg az erőegyensúly fennállt.

A találkozót mindig az amerikai fél kezdeményezte a párizsi amerikai követség katonai attaséján, Vernon Walters tábornokon keresztül. (Walters később a Központi Hírszerzés igazgatóhelyetteseként, az Egyesült Nemzetekhez akkreditált állandó képviselőként és németországi nagykövetségként szolgált, s ezenkívül számos kényes ügyben járt még el elnöki különmegbízottként is – mindenhol sikerrel.) Hanoi egyik cinikus trükkje az volt, hogy az Egyesült Államokat kényszerítette az első lépés megtételére, hogy így lélektani fölényhez jusson. A taktika ékes bizonyítéka annak, hogy milyen jól felfogta Hanoi az amerikai belpolitikai krízis természetét. Ha Le Duc Tho Párizsban járt anélkül, hogy az Egyesült Államok kormánya kapcsolatot keresett volna vele, akkor nem mulasztott el célzásokat tenni újságíróknak vagy a kongresszus éppen ott járó tagjainak, hogy a Nixon-adminisztráció nem érti Hanoi nyilvánvaló békés szándékait. Az amerikai belpolitikai vita természetét figyelembe véve az ilyen utalások minden alkalommal nagy nyilvánosságot kaptak, s ezzel a fegyverrel még akkor is élni tudott, amikor a megbeszélések valójában folytak.

Le Duc Tho 1970 és 1972 között Párizsban tett látogatásai alatt általában mindig öt-hat találkozóra került sor néhány hónap leforgása alatt. (Sok megbeszélést tartottunk külön Xuan Thuy-val is. Le Duc Tho távollétében ezek teljesen hiábavalóknak bizonyultak.)

A tárgyalások menete megszokottá vált. Xuan Thuy mint a vietnami tárgyaló küldöttség hivatalos feje, végtelen hosszan újra és újra elismételte a vietnamiak tárgyalási feltételeit, amelyekkel már a Majestic

Szállóban tartott ülések óta mindannyian tisztában voltunk. Ezután „átadta a szót Le Duc Tho különleges tanácsadónak”. A makulátlan barna vagy fekete Mao-öltönyt viselő Le Duc Tho ezután egy hasonlóan hosszú beszédet tartott a filozófiai kérdések általa vallott értelmezéséről, melyet a korábbi vietnami függetlenségi küzdelmekről szóló érzékletes leírásokkal tarkított.

A tárgyalások szinte legutolsó szakaszáig Le Duc Tho ugyanarról a témáról értekezett minden alkalommal: az erőegyensúly Hanoi javára billent el, s a jövőben még inkább így lesz; a háborúkat politikai célokért vívják, ezért az tűzszünetre és a fogolycserére vonatkozó amerikai javaslat abszurd és elfogadhatatlan; a politikai rendezést pedig azzal kell kezdeni, hogy az Egyesült Államok megbuktatja a dél-vietnami kormányt. (Le Duc Tho egy ízben még segítőkészen azt is javasolta a kérdés megoldására, hogy Thieu-t meg kell gyilkolni.)

Mindezt rendkívül udvariasan adta elő, erkölcsi felsőbbrendűséget tükröző merev magatartással, s olyan marxista zsargonban, mely a szellemi sötétségben élő imperialisták számára lehetetlenné tette a közbevetést. Le Duc Tho irgalmatlan ideológiai fejtegetésekbe bocsátkozott még a leghomályosabb kérdésben is. Egy alkalommal rövid időre meg szerettem volna szakítani a tárgyalásokat, s – legalábbis úgy gondoltam – elég tapintatos marxista formulával éltem, amikor „objektív szükségszerűsége” utaltam. Ez azonban mindössze arra volt jó, hogy Le Duc Tho újabb tízperces kiselőadást tartson arról, hogy milyen helytelen, ha magamfajta imperialisták marxista terminológiát használnak.

Le Duc Tho fagyosan udvarias tárgyalásmódjának alapvető stratégiája az volt, hogy az idő nekik dolgozik, mert abban a helyzetben van, hogy kihasználhatja Amerika megosztottságát a maga javára. Az első megbeszélések során, 1970 februárja és áprilisa között elutasított egy fegyverszünetet, egy tizenöt hónap alatt végrehajtandó amerikai visszavonulásról átadott tervezetet a harcok eszkalálódásának megállítását, valamint Kambodzsa semlegesítését. (Érdekes módon, Le Duc Tho soha nem említette a minden egyes alkalommal felsorolt „bűnlajtsromunkon” a vietnamiak kambodzsai bázisainak „titkos” bombázását.)

A tárgyalások második szakaszában, 1971 májusa és júliusa között, Le Duc Tho a cinizmus újabb mélységeibe szállt alá. A hivatalos fórumon az NLF egy hétpontos tervet terjesztett elő. Le Duc Tho egy némileg különböző és sokkal konkrétabb kilencpontos tervvel állt elő a titkos tárgyalásokon, s hangsúlyozottan kiemelte, hogy az utóbbi az igazi tárgyalási alap. Ezalatt a kommunista szóvivők választ sürgettek a hivatalosan beterveztett hétpontos tervre, s a Nixon-kormány támadások keresztüztébe került, amiért nem válaszolt egy olyan javaslatra, amelyről a vietnami tárgyalófelek világosan kifejtették, hogy semmisnek tekintendő. Ez a cirkusz egészen addig folytatódott, amíg Nixon a nyilvánosság elé nem tárta az egész mesterkedést, amikor is Hanoi a hétpontos tervet újabb két ponttal „egészítette ki”, amellyel további nyomást gyakoroltak Nixonra. A végső tárgyalások befejezése után megkérdeztem Le Duc Tho-t, hogy pontosan miben állt a kiegészítés. „Semmiben” – válaszolta mosolyogva.

A tárgyalások harmadik fordulója során, 1972 augusztusa és 1973 januárja között, megtörtént az áttörés. Október 8-án Le Duc Tho felhagyott azzal az állandó követelésével, hogy Amerika buktassa meg a saigoni kormányt, s beleegyezett egy tűzszünetbe. Ettől kezdve a dolgok gyorsan haladtak a végkifejlet felé. Le Duc Tho bebizonyította, hogy legalább olyan leleményes a kompromisszumos megoldások megtalálásában, mint amilyen makacs volt az obstrukcióban. Még a bevezető beszédét is megváltoztatta, ami, noha ugyanolyan hosszú volt, mint korábban, most már a tárgyalásokon elérendő haladásra ösztönzött. A komoly tárgyalások megkezdődése azonban nem jelentette azt, hogy felhagyott volna ellenszenves magatartásával. Minden délelőtt változatlan formában elmondta a következő mondatot: „Önök is nagy erőfeszítéseket tesznek, mi is nagy erőfeszítéseket fogunk tenni.” Egy nap elhagyta a jelzőt, s mindössze annyit ismételt el, hogy Amerikának nagy erőfeszítéseket kell tenni, amit a maguk részéről erőfeszítésekkel viszonznak. Az egyhangúság megtörése érdekében felhívtam a figyelmét a kihagyásra. „Örülök, hogy felfigyelt rá” – válaszolta rendíthetetlen tárgyaló partnerem. „Tegnap azonban mi tettünk nagy erőfeszítéseket, s Önök csak erőfeszítéseket tettek. Ma tehát fordítsuk meg a dolgot: Önök tegyenek

nagy erőfeszítéseket, mi pedig mindössze erőfeszítéseket.”

A bajok egy része abból származott, hogy amíg Le Duc Tho szeme előtt mindössze egyetlen cél lebegett, addig Amerikának mint szuperhatalomnak többféle célja is kellett hogy legyen. Le Duc Tho forradalmi pályafutását győzelemmel szerette volna megkoronázni; Amerikának figyelembe kellett vennie a bel- és külpolitikai megfontolásokat, s Vietnam jövőjét Amerika globális szerepvállalásával szemben. Le Duc Tho úgy bánt az amerikai lélekkel, ahogy egy gyakorlott sebész operálhat; a Nixon-kormányzatnak olyan sok különböző fronton kellett helytállnia, hogy csak ritkán folytathatott offenzív diplomáciát.

Valóban, a tárgyalások elejétől kezdve majd mindvégig, a Nixon-adminisztrációnak hatalmas erőfeszítésébe került, hogy a jóhiszeműségét kétségbe vonó támadásokat kivédje. A Nixon által Hanoi irányába tett számos egyoldalú, viszonzatlan gesztus ellenére szinte már hivatalba lépésekor olyan bírálatok érték az elnököt, melyek szerint nem eléggé békeszerető. 1969 szeptemberére az Egyesült Államok felajánlotta, hogy az NLF is vegyen részt a politikai rendezésben és a vegyes választási bizottságokban, visszavonta Vietnamban állomásoztatott erőinek több mint 10 százalékát, s beleegyezett a még ottlévők teljes visszavonásába is a helyzet rendezése után – anélkül, hogy ezen engedmények ellenében a kommunisták szokásos – azaz az amerikai csapatok egyoldalú visszavonásának és a saigoni kormány megdöntésének – követelésénél többet kapott volna.

Ennek ellenére 1969. szeptember 25-én Charles Goodell, New York állam republikánus szenátora bejelentette, hogy olyan határozati javaslatot óhajt benyújtani, mely kimondja az amerikai erők Vietnamból történő visszavonását 1970 végére. Október 15-én országszerte ún. moratórium-tüntetések tartottak. New York pénzügyi negyedében 20 000 főnyi tömeg gyűlt össze délben, hogy meghallgassa, hogyan ítéli el a háborút Johnson elnök egykori tanácsadója és sajtótitkára, Bill Moyers. Harmincezren jöttek össze a New Haven Greenen (a város főterén). Ötvenezren zsúfolódtak össze a Washington-emlékmű köré, egy kőhajításnyira a Fehér Háztól. Bostonban 100 000 ember jött össze, hogy meghallgassa George McGovern szenátort, miközben egy repülőgép a béke jelét rajzolta följük az égre, annak jelzéseként, hogy a kormányzat elutasítja a béke gondolatát.

Az amerikai egyediség olyan módon nyilvánult meg a békemozgalomban, hogy elutasított minden meggondolást a kivonulás gyakorlati oldalát illetően, s minden ilyen jellegű kísérletet kizárólag csak a kormány alattomos törekvéseként értékelt, amelynek igazi célja a háború folytatása. A békemozgalom, miután a háborút a jó és a rossz közötti belpolitikai harccá változtatta, erkölcsi okokból Amerika vietnami vereségét kívánta egy olyan végkifejlettel szemben, amely „tisztesnek” nevezhető, mivel az utóbbi csak megnövelné a kormány étvágyát további külföldi kalandokra.

Ezért bizonyult lehetetlennek bármilyen közös álláspont kialakítása a békemozgalom és a kormányzat között. Nixon három év alatt 20 000-re csökkentette a közel 550 000 főnyi vietnami amerikai erőt; az áldozatok száma az 1968. évi kb. 16 000-ról, azaz az összlétszám 2,8 százalékáról, 1972-re körülbelül 600-ra, vagyis az utolsó háborús év összlétszámának 1 százalékára esett vissza. Mindez nem csökkentette a bizalmatlanságot és nem enyhítette a fájdalmat. Az alapvető ellentétet ugyanis nem lehetett áthidalni: Nixon becsülettel szerette volna elhagyni Vietnamban, míg a békemozgalom úgy vélte, hogy a becsületesség azt kívánja Amerikától, hogy gyakorlatilag feltételek nélkül vonuljon ki Vietnamból.

Ha a háború befejezése volt az egyetlen cél, akkor a bírálók szemében a saigoni kormány a béke akadályozója volt, nem pedig az Egyesült Államok szövetségese. Már régen elvetették azt az eredeti elképzelést, mely szerint Dél-Vietnam az amerikai biztonság fontos eleme. Ennek helyébe az az érzés lépett, hogy Amerika rossz társaságba keveredett Vietnamban. A bírálók szakadatlanul ismételték, hogy Thieu-t koalíciós kormánnyal kell felváltani, s ha szükséges, a Dél-Vietnamnak szánt amerikai segélyek leállításával kell mindezt elősegíteni. A koalíciós kormány gondolata az amerikai belpolitikai vitában pontosan akkor tetszett általános gyógymódnak, amikor az észak-vietnami tárgyaló partnerek világossá tették, hogy felfogásuk szerint egy koalíciós kormányzat nem más, mint eufemisztikus kifejezés a kommunista hatalomátvételre.

Az észak-vietnamiak rendkívül ügyes formulát találtak ki az amerikai közvélemény megzavarására. A nyilvánosság előtt kijelentették, hogy céljuk, az NLF-ből (saját bábjaikból), egy semleges csoportból, valamint a saigoni kormányzat „békét, szabadságot és függetlenséget” magukénak valló tagjaiból álló háromoldalú „koalíciós” kormányzat. Az embernek azonban most is, csakúgy mint Hanoi számos más cinikus megnyilvánulásakor, igen alaposan meg kellett vizsgálni az egyébként ésszerűnek hangzó javaslatot. Ekkor derült csak ki, hogy a három csoportból álló testület egyáltalán nem a saigoni kormányt alkotná, hanem mindössze tárgyalásokat folytatna az NLF-fel a végső rendezésről. Más szóval, egy kommunista többségű csoport tárgyalna egy kizárólag kommunistákból álló csoporttal Dél-Vietnam politikai jövőjéről. Hanoi javaslata voltaképpen azt jelentette, hogy a háborút egy önmagával folytatott dialógus keretében kívánja lezárni.

Az eset azonban nem így jelent meg az amerikai vitákban. J. William Fulbright szenátor a *The Crippled Giant* (A béna óriás) című könyvében azt állította, hogy az egész ügy mindössze két rivális totalitárius rendszer vitája. McGovern szenátor, aki 1971-ben „vegyes kormányzatot” kívánt látni Saigonban, 1972-ben, közvetlenül a Demokrata Párt elnökjelöltségének megszerzése előtt már az amerikai erők visszavonását, valamint a Dél-Vietnamnak juttatott katonai segély leállítását követelte. A Nixon-adminisztráció készen állt arra, hogy kockára tegye a Thieu-kormányzat jövőjét egy nemzetközileg ellenőrzött szabad választáson. Nem volt viszont hajlandó megbuktatni az elődje által hatalomba helyezett szövetséges kormányt csak azért, hogy kivonhassa az amerikai erőket.

A békemozgalom számára a siker egyetlen kritériuma egyszerűen az volt, hogy befejeződik-e a háború. Ha a válasz negatív volt, úgy Amerika tárgyalási pozícióját alapvetően hibásnak bélyegezték meg. A békemozgalom nem ítélte el Hanoi sem annak tárgyalási pozícióiért, sem hadviselési módszereiért, s ilyen módon csak tovább bátorították Hanoi obstrukciós politikáját. 1972-re az Egyesült Államok egyoldalúan visszavont 500 000 katonát. Saigon hivatalosan is felajánlotta, hogy szabad választásokat tartanak, míg Amerika készen állt arra, hogy a rendezést követően négy hónap alatt kivonja maradék erőit is az országból. Thieu beleegyezett abba, hogy a választások előtt egy hónappal lemond. Az Egyesült Államok azt javasolta, hogy állítsanak fel egy vegyes bizottságot a választások tisztaságának ellenőrzésére, s mindezeket egy nemzetközileg ellenőrzött tűzszünetről és a hadifoglyok cseréjéről tette függővé. Egyik javaslat sem csökkentette a kormányzat indítékai vagy politikája elleni támadások hevesességét.

Ahogy teltek-múltak a hónapok, az amerikai belpolitikai vita egyre inkább Hanoi azon előfeltétele körül kezdett el forogni, hogy az Egyesült Államok egyoldalúan nyilvánítsa ki az amerikai csapatkivonás időpontját a háború befejezésének formulájaként. A csapatkivonás előre meghatározott ütemtervre vonatkozó javaslatok hamarosan a háborúellenes kongresszusi határozatok szerves részévé váltak (1971-ben körülbelül huszonnégy ilyen jellegű határozat született, 1972-ben harmincöt). A javaslatok nem kötelező jellege miatt az azokat benyújtók kényelmes helyzetben voltak: elhatárolódtak a kormányzattól anélkül, hogy a következményekért felelniük kellett volna. Semmi sem tűnt könnyebbnek, mint a háborút úgy befejezni, hogy egyszerűen kivonjuk a csapatokat – sajnos azonban Vietnamban semmi sem volt olyan egyszerű, mint amilyennek látszott.

Az amerikai békemozgalom tagjai, miután találkoztak az észak-vietnami és az NLF tárgyaló küldöttségével, állandóan azt hangoztatták: „tudják”, hogy mihelyt az Egyesült Államok elkötelezi magát a csapatvisszavonás előre meghatározott, megmásíthatatlan időpontjának betartására, akkor azt hamarosan a hadifoglyok szabadon engedése és más ügyek rendezése fogja követni. A valóságban viszont Hanoi soha nem tett ilyen ígéretet, s ahhoz a néhány sokat ígérő kétértelműséggel megfűszerezett régi forgatókönyvhöz ragaszkodott, amelyet már 1968-ban használt a bombatámadások leállításakor. A csapatkivonás időpontjának rögzítése „kedvező körülményeket” teremtene a vitás kérdések megoldásához, bizonygatta Le Duc Tho, ám amikor a valódi tárgyalásokra sor került, azt követelte, hogy az egyszer megállapított csapatkivonási határidő kötelező legyen, függetlenül a tűzszünetről vagy a hadifogolycseréről szóló

tárgyalások eredményétől. A valóságban Hanoi a hadifoglyok szabadon bocsátását és a tűzszünetet a saigoni kormány megdöntésétől tette függővé. Ahogy Le Duc Tho ismételten kifejtette, mintha bevezető előadásokat tartana politikatudományból: elsősorban pontosan ezért folyik a háború.

Az amerikai belső viták legnagyobb iróniája az volt, hogy Hanoit tulajdonképpen egyáltalán nem érdekelte az egyoldalú amerikai csapatkivonás. A háborúról szóló szakirodalom nagy része még mindig teljesen félreértelmezi ezt aényt. Hanoi majdnem mindvégig nem tért el a bevett, s már jól ismert formulájától: az amerikai csapatkivonás végleges időpontja egybeesik azzal az amerikai kötelezettségvállalással, hogy eközben az Egyesült Államok megbuktatja a dél-vietnami kormányt. Hanoit teljesen hidegen hagyták a Kongresszus jóindulatú tagjai által felajánlott kivonulási tervek részletei; legfeljebb annyiból volt számára érdekes, hogy azok csak az amerikaiak megosztottságát fokozták. Az észak-vietnamiak véleményét nem lehetett megváltoztatni egy kicsit engedékenyebb kivonulási tervvel. A konfliktust Hanoi elképzelése szerint kizárólag az erő fogja megoldani. Boldogan elfogadott minden útjába akadó ajánlatot anélkül, hogy azok a legcsekélyebb mértékben is változtattak volna tárgyalási pozícióin. A háború bírálói azt hitték, hogy Hanoi ésszerűbben kezd viselkedni, ha Amerika még nagyobb hajlandóságot árul el a megegyezésre. Ebben azonban tévedtek. Amit Washington Hanoitól hallott, az lényegében kizárólag a megadás követelése volt: feltétel nélküli kivonulás, melyet a dél-vietnami kormány megdöntésének kell követnie, helyébe Hanoi bábjaikat kellene ültetni, s azután, amikor Amerikának már semmi ütőkártyája sem marad, tárgyalások a hadifoglyokról, akiket minden további nélkül vissza lehetne tartani további engedmények kicsikarására.

Ahogy később kiderült, a visszavonásról folyó vita fordulópontot jelentett a vietnami háború történetében olyan szempontból, hogy a kormányzat számos győzelme pürroszinak bizonyult annak során. Nixon kitartott amellett az álláspontja mellett, hogy a kivonulás meghatározott időpontját kizárólag más lényeges amerikai célok elérésével hajlandó összekapcsolni. Meg kellett fizetnie azonban annak az árát, hogy beleegyezett a teljes kivonulásba *azután*, hogy a feltételeit teljesítik. Dél-Vietnam így olyan helyzetbe került, hogy egyedül kellett védekeznie egy olyan ellenséggel szemben, mely kérlelhetetlenebbnek bizonyult Amerika többi szövetségesével szemben állóknál, s olyan feltételeket kellett teljesítenie, amelyeket Amerika sohasem kért egyetlen másik szövetségesétől sem. Amerikai katonák tartózkodnak Európában már két nemzedék óta, a koreai fegyverszünetet amerikai erők biztosítják már több mint negyven éve. Egyedül Vietnamból vonult ki teljesen az Egyesült Államok a belső viták miatt; eközben megfosztotta magát attól, hogy a végül megkötött egyezség pontjait biztosítani tudja.

Nixon két jelentősebb beszédében fejtette ki az amerikai rendezési feltételeket: 1972. január 25-én és 1972. május 8-án. A feltételek az alábbiak voltak: nemzetközileg ellenőrzött tűzszünet; a hadifoglyok kiszabadítása és a „velük való elszámolás”; a Saigonnak nyújtott gazdasági és katonai segítségadás folytatása; és Dél-Vietnam politikai jövőjének a különböző vietnami pártok részvételével megrendezett szabad választásokon alapuló rendezése. 1972. október 8-án Le Duc Tho elfogadta Nixon legfontosabb javaslatait, és Hanoi végre elállt attól a követelésétől, hogy Amerika működjön együtt vele egy kommunista kormányzat létrehozásában Saigonban. Hanoi beleegyezett a tűzszünetbe, az amerikai hadifoglyok kiszabadításába és a harcok során eltűntek sorsának felderítésébe. A Thieu-kormány érintetlen maradt, és az Egyesült Államok továbbra is katonai és gazdasági támogatást nyújthatott számára.

Le Duc Tho eddig hallani sem akart ezekről a feltételekről. Az áttörést jelző javaslatot ezért vezette be a következő bejelentéssel:

„...ez az új javaslat pontosan az, amit Nixon elnök maga is javasolt: tűzszünet, a háború befejezése, a hadifoglyok szabadon bocsátása és csapatvisszavonás ... és számos elvet javasolunk a politikai kérdéseket illetően. Önök ugyanezt javasolták. A dél-vietnami pártokra hagyjuk ezeknek a problémáknak a megoldását.”

A később bekövetkező tragikus események és viták egyike sem feledtetheti el azt a szinte eksztatikus örömet, amelyet mi, az amerikai politika alakítói éreztünk, amikor tudatára ébredtünk: küszöbön áll annak a megoldása, amire négy, gyötrelmes év alatt törekedtünk, s hogy Amerikának nem kell cserbenhagynia azokat az embereket, akik bíztak benne. Nixon számtalan alkalommal kijelentette, hogy mihelyt teljesítik a feltételeit, gyorsan megoldja a vitás kérdéseket. 1972. augusztus 14-én közöltem Thieu-vel, hogy ha Hanoi elfogadja Nixon feltételeit változatlan formában, akkor Amerika gyors rendezésre fog törekedni. Kötelezettséget vállaltunk ígéretünk betartására. És nem is volt más választásunk, mint annak betartása. Ha húztuk-halasztottuk volna az időt, Hanoi nyilvánosságra hozta volna a saját javaslatát, s arra kényszerítette volna az amerikai kormányzatot, hogy magyarázkodni kényszerüljön azt illetően, miért utasítja el saját feltételeit, és idézte elő, hogy a Kongresszus a segélyösszegek megszüntetését szavazza meg.

Számos körülmény arra kényszerítette Hanoi, hogy elfogadja az általa korábban következetesen elutasított megoldást: az észak-vietnami kikötők elaknásítása, mely fokozatosan csökkentette az utánpótlását, kambodzsai és laoszi támaszpontjai ellen intézett támadások 1970-ben és 1971-ben, az 1972 tavaszán indított támadásának kudarca, a moszkvai és pekingi politikai támogatás elmaradása akkor, amikor a Nixon-adminisztráció felújította Észak bombázását és az a félelem, hogy Nixon, mihelyt újraválasztják, katonailag döntésre viszi a dolgokat.

A döntő tényező feltehetően az volt, hogy az 1972-es elnökválasztás következményeinek felmérésekor Hanoi dörzsölt politikusai ez egyszer alaposan melléfogtak. A jelek szerint Hanoi azt hitte, hogy Nixon majdnem biztosra vehető nagyarányú választási győzelme szabad kezet biztosít majd neki a háború folytatásában. A Nixon-kormányzat tudta, hogy az új kongresszus semmivel sem lesz megértőbb az elnök vietnami politikáját illetően, s talán még ellenségesebb is lesz személyével kapcsolatban. Valószínű volt, hogy a háborús költségeket megszüntetni vágyó, szó szerint többszáznyi kongresszusi határozatból egyet végül elfogadnak – talán egy olyan kiegészítő törvényjavaslathoz csatolva, amelyet 1973 elején kellett benyújtani az 1972-es kommunista tavaszi offenzíva elhárítása költségeinek fedezésére.

A körvonalazódó békét abban a reményben üdvözöltem, hogy az lehetővé teszi Amerikának a nemzet sebeinek begyógyítását, és annak a kétpárti konszenzusnak a helyreállítását, mely a II. világháború utáni amerikai külpolitikát alakította. A békemozgalom végül is elérte volna célját a béke megteremtésével, míg az Amerika tisztességét biztosító rendezést kívánókat kielégíthette volna az a tény, hogy kitartásuknak meglett a jutalma. A végső megállapodás pontjait körvonalazó összefoglalóban a négyéves belső küzdelemben a másik oldalon állók felé is békejobbot nyújtottam:

„...nyilvánvaló, hogy ebben a háborúban senki sem monopolizálhatja a lelki gyötrődést és e vitákban senki sem rendelkezik az erkölcsi éleslátás monopóliumával sem; és most, hogy végre olyan megállapodásra jutottunk, amelyben az Egyesült Államok nem írja elő szövetségeseinek a politikai jövőt; olyan megállapodásra, amely minden érintett fél méltóságát és önbecsülését megőrzi, az indokínai sebek begyógyításával egyidejűleg megkezdhetjük a sebek begyógyítását Amerikában is.”

A nemzeti egység iránt táplált halvány reményeket azonban a kambodzsai kérdés jóvátehetetlenül szertefoszlatta. Mivel Kambodzsai volt az egyetlen olyan amerikai hadszíntér, amelyet Nixon nem az elődeitől örökölt, heves pártcsatározások középpontjába került, és a kérdés körül a vietnami háború korszakának legelkeseredettebb vitái zajlottak.

Nincs szándékomban ezeknek a vitáknak a részletezése. A vitákkal máshol már részletesen foglalkoztak. A kormányzat bírálóinak vádjai lényegében két központi kérdés köré csoportosíthatók: hogy Nixon indokolatlanul terjesztette ki a háborút Kambodzsára, és hogy ennek során az amerikai politika a fő

felelőse annak a népirtásnak, amelyet a kommunista vörös khmerek vittek végbe 1975-ben bekövetkezett hatalomra jutásuk után.

Az az elképzelés, hogy Nixon felelőtlenül terjesztette ki a háborút, a Laoszt illetően 1961-62-ben forgalomban lévő téves stratégiai nézet újjászületése volt, nevezetesen az, hogy Amerika háborús tevékenységét Dél-Vietnamra lehetett volna korlátozni annak ellenére, hogy Hanoi az indokínai térség mindhárom országában folytatta a háborút. Az észak-vietnami hadsereg Kambodzsán belül, közvetlenül a dél-vietnami határ mentén egy egész bázis-hálózatot épített ki magának, amelyekből hadosztálynyi méretű egységekkel indított támadásokat az amerikai és dél-vietnami erők ellen. Ezeket a bázisokat vagy a Laoszon keresztülvezető Ho Si Minh-ösvényen, vagy pedig a kambodzsai Sihanoukville kikötőn át látták el utánpótlással – mindezt a kambodzsai semlegesség nyílt megsértésével. Amint az amerikai csapatkivonulások üteme fokozódott, a dél-vietnami és amerikai erők katonai pozíciói tarthatatlanná váltak volna, ha ez a logisztikai hálózat sértetlen marad, s az egyre csökkenő létszámú amerikai erőknek korlátlan mennyiségű külső támogatással rendelkező, változatlan létszámú észak-vietnami katonasággal kellett volna szembenéznie. A Nixon-kormány tehát 1969-ben azt a taktikai döntést hozta, hogy légi úton támadja ezeket a bázisokat, míg 1970-ben már földi akciók célpontjává is tette őket. A légitámadások választ jelentettek azokra a meg-megújuló, a Dél ellen intézett észak-vietnami támadásokra, amelyek során hetenként 400 amerikai esett el, és amelyek megsértették Hanoinak Johnson elnökkel a bombázások 1968-as leállításkor kötött „hallgatólagos megállapodását”. A földi támadások célja az amerikai csapatvisszavonások fedezése volt, amelyek létszáma évente elérte a 150 000 főt is.

Az észak-vietnami utánpótlási rendszer ellen intézett támadások nélkül egyetlen amerikai visszavonulási stratégia sem lehetett volna működőképes. A kambodzsai hatóságok, melyek az országuk semlegességének a védelmét látták az amerikai támadásokban, minden egyes alkalommal üdvözölték azokat; végül is senki sem hívta az észak-vietnamiakat Kambodzsába.

Ennek ellenére mindkét amerikai katonai lépés körül magasra csaptak az indulatok az Egyesült Államokban, s a vita hamarosan túlcsapott a katonai stratégia kérdéseire. Kambodzsá rövidesen az alapvető, Vietnammról folyó vita részévé vált. A kormány politikája egy stratégiát tükrözött; a bírálókat magának a háborúnak az erkölcsi érvényességére koncentrált. Ezt a magatartást csak erősítette az a tény, hogy a nemzet képtelen volt felmérni a forradalmi ideológia természetét és engesztelhetetlenségét. Minden bizonyíték amellet szól, hogy a vörös khmerek fanatikus ideológusok voltak már párizsi diákéveik alatt is, az 1950-es években. Elszánták magukat a fennálló kambodzsai társadalom felforgatására és megsemmisítésére, s egy olyan örült utópia megvalósítására, amelyben a legcsekélyebb „burzsoá” neveltetésű embereket is kiirtják. Azt állítani, hogy az amerikai akciók miatt váltak tömeggyilkosokká, erkölcsileg egyenértékű azzal a nézettel, hogy a Holocaustot a Németország ellen indított amerikai stratégiai bombázások váltották ki.

A jelen kötetben nem törekszem arra, hogy igazságot szolgáltassak olyan ügyekben, melyek körül olyan magasra csaptak az érzelmi hullámok, hogy azok, egy idő múlva, már saját irodalommal is rendelkeztek. Amerika viszont tartozik azzal magának, hogy beismerje: bármi is a végső igazság a Kambodzsában végrehajtott amerikai akciók taktikai bölcsességéről, tragikus módon a vörös khmer volt az, amely a gyilkosságokat végrehajtotta, s Amerika belső megosztottságának az árát a kambodzsaiaknak kellett megfizetniük. Azok a kritikusok, akik lehetlenné tették Amerikának, hogy tovább segítse a kambodzsai kormányt a vörös khmer támadásai ellen, nem ismerték fel, hogy az amerikai segély általuk szorgalmazott és végül elfogadott leállítást vérfürdő fogja követni. Minden bizonytalansággal megdőbbsenek a következményektől. Manapság viszont inkább a saját honfitársaik elítélése miatt emlékeznek rájuk, s nem pedig egy tömeggyilkos ellenség teljes félreismeréséért.

Egy társadalom próbája az, hogy a közös célok érdekében háttérbe tudja-e szorítani ellentéteket, s nem felejt-e el, hogy a társadalmak az ellentétek kibékítésével boldogulnak, nem pedig a konfliktusok kiélezésével. Amerika megbukott ezen a vizsgán Indokínában.

A sebek azonban olyan mélyek voltak, hogy a béke sem hozott sok örömet. A megegyezésnek az a csekély esélye, hogy a nemzeti kibékülés előmozdítója lehet, szinte teljesen eltűnt a kezdeti megállapodás elérése és az annak aláírása között eltelt három hónap során, s különösen az 1972 decemberének második felében a Hanoi körzete ellen intézett B-52-es légitámadásoknak köszönhetően. Jóllehet csak minimális volt a polgári áldozatok száma, a kirobbanó háborúellenes tüntetések miatt az 1973. január 27-én aláírt megállapodás mindössze kimerült és bizalmatlan megkönnyebbülést hozott.

A tüntetők a maguk részéről nem tudtak belenyugodni abba, hogy Hanoi elfogadta Amerika békefeltételeit. Attól tartottak, hogy ha a Nixon felfogása szerinti tisztességes béke maradandónak bizonyul, akkor Amerika esetleg ismét beleugrik egy hasonló típusú, túlzott nemzetközi szerepvállalásba, amelynek a szemükben Vietnam vált a jelképévé. Így ugyanolyan cinizmussal fogadták a békemegállapodást, mint amellyel a háború és a diplomácia folytatását szemlélték. A bírálók közül sokan azt hangoztatták, hogy a szerződés csak politikai trükk, hogy ugyanezeket a feltételeket négy évvel korábban is el lehetett volna érni, és hogy az Thieu elárulásával ér fel – annak ellenére, hogy Thieu megbuktatása évekig a békemozgalom legfontosabb követeléseinek között szerepelt.

Semmi sem állhat messzebb az igazságtól, mint annak a feltételezése, hogy a Hanoival kötött egyezményrel az országos választásokat szerette volna az amerikai kormány befolyásolni. Nixon, mindent összevetve, kötelességének ítélte az egyezmény megkötését a választások előtt; toronymagasan vezetett a közvélemény-kutatásokban, s az előnyét csak veszélyeztethette a békefeltételekről folytatott országos vita. Pontosan ellenkező okokból ment bele a megállapodás megkötésébe, mint ahogy azt kritikusai feltételezték: nem akarta, hogy választási megfontolások késleltessenek egy olyan egyezményt, amelynek a megkötését ismételtlen megígérte az amerikai népnek, mielőtt a kormány nyilvánosságra hozott feltételeit elfogadják.

A Nixon-adminisztráció Vietnam-politikáját körülvevő mítoszok közül az egyik legmakacsabb az, mely szerint Nixon szükségtelenül húzta el a háborút újabb négy évig, mivel ugyanezeket a békefeltételeket négy évvel korábban is megkaphatta volna. Az a baj ezzel az elmélettel, hogy minden ismert tényt számításán kívül hagy. A történelmi tények döntő tanúsága szerint Amerika azonnal megállapodásra jutott, mielőtt az észak-vietnamiak elfogadták az előző négy évben következetesen elutasított feltételeket.

Természetesen 1975-ben az indokínai amerikai vállalkozás teljes kudarccal végződött, amely korábban bármikor bekövetkezhetett volna, amennyiben Amerika célja a megadás lett volna, de sem a kormányzat, sem az amerikai nép nem erre törekedett; az 1968-as választási kampány alatt az összes elnökjelölt kompromisszumról beszélt, s nem kapitulációról. 1972-ben a megadást szorgalmazó elnökjelölt megsemmisítő vereséget szenvedett. Az olvasó még ezek után is szabadon eldöntheti, hogy a megadást kellett-e volna választani 1969-ben. Az 1968-as politikai kampányban semmi jel sem mutatott arra, hogy az amerikai nép vagy a politikai pártok egy ilyen végkifejletet óhajtanának.

A kinszenvedések nem értek véget a Párizsi Megállapodással.^[11] Alighogy a háború befejeződött, a vita akörül kezdett el forogni, hogy Amerikának joga van-e betartatni a békét. A Nixon-kormány minden egyes vezető tisztviselője tisztában volt azzal, milyen törékeny a szerződés. A legvégsőig elmentünk az engedékenységekben, mint ahogy azt Nixon korábban mindig is ígérte. És a belpolitikai felfordulás nem hagyott tág teret a manőverezésre a kormányzat számára.

Mindennek ellenére Nixon és én, valamint a kormány számos vezető tisztviselője, hittünk abban, hogy a megállapodás katonai és gazdasági intézkedései képessé teszik Dél-Vietnamot az Észak előrelátható nyomása elleni küzdelemre, feltéve, ha az észak-vietnamiak betartják az egyezmény katonai behatolást tiltó passzusait. Nixon azonban mindvégig tisztában volt azzal, hogy bármikor megszeghetik a szerződés pontjait, mégpedig olyan erővel, amelyeket nem lehet amerikai segítség nélkül feltartani vagy legyőzni. Ezért elhatározta, hogy gazdasági segítség útján megpróbálja Észak-Vietnamnak a nemzetek közösségéhez való csatlakozását előmozdítani. Ha azonban minden kötél szakadna, a megállapodás betartása érdekében bevetendő légierő gondolatát sem vetették el sem a Nixon-adminisztráció tagjai, sem a hivatalos

megnyilatkozások.

A háború végeztével a kormányzat felkészült arra a erőpróbára, amely a tapasztalatok alapján elkerülhetetlenül bekövetkezett a megállapodás végrehajtásakor. Adottnak vettük, hogy jogunk – sőt kötelességünk –, hogy megvédjük azt az egyezményt, amelyért 50 000 amerikai az életét adta. Ha másként lenne, bármiféle, az Egyesült Államokkal kötött békeszerződés jogilag a kapitulációval volna egyenértékű. Ha egy nemzet nem képes a békefeltételek betartására, ez azonos a megadással. Ha egy nemzetnek nincs lehetősége, hogy érvényre juttassa a békefeltételeket, úgy jobb, ha az ügyet egyszerűen és nyíltan veszni hagyja. Nixon és legközelebbi tanácsadói számtalan alkalommal kinyilvánították azt a szándékukat, hogy megvédik a szerződést – például Nixon szokásos évi, 1973. május 3-án közzétett Külpolitikai Jelentésében: „A dolgok ilyen menete (a szerződés pontjainak állandó megszegése) veszélyezteti az indokínai béke nehezen elért eredményeit. A velünk való konfrontáció kiújulásának a kockázatát rejti magában. ... Nyilvánosan és magánúton is közöltük Hanoival, hogy nem tűrjük el a Megállapodás megsértését.”

Az előző öt év megszokott dolgai megisméltődtek. Talán egy sértetlen, frissen újraválasztott elnök ragaszkodhatott volna a megegyezés betartatásához szükséges időnkénti erőteljes katonai akciókhoz. Mivel azonban a Watergate-ügy már kezdte aláásni az elnökséget, semmilyen esély sem volt ilyen beavatkozásra. Még akkor is, amikor több ezer észak-vietnami teherautó haladt végig a Ho Si Minh-ösvényen, amikor közel 50 000 észak-vietnami katona hatolt be Vietnamba, s amikor Hanoi egyre csak húzta az időt az ütközetekben eltűnt amerikaiak hollétéről adandó magyarázatot illetően – melyek mindegyike szöges ellentétben állt a megállapodás betűivel –, a szerződéshez vezető politika bírálói ismételtelen kijelentették, hogy Nixonnak nincs joga betartatni azt akár a legsúlyosabb szerződésszegés esetén sem. Úgy tekintettek a megállapodásra, mintha az az általuk mindig is szorgalmazott egyoldalú kivonulás dokumentuma lett volna. 1973 júniusában a Kongresszus megtagadott minden további pénzügyi támogatást az augusztus 15-e után „Kambodzsa, Laosz, Észak-Vietnam és Dél-Vietnam területén vagy azok fölött közvetett vagy közvetlen harci cselekményt végrehajtó amerikai erők” számára, beleértve a légi felderítést is. 1973 júliusában világossá vált, hogy a Kongresszus nem támogat egy Észak-Vietnamnak szánt gazdasági segélyprogramot sem.

A békeszerződés nem kötelezte önmagát a végrehajtásra; ilyen egyezmény nem lett volna lehetséges. Észak-Vietnam célja még mindig Vietnam egyesítése volt a saját uralma alatt, s egy Párizsban aláírt papír nem téríthette el Hanoit állandó céljaitól. A Párizsi Megállapodás kivonta az Egyesült Államokat a vietnami katonai konfliktusból, de Dél-Vietnam léte az amerikai segítségtől függött. A Kongresszusnak el kellett döntenie, hogy kívánatos-e a feltartóztatásszerű politika Indokínában az amerikai csapatok távozása után is. A testület ellene döntött.

Még a Dél-Vietnamnak adandó gazdasági segítséget is megkurtították. 1972-ben a kongresszus 2 milliárd dollár segélyt szavazott meg; 1973-ban az összeget 1,4 milliárdra csökkentették, majd 1974-ben ennek is a felére, noha közben az olajárak megnégyszereződtek. 1975-re a Kongresszus egy utolsó, 600 millió dolláros segélyről tárgyalt. Kambodzsától teljes egészében megvonták a támogatást azzal az ürüggyel, hogy ezzel életet mentenek – mindez a cserbenhagyásra kitalált eufemizmus volt, amely a későbbi népirtás fényében különösen rossz tréfának hat. 1975-ben, két hét eltéréssel, Kambodzsát és Dél-Vietnamot lerohanták a kommunisták, s ezzel ugyan véget vetettek Amerika érzelmi agóniájának, de nem így Indokínáénak.

Az amerikai idealizmus, mely a II. világháború utáni világrend kialakításában olyan nagy szerepet játszott, most a saját fegyvereivel győzte le önmagát. Négy elnök is azt vallotta, hogy Vietnam létfontosságú Amerika biztonsága szempontjából. Két különböző párthoz tartozó elnök Amerika becsületét abban jelölte meg, hogy az ország nem hagyja cserben azokat, akik megbíztak az amerikai nyilatkozatokban. Nixon az 1972-es választásokon pontosan ezeknek a megnyilatkozásoknak a segítségével aratott elsőprő győzelmet. Klasszikus amerikai módon a Vietnamról folytatott vitában részt

vevő két oldal mindegyike erkölcsi abszolútumokkal határozta meg a céljait, s soha nem voltak képesek a közöttük tátongó szakadékot áthidalni.

Még most, húsz évvel az események múltán sem képesek az amerikaiak objektívan megítélni a dolgokat, s inkább vádaskodnak, ahelyett, hogy levonnák a tanulságokat. A kommunista győzelem gyorsan eldöntötte a vietnami háború éveinek egyik örök vitáját – azt, hogy a kommunisták uralomra jutása után bekövetkező vérfürdő rémképei mindössze a politikai döntéshozók koholmánya volt-e, hogy ürügyet keressenek a háború folytatására.

Kambodzsában természetesen bekövetkezett a népirtás. Az új vezetők saját népük legalább 15 százalékát meggyilkolták. Vietnamban kevésbé drámai módon szenvedtek az emberek. Ennek ellenére több százezer dél-vietnamit „átnevelő táborkba”, azaz koncentrációs táborkba zártak. 1977 elején a kommunista hatóságok bevallása szerint 50 000 politikai foglyot tartottak börtönökben, noha a legtöbb független megfigyelő inkább közel 200 000-re becsülte a számukat. Ami az ún. Dél-vietnami Nemzeti Felszabadítási Frontot (az NLF-et) illeti, amelyet a nyugati világban egy évtizedig egy demokratikus koalíciós kormány legitim gerincének vélték, a hódító észak-vietnamiak világossá tették, hogy teljesen mások vele a valódi terveik. 1969-ban az NLF-et a Dél-vietnami Köztársaság ún. Ideiglenes Forradalmi Kormányává (PRG) alakították. 1975 júniusában, két hónappal Saigon eleste után, a PRG „kabinet” egyik ülésén határozatot hoztak a dél-vietnami bankrendszer részleges helyreállításáról; tanácsadó testületeket hívtak életre az ország vezetésének segítésére, melyekben helyet kapott néhány olyan nem-kommunista politikus is, akik szemben álltak Thieu-vel; s a PRG diplomáciai kapcsolatot létesített nyolcvankét országgal.

Hanoi azonban semmit sem akart kevésbé, mint egy független Dél-Vietnamot, még akkor sem, ha az kommunista; a titoizmus hajtásait még csírájukban el kellett fojtani. A „kabinet” döntéseit gyorsan visszavonták, a tanácsadó testületeket tétlenségre kárhóztatták, és a PRG követői soha nem érkeztek meg szolgálati helyükre. Dél-Vietnam kormánya az Észak-vietnami Kommunista Párt, valamint a katonai vezetők által ellenőrzött helyi katonai bizottságok kezében maradt. 1975 júniusára Hanoi vezetői és a sajtó kampányt kezdett az ország minél előbb végrehajtandó újraegyesítéséért – azaz, a Dél formális bekebelezéséért –, amelyet azután egy év leforgása alatt meg is valósítottak.

Noha szigorú értelemben véve egyedül Kambodzsa és Laosz volt az a két dominó, amely eldőlt, a világ számos más pontján a nyugatellenes forradalmárok felbátorítva érezték magukat a cselekvésre. Kétséges, hogy Castro beavatkozott volna-e Angolában, vagy a Szovjetunió Etiópiában, ha nem úgy vélték volna, hogy Amerika vereséget szenvedett Indokínában, hogy demoralizálódott a Watergate-ügy^[72] kapcsán, s hogy ezek után begubózott a saját bajaiba. Ugyanakkor meglehetősen erős érvek szóltak amellett is, hogy ha Dél-Vietnam már az 1960-as évek elején elesik, akkor az indonéziai kommunisták 1965-ös puccsa, mely majdnem sikerrel járt, megdönthette volna az ottani kormányt és ilyen módon újabb stratégiai katasztrófát idézett volna elő.

Amerika mindenesetre olyan nagy árat fizetett a vietnami kalandjáért, mely semmiképpen sem állt arányban bármilyen elképzelhető nyereséggel. Nyilvánvaló hiba volt ennyit kockáztatni ilyen rosszul meghatározott célokért. Először is, Amerika azért keveredett bele a vietnami kalandba, mert szó szerint próbálta alkalmazni sikeres európai politikájának elveit egy olyan térségben, melynek politikai, társadalmi és gazdasági viszonyai alapvetően mások voltak. A wilsoni idealizmusban nem kaptak helyett a kulturális különbségek, míg a kollektív biztonság elmélete szerint a biztonság oszthatatlan, s az egész nemzetközi rend szövete felbomlik, ha egyetlen szálát kihúznak belőle.

Amerika, mely túlságosan idealista volt ahhoz, hogy politikáját a nemzeti érdekekre alapozza, s mely stratégiai doktrínájának kidolgozásakor túlzott módon egy általános háború követelményeire koncentrált, képtelen volt úrrá lenni egy olyan szokatlan stratégiai problémán, amelyben a politikai és a katonai célok összefonódtak. Amerikát áthatotta az a hit, hogy értékei általánosan alkalmazhatók, s ezért erősen alábecsülte egy a konfucianizmus által kialakított társadalom demokratizálásának akadályait, mégpedig

egy olyan nép körében, mely külső erők támadásai között próbálta megtalálni saját politikai identitását.

Talán a legjelentősebb, de mindenképpen a legfájdalmasabb dominó, amely a vietnami háború eredményeként eldőlt, az az amerikai társadalom összetartása volt. Az amerikai idealizmus hatására mind a hivatalos személyeket, mind a bírálókat hatalmába kerítette ez a téveszme, hogy a vietnami társadalom aránylag könnyen és gyorsan átformálható egy amerikai stílusú demokráciává. Amikor ez az optimista elképzelés szertefoszlott, és nyilvánvalóvá vált, hogy Vietnam még távol van a demokráciától, elkerülhetetlen kiábrándulás lett úrrá az embereken. Továbbá szinte felfoghatatlan félreértés uralkodott a katonai kérdés természetét illetően is. A helyes ítéletek kategóriáinak hiányában a hivatalos személyiségek sokszor félreértették, s ezért tévesen állították be a dolgokat. Amikor azonban azt állították, hogy már látják a fényt az alagút végén, valójában az volt minden, amit a legtöbbször észrevett. Bármennyire hibásan mérték is fel a helyzetet, mindenekelőtt magukat csapták be.

Azok az ügyek, melyek eljutnak a legfelső szintű döntéshozókhoz, többnyire mindig a legbonyolultabbak is; az egyszerű, egyértelmű kérdéseket a kormányzat alsóbb szintjein oldják meg kölcsönös egyetértéssel. De mihelyt egy döntés megszületik, bármilyen erős kételyeket táplál is titkon iránta a döntéshozó, az elhatározással teljes egészében kiáll mellette; emiatt gyakran félrevezető lehet az a magabiztosság, amellyel a döntéseket előterjesztik. Ráadásul ezt a hamis képet csak még tetézi a bürokráciáknak az a szokása, hogy a lehetőség szerint kiemeljék a saját szerepüket.

A tömegkommunikáció és a Kongresszus egyik legfontosabb feladata az amerikai kormányzat végrehajtói ága által végrehajtott tudatos ferdítések felfedése. Nincs mentsége a szándékos félrevezetésnek. Viszont annak az állításnak sincs sok alapja, mely szerint a Vietnamból való kivonást befolyásolta volna az ún. korlátozott szavahihetőség. Amerika teljes nyíltsággal vetette be magát a vietnami háborúba; senki sem lopta be oda az országot. A Kongresszus tisztában volt Amerika elkötelezettségének mértékével, s minden évben megszavazta a szükséges pénzüsségeket. Lehet, hogy naiv volt az a törekvés, hogy Amerika megakadályozza, hogy egy új ország a kommunisták kezébe kerüljön, de nem lett volna szabad, hogy ez Amerika legalapvetőbb értékei ellen indított támadássá fajuljon, s ez került azután az országos vita középpontjába.

Ezek az elkeseredett viták továbbra is csak összezavarják annak felderítését, hogy tulajdonképpen mi is történt Indokínában, s egy két évtizeden, valamint mindkét vezető párt által betöltött négy elnökségen keresztül húzódozó időszakot illetően intellektuális vákuumot teremtettek. Amerika csak akkor fog kigyógyulni Vietnamból, amikor kétpárti tanulságokat kezd levonni ebből a mindenkit megperzselő élményből.

Először, mielőtt az Egyesült Államok harci cselekményekbe bonyolódna, pontos képet kell alkotnia arról a fenyegetésről, amellyel szembe kell néznie, és azokról a célokról, amelyeket reálisan meg lehet valósítani. Pontos katonai stratégiával kell az országnak rendelkeznie, és egyértelműen meg kell határozni, hogy mi jelenti a sikeres politikai megoldást.

Másodszor, amikor Amerika katonai akcióra szánja el magát, kizárólag a győzelem lehet a cél, ahogy azt Douglas MacArthur tábornok is javasolta. A kételyeket nem lehet habozó végrehajtással elaltatni; az elhúzódozó patthelyzet megtöri a kitartást és így az amerikai közvélemény akaraterejét is. Ennek érdekében még a háborúba lépés előtt gondosan meg kell határozni a politikai célokat és az elérésükhöz szükséges katonai stratégiát.

Harmadszor, egy demokrácia nem folytathat komoly külpolitikát, ha a rendszeren belüli erők nem gyakorolnak legalább minimális mértékű önmérsékletet egymással szemben. Mihelyt a belpolitikai ellenfél feletti győzelem válik egy politika egyetlen céljává, elillan az összetartó erő. Nixon szilárdan hitt abban, hogy a nemzet érdekeinek védelme az elnök legfőbb feladata, még akkor is, ha ez a saját országa leghevesebb belső bírálóinak ellenére van is – sőt, talán különösen ebben az esetben. Vietnam azonban megmutatta, hogy az elnök nem viselhet háborút rendeleti úton. Nixonnak, akinek vad tüntetésekkel, az

egyoldalú csapatkivonás felé araszoló kongresszusi határozatokkal, valamint a tömegtájékoztató eszközök ellenségeségével kellett szembenéznie, már elnöksége kezdeti szakaszában a Kongresszus elé kellett volna állnia, ismertetnie kellett volna stratégiáját, s egyértelmű támogatást kellett volna kérnie a politikájához. Ha nem kapta volna meg a felhatalmazást, szavazást kérhetett volna a háború befejezéséről, és a Kongresszusra háríthatta volna a teljes felelősséget.

Amint már korábban említettem, Nixon elutasította ezt a tanácsot, mert úgy érezte, hogy a történelem soha nem fogja megbocsátani az elnöki felelősség alól való kibúvás okozta rettenetes következményeket. Becsületes, sőt rendkívül erkölcsös és intellektuálisan korrekt döntés volt. A hatalmi ágak szétválasztásának és egymás kölcsönös ellenőrzésének amerikai rendszerében azonban a Nixon által magára vett terhet nem egyetlen embernek kellett volna viselnie.

A vietnami háború alatt Amerikának meg kellett alkudnia saját korlátaival. Amerika történelmének jó részében az ország kivételességének tudata erkölcsi felsőbbrendűséget is jelentett, amelyet a nemzet gazdasági bősége támogatott. Vietnamban azonban Amerika olyan háborúban találta magát, amely erkölcsileg kétértelmű, Amerika anyagi túlsúlya pedig alapjában lényegtelen volt. Dulles magas erkölcsiségének és Kennedy szárnyaló idealizmusának támogatói elsősorban az 1950-es években a televízióban látható „tökéletes” családokból kerültek ki. Miután ezek a törekvések megghiúsultak, Amerika magába nézett, és önmaga ellen fordult. Egyetlen olyan társadalom sem merete volna ilyen módon szétszakítani magát, amely ne lett volna olyan biztos abban, hogy végül ismét egyesülni tud. Egyetlen nép sem kockáztatott volna ilyen könnyedén bukást azért, hogy azon lángra lobbanthassa a megújulás tüzét.

A közvetlen eredményeket tekintve a belpolitikai dráma tragédiába csapott át; hosszú távon azonban a győtrelem átalakulhatott azzá az árrá, amit Amerikának kellett fizetnie azért, hogy a korábban oly sok nagyszerű amerikai tettet inspiráló erkölcsi perfekcionizmust hozzáigazíthassa egy olyan nemzetközi környezethez, mely a múltban valaha is tapasztalhoz képest sokkal barátságosabb és összetettebb.

A vietnami élmény mélyen beivódott az amerikai lélekbe, míg a történelem látszólag megtartotta magának az eseményből levonható egyik-másik legfontosabb tapasztalatot. Az önvizsgálat után Amerika visszanyerte önbizalmát, és a Szovjetunió, látszólagos monolitikus volta ellenére, végzetesen nagy árat fizetett az erkölcsi, politikai és gazdasági túlterjeszkedésért. Hihetetlen erőfeszítésbe kerülő expanzionizmus után a Szovjetunió ellentmondások mocsarába került és végül összeomlott.

Mindezek az események meglehetősen ironikus következtetésekre készítetik az embert a történelem tanulságaival kapcsolatban. Az Egyesült Államok azért ment Vietnamba, hogy megghiúsítson egy általa központilag irányított, vélt kommunista összeesküvést, s kudarcot vallott. Amerika kudarcából Moszkva pontosan azt a következtetést vonta le, amitől a dominóelv hívei mindig is tartottak – hogy a történelem erői az ő oldalán állnak. Ennek eredményeképpen megpróbálta kiterjeszteni uralmát Jemenre, Angolára, Etiópiára és végül Afganisztánra. Eközben azonban rá kellett ébrednie, hogy a geopolitikai realitások ugyanúgy vonatkoznak a kommunista, mint a kapitalista társadalmakra. Sőt, mivel kevésbé volt ellenálló, a szovjet túlterjeszkedés nem katarzist eredményezett, mint Amerikában, hanem felbomlást.

Megválaszolatlanul maradt még az a kérdés, hogy az események ugyanebbe az irányba haladtak volna-e, ha Amerika egyszerűen passzív marad, és a történelmi evolúcióra hagyja a kommunista kihívás sorsát. Vagy talán egy ilyen visszahúzó álláspont olyan lendületet és önbizalmat adott volna-e a kommunista világnak a szükségszerűen bekövetkező győzelmet illetően, amely elegendőnek bizonyulhatott volna a szovjet összeomlás elodázásához vagy akár megállításához is?

Bármilyen legyen is a szobatudós válasza, az államférfi nem választhatja a lemondást mint a politika alapelvét. Megtanulhatja, hogy mérsékelje az ítéleteibe vetett hitének mértékét, és figyelembe vegye a kiszámíthatatlant is; ám az a politika, mely egy fenyegető ellenfél esetleges összeomlására épít, nem vigasztalja a közvetlen áldozatok millióit, és a politikai döntéshozatalt az intuícóra hagyatkozó felelőtlen házárdjátékká degradálja.

Amerikának Vietnam miatt elszenvedett győtreim minden szónál ékebben szóltak az ország erkölcsi

aggályairól, s ez a tény önmagában is elegendő válasz a Vietnamban szerzett amerikai tapasztalatok etikai jelentőségéről feltett kérdésekre. Egy viszonylag rövid periódus után az amerikaiak az 1980-as években visszanyerték tartásukat. Az 1990-es években pedig a világ különböző tájain a szabad nemzetek ismét Amerikától várják az útmutatást az újabb világrend felépítéséhez. Legnagyobb félelmük pedig nem Amerika elbizakodott beavatkozása a világ ügyeibe, hanem ismét az, hogy esetleg ismét visszavonul tőlük. Ezért Indokína szomorú emlékei arra kell hogy figyelmeztessenek mindenkit, hogy az amerikai egység kötelesség és a világ reménye is egyben.

HUSZONNYOLCADIK FEJEZET

A KÜLPOLITIKA MINT GEOPOLITIKA: NIXON HÁROMOLDALÚ DIPLOMÁCIÁJA

Nixon számára a Vietnamból való amerikai kivonulás gyötrelmes folyamata végső soron Amerika világpolitikai pozíciójának fenntartása szempontjából volt fontos. Még e purgatórium nélkül is legfőbb ideje volt az amerikai külpolitika nagyobb szabású felülvizsgálatának, mivel megszűnőben volt az a világ, amelyet Amerika majdnem kizárólagos egyeduralma jellemezett. Amerika nukleáris fölénye egyre csökkent, míg gazdasági fölényét annak az Európának és Japánnak a dinamikus fejlődése veszélyeztette, melyeket amerikai erőforrásokból építettek újjá, és amelyeket az amerikai biztonsági garanciák védtek. Vietnam végre ráébresztette az amerikaiakat: elérkezett az ideje, hogy átértékeljék Amerikának a fejlődő országokban játszott szerepét, s hogy ésszerű középutat találjanak a visszavonulás és a túlterjeszkedés között.

Másrészt, új lehetőségek nyíltak az amerikai diplomácia előtt, amint a hidegháborúban monolitikus tekintett kommunista tömbön repedések mutatkoztak. Hruscsovnak a sztálini korszak brutalitásairól szóló 1956-os leleplezései, valamint Csehszlovákia 1968-as szovjet lerohanása meggyengítette a kommunizmus ideológiai vonzerejét szerte a világon. Ami még ennél is fontosabb, a Kína és a Szovjetunió közötti szakítás aláásta Moszkva azon igényét, hogy egy egyesült kommunista mozgalom vezetője legyen. Mindezek a fejlemények azt mutatták, hogy lehetőség van egy rugalmasabb diplomácia folytatására.

A wilsoni idealizmus húsz éven keresztül lehetővé tette az amerikai vezetőknek, hogy misszionáriusi hévvel játsszák vezető szerepüket a világon. Az 1960-as évek Amerikájának azonban – amely beleragadt az indokínai kérdés ingoványába, és amelyet belső széthúzás gyötört – szüksége volt arra, hogy nemzetközi szerepét összetettebben és árnyaltabban határozza meg. Wilson olyan országot vezetett, amely újonc volt a nemzetközi politikában, és biztos abban, hogy minden kérdést végig tud vezetni végső megoldásáig. Nixon olyan, frusztrációval terhes társadalmat örökölt, melynek a jövője attól függött, hogy sikerül-e elérhető hosszú távú célokat kitűzni maga elé, s hogy kételyek nélkül ki tud-e tartani a célok mellett minden nehézség ellenére.

Richard Milhous Nixon csaknem polgárháborús állapotokat örökölt. Nixon, aki rendkívül bizalmatlan volt az *establishment*tal szemben, amelynek számos tagja – viszonzásul – legalább annyira nem bízott benne, szilárdan kitartott ama meggyőződése mellett, hogy a világ vezető demokráciájának nem szabad sem másra hárítani a felelősséget, sem meghátrálni a sorsa előtt. Kevés elnöknek volt annyira összetett jelleme, mint Nixonnak: félszeg volt, de céltudatos; bizonytalan, de ugyanakkor határozott is; bizalmatlan az értelmiségiekkel szemben, ám ugyanakkor rendkívül töprengő alkat; időnként elhamarkodott kijelentéseket tévő, de stratégiai terveiben türelmes és távlatokban gondolkozó. Abba a helyzetbe került, hogy Amerikát a világalomtól a világ vezetése felé kormányozza. Nixon, aki gyakran igazságtalan volt megnyilvánulásaiban, és aki képtelen volt személyes melegséget árasztani, mégis kiállta a vezetés próbáját a legnehezebb időszakban, s országát egy ismert világból egy számára ismeretlen világ felé irányította.

Egyetlen amerikai elnök sem tudott nála többet a nemzetközi ügyekről. Theodore Roosevelttel kivételével senki sem utazott nála többet külföldön, vagy próbálta őszintébben megérteni más vezetők nézeteit. Nixon nem ismerte olyan mélységben a történelmet, mint Churchill vagy De Gaulle. Általában csak annyit tanult meg egy ország múltjából, hogy megjegyezte a jelenlegi állapotával kapcsolatos alapvető tényeket – sokszor még azokat sem. Ennek ellenére rejtélyes képessége volt arra, hogy az érdeklődésének

homlokterébe került ország politikai dinamikáját megértse. Bámulatosan felismerte a geopolitikai realitásokat. Belpolitikáját az ambíciója vagy személyes bizonytalanságérzete időnként eltorzította. Amikor azonban külpolitikára került a sor, kivételes elemzőképessége és bámulatos geopolitikai ösztöne minden esetben megtalálta az amerikai érdekek számára a legjobb megoldást.

Nixon nem fogadta el a wilsoni alapelveket az emberek alapvető jóságáról vagy a nemzetek közötti lényegében harmonikus viszonyról, amelyet a kollektív biztonság útján kell fenntartani. Wilson egy feltartóztathatatlanul a béke és a demokrácia felé haladó világot látott maga előtt; Amerika hivatása ennek a folyamatnak az elősegítése kellett volna hogy legyen. Nixon számára a világ barátokra és ellenségekre oszlott, valamint olyan területekre, amelyek egy részét az együttműködés, más részét viszont az érdekütközés jellemzi. Felfogása szerint a béke és a harmónia egyáltalán nem a dolgok természetes állapotát tükrözi, hanem mindössze átmeneti oázist jelent egy veszélyekkel teli világban, ahol a stabilitást kizárólag állandó erőfeszítéssel lehet fenntartani.

Nixon Amerika nemzeti érdekeit figyelembe véve kívánt manőverezni – számos hagyományos idealista számára visszataszító volt maga a gondolat is. Ha a vezető hatalmak, beleértve az Egyesült Államokat, racionálisan és kiszámíthatóan védik az érdekeiket, akkor, gondolta Nixon – a tizennyolcadik századi felvilágosodás szellemében az egymással ütköző érdekek egyensúlyhoz vezetnek. Theodore Roosevelthez hasonlóan – de minden másikkal szemben – ő is úgy vélte, hogy az erőegyensúly stabilitást eredményez, s egy erős Amerikát elengedhetetlenül fontosnak tartott egy globális egyensúly kialakításához.

Abban az időben mindkét gondolat roppant népszerűtlen volt. Nixon egy 1972. január 3-án a *Time* magazinnak adott interjúban ezt mondta:

„Nem szabad elfelednünk, hogy a világtörténelemben kizárólag akkor volt hosszabb ideig béke, amikor erőegyensúly állt fenn. A háború veszélye akkor lép fel, amikor egy ország sokkal erősebbé válik potenciális versenytársaihoz képest. Ezért egy olyan világban hiszek, amelyben az Egyesült Államok erős. Véleményem szerint biztonságosabb és jobb világban élünk, ha egy erős, egészséges Egyesült Államok, Európa, Szovjetunió, Kína és Japán egymást kiegyensúlyozva, s nem egymást kijátszva élne egymás mellett.”

Ugyanakkor Nixon sokat töprengett saját országának leglényegesebb ellentmondásán is – amelynek egyrészt nagy szüksége volt arra, hogy keménynek tartsák, másrészt a belső erejét még mindig jórészt hagyományos idealizmusából merítette. Ellentmondásos módon, az általa legjobban tisztelt elnök maga Woodrow Wilson volt, noha Nixon saját elvei nem is lehettek volna távolabb Wilsonéitól. Minden elnök kiakaszthatja azoknak az elődeinek az arcképeit a dolgozószobája falára, akik a legközelebb állnak a szívéhez. Nixon Wilson és Eisenhower portréit választotta. Amikor utasítást adott arra, hogy Wilson régi íróasztalát hozzák fel az Ovális Irodába, mintha a sors üzött volna vele furcsa tréfát: a Fehér Ház gondnoka nem Woodrow Wilson, hanem Ulysses S. Grant alelnöke, Henry Wilson íróasztalát állította az irodába.

Nixon gyakran folyamodott klasszikusan wilsoni retorikához. „Az a rendeltetésünk”, jelentette ki, „hogy annál az egyszerű példánál, amelyet a múlt más nemzetei felmutatni tudtak, többet mutassunk a világnak ... olyan szellemi vezetést és idealizmust, amelyet anyagi vagy katonai erő nem tud produkálni.” S valóban, osztotta az amerikaiaknak azt a hagyományos törekvését, hogy a külpolitikában ne az önértékek érvényesüljenek.

„Tiszta szívvel kijelenthetem az Egyesült Államok nevében: senkinek a területére sem vágyunk; egyetlen népet sem akarunk az uralmunk alá hajtani; a békés élet jogát kívánjuk, nemcsak magunknak, hanem a Föld minden népének. Erőnket kizárólag a béke megőrzésére,

sohasem annak megbontására, kizárólag az szabadság védelmére, sohasem annak elnyomására fogjuk használni.”

Az amerikai történelmi tapasztalatok teljesen új szintézisét jelentette az altruizmus említése egy olyan elnöktől, aki egyben amellet is síkraszállt, hogy a nemzeti érdekeiket védő öt nagyhatalom döntse el a világ sorsát. Nixon abban az értelemben vette komolyan az amerikai idealizmust, hogy egyetértett Wilson szenvedélyes internacionalizmusával és azzal a hitével, hogy Amerika nélkülözhetetlen a világrend számára. Egyben kötelességének tartotta, hogy Amerika küldetését hozzáigazítsa a saját maga által a világ működéséről leszárt tapasztalatokhoz is. Noha Nixon szerette volna, ha nemzete a wilsoni értékekre épül, annak is tudatában volt, hogy a sors azt a hálátlan szerepet róta rá, hogy vezesse Amerikát, amikor lemond arról, hogy ezekért az értékekért hadsereget küld a világ különböző pontjaira.

Nixon az amerikai kivételességből indult ki, noha a külföldi vezetőkkel kialakult kiterjedt ismeretsége megtanította arra, hogy azok között elvétve található altruista; esetleges őszinteségi rohamukban még azt is bevallották volna, hogy jobban örülnek az amerikai külpolitika bizonyos fokú kiszámíthatóságának, és nemzeti érdekeiket megbízhatóbbnak tartották, mint altruizmusát. Nixon ezért kényszerült egyszerre két úton járni: egyrészt wilsoni retorikát felidézve megmagyarázta a célokat, másrészt a nemzeti érdekekre apellált taktikájának sikere érdekében.

Ironikus dolog, hogy Nixon elkötelezettsége a világbéke amerikai részvétellel való megteremtésére sok olyan kiemelkedő amerikai kortársának ellenzésével találkozott, akik korábban a wilsoni politika elkötelezettjei voltak, de akik most olyan politika mellett érveltek, mely – Nixon szemében – egyet jelentett Amerika nemzetközi szerepéről való lemondással. Nixon, aki nagyon is jól tudta, hogy még az ő, Amerika globális kötelezettségeiről vallott nézetei is visszalépést jelentenek közvetlen elődeinek felfogásához képest, feladatának érezte, hogy egy *fenntartható* szerepet határozzon meg egy idealista Amerika számára egy korábban elképzelhetetlen bonyolult környezetben – olyat, amelyben elképzelése szerint wilsonizmus és *Realpolitik* keveredik egymással.

A II. világháborút követő évek feltartóztatási stratégiája Amerikát minden nemzetközi konfliktus frontvonalába taszította; a Kennedy-korszak szárnyaló retorikája pedig Amerika fizikai és érzelmi képességeit meghaladó célokat jelölt ki. Ennek eredményeképpen az amerikai igazságosság érzete öngyűlöletbe csapott át, a túlterjeszkedés bírálata pedig a visszavonulás követelésébe. Ebben a helyzetben Nixon a legfőbb feladatának azt tartotta, hogy „helyre tegye” a vietnami tapasztalatokat. Az Egyesült Államok továbbra is kulcsfontosságú maradt a nemzetközi stabilitás számára, de nem lesz képes már olyan meggondolatlan intervencióra, mely 500 000-nél is több amerikait küldött Vietnamba a győzelem stratégiája nélkül. Az emberiség fennmaradása végső soron a két szuperhatalom viszonyától függött, de a világ békéje attól, hogy Amerika különbséget tud-e tenni azok között a kötelezettségek között, amelyeknél mindössze jó, ha jelen van, és azok között, amelyeknél elengedhetetlenül szükséges a beavatkozása, s hogy vajon az utóbbiak esetében nem szakítja-e szét magát.

Nixon meglehetősen szokatlan alkalmat választott, hogy választ adjon ezekre a dilemmákra. 1969. július 25-én Guam szigetén tartózkodott egy Délkelet-Ázsiából induló és Romániában végződő világ körüli út első állomásaként. Aznap reggel szemtanúja volt, hogyan szálltak le a Holdon járt első űrhajósok a csendes-óceáni Johnston-sziget közelében. A modern újságírás, mely még a legfrissebb történelmi eseményeknél sem szeret hosszasan időzni, mindennap új szenzációra vágyik, különösen az elnöki utazások alatt Guam a nemzetközi naptárvonal másik oldalára esett, mint ahová az űrhajósok leszálltak (ezért szerepel a július 24-i dátum a leszállás időpontjául), és ezért egy másik hírciklus részévé vált.

Nixon, felismerve ezt a tényt, ezt az alkalmat ragadta meg, hogy kifejtse azokat az elveket, amelyek alapján országa új módon fog közeledni a nemzetközi kapcsolatokhoz. Habár ő és tanácsadói számos alkalommal megvitatták az új megközelítési módot, nem tervezték még, hogy pontosan ekkor hozzák azt nyilvánosságra. Így mindenki, köztük én is, a legnagyobb meglepetéssel hallottuk, amint Nixon bejelenti:

Amerika milyen új feltételekkel hajlandó külföldi kötelezettségeket vállalni. Az ettől kezdve Nixon-doktrínaként ismert elveket egy 1969. novemberi, majd egy 1970. februári beszédben fejtette ki még részletesebben az elnök; az utóbbi Nixon első éves külpolitikai jelentése volt, a maga nemében újdonság, amelyben körvonalazta külpolitikájának alapvonalait.

A Nixon-doktrína azzal a paradoxonnal foglalkozott, hogy a II. világháború után Amerika két helyen avatkozott be katonailag, Koreában és Vietnamban, mindkét esetben olyan országok érdekében, amelyekkel szemben Amerikának semmiféle formális kötelezettsége nem volt, s olyan régiókban, amelyeknek biztonságát a szövetségi rendszerek technikailag nem garantálták. Ezekkel az régiókkal kapcsolatban a Nixon-doktrína megpróbált a túlterjeszkedés Szküllája és a teljes feladás Kharüdisze között navigálni, s az alábbi három kritériumot állította fel az amerikai beavatkozást illetően:

„- Az Egyesült Államok betartja a szerződésekben vállalt kötelezettségeit.

- Az Egyesült Államok »védőernyőt nyújt, amennyiben egy, velünk szerződésben álló nemzet vagy olyan ország szabadságát, melynek fennmaradása létfontosságú a biztonságunk szempontjából, egy nukleáris hatalom fenyegetné.«

- Nem-nukleáris erőkkel végrehajtott agresszió esetén az Egyesült Államok »attól a nemzettől fogja elvárni, hogy a védelemhez szükséges élőerőt szolgáltassa, amely közvetlenül veszélyeztetve van.«.”

A realitás azonban nem türte, hogy ilyen formális kategóriákba zárják. Nem volt túl sok jelentősége annak, hogy Amerika ismételten leszögezte vállalt kötelezettségeinek teljesítését; ugyanúgy kételyek merülhettek fel vele szemben, mint a szüzességi fogadalmak esetében, ahol megszegésüket általában nem jelentik be előre. Mindenesetre, a nukleáris fegyverek korában a kulcskérdés nem az volt, hogy eleget tesznek-e a vállalt kötelezettségeknek, hanem inkább az, hogyan határozzák meg és értelmezik azokat. A Nixon-doktrína semmiféle fogódzót nem nyújtott azt illetően, hogyan lehetne megoldani a szövetségesek között a nukleáris stratégiáról folyó vitát: hogy vajon lehet-e nukleáris fegyvereket használni és ha igen, – durván fogalmazva – kinek a területén; hogy vajon a szövetségesek egy általános nukleáris háborúra számítanak-e, amely a szuperhatalmakat érinti elsősorban, vagy pedig a „rugalmas válaszadás” valamelyik formáját részesítik-e előnyben, amely az agresszió áldozatának a területét fenyegeti mindenekfelett.

Az a kitétel, hogy az Egyesült Államok védelmet nyújt a „biztonságunk szempontjából létfontosságú” országoknak, amennyiben azokat egy nukleáris fegyverekkel rendelkező hatalom fenyegetné, kétértelmű volt: ha az Egyesült Államok biztonsága szempontjából létfontosságú országokat csak akkor védi meg, amikor azokat egy nukleáris hatalom fenyegeti, mi lenne az Egyesült Államok álláspontja akkor, ha egy, a biztonsága szempontjából fontos országot egy nukleáris fegyverekkel nem rendelkező ország fenyegetné, vagy egy nukleáris hatalom, de hagyományos fegyverekkel? Ha pedig a támogatás nukleáris fenyegetés esetén többé-kevésbé automatikus, mi szükség van a formális szövetségre?

A Nixon-doktrína egyben megkívánta a veszélyeztetett országoktól, hogy a hagyományos fegyverzettel végrehajtandó védelemből nagyobb részt vállaljanak, mint korábban. Mit tesz azonban Amerika, ha egy veszélyeztetett ország arra játszik, hogy az amerikai segély mindenképpen megérkezik, függetlenül attól, hogy kivette-e a részét a védelem terheiből – különösen, ha egy nukleáris fegyverekkel rendelkező ország fenyegetné? Ironikus módon a Nixon-kormányzat által előnyben részesített nemzeti érdekek megvolt az a hátulütője, hogy az érintett országok figyelmen kívül hagyhatják a nagyobb védelmi erőfeszítéseket szorgalmazó kitételeket. Ugyanis, ha valóban a nemzeti érdek a vezérelv, akkor Amerikának meg kell védeni minden, a biztonsága szempontjából fontos területet, tekintet nélkül arra, hogy az áldozat megérdemli-e a védelmet, és hozzájárult-e a közös védelemhez. Ebben rejlettek azok a problémák, amelyek azután a szövetségesek teherviselésének vitájában jöttek elő.

A Nixon-doktrína ennél fogva elsősorban a formális szövetségek által nem biztosított és a szovjetek bábjai által veszélyeztetett periferikus területekre vonatkozott – de amint később kiderült, az utóbbiakból mindössze néhány létezett. A Nixon-adminisztráció abbéli igyekeztében, hogy egy újabb, Vietnamhoz hasonló konfliktust elkerülő „doktrínát” fejlesszen ki, egy olyan doktrínát fogadott el végül, amely elsődlegesen pontosan olyan helyzetekre vonatkozott, mint Vietnam, amelyet nem akart megismételni.

Mindenesetre tény, hogy amikor Nixon átvette az elnökséget, a kelet-nyugati kapcsolatok megértek már az újraértékelésre. A Szovjetunióval való konfliktus során Amerika az egész világon elkötelezte magát, s ennek a stratégiának az újj gondolására volt szükség a vietnami trauma fényében. Az újraértékelést az a tény nehezítette, hogy a hidegháború alatt a feltartóztatásról folytatott amerikai vita nagyrészt még mindig a klasszikus amerikai fogalmi kategóriák felhasználásával folytatódott, amely kizárta a geopolitikát, s ahol az egyik csoport a teológia, míg ellenfelei a pszichiátria egyik alosztályaként kezelték a külpolitikát.

A feltartóztatás atyjai – Acheson és Dulles, valamint munkatársaik – a nemzetközi kérdésekben való nagyfokú jártasságuk ellenére – még mindig lényegében teológiai kategóriákban vélekedtek alkotásukról. Mivel a szovjet világhuralmi törekvéseket a rendszer veleszületett sajátjának tekintették, nem fogadták el a szovjet vezetőket tárgyaló partnerként addig, amíg a Kreml fel nem adja ideológiáját. És mivel az amerikai külpolitika legfőbb feladatának a szovjetek megbuktatását tekintette, az átfogó tárgyalások, vagy akár az azokat célzó diplomáciai tervek is feleslegesek (sőt, erkölcsstelenek) voltak, amíg az „erőpozíciók” nem hoztak változásokat a szovjet célokban.

Egy olyan társadalom, amelynek semmi tapasztalata sem volt feloldhatatlan konfliktusokban, és amely a végsőig hitt a viták kompromisszumos megoldásában, nehezen törődött bele, hogy türelmét összpontosítva ilyen kemény irányvonalat folytasson. Sokan akadtak, akik hittek Acheson és Dulles erkölcsi előfeltevéseiben, megpróbálták felgyorsítani a tárgyalásokat, azt állítva, hogy a szovjet rendszer már átalakította magát, vagy legalábbis már azon a ponton van, hogy azt megtegye. Az amerikai közvélemény erős vágya a konfrontáció lezárására még a feltartóztatás kemény iskoláját is érzékennyé tette a kétoldalú viszony légkörében beállt változásokra, amint azt az ún. Genf- és Camp David-szelleme példázta Dulles külügyminisztersége alatt.

A „pszichiátriai iskola” szerint a szovjet vezetők nem nagyon különböztek az amerikaiaktól a békevágyukat illetően. Részben azért viselkedtek intranszignens módon, mert úgy érezték: az Egyesült Államok a biztonságukat fenyegeti. A „pszichiátriai iskola” ezért türelmet ajánlott, hogy ezzel erősítsék a szovjet vezetésen belül a békeszeretők táborát; a hírek szerint ugyanis a szovjet vezetés, az amerikaihoz igen hasonlóan, héjakra és galambokra oszlott. Az Amerikán belül folyó vita egyre inkább azt kezdte el feszegetni, hogy milyen mértékű a feltételezett szovjet belső változás, ahelyett, hogy az eredeti dilemmát, azaz a feltartóztatási politikát próbálta volna megoldani, amely semmilyen közéletet nem ismert a konfrontáció és a *status quo* között, s amely soha nem adott választ arra a kérdésre, hogy miről kellene egyáltalán tárgyalni.

Az 1970-es évek elejére mindkét iskolát heves támadások érték egy újfajta radikális szemlélet részéről. Az 1940-es években jelenlévő Henry Wallace-féle megközelítés feléledt, új címkék alatt jelent meg, s teljesen újszerű retorikával élt, mely a feltartóztatást a feje tetejére állította. Nemcsak azzal érvelt, amivel már az előfutárai is, hogy Amerikának semmilyen erkölcsi joga sincs a kommunizmus ellen fellépni, de azt is kijelentette, hogy a kommunizmus elleni fellépés tulajdonképpen megerősítette a kommunizmust. Az új radikalizmus szerint a kommunizmust nem feltartóztatni kell, hanem egyszerűen túlélni. Ugyanis végső soron a történelem maga fogja legyőzni, ha megérett a vereségre.

Norman Mailer regényíró a következőképpen foglalta össze ezt a nézetet egy, a Vietnamból való feltétel nélküli kivonulást követelő washingtoni tüntetés kapcsán:

„...ha a kommunisták győznek Ázsiában ... ellentétek, szakadások és szekták fognak feltűnni ott ... Ebből következik, hogy ha sorsára hagyjuk Ázsiát, akkor áll elő az erőegyensúly ...

Minél jobban terjeszkedik a kommunizmus, annál hatalmasabb problémákkal kell szembenéznie, s annál lagymatagabban folytatja a világ meghódítását. A kommunizmus terjeszkedésében rejlik a saját feltartóztatása is.”

Az új radikalizmus azt az elvet vallva, hogy a kommunizmust leginkább s talán kizárólag a saját győzelmei, s nem az amerikai szembenállás fogja legyőzni, pontosan a megfélemezés ellentétét hirdette. A kommunista gyengeség gyökere a túlterjeszkedés, s minél nagyobb területeket fog át a kommunizmus, annál biztosabb, hogy összeomlik. Az az állítás, hogy Amerikának a kommunizmussal szembeni ellenállásról való lemondása hinti el a felette aratandó győzelem magvait, valójában csupán egy regényíró paradoxona volt.

Mailer fantáziadús gondolatait néhány sokkal képzetesebb elemző is megerősítette, akik azonban nem ilyen egyedi módon fejtették ki nézeteiket. Az olyan értelmiségi nehézsúlyúak, mint a John Kenneth Galbraith által is terjesztett „konvergenciaelmélet” lényegében azt tartalmazta, hogy Amerika értelmetlenül kockáztat a kommunizmus elleni szembenállással, amikor a kétféle társadalom a dolgok természetes menetéből kifolyólag egyre inkább hasonlítani fog egymásra.

A kelet-nyugati kapcsolatok zsákutcába jutottak. A feltartóztatás hagyományos koncepciója diplomáciai patthelyzetet eredményezett. Legfőbb alternatívája olyan eretnek nézet volt, amelynek értelmében fel kellett volna adni egy egész nemzedék által magáévá tett kötelezettséget. Egyetlen amerikai elnök sem tehette azonban azt, hogy országa sorsát egyszerűen kiszolgáltatja a történelem feltételezett erői kényére-kedvére. Végül is nem vigasztalhatta Karthágót, hogy pár évszázaddal azután, hogy Róma lerombolta, maga Róma is eltűnt a történelem süllyesztőjében.

Nixon mindhárom elméletet elvetette, s hozzáfogott, hogy a nemzeti érdeket tegye meg a hosszú távú amerikai külpolitika alapvető kritériumává. Ennek legfontosabb eszköze az éves elnöki külpolitikai jelentés volt. Négy ilyen, az amerikai külpolitikáról szóló jelentés látott napvilágot 1970-től kezdődően. A beosztottaim és általam összeállított jelentések az elnök nézeteit tükrözték, és Nixon neve alatt jelentek meg. Ahogy az ilyen jellegű iratoknál megszokott dolog, a szerzőség kérdése kevésbé fontos, mint az, hogy az elnök felelősséget vállal az azokban foglaltakért. Jóllehet ezek a jelentések az új kormányzatnak a külpolitikát illető konceptuális felfogásmódját ismertették, nem sok sikert értek el ezen a területen. Az inkább az eseményekhez, semmint fogalmakhoz szokott média többnyire nem is foglalkozott a tartalmukkal, kivéve a Vietnambot érintő részeket. A külföldi vezetők pedig olyan, a külpolitikai apparátus által létrehozott dokumentumokat láttak bennük, amelyekkel csak akkor érdemes foglalkozni, ha a jelentésekben említett körülmények valóban létrejönnek.

Ennek ellenére a korszak kutatójának ezek az iratok jelentik a legjobb útmutatót a Nixon-kor külpolitikájának megismeréséhez, s ezek lehettek volna az újságíróknak és külföldi vezetőknek is, akik, mint ahogy utóbb kiderült, számos nyilvánvaló utaláson siklottak át, miközben a napi diplomáciai kapcsolatokra koncentráltak. A jelentések alaptémája az volt, hogy az amerikai külpolitikát ezentúl a nemzeti érdekekhez fogják igazítani, s hogy Amerika ezután politikai ügyekért, s nem pedig jogi elvek szövegmagyarázatáért száll majd síkra. Az elnök 1970. február 18-án kiadott első, a külpolitikáról szóló éves beszámolója ezt a nézetet tükrözte:

„A célunk mindenekelőtt az *érdekeink* elősegítése hosszú távon, stabil külpolitika alkalmazásával. Minél nagyobb mértékben támaszkodik ez a politika a saját és mások érdekeinek reális felmérésére, annál hatékonyabb szerepet játszhatunk a világ ügyeiben. Nem azért veszünk részt a világ dolgaiban, mert kötelezettségeink vannak; azért vannak kötelezettségeink, mert részt veszünk bennük. Érdekeinknek kell kötelezettségeinket meghatározniuk, s nem pedig megfordítva.”

Brit és francia dokumentumokban az ilyen megjegyzések kézenfekvő igazságokként hatottak volna, s nem is kellett volna külön hangsúlyozni őket. Amerikában azonban példátlan dolog volt, hogy egy elnök a politikáját nyíltan a nemzeti érdek figyelembevételével alakítsa. Theodore Roosevelttel kivételével Nixon egyetlen XX. századi elődje sem kezelte úgy az amerikai idealizmust, mint sok közül egyik tényezőt, s ugyanígy egyikük sem beszélt a jövőről állandó kötelezettségek függvényében, ahelyett, hogy speciális, előre meghatározott idejű hadjáratokat tűzött volna ki.

A jelentés leszögezte, hogy a Szovjetunióval való kapcsolatokat a szovjet rendszer természetének olyan pontos megértésére kell alapozni, amely sem nem becsüli le a kommunista ideológiai elkötelezettség komolyságát, de nem is dől be annak az illúzióknak, hogy a kommunista vezetők „már fel is adták elveiket, vagy éppen fel akarják adni azokat...” Továbbá Amerikának nem szabad érzelmileg a Szovjetunióval való viszonytól függeni. A kétoldalú viszonyban bekövetkezett haladás kritériumai a kölcsönös érdekeket tükröző, pontos megegyezések legyenek, s ne a találkozások körülvéő légkör. Mindenekelőtt a feszültségeket több területen is csökkenteni kell:

„Kommunista ellenfeleinkre elsősorban és mindenekfelett mint olyan nemzetekre tekintünk, amelyek a *saját* szempontjukból felfogott érdekeiket szeretnék érvényesíteni, mint ahogyan mi is a magunk által annak vélteket részesítjük előnyben. A cselekedeteik alapján fogjuk megítélni őket, ahogy elvárjuk, hogy minket is azok alapján ítéljenek meg. A különböző megállapodások, valamint a kommunisták segítségével létrejövő béke az egymással ütköző érdekek realista összehangolásából kell hogy következzenek.”

Az 1971-es jelentés ugyanezt a témát ismételte meg: „A Szovjetunió belső rendje, mint olyan, nem tárgya a mi politikánknak, noha nem rejtjük véka alá, hogy számos vonását elutasítjuk. A Szovjetunióval, mint a többi országgal is fennálló kapcsolataink, annak a nemzetközi életben tanúsított magatartásától függnek.”

A nemzeti érdek előtérbe helyezése heves konzervatív támadások keresztüzébe került, különösen a vietnami háború lezárása után és miután elhalkultak a nemzetközi feszültség csökkentését követelő hangok. Nem az volt azonban az igazi kérdés, hogy Nixon túlságosan is megbízott-e a szovjet vezetőkben, ahogy a legtöbb bíráló annak idején tartotta – amely abszurd feltételezés volt Nixonnak a konkrétumokhoz való ragaszkodása és az emberi természetről vallott pesszimista képe alapján –, hanem az, hogy milyen stratégia a legmegfelelőbb a szovjet terjeszkedés megállítására. Nixon úgy vélte, hogy a vietnami helyzet okozta zűrzavar közepette a nemzeti érdek szolgáltatója a legjobb kritériumot a kommunista expanzionizmus megállításához és az amerikai nép támogatásának megtartásához. Bírálói a nemzeti érdekre való hivatkozást egyfajta erkölcsi fegyverletételnek vélték.

A Nixon-kormányzat azon szándéka, hogy a kommunista befolyási övezet további növekedését megállítsa, megegyezett Acheson és Dulles korábbi nézeteivel, később pedig Reaganéival is. Még a vietnami háború alatt is a Nixon-adminisztráció idegesen reagált minden vélt vagy valós, a Szovjetuniótól eredő geopolitikai vagy stratégiai fenyegetésre: 1970-ben a kubai szovjet haditengerészeti támaszpont építésére; a Szezi-csatorna felé irányuló szovjet föld-levegő rakétákra, valamint Jordánia Szíria által való megszállására; 1971-ben az indiai-pakisztáni háborúban játszott szovjet szerepre; és 1973-ban Brezsnyev burkolt fenyegetésére, hogy a Szovjetunió katonailag beavatkozik az arab-izraeli háborúba. Ez a magatartás jellemezte azután a Ford-adminisztrációt is a kubai csapatok Angolába való küldésével kapcsolatban.

Ugyanakkor a Nixon-kormányzat Achesontól és Dullestől eltérően közelített a feltartóztatáshoz: nem kívánta meg a tárgyalások előfeltételeként, hogy a szovjet társadalom előbb alakuljon át. Nixon útja itt elvált a feltartóztatás atyjaiétól, és Churchill álláspontjához közeledett, aki 1953-ban, Sztálin halála után tárgyalásokat sürgetett Moszkvával. Nixon hitt abban, hogy a tárgyalások, valamint a békés versengés

hosszú időszaka felgyorsítja a szovjet rendszer átalakulását, és megerősíti a demokráciákat.

Amit Nixon a tárgyalások koraként határozott meg, az egyben olyan stratégiaként is szolgált, mely lehetővé tette Amerikának a diplomáciai kezdeményezés visszaszerzését még, amíg Vietnamban dúlt a háború. Nixon a békemozgalmat Vietnamra szerette volna korlátozni, s meg akarta akadályozni, hogy annak tevékenysége megbénítsa az amerikai külpolitika minden területét. Nixon megközelítési módja azonban nem elsődlegesen taktikai jellegű volt. Ő és tanácsadói valóban hittek abban, hogy mindkét szuperhatalom érdekelt pillanatnyilag a feszültségek enyhítésében. A nukleáris egyensúly kezdett stabilizálódni, vagy legalábbis stabillá lehetett tenni vagy egyoldalú lépésekkel, vagy fegyverzet-ellenőrzési tárgyalásokkal. Amerikának lélegzetvételnyi szünetre volt szüksége, hogy kivonulhasson Vietnamból és új politikát alakítson ki a Vietnam utáni időkre, mialatt a Szovjetunióknak talán még erősebb indokai voltak a nyugalomra. A kínai határon végrehajtott szovjet csapaterősítések azt jelentették, hogy két, egymástól több ezer mérföldre fekvő fronton is feszültségekkel kell szembenéznie a Szovjetunióknak, s így talán kész politikai megoldásokról tárgyalni Amerikával, különösen akkor, ha sikeresen nyitunk Kína felé – ez volt különben Nixon stratégiájának sarokköve. A szovjet vezetés, ideológiai elveitől függetlenül, esetleg elegendő mértékben érdekeltté válik a nyugati kapcsolatokban ahhoz, hogy ne törekedjék konfrontációra. Véleményünk szerint minél távolabbra toljuk ki a szovjetek és a Nyugat összeütközését, annál nehezebb lesz a szovjet birodalmat egyben tartani, különösen azért, mert politikai problémáit csak nehezítette a gazdasági stagnálás. Más szóval, Nixon és tanácsadói úgy gondolták, hogy az idő az Egyesült Államoknak, nem pedig a kommunista világnak dolgozik.

Nixonnak sokkal árnyaltabb képe volt Moszkváról, mint elődeinek. A Szovjetunióval való kapcsolatokat nem a mindent-vagy-semmit alapon közelítette meg, hanem úgy vélte, hogy azokat számos, különböző mértékben megoldható részkérdés alkotja. Arra törekedett, hogy a szuperhatalmi kapcsolat szálait egy olyan megközelítésbe fűzze egybe, amely sem nem teljesen konfrontációra törekvő (mint a „teológusoké”), sem nem teljesen békülékeny (mint a „pszichiátereké”). Az elképzelés szerint azokat a területeket kell kiemelni, ahol az együttműködés lehetséges, s a létrejövő együttműködést arra kellett használni, hogy befolyásoljuk a szovjet magatartást a két ország ellentéteinek területén. Ez, s nem pedig a kialakuló vitát jellemző karikatúrák, jelentették a Nixon-kormányzat felfogásában az „enyhülést”.

Számos tényező hátráltatta az „összekapcsolásnak” elnevezett politikát – azaz azt a törekvést, hogy egy területen folytatott együttműködést egy másik területen elért haladáshoz kötöttük. Ilyen jellegű akadálynak számított számos befolyásos amerikai részéről a fegyverzetcsökkentés szinte rögeszmés követelése. Az 1920-as évek leszerelési tárgyalásai, amelyek a fegyverzeteket olyan szintre szerették volna csökkenteni, hogy kizárják az azokkal való fenyegetés lehetőségét, katasztrófális kudarcot vallottak. Ez a cél még bonyolultabbá vált az atomkorszakban, mivel a nukleáris fegyverek „biztonságos” szintje majdnem ellentmondást jelentett önmagában is. Ugyanakkor senki sem tudta megmondani, hogyan lehetne ellenőrizni a megkívánt alacsony szintet egy olyan óriási területű országban, mint a Szovjetunió. Valódi csökkentés ezen a téren kizárólag a hidegháború végével következett be. Az 1960-as és 1970-es években azonban a leszerelés kérdését jól meghatározható, egyedi veszélyek csökkentésének rendelték alá, s közülük a legjelentősebb a meglepetésszerű támadások megakadályozása volt – olyan vállalkozás, melyet a fegyverzet-ellenőrzés címszó alatt kezeltek.

A politikai döntéshozók nem gondolták, hogy a meglepetésszerű támadások veszélyének kérdése kulcsszerepet kap a fegyverzet-ellenőrzési tárgyalásokon. A józan paraszti ész alapján arra lehetett gondolni, hogy a szuperhatalmak hatalmas pusztító ereje ellensúlyozza egymást, és mindkét fél ki lesz téve elfogadhatatlan szintű pusztításnak, függetlenül attól, mit tesz ellenfele. Azután 1959-ben, a hidegháborús korszak egyik valóban eredeti tanulmányában, az akkor a Rand Corporation alkalmazásában álló elemző, Albert Wohlstetter kimutatta, hogy a józan ész nem alkalmazható a nukleáris kapcsolatokra. Az a tény, hogy a nukleáris fegyvereket olyan repülőgépeken szállították, amelyeket viszonylag kevés repülőterre koncentráltak, technikailag lehetővé tette az ellenfél stratégiai erejének megsemmisítését, mielőtt azokat

az bevethette volna. Ilyen körülmények között a támadó fél elfogadható szintre csökkentheti az ellencsapás mértékét és olyan helyzetbe kerülhet, amelyben érvényesítheti az akaratát. Ebből következően a meglepetésszerű támadástól való félelem megelőző csapás mérésére bátoríthat – azaz olyan támadásra, melynek egyetlen célja egy esetleges meglepetésszerű támadás megelőzése.

Wohlstetter szerint a nukleáris egyensúly valójában rendkívül instabil. A később első és második csapásmérés lehetőségeként ismertté vált támadások között feltételezett időeltérés a védelmi elemzők és a fegyverzet-ellenőrzési szakértők rögeszméjévé vált. Lassan megfogalmazódott az az elgondolás, hogy mindkét félnek érdekében állhat a tárgyalásos rendezés, hogy megvédjék magukat a rájuk leselkedő lehető legnagyobb veszélytől. A Harvardon, a Massachusetts Institute of Technology, a Stanfordon, valamint a Cal Tech-ben tudományos szemináriumokon olyan elméleteket és gyakorlati javaslatokat dolgoztak ki a fegyverzet-ellenőrzésről és a stratégiai stabilitásról, amelyek azután két évtizedig foglalkoztatták a politikai döntéshozókat.

Wohlstetter cikke ugyanolyan jelentőségű volt a stratégiai elemzés terén, mint Kennan „X”-tanulmánya a politikai elemzést illetően 1947-ben. Ettől kezdve a fegyverzet-ellenőrzés diplomáciája arra koncentrálódott, hogy a stratégiai erők összetételét és nagyságát korlátozzák annak érdekében, hogy a meglepetésszerű támadás kockázatát a minimálisra csökkentsék.

A fegyverzet-ellenőrzésnek azonban megvoltak a maga komplikációi. A téma annyira csak a beavatottak számára volt érthető, hogy csak növelte mind a politikai döntéshozók, mind a közvélemény aggodalmait. Először is túlságosan leegyszerűsítette a kérdés természetét. A nukleáris háborút nem a fegyverekkel tisztában lévő tudósok indítanák el, hanem gondoktól elgyötört politikai vezetők, akik annak tudatában vannak, hogy a legkisebb számítási hiba az országuk, vagy akár az egész civilizáció pusztulását eredményezheti. Egyik oldal sem rendelkezett gyakorlati tapasztalattal az új technológiát illetően, s azért, hogy meg lehessen nyerni egy nukleáris háborút, egyszerre több ezer nukleáris robbanófejet kellene célba juttatni. Az egész hidegháború alatt azonban a Szovjetunió nem tesztelt egyszerre háromnál több rakétát, míg az Egyesült Államok egyet sem indított egy hadrendbe állított silóból (mert Amerika hadrendbe állított silói az ország belsejében voltak, és Washington félt egy erdőtüztől, ha a tesztrakéta a földre visszazuhan. Ennyit a magabiztosságról.)

Ily módon a meglepetésszerű támadást valójában két csoport egymástól eltérő indokokból kifolyólag eltúlozta: azok, akik megemelt szintű védelmi kiadásokat akartak a meglepetésszerű támadások kivédésére; s azok, akik a meglepetésszerű támadás rémét idézték fel, hogy csökkentsék a védelmi kiadásokat. Mivel a kérdések olyan bonyolultak voltak, nagy szerepet játszottak a rövid összefoglalások. Ugyanakkor, mivel az érzelmi hullámokat úgy felkorbácsolták, nem volt könnyű eldönteni, vajon a szakértők tudományos alapon vonták-e le következtetéseiket, vagy azért hivatkoztak a tudományra, hogy előre kialakított nézeteiket támasszák alá – túl gyakran ez utóbbiról volt szó. Jaj volt annak a politikai döntéshozónak, aki a rendkívül különböző nézeteket hirdető tudósok túszává vált – olyanoké, akik több évet töltöttek el a nukleáris kérdés tanulmányozásával, mint ahány órát egy államférfi arra szentelhetett. Az olyan ezoterikus témákról, mint a támadhatóságról, a pontosságról, és kiszámíthatóságról szóló viták a középkori teológiai viták bonyolultságával vetekedtek, mialatt gyakorlatilag mindössze pótlékai voltak a feltartóztatás korai időszakából származó filozófiai nézeteltéréseknek.

A fegyverzet-ellenőrzésről az 1970-es években folytatott leghevesebb viták alatt a konzervatív bírálók felhívták a figyelmet a szovjet vezetők megbízhatatlanságára és a szovjet ideológia ellenségességére. A fegyverzet-ellenőrzés hívei ugyanakkor a fegyverzet-ellenőrzési megállapodásoknak az azok tartalmától független pozitív hatását hangsúlyozták a kelet-nyugati kapcsolatok általános légkörére. Mindez a teológusok és a pszichiáterek közötti régi vita felmelegítése volt új, technológiai köntösbe bújtatva.

Kezdetben a fegyverzet-ellenőrzést egyszerűen a feltartóztatási elméletre aggatták. Az erő pozíciójából való tárgyalást együtt emlegették a fegyverzetellenőrzéssel, mely utóbbinak a feltartóztatást kellett kevésbé veszélyessé tenni. Az idő előrehaladtával nyilvánvalóvá vált, hogy a fegyverzet-ellenőrzés csak

tartósítja a feltartóztatást. Egyre kevesebbet beszéltek immár a politikai rendezésről, s egyre kevesebb kísérletet tettek, hogy ilyenről tárgyaljanak. Valójában minél biztonságosabbnak tűnt fel a világ a fegyverzet-ellenőrzésről tárgyalók számára, annál kevesebb okot láttak az államférfiak arra, hogy a politikai rendezés ismeretlen vizeire evezzenek a már ismerős pozíciók kényelmes kikötőiből.

Egyik krízis követte a másikat. Délkelet-Ázsiától a Karib-tengeren keresztül Közép-Európáig sok helyen fellángoltak a harcok, de mindkét oldal a jelek szerint az ellenfélnek a történelmi evolúció hatására többé-kevésbé automatikusan bekövetkező összeomlására várt. Addig is, amíg kiderül, hogy a történelem kinek az oldalán áll, az életet a fegyverzet-ellenőrzési tárgyalásokkal próbálták elviselhetőbbé tenni. Úgy tűnt, hogy eleve patthelyzetre volt ítélve a kérdés: a politikai doktrína (a feltartóztatás) nem adott választ a fegyverkezési versenyre, míg a stratégiai doktrína (a fegyverzet-ellenőrzés) nem kínált semmilyen megoldást a politikai konfliktusra.

Nixon ebben a légkörben vette át az elnökséget, s mind a Kongresszus, mind a média arra ösztönözte, hogy késlekedés nélkül kezdjen fegyverzetellenőrzési tárgyalásokat a szovjetekkel. Nem nagyon óhajtott olyan diplomáciát folytatni, mintha mi sem történt volna, alig fél évvel az után, hogy a szovjet katonák lerohanták Csehszlovákiát. Minimális célként meg akarta akadályozni, hogy a fegyverzet-ellenőrzés a szovjet terjeszkedés biztonsági szelepeként működjön. A Nixon-kormányzat ki akarta deríteni, hogy fel lehet-e használni azt a szovjet törekvést, hogy lecsillapítsanak egy, az elődjénél általuk erőszakosabbnak – és ennek megfelelően veszélyesebbnek – vélt amerikai adminisztrációt, olyan kérdések megoldásában, mint a Berlinre leselkedő veszély elhárítása szovjet együttműködéssel, a közel-keleti feszültség enyhítése, s mindenekelőtt, a vietnami háború befejezése. Ezt a megközelítési módot hívták „árukapcsolásnak”, mely idővel rendkívül vitatottá vált.

Az államférfiak egyik legfontosabb feladata annak megértése, mely témakörök függenek valóban össze, és melyeket lehet egymást kölcsönösen erősítő módon felhasználni. A legtöbb esetben a politikai döntéshozónak szűk a mozgástere; végül is a valóság, s nem a politika kapcsolja egymáshoz az eseményeket. A politikus szerepe, hogy felismerje az adódó kapcsolatokat – más szóval, ha vannak ilyenek –, az előnyök és hátrányok olyan hálózatát hozza létre, amely azután a kívánt eredményt produkálja.

Nixon ezeket a nézeteket egy 1969. február 4-én, két héttel a beiktatása után keltezett, s a nemzetbiztonsággal foglalkozó kormánytagoknak küldött levelében foglalta össze:

„Szilárdan hiszek abban, hogy nem lehet sokáig egyidejűleg fenntartani krízist és konfrontációt egy helyen, s valóban együttműködni egy másikon. Tudom, hogy az előző kormányzat azon az állásponton volt, hogy amikor közös érdeket találunk a Szovjetunióval egy kérdésben, akkor megegyezésre kell törekednünk, és lehetőleg meg kell kísérelnünk elkülöníteni a többi konfliktustól. Ez elképzelhetően eredményre vezet számos kétoldalú és gyakorlati dologban, mint például a kulturális és tudományos csereprogramokban. Ami azonban napjaink döntő kérdéseit illeti, hitem szerint legalábbis olyan széles fronton kell haladást elérnünk, hogy világosan kinyilvánítsuk: összefüggést látunk a politikai és a katonai ügyekben.”

Az „összekapcsolással” kapcsolatos viták olyan hosszú ideig tartottak, hogy elfedték azt, milyen egyszerű is volt valójában a Nixon-csapat javaslata. A hidegháború a két szuperhatalom ellenséges viszonyát jelentette. Nixon nem többet – de nem is kevesebbet – állított, mint hogy abszurd dolog kivenni egy területet és ott haladást elérni, s közben tovább folytatni a szembenállást az összes többin. A feszültség szelektív csökkentése Nixon és tanácsadói számára olyan stratégiát jelentett, mely garantáltan aláássa a demokráciák helyzetét. Semmi értelme nem volt, hogy egy olyan összetett és ezoterikus téma, mint a fegyverzet-ellenőrzés legyen a jövő béke próbája, mialatt a szovjet fegyverek elősegítették a konfliktus fenntartását a Közel-Keleten, és amerikaiakat öltek Vietnamban.

Az „összekapcsolás” elve nagy felzúdulást váltott ki a külpolitikában érdekelt csoportok körében. Az amerikai külpolitikai bürokrácia többnyire olyan személyekből áll, akik az amerikai társadalomban meglehetősen szokatlan pályát választottak, hogy képesek legyenek egy jobb világról kialakított nézeteik elterjesztésére és gyakorlatba való átültetésükre. Ráadásul a véleményüket egy olyan rendszer formálja, amelyben a politikát olyan bürokratikus beharcok alakítják, amelyeknek – ahogy George Schulz külügyminiszter utóbb rámutatott – soha nincs végük. Az amerikai külpolitikát, amelyet egy sor, időnként egymástól elszigetelt, rendkívül specifikus kérdéseket tárgyaló egyéni kezdeményezés alkot, ritkán közelítik meg egyetlen átfogó koncepció szemszögéből. Az *ad hoc* minisztériumi megközelítéseknek több és odaadóbb híve van, mint az átfogó stratégiának, amelynek időnként nincs is szószólója. Rendkívül erős és elszánt, a washingtoni ügyekben igen járatos elnöknek kell lenni ahhoz, hogy változtatást érjen el ezen a téren.

Nixonnak az a kísérlete, hogy a stratégiai fegyverkorlátozási tárgyalások megkezdését a politikai kérdésekben történt haladással kapcsolja össze, szenvedélyes ellenállásba ütközött egyrészt a fegyverzet-ellenőrzésről tárgyalók körében, akik mindenképpen csökkenteni szerették volna a fegyverkezési versenyt, másrészt pedig a kremlinológusok között, akik meg voltak győződve arról, hogy az amerikai külpolitikának a kremlbeli galambokat kell erősíteni a kremlbeli héják ellenében, a két csoport között folyó feltételezett politikai vitákban. A bürokrácia némiképp csorbította az elnök levelében foglalt politikát, amikor a sajtónak azt szivárogtatta ki, hogy a fegyverzet-ellenőrzés önmagában is cél. Noha „nem hivatalosak” voltak ezek a kiszivárogtatások, soha nem is cáfolták meg őket. Az 1969. április 18-i *The New York Times*-ban „hivatalos személyek” a „nixon-i külpolitika legfőbb céljának” a Szovjetunióval kötendő, fegyverzetekről szóló megállapodásokat nevezték meg. Április 22-én a *Times* „amerikai diplomatákat” idézett, akik júniusra tették a Stratégiai Fegyverkorlátozási Tárgyalások (SALT) kezdetét. Május 13-án a *The Washington Post* kormányzati forrásokra hivatkozva közölte, hogy május 29-re tűzték ki a tárgyalások kezdetét. Nixon nyilvánosságra hozott, a fegyverzet-ellenőrzést a politikai kérdésekkel összekapcsoló politikájának módosítása érdekében kifejtett ilyen jellegű nyomások sohasem szemben kérdőjelezték meg a koncepciót, hanem egy sor taktikai, mindennapi kommentárral próbálták a helyzetet a bürokrácia által előnyben részesített felé eltolni.

A kormányon kívüli bírálók is hamarosan hadrendbe álltak. 1969. június 3-án a *The New York Times* úgy vélte, hogy „öngól” az amerikai kereskedelmi korlátozásokat más ügyekhez kötni. „Hidegháborús ügyek”, amelyek „összeegyeztethetetlenek a Nixon-kormány azon elvével, hogy ideje a konfrontáció időszakából áttérni a tárgyalások és az együttműködés időszakába”. A *The Washington Post* ugyanezt az érvet használta. „A valóság túlságosan összetett és nehezen megoldható ahhoz – írta április 5-én –, hogy az elnöknek alkalma legyen egyszerre ennyi tojást egy kosárba rakni. A fegyverzet-ellenőrzés a politikai kérdések állapotától teljesen függetlenül fontos és sürgősen megoldandó feladat.” Nixon megpróbálta a Moszkvával folytatott tárgyalások körét kibővíteni a SALT-megbeszélések elhalasztásával. A bürokratikus politika és a filozófiai nézeteltérések együttes hatására azonban Nixonnak olyan tartalékokról is le kellett mondani, amelyeket szíve szerint még nem használt volna fel.

Nem lehet állítani, hogy a kormányzat új megközelítési módja azonnal sikeresnek bizonyult. 1969-ben kudarcot vallott a törekvés, hogy a későbbi külügyminisztert, Cyrus Vance-t Moszkvába küldjék azzal a megbízással, hogy párhuzamosan tárgyaljon a stratégiai fegyverkorlátozásokról és a vietnami háborúról. A két kérdés túlságosan távol állt egymástól; a stratégiai fegyverzetekről szóló tárgyalások kimenetele túlságosan bizonytalan volt, a hanoi vezetés túl hajlíthatatlan, s a tárgyalásokat túlságosan nehezen lehetett volna egy időben lefolytatni.

Végül azonban Nixonnak és tanácsadóinak sikerült úgy alakítani a külpolitikát, hogy annak egyes elemei egymást támogatták. Az „összekapcsolás” működni kezdett, mert a Nixon-kormányzat a Kína felé irányuló történelmi jelentőségű nyitással lökést adott a Szovjetunió felé, hogy az mérsékelje álláspontját számos területen. A sakk egyik alapvető szabálya, hogy nem az a legrosszabb lépés, amelynek

eredményeképpen még több kockát vesz birtokba a játékos. Általában minél több kockát ural egy játékos, annál több esély adódik számára, s annál inkább be van határolva ellenfele mozgástere. A diplomáciában ehhez hasonlóan minél több választási lehetőséggel rendelkezik az egyik fél, annál kevesebb jut a másiknak, és annál óvatosabban kell az utóbbinak a céljait követni. Sőt ilyen helyzetekben idővel az ellenfél arra a következtetésre jut, hogy nem érdemes tovább ellenséges szerepet játszani.

Abban a pillanatban, hogy a Szovjetunió nem számíthatott a világ legerősebb és a világ legnépesebb országa között fennálló ellenségességre – sőt úgy tűnt, hogy az utóbbi kettő még az együttműködés útjára is lépett – a szovjet hajlíthatatlanság kezdett eltűnedezni. A szovjet vezetőknek óvatosabban kellett lépniük, mert fenyegető magatartással kizárólag a kínai-amerikai együttműködést erősítették volna. Az 1960-as évek végének viszonyai között a megjavult kínai-amerikai kapcsolatok váltak a Nixon-kormányzat szovjet stratégiájának sarokkövévé.

Amerikának Kína irányában tanúsított hagyományos barátsága semmivé vált, amikor 1949-ben a kommunisták nyertek a polgárháborúban, és 1950-ben beléptek a koreai háborúba. A barátságot felváltotta az a tudatos törekvés, hogy elszigeteljék a pekingi kommunista vezetőket. Ezt a magatartást ékesszólóan bizonyította az az incidens, amikor Dulles nem volt hajlandó kezét fogni Csou En-lajjal az Indokínáról rendezett 1954-es genfi konferencián – ami még akkor is bántotta a kínai miniszterelnököt, amikor tizenhét évvel később találkozott velem Pekingben, és megkérdezte, hogy én is azok közé az amerikaiak közé tartozom-e, akik nem hajlandók kezét fogni a kínai vezetőkkel. A két nemzet közötti diplomáciai kapcsolatot egyedül a két ország varsói nagykövetei közötti érintkezések jelentették, akik rendszertelen időközönként találkoztak, hogy kölcsönösen sértegensék egymást. Az 1960-as évek végén és az 1970-es években lezajlott kínai kulturális forradalom alatt – mely rengeteg emberéletet követelt és hasonló szenvedéseket hozott, mint a sztálini tisztogatások – mindegyik kínai nagykövetet (kivéve, valamilyen kideríthetetlen okból kifolyólag, az Egyiptomba akkreditáltat) visszahívták Kínába, így megszakadtak a varsói megbeszélések is, és Washington, valamint Peking között nem létezett többé semmiféle diplomáciai vagy politikai kapcsolat.

Érdekes módon az a két vezető, aki először figyelt fel a kínai-szovjet szakításban rejtőző lehetőségekre, az európai diplomácia két nagy öregje, Adenauer és De Gaulle volt. Adenauer, aki egy általa nemrégiben olvasott könyvre támaszkodott ebben a kérdésben, már 1957 körül beszélni kezdett a témáról, de a Szövetségi Köztársaság akkor még nem volt abban a helyzetben, hogy világpolitikát folytasson. De Gaulle ilyen kötöttségeket sem érzett. Helyesen érzékelte már az 1960-as évek elején, hogy a szovjeteknek súlyos problémái vannak a Kínával közös hosszú határ mentén, és ez a tény arra fogja ösztönözni őket, hogy együttműködőbb politikát folytassanak a Nyugattal. Mivel De Gaulle De Gaulle volt, úgy gondolta, hogy ez a helyzet egy francia-szovjet enyhülést eredményez majd. Moszkvának Kínával fennálló problémái miatt elképzelhető, hogy Moszkva és Párizs közti tárgyalások eredményeként megszüntethető a vasfüggöny, és megvalósulhat De Gaulle álma „az Atlanti-óceántól az Urálig terjedő Európáról”. De Gaulle Franciaországa azonban közel sem volt olyan erős, hogy keresztülvigyen egy ilyen diplomáciai forradalmat. Moszkva nem vette Párizst egyenrangúnak a *détente* kérdését illetően. Bár De Gaulle politikai éleslátását eltorzította az, hogy mindent francia szemüvegen keresztül nézett, elemzése alapján véve előrelátónak bizonyult. Az amerikai politikai döntéshozók, akiket viszont az ideológiai előítéletek vakítottak el, hosszú ideig nem tudták felismerni, hogy a kínai-szovjet szakítás stratégiai előnyöket kínál a Nyugat számára.

A Kínáról kialakított amerikai vélemény, akármilyen volt is, lényegében a hidegháború immár ismerős választóvonalai mentén oszlott meg. A sinológusok egy kis csoportja a szakítást pszichológiaiak vélte; azt szerették volna, ha Amerika helyt ad a kínai panaszoknak, Pekingnek adja át az Egyesült Nemzetekben a kínai képviselő jogát, s a feszültségeket sokoldalú kapcsolatok révén igyekszik csökkenteni. A jól informáltak döntő többsége azonban a kommunista Kínát megrögzötten expansionista, fanatikusan ideológiai alapokon álló, és elszántan a világforradalmat támogató országnak tartotta. Amerika nagyrészt

pontosan azért kötötte le magát Indokínában, hogy megakadályozzon egy vélt, kínaiak által vezetett kommunista hatalomátvételt Délkelet-Ázsiában. Az általános vélemény, sokkal erősebb mértékben, mint a Szovjetunió esetében az volt, hogy a kínai kommunista rendszernek meg kell változnia, mielőtt a tárgyalásokra sor kerülhetne.

Ez a nézet csak megerősítést nyert egy teljesen szokatlan helyről. A szovjetológusok, akik már több mint egy évtizede folyamatos tárgyalásokat sürgettek Moszkvával, Kínával kapcsolatban homlokegyenest ellenkező álláspontot foglaltak el. Nixon első elnökségének kezdetén, a Szovjetunióban szolgált korábbi nagykövetek egy csoportja, akiket erősen nyugtalanítottak Washington első, bizonytalan kezdeményezései Peking irányában, felkeresték az elnököt, hogy ünnepélyes figyelmeztetést intézzenek hozzá. Érvelésük szerint a szovjet vezetők olyan paranoiásak a kommunista Kínával kapcsolatban, hogy az amerikai-kínai viszony javítása érdekében megtett legkisebb lépések is elfogadhatatlan konfrontációs kockázatot jelentenek a Szovjetuniót illetően.

A Nixon-kormány nem osztotta ezt a nézetet a nemzetközi viszonyokról. Egy Kína nagyságú és fontosságú ország kizárása Amerika diplomáciai lehetőségei közül azt jelentette, hogy Amerika egyik kezét hátrakötve kénytelen mozogni a nemzetközi porondon. Meg voltunk győződve, hogy Amerika nemzetközi mozgásterének kibővítése Moszkva magatartását puhítani, s nem pedig keményíteni fogja. Egy Nelson Rockefeller számára a republikánus elnökjelöltségért folyó küzdelemben írt politikai helyzetelemző munkában az alábbiakat fejtettem ki: „...párbeszédet kezdenék a kommunista Kínával. Egy Washington, Peking és Moszkva között kialakított háromoldalú kapcsolatrendszer segítségével javíthatjuk a megegyezés esélyét mindkettővel külön-külön, s ugyanakkor mindkettővel szemben nagyobb mozgásterre teszünk szert.” Nixon korábban hasonló nézeteket fejtett ki olyan megfogalmazásban, amely megfelelt a világ közösségéről kialakult hagyományos amerikai elképzeléseknek. 1967 októberében így írt a *Foreign Affairs*-ben:

„Ha hosszabb távon nézzük a dolgokat, egyszerűen nem zárhatjuk ki Kínát mindörökre a nemzetek nagy családjából, hogy önmagára hagyatva alakítsa ki álmait, gyűlölködjön és fenyegetse a szomszédait. Nincs elég hely ezen a kis bolygón arra, hogy egymilliárdnyi, potenciálisan legtehetségesebb lakosa dühödt elszigeteltségben éljen.”

Röviddel az elnökjelöltség megszerzése után Nixon még szókimondóbban fogalmazott. Egy 1968. szeptemberi magazininterjúban kijelentette: „Nem szabad elfeledkeznünk Kínáról. Ugyanúgy mindig lehetőségeket kell keresni a párbeszédre, mint a Szovjetunióval. ... Nem várhatunk kizárólag a változásokra. Nekünk kell előmozdítani a változásokat.”

Végeredményben Nixon elérte a célját, bár Kína nem elsősorban az Egyesült Államokkal kialakuló párbeszéd miatt kényszerült ismét a nemzetek közösségéhez csatlakozni, hanem amiatt, mert félt látszólagos szövetségese, a Szovjetunió részéről ellene indított támadástól. A Nixon-kormány figyelmét, amely kezdetben nem értette meg a kínai-szovjet viszonyt ezt a mértékét, maga a Szovjetunió hívta fel erre a lehetőségre. Nem ez volt az első vagy az utolsó alkalom, hogy az ügyetlen szovjet külpolitika idézte elő azt, amitől a Kreml a legjobban félt.

1969 tavaszán több incidens zajlott le a kínai és a szovjet erők között a szibériai Usszuri folyó mentén húzódó kínai-szovjet határ egyik távoli szakaszán. Két évtizednyi tapasztalatból kiindulva Washington kezdetben biztosra vette, hogy az összetűzéseket a fanatikus kínai vezetők idézték elő. Az eseten szovjet diplomácia azonban az események újragondolására ösztönözte az amerikai vezetőket. A szovjet diplomaták ugyanis részletes tájékoztatást adtak Washingtonnak az események szovjet változatáról, és aziránt érdeklődtek, hogy mit tenne Amerika, ha az összecsapások eszkalálódnának.

Az a példa nélkül álló szovjet készség, amellyel Washingtonnal konzultáltak egy olyan ügyben, amiben Amerika kifejezte érdektelenségét, arra ösztönzött bennünket, hogy feltegyük magunknak a kérdést: a

tájékoztatások esetleg nem azt a célt szolgálják-e, hogy előkészítsék a talajt egy Kína elleni szovjet támadáshoz? Ezt a gyanúkat csak megerősítették a szovjet tájékoztatások nyomán készült hírszerzői elemzések, melyek kimutatták, hogy az összecsapásokra mindig nagyobb szovjet utánpótlási bázisok közelében, s távol a kínai kommunikációs központoktól került sor – ez pedig csak akkor várható, ha ténylegesen a szovjet erők az agresszorok. Minderre újabb bizonyítékot szolgáltatott a 4000 mérföldes kínai határ teljes hossza mentén végrehajtott nagyarányú szovjet csapaterősítés, amelynek eredményeként hamarosan több mint negyven hadosztály állomásozott a térségben.

Ha a Nixon-kormány elemzése helyes volt, akkor egy nagyobb szabású nemzetközi válság volt kibontakozóban, noha a világ nagy része semmit sem tudott erről. Egy Kínában végrehajtott szovjet fegyveres beavatkozás a kubai rakétaválság óta a legnagyobb veszélyt jelentette volna a globális erőegyensúlyra. A Brezsnyev-doktrína^[73] alkalmazása Kínában azt sugallta volna, hogy Moszkva ugyanolyan bábkormányt próbál felállítani Pekingben, mint amelyet Csehszlovákiának „adott” az előző évben. Akkor pedig a világ legnépesebb országa egy nukleáris szuperhatalom fennhatósága alá kerülne – ez baljós kombinációnak látszott, amely visszaállítaná a rettegett kínai-szovjet tömböt, amelynek monolitikus jellege olyan nagy félelmet keltett az 1950-es években. Tisztázatlan maradt a kérdés, hogy a Szovjetunió képes lenne-e ilyen hatalmas vállalkozást megoldani. Ami azonban nyilvánvalónak látszott – különösen egy olyan kormányzatnak, mely geopolitikai koncepcióra alapozza külpolitikáját –, hogy nem szabad ilyen kockázatot vállalni. Ha komolyan vesszük az erőegyensúlyt, akkor a geopolitikai helyzet megingásának a lehetőségét is meg kell akadályozni; mire a változás bekövetkezik, talán már elkészt az ellenállás. Mindenesetre az ellenállás ára meghatározódna.

Nixon ilyen megfontolásokból kiindulva hozott két rendkívüli döntést 1969 nyarán. Először is félretette az éppen folyó kínai-amerikai párbeszéd összes témáját. A varsói megbeszélések egy végletekig bonyolult és időigényes napirendet állapítottak meg. Mindegyik oldal a saját sérelmeit hangsúlyozta: Kína Tajvan jövőjéről és az Egyesült Államokban zár alá vett kínai javakról beszélt; az Egyesült Államok pedig azt akarta elérni, hogy lemondjanak az erő alkalmazásáról Tajvan esetében, hogy Kína vegyen részt a fegyverzet-ellenőrzési tárgyalásokon, valamint hogy rendezzék a Kínával szemben fennálló amerikai gazdasági követeléseket.

Ehelyett Nixon úgy határozott, hogy Kína és az Egyesült Államok közti párbeszéddel kapcsolatos kínai magatartás tágabb kérdésére összpontosít. Elsőbbséget kapott a lassan kialakuló kínai-szovjet-amerikai háromszög problémája. Ha meg tudnánk bizonyosodni arról, amit gyanítottunk – hogy a Szovjetunió és Kína jobban fél egymástól, mint az Egyesült Államoktól –, akkor páratlan lehetőségek nyitnának az amerikai diplomácia előtt. Ha a kapcsolatok ezen az alapon javulnak, a hagyományos napirendi pontok önmaguktól megoldódnak; ha viszont nem, akkor továbbra is megoldhatatlanok maradnak. Más szóval, a gyakorlati kérdések a kínai-amerikai viszony normalizálásával elrendeződnének, ahelyett, hogy csupán, utat törnének feljük.

A kéthatalmi világ stratégiai háromszöggé alakítása érdekében az Egyesült Államok 1969 júliusában az egyoldalú kezdeményezések egész sorát jelentette be. Az amerikai állampolgárok Kínai Népköztársaságba történő utazásának a tilalmát feloldották; az amerikaiak engedélyt kaptak arra, hogy 100 dollár értékű kínai árut hozhassanak be az Egyesült Államokba; és korlátozott mennyiségű gabonaszállítmányok is útnak indulhattak Kínába. Ezeknek az önmagukban jelentéktelen intézkedéseknek az volt a céljuk, hogy jelezzék az új amerikai megközelítési módot.

William D. Rogers külügyminiszter egy Nixon által jóváhagyott jelentősebb beszédében még egyértelműbbé tette ezeket a célzásokat. 1969. augusztus 8-án Ausztráliában bejelentette, hogy az Egyesült Államok örömmel üdvözlőné, ha a kommunista Kína jelentős szerepet játszana az ázsiai és csendes-óceáni ügyekben. Ha a kínai vezetők feladják „befelé forduló világképüket”, akkor Amerika „kommunikációs csatornákat fog feljűk nyitni”. Az utóbbi húsz évben amerikai külügyminiszter szájából elhangzó legbarátibb megnyilvánulás során Rogers felhívta a figyelmet Amerika egyoldalú gesztusaira a

gazdasági téren, azokra a lépéseire, melyeknek a célja „emlékeztetni a kínai szárazföldön élő embereket történelmi barátságunkra”

Ha azonban valóban fennállt a Kína elleni támadás veszélye 1969 nyarán, kevés lett volna az idő arra, hogy ezek a bonyolult manőverek fokozatosan meghozzák gyümölcsüket. Ezért Nixon talán elnöksége legmerészebb lépését tette, amikor figyelmeztette a Szovjetuniót, hogy az Egyesült Államok nem maradna közömbös, ha az megtámadná Kínát. Függetlenül Kínának az Egyesült Államokkal szemben tanúsított magatartásától Nixon és tanácsadói Kína függetlenségét elengedhetetlenül fontosnak ítélték a globális egyensúly, a Kínával fennálló diplomáciai kapcsolatokat pedig igen lényegesnek az amerikai diplomácia rugalmassága szempontjából. Nixonnak a szovjetekhez intézett figyelmeztetése egyben kézzelfogható bizonyítékul szolgált arra nézve, hogy Amerika, újszerűen, a nemzeti érdek alapos elemzésére alapozza ezután a politikáját.

A kínai határ mentén történő nagyarányú szovjet csapaterősítések miatt aggódó Nixon 1969. szeptember 5-én felhatalmazást adott egy kétélű, meglehetősen erős szavakkal megfogalmazott közlemény kibocsátásához, amelyben az Egyesült Államok „komoly aggodalmának” adott hangot a kínai-szovjet háború miatt. Elliot Richardson külügyminiszter-helyettest bízták meg az üzenet átadásával; Richardson, aki ugyan elég magas pozíciót töltött be a hierarchiában ahhoz, hogy ne hagyjon kétséget afelől, hogy az elnök nevében beszél, mégsem volt olyan exponált helyzetű, hogy szemtől szembe konfrontálódjék a Szovjetunióval:

„Nem akarjuk a saját céljainkra kihasználni a Szovjetunió és a Kínai Népköztársaság között folyó ellenségeskedést. A két kommunista óriás közötti ideológiai viták nem tartoznak ránk. Nem maradhatunk azonban érdektelenek akkor, ha ez a vita a nemzetközi béke és biztonság súlyos megsértését vonja maga után.”

Amikor egy ország kinyilvánítja azt a szándékát, hogy nem kívánja kihasználni két másik fél közötti konfliktust, akkor az gyakorlatilag annak jelzésül szolgál, hogy megleljen a lehetősége erre, s az érintett felek jobban járnak, ha mindent megtesznek ennek a semlegességnek a fenntartásáért. Ugyanígy, amikor egy ország „komoly aggodalmát” fejezi ki egy katonai esemény kapcsán, tulajdonképpen azt kívánja közölni, hogy segíteni fogja – valamilyen előre meg nem határozott módon – az általa agresszió áldozatának vélt országot. Nixon abból a szempontból egyedülálló volt a huszadik századi amerikai elnökök sorában, hogy késznek mutatkozott egy olyan ország támogatására, amellyel az Egyesült Államoknak nem voltak diplomáciai kapcsolatai húsz évig, amellyel a kormánya semmilyen kapcsolattal sem rendelkezett, s amelynek a diplomatai és tömegtájékoztatói eszközei ott gyalázták az amerikai „imperializmust”, ahol csak tudták. Ezzel a lépéssel Amerika visszatért a *Realpolitik* világába.

Az új megközelítés hangsúlyozása céljából a Kína és az Egyesült Államok között kialakult jobb kapcsolatok fontosságát minden évben az éves elnöki külpolitikai jelentés emelte ki. 1970 februárjában – még mielőtt közvetlen kapcsolatok létesültek volna Washington és Peking között – a jelentés közvetlen tárgyalásokat szorgalmazott Kínával, és kiemelte, hogy az Egyesült Államok nem fog összejátszani a Szovjetunióval Kína ellen. Ez természetesen a Moszkvának küldött figyelmeztetés másik oldala volt; lényegében arra utalt, hogy Washington nem zárja ki ezt a lehetőséget sem, ha erre kényszerítik. Az 1971. februári jelentés megismételte Amerika készségét a Kínával való kapcsolatfelvételre, s biztosította Kínát, hogy Amerikának nincsenek ellenséges szándékai:

„Készek vagyunk párbeszédet kezdeni Pekinggel. Nem fogadjuk el az ideológiáját, vagy azt az elképzelést, hogy Kínának hegemoniára kellene törekednie Ázsiában. Nem kívánunk viszont olyan nemzetközi helyzetet sem Kínára erőltetni, amelyben nem érvényesítheti jogos nemzeti érdekeit.”

A jelentés ismételten leszögezte Amerika semlegességét a két fő kommunista központ közötti konfliktusban:

„Semmi olyat sem teszünk, amely kiélezné ezt a konfliktust, s nem is segítjük elő. Teljesen lehetetlen azt feltételezni, hogy összejátszunk az egyik féllel a másik ellen...

Ugyanakkor nem engedhetjük meg, hogy akár a kommunista Kína, akár a Szovjetunió határozza meg a politikánkat és a másik féllel szembeni magatartásunkat. Kínát, csakúgy mint a Szovjetuniót, a tettei s nem a szavai alapján fogjuk megítélni.”

Az akár az egyik, akár a másik kommunista óriással való összejátszás látványos elutasítása arra szolgált, hogy mindkettőt a Washingtonnal fennálló kapcsolatok javítására ösztönözzük, valamint hogy figyelmeztessük őket a további ellenségeskedések következményeire. Mivel mind Kínának, mind a Szovjetunióknak nagy szüksége volt az amerikai jóindulatra, vagy legalábbis annak elkerülésére, hogy Amerika a másik fél felé közeledjen, mindkettő érdekelt volt a Washingtonnal fennálló viszony javításában. S mindkettővel olyan egyértelműen közöltük, ahogy csak lehetett – tulajdonképpen mindenki olvashatta, aki akarta –, hogy a Washingtonnal létesítendő szorosabb kapcsolatok előfeltétele az, hogy ne fenyegetsenek létfontosságú amerikai érdekeket.

Amint kiderült, könnyebb volt papíron új alapokra helyezni a Kínával fennálló kapcsolatokat, mint azokat megvalósítani. Az Amerika és Kína közötti elszigetelődés olyan tökéletes volt, hogy egyik fél sem tudta, hogyan lépjen kapcsolatba a másikkal, vagy hogyan találjanak közös nyelvet, amelynek segítségével biztosíthatják a másik felet arról, hogy a kapcsolatok normalizálása nem jelent csapdát.

Kínának nagyobb nehézségekkel kellett szembenézni ezen a téren, részben azért, mert Peking diplomáciája olyan tekervényes volt, hogy többnyire nem is értettük Washingtonban. 1969. április 1-jén – két hónappal az után, hogy Nixont beiktatták a hivatalába – Kína védelmi minisztere, Lin Piao, akit akkoriban szándékoztak Mao utódának kinevezni, a Kommunista Párt Kilencedik Országos Kongresszusára készített beszámolójában kihagyta azt az addig állandóan ismételt kitétel, hogy Kína legnagyobb ellensége az Egyesült Államok. Amikor Lin Piao a Szovjetuniót hasonló veszélynek írta le, a háromoldalú diplomácia alapjai lényegében megteremtődtek. Lin Piao megerősítette a Mao által 1965-ben Edgar Snow újságírónak tett kijelentést is, mely szerint Kínának nincsenek csapatai az ország határain kívül, és nincs is szándékában harcolni, amennyiben nem támadják meg.

Mao jelzései többek között azért is maradtak figyelmen kívül, mert a kínaiak jelentősen túlértékelték Edgar Snow befolyását Amerikában. A pekingi vezetők azt hitték, hogy a kínai kommunistákkal már régóta rokonszenvező amerikai újságíró különlegesen nagy tekintélynek számít a kínai ügyeket illetően az Egyesült Államokban. Washington viszont mindössze a kommunisták egyik eszközét látta Snow-ban, s nem óhajtotta a titkait rábízni. Nem tulajdonítottunk jelentőséget annak a gesztusnak, hogy Mao 1970. októberben a kínai függetlenségi napi felvonuláson az emelvényen maga mellé állította Snow-t.

Ugyanígy elsikkadt Mao 1970 decemberében Snow-nak adott interjúja, amelyben kínai látogatásra hívta meg Nixont akár turistaként, akár amerikai elnökként. Bár Mao utasította tolmácsát, hogy – őszinteségének bizonyítékaként – adja át a feljegyzéseit is Snow-nak, Washington nem szerzett tudomást a meghívásról egészen addig, amíg több hónappal később Nixon látogatása más csatornákon keresztül el nem rendeződött.

Időközben az Egyesült Államok és Kína 1969 decemberében Varsóban felújította a kétoldalú diplomáciai kapcsolatokat. Ezek azonban semmivel sem bizonyultak kielégítőbbnek, mint korábban. Nixon arra kérte Walter Stoesselt, a rendkívül tehetséges és diszkrét varsói amerikai nagykövetet, hogy az első adandó társadalmi összejöveteleken javasolja a kínai ügyvivőnek a megbeszélések felújítását. Stoesselnek minderre 1969. december 3-án nyílt alkalma meglehetősen furcsa körülmények között – egy, a

varsói Kultúrpalotában tartott jugoszláv divatbemutató alkalmával. A kínai ügyvivő, akinek semmilyen utasítása sem volt arra az esetre, ha egy amerikai diplomata beszélni akar vele, először elmenekült előle. Stoessel csak akkor tudta átadni az üzenetet, amikor sikerült neki sarokba szorítani a kínai tolmácsát. December 11-re azonban a kínai diplomata már utasításokat kapott arra nézve, hogyan tárgyaljon az amerikaiakkal, s meghívta Stoesselt a kínai nagykövetségre a varsói megbeszélések folytatására.

A tárgyalások azonban majdnem azonnal zsákutcába jutottak. Egyik oldal hagyományosnak mondható napirendje sem tette lehetővé a lényeges geopolitikai kérdések megtárgyalását, noha Nixon – és ahogy később kiderült, Mao és Csou En-laj – véleménye szerint is azok határozták meg a kínai-amerikai kapcsolatok jövőjét. Ráadásul, ezeket a kérdéseket az amerikaiaknak először a Kongresszussal és a legfontosabb szövetségesekkel kellett megbeszélni, s mindez azt jelentette, hogy a haladás, már ha egyáltalán lenne is ilyen, rendkívül kínkeserves lenne, és számos vétóval járna együtt.

Ennek eredményeképpen a varsói tárgyalások több vitát robbantottak ki az Egyesült Államokon belül, mint amennyit a két fél között. Nixon és én ezért némileg megkönnyebbülve vettük tudomásul, hogy Kína félbeszakította a nagyköveti megbeszéléseket tiltakozásul amiatt, hogy Amerika a vietnamiak kambodzsai állásait támadta 1970 májusában. Ettől kezdve mindkét oldal rugalmasabb csatornákat keresett az érintkezéshez. A pakisztáni kormány töltötte be végül ezt a szerepet. A felgyorsult megbeszéléseket az én 1971. júliusi titkos pekingi utam koronázta meg.

A kínai vezetőknél keresve sem találhattam volna fogékonyabb tárgyaló partnereket a Nixon-stílusú diplomáciához. Nixonhoz hasonlóan ők is másodrangúnak tartották a hagyományosan kialakult kérdéskört, s mindenekelőtt az érdekelte őket, hogy lehetséges-e közös érdekeken alapuló együttműködés. Később ezért azután Mao egyik első Nixonhoz intézett mondata így hangzott: „A kis kérdés Tajvan, a nagy a világ.”

Amire a kínai vezetők vágytak, az annak a megerősítése volt, hogy Amerika nem fog együttműködni a Kremllel a Brezsnyev-doktrína gyakorlatba való átültetésében; Nixon pedig azt akarta megtudni, hogy vajon Kína együttműködne-e Amerikával a szovjet geopolitikai offenzíva elhárításában. Mindkét oldal célja lényegében konceptuális volt, noha előbb vagy utóbb a gyakorlati diplomáciában is érvényesíteni kellett ezeket a törekvéseket. A két félnek a világról alkotott felfogásából valamilyen közös érdeknek kellett megszületnie – s az ilyen jellegű feladatokat mintha Nixon testére szabták volna.

A fentiekből adódóan a kínai-amerikai párbeszéd kezdeti szakasza elsősorban a különböző felfogások és alapvető megközelítések egyeztetéséből állt. Mao, Csou s később Teng mindannyian különleges személyiségek voltak. Mao volt a nagy távlatokban gondolkodó, kegyetlen, könyörtelen, időnként gyilkos forradalmár; Csou az elegáns, elbűvölő, ragyogó adminisztrátor; és Teng a legalapvetőbb elvek megreformálója. A három férfi együtt a rendkívül részletes elemzés hagyományának és egy ősi ország minden tapasztalatának megtestesülése volt, akik különbséget tudtak tenni az állandó, valamint a taktikai dolgok között.

Tárgyalási stílusuk nem is különbözhetett volna jobban a szovjetekétől. A szovjet diplomaták szinte sohasem beszéltek konceptuális kérésekről. A taktikájuk abban merült ki, hogy kiválasztottak egy Moszkvát éppen foglalkoztató témát, s makacs szívósággal igyekeztek megoldani azt, nem is annyira a tárgyaló partnerek meggyőzésével, hanem inkább azok kifárasztásával. Az a szenvedélyesség és rögeszmés makacsság, amellyel a szovjet tárgyaló felek a Központi Bizottságban kialakított nézeteket képviselték, híven tükrözte a szovjet politika brutális fegyelmezettségét és belső feszültségeit, s a nemzetközi nagypolitikát az adok-kapok cserekereskedelem színvonalára süllyesztette. Gromiko jelképezte a legjobban ezt a külpolitikai magatartási módot.

A kínai vezetők egy érzelmileg sokkal stabilabb társadalmat képviseltek. Kevésbé érdekelte őket az aprólékos megfogalmazás, mint a bizalom kiépítése. Amikor Nixon Maóval találkozott, a kínai vezető habozás nélkül biztosította az elnököt, hogy Kína nem fog erőszakot alkalmazni Tajvannal szemben. „Egyelőre minden további nélkül megvagyunk nélkülük (azaz Tajvan nélkül), s akár 100 évig is

várhatunk.” Mao semmilyen ellenszolgáltatást sem kért azért a biztosítékért, amire Amerika már húsz éve vágyott.

Mialatt Csou En-lajjal a sanghaji kommunikét fogalmaztuk, egy ízben azt ajánlottam neki, hogy a kínai változat egyik sértő kifejezése fejében vegyünk ki az amerikai szövegből is valamit, amivel Csou nem érthet egyet. „Sem mire sem jutunk így” – válaszolta. „Ha meg tud győzni arról, hogy a mi megfogalmazásunk miért sértő, minden további nélkül kihagyjuk.”

Csou magatartása nem elvont jó szándék terméke volt, hanem a hosszú távú prioritások biztos kezű megragadásában rejlett. Abban az időben Kínának bizalmat kellett keltenie; a különböző vitás kérdések felrovása érdekei ellen lett volna. Mao szerint a biztonságra leselkedő legnagyobb veszélyt a Szovjetunió jelentette: „Jelenleg viszonylag kicsi az esélye az Egyesült Államok vagy Kína részéről fenyegető agressziónak... Önök vissza akarják vonni csapataik egy részét a saját területükre; a mieink nem fognak külföldre menni.” Más szóval, Kína nem félt az Egyesült Államoktól, még Indokínában sem; nem fogja a létfontosságú amerikai érdekeket veszélyeztetni (függetlenül a Vietnamban történektől), s elsősorban a Szovjetunió (és, ahogy az később kiszivárgott), Japán részéről fennálló fenyegetés aggasztja. Mao azzal húzta alá a globális egyensúlyt előtérbe helyező politikáját, hogy saját imperialistaellenes kijelentéseit „üres lövegeknek” nevezte.

A dolgoknak fogalmi oldalról való megközelítése megkönnyítette a kezdeti megbeszéléseket. 1972 februárjában Nixon aláírta a sanghaji kommunikét, amely kijelölte a kínai-amerikai viszony főbb paramétereit az elkövetkező évtizedre. A Kommunikének volt egy precedens nélküli vonása: több mint a fele a két félnek az ideológiai kérdésekben, a nemzetközi ügyekben, Vietnam, valamint Tajvan kérdésében vallott eltérő álláspontját ismertette. Különös módon a vitás kérdések felsorolása nagyobb jelentőséget tulajdonított azoknak a témáknak, amelyekben a felek egyetértettek. Ezek megerősítették, hogy:

- „- minden ország érdeke a Kína és az Egyesült Államok közötti viszony normalizálása;
- mindkét fél csökkenteni kívánja a nemzetközi fegyveres konfliktus veszélyét;
- egyik sem törekszik hegemoniára az ázsiai-csendes-óceáni térségben, s mindkét ország ellenzi, hogy bármely ország vagy országok csoportja ilyen hegemoniát alakítson ki; valamint
- egyik ország sem kíván egy harmadik fél nevében tárgyalni, s nem óhajt más államok ellen irányuló szerződést vagy megállapodást kötni a másikkal.”

A diplomáciai virágnyelvet köznapira fordítva ezek a megállapodások minimálisan azt jelentették, hogy Kína semmit sem tesz a helyzet elmérgesítésére Indokínában vagy Koreában, hogy sem Kína, sem az Egyesült Államok nem fog együttműködni a szovjet blokkal, s hogy mindkét ország ellenzi, hogy bármely ország egyeduralomra törjön Ázsiában. Mivel a Szovjetunió volt az egyetlen olyan ország, amely képes lett volna erre, hallgatóságos szövetség jött létre a szovjet terjeszkedés ellen (hasonló a Nagy-Britannia és Franciaország között 1904-ben, valamint a Nagy-Britannia és Oroszország között 1907-ben kötött Entente Cordiale-hoz).

Egy év leforgása alatt az Egyesült Államok és Kína közötti megállapodás konkrétabb és globálisabb formát öltött: egy 1973 februárjában nyilvánosságra hozott kommunikében Kína és az Egyesült Államok megállapodott, hogy *együttesen* (a korábban említett „különálló kötelezettség” helyett) ellenáll (a sanghaji kommunikében szereplő „ellenéz” helyett) bármely ország világuralmi törekvéseinek (a korábbi „ázsiai” hegemonia helyett). Alig másfél év alatt a kínai-amerikai kapcsolatok a merev szembenállástól a legfőbb veszély elleni *de facto* szövetségig fejlődtek.

A sanghaji kommuniké és az ahhoz vezető diplomácia lehetővé tette a Nixon-kormányzat számára a – kicsit fellengzősen – új békeszervezetnek nevezett nemzetközi kapcsolatok megteremtését. Mihelyt nyilvánosságra került Amerikának Kína irányába történő nyitása, a nemzetközi kapcsolatok rendszere óriási változáson ment át. Később a Kínával való kapcsolatokra Nyugaton úgy hivatkoztak, mint a kínai

„kártyára”, mintha a Tiltott Város kemény vezetőinek politikáját Washingtonból irányítani lehetett volna. Valójában a kínai „kártya” vagy saját magát játszotta ki, vagy nem is létezett. Az amerikai politika szerepe arra korlátozódott, hogy olyan keretet teremtsen, amely visszatükrözte a két ország készségét, hogy egymást támogassa ott, ahol nemzeti érdekeik azonosak voltak.

Nixon és tanácsadói elemzése szerint addig, amíg Kínának több félnivalója van a Szovjetuniótól, mint az Egyesült Államoktól, Kína jól felfogott érdeke az Egyesült Államokkal való együttműködésre ösztönzi az országot. Ugyanebből a megfontolásból kiindulva Kína nem azért áll ellen a szovjet terjeszkedésnek, hogy ezzel szívességet tegyen az Egyesült Államoknak, noha az mind Amerika, mind Kína céljait szolgálja. Jóllehet Nixonra nagy hatást tett a kínai vezetők – különösen Csou En-laj miniszterelnök – világos gondolkodásmódja, semmi érdeke sem fűződött ahhoz, hogy az Egyesült Államok egyértelműen elkötelezze magát az egyik oldal mellett Kína és a Szovjetunió konfliktusában. Amerika tárgyalási pozíciója akkor lesz a legerősebb, amikor Amerika közelebb kerül mindkét kommunista óriáshoz, mint azok egymáshoz.

Amerika Kína irányába történő nyitása kiváló esettanulmányul szolgált arra, milyen szerepe van a személyiségeknek a külpolitika bonyolításában. Amit az utókor valamilyen új irányzatnak vél, az általában egy sor többé-kevésbé véletlenszerű esemény eredménye, s nehéz megállapítani, melyik volt közülük az adott helyzet alapján eldöntött tudatos cselekedet. Mivel a kínai-amerikai kapcsolatok húsz évig tartó csaknem teljes elzárkózás után jöttek létre, minden teljesen új, és ezért fontos volt a későbbi események szempontjából. Mindkét oldal szüregségből hajlott a kapcsolatok normalizálására, s mindenképpen megtörténtek volna a kísérletek ennek érdekében, függetlenül a egyes országokban éppen hatalmon lévők személyétől. De a folyamat zökkenőmentessége és sebessége, valamint az, hogy milyen széles körre terjedt ki, sokat köszönhetett a két fél vezetői kifinomult gondolkodásának és eltökéltségének, s – különösen az amerikai oldalon – a nemzeti érdekek korábban nem látott mértékű előtérbe helyezésének.

Mao, az elkötelezett kommunista, sugározta magából azt a magabiztosságot, hogy egy három évezredes megszakítatlan egyeduralkodás hagyományának az örököse. Miután országát a Kulturális Forradalom őrjöngésébe és rettenetes vérvesztéseibe kergette, Mao ebben az időszakban éppen azon volt, hogy némi gyakorlatiasságot vigyen a kínai külpolitikába. A Középső Királyság évszázadokon keresztül arra alapozta biztonságát, hogy távoli barbárokat játszott ki közvetlen szomszédai ellen. A szovjet terjeszkedés miatt mélyen aggódó Mao ugyanezt a taktikát alkalmazta az Egyesült Államok felé való nyitással.

Nixont nem érdekelték Mao indítékai. Az ő legfőbb célja az volt, hogy visszanyerje Amerika kezdeményező szerepét a külpolitikában. Nixon az általa a Szovjetunió és az Egyesült Államok közötti tárgyalások korszakának nevezett időszakban megpróbált úrrá lenni a Vietnam okozta traumán, s ebben a törekvésében nem a személyes kapcsolatokra, vagy a szovjetek „megtérésére” támaszkodott, hanem azon ösztönző tényezőkre egyensúlyára, amelyekkel a Kreml rugalmassá tehető.

Miután Amerika nyitott Kína irányába, a Szovjetunió két fronton is kihívás elé került – nyugaton a NATO, míg keleten Kína állt vele szemben. Egy olyan időszakban, amikor bizonyos értelemben a szovjet magabiztosság a zenitjén állt, míg Amerikáé a mélypontján, a Nixon-kormányzatnak sikerült úja megkevernie a kártyákat. Továbbra is nyilvánvalóvá tette a szovjetek számára egy általános háború kockázatát. A Kína felé történt nyitás után az általános háború alatti szinten is kockázatosá vált a szovjet nyomásgyakorlás, mert az potenciálisan maga után vonhatta a rettegett kínai-amerikai kibékülést. Mihelyt Amerika nyitott Kína felé, a Szovjetunió számára nem maradt más megoldás, mint a feszültségek enyhítése az Egyesült Államokkal. Abból az elgondolásból kiindulva, hogy többet tud ajánlani az Egyesült Államoknak, mint Kínának, a Kreml még azt a gondolatot is melengette, hogy képes lesz Amerikát egy Kína elleni kvázi-szövetségbe belekormányozni, amelyet Brezsnyev mind 1973-ban, mind 1974-ben meglehetősen ügyetlenül fel is vetett Nixonnak.

Amerika ebben az új külpolitikai megközelítésben nem óhajtotta az erősebbet támogatni a gyengébbel szemben az adódó erőegyensúlyi helyzetekben. A Szovjetunió, amely a legnagyobb fizikai kapacitással

rendelkezett a béke megbontására, most arra volt ösztönözve, hogy a fennálló válságokat mérsékelje és tartózkodjon újak kirobbantásától, mivel két fronton is ellenállásba ütközött. Kínát pedig, melynek megvolt a képessége ahhoz, hogy felborítsa az ázsiai egyensúlyt, a szovjet kalandorpolitika megfékezéséhez szükséges amerikai jóindulat megszerzésének fontossága fogta vissza. Mindezen keresztül a Nixon-kormányzat megpróbálta a gyakorlati kérdéseket megoldani a Szovjetunióval, miközben fenntartotta a globális kérdésekről folytatott párbeszédet a kínaiakkal.

Jóllehet a legtöbb szovjetszakértő arra figyelmeztette Nixont, hogy a Kínával kialakított jobb kapcsolatok elrontják majd a szovjet-amerikai viszonyt, ennek az ellenkezője történt. A Kínába tett titkos utamat megelőzően Moszkva több mint egy évig húzta az időt a Brezsnyev és Nixon közötti csúcstalálkozó előkészítésével. A magas szintű találkozást egész sor feltételhez próbálta kötni. Azután alig egy hónappal pekingi látogatásomat követően a Kreml módosította az álláspontját, és meghívta Nixont Moszkvába. Az összes szovjet-amerikai tárgyalás hirtelen felgyorsult, mihelyt a szovjet vezetők feladták a kísérleteiket, hogy egyoldalú amerikai engedményeket csikarjanak ki.

Nixon volt az első elnök Theodore Roosevelttől óta, aki lényegében a nemzeti érdekek alapján intézte az amerikai külpolitikát. Ennek a megközelítésnek a legnagyobb hátránya az volt, hogy alig keltett érzelmi visszhangot az ország lakosságában. Noha Nixon gyakran beszélt a béke rendszeréről, a „szerkezetek” – eszközök, amelyek önmagukban nem keltenek bizalmat a társadalom szívében és agyában – különösen egy olyanében, amelyet áthatott az amerikai kivételesség gondolata. A nemzeti érdekek sem olyan nyilvánvalóak, ahogy azt a külpolitikáról szóló különböző elnöki jelentések sugallják. A jól meggyökeresedett hagyomány híján az amerikai vezető csoportok számára nem olyan megnyugtató a nemzeti érdekek gondolata, mint – mondjuk – Nagy-Britannia, Franciaország, vagy Kína elitjei számára. Még a legkedvezőbb és legnyugodtabb körülmények között is egy elnöki periódus nagyobbik részét igénybe vette volna egy olyan külpolitikai hagyomány megteremtése, amilyenre Nixon vállalkozott.

Nixonnak kevés alkalma volt ilyen nevelő jellegű vállalkozásba fogni első elnöksége idején, mert a társadalmat megosztotta a tiltakozás és az a meggyőződés, hogy az Egyesült Államok kormányának figyelmét teljesen leköti a kommunista fenyegetés réme. Nixon elnökségének második periódusát pedig kezdettől fogva megmérgezte a Watergate-ügy. Egy közjogi felelősségre vonás előtt álló elnöknek kevés az esélye, hogy vezetőnek fogadják el egy hagyományos gondolkodás megreformálásában.

Ugyanakkor az is hibának bizonyult, hogy Nixon és munkatársai olyan módon képviselték az új külpolitikai megközelítést, amely túlságosan is sértette Amerika ideológiai hagyományait. Húsz évvel korábban John Foster Dulles a kivételesség retorikájába öltöztette realista elemzéseit; tíz évvel később Ronald Reagan mozgósította az amerikai közvéleményt egy olyan külpolitika mellett, mely gyakorlatilag nem nagyon különbözött ugyan Nixonétól, de amely most ideológiai töltést kapott. A vietnami háború ideje alatt kormányzó Nixon dilemmája az volt, hogy egy dulles-i – vagy reagan-i – retorika csak olajat öntött volna a tűzre. Még ettől eltekintve, sokkal nyugodalmasabb időszakban is, Nixon talán túlságosan érzékeny volt ahhoz, hogy Dulles vagy Reagan szónoki stílusával éljen.

Amint Nixon új külpolitikai megközelítési módja elfogadottá vált, és az általa elhárított veszélyek felhői elvonultak, Nixon (és az én) felfogásom egyre inkább viták középpontjába került. A Watergate-ügy nélkül Nixon talán képes lett volna az országot külpolitikai stílusa mögé felsorakoztatni, és bebizonyítani, hogy az valójában az amerikai idealizmus érvényesítésének lerealistább eszköze. Vietnam és Watergate együttesen azonban meghiúsították egy új konszenzus kialakulását. Noha Nixonnak sikerült az indokínai tragédia ellenére országát vezető nemzetközi helyzetbe hozni, második elnöksége alatt elemi erővel tört ki Amerikának a világban elfoglalt helyéről s különösen a kommunizmussal szemben tanúsított magatartásáról szóló vita.

HUSZONKILENCEDIK FEJEZET

AZ ENYHÜLÉS ÉS BÍRÁLÓI

A Nixon-kormányzat azáltal, hogy kivonta az Egyesült Államokat Vietnam demoralizáló vérfürdőjéből és tágabb nemzetközi perspektívákra irányította az ország figyelmét, megpróbálta létrehozni a kissé fellengzősen elnevezett új „békestruktúrát”. Az Egyesült Államok, a Szovjetunió, valamint Kína között kialakult háromoldalú viszony számos jelentős áttörést tett lehetővé: a vietnami háború befejezését, egy olyan megállapodást, mely garantálta a megosztott Berlinhez való eljutást, a szovjet befolyás jelentős mérvű csökkentését a Közel-Keleten, és az arab-izraeli békefolyamat kezdetét, valamint az Európai Biztonsági Konferenciát (amely a Ford-kormányzat idején fejeződött be). Ezek közül az események közül mindegyik hozzájárult a többi sikeréhez is. Az „összekapcsolás” teljes gőzzel működött.

Az enyhülés újfajta képlékenységet hozott az európai diplomáciában, ahol szinte teljesen megmerevedett a helyzet a kelet-nyugati érdekszférák végső elválasztásakor, 1961-ben Willy Brandt kancellárrá választásáig 1969 szeptemberében, az egymást követő nyugatnémet kormányok mindegyike kitartott amellett, hogy a bonni az egyedüli legitim német kormány. A Szövetségi Köztársaság nem volt hajlandó elismerni a keletnémet rezsimet, és minden olyan kormánnyal megszakította a diplomáciai kapcsolatokat (Oroszországot kivéve), amely elismerte azt – ez volt az ún. Hallstein-doktrína.

Miután 1961-ben felépült a berlini fal, a német egyesítés kérdése lassanként eltűnt a kelet-nyugati tárgyalások napirendjéről és az egyesülésre való törekvést egy időre jégre tették. Ezekben az években De Gaulle megpróbált az Egyesült Államoktól függetlenül tárgyalni Moszkvával a Kelet-Európában kialakítandó „enyhülés, egyetértés és együttműködés” jegyében. Reményei szerint ha Moszkva Európát nem amerikai csatlósként, hanem szabadon cselekvő entitásként kezeli, akkor – a Kreml vezetőinek Kínával kapcsolatos problémái miatt – esetleg hajlandó lesz a kelet-európai szorításon engedni. De Gaulle azt szerette volna, ha Nyugat-Németország lazít némiképpen a Washingtonhoz fűződő kapcsolatain, és Franciaország nyomdokaiba lép a szovjetekkel való viszonyt illetően.

De Gaulle elemzése hibátlan volt, ám túlbecsülte Franciaország lehetőségeit arra, hogy az ország kihasználja a képlékenyebb nemzetközi helyzetet. A Szövetségi Köztársaság nem kívánt háttat fordítani egy erős Amerikának. Ennek ellenére De Gaulle koncepciója hatott bizonyos német politikusokra, akik arra a meggyőződésre jutottak, hogy a Szövetségi Köztársaság kezében lehetnek azok az ütőkártyák, amelyek hiányoztak Párizsnak. Brandt, aki a tábornok játszmájának idején német külügyminiszter volt, megértette De Gaulle elképzelésének a következményeit. Azok a németek – emlékszik vissza Brandt –, akik támogatták De Gaulle kezdeményezését,

„nem értették meg, hogy a tábornok nem az ő európai nukleáris elrettentő erővel kapcsolatos álmaikat kergeti (De Gaulle határozottan elutasította az abban való német részvételt). Ugyancsak elsiklottak amellett a tény mellett, hogy De Gaulle olyan enyhülési politikát szándékozott megvalósítani, amelyet az Unió (a német konzervatív párt jobbszárnya) soha nem fogadott volna el és amely lényegében, sok tekintetben, a mi későbbi *Ostpolitikunk* előfutára volt.”

Csehszlovákia 1968-as szovjet lerohanása véget vetett De Gaulle kezdeményezésének, de ironikus módon utat nyitott Brandtnak, amikor 1969-ben Nyugat-Németország vezetője lett.

Brandt előállt azzal az akkor megdöbbenőnek ható elmélettel, hogy mivel a Nyugatra való támaszkodás patthelyzetet eredményezett, a német egyesítésre a kommunista világgal való kiegyezésen keresztül kellene

törekedni. Sürgette országát, hogy ismerje el a keletnémet csatlós államot, a Lengyelországgal fennálló határt (az Odera-Neisse vonalat), valamint javítsa kapcsolatait a Szovjetunióval. Ha a kelet-nyugati szembenállás enyhül, akkor a Szovjetunió is esetleg rugalmasabb álláspontot tanúsít az egyesítés kérdésében. Végső esetben pedig legalább a keletnémet lakosság életkörülményein javíthat valamit.

A Nixon-kormányzatnak kezdetben komoly fenntartásai voltak a Brandt által *Ostpolitik*nek nevezett irány ellen. Miközben mindkét német állam szerette volna elcsábítani a másikat, végül még valamilyen nacionalista, semlegességi program keretében találak egymásra, amittől Adenauer és De Gaulle is félt. A Szövetségi Köztársaság vonzóbb politikai és társadalmi rendszerrel bírt; a kommunisták viszont azzal az előnnyel rendelkeztek, hogy mihelyt elismerik az államukat, azt véglegesnek lehet tekinteni, s akkor az lesz az egyesítés kulcsa. A Nixon-kormány mindenekelőtt a Nyugat egysége miatt aggódott. De Gaulle egyszer már megbontotta a nyugati egységfrontot, amikor Franciaországot kivonta a NATO-ból, és a saját enyhülési politikáját folytatta a Kreml irányában. Washingtonnak rossz előérzetei voltak azzal a lehetőséggel kapcsolatban, hogy Nyugat-Németország is saját akaratából kiválik a nyugati szövetségből.

Amint azonban Brandt kezdeményezése lendületbe jött, Nixon és munkatársai egyre inkább úgy látták, hogy az *Ostpolitik* minden veszélye ellenére annak alternatívája még kockázatosabb. Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a Hallstein-doktrína tarthatatlan. Az 1960-as évek közepére Bonn maga is módosított az álláspontján a kelet-európai kommunista kormányokat illetően, azzal az átlátszó ürüggyel, hogy azok nem dönthetnek szabadon.

A probléma gyökerei azonban mélyebben keresendők. Az 1960-as években elképzelhetetlennek tűnt fel, hogy Moszkva nagyobb nemzetközi konfliktus nélkül hagyná, hogy keletnémet csatlósja összeomoljon. S minden olyan válság, amely Németország nemzeti törekvéseinek eredményeként jön létre – vagy legalábbis elég meggyőzően arra lehetne fogni – magában hordozta a nyugati szövetség felbomlásának veszélyét. Egyetlen szövetséges állam sem akart háborút kockáztatni egy olyan ország egyesítésének a kedvéért, mely annyi szenvedést okozott neki a világháború alatt. Nem nagyon igyekeztek ezek az országok csatasorba állni akkor sem, amikor Nyikita Hruscsov azzal fenyegetőzött, hogy a keletnémet kommunisták kezébe adja a Berlinbe vezető utakat. A nyugati szövetségesek kivétel nélkül belenyugodtak annak a falnak a megépítésébe, amely kettévágta Berlint, és amely Németország megosztottságának jelképe lett. A demokráciák hosszú éveken keresztül hajtogatták a német egység iránti elkötelezettségüket, anélkül hogy valamit is tettek volna érdekében. Ez a megközelítési mód kimerítette minden benne rejlő lehetőségét. Az Atlanti Szövetség német politikája összeomlóban volt.

Nixon és munkatársai ezért elfogadták az *Ostpolitik*ot, mint szükséges rosszat, miközben meg voltak győződve arról, hogy Brandt – Adenauerrel ellentétben – soha nem viselte a szíven az Atlanti Szövetség gondolatát. Mindössze három országnak volt lehetősége a háború utáni európai *status quo* megbontására – a két szuperhatalomnak és Németországnak, ha az utóbbi mindent az egyesítés politikája alá rendel. Az 1960-as években De Gaulle Franciaországa kísérletet tett a fennálló érdekszférák határainak megváltoztatására, de sikertelenül. Ha azonban Németország, Európa legerősebb gazdasági hatalma, s a legnagyobb területi igényekkel felléphető országa próbálja meg a világháború után kialakított rendet megbontani, az valóban súlyos következményekkel járna. Amikor Brandt nyilvánvalóvá tette, hogy önálló politikát szándékozik folytatni a Kelet irányába, a Nixon-kormányzat arra a megállapításra jutott, hogy az Egyesült Államoknak inkább támogatnia, semmint akadályoznia kell Brandt erőfeszítéseit, hiszen ez azt a kockázatot rejtette magában, hogy a Szövetségi Köztársaság feloldja a NATO-hoz, valamint az Európai Közösséghez fűződő kapcsolatát.

Ráadásul az *Ostpolitik*nak nyújtott támogatás révén Amerika olyan pozícióra tett szert, amellyel megoldhatta a már húsz éve tartó berlini válságot. A Nixon-kormány ragaszkodott ahhoz, hogy az *Ostpolitik*ot a Berlinbe való jutás kérdésével, s ezt a két problémát együttesen a szovjet álláspont mérséklésével kössék össze. Mivel az *Ostpolitik* tényleges német engedményeken alapult – az Odera-Neisse határ, valamint a keletnémet rezsim elismerése olyan megfoghatatlan ígéretekért, mint a

kapcsolatok javítása –, Brandt soha nem kapta volna meg a szükséges parlamenti jóváhagyást, amennyiben a Berlinbe vezető utak szabadságát ezzel együtt nem garantálták volna. Máskülönben a nyugati határtól 110 mérföldnyire, a keletnémet bábállam belsejében fekvő Berlin ki lett volna téve a kommunisták zaklatásainak, ám most megkapta a nemzetközi közösség elismerését – pontosan azt, amit Sztálin és Hruscsov blokáddal és ultimátumokkal igyekezett megakadályozni. Ugyanakkor Bonn-nak nem volt elegendő ereje ahhoz, hogy egyedül rendezze a Berlinnel kapcsolatos kérdéseket. Egyedül Amerika volt elég hatalmas ahhoz, hogy a Berlin elszigeteltségéből adódó lehetséges politikai nyomásoknak ellenálljon, s Amerika volt abban a helyzetben, hogy megfelelő diplomáciai nyomatókat adjon a Berlinbe vezető utak kérdését szabályozó rendszabályoknak.

Berlin jogi helyzete – a szovjetek által ellenőrzött terület kellős közepén levő enklávé – arra a jogi fikcióra épült, hogy technikailag a II. világháború négy győztes nagyhatalmának „megszállása” alatt állt. Ebből következően a Berlinről folytatott tárgyalásokon részt kellett venni az Egyesült Államoknak, Franciaországnak, Nagy-Britanniának és a Szovjetunióknak. Egy alkalmas időpontban mind a szovjet vezetés, mind Brandt (rendkívül rátermett bizalmasán, Egon Bahron keresztül) Washingtonhoz fordult a kialakult patthelyzet megoldásáért. Egy rendkívül bonyolult tárgyalássorozat eredményeként 1971 nyarán négyhatalmi megállapodás született, amely garantálta Nyugat-Berlin függetlenségét, és a városhoz vezető utak szabadságát. Ettől kezdve Berlin lekerült a nemzetközi válságócokat tartalmazó jegyzékről. Legközelebb akkor bukkant fel a nemzetközi életben, amikor a fal leomlott, és a Német Demokratikus Köztársaság megszűnt létezni.

A Berlint érintő megállapodáson kívül Brandt *Ostpolitik*ja barátsági szerződéseket eredményezett Nyugat-Németország és Lengyelország, Nyugat- és Kelet-Németország, valamint Nyugat-Németország és a Szovjetunió között. Az a tény, hogy a szovjetek ilyen nagy fontosságot tulajdonítottak annak, hogy Nyugat-Németország elismerje a Sztálin által meghúzott határokat, valójában gyengeségük és bizonytalanságérzetük jele volt. A Szövetségi Köztársaság, egy csonka állam, első pillantásra nem volt abban a helyzetben, hogy egy nukleáris szuperhatalommal ujjat húzzon. Ugyanakkor ezek a szerződések nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a szovjetek önmérsékletet tanúsítsanak legalábbis addig, amíg azokról folytak a tárgyalások és nem ratifikálták őket. Mialatt az egyezményeket a nyugatnémet parlament vitatta, a szovjetek minden olyan lépéstől tartózkodtak, amely azok elfogadását veszélyeztette volna; azután pedig mindent megtettek, hogy a németek ne térjenek vissza az adenaueri politikához. Így, amikor Nixon elhatározta az észak-vietnami kikötők elaknásítását és a Hanoi ellen intézett bombatámadások felújítását, Moszkva rendkívül visszafogottan reagált. Amíg Nixon erős belpolitikai háttérrel rendelkezett, az enyhülés sikeresen összekapcsolt Kelet és Nyugat között vitatott több témát is a világban. Ha a szovjetek le akarták aratni a feszültségek enyhítésének gyümölcsét, nekik is hozzá kellett járulniuk a *détente*-hoz.

Míg a Nixon-kormányzat Kelet-Európában több, különböző kérdéstről folyó tárgyalást is össze tudott kapcsolni, addig a Közel-Keleten az enyhülési politikát biztonsági hálónak használta, csökkentve a Szovjetunió politikai befolyását a térségben. Az 1960-as években a Szovjetunió vált Szíria és Egyiptom fő fegyverszállítójává, valamint a radikális arab csoportok legjelentősebb szervezési és technikai tanácsadójává. A nemzetközi fórumokon a Szovjetunió az arab álláspont szószólójaként lépett fel – s gyakran a legszélsőségesebben radikális nézeteket képviselte.

Amíg ez a gyakorlat folytatódott, addig a diplomáciai haladást a szovjet támogatásnak tudták be, míg a patthelyzet magában hordozta az ismételt válságok veszélyét. A holtpontonról csak úgy lehetett kimozdulni, ha minden érdekelt féllel el lehet fogadtatni a Közel-Kelet alapvető geopolitikai realitásait: azt, hogy Izrael túl erős (vagy legalábbis túl erőssé lehet tenni) ahhoz, hogy akár az összes szomszédja együttesen győzze le, s hogy az Egyesült Államok megvédi a területet a szovjet beavatkozás ellen. A Nixon-kormány ezért ragaszkodott ahhoz, hogy mindegyik fél, s ne csak Amerika szövetségesei legyenek hajlandók áldozatokat hozni azelőtt, hogy Amerika bekapcsolódik a békefolyamatba. A Szovjetunióknak minden lehetősége megvolt ahhoz, hogy növelhesse a feszültséget a térségben, ám nem rendelkezett azokkal az

eszközökkel, amelyekkel egy válságot lezárhat, vagy amelyekkel a barátai ügyét diplomáciailag előmozdítsa. Fenyegethetett ugyan beavatkozással, mint ahogy 1956-ban tette, de a tapasztalatok szerint a szovjetek mindig meghátráltak az amerikai ellenkezés előtt.

A közel-keleti helyzet kulcsa éppen ezért Washingtonban, s nem pedig Moszkvában volt. Ha az Egyesült Államok ügyesen játssza ki a lapjait, vagy a Szovjetunióknak kell valamit tenni a tényleges megoldás érdekében, vagy pedig az egyik arab pártfogoltja fog kitörni a karából és közeledik az Egyesült Államok felé – a szovjet befolyás a radikális arab államok között mindkét esetben csökkenni fog. Ennek alapján éreztem elég biztosnak, hogy kijelentsem egy újságírónak Nixon első elnöksége kezdetén, hogy az új adminisztráció megpróbálja a közel-keleti szovjet befolyást visszaszorítani. Noha ez az óvatlan megjegyzés nagy visszhangot keltett, mégis pontosan leírta a Nixon-kormány által folytatni kívánt stratégiát.

A szovjet vezetők, akik nem értették meg stratégiai dilemmájuk lényegét, megpróbálták Washingtont rávenni, hogy támogasson olyan diplomáciai lépéseket, melyek a szovjet pozíciót erősítenék az arab világban. Amíg azonban elsősorban a Szovjetunió látta el fegyverekkel a radikális közel-keleti országokat, s amíg azok diplomáciai programja azonos volt, az Egyesült Államoknak semmi érdeke sem fűződött a Moszkvával való együttműködéshez – habár ez a tény nem volt mindig világos azok előtt, akik a Szovjetunióval folytatott együttműködést öncélként fogták fel. Nixon, valamint munkatársai véleménye szerint a legjobb stratégia az volt, hogy ország-világ előtt be kell mutatni: a Szovjetunió képes ugyan válságok előidézésére, de azokat már korántsem tudja megoldani. Az arab mérsékletet pedig úgy lehet elősegíteni, hogy a felelős arab vezetőket amerikai támogatásban kell részesíteni, ha sérelmeik valós alapokon nyugszanak. A Szovjetunió akkor vagy részt vesz a békefolyamatban, vagy pedig a közel-keleti diplomácia perifériájára szorul.

Az Egyesült Államok ezen cél elérésére két, egymást kiegészítő politikához folyamodott: megakadályozott minden olyan arab lépést, amely szovjet katonai támogatást élvezett, vagy amely szovjet katonai fenyegetést rejtett magába; átvette a békefolyamat irányítását, mihelyt néhány, a patthelyzet miatt kiábrándult arab vezető eltávolodott a Szovjetuniótól, és az Egyesült Államok felé fordult. Ezek a feltételek az 1973-as közel-keleti háború után értek meg.

Egészen addig az Egyesült Államoknak rögzös utat kellett bejárnia. 1969-ben Rogers külügyminiszter terjesztett be egy utólag róla elnevezett tervet, amely elfogadta Izrael 1967-es határait „kisebb” kiigazításokkal, egy átfogó békeszerződés ellenében. Ugyanaz a sors várt rá, mint minden olyan kezdeményezésre, melyet a realitások megváltozása előtt dolgoztak ki: Izrael elutasította, mivel nem volt hajlandó határmódosításokról tárgyalni; az arab országok pedig azért nem fogadták el, mert még nem készültek fel egy békére (bármennyire is kérdésesnek bizonyult egy ilyen „felkészülés” később).

1970-ben súlyos katonai összecsapások voltak. Az első a Szuezi-csatorna mellett robbant ki, amikor Egyiptom úgynevezett anyagháborút indított Izrael ellen. Izrael nagyszabású, Egyiptom belső területeit célba vevő légitámadásokkal válaszolt, míg a Szovjetunió körülbelül 15 000 főnyi szovjet katonai személyzet által működtetett fejlett léghárítási rendszert telepített Egyiptomba.

A válságócok nem szorítkoztak Egyiptomra. Még ugyanabban az évben a Palesztinai Felszabadítási Szervezet (PFSZ), amely szinte államot alkotott államon belül Jordániában, négy repülőgépet eltérített, és Jordániába irányította őket. Ezek után Husszein király parancsot adott a hadseregének a PFSZ megtámadására, és kiutasította vezetőit az országból; Szíria megtámadta Jordániát; Izrael pedig mozgósította hadseregét. A Közel-Kelet a háború szélére sodródott. Az Egyesült Államok nagymértékben megerősítette földközi-tengeri haditengerészeti erőit és kijelentette, hogy nem tűr el semmilyen külső beavatkozást. Hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy a Szovjetunió nem kockáztatja meg az Egyesült Államokkal szembeni konfrontációt. Szíria visszavonult, és a válság megoldódott, de közben egyértelműen kiderült az arab országok számára, melyik szuperhatalom a jelentősebb a térség jövőjének alakításában.

A nixoni stratégia sikerének első jelei 1972-ben mutatkoztak. Anvar Szadat egyiptomi elnök megvált szovjet katonai tanácsadóitól, és felkérte a szovjet technikusokat is, hogy hagyják el az országát. Ugyanakkor titkos diplomáciai tárgyalások kezdődtek Szadat és a Fehér Ház között, amelyeket azonban először az amerikai elnökválasztás, majd pedig a Watergate-ügy akasztott meg.

1973-ban Egyiptom és Szíria is háborúba lépett Izrael ellen. Izraelt és az Egyesült Államokat is teljesen váratlanul érték az események; mindez azt bizonyította, hogy a hírszerzés értékeléseit gyakran befolyásolják a preconcepciók. Az amerikai elemzést olyan mértékben uralta a nagy izraeli fölény tudata, hogy minden arab fenyegetést blöffnek tartott. Semmi bizonyíték sem szólt amellett, hogy a Szovjetunió aktívan bátorította volna Egyiptomot és Szíriát a háborúra, s Szadat később elmondta nekünk, hogy a szovjet vezetők kezdettől fogva a tüzszünetet sürgették. A szovjetek által arab barátaiknak szállított utánpótlást sem lehetett az amerikaiak által Izraelnek juttatottal összemérni.

Amikor a háború befejeződött, az arab hadseregek hatékonyabban harcoltak, mint bármely korábbi fegyveres konfliktus alkalmával. Izrael azonban átlépte a Szezi-csatornát, s egy helyen húszmérföldnyire megközelítette Kairót, valamint egészen Damaszkusz külvárosáig elfoglalt szíriai területeket. Amerikai segítségre volt szükség először a *status quo ante* helyreállítására, majd a békefolyamat elindítására.

Az első olyan arab vezető, aki felismerte ezt, Szadat volt, aki feladta korábbi mindent-vagy-semmit álláspontját, és Moszkvától Washington felé fordult egy fokozatosan megvalósítandó béke érdekében. Még Hafez Asszad szíriai elnök is, akit kettejük közül a radikálisabbnak tartottak, és aki szorosabb kapcsolatokat tartott fent a Szovjetunióval, mint Szadat, az amerikai diplomáciához fordult a Golan-fennsík érdekében. 1974-ben átmeneti megállapodások születtek Egyiptommal és Szíriával, amelyeknek eredményeképpen Izrael megkezdte a visszavonulást arab biztonsági garanciák fejében. 1975-ben Izrael és Egyiptom újabb csapatszétválasztási egyezményt kötött. 1979-ben Egyiptom és Izrael hivatalos békeszerződést írt alá Carter elnök hathatós közreműködésével. Ettől kezdve minden amerikai kormány sokat tett a békefolyamat érdekében, beleértve a James Baker külügyminiszter által 1991-ben megszervezett első közvetlen tárgyalásokat az arabok és az izraeliek között, és a Clinton irányításával 1993 szeptemberében létrejött izraeli-palesztin egyezményt. A Kreml nem játszott jelentős szerepet egyik kezdeményezésben sem.

Nem foglalkozhatunk itt a közel-keleti diplomácia részleteivel, mivel elsősorban az érdekel bennünket, hogy az Egyesült Államok hogyan használta fel Moszkvával fennálló viszonyát arra, hogy csökkentse a szovjet befolyást a Közel-Keleten nagyobb válság kirobbantása nélkül. Az 1970-es években folyó viták során Nixon bírálói kifigurázták azt az állítólagos vágyát, hogy a Szovjetuniót céltalan megállapodások hálójába fonja csak azért, hogy a feszültségek csökkenésének a látszatát keltse. Nixon közel-keleti diplomáciája azonban jól példázza azt, hogy Nixon és munkatársai milyen felfogást vallottak a békestruktúráról, amelyet az elnök oly sokat emlegetett. Nem hiú ábrándokat kergető, öncélú együttműködést hajszoló politika volt, hanem a geopolitikai verseny folytatásának egyik eszköze. Az amerikai stratégia azon a javaslaton alapult, hogy a Szovjetunióknak választania kell: vagy megszabadul radikális arab pártfogoltjaitól, vagy elfogadja befolyásának csökkenését. Végeredményben ez a stratégia megnyirbálta a szovjet befolyás mértékét, és az Egyesült Államoknak kulcspozíciót biztosított a közel-keleti diplomáciában.

A Nixon-kormány két különböző módon próbálta ezt a célt megvalósítani. A közel-keleti háború alatt szinte mindennapos érintkezést tartott fent a Kremllel, nehogy elhamarkodott döntést hozzanak ott akár a pillanat hatása alatt, akár a megfelelő információk hiánya miatt. Ez természetesen nem vezethetett le az érdekellentétekből fakadó minden feszültséget, de legalább csökkentette a félreértésből adódó veszélyeket. Egyidejűleg több témában is tárgyalásokat folytattunk a szovjet vezetőkkel, hogy olyan érdekeltséget biztosítsunk számukra, amelyet nem lesz érdemes kockára tenni. A Berlint érintő tárgyalások egészen 1973-ig hozzájárultak a Közel-Keleten tanúsított szovjet mérséklethez. Azután az Európai Biztonsági Konferencia segítette a szovjet reagálás mérséklésében az ingadiplomácia alatt, mely a

Szovjetuniót a közel-keleti diplomácia peremére juttatta. Kényes egyensúlyt kellett teremteni a haladáshoz valóban szükséges dolgok és az önmagukért való megegyezések között, amelyek kiszolgáltattak volna bennünket a szovjetek jóindulatának. A *détente* nemcsak enyhülést hozott a nemzetközi életben, de olyan korlátokat is szabott, melyek miatt a szovjet vezetőknek el kellett fogadniuk a jelentős geopolitikai térvesztést jelentő új helyzetet.

A fenti sikerek ellenére a Nixon-kormányzat egyre több bírálatot kapott külpolitikájáért. A külpolitika minden változtatása ellenállást vált ki a korábbi vonal híveiből; minden sikeres tárgyalás azok kritikájának a keresztüzébe kerül, akik tagadják, hogy egy megállapodás általában kölcsönös engedményeket jelent, nem pedig egyoldalú előnyszerzést. Az „árukapcsolás” az amerikai külpolitikai *establishment* jogászi hagyományaival ellentétes. A Kína felé való nyitás a Kína-lobbyt sértette. A Szovjetunióval folytatott enyhülésben szükségszerűen jelenlévő ellenséges és együttműködésre kész magatartási forma ellenkezett azzal a hagyományos fekete-fehér megközelítési móddal, mely szerint egy ország vagy barát, vagy ellenség és nem pedig, ahogy az a valóságban van, a kettő kombinációja.

Ezek a nézeteltérések hasonlóak voltak azokhoz, amelyekkel Wilsonnak kellett szembenéznie 1915-19 között, amikor izolacionista országát a világban játszott nagy szerepe felé vezette; amelyekkel Roosevelttal találkozott 1939-41-ben, amikor elkötelezte Amerikát Nagy-Britannia mellett; és amelyekkel Trumannak kellett megküzdenie 1946-49 között, amikor a hidegháború kereteit alakította ki.

A legnagyobb különbség az volt, hogy a viták most a vietnami események, majd az azokat közvetlenül követő Watergate-ügy kellős közepén folytak le. Az amerikai rendszerben az elnök az egyetlen országosan választott politikus; egyben ő az, aki a nemzeti célokat elsősorban meghatározza. Más intézmények is hallathatják hangjukat a külpolitikai kérdésekben, de egyedül az elnök van abban a helyzetben, hogy hosszabb távon hajtsa végre politikáját. A Kongresszus mint törvényhozó testület a kérdéseket egy sor egyedi döntéssé változtatja, amelyeket azután kölcsönös kompromisszumok útján próbál érvényesíteni. A média javasolhat bizonyos dolgokat, de nincs abban a helyzetben, hogy foglalkozhasson a mindennapi kivitelezés aprómunkájával. A külpolitika lényege viszont éppen az árnyalatok felhalmozása a hosszú távú célok érdekében. Ily módon az elnökre marad az irányvonal kijelölése. És noha más intézmények is módosíthatják, vagy akár meg is hiúsíthatják azt, képtelenek koherens alternatívákat kínálni.

Az amerikai külpolitika minden jelentős kezdeményezése az ország egyéb intézményeivel együttműködő erős elnökök érdeme. Az elnökök tanítómesterekként is működnek, akiknek az erkölcsi képe keretet ad a vitáknak. Ha nincs a Watergate-ügy, akkor Nixon az első elnöksége alatt elért nagyon is kézzelfogható külpolitikai sikereit tartósan működő elvekre válthatta volna át – úgy, ahogyan Franklin Roosevelttal alakított ki, majd szilárdított meg egy új megközelítési módot az amerikai belpolitikához, s ahogy Truman és Acheson teremtette meg a feltartóztatási politika alapjait.

De Nixon minden vezetési képessége elveszett a Watergate-ügy eredményeképpen. Nem ez a megfelelő alkalom, hogy ennek a tragédiának a részleteibe belemélyedjünk: legyen elég itt megjegyezni, hogy a Watergate-ügy megfosztotta Nixont a politikája által megkívánt tanítómesteri szerephez szükséges erkölcsi alapoktól. A napi ügyekben a legutolsó pillanatig határozottan és jól döntött. A hosszú távú vagy konceptuális kérdéseket illetően azonban már csak a helyes kérdésfeltevésekre maradt energiája, de a megoldásukra már nem volt elég ereje. Az erős elnökök által játszott közvetítői és integráló szerep hiányában az egyes egymással rivalizáló csoportok egyre inkább érvényesíthették a saját szempontjaikat. Az 1970-es évek nagy részét így olyan témák megvitatása foglalta le, amelyek a korábbi, nagy jelentőségű amerikai kezdeményezések részletkérdéseit jelentették csupán, s hiányzott az a szintézis, amely más sorsformáló időkben megadta a szükséges lökést az új kezdeményezésekhez.

Nixon olyan újszerű módon közelített a külpolitikához, mely megkérdőjelezte az amerikai kivételességet és azt a követelményt, hogy a politikát transzcendens értékek alapjára kell építeni. Nixon és tanácsadói szerint az Amerika előtt álló kihívást az jelentette, hogyan tudja az ország ezeket a hagyományos igazságokat összeegyeztetni a megváltozott nemzetközi környezettel. Amerika a

belpolitikából azt a következtetést vonta le, hogy a nemzetközi rend lényegében jóindulatú, s a diplomácia pedig a jóakarát, valamint a kompromisszumkészség kifejeződése. Ebben a felfogásban az ellenségeskedést egyfajta rendellenességnek fogták fel. Nixon külpolitikája ezzel szemben a világot kétértelmű kihívások színterének fogta fel, ahol az országokat az érdek, s nem pedig a jóakarát vezérli, s ahol inkább fokozatos változások történnek, mint végső megoldások születnek – egyszóval olyan világnak, amelyet kézben lehet ugyan tartani, de nem lehet sem uralni, sem elutasítani. Egy ilyen világban semmilyen határozott cél sem kínálkozik, s egy kérdés megoldása jobbára csak belépőjegyül szolgálhat egy másik probléma megoldásához.

Egy ilyen világ olyan külpolitikát kívánt, amely a hatalmat legalább annyira előtérbe helyezte, mint a megváltást. A hagyományos amerikai értékek éppoly fontosak maradtak, mint valaha, de Wilson korával ellentétben nem lehetett őket egy közvetlen, végső megoldás vezérelveiként felhasználni. Ehelyett azt a belső kohéziós erőt kellett biztosítaniuk Amerikának, amely a bizonytalanság közepette eljuttatja az országot egy olyan világba, amely mindenkinek a reménye szerint jobb lesz a korábnál, ha nem lehet is véglegesnek tekinteni.

Nixon és tanácsadói semmi ellentmondást sem láttak abban, hogy a kommunista világot egyszerre ellenfélként és együttműködőként kezeljék: ellenfélként, ami az alapvető ideológiát illeti, s abból a szempontból, hogy szükségesnek tartották megakadályozni, hogy a kommunizmus felborítsa a globális egyensúlyt; míg együttműködtek vele abban, hogy az ideológiai konfliktus ne robbantson ki nukleáris háborút. Sok amerikai azonban az ország vietnami kudarcának érzelmi viharai után fogódzóként ismét erkölcsi kötelezettséget keresett, nem pedig érdekeket.

Egy erkölcsileg meggyőző elnökség hiányában sokan azok közül, akik az amerikai külpolitika hagyományos megközelítésén nőttek fel – mind a liberális, mind a konzervatív táborban – összefogtak Nixon újfajta megközelítési módja ellen. A liberálisok azért, mert a nemzeti érdekre alapozott külpolitikát erkölcstelennek tartották, a konzervatívok pedig azért, mert inkább a Moszkvával folytatott ideológiai, semmint geopolitikai verseny mellett kötelezték el magukat.

Mivel Woodrow Wilson óta liberális elvek alakították az amerikai külpolitikai gondolkodást, Nixon diplomáciai stílusát a többség idegenkedve fogadta. Nixon nem fogadta el azoknak a külpolitikai elemzőknek és jogászoknak pragmatikus, minden esetet külön-külön megvizsgáló megközelítési módját, akik elsősorban alakították ki a nemzetközi kapcsolatokban vallott liberális amerikai nézeteket. Egyben elutasította a kollektív biztonságnak, a viták döntőbíráson keresztül való rendezésének, valamint a leszerelésnek mint a nemzetközi rendhez vezető egyetlen, sőt fő út wilsoni felfogását. Ennek eredményeképpen a liberálisok kényelmetlen dilemmával találták szembe magukat: azok a diplomáciai eredmények, amelyeket alapján véve helyeselték, így a Szovjetunióval fennálló feszültség csökkentése és a Kína felé való nyitás, a wilsoni hagyomány számára olyan elfogadhatatlan elvek alkalmazásával születtek meg, mint a nemzeti érdek előtérbe helyezése és az erőegyensúly. Még az is, amikor a Nixon-adminisztráció a wilsoni ideálokból származó politikát szorgalmazott, mint például a Szovjetunióból való kivándorlás elősegítését, csak elidegenítette az amerikai külpolitika hagyományos ritmusához szokott embereket, mert ezek az eredmények titkos diplomácia útján születtek meg.

A konzervatívok számára szokatlannak és ellenszenvesnek tűnt fel az a tény, hogy Nixon geopolitikai tényezőként bánik a Szovjetunióval. Döntő többségük majdnem kizárólag ideológiai szembenállásként fogta fel a kommunizmussal kialakult konfliktust. Mivel meg voltak győződve afelől, hogy Amerika immunis a geopolitikai kihívásokkal szemben, a feltartóztatás frontján történeteket másodrendű eseményekként kezeltek, mint olyanokat, amelyek túlságosan közel vannak az európai hatalmak hagyományos küzdelmeihez – s ezeket az országokat nem becsülték nagyra. Vietnámot már a Johnson-kormány idején feladták, mivel úgy látták: elvonja a figyelmet a fő küzdelemtől – ellentétben Nixonnal, aki azt annak egyik fő alkotórészeként fogta fel. Mint erkölcsi abszolutisták, gyanúperrel éltek minden, a Szovjetunióval folytatott tárgyalással szemben, s minden kompromisszumot meghátrálásnak tekintettek. A

Republikánus Párt konzervatív szárnya nagy nehezen lenyelte a Kína felé való nyitást abból a meggondolásból, hogy ez is hozzájárul a Moszkvának okozható kellemetlenségekhez, és segítséget nyújt a Vietnamból való taktikai kivonulás végrehajtásához. Miután azonban a konzervatívok mindig is kételkedve fogadták a Moszkvával folytatott tárgyalásokat, és a legkényelmesebbnek az eredeti Acheson-Dulles-féle elgondolást tartották, amely szerint erőpozícióból kellene kivárni a kommunizmus összeomlását, a politikai és katonai kérdésekről folyó átfogó tárgyalásokat az erkölcsi álláspont feladásának tekintették.

A hagyományos konzervatívokhoz hamarosan egészen meglepő helyről csatlakoztak: a liberális, erősen antikommunista demokrata táborból, akiket elidegenített a párt radikális szárnyának felemelkedése. Ezeknek az önjelölt konzervatívoknak a kiábrándultságát 1972-ben McGovern elnökké jelölése tetőzte be, s az 1973-as közel-keleti háború szolgáltatta számukra az első alkalmat, hogy összefüggően és az egész ország előtt kifejthessék külpolitikai nézeteiket.

Az elkötelezetten antikommunista neokonzervatívoktól talán elvárható lett volna, hogy támogassák azt a kormányzatot, amely kitartott amellett, hogy Vietnamot kellőképpen megerősítsék a kommunisták elleni harcban. A neokonzervatívokat azonban, a konzervatívokhoz hasonlóan jobban érdekelte az ideológia, mint a geopolitika. Néhány rendkívül befolyásos tagjuk hevesen ellenezte már korábban is a vietnami háborút. Egyben minden korábbi, Nixon ellen hangoztatott fenntartásukat is magukkal hozták az új csoportosulásba, s nem ismerték el az elnök szerepét abban, hogy a tisztességes béke kedvéért hajlandó volt elviselni a keserű belső küzdelmet is. Mivel sem nem szerették Nixont, sem nem bíztak benne, attól tartottak, hogy az elnöksége megmentése érdekében létfontosságú érdekeket adhat fel.

A dolgokat csak megnehezítette, hogy a Fehér Ház rendkívül lovagiasan bánt a kormányzati bürokráciával. Első elnöksége alatt Nixon a diplomáciai tevékenység nagy részét a Fehér Háza koncentráta – ezt a szándékát egyébként már az elnökválasztási kampányában is bejelentette. Mihelyt a szovjet vezetők rájöttek arra, hogy Nixon sohasem fogja másra bízni a kulcsfontosságú külpolitikai döntéseket, nem hivatalos közvetlen kapcsolat létesült Anatolij Dobrinyin szovjet nagykövet és a Fehér Ház között. Ily módon az elnök és a Kreml legmagasabb szintű vezetői közvetlenül tárgyalhattak egymással a legfontosabb ügyekről.

Az Isten óvjon egy mellőzött bürokrata haragjától, s Nixon Fehér Háza még csak tetézte a bajokat azzal, hogy érzéketlenül átlépett már bevett eljárási módokon. Egy tárgyalás, lényegénél fogva, kölcsönös engedményeken alapszik. Azok azonban, akik ki vannak zárva egy tárgyalás menetéből, gyakran abban az ábrándban ringatják magukat, hogy úgy is lehetne a tárgyalni, hogy kizárólag a másik fél tegyen engedményeket, s így az amerikai kompromisszumokat el lehetett volna kerülni, amennyiben kikérik az ő tanácsukat. A Nixon-kormány, amely alatt nem feszült a szokásos bürokratikus biztonsági háló, s amelyet izgága konzervatívok, frusztrált liberálisok és agresszív neokonzervatívok támadtak, abba a furcsa helyzetbe került, hogy állandóan védekeznie kellett egy sikeres külpolitika miatt.

A bírálók gyakorlatilag azt követelték, hogy a kormány konfrontációs politikát folytasson egy olyan időszakban, amikor Amerika a békemozgalom támadásai alatt nyögött, amikor az elnököt közjogi felelősségre vonás fenyegette (és utódát, Gerald R. Fordot inkább kinevezték, mint megválasztották), és amikor mindegyik kongresszusi ülészak csökkentette az elnök felhatalmazását arra, hogy erőt használjon, s ugyanakkor meg akarta nyirbálni a védelmi kiadásokat is. A Nixon-kormányzat véleménye szerint a fő feladat az volt, hogy az ország geopolitikai veszteségek nélkül jusson túl Vietnamon, és olyan politikát valósítson meg a kommunistákkal szemben, mely a lényeges csatamezőkre összpontosít. Nixon szemében az enyhülés mindössze taktikai sakkhúzást jelentett a hosszú távú geopolitikai küzdelemben; liberális kritikussai öncélnak tekintették, míg a konzervatívok és a neokonzervatívok elutasították a geopolitikai megközelítést, mint a történelmi pesszimizmus egyik megnyilvánulási formáját, s a kérlelhetetlen ideológiai szembenállást részesítették inkább előnyben.

Ironikus módon Nixon politikája 1973-ra olyan mértékben lecsillapította a kelet-nyugati kapcsolatokat, hogy minden kockázat nélkül lehetett támadni otthon. A vita középpontjában az a mélyebben fekvő kérdés

állt, hogy lehetséges-e, illetve kívánatos-e az amerikai politikát elszakítani a végső eredménybe és átmeneti kötelezettségeibe vetett hitétől. Nixon érvelése szerint a változásokat egy multipoláris világban evolúció útján kell elérni. Mindez türelmet követelt meg – az pedig nem volt hagyományosan az amerikai diplomácia erős oldala. Nixon bírálói, az amerikai kivételesség tradíciójából kiindulva, ragaszkodtak ahhoz, hogy Amerika kötelezze el magát a szovjet társadalom azonnali átalakításának célja mellett – ilyen célt az ország soha nem tűzött maga elé, még az amerikai atommonopólium idején sem. Elkerülhetetlen és egyben szükséges volt egy nagy országos vita a külpolitika mint stratégia, valamint a külpolitika mint keresztes hadjárat hívei között: azok között, akiknek meggyőződése szerint a legbölcsebb megoldás a rivális superhatalom megregulázása lenne, és azok között, akik a gonosz kiűzéséhez ragaszkodtak. Ami azonban nem volt elkerülhetetlen, az az elnökség összeomlása volt, amely meggátolta, hogy a vita megszívlelendő eredményeket hozzon.

Egy általánosan elfogadott értékrendszer hiányában a vita minden részvevője különböző fenyegetésekre koncentrált. Nixon rémálma a lassan terjeszkedő szovjet expanzionizmussal szembeni geopolitikai védtelenség volt. A konzervatívok az erkölcsi leszereléstől tartottak, vagy valamilyen szovjet technológiai áttörés miatt bekövetkező apokaliptikus nukleáris háborútól. A liberálisok feje amiatt fájt, hogy Amerika túl nagy hangsúlyt fektet a katonai biztonságra. A konzervatívok a szovjet katonai túlsúlytól féltek. A liberálisok szerették volna elkerülni a túlterjeszkedés buktatóit. Nixon megvalósítható hosszú távú stratégiát keresett.

Az eredmény egymásnak ellentmondó és feloldhatatlan nyomások forgataga lett. A liberálisok sasszemmel figyelték, nehogy csökkenjen a kormányzat elkötelezettsége a fegyverzet-ellenőrzés területén. Nixon minden geopolitikai fenyegetésre élénken reagált Kubától a Közel-Keletig. A konzervatívok támadásainak középpontjában az a kormányzati magatartás állt, amely szerintük visszavonult az ideológiai szembenállástól és a nukleáris stratégiától. Ez ahhoz a bizarr helyzethez vezetett, amelyben a liberálisok Nixon túlságosan nagyszabású védelmi programját támadták, mialatt a konzervatívok az általuk túlságosan békülékenynek tartott fegyverzet-ellenőrzési politikát vetették az elnök szemére. Nixon a védelmi programokat a konzervatívok segítségével hajtotta keresztül a kongresszusban a liberális ellenzék ellenében, míg a fegyverzet-ellenőrzéssel kapcsolatos intézkedéseket – ahol kongresszusi jóváhagyásra volt szükség – liberális segítséggel némi konzervatív oppozícióval szemben.

Ezeknek a bírálatoknak (végeredményben még a liberálisokéinak is) a lényege az volt, hogy Amerika térjen vissza a feltartóztatás eredeti premisszáihoz, és erős védőbástyák mögött várja ki, amíg a szovjet rendszer átalakul. Nixon egyetértett az erős védelemmel kapcsolatos elképzelésekkel, de nem hitt olyan politikában, amely lehetővé teszi Moszkva számára a diplomáciai napirend meghatározását, és amely kezelhetetlenné teszi az amerikai belpolitikai válságot. A kritikusok véleménye szerint egy aktív keletnyugati diplomácia csökkentené az amerikai nép éberségét. Nixon úgy vélte, hogy a diplomáciai rugalmasság szükséges ahhoz, hogy megerősítse Amerika elszántságát a kommunizmus megfékezésére. Szilárdan eltökélte, hogy ellenáll minden egyes szovjet expanzionista lépésnek – amelyet azután néhány kritikus úgy értelmezett, hogy európai stílusú geopolitikát oltott be az elsődlegesen ideológiai konfliktusba.

1974 júniusában Henry Jackson szenátor egy vezető tudósokból álló csoport által megfogalmazott, s az enyhülést bíráló tanulmányt köröztetett Fegyverzet-ellenőrzési Albizottságának tagjai között, amely leszögezte, hogy

„a jelenlegi szovjet terminológiában a *détente* vagy a »békés egymás mellett élés« az ún. »kapitalista országokkal« szembeni nyílt katonai szembenállás stratégiai alternatívájaként szolgál. Nem jelenti a Szovjetunió és szövetségesei, valamint a liberális nyugati országok közötti konfliktus feladását ... A közvetlen konfliktust a harc közvetett formái váltják fel, s nem-katonai, »ideológiaiként« meghatározott eszközöket vetnek be: a szovjet gyakorlatban ez a

kifejezés felforgatást, propagandát, politikai zsarolást és hírszerzői tevékenységet jelöl.”

George Meany, az AFL-CIO elnöke hasonló nézeteknek adott hangot egy laikus szavaival a Szenátus Külügyi Bizottsága előtt:

„A Szovjetunió a következőképpen nézi a *détente*-ot: az enyhülés az Egyesült Államok gyengeségére épül. Az enyhülés az ideológiai hadviselés fokozását jelenti. Az enyhülés a NATO aláaknázását jelenti. Az enyhülés végső soron a szovjet katonai fölényt jelenti a Nyugattal szemben. Az enyhülés azt jelenti, hogy a Nyugat elfogadja a Szovjetunió kelet-európai birtoklását. Az enyhülés azt jelenti, hogy az amerikai erőket kivonják Európából.”

Az ilyen bírálatok felingerelték a Nixon-kormányzatot, mely mindig is tisztában volt azzal, hogy a Kreml az enyhülést legalább néhány szovjet cél érdekében folytatja – máskülönben Moszkva nem támogatná. Az igazi kérdés az volt, hogy az enyhülés szolgál-e egyben amerikai célokat. Nixon és tanácsadói véleménye szerint az idő a demokráciáknak dolgozott, mert a terjeszkedés nélküli béke felerősíti majd a kommunizmuson belüli centrifugális erőket.

Az enyhülés alapjairól 1976 márciusában elemzést készítettem a Ford-kormányzat idején, mely lényegében a Nixon-kormány politikáját folytatta, és ugyanazokkal az ellenfelekkel találta szembe magát:

„A szovjet erő egyenetlen; a szovjet rendszer gyengeségei és frusztrációi kirívóan nyilvánvalóak és világos bizonyítékok állnak róluk rendelkezésre. Annak ellenére, hogy a Szovjetunió ereje elkerülhetetlenül megnőtt, még mindig messze mögöttünk és szövetségeseink mögött áll katonai; gazdasági és technológiai erejét tekintve; a Szovjetunió részéről végzetes felelőtlenség lenne az ipari demokráciák megtámadása. És a szovjet társadalom többé már nincs elzárva a külvilág befolyásától és vonzerejétől, s nem is érzéketlen a külső kapcsolatok szükségessége iránt.”

Ha az időre bíztuk volna a dolgot, az enyhülésről folytatott, alapjában elméleti vitát meghaladták volna az események. A kritikusok intellektuális vezérétől, a félelmetes Henry Jackson szenátortól azonban mi sem állt távolabb, mint az idő próbájára bízni a *détente*-ot, s minden követ megmozgatott, hogy véget vessen a folyamatnak. A Washington államból származó, demokrata párti Jackson, aki Amerika egyik leghatásosabb köztisztviselője volt, kiválóan ismerte a nemzetközi kapcsolatokat, különösen a Szovjetunióval kapcsolatos ügyeket, s elsőrangú tekintélynek számított a védelmi kérdésekben is. Széles körű tudását sikeresen ötvözte a kormányzat különböző ágazatainak mesteri manipulálásával, s egy platformra hozta a Kongresszust a végrehajtó hatalom e testülettel szimpatizáló tagjaival. Jackson munkatársai, a ravasz Richard Perle vezetésével, tudásban felvették a versenyt főnökükkel, s ami a finom manipulációkat illeti, talán még túl is tettek rajta.

Noha Nixon először Jacksont szerette volna védelmi miniszterré kinevezni, a politikus vált később a kormányzat szovjet politikájának legádázabb ellenségévé. Nixon első elnöksége alatt Jackson meglehetősen szilárdan kitartott a vietnami politika mellett, s kitartóan támogatta Nixont az elnök abbéli igyekezetében, hogy megőrizze az amerikai védelmi potenciált az állandósult kongresszusi nyomás ellenében, amely egyoldalú védelmi kiadáscsökkentést igyekezett az elnökkel elfogadtatni. Pótolhatatlan szerepet játszott a Nixon által javasolt antiballisztikus védelmi rakétarendszer (ABM) szenátusi elfogadtatásában. Ennek ellenére Nixon első hivatali periódusának végén elváltak útjaik, noha majdnem azonosan ítélték meg a szovjet célokat. Jackson nem értett egyet az ABM szerződéssel, amely a védelmi rakétakilövő helyek számát kettőre korlátozta mindkét fél számára, s a kormányzati politika elleni kifogásait hamarosan a kelet-nyugati kapcsolatok egész területére kiterjesztette.

Nixon eredeti terve szerint egy tucatnyi védelmi rakétakilövő helyet (ABM) létesítettek volna az Egyesült Államok egész kerülete mentén. Ezek hasznosak lettek volna olyan kisebb nukleáris erők ellen, mint Kína, és egy nem általános szovjet támadással szemben, s egy később kiépítendő, teljes védelmi rendszer magját képezhették volna.

A Kongresszus azonban minden évben csökkentette a kilövőhelyek számát, így a Pentagon 1971-ben már csak két hely kiépítését vette fel a költségvetésbe. Egy ilyen telepítésnek semmilyen elképzelhető stratégiai célja sem lett volna; egyedül kísérleti célokat szolgálhatott volna. Ráadásul a kor katonaságellenes légköre következtében, a kongresszusi többség minden kongresszusi időszakban megnyirbálta a védelmi kiadásokat (nem is szólva azokról a programokról, amelyeket a Nixon-kormányzat eleve elő sem terjesztett, mivel tudta, hogy úgylis leszavazzák).

A Védelmi Minisztériumra gyakorolt nyomások miatt a szervezet a fegyverzet-ellenőrzés váratlan és szokatlan bajnokává lépett elő. 1970 elején David Packard védelmi miniszterhelyettes arra próbálta rávenni Nixont, hogy kezdeményezzen azonnal újabb SALT-tárgyalásokat, „amelyek révén október közepén, de legkésőbb novemberben szerződést tudunk kötni Bécsben”. Fontosnak tartott egy gyorsan megkötendő, akár csak részleges megállapodást is, mivel a küszöbönálló „költségvetési lefaragások valószínűleg a védelmi programok, beleértve a stratégiai erők nagyarányú csökkentésével együtt járnak majd”. Ha nem sikerül egyezményt kötni, az egyoldalú kongresszusi döntések fokozatosan „aláássák tárgyalási pozíciónkat”.

Nixon ebben a politikai helyzetben, 1970 nyarán levélváltást kezdeményezett Alekszej Koszigin szovjet miniszterelnökkel, amely azután a két évvel később megkötött stratégiai fegyverkorlátozási (SALT) szerződés keretében szolgált. Addig a szovjetek ragaszkodtak ahhoz, hogy a fegyverzet-ellenőrzési megbeszélések kizárólag a védekező fegyverekről folyjanak, ahol az Egyesült Államok volt technológiai fölényben, de ne szabjanak határt a támadó rakéták számának, amelyekből a Szovjetunió évente 200 különböző típusút gyártott, míg az Egyesült Államok egyet sem. Nixon világosan leszögezte, hogy soha nem fog belemenni ilyen egyoldalú alkuba. A Koszigin-Nixon levélváltás eredményeképpen a szovjetek beleegyeztek abba, hogy mind a támadó, mind a védekező fegyverek számát egyidejűleg kell csökkenteni.

Az ezt követő tárgyalások két megállapodáshoz vezettek. Az 1972-es ABM szerződés a védelmi rakétakilövő helyek számát kettőben, míg az indítópadok számát 200-ban állapította meg – túlságosan alacsonyan ahhoz, hogy még akár egy kisebb méretű támadást is el lehessen hárítani. Nixon azért egyezett bele ezekbe a plafonokba, hogy megőrizze a védelem magját és mert félt amiatt, hogy máskülönben a Kongresszus megszünteti még a kísérleti programot is. Abban az időben a védelmi korlátozások aránylag vitán felül álltak.

Ami viszont dühödt támadásokat váltott ki, az az ötéves Ideiglenes Megállapodás volt, amely mindkét felet arra kötelezte, hogy egy megállapított szinten fagyasszák be az akár földről, akár vízről indított stratégiai támadó rakéták számát. Az Egyesült Államok öt évvel korábban már megállapított egy szintet magának, s mivel elégségesnek gondolta azt, nem is tervezett semmilyen növelést. A Szovjetunió évente 200 rakétát gyártott. Ahhoz, hogy elérje a megkívánt plafont, le kellett szerelnie 210 régebbi nagy hatótávolságú rakétát. A bombázókat (ahol az Egyesült Államok volt előnyben) nem vették bele ezekbe a plafonokba. Mindkét fél szabadon fejleszthette a haditechnológiáját.

Nehéz volt a két oldal rakétaerőit összevetni. Az amerikai rakéták kisebbek és pontosabbak voltak; közülük a fele több robbanófejjel volt ellátva (azaz mindegyik rakéta több robbanófejet szállított). A szovjet rakéták nagyobbak, kezdetlegesebbek, s kevésbé sokoldalúan voltak felhasználhatók. Ugyanakkor körülbelül 300-zal több volt belőlük. Amíg a két fél saját hatáskörében hozta meg a döntéseket róluk, a különbségek senkit sem zavartak, főképpen azért nem, mert Amerika hatalmas előnyben volt a repülőgépek számát tekintve, valamint a több robbanófejes rakéták miatt, s egyre nagyobb előnyben a robbanófejek számát alapul véve – s ez a különbség csak növekedett az alatt az öt év alatt, amíg a megállapodás érvényben volt.

Emek ellenére, mihelyt az 1972. májusi moszkvai csúcserőkezleten aláírták a SALT-megállapodást, a szerződésben rögzített kilövőpadok száma közötti egyenlőtlenség hirtelen viták középpontjába került. Különös állapot volt. Mielőtt a SALT tárgyalásokról egyáltalán szó lett volna, az Egyesült Államok megállapította a megfelelő plafonokat. A Pentagon kísérletet sem tett Nixon első elnöksége alatt, hogy növelje a szintet; a Pentagontól semmilyen kérés sem érkezett nagyobb stratégiai erők érdekében, s arról végképp szó sem volt, hogy ilyet elutasítottak volna. És még azután sem, hogy magasabb és egyenlő plafonokról született megállapodás a moszkvait követő 1974-es vlagyivosztoki csúcstalálkozón, a Védelmi Minisztérium soha nem tett javaslatot az 1967-ben megállapított számú rakétakilövő hely szaporításáról.

Egy Mars-lakó azonban, ha az amerikai belső vitát nyomon követi, fantasztikus történetet hallhatott volna arról, hogy az Egyesült Államok kormánya hogy „egyezett bele” a rakéták számának egyenlőtlenségébe azzal, hogy a saját egyoldalú programját hajtotta végre, amelyet nem is szándékozott megváltoztatni a SALT hiányában, s amelyet nem is változtatott meg még azután sem, hogy a plafont két évvel később megszüntették – még a Reagan-kormány idején sem. Egy megállapodásban rögzített szintet, amelyet az Egyesült Államok önkéntesen vezetett be, mert az Amerikának több robbanófejet biztosított, mint a Szovjetunióknak, és amelyet az Egyesült Államok még akkor sem tudott megváltoztatni a megállapodás érvényességi ideje alatt, ha akarta volna, hirtelen veszélyesnek minősítettek, amikor a megállapodás részévé vált.

Nixon és tanácsadói balszerencséjére az „egyenlőtlenség” egyike azoknak a szavaknak, amelyek megteremtik a saját realitásukat. Mire a kormányzat megmagyarázta a kilövőhelyek és a robbanófejek, valamint a tervezett és szerződésben meghatározott plafonok közötti különbséget, már elborultak a tekintetek, s az a kellemetlen érzés maradt csak az emberekben, hogy a kormány a szovjet és amerikai rakéták számában mutatkozó, az Egyesült Államok számára hátrányos „hézagot” véd.

A Nixon-kormányzat a SALT-megállapodásban olyan eszközt látott, mely két különböző módon is alkalmas a legfontosabb védelmi programok ellen indított kongresszusi támadás kivédésére: ragaszkodott ahhoz, hogy a szerződés megszabta plafonokat fix pontnak tekintse a Kongresszus, s összekapcsolta az egyezményt egy modernizációs célokra szánt 4,5 milliárd dolláros védelmi kiadásnöveléssel. Még most is, húsz évvel később, a legfontosabb stratégiai programok (a B-1-es, a Stealth /Lopakodó/ bombázók, az MX rakéta, a stratégiai cirkálórakéták, a Trident rakéta és a tengeralattjárók) a Nixon- és a Ford-kormányzat idejéből származnak, amikor a SALT-I volt érvényben.

Ami a felszínen a két fél rakétaerejéről folytatott vitának látszott, valójában egy mélyebb és nagyon is megalapozott aggodalmat jelképezett. Jackson és támogatói a fegyverzet-ellenőrzésre helyezett egyre nagyobb hangsúlyban – s a média, valamint a tudósok a témával kapcsolatos szinte rögeszmés megszállottságában – potenciális veszélyt látott bármilyen komoly védelmi politikát illetően. Az új katonai programok létjogosultságát egyre inkább azzal indokolták, hogy azokat tárgyalási alapnak lehet felhasználni a jövőbeni SALT-tárgyalásokon. A Jackson-erők attól tartottak, hogy egy ilyen trend aláás minden stratégiai megfontolást a védelemben. Végül is, mi értelme van a meglévő kevés erőforrást olyan költséges programokra fordítani, melyek elsődleges célja az, hogy azok leszerelését fel lehessen ajánlani?

Ebben az összefüggésben a megállapodásról folyó vita végül is arról szólt, hogy mit lehet tenni most, hogy az amerikai stratégiai fölény a múlté lett. Elméletileg már egy évtizede elfogadottá vált az a tény, hogy a nukleáris fegyverek romboló ereje patthelyzetet eredményez, amennyiben eleve kizárta a győzelem esélyét olyan áron, ami még elfogadható lenne egy racionálisan gondolkodó politikai vezető számára. Ez a felismerés vezette el a Kennedy-kormányt a „biztosított megsemmisítés” doktrínájához, amely az elrettentést arra építette, hogy *mindkét* oldal elpusztíthatta a másikat.

Ez a stratégiai doktrína távolról sem oldotta meg a problémát, inkább csak újfent meghatározta azt. Egy olyan nemzeti stratégia, mely az öngyilkosság fenyegetésén alapszik, előbb vagy utóbb zsákutcába vezet. A SALT-I pedig megértette a nagyközönséggel azt, amit a szakértők már legalább egy évtizede tudtak. S

egyszerre a SALT-I-et kezdték hibáztatni egy olyan helyzetért, amely még zavaróbb formában merült volna fel a korlátlan fegyverkezés körülményei között. A dilemma elég valóságos volt ugyan, de azt nem a SALT idézte elő. Amíg az elrettentést a kölcsönös megsemmisítéssel azonosították, a nukleáris háború elleni lélektani gátak működnek. Amerika csak azért készített fegyvereket, hogy azok eltántorítsák az ellenséget a nukleáris fegyverek használatától, s nem pedig azért, mintha szerepet kaphatnának bármilyen előre elképzelhető politikai válságban. Mihelyt általánossá vált ez a felismerés, a Kölcsönösen Biztosított Megsemmisítés (MAD) aláasta a morált, és lerombolta a meglévő szövetségeket. Ez volt a valódi nukleáris dilemma, s nem pedig a SALT.

Így, lényegében a SALT-ról – és az enyhülésről – folytatott vita lázadást jelentett egy olyan világ ellen, amelyben a halálos ideológiai szembenállást az elkerülhetetlen stratégiai patthelyzet egészítette ki. A SALT-ról folytatott polémia a nukleáris patthelyzet két teljesen eltérő elemzésén alapult. Nixon és tanácsadói arra a következtetésre jutottak, hogy az a fél, amelyik – a nukleáris háborútól eltekintve – erősebb kihívásokat tud intézni a másikkhoz, az hosszú távon egyre inkább zsarolni tudja majd az ellenfelét, és képes lesz lassú expanziós politikát folytatni. Nixon ezért hangsúlyozta olyan erőteljesen a geopolitikai fenyegetés elleni fellépést. Egy ellencsapásra képes erő híján – azaz annak a képességnek híján, hogy az első csapással legyőzze az ellenséget –, az amerikai stratégiai erő egyre kevésbé lesz alkalmas a tengerentúli területek, így végül Európa védelmére is (lásd a 24. fejezetet).

A Jacksonhoz társuló csoport megértette ezt, és Amerika stratégiai fölényének a visszaszerzésére vágyott. Aggodalmaikat azonban nemcsak abban a félelemben fejezték ki, hogy Amerika elveszti az első csapásmérő képességét – ami igaz volt –, hanem abban is, hogy idővel a Szovjetunió megszerezhet egy ilyen képességet – ami nem volt igaz, legalábbis nem abban az időkeretben, amelyben a vita folyt.

Jackson réme a stratégiai védtelenség volt; Nixon pedig a geopolitikai kiszolgáltatottságtól rettegett. Jackson a katonai erők egyensúlya miatt aggódott; Nixon fő gondja a politikai hatalom globális eloszlása volt Jackson és támogatói a SALT-ot arra szerették volna felhasználni, hogy kikényszerítsék a Szovjetunióból egész stratégiai erejének újratervezését az amerikai elképzelések szerint. Nixon és tanácsadói nem hittek abban, hogy Amerika ki tud kényszeríteni egy ilyen változást akkor, amikor a kongresszus erősen megnyirbálta a védelmi kiadásokat, habár Reagan később bebizonyította, milyen hasznos politikailag a következetes amerikai fegyverkezés. Jackson és támogatói főként a stratégiai egyensúlyra figyeltek, s az arra leselkedő veszélyt elsődlegesen technológiai kérdésként kezelték. A Nixon-kormányzat Amerikát az ország történelmében teljesen újszerű, noha a nemzetállamokkal egyidős szerepre próbálta meg felkészíteni: meg akarta akadályozni, hogy egy ellenfele látszólag marginális geopolitikai előnyökre tegyen szert, amelyek azután idővel felboríthatják volna az erőegyensúlyt. A Jackson-erők aránylag toleránsak voltak a geopolitikai változásokkal szemben (Jackson az angolai nem-kommunista erőknek juttatandó segély ellen szavazott 1975-ben), de rendkívül nagy hangsúlyt fektettek akár a legezoterikusabb haditechnikai újítás esetleges hatásaira.

Ez a patthelyzet a SALT-vitát még elvontabb területek felé vitte egészen addig a pontig, amíg a polémia a fegyverrendszerek laikusok által teljesen felfoghatatlan aprólékos részleteibe nem merült, s amelyekkel kapcsolatban maguk a szakértők is rendkívül megosztottak voltak. Egy évtized távlatából visszatekintve, a cirkálórakétákról és a szovjet Backfire-bombázókról, valamint az egyenlő mennyiségű összes fegyverzetről és a több robbanófejről folytatott vita olyan középkori értekezésnek tűnik fel, amelyet íródeákok rögzítettek valamilyen világtól elzárt kolostorban.

A vitában felvetett kérdések alapvetőek és kikerülhetetlenek voltak. A patthelyzetet az elnöki hatalom helyzete okozta, mely lehetetlenné tette a véleménycserét. Az amerikai idealizmus uralkodott, s semmi sem kényszerítette arra, hogy politikai kompromisszumot kössön. Az elnök semmilyen, a hivatalával együtt járó büntetési vagy jutalmazási hatalommal sem tudott élni. A bírálókat semmiféle politikai megfontolás nem ösztönözte arra, hogy kiigazítsák nézeteiket. A vita lassanként önfejű egyetemi professzorok közötti eszmecsere jellegét öltötte. A történészek azonban hasznot fognak húzni abból a

tényből, hogy a vélemények tisztább formában jelentek meg, mint ahogy a politikában általában szoktak. Amerika közel évtizednyi késlekedéssel fizetett önostorozásért, amíg végül szembenézett geopolitikai érdekeivel.

Végül a kommunizmus részben a saját szklerózisa, részben a megújult Nyugat által rá gyakorolt nyomás alatt roppant össze. A történelem végső ítélete ezért kétségtelenül megértőbb lesz az Amerika belső vitájában egymással szemben álló felekhez, mint azok voltak egymás iránt. Nixon és konzervatív bírálóinak nézeteit inkább egymást kölcsönösen kiegészítőnek, semmint egymással versengőnek fogja értékelni, amelyben az egyik vitázó fél a küzdelem geopolitikai, a másik pedig a technológiai vonatkozását hangsúlyozta, miközben erkölcsi lényegét mindkettő hasonlóképpen közelítette meg.

A fegyverzet-ellenőrzés technikailag túlságosan bonyolultnak bizonyult ahhoz, hogy az amerikai külpolitika természetéről folytatott filozófiai vita súlypontját képezze. A polémia fokozatosan a hagyományos amerikai idealizmushoz közelebb álló kérdésre terelődött, amely jobban érdekelte az embereket is – arra az elképzelésre, hogy az emberi jogoknak főszerepet kell kapniuk az amerikai külpolitikai célok között.

Az emberi jogokról folytatott vita azzal kezdődött, hogy Amerika latba akarta vetni a befolyását a szovjet állampolgárok jogainak védelmében, de fokozatosan olyan stratégiává nőtte ki magát, melynek célja egy belső szovjet felfordulás előidézése volt. A vita a fegyverzet-ellenőrzésről folytatotthoz hasonlóan nem érintette a végcélt, melyben mindenki egyetértett, mindössze azt vitatták, hogy az ideológiai konfrontációnak mennyire kell az amerikai külpolitika fő prioritásai között szerepelnie.

A Szovjetunióból való zsidó kivándorlás mint diplomáciai kérdés, a Nixon-kormány ötlete volt. 1969 előtt az ilyen jellegű kivándorlás soha nem szerepelt a kelet-nyugati párbeszéd napirendi pontjai között; a mindkét pártból megalakult korábbi kormányzatok úgy ítélték meg, hogy a kérdés a Szovjetunió belügye. Egyik sem akarta megterhelni az amúgy is pattanásig feszült kelet-nyugati kapcsolatokat egy újabb vitával. 1968-ban mindössze 400 zsidó kivándorlását engedélyezték a Szovjetunióból, s egyetlen demokratikus ország sem emelt szót emiatt.

Amint az amerikai-szovjet kapcsolatok javultak, a Nixon-kormány az elnöki informális csatornán keresztül feszegetni kezdte a kérdést, azzal az indokkal, hogy a szovjetek tettei nem maradnak észrevétlenek az amerikai kormány legmagasabb körei előtt. A Kreml lassanként reagált az amerikai „tanácsokra”, különösen azután, hogy a szovjet-amerikai viszony javulni kezdett. A zsidó kivándorlók száma évről évre emelkedett, s 1973-ra már évente 35 000-en hagyták el a Szovjetuniót. Ráadásul a Fehér Ház rendszeren átadott a szovjet vezetőknek úgynevezett nehéz eseteket – olyan személyek ügyét, akik nem kaptak kivándorló vízumot, vagy akiknek a családját szétszakították, s néhány olyanét is, akik börtönben voltak. E szovjet állampolgárok közül is a legtöbben végül emigrálhattak.

Mindez olyan módon ment végbe, amit a diplomáciatörténészek „hallgatóságos megegyezésnek” neveznének. Semmilyen formális kérés sem hangzott el, s semmilyen hivatalos válasz sem érkezett. A szovjetek lépéseit tudomásul vettük anélkül, hogy azokat visszaigazoltuk volna. A Szovjetunió kivándorlással kapcsolatos politikája egyre kedvezőbb lett, bár Washington soha nem emelte fel hivatalosan a szavát annak érdekében. A Nixon-kormány olyan szigorúan ragaszkodott ezekhez a szabályokhoz, hogy sohasem várt elismerést a kedvezőbbé vált szovjet kivándorlási politikáért – még a választási kampányok alatt sem – egészen addig, amíg Henry Jackson a zsidó kivándorlás kérdését nem tette nyilvános vita tárgyává.

Jacksont egy 1972 nyarán hozott különös szovjet döntés háborította fel, amikor „kivándorlási adót” vetettek ki az emigránsokra, hivatalosan azért, hogy kárpótolják a szovjet államot a kivándorolni szándékozó állampolgárainak oktatására fordított kiadásokért. Semmilyen magyarázat sem hangzott el; talán kísérlet volt arra, hogy egy kicsit megszilárdítsák a szovjet pozíciókat az arab világban, amelyeknek ingtag voltát legutoljára a szovjet harci egységek Egyiptomból való kiutasítása jelezte. Esetleg azért vetették ki a kivándorlási adót, hogy valutához jussanak, abban a reményben, hogy azt az egyre nagyobb

számú kivándorlót támogató amerikai szimpatizánsok fogják fizetni. A kivándorlás folyamának elapadásától tartó zsidó csoportok egyidejűleg a Nixon-kormányzathoz, valamint régi támogatójukhoz, Henry Jacksonhoz fordultak segítségért.

Miközben a Nixon-kormányzat csendben intézte az ügyet Dobrinyin nagykövettel, Jackson eredeti ötlettel állt elő, hogy nyilvánosan nyomást gyakorolhasson a Szovjetunióra. Az 1972-es csúcstalálkozó részeként az Egyesült Államok egyezményt írt alá, amelyben garantálta a Szovjetuniónak a „legnagyobb kedvezmény elvét” a II. világháborús kölcsönbérleti szerződésből adódó adósságok rendezése fejében. 1972 októberében Jackson egy módosítási javaslatot nyújtott be, amely megvonta volna a legnagyobb kedvezményt azoktól az országoktól, amelyek akadályozzák a kivándorlást. Ragyogó taktikai lépés volt. A legnagyobb kedvezmény elve sokkal jelentősebbnek hangzik, mint amilyen valójában. Lényegében diszkriminációmentes státust jelent: semmilyen különleges kedvezményt sem biztosít, hanem egyszerűen megadja a kedvezményezett félnek mindazokat az előnyöket, amelyeket az Egyesült Államokkal normális kereskedelmi kapcsolatban lévő összes ország élvez (a kérdéses időpontban száznál több). A legnagyobb kedvezmény elve elősegíti a kölcsönös előnyökön nyugvó *normális* kereskedelmet. A szovjet gazdaság helyzetét tekintve, nem lehetett valamilyen nagy volumenű kereskedelemről szó. A Jackson-kiegészítés tehát mindössze azt érte el, hogy a szovjet kivándorlási gyakorlat nemcsak a nyilvános diplomácia, hanem az amerikai kongresszus törvényhozási tevékenységének részévé is vált.

A kormányzat és Jackson között a lényegét illetően semmilyen nézeteltérés nem volt. A valóság az, hogy a kormány már számos más, emberi jogokkal kapcsolatos kérdésben állást foglalt. Például magam számos alkalommal s nyomtatékosan közbenjártam Dobrinyinnál a másként gondolkodó író, Alekszandr Szolzsenyicin érdekében, amely hozzájárult ahhoz, hogy végül elhagyhatta a Szovjetuniót. Jackson azonban nem szerette a csendes diplomáciát az emberi jogok területén, és ragaszkodott ahhoz, hogy nyilvánosan kötelezze el magát Amerika a politika mellett – arassa le a babérokat a sikerekért, s nyerve el a büntetését a kudarcokért.

Kezdetben a kongresszusi nyomás hasznos módon erősítette a kormány hasonló irányban tett saját erőfeszítéseit. A nézeteltérések azonban hamarosan túlnőttek a módszerek fölötti vitán. Nixon, akitől a zsidó kivándorlás támogatásának ötlete származott, humanitárius gesztusként (és talán érintőlegesen politikaiként) is kezelte az ügyet (noha soha nem használta azt fel nyilvánosan). Nem engedte azonban, hogy a zsidó kivándorlás kérdése befolyásolja az általános kelet-nyugati kapcsolatokat, mert nem hitte, hogy ilyen nagymérvű amerikai nemzeti érdek fűződik az üggyhöz.

Jackson és támogatói számára a zsidó kivándorlás pótléket jelentett a kommunizmussal való ideológiai szembenállásban. Nem meglepő, hogy minden szovjet engedményben nyomásgyakorló taktikájuk eredményességét látták. A szovjet vezetők valóban visszavonták a kivándorlási adót – nem tudni, hogy a Fehér Ház közbelépésére-e, vagy a Jackson-kiegészítés miatt vagy, ami a legvalószínűbb, mindkettő hatására, bár a végső szót a kérdésben csak a szovjet levéltárak megnyitása után lehet kimondani. A kormányzat bírálói felbátorodva már a zsidó kivándorlás megduplázását követelték, valamint azt, hogy az Egyesült Államok által jóváhagyott terv szerint számoljanak fel minden emigrációs korlátozást a többi nemzetiséget illetően is. A Jackson-erők ezenkívül még törvénybe iktattak az Export/Import Bankon keresztül a Szovjetuniónak juttatott kölcsönökre vonatkozó korlátozásokat (ez volt a Stevenson-kiegészítés), melynek eredményeképpen a Szovjetunió a kereskedelmi kapcsolatok terén rosszabb helyzetbe került az enyhülés után, mint a kelet-nyugati feszültségek enyhítése előtt.

Egy olyan ország vezetőjeként, amely éppen most hagyott maga mögött egy nagy áldozatokat követelő háborút, és amely éppen most került az elnöki intézmény válságának küszöbére, Nixon csak akkora kockázatokat vállalhatott, amelyeket a nemzeti érdekről vallott felfogása megengedett, és amelyeket országa hajlandó volt támogatni. Kritikusai ellenben azt kívánták az amerikai diplomáciától, hogy a fegyverzet-ellenőrzés területén egyoldalú követelésekkel, a kereskedelem felfüggesztésével, valamint az emberi jogok agresszív képviselésével érje el a szovjet rendszer összeomlását. Eközben az országos

vitában részt vevő kulcsfontosságú szereplők nézeteiben rendkívül érdekes pálfordulás következett be. A *The New York Times* 1971-ben szerkesztőségi cikkben figyelmeztetett arra, hogy „az amerikai kereskedelem korlátozása egészen más kérdésekben elérhető későbbi engedmény fejében sokkal kevésbé befolyásolhatja a szovjet politikát a nekünk kedvező irányban, mint maga a kereskedelem...” Két évvel később, ugyanez a szerkesztőségi cikkíró már egészen másképp beszélt. Elítélte George Shultz pénzügyminiszter szovjetunióbeli látogatását, mint annak bizonyítékát, hogy „a kormány annyira szeretne eredményeket felmutatni a kereskedelem és az enyhülés terén, hogy hajlandó sutba dobni az amerikai népnek az emberi jogok iránti hasonlóan fontos elkötelezettségét a világon.”

Nixon azzal próbálta előmozdítani a mérsékletet a szovjet *nemzetközi* politikában, hogy a szovjet külpolitika visszafogottságától tette függővé az Amerikával folytatandó nagyobb volumenű kereskedelmet. Ellenfelei egy lépéssel tovább mentek ebben az „árukapcsolásban”, s a kereskedelmet a Szovjetunió *belüli* politikai megrázkódtatás egyik eszközének próbálták tekinteni abban az időben, amikor a Szovjetunió még mindig erős és magabiztos volt. A négy évvel korábban hidegháborús bajnokként támadott Nixont most a Szovjetunióval szembeni lágyságáért és bizalmáért ostromozták – ez volt az első alkalom, hogy ilyen vádakat fogalmaztak meg egy olyan emberrel szemben, aki az 1940-es évek vége felé megtartott antikommunista vizsgálatokban kezdte politikai pályafutását.

Hamarosan magának a szovjet-amerikai kapcsolatok javításának a koncepcióját is megtámadták, ahogy azt a *The Washington Post*-ból származó szerkesztőségi cikk alábbi részlete is bizonyítja:

„Az a rendkívül bonyolult kérdés, hogy mi is a szovjet-amerikai »enyhülés« lényege, a viták szakaszából lassan a politika szakaszába lép át. Sok amerikai a jelek szerint úgy látja, hogy sem nem kívánatos, sem nem lehetséges, sem nem biztonságos a Szovjetunióval javítani a kapcsolatokat addig, amíg a Kreml nem liberalizálja belpolitikájának néhány ágazatát.”

Amerika lassacskán Acheson és Dulles, valamint az NSC 68-as számú jelentésének igaz hitéhez tért vissza: ahhoz az elképzeléshez, hogy a szovjet célok, valamint a szovjet belpolitika alapvető megváltoztatásának kell megelőznie az Egyesült Államok és Szovjetunió közötti komoly tárgyalásokat. Amíg azonban a korai hidegháború bajnokai megelégedtek azzal, hogy a feltartóztatás majd idővel véghezviszi ezt a változást, utódaik jelentős változásokat ígértek a szovjet rendszerben a közvetlen amerikai nyomás, valamint a nagy nyilvánosság előtt ismertetett amerikai követelések hatására.

A Brezsnyev-korszak alatt Nixon és munkatársai több ízben is szembeszálltak a szovjet vezetéssel akkor, amikor a szovjet hatalomvágy még töretlen volt. És félelmetes ellenfeleket ismertünk meg bennük. A nukleáris egyensúly körülményei között a kommunista rendszer ellen indított általános támadás hosszú és elkeseredett küzdelmet ígért. Vietnam után és a Watergate-ügy kellős közepén olyan helyzetben találtuk magunkat, mint az az úszó, aki alighogy megmenekült a vízbefúlástól, máris át kell hogy ússza a La Manche-csatornát, és még pesszimizmussal is megvádolják, amikor nem mutat mindehhez elég lelkesedést. Jackson korábban kitüntette magát a kommunizmus elleni geopolitikai harcban, s még ezután is kitűnt ezen a téren; nem mondható el azonban mindez számos hívéről, akiknek az őszinteségében sokkal kevésbé kételkedtünk, mint kitartásukban.

Egy nemzetközi válságban az elnök a kormány nélkülözhetetlen középponti alakja. Egyedül ebből a szempontból a Watergate-korszak nem nevezhető ideálisnak ahhoz, hogy kiélezzük a szovjet-amerikai szembenállást. Az elnököt éppen vád alá akarták helyezni; a Vietnam ütötte sebek még nem gyógyultak be; és a kormányt olyan fokú bizalmatlanság vette körül, hogy miután a szovjetek nyíltan beavatkozással fenyegettek a Közel-Keleten folyó háborúban, egy elismert újságíró nem áttallotta megkérdezni egy 1973 októberében tartott sajtóértekezleten, hogy vajon az Egyesült Államok fegyveres erőit riadókézsültségbe hozták-e, hogy eltereljék a figyelmet a Watergate-ügyről.

A vita visszakanyarodott ahhoz a polémiához, amely már John Quincy Adams idejében megkezdődött:

elegendő-e, ha az Egyesült Államok leszögezi erkölcsi értékrendjét, vagy azokért keresztes hadjáratot is viseljen. Nixon megpróbálta Amerika céljait az ország lehetőségeihez igazítani. Ezeken a határokon belül kész volt Amerika befolyását latba vetni az ország értékrendjének terjesztésére, amit a zsidó kivándorlás kérdésében elfoglalt álláspontja is bizonyít. Bírálói azt sürgették, hogy az univerzális elveket késlekedés nélkül ültessék át a gyakorlatba, s a megvalósíthatóság kérdéseit türelmetlenül elvetették az erkölcsi tartás hiánya vagy a történelmi pesszimizmus megnyilvánulásaként. A Nixon-kormány úgy vélte, hogy fontos nevelési funkciót tölt be, amikor azt sürgeti, hogy az amerikai idealizmus tegyen különbséget az ügyek között. Milyen ironikus dolog, hogy egy olyan időpontban, amikor Amerika megtudta, hogy fel kell ismernie geopolitikai korlátait Vietnamban, néhány országosan ismert ember – akik közül néhány a vietnami amerikai politika bírálóinak élvonalába tartozott – humanitárius ügyekben minden megkötöttség nélküli globális intervenciót támogatót.

Amint majd a Reagan-évek bebizonyítják, sok minden szólt a Szovjetunióval szembeni bátrabb politika mellett, noha a sikerek csak a szovjet-amerikai kapcsolatok fejlődésének egy későbbi szakaszában mutatkoztak. Mialatt azonban dúlt az enyhülés fölötti vita, Amerikának még magához kellett térnie Vietnamból és nyugvópontra kellett juttatni a Watergate-ügyet. És a szovjet vezetők között előbb generációváltásra volt szükség. Az 1970-es évek elején kialakult vita módja azonban megakadályozott minden helyes egyensúlyt az összes fontos amerikai kezdeményezés háttérében álló idealizmus, valamint a változó világ által megkívánt realizmus között.

A *détente* bírálói rendkívül leegyszerűsített érvekkel operáltak; a Nixon-kormányzat pedig azzal segítette elő a patthelyzet kialakulását, hogy túlságosan szörszálhasogatóan reagált rájuk. A korábbi szövetségeseik és barátok támadásaitól megbántott Nixon politikailag motiváltnak tartotta a politikája ellen irányuló bírálatokat. Bármennyire igaz volt is ez az állítás, nem igazán mélyenszántó megjegyzés hivatásos politikusokat azért kritizálni, mert politikai indítékokból cselekszenek. A kormánynak inkább azt a kérdést kellett volna feltennie magának, hogy miért csatlakozik olyan sok politikus a Jackson vezette kórushoz.

A különbségeket nem tévő moralizálás és a geopolitikára helyezett túlzott hangsúly közé szorult amerikai politika Nixon elnöksége vége felé zsákutcába került. Amikor a megnövelt volumenű kereskedelem mézesmadzagját visszahúzták, s a magasabb védelmi kiadások vagy akár a geopolitikai konfrontációk vállalásának furkósbotja nem jelent meg. A SALT holtpontra jutott; a Szovjetunióból való zsidó kivándorlás minimálisra esett vissza; és a kommunista geopolitikai offenzíva újra indult, amikor kubai expedíciós hadsereget küldtek Angolába, amely azután kommunista kormányt juttatott uralomra ott, miközben az amerikai *konzervatívok* elleneztek a határozott amerikai választ. A következőképpen fejtettem ki a nehézségeket:

„Ha a kritikusok egyik csoportja aláássa a fegyverzet-ellenőrzési tárgyalásokat, és kizárja a Szovjetunióval létesítendő konstruktívabb kapcsolatok lehetőségét, mialatt egy másik csoport védelmi és hírszerzési kiadásainkat faragja le, és meggátolja, hogy Amerika ellenálljon a szovjet kalandorpolitikának, a kettő együtt – tudatosan, vagy nem – zátonyra futtatja az ország képességét az erős, kreatív, mérsékelt és meggondolt külpolitikára.”

Így történt, hogy még a kor legkiemelkedőbb diplomáciai sikereit is megkérdőjelezték. Az amerikai diplomáciát, mely 1973 óta uralja a Közel-Keletet, s amely ebben a stratégiaileg fontos térségben drasztikus mértékben csökkentette a szovjet befolyást, hosszú éveken keresztül kudarcként állították be, amíg csak a békefolyamat lendülete el nem oszlatta még a legszeptikusabb kételyeket is.

Hasonló sors várt egy olyan nyugati diplomáciai lépésre, amit az utókor jelentős eredményként könyvelt el – a harmincöt ország részvételével megrendezett Európai Biztonsági és Együttműködési Konferenciára, melynek eredményeképpen megszületett a Helsinki Záróokmány. Ez a nagyszabású

diplomáciai folyamat Moszkva bizonytalanságérzetéből és a legitimitás utáni olthatatlan vágyából nőtt ki. A Kremlben még akkor is állandó bizonyítási vágy élt, amikor gigantikus méretű hadsereget hozott létre, és egy tucat országot a markában tartott. A Szovjetunió óriási, s egyre növekvő méretű nukleáris arzenálja ellenére azt követelte az általa évtizedek óta fenyegetett országoktól, amelyek egyébként véleménye szerint a történelem szemétdombjára fognak kerülni, hogy valamilyen módon ismerjék el a hódításait. Ebben az értelemben az Európai Biztonsági Konferencia Brezsnyev számára pótléket jelentett az elmaradt német békeszerződés helyett, mely utóbbit Hruscsov képtelen volt kicsikarni berlini ultimátumával – és a háború utáni *status quo* általános elismerését.

A Moszkva által remélt előnyök nem voltak egyértelműek. Maga az a tény, hogy az ideológiai forradalom bölcsője a történelmi szükségszerűség áldozataitól várja legitimitásának megerősítését, az önbizalom rendkívüli mérvű hiányára utalt. A szovjet vezetők talán arra a lehetőségre számítottak, hogy a konferencia olyan intézményeket teremthet, amelyek meggyengítik a NATO-t, vagy akár feleslegessé teszik azt.

Ebben nagyot kellett csalódniuk. Egyetlen NATO-ország sem volt hajlandó felcserélni a NATO katonai realitását, vagy az amerikai katonaság európai jelenlétét az Európai Biztonsági Konferencia deklarációkkal és bürokratikus eljárásokkal terhes tartozékaival. Ahogy kiderült, Moszkva sokkal többet veszített a konferenciával, mint a demokráciák, ugyanis a találkozó végén minden résztvevőnek, így az Egyesült Államoknak is szerep jutott a kelet-európai politikai rendezésben.

Egy ideig tartó habozás után a Nixon-kormány beleegyezett a javasolt konferenciába. Noha tisztában voltunk azzal, hogy a Szovjetunióknak megvan a saját, a miénktől teljesen különböző napirendje, lehetőségeket láttunk bizonyos hosszú távú eredmények elérésére. A kelet-európai országok határait a háborús szövetségesek és Németország háború alatti kelet-európai szövetségesei már elismerték a II. világháború végén kötött békeszerződésekben. Ezeket azután még inkább megerősítették Willy Brandt kétoldalú egyezményei a Szövetségi Köztársaság és a kelet-európai országok, valamint a többi NATO-demokrácia között – külön kiemelendők Franciaország és a kelet-európai országok (beleértve Lengyelországot és a Szovjetuniót) közötti egyezmények. Ráadásul, minden NATO-szövetséges kiállt egy Európai Biztonsági Konferencia mellett; a szovjet partnereikkel folytatott tárgyalások során a nyugat-európai vezetők egyre közelebb kerültek a szovjet napirendi pontok elfogadásához.

Így 1971-ben a Nixon-kormányzat elhatározta, hogy az Európai Biztonsági Konferenciát is felveszi azon események sorába, amelyekkel a szovjet mérsékletet kívánta ösztönözni. „Árulkapcsolás” stratégiánkat alkalmaztuk, amelyet Helmut Sonnenfeldt, a Külügyminisztérium tanácsadója kissé dicsekvően, de ugyanakkor pontosan az alábbiak szerint összegezett: „A német-szovjet szerződésért, a berlini megegyezésért, valamint – újból – az MBFR-ért (Mutual Balanced Force Reductions – Erők Egyenlő Csökkentése) adtuk cserébe ezt.” A Nixon-, majd a Ford-kormány alakította a konferencia végeredményét azáltal, hogy az amerikai részvételt a más területeken mutatott visszafogott szovjet politikától tette függővé. A két kormányzat ragaszkodott a berlini tárgyalások sikeres lezárásához, valamint az európai katonai erők kölcsönös csökkentéséről folytatott tárgyalások elkezdéséhez. Amikor ezek befejeződtek, harmincöt nemzet küldöttei gyűltek össze Genfben, habár az itt folytatott kimerítő tárgyalásokról nem sok jelent meg a nyugati sajtóban. Azután 1975-ben a konferencia hirtelen reflektorfénybe került, amikor nyilvánosságra jutott, hogy több megegyezés is született, amelyeket egy Helsinkiben tartandó csúcstalálkozó keretében fognak aláírni. Amerikai segítséggel sikerült annyit elérni, hogy a határok megváltoztathatatlanságának kötelezettsége csak fegyveres erővel elért határmódosításokra vonatkozott, amely mindössze az ENSZ Alapokmányában foglaltak megisméltése volt. Mivel egyetlen európai ország sem rendelkezett azzal a kapacitással, hogy erővel vagy politikai úton végrehajtott módosításokra gondolhasson, az elvről való formális lemondás nem nevezhető szovjet nyereségnek. A legitimitásnak még ezt a korlátozott elismerését is gyengítette az ezt megelőző elvi nyilatkozat – mely elsősorban az Egyesült Államok révén került a szövegbe. Ez kimondta, hogy a szerződő felek „elismerik,

hogy a határait, a nemzetközi jogi normákkal összhangban, békés eszközökkel és megegyezés útján meg lehet változtatni.”

A Helsinki Záróokmány legfontosabb kitétele az emberi jogokról szóló ún. Harmadik Kosár volt. (Az Első és Második Kosár politikai, illetve gazdasági kérdésekkel foglalkozott.) A Harmadik Kosár végül nagy szerepet játszott a szovjet csatlósrendszer felbomlásában, s a NATO-országokban működő polgárjogi aktivisták ajánlólevelévé vált. Az amerikai küldöttség sokat tett a Helsinki Egyezmény végső pontjainak kialakításában. A dicséret azonban elsősorban a polgárjogi aktivistákat illeti, mert az általuk gyakorolt nyomás nélkül sokkal lassabb lett volna a haladás, s talán nem is olyan nagymértékű, mint amilyenek végül bizonyult.

A Harmadik Kosár minden szerződő felet bizonyos konkrétan felsorolt alapvető emberi jogok gyakorlására és elősegítésére kötelezte. Nyugati szövegezői azt remélték, hogy pontjai olyan nemzetközi normát alkotnak, amely meggátolja a másként gondolkodók és a forradalmárok szovjetek általi elnyomását. Ahogy az események később megmutatták, hősies kelet-európai reformerek kiindulópontnak használták a Harmadik Kosarat küzdelmükben, hogy országaikat felszabadítsák a szovjet uralom alól. Václav Havel Csehszlovákiában és Lech Walesa Lengyelországban azzal érdemelte ki a helyét a szabadságharcosok panteonjában, hogy ezeket a pontokat használta belföldön és külföldön egyaránt nemcsak a szovjet uralom aláaknázására, hanem a saját országaikban uralkodó kommunista rezsimek megbuktatására is.

Az Európai Biztonsági Konferencia így fontos, kettős szerepet töltött be: a tervezési szakaszban mérsékelte a szovjet magatartást Európában, utána pedig felgyorsította a szovjet birodalom összeomlását.

A kortársaknak a Helsinki Konferenciával kapcsolatos magatartását ma már a feledés jótékony homálya borítja. Ford elnököt azzal vádolták, hogy a konferencián való részvételével és a fő dokumentum, az ún. Záróokmány aláírásával történelmi mértékű kiárusítást vitt véghez 1975-ben. *A The New York Times* vezércikke így fogalmazott:

„A 35 ország részvételével Európában zajló Biztonsági és Együttműködési Konferencia, amely 32 hónapos jelentéstani szörszálhasogatás után a befejezéséhez közeledik, el sem kellett volna, hogy kezdődjék. Soha még ennyien nem dolgoztak ilyen hosszan ilyen kevésért. ... Ha már túl késő lefűjni a helsinki csúcstalálkozót, ... akkor nyilvánosan és magánúton is legalább azt kellene elérni, hogy mindezt ne eufóriával fogadják a Nyugaton.”

Három héttel később az alábbiak szerint összegeztem egy beszédben a Ford-kormány álláspontját:

„Az Egyesült Államok a feszültségek enyhítésének politikáját az önbizalom és az erő pozíciójából folytatja. Nem nekünk kellett védekeznünk Helsinkiben; nem minket szólított fel az összes jelenlévő küldöttség, hogy tartsuk be az aláírt elveket. Helsinkiben első alkalommal iktatták a II. világháború utáni időszakban az emberi jogokat és az alapvető szabadságjogokat a kelet-nyugati párbeszéd és tárgyalás elismert témái közé. A konferencia a *m i* normáinkat fogadta el a humánus magatartás zsinórmértékéül – azokat, amelyek eddig is, és most is, milliók reménysugarát jelentik.”

Szomorú időszakot éltünk akkor, amikor hiábavalónak tűnt a józan érvelés. Egy 1976. májusi beszédben egy kicsit irritáltan vettem fel a bírálóink által odadobott kesztyűt:

„Semmilyen politika sem fogja a közeljövőben, s talán sohasem, kiküszöbölni az Egyesült Államok és a Szovjetunió közötti versengést és kibékíthetetlen ideológiai különbségeket. Nem fogja az összes érdeket sem egy platformra hozni. Egy elhúzódó folyamat részesei vagyunk,

amelynek megvannak a maga elkerülhetetlen hullámhegyei és hullámvölgyei. Nincs azonban alternatívája annak a politikának, amely megbünteti a kalandorságot és bátorítja a mérsékletet. Ugyan miféle politikai irányvonalat javasolnak ennek az országnak azok, akik olyan folyékonyan papolnak »egyirányú utcákról« vagy »kezdeményező engedményekről«? Mit is adtunk fel? A konfrontációnak milyen szintjére vágynak? Milyen fenyegetésekkel élnének? Milyen kockázatokat vállalnának? Pontosan milyen változásokat ajánlanak védelmi helyzetünkben, mennyit költenének rá, s milyen hosszú idő alatt? Konkrétan hogyan szeretnék alakítani az amerikai-szovjet viszonyt a stratégiai egyenlőség időszakában?”

Nixon „békestruktúrája” visszhangra lelt a nemzet azon vágyában, hogy ne legyen több, távoli területen vállalt kaland. Az amerikaiak azonban, történelmük túlnyomó részében, adottnak vették a békét; a béke meghatározása mint a háború hiánya túlságosan passzív és egyben túlságosan kevésbé lelkesítő volt ahhoz, hogy az amerikai politika irányelvévé váljék. A Nixon-kormány a nemzetközi kapcsolatokról kialakított fogalma sokkal realistább volt annál, mint amit örökölt, és hosszú távon az amerikai külpolitika szükségszerű kiigazítását jelentette. Azonban ismeretlen elveken nyugodott – a hiányt azután a későbbi kormányok töltötték ki. Amerikában a nemzetközi kapcsolatok geopolitikai felfogása legalább olyan szükségessé vált, mint amilyen elégtelen volt önmagában véve. Másrészt, Nixon bírálói úgy viselkedtek, mintha a nemzetközi környezet valamiképpen jelentéktelen volna, és mintha az amerikai kívánságokat egyoldalúan a többiekre lehetne kényszeríteni, mindössze egy amerikai proklamáció segítségével.

A Nixon-kormány, miközben megpróbált a hivatali éve alatt végbement forradalmi változásokra megfelelő választ adni, túlságosan is az Amerika geopolitikai szükségleteit hangsúlyozó irányba tolódott el. A kormányzat kritikusai és közvetlen utódai megpróbálták ezt azzal kompenzálni, hogy ismét elővették az amerikai elvek abszolutista felfogását. Az elkerülhetetlenül bekövetkező vita szükségtelenül elmérgesedett, amikor a belső egység Vietnam és a Watergate-ügy együttes hatására felbomlott.

Amerika azonban, amely együtt tartotta a világot a hidegháború alatt, újra megtalálta önmagát, és sikerült szovjet ellenfele fölé kerekedni. És amikor a geopolitikai fenyegetés eltűnt az ideológiai kihívással egyetemben, Amerikának az 1990-es években ironikus módon minden kényszerítés nélkül újra kellett gondolnia, hol is vannak nemzeti érdekei.

HARMINCADIK FEJEZET

A HIDEGHÁBORÚ VÉGE: REAGAN ÉS GORBACSOV

A hidegháború akkor kezdődött, amikor Amerika azt hitte: a béke korszaka köszönt rá. És a hidegháború abban a pillanatban ért véget, amikor Amerika egy elhúzódó konfliktusra készült fel. A szovjet birodalom váratlanabban omlott össze, mint ahogy terjeszkedéseit egyik napról a másikra végrehajtotta; Amerika hasonlóan sebesen változtatott az Oroszországhoz fűződő viszonyon, s pár hónap alatt ellenségből barátta vált.

Ez a történelmi jelentőségű változás két, meglehetősen különös együttműködő fél égése alatt ment végbe. Ronald Reagant Amerika látszólagos meghátrálása reakciójaként választották meg, hogy ismét megerősítse az amerikai kivételesség hagyományos elveit. Gorbacsov, aki a kommunista hierarchia kíméletlen küzdelmeiben jutott fel a csúcsra, mindenképpen az általa felsőbbrendűnek tartott szovjet ideológiába akart új életet lehelni. Mind Reagan, mind Gorbacsov meg volt győződve a saját oldalának végső győzelméről. Volt azonban egy döntő különbség e két, egyáltalán nem összeillő politikus között: Reagan megértette országa társadalmának mozgatórugóit, míg Gorbacsov teljesen elvesztette a kapcsolatot saját társadalmával. Mindkét vezető az általuk a rendszerük legjobb vonásainak tartott elvekre hivatkozott. Míg azonban Reagan felszabadította népe lelkét a kezdeményezés és az önbizalom tartalékainak mozgósításával, Gorbacsov az általa képviselt rendszer bukását segítette elő, amikor olyan reformokat követelt az országtól, melyeket az képtelen volt végrehajtani.

Az 1975-ös indokínai összeomlást követően Amerika visszavonult Angolából, ugyanakkor egyre nőtt az országon belüli megosztottság, miközben a Szovjetunió hatalmas mérvű terjeszkedésbe fogott. Kubai katonai tanácsadók dolgoztak több ezer szovjet katonai tanácsadóval válllvetve Angolától Etiópiáig. Kambodzsában a Szovjetunió által támogatott és ellátott vietnami katonák hajtották uralmuk alá a sokat szenvedett országot. Afganisztánt több mint 100 000 szovjet katona rohanta le. A nyugatbarát iráni sah kormánya összeomlott, és egy radikálisan Amerika-ellenes fundamentalista rezsim váltotta fel, amely ötvenkét, majdnem kizárólag hivatalosan ott tartózkodó amerikait ejtett túsul. Bármi okból is, a dominók valóban egymás után dőltek el.

Mégis, Amerika nemzetközi helyzetének ezen a látszólagos mélypontján, a kommunizmus hanyatlani kezdett. Egy pillanatban, az 1980-as évek elején úgy tűnt fel, hogy a kommunizmus megállíthatatlanul tör előre; a következő, történelmi léptékkkel mért pillanatban a kommunizmus már önmagát pusztította. Egy évtized leforgása alatt a kelet-európai csatlósrendszer felbomlott, és a szovjet birodalom szétesett, elvesztve szinte minden, Nagy Péter kora óta megszerzett területét. Egyetlen világhatalom sem bomlott fel ez idáig ilyen tökéletesen vagy ilyen gyorsan háborúvesztés nélkül.

A szovjet birodalom részben azért vallott kudarcot, mert történelme kérlelhetetlenül a túlterjeszkedés felé hajtotta. A szovjet állam váratlanul, minden várakozást meghazudtolóan született meg, azután túlélte egy polgárháborút, elszigeteltséget, majd egymást váltó gonosztevő vezetők uralmát. 1934-41 között ugyanis egy általa imperialista polgárháborúnak nevezett konfliktussá terelte el a kitörőfélben lévő második világháborút, majd a nyugati szövetségesek segítségével felülkerekedett a náci támadáson is. Azután Amerika atommonopóliumának ellenében képes volt egy csatlós államokból álló rendszert létrehozni Kelet-Európában, és a Sztálin halálát követő időben globális superhatalommá nőtte ki magát. A szovjet seregek először csak a szomszédos területeket fenyegették, később azonban már távoli kontinenseken is megjelentek. A szovjet rakétaerők olyan ütemben fejlődtek, hogy számos amerikai

szakértő már a küszöbönálló szovjet stratégiai fölénytől félt. Amint a XIX. században Palmerston és Disraeli brit miniszterelnök, most az amerikai államférfiak vélték úgy, hogy Oroszország mindenhol előretör.

Ennek a felduzzadt imperializmusnak a legvégzetesebb hibája az volt, hogy a szovjet vezetők az idők során elvesztettek minden mértéket, túlbecsülték a szovjet rendszer erejét, amellyel katonailag és gazdaságilag megszilárdíthatnák a hódításokat, s elfeledkeztek arról a tényről, hogy igen gyenge alapokon állva úgyszólván minden más jelentősebb hatalommal szembeszálltak. A szovjet vezetők még maguknak sem ismerték be, hogy rendszerükből végzetesen hiányzik a kezdeményezőkézség és a kreativitás; hogy a Szovjetunió katonai ereje ellenére valójában még mindig elmaradott ország. A túlélés könnyörtelen vizsgáján megbuktak, mert a szovjet Központi Bizottság tagjai olyan tulajdonságok révén jutottak hatalomra, melyek elfojtották a társadalmuk fejlődéséhez szükséges kreativitást, nem is szólva arról a képességről, hogy kezelni tudják a maguk előidézte válságot.

A Szovjetunió egyszerűen sem elég erős, sem elég dinamikus nem volt ahhoz a szerephez, amit vezetői neki szántak. Sztálin talán megsejtett valamit a valódi erőegyensúlyról, amikor a koreai háború idején elkezdődött nagyarányú amerikai fegyverkezésre 1952-es békejegyzékével válaszolt (lásd a 14. fejezetet). A Sztálin halálát követő zaklatott átmeneti időben utódai – tévesen – azt hitték, hogy a Nyugat gyengeségből fakadóan hagyta őket túlélni a válságot. Ugyanakkor be is csapták magukat, amikor a fejlődő világban elért sikereiket túlértékelték. Hruscsov és utódai arra a meggyőződésre jutottak, hogy okosabbak lehetnek a zsarnoknál. Ahelyett, hogy a kapitalista világ megosztására törekedtek volna, mint előttük Sztálin, Berlin ügyében intézett ultimátumokkal, Kubába telepített rakétákkal és a fejlődő világban folytatott kalandorpolitikával akarták legyőzni a Nyugatot. Ezek az erőfeszítések azonban olyan mértékben meghaladták a szovjet lehetőségeket, hogy a stagnálás összeomlásba ment át.

A kommunista felbomlás Reagan második elnöksége idejére vált láthatóvá, és Reagan elnöksége végén a folyamat már visszafordíthatatlanná vált. Nem lehet azonban elhallgatni a Reagant megelőző elnök (Jimmy Carter) érdemeit csakúgy, mint a közvetlenül őt követő George Bushét, aki ügyesen kezelte a végkifejlet eseményeit. Ennek ellenére azonban ebben a folyamatban Ronald Reagan elnöksége jelentette a fordulópontot.

Reagan teljesítménye fantasztikus és – a tudományos megfigyelők számára – felfoghatatlan volt. Szinte egyáltalán nem ismerte a történelmet, s azt a keveset, amit tudott, szilárdan védelmezett előítéleteihez igazította. Az Armageddonra vonatkozó bibliai utalásokat a mindennapi életben használható jövendöléseként fogta fel. Az általa oly nagy előszeretettel elmondott történelmi anekdoták közül soknak nem volt semmilyen valóságalapja. Egy magánbeszélgetés során Gorbacsovot egyszer Bismarckhoz hasonlította azon az alapon, hogy mindketten komoly belpolitikai akadályokat küzdöttek le, mialatt a központilag irányított gazdaságból a szabadpiaci viszonyok felé irányították országaikat. Egy közös barátunknak javasoltam, hogy Reagant figyelmeztetni kellene: ne ismétlje meg ezt az abszurd feltételezést német tárgyaló partnerének. Az illető barát azonban úgy vélte, hogy nem tanácsos figyelmeztetni az elnököt, mert akkor még jobban az agyába rögződik ez a hasonlat.

A külpolitika részletei untatták Reagant. Felszedett néhány egyszerű gondolatot a megbékítés veszélyeiről, a kommunizmus gonoszságáról, valamint saját országa nagyságáról, de a lényeges kérdések elemzése nem tartozott az erősségei közé. Mindezek miatt jegyeztem meg a Kongresszusi Könyvtárban tartott történészkonferencián egy, általam nem hivatalosnak tartott beszélgetés során: „Amikor az ember Reagannel beszél, időnként elgondolkodik, miért is jutott valakinek az eszébe, hogy elnöknek vagy akár kormányzónak kellene lennie. Önöknek, mint történészeknek azonban azt kellene megmagyarázniuk, hogy egy ennyire korlátolt szellemi képességekkel rendelkező ember hogyan uralhatta Kalifornia politikai életét nyolc, míg Washingtonét immár hét éve.”

A médiumok azonnal rávetették magukat kijelentésem első felére. A történész szempontjából azonban a második rész sokkal izgalmasabb. Végző soron az történt, hogy egy legszerényebb felkészültségű elnök

rendkívül következetes és fontos külpolitikát alakított ki. Lehetséges, hogy Reagannek mindössze kevés elképzelése volt, de úgy adódott, hogy azok kora külpolitikai kérdéseinek leglényegesebb magvát jelentették, s ez azt igazolja, hogy a helyes irány felismerésének érzéke, és az egyén saját meggyőződésébe vetett töretlen hit a vezetés legfőbb eleme. Majdnem elhanyagolható az a kérdés, hogy ki szövegezte Reagan külpolitikai megnyilvánulásait – egyetlen elnök sem maga fogalmazza meg beszédeit. Az általános elterjedt mendemonda szerint Reagan eszköz volt beszédírói kezében, ám ez olyan illúzió, amelyet számos beszédíró szívesen terjeszt. Végül is Reagan maga választotta ki azokat az embereket, akik beszédeit összeállították, s ő azokat kivételes meggyőződéssel és szuggesztivitással mondta el. Aki ismeri Reagant, annak nem lehet kétsége, hogy a beszédek saját nézeteit tükrözték, és néhány esetben, mint például a Hadászati Védelmi Kezdeményezés (SDI) kérdésében, jóval munkatársai előtt járt.

Az amerikai kormányzati rendszerben, amelyben az elnök az egyetlen országosan választott tisztségviselő, a külpolitika egységességét – ha lehet egyáltalán ilyenről beszélni – az elnöki megnyilvánulások biztosítják. Ezek szolgálnak a leghatékonyabb iránymutatónak a szerteágazó és önfejlő bürokrácia számára, és határozzák meg a nyilvános és a kongresszusi viták kereteit. Reagan rendkívül koherens külpolitikát és figyelemreméltó intellektuális erőt mutatott fel. Különleges intuitív kapcsolata volt az amerikai indítékok forrásaival. Ugyanakkor megértette a szovjet rendszer immanens törekenységét, noha ezt az elképzelését nem osztotta a legtöbb szakértő, még saját konzervatív táborán belül sem.

Reagan rejtélyes képességgel tudta egyesíteni az amerikai embereket. Egyben kivételesen kellemes és valóban szeretetreméltó egyéniség volt. Még retorikájának célpontjai sem vették szavait személyeskedésnek. Noha nem kímélt engem sem, amikor 1976-ban sikertelenül próbálta elnyerni az elnökjelöltséget, nem nehezteltem meg tartósan reá annak ellenére, hogy mint nemzetbiztonsági tanácsadó éveken keresztül én tájékoztattam azokról a kérdésekről, amelyeket most hevesen támadott – s akkoriban semmi kifogást sem emelt a politikánkkal szemben. Amikor lezajlott az elnökválasztás, nem a kampányretorika maradt meg az emlékezetemben, hanem a józan észnek és a velős jóindulatnak a keveréke, amely Reagan magatartását a külpolitikai tájékoztatókon jellemezte. Az 1973-as közel-keleti háború alatt közöltem vele, hogy pótoljuk Izrael repülőgép-veszteségeit, de nem tudjuk még biztosan, hogyan korlátozzuk az arab reagálást. „Miért nem közlik velük, hogy az arabok által lelőtt minden repülőgép helyett újat kapnak tőlünk az izraeliek?“, ajánlotta Reagan – s a javaslat a rendkívül eltúlzott arab propagandát visszafordította a kiagyalói ellen.

Reagan nyájas modora rendkívül összetett jellemet takart. Egyszerre volt barátságos és elérhetetlen, jó kedélyű, de lényegében zárkózott is. Kedélyességével teremtette meg a kellő távolságot maga és mások között. Ha mindenkit egyformán barátságosan kezelt – és ha ugyanazokkal a történetekkel szórakoztatta őket –, senkinek sem lehetett különleges igénye vele szemben. Az egyik beszélgetéstől a másikig körbenjáró viccek arra szolgáltak, hogy ne fogjanak ki rajta. Mint olyan sok színész, Reagan is valójában magányos volt – legalább olyan elragadó személyiség, amilyen egocentrikus. Valaki, akit mindenki Reagan bizalmasának tartott, egyszer azt mondta nekem, hogy Reagan volt a legbarátságosabb, de egyben a legtávolságtartóbb is azok közül, akiket valaha is ismert.

Reagan 1976-os kampányretorikája ellenére semmilyen lényeges, elvi különbség nem volt a Nixon-, a Ford- és a Reagan-kormány nemzetközi helyzetről vallott különböző értékeléseikben. Mindhárom kormány szilárdan ellenállt a szovjet geopolitikai offenzívának, és mindhárom úgy vélte, hogy a történelem a demokráciák oldalán áll. Mégis, óriási volt az eltérés taktikájukban és abban, amint ezek a kormányzatok a politikájukat az amerikai népnek megvilágították.

Nixon, akit megrázott a vietnami háború okozta belső meghasonlás, úgy vélte, hogy a béke érdekében megtett komoly erőfeszítések előzetes demonstrációja előfeltétele bármilyen konfrontáció vállalásának, amelyre a további szovjet terjeszkedés megakadályozásához van szükség. Reagan, aki a meghátrálásokba belefáradt országot vezetett, eltökélten konfrontációs stílussal igazolta a szovjet expanzionizmus elleni fellépést. Woodrow Wilsonhoz hasonlóan Reagan megértette, hogy az amerikai népet, miután a

kivételesség eszméjét zászlóként hordozva élte át történelmének addigi szakaszait, történelmi eszményképek, nem pedig geopolitikai elemzések lelkesítik. Ilyen értelemben Nixon az volt Reagan számára, ami Theodore Roosevelt Wilson számára annak idején. Roosevelthez hasonlóan Nixon sokkal jobban kiismerte magát a nemzetközi kapcsolatok működésében; Reagan viszont, Wilsonhoz hasonlóan sokkal érzékenyebben felfogta az amerikai lélek rezdüléseit, mint előde.

Reagan Amerika egyedülálló erkölcsi rangjáról szóló retorikája csak azt tükrözte, amit ebben az évszázadban szinte minden amerikai elnök kifejtett hivatali ideje egyik vagy másik szakaszában. Ami Reagannek az amerikai kivételességről vallott nézeteit kiemelte a sorból, az a tény volt, hogy ő megpróbálta az eszmét szó szerint alkalmazni a külpolitikában. Míg Reagan elődei egy bizonyos kezdeményezés – mint például a Nemzetek Szövetsége vagy a Marshall-terv – alátámasztására hivatkoztak az amerikai kivételességre, addig Reagan fegyverként használta a kommunizmus elleni mindennapos küzdelemben, mint az Amerikai Légiónak 1983. február 22-én elmondott beszéde is tanúsítja:

„Az amerikaiak által mindig is nagyra becsült igazságok és értékek, valamint a mai világ realitásainak összekapcsolásával alapvetően új irányvonalat jelöltünk ki az amerikai külpolitikában – olyan politikát, mely felbecsülhetetlen értékű szabad intézményeink nyílt és öntudatos propagálásán alapul...”

Reagan elutasította az általa a Carter-kormányral azonosított „bűntudat komplexust” és büszkén védte Amerika eredményeit, mint „a mai világ legnagyobb békeerejét”. Legelső sajtótájékoztatóján a Szovjetuniót olyan, törvényen kívül álló birodalomnak festette le, amely kész arra, hogy „elkövessen bármilyen bűnt, hazugságot és csalást” céljai érdekében. A beszéd előfutára volt annak az 1983-as megjegyzésnek, amikor a Szovjetuniót a „gonosz birodalmának” nevezte – ilyen közvetlen erkölcsi támadástól minden előde tartózkodott volna. Reagan félresöpörte a hagyományos diplomáciai megfontolásokat, és leegyszerűsítette Amerika érényeit egy saját maga által kijelölt cél érdekében, hogy meggyőzze az amerikai népet: a kelet-nyugati ideológiai szembenállás igenis számít, és néhány nemzetközi küzdelem igenis veszteségről és győztesekről, s nem mindössze a kitartásról vagy a diplomáciáról szól.

A Reagan első elnöksége alatt alkalmazott retorika jelezte az enyhülés időszakának formális végét. Amerika célja többé már nem a feszültségek enyhítése, hanem az ideológiai keresztes hadjárat és térítés volt. Reagan harcra antikommunizmusa miatt (is) választották meg, s ő állta a szavát. Reagan, aki abba a szerencsés helyzetbe került, hogy egy gyorsan hanyatló Szovjetunióval állt szemben, elutasította Nixon nemzeti érdekeket hangsúlyozó politikáját mint túlságosan relativisztikus, míg Carter önbizalomhiányát mint defetizmust megvetette. Ehelyett a konfliktust apokaliptikus színben állította be, amelyet a végeredmény történelmi szükségszerűsége tesz elviselhetőbbé. Egy, a londoni Westminster Hallban 1982 júniusában elmondott beszédében a következőképpen jellemezte a Szovjetuniót:

„Karl Marxnak ironikus értelemben igaza volt. Súlyos forradalmi válság tanúi vagyunk manapság, egy olyan válságé, ahol a gazdasági rend követelményei közvetlen ellentmondásban vannak a politikai rendszerével. A válság azonban nem a szabad, nem-marxista Nyugaton dül, hanem a marxizmus-leninizmus hazájában, a Szovjetunióban...”

A túlcenzúrált, semmi, vagy csak csekély ösztönzővel bíró szovjet rendszer évről évre a pusztítás eszközeibe öli erőforrásainak legjavát. A gazdasági fejlődés állandó csökkenése párhuzamban a katonai termelés folyamatos növekedésével óriási terheket ró a szovjet emberekre.

Olyan politikai struktúra áll a szemünk előtt, amely többé nem felel meg a gazdasági alapjainak, egy olyan társadalom, amelyben a termelőerőket politikai erők gátolják.”

Amikor Nixon és én hasonló dolgokat mondtunk tíz évvel korábban, mindössze az enyhülés konzervatív bírálata erősödött fel. A konzervatívok nem bíztak a *détente* szolgálatába állított történelmi evolúcióra való hivatkozásban, mivel attól tartottak: a kommunistákkal való tárgyalások erkölcsi leszereléssel együtt fognak járni. A szükségszerűen bekövetkező győzelem gondolatát azonban a konfrontáció megfelelő eszközének tartották.

Reagan úgy vélte, hogy a Szovjetunióval fennálló kapcsolatok javulhatnak, ha a másik oldallal megérteti a nukleáris Armageddontól való félelmét. Szilárdan eltökélte, hogy a Kreml tudomására hozza a további terjeszkedés kockázatait. Egy évtizeddel korábban retorikája kezelhetetlenné tette volna az amerikai belső polgári engedetlenséget, és akár a még mindig magabiztos Szovjetunióval való konfrontációra is vezetett volna; egy évtizeddel később pedig idejétmúltnak látszott volna. Az 1980-as éveket jellemző helyzetben azonban egy, korábban nem tapasztalt kelet-nyugati dialógus alapjait vetette meg.

Reagan retorikája szükségszerűen az elfogadott ortodoxiak hívei támadásának középpontjába került. „TRB” a *The New Republic* 1983. április 11-i számában felháborodott azon, hogy Reagan „a gonosz birodalmának” nevezte a Szovjetuniót, s „primitív retorikaként, valamint apokaliptikus szimbolizmusként” bélyegezte meg szavait; Anthony Lewis a *The New York Times* 1983. március 10-i számban ugyancsak a „primitív” szót használta a beszéddel kapcsolatban. 1981-ben egy elismert harvardi professzor, Stanley Hoffman Reagan militáns stílusát mint „machoizmust”, „neo-nacionalizmust” és „fundamentalista reakciósságot” ítélte el, amely nem túl sokat ajánl egy olyan bonyolult világban, amelyben az amerikai gazdasági nehézségeket egyesek legalább olyan súlyosnak tartották, mint a Szovjetunióét. Ahogy később kiderült, Reagan retorikája a kritikusok várakozásaival ellentétben nem hiúsított meg egyetlen jelentősebb tárgyalást sem. Ellenkezőleg, Reagan második elnöksége alatt olyan széles körű és intenzív kelet-nyugati dialógus vette kezdetét, mely azt megelőzően kizárólag a nixon-i enyhülés korszakát jellemezte. Ez alkalommal azonban a tárgyalásokat a közvélemény támogatása és a konzervatívok helyeslése kísérte.

Ha Reagannek az ideológiai konfliktushoz való viszonyulását a wilsonizmus leegyszerűsített változatának fogjuk fel, akkor ennek a küzdelemnek a megoldásáról kialakított nézetei is az amerikai utópizmusban gyökereztek. Noha Reagan a harcot a jó és a rossz küzdelmének állította be, egyáltalán nem érvelt amellett, hogy azt a végsőkéig kell folytatni. Ehelyett – tipikusan amerikai módon – meg volt győződve arról, hogy a kommunista hajlíthatatlanság inkább tudatlanságból, semmint veleszületett rosszindulatból, s inkább félreértésből, mint szándékos ellenségességből táplálkozik. Ezért Reagan elképzelése szerint a konfliktus minden valószínűség szerint a másik oldal megtérésével fog végződni. 1981-ben Reagan, miközben az ellene elkövetett merénylet után lábadozott, saját kezűleg írt levelet küldött Leonid Brezsnyevnek, amelyben megpróbálta eloszlatni az Egyesült Államokkal szemben táplált szovjet gyanakvást – mintha hetvenöt éves kommunista ideológiát el lehetne tüntetni személyes ráhatással. Szinte szó szerint ugyanazt a megnyugtató tartalmazta, amit Truman adott Sztálinnak a II. világháború végén (lásd a 17. fejezetet).

„Gyakran hallani azt a vádat, ... hogy imperialista terveket szövünk, s így fenyegetést jelentünk az Önök, valamint az újonnan alakuló országok biztonságára. Semmilyen bizonyíték sem támasztja alá ezt a vádat, sőt, cáfolhatatlan bizonyíték szól amellett, hogy az Egyesült Államok, amikor minden kockázat nélkül uralma alá hajthatta volna a világot, még kísérletet sem tett ennek érdekében ... Hadd jelentsem ki, hogy semmilyen alapja sincs azoknak a vádaknak, melyek szerint az Egyesült Államok bűnös az imperializmusban, vagy olyan törekvésekben, hogy fegyveres erővel más országokra erőltesse az akaratát...

Elnök úr, nem azzal kellene-e törődnünk, hogy lebontsunk minden akadályt, amely meggátolja az Ön és az általam képviselt népeket abban, hogy elérjék hön áhított céljaikat?”

Hogyan lehet összeegyeztetni Reagan levelének békülékeny hangnemét és a levél szerzőjének azt a feltételezését, hogy különleges hitele van a címzettnél, amikor pár héttel korábban olyan kijelentést tett, hogy a szovjet vezetők képesek bármilyen bűn elkövetésére? Reagan nem tartotta szükségesnek megmagyarázni ezt a nyilvánvaló következetlenséget, talán azért, mert szilárdan hitt mindkét állításban – a szovjet magatartás gonosz voltában éppúgy, mint a szovjet vezetők hajlandóságában az ideológiai megtérésre.

Így Brezsnyev 1982. novemberi halálát követően Reagan újabb kézzel írott levelet küldött – 1983. július 11-én – Brezsnyev utódának, Jurij Andropovnak, s ismét megcáfolt minden agresszív szándékot. Amikor Andropov hamarosan meghalt, s az idős és beteges Konsztantyin Csernyenko foglalta el a helyét (nyilvánvalóan átmeneti megoldásként), Reagan a következőket jegyezte fel a naplójába, melyet minden bizonnyal publikálásra szánt:

„Azt hiszem, mint férfi a férfival szeretnék tárgyalni vele, és megpróbálni meggyőzni, hogy anyagi előnyökkel is járna a szovjeteknek, ha csatlakoznának a nemzetek nagy családjához stb.”

Fél évvel később, 1984. szeptember 28-án Gromiko először tett látogatást a Fehér Házban, amióta a Reagan-kormányzat hatalomra került. Reagan ismét azt jegyezte fel a naplójába, hogy a fő cél elosztatni a szovjet vezetőknek az Egyesült Államokkal szemben táplált gyanakvását:

„Van egy olyan érzésem, hogy semmire sem jutunk a fegyverzetcsökkentéssel, amíg olyan gyanakvóak a mi indítékainkat, mint mi az övékét illetően. Véleményem szerint találkozunk kellene, hogy megértessük velük: semmilyen tervet sem forralunk ellenük, de azt hisszük, hogy ők viszont igen.”

Ha a szovjet magatartást már két nemzedék óta az Egyesült Államokkal szembeni gyanakvás alakítja, Reagan akár arra a következtetésre is juthatott volna, hogy ez az érzés beleivódott a szovjet rendszerbe és történelembe. Az a hön áhított óhaj – különösen egy ilyen harsány antikommunistától –, hogy a szovjet gyanakvást el lehetne osztatni a (kommunista uralom kvintesszenciáját képviselő) külügyminiszterükkel folytatott egyetlen megbeszélés alatt, mindössze azzal az örök amerikai meggyőződéssel magyarázható, hogy a különböző népek közötti megértés a dolgok normális állapota, hogy a feszültség rendellenes dolog, s hogy a jóakarát ismételt kifejezésével bizalmat lehet kelteni a másik félben.

Így történhetett tehát, hogy Reagan, a kommunizmus ostora, semmi különöset sem talált benne, hogy abban a reményben vetette papírra a Gorbacsovval való 1985-ös találkozásának előestéjét és saját feszült várakozását leíró gondolatait, hogy a találkozó pontot tesz a két nemzedék óta tartó konfliktus végére – magatartása közelebb állt ebben a tekintetben Jimmy Carteréhez, mint Richard Nixonéhoz:

„Brezsnyevtől kezdve mindig arról álmodtam, hogy kettesben leülhetek a szovjet vezetővel, mert hitem szerint mi el tudtunk volna intézni olyan dolgokat, amelyeket országaink diplomatai – kellő felhatalmazás hiányában – nem. Más szóval, úgy éreztem, ha egy csúcstalálkozón a legfelső szinten tárgyalunk, majd pedig a két vezető kart karba öltve kijön és bejelenti: „Megállapodtunk ebben és ebben”, akkor a bürokrata nem tudnának belepiszkálni a megállapodásba. Amíg Gorbacsov nem jött, nem volt alkalmam kipróbálni az elképzelésemet. Most eljött az én időm.”

Az ideológiai szembenállásról szóló retorikája és a geopolitikai konfliktusok kezelésének realitása ellenére Reagan szíve mélyén nem hitt a feszültség strukturális vagy geopolitikai okaiban. Ő és munkatársai túlságosan gúzsba-kötőnek és pesszimistának tartották az erőegyensúly miatti aggályokat.

Nem fokozatosságra törekedtek, hanem valami végső eredményre. Ez a hit kölcsönzött rendkívüli taktikai rugalmasságot a Reagan-csapatnak.

Egy életrajzíró Reagan egyik „álmáról” írt, amelyről én magam magától az elnöktől hallottam:

„Ronald Reagannek, mint elnöknek az egyik vágya az volt, hogy elviszi Mihail Gorbacsovot egy körutazásra az Egyesült Államokban, hogy a szovjet vezető a saját szemével lássa, hogyan élnek az egyszerű amerikaiak. Reagan gyakran beszélt erről. Úgy képzelte, hogy ő és Gorbacsov helikopterrel egy munkásnegyed fölé repülnek, megnézik a gyárat és az autókkal teli parkolót, majd egy szép lakónegyedhez mennek, ahol a gyári munkások „gyepszőnyeggel és hátsó udvarokkal, esetleg a kocsifeljárón egy második autóval vagy motorcsónakkal körülvett otthonokban laknak, nem pedig „olyan beton nyúlketrecekben, amelyeneket Moszkvában láttam.” A helikopter leszállna, és Reagan felkérné Gorbacsovot, hogy kopogjon be bármelyik lakásba és kérdezze meg az ott lakókat, „mit gondolnak a rendszerünkről”. A munkások elmondanák neki, milyen pompás dolog Amerikában élni.”

Reagan kétségtelenül hitt abban, hogy feladata: minél előbb rávenni Gorbacsovot vagy bármelyik másik szovjet vezetőt annak felismerésére, hogy a kommunista filozófia téves, és mihelyt a szovjet téveszmék Amerika valódi természetét illetően megszűnnek, azonnal beköszönt a megbékélés kora. Ebben az értelemben, és minden ideológiai elfogultsága ellenére, Reagannek a nemzetközi konfliktusok lényegét érintő nézetei szigorúan amerikai-utópisztikusak maradtak. Mivel nem hitt a kibékíthetetlen nemzeti érdekekben, semmiféle megoldhatatlan konfliktust nem látott az országok egymás közötti viszonyában. Abban a pillanatban, amikor a szovjet vezetők megváltoztatják ideológiai nézeteiket, a világ megmenekül azoktól a vitáktól, amelyek a klasszikus diplomáciát jellemezték. És így nem látott közbülső megoldást az állandó konfliktus és a végleges kibékülés között.

Ennek ellenére, bármennyire is optimisták, sőt „liberálisak” voltak Reagan nézetei a dolgok végső kimenetelét illetően, a céljait tántoríthatatlan konfrontáció útján törekedett elérni. Gondolkodásmódja szerint a hidegháború befejezése melletti elkötelezettség nem igényelte, hogy „kedvező” légkört teremtsen vagy, hogy az állandó tárgyalások szószólói által kedvelt egyoldalú gesztusokat tegyen. Reagan, aki eléggé amerikai volt ahhoz, hogy a szembenállást és a kibékülést a politika egymást követő fázisainak fogja fel, az első olyan háború utáni amerikai elnök is volt, aki az offenzívát mind ideológiailag, mind geostratégiaailag értette.

A Szovjetuniónak John Foster Dulles óta nem kellett ilyen magatartással szembenéznie – és Dulles nem volt elnök, sőt soha nem is próbálta komolyan a gyakorlatba átültetni „felszabadítási” politikáját. Vele ellentétben Reagan és munkatársai szó szerint értették, amit mondtak. Reagan beiktatásától kezdve egyszerre két cél egyidejű elérésére törekedtek: addig küzdeni a szovjet geopolitikai nyomás ellen, amíg először csak megállítják, majd vissza is fordítják a terjeszkedés folyamatát, és másodsor, olyan fegyverkezési programot beindítani, amely megghiúsítja a stratégiai fölény megszerzésére tett szovjet törekvéseket és azt stratégiai teherré változtatja.

A szerepek fent leírt megcseréléséhez ideológiai eszközül az emberi jogok kérdése szolgált, amelyet Reagan és tanácsadói előszeretettel idéztek, hogy aláássák a szovjet rendszert. Igaz, közvetlen elődei is hitet tettek az emberi jogok fontossága mellett. Nixon a Szovjetunióból való kivándorlás kapcsán hangsúlyozta. Ford tette a legnagyobb lépést ezen a területen a Helsinki Záróokmány Harmadik Kosarával (lásd a 29. fejezetet). Carter az emberi jogokat külpolitikájának középpontjába helyezte, és olyan keményen erőltette a kérdést Amerika szövetségeseivel szemben is, hogy a igazságosságosságért folytatott küzdelme időnként azok belső összetartó erejét is veszélyeztette. Reagan és tanácsadói egy lépéssel továbbmentek, amikor az emberi jogok kérdését a kommunizmus megbuktatására és a Szovjetunió demokratizálására, ennél fogva egy békés világ kulcsaként akarták felhasználni, ahogy Reagan erre

rámutatott 1984. január 25-én az Unió helyzetéről tartott beszédében: „Az állampolgárok egyetértésén alapuló kormányok nem viselnek háborút szomszédaik ellen.” 1982-ben a Westminsterben, a brit parlamentben Reagan üdvözölte a demokrácia előretörését az egész világon, s felszólította a szabad nemzeteket:

„...alakítsák ki a demokrácia infrastruktúráját, a szabad sajtó, a szakszervezetek, a politikai pártok, egyetemek rendszerét, amely lehetővé teszi az embereknek, hogy szabadon válasszák meg életformájukat, fejlesszék saját kultúrájukat, békés eszközökkel oldják meg a közöttük fennálló nézeteltéréseket.”

Ez a felhívás arra, hogy a demokráciát otthon kell javítani, bevezetőül szolgált egy klasszikusan wilsoni témához: Ha azt akarjuk, hogy ennek az évszázadnak a hátralévő éveiben a szabadság és a demokratikus eszmék fokozatosan elterjedjenek, akkor nekünk is tenni kell valamit a demokráciáért folytatott hadjárat érdekében.

Reagan gyakorlatilag logikusan végigvitte a wilsonizmust. Amerika nem várhat passzívan arra, hogy a szabad intézmények kialakuljanak, s nem is korlátozhatja tevékenységét, hogy csak elhárítsa a biztonságát fenyegető közvetlen veszélyeket. Ehelyett aktívan kell terjesztenie a demokráciát, megjutalmazva azokat az országokat, amelyek eleget tesznek az eszme követelményeinek, és megbüntetve azokat, amelyek nem – még akkor is, ha az utóbbiak semmilyen látható kihívást vagy veszélyt sem jelentenek Amerikára nézve. A Reagan-csapat ily módon a feje tetejére állította a korai bolsevikok követeléseit: demokratikus értékek, s nem a Kommunista Kiáltvány eszméi jelentik majd a jövőt. És a Reagan-csapat következetes volt: nyomást gyakorolt mind a konzervatív Pinochet-rezsimre Chilében, mind az autokratikus Marcos-kormányra a Fülöp-szigeteken a reformok érdekében; az előbbinek bele kellett egyezni egy népszavazásba és szabad választásokba, amelyek után távoznia kellett; az utóbbit pedig amerikai segítséggel megbuktatták.

Ugyanakkor a demokráciáért folytatott keresztes hadjárat olyan alapvető kérdéseket is érintett, melyek különös jelentőséggel bírnak a hidegháború utáni korszakban. Hogyan lehet összeegyeztetni ezt a keresztes hadjáratot a más országok belügyeibe való be nem avatkozás hagyományos amerikai doktrínájával? Milyen mértékben kell más célokat, mint például a nemzetbiztonság kérdését, ennek alárendelni? Milyen árat hajlandó Amerika fizetni értékeinek külföldi elterjesztéséért? Hogyan kerülje el Amerika a túlterjeszkedés és a visszavonulás csapdáit? A hidegháború utáni világnak, amely a Reagan-éveket szinte távoli múlttá változtatja, mindenképpen felelnie kell ezekre a kérdésekre.

Mégis, amikor Reagan hivatalba lépett, az ilyen kétértelműségek nem zavarták annyira, mint az, milyen stratégiát jelöljön ki a megelőző évek feltartóztathatatlan szovjet előretörésének megállítására. Reagan geostratégiai offenzívájának a célja az volt, hogy megértesse a szovjetekkel: túlterjeszkedtek. Reagan stratégiája, amely elutasította a kommunista hódítások visszafordíthatatlanságát kimondó Brezsnyev-doktrínát, azt a meggyőződést sugallta, hogy a kommunizmust nemcsak feltartóztatni, hanem legyőzni is lehet. Reagan visszavonatta az angolai antikommunista erőknél juttatandó amerikai segély leállítását elrendelő Clark-kiegészítést, nagymértékben növelte az afgán szovjetellenes gerilláknak adott támogatást, nagyszabású programot dolgozott ki a közép-amerikai kommunista gerillák megfékezésére, s még humanitárius segélyt is adott Kambodzsanak. Az amerikai egység jelentős győzelmét jelentette, hogy alig több mint öt évvel az indokínai összeomlás után, egy erős akaratú elnök, ezúttal sikeresen, ismét szembeszállt a szovjet terjeszkedéssel a világ minden pontján.

Az 1970-es években elért szovjet nyereségek nagy része most elveszett – noha számos helyről csak a Bush-kormányzat idején vonultak ki a kommunisták. Kambodzsa Vietnam általi megszállása 1990-ben ért véget, 1993-ban választásokat tartottak, és a menekültek hazaindultak; a kubai csapatok 1991-ben hagyták el Angolát; a kommunisták által támogatott etiópiai kormány 1991-ben bukott meg; 1990-ben a nicaraguai

sandinistáknak szabad választásokat kellett tartaniuk – ilyen kockázatot egyetlen uralkodó kommunista párt sem mert vállalni korábban; és ami talán a legfontosabb, a szovjet csapatok 1989-ben kivonultak Afganisztánból. Mindezek a fejlemények hozzájárultak a kommunista ideológiai lendület és geopolitikai meggyőződés gyengüléséhez. A szovjet befolyásnak az ún. harmadik világban bekövetkező összeomlását látva a szovjet rendszer csődje bizonyítékként kezdték emlegetni, s úgy vélték, hogy antidemokratikus döntéshozó mechanizmusát sürgősen felül kell vizsgálni.

A Reagan-kormányzat mindezeket a sikereket a Reagan-doktrínaként ismert politika megvalósításával érte el: azaz az Egyesült Államok segíteni fogja a kommunistaellenes felkelőket, hogy kiszabadítsák országaikat a szovjet érdekszférából. Ennek értelmében fegyverezték fel az afgán mudzsahedineket az oroszok elleni harcukban, támogatták a kontrákat Nicaraguában, és segélyezték az antikommunista erőket Etiópiában és Angolában. Az 1960-as és 1970-es években a szovjetek támogatták az Egyesült Államokkal baráti viszonyban lévő kormányok elleni mozgalmakat. Most, az 1980-as években, Amerika megízleltette a szovjetekkel saját gyógyszerüket. George Shultz külügyminiszter a következőképpen magyarázta el az új koncepciót egy 1985 februárjában San Franciscóban elmondott beszédében:

„Hosszú éveken át ellenfeleink gátlástalanul támogattak fegyveres felkeléseket a világ minden pontján kommunista diktatúrák létrehozására... a kommunizmus minden győzelmét visszafordíthatatlannak tartották. ... Ma azonban a szovjet birodalom egyre gyengül a saját belső problémáinak és a külföldi kötelezettségvállalásainak együttes terhe alatt. ... A demokrácia erői szerte a világon megérdemlik, hogy mellettük álljunk. Szégyenteljes ámulás lenne cserbenhagyni őket – ami nemcsak bátor férfiak és nők, hanem saját ideáljaink elárulását is jelentené.”

A világ szabadságát és a demokráciát támogató szárnyaló wilsoni retorikát szinte machiavellista realizmussal ötvözték. Amerika nem fog külföldre menni, hogy ott, John Quincy Adams emlékezetes szavaival élve, „legyőzendő szörnyeket keressen”; a Reagan-doktrína inkább az ellenségem ellensége támogatásának stratégiáját jelentette – egy ilyen politikát Richelieu készségesen jóváhagyott volna. A Reagan-kormány nemcsak valódi demokratáknak nyújtott segítséget (mint például Lengyelországban), hanem iszlám fundamentalistáknak (az irániakkal összejátszva) Afganisztánban, jobboldaliaknak Közép-Amerikában, valamint különböző törzsfőnököknek Afrikában. Az Egyesült Államoknak nem volt több köze a mudzsahedinekhez, mint Richelieu-nek a Török Birodalom szultánjához. Azonban közös ellenségük volt, s a nemzeti érdekek világában ez elégnak bizonyult a szövetségkötéshez. A fentiek eredményeképpen felgyorsult a kommunizmus összeomlásának folyamata, de Amerika most azzal a kínzó kérdéssel került szembe, amelyet történelme, nagy részében szeretett volna elkerülni, s ami egy államférfi központi dilemmája: milyen célok szentesítenek milyen eszközöket?

Reagannek a Szovjetunió ellen intézett leghatékonyabb kihívását a fegyverkezés jelentette. Reagan minden választási kampányában felrótta az amerikai védelmi erőfeszítések elégtelenségét, és figyelmeztetett a rövidesen bekövetkező szovjet erőfölényre. Ma már tudjuk, hogy ezek a félelmek a nukleáris korban elérhető katonai erőfölény természetének leegyszerűsítését tükrözték. Függetlenül attól azonban, hogy mennyire volt pontos a Reagan által kialakított kép a szovjet katonai fenyegetésről, sokkal jobban tudta mozgósítani a konzervatív választókat, mint Nixon a geopolitikai veszélyekre való hivatkozással.

A Reagan-adminisztrációt megelőző időkben az amerikai hidegháborús politika radikális bírálói főként arra hivatkoztak, hogy a fegyverkezés értelmetlen, mivel a szovjetek mindig minden szinten kiegyenlítik az amerikai erőfeszítéseket. Ez az érvelés még pontatlanabbnak bizonyult, mint a küszöbönálló szovjet erőfölény gondolata. Az amerikai fegyverkezés méretei és üteme Reagan idején megerősítették a szovjet vezetés már korábban, az afganisztáni és az afrikai kudarcok eredményeképpen felmerülő kétségeit afelől,

hogy gazdaságilag megengedhetik-e maguknak a fegyverkezési versenyt és – ami még ennél is fontosabb –, hogy technológiailag képesek-e a lépést tartani.

Reagan újra hadrendbe állított olyan, korábban a Carter-kormányzat által törölt fegyverrendszereket, mint például a B-1-es bombázó, valamint megkezdte az utóbbi évtized egyetlen új amerikai, szárazföldről indított interkontinentális rakétája, az MX-rakéta telepítését. Az a két stratégiai döntés, mely a legnagyobb mértékben hozzájárult a hidegháború végéhez, az amerikai közép-hatótávolságú rakétáknak a NATO által történt Európába telepítése, valamint a Hadászati Védelmi Kezdeményezés (SDI) melletti amerikai elkötelezettség volt.

A NATO már a Carter-kormány idején fontolóra vette a közép-hatótávolságú (1500 mérföldes hatósugarú) rakéták Európába telepítését. A döntés elsődleges célja az volt, hogy lecsillapítsa Helmut Schmidt nyugatnémet kancellár felháborodását amiatt, hogy az amerikaiak egyoldalúan törölték – a nukleáris háborút kevésbé pusztítóvá tevő – ún. neutronbomba telepítését, amelyet Schmidt támogatott saját Szociáldemokrata Pártja ellenében. A közép-hatótávolságú fegyvereket (részben ballisztikus rakétákat, részben földről indított cirkálórakétákat) eredetileg más célból tervezték – azért, hogy ellensúlyozzák azt a nagyszámú szovjet rakétát (az SS-20-asokat), melyek mélyen a szovjet területen belülről kilöve is képesek voltak elérni az európai célpontokat.

A közép-hatótávolságú rakéták mellett szóló érvek lényegében politikaiak voltak, s nem stratégiaiak, s ugyanarról a tőről fakadtak, mint azok az aggodalmak, melyek húsz évvel korábban már vitát robbantottak ki a szövetségesek között a stratégiát illetően; ezúttal azonban Amerika megpróbálta eloszlatni az európaiak félelmeit. Lényegében arról volt szó ismét, hogy vajon Nyugat-Európa számíthat-e arra, hogy az Egyesült Államok használni fogja nukleáris fegyvereit egy Európára szorító szovjet támadás esetén. Ha Amerika európai szövetségesei valóban hittek volna Amerika készségében, hogy az Egyesült Államok területéről vagy a tengerekről nukleáris ellensapást mér az ellenségre adott esetben, feleslegesek lettek volna az Európába telepítendő rakéták. Amerikának azonban éppen ezt az elkötelezettségét vonták kétségbe továbbra is az európai vezetők. Ami az amerikai vezetőket illeti, nekik is megvoltak a maguk indítékai, hogy kedvező választ adjanak az európai aggodalmakra. A rugalmas válaszadás stratégiájának részét képezte ugyanis az, hogy választási lehetőségeket találjanak egy Amerikára koncentrálódó általános háború és a szovjet nukleáris zsarolás elfogadása között.

Természetesen volt erre alaposabb magyarázat is, mint az atlanti partneri viszonyban részt vevő két oldal között lappangó kölcsönös bizalmatlanság. Ez pedig az volt, hogy az új fegyverek Európa stratégiai védelmét szervesen az Egyesült Államokéihoz kötötték. Az érvelés szerint a Szovjetunió nem fog addig hagyományos fegyverekkel támadni, amíg először meg nem próbálja semmisíteni az Európába telepített közép-hatótávolságú rakétákat, melyek közelségük és pontosságuk miatt, meg tudták volna semmisíteni a szovjet parancsnoki központokat, és megkönnyítették volna a helyzetet az amerikai stratégiai erők megsemmisítő első csapásának. Másrészt, az amerikai közép-hatótávolságú fegyverek elleni támadás, miközben az amerikai ellensapásra képes erők érintetlenek maradnak, ugyancsak túlságosan kockázatos lett volna. Elegendő számú közép-hatótávolságú rakéta maradhatott volna meg ahhoz, hogy azok is súlyos károkat okozzanak, s így a sértetlen amerikai ellensapást mérő erő kerülhetett volna ki döntőbíróként az eseményekből. Ily módon a közép-hatótávolságú rakéták újabb lyukat tömtek el az elrettentés falán. A kor technikai tolvajnyelvén szólva, Európa és az Egyesült Államok védelmét ilyen módon „összekapcsolták” volna: a Szovjetunió nem tudott volna támadni egyik területen sem anélkül, hogy ne kockáztassa meg egy általános nukleáris háború elfogadhatatlan kockázatát.

A technikai „összekapcsolás” ugyanakkor eloszlatta azt az Európa más részein, különösen a franciák részéről tapasztalható növekvő félelmet, hogy Németország semlegessé válik. Schmidt 1982-es bukása után a német Szociáldemokrata Párt a jelek szerint visszatért a nacionalizmushoz és semlegességhez – egészen addig a pontig, hogy az 1986-as választásokon az egyik német vezető, Oskar LaFontaine arra szólított fel, hogy Németország lépjen ki az integrált NATO-parancsnokságból. A Szövetségi

Köztársaságot a rakétatelepítések ellen tiltakozó hatalmas tüntetések rázták meg.

Miután Brezsnyev és utóda, Andropov, úgy vélte, itt az alkalom a Németországot a NATO-hoz kapcsoló kötelek meglazítására, mindketten a közép-hatótávolságú rakéták telepítésének ellenzését állították a szovjet külpolitika középpontjába. 1983 elején Gromiko Bonnba látogatott, hogy figyelmeztesse a német vezetőket: a szovjetek kivonulnak a genfi fegyverzet-ellenőrzési tárgyalásokról abban a pillanatban, amikor az első Pershing-rakéták megérkeznek Nyugat-Németországba – a fenyegetés természetesen csak felszította a német tiltakozások lángját. Amikor Kohl 1983 júliusában a Kremlben járt, Andropov figyelmeztette a német kancellárt, hogy ha elfogadja a Pershing II-ket, akkor

„nagyértékben nőni fog a Nyugat-Németországra leselkedő katonai fenyegetés. Az országaink közötti kapcsolatok is természetesen megsínylik ezt. Ami pedig a Német Szövetségi Köztársaságban és a Német Demokratikus Köztársaságban élő németeket illeti, ahogy valaki [a *Pravda*] nemrég kifejezte, rakéták erdein keresztül fogják nézni egymást.”

Moszkva propagandagépezete minden európai országban hatalmas kampányokat szervezett. A különböző békecsoportok tömegtüntetésein leszerelést, s nem pedig új rakéták telepítését követelték és azt, hogy azonnal fagyasszák be a nukleáris fegyverek gyártását.

Valahányszor Németországot a semlegesség gondolata megkísértette, ezt a franciák mindig nacionalizmusként értelmezték, és a francia elnökök európai vagy atlanti alternatívát próbáltak kínálni Bonn-nak. Az 1960-as években De Gaulle a Berlin kérdésében elfoglalt német álláspont szilárd támogatója volt. 1983-ban váratlanul Mitterrand bizonyult a közép-hatótávolságú rakéták telepítését célzó amerikai terv legfőbb európai szószólójának. „Bárki, aki az európai kontinenst megpróbálja elszakítani az amerikaitól, az véleményünk szerint az erőegyensúlyt, s ezáltal a békét veszélyezteti” – jelentette ki Mitterrand a német Bundestagban. A francia elnöknek nyilvánvalóan a Németországban lévő közép-hatótávolságú rakéták többlet jelentettek Franciaország nemzeti érdekei szempontjából, mint a saját francia szocialistáinak német szociáldemokrata testvéreikkel szemben érzett ideológiai affinitása.

Reagan a saját ötletével állt elő a szovjet diplomáciai offenzíva kisiklására, amikor az amerikai közép-hatótávolságú rakétákat felajánlotta a szovjet SS-20-asokért cserében. Mivel az SS-20-asok inkább ürügyként, semmint okként szolgáltak az amerikai rakétatelepítéshez, a javaslat súlyos kérdéseket vetett fel Európa és az Egyesült Államok védelmének „szétválasztását” illetően. Ennek ellenére, míg az „összekapcsolásról” folyó vita jobbára akadémikus volt, egy egész fegyverkategóriának a teljes megsemmisítését célzó javaslat nagyon is közérthető volt. És mivel a szovjetek túlbecsülték tárgyalási pozíciójuk erejét, és elutasították, hogy Reagan tervének bármelyik pontjáról is tárgyaljanak, az ún. nulla-megoldás megkönnyítette az európai kormányok döntését a területükön való rakétatelepítésről. Mindez Reagan és a mindvégig szilárdan az amerikai terv mellett álló Helmut Kohl német kancellár óriási sikerét jelentette. Az eset arra is fényt vetett, hogy a gyengülő szovjet vezetés már nem tudja megfélemlíteni Nyugat-Európát.

A közép-hatótávolságú rakéták telepítése továbbfejlesztette az elrettentési stratégiát, amikor azonban 1983. március 23-án Reagan bejelentette azt a szándékát, hogy stratégiai védelmet óhajt kifejleszteni a szovjet rakéták ellen, stratégiai áttöréssel fenyegette meg a szembenálló oldalt:

„...arra kérem országunk tudósait, azokat, akik nukleáris fegyvereket adtak nekünk, hogy nagyszerű tehetségüket most állítsák az emberiség és a világbéke szolgálatába: adják a kezünkbe azokat az eszközöket, amelyekkel e nukleáris fegyvereket tehetetlenné és elavulttá tehetjük.”

Utolsó szavai, a „tehetetlenné és elavulttá” hallatán bizonyára a hideg futott végig a Kreml vezetőinek a

hátán. A szovjet nukleáris arzenál volt a Szovjetunió egész szuperhatalmi helyzetének fő biztosítója. Brezsnyev húszéves uralma alatt a legfőbb szovjet cél az Egyesült Államokkal szembeni stratégiai paritás elérése volt. Most egyetlen technológiai lépéssel Reagan lényegében mindent meg akart semmisíteni, aminek az eléréseért a Szovjetunió gazdasági csődbe kergette magát.

Ha a Reagan bejelentette 100 százalékosan hatékony védelem akár csak a megvalósulás küszöbére is érkezne, az amerikai stratégiai fölény valósággá válna. Egy amerikai első csapásmérés sikeres lehetne, mert a védelmi rendszer elháríthatja a megmaradt aránylag gyenge és szervezetlen szovjet rakétaerőt. Reagannek az SDI-ről (Strategic Defence Initiative vagy „Csillagháború”) tett bejelentése legalábbis arra figyelmeztette a szovjet vezetést, hogy az általuk az 1960-as években oly felelőtlenül elkezdett fegyverkezési verseny vagy felemészti összes erőforrásukat, vagy pedig az amerikai stratégiai fölény felé billenti a mérleget.

Reagan SDI-javaslatára az amerikai védelmi politikáról folytatott vita kényes pontjára tapintott rá. Az atomkor előtt abszurdumnak tűnt volna fel egy ország védelmét a saját lakosságának védtelenségére építeni. Utána a stratégiáról folytatott vita új dimenziókat öltött, részben azért, mert teljesen új csoport vett részt benne. Az atomkor előtt a katonai stratégiát a vezérkarok vagy a katonai főiskolák tagjai vitatták meg néhány külső kibic, főként hadtörténész közreműködésével, mint B. H. Liddell Hart. A nukleáris fegyverek óriási pusztítóereje a hagyományos katonai szakértők jelentőségét csökkentette; bárki, aki értett az új technológiához, részt vehetett a játékban, s a játékosok, ennek megfelelően jobbra tudósok voltak néhány egyetemi emberrel kiegészítve.

A műszaki szakértők nagy része, akiket elborzasztott az általuk felszabadított gigantikus rombolóerő, úgy vélte: a politikusok túlságosan felelőtlenek, és hacsak minimális esélyt látnak is egy nukleáris háború elviselésére, akkor kísértésbe jönnek, hogy meg is indítsák azt. Ezért a tudósok erkölcsi kötelességüknek érezték, hogy olyan katasztrofális következményekkel járó stratégiákat ajánljanak, amelyek még a legmeggondolatlanabb politikust is visszariasztják. Az ebben az álláspontban rejlő paradoxon az volt, hogy azok, akik teljes joggal úgy vélték, hogy a leginkább a szívükön viselik a civilizáció sorsát, végül is olyan nihilista katonai stratégiákat pártoltak, melyek kiirhatták volna az egész emberiséget.

A védelmi kérdésekkel foglalkozó tudósok csak fokozatosan jöttek rá erre. Az atomkor első évtizedében sokan közülük még az akkor jobbra nem létező szovjet légi fenyegetés elleni védelem mellett emeltek szót. A tudósok, akik mindent el akartak követni egy nukleáris háború kirobbanása ellen, feltehetően abból a ki nem mondott megfontolásból javasolták ezt, hogy forrásokat vonjanak el a támadó fegyverektől, és ezzel is csökkentsék egy amerikai megelőző csapás esélyét. Miután megjelent az egyre növekvő, s az Egyesült Államokat is elpusztítani képes szovjet nukleáris ütőerő, a tudósok többsége által adott tanács paradox módon megváltozott. Ettől kezdve a többség a Kölcsönösen Biztosított Megsemmisítés (MAD) doktrínája mellett érvelt szenvedélyesen – amely azon a feltevésen alapult, hogy a polgári áldozatok várhatóan magas száma miatt egyik fél sem indít nukleáris háborút.

A Kölcsönösen Biztosított Megsemmisítés elve lényegében tudatos menekülést jelentett a racionalitásból egy olyan stratégiai elméletbe, melyben a védelmet az öngyilkosság veszélyére alapozták. A gyakorlatban ez óriási, legalábbis lélektani előnyt jelentett annak a félnek, aki képes volt olyan kihívásokra, amelyekből a másik fél csak általános atomháborúval menekülhetett volna ki. Az 1960-as és 1970-es években ez a fél egyértelműen a Szovjetunió volt, amelynek hagyományos katonai erejét általában sokkal erősebbnek tartották, mint a Nyugatét. Ugyanakkor egy ilyen stratégia azt biztosította, hogy egy nukleáris háború kiirtja magát az egész civilizációt is. Ily módon a Hadászati Védelmi Kezdeményezés különösen azok között talált támogatókra, akik el akarták kerülni a kapituláció és az Armageddon jelentette elfogadhatatlan választási lehetőséget.

A média és a védelmi szakértők nagy része azonban az általánosan elfogadott bölcsességekhez ragaszkodott, és elutasította a Hadászati Védelmi Kezdeményezést. A különböző fenntartásokat a legjobban és legtárgyilagosabban a Carter-kormányzatban védelmi miniszterként, míg azt megelőzően a

Johnson-adminisztrációban a légiereő minisztereként szolgáló Harold Brown foglalta össze az általa szerkesztett kötetben. Brown kiállt a kutatások mellett, de véleménye szerint az SDI nem volt még gyakorlatilag megvalósítható. Egyik munkatársa, Richard Betts arra az álláspontra helyezkedett, hogy a telepítés bármely szakaszában a szovjetek összpontosíthatják védelmi rendszerüket, s ehhez kevesebbet kellene áldozniuk, mint az amerikaiaknak a telepítésre. George Liska, a Johns Hopkins egyetem professzora a másik végletet képviselte. Feltételezése szerint lehet, hogy az SDI működőképes lesz, de mihelyt Amerika annak védelmét élvezni kezdi, elveszti az ösztönzést európai szövetségeseinek védelmére. Robert Osgood összekapcsolta a fenti bírálatokat azzal a megfontolással, hogy a lépés alááshatja az 1972-es SALT-I szerződést és csak megnehezíti az újabb fegyverzet-ellenőrzésre tett kísérleteket. Geoffrey Howe brit külügyminiszter számos nyugati szövetséges nézetét képviselve egy „űrbéli Maginot-vonal”^[74] létrehozása ellen figyelmeztetett:

„A telepítés évek hosszú során át történék. Többéves bizonytalanság és instabilitás nem lehet a célunk. Minden szövetséges országnak továbbra is azon az állásponton kell maradnia, hogy a NATO-területek biztonsága oszthatatlan. Máskülönben a szövetség két tartóoszlopa meginoghat.”

Teljesen újszerű és hosszú távon demoralizáló felfogás volt, hogy a szövetség fenntartásának az ára az, hogy valamennyi tagország polgári lakosságát teljesen védtelenül kell tartani. Egyben hibás is volt az elv. Amerika ugyanis annál nagyobb hajlandóságot mutatna arra, hogy nukleáris háborút kockáztasson európai szövetségesei érdekében, minél biztosabban megvédheti a saját polgári lakosságát ilyen esetben.

A szakértőknek volt igazuk az összes technikai kérdésben, ám Reagan birtokában volt egy alapvető politikai igazság: egy nukleáris fegyverekkel teli világban azok a vezetők, akik kísérletet sem tesznek arra, hogy népeiket megvédjék balesetek, örvült ellenfelek, a nukleáris erő elterjedése, s egy sor más, előre nem látható veszély ellen, az utókor megvetésének tárgyaivá válnak, ha mégis bekövetkezik a katasztrófa. Az, hogy egy bonyolult kutatási program kezdetén nem lehetett bemutatni a Hadászati Védelmi Kezdeményezés maximális hatékonyságát, benne rejlett magában a problémában; egyetlen fegyvert sem fejlesztettek volna ki, ha mindjárt az elején tökéletességet vártak volna el tőlük.

Az a divatos érvelés – mely szerint minden védelmet le lehet rombolni koncentrált támadással – figyelmen kívül hagyta azt a tényt, hogy a koncentrált támadás nem fokozható vég nélkül. Egy bizonyos pontig a Hadászati Védelmi Kezdeményezés csaknem úgy működhetne, ahogy Reagan elképzelte azt; azután hatékonysága egyre csökkenne. Ha azonban a nukleáris fegyverekkel végrehajtott támadásért elég magas árat kell fizetni, akkor az elrettentés határfoka növekedne, különösen azért, mert a támadó nem tudná, mely robbanófejek hatolnak át a védelmen és milyen célpontokat találnak el. Végül, egy elég nagyszámú szovjet rakétát megsemmisíteni képes védelem még hatékonyabb lenne az új nukleáris országok által indított kisebb támadásokkal szemben.

Reaganról lepergett a technikai bírálatok nagy része, mivel, mindenekelőtt nem stratégiai alapon javasolta a Hadászati Védelmi Kezdeményezést. Ehelyett a „liberális” oldalról közelítette meg a kérdést, azaz a nukleáris háború megszüntetését akarta. Az a II. világháború utáni amerikai elnök, aki leginkább elkötelezte magát Amerika katonai erejének megerősítésére, beleértve az ország nukleáris kapacitását is, egyben egy olyan pacifista világkép mellett állt ki, ahonnan az összes nukleáris fegyvert számúznék. Reagan unalomig ismételt mondása, mely szerint „egy nukleáris háborút soha nem lehet megnyerni és soha nem is szabad elindítani”, egybevágott radikális bírálóinak több ízben kinyilvánított céljaival. Ugyanakkor azonban pontosan a Szovjetunióval kapcsolatos nézeteinek kettősségéhez hasonlóan, Reagan halálosan komolyan gondolta mind a fegyverkezést, mind a pacifizmust. Reagan a következőképpen jellemezte visszaemlékezéseiben a nukleáris fegyverekkel szembeni magatartását:

„*Senki sem* »nyerhet meg« egy nukleáris háborút. Amíg azonban nukleáris fegyverek léteznek, mindig fennáll a lehetősége, hogy használni fogják őket, s mihelyt az első nukleáris fegyvert bevetik, ki tudja, hová vezet az?

Ezért arról álmodom, hogy a világ szabaduljon meg a nukleáris fegyverektől...”

Reagannek a nukleáris háborúval szemben táplált személyes ellenszenvét megerősítette az a tény, hogy szó szerint hitt az Armageddonról szóló bibliai jóslatban. Személyesen is hallottam, szinte szó szerint ezeket a nézeteket tőle, amelyeket az életrajzírója az alábbi szavakkal adott vissza:

„Mintha egy filmjelenetet írna le, úgy beszélt egy az Armageddonról szóló történetben található szörnyű epizódról, amelyben egy 200 milliós hódító keleti sereget dögvész pusztít el. Reagan szilárdan hitte, hogy a »dögvész« a nukleáris háború megjövendölése, ahol »a szem kiég a fejből, és a haj lehullik a testről, és így tovább.« Elképzelése szerint ez a rész pontosan megjövendölte Hirosimát.”

A békemozgalom egyik tagja sem ítélt volna el Ronald Reaganél ékesszólóbban a nukleáris fegyverek használatát. 1983. május 16-án az MX interkontinentális rakéták telepítésének bejelentését követően hangot adott annak a hő reményének, hogy valamikor a folyamat visszafordítható lesz, és minden nukleáris fegyvert fel lehet majd számolni:

„Nem hiszem, hogy a világ egyszerűen továbbélhet a mi nemzedékünk és az utánunk következő nemzedékek során úgy, hogy ezt a fegyvert egymás ellen irányítja a két oldal anélkül, hogy valamikor egy örült vagy megszállott, vagy valami baleset kirobbantson egy olyan háborút, amely mindennek a végét jelenti.”

Reagan Hadászati Védelmi Kezdeményezéssel kapcsolatos tervét éppoly szenvedélyes, mint amilyen szokatlan szavakkal hozta nyilvánosságra, noha a beszéd keresztülment azon a bürokratikus „szűrőn”, amelyet egyetlen elnök sem kerülhet el. Abban az esetben, ha a fegyverzet-ellenőrzésről folyó tárgyalások túlságosan elhúzódának, Amerika egyoldalúan véget vetne a nukleáris fenyegetettségnek a Hadászati Védelmi Kezdeményezés létrehozásával. Az amerikai tudomány Reagan véleménye szerint minden nukleáris fegyvert elavulttá fog tenni.

A szovjet vezetőket nem hatotta meg Reagan erkölcsi felhívása, azonban kénytelenek voltak komolyan venni Amerika technológiai potenciálját és egy akár még nem tökéletes védelmi rendszer stratégiai következményeit. Az történt, ami Nixon tizennégy évvel korábbi SALT-I javasolataival, ugyanis a szovjet reakció pontosan az ellenkezője volt a fegyverzet-ellenőrzést szorgalmazók által vártnál; a Hadászati Védelmi Kezdeményezés kinyitotta a fegyverzet-ellenőrzéshez vezető kaput. A szovjetek visszatértek azokhoz a fegyverzet-ellenőrzési tárgyalásokhoz, amelyeket a közép-hatótávolságú rakétákról folytatott vita ürügyén szakítottak meg.

A bírálók azt állították, hogy Reagan cinikus módon viselkedett, és a nukleáris fegyverek kiküszöböléséről szóló látomása mindössze a fegyverkezési hajsza felgyorsításának leplezésére szolgált. Reaganre azonban nem lehetett ráfogni, hogy cinikus, mindössze hangot adott minden amerikai azon optimista hitének, hogy ami szükséges, az meg is valósítható. Az igazság az, hogy a nukleáris fegyverek felszámolásáról tett legékesszólóbb megnyilvánulásai mind rögtönzöttek voltak.

Így állt elő az a paradox helyzet, hogy az az elnök, aki olyan sokat tett Amerika stratégiai arzenáljának modernizálására, egyben nagyban hozzá is járult annak törvényen kívül helyezéséhez. Azok az ellenfelek vagy szövetségesek, akik szó szerint vették, amit Reagan nyilvánosan mond a nukleáris fegyverekről és bizalmasan az Armageddon közelségéről, mindössze arra a következtetésre juthattak, hogy olyan elnökkel

van dolguk, aki aligha fogja használni azokat a fegyvereket, amelyekre Amerika védelme épült.

Milyen gyakran kell egy elnöknek hangoztatni az unalomig ismert mondatát, mely szerint „soha nem szabad nukleáris háborút vívni”, mielőtt a nukleáris fenyegetés hitele elpárolog? Hányszor kell a nukleáris fegyverek számát csökkenteni ahhoz, hogy a rugalmas válaszadás stratégiája technikailag kivihetlenné váljék? Szerencsére a szovjetek erre az időre már túlságosan meggyengültek ahhoz, hogy próbára tegyék ezt a potenciális védtelenséget, Amerika aggódó szövetségeseit pedig túlságosan is lekötötte a Szovjetunió egyre gyorsabb felbomlása.

Az, hogy Reagan korántsem volt cinikus, egyértelműen kiderült azokból az alkalmakból, amikor úgy látta, esély nyílt atommentes világának megvalósítására. Mivel Reagan meg volt győződve arról, hogy a nukleáris háború kiküszöbölése objektíven olyan elsőrendű fontosságú ügy, hogy minden józan ember egyetért vele a kérdésben, kész volt a kétoldalú együttműködésre a szovjetekkel a legtöbb alapvető kérdésben anélkül, hogy kikérte volna a szövetségeseinek véleményét, akiknek nemzeti érdekei ugyancsak érintve voltak. Ez legdrámaiabb módon Reagan és Gorbacsov 1986-os reykjavíki csúcstalálkozóján nyilvánult meg. Egy zűrzavaros és érzelmileg erősen hullámzó negyvennyolc órás tárgyalás után Reagan és Gorbacsov elvileg megállapodott a stratégiai erők öt éven belül végrehajtandó 50 százalékos csökkentésébe, valamint az összes ballisztikus rakéta tíz éven belüli felszámolásába. Egy alkalommal Reagan majdnem elfogadta az összes nukleáris fegyver megsemmisítésére vonatkozó szovjet javaslatot.

Ily módon Reykjavík nagyon közel jutott ahhoz a szovjet-amerikai közösséghez, amitől a szövetségesek és a semlegesek már régóta féltek. Ha a többi nukleáris hatalom nem lenne hajlandó elfogadni a szovjet-amerikai szerződésben foglaltakat, akkor a közvélemény elítélése, a szuperhatalmak nyomása vagy elszigetelődés várna rájuk; ha meg elfogadnák, akkor gyakorlatilag Nagy-Britannia, Franciaország és Kína az Egyesült Államok és a Szovjetunió kedvéért kénytelen lenne lemondani önálló nukleáris elrettentő eszközéről, amiről az akkor éppen hatalmon lévő Thatcher- és Mitterrand-kormányzatok, valamint Kína vezetői hallani sem akartak.

A reykjavíki megállapodás az utolsó pillanatban kútba esett két okból. Gorbacsov, hatalmának ebben a még mindig korai szakaszában, egyszerűen elszámította magát. Megpróbálta a stratégiai rakéták megsemmisítésének a kérdését összekötni a Hadászati Védelmi Kezdeményezéssel kapcsolatos kísérletek tíz évre való felfüggesztésével, de mind tárgyaló partnerét, mind saját tárgyalási pozícióját is félreismerte. Gorbacsov számára az okos taktika az lett volna, ha nyilvánosságra hozzák azt, amiben már megállapodtak – azaz a rakéták felszámolását – és a Hadászati Védelmi Kezdeményezéssel kapcsolatos kísérletek kérdését a Genfben tárgyaló fegyverzet-ellenőrzési szakemberek hatáskörébe utalták volna. Ez megszilárdította volna a már megkötött egyezséget, s minden bizonnyal jelentős válságot idézett volna elő mind az Atlanti Szövetségen belül, mind a kínai-amerikai viszonyban. Azáltal azonban, hogy még többet akart, Gorbacsov szembetalálta magát egy olyan ígérettel, amit Reagan még a csúcstalálkozó előtt tett – nevezetesen azt, hogy a Hadászati Védelmi Kezdeményezés nem lesz alku tárgya. Amikor Gorbacsov tovább erőltette a dolgot, Reagan olyan módon válaszolt, amiről minden hivatásos külpolitikus lebeszélte volna: egyszerűen felállt, és elhagyta a tárgyalótermet. Évekkel később, amikor megkérdeztem Gorbacsov egyik magas rangú tanácsadóját, aki jelen volt Reykjavíkban, hogy a szovjetek miért nem fogadták el azt, amibe az Egyesült Államok már beleegyezett, így válaszolt: „Mindenre gondoltunk, csak arra nem, hogy Reagan faképnél hagy bennünket.”

Röviddel ezután George Shultz rendkívül elgondolkoztató beszédet mondott, amelyben kifejtette, hogy miért szolgálná a Nyugat érdekeit a nukleáris fegyverek teljes felszámolása, ahogy azt Reagan szeretné. A beszéd nyelvezete azonban, amely ügyesen a „kevésbé nukleáris világ” támogatásán alapult, arról tanúskodott, hogy a – szövetségesek aggodalmaival nagyon is tisztában lévő – külügyminisztérium még nem tette magáévá Reagan álmát egy teljesen atomfegyvermentes világról.

Reykjavík után a Reagan-kormányzat a reykjavíki megbeszélések azonnal megvalósítható részére koncentrált: a stratégiai erők 50 százalékos csökkentésére, amelyet minden rakéta felszámolásáról szóló

általános megállapodás első fázisaként képzelték el. Megegyezés született az Európában levő amerikai és szovjet közép-hatótávolságú ballisztikus rakéták megsemmisítéséről. Miután ez a megállapodás nem érintette Nagy-Britannia és Franciaország nukleáris erőit, a huszonöt évvel korábban folytatott vita a szövetségesek közt nem robbant ki újra. Továbbá megkezdődött Németország nukleáris fegyverektől való megtisztítása, és ebből kifolyólag az Atlanti Szövetségtől való esetleges elválásztása. Németország csak akkor tudta volna teljes mértékben kihasználni kezdődő atomfegyver-mentességét, ha elfogadja az első nukleáris csapásmérésről való lemondás elvét – ami viszont szöges ellentétben állt a NATO stratégiájával és az amerikai rakétatelepítésekkel. Ha a hidegháború folytatódik, a Szövetségi Köztársaság egy nacionalistább, kevésbé a szövetségesek felé orientált külpolitika felé sodródhatott volna, s Thatcher brit miniszterelnök pontosan ezért aggódott annyira a fegyverzet-ellenőrzési tárgyalások új irányvonala miatt.

Reagan rövidtávúfutássá változtatta azt, ami korábban maratoni futásnak indult. A kockázatvállalások elől sem menekülő diplomáciával összekötött konfrontációs stílusa esetleg megfelelt volna a hidegháború korai szakaszában, amikor a két érdekszféra még nem szilárdult meg, valamint közvetlenül a Sztálin halálát követő időben is. Ilyen jellegű diplomáciát javasolt Churchill, amikor 1951-ben ismét miniszterelnök lett. Mihelyt azonban Európa megosztottsága megszilárdult, és amíg a Szovjetunió még magabiztos volt, egy megállapodás kierőszoakolása majdnem minden bizonnyal súlyos összecsapást eredményezett volna, és kiélezte volna az Atlanti Szövetségen belüli helyzetet, ahol a tagok többsége nem óhajtott szükségtelen feszültségeket. Az 1980-as években a szovjet stagnálás ismét megjavította egy aktív stratégia esélyeit. Vajon felismerte-e Reagan a szovjet akaraterő felbomlását, vagy makacssága és a lehetőségek egyszerűen egybeestek?

Végül is nem lényeges, hogy Reagan ösztönszerűen vagy értelmi meggondolás alapján cselekedett. A hidegháború befejeződött, s részben ama nyomás miatt, amit a Reagan-kormányzat gyakorolt a szovjet rendszerre. Reagan elnökségének végére a kelet-nyugati kapcsolatok az enyhülési korszakra jellemző formát öltöttek. Ismét a fegyverzet-ellenőrzés került a kelet-nyugati tárgyalások középpontjába, bár most már több szó esett a fegyverzetek csökkentéséről, és nagyobb hajlandóság mutatkozott egész fegyverrendszerek felszámolására. A regionális konfliktusokban a Szovjetunió most védekező pozícióba kényszerült, és sokat veszített bajkeverő képességéből is. Amint a nemzetbiztonsági meggondolások egyre inkább a háttérbe szorultak, nőtt a nacionalizmus az Atlanti-óceán mindkét partján, noha a szövetségesek egysége továbbra is nagy hangsúlyt kapott. Amerika egyre nagyobb mértékben a saját területén vagy felségvizein állomásoztatott fegyverekre támaszkodott, míg Európa politikai lehetőségeit megnövelte Keleten. Végeredményben ezeket a negatív jelenségeket túlhaladta a kommunizmus összeomlása.

A legradikálisabban az a mód változott meg, ahogy az amerikai nagyközönségnek a kelet-nyugati politikát bemutatták. Reagan a kemény hidegháborús geostratégiai politikát ösztönszerűen egy ideológiai keresztes hadjárat és egy olyan utópisztikus békevág közre rejtette, mely egyszerre vonzotta a nemzetközi kapcsolatokról kialakított amerikai elgondolások két fő áramlatát – a hittérítőit és az izolacionistát, a teológiai és a pszichiátriai.

Gyakorlatilag Reagan közelebb állt az amerikai gondolkodás klasszikus hagyományaihoz, mint Nixon. Nixon nem használta volna a „gonosz birodalma” kifejezést a Szovjetunióval kapcsolatban, de nem is ajánlotta volna fel az összes nukleáris fegyver megsemmisítését, vagy nem várta volna, hogy a hidegháborúnak véget lehet vetni a szovjet vezetőkkel egyetlen nagy személyes csúcstalálkozón. Reagan ideológiája megvédte az elnököt akkor, amikor olyan félig-meddig pacifista kijelentéseket tett, amelyekért egy liberális elnökre már kígyót-békát kiabáltak volna. A kelet-nyugati kapcsolatok javítása melletti elkötelezettsége pedig, különösen második elnöksége alatt, valamint elért sikerei sokat elvettek harcias retorikájának éléből. Hogy Reagan a végtelenségig folytathatta volna-e ezt a kötéláncot, ha a Szovjetunió nem gyengül meg, az kétséges. De Reagan második elnöksége egybeesett a kommunista rendszer felbomlásának kezdetével – egy olyan folyamattal, amit kormánya politikája nagymértékben elősegített.

Mihail Gorbacsov, a Lenin után következő hetedik vezető, egy olyan Szovjetunióban nőtt fel, amely addig nem tapasztalt erővel és presztízzsel bírt. Mégis úgy alakult a sorsa, hogy a tengernyi vérre és kincsre épülő birodalom összeomlása idején ő legyen az elnök. Amikor Gorbacsov 1985-ben hivatalba lépett, egy gazdasági és társadalmi hanyatlás állapotában lévő nukleáris szuperhatalom vezetését vette át. Amikor 1991-ben kibukott a hatalomból, a szovjet hadsereg a riválisa, Borisz Jelcin mögé állt, a Kommunista Pártot törvényen kívül helyezték, s az a birodalom, melyet Nagy Pétertől kezdve egyik orosz vezető a másik után olyan nagy véráldozattal teremtett meg, most darabjaira hullott.

Ez az összeomlás még elképzelhetetlennek tűnt volna 1985 márciusában, amikor Gorbacsov főtitkár lett. Mint ahogy minden elődje, Gorbacsov is félelmet és reményt ébresztett egyszerre. Félelmet, mert egy olyan szuperhatalom vezetője lett, amelyet a külvilág számára rejtélyes kormányzási módja még baljósabbá tett; reményt, hogy az új főtitkár talán a várva várt béke felé fordul. Gorbacsov minden szavát abból a szempontból elemezték, hogy utal-e valami jel a feszültségek csökkentésére; a nyugati demokráciák érzelmileg már készen álltak arra, hogy Gorbacsovban egy új kor hírnökét lássák, mint ahogy azt szerettek volna látni mindegyik, Sztálint követő elődjében is.

Ez egyszer a demokráciák várakozásai nem csupán beteljesületlen vágyaknak bizonyultak. Gorbacsov más nemzedékből származott, nem abból, amelynek a gerincét Sztálin megtörte. Nem volt meg benne a *nómenklátúra* előző képviselőire jellemző zsarnokság. A rendkívül intelligens és kellemes modorú Gorbacsov olyan volt, mint a XIX. századi orosz regények némileg különc alakjai – egyszerre kozmopolita és provinciális, intelligens, de ugyanakkor egy kicsit szétszórt; a lényegét jól meglátó, de ugyanakkor vak a középponti dilemmát illetően.

A külvilág szinte hallhatóan sóhajtott fel megkönnyebbülésében. Úgy látszott, elérkezett a szovjetek ideológiai átalakulásának a régóta és eddig hiába várt pillanata. Gorbacsovra 1991-ben is jó ideig mint az új világrend építéséhez nélkülözhetetlen partnerre tekintettek Washingtonban – méghozzá oly mértékben, hogy Bush elnök szokatlan helyszínt, az ukrán parlamentet választotta, hogy a szovjet vezető erényeit magasztalja, és kiemelve a Szovjetunió egybentartásának fontosságát. A nyugati politikusok fő céljává vált Gorbacsov hivatalban tartása, mivel meg voltak győződve, hogy mással sokkal nehezebb lenne tárgyalni. A különös, minden jel szerint Gorbacsov-ellenes 1991. augusztusi puccs alatt az összes demokratikus vezető a „legalitás” oldalára állt, s azt a kommunista alkotmányt támogatta, amely Gorbacsovot az élre juttatta.

A nagypolitika azonban nem tűr semmilyen gyengeséget – még akkor sem, ha az áldozat nem elsősorban maga idézte elő a bajt. Gorbacsov akkor állt mítoszának tetőpontján, amikor egy ideologikusan ellenséges, nukleáris fegyverekkel felszerelt Szovjetunió megbékülni vágyó vezetőjeként szerepelt. Ahogy azonban a céltudatosság helyett egyre inkább a zavarodottság jelei kezdtek Gorbacsov politikáját jellemezni, úgy vesztett tekintélyéből. Öt hónappal a megbukott puccs után le kellett mondania, s minden ízében legalább annyira „törvénytelen” eljárások következtében, mint amelyek öt hónappal korábban a Nyugat haragját felkeltették, és Jelcin váltotta fel őt. Ezúttal a nyugati demokráciák gyorsan Jelcin mögé álltak, nagyrészt olyan indokok alapján, melyekkel rövidebb ideig korábban Gorbacsovot támogatták. Gorbacsovra, akit a külvilág még nemrég ünnepelt, s akiről most már nem vettek tudomást, azoknak az államférfiaknak szánt feledés várt, akik képességeiket meghaladó célok érdekében szenvedtek hajótörést.

A valóságban Gorbacsov ténylegesen végrehajtotta kora egyik legjelentősebb forradalmát. Lerombolta a kizárólag a hatalom megragadására és megtartására létrehozott Kommunista Pártot, amely gyakorlatilag a szovjet élet minden területét ellenőrzése alatt tartotta. Ennek nyomán Gorbacsov egy több évszázad alatt nagy erőfeszítésekkel létrehozott birodalom megrendült maradványait hagyta maga után. Ezek a részek, noha független államokként szerveződtek, még erősen tartottak Oroszországnak a birodalom iránt érzett nosztalgiájától, s most az instabilitás újabb elemeivé váltak; egyformán fenyegették őket korábbi birodalmi uraik, valamint a különböző – gyakran orosz – nemzetiségi csoportok maradványai, amelyeket

az évszázados orosz uralom hagyott a területükön. Gorbacsov korántsem ilyen fejleményekre számított. Modernizálni akart, nem felszabadítani; megpróbálta a Kommunista Pártot jelentős tényezővé tenni a külső világ számára; ehelyett annak a rendszernek az összeomlását idézte elő, amely felnevelte, s amelynek karrierjét köszönhette.

Gorbacsov, akinek el kell viselnie saját népe vádjait azért a katasztrofális összeomlásért, mely főtitkársága idején következett be, akit a demokráciák elfelejtettek, s akit tökéletesen megzavart annak tudata, hogy képtelen volt a hatalmat megtartani, nem érdemelte meg sem a lelkes dicséreteket, sem pedig a később bekövetkező megszégyenítést. Hiszen nagyon súlyos, talán leküzdhetetlen problémákat örökölt. Amikor hatalomra került, a szovjet összeomlás méretei kezdtek nyilvánvalóvá válni. A hidegháború negyven éve létrehozta szinte az összes ipari ország laza szövetségét a Szovjetunió ellen. Egykori szövetségese, Kína, gyakorlati okokból az ellentáborhoz csatlakozott. A Szovjetunió egyedüli szövetségesei a kelet-európai csatlós államok maradtak, amelyeket a Brezsnyev-doktrínában megbújó burkolt fenyegetés tartott össze, s amelyek csak kimerítették a szovjet erőforrásokat ahelyett, hogy gazdagították volna azokat. A harmadik világbeli szovjet kalandok egyszerre bizonyultak költségeseknek és eredményteleneknek. Afganisztánban a Szovjetunió sok olyan megpróbáltatáson ment keresztül, mint amilyenek Amerika osztályrészéül jutottak Vietnamban; az egyetlen lényeges különbség az volt, hogy most ezeket hatalmas birodalma határai mellett kellett elszenvednie, nem pedig a földgömb valamely távoli pontján. Angolától Nicaraguáig egy újjáéledő Amerika a szovjet expanzionizmust költséges patthelyzetté vagy hitelét vesztett kudarcokká változtatta, mialatt az amerikai stratégiai fegyverkezés, különösen a Hadászati Védelmi Kezdeményezés, olyan technológiai kihívást jelentett, amellyel a stagnáló és túlságosan megterhelt szovjet gazdaság nem tudott versenyre kelni. Abban a pillanatban, amikor a Nyugat elindította a szuperkomputer-mikrochip forradalmat, az új szovjet vezető kénytelen volt belátni, hogy országa technológiailag egyre inkább lemarad.

Végső kudarca ellenére Gorbacsov elismerést érdemel azért, mert szembe mert nézni a Szovjetunió előtt álló dilemmákkal. Eleinte talán azt hitte, hogy a Kommunista Párt megtisztításával, valamint a piacgazdaság néhány elemének a központi gazdaságirányításba való beemelésével új életet lehelhet a társadalomba. Noha Gorbacsov nem tudta igazán, milyen hatalmas belpolitikai feladatra vállalkozik, világosan látta, hogy nemzetközileg nyugalomra van szüksége terve megvalósításához. Ebben az értelemben Gorbacsov következtetései nem nagyon tértek el a Sztálint követő elődeiétől. Míg azonban az 1950-es években Hruscsov még mindig meg volt győződve arról, hogy a szovjet gazdaság hamarosan utoléri a kapitalista rendszerét, Gorbacsov az 1980-as években már megtanulta: hosszú időbe telik a Szovjetunióknak, hogy olyan ipari teljesítményt tudjon felmutatni, amely legalább távolról versenyképes lesz a kapitalista világgal.

Gorbacsov, hogy lélegzetvételhez jusson, kezdeményezte a szovjet külpolitika jelentős átalakítását. Az 1986-os XXVII. pártkongresszuson a marxista-leninista ideológiát majdnem teljes egészében elvetették. A korábbi békés együttélési szakaszokat mindig azzal igazolták, hogy azok csak átmeneti szünetek arra, hogy átcsoportosítsák az erőket, mialatt az osztályharc tovább folytatódik. Gorbacsov volt az első szovjet vezető, aki megtagadta az osztályharcot, és a békés együttélést öncélként nyilvánította ki. Jóllehet Gorbacsov továbbra is kitarzott a Kelet és a Nyugat között fennálló ideológiai különbségek mellett, azt is kifejtette, hogy azokat a nemzetközi együttműködés szükségessége fontosságban meghaladta. Ráadásul a békés együttélést most már nem a régi módon fogta fel – egy elkerülhetetlen konfliktus előtti közjátékként – , hanem a kommunista és a kapitalista világ közötti kapcsolatok állandó összetevőjeként. Nem a kommunista végső győzelem felé vezető út egyik szükséges állomásának, hanem az egész emberiség jóléte egyik alkotórészének tekintette.

Peresztrojka – „Reform” – című könyvében Gorbacsov így jellemezte az új megközelítési módot:

„Semmi kétség, a különbségek fennmaradnak. De harcolnunk kell-e miattuk? Nem lenne-e

helyesebb, az egész emberiség, a földi élet érdekében túllépni a minket megosztó dolgokon? Mi már döntöttünk, új politikai szemléletmódot fogadtunk el mind kötelező érvényű szóbeli megnyilatkozásokkal, mind kézzelfogható tettekkel. Az embereknek elégük van a feszültségből és a szembenállásból. Biztonságosabb és megbízhatóbb világra vágyunk, egy olyan világra, amelyben mindenki megőrizheti a saját filozófiai, politikai és ideológiai nézeteit és életformáját.”

Gorbacsov már két évvel korábban utalt ezekre a nézetekre, az 1985-ben Reagannel tartott első csúcstalálkozó végén, a sajtókonferencián:

„A nemzetközi helyzetet ma egy rendkívül lényeges dolog határozza meg, amit nekünk, s az Amerikai Egyesült Államoknak is figyelembe kell venni külpolitikánk alakításakor. Mit is értek ezen? A jelenlegi helyzetben nemcsak a két társadalmi rendszer közötti konfrontációról van szó, hanem arról, hogy választanunk kell a fennmaradás és a kölcsönös megsemmisítés között.”

A hidegháború veteránjainak elkerülhetetlenül nehézségeket okozott annak felismerése, hogy Gorbacsov megközelítése mennyivel mélyebbre hatolt a kérdésbe, mint a korábbi békés egymás mellett élési periódusokban történt. 1987 elején a Központi Bizottság óriási moszkvai székházában találkoztam Anatolij Dobrinyinnal, aki akkoriban a Központi Bizottság Nemzetközi Osztályát vezette (többé-kevésbé a Fehér Ház nemzetbiztonsági tanácsadójának a szerepét töltötte be). Dobrinyin annyi becsmérítő kifejezéssel illette a Moszkva által akkor támogatott afgán kormányt, hogy megkérdeztem tőle, vajon érvényes-e még a Brezsnyev-doktrína. Dobrinyin felcsattant: „Honnan gondolja, hogy a kabuli kormány kommunista?”

Amikor Washingtonban tett jelentésemben feltételeztem, hogy ez a megállapítás talán azt jelenti, hogy a szovjetek készek megszabadulni a Kreml afgán bábjaitól, az általános vélemény az volt, hogy Dobrinyint elragadta a hév, hogy egy régi barát kedvébe járjon – igaz, a szovjetekkel kiépített „mellékcsatorna” csaknem tíz éve alatt én nem vettem észre, hogy erre törekedett volna. Mindenesetre megalapozottnak tűnt a kételkedés, mert a Gorbacsov külpolitikai doktrínáiban végrehajtott változtatásokat nem mindig követték azonnal felismerhető politikai változtatások. A szovjet vezetők gépiesen ismételték, hogy új doktrínájukkal szeretnék „megfosztani a Nyugatot az ellenségképtől” és ezáltal gyengíteni a nyugati egységet. Az általuk „új gondolkodásnak” nevezett mód, jelentette ki Gorbacsov 1987 novemberében, „kezdett behatolni a nemzetközi életbe, lerombolva a szovjetellenesség sztereotípiáit és a kezdeményezéseink, valamint tetteink iránt megnyilvánuló gyanakvást.” A szovjeteknek a fegyverzet-ellenőrzési tárgyalásokon alkalmazott taktikája emlékeztetett a korai Nixon-évek alatt folytatotthoz – nagy erőfeszítéseket tettek a védelmi rendszerek aláaknázására, miközben a meglévő támadó fenyegetést érintetlenül hagyták.

Egy nagyhatalom kormánya olyan, mint egy óriási, több százezer tonnás tankhajó, amelynek több tucat mérföldre van szüksége ahhoz, hogy megforduljon. A vezetőknek ellensúlyban kell tartaniuk döntéseiknek a külvilágra, továbbá saját bürokráciájukra gyakorolt hatását. A kormányfőknek megvan az a formális hatalmuk, hogy meghatározzák a politikai irányvonalat; de a kormányhivatalnokok azok, akik a gyakorlatba átültetik a főnökeik szándékait. És a kormányfőknek szinte soha sincs idejük vagy személyzetük arra, hogy utasításaik végrehajtását a legapróbb részletekig ellenőrizzék. Ironikus módon minél nagyobb és összetettebb egy bürokratikus apparátus, annál inkább ez a helyzet. A politikai változások még a szovjet rendszernél kevésbé merev kormányzatokban is gyakran csigalassúsággal mennek végbe.

Az idők múltával azonban Gorbacsov doktrinális változtatásait nem lehetett többé figyelmen kívül hagyni még olyan bürokráciában sem, amelyet csaknem harminc éven keresztül Gromiko alakított ki mint

külügyminiszter. Gorbacsov „új gondolkodásmódja” ugyanis sokkal tovább lépett, mint a bevett szovjet politika hozzáigazítása az új helyzethez; teljesen lerombolta a hagyományos szovjet külpolitika szellemi alapjait. Amikor Gorbacsov a wilsoni globális kölcsönös függés elvére cserélte ki az osztályharc elméletét, s egymással összeegyeztethető érdekekre és alapvetően harmóniára épülő világról beszélt – ez a hagyományos leninista ortodoxiától és marxizmustól való teljes elfordulást jelentette.

Az ideológia összeomlása nemcsak megfosztotta a szovjet külpolitikát történelmi igazolásától és hitétől, de még növelte is a szovjetek helyzetének alapvető nehézségeit. Az 1980-as évek közepén a szovjet politikusok a problémák olyan tömegével kerültek szembe, amelyből akár egyetlen kérdés megoldása is nagy nehézségekbe ütközött volna, de így együttesen megoldhatatlan feladat elé állította őket. Ezek között a kérdések között volt a nyugati demokráciákhoz való viszony; a Kínával fennálló kapcsolatok; a csatlós államokban meglévő feszültségek; a fegyverkezési verseny; valamint a szovjet gazdasági és politikai rendszer stagnálása.

Gorbacsov első lépései nem különböztek a Sztálin halála után megszokottá vált szovjet reakcióktól – a feszültségeket a kapcsolatok légkörében próbálta enyhíteni, legalábbis abban, ami régebben elsősorban azok légkörét jelentette. 1985. szeptember 9-én a *Time* magazin interjút közölt Gorbacsovval, amelyben a szovjet vezető kifejtette, hogyan képzei el a békés egymás mellett élést:

„Azt kérdezte, mi határozza meg elsősorban a szovjet-amerikai kapcsolatokat. Szerintem az a megváltoztathatatlan tény, hogy akár szeretjük egymást, akár nem, csak együtt létezhetünk vagy együtt pusztulunk el. A fő kérdés az, hogy végre képesek leszünk-e felismerni, hogy a békés egymás mellett élésnek nincs alternatívája, s hogy képesek leszünk-e tevékenységünket a harcias útról békés útra terelni.”

Gorbacsov dilemmája abban állt, hogy egyfelől kijelentéseit annak a fényében fogadták, amit Malenkov és Hruscsov mondott harminc évvel korábban, s hogy másfelől túlságosan ködösek voltak ahhoz, hogy pontos választ lehetett volna adni rájuk. Politikai rendezésre irányuló javaslat hiányában pedig Gorbacsov annak a két évtizedes ortodoxiának a foglyává vált, amely alatt a kelet-nyugati diplomáciát a fegyverzet-ellenőrzéssel azonosították.

A fegyverzet-ellenőrzés homályos kérdéssé vált, olyan bonyolult részproblémákkal, amelyeknek a megoldása, a legjobb akarat mellett is éveket vett volna igénybe. Most azonban a Szovjetunióknak azonnali könnyebbségre volt szüksége, s nemcsak a feszültség oldására, hanem a gazdasági nehézségek feloldására is, különösen a fegyverkezési verseny terén. A különböző erőszintek kialakításának, összemérhetetlen rendszerek összehasonlításának, könnyen megszeghető ellenőrzési rendszerek létrehozásának fáradságos aprómunkája, majd pedig azok több évre elhúzódó bevezetése útján erre semmi remény nem volt. Így a fegyverzet-ellenőrzési tárgyalások a roszakad szovjet rendszerre gyakorolt nyomás egyik fajtájává váltak – s hatékonyságukat még csak fokozta az a tény, hogy eredetileg egyáltalán nem ilyen szerepet szántak nekik.

Gorbacsov utolsó lehetősége a fegyverkezési verseny gyors befejezésére, vagy legalábbis a nyugati szövetségen belüli feszültségek növelésére Reykjavíkban úszott el 1986-ban. Gorbacsov a jelek szerint a szovjet héják és galambok közé szorult, ugyanúgy ahogy Hruscsov negyedszázaddal korábban Berlin kérdésében Talán világosan látta az amerikai tárgyalási pozíció gyengeségeit és minden bizonnyal tisztába jött a saját helyzetével is. Katonai tanácsadói viszont talán azt mondták neki, hogy ha beleegyezik az összes rakéta leszerelésébe addig, amíg a Hadászati Védelmi Kezdeményezést továbbfejlesztik, akkor egy jövőbeni amerikai kormány esetleg megszegi az egyezményt, és döntő előnyt ér el a nagymértékben csökkentett (vagy a legszélsőségesebb esetben, teljesen leszerelt) szovjet rakétaerő fölött. Mindez technikailag igaz volt, de ugyanakkor az is, hogy a Kongresszus minden bizonnyal leszavazta volna a csillagháborúra előirányzott költségvetést, ha egy, a reykjavíki formula alapján megkötött fegyverzet-ellenőrzési egyezmény elérte volna az összes rakéta megsemmisítését. A javaslat egyben nem vette

figyelembe a Szovjetunióra háruló előnyöket abból a majdnem elkerülhetetlenül bekövetkező vitából, amelyet a reykjavíki terv váltott ki az Egyesült Államok és a többi nukleáris hatalom között.

Az utókor mindig hajlamosabb a kudarokat egyének nyakába varrni, semmint a körülményeket hibáztatni értük. A valóságban Gorbacsov külpolitikája – különösen ami a fegyverzet-ellenőrzést illeti – a II. világháború utáni szovjet stratégia finomabb modernizációja volt. Sikere esetén megnyílt volna az út Németország nem-nukleáris hatalommá tételéhez és egy nacionalistább német politika kialakulásához két ok miatt is: egyrészt Amerika kétszer is meggondolta volna, hogy nukleáris háborút kockáztasson egy olyan országért, mely nem vállalja egy nukleáris stratégia veszélyeit a saját védelme érdekében, másrészt Németország egyre nagyobb hajlandóságot mutathatott volna nem-nukleáris hatalmi helyzetének fenntartásához úgy, hogy valamilyen speciális státust harcol ki magának.

Gorbacsov az Atlanti Szövetség meggyengítésének folyamatát egy, az Európa Tanácsban 1989-ben elmondott beszédében körvonalazta, amikor egy Közös Európai Házzal beszélt – egy bizonytalan körvonalú szervezetről, amely Vancouver-től Vlagyivosztokig terjedne ki, s amelyben mindenki szövetségben állna egymással, s a szövetségesség eszméjét ilyen módon teljesen jelentéktelenné hígítaná. Gorbacsovnak viszont egyvalami hiányzott – az idő – márpedig az idő a legfontosabb tényező politikája beéréséhez. Kizárólag valamilyen hirtelen változás során tudta volna a prioritásokat megváltoztatni: Reykjavík után azonban vissza kellett térnie a hadászati erőiben végrehajtandó 50 százalékos csökkentést, valamint a közép-hatótávolságú rakétákat illető nulla-megoldást előírányzó időigényes diplomáciai tárgyalásokhoz, amelyek csak évek alatt hozhattak eredményt, és amelyek irrelevánsak voltak alapvető problémája szempontjából –, hogy a fegyverkezési verseny teljesen kimeríti a Szovjetuniót.

1988 decemberére Gorbacsov feladta a már majdnem elért hosszú távú céljait, és egyoldalú csapatcsökkentést hajtott végre a szovjet fegyveres erőknél. Az Egyesült Nemzetekben december 7-én mondott fontos beszédében bejelentette, hogy országa egyoldalúan 500 000 katonával és 10 000 tankkal, mely utóbbiaknak a fele a NATO-erőkkel szemben állomásozott, csökkenti a haderejét. A Közép-Európában állomásozó többi erőt pedig kizárólag védelmi célokra szervezik át. Kína megnyugtatására azt is közölte Gorbacsov, hogy a Mongóliában állomásozó szovjet erők „nagy részét” is visszavonják. A csökkentéseket egyoldalúan állította be, habár Gorbacsov némileg panaszosan azt is hozzátette: „Nagyon reméljük, hogy az Egyesült Államok és Európa is lépéseket tesz.”

Gorbacsov szóvivője, Gennagyij Geraszimov adott magyarázatot a lépésre: „Végre eloszlatjuk a szovjet fenyegetéssel, a Varsói Szerződés által jelentett veszéllyel, s egy Európa elleni támadással kapcsolatos, szüntelenül emlegetett mítoszokat.” Egy ilyen nagyarányú, egyoldalú csökkentés azonban vagy a rendkívüli önbizalom, vagy a különlegesen nagy gyengeség jele. A Szovjetunió történelmének ebben a pillanatában nemigen lehetett önbizalomról beszélni. Egy ilyen gesztus, mely elképzelhetetlen lett volna a megelőző ötven év során bármikor, Kennan eredeti feltartóztatási elméletének végső igazolását jelentette; Amerika erőpozíciókat épített ki, és a Szovjetunió belülről összeomlott.

Az államférfiaknak legalább akkora szerencsére van szükségük, mint amilyen jó ítélőképességre. A szerencse pedig egyszerűen nem volt hajlandó Mihail Gorbacsovra mosolyogni. Hatalmas jelentőségű ENSZ-beli beszédének napján meg kellett szakítani amerikai látogatását, és vissza kellett térnie a Szovjetunióba. Óriási erejű földrengés rázta meg Örményországot, s az esemény a médiában háttérbe szorította a fegyverkezési verseny feladásáról szóló drámai hangú bejelentését.

Ami Kínát illeti, semmilyen fegyverzet-ellenőrzési tárgyalást sem folytatott, s Pekinget nem is érdekelte a téma. A kínaiak régi vágású diplomáciát folytattak, és a feszültségek enyhülését valamiféle politikai rendezéssel azonosították. Gorbacsov Peking irányába is nyitott, és tárgyalásokat ajánlott a kapcsolatok javítására. „Szeretném megerősíteni – jelentette ki egy 1986. júniusi vlagyivosztoki beszédében –, hogy a Szovjetunió kész – bármikor, bármilyen szinten – Kínával megvitatni bármely olyan kérdést, mely hozzájárul a jószomszédi légkör kialakulásához. Azt reméljük, hogy a kettőnk elválasztó – bár én inkább az összekötő szót használnám – határ hamarosan a béke és a barátság vonala lesz.”

Nem létezett azonban Pekingben olyan „pszichiátriai” diplomáciai iskola, amely kész lett volna változtatni a hangnemet. A kínai vezetők három feltételt szabtak a kapcsolatok javításához: Vietnam szüntesse be Kambodzsa megszállását; a szovjetek vonuljanak ki Afganisztánból; és a szovjet csapatok húzódnak hátrább a kínai-szovjet határtól. Ezeket a követeléseket nem lehetett máról holnapra teljesíteni. Először a szovjet vezetésnek kellett volna elfogadnia a feltételeket, majd hosszas tárgyalások után lehetett volna csak azokat megvalósítani. Gorbacsovnak legalább három évre volt szüksége ahhoz, hogy eredményt érjen el ezeknek a kínai feltételeknek mindegyikében, hogy azután a kemény pekingi tárgyaló partnerek egyáltalán leüljenek vele a kapcsolatok általános javításáról beszélni.

Gorbacsovot ezúttal is a balszerencse üldözte. Amikor 1989 májusában Pekingbe érkezett, a Tienanmen téri diáktüntetések már teljes gőzzel folytak; a tiszteletére rendezett üdvözlő fogadást a vendéglátói elleni tüntetések szakították félbe. A tüntetők kiabálását később hallani lehetett az Országos Népi Gyűlés épületének tárgyalótermében. A világ figyelme nem Peking Moszkvához való viszonyára irányult, hanem arra a drámára, ahogyan a kínai vezetés próbálta megtartani a hatalmát. Az események menete ismét túllépett Gorbacsov engedékenységén.

Bármilyen kérdéssel került is szembe Gorbacsov, hasonló sors várt rá. Úgy került hatalomra, hogy egy egyre nyugtalanabb Lengyelországgal kellett foglalkoznia, amelyben, 1980 óta a Szolidaritás egyre jelentősebb tényezővé lépett elő. A Jaruzelski tábornok által 1981-ben betiltott Szolidaritás olyan politikai erőként bukkant fel ismét, amelyet Jaruzelski már nem hagyhatott figyelmen kívül. Csehszlovákiában, Magyarországon és Kelet-Németországban a kommunista pártok uralmát több szabadságot követelő csoportok kezdték ki, s a Helsinki Záróokmány Harmadik Kosarának emberi jogaira hivatkoztak. Az Európai Biztonsági Konferencia időről időre megtartott áttekintő ülései pedig napirenden tartották a kérdést.

Kelet-Európa kommunista vezetői megoldhatatlan helyzetben találták magukat. Ahhoz, hogy enyhítsenek a rájuk nehezedő belső nyomáson, nacionalistább politikát kellett folytatniuk, amely viszont megkívánta tőlük, hogy kinyilvánítsák Moszkvától való függetlenségüket. Mivel azonban a lakosság mindenhol kizárólag csak a Kreml bábjaikat látta bennük, egy nacionalista külpolitika nem volt elegendő a nép lecsendesítésére. A kommunista vezetőknek ezért úgy kellett hitelüket megalapozniuk, hogy demokratizálták a belső struktúrákat. Hamar nyilvánvalóvá vált, hogy a kommunista párt – még ott is, ahol ellenőrzése alatt tartotta a médiát – nem alkalmas a demokráciával együtt járó erőpróbákra, mivel mindössze egy kisebbség által a hatalom megszerzésére és megtartására alkotott eszköz. A kommunisták azt tudták, hogyan uralkodjanak a titkosrendőrség segítségével, de azt nem, hogy hogyan uralkodjanak a titkos választásokkal. Kelet-Európa kommunista vezetői így ördögi körbe kerültek. Minél nacionalistább lett a külpolitikájuk, annál erősebben követelték az emberek a demokratizálást; minél nagyobb mértékben demokratizálták a rendszereket, annál nagyobb nyomást fejtettek ki az emberek a leváltásuk érdekében.

A szovjet dilemma még ennél is kezelhetlenebb volt. A Brezsnyev-doktrína szerint a Kremlnek el kellett volna fojtania a csatlós államokat aláásó kezdődő forradalmakat. Gorbacsov azonban nemcsak hogy alkatalig volt alkalmatlan ilyen szerepre; egy ilyen beavatkozás aláaknázza volna egész külpolitikáját. Kelet-Európa elnyomása ugyanis megerősítette volna a NATO-t és a kínai-amerikai *de facto* koalíciót, s felgyorsította volna a fegyverkezési versenyt. Gorbacsov egyre inkább vagy a politikai öngyilkosság, vagy politikai hatalmának lassú eróziója között választhatott.

Gorbacsov a kiutat a liberalizálódás felgyorsításában vélte megtalálni. Tíz évvel korábban még talán sikerrel is járt volna; az 1980-as évek végére azonban nem tudott úrrá lenni a helyzeten. Uralma ezért a Brezsnyev-doktrína fokozatos feladását hozta magával. Magyarországon liberális kommunisták vették át a hatalmat; Lengyelországban pedig Jaruzelskinek engedélyt adtak a Szolidaritással való tárgyalásra. 1989 júliusában, az Európa Tanácsban tartott beszédében Gorbacsov nemcsak a kelet-európai szovjet beavatkozás jogosságát leszögezve Brezsnyev-doktrínát adta fel, hanem magukat a csatlós államokat is, amikor lemondott a „befolyási szférákról”:

„Egyik vagy másik országban a társadalmi és politikai rend megváltozott a múltban és megváltozhat a jövőben is. Ez a változás azonban kizárólag az adott ország népének az ügye. Bármilyen beavatkozás az államok belügyeibe és bármilyen kísérlet szuverenitásuk korlátozására – legyenek azok akár barátok, szövetségesek vagy mások – megengedhetetlen. ... Itt az ideje, hogy a hidegháború kiindulási pontjait a levéltárakba utaljuk, amelyekkel Európát a szembenállás helyszínékként kezelték és »befolyási szférákra« osztották fel.”

A csatlós államok fenntartása elfogadhatatlanul költségessé vált. Noha az Európa Tanácsban mondott beszéd túlságosan homályosnak hangzik, a történelmi szovjet normákkal mérve teljesen világos volt az értelme. 1989 októberében az éppen Finnországban tartózkodó Gorbacsov egyértelműen feladta a Brezsnyev-doktrínát. Szóvivője, Geraszimov a sajtónak tréfálkozva megjegyezte, hogy Moszkva a „Sinatra-doktrínát” fogadta el Kelet-Európában. „Ismerik Frank Sinatra dalát, az „Úgy csináltam, ahogy akartam”-ot? Magyarország és Lengyelország úgy csinálja, ahogy akarja.”

Túlságosan késő volt már a kelet-európai – sőt a szovjetunióbeli – kommunisták megmentésére. Gorbacsov liberalizálási hazardjátéka bukásra volt ítélve. A kommunista párt olyan mértékben demoralizálódott, amilyen mértékben egységét elvesztette. A liberalizálódás összeegyeztethetetlennek bizonyult a kommunista uralommal – a kommunisták nem tudtak demokratává válni anélkül, hogy ne szűntek volna meg kommunistáknak lenni, ezt az egyenletet Gorbacsov soha nem tudta felfogni, ellentétben Jelcinnel.

1989 októberében Gorbacsov ellátogatott Berlinbe is a Német Demokratikus Köztársaság fennállásának negyvenedik évfordulójára, s közben arra ösztönözte az ország sztálinista vezetőjét, Erich Honeckert, hogy reformistább politikát folytasson. Nyilvánvaló, hogy nem jött volna el az ünnepekre, ha sejtette volna, hogy ez lesz az utolsó ilyen alkalom, mint ahogy azt az ekkor mondott beszéde is tanúsítja:

„Állandóan azt követelik tőlünk, hogy számoljuk fel ezt vagy azt a hadtestet. Sokszor hallanunk kell: „Bontsa le a Szovjetunió a berlini falat, s akkor majd hiszünk békés szándékaiban.”

Nem gondoljuk, hogy az európai rend tökéletes. A valóság azonban az, hogy egészen eddig a háború utáni realitások elfogadása békét biztosított a kontinensen. Minden olyan kísérlet, amikor a Nyugat megpróbálta átrajzolni Európa térképét, a nemzetközi helyzet romlását vonta maga után.”

Négy héttel később azonban leomlott a berlini fal, s tíz hónapon belül Gorbacsov beleegyezett Németországnak, mint a NATO tagjának az egyesítésébe. Addigra már minden korábbi csatlós államban megdőntötték a kommunista kormányok uralmát, és összeomlott a Varsói Szerződés is. Jalta a visszájára fordult. A történelem megmutatta, hogy képtelenség volt Hruscsov dicsekvése, hogy a kommunizmus el fogja temetni a kapitalizmust. A Szovjetuniónak, mely negyven év alatt kimerítette magát abbéli törekvésében, hogy fenyegetésekkel és nyomásgyakorlással aláaknázza a nyugati egységet, most a Nyugat jóindulatát kellett keresnie, mivel a nyugati segélyre jobban rá volt szorulva, mint a csatlós államaira. 1989. július 14-én Gorbacsov a 7 legfejlettebb ipari ország kormányfőinek csúcstalálkozójához folyamodott kérésével:

„*Peresztrojka*nk elválaszthatatlan attól a politikától, mely a világgazdaságban való teljes részvételünket célozza. A világ csak nyerhet egy akkora piac megnyitásával, mint a Szovjetunió.”

Gorbacsov mindent két lapra tett fel: arra, hogy a liberalizálódás modernizálni fogja a Szovjetuniót, s arra, hogy azután a Szovjetunió képes lesz nagyhatalomként fennmaradni a nemzetközi porondon. Egyik reménye sem vált valóra, és Gorbacsov belpolitikai bázisa ugyanolyan szégyenteljesen omlott össze, mint a csatlós államok rendszere.

Arkhimédész görög filozófus és matematikus kijelentette: „Ha volna másik föld, amelyen lábát megvethetné, ezt a földet is ki tudná forgatni sarkaiból.” A forradalmak felfalják a saját gyermekeiket, mert a forradalmárok csak ritkán értik meg, hogy a társadalom felbomlásának egy bizonyos pontja után már nincsenek arkhimédészi fix pontok, ahonnan irányítani lehetne az eseményeket. Gorbacsov azzal a szilárd meggyőződéssel fogott munkához, hogy egy megreformált Kommunista Párt a modern világba tudja juttatni a Szovjetuniót. Nem jutott el azonban addig a felismerésig, hogy a kommunizmus a baj gyökere, s nem annak megoldása. A Kommunista Párt két nemzedéken keresztül elfojtotta a független gondolkodást, és üldözte az egyéni kezdeményezést. 1990-re a központi tervezés megkövült és a különböző szervezetek, amelyeknek feladata az élet minden területének az ellenőrzése lett volna, most megnemtámadási szerződéseket kötöttek pontosan azokkal a csoportokkal, amelyeket kordában kellett volna tartaniuk. A fegyelem rutinná vált, és Gorbacsovnak a liberalizálásra tett kísérlete káoszt teremtett.

Gorbacsov gondjai már olyan alapszinten megkezdődtek, mint a termelés növelése és a piacgazdaság néhány elemének bevezetése. Majdnem azonnal kiderült, hogy a tervgazdaságban semmilyen felelősségre vonhatóság nem létezik, és emiatt hiányzott egy hatékony gazdaság egyik leglényegesebb előfeltétele. A sztálinista elmélet a központi tervezés uralmát kívánta meg, de a realitás teljesen más volt. Amit „tervnek” neveztek, a valóságban nem volt más, mint a központi hatóságok kijátszása a hatalmas bürokráciák széles körű összejátszása révén. A termelésért felelős vezetők, az elosztást intéző minisztériumok, valamint az irányelveket adó tervezők mind a sötétben tapogatóztak, mivel fogalmuk sem volt a kereslet mértékéről, s mivel mihelyt a programokat elfogadták, többé már nem volt lehetőség azok módosítására. Ennek eredményeképpen a rendszer minden egysége csak minimális célokat tűzött ki maga elé, s az esetleg adódó hiányokat a hivatalos központi mechanizmus háta mögött megkötött egyéni megállapodásokkal pótolta. Minden az egyéni kezdeményezés ellen hatott, és a dolgok ilyenén állásán nem lehetett változtatni, mert az állítólagos vezetők számára majdnem megoldhatatlan feladatot jelentett a társadalom valódi helyzetének felmérése. A Szovjetunió az orosz állam korai történetéhez tért vissza; egy óriási Potyomkin-faluvá változtatta magát.

A reformokra tett kísérletek a meggyökeresedett *status quo* súlya alatt összeroppantak, mint ahogy azt Hruscsov, majd később Koszigin esete is példázza. Miután az országos költségvetés legalább 25 százalékát a támogatások emésztették fel, semmilyen objektív mérce nem állt rendelkezésre akár a hatékonyság mérésére, akár a gazdasági kereslet megállapítására. Mivel a javakat inkább szétosztották, semmint megvásárolták, a korrupció vált a piac egyetlen megnyilvánulási formájává.

Gorbacsov felismerte a mindent átható stagnálást, de hiányzott belőle a képzelőerő vagy az ügyesség a megkövesedett struktúrák áttöréséhez. A rendszer különböző felügyeleti szervei pedig, az idő múlásával, maguk is a probléma részeivé váltak. A Kommunista Pártnak, amely egykor a forradalom eszköze volt, semmilyen szerepe sem volt egy fejlett kommunista rendszerben azonkívül, hogy azt felügyelje, amit nem tudott megérteni – ezt a kérdést úgy oldotta meg, hogy összejátszott azokkal, akiket ellenőriznie kellett volna. A kommunista elit a kiváltságosok bürokratikus osztályává vált; s az elméletileg a nemzeti ortodoxia védelmezőjeként funkcionáló csoport csupán saját előjogainak a megőrzésére koncentrált erőit.

Gorbacsov két összetevőre alapozta reformprogramját: a *peresztrojka*ra – átszervezésre – , hogy megnyerje az új technokraták támogatását, és a *glasznosztj*ra – politikai liberalizálódásra – , hogy maga mögé állítsa a sokat szenvedett értelmiséget. Mivel azonban nem léteztek olyan intézmények, melyek a szabad véleménynyilvánítás és a valódi nyilvános viták csatornáit lettek volna, a *glasznosztj* maga ellen

fordult. És miután semmilyen szabad forrás sem létezett a hadseregre szánton kívül, az életkörülmények sem javultak. Így Gorbacsov fokozatosan elvesztette az intézményi támogatást anélkül, hogy a közvélemény támogatását megnyerte volna. A *glasznosztj* egyre inkább összeütközésbe került a *peresztrojka*val. Még a korábbi vezetők ellen indított támadásoknak is megvolt a maga árnyoldala. 1989-ben Gorbacsov egyik fiatal munkatársa, akit arra jelöltek ki, hogy elkísérjen a Kremlbe, megjegyezte nekem: „Mindez azt jelenti, hogy minden huszonöt évnél idősebb szovjet állampolgár csak elpocsékolta az életét.”

A reformok szükségességét egyedül a biztonsági szervek látták be – anélkül azonban, hogy készek lettek volna az orvoslás módját elfogadni. A KGB hírszerzői apparátusától tudta, hogy a Szovjetunió milyen messze lemaradt a Nyugattal folytatott technológiai versenyben. A fegyveres erőknek szakmai érdeke volt felismerni a fő ellenfelük rendelkezésére álló lehetőségeket. A probléma megértése azonban önmagában nem vezetett annak megoldásához. A biztonsági szervek sok tekintetben hasonló ellentmondásokkal küszködtek, mint Gorbacsov. A KGB támogatta a *glasznosztj*ot – a politikai liberalizálást –, mindaddig, amíg az nem ásta alá az állampolgári fegyelmet; és a katonaság elfogadta a *peresztrojka*t – a gazdasági átalakítást –, mindaddig, ameddig Gorbacsov a modernizációs programhoz nem a fegyveres erők csökkentésével próbál forrásokat találni.

Gorbacsov első kísérlete, hogy a Kommunista Pártot a reformok eszközévé tegye, megfeneklett a megszerzett érdekeltségek szirtjén; következő lépése – hogy meggyengítse, anélkül hogy megszüntetné a kommunista struktúrát – megsemmisítette a szovjethatalom alapvető erejét. Két lépésről volt itt szó: Gorbacsov hatalmának a középpontját a párton kívülre és párhuzamos funkciókat betöltő kormányba áthelyezni, s egyben elősegíteni a regionális és helyi önkormányzatok kifejlődését.

Gorbacsov mindkét esetben elszámította magát. Lenin óta a Kommunista Párt volt az egyetlen politikai döntéshozó testület. A kormány a politika végrehajtó, de nem tervező testülete volt. A legfontosabb szovjet pozíció mindig is a Kommunista Párt főtitkári posztja volt; Lenintől kezdve Brezsnyevig a kommunista vezetők ritkán töltöttek be kormányhivatalt. Ennek eredményeképpen az ambiciózus és vállalkozó szellemű emberek a kommunista hierarchia felé törekedtek, míg a kormányzat politikusi hajlammal nem rendelkező vagy a politikacsinálás iránt közömbös ügyintézőket vonzott. Azzal, hogy Gorbacsov hatalmi központját a Kommunista Pártból a szovjet rendszer kormányzati szférájába helyezte át, forradalmának a sorsát egy hivatalnoksereg kezébe tette.

Gorbacsovnak a területi autonómiát bátorító lépései is hasonló zsákutcába vezettek. Egyszerűen lehetetlennek bizonyult számára, hogy a népakarattal szemben táplált leninista gyanakvásával összeegyeztesse azon törekvését, hogy népszerű alternatívát kínáljon a kommunizmus ellenében. Ezért egy olyan, lényegében helyi választásokból álló rendszert alkotott, amelytől a nemzeti – a Kommunista Párton kívüli – pártokat kizárták. Amikor azonban az orosz történelem folyamán először, a nép választhatta volna a helyi és a területi kormányzatokat, az orosz történelem bünei visszaütöttek az országra. 300 éven át Oroszország különböző nemzetiségeket olvasztott magába Európában, Ázsiában és a Közép-Keleten, de soha nem sikerült őket az uralkodó központtal összebékíteni. Ezért azután nem meglepő, hogy a legtöbb újonnan megválasztott nem-orosz kormányzat, melyek a szovjet lakosság közel felét képviselték, most szembefordultak történelmi uralmaikkal.

Gorbacsov nem rendelkezett megbízható választói háttérrel. Támadást intézett a leninista államra jellemző szerzett érdekeltségek mindent átfogó hálózata ellen, de képtelen volt új támogatókra szert tenni, mert nem volt képes életképes alternatívát kínálni sem a kommunizmussal, sem a központosított állam elvével szemben. Gorbacsov noha embertelen rendszerének szemellenzójén át, helyesen ismerte fel társadalmi problémáit, de emiatt sohasem tudott megoldást találni rájuk. Mint aki egy teljesen átlátszó, de törhetetlen üvegfalú szobába van bezárva, elég tisztán látta, mi folyik a külvilágban, ám a szobán belüli körülmények miatt arra volt kárhóztatva, hogy nem tudta pontosan felfogni a látottak jelentését.

Minél hosszabb ideje tartott a *peresztrojka* és a *glasznosztj*, annál elszigeteltebb lett, és annál jobban

vesztett magabiztosságából Gorbacsov. Amikor 1987 elején először találkoztam vele, könnyed volt és sugárzott belőle a hit, hogy az országában általa megkezdett kisebb javítások ismét a nagyhatalom felé terelik azt. Egy évvel később már nem volt ennyire magabiztos. „Mindenesetre – jelentette ki – a Szovjetunió soha nem lesz már a régi” -; ami különösen kétértelmű volt egy ilyen herkulési erőfeszítést illetően. Amikor 1989 elején találkoztunk, elmondta nekem, hogy ő és Sevardnadze hogyan jöttek rá valamikor az 1970-es években, hogy a kommunista rendszert tetőtől talpig meg kell reformálni. Megkérdeztem tőle, hogy mint kommunista hogyan jutott erre a következtetésre. „Nem volt nehéz megállapítani, mi a baj” – jegyezte meg Gorbacsov. „Annál nehezebb azt tudni, hogy mi a jó.”

Gorbacsov sohasem találta meg a megfelelő választ. Utolsó hivatali éve lidércnyomásként nehezedett rá: látta a közelgő katasztrófát, de képtelen volt arra, hogy azt elhárítsa vagy hogy legalább ő maga kitérjen előle. Az emberek általában azért tesznek engedményeket, hogy valami fontosat megvédjenek. Gorbacsov ennek az ellenkezőjét érte el. A rendszertelenül végrehajtott reformok mindegyike félmegoldásokat hozott, és így csak felgyorsította a szovjet hanyatlást. Mindegyik engedmény egy következő előfeltételeit teremtette meg. 1990-re a balti államok elszakadtak, és a Szovjetunió kezdett felbomlani. Ami pedig talán a legironikusabb az egész dologban az az, hogy Gorbacsov első számú riválisa használta fel a – három évszázad alatt felépített – orosz birodalom felbomlását magának Gorbacsovnak a megbuktatására is. Oroszország (és ebből következően, kimondatlanul, a többi szovjet köztársaság) függetlenségét Jelcin úgy nyilvánította ki, hogy azzal gyakorlatilag eltörölte a Szovjetuniót és azzal együtt Gorbacsov pozícióját is, mint a Szovjetunió elnökéét. Gorbacsov tudta, milyen problémákkal áll szemben, de egyszerre túlságosan gyorsan és túlságosan lassan is cselekedett: túlságosan gyorsan a rendszer tűrőképességéhez képest, s túlságosan lassan ahhoz, hogy megállítsa az egyre gyorsuló összeomlást.

Az 1980-as években mindkét szuperhatalomnak meg kellett újítania magát. Reagan politikája felszabadította a társadalom energiáit; Gorbacsové a saját társadalma hibáit tette csak még nyilvánvalóbbá. Amerika problémái megoldhatók voltak a politika változtatásával; a Szovjetunióban a reform felgyorsította a rendszer válságát.

1991-re a demokráciák megnyerték a hidegháborút. Azonban alighogy elérték azt, amire álmukban sem számítottak, a hidegháborúval kapcsolatos eredeti vita azonnal kitört. Tényleges fenyegetést jelentett-e valaha a Szovjetunió? Nem omlott-e volna össze a hidegháborús erőfeszítések nélkül is? Vajon a hidegháború nem csupán olyan agyondolgozott politikusok találmánya volt, akik megzavarták a nemzetközi rend alapvető harmóniáját?

1990 januárjában a *Time* magazin Gorbacsovot „az évtized emberének” kiáltotta ki, s ezt az alkalmat használta fel arra, hogy a fenti tézis lényegét a nyilvánosság elé tárja. „Az utóbbi 40 évben folyó Nagy Vita galambjainak mindvégig igazuk volt” – állította a szerző. A Szovjetunió sohasem jelentett valódi veszélyt. Az amerikai politika vagy jelentéktelen szerepet játszott ebben a kérdésben, vagy akár még késleltette is a szovjet felbomlást. A nyugati demokráciák több mint négy évtizedes politikája semmilyen eredményt sem ért el, még a szovjet *külpolitikában* bekövetkezett változásokért sem felelős. Ha pedig ténylegesen semmit sem ért el, és az események mindössze a saját logikájuk szerint következtek be, akkor semmilyen következtetést nem lehet levonni a szovjet birodalom összeomlásából – különösen nem azt, hogy szükség van aktív amerikai részvételre egy olyan új világrend kialakításában, melyet a hidegháború vége megkíván. Az amerikai vita visszatért a kiindulópontjához. Az amerikai izolacionalizmus megszokott, régi szírihangja szólta ismét – hogy valójában nem Amerika nyerte meg a hidegháborút, hanem a Szovjetunió vesztette el azt, és hogy emiatt felesleges volt négy évtizeden át akkora erőfeszítéseket tenni, mert a dolgok ugyanilyen jól – vagy még ennél jobban – alakultak volna, ha Amerika nem avatkozott volna közbe.

Ugyanennek a gondolatmenetnek egy másik változata szerint valóban létezett egy hidegháború, s azt tényleg megnyerték, de a győzelem a demokrácia *eszméjének* köszönhető, amely a kelet-nyugati konfliktust

körülvevő geostratégiai megfontolások nélkül is diadalra jutott volna. Ez is azonban a légvárépítés egyik példája volt csak. A politikai demokrácia és a szabadság eszméje kétségtelenül közös platformot jelentett a rendszerrel szembenállóknak – elsősorban Kelet-Európában. A másként gondolkodók elnyomása egyre nehezebbé vált, minél inkább fellazult a kormányzó csoportok morálja. De a demoralizálódást főként a rendszer stagnálása, valamint a kommunista elit – amelyben minél magasabban állt valaki a hierarchia lépcsőfokán, annál jobban ismerte a tényeket – egyre szélesebb körben növekvő felismerése okozta, hogy rendszerük el fogja veszteni azt a harcot, amelyet hosszú és brutálisan kemény történelme végső céljaként tűztek ki. Legjobb esetben az volt a kérdés: mi volt előbb – a tyúk vagy a tojás. A demokratikus eszme egy csoportba gyűjtötte a kommunizmus ellenzékét, de önmagában nem tudott volna ilyen gyorsan győzni a kommunista külpolitika és végül a kommunista társadalom összeomlása nélkül.

Mindenesetre ez volt a nemzetközi kérdések marxista kutatóinak álláspontja, akik hozzászórtak „az erők korrelációjának” vizsgálatához és számukra könnyebbnek tűnt a szovjet bukás okainak feltárása, mint az amerikai megfigyelők számára. 1989-ben a London School of Economics egyik marxista professzora, Fred Halliday, arra a következtetésre jutott, hogy az erőegyensúly az Egyesült Államok javára tolódott el. Halliday tragédiának fogta fel ezt a fejleményt, de ellentétben azokkal az önmarcangoló amerikaiakkal, akik megtagadtak bárminemű elismerést a saját országuktól vagy annak vezetőitől, elismerte, hogy a Reagan-kormányzat ideje alatt óriási változás történt a nemzetközi politikában. Amerikának olyan mértékben sikerült feltornászni a harmadik világbeli szovjet befolyás költségeit, hogy a találón a „Védekező szocializmus” címet viselő fejezetben Halliday Gorbacsov „új gondolkodását” az amerikai nyomás enyhítésére tett kísérletnek tartja.

A legdöntőbb bizonyíték ezen a téren szovjet forrásokból származik. 1988-tól kezdődően a szovjet tudósok kezdték elismerni a szovjet felelősséget az enyhülés visszاسzorulásáért. A szovjet elemzők, akik a *détente* előfeltételeit esetenként jobban megértették, mint számos amerikai bírálója, kimutatták, hogy az enyhüléssel Washington visszatartotta Moszkvát a fennálló katonai és politikai *status quo* megváltoztatására tett kísérletektől. Amikor a Brezsnyev-féle vezetés megsértette ezt a hallgatóságos megállapodást, és egyoldalú előnyök megszerzésére törekedett, olyan válaszlépésekre kényszerítette a Reagan-kormányzatot, amelyeket a Szovjetunió már nem tudott megfelelően kezelni.

Az egyik legkorábbi és legérdekesebb ilyen szovjet „revizionista” értékelés Vjacseszlav Dasicsevnék, a Szocialista Világrendszer Gazdasági Kutatóintézete professzorának nevéhez fűződik. A *Lityeraturnaĵa Gazeta* 1988. május 18-i számában megjelent cikkében Dasicsev rámutatott arra, hogy „a brezsnyevi vezetés történelmi jelentőségű tévedései, hozzá nem értő politikája” a világ minden más jelentős államát, a Szovjetunió elleni koalícióba tömörítette, és olyan fegyverkezési versenyt provokált ki, amelyet a Szovjetunió nem engedhetett meg magának. Ezért szakítani kellett azzal a hagyományos szovjet politikával, hogy elzárkózik a világ közösségétől, miközben alá is akarja azt aknázni. Dasicsev ezt írja:

„...a Nyugat úgy látta, hogy a szovjet vezetés aktívan kihasználta az enyhülést arra, hogy megerősítse a saját fegyveres erőit, katonai egyenlőséget érjen el az Egyesült Államokkal és általában minden vele szemben álló hatalommal – amire a történelemben nem volt még példa. A vietnami katasztrófa által megbénított Egyesült Államok érzékenyen reagált a szovjet befolyás kiterjesztésére Afrikában, a Közel-Keleten és más régiókban.

...A »visszacsatolási« effektus működése a Szovjetuniót rendkívül súlyos külpolitikai és gazdasági helyzetbe hozta. A világ vezető hatalmaival került szembe – az Egyesült Államokkal, Nagy-Britanniával, Franciaországgal, az NSZK-val, Olaszországgal, Japánnal, Kanadával és Kínával. A Szovjetunió lehetőségeit messze meghaladta, hogy szembeszálljon ezeknek az országoknak az övét jóval meghaladó potenciáljával.”

Ugyanerről beszélt Eduard Sevardnadze szovjet külügyminiszter, a szovjet külügyminisztériumban

1988. július 25-én tartott megbeszélés alkalmával. Számba vette az olyan szovjet hibákat, mint az afganisztáni kudarc, a Kínával való ellenségeskedés, az Európai Közösség hosszú évekre visszamenő lebecsülése, a költséges fegyverkezési verseny, a genfi fegyverzet-ellenőrzési tárgyalásokról való kivonulás 1983-84-ben, a szovjet döntés az SS-20-as rakéták telepítéséről, valamint a szovjet védelmi doktrína, amely szerint a Szovjetunióknak olyan erősnek kell lennie, mint az ellene felvonuló bármely lehetséges ellenséges koalíciónak. Más szóval, Sevardnadze elítélt szinte mindent, amit a Szovjetunió a megelőző huszonöt év alatt csinált. Burkoltan elismerte, hogy a nyugati politika nagy hatást gyakorolt a Szovjetunióra, ha ugyanis a demokráciák nem büntették volna a kalandorságot, a szovjet politikát akár sikeresnek is be lehetett volna állítani, és akkor semmi szükség sem lett volna a változtatásra.

A hidegháború, amelyet a két vezető pártból kikerülő nyolc amerikai kormányzat vívott, nagyjából úgy végződött, ahogy azt George Kennan 1947-ben megjósolta. Függetlenül attól, hogy a Nyugat mennyire alkalmazkodó politikát folytatott, a szovjet rendszernek szüksége volt egy állandó külső ellenség mumusára, hogy igazolni tudja a saját népére rótt nélkülözéseket, valamint hogy fenntarthasson az uralmához elengedhetetlenül szükséges nagyságú fegyveres erőt és biztonsági apparátust. Amikor a reagani években tetőző egyesített nyugati válasz nyomása alatt a XXVII. pártkongresszus a békés egymás mellett élésről a kölcsönös függőségre változtatta a hivatalos doktrínát, a belső elnyomás erkölcsi alapja megszűnt. Ekkor vált nyilvánvalóvá, ahogy azt Kennan megjövendölte, hogy a Szovjetunió, amelynek állampolgárai fegyelemben nőttek fel, és amely nehezen tudott a kompromisszumok és az alkalmazkodás felé elmozdulni, egyik napról a másikra az egyik legerősebb államból „az egyik leggyengébb és legsajnálattaméltóbb nemzeté” válik.

Amint arról már korábban is szó volt, Kennan végül arra a meggyőződésre jutott, hogy feltartóztatási politikája túlságosan is militarista színezetet kapott. Helytállóbbnak tűnik az a megállapítás, hogy Amerika, mint mindig, a katonai stratégiára való túlzott támaszkodás és az ellenfél megtérését váró érzelmi függőség között ingadozott. Magam is sok esetben kritikus módon szemléltem számos, a feltartóztatás neve alatt futó egyéni politikai programot. Az amerikai politika általános iránya azonban figyelemreméltóan előrelátó volt, és felettébb következetes maradt az egymást váltó kormányzatok, valamint a döbbenetesen eltérő személyiségek sorának vezetése alatt.

Ha Amerika nem szervezte volna meg az ellenállást, amikor a magabiztos kommunista birodalom úgy viselkedett, mintha a jövőt képviselné, és ezt el is hitette a világ népeivel és vezetőivel, akkor a kommunista pártok, amelyek a II. világháború után a legnagyobb pártok voltak az egyes országokban, győzhettek volna. Nem lehetett volna akkor az egymás után következő berlini válságokat átvészelni, s több hasonló krízishelyzet is bekövetkezett volna. Amerika Vietnam utáni benuátságát kihasználva a Kreml felbérelt erőket küldött Afrikába és a saját katonáit Afganisztánba. Sokkal agresszívabb lett volna, ha Amerika nem védelmezi a globális erőegyensúlyt, és nem segít a demokratikus országok újjáépítésében. Az a tény, hogy Amerika nem az erőegyensúly szempontjából mérlegelte a szerepét, csak fokozta a nehézségeit, és bonyolultabbá tette az egész folyamatot, de ugyanakkor nagyfokú elkötelezettséget és kreativitást is eredményezett. S nem is változtatott ez azon a realitáson, hogy Amerika volt az az ország, amely megőrizte a globális erőegyensúlyt és ezáltal a világbékét is.

A hidegháborúban elért győzelem természetesen nem egyik vagy másik amerikai kormányzat sikere volt. A végeredményt negyvenévi amerikai kétpárti külpolitika és hetvenévi szovjet megkövülés együttesen idézte elő. A Reagan-jelenség a személyiség és a lehetőség szerencsés egybeesésének eredményeképpen jelentkezett: egy évtizeddel korábban túlságosan harcias; egy évtizeddel később pedig túlságosan egyoldalúnak tűnt volna. Az amerikai népet egyesítő ideológiai harciasság és az a diplomáciai rugalmasság, amit a konzervatívok sohasem bocsátottak volna meg egyetlen más elnöknek sem, volt pontosan az a kombináció, amire a szovjet gyengeség és a kezdődő szovjet önbizalomhiány idején szükség volt.

A reagani külpolitika azonban inkább egy ragyogó naplementére, semmint egy új korszak hajnalára

emlékeztet. A hidegháborút majdnem pontosan az amerikai prekoncepciók testére szabták. Adva volt egy uralkodó ideológiai kihívás, mely az univerzális irányelveket, bármennyire leegyszerűsítve is, alkalmassá tette a világ problémáinak megoldására. Ezenkívül létezett egy világos és jelenlévő katonai fenyegetés, amelynek forrása mindenki előtt egyértelmű volt. Még így is, Amerika megpróbáltatásai Szeztől Vietnámig abból adódtak, hogy az általános elveket olyan egyedi esetekre próbálták alkalmazni, amelyek nem feleltek meg azoknak.

A hidegháború utáni világban nincs általános ideológiai kihívás, vagy a jelen sorok írásakor egyetlen geostratégiai konfrontáció sincs. Majdnem minden helyzet egyedi. A kivételesség inspirálta Amerika külpolitikáját, és adta az erőt és kitartást ahhoz, hogy győzhessen a hidegháborúban. A huszonegyedik század multipoláris világában azonban sokkal kifinomultabb és ügyesebb módon kell majd alkalmazni ezt az eszmét. Amerikának végül majd szembe kell néznie azzal a kihívással, amit sikerült elkerülnie történelme legnagyobb részében: azzal, hogy a magáról mint akár jelzőfényről, akár keresztes vitézről kialakított hagyományos képe még mindig megfelel-e lehetőségeinek, vagy inkább határt szab nekik; röviden, meg kell végre határoznia saját nemzeti érdekeit.

HARMINCEGYEDIK FEJEZET

ELMÉLKEDÉSEK AZ ÚJ VILÁGRENDRŐL

A huszadik század utolsó évtizedének kezdetére úgy tűnt, hogy a wilsonizmus győzedelmeskedik. A kommunista ideológiai és a szovjet geopolitikai kihívások egyszerre szenvedtek vereséget. A kommunizmus elleni erkölcsi ellenállás összefonódott a szovjet terjeszkedés megállításának geopolitikai feladatával. Nem csoda, hogy Bush elnök klasszikusan wilsoni kifejezésekkel vázolta fel egy új világrénddel kapcsolatos reményeit:

„A nemzetek olyan új partneri viszonyát látjuk magunk előtt, amely továbblép a hidegháborún. Konzultáción, együttműködésen és kollektív cselekvésen alapuló partnerséget, amely elsősorban a nemzetközi és a regionális szervezeteken keresztül működik. Olyan elvek és jog által egységbe fogott partneri viszonyt, amely a terheket és a kötelezettségeket egyenlően osztja el. Partneri viszonyt, amelynek a célja a demokrácia, az anyagi jólét, a béke és a fegyverzetcsökkentés.”

Bush demokrata párti utóda, Bill Clinton elnök igen hasonló kifejezésekkel ecsetelte Amerika céljait, amikor a „demokrácia kiterjesztéséről” beszélt:

„Egy veszélyekkel és lehetőségekkel teli új korszakban legfőbb célunk a piacgazdaságon alapuló demokráciák közösségének a bővítése és erősítése. A hidegháború alatt a szabad intézmények fennmaradását veszélyeztető fenyegetés feltartóztatására törekedtünk. Most megpróbáljuk kibővíteni azoknak a nemzeteknek a körét, amelyek e szabad intézmények irányítása alatt élnek, mivel az az álmunk, hogy egy nap a világon minden ember szabadon kifejtetheti véleményét és energiáit egy virágzó demokráciából álló világban, amelyben ezek az országok együttműködnek és békében élnek.”

Amerika ebben a században immár harmadszor nyilvánította ki a szándékát, hogy a saját értékeiből kiindulva építsen fel egy új világréndet. És ugyancsak harmadik alkalommal már, hogy Amerika kimagaslott a nemzetközi mezőnyből. 1918-ban Wilson szorította a háttérbe a párizsi békekonferenciát, amelyen Amerika szövetségesei túlságosan is függtek az Egyesült Államoktól ahhoz, hogy hangot adjanak kétségeiknek. A második világháború vége felé Franklin Delano Rooseveltt és Truman került abba a helyzetbe, hogy az amerikai modell alapján formálják újra az egész világot.

A hidegháború vége még nagyobb kísértést jelentett, hogy a nemzetközi életet Amerika képére formálják. Wilson kezét megkötötték a hazai elszigetelődéspártiak, míg Trumant a sztálinista terjeszkedés akadályozta. A hidegháború utáni világban az Egyesült Államok az egyedüli talpon maradt szuperhatalom, amely képes a világ bármely pontján beavatkozni. A hatalom központjai azonban szétszóródtak, és kevesebb olyan ügy akad, ahol a katonai erő alkalmazása indokolt lenne. A hidegháborúban aratott győzelem Amerikát egy olyan világba vetette, amely sok tekintetben hasonlít a XVIII. és a XIX. századi európai államrendszerekhez, s olyan gyakorlathoz, amelyet az amerikai államférfiak és gondolkodók következetesen megkérdőjeleztek. A mindent háttérbe szorító ideológiai vagy stratégiai fenyegetés hiánya lehetővé teszi, hogy az országok egyre inkább közvetlen nemzeti érdekeik alapján kialakított külpolitikát folytassanak. Egy nemzetközi rendszerben, amelyet öt vagy hat nagyhatalom és számos kisebb ország jellemez, a rend többé-kevésbé úgy fog kialakulni, amint az elmúlt évszázadokban: az egymással versengő

nemzeti érdekek kiegyenlítése és egyensúlyozása útján.

Mind Bush, mind Clinton úgy beszélt az új világrendről, mintha az már holnap megvalósulhatna. A valóságban azonban még mindig csak a kialakulás időszakában járunk, s véglegesen csak messze, a következő században fog formát ölteni. Az új világrend, mely részben a múlt továbbélésének, részben eddig soha nem látott jelenségeknek ötvözete, három olyan kérdésre adott válaszból fog kialakulni, melyekkel az előző korok is szembenéztek: melyek lesznek a nemzetközi rend alapegységei? Hogyan fognak egymásra hatni? Milyen célokat fog szolgálni ez az egymásra hatás?

A nemzetközi rendszerek sorsa mindig bizonytalan. Mindegyik „világrend” állandóságra törekszik; maga a kifejezés is az örökkévalóságot juttatja az ember eszébe. Alkotóelemei azonban állandóan mozgásban vannak; a valóságban a nemzetközi rendszerek élettartama minden évszázaddal egyre rövidebb lett. A vesztfáliai békéből kinőtt rend 150 évig tartott; a bécsi kongresszus által létrehozott nemzetközi rendszer 100 évig tartotta fent magát; a hidegháború által jellemezhető nemzetközi rend pedig 40 év múlva véget ért. (A versailles-i rendezés soha nem működött a nagyhatalmak által elfogadott rendszerként, s lényegében nem volt több, mint fegyverszünet a két világháború között.) A világrend alkotórészei, egymásra hatásuk lehetőségei és a céljaik soha azelőtt nem változtak olyan gyorsan, olyan alapvetően vagy olyan globálisan, mint most.

Valahányszor a nemzetközi rendszert alkotó egységek megváltoztatják jellegüket, elkerülhetetlen zűrzavar következik. A harmincéves háború nagyjából a hagyományon és az univerzalitáson alapuló feudális társadalomból a *raison d'état*-ra épülő modern államok rendszerére való áttérés miatt tört ki. A francia forradalmi háborúk a közös nyelv és kultúra által meghatározott nemzetállamba való átmenetet jelezték. A huszadik század háborúit a Habsburg-és a Török Birodalom felbomlása, az Európa uralkodó helyzete elleni kihívás s a gyarmatosítás vége okozta. Minden egyes átmenetnél az addig adottnak vett dolgok hirtelen anakronisztikussá váltak: a többnemzetiségű államok a XIX., a gyarmatosítás a XX. században.

A bécsi kongresszus óta a külpolitika egymáshoz kapcsolta a különböző országokat – ebből származik a „nemzetközi kapcsolatok” kifejezés. A XIX. században akár egyetlen új nemzet megjelenése – mint az egyesült Németországé – több évtizedes zűrzavarhoz vezetett. A második világháború befejezése óta közel száz új ország jött létre, s közülük számosan különböznek a történelmi Európa nemzetállamaitól. A kommunizmus szovjetunióbeli bukása és Jugoszlávia felbomlása újabb húsz nemzetet eredményezett, melyek közül többen évszázados bosszúszomjukat próbálják most kielégíteni.

A XIX. századi európai nemzet a közös nyelvre és kultúrára épült, és a kor technológiai színvonalán optimális keretet biztosított a biztonságra, a gazdasági növekedésre és a nemzetközi események befolyásolására. A hidegháború utáni világban a hagyományos európai nemzetállamok – azok az országok, melyek az Európai Együttműködést alkották az első világháborúig – nem rendelkeznek a globális szerephez szükséges erőforrásokkal. Jövendőbeli befolyásuk azon fog múlni, hogy milyen sikerrel konszolidálják magukat az Európai Unióban. Egy egyesült Európa továbbra is nagyhatalom marad; ha viszont nemzetállamokra bomlik, másodrangú szerepre lesz kárhóztatva.

Az új világrend kialakulását kísérő zavaros helyzet részben abból a tényből adódik, hogy legalább háromféle, önmagát „nemzetként” meghatározó állam hat kölcsönösen egymásra, mialatt csak kevésse jellemzik őket a nemzetállamok történelmileg kialakult tulajdonságai. Egyrészt ott vannak a felbomló birodalmakból kiszakadó etnikai töredékek, például Jugoszlávia vagy a Szovjetunió utódállamai. Ezek az államok a történelmi sérelmekről és az ősrégi azonosságkereséstől megszállva elsősorban az ősi etnikai versengések nyertesei szeretnének lenni. A nemzetközi rend célja kívül áll érdeklődésük körén, s gyakran nem is értik, miről van szó. A harmincéves háborúba keveredett kisebb államokhoz hasonlóan megőrizni próbálják függetlenségüket és növelni a hatalmukat, egy nemzetközi politikai rend kozmopolitább meg gondolásaitól függetlenül.

Néhány posztkoloniális nemzet egy másik, különálló jelenséget képvisel. Sokuk számára a jelenlegi

határok csak a gyarmatosító hatalmak által adminisztratív indokokból meghúzott vonalakat képviselik. A hosszú tengerparti sávot elfoglaló Francia Afrikát tizenhét adminisztratív egységre osztották, s ezek mindegyike önálló állammá vált. Belga Afrikát – amelyet egykor Kongónak, most pedig Zairénak neveznek – mindössze egy keskeny folyosó kötötte össze a tengerrel, s ezért egyetlen egységként kezelték, noha Nyugat-Európa nagyságú területet foglal el. Ilyen körülmények között az állam túlságosan is gyakran a hadsereget jelentette, mivel az volt általában az egyetlen „nemzeti” intézmény. Amikor ez az eszme összeomlott, következményeként egyre-másra törtek ki a polgárháborúk. Ha a nemzeteket meghatározó XIX. századi normákat vagy a wilsoni önrendelkezési elveket alkalmazzák ezekre a nemzetekre, akkor a határokat radikálisan és előre nem látható módon újra meg kellene húzni. Számukra a territoriális *status quo* alternatívája a soha véget nem érő és kegyetlen polgárháborús konfliktus volna.

Végül itt vannak a kontinentális típusú államok – talán ezek fogják az új világrend alapvető egységeit alkotni. A brit gyarmati uralom alól felszabadult indiai nemzet számos különböző nyelvet, vallást és nemzetiséget egyesít. Mivel India érzékenyebb a szomszédos államok vallási és ideológiai áramlataira, mint a XIX. századi európai nemzetek, a kül- és belpolitikája közötti választóvonal egyrészt máshol húzódik, másrészt jóval vékonyabb is, mint az utóbbiaknál volt. Hasonlóképpen Kína a közös írásmód, a közös kultúra, valamint a közös történelem által összetartott különböző nyelvek konglomerátuma. Az, amivé Európa válhatott volna a XVII. századi vallásháborúk nélkül, s amivé a jövőben válhat, amennyiben az Európai Unió megfelel támogatói várakozásának. Ugyanígy, a hidegháború két superhatalma európai értelemben sohasem volt nemzetállam. Amerikának sikerült egyedi kultúrát létrehoznia egy többnyelvű etnikai tömegeből; a Szovjetunió pedig számos nemzetiségből álló birodalom volt. Utódállamai – különösen az Orosz Föderáció – a jelen sorok írásakor a felbomlás és újabb imperializmus megteremtése között vergődnek, sok szempontból ugyanúgy, ahogy a Habsburg- és a Török Birodalom a XIX. században.

Mindez radikálisan megváltoztatta a nemzetközi kapcsolatok lényegét, módszerét és mindenekelőtt a hatókörét. A modern kor előtt a különböző földrészek többé-kevésbé egymástól elszigetelten éltek életüket. Lehetetlen lett volna, mondjuk, Franciaország hatalmát összemérni Kínáéval, mert a két ország semmilyen módon sem hatott egymásra. Mihelyt azonban a technika határai kitágultak, a többi kontinens sorsát az európai hatalmak „együttműködése” határozta meg. Egyetlen korábbi nemzetközi rendnek sem voltak olyan nagyobb hatalmi központjai, melyek eloszlottak volna a világ minden pontján. Ugyanígy, egyetlen régebbi államférfinak sem kellett egy olyan környezetben diplomáciai tevékenységet folytatnia, ahol az eseményeket a vezetők és a közösség azonnal és egyszerre figyelemmel kísérheti.

Ahogy az államok száma és egymással való kölcsönhatásuk lehetősége nő, felvetődik a kérdés: milyen elvek alapján lehetne új világrendet teremteni? Tekintettel az új nemzetközi rendszer bonyolultságára, alkalmazhatók-e a wilsoni elvek – mint „a demokrácia kiterjesztése” az amerikai külpolitika vezérlő elveként a hidegháborús feltartóztatási stratégia helyett? Ezek az elvek nyilvánvalóan sem tökéletesen sikeresek, sem tökéletesen sikertelenek nem voltak. A XX. századi diplomácia néhány legnagyobb tette Woodrow Wilson idealizmusából nőtt ki: a Marshall-terv, a kommunizmus feltartóztatása melletti bátor elkötelezettség, Nyugat-Európa szabadságának védelme, sőt, még a balsorsú Nemzetek Szövetsége (Népszövetség) és későbbi inkarnációja, az Egyesült Nemzetek Szervezete.

Ugyanakkor a wilsoni idealizmus bőségesen tartalmazott problémákat is. Az etnikai önrendelkezés kritikátlan támogatása, ahogy az a Tizennégy Pontban megjelent, nem vette figyelembe a hatalmi viszonyokat és azt, hogy felhalmozódott rivalizálásukat és ősi gyűlölködésüket megszállottan kielégíteni vágyó etnikai csoportok destabilizáló hatást gyakorolnak a nemzetközi életre. A Wilson által elképzelt kollektív biztonság eszméjében rejlő eredendő problémákat csak súlyosbította az a körülmény, hogy a Nemzetek Szövetsége nem rendelkezett katonai erővel a határozatok betartatására. A hatástalan 1928-as Kellogg-Briand Paktum, amellyel a nemzetek lemondtak a háborúról mint a politika eszközéről, megmutatta a kizárólag jogi korlátozások határait. Ahogy azt Hitler később bebizonyította, a diplomácia

világában egy megtöltött ágyú gyakran többet ér, mint egy jogi dokumentum. Wilsonnak a demokrácia kiszélesítésére vonatkozó felhívása számos nagyszerű tettet szült Amerikában. Ugyanakkor azonban ez vezetett olyan katasztrofális kimenetelű keresztes hadjáratokhoz is, mint Vietnam.

A hidegháború vége megteremtette az egyesek által „egypólusú” vagy „egy szuperhatalom” világot. Az Egyesült Államok azonban most sincs jobb helyzetben ahhoz, hogy egymaga döntsön a világ ügyeiről, mint a hidegháború kezdetén. Amerika nagyobb befolyással bír, mint tíz évvel ezelőtt, azonban, ironikus módon, a hatalom is több központ között oszlik el. Ilyen módon Amerika képessége, hogy a saját kedve szerint alakítsa a rajta kívül eső világot, valójában csökkent.

A hidegháborúban aratott győzelem erősen megnehezítette az univerzális kollektív biztonságról kialakított wilsoni álm megvalósítását. Egy potenciális egyeduralomra törő hatalom hiányában a jelentősebb országok már nem a régi módon tekintenek a békére leselkedő veszélyekre, s nem is hajlandók már olyan kockázatokat vállalni, mint egykor, az általuk felismert fenyegetések elhárítására (lásd a 10., 11., 15. és 16. fejezeteket). A világközösség hajlandó a „békefenntartásban”, azaz a részvevő felek által elfogadott érvényes egyezmények betartásának ellenőrzésében együttműködni, amennyiben a részvevők egyike sem fenyegeti, de visszariad a béketeremtéstől – azaz a világ rendjét veszélyeztető tényleges kihívások elfojtásától. Mindez nem meglepő, hiszen még az Egyesült Államok sem dolgozott ki világos koncepciót arra nézve, hogy mi ellen fog egyoldalúan fellépni a hidegháború utáni világban.

A wilsonizmus mint a külpolitika egyik lehetséges megközelítési módja feltételezi, hogy Amerika páratlan erkölcsi tisztaság és páratlan hatalom formájában kifejeződő egyedi természettel bír. Az Egyesült Államok annyira magabiztos volt ereje és céljainak erkölcsössége tekintetében, hogy úgy vélte, az egész világon megküzd értékeiért. Az amerikai kivételesség eszméje a wilsoni külpolitika kiindulópontja.

A XXI. század közeledtével olyan hatalmas globális erők munkálkodnak, hogy idővel az Egyesült Államok egyre kevésbé lesz kivételes. Az amerikai haderő még előrelátható ideig az első számú marad a világon. De Amerikának az a kívánsága, hogy bevesse ezt az erőt a világon a következő évtizedekben keletkező megszámlálhatatlan kisebb konfliktusban – lásd Boszniát, Szomáliát és Haitit – az amerikai külpolitika előtt álló egyik legfontosabb konceptuális kihívást jelenti. Valószínű, hogy az Egyesült Államok rendelkezik majd a világ legerősebb gazdaságával is a XXI. század nagy részében. A gazdagság egyre szélesebben elterjed majd, s az a technológia is, mely azt megtermeli. Az Egyesült Államoknak olyan gazdasági versennyel kell szembenéznie, melyben soha nem volt része a hidegháború alatt.

Amerika lesz a legnagyobb és legerősebb nemzet, de egyenrangú partnerekkel lesz körülvéve; ő lesz a *primus inter pares*, de mindenképpen a sok közül csak egy ország lesz. A wilsoni külpolitika alapját képező amerikai kivételesség eszméje ezért valószínűleg jelentéktelenebb szerepre lesz kárhóztatva a következő évszázadban.

Az amerikaiaknak nem szabad mindezt Amerika megalázásaként vagy a nemzeti hanyatlás tüneteként értékelniük. Hiszen az Egyesült Államok történelme nagy részében valójában csak egy ország volt a sok közül, nem pedig kiemelkedő szuperhatalom. A többi hatalmi központ – Nyugat-Európában, Japánban és Kínában – ne ijessze az amerikaiakat. Végül is, a világ erőforrásainak megosztása, valamint más társadalmak és gazdaságok fejlesztése kimondottan az amerikai célok között szerepelt a Marshall-terv óta.

Ha azonban a wilsonizmus premisszája kevésbé lényegessé válik, és ha a wilsoni külpolitika követelményei – a kollektív biztonság, az ellenfelek megtérítése az amerikai életformához, nemzetközi rendszer, amely a vitákat jogi úton dönti el, és az etnikai önrendelkezés melletti feltétel nélküli kiállítás – kevésbé megvalósíthatók lesznek, milyen elvekre kellene akkor az amerikai külpolitikát a jövő évszázadban alapozni? A történelem nem ad útmutatást, s még az analógiák sem teljesen kielégítőek. A történelem azonban példákon keresztül tanít és, amint Amerika ismeretlen vizekre evez, jól teszi, ha tanulmányozza a Woodrow Wilson és az „amerikai évszázad” előtti időket, hogy kulcsa legyen az elkövetkező évtizedekhez.

Richelieu *raison d'état*-elve – azaz, hogy az állam érdekei szentesítik a célokhoz használt eszközöket –

mindig is ellenszenves volt az amerikaiak számára. Ez nem jelenti, hogy az amerikaiak sohasem gyakorolták a *raison d'état*-t – számos példát találunk rá, kezdve a köztársaság korai évtizedeiben az Alapító Atyák által az európai hatalmakkal folytatott ravasz politikától a „sorsszerű elhivatottságként” emlegetett nyugat felé való megszállott terjeszkedésig. Az amerikaiak azonban mindig szégyellték önző érdekeiket nyíltan bevallani. Akár világháborúról, akár helyi konfliktusról volt szó, az amerikai vezetők mindig azt állították, hogy elvek, s nem érdekek miatt harcolnak.

Az európai történelem tanulmányozói az erőegyensúly elvét teljesen nyilvánvalónak tekintik. Az erőegyensúly azonban éppúgy, mint a *raison d'état*, az utóbbi pár évszázad terméke, amelyet eredetileg III. Vilmos angol király tett ismertté, aki Franciaország terjeszkedési vágyát akarta kordában tartani. Az elképzelés, hogy gyengébb államok koalíciót alkossanak egy erősebb ország ellen, egyáltalán nem volt valami új ötlet. Az erőegyensúly azonban állandó törődést igényel. A jövő században az amerikai vezetőknek ki kell fejteniük állampolgáraiknak a nemzeti érdek elvét és meg kell magyarázniuk, hogyan szolgálja ezt az érdeket – Európában és Ázsiában – az erőegyensúly fenntartása. Amerikának társakra lesz szüksége, hogy fenntartsa az egyensúlyt a világ számos régiójában, s ezeket a partnereket nem lehet mindig kizárólag erkölcsi alapokon megválasztani. A nemzeti érdek egyértelmű meghatározása az amerikai politika legalább olyan fontos útmutatója kell hogy legyen, mint az erkölcsi megfontolások.

A leghosszabb ideig jelentősebb háborúk nélkül érvényben lévő nemzetközi rendszer a bécsi kongresszus nyomán alakult ki. A rendszer a legitimitást az egyensúllyal, a közösen vallott értékekkel, valamint az erőegyensúlyi diplomáciával kombinálta. A közös értékek mérsékeltek a különböző nemzetek követeléseit, mialatt az egyensúly határt szabott azok érvényesítésének. A XX. században Amerika kétszer is megpróbált egy majdnem kizárólag a saját értékein alapuló világrendet létrehozni. Hősies vállalkozás, amely a jelen világunkban jelenlévő számos jó dolog kútfőjének bizonyult. A wilsonizmus azonban nem lehet a hidegháború utáni világ kizárólagos alapja.

A demokrácia fejlődése tovább folytatódik mint Amerika legfőbb törekvése, de szükséges számba venni azokat az akadályokat is, amelyekkel szembenéz jelenlegi látszólagos filozófiai győzelme pillanatában. A nyugati politológusok egyik legfőbb gondja mindig is a központi kormányzat hatalmának kordában tartása volt, míg legtöbb más társadalomban a politika tudománya megpróbálta körülbástyázni az állam hatalmát. A nyugati világhoz hasonló mértékben sehol sem ragaszkodtak ennyire a személyes szabadság kiterjesztéséhez. A nyugati demokráciák kulturálisan homogén, hosszú közös történelemre visszatekintő társadalmakban jöttek létre (még Amerika is, soknyelvű lakossága ellenére, erős kulturális azonosságtudatot fejlesztett ki). A társadalom és bizonyos szempontból a nemzet megelőzte az államot, s nem az utóbbinak kellett őket létrehozni. Ilyen környezetben a politikai pártok egy alapvető egyetértés különböző változatait képviselték; a ma kisebbsége potenciálisan a holnap többsége lehet.

A világ legnagyobb részén azonban az állam kialakulása megelőzte a nemzetét; az volt, s gyakran ma is az a leglényegesebb formáló erő. A politikai pártok, már ahol léteznek, meghatározott, általában valamilyen közösségi identitást képviselnek; a kisebbség és a többség többnyire állandó. Ilyen társadalmakban a politikai folyamat az uralomról, s nem pedig a hivatalok váltakozásáról szól; az utóbbi jórészt csak puccsok által, s nem alkotmányos keretek között megy végbe. Egy lojális ellenzék fogalma – a modern demokrácia lényege – ritkán érvényesül. Az ellenzéket sokkal gyakrabban a nemzeti kohézióra leselkedő veszélynek tartják, az árulással azonosítják, s kíméletlenül elnyomják.

A nyugati típusú demokrácia egyetértést tételez fel az értékeket illetően, s ez korlátok közé szorítja a pártoskodást. Amerika nem lenne hű önmagához, ha nem vélné úgy, hogy a szabadság eszméje világszerte alkalmazható. Vitán felül áll, hogy Amerikának előnyben kell részesítenie a demokratikus kormányzatokat az elnyomókkal szemben, és késznek kell lennie, hogy erkölcsi meggyőződéséért bizonyos árat kell fizetnie. Ugyancsak egyértelmű, hogy a józan megítéléshez kell folyamodni, amikor a demokratikus értékeket és emberi jogokat elősegítő kormányokról és intézményekről van szó. A nehézség akkor kezdődik, amikor meg kell állapítani, milyen árat kell mindezért fizetni, és az milyen arányban van más

amerikai prioritásokkal, mint például a nemzetbiztonsággal és az általános geopolitikai egyensúllyal. Ha Amerika prédikációi átlépi a hazafias retorika határait, akkor tükrözniük kell Amerika lehetőségeinek reális felmérését. Amerikának tartózkodnia kell attól, hogy morálisan túl sokat vállaljon, miközben egy globális külpolitika folytatásához szükséges pénzügyi és katonai forrásokat megnyirbálja. Ha a túlzó kijelentések nem párosulnak az azok megvalósításához szükséges képességgel vagy akarattal, akkor Amerika befolyása minden más területen is csökkenni fog.

Nem lehet elvont módon meghatározni az Amerika külpolitikájában jelen lévő erkölcsi és stratégiai elemek pontos egyensúlyát. Ott kezdődik azonban a bölcsesség, hogy belássuk: egyensúlyra van közöttük szükség. Bármennyire hatalmas is Amerika, egyetlen ország sem rendelkezik olyan adottságokkal, hogy rákényszerítse akarát az egész emberiségre; sorrendet kell felállítani az elérni kívánt célok között. Még ha rendelkezésre állnának is a minden megszorítástól mentes wilsonizmus megvalósításához szükséges eszközök, az amerikai közvélemény nem támogatná, mihelyt megértené, milyen kötelezettségeket és bonyodalmakat vonna maga után. Fennáll ugyanis annak a veszélye, hogy jelszóvá válik, amelyet a nehéz geopolitikai döntések alól való kibúvóként használnak, kevés nyilvánvaló kockázatot hordozó kijelentések segítségével. Szakadék nyílhat ilyen módon Amerika kinyilvánított céljai és az azok elérésére fordított eszközök között; a majdnem biztosan bekövetkező kiábrándulás pedig könnyen érvet szolgáltat a világ ügyeitől való teljes visszavonulásra.

A hidegháború utáni világban az amerikai idealizmusnak szüksége van a geopolitikai elemzés támaszára ahhoz, hogy a bonyolult új helyzet útvesztőjében rátaláljon a helyes útra. Ez nem lesz könnyű dolog. Amerika még akkor sem akart vezető szerepet vállalni, amikor atommonopóliummal rendelkezett, s megvetette az erőegyensúly politikáját akkor is, amikor ráfanyalodott, mint például a hidegháború alatt, mely lényegében az érdekszférakon alapuló diplomáciát jelentett. A XXI. században Amerikának a többi nemzethez hasonlóan meg kell tanulnia navigálni a szükség és a lehetőség, valamint a nemzetközi kapcsolatok állandóan jelenlévő tényezői és az államférfiak helyes helyzetfelmérésétől függő elemek között.

Akárhol húzzák is meg a vonalat az értékek és a szükség között, a külpolitikának abból kell kiindulnia, hogy meghatározza a létfontosságú érdeket – így olyan változást a nemzetközi környezetben, mely könnyen alááshatja a nemzetbiztonságot, mindenképpen meg kell akadályoznia, függetlenül attól, hogy milyen formában jelentkezik, vagy hogy látszólag mennyire igazolható. Nagy-Britannia történelme fénykorában háborút indított volna, hogy megakadályozza a La Manche-csatorna németalföldi kikötőinek elfoglalását, még ha szentek uralta nagyhatalom kerítette volna is azokat hatalmába. Amerika történelmének túlnyomó részében a Monroe-doktrína szolgált az amerikai nemzeti érdekek zsinórmértékéül. Miután Woodrow Wilson vezetésével Amerika belépett az I. világháborúba, az ország nem határozta meg a nemzeti érdeket azzal az indoklással, hogy nem ellenzi a változást mint olyat, csak azt, ha azt erővel akarják véghezvinni. Egyik meghatározás sem érvényes már; a Monroe-doktrína túlságosan szűk korlátokat szab, a wilsonizmus pedig túlságosan ködös és túlságosan paragrafusrágó. A hidegháborút követő időkben végrehajtott majdnem minden amerikai katonai akcióról folytatott vita azt mutatja, hogy még nem alakult ki egyetértés arról, hogy Amerikának hol kellene meghúznia a határokat. Ennek az eldöntése az amerikai vezetés egyik legnagyobb feladata napjainkban.

Geopolitikailag nézve Amerika sziget a hatalmas eurázsiai földrész mellett, melynek erőforrásai és a népessége messze felülmúlja az Egyesült Államokéit. Amerika számára, akár van hidegháború, akár nincs, a legnagyobb stratégiai veszélyt az jelentené, ha egyetlen hatalom uralná Eurázsia bármelyik – európai vagy ázsiai – felét. Egy ilyen csoport ugyanis gazdaságilag, s végső soron katonailag is Amerika fölé nőhetne. Ezt a veszélyt mindenképpen meg kellene akadályozni, még akkor is, ha az uralkodó hatalom látszólag barátságos magatartást tanúsít, ha ugyanis a szándékok bármikor megváltoznak, Amerika hátrányos helyzetben találhatja magát, ami a hatékony védekezést illeti, és egyre kevesebb lehetősége lenne az események alakítására.

Amerikát a szovjet expanzionizmus veszélye taszította a hidegháborúba, s az ország a hidegháborút követő időszakra vonatkozó elvárásainak nagy részét a kommunista fenyegetés eltűnésére alapozta. Pontosan úgy, ahogy a szovjet ellenségeskedés iránti magatartás alakította Amerikának a világrénddel szembeni álláspontját – a feltartóztatásból kiindulva –, ugyanúgy az orosz reformok domináltak Amerikának a hidegháború utáni világrénddel kapcsolatos gondolkodásában. Az amerikai politikát arra a feltevésre alapozták, hogy a békét egy demokrácia által megszelídített, s az energiáit a piacgazdaság kialakítására fordító Oroszország fogja biztosítani. Ennek a fényében Amerika legfőbb feladata az orosz reformok erősítése – a Marshall-terv tapasztalataira, s nem pedig a hagyományos külpolitikai megoldásokra támaszkodva.

Egyetlen más ország tekintetében sem igazították következetesen az amerikai politikát olyan mértékben annak szándékaihoz, s nem pedig annak lehetőségeihez vagy ténylegesen megvalósított politikájához, mint Oroszországot illetően. Franklin Rooseveltt jelentős mértékben Sztálin mérsékletére alapozta a háború utáni békés világba vetett hitét. A hidegháború alatt megvalósított amerikai stratégia – a feltartóztatás – bevallottan a szovjet célok megváltoztatására törekedett, s általában arról folyt a vita vele kapcsolatban, hogy a szovjet célokban várt változás megtörtént-e már, vagy sem. A II. világháború utáni elnökök közül mindössze Nixon foglalkozott következetesen úgy a Szovjetunióval, mint geopolitikai kihívással. Még Reagan is sokat várt a szovjet vezetők „megtérésétől”. Nem meglepő tehát, hogy a kommunista összeomlás követően az az általános vélemény alakult ki, hogy az ellenséges szándékok eltűntek, és mivel a wilsoni hagyomány nem ismerte el az érdek-összeütközéseket, Amerika olyan politikát folytat a hidegháborút követő időkben, mintha a tradicionális külpolitikai megfontolások már nem volnának érvényesek.

A geopolitikát és a történelmet tanulmányozó szakemberek azonban nincsenek kibékülve ezzel az egyoldalú megközelítéssel. Attól félnek, hogy ha Amerika túlbecsüli lehetőségeit Oroszország belpolitikai vitáinak befolyásolására, akkor szükségtelenül belekeveredik azokba, s ez nacionalista reakcióhoz, valamint a külpolitika megszokott feladatainak elhanyagolásához vezet. Ehelyett olyan politikát támogatnának inkább, mely enyhítené Oroszország hagyományos erőszakosságát; ebből következően a gazdasági segély, valamint a globális ügyekben való együttműködés mellett vannak. Úgy érvelnek azonban, hogy Oroszország, függetlenül attól, ki kormányozza, a Halford Mackinder által a geopolitikai központnak nevezett terület kellős közepén foglal helyet, s az egyik legnagyobb múltra visszatekintő birodalmi hagyomány örököse. Még akkor is, ha a várt erkölcsi átalakulás megtörténnék, az jó időbe telik, s addig is Amerikának résen kell lennie.

Amerika azt sem remélheti, hogy az Oroszországnak nyújtott gazdasági segély a Marshall-tervhez hasonló eredményeket produkál. A közvetlenül a háború utáni Nyugat-Európa működő piacgazdasággal, kialakult bürokráciával és a legtöbb országban demokratikus hagyománnyal rendelkezett. Ezek az országok a Szovjetunió katonai és ideológiai fenyegetése miatt Amerikához kötődtek. Az Atlanti Szövetség védőpajzsa mögött a gazdasági reform egy geopolitikai realitás újjáéledését eredményezte; a Marshall-terv lehetővé tette Európának, hogy belső kormányzatának hagyományos rendjét visszaállítsa.

Ehhez hasonló körülmények nincsenek a hidegháború utáni Oroszországban. A szenvedés enyhítése és a gazdasági reform bátorítása az amerikai külpolitika fontos eszközei; nem helyettesítik azonban a globális erőegyensúly megtartását célzó törekvéseket egy hosszú expanzionista hagyománnyal rendelkező ország ellenében.

A jelen sorok írásakor a két évszázad során hódításokkal létrejött orosz birodalom a felbomlás állapotában van – nagyjából úgy, ahogy 1917-23 között volt, amelyből felépült anélkül, hogy hagyományos terjeszkedési politikájának ritmusa megtört volna. Egy felbomló birodalom hanyatlását irányítani a diplomácia legnehezebb feladatai közé tartozik. A XIX. századi diplomácia lelassította a Török Birodalom szétesését, és megakadályozta, hogy általános háború robbanjon ki miatta; a XX. századi diplomácia tehetetlennek bizonyult az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásának

következményeivel szemben. Az összeomló birodalmak kétféle feszültség forrásaivá válhatnak: a szomszédok megpróbálhatnak hasznot húzni a birodalmi központ gyengeségéből, valamint a hanyatló birodalom tehet kísérleteket arra, hogy a perifériákon helyreállítsa uralmát.

A korábbi Szovjetunió utódállamaiban mindkét folyamatnak tanúi lehetünk. Irán és Törökország jelentősebb szerepet próbál játszani a döntően muzulmán lakosságú közép-ázsiai köztársaságokban. A domináns geopolitikai nyomás azonban Oroszország azon törekvése, hogy helyreállítsa befolyását az összes, korábban Moszkva által irányított területen. A békefenntartás ürügyével Oroszország megpróbálja az orosz fennhatóság valamilyen formáját visszaállítani, és az Egyesült Államok, amely egy „reformpárti” kormányzat jóakarátát kívánja elnyerni, és amely nem hajlandó geopolitikai programot elfogadni, idáig mindent elfogadott ezen a téren. Nem túl sokat tett azért, hogy – a balti államokat kivéve – a többi utódköztársaságot nemzetközileg elfogadják. Kevés amerikai vezető politikus utazik ezekre a helyekre, s akkor is csak ritkán; az ide irányuló segély mértéke pedig minimális. Nem nagyon kérdőjelezi meg a területeken tevékenykedő, vagy akár ott állomásozó orosz csapatok jelenlétét. Moszkvát gyakorlatilag birodalmi központként kezelik, s ez az orosz főváros magáról kialakított képe is.

Mindez részben azért történik így, mert Amerika a korábbi szovjet birodalom területén kiobbant kommunistaellenes vagy antiimperialista forradalmakat egyedi jelenségekként kezeli. A valóság az, hogy pontosan ennek ellenkezőjéről van szó. Az antikommunista forradalom jelentős támogatást élvezett a korábbi Szovjetunió egész területén. Az Oroszország hatalma ellen indított antiimperialista forradalom rendkívül népszerű az új, nem-orosz köztársaságokban és a végletekig népszerűtlen az Orosz Föderációban. Az orosz vezető csoportok ugyanis hagyományosan egyfajta „civilizációs” szerepet tulajdonítanak államuknak (lásd a 7. és 8. fejezeteket); Oroszország vezető személyiségeinek döntő többsége – politikai nézeteiktől függetlenül – nem hajlandó elfogadni a szovjet birodalom összeomlását és az utódállamok legitimitását, különösen ami Ukrajnát, az orosz ortodox egyház bölcsőjét illeti. Még Alekszandr Szolzsenyicin is, amikor a vonakodó idegen alattvalók jelentette lidércnyomás megszüntetéséről írt, arra ösztönözte Moszkvát, hogy tartsa egyben az Ukrajna, Belorusszia és közel fél Kazahsztán jelentette középponti csoportot – a korábbi birodalom csaknem 90 százalékát. A korábbi Szovjetunió területén élő antikommunisták közül nem mindenki demokrata is egyben, s nem minden demokrata ellenzi az orosz imperializmust.

Egy realista politika figyelembe venné, hogy még Borisz Jelcin reformista orosz kormánya is orosz csapatokat állomásoztat a legtöbb volt szovjet köztársaság – valamennyi az Egyesült Nemzetek tagja – területén, gyakran az illető kormány kifejezett kívánsága ellenére. Ezek a katonai erők több köztársaság polgárháborújában is részt vettek. Oroszország külügyminisztere ismételten kifejtette azt a nézetet, hogy az oroszoknak joguk van a békét fenntartani a „közeli külföldön” – ami tulajdonképpen nem különböztethető meg Moszkva uralma helyreállításának kísérletétől. A békét illető hosszú távú kilátásokat befolyásolni fogják a szovjet reformok, de a rövid távú kilátások attól függenek, hogy az orosz hadseregeket otthon lehet-e tartani. Ha ismét megjelennek a régi birodalom határain Európában és a Közép-Keleten, az Oroszország és szomszédai közötti történelmi feszültség – amelyet a félelem és a kölcsönös gyanakvás csak tetézni fog – minden bizonnyal kiújul (lásd a 6. és 7. fejezetet).

Oroszországnak meglesznek a maga speciális biztonsági érdekei az általa a régi birodalmon túl eső országoktól megkülönböztetett „közeli külföldnek” nevezett területeken – a volt Szovjetunió tagköztársaságaiban. A világ békéje azonban azt kívánja, hogy ezeket az érdekeket katonai nyomásgyakorlás vagy egyoldalú katonai intervenció alkalmazása nélkül elégítse ki. A kulcskérdés az, hogy Oroszországnak az új köztársaságokkal való kapcsolatát a külpolitika elfogadott szabályai szerint, nemzetközi problémaként kell-e kezelni, vagy Oroszország olyan egyoldalú döntései következményeként, amelyeket Amerika megpróbál befolyásolni – ha ugyan lehet – az orosz vezetés jóindulatára apellálva. Bizonyos területeken – például az iszlám fundamentalizmus által fenyegetett Közép-Ázsiában – az Egyesült Államok nemzeti érdeke talán párhuzamos Oroszországéval, legalábbis ami az iráni

fundamentalizmus elleni fellépést illeti. Az együttműködés itt elképzelhető lenne, amennyiben az nem a hagyományos orosz imperializmus visszatérését segíti elő.

A jelen sorok írásakor még mindig bizonytalan a demokrácia sorsa Oroszországban, s az sincs tisztázva, hogy vajon még egy demokratikus Oroszország is a nemzetközi stabilitást elősegítő politikát fog-e folytatni. Oroszország egész drámai történelme folyamán teljesen más utakon járt, mint a nyugati demokráciák. Sohasem rendelkezett autonóm egyházzal; nem volt része a reformációban, a felvilágosodásban, a felfedezés korában és a modern piacgazdaságban sem. Kevés vezetője rendelkezik demokratikus tapasztalatokkal. Majdnem mindegyik orosz vezető – éppúgy, mint az új köztársaságok vezetői is – magas állásokat töltött be a kommunizmus alatt; nem a pluralizmus mellett tették le először a voksukat, s talán nem is amellett fogják letenni az utolsót sem.

Továbbá, bárhol próbálkoztak vele, a központilag tervezett gazdaságból a piacgazdaságba vezető út mindenhol fájdalmasnak bizonyult. A menedzsereknek semmi tapasztalatuk sincs a piacokat és az ösztönzőket illetően; a munkások elvesztették az indítékaikat; a minisztereknek soha nem kellett pénzügyi politikával foglalkozniuk. A stagnálás, sőt a hanyatlás majdnem elkerülhetetlen. Egyetlen központi tervirányításos gazdaságnak sem sikerült eddig elkerülnie a fájdalmas megszorító intézkedéseket a piacgazdaság felé vezető úton, és a bajokat csak tetézte a számos amerikai szakértő által javasolt rideg problémakezelési mód. Az átmenet társadalmi és gazdasági áldozatai miatti elégedetlenség lehetővé tette a kommunistáknak, hogy meglehetősen tág teret nyerjenek a posztkommunista Lengyelországban, Szlovákiában és Magyarországon. Az 1993. decemberi orosz parlamenti választásokon a kommunista és a nacionalista pártok együttvéve a szavazatok közel 50 százalékát szerezték meg.

Még az őszinte reformerek is időnként olyan egységesítő erőnek látják a hagyományos orosz nacionalizmust, mellyel elérhetik céljaikat. És Oroszországban a nacionalizmus hagyományosan misszionárius és birodalmi jellegű volt. A pszichológusok elvitathozhatnak azon, hogy mi ennek az oka: mélyen gyökerező bizonytalanságérzet vagy eredendő agresszivitás-e. Az orosz terjeszkedés áldozatainak ez mindenestre csak elméleti kérdés. Oroszországban a demokratizálódás és egy visszafogottabb külpolitika nem jár szükségszerűen együtt. Ezért van az, hogy az az érvelés, mely szerint a békét elsősorban az orosz belpolitikai reform biztosítja, csak kevés követőre talál Kelet-Európában, Skandináviában, vagy Kínában; s Lengyelország, a Cseh Köztársaság, Szlovákia és Magyarország ezért szeretne minél hamarabb csatlakozni az Atlanti Szövetséghez.

Egy, a külpolitikai megfontolásokhoz igazított politika megpróbálná az előrelátható eseményeket ellensúlyozni, s nem mindenben a belső reformra hagyatkozni. Az orosz szabad piac és az orosz demokrácia támogatása mellett lépéseket tenne, hogy akadályokat emeljen az orosz terjeszkedés útjába. Azzal is érvelnék tulajdonképpen, hogy az orosz reformokat úgy is erősíteni lehetne, ha Oroszországot – történelme folyamán először – rá lehetne venni, hogy a saját nemzeti területének a fejlesztésére koncentráljon, amely tizenegy időzónát foglal magában Szentpétervártól Vlagyivosztokig, s így az oroszoknak nincs igazán okuk a klausztrófóbiára.

Ami a hidegháborút követő időszakot illeti, a posztkommunista Oroszországgal szemben folytatott amerikai politika mindent az egyes vezetőkre szabott egyfajta társadalmi tervezésre tett fel. A demokrácia iránti személyes elkötelezettségük miatt a Bush-kormány Mihail Gorbacsovot, míg a Clinton-kormány Borisz Jelcint kezelte egy békés orosz külpolitika, valamint Oroszországnak a nemzetközi közösségbe való betagozódása letéteményeseként. Bush sajnálta Gorbacsov Szovjetuniójának felbomlását, Clinton pedig elfogadta Oroszország régi érdekszférájának helyreállítására tett erőfeszítéseit. Amerika vezetői nem akarták a hagyományos diplomáciai fékeket alkalmazni az orosz politika ellen, attól való félelmükben, hogy ezzel csak Jelcin (és korábban Gorbacsov) feltételezett nacionalista ellenzékét provokálnák.

Az orosz-amerikai kapcsolatokra nagyon ráférne a külpolitikai kérdésekről folytatott komoly párbeszéd. Nem tesz jót Oroszországnak, ha úgy kezelik, mintha immunis lenne a külpolitika normális

szabályaival szemben, mivel ez magában hordozza annak veszélyét, hogy később nagyobb árat kell fizetnie, ha olyan akciókba viszik bele, amelyekből nincs visszaút. Az amerikai vezetőknek bátran meg kellene vitatniuk, hol közösek és hol térnek el egymástól az amerikai és orosz érdekek. Oroszország belső harcainak veteránjai nem pironkodó kezdők, akiknek a lelki egyensúlya felborul egy realista párbeszédőtől. Teljes mértékben képesek megérteni az egymás nemzeti érdekeinek kölcsönös elismerésén alapuló politikát. Sőt, valószínűleg jobban megértenének egy ilyen gyakorlati politikát, mint az elvont és távoli utópisztikus gondolatokra való hivatkozást.

A kialakuló nemzetközi rend egyik kulcsfeladata Oroszország integrálása a nemzetközi rendszerbe. Ennek két olyan összetevője van, amelyeket egyensúlyban kell tartani: az orosz magatartás és az orosz számítások befolyásolása. Az átmenet kínjainak enyhítésére elengedhetetlen a nagyvonalú gazdasági támogatás és technikai tanácsadás, s Oroszországot be kellene venni olyan intézményekbe, amelyek a gazdasági, kulturális és politikai együttműködést segítik elő – mint például az Európai Biztonsági Konferenciába. Az orosz reformot azonban gátolni fogja, s nem elősegíteni, ha szemet hunyunk a történelmi orosz birodalmi törekvések újjászületése fölött. Az új, végül is az Egyesült Nemzetek által is elismert köztársaságokat nem szabad hallgatólagosan másodrendűként kezelni azáltal, hogy eltűrjük a területükön végrehajtott orosz katonai lépéseket.

Az Oroszországgal szembeni amerikai politikát a tartós érdekekhez, s nem az orosz belpolitikai apályhoz és dagályhoz kell igazítani. Ha az amerikai külpolitika az orosz belpolitikát fogja tekinteni első számú prioritásának, gyakorlatilag általa ellenőrizhetetlen erők foglyává válik, és elveszti a józan véleményalkotáshoz szükséges kritériumait. Vajon a külpolitikát egy lényegében forradalmi folyamat minden rezdüléséhez kellene igazítani? El kell-e távolodnia Amerikának Oroszországtól minden esetben, amikor általa ellenzett belpolitikai változások történnek ott? Megengedheti-e magának az Egyesült Államok, hogy Oroszországot és Kínát egyszerre próbálja elszigetelni, s saját belpolitikai megfontolásai miatt esetleg felélessze a kínai-szovjet szövetséget? Egy kevésbé tovakodó orosz politika most stabilabb hosszú távú irányvonalat eredményezhetne a továbbiakban.

E könyv 28. fejezetében az általam a külpolitika „pszichiátriai” iskolájaként leírt irányzat képviselői az ilyen érveket „pesszimistának” tartják. Véleményük szerint Németország és Japán végül is változtatott korábbi karakterén, s miért nem történhetne ez meg Oroszországgal is? Az is igaz azonban, hogy a demokratikus Németország az ellenkező irányba váltott át az 1930-as években, s azoknak, akik korábban a jó szándékában bíztak, most hirtelen szembe kellett nézniük azzal, hogy mire képes.

Egy államférfi mindig megkerülheti a vitás kérdéseket, ha a legoptimistább véleményeket alakítja ki a jövőről; képességeinek egyik próbája az, hogy hogyan tud védekezni kedvezőtlen és akár előre nem látott eseményekkel szemben. Az új orosz vezetés megérdemli, hogy megértéssel viseltessünk iránta azokért a gyötrelmes erőfeszítéseikért, amelyekkel megpróbálja helyreigazítani a kétnemzedéknyi kommunista rossz kormányzás hibáit. Nem jogosult azonban arra, hogy a cárok és komisszárok által az Oroszország végtelen határai mentén 300 év alatt kapzsi módon megszerzett érdekszférát újra megkapja. Ha Oroszország komolyan részt szándékozik venni egy új világrend kialakításában, akkor el kell fogadnia a stabilitás megkövetelte fegyelmet éppúgy, mint az az általa kínált előnyöket.

Amerika az Atlanti-térségben szövetségeseivel fennálló kapcsolataiban közelítette meg leginkább a létfontosságú érdeken alapuló politikát. Noha az Észak-atlanti Szerződés Szövetségét általában wilsoni terminológiával a kollektív biztonság eszközeként, s nem szövetségként definiálták, valójában olyan intézményt képviselt, amely a legjobban összezsugorított Amerika erkölcsi és geopolitikai céljaival (lásd a 16. fejezetet). Mivel a szervezet célja az Európa fölötti szovjet uralom megakadályozása volt, megfelelően szolgálta azt a geopolitikai célkitűzést, hogy Európa és Ázsia hatalmi központjai ne kerüljenek egy ellenséges ország hatalma alá, bármilyen módon is igazolták a létét. Az Atlanti Szövetség megalkotói nem hittek volna a fülüknek, ha azt hallják, hogy a hidegháborúban aratott győzelem kétségeket fog támasztani szervezetük jövőjével kapcsolatban. Adottnak vették, hogy a hidegháborús győzelem díja

egy tartós atlanti partnerség lesz. A hidegháború néhány döntő politikai csatáját ennek a célnak a nevében vívták meg és nyerték meg. A folyamat alatt Amerika tartós konzultatív intézmények és egy integrált katonai parancsnoki rendszer segítségével kötődött Európához – egy olyan nagyságú és tartósságú szervezet keretében, mely példa nélkül áll a koalíciók történetében.

A későbbi Atlanti Közösségnek nevezett szervezet – ez a nosztalgikus kifejezés nem nagyon divatos már a hidegháború vége óta – a kommunizmus összeomlása után egy helyben topog. Túlságosan is népszerűvé vált az Európával való kapcsolatok megnyirbálása. Függetlenül a demokrácia elterjesztésének hangsúlyozásától, Amerika most mintha kevesebb figyelmet szentelne a sajátjaihoz hasonló intézményekkel rendelkező társadalmaknak, amelyekkel azonos elveket vall az emberi jogok, és más alapvető elvek kérdésében, mint a világ többi részének. Az atlanti kötelékek létrehozói – Truman, Acheson, Marshall és Eisenhower – osztották a legtöbb amerikainak az európai diplomáciai stílus iránti fenntartásait. De megértették, hogy atlanti kapcsolatai nélkül Amerika egy olyan világban találná magát, amellyel – a nyugati félteke országait kivéve – kevés erkölcsi kötelék vagy közös hagyomány kötné össze. Ilyen körülmények között Amerika egy tisztán *Realpolitik* folytatására kényszerülne, amely viszont lényegében összeegyeztethetetlen az amerikai tradícióval.

Az egykor legfontosabb amerikai politikai érdekek tekintett területen a hanyatlás, többek között, annak köszönhető, hogy a NATO-t egyre inkább adottnak vették, akár valami parkot, amely nem igényel további ápolást. Ami talán még ennél is lényegesebb, az utóbbi másfél évtized amerikai vezetői elsősorban a Délről és a Nyugatról érkeztek, és e területeket kevesebb érzelmi és személyes szál fűzi Európához, mint a régi északkeleti *establishment*. Ráadásul az amerikai liberálisok – a wilsonizmus zászlóvivői – gyakran úgy érezték, hogy demokratikus szövetségeseik cserbenhagyták őket, mivel az utóbbiak a kollektív biztonságra és a nemzetközi jogra épülő politika helyett a nemzeti érdekeken alapulót részesítették előnyben; Boszniára és a Közel-Keletre hivatkoznak, mint olyan példákra, ahol a közös értékek mellett sem sikerült megegyezésre jutni velük. Ugyanakkor az amerikai konzervativizmus elszigetelődéspárti szárnya – mely a kivételesség eszméjének egyik megtestesítője – hátat akart fordítani annak, amit megvetően Európa machiavellista relativizmusának és önzésének nevez.

Az Európával keletkező nézeteltérések a családi veszekedések jellegét öltötték magukra. Azonban szinte minden kulcskérdésben sokkal nagyobb együttműködési szándékot árult el Európa, mint a világ többi része. Ha méltányosak akarunk lenni, meg kell jegyeznünk, hogy Boszniában francia és brit szárazföldi csapatokat vetettek be, míg amerikaiakat nem, bár a nagyközönségnek szánt retorika pontosan ennek ellenkezőjét sugallja. És az Öböl-háborúban a legfontosabb nem-amerikai kontingenseket megint csak a britek és a franciák adták. Egy nemzedéknyi idő alatt a közös értékek és érdekek kétszer is amerikai csapatokat hoztak Európába. A hidegháború utáni korszakban Európa talán nem tud egyesülni egy új atlanti politika mellett kiállni, de Amerika tartozik annyival magának, hogy a győzelem órájában ne adja fel három nemzedék politikáját. Az Atlanti Szövetség előtt álló feladatok magukba foglalják, hogy az atlanti kapcsolatokat meghatározó két alapvető intézményt, az Észak-atlanti Szerződés Szervezetét (NATO) és az Európai Uniót (a korábbi Európai Gazdasági Közösséget) a hidegháború utáni idők realitásaihoz igazítsa.

Az Észak-atlanti Szerződés Szervezete marad Amerika és Európa között a legjelentősebb intézményi kapocs. Amikor a NATO megalakult, a szovjet katonák egy kettéosztott Németországban, az Elbánál álltak. A szovjet katonai *establishment*, amely az általános vélekedés szerint hagyományos erőkkel képes lett volna lerohanni Nyugat-Európát, hamarosan egyre nagyobb nukleáris ütőerőre is szert tett. Nyugat-Európa biztonsága az Egyesült Államoktól függött a hidegháború évei alatt, s a hidegháború utáni évek NATO-intézményei még mindig ezt a helyzetet tükrözik. Az Egyesült Államok ellenőrzi az egyesített parancsnokságot, mely egy amerikai tábornok vezetése alatt áll, s Amerika mindig ellenáll azoknak a francia törekvéseknek, melyek egy különálló európai identitást szerettek volna a védelemnek kölcsönözni.

Az európai egyesítést célzó mozgalom két alapvető elvre épített: arra, hogy ha Európa nem tanul meg

egy nyelven beszélni, akkor jellegtelenségbe süllyed, s arra, hogy egy megosztott Németországot nem szabad olyan helyzetbe hozni, amelyben esetleg a két tömb között sodródhat, és kijátszhatja egymás ellen a hidegháborúban részt vevő két felet. A jelen sorok írásakor az eredetileg hat nemzet által alkotott Európai Unió már tizenkét tagot számlál, s úton van a további bővülés felé, amelynek során Skandinávia, Ausztria és végül a korábbi szovjet csatlósok egyike-másika csatlakozhat hozzá.^[75]

A Szovjetunió összeomlása és Németország egyesítése megrendítette a két intézmény alapjait. Nem létezik már a szovjet hadsereg, az orosz seregek pedig több száz kilométerrel keletebbre állnak. A közvetlen jövőben Oroszország belső zűrzavara valószínűtlenné tesz egy Nyugat-Európa elleni támadást. Ugyanakkor a korábbi birodalom helyreállítására tett orosz kísérletek felélesztették az orosz terjeszkedéstől való történelmi félelmet, különösen a korábbi kelet-európai csatlós államokban. Oroszország egyetlen szomszédjának vezetője sem osztja azt az amerikai hitet, hogy az orosz magatartás megváltozása fogja országa számára a biztonságot megteremteni. Mindenki Borisz Jelcint támogatja ellenfeleivel szemben, de csak mint a két lehetséges rossz közül a kisebb fenyegetést jelentőt, s nem mint olyan politikust, aki megszüntetheti hagyományos kiszolgáltatottság-érzetüket.

Ezeket a félelmeket csak növeli az egyesített Németország létrejötte. A közöttük lévő országok, melyek nagyon is tudatában vannak annak, hogy a két kontinentális óriás a történelem során vagy felosztotta egymás között a szomszédokat, vagy csatákat vívott a területükön, rettegnek a kialakuló biztonsági vákuumtól; ezért áhítják olyan nagyon az amerikai védelmet – amit gyakorlatilag a NATO-tagság jelent.

Ha a NATO-nak szüksége van arra, hogy hozzáigazítsák a szovjet hatalom összeomlása után kialakult helyzethez, úgy az Európai Uniónak az egyesült Németország jelentette új realitással kell szembenéznie, mely azzal veszéllyel fenyeget, hogy felborítja az európai integráció szívet jelentő hallgatólagos megállapodást: azaz, a Szövetségi Köztársaság elfogadja a francia politikai vezetést az Európai Közösségben, s cserébe döntő befolyásra tesz szert a gazdasági téren. A Szövetségi Köztársaság így NATO-n belüli hadászati kérdésekben az amerikai vezetésen keresztül kapcsolódott a Nyugathoz, s a politikai téren megnyilvánuló francia vezetésen keresztül pedig az Európai Unióhoz.

A következő években az összes hagyományos atlanti kapcsolat meg fog változni. Európa nem érzi majd akkora szükségét az amerikai védelemnek, mint korábban, és sokkal erélyesebben fogja képviselni gazdasági érdekeit; Amerika nem lesz hajlandó annyit áldozni Európa biztonságára, mint eddig, s ki lesz téve a különböző köntösökben megjelenő elszigetelődési törekvéseknek; Németország pedig, egy bizonyos idő elteltével, a katonai és gazdasági erejéhez illő politikai befolyást is szeretne majd nyerni, s nem fog már érzelmileg olyan mértékben támaszkodni az amerikai katonai, valamint a francia politikai támogatásra, mint korábban. Ezek a tendenciák nem fognak felszínre törni, amíg az adenaueri hagyomány (lásd a 20. fejezetet) örököse, Helmut Kohl marad hivatalban. Azonban ő képviseli az utolsó ilyen típusú vezetőt. A felnövekvő nemzedéknek nincs személyes emléke sem a háborúról, sem a lerombolt, háború utáni Németország felépítésében játszott amerikai szerepről. Semmilyen érzelmi indíttatása nem lesz, hogy nemzetek fölötti intézményekhez alkalmazkodják, vagy hogy akár Amerikának, akár Franciaországnak alárendelje nézeteit.

A háború utáni amerikai és európai vezetők nemzedékének legnagyobb eredménye az a felismerés volt, hogy ha Amerika nem épít ki szerves kapcsolatokat Európával, akkor később az Atlanti-óceán mindkét partján sokkal kedvezőtlenebb körülmények között kell majd ezt megtennie. Ez ma még inkább így van. Németország olyan erős lett, hogy a jelenlegi európai intézmények önmagukban nem tudnak egyensúlyt teremteni Németország és európai partnerei között. Ugyanakkor Európa önmagában, még Németországgal együtt sem tud adott esetben megküzdeni a poszt-szovjet zűrzavarok két legfenyegetőbb lehetséges kimenetelével, Oroszország újjászületésével vagy annak felbomlásával kialakult helyzettel.

Egyetlen ország érdekeit sem szolgálja, hogy Németország és Oroszország egymásra találjon akár mint egymás legfőbb partnerei, akár mint egymás legfőbb ellenfelei. Ha túl közel kerülnek egymáshoz, akkor egy közös uralom réme sejlik fel; ha vitába keverednek, egész Európát belekeverhetik a konfliktusaikba.

Amerikának és Európának közös érdeke, hogy megakadályozzon egy korlátok közé nem szorított német és orosz nacionalista vetélkedést a kontinens közepéért. Amerika nélkül Nagy-Britannia és Franciaország nem tudná biztosítani a politikai egyensúlyt Nyugat-Európában; Németországot esetleg megkísértené a nacionalizmus; Oroszországnak pedig nem lenne globális méretekben tárgyaló partnere. Európa nélkül viszont Amerika pszichológiailag éppúgy, mint földrajzilag és geopolitikailag egy Eurázsia-tól messze fekvő szigetté válhatna.

A hidegháború utáni rend három kérdéskörrel szembesíti az Észak-atlanti Szövetséget. Ezek: a hagyományos szövetségi struktúra belső viszonyai; az atlanti nemzetek és a Szovjetunió korábbi kelet-európai csatlósai közötti kapcsolatok; és végül, a Szovjetunió utódállamai, kiváltképpen az Orosz Föderáció, valamint az észak-atlanti térség és Kelet-Európa országai közötti kapcsolatok.

Az Észak-atlanti Szövetségen belüli viszonyok alakulását az atlanti kapcsolatokról folytatott örökös amerikai-francia kötélhúzás jellemzi a leginkább. Amerika az integráció zászlója alatt uralta a NATO-t. Az európai függetlenséget piedesztálra emelő Franciaország alakította az Európai Uniót. Nézeteltérésük eredménye pedig az, hogy Amerika túlságosan is nagy szerepet játszik katonai téren ahhoz, hogy elősegítse egy európai politikai identitás kifejlődését, míg Franciaország túlságosan is ragaszkodik Európa politikai autonómiájához ahhoz, hogy elősegítse a NATO egységének megszilárdulását.

Elméletileg a vita megismétli a Richelieu nézetei és a Wilson elvei közötti konfliktust – azaz, hogy a külpolitika az érdekek egyensúlyozását szolgálja, illetve a diplomácia mintegy megerősíti a világban lényegében megtalálható harmóniát. Amerika számára az integrált NATO-parancsnokság a szövetség egységét fejezte ki; Franciaország számára viszont vörös posztót jelentett. Az amerikai vezetők nehezen értették meg, hogy egy ország miért akarja biztosítani magának a független cselekvés szabadságát, ha nem akarja nyitva tartani azt a lehetőséget, hogy a szövetségeseit adott esetben cserbenhagyhassa. Franciaország Amerikának egy független európai katonai szereppel kapcsolatos idegenkedését az uralomvágy rejtett formájával azonosította.

Mindkét fél tulajdonképpen a nemzetközi kapcsolatoknak a saját történelméből leszűrhető tanulságokra alapozott elveket próbálta érvényesíteni. Franciaország egy olyan európai stílusú diplomácia letéteményese, mely valójában több mint 300 évvel ezelőtt született. Míg Nagy-Britanniának fel kellett adnia az erőegyensúly örök szerepét, Franciaország jóban-rosszban kitart a *raison d'état* politikája, valamint az érdekek pontos figyelembevétele mellett, ahelyett, hogy az elvont harmónia irányába tenne lépéseket. Amerika ugyanilyen következetesen, ha rövidebb ideje is, a wilsonizmus elvét követi. Amerika abbéli meggyőződésében, hogy a világban lényegi harmónia uralkodik, úgy érvelt, hogy mivel az európai és az amerikai célok egybeesnek, az európai autonómia vagy felesleges, vagy veszélyes.

A jelen két nagy európai kihívása – az egyesített Németországnak a Nyugatba való integrálása, valamint az Atlanti Szövetség és az új Oroszország viszonya – nem oldható meg akár Richelieu, akár Wilson nézeteinek szó szerinti alkalmazásával. A Richelieu-féle megközelítés az egyes európai országok nacionalizmusát segítené elő, és egy darabokra szakadt Európához vezetne. A tömény wilsonizmus pedig az európai azonosságtudat gyengülését vonná maga után. Az Egyesült Államok ellenében megteremtett európai intézmények végeredményben zátonyra futtatnák az európai egységet és az atlanti kohéziót egyaránt. Másrészt, az Egyesült Államoknak semmi oka sincs arra, hogy féljen egy NATO-n belüli megnövekedett európai azonosságtudattól, mert nehezen képzelhető el bárhol a világon egy európai katonai akció amerikai politikai és logisztikai támogatás nélkül. Végül is, nem az integrált katonai parancsnokság teremti meg az egységet, hanem a közös politikai és biztonsági érdekek felismerése.

Az Egyesült Államok és Franciaország között, a Wilson és Richelieu nézetei között folyó vitát elsöpörték az események. Az Atlanti Szövetség és az Európai Unió egyaránt nélkülözhetetlen alkotóelemei egy új és stabil világrendnek. A NATO a legjobb védelem a bármilyen irányból jövő katonai zsarolás ellen; az Európai Unió lényeges mechanizmus Közép- és Kelet-Európa stabilitása szempontjából. Mindkét intézményre szükség van, hogy bevonja a Szovjetunió korábbi csatlósait és utódállamait egy békés

nemzetközi rendbe.

Kelet-Európa és a Szovjetunió utódállamainak jövője nem azonos kérdés. Kelet-Európát megszállta a Vörös Hadsereg. A térség kulturálisan és politikailag a nyugat-európai hagyományokkal azonosította magát. Különösen igaz ez a „visegrádi országokra” – Lengyelországra, a Cseh Köztársaságra, Magyarországra és Szlovákiára. Ezek a nemzetek a nyugat-európai és atlanti intézményekkel létesített kötelékek nélkül a senki földjét fogják alkotni Németország és Oroszország között. Ahhoz pedig, hogy ezek a kapcsolatok valóban jelentsenek is valamit, a „visegrádi országoknak” az Európai Unióhoz és az Atlanti Szövetséghez is tartozniuk kell. Ahhoz, hogy gazdaságilag és politikailag életképesek legyenek, szükségük van az Európai Unióra; és ami a biztonságot illeti, azt az Atlanti Szövetség adhatja meg nekik. A valóság az, hogy az egyik intézményben való tagság feltételezi a másikban való részvételt is. Mivel az Európai Unió legtöbb tagja egyben a NATO tagja is, s mivel elképzelhetetlen, hogy ne reagálnának az egyik tag ellen intézett támadásokra, ha az európai integráció már elért egy bizonyos szintet, az európai unióbéli tagság, valamilyen módon legalábbis a NATO-garanciák *de facto* kiterjesztéséhez vezetne.

Idáig nem foglalkoztak ezzel a kérdéssel, mivel a kelet-európaiak részvételét kizárták mindkét intézményben. A kizárásokra adott magyarázatok azonban legalább annyira eltérnek egymástól, mint az európai és az amerikai politikai hagyományok. Európa a *Realpolitik*ra alapozta mindeddig az Európai Unió kelet felé való kibővítésére vonatkozó álláspontját: elvileg elfogadta azt, és társult tagságot ajánlott a kelet-európai országok gazdaságában végrehajtott változtatásoktól függően (hogy közben egy kicsit tovább védhesse a versenytől Nyugat-Európa gazdaságait). Ez a megoldás technikai problémává szűkítené le a teljes jogú tagságot, mely csak idő kérdése lenne.

Az amerikaiak elvi alapon ellenzik a „visegrádi országok” NATO-tagságát. Clinton elnök, amikor az 1994. januári NATO-csúcstalálkozón egy alternatív javaslatot állt elő egészen Wilsonnak a szövetségek elleni kifogásaiig ment vissza – aki azért ellenezte őket, mert azokat a bekövetkező konfrontációk esetére hozták létre. Miközben kifejtette, hogy az Egyesült Államok miért nem támogatja Lengyelország, Magyarország, a Cseh Köztársaság és Szlovákia felvételét a NATO-ba, azzal érvelt, hogy az Atlanti Szövetség nem „húzhat újabb vonalat Kelet és Nyugat között, amely egy jövőbeli, a megosztottságból fakadó konfrontációt eredményezhet. ... Azt üzenem mindenkinek Európában és az Egyesült Államokban, akik egyszerűen azt szeretnék, ha újabb határvonalat húznánk Európában távolabb keletre, hogy nem szabad kizárnunk az Európa szempontjából legkedvezőbb jövő lehetőségét, amely demokráciát jelentene mindenhol, piacgazdaságot jelentene mindenhol, és amelyben az emberek mindenhol a kölcsönös biztonságért fáradoznának.”

Clinton elnök ebben a szellemben terjesztette elő az általa a Partnerség a Békéért-nek nevezett tervet. A terv a Szovjetunió *mindegyik* utódállamát és Moszkva *összes* korábbi kelet-európai csatlósát egy olyan egyesülésre szólítja fel, amely egy homályos keretekkel bíró kollektív biztonsági rendszernek felel meg. A wilsonizmus és a feltartóztatás 16. fejezetben leírt wallace-i bírálatainak ötvözetét képező terv a kollektív biztonság elveit alkalmazza; a szovjet és orosz imperializmus áldozatait és vétkeseit egy kalap alá veszi; s ugyanazt a státust kínálja az Afganisztán határán fekvő közép-ázsiai köztársaságoknak, mint Lengyelországnak, mely négy, Oroszország részvételével végrehajtott felosztás áldozata volt. A Partnerség a Békéért nem a NATO-tagság felé vezető út egyik állomása, ahogy azt gyakran félrevezető módon állítják, hanem annak egy alternatívája éppúgy, ahogy a locarnói szerződés (lásd a 11. fejezetet) is a franciák által az 1920-as években szorgalmazott brit szövetséget helyettesítette.

Locarno azonban nyilvánvalóvá tette, hogy nincs középutas megoldás egy közös célra alapozott szövetség, valamint egy olyan multilaterális intézmény között, melyet nem közösen felfogott fenyegetés, hanem a belső kormányzás meghatározott követelményeinek való megfelelés alapján hoznak létre. A Partnerség a Békéért azt kockáztatja, hogy kétfajta határt hoz létre Európában: a biztonsági garanciák által védettek és azokat, amelyektől ezeket a garanciákat megtagadták – egy ilyen helyzetről kiderülhet, hogy az csábítólag hat a potenciális agresszorokra és demoralizálja a lehetséges áldozatokat. Nagyon kell

vigyázni, hogy a konfrontáció elkerülésének örve alatt ne alakítsanak ki egy hadászati és konceptuális senki földjét Kelet- és Közép-Európában – mely olyan sok európai konfliktus forrásává vált a múltban.

Lehetetlen feladatnak fog bizonyulni a kelet-európai biztonság kérdésének megoldása és Oroszországnak a nemzetközi közösségbe való integrálása egyazon program keretében. Ha a Partnerség a Békéért intézményét a NATO egyik szervének szánták, akkor az akár alá is áthatja az Atlanti Szövetséget azáltal, hogy olyan akciókba vonja be, melyek függetlenek minden realisztikus biztonsági missziótól, növelheti a bizonytalanság érzetét Kelet-Európában, és mivel eléggé kétértelmű a feladata, nem fogja megnyugtani Oroszországot sem. A valóságban a Partnerség a Békéért program kockázata az is, hogy jelentéktelennek, sőt veszélyesnek is tarthatják az agresszió potenciális áldozatait, míg Ázsiában az az elképzelés alakulhat ki róla, hogy az főleg Kína és Japán ellen irányuló etnikai társulás.

Ugyanakkor fontos, hogy Oroszország is az atlanti országokhoz kapcsolódjék. Van létjogosultsága egy olyan szervezetnek, mely Partnerség a Békéért-nek nevezi magát, feltéve, hogy minden tagja lényegében ugyanúgy értelmezi annak feladatait. Ilyen közös feladatok a gazdasági fejlesztés, az oktatás és a kultúra területén adódnak. Az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezletnek (EBEÉ – Conference for Security and Cooperation in Europe) nagyobb hatáskört kellene adni ilyen célokra, s át lehetne keresztelni Partnerség a Békéért-re.

Ilyen elgondolásban az Atlanti Szövetség közös politikai keretet teremtene és általános biztonságot nyújtana; az Európai Unió felgyorsítaná a korábbi kelet-európai csatlós államok felvételét a szervezetbe; és az Észak-atlanti Együttműködési Tanács (NACC – North Atlantic Cooperation Council), valamint az esetleg Partnerség a Békéért-re átkeresztelt Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet a korábbi Szovjetunió köztársaságait – kiváltképpen az Orosz Föderációt – az atlanti struktúrához kötné. Kelet-Európa új demokráciái biztonsági védőernyőt kapnának. Ha Oroszország határain belül maradna a biztonság fókuszát idővel át lehetne helyezni a Partnerségre. A kelet-nyugati kapcsolatokat fokozatosan a közös politikai és gazdasági vállalkozások határoznák meg.

Az atlanti kapcsolat jövője nem a kelet-nyugati viszonyban rejlik, hanem abban a döntő szerepében, hogy segítsen Amerikának lépést tartani a huszonegyedik század előrelátható változásaival. A jelen sorok írásakor lehetetlen megjósolni, hogy az elképzelhető feltörekvő erők közül melyik lesz a legerősebb vagy a legfenyegetőbb, s milyen kombinációban jelentkeznek: hogy az Oroszország, Kína, vagy a fundamentalista Irán lesz-e. Amerika azonban annál inkább képes lesz kordában tartani ezeket az erőket, minél jobban együttműködik az észak-atlanti térség államaival. Így az egykor „területen kívülinek” nevezett ügyek az észak-atlanti kapcsolatok középpontjába kerülnek, s ezeket erre a célra át kell szervezni.

Amerika érdekei megnöttek Ázsiában, amit Clintonnak az ázsiai kormányfővel 1993-ban történt találkozásán előterjesztett javaslata is jelképez, amely egy Csendes-óceáni Közösség létrehozását célozta. A „közösség” kifejezés azonban csak a legkorlátozottabb mértékben használható Ázsiában, mivel a csendes-óceáni kapcsolatok alapvetően más jellegűek, mint az Atlanti-óceán térségében lévők. Míg Európa nemzeteit közös intézmények fogják össze, Ázsia országai egymástól különbözőeknek és egymás versenytársainak tartják magukat. A fontosabb ázsiai országok egymáshoz való viszonya erősen emlékeztet a XIX. századi európai erőegyensúlyi rendszerre. Ha egyikük kicsit is jelentősen megerősödik, a többiek majdnem biztosan ellenlépéseket tesznek.

Az egyetlenben az Egyesült Államok magatartása az ismeretlen, mivel Amerika rendelkezik azzal a kapacitással – bár nem szükségszerűen azzal a filozófiával is –, hogy nagyjából olyan módon cselekedjék, ahogy Nagy-Britannia az európai erőegyensúly fenntartásában a huszadik század két világháborújáig. Az ázsiai-csendes-óceáni térség stabilitása, az olyannyira nagyra tartott gazdasági virágzásának tartógerendája, nem a természet törvénye, hanem egy olyan egyensúly következménye, amelyet féltő gonddal és nagy figyelemmel kell ápolni a hidegháború utáni korszakban.

A Wilsonizmusnak kevés híve van Ázsiában. Nincs igény kollektív biztonsági rendszer létrehozására,

vagy arra, hogy az együttműködést közösen vallott belpolitikai értékekre alapozzák, s ez alól nem kivétel a térség kisszámú demokráciája sem. A hangsúlyt mindenképpen az egyensúlyra és a nemzeti érdekekre helyezik. A katonai kiadások máris növekszenek az összes jelentős ázsiai országban. Kína a legjobb úton van afelé, hogy szuperhatalmi státusra tegyen szert. Egy 8 százalékos évi növekedés mellett, amely alacsonyabb az 1980-as években elérteknél, Kína bruttó nemzeti terméke (GNP-je) a XXI. század második évtizedének a végére meg fogja közelíteni az Egyesült Államokét. Kína politikai és gazdasági árnyéka jóval korábban rá fog vetülni Ázsiára, és nagy befolyást fog gyakorolni a többi ország politikájára akkor is, ha a tényleges kínai politika esetleg visszafogott lesz. A többi ázsiai ország megpróbál majd ellensúlyokat találni az egyre erősebb Kínával szemben, amint azt már most Japánnal szemben teszik. Bár nem ismerik be, de Délkelet-Ázsia országai be fogják fogadni az eddig rettegett Vietnámot is a szervezetükbe (az ASEAN-ba), főként Kína és Japán ellensúlyozására. És pontosan emiatt kéri az ASEAN az Egyesült Államokat arra, hogy tartsa fenn a jelenlétét a térségben.

Japán mindenképpen hozzáigazítja szerepét a megváltozott helyzethez, bár a nemzeti hagyományokat követve a japán vezetők egy sor látszólag nüansznyi kis változtatással fogják ezt végrehajtani. A hidegháború alatt Japán feladva hagyományos önmagára támaszkodását, az Egyesült Államok védelmét élvezte. A gazdasági téren elszántan versengő Japán az itt nyert manőverezési lehetőségekért cserébe kül- és biztonságpolitikáját Washington követelményeinek rendelte alá. Amíg a Szovjetuniót tekintette mindkét ország biztonsága legnagyobb fenyegetésének, valóban logikus volt egyenlőségjelet tenni az amerikai és japán nemzeti érdekek közé.

Nem valószínű, hogy ez marad a helyzet. Mialatt Korea és Kína katonailag egyre erősödik, s a szovjet katonai hatalom legkevésbé meggyengült része Szibériában állomásozik, a japán hosszú távú tervezők nem fogják mindig adótnak venni a közös amerikai és japán érdekeket. Amikor mindegyik hivatalba lépő új amerikai adminisztráció azzal kezdi a működését, hogy a fennálló politikát át kell értékelni (vagy legalábbis utalnak arra, hogy változtatások szükségesek), és amikor a gazdasági kérdések miatti problémák kivételből lassan szabállyá válnak, nehéz amellet érvelni, hogy az amerikai és japán külpolitikai érdekek soha nem térhetnek el egymástól. Azt mindenképpen leszögezhetjük, hogy az ázsiai szárazfölddel kapcsolatos japán nézetek különböznek az amerikaiaktól, már csak a földrajzi közelség és a történelmi tapasztalat okán is. Ezért a japán védelmi kiadások addig kúsztak felfelé az utóbbi években, amíg a világ harmadik legnagyobb ilyen jellegű költségvetési tételét nem érték el, s Oroszország belső problémáit figyelembe véve, talán a világ második leghatékonyabb védelmi büdtségévé váltak.

Amikor 1992-ben Kiicsi Mijazava japán miniszterelnököt megkérdezték, hogy elfogadna-e egy észak-koreai atomtűerőt, a japánokra egyáltalán nem jellemző kategorikus „nem”-mel válaszolt. Azt jelentette ez, hogy Japán ki fogja fejleszteni a saját nukleáris erejét? Vagy azt, hogy meg próbálja akadályozni, hogy Észak-Korea ilyenre szert tegyen? Maga az a tény, hogy ilyen kérdéseket fel lehet tenni, azt a lehetőséget sugallja, hogy Japán bizonyos mértékben el fog távolodni az amerikai biztonsági és külpolitikai irányvonalától.

Az, hogy még ennél is egyértelműbb elemzés készíthető a többi jelentősebb hatalomról, azt mutatja, hogy az ázsiai egyensúlyi helyzet mennyire változó, és milyen bizonytalan lehet az elkövetkező időkben. Ha az Egyesült Államok meg akarja őrizni az ázsiai egyensúlyt, nem várhat addig, amíg az már veszélybe kerül. Az amerikai politikának elég rugalmasnak kell lennie ahhoz, hogy minden lehetséges ázsiai fórumon éreztesse a befolyását. Bizonyos mértékig már most is ez történik. Amerika már kiegészítő szerepet kapott az ASEAN-ban (Délkelet-Ázsiát illetően) és nagy szerepet az Ázsiai-Csendes-óceáni Gazdasági Együttműködésben (Asia-Pacific Economic Cooperation – APEC).

Az is kiderült azonban, hogy Amerika csak korlátozott befolyással bír az ezekhez hasonló multilaterális intézményekben. Clinton javaslatát, mely szerint egy az európai modellen alapuló, szorosabb intézményi háttérrel rendelkező Csendes-óceáni Közösséget kellene létrehozni, udvarias távolságtartással fogadták az érintettek, főként azért, mert Ázsia nemzetei nem tartják magukat közösségnek. Nem kívánnak olyan

intézményi keretet, mely esetleg a lehetséges ázsiai szuperhatalmaknak – vagy akár még az Egyesült Államoknak is – nagy beleszólást enged az ügyeikbe. Ázsia országai készek Amerikával párbeszédet folytatni; azt is támogatják, hogy az Egyesült Államok jelen legyen olyan mértékben, hogy szükség esetén elháríthassa a függetlenségükre leselkedő veszélyt. Túlságosan gyanakvóak azonban a hatalmas szomszédokkal, s bizonyos mértékben az Egyesült Államokkal szemben is ahhoz, hogy a Csendes-óceán egész térségét felölelő formális intézményeket támogassanak.

Ezért Amerika végül is elsősorban az Ázsia jelentősebb hatalmaival kialakított kétoldalú kapcsolatok révén gyakorolhat befolyást az események menetére. Ezért van az, hogy Amerikának mind a Japánnal, mind Kínával szemben folytatott politikája – amely a jelen könyv írásakor komoly viták tárgya – rendkívüli jelentőségű. Először is, az amerikai szerepvállalás kulcsfontosságú ahhoz, hogy Japán és Kína egymással szemben táplált bizalmatlanságuk ellenére együtt tudjon élni. A közeli jövőben Japán, mely egy előregedő népességgel és stagnáló gazdasággal fog szembekerülni, esetleg megpróbál technológiai és stratégiai előnyökre szert tenni, mielőtt még Kína szuperhatalommá nem válik, s amíg Oroszország vissza nem nyeri az erejét. Azután talán a nagy egyenlősítőhöz, a nukleáris technológiához folyamodhat.

A két lehetőség bármelyikénél a szoros japán-amerikai kapcsolatok jelentősen hozzájárulhatnak a japán mérséklethez, s jelentős biztosítást nyújtanak Ázsia többi nemzete számára is. Az Amerikához kapcsolt Japán katonai erő kevésbé aggasztja Kínát és Ázsia többi országát, mint egy tisztán japán nemzeti katonai ütőerő léte. Japán pedig úgy dönt majd, hogy kisebb katonai erőre van szüksége, ameddig fennáll az amerikai biztonsági háló – még akkor is, ha az egy kicsit szellősebb, mint korábban. Jelentős amerikai katonai jelenlétre lesz szükség Északkelet-Ázsiában (Japánban és Koreában). Ennek hiányában Amerika tartós elkötelezettsége Ázsiában elveszti a hitelét, és Japán, valamint Kína egyre inkább nacionalista alapokon kezdene el politizálni, amely végül egymás és a közöttük fekvő összes ütköző állam ellen irányulna.

A japán-amerikai kapcsolatok felfrissítése és tisztázása a geopolitikai érdekek hasonlósága alapján komoly nehézségekbe fog ütközni. A gazdasági nézeteltérések ismereteseek; a kulturális akadályok még alattomosabbaknak bizonyulhatnak. Ez utóbbiak rendkívül fájdalmasan – és időnként örjítően – nyilvánvalóak a döntéshozatal különböző megközelítési módjaiban. Amerika az egyes politikusok státusa alapján hoz döntéseket; egy hatalommal bíró személy, általában az elnök, de esetenként a külügyminiszter, hivatalából adódóan választ a rendelkezésére álló lehetőségek közül. Japán egyetértés alapján működik. Egyetlen személy – még a miniszterelnök – sem hozhat döntéseket. Mindenki, akinek a döntést végre kell hajtania, részt vesz a konszenzus kialakításában, amely csak akkor tekintendő véglegesnek, ha mindenki áldását adta rá.

Mindez gyakorlatilag azt biztosítja, hogy egy amerikai elnök és egy japán miniszterelnök eszmecseréjénél az amúgy is lényeges nézeteltéréseket a félreértések is súlyosbítják. Amikor az amerikai elnök kinyilvánítja az egyetértését, akkor annak megfelelő tettekre is lehet számítani; amikor viszont a japán miniszterelnök egyezik bele valamibe, tulajdonképpen mindössze azt fejezi ki, hogy megértette az abban foglaltakat és a konszenzuscsoport elé terjeszti azt. Feltételezi, hogy mindenki tisztában van azzal, hogy csak eddig terjed a hatalma. Az Ázsia jövőjéről folytatott tárgyalásokon Amerikának nagyobb türelmet kell tanúsítani a siker érdekében, Japánnak pedig olyan pozíciót kell elfoglalnia, hogy felelősségteljesen megvitathassa azt a hosszú távú politikát, amelyen a jövőbeli együttműködés végső soron függ.

Különös módon a szilárd japán-amerikai kapcsolatok a kínai-amerikai viszony visszaját fogják adni. Japán, bár jelentős vonzalmat táplál a kínai kultúra iránt, nem tud dönten a csodálat és a félelem, a barátság és az uralkodni vágyás dilemmájában. A feszült kínai-amerikai viszony arra ösztönzi Japánt, hogy eltávolodjon az Egyesült Államoktól azért, hogy ha nem tudja is a befolyását növelni Kínában, legalább ne is veszítsen abból azáltal, hogy túlságosan szolgálja Amerikát. Ugyanakkor, egy tisztán japán nemzeti megközelítés azt a kockázatot hordozza magában, hogy azt Pekingben a japán

uralomvággyal fogják azonosítani. A Kínával fenntartott jó amerikai kapcsolatok tehát a hosszú távú jó japán-amerikai, s jó kínai-japán viszony előfeltételét jelentik. Olyan háromszög ez, amelyből a részvevők mindegyike csak nagy kockázatokkal léphet ki. Ez a hármas kapcsolatrendszer egyben olyan többértelműséget jelent, melyek ellentétben vannak azzal az amerikai hajlammal, hogy az egyes országokat egyértelműen a barátok vagy az ellenségek közé sorolja.

Az összes nagyhatalom vagy potenciális nagyhatalom közül Kína van a leginkább felfelé ívelő pályán. Az Egyesült Államok már most a legerősebb, Európának még sokat kell tenni azért, hogy szorosabb egységet alakítson ki, Oroszország agyagóriás és Japán gazdag, de ezidáig félénk. Az évi közel 10 százalékos gazdasági növekedési rátával, erős nemzeti együvé tartozási tudattal, s egy egyre erősebb katonasággal rendelkező Kína viszont mindenképpen előre fog lépni a jelentősebb hatalmak rangsorában. 1943-ban Rooseveltt a „négy csendőr” egyikeként képzelte el Kínát, ám Kína röviddel később a polgárháború káoszába süllyedt. A később kialakuló maoista Kína nagyon szeretett volna független nagyhatalommá válni, de ideológiai korlátai megakadályozták ebben. Miután az ideológiai küzdelmeket a háttérbe szorították, Kína reformista vezetői az utóbbi időben ügyes elszántsággal képviselik a kínai nemzeti érdekeket. Egy Kínával való konfrontációs politika Amerikát elszigetelheti Ázsiában. Egyetlen ázsiai ország sem akarná – vagy engedhetné meg magának –, hogy Amerikát támogassa egy amerikai-kínai politikai vitában, amelyet Kína az Egyesült Államok rossz politikájának tudna be. Ilyen körülmények között az ázsiai országok döntő többsége kisebb-nagyobb mértékben eltávolodna Amerikától, függetlenül attól, hogy önmagukban esetleg egyáltalán nem ezt a politikát választanák. Hiszen majdnem minden ország azt várja Amerikától, hogy olyan stabil, hosszú távra szóló politikai keretet teremt itt, amely Kínát és Japánt is integrálja – ezt a lehetőséget *mindkét* ország tekintetében megghiúsítaná egy kínai-amerikai konfrontáció.

Kína, mint a leghosszabb történelemre visszatekintő független külpolitika és olyan hagyomány birtokosa, mely a nemzeti érdekekre alapozta a külpolitikát, örömmel fogadja Amerika ázsiai jelenlétét az általa rettegett szomszédok, Japán és Oroszország, valamint – kisebb mértékben – India ellensúlyaként. Egy olyan amerikai politika azonban, amely egyszerre keresi Peking és a Peking szemében a kínai biztonságot potenciálisan veszélyeztető országok barátságát – ami a helyes amerikai álláspontot jelenti – óvatos és állandó párbeszédet igényel Washington és Peking között.

Az 1989-es Tienanmen téri események^[76] után négy évig ezt a párbeszédet megakadályozta az amerikaiaknak az az álláspontja, hogy nem hajlandók magas szintű kapcsolatokat fenntartani – ilyen lépést még a hidegháború legkritikusabb éveiben sem tettek a Szovjetunióval szemben. Így az emberi jogok kerültek a kínai-amerikai viszony középpontjába.

A Clinton-adminisztráció bölcsen helyreállította a magas szintű kapcsolatokat; a kínai-amerikai viszony a továbbiakban főként e tárgyalások lényegétől függ majd. Vitan felül áll, hogy az Egyesült Államok nem adhatja fel az emberi jogokkal és a demokratikus értékekkel való hagyományos törődését. Nem az a kérdés, hogy Amerika kitart a saját értékrendszere mellett, hanem az, hogy a kínai-amerikai viszony különböző aspektusait mennyire teszik tőle függővé. Kína leereszkedő magatartásnak véli azt, hogy a kínai-amerikai kapcsolatokat nem a kölcsönös érdekekre, hanem olyan amerikai kegyekre alapozzák, amelyeket Washington kedve szerint ad vagy von meg. Egy ilyen magatartás Amerikát egyszerre megbízhatatlannak és tolakodónak tünteti fel, s a megbízhatatlanság a kínaiak szemében az egyik legnagyobb fogyatékoság.

Kínában, egy olyan országban, amely mindig is vezető szerepet töltött be a térségben – sőt az általa ismert világban – nagy visszataszítást keltene minden olyan kísérlet, mely elő akarná írni, milyen intézményeket működtessen vagy hogyan intézze belső ügyeit. Ezt az általános érzékenységet csak fokozza a kínaiaknak a Nyugatnak országuk történetében játszott szerepéről kialakult felfogása. Azóta, hogy a XIX. század elején az ópiumháború^[77] az országot erő alkalmazásával megnyitotta, a kínaiak a Nyugatot az egymást végtelen sorban követő megaláztatások megtestesítőjének látják. Az egyenlő státus, a külföldi

követelmények elleni kemény fellépés a kínai vezetők számára nem taktika, hanem erkölcsi kötelesség.

Amit Kína szeretne az Egyesült Államoktól, az az általa erősnek és kapzsinak tartott szomszédokkal szembeni ellensúly biztosítása. Ahhoz, hogy szert tegyen egy ilyen szintű külpolitikai egyeztetésre, Kína esetleg hajlandó bizonyos engedményeket tenni az emberi jogok területén, amennyiben azokat úgy tudja beállítani, mintha saját elhatározásából születtek volna meg. Az amerikaiak törekvésére, hogy nyilvánosan szabjanak feltételeket, Kínában úgy tekintenek mint kísérletre, hogy társadalmukat az amerikai értékekhez alakítsák – s ezzel megalázzák –, mint az amerikaiak komolytalanságára. Ez a törekvés ugyanis azt sugalmazza, hogy Amerikát semmilyen nemzeti érdek nem fűzi az ázsiai egyensúlyhoz mint olyanhoz. Ha azonban Amerikára nem lehet számítani ebben a kérdésben, akkor Kínának sem áll érdekében engedményeket tenni. A kínai-amerikai kapcsolatok kulcskérdése – paradox módon még az emberi jogok esetében is – a globális s különösen az ázsiai stratégiában való hallgatólagos együttműködés.

Ami Európát illeti, Amerika azonos értékrendszert tart a magáénak, mint Európa, de még nem volt képes közös politikai irányvonalat vagy megfelelő intézményeket kialakítani a hidegháborút követő időszakra; Ázsia vonatkozásában Amerika képes ugyan egy kívánatos általános stratégiát meghatározni, de nem közös értékrendszert. Ennek ellenére, meglehetősen váratlanul a nyugati féltekén az erkölcsi és geopolitikai célok, a wilsonizmus és *Realpolitik* egysége kezd kirajzolódni.

Az Egyesült Államoknak a nyugati féltekén folytatott korai külpolitikáját lényegében a nagyhatalmi intervencionizmus jellemezte. Franklin Rooseveltt 1933-ban nyilvánosságra hozott Jószomszédsági politikája^[78] jelentette a fordulópontot az együttműködés felé. Az 1947-es Riói Egyezmény, valamint az 1948-as Bogotai Paktum biztonsági garanciákat adott, melyeket az Amerikai Államok Szervezete (OAS) öntött szervezeti formába. Kennedy elnök 1961-es Szövetség a Haladásért programja külföldi segélyeket és gazdasági együttműködést kínált az amerikai földrész országainak, ám az előrelátó politikát a kedvezményezett etatista beállítottsága kudarcra ítélte.

A hidegháború alatt a legtöbb latin-amerikai országot tekintélyelvű, a gazdaság állami ellenőrzését pártoló, többnyire katonai kormányzat irányította. Az 1980-as évek közepétől kezdődően Latin-Amerika kezdett magához térni gazdasági bénultságából, és figyelemreméltó egyöntetűséggel a demokrácia és a piacgazdaság felé indult el. Brazília, Argentína és Chile demokratikus uralommal váltotta fel a katonai kormányzatokat. Közép-Amerikában megszűntek a polgárháborúk. A felelőtlen kölcsönfelvételek miatt csődbe került Latin-Amerika pénzügyi fegyelem alá vetette magát. A korábban az állam által uralt nemzetgazdaságokat fokozatosan megnyitották a piaci erők előtt.

A Bush által 1990-ben meghirdetett Vállalkozás az Amerikai Kezdeményezésre (Enterprise for the Americas Initiative), valamint a Mexikóval és Kanadával kötött Észak-amerikai Szabadkereskedelmi Megállapodás (North American Free Trade Agreement – NAFTA) elfogadtatásáért vívott küzdelem, amelyet végül Clinton vitt sikerre 1993-ban, a történelemben eddig tapasztalt legújítóbb szellemű amerikai politikát jelenti Latin-Amerikát illetően. A nyugati félteke sok megpróbáltatás után úgy tűnik, hogy egy új és emberséges világrend egyik kulcsfontosságú elemévé válik. Több demokratikus ország is elkötelezte magát a nép által választott kormányok, a piacgazdaság, valamint az egész nyugati féltekére kiterjedő szabadkereskedelem mellett. A nyugati féltekén maradt egyetlen marxista diktatúra Kubában van; mindenütt máshol a nacionalista, protekcionista gazdaságirányítást a külföldi befektetések szempontjából kedvező és a nyitott nemzetközi kereskedelmi rendszereket támogató szabad piacgazdaságok váltják fel. A végső hatalmas jelentőségű *cél*, a kölcsönös kötelezettségek és az együttműködés hangsúlyozása mellett egy Alaszkától a Horn-fokig terjedő szabadkereskedelmi zóna kialakítása – ez az elképzelés még röviddel ezelőtt is reménytelenül utópisztikus álomnak tűnt volna fel.

Egy, az egész nyugati féltekét magában foglaló szabadkereskedelmi rendszer – a NAFTA-val, mint kezdeti lépéssel – olyan helyzetet biztosítana a Észak- és Dél-Amerikának, mely bizonyos mértékben függetleníthetné őket a világon máshol történt eseményektől. Ha az Általános Kereskedelmi és Vámegegyezmény (GATT) 1993-ban tárgyalt Uruguayi Fordulóján elfogadott elveket valóban betartják, a

nyugati félteke a globális gazdasági fejlődés egyik főszereplőjévé lép elő. Ha diszkriminatív regionális csoportok szerveződnek, a hatalmas piaccal rendelkező nyugati félteke sikeresen szállhat majd versenybe a többi regionális kereskedelmi tömbbel; a NAFTA valóban az egyik leghatékonyabb eszköz egy ilyen helyzet kialakulásának megakadályozására, vagy, ha mégis kialakulna, győzelmet arasson. Egy kibővített NAFTA, mely társult tagságot kínálna a szervezet elveit elfogadó nyugati féltekén kívüli országoknak is, nagy ösztönzést jelentene a szabadkereskedelem számára, s egyben megbüntethetné azokat a nemzeteket, melyek korlátozó intézkedéseket vezetnek be. Egy olyan világban, amelyben Amerikának gyakran kell értékei és szükségletei között megtalálni az egyensúlyt, az Egyesült Államok felfedezte, hogy elképzelései és geopolitikai céljai lényegében illeszkednek a nyugati félteke érdekeihez, ahonnan vágyai erednek, s ahol az első jelentősebb külpolitikai lépéseit megtette.

Amerikának, amely ebben a században immár harmadszor kísérli meg, hogy új világrendet teremtsen, az a legfőbb feladata, hogy megpróbálja egyensúlyt találni a kivételességében rejlő két kísértés között: egyfelől, hogy Amerikának minden bajt orvosolnia és minden felfordulást rendeznie kellene, másfelől ama lappangó ösztön között, amely arra késztetné, hogy visszahúzódjon. A hidegháború utáni időszak összes etnikai konfliktusában és polgárháborújában való részvétel kimerítene egy keresztes hadjáratot folytató Amerikát. Egy olyan Amerika azonban, mely kizárólag a saját belső értékeinek a jobbítására koncentrál, végül Amerika biztonságát és gazdasági jólétét távoli helyeken lévő olyan országok döntéseinek szolgáltatja ki, amelyek fölött Amerika fokozatosan elveszti minden ellenőrzését.

Amikor 1821-ben John Quincy Adams óva intette az amerikaiakat, nehogy „távoli szörnyek” ellen harcoljanak, még elképzelni sem tudta, mennyi és milyen hatalmas szörny létezik majd a hidegháború utáni világban. Nem minden gonosszal küzd meg Amerika, még kevésbé egyedül Amerika. Néhány szörnyet azonban, ha nem is megsemmisíteni, de legalább vissza kell fogni. A szükségesebb itt az, hogy kiválasszuk a legfőbb szempontokat.

Az amerikai vezetők általában a motivációt a struktúra elé helyezték; nagyobb hangsúlyt fektettek ellenfeleik magatartásának befolyásolására, mint számításaik kiderítésére. Ennek eredményeképpen az amerikai társadalom furcsa ellentmondásossággal viszonyul a történelem tanulságaihoz. Amerikai filmekben gyakran láthatjuk, hogy valamely drámai esemény hatására hogyan változik át egy gonosztevő az erény bajnokává (időnként szinte émelvítően azzá) – ez annak a mindent átható általános nemzeti hitnek a tükröződése, hogy a múlt nem dönti el a dolgokat véglegesen, és van mód újratekenni. A való világban ritkán történnek ilyen átalakulások az egyéneknél, még kevésbé a nemzetekben, amelyek nagyszámú egyéni választás összességéből állnak.

A történelmi tanulság elutasítása olyan univerzális emberképet helyez piederasztárra, aki a múlttól, a földrajztól, vagy akár más változó körülményektől független, általánosan érvényes szabályok szerint él. Mivel az amerikai hagyomány inkább az általános igazságokat, semmint a nemzeti jellegzetességeket emeli ki, az amerikai politikusok rendszerint a sokoldalú megközelítést részesítették előnyben a nemzettekkel szemben: a leszerelést, a nukleáris fegyverek elterjedésének korlátozását és az emberi jogokat a lényegileg nemzeti, geopolitikai és stratégiai kérdésekkel szemben.

A történelem béklyóitól való szabadulás és a mindenkori megújulás lehetőségébe vetett hit nagy méltóságot, sőt szépséget kölcsönöz az amerikai életformának. Az az általános félelem, hogy a történelemben belemerült emberek önmagukat beváltó jóslatokat produkálnak, mélyenszántó népi bölcsességet tükröz. Ennek ellenére még több példát lehetne felhozni Santayana mondására, mely szerint azok, akik figyelmen kívül hagyják a történelmet, arra vannak ítélve, hogy ismét átéljék azt.

Egy Amerika idealista hagyományaira épült ország nem alapozhatja a politikáját az erőegyensúlyra mint az új világrend egyetlen vezérlő elvére. Meg kell azonban tanulnia, hogy az egyensúly alapvető feltétel történelmi céljainak eléréséhez. Ezeket a magasabbrendű célokat pedig nem lehet retorikával vagy handabandázással elérni. A kialakuló nemzetközi rendszer összetettebb, mint bármely másik, amellyel eddig az amerikai diplomáciának dolga volt. A külpolitikát olyan politikai rendszernek kell irányítania,

mely a közvetlen eredményekre törekszik, és nem nagyon ösztönöz hosszú távú gondolkodásra. Vezetői olyan választókkal állnak szemben, akiknek nagy része vizuális úton szerzi be információit. Mindez kiemeli az érzelmeket, valamint a pillanatnyi hangulatok fontosságát egy olyan időszakban, amikor a prioritások újragondolására és a lehetőségek gondos elemzésére volna szükség.

Igaz, a *Realpolitik* nem old meg automatikusan mindent. Az erőegyensúly a napóleoni háborúk utáni negyven évben érkezett a zenitjére. Olajozottan működött ezalatt az időszak alatt, mivel az egyensúlyt tudatosan úgy teremtették meg, hogy az erőket kiegyenlítsék és legalább ilyen fontos az a tény is, hogy – a legalábbis a konzervatív udvarok által vallott – hasonló értékrendszer is tovább erősítette azt. A krími háború után a közösen vallott értékek fokozatosan a háttérbe szorultak, és a dolgok a XVIII. századi állapotokba estek vissza, amelyeket azonban a modern technológia és a közvélemény fokozódó szerepe egyre veszélyesebbé tett. Még a zsarnokságok is hatni tudtak az alattvalóikra a külső veszély felidézésével – és a külső fenyegetéssel helyettesítették a demokratikus egyetértést. Európa államainak nemzetekbe tömörülésével csökkent a nemzetközi játszmában részt vevők száma, és annak lehetősége, hogy diplomáciai fogásokkal helyettesítsék az erő alkalmazását, miközben a legitimitás közös érzetének összeomlása elsöpört minden erkölcsi gátlást.

Amerikának az erőegyensúllyal szemben táplált hagyományos ellenérzései dacára ezek a tanulságok érvényesek a hidegháborút követő időszak amerikai külpolitikájára is. Amerika, történelme során első ízben, egy olyan nemzetközi rendszer tagja, amelyben ő a legerősebb. Noha Amerika katonai szuperhatalom, nem érvényesítheti gátlástalanul akaratát, mivel sem katonai ereje, sem ideológiája nem alkalmas birodalmi vágyak kielégítésére. És a nukleáris fegyverek, amelyek terén Amerika ugyancsak döntő túlsúlyban van, a felhasználható erők kiegyenlítése felé hatnak.

Ebből következően az Egyesült Államok egyre inkább egy olyan világban találja magát, amely sok hasonlóságot mutat a XIX. századi európai helyzettel – noha ezúttal globális méretekben. Az ember csak azt remélheti, hogy a Metternich rendszeréhez hasonló rend fog kialakulni, amelyben az erőegyensúlyt a közösen vallott értékek támasztják alá. És a modern világban ezeknek az értékeknek demokratikusoknak kellene lenniük.

Metternichnek viszont nem a semmiből kellett megteremteni legitím rendjét; az már lényegében adott volt. Korunkban a demokrácia még egyáltalán nem általánosan elfogadott eszme, s nem is szükségszerűen összehasonlítható rendszert jelöl, ahol ezt vallják az emberek. Teljesen logikus tehát, hogy az Egyesült Államok az egyensúlyt erkölcsi konszenzussal próbálja megtámogatni. Ahhoz, hogy Amerika hű maradjon önmagához, az egész világra kiterjedő demokrácia melletti elkötelezettség köré kell megpróbálnia a lehető legszélesebb alapokon álló morális egyetértést létrehozni. Nem szabad azonban sutba dobnia az erőegyensúly kínálta megfontolásokat sem. Az erkölcsi egyetértés keresése ugyanis visszafelé sülni el, ha eközben megbomlik az egyensúly.

Ha a legitimitásra alapozott wilsoni rendszer megvalósíthatatlan, akkor Amerikának meg kell tanulnia egy erőegyensúlyi rendszerben működni, bármennyire is ellenére van egy ilyen megoldás. A XIX. században két modell is akadt az erőegyensúlyi rendszerek számára: a Palmerston/Disraeli által fémjelzett brit modell, valamint a bismarcki példa. A brit megközelítés lényege az volt, hogy csak akkor avatkoztak közbe, amikor az erőegyensúlyt közvetlen veszély fenyegette, s akkor is majdnem mindig a gyengébb oldalán; míg Bismarck megpróbálta elejét venni a kihívásoknak azáltal, hogy szoros kapcsolatokat alakított ki olyan sok részvevővel, amennyivel csak lehetett, hogy egymást átfedő szövetségi rendszereket hozott létre, és hogy a kialakuló befolyásolási lehetőségeket arra használta, hogy az egyes felek igényeit mérsékelje.

Bármennyire furcsának tűnhet is Amerikának Németországgal szemben a két világháborúban szerzett tapasztalatából kiindulva, az erőegyensúly bismarcki működtetése talán közelebb áll a nemzetközi kapcsolatok hagyományos amerikai megközelítéséhez. A Palmerston/Disraeli módszer a vitáktól való fegyelmezett távolságtartást és a fenyegetések árnyékában az egyensúlyhoz való kíméletlen ragaszkodást

követelné. A vitákat és a fenyegetéseket egyaránt majdnem kizárólag az erőpolitika függvényében kellene kezelni. Amerikának meglehetősen nehezebbre esne távolságtartónak vagy kegyetlennek mutatkozni, nem is szólva arról, hogy ebben az esetben a nemzetközi ügyeket szigorúan az erő szemszögéből kellene elbírálnia.

Bismarck késői politikája megpróbálta az erőket jó előre kordába szorítani az egyes országok által alkotott különböző csoportokkal kialakított közös célok alapján. Egy kölcsönös függésben lévő világban Amerika nehezen ismételhette meg Nagy-Britannia fényes elszigetelődési politikáját. Az is valószínűtlen, hogy egy olyan átfogó biztonsági rendszert tud kialakítani, amely alkalmazható volna a világ minden részén. A legtöbbet ígérő megoldást talán az egymást átfedő struktúrák létrehozása jelentené, amelyek közül néhány a közös politikai és gazdasági elveken nyugodna a jelenlegi észak- és dél-amerikai együttműködés példájára; néhány közös elv és biztonsági megfontolások kombinációjára épülne, mint ahogy azt láthatjuk jelenleg az atlanti térségben és Északkelet-Ázsiában; másokat pedig elsősorban a gazdasági kötelek tartanak össze, mint napjaink délkelet-ázsiai országait.

A történelem semmiképpen sem fog felmentést adni a kudarc alól a feladat nagyságára való tekintettel. Amerikának sikeresen meg kell oldania az átmenetet egy olyan korszakból, amikor még minden lehetségesnek látszott, egy olyan korszakba, amelyben még mindig többet érhet el, mint bármely más ország, feltéve, ha felismeri korlátait. Amerika történelme legnagyobb részében semmilyen létét fenyegető külső veszéllyel nem nézett szembe. Amikor végül ilyen veszély támadt a hidegháború alatt, azt teljesen legyűrte. Az amerikaiak tapasztalata tehát csak tovább erősítette azt a hitet, hogy Amerika a világ nemzetei közül egyedül sérthetetlen, és az erényei, valamint jótéteményei példájával mindenben úrrá tud lenni.

A hidegháborút követő időkben az ilyen magatartás az ártatlanságot önelégültséggé tenné. Olyan történelmi időszakban, amikor Amerika sem arra nem képes, hogy uralkodjék a világon, sem arra, hogy elforduljon tőle, amikor egyszerre túlságosan erős és túlságosan sebezhető egyben, nem szabad feladnia azokat az eszméket, amelyek nagyra tették. De nem szabad kockára tennie ezt a nagyságot azzal, hogy illúziókat táplál lehetőségei iránt. Amerika ereje és értékei a világ vezető szerepére predesztinálja az országot, de ez nem jelenti azt, hogy úgy kellene tenni, mintha Amerika szívességet tenne más nemzeteknek a velük való kapcsolatok létesítésével, vagy mintha korlátlan lehetősége volna akarata keresztülvételére kegyeinek megvonásával. Amerikának a *Realpolitik*kal való bármilyen kapcsolat során figyelembe kell vennie a történelem első olyan társadalmának a legbelsőbb értékeit, melyet kifejezetten a szabadság nevében hoztak létre. Amerika fennmaradása és fejlődése azonban attól is függ, hogy mennyire képes olyan döntésekre, amelyek a jelen valóságát tükrözik. Máskülönben a külpolitika képmutató fecsegéssé válik. Az egyes összetevőkre fektetett hangsúly nagyságának és az egyes prioritásokért fizetendő árak felmérése határozza meg mind a politikai vezetők előtt álló kihívást, mind pedig azok formátumát. Amit minden vezetőnek el kell kerülnie, az annak az elhitése, hogy egy döntésnek nincs ára vagy hogy nincs szükség a kompromisszumra.

Amerika számára, amely immár harmadszor indul el egy új világrend felé vezető úton, az amerikai idealizmus éppoly fontos, mint valaha volt, sőt talán még fontosabb is. Az új világrendben azonban szerepe az lesz, hogy tartsa ébren a hitet Amerikában az ebben a tökéletlen világban szükséges nehéz döntések közepette. A hagyományos amerikai idealizmust a jelenkor realitásainak gondos felméréssel kell egyesíteni, hogy kellően használható módon határozhatjuk meg az amerikai érdekeket. Az amerikai külpolitikát a múltban olyan végső pontról szóló utópisztikus látomások mozgatták, amely után a világban mindig jelenlevő harmónia egyszerűen utat tör magának.

Ezután kevés ilyen végső megoldásban reménykedhetünk; Amerika eszményeinek megvalósítását a részsikerek türelmes felhalmozásával érhetjük csak el. A hidegháborúra jellemző fizikai fenyegetés és ellenséges ideológia a múlté. A kialakuló világrend vezetéséhez szükséges eszmék elvontabbak: az egy olyan jövőkép, amelyet nem lehet részletesen kifejteni, és olyan elképzelések a remény és a lehetőségek közötti kapcsolatról, amelyek lényegében mind feltételesek. Amerika múltjának wilsoni céljait – a békét,

a stabilitást, a haladást és az egész emberiség szabadságát –, egy végeláthatatlan úton kell megkeresni.
„Utazó – tartja egy spanyol közmondás – nincsenek kész utak. Az utakat az ember saját magának töri.”

[1] Egy eredetileg 15 állam által 1928-ban kötött megállapodás, amelyhez később még számos ország csatlakozott. Az amerikai (Frank B. Kellogg) és a francia (Aristide Briand) külügyminiszter nevével fémjelzett dokumentum legfontosabb pontja az volt, hogy az aláíró felek lemondtak a háborúról mint a nemzeti politika egyik eszközéről. (M. T)

[2] Woodrow Wilson elnök a Kongresszushoz 1918. január 8-án intézett üzenetében fejtette ki az Egyesült Államok hivatalos háborús céljait és a béke feltételeit.

[3] Az 1618-1648 között dúló harmincéves háború lezárása. A békeszerződés főbb pontjai: (1) az augsburgi vallásbéke ismét életbe lépett; (2) Svédország nagy területeket kapott a mai Németország északi részén, Franciaország megkapta az elzászi felségjogokat a Habsburgoktól; és (3) elismerték a német rendek felségjogait egyházi és világi viszonylatban. (M. T)

[4] Alexander Hamilton, James Madison és John Jay által az új amerikai alkotmánytervezet támogatására írt esszék összefoglaló neve (The Federalist Papers). (M. T)

[5] I. e. 227-i. sz. 960.

[6] Magyarországgal 1920. június 4-án aláírt békeszerződés, amelynek értelmében az ország, valamint lakosságának közel kétharmada az ún. utódállamok birtokába került; Magyarországnak jóvátételt kellett fizetni az okozott háborús károkért és 30 000 főnyi hadsereget tarthatott csak fegyverben. (M. T)

[7] Napóleon 1814. április 6-án mondott le a trónról, s 1815. március 1-jén hagyta el Elbát, ahol mint a sziget szuverénje uralkodott. (M. T)

[8] 1815. június 18. (M. T)

[9] III. Frigyes Vilmos porosz király (1797-1840). (M. T)

[10] A krími háború 1853-1856-ig tartott; Oroszország és Törökország közötti összecsapásnak indult, amikor azonban az orosz seregek szárazföldön és tengeren is vereséget mértek ellenfeleikre, a többi európai nagyhatalom – Nagy-Britannia, Franciaország és Ausztria – Oroszország ellen lépett fel, és a háborút lezáró párizsi békeszerződés (1856. március 18.) nyomán az oroszoknak fel kellett adniuk a háborúban korábban elért hódításaikat. (M. T)

[11] I. Ferenc (1792-1835). (M. T)

[12] Az Ypszilanti és Demetriosz vezetésével a török uralom ellen indított felkelés eredményeképpen az 1830-as londoni konferencián deklarálták Görögország függetlenségét. (M. T)

[13] IV. György (1820-1830). (M. T)

[14] G. A. Potjomkin herceg – állítólag II. Katalin kegyeinek elnyerésére – jólétet tükröző falvakat építtetett a Krímben, amikor a cárnő látogatást tett azon a vidéken. (M. T.)

[15] 1793. január 21. (M. T)

[16] Ez az 1851-es londoni világkiállításra épült impozáns csarnok.

[17] Az 1877-78-as orosz-török háború lezárása (1878. március 3.). (M. T)

[18] I. Vilmos (1871-1888). (M. T)

[19] A Szudán és Egyiptom határán fekvő Fashodát francia csapatok elfoglalták, de a határozott angol fellépés visszavonulásra készítette őket. (M. T)

[20] Az 1828-1829. évi orosz-török háborút zárta le; a törökök elismerték Szerbia önkormányzatát és a független görög királyságot. (M. T)

[21] Az egyiptomi-török háborúban az orosz cár segítségével szoruló törökök kötelezték magukat a Dardanellák lezárására idegen hadihajók előtt, cserébe Oroszország a szultán kérésére kötelezte magát a fegyveres segítségre. (M. T)

[22] Az 1904-1905-ös japán-orosz háborúban Japán elfoglalta Port Arthurt (1904. december), megverte az orosz szárazföldi seregeket Mukdennél (1905. február) és a hajóhadat Csuzimánál (1905. május). (M. T)

[23] 1916. május 31.-június 1. A Skagerrak-szorosnál vívott csatában a német hajóhad nem tudta áttörni az

angol flottazárat. (M. T)

[24] II. Vilmos német császár 1905. márciusi tengeri látogatása nyomán kirobbant német-francia ellentétek elsimítására a marokkói szultán egyeztető tárgyalásokat javasolt. Az 1906. január 6.-április 7. között tartott algecirasi konferencia eredményeként Marokkó jogilag független maradt, a nagyhatalmaknak egyenlő jogokat biztosított a területén, de Franciaország és Spanyolország ellenőrzési jogokat kapott. (M. T)

[25] Az orosz emlékiratokat fenntartással kell fogadnunk, mert a háborúért való teljes felelősséget Németországra próbálták hárítani. Különösen Szazonovnak kell ezt a szemére vetni, hiszen tudjuk, hogy a totális mozgósítást sürgető háborús párthoz tartozott – noha mindent felölöl elemzésének nem kevés az érdeme.

[26] James Monroe elnök a Kongresszushoz 1823. december 2-án intézett üzenetében foglalkozott az európai hatalmak, valamint az amerikai földrész országainak az Egyesült Államok elképzelései szerinti kapcsolatával. Ezek az alábbiak voltak: (1) az amerikai kontinens országait ne gyarmatosítsák az európai hatalmak; (2) másfajta politikai rendszer működik az amerikai földrészen (köztársaság), mint Európában (döntően királyság); (3) az európai politikai rendszer kiterjesztését a nyugati féltekére az Egyesült Államok a biztonságát fenyegető lépésként fogja értékelni; és (4) az Egyesült Államok nem fog az európai hatalmak már meglévő amerikai gyarmatai vagy maguknak az európai hatalmaknak a belügyeibe beavatkozni. (M. T)

[27] 1918. március 3. Németország kb. 1 millió négyzetkilométernyi területet nyert keleten. (M. T)

[28] A francia-porosz háborúban 1870. szeptember 1-jén Sedannál elszenvedett vereség után a francia Törvényhozó Testület trónfosztottnak nyilvánította III. Napóleont (szeptember 4-én). (M. T)

[29] Alfred Dreyfus kapitányt hamis vádak alapján – kémkedésért – 1894-ben elítélték. A kiszabadításáért indított küzdelem eredményeképpen 1899-ben kegyelmet kapott, s 1906-ban rehabilitálták a vád alól. (M. T)

[30] Magyarul: A békeszerződés gazdasági következményei. Budapest, Európa, 1991. (M. T.)

[31] 1939. augusztus 23. A megneemtámadási szerződés elhárította egyelőre Németország feje fölül a kétfrontos harc rémét; a titkos záradék szerint Németország kapja Lengyelország egy részét és Litvániát, míg a Szovjetunió érdekszférájába kerül a többi balti állam, valamint Besszarábia. (M. T)

[32] Az 1925 októberében megkötött egyezmény szavatolta Németország, Belgium és Franciaország között a Versailles-ben megállapított határokat, míg Anglia és Olaszország garanciát vállalt a megállapodás betartásáért; a szerződő felek egyben ígéretet tettek a rajnai demilitarizált övezet további fenntartására is. (M. T)

[33] Az 1935. május 2-án aláírt francia-szovjet kölcsönös segélynyújtási szerződésben a két állam segítséget ígért egymásnak az egyik ország ellen indított nem provokált támadás esetén. (M. T)

[34] Japán 1931. szeptember 18-án támadta meg Mandzsúriát. (M. T)

[35] Werner von Blomberg, Werner Fritsch tábornokot és Konstantin von Neurathot. (M. T)

[36] Ausztriával 1919. szeptember 10-én írták alá a szövetségesek a békeszerződést a Párizs melletti St. Germainben. (M. T)

[37] A háborús hősök emléknapja; az Egyesült Államok legtöbb tagállamában május 30-a, míg más államokban ez a nap április 26-ra, május 10-re vagy június 3-ra esik. (M. T)

[38] A szovjetek a II. világháború elején kb. 4100 lengyel katonatisztet mészároltak le a Szmolenszk melletti katyni erdőben. (M. T)

[39] Az amerikai Kongresszus által 1935-ben, 1936-ban és 1937-ben elfogadott Semlegességi Törvények megtiltották a hadianyag-szállítást és az amerikai kölcsönök folyósítását hadban álló országok számára, és leszögezték, hogy minden amerikai állampolgár csak a saját felelősségére utazhat hadban álló országok hajóin. (M. T)

[40] A III. (Kommunista) Internacionálé rövid neve (1919-1943). (M. T)

[41] Az amerikai csapatok 1945. április 1-jén szálltak partra Okinawán. (M. T)

[42] 1756-1763. II. (Nagy) Frigyes 1762-ben kötött békét Erzsébet (1741-1761) utódával, III. Péterrel. (M. T)

[43] A *Point Four (Technical Assistance)* program 1950-ben kezdődött, és a következő három évben Amerika 400 millió dollár értékben nyújtott technikai segítséget és fektetett be külföldi országokban. (M. I)

[44] Franklin D. Roosevelttel átfogó belpolitikai reformprogramjának elnevezése. (M. T)

[45] Az 1948. március 17-én aláírt egyezményben Nagy-Britannia, Franciaország, Belgium, Hollandia és Luxemburg öt évre szóló kölcsönös katonai védelmi és gazdasági együttműködésre lépett. (M. T)

- [46] Az 1947. augusztus-szeptemberi Rio de Janeiro-i konferencián elfogadott védelmi szerződés az amerikai államokat esetleg fenyegető külső veszély ellen. (M. I)
- [47] A Német Szövetségi Köztársaság külügyminiszteréről, Walter Hallsteinről (1951-1958) elnevezett elv, melynek értelmében az NSZK megszakította a diplomáciai kapcsolatait azokkal az országokkal, melyek elismerték a Német Demokratikus Köztársaságot. A doktrína 1955-ben lépett érvénybe, s először Románia (1967), majd Jugoszlávia (1968) elismerése jelentett eltérést az elvtől. (M. T)
- [48] Az Egyesült Államok 1787-es Alkotmányát aláíró küldöttek. (M. T)
- [49] Dixie: az Egyesült Államok déli államai. (M. T)
- [50] 1955. május 15. Ausztria önálló, semleges ország lett, a szövetséges csapatokat kivonták területéről. (M. T)
- [51] Szaúd-Arábia, Egyiptom, Irak, Jordánia, a Jemeni Köztársaság, Szíria és Libanon 1945-ben kötött politikai, gazdasági és kulturális szövetsége, amelyet 1952-en a katonai térre is kiterjesztettek, s amelyhez még számos ország csatlakozott az évek folyamán. (M. T)
- [52] Nagy-Britannia, Irak, Irán, Pakisztán és Törökország 1955-ben megalakított védelmi szövetsége. (M. T)
- [53] A szerződést aláíró felek megállapodtak abban, hogy a csatorna háborúban és békében egyaránt nyitva marad a kereskedelmi, ill. a hadihajók részére. (M. T)
- [54] 1958. július 14-én az iraki hadsereg megdöntötte II. Fejszal uralmát; Kasszem tábornok alakított forradalmi kormányt. Szaddám Husszein 1979 óta Irak elnöke. (M. T.)
- [55] 1947. október 5-én alakult az SZKP kezdeményezésére. (M. T)
- [56] Helyesen 1940-ben. (M. T)
- [57] Hruscsov 1959. szeptember 15-27 között tett látogatást az Egyesült Államokban, s – többek között – az amerikai elnökök Camp David-i rezidenciáján is tárgyalt Dwight D. Eisenhowerrel. (M. T)
- [58] 1961. április 17-én a CIA által kiképzett kubai Castro-ellenes erők kíséreltek meg partra szállni a Disznó-öbölben, ám a hibás helyzetfelmérés és egyéb, például logisztikai hibák miatt az akciót könnyen leverték a kormányerők. (M.I).
- [59] VII. Edward 1901-1910 között volt Nagy-Britannia királya. Utalás az I. világháború előtti „békebeli” Angliára. (M. T)
- [60] Thomas Hobbes angol filozófus (1588-1679). (M. T)
- [61] 1981. június 7-én az izraeli légierő bombázta a Bagdad melletti iraki atomreaktort, ahol – véleményük szerint – atombomba előállításán dolgoztak az irakiak. (M. T.)
- [62] 1946-1958 között állt fenn. (Az Első Köztársaság 1792-1804; a Második Köztársaság 1848-1852; a Harmadik Köztársaság 1870/71-1940; míg az Ötödik Köztársaság 1958-tól napjainkig.) (M. T)
- [63] Az algériai-francia háború gyakorlatilag 1954-ben kezdődött, 1958-ban Kairóban emigráns algériai kormány alakult; végül 1962. július 1-jén népszavazás döntött Algériában az ország függetlenségéről, s Franciaország az eviani egyezményvel elismerte Algéria függetlenségét (M. T)
- [64] Az ókori keleti manicheus vallás tanítása szerint a világ a jó és a rossz, a fény és a sötétség harca (szerk.).
- [65] New Frontier: John F. Kennedy elnök gazdasági és társadalmi programjának összefoglaló neve. (M. T)
- [66] A laoszi Hazafias Front. (M. T)
- [67] Diemet 1963. november 1-jén, Kennedyt pedig november 22-én gyilkolták meg. (M. T)
- [68] 1941 első felében, mielőtt az Egyesült Államok belépett volna a II. világháborúba, az amerikaiak már megállapodtak a britekkel, hogy hajók rádión közlik a német tengeralattjárók pozícióját a Királyi Haditengerészettel. A németek támadásokkal válaszoltak: 1941 szeptemberében rálöttek a Greer nevű rombolóra is, de nem találták el. (M. T)
- [69] A kanadai Pugwashban 1957-ben találkoztak először azok a tudósok, akik az atomfegyvereknek az emberekre gyakorolt hatását vizsgálták.(M. T)
- [70] Az elnökválasztási évben a két nagy amerikai párt, a Demokrata és a Republikánus az ún. előszavazatok után rendezett Országos Konvencióján választja meg a saját elnökjelöltjét a novemberi választásokra. (M. T)
- [71] 1973. január 27. (M. T)

[72] 1972 júniusában öt betörőt értek tetten a Demokrata Párt washingtoni főhadiszállásán, a Watergate-épületben. A soron következő nyomozás kiderítette, hogy a Fehér Ház vezető tisztviselői, sőt maga Nixon elnök is tudott az esetről, de tudatosan hátráltatták a nyomozást. Nixon végül azért, hogy elkerülje a felelősségre vonást, 1974. augusztus 9-én lemondott. (M. T)

[73] A „prágai tavasz” kapcsán kifejlesztett szovjet doktrína, mely szerint ha egy ország eléri a szocializmus fejlődési szakaszát, akkor nem lehet engedni, hogy „alacsonyabb” szocio-politikai alakulatba „fejlődjön vissza”. (M. T)

[74] A francia-német határon 1930 után kialakított erődítményrendszer, mely a francia hadügyminiszter, Maginot nevét kapta. (M. T)

[75] Ausztria, Finnország és Svédország 1995. jan. 1-jén csatlakozott az Európai Unióhoz (a szerk.)

[76] Utalás az 1989. júniusi tömegtüntetésekre. (M. T)

[77] 1839-1842. A kínai hatóságok szerették volna megakadályozni a főleg külföldiek ellenőrzése alatt folyó ópiumkereskedelmet. A nagyhatalmak végül az 1842. augusztus 28-i nankingi békében a kínaiakra erőltették akaratukat. (M. T)

[78] F. D. Roosevelt elnök első beiktatási beszédében 1933. március 4-én kijelentette, hogy az Egyesült Államok és a déli, latin-amerikai szomszédai közötti kapcsolatokat a kölcsönös megértésre kell alapozni; majd az USA elfogadta az amerikai államok 1936-os Buenos Aires-i konferenciáján azt az elvet, mely szerint a tagállamok kül- és belügyeibe való beavatkozás megengedhetetlen. (M. I)

Table of Contents

[\[1\]](#)
[\[2\]](#)
[\[3\]](#)
[\[4\]](#)
[\[5\]](#)
[\[6\]](#)
[\[7\]](#)
[\[8\]](#)
[\[9\]](#)
[\[10\]](#)
[\[11\]](#)
[\[12\]](#)
[\[13\]](#)
[\[14\]](#)
[\[15\]](#)
[\[16\]](#)
[\[17\]](#)
[\[18\]](#)
[\[19\]](#)
[\[20\]](#)
[\[21\]](#)
[\[22\]](#)
[\[23\]](#)
[\[24\]](#)
[\[25\]](#)
[\[26\]](#)
[\[27\]](#)
[\[28\]](#)
[\[29\]](#)
[\[30\]](#)
[\[31\]](#)
[\[32\]](#)
[\[33\]](#)
[\[34\]](#)
[\[35\]](#)
[\[36\]](#)
[\[37\]](#)
[\[38\]](#)
[\[39\]](#)
[\[40\]](#)
[\[41\]](#)
[\[42\]](#)
[\[43\]](#)
[\[44\]](#)

[\[45\]](#)

[\[46\]](#)

[\[47\]](#)

[\[48\]](#)

[\[49\]](#)

[\[50\]](#)